

1921.

THE

LOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 284

गदाधरी ।

क
धने

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीविद्युनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गमिता ।

GADĀDHARĪ

A COMMENTARY ON DĪDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTĀMANI.

By Gadādhara Bhaṭṭācārya Chakravartin. With Text.
Edited by Mahāmahopādhyāya Vindhyeswari Prasāda
Govindin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

and Nyāyācārya Vamācharana Bhaṭṭācārya

Professor of the same College, and

Nyāyācārya Sreerāma Sāstri Bhāṇḍārī,

BENARES.

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

१०८

FASCICULUS XI-XXI

PRINTED & SOLD BY THE SECRETARY

LOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

AGENTS: OTTO HARRASOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYESHTHARĀM MUKUNDAN, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Kalya Vikas Press, Benares.

तु न

1920.

S
181.43
G2211.d

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनधियोत्ति सुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभयभ्रशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २

स्तवकः—२८४

उपाधिप्रकरणम् ।

१०८१

ने च साक्षादुपयनयोग्यत्वं तद्व्याप्यत्वम्, परम्परया तथान्वं
तद्व्याप्यव्याप्यत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । तथा सति त-
रननुगमेनात्र साधारणोन्नायकताप्रवेशासम्भवात्, उक्तिवैचित्र्या-
पूर्वस्माद्देह इत्युत्तरप्रन्थामङ्गलेश्च । इत्थं च तत्त्वं चेत्यादेरुपा-
त्यघटकमुन्नायकत्वं च साक्षात्परम्परया चेति नार्थः, अपि तु
रुकोपाधितानियतमुन्नयनं साक्षात्परम्परया चेति नार्थान्तरं क्ष-
करामिति । विरुद्धधारणाय । साध्यविरुद्धजलत्वादिवारणाय ।
वत्साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । धर्मिणि साध्यसमाना-
करण्यं धर्मं वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणं बोध्यम् ।
साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वविवक्षणे साधनव्यभिचारीत्य-
वैयर्थ्यादाह । व्यभिचारोन्नायकत्वं च यत्र कचिदिति । एवं
ति । तत्सार्थकं दर्शयति । द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचारोन्नायकस्येति ।
यत्त्वं गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यभिचारित्वादिति रीत्येत्यादिः ।

यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादावपि रासभादौ ब्रह्मव्यभिचारो-
न्नायकव्यभिचारप्रतियोगिवाङ्गसामग्र्यादिवारकमपि तत्, तथाप्यग्रे
रुक्तसाध्यकपृथिवीत्वाद्यतिप्रसङ्गस्य शङ्कनीयतया गुरुत्वसाध्य-
नुधावनम् । बहुव्रीहिरिति । साधनं व्यभिचारि यस्येतीत्यादिः ।
त्पुरुषेण उक्तातिप्रसङ्गस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः । पृथिवीत्वादा-
तिप्रसङ्ग इति । अर्वाच्छस्त्रसाध्यव्यापकसङ्ख्याय विशेषिताविशे-
रतसाधारण्यव्यभिचारोन्नायक इति वक्तव्यत्वादिति भावः । सा-
ननिष्ठमिति । उन्नायकत्वं तद्योग्यता, सा चात्र व्याप्तिरेव, पक्षध-
ताया अन्तर्भावस्य वैयर्थ्यात्, साधननिष्ठत्वनिवृत्तेनैव साधनव्या-
कधारणात् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावव्यभि-
चारस्य धारणाय पूर्वोक्तैव रीतिरादर्शनीया ।

नन्वेवं यद्यभिचारेणेत्याद्यभेद इत्यत आह । उक्तिवैचित्र्याच्चेति ।
धर्मुपपन्नस्य साधनपक्षकत्वोक्त्यर्थद्वयव्यभिचारस्य साधनरूपपक्षधर्म-
ालाभः, अत्र तु साधनव्यभिचारीत्यत इति विशेषादित्यर्थः । तथा
पूर्वनिरुक्तस्यैव उक्तिभङ्गाऽनुवादाऽयम्, न तु निरुक्तपन्तरम्,
वैभुपाधेः साक्षात्साध्यव्यभिचारानुमापकत्वनिर्वाहे आप्रहः, इदा-
तु न तथात्वाभ्युपगम इत्येतच्चतैव कल्पभेदादिति भावः ।

(चि०) किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषतयाऽऽभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः

(दी०) नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वम्, तथापि स क्षाद् व्यभिचारानुस्रायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावेनेऽर्थान्तरस्यादेवेत्यत आह । किञ्चेति । आभासान्तरस्य । तदानीं ज्ञायमानस्य, तथा च तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावेने नार्थान्तरमिति भावः ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षाद्यभिचारानुस्रायकत्वाभ्युपगमपक्षे कथञ्चिदुपाधित्वसमर्थनेऽपि तात्रेकाणां परार्थस्थले तदुद्भावनमर्थान्तरादिदोषेणानुपपन्नमेवेति शङ्कानिवर्तकतया किञ्चेत्यादिमूलप्रघटनारयति । नन्वस्त्विति । उपाधित्वम् । तन्त्रिकाणामुपाधिव्यवहारविषयत्वम् । पारिभाषिकम् । स्वकल्पितपरिभाषानिर्वाच्यमित्यतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षात्साध्यव्यापकत्वेऽपि अस्तु उपाधित्वनिर्वाह इत्यर्थः । साक्षादिति । परस्परया व्यभिचारोन्नायकस्य दोषत्वे उपाध्युन्नायकपरस्परया अपि तथात्वापत्तेरिति गूढोऽभिसन्धिः । दोषत्वाभावेनेति । प्रथममनाकाङ्क्षितत्वादिति शेषः । आहति । तस्य दापत्वं व्यवस्थापयतीत्यर्थः । मूले अर्थान्तरस्य । अर्थान्तरादेः । पुरुषदोषतया । धादिनां तदुद्भावनदशायां आकाङ्क्षाविरहाधीनतया । आभासान्तरस्य । दोषान्तरज्ञानस्य । तत्र । तदानीम्, तदुपाध्युद्भावनदशायामिति यावत्

उपाधिस्थले व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया आभासान्तरस्य तत्राभावाविति यथाश्रुतासङ्गतिः, अत आभासपदे तज्ज्ञानार्थकमकृत्यपूरणेन उक्तासङ्गतिं दीधितिकृत् परिहरति । तदानीमिति ।

मूले उपाधिरेवेति । एवकारव्यत्यासेन उपाधिभावत्वादिकं दोष एव दोषतया उद्भाव्यमेवेत्यर्थः ।

अर्थान्तरसत्त्वे उद्भाव्यत्वासम्भवादर्थान्तरप्रयोजकत्वेनाभिहितस्य आकाङ्क्षाविरहस्य प्रकृतेः । सत्त्वत्वाभावाभासान्तरक्षानाभावाभिधानस्य भावं प्रकाशयति, दीधितौ । तथा चेति । तस्याव

परम्परया व्यभिचाराद्युपेयकत्वेनापि तस्य अनुमितिचिरो-
पाया अवस्थाभ्युपेयत्वेन तेन रूपेणाकाङ्क्षितत्वे इत्यर्थः ।

(दी०) अत्र वदन्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव
उपन्यासानन्तरं तदोपस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्तम-
न्वय साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावे
वाऽप्राप्तकालत्वम्, केव कथा परम्परया तत्साधकस्याव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्रथ-
मोपन्यासे तथात्वं न स्यात् । न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः,
तेज्जाहान्यादितो हेत्वाभावाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात् ।

(गा०) परम्परया व्यभिचाराद्युपेयकस्य प्रथममाकाङ्क्षितत्वे
साध्युपेयकपरम्परौद्भावनप्रतियन्देरनुवृत्तात् स्वयमन्यानुद्भावन-
ोपादीं प्रदर्शयिष्यन् साम्प्रदायिकोद्भावनक्रमं निरुक्तरोति । अत्र
इन्तीति । साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येवेति । पञ्चे साध्य-
ोद्भावेने कृते उद्भावयितुरनामत्वशङ्कया उद्भावितार्थेऽप्रमित-
शङ्कया मध्यस्थस्य यथा तन्निवर्तकप्रमाणोच्चरनिर्णयेच्छा स-
मवति तथा साधनोपन्यासे कृते तस्य दुष्टत्वादुष्टत्वकोटिकश-
या तन्निवर्तकतदन्यतरकोटिनिर्णयेच्छया व्यभिचारादिरूपदोष-
ाकाङ्क्षितत्वाद्यभिवारादिकमनुद्भाव्य प्रथममाकाङ्क्षितस्य सा-
द्याभिवारादिसाधनस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकोपाधेरुद्भावेन एव
प्राप्तकालत्वमित्यर्थः । परम्परया । अवाच्छिन्नसाध्यव्याभि-
रादिसाधनज्ञाग । तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकसाधन-
यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, उद्भावेने अप्राप्तकालतायाः । का
॥ । को विपरीतकथावसरः । अन्यथा । तदाकाङ्क्षा-
र एव तत्साधकाकाङ्क्षायाम् । तत्साधकति । तादृशो धिप्र-
तेसाधकैत्यर्थः । तथात्वम् । अप्राप्तकालत्वम् । निग्रहस्य अत्वे-
। उपाधेरित्यादिः । विशेषः । अतथाभूततत्साधकपरम्परा-
। च निग्रहप्रयोजकत्वेन हेत्वाभासादीनामिव उपाधेरपि प्रथम-
ाङ्क्षितत्वमिति प्रथमं तदुद्भावेने नप्राप्तकालत्वम्, अपि तु त-

त्साधकोद्भावन एवेति भावः । प्रतिज्ञाहान्यादित इति । “प्रतिज्ञा-
निः प्रातर्ज्ञान्तर”मित्यादिसूत्रपरिमाणतादित्यादिः । प्रतिज्ञाहान्य-
उपाधेर्यदिर्मानस्फुटतर एव । अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वमते
ध्वर्याप्यत्वासिद्धिरूपतया हेत्वाभासान्तर्भावप्रसङ्गसम्भवात् हे-
त्वाभासाश्चेति परिमाणितत्वेऽपि आदिपदार्थं तमनन्तर्भाव्य हेत्व-
साध्येति पृथगुपादानम् । अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिगतासाधि-
दिः । तथात्वायोगात् । निग्रहस्थानत्वायोगात् ।

(द्वा०) न च विभाजकसूत्रेस्थेन हेत्वाभासाश्चेति च
रेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्पराया वाऽनुमितिद्रोपोन्नाय-
स्य सङ्गदः, तथा सति व्यभिचारस्येवाऽऽश्रयासिद्ध्यादेरप्युच्चा-
कस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् । न चा-
प्रकालतामासाद्यन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकमम्पदा-
तुरोधादेव कर्तव्यः, तादृशमम्पदायमननुबन्धानस्य तदुद्भा-
पराभवतश्शपथनिवारणीयतापत्तेः । तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्य-
भिचार एवोद्भाव्यः, तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्य-
पकोपाधिव्यभिचारः, विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टस-
ध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः, अत्र
‘‘तत्रेये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति । तदुपपत्तेः
व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्र-
वन्धः । अतः, तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचार-
नयमिति बोद्धावनीयमिति ।

(पा०) तदुभयेति । व्यभिचाराश्रयासिद्ध्याद्युभयेत्यर्थः । तथा-
पातात् । निग्रहस्थानत्वापातात् तथा चाश्रयाभिज्ञाद्युन्नायक-
प्रथम-
मैह-
सिर-
वक-
तः । पगभवेतः । निगृहणः ।

नन्वेतमुपाधिः किमुद्भाव्य एवेत्याकङ्क्षायामाह । तस्मादिति ।
 तत्र । शुद्धसाध्यव्यभिचारः । कथन्तायाम् । साधकाकङ्क्षायाम् ।
 तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, उद्भाव्य इत्यनुपज्य-
 ते । एवमुत्तरंवापि । व्यभिचारादेरसम्बन्धतायिरहे प्राधान्येनोपा-
 धिर्नोद्भाव्यते एवेति ध्वनितम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्य-
 भिचारस्य विशेषणान्तरानवच्छिन्नशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधक-
 त्वेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टतया तदुद्भावनमपि प्रथमतस्सम्भव-
 तीत्याह । विशेषणेति । अविशिष्टतापि विशिष्टसाध्यव्यापक-
 व्यभिचारेण विशिष्टसाध्यव्यभिचारः सिद्ध्यति पक्षधर्मतावलात्
 शुद्धसाध्यव्यभिचारमिदं सम्भवेऽपि विशेषणान्तरानवच्छिन्ने वि-
 शिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारे शुद्धसाध्यव्यभिचारावच्छिन्न-
 स्य साधकतयोपपन्नस्ते तदुपावच्छिन्नसिद्धौपयिकतदुपावच्छिन्न-
 तिरूपितव्याप्तस्तादृशोपाधिव्यभिचारहेतावाकङ्क्षाद्यात् तस्याश्च
 तादृशहेतौ बाधेनोद्भावनसम्भवात् सत्यन्तविशेषितस्यैवोद्भाव्य-
 त्वमुक्तम् । तादृशविशेषणाविशेषितेन तादृशोपाधिव्यभिचारेणैव
 तथाविधेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचार-
 साधनसम्भवात्तस्याप्युद्भावनीयतामाह । विशिष्टसाध्यस्य चेति ।
 अत्रापि सत्यन्तमनुपज्यते । वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः । अत्र
 च विशेष्य इति । उपन्यसास्य विशेषणाव्यभिचारविशिष्टसाध्य-
 व्यभिचारस्य घटके विशिष्टसाध्यव्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचा-
 रव्याप्त्येवविशिष्टस्य व्यभिचारान्तर्भावात्तादृशस्योपाधिव्यभिचा-
 रस्य प्रथममुद्भावेऽपि नाप्राप्तकालतेत्याह । वक्ष्यते चेति । व्या-
 प्यादिग्रहप्रतिबन्धकमिति । साक्षादित्यादिः । तथा च तद्याप्य-
 मन्त्रमपि हेत्वाभास इति भावः ।

(चि०) न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्य-
 चाश्रावणत्वम्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवी-
 त्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र
 साधकसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षे-
 तरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाश्रावतिव्याप्तिः, तत्रानुकू-

लतर्कभावेन साध्यव्यापकत्वांनिश्चयात्,

(दी०) साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधित्वौपयिक-
तदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वांनिश्चये तु
बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वा-
न्नायमुपाधिः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यम्, अनुकूलतर्का-
दिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् । नापि तद्व्यभिचारेण
व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकू-
लतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वांनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि
व्याप्यव्यभिचारावयवसम्भावेन तदयोगात् । अतएव पक्षेतरस्यो-
पाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविशेषे व्यभि-
चारानुमानपक्षत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् । कथ-
कसम्प्रदायानुरोधोद्भाधानुन्नीतः पक्षेतरं नोपाधित्वेन कथाया-
मुद्भाव्य इति तु वदन्ति ।

(गा०) ननु पक्षेतरत्वे व्यापकताप्रादुक्ततर्कभावेन साध्यव्यापक-
त्वानिश्चयात् न तस्य दूषकत्वमिति मूलोक्तं न सङ्गच्छते, तत्र शुद्ध-
साध्यव्यापकत्वानिश्चयस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकापाधिप्रधारणतया
अदूषकत्वाप्रयोजकत्वात्, किञ्चाद्विशिष्टसाध्यव्यापकतायाः पक्ष-
ेतरत्वेऽपि निश्चयसम्भवादित्याशङ्क्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयसि-
ध्याचष्टे । उपाधित्वौपयिकेति । उपाधित्वौपयिकस्य तस्यानिश्चया-
दित्यर्थः । उपाधित्वौपयिकं च साध्यव्यापकत्वं पूर्वानुरक्तं यदव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपम् । सङ्गेतौ
च पक्षेतरत्वेन तन्निश्चयसम्भवः, तदसत्त्वादिति भावः ।

ननु तत्र तादृशव्यापकताया असत्त्वेऽपि तर्कभावात् स्वत-
स्सिद्धव्यभिचाराप्रदाह्या तन्निश्चयः सम्भवत्येवेत्यत आह । अनुकू-
लतर्कादिनिति । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । बाधोन्नीतवत् ।
बह्निगुण इत्यादिस्थूलियद्वैतगत्वादिवत् । निश्चितोपाधिः । व्य-
भिचारनिश्चयाप्राथक्यतया अनुमानविरोधी । अयम् । बाधानुन्नीत-

पक्षेतरः । नोपाधिः । न दूषकः । हि । यतः । तत् । अदूषकताप्रयो-
जकं स्वव्याघातकत्वम्* । सर्वानुमानसाधारण्यम् । सर्वत्रैवानुमाने
पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयसम्भवेन दूषकताप्रतीकः । स्व-
पदस्यानुमानसामान्यपरत्वा इदंशस्यानुमानसाधारण्यस्य स्वव्या-
घातकता । निश्चितव्यापिक इति । प्रथमतो हेतोः व्याप्तिनिश्चये रा-
नीत्यर्थः । तदभावात् । पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकत्वज्ञानेन प्राप्तव-
न्वात् साध्यव्यापकत्वनिश्चयावस्थायान् । स्वपदस्य स्वव्यापिका-
स्तेषुकव्यभिचारानुमानावैकतय* । अन्यत्वं साध्यव्याघातकत्वपदार्थं
निगच्छते । नार्थितम् । तद्व्यापिचारेण । पक्षेतरत्वमित्युच्यते । उपा-
धित्वसम्भवात् दूषकताप्रतीकः । तस्य । पक्षेतरस्य । व्यापकव्यभि-
चारिणि । व्यापकतया गृहीतस्य व्यभिचारिणि । व्याप्येति । व्या-
पस्य । व्याप्यतया गृहीतस्य साध्यस्य व्यभिचारावश्यमभावि-
श्रयेणेत्यर्थः । पक्षेतरः यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यापिचाराप्रति-
योगी न स्यात् साध्यव्यापको न स्यात् पक्षेतरव्यभिचारो यदि
साध्यव्यभिचारव्याप्यो न स्यात् तद्व्यापकव्यभिचारो न स्यात्
इति तर्केण पक्षेतरव्यभिचारस्य साध्यव्यापिकाव्याप्यतया निश्च-
येनेति यावत् । तदयोगान् । व्यभिचारानुमाने साधनरूपपक्षेतरस्य
दूषकत्वप्रयोगान् । स्वं स्वरूपोपाधिवत् तद्व्याघातकत्वापत्त्यर्थः ।
दूषयति । अत एवेति । अत एव । पक्षेतरत्वस्य अनुकूलनकीदिना
यत्र साध्यव्यापकाग्रसाधोक्तपुस्त्य* तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारमिद्वर्गनपवादत्वादेव । पक्षेतरत्वस्य क्वचित् दूषकत्वसम्भवेऽपि
उपाधितया अनुज्ञावने व्यवस्थापयतां मतमाह । कथंकोत । अत्र
कथकसम्प्रदायमगनुसन्धानस्य तदुज्ञावने दुर्निवारमेवेत्यस्वरसः ।

(चि०) सङ्चारदर्शनादेस्तेन विना संशयकत्वा-
दित्युक्तम् । साधोक्तीति साधुकूलनकीऽस्त्येवेति । एवं
पर्वताद्यप्यद्वयान्यत्वादेरपि नोपाधित्वम्, पक्षमात्र-
व्यावर्तकविशेषणवत्त्वात् । अत एव धूमे आर्द्रेन्धन-
प्रभववाहिनत्वम्, द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रतपक्षत्वे उद्भूत-
रूपवत्त्वम्, मित्रातैत्तपद्गामत्वे शाकपाकजत्वम्,

जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः ।

(दी०) पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायां मुपयुज्यते, अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । इदं चानुपाधितायां न वीजं परिभाषामात्रत्वात्, किन्त्वनुकूलनर्कभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् । अत एव । व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आर्त्तन्धनेति ।

• (गा०) पर्वतावयववृत्त्यन्तर्वादां वृत्तपक्षस्य भेदविशेषणस्य पक्ष-
भिन्नमपि व्यावर्त्यं प्रसीतम् मूलोक्तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणव-
त्त्वादिति तदनुपाधित्वप्रयोजकतोरसङ्गातमाजङ्गते । यद्यपीति ।
नोपाधितायामुपयुज्यते इति । उपाधेस्सङ्कोचने तद्विशेषणप्रविष्टसाध्य-
नाव्यापकत्वसम्पादकतमोपयुज्यते, तदव्यापकत्वसम्पादकता च
तदधिकरणानुपाधिव्यावृत्तिरेव, न तु तदधिकरणपर्वतावयवरू-
पादिव्यावृत्तिरिति भावः । पक्षस्येवेति । व्यावृत्तिरुपाधितायां मु-
पयुज्यते इत्यनुपयुज्यते । पक्षस्य साधनवत्त्वादिति भावः । इति ।
इत्याद्येन । उक्तामिति । मात्रादेन उपाधित्वोपाधिकपक्षभिन्नव्या-
वृत्तिप्रयोजकताया विशेषणे व्यवच्छेदात् पर्वताभिन्नवदवयवरूपा-
दिव्यावर्त्तकत्वेऽप्युक्तविशेषणे उक्तानुवृत्तिविशेषणप्रयोजकत्वा-
भावस्याश्रिततया मात्रार्थसङ्गतेरिति भावः । अनुपाधितायाम् । अनु-
पकतायाम् । न वीजम् । न प्रयोजकम् । परिभाषेति । तादृशविशे-
षणवत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वादिव्यहङ्गपकताया दुर्निवारत्वादिति
भावः । द्रष्टव्यम् । अनुपाधित्ववीजतया ।

केचित्तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकं विशेषणं यस्य पक्षेतरस्य तत्तथा,
तद्वत्त्वात् तत्सुल्लभ्यात् । विशेषणवत्त्वादिति । तादृशार्थकवतिप्रत्य-
यबलान्मूलस्यार्थः । पक्षेतरसुल्लभ्यता च व्यापकताग्राहकानुकूलनर्क-
ग्राह्यतेन, तथा च दीर्घान्तकारोक्तदूपकताबीज एव मूलस्य तात्प-
र्यमिति वदन्ति ।

अत एवेति मूलस्याव्यवहितोक्तपक्षेतरत्वानुपाधित्वोपपक्ष-
परत्वासम्भवादनुपाधिताप्रयोजकभावप्रतियोगितया प्रकान्तानु-

कूलतर्हसम्भवोपष्टम्भपरतामाह । व्यापकताग्राहकेति । प्रमाणपदं प्रमाणसहकारितत्कारणपरम् ।

(दी०) अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाद्र्दन्धनत्वेनैव कारणत्वम्, न पुनराद्र्दन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत् ? किञ्चान्नतः ? न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकम्, तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तथात्वात्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्द्रष्टृत्वत्वेन साध्यव्यभिचारमाधने वैयर्थ्याभावात् ।

(गा०) कारणतावगमेनेत्यग्रिममूलस्य उपाधितानवच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतानिश्चयेनेत्यर्थीभमानेन आद्र्दन्धनप्रभववह्नित्वेन धूमकारणतया तेन रूपेण उपाधित्वानुपपत्तिः शङ्कते । अथान्न । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह । आद्र्दन्धास्य बहेश्च पृथगन्वयव्यतिरेकयोर्धूमान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वदर्शनेत्यर्थः । न पुनरिति ।

यद्यापि आद्र्दन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वेऽपि तादृशान्वयव्यतिरेकोपपत्तिः ।

न च तेन रूपेण कारणत्वे आद्र्दन्धनप्रभववह्निसत्त्वे आद्र्दन्धनविरहे धूमविरहे नोपपद्यत इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृत कार्पोत्पादप्रयोजकत्वोपगमेनाकारणस्याप्याद्र्दन्धनस्य कारणतावच्छेदकतया तदभावेन धूमाभावोपपत्तेः, तथापि आद्र्दन्धनप्रभवत्ववह्नित्वयोरप्येकविशिष्टत्वेनापत्स्य जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तथा च तयोर्विशेषणावशेष्यभावे विनिगमनाधिरह इति प्रत्येकमेव कारणत्वम्, अन्यथा घटाश्रापचक्रविशिष्टदण्डत्वादिना हेतुतामसङ्गात् ।

न चैवमाद्र्दन्धनस्य शुष्कन्धनमात्रजन्यबहेश्च सत्त्वे धूमात्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्येकरूपेण स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आद्र्दन्धनवह्नयोर्जन्यजनकभावरूपप्रत्यासत्तेः फलोपधाने तन्त्रतया आद्र्दन्धनप्रभववह्नित्वस्य धूमापधायकतावच्छेदकत्वात् । अत एव दण्डत्वप्रकृत्वादिना पृथग्घटादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चक्रादिविशिष्टदण्डत्वं घटाद्युपधायकतावच्छेदकम् ।

जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः ।

५ (दी०) पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितागोष्ठ्यप्युज्यते, अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । इदं चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात्, किन्त्वनुकूलनकार्भावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् । अत एव । व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आदेन्धनेति ।

• (गा०) पर्वतावयववृत्त्यस्यत्वात् पुरुषान्नस्य भेदविशेषणस्य पक्षमित्यपि व्यावर्त्तकस्तीति सूत्रोक्तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वादिति तदनुपाधित्वप्रयोजकहेतोरसंज्ञानमाशङ्कते । यद्यपीति । नोपाधितायामुपयुज्यते इति । उपाधेस्सङ्कोचने तद्व्यवस्थाप्रतिष्ठापनाव्यापकत्वसम्पादकत्वोपयुज्यते, तदव्यापकतासम्पादकता च तदधिकरणानुमाधिव्यावृत्तिरयं, न तु तदनधिकरणपर्वतावयवरूपादिव्यावृत्तिरिति भावः । पक्षस्यैवेति । व्यावृत्तिरुपाधितागोष्ठ्यप्युज्यते इत्युक्तमप्युज्यते । पक्षस्य साधनवत्त्वादिति भावः । इति । इत्याद्येन । उक्तमिति । मात्रत्वेन उपाधिवन्वैषयिकपक्षमित्यव्यावृत्तिप्रयोजकताया विशेषणे व्यवच्छेदात् पर्वतमित्यवयवरूपादिव्यावर्त्तकत्वेऽप्युक्तविशेषणे उक्तव्यावृत्तिविशेषणप्रयोजकत्वाभावस्याक्षततया मात्रार्थसङ्कोचेति भावः । अनुपाधितायाम् । अनुपकतायाम् । न बीजम् । न प्रयोजकम् । परिभाषेति । तादृशप्रमाणवत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वादिसहदुपकताया तुनिवारत्वादिति भावः । द्रष्टव्यम् । अनुपाधित्वबीजतया ।

केचित्तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकं विशेषणं यस्य पक्षेतरस्य तत्तथा, तद्वत्त्वात् तत्तुल्यत्वात् । विशेषणवत्त्वादिति । तादृशार्थकवतिप्रत्ययबलात्सूलस्यार्थः । पक्षेतरतुल्यता च व्यापकताग्राहकानुकूलनकाराहित्येन, तथा च दीधितकारोक्तदुपकताबीज एव मूलस्य तात्पर्यमिति वदन्ति ।

अत एवेति मूलस्यावयवहितोक्तपक्षेतरत्वात्तानुपाधिव्योपष्टम्भपरत्वासम्भवादानुपाधिताप्रयोजकाभावप्रतियोगितया प्रकान्तानु-

कूलतरुसम्भवोपष्टम्भपरतामाह । व्यापकताप्राहकेति । प्रमाणपदं प्रमाणसहकारितत्कारणपरम् ।

(दी०) अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाद्र्धेन्धनत्वेनैव कारणत्वम्, न पुनराद्र्धेन्धनप्रभववह्निवेनेति चेत् ? किञ्चातः ? न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकम्, तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तथात्वात्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारमाधने वैयर्थ्याभावात् ।

(गा०) कारणतावगमेनेत्यग्रिममूलस्य उपाधितानवच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतानिश्चयेनेत्यर्थोभमानेन आद्र्धेन्धनप्रभववाह्यत्वेन धूमकारणतया तेन रूपेण उपाधित्वानुपपत्तिः शङ्कते । अथान । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । आद्र्धेन्धनस्य बहेश्च पृथगन्वयव्यतिरेकयोर्धूमान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वदर्शनेनेत्यर्थः । न पुनरिति ।

यथापि आद्र्धेन्धनप्रभववह्निवेन कारणत्वेऽपि तादृशान्वयव्यतिरेकोपपत्तिः ।

न च तेन रूपेण कारणत्वे आद्र्धेन्धनप्रभववह्निसत्त्वे आद्र्धेन्धनविरहे धूमविरहो नोपपद्यत इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृत कार्यात्पादप्रयोजकत्वेपगमेनाकारणस्याप्याद्र्धेन्धनस्य कारणतावच्छेदकतया तदभावेन धूमाभायोपपत्तेः, तथापि आद्र्धेन्धनप्रभवत्ववह्नित्वयोरप्येकविशिष्टत्वेनापरेण जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तथा च तयोर्विशेषजावशेष्यभावे विनिगमनादिरह इति प्रत्येकमेव कारणत्वम्, अन्यथा घटादावापि चक्रविशिष्टदण्डत्वादिना हेतुताप्रसङ्गान् ।

न चैवमाद्र्धेन्धनस्य शुष्केन्धनमात्रजन्यगद्वेश्च सत्त्वे धूमेत्यपत्तिः असङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्येकरूपेण स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आद्र्धेन्धनवह्नयोर्जन्यजनकभावरूपप्रत्यासत्तेः फलोपधाने तन्त्रतया आद्र्धेन्धनप्रभवनह्नित्वस्य धूमापधायकतावच्छेदकत्वात् । अत एव दण्डत्वचक्रत्वादिना पृथग्घटादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चक्रादिविशिष्टदण्डत्वं घटाद्युपधायकतावच्छेदकम् ।

अथ कारणतानच्छेदकसम्बन्धनैकक्षणावच्छिन्नतामात्राधिकरण्यमेव कार्योपधाने प्रयोजकम्, न तु जन्यजनकभावादिरूपप्रत्यासत्तिः, अव्यापकत्वात्, यत्तु कृतिसाध्यताज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोः पृथक्पृथक्प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि तयोरभेदस्य कार्योपधानप्रयोजकतया कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वं फलोपधानरूपकारणतायामवच्छेदकमिति विधिवादे मिश्राणां मणिकारतात्पर्यवर्णनं तदपि इच्छातद्विषयफलसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणां युगपदवस्थानात्सम्भवेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षायामेव ज्ञानयोरभेदापेक्षान्यवस्थानमित्यभिप्रायेण. सङ्गच्छते, अन्यथा कारणयोः क्वचिदभेदरूपायाः कचिज्जन्यजनकभावरूपायाः प्रत्यासत्तेः फलोपधानप्रयोजकतामभ्युपेत्यादिप्रसङ्गवारणे कृतिसाध्यताविषयकनिश्चयत्वादिना प्रवृत्त्यादिहेतुत्वे तद्विषयकत्वमंशयान्यत्वज्ञानत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाधिकरेण तेन रूपेण पृथगेव कारणता, तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानामभेदः कार्योपधाने प्रयोजक इत्यपि स्यात्। एवं च दण्डवक्रसंयोगादेः कारणप्रत्यासत्तिविधया न प्रष्टव्योपधाने अपेक्षा, अपि तु स्वतन्त्रान्वयध्यातिरेकेण तस्यापि घट्यादिकं प्रति कारणता, इति चेत् ? सत्यम्, इन्धनारम्भकपरमाणुषु वह्नीदनाग्निसंयोगात्तेषां क्रिया, ततो विभागः, ततो ह्यणुकारम्भकसंयोगनाशः, तन्नाशाद् ह्यणुकनाशः, ततः पाकजविलक्षणरूपवद्भिः परमाणुभिः धूमह्यणुकाद्युत्पत्त्या वस्त्रेणवादिकमेण महाधूम उत्पद्यते, साप्रानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या धूमहेतुरुपविशेषस्याग्निसंयोगेन जनने च परमाणूनां जलसंयोगरूपमाद्र्त्वं सहकारि, अम्लद्रव्यसंयोग इव दग्धिहेतुधूतरसविशेषस्य दुग्धारम्भकपरमाणुषु नेजरसंयोगेन जनने, एवं च वह्नित्वादिना कारणत्वं वह्न्यार्द्रेन्धनयोरम्भयोस्सत्त्वे आर्द्रेन्धनदाहं विना धूमोत्पत्तेर्नावकाशः, द्रव्यान्तरारम्भरहितानां रूपविशेषविशिष्टपरमाणूनामभावादिति किमार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणतयेति। न चैवं वह्नित्वादिनापि कारणत्वमनर्थकम्, पूर्वद्रव्यविनाशरूपविशेषोपपादकस्य वह्नेस्तेनैवान्यथासिद्धत्वात्, स्वनाशेन इन्धनस्यापि तथात्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि स्वनाशकारा प्रतिवन्धकस्य हेतुनाप्रसङ्गादिति वाच्यम्। वह्निना इन्धने विनाश्य परमाणुषु रूप-

विशेषेऽनितेऽपि बहिःस्थनयोः संसृत्वे धूमानुत्पादेन तद्वेतुताया आवश्यकत्वात् ।

न च रूपविशेषमुत्पाद्य विनष्टे बहोः परमाण्वांश्चावारम्भकसंयोगानुकूलक्रियानुत्पादाच्च धूमात्पत्तिः, तादृशक्रियानुत्पाद्य बहो विनष्टे च तादृशक्रियारम्भकसंयोगजनने जायते एव त्रिचतुर्गाद्विषयसिद्धे धूमः, बह्वयवयवेषु संयुक्तेषु कारणान्तरविरहात् कार्यद्रव्यं नोत्पद्यते, अवयवसंयोगाणां स्वल्पकारणत्वादिना वाच्यम् । एवं सत्यवयवसंयोगसम्पादकत्वात्तद्वेतुत्वस्याप्रत्यक्षेयत्वात्, अन्यथा घटपटादावपि दण्डवेमादेरन्यथासिद्धिर्ना अहेतुतापत्तेः ।

न चैवं बह्वैर्हेतुत्वेऽपि इन्धनस्य हेतुत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । इन्धनासत्त्वे बह्वैरवयवैरन्येन तदस्थानान्तरात् तस्यापि हेतुताया आवश्यकतात् । जलसंयोगरूपमाद्र्देत्वं रूपविशेषद्वारा पृथगेव हेतुः । न हीन्यनकारणतायां तस्यावच्छेदकत्वम् । आद्र्देन्धनत्वादिनैव कारणत्वमित्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु आद्र्देन्धनप्रभववद्वैजानिर्विशेषपुष्पस्कारेण हेतुता, न तु तादृशवद्वित्वेनेति नोक्तविनिगमनाधरह इति तदपि न सत् । प्रामाणिकत्वाहत्वजात्या कारणत्वेऽप्युक्तदिशाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवेनावान्तरजानौ मानाभावादित्यलमाधिकेन ।

कारणतावगमेन इति मूलस्य आद्र्देन्धनप्रभववद्वित्वादिरूपोपपाधितावच्छेदकविभक्त्यर्थेण कारणतानिश्चयेनेति नाथः, परन्तु यादृशयादृशकार्यकारणभावादिना तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य फलोत्पात्तप्रयोजकत्वं तादृशकार्यकारणभावपरमेव तदित्याशयेन समाधत्ते । किञ्चान इति ।

नन्वेवमाद्र्देन्धनप्रभववद्वित्वं यदि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा तत्कारणतावच्छेदकं न स्यादिति व्यापकताग्राहकतर्कस्येष्टापत्त्या नावतार इति कथं तदग्रहस्तम्भवतीत्यत आह । न हीति । यतः स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमात्रं व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह्यमिति न, येन आद्र्देन्धनप्रभववद्वित्वादेरन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वस्येष्टतया तदापत्तेरसम्भवेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहो न स्यात्, अपि तु फलोत्पात्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वमपि तन्निर्वाह्यम्, तदभावापत्त्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वं

सुग्रहमित्यर्थः । यादृशान्यथासिद्ध्या आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वदिकं न स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं तादृशी यदि व्यापकतावच्छेदकत्वमपि घिघट्येत्तदा तद्वैसाधारणं धूमाद्युत्पत्तिसामान्यप्रयोजकतावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकत्वानियतं न स्यादिति तदभावस्तदभावं न प्रसज्येत्, तदेव न, कारणतावच्छेदकत्वे इव व्यापकतावच्छेदकत्वे ऽनन्यथासिद्धत्वप्रवेशस्याभावादित्याह । तादृशेति । तथात्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वात् ।

ननु तथापि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिना वह्न्यादेर्नोपाधितासम्भवः, वाह्यवाद्यवच्छिन्नव्यभिचारस्यैव धूमादिव्यभिचारव्याप्यतया आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादिविशेषणस्यासिद्धमात्रवारकतया वैयर्थ्येन तद्व्यतिरूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारासाधकत्वादित्यत आह । तदवच्छिन्नाभावस्य चेति । विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । आतर्किततया शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावभिन्नतया । तद्व्युत्पत्तित्वेन । शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावाद्यतिरेकविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारेण ।

(दी०) सद्यपि चाऽऽर्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकमत्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्तकारणभावस्य वह्नेर्विशेषरूपेण कारणत्वकल्पनयोपपत्तावकलृप्तत्वकारणभावानां दाहप्रतिबन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचियात् । एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्भूमेत्पादात् तत्तदिन्धनजन्यधूपं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च । महति चाऽऽर्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयमि वह्नौ महति वह्न्यन्तरे विद्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति ।

(गा०) आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनापि धूमस्वरूपयोग्यत्वं व्यवस्थाप्यतां मतमाह । सत्यपि चेत्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । धूमानुत्पादादित्यादिकं आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणमित्यग्रिमं हेतुः । आर्द्रेन्धने वह्नेरसंयोगस्थले पृथक्कारणतामृतेऽपि धूमानुत्पादो निर्बहति, कार-

णानां कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यातिरिक्तप-
रस्परप्रत्यासत्तेः कार्योत्पत्तावनपेक्षितत्वेऽपि संयोगावशेषसम्बन्धेन
धूमं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनाऽऽर्द्धेन्धनस्य संयोगसम्बन्धेन च बह्वः
कारणत्वे आर्द्धेन्धनतादात्म्यवति वाहिसंयोगस्य धूमोत्पत्तावपेक्षा-
सम्भवात्, अत उक्तं तत्संयुक्ते च बह्वाविति । आर्द्धेन्धने वाहिसं-
योगे सति तस्यापि दाहसम्भवेन धूमोत्पत्तिरिष्टव्यत आह । दाह-
प्रतिबन्धकसत्त्वे इति । एतदुपलक्षणम् । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि
दाहोत्तरमेव धूमोत्पादान् तत्पूर्वधूमोत्पत्त्यापत्तिरपि वृथक्कारणता-
मते द्रष्टव्या । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमोत्पत्तिस्तदभावेऽस्य धूमका-
रणताकल्पनेनापि शक्यते वारयितुमित्याशङ्कं निराकरोति । बलमे-
त्यादिना । बलभकारणभावस्य । अवश्यकल्पनीयकारणताकस्येत्य-
र्थः । विशेषरूपेण । आर्द्धेन्धनप्रभववहित्वेन । अवलम्बेति । उभया-
सिद्धेत्यर्थः । दाहप्रतिबन्धकाभावानाम् । मणिमन्त्रादिविशेषाद्य-
भावादीनाम् । तत्कारणत्वेति । धूमकारणत्वेत्यर्थः । अर्थाच्चित्तं
कारणताबाहुल्येन । माणविशेषादीनामपि धूमसामान्यं प्रति
नैकप्रतिबन्धकतया निर्वाह इति दर्शयति । एकस्यामिति ।
प्रतिरुद्धायाम् । दाहप्रतिबन्धकमण्यादिसमवहितायां सत्याम् ।
तत्रैव । तदिन्धनव्यक्तावेव । व्यक्तचन्तरात् । सन्निहिता-
र्द्धेन्धनान्तरात् । तत्तदभावानाम् तत्तदिन्धनप्रत्यासन्नप्रण्याद्यभा-
वानाम् । कारणत्वस्येति । एतदुपलक्षणम्, यद्यपि किञ्चन धूमोऽ-
प्रसिद्धः तज्जन्ये धूमं प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य दुष्कल्पतयाऽस-
ति प्रतिबन्धके बहून्यादिघटितसामान्यसामग्रीद्वेलात् तत्र धूमोत्प-
त्तियारणाय तत्तदिन्धनानां विशेषसामग्रीत्वस्य कल्पनीयतयेत्यपि
द्रष्टव्यम् । आर्द्धेन्धनदाहस्य धूमकारणतयाऽप्युत्पापत्तिवारणसम्भ-
वः, एवमिन्धनस्यादाहे तदारम्भकाणुषु द्रव्यान्तरावष्टम्भरूपप्रति-
बन्धकसत्त्वेन धूमोत्पत्तिप्रयोजकरूपविशेषाभावेन च न धूमोत्पत्ति-
रित्यनुशयान् प्रकृष्टाप्रकृष्टधूमयोग्यप्रकृष्टाप्रकृष्टार्द्धेन्धनप्रभववह्न्यव-
यव्यतिरेकानुविधायितया तादृशतादृशधूमं प्रति तादृशतादृशवहे-
विशेषरूपेण हेतुताया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन
धूमसामान्यं प्रत्यार्द्धेन्धनप्रभववहित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्याह ।
महति चेति । आर्द्धेन्धनस्य वाहिसामान्यस्य च प्रकर्षो न धूमप्रकर्ष-

प्रयोजक इत्यादिष्वनुमानेन्द्रियमहावहयान्तरयोस्सत्त्वानुभावनम् ।
आर्द्रेन्धनवह्नयोः पृथक्कारणत्वेऽपि तयोर्द्रेन्धजनकभावप्रत्यासत्तेर्भू-
मात्पक्षावपादनत्वेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्निं विना धूमोत्पत्त्यापत्तेः कथ-
ञ्चिद्व्याकरणसम्भव इत्यन्तेऽणीयासि नत्प्रभवे बह्नावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसमुच्चयाय, तद्वीजं च धूमनिष्ठप्रकर्षो महत्त्ववि-
शेषः, रूपाविशेषवशात्समस्तसंयोगवद्वाच्यभूयस्त्वघाटनसन्नामग्री-
वशदेव धूमस्य तद्वत्त्वनिर्वाहेण तस्य न धूमजनकतावच्छेदकत्वम्,
अन्यथा नीलवटवारेषु नीलज्वालजन्यतावच्छेदकतापातात्,
भूयसां परमाणूनां पाकजरूपाविशेषे धूमारम्भाद्युगुणसंयोगविशेषे च
व्यापकवह्नेरपेक्षया तदन्वयव्यतिरेके महाधूमान्वयव्यतिरेके इति ।

(चि०) तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् । अनन्यथासि-
द्धान्वयव्यतिरेकतो वैयक्तात्कारणतावगमस्त घटोन्म-
ज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयान् ।

(दी०) तदुत्कर्षेणिति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्यं
विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पा-
दनियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपप्रायकत्वम्, तदार्द्रेन्धनप्र-
भववह्नित्वं कारणतावच्छेदकमर्थशसम्पन्नं नान्तरीयकमेवास्तु,
फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः । अन्यथेति । तादृशा-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा कारणत्व-
म्, उभयथापि व्यापकत्वम, उद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णि-
तमेव । घटोन्मज्जनेति । ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियो-
ग्यधिकरणत्वानियमात् । न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस
इव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम् । अप्राप्ता-
णिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवो-
चितत्वादिति भावः ।

(गा०) पूर्वोक्तमाशयं प्रकाशयन् तदुत्कर्षेणत्यादिमूलं धूमस्याद्य-
वच्छिन्न प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्निव्यादिना अकारणत्वेऽपि सङ्गमयति ।

तदुत्कर्षेणेतीति । अर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमिति । तेन रूपेणाहे-
तुत्वऽपि प्रत्येककारणतानिर्वाह्यव्यापकतावच्छेदकताकमित्यर्थः । वा-
च्यवादेः प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतरूपस्यापि प्रत्यक्षे हेतुतां प्राश्नो न
स्वीकुर्वन्ति अपि तु विषयनिष्ठतद्धेतुतायामवच्छेदकत्वमेव तस्ये-
ति तथाऽपि न प्रकृतक्षतिरित्याह । अनन्यथेतीति । अनन्यथासि-
द्धत्वं च कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं च विनाऽनुपपद्यमानत्वम् । अन्य-
व्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपान्वयव्यतिरेकाधीनप्रत्यक्षविशेषा-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपस्य समवायेन तद्वतो द्रव्यस्यैव वा
तादात्म्येन कारणत्वम् । तत्त्वं पुनरिति । विषयस्य सामान्यतः प्र-
त्यक्षे विषयत्वेन तद्व्यतिरेकप्रत्यक्षे तद्व्यतिरेकेन हेतुता, बहिर्द्रव्यादिप्र-
त्यक्षे च बहिर्द्रव्यादिरूपविषयस्य कारणत्वान्तरं निष्प्रमाणमेव,
कुत उद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वम् ।

न च वाच्यवादेः प्रत्यक्षवारणान्यथानुपपत्तिरेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे
उद्भूतरूपवत्त्वेन विषयहेतुतायां प्रमाणमिति वाच्यम् । उद्भूत-
रूपत्वेन लघुना हेतुतयैव तद्वारणसम्भवेन अन्यथानुपपत्त्यनव-
काशात् ।

वस्तुत उद्भूतरूपत्वेनापि न हेतुता, उद्भूतत्वस्य दुर्बलत्वात् ।

न च तद्रूपत्वव्याप्यजातिविशेषः, नीलत्वादजात्या सङ्करात् ।
न च नीलत्वादेव्याप्यं नानैषोद्भूतत्वम्, कारणतावच्छेदकानु-
गमेन व्यभिचारात् ।

न च नीलादिप्रत्यक्षत्वं नीलत्वादिव्याप्योद्भूतत्वाद्यवच्छिन्नज-
न्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः, नीलादिरूपस्य विषयापलक्ष्यत्वे
न्यायमते पाकरक्तघटादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, तद्विशेषणत्वे निर्विक-
ल्पकासङ्गहान्, स्वाविषयनीलादिमत्वविशिष्टावयवतासम्बन्धेन शु-
द्धप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य नीलादिजन्यतेत्युक्त्या निर्विकल्पकसङ्गहेऽपि
नीलाद्यभिभवकालीनतदाश्रयप्रत्यक्षस्य दुस्सङ्गहत्वात्, नापि लौकिक-
प्रत्यक्षविषयत्वमुद्भूतत्वम्, गुणादेः लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां
सन्निकृष्टाश्रयानिष्ठलौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रयोजकत्वादन्योन्याश्र-
येणाश्रयप्रत्यक्षतायां तस्याः प्रयोजकत्वासम्भवात् ।

अनुद्भूतत्वं जातिः नीलत्वादिव्याप्या नमेव, तदवच्छिन्नभेद-
कूट पक्षोद्भूतत्वमिति चेन् ? तर्हि तेन रूपेण रूपस्य हेतुत्वे ताव-

ज्ञेयानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरोधेण कारणताया बाहुल्यस्य अवच्छेदकगौरवस्य च प्रसङ्गादपत्वेन तत्त्वावच्छिन्नस्य अनुद्भूतत्वावच्छिन्नान्त्यन्ताभावत्वेन च पृथक्कारणत्वकल्पनमेवोचितम्, तावता उद्भूतकृत्वत्वावच्छिन्नस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमव्याहतमेव ।

यदि च अनुद्भूतत्वं शुक्लत्वव्याप्यं भास्वत्त्वविरुद्धमेव, रसनेन्द्रियादिरूपस्य शुक्लतया घ्राणेन्द्रियादावपि शुक्लरूपस्यैव कल्पनादिपुन्यते, तत्र तदवच्छिन्नभावस्य पृथक्कारणत्वमेवोचितम् । अन्यथा तदवच्छिन्नमेकरूपत्वयोर्विशेषावशेषणभावे विशेष्यविशेषणतावच्छेदकभावे वा विनिगमनाविरोधेण कारणताद्वयस्याऽऽवश्यकत्वात्, अवच्छेदकगौरवाधिक्यादित्यादिकनुपवर्णितप्रायमित्यर्थः ।

उच्छृङ्खलास्तु पृथिव्यादित्रयनिष्ठजानिर्विशेष एव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया स्वीक्रियते, तदनावदेव न वाय्वादीनां प्रत्यक्षता ।

न च तादृशजातेः पृथिवीत्वादिना लङ्घ्यमानेन घ्राणेन्द्रियादाववश्योपेतया तत्प्रत्यक्षवाङ्मन्यानुद्भूतरूपप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन रूपत्वेन हेतुतयैव नीरूपप्रत्यक्षवारणसम्भवे किमुक्तजात्येति वाच्यम् । रूपत्वेन हेतुत्वे नानाजातीयरूपवदारब्धद्रव्ये अतिरिक्तचित्ररूपस्य नीलपीतादीनां वा कल्पनीयतया गौरवात् । एतन्मते तत्र विजातीयसंवलनप्रतिबन्धेन रूपानुत्पादस्यैवोपगमात् ।

अथ वा उद्भूतत्ववदेकत्वमेव प्रत्यक्षजनकम्, तद्गतमुद्भूतत्वं चैकैव जातिः, सङ्कगानवकाशात् । घ्राणेन्द्रियाद्येकत्वव्यावृत्तैव सा जातिः, अतो न तत्प्रत्यक्षता । न च प्रभायाश्चाश्रुयानुरोधेन तदेकत्वे तादृशजातेरावश्यकतया तस्य स्पर्शनापात्तरिति वाच्यम् । स्पर्शनप्रत्यक्षेऽनुद्भूतस्पर्शविशेषस्य प्रतिबन्धकतां स्वोक्त्य तस्य घ्राणीयत्वात् । अस्तु वा स्पर्शनप्रत्यक्षप्रयोजकमपि प्रभैकत्वव्यावृत्तं चाश्रुयप्रयोजकजातिव्याप्यं जात्यन्तरम्, न्यायादिमते वायोरिवोष्मणोऽप्यतीन्द्रियतया तदेकत्वे स्पर्शनप्रयोजकजातेरप्यनभ्युपगमेन तद्व्याप्यतानिर्वाहादित्याहुः ।

मूले वैद्यकादिति । वैद्यकशास्त्रकः शाक्याद्याहारपरिणामजन्यत्वस्य नरस्यामरूपप्रयोजकत्वावगमेनेत्यर्थः । जाठरानलेनाभ्यवह-

तशाकप्राग्भवेववयवेषु शरीरगतस्यामरूपसजातीयं रूपमु-
त्पाद्यते, तैश्चावयवैर्गृह्यवशेषप्रेरिताभ्यन्तरसमीरणसञ्चारितैर्गमा-
शयं प्राविश्य परस्परसंयुक्तैश्शरीरमागम्यत इति तत्रावयवस्याम-
रूपात्तज्जातीयं रूपमुत्पद्यते, तत्र शरीरगतशाकपाकजत्वस्य शा-
कपाकजत्वेन शरीरस्य वा हेतुताया निष्प्रमाणकत्वेऽपि जाठरान-
लपाकाधीनरूपाविशेषशाकाद्यवयवस्य वा तन्निष्ठविजातोयाग्निसंयो-
गस्य वा हेतुतयाऽपि शाकेतरमुक्तद्रव्ये तादृशरूपस्य जाठरानलेन
जनयितुमशक्यत्वाच्छाकावयवजन्यत्वस्य मित्रातनयशरीरे श्या-
मविशेषोत्पादप्रयोजकताया वैयक्योचिताया आवश्यकत्वेन तद-
नुपपत्त्या तस्य मित्रातनयस्यैवत्वव्यापकतानिश्चयो निर्वह्येवेति
साध्यम् । घटोन्मज्जनेन । तद्वदोत्तरकाले तद्वदसत्त्वापत्त्येत्यर्थः ।
आपत्तिश्च जन्यत्वविशिष्टं विनाशित्वं यद्यत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वे सति
भावत्वव्याभिचारि स्यात् ध्वंसवृत्ति स्यात् ध्वंसत्ववदित्याकारा भा-
वत्वोपाधौ विशिष्टसाध्यव्यापकतां ग्राह्यात्, विशेषणवत्त्वेन निश्च-
ते पक्षे विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यशङ्कानिवर्तकत्वात् जन्यत्व-
विशिष्टे विनाशित्वे अत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वविशेषणस्य निश्चयादु-
क्ततर्कं सति जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे भावत्वव्याभिचारशङ्कानिवृ-
त्तेः, तादृशापात्तिपरिपन्थिन्या विनाशित्वे ध्वंसवृत्तित्वस्यैवापत्तिश-
ङ्काया निवृत्त्यर्थमव तर्कः घटाद्ध्वंसो यदि किञ्चित्कालवृत्तिध्वंसप्र-
तियोगी स्यात् स्वानधिकरणतत्काले स्यात्, तद्वदप्रागभावानधि-
करणतया निश्चितस्य कालस्य तद्घटध्वंसानधिकरणत्वे इष्टापत्तिश-
ङ्कायां च स कालस्तद्घटप्रागभावानधिकरणत्व सति यदि तद्घट-
ध्वंसानधिकरणकालः स्यात् तद्घटध्वंसो स्यादिति घटो-
न्मज्जनप्रसङ्गो विरोधिपरम्परया साध्यव्यापकताया ग्राहकः ।

उक्ततर्कं मूलशैथिल्यशङ्कानिरासाय सामान्यतो व्याप्तिं घटयति
दीधितिः । ध्वंसेति । तदीयकादाचित्काभावानधिकरणकालत्वस्य
तदधिकरणत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तदधिकरणत्वं कालिकसम्बन्धेन,
अतो विश्वविषयकज्ञानध्वंसस्य ध्वंसाधिकरणत्वेनोभ्युपगते काले
विषयतया तज्ज्ञानवति तज्ज्ञानोन्मज्जनप्रसङ्गे नेष्टापत्यवसरः । गर्ग-
नादौ व्यभिचारवारणमयऽऽपादके कालत्वप्रवेशः । यत्र काले यद्घट-
ध्वंसादिध्वंसो येनाभ्युपयत तैर्नाभिं तत्र काले तद्घटध्वं-

मानधिकरणत्वं नोपगम्यते इति कथमुक्तावपत्तिः, विपर्ययानुमाने सिद्धसाधनादिति शङ्कते । न चेत्यादिना । प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वंस इवेति । यथा प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेर्ध्वंसोऽपि तत्प्रागभावप्रतियोगिकः स्वीक्रियते इत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगिध्वंसकाले प्रागभावान्मज्जनप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रागभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावानधिकरणत्वगर्भापादकाप्रसिद्धावपि काश्चित्काभावत्वेनाभयसङ्गाहकापादकप्रसिद्धिसौलभ्यादिवि भावः । तद्धं सोऽपि । प्रतियोगिध्वंसध्वंसोऽपि । प्रतियोगिनो ध्वंसः । प्रतियोगप्रतियोगिकः । उपेयत इति शेषः । तथा च तद्धंसध्वंसाधिकरणकालस्यापि तत्प्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वमेवेति भावः । एवं कल्पतया घटोन्मज्जनप्रसङ्गोद्धारेऽपि लाघवेन ध्वंसस्यविनाशित्वान्निद्धा भावत्वस्य जन्यानित्यत्वव्यापकत्वं सुघटमेवेत्याह । अप्राप्ताणिकोत् । ध्वंसतत्कारणधाराकल्पनात् इति । ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसपरम्परायास्तत्काले तत्तत्प्रतियोगिपरम्परायाः प्रतियोगितानियामककारणतानां च कल्पनामपेक्षेत्यर्थः । अन्यत्त्वम् । अधिनाशित्वम् । उचितत्वादिति । लाघवेनेत्यादिः ।

अथ विनाशं प्रति जन्यभावत्वेन एककारणत्वस्य जन्यत्वेन भावत्वेन कारणताद्वयस्य च कल्पनातो लाघवात् जन्यत्वमात्रेण प्रतियोगिनां कारणत्वकल्पनेन तदवच्छिन्नमात्रस्य च लाघवान् ध्वंसप्रतियोगितानियामकत्वमिद्धा ध्वंमेऽपि तादृशसामान्याः प्रामाणिकत्वात् ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसधारायाः प्रामाणिकत्वमेवेत्यप्रामाणिकेत्यसङ्गतम् ।

अत्र वदन्ति प्रागभावप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वापेक्षया लघीयसा जातिरूपसत्त्वेनैव प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुना कल्प्यते, तदवच्छिन्नघाटता च सामग्री न ध्वंसे, कालिकसम्बन्धेन, सत्त्वं कारणतावच्छेदकं समवायेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेऽपि समवायेन तदवच्छिन्नहेतुताया निष्प्रत्यूहता, ध्वंसे सामग्रीविरहस्य सूत्रपादत्वात् ।

न च समवायसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे नित्यानां द्रव्यगुणानां नाशः स्यादिति, कालिकसम्बन्धेन सत्त्वावत्त्वेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाभावे च, प्रागभावप्रतियोगित्वेन हेतुता वाच्येति ध्वंसोऽपि तत्सत्त्वेन तस्यापि नाशो भवेदिति

वाच्यम् । प्रतियोगिमात्रस्य प्रतियागितासम्बन्धेन कार्योत्पादक-
सामग्रीत्वेन जन्यत्वेन प्रतियोगिनो हेतुत्वेऽपि द्वितीये तृतीये वा
क्षणे घटादेर्नाशः स्यादिति द्रव्यादिनाशे विशेषसामग्र्यन्तरस्या-
ऽऽवश्यकतया तदभावादेव नित्यद्रव्यादीनां नाशवारणसम्भवे
समवायेन सत्ताया अपि प्रतियोगनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भ-
वात् तथा हि आश्रयनाशानाशयद्रव्यस्य नाशे ऽसमवायिकारणवि-
जातीयसंयोगनाशो विशेषसामग्री, आश्रयनाशजन्यद्रव्यनाशो व्य-
भिचारवारणाय आश्रयनाशानाशयत्वं कार्यतावच्छेदके नाशप्र-
तियोगिविशेषणम्, आश्रयनुशानाशयत्वं च स्वप्रतियोगिसमवेत-
त्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टान्यत्वम्, शिरो-
मणिमते द्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तन्मते सर्वत्रासं-
घायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशान्, कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः
स्वप्रतियोगिजन्यत्वम्, तेन च सम्बन्धेनासमवायिकारणनाशस्य
गगनादौ श्रमावाप्त तन्नाशापत्तिः, आश्रयनाशकालस्थायिगुणक-
र्मणोर्विनाशो च आश्रयनाशो हेतुः, विभागसंयोगादिजन्ये संयोग-
विभागकर्मादिनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशकालस्थायित्वं
कार्यतावच्छेदककंठौ प्रतियोगिविशेषणम्, तदर्थश्च स्वप्रतियो-
गिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टत्वम्,
आश्रयनाशस्य नाशत्वेनैव हेतुता, स्वप्रतियोगिसमवेतत्वं प्रत्या-
सत्तिः, तादृशसम्बन्धेन नाशश्च न नित्यगुणे, तदाश्रयस्यापि नि-
त्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात्, आश्रयनाशानाशयरूपसगन्धस्पर्श-
नाशे विजातीयतेजस्संयोगरूपः पाको हेतुः, कारणतावच्छेदकस-
म्बन्धः सामानाधिकरण्यम्, तेन सम्बन्धेन तस्य पार्थिवपरमाण्वे-
कत्वादिषु सर्वेऽपि रूपादिनाशे तादात्म्यसूत्रसम्बन्धेन रूपत्वादिनापि
हेतुत्वात्तेन सम्बन्धेन तेषामेकत्वादिष्वसत्त्वाच्च पाकघटितसामग्री-
बलात्तद्विनाशापत्तिः रूपाद्यात्मकप्रतियोगिनां पाकसहकारित्वानु-
पगमे जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वेऽपि पाकाद्रूपादिनाशसमये त-
त्समानाधिकरणावभागादिरूपजन्यगुणानां विनाशप्रसङ्गात्, आश्र-
यनाशानाशयसंयोगादिनाशे स्थावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वव्यापक-
त्वोभयसम्बन्धेन विभक्तो हेतुः, तादृशसम्बन्धेन विभागो
न नित्यगुणे न वा तत्र तत्सहकारिसंयोगरूपप्रतियोगी तादा-

तस्यसम्बन्धेन प्रत्यासन्नः, एवं विभागनाशे स्वजनकसंयोगनाशजनकत्वसम्बन्धेन संयोगा हेतुः, कर्मनाशऽपि जनकत्वसम्बन्धेन संयोगा हेतुः पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगजनकत्वस्येश्वरज्ञानादिमाधारणभवत् तदाश्रयजन्यद्रव्यत्वाधारण्यात् तदुत्तरसंयोगात्तन्नाशवारणाय तत्रापि त्रयभगकर्मरूपप्रतियोगिनोऽस्महकारिताया आवश्यकत्वात्तत्र एवंद्वयज्ञानादिप्रावृत्तिः । अपेक्षाबुद्धिजन्यगुणनाशे अपेक्षाबुद्धिनाशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धेन हेतुः, नित्ये तेन सम्बन्धेन नाशासत्त्वात्तत्रप्रसङ्गः, शब्दज्ञानादिरूपयोग्यविभुविशेषगुणनाशे स्वपूर्वत्वन्नसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विशेषगुणत्वेन हेतुता, स्वपूर्वत्व च कालिकसम्बन्धेन स्वप्रागेभावाधिकरणत्वम्, गगनैकत्वादौ शब्दादिरूपविशेषगुणस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन न तत्प्रागेभावावत्वम्, महाकाले तत्सम्बन्धेऽपि न सामानाधिकरण्यमिति न तद्व्यलान्तान्नाशापत्तिः ।

वस्तुतस्तु तत्रापि तादात्म्येन तादृशप्रातयागिनां सदाकारित्वमावश्यकम्, अन्यथा संयोगादृष्टादावपि तज्जन्यतावच्छेदकावाच्छेदप्राप्तेः, तथा च तत्त्वैताद्विलम्बादापि तद्व्यतिरिक्तसामग्रीवलम्बः ।

एतेनापेक्षाबुद्धेरपि तृतीयक्षणे विनाशस्य शिरोमणिता स्वीकृतत्वात् शब्दादिनाशे च तत्त्वमानकालीनपदार्थनाश एव नाशत्वेन हेतुः, कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वं प्रत्यासत्तिः, नाशत्वमेव जन्यतावच्छेदकम्, जन्यमात्रस्य कालोद्धितया सर्वत्रैव नाशप्रतियोगिनि तादृशकारणसत्त्वेन व्यवभिनयानवकाशान्, तथा च तादृशकारणवलात्महाकालस्य नाशार्पात्तरिति परास्तम् । घटादावापि समकालपदार्थनाशस्योक्तसम्बन्धेन तदाद्वितीयक्षणे सत्त्वात् तृतीयक्षणे तन्नाशावत्तिवारणाय शब्दादीनां तादात्म्यसम्बन्धेन तत्सहकारिताया आवश्यकत्वात् तत एवानतिप्रसङ्गनिर्वाहात् ।

न च सत्त्वेन हेतुत्वमप्यनर्थकम्, सत्ताशून्यानां जात्यादीनां नाशस्योक्तविशेषसामग्र्यभावदेव कारणसम्भवादि वाच्यम् । तत्र स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन नाशहेतुभूताश्रयनाशस्य एकत्वपरिमाणादायैव जानावपि सत्त्वेन तादृशविशेषसामग्र्यविलात् तस्या नाशवारणाय सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिनां कारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । एकत्वादिनाशे एकत्वादीनां विशिष्य कारणताया अ-

नावश्यकत्वात्, नाशप्रतियोगिनीं सर्वेषां स्वनाशे विशिष्य हेतुत्वे-
ऽपि यदिदृशेषयोगिति न्यायवलात् सर्वत्र तर्पा सामान्यहेतुताया
आवश्यकत्वाच्च अन्यथा तत्तादृशपतामग्रीविग्रहकृतस्य जात्यादौ
प्रतियोगितया नाशसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवान्,
अन्यथाः तत्तद्व्यक्तिस्थलीयविशेषतामस्यभावेन सर्वत्र सामान्य-
कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन सामान्यकारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ नाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिमस्त्वसम्बन्धेन नाशत्वेन
हेतुतामते तादृशसामान्यकारणाभावादेव न जात्यादाव्यश्रयनाश-
घटितसमग्रीतो नाशापत्तिः, यदिदृशेषयोरित्यादिनियमश्चाप्योजक
इति चेन्न । प्रागभावस्य कालोपाधित्वाभावेन तत्र कालकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिमस्त्वाभावात्तत्राज्ञे व्यभिचारवारणाय समानकाली-
नपदार्थनाशस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धेनैव नाशत्वावच्छिन्नं
प्रति हेतुताया वक्तव्यतया प्रागभावंऽपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वा-
च्च व्यभिचार इति जातावपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वात् सर्वत्र
हेतुतां धिना तज्जाशापत्तिवारणासम्भवात् । यदि चासम्बन्धव्यति-
रिक्तनाशस्यैव द्रव्यनाशकतामतेऽप्ययवनीशादसमवयविकरणसंयो-
गनाशोपत्तिक्षण एव द्रव्यनाशस्य वारणाय गुणकर्मेणाद्रव्यान्यन्धेन
कारणतां कल्पयित्वा तद्वच्छिन्नस्याऽऽश्रयताशसहकारिता वाच्या,
तथा सात कारणत्वावच्छेदकगौरवाद्धाघेन गुणकर्मेणाद्रव्यावृ-
त्तिजातिविशेषमङ्गीकृत्य तेन रूपेण तयोराश्रयनाशसहकारित्व-
मुचितम्, तादृशसहकारिदिग्हादेव न जातेर्नाशापत्तिरिति विभ-
व्यते, मा भूत् तदा सर्वत्र हेतुत्वम्, ध्वंसध्वंसापादकसामग्रीदुर्भि-
क्षं दुर्वारमिव, चरमसंयोगानां विनाशे ऽदृष्टविशेषनाशस्य कालिक-
सम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् तद्वलाद् ध्वंस-
ध्वंसापत्तिरिति चेन्न । विजातीयसत्त्वावच्छिन्नस्यैव तत्सहकारितो-
पगमेन तदापत्यभावात्, चरमध्वंसातिरिक्तस्य ध्वंसस्य कालोपा-
धिताया निर्गुणिकतया तत्र कालिकसम्बन्धेनादृष्टविशेषनाशास-
त्त्वाच्च, चरमध्वंसे च चरमध्वंसवृत्तिपदार्थनाशरूपकारणाभावेन
तज्जाशापत्तिरयोगादिति कृतं पल्लवितेन ।

(चि०) तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः, तथा च

बहुधा व्याकुली स्यादिति चेन्न । तद्वृत्तीव्याप्येणाम-
 प्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् । यत्र साध्योपाधोर्हे-
 तुमाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्ति-
 श्रयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्, व्याभिचारसंशयोपधाय-
 कत्वात् । यदा च तादृशकत्रालुकूलतर्कवितारस्तदा
 हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम् । पक्षेतरस्य स्वव्याघा-
 तकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयकत्वम्, अतो न स-
 न्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्य-
 व्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि, ग्राहक-
 साम्यात्, तथा बोधव्यव्यापकनिवृत्त्यै साध्यतदभा-
 वाभ्यां पक्षे निवर्तितव्यम्, न चैवम्, तथा च पक्षेतर-
 ससाध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दृष्ये-
 दिति, तन्न । तथापि हि साध्यव्यापकतापक्षपालस्य
 हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दृष्टं स्यादेव । ननु
 यत्रोपाधिस्तत्रालुकूलतर्कः यदि नास्ति तदा तदभावे-
 नैव व्याप्तिग्रहः, अर्थास्त तदा साध्यव्याप्याव्यापक-
 त्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वान्श्रयाज्ञोपाधिरित्युभय-
 थापि नोपाधिर्दृष्टव्यम् । न च व्याप्त्याभावव्याप्यमुभ-
 यमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्य-
 म् । उपाधेरगत्मला मर्थमलुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन
 तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न ।

(दी०) कार्यकारणयोरेव । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाण-
 क्रोडीकृतयोरेव ।

(गा०) ययाने मिथः कार्यकारणभावस्तयोरेव साध्योपाध्योः प्र-
 शीतत्वात् कार्यकारणयोरेवेति मूलाशङ्काया असङ्कतिः । तथा हि द्या-

मरूपे शाकारम्मकावयवसमेवतत्वरूपशाकपाकजत्वं न कारणमपि
तु तादृशवयवरूपमेव प्रत्यक्षविषयत्वरूपं, प्रत्यक्षत्वमपि नोद्भूतरूप-
कार्यमपि तु मत्तविशेष प्रत्यक्षमेव तत्कार्यम्, परन्तु प्रदर्शनेषु धूमा-
र्द्रेन्धनप्रभयवद्दद्यादेरेव कार्यकारणभावः, तादृशवहेः तादृशवद्वित्वेन
वद्वित्वेन वा कारणत्वमित्यन्यदेतत्, इत्यतः कार्यकारणयोरिति
व्याचष्टे । कार्यकारणयोरिवेति । प्रमाणकौडीकृतत्वम् । प्रमाणविषय-
त्वम्, तथा च एककारणताप्रविष्टविषयान्तःपातिप्रमाविषयताश्रय-
धोरुभयोरिवेत्यर्थः । तेन कार्यकारणभावाविषयकसमूहान्त्यन्यप्रमा-
विषयत्वस्य केषलान्वयित्वेऽपि न व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । तथात्वे च
कार्यकारणयोः कार्यत्वकारणतावच्छेदकत्वयोः कारणतावच्छेदक-
कार्यतावच्छेदकयोश्चात दशितसकलोपाधिसङ्ग्रहः । वह्निधूयोः
कारणकार्योभयरूपत्वात्, विनाशप्रतियोगित्वस्य भावत्वावच्छिन्नका-
रणताप्रतियोगिकार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, सम्यन्तरूपत्वच्छे-
दकस्यापि कारणताप्रत्यक्षप्राप्तताप्रविष्टत्वेन निरुक्तप्रमाविषयता-
वत्त्वात्, शाकारम्मकावयवसमेवतत्वरूपस्य चावयववश्यामरूपनिष्ठकार्य-
भूतश्यामरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वस्य च
रूपस्य रूपवतो वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ध्येयम् ।

मूले बहुधा व्याकुली स्यात् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्योर्वामिति श्रया-
नुपपत्तिरस्यादित्यर्थः । तदुपजीव्येति । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणप-
रम्परयोपजीव्येत्यर्थः । अन्येषाम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनाम् । अनु-
कूलतर्कोत । पृथिवीत्वं यदि द्रव्यत्वशून्यवृत्तिः स्यात् जन्यगुणशून्यवृ-
त्तिः स्यादिति तर्कः पृथिवीत्वादेौ द्रव्यत्वादिव्याप्तग्राहकः, तत्र द्र-
व्यत्वशून्याऽपि पृथिवी जन्यगुणशून्या न भविष्यतीत्यादिव्यभिचार-
शङ्का विरोधिनी, तां च जन्यगुणा यदि द्रव्यत्वव्यभिचारणः स्युः
द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वमवायिकारणजन्या न स्युस्त्यादितर्को विरुण-
धि, तत्र चेष्टापत्तिशङ्काविरोधितया जन्यसत्त्वद्रव्यत्वादिना कार्य-
कारणभावग्राहकप्रमाणमुपयुज्यते, प्रथमतर्के च नेष्टापत्तिसम्भवः,
पृथिव्यादेस्संयोगादिरूपगुणशून्यत्वे मूर्तत्वानुपपत्तेः, मूर्तत्वादेः वि-
भुसंयोगादिव्याप्यत्वादिति । एवमन्यत्रापि कार्यकारणभावस्योपयो-
गित्वमूह्यम् । कार्यकारणभावग्राहोपजीवनं प्रायिकं बोध्यम् ।

(दी०) पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरव-

पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कामादधानः केन वारणीयः, स्वव्याघातकत्वं च निराकृतमेव ।

(गा०) पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयकत्वमिति न सन्दिग्धोपाधिरपि स इति मूलस्य यथाश्रुतार्थमाक्षिपातं । नन्वित्यादिना । सन्दिग्धोपाध्यन्तरयादिति । व्यभिचारशङ्काधायकत्वं दृष्टान्तः । साध्यव्यापकत्वेन सान्दग्ध्यं साधनाव्यापकधर्मान्तरमेवेत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कामादधान इति । व्याप्यत्वशयात्मकसाध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयद्वारा साध्ये साधनाव्यापकत्वशङ्कां साध्यव्यापकत्वसंशयाधीनमाधेनधर्मिकसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्बुद्धित्वसंशयरूपव्याप्यसंशयद्वारा साधनधर्मिकसाध्याभाववद्बुद्धित्वशङ्कां वा जनयेदित्यर्थः । तादृशशङ्काया जनने स्वव्याघातकत्वं मूलेक्तवाधकमुद्हरति । स्वव्याघातकत्वं चेति । निराकृतमेवेति । तादृ न सर्वानुमानसाधारण्यमित्यादिनेति शेषः ।

(दी०) अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशार्चित्वाद्यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका, तथा पक्षेतरस्यापाधित्वशङ्काऽपि, तदाहिताऽपि च व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्के न प्रतिबन्धिका, अन्यथा निरुपाधिकमहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधीनप्रयोजकरूपवता पक्षेतरेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवाहिसंयोगः सवेः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः ? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वादिति चेन्न । निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्ववृत्तिः । तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात् ।

(गा०) अत्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्केति । विशेषत उपाधिता-
वच्छेदकमनुवृत्त्यै एतस्याध्यव्यापक एतत्साधनाध्यापको नन्वा, एत-
त्साधनाध्यापक एतत्साध्यव्यापको न वति शङ्कैत्यर्थः । शङ्कापिशा-
चीत्वात् । दुरुच्छेदशङ्कात्वात् । पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपीति । श-
ङ्कापिशाचीत्वाच्च व्यभिचारशङ्काध्यायिकेत्यनुपपद्यते । अत्र व्यभिचार-
शङ्कासामान्याः स्थलान्तरं कलमाया अपि सन्वे तच्छङ्काया अनु-
त्पादोऽनुभवविरुद्ध इत्यनुशयानो न हेतुव्यभिचारसंशयाध्यायकत्व-
मित्यस्यानुमितिर्विरोधव्यभिचारशङ्काताध्यायकत्वाशयेन प्रकारान्त-
रेण पक्षेतरस्यादूषकत्वं शङ्कते । तदाहिताऽपि चेति । तस्योपाधि-
त्वशङ्काहिता चेत्यर्थः । पक्ष व्यभिचारशङ्केवान् । पक्षे साध्यसन्देहद-
शायामप्यनुमित्युत्पत्त्या पक्षाद्भवेत्तर्भावेण व्यभिचारशङ्का यथा न प्रति-
बन्धिकेत्यर्थः । न प्रतिबन्धिका । नानुमितिप्रतिबन्धिका । एतच्चानुमि-
तिं प्रत्येव साक्षात्संशयसाधारणव्यभिचारग्रहः प्रतिबन्धकः, व्याप्ति-
ज्ञाने तु व्यभिचारनिश्चय एवेति मतेन, व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा
व्यभिचारसंशयस्यानुमातविरोधिन्मते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
तायाः पक्षविशेषनियन्त्रितत्वामावेन तत्र पक्षीयव्यभिचारसंशय-
स्यानुमितिर्विरोधित्वव्यावर्तनायोगात्, सामान्यतः पक्षत्वस्य के-
वलान्वयित्वात् । अन्यथा । उक्तव्यभिचारशङ्काया अपि प्रतिबन्ध-
कत्वे । निरुपाधिकेति । पक्षेतरत्वं तत्समशीलानिरिक्तोपाधिविरुद्ध-
विशिष्टमहचारभङ्गापत्तिमात्रबलेन प्रवृत्तानां गगनं परिमाणवत् द्र-
व्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानानामुच्छेदापत्तेरित्यर्थः । तत्र पक्षे सा-
ध्यसन्देहेन तदन्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कायां पक्षेतरस्योपाधित्वश-
ङ्काहितव्यभिचारशङ्कायाश्च सम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र व्यभिचारापादकनिरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग एव व्यभि-
चारशङ्कानिवर्त्तक इति नोक्तानुमानविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
अनौपाधिकत्वस्य दुर्निश्चयतया तद्भङ्गापत्तेरयोगात् । बलान्तेन च
उपाध्यन्तरग्रहसहितव्यभिचारग्रहमात्रसमाधानस्यैव विवक्षितत-
या तत्सङ्गनेश्च ।

प्रथमपक्षं दूषयति । सन्दिग्धेति । रूपवनेति । साध्यव्यापकता-
संशयविषयत्वधर्मवनेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वात्सम्भवादिति । न हि
प्रयोजनश्रुतिमिया सामग्री कार्यं न जनयतीति न्यायादिति भावः ।

द्वितीयपक्षं दूषयति । व्यभिचारज्ञानत्वेन चेति । कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकमिति । पक्षेतरत्वापाधिन्वैसंशयाधितस्यामप्रीजन्यत्वादिकं तत्संशयाजन्यत्वादिकं चेत्यर्थः । आदिपदात्माध्याभावांशे संशयान्यत्वपक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वपरिग्रहः ।

ननु द्रव्यत्वादेः पक्षान्तर्भावणं व्यभिचारसंशयेऽपि तस्य परिमाणाद्यनुमापकतया तदनुपथानुपपत्तिरिव तादृशसंशयान्यत्वस्य प्रातिवन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशः मानमित्यत्र आह । कथमन्यथेति । अन्यथा । साध्याभावांशे संशयरूपस्य व्यभिचारसंशयस्य पक्षात्तर्भावेण व्यभिचारेण संशयस्य वाऽप्रतिवन्धकत्वे । साध्याभावांशे संशयान्यत्वस्यैव निवेशे कर्वाहिसंयोगमात्रपक्षकानुमानादपि शक्तिसिद्धापत्तिः, संयोगान्तरेऽपि कार्यान्तरानुकूलशक्तेः सन्दिग्धतया साध्याभावांशे निश्चयरूपव्यभिचारवानासम्भवात्, पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वनिवेशे च न तदापत्तिः, पक्षभिन्नसंयोगान्तरे व्यभिचारसंशयस्य प्रतिवन्धकत्वसम्भवादित्याशयेनाऽऽह । सर्वः संयोगो वेति । संयोगे संयोगधर्मानिक्तधर्मस्य बाधात् प्रत्यक्षत्वमनिक्तत्वप्रतियोगिधर्शोपगम्, तथा सति शक्तेरनीन्द्रियतया तत्र विशिष्टभेदसत्त्वेन तत्समवायितायाः सन्दिग्धत्वात् बाधः पक्षान्तिरिक्तघटरूपादौ व्यभिचारस्य तत्संशयस्य वारणाय संयोगधर्मेति । कालिकादिसम्बन्धेन प्रसिद्धातीन्द्रियधर्मवत्तया सिद्धसाधनवारणाय समवायीति । इत्यतः । अनुमानात् । न शक्त्वादिसिद्धिगिति । पक्षेतरत्वाद्यतिरिक्ते तत्रोपाधित्वाग्रहेण त्वन्मतसिद्धप्रतिवन्धकताकव्यभिचारज्ञानाभावादिति भावः ।

शङ्कते । निरुपाधिन्वेऽपीति । अप्रयोजकत्वात् । हेतौर्गमकतौषाधिकरूपशून्यत्वात् । निरुपाधित्वस्येति । त्वदभिमतस्येत्यादिः, स्वमते पक्षेतरत्वादेरेवोपाधितासम्भवाद्यथाश्रुतासङ्गेः । तथात्वेऽपि । तादृशनिरुपाधित्वसत्त्वेऽपि । अप्रयोजकत्वे । अप्रयोजकत्वस्य त्वयाऽपि स्वीकारे । इतरेषाम् । द्रव्यत्वादिहेतुकर्परिमाणादिसाध्यकानुमानानाम् । तथात्वात् । अप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । तथा च तादृशानुमानोपपत्तये व्यभिचारज्ञानप्रतिवन्धकतायां विशेषणान्तरप्रवेशस्यापि तत्सम्भवे इति भावः ।

(दी०) अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्तं व्यभिचारशङ्का कश्चायं

व्यामोहे यस्याप्तिग्राहकदृढतरपमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति, यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्माच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थं च यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति । सत्यम्, कथक-सम्प्रदायानुरोधतः कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भाव्य इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

(गा०) उक्तशक्तिसाधकानुमाने सिद्धान्तिमतमिद्व्यतिवन्धकता-कथ्यभिचारशङ्कावर्गं स्पष्टयति । अत्र चेति । कुत्र पक्षातिरिक्ते इति । पक्षातिरिक्तकिञ्चिदर्थ्यन्तर्भावेणेत्यर्थः । संयोगातिरिक्ते सर्वत्रैव समवायिनि संयोगधर्मातिरिक्तधर्मैस्समवायितारूपसाध्यस्य निश्चितत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादेरनुपाधित्वेऽपि सिद्धान्तिनां गगनपरिमाणवत् द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानस्य निरुपाधित्वाभिमानं निराकरोति । कश्चायमिति । कः । कुत्सितः । व्यामोहः । भ्रमः । दृढतरंति । सत्तर्कैत्यर्थः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेति । गगनघटान्यतरत्वादीत्यर्थः । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणाम् । घटत्वादीनाम् । उपाधित्वम् । सन्दिग्धोपाधित्वम् । पक्षे साध्यव्यापकत्वसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।

ननूक्तव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावपि वह्न्यादिसिद्धभावप्रसङ्ग इत्यत आह । इत्थं चेति । तत्र तत्र । व्यभिचारादिग्रन्थे । वक्ष्याम इति । प्रकृतहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकतर्कसत्त्वेन धूमादौ वह्न्यादिव्याप्तिनिश्चयात्तत्र तस्य व्यभिचारसंशयायोगः, तादृशतर्कस्य व्याप्तिनिश्चयस्य च तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादिति वक्ष्याम इत्यर्थः । आहुरित्यनेन सम्प्रदायानुरोधेन तदुद्भावनं दुर्वारमित्यस्वरसः सूचितः ।

(चि०) सोपाधयेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदकभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः, तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूल-तर्काभावोपजीवबन्तरेणोपाधिरावश्यकः तथाऽनुकूलतर्काभाषोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिग-

मकाभावाद् दूषकत्वम् ।

(दी०) सोपाधवेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्यकारणभावः, असम्भवात्, व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायामेकप्रविज्ञायाऽप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः, न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाऽप्यनुकूलतर्क व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः ।

(गा०) अनुकूलतर्कभाव उपाधिज्ञानोपजीवक इति तद्दूषकतयैवोपपत्तौ उपाधेर्दूषकत्वं निर्युक्तिरिति पूर्वेपक्षे सोपाधवेकत्रेत्यादिना मूलकृत उपाधेर्दूषकताव्यवस्थापनं न सङ्गच्छतं, व्यभिचारिणि साध्यतद्भावसहचारयोरविरोधायोपाधेरवश्यसत्ताया दूषकत्वाव्यवस्थापिकत्वादित्यत आह । उपलक्षणमेतदिति । युक्त्यन्तरस्यैव उपाधेर्दूषकत्वसाधकत्वपरमेतदित्यर्थः ।

ननु यथाश्रुते उपाधेरवश्यम्भावस्य तद्दूषकतासाधकत्वेऽस्य तात्पर्यमित्याह । व्यभिचारिणीति । अवश्यम्भावमात्रेति । मात्रपदेन तद्दूषकतासाधकत्वव्यवच्छेदः । अनुकूलतर्कभावे उपजीव्यतायाः तद्दूषकतायां विनिगमकत्वेनोक्तत्वात् तां निराकृत्य उपाधेर्दूषकतां व्यवस्थापयति । उपजीव्योपजीवकभावो हीति । प्रकृते इति शेषः । असम्भवात् अनुकूलतर्कभावस्याऽऽद्वैतनादिकारणत्वासम्भवात् । अकिञ्चित्करः । सम्भवन्नपि दूषकताया अविनिगमकः । उभयोरेव प्रत्येकमपरव्यापकत्वादिति भावः । विषयस्य व्याप्यव्यापकभावोऽपि व्यापकस्याज्ञानदशायां व्याप्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय व्याप्यज्ञानस्यापि दूषकताया आवश्यकत्वादुपाध्यनुकूलतर्कभावयोर्ज्ञायमानयोर्धोरोधित्वे तयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुतरामविनिगमक इत्याह । विशेषतस्त्विति । दूषकतायामित्यत्राकञ्चित्कर इत्यनुपप्यते । ज्ञानाच्चेति चस्त्यर्थः । अनुकूलतर्कभावः स्वरूपस्याप्यग्रहप्रयोजकः, उपाधिस्तु ज्ञायमानः, एवं चोपाधिपक्षेऽप्यनुकूलतर्कभावस्य स्वरूपसतो नियततया तत्त्वज्ञानदशः ।

एव व्यासग्रहनिर्वाहे उपाधेनै तत्प्रयोजकत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । न चेत्यादिना । विनाऽप्यनुकूलवर्कमिति । तथा चानुकूलवर्कभावो न स्वतो व्यासग्रहप्रयोजकोऽपि तु व्याभिचारग्रहद्वारा, स च सोपाधित्वज्ञानमपेक्षत इति तद्व्यतिरेकस्याऽदूषकत्वं निरावाधमेवेति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यज्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः, स च धर्मो यस्याभावात्पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः, यथा आर्द्रेऽन्यत्रत्वम् । व्याधिर्तते हि तज्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयामोलके । अत एव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वमे जन्यत्वानित्यत्वयोस्सम्बन्धो निवर्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा वायुबुद्भूतरूपवत्त्व निवर्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति । अत एव बाधानुज्ञातिपक्षेऽप्यनुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वादिति ।

(दी०) यज्यावृत्त्येति । अत्र पक्ष इति पूरणात्पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः । मत्पक्षोन्नायकत्वं चात्र दूषकतावीजम् । तत्र चाप्रयोजकत्वात्साधनाव्यापकत्वं नोक्तम् । साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरणे इति पूरणात् साधनगन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः, तथा च यज्याभिर्वापित्वेनैत्यादेरुपदर्शितार्थनिष्कर्ष

एवायम् । शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकाना-
मुपाधीनां पक्षे क्वचित्साधनव्यतिरेकस्य वा साध्याभावस्य कमुन्नयनप्र-
कारमाह । स चेत्यादि । साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्य-
साधनसम्बन्धाभावस्यैव साध्यवत्त्वमवधारयतावलात्साध्याभावमादायैव
पर्यवस्यति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदादौ साध्याभावो-
न्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनां बाह्यवत्प्रत्यक्षादावानव्याप्तिवारणाय-
ऽऽह । अत्रेति । पक्षे यद्व्यावृत्त्या साध्यं निवर्तत इत्यत्र निवृत्तिरन्नयनं
विषयोऽभावः, प्रतियोगित्वमाख्यातार्थः, तृतीयायाः स्वरूपयोग्य-
त्वमर्थः, तथा च यदभावप्रयुक्तपक्षविशेषकोन्नयनविषयाभावप्रति-
योगि साध्यम्, पक्षविशेषकसाध्याभावोन्नयनयोग्याभावप्रतियोगी
य इत्यर्थः पर्यवसितः, तादृशयोग्यता च पक्षवृत्तित्वप्रतिनेत्याशयेन
व्याचष्टे । पक्षानष्टेति । पक्षानिष्टत्वमुन्नायकव्यावृत्तिविशेषणम्, उ-
न्नायकत्वं च व्याप्यत्वमेव, तथा च पक्षवृत्तिनावच्छेदकरूपेण सा-
ध्याभावव्याप्यो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वामत्यर्थः, तेनायोगालोकं
धूमवद्वह्नेरित्यादौ पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य हृदादावुन्नायकव्यतिरेकप्र-
तियोगिनि वह्न्यादौ नातिव्याप्तिः, न वा पर्वतो बाह्यमान् धूमादित्या-
दौ हृदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यव्यतिरेकस्य प्रति-
योगिनि महानसत्त्वादौ । अत्र साधनाव्यापकत्वानुपादानान् साध्य-
साधनोभयव्यापकपक्षावृत्तावतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां तस्य लक्षत्वेन प-
रिहरति । सत्प्रतिपक्षेति । यस्य साधनस्येति भागस्य लक्षणाप्रवे-
शेऽपि तदुक्तिं सार्थकयति । साधनस्येति । सोपाधित्वेति । सोपा-
धिव्यवहारविषयत्वप्रयोजकोपाधिसम्बन्धलाभायत्यर्थः । साध्य-
साधनसम्बन्धकथनेन तदभावसाधकव्यतिरेकप्रतियोगिन्युपाधा-
वपि तस्य परस्परसम्बन्धलाभादिति भावः । तदंशस्य लक्षण-
प्रवेशनिर्वाहाय कल्पान्तरमनुसरति । यद्वेति । साधनवत्तिष्ठत्यादे-
रुक्तरीत्याऽर्थो निष्कर्षणीयः । उपदर्शितेति । वस्तुतस्तु इत्यादि-
नाऽस्मद्दर्शितनिष्कर्षार्थ इत्यर्थः । तथा च न पौनरुक्त्यदोषः,
अस्य यथाश्रुतपरित्यागेन तल्लक्षणविचरणरूपत्वादिति भावः ।

शुद्धसाध्यव्यापकोर्द्वैतानोपाधेः साक्षात्साध्याभावोन्नायकतयेव लक्षणसमन्वये अत एवेत्यादिना शुद्धसाध्याभावसाध्यकतया साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वसम्पादनं व्यर्थमत्याशङ्कं निरस्यति । शुद्धस्येति । साधनावच्छिन्नस्येति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याभावात् साध्यसाधनसम्बन्धाभावनिर्देहसम्भवेन वक्ष्यमाणप्रकारेण साध्याभावोन्नायकत्वं न तस्येति साधनावच्छिन्नस्येत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया उपाधितापक्षे पक्षाव्यापकविपर्ययस्य उपाध्याभावनतया पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमेवोपाधितानिर्वाहकमिति पक्ष इति सामान्यत उक्तम् । व्यभिचारोन्नायकतया उपाधितापक्षे साधनवत्त्वावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमप्रयोजकम्, यत्किञ्च साधनवति साध्याभाववत्त्वस्यैव व्यभिचारत्वादतः क्वचित् साधनवतीत्युक्तम् । एकमुन्नयनप्रकारम् । साध्यसाधनसम्बन्धाभावं साध्यमाने पक्षधर्मतावलात् साध्याभावसाध्यकत्वरूपम् ।

मूले साध्यसाधनसम्बन्धाभावः साध्यसाधनयोरैकविशिष्टापराभावः । पक्ष इत्यस्य उत्तरकल्पे साधनवतीत्येवार्थः । एवमनेऽपि ।

साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाध्यकतयाऽपि कथं साध्याभावसाध्यकत्वमित्यत आह दीधितो । साधनवत्त्वेनात ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकस्यार्द्वैतनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह । आर्द्वैतनेति । अत एवेति । साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्याऽऽवश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति । द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण । अयञ्च प्रायशस्सम्भवतीत्यभिहितः । वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः । तथा च शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्रूपकस्थले त्ववच्छेदकवत्त्ववच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावस्साधनीयः, अत एव गनगादौ स्पर्श-

वत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति । पक्षे
यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनाविशिष्टं साध्यं
निवर्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः, तत्र दूषकतावीजं
यदि सत्प्रतिशोन्नायकत्वं तदा साधनानुपवेशो व्यर्थः, जलं द्रव्यं
गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च ।

(गा०) शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्य नावच्छिन्नसाध्याभावसाध-
कत्वमित्यभिमानविजृम्भितशङ्कावारवर्तया यथाऽऽर्द्धेन्धनवत्त्वमित्या-
विग्रन्थमवतारयति । नन्विति । अत एवेत्यादिना साध्याभाव-
स्य साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रयोजकत्वमुक्तम्, तावता तत्स-
त्त्वे तत्सत्त्वावश्यकत्वाभावादुक्तशङ्कानिराकरणमिति स्फुटयति ।
अत एवेतीति । तदुक्त्यक्तत्वमित्यस्य बाधव्यभिचारयोरप्रसक्त्ये-
त्यादिः । द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयदित्यस्य साध्यसाधनोभ-
यसम्बन्धाभावसाधनपरत्वाभावे साध्याभावमिच्छा साध्यसाधन-
सम्बन्धाभावोऽस्तीत्यग्रिममूलस्य यदभावात् पक्षे साध्यसाधन-
सम्बन्धाभाव इत्यस्य च विरोधः, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्य हेतुत्व
च तत्परत्वासम्भव इत्यतो द्रव्यत्वस्येति ।

मूलकृता तथा चेत्यादिना तदुभयसम्बन्धाभावस्याबाधो द-
र्शितः । साध्याभावसिद्ध्या । साध्याभावस्य प्रमितत्वेन ।

मूलकृतोऽप्युन्नयनप्रकारैक्ये निर्वन्धमाह । अयं चेति । सत्प्रति-
पक्षोन्नायकस्य उपाधितामते पक्षे साधनस्यासत्त्वे तत्र साधनव-
धानिश्चयादुपाध्यभावेनोभयसम्बन्धाभावसाधने साध्याभावपर्य-
वसानासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । प्रकारभेदं दर्शयति । तथा
चेति । उक्तप्रकारसम्भवस्थलं दर्शयति । अत एवेति । स्पर्शवत्त्वे-
न प्रमेयत्वेन चेति । प्रथमे उपाध्यभावेन साध्यसाधनसम्बन्धा-
भावसाधने शुद्धसाध्याभावापर्यवसानम्, स्पर्शरूपसाधनाभावा-
बाधेन पक्षधर्मतावलाभावात्, द्वितीये तद्व्याप्तिविरहेण साध्य-
साधनसम्बन्धे प्रवेक्ष्य उक्तलक्षणव्याख्यानं दूषयितुमाह । पक्ष
इति । गौरत्वाभाववान् मिश्रतन्धत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वात्सु-

पाथेः साधनसामानाधिकरण्यापलक्षितसाध्यव्यापकतया न स्व-
व्यतिरेकेण तादृशसाध्याभावसाधकत्वम्, अतो यत्साधनविशि-
ष्टमिति वर्णितम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् तदुन्नायकतामात्रम् ।
लक्ष्यनानियामकमिति शेषः । साधनानुप्रवेशो व्यर्थ इति । शुद्धसा-
ध्याव्यापकस्यापि पक्षे उक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावोन्नायकतया तद-
नन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति ।
पक्षे साध्यसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वाच्चेति भावः ।

(दी०) अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थ-
कः, जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादिसादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च ।
अथ यथासम्भवमसिद्धेस्मत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः
स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिः,
साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः । साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधवि-
रोधिवुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः, विरुणद्धि चैकैकाभाववुद्धिरु-
भयवत्तावोधम्, विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या
समन्वय इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) असिद्धयुन्नायकत्वम् । असिद्ध्युन्नायकतामात्रम् । एवं
सति साधनानुप्रवेशसार्थक्यं भवति, उक्तस्थलीयपृथिवीत्वादेः
स्वरूपासिद्धयुन्नायकतया लक्ष्यस्य सङ्ग्राहकत्वात् । साध्यानुप्रवेश
इति । आत्मा प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ शुद्धसाधनाव्यापक-
स्योद्भूतरूपादेरभावेन पक्षधर्मविभुत्वादिविशिष्टेन साधनाभा-
वोन्नयनसम्भवेन तदनन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्, पृथि-
वीत्वादौ पक्षे साधनसत्त्वेन स्वरूपासिद्धयुन्नायकतया ऽलक्ष्ये
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वेनातिप्रसङ्गः । प्र-
त्येकोन्नायकेऽपि यथोक्तलक्षणसत्त्वादुभयांशायकत्वस्य लक्ष्यनानि-
यामकत्वेऽतिव्याप्तिरिति यथासम्भवमित्युक्तम्, तथा चैकोन्नायक-
तयैव लक्ष्यतया नांकातिव्याप्तेरवकाशः, तदुपाधिसङ्ग्राहकतया
चोभयानुप्रवेशसार्थक्यमिति भावः । जलत्वपृथिवीत्वादावति ।
प्रथमस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया द्वितीयस्यासिद्ध्युन्नायकतया ल-

स्यत्वात् इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यस्याभावो न प्रविष्टः, अपि तु द्वयोरभावद्वयमनुगतरूपेणैव नाकाव्याप्तिरिति च दत्तां मतमाह । साध्येति । साध्यसाधनोभयप्रकारकबोधविरोधिनी बुद्धिर्यस्य तादृशाभावोन्नायकत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चिदेकधर्मिकतादृशोभयप्रकारकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतद्धर्मिविशेष्यतानिरूपकप्रकारताश्रयाभावोन्नायकत्वं विवक्षितम् । पदार्थान्तरसहिततदुभयप्रकारकबोधविरोधितावच्छेदकत्वमन्याभावेऽपीति तदुन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यत्युक्तम् । नानाधर्मिकोभयप्रकारकज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व विशेष्यभेदमिन्नाया न कस्या अपि साध्याभावादिप्रकारताया इति प्रतिबध्यज्ञाने यत्किञ्चिदेकधर्मिकत्वनिवेशः । विशिष्टबह्व्यादेर्यत्र साध्यता साधनता वा तत्र साध्यादौ तद्विशेषणाभावग्रहस्यापि विशिष्टसाध्यादिप्रकारकज्ञानविरोधितया प्रकृतपक्षे तदुन्नायकस्य वारणाय तद्धर्मिविशेष्यतानिरूपकत्वं प्रकारताविशेषणम् । प्रकृतपक्षे तादृशाभावोन्नायकत्वविवक्षयाऽन्यत्र तदुन्नायकेऽनुपाधौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु उभयवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकमुभयाभावज्ञानम्, तथा सति च यत्र एकसम्बन्धेनैव साध्यसाधनभावः तत्र तत्सम्बन्धेनोभयप्रकारकज्ञानविरोधितत्सम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावोन्नायकतया सत्प्रतिपक्षायुन्नायकसङ्गहेऽपि यत्र भिन्नसम्बन्धेन तथात्वं तत्र विभिन्नतत्सम्बन्धेन साध्यसाधनोभयप्रकारकज्ञान प्रति नैकसम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कीदृशाभावोन्नायकतया लक्षणं सङ्गमनीयमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुः साध्यसाधनोभयस्य विभिन्नतत्सम्बन्धावगाहिज्ञानस्याधिकं त्वति न्यायेन प्रत्येकसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्येकाभावज्ञानप्रतिबध्यत्वमपीति तदुन्नायकत्वमेवोभयविरोध्यनुगमकम्, अत उभयत्वाप्रकारकोभयज्ञाने उभयाभावज्ञानस्याविरोधित्वेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते । विरुणद्धीति । विरुद्धसाध्यसाधनयोरैकधर्मिणि प्रमारूपज्ञानासम्भवेऽपि भ्रमरूपस्य संशयरूपस्य वा उभयज्ञानस्य विरोधित्वेनैव तत्राभावद्वयानुगम इत्याह । विरुद्धस्थले चेति । अत्र च यादृशविरुद्धस्य न कुत्रापि धर्मिणि भ्रमः संशयो वा प्रसिद्धस्तदेकतरसाध्यकापरदेतुकोपपन्नाव्याप्तिः, यत्किञ्चिदेकधर्मिणि साध्यप्रकारकं यत्किञ्चिदेकधर्मिणि च साधनप्रकारक-

मिति रीत्या निवेशे भिन्नधर्मिकं न दुर्भयप्रमामादाय वृत्तिमत्साध्यसाधनकोपाधिसङ्गहेऽपि साध्यतावच्छेदकादसम्बन्धनावृत्तिमाध्यादिकं तेन तेन सम्बन्धेनोभयप्रकारकस्य भिन्नधर्मिकस्यापि प्रमारूपज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तत्र भ्रमाप्रसिद्धावव्याप्तः, एवं साध्याभावोन्नायकताया एव मूलकतापादानादसिद्ध्युन्नायकस्य लक्ष्यत्वं न तदभिप्रेतमित्यादिकमस्वरसर्वाजम् ।

(दी०) यत्तु साध्यावृत्तिवे सति साधनावृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति तन्न । यत्र भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्देतुके हेतुतामम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथा कथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वमभिमतम् ? नायः, साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात् । नान्त्यः, धूमेन पर्वते वह्नी साध्ये महानमीयवह्निवाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्त्वादावतिव्याप्तेः ।

(गा०) साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावत्वेनाभावद्वयानुगमनं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । यत्र प्रमेयमात्रस्य साध्यता साधनता वा तत्र साध्यसाधनयोस्तदन्यान्यत्वेनानुगमो न सम्भवति, प्रमेयभिन्नाप्रसिद्धिरिति तत्तदवृत्तिशून्यत्वेनानुगमः । प्रमेयावृत्तिचावृत्त्येव प्रसिद्धम् । यत्रेति । पर्वतो वह्निमान् धूमसंयोगादित्यादावित्यर्थः । सद्देतुक इति । अभावोन्नायक इत्यनेनान्वितम् । हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन समवायादिना साध्यस्य बह्नादेरभावस्योन्नायके बह्वयवयवत्वादौ, साध्यतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन संयोगादिना हेतोरधूमसंयोगादेरभावस्योन्नायके महानसत्त्वादौ, यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तदभावस्योन्नायके तत्र तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं विकल्प्यापि दूषयति । किञ्चेति । तादृशधर्मैः । धर्मपदं स्वरूपार्थकम्, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशान्यतरत्वाभ्यप्रतियोगिताक-

स्य वाऽभावस्योन्नायकत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरवति । पक्षे । तदसम्भवात् । अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य बाधेनोन्नायकत्वासम्भवात् । तथा च ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेः, पर्वतो वह्निमान् महानसत्त्वादित्यादौ च व्यञ्जनवत्त्वादेः सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धेश्च उन्नायकस्यासङ्ग्रह इति भावः । ।

(दी०) यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवदवृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवन्ताविति प्रमाविशेष्यत्वेन वा द्रव्यनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्तकत्वमर्थमाहुः । तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारस्योरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूषकतादीजम् तदा द्रव्योऽनुगमनफलम् । अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वम् तदाऽवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरुन्नायकसङ्ग्रहाय उभयनपक्षभूतपक्षसाधनवृत्तोरनुगतरूपेणान्तर्भावं दृश्यति । यद्येत्यादिना । प्रमेयत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्राप्रसिद्धिभयेन तत्तदन्यान्यत्वोपेक्षा । पक्षसाधनवन्ताविति । इतरविशेष्यकसमूहालम्बनव्यावृत्ततद्व्यक्तित्वेन प्रमाया निवेशो बोध्यः, अतः पूर्वापेक्षया लाघवम्, तादृशसमूहालम्बनव्यावृत्तस्य पूर्वापेक्षया लघुरूपान्तरस्य दुर्वचत्वात् । साध्यव्यावर्तकत्वम् । साध्याभावोन्नायकत्वम् । अर्थम् । उक्तलक्षणस्यैवेति शेषः । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमात्रमित्यर्थः । अवृत्तिहेतुके इति । ह्रदो वह्निमान् गगनादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिः, साधनवतोऽप्रसिद्ध्या ।

(दी०) यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्तते यत्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीतिविशेष्यस्य वाऽऽश्रये साध्यव्यावर्तकत्वमर्थमाहुः । तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्तते तेन, उत येन केनचित् तादृशधर्माश्रये साध्यव्यावर्तकत्वमभिमतम् ? नायः, जलं वह्निमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवांद्दिसाध्यके संयोगसम्बन्धेन

साधने धूमादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तेः; पक्षतावच्छेदकस्य सं-
योगेनावृत्तेः, संयोगेन धूमवतश्च वह्निमत्त्वन्नियमात् । न द्विती-
यः, घटो जातिमान्वेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः,
वह्निमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादिन्यत्र धूमावयवे वह्नि-
व्यावर्तके वह्निसामग्र्यादावविव्याप्तेश्च । अत एव नेतरोऽपि,
इत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) साधनपक्षतावच्छेदकान्यतराश्रयत्वेनोभयोरनिवेशे सा-
धनवतोऽप्रसिद्धावपि नान्यतराश्रयाप्रसिद्धिरित्याशयेन तत्र भ-
ध्याभावोन्नायकत्वार्थकत्वेन तल्लक्षणव्याख्यामुपन्यस्य दूषयति ।
यदपीत्यादि । पक्षतावच्छेदक इति । प्रमेयमात्रस्य यत्र पक्षतावच्छे-
दकता साधनता वा तत्सङ्गहानुरोधेन तदन्यान्यत्वमुपेक्षितम् । पक्ष-
तावच्छेदकसाधने इतिप्रथमाद्विवचनम् । तेनेति । द्वयं तादृशधर्माश्रय
इत्यन्वयि । येन पक्षतावच्छेदकमिति । येन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नं साध्यं साधनीयमित्यर्थः । वह्निसामग्र्यादौ । सत्प्रतिपक्षो-
न्नायके । संयोगेनावृत्तेरिति । तथा च जलरूपपक्षस्य साधनशून्य-
स्यान्यतराश्रयत्वेनोपादानासम्भवात् तत्र साध्याभावोन्नायकतया
न लक्षणगमनसम्भव इति भावः । साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
धनवतः प्रसिद्धावपि साध्याभावस्य तत्र बाधेनोन्नायनं न स-
म्भवतीत्याह । संयोगेन धूमवतश्चेति । समवायित्वादौ । व्यभिचारो-
न्नायके । अव्याप्तेरिति । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेन मेयत्वा-
श्रयाप्रसिद्धेः, पक्षतावच्छेदकघटत्वाश्रयस्य च साध्यवत्त्वनियमा-
दिति भावः । अतिव्याप्तिमप्याह । वह्निमदिति । पक्षस्य साध्यशून्य-
त्वे वह्निसामग्र्यादिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया लक्ष्य एव स्यादि-
ति वह्निमत्पर्वतपक्षक इत्युक्तम् । धूमावयवे । पक्षतावच्छेदकताघट-
कसमवायेनान्यतरान्तर्गतसाधनाश्रये । अत एव । यत्किञ्चित्सम्ब-
न्धेन धूमावयवाद्धूमाद्याश्रयतया तत्र साध्यव्यावर्तकवह्निसाम-
ग्र्यादावविव्याप्तेरेव ।

(चि०) यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकि-
धर्मत्वं पक्षेतरोऽपि कञ्चिदुपाधिः, तत्तदुपाधेस्तु

तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापक-
त्वम् । न च वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्या-
दिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसिद्धेरिति । तन्न । अनुमि-
तिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह नि-
रूप्यम् । तच्च न व्यतिरेकित्वम्, अतिप्रसङ्गात्, वि-
शेषलक्षणत्वे तु वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधि-
त्वप्रसङ्गाच्च ।

• (गा०) मूलव्यतिरेकिधर्मत्वमिति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वावच्छेदको
यो धर्मस्तद्वत्त्वेन सम्बन्धेन तद्वृत्तेर्नोपाधित्वमित्यर्थः, अतो द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न-
तत्प्रतियोगित्वस्य वा व्यापकत्वमेव न क्षतिः । संयोगादिसम्बन्धेन
गुणत्वगुणघटेभ्यस्त्वाद्यवच्छिन्नस्यापाधित्वाधारणाय विशेष्यदलम् ।
तच्चुपाधेस्तु । तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकोपाधेस्तु । लक्षणांमत्यनुपप-
त्तेः । तत्तत्साध्येति । तत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापक-
त्वावच्छेदकरूपवत्वमित्यर्थः । पक्षेतरत्वं वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः
स्यादिति योजना । वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः । वह्नित्वावच्छिन्नसाध्य-
कधूमत्वावच्छिन्नहेतुकोपाधिः ।

(दी०) आपाद्याप्रसिद्धेः । आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति
धूमाव्यापकत्वस्य अप्रसिद्धेः । अनुमितीति । अस्मदुक्तं व्यभि-
चारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम्
पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकं चानुमितिप्रबन्धकज्ञानविषयताव-
च्छेदकमेवेति भावः । ननु सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्त्योपायिक-
म्, विशेषलक्षणं तु दूषकतायामुपयुज्यते इत्यत्राऽऽह । विशेषेति ।

(गा०) तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वस्य त-
त्तत्साध्यसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमुपगच्छता व-
ह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य वह्निसाध्यकधूमसाधनकोपा-
धिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वोपगमात् तस्य तद्व्याप्यतया वह्नि-

व्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वेन तथाविधोपाधिव्यवहारविषय-
तावच्छेदकवत्त्वापत्तिरभिमतः, एकस्यैव भिन्नरूपेणापाद्यापाद-
कभावाविरोधादित्याशयेनापाद्याप्रसिद्धिर्दीधितिकृद्वाच्ये । आपाद्य-
स्येति । धूमाव्यापकत्वस्य । धूमाव्यापकत्वरूपतादृशव्यवहारविषय-
तावच्छेदकस्य । अप्रसिद्धेः । तादृशावच्छेदकत्वेनापि क्वचित्
प्रसिद्धिविरहान् ।

मूले आपाद्येत्युपलक्षणम्, उक्तधर्माप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसि-
द्धिरपि द्रष्टव्या । तादृशव्यवहारविषयत्वापादनेऽपि उक्तस्यापादक-
त्वं आपादकाप्रसिद्धिः । भ्रान्तस्य तथा व्यवहारादिप्रापत्तिः । य-
थार्थतादृशव्यवहारविषयत्वापादने आपाद्याप्रसिद्धिरपि । व्यवहा-
रस्य याथार्थ्यापादने वह्निव्यापकत्वसहितधूमाव्यापकत्वरूपव्यवहा-
रविषयतावच्छेदकत्रहिपकत्वस्यैवापादकत्वेनोपगन्तव्यतया आपाद-
काप्रसिद्धिर्दुर्वारित्यवधेयम् । एतेन पक्षेतरत्वे वह्निव्यापकत्वे सति
धूमाव्यापकत्वरूपस्याऽऽपादकस्यापि उक्तलक्षणकर्त्राऽनुपगमात्तस्या-
ऽऽपत्यप्रसक्त्याऽऽपाद्याप्रसिद्ध्या तन्निराकरणासङ्गतिरिति परास्तम् ।

ननु व्यतिरेकिधर्मव्यस्येव सिद्धान्तिनिरुक्तव्यभिचारोन्नायक-
त्वादिज्ञानस्यापि स्वतो व्यभिचारज्ञानद्वारा वाऽनुमित्यप्रतिबन्ध-
कत्वेन सिद्धान्तिनिरुक्तरूपस्यापि न यथोक्तरूपेति तुल्यानुयोग-
इत्यत आह । अस्मदुक्तमिति । तच्च व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम् । साध्य-
व्यभिचारव्याप्यत्वे सति साधनरूपपक्षवृत्तिरूपम् । अनुमिति-
प्रतिबन्धकेत्यादिनाऽन्वयः । तस्य तथात्वं च व्यभिचारानुमितिज्ञ-
ानज्ञानविषयत्वावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितो-
क्तरूपस्यापि उपाधिव्यभिचारे पर्यवसितसाध्यव्यभिचारव्याप्यादि-
प्राहृक्ज्ञानविषयतावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यभिचारसिद्धे-
रेव पक्षधर्मतावलेनानुमातविरोधिषुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरूप-
त्वादित्यवधेयम् ।

नन्वस्यापि वादिनो विशेषलक्षणमनुमितिविरोधिज्ञानविषय-
तावच्छेदकमित्येतन्मतेऽपि न दांष इत्याशङ्कायां विशेषलक्षणे दो-
षमवतारयति । नन्वित्यादि । दूषकतायाम् । अनुमितिप्रतिबन्धक-
व्यभिचारज्ञानजनने ।

मूले विशेषलक्षणत्वे इति । उक्तविशेषधर्मस्य लक्षणत्वे । अनु-

मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं स्थाकृते विवृत्यर्थः । वह्नि-
धूमेति । पक्षेतरत्वं वह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयतावच्छेदकरूपत्ववत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।

(दी०) यथाश्रुते ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्त्या य-
त्किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यम्, तथा च वह्निना
धूमस्य धूमेन वहेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्वृत्तानादनुमितिप्रति-
बन्धापत्तिरित्यर्थः । व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहाराप-
त्तिः, पर्यवसितेत्याद्यभिधाने चास्मन्नप्यप्रवेश इति भावः । व्यव-
हारौपयिकम् । स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम् ।
लक्षणं तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्याप-
कत्वं साध्यसाधनभेदमिदं द्विजमेव । वस्तुतो व्यभिचारिणस्साधन-
स्यैवानुपवेशाच्च नातिप्रसङ्गः । न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथि-
वीत्वाभावादरूपाधितापत्तिः, गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तस्या-
प्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति । दूषण-
तौपयिकं तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे परिष्कुर्व-
न्ति । तन्न । तथा हि साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वम्,
अपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भम्, तत्तद्गुण-
त्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकल-
गुणेष्वेव निरुपाधित्वात्, गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण
सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधि-
त्वात् । तथा च तद्वृत्तावच्छिन्ने साध्ये तद्वृत्तावच्छिन्ने साधने च क
उपाधिरित्यत्र तद्वृत्तावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्वृ-
त्तावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यम्, न तु तद्वृ-
त्तावच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वम्, अनुगमात्, तथा च
गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य

पृथिवीक्षाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारम् । व्यभिचारित्वेन साधन-
विशेषणं तूपदर्शितमेवेति पक्षेपः ।

(गा०) अत्रापि तादृशरूपाप्रसिद्ध्या पूर्ववदापत्यसम्भव इति
तत्सम्भवं दीधितिकुदुपपादयति । यथाश्रुते इति । शुद्धसाध्यव्या-
पकत्वान्तर्भाव इत्यर्थः । तद्रूपवत्ताज्ज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरि-
ति । यद्यपि नेयमापत्तिर्यथाश्रुतमूलतो लभ्यते, तथापि पक्षेतर-
त्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वापत्तौ पक्षे-
तरत्वेनिष्ठयत्किञ्चित्साध्यव्यापकताघाटरूपेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयतावच्छेदकत्वापत्तिः पर्यवस्यति, तस्याश्च पर्यवसानं तद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्ताविति न विरोधः ।

उत्तररूपस्य व्यवहारमात्रौपयिकत्वेऽपि न निर्वाह इत्याह । उपा-
धिद्वयवहारापत्तिरिति । घाहिसाध्यकधूमहेतुकोपाधिव्यवहारस्य य-
थार्थतापात्तिरित्यर्थः । अतो न पूर्वोक्तव्यवहारापत्तिदूषणावसरः ।
अत्रापादकं पूर्वोक्तव्यवहारविषयतावच्छेदकवाहिविषयकत्वमेव तच्च
रूपं नेदानीमप्रसिद्धमित्यवधेयम् ।

ननु निरुक्तपर्यवसितसाध्यव्यापकताघाटितमेव लक्षणमेतन्म-
तेऽपि विवक्षणीयम्, अतो नावच्छिन्नसाध्यव्यापकतासङ्ग्रहः, न वा
पक्षेतरानिव्याप्तिरित्यत आह । पर्यवसितेत्यादीनि । एतन्मतं परि-
कुर्वतां मतमुपन्यस्यति । व्यवहाराविति । व्यवहारौपयिकम् । उ-
पाधिव्यवहारौपयिकम् । लक्षणम् । इतरभेदानुमापकम् । तत्तत्सा-
ध्येति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसङ्ग्रहाय लाघवाय च व्याप-
कत्वमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्यनिवेशः । साध्यविरुद्धवारणाय सा-
ध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्ववि-
षयता धूमवान् बह्वेतित्यादौ ह्रस्ववृत्तिव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तवारणी-
यम् । साध्यसाधनयोर्विशिष्य निवेशस्याऽऽवश्यकतया तद्भेदादु-
पाधिभेद इष्ट एवेत्याह । साध्येति । सङ्गतौ सपक्षेदेशवृत्तिधर्म-
प्रतिव्याप्तिं वारयति । वस्तुत इत्यादि । वस्तुतः । वस्तुगत्या । व्य-
भिचारिण इति । साध्यसाधनयोर्विशिष्य प्रवेशाद्यत्साध्यस्य यत्सा-
धनं व्यभिचारे तदुभयघाटितमेव लक्षणं कर्तव्यम्, तथा च यस्य
व्यापकं तदुभयघाटितं नोपाधित्वमिति क्वातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । गुरुत्व-

व्यभिचारीति । तैजसरूपव्यक्तीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वादित्यर्थः । तथा च तत्त्वव्यक्तिवैतनैव साध्यसाधनयोर्निवेशनायतया तैजसरूपहेतुकगुरुत्वसाध्यकोपाधिलक्षणप्रविष्टतद्रूपाव्यापकत्वस्य पृथिवीत्वाभावे ऽसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तद्व्यघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिविरहेऽपि पार्थिवरूपात्मकहेतुव्यघटितलक्षणातिव्याप्तिरेवेति शङ्कामुद्धरति । तद्व्याप्येति । पृथिवीत्वाभावो यदव्यापकस्तद्रूपेत्यर्थः । गुरुत्वाव्यभिचारादिति । तथा च गुरुत्वतद्रूपाभयघाटितलक्षणमेव नास्ति, कानिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु उक्त रूपज्ञानं व्यभिचारानुमानानुपयोगि, व्यापकत्वाव्यघटितावात्, नापि साध्यव्यापकत्वघाटितम्, अविच्छिन्नसाध्यव्यापकतासङ्गदात्, नापि साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताव्यघटितम्, अननुगमादित्यस्मदुक्तरीतिरेवाऽऽदरणीयतया आह । दूषणतेति । दूषणता । व्यभिचारोन्नायकता । अननुगतमेव । शुद्धसाध्यतत्त्वधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताव्यघटितमेव, तदननुगमस्यादोषत्वादिति भावः । स्वरूपगर्भम् । स्वरूपमात्रगर्भम् । मात्रपदेन साध्यतावच्छेदकगर्भताव्यवच्छेदः । धर्मगर्भमिति । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह । तत्त्वदिति । गुणव्यक्तिषु । साध्यीभूतासु । घटत्वाद्युपाधिना, सोपाधेरपि । द्रव्यत्वस्य निरुपाधित्वादिति । तथा च साध्यस्य रूपभेदानिवेशे रूपभेदेन एकसाध्यके सोपाधिनिरुपाधिभेदानुपपत्तिरिति भावः । साध्यस्य रूपभेदान्तर्भावफलमुक्त्वा साधनस्य रूपभेदान्तर्भावफलमाह । गुणत्वेनेति । रूपभेदान्तर्भावेन यादृशं लक्षणं तद्वर्शयति तथा चेति । रूपभेदपक्षे हेतुभूतधर्मिणोऽपि विशिष्टान्तर्भावे रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावस्यापाधितावारणं सम्भवतीति तदन्तर्भावं निराकरोति । न त्विति । अनुगमादिति । हेतुव्यक्तिभेदेनोपाधिताभेदस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । धूमादौ साध्ये वह्निषाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिहेतावप्यार्द्रन्धनादेरनुपाधित्वानुपगमादिति भावः । तावता लक्षणं को दोष इत्यपेक्षायामाह । तथा चेति । पृथिवीत्वाभावादिति । रूपत्वाविच्छिन्नतैजसरूपव्यक्त्यव्यापकताशून्यस्यापीति शेषः ।

ननु साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वनिवेशो नायं दोषो वारणीय इत्यत आह । व्यभिचारित्वेनेति । तथा चास्मन्नय एव प्रवेश

इति भावः ।

(१चि०) केचित्तु साधनाव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद् यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः । यथा करका पृथिवी काठनसंयोगादित्यत्रानुष्णाक्षतिस्पर्शवत्त्वम् । न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दृष्टणान्तरसङ्करादित्याहुः ।

(दी०) उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणम्, दूषकतायमनुपयोगात्, अव्याप्तिरुक्त्वाच्चेति सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति केचित्त्विति ।

(गा०) ननु साधनाव्यापकत्वघटितस्यैवोपाधिलक्षणस्योक्तत्वात् करका पृथिवी काठनसंयोगादित्यत्र साधनाव्यापकस्य कथम् उपाधित्वस्वीकार इत्याशङ्कां निराकरोति । उपाधिलक्षण इति । दूषकतायाम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायाम् । व्यभिचारिण साधने साध्यस्यापि निरुक्तोपाधिलक्षणाक्रान्ततयोपाधित्वे व्यभिचारसाधने तद्व्यभिचाररूपसाधनस्य साध्याविशेषादिदोषस्याकिञ्चित्करतया साध्यं च नोपाधिरिति मूलासङ्गतिपरिजिहीषया परं प्रत्युद्गाढ्य इति पूरयिष्यन् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्योपाधितयाद्भावने वक्ष्यमाणसाध्यविशेषादिदोषानवकाशात् तद्रूपावच्छिन्नोद्भावनखण्डनायोगात् साध्यविशेषणं पूरयति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमिति । साध्याविशिष्टत्वादिति मूलं धारयन् साध्याविशिष्टताया दूषकताबीजं पूरयति । पक्षे इति । पक्षे साधनरूपे साधनस्य साध्यात्मकोपाधिव्यभिचारस्य । अनुमानस्य । सिषाधयिषया सम्भवेऽपि वैयर्थ्यात् । हेतुनिश्चयेनैव व्याप्तविज्ञानविघटनात् । अनिश्चये । पक्षे साधनस्येत्यनुपज्यते । तस्य । अनुमानस्य । यद्यप्युपाध्यन्तरव्यभिचारलिङ्गकव्यभिचारानुमापकपरामर्शस्यापि व्याप्तज्ञानं प्रति व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेन विरोधितया सर्वत्रैव व्यभिचारानुमितिवैयर्थ्यम्, तथाप्युपाध्यन्तरोद्भावे तादृशपरामर्शसम्पादकतयैवोपयुज्यते, साध्यस्य च साध्याव्यापकताघटितोपाधितयोद्भावनम-

नुपयुक्तम्, उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यापिनिश्चयस्यैवोपाधौ, साध्यव्यापकतोपदर्शनफलत्वात्, साध्यव्यभिचारे तु साध्यव्यभिचारव्याप्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात्, तद्ग्रहमन्तरेणापि हेतौ तद्ग्रहस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यत्र • तात्पर्यम् । हेतौ साध्यग्राहकत्वसद्भावे सन्दिग्धोपाधेर्नानुमानोच्छेदकत्वम्, अतः साध्यस्य सन्दिग्धोपाधितया उद्भावनं स्वयं निराकरोति । हेताविति । कृतं सन्दिग्धोपाधिनेति । तत्कर्तव्यस्य व्याभिचारसंशयान्तरस्यानपेक्षणात् साध्ये उपाधित्वसंशयस्यैव साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयरूपत्वादिति भावः । कथमिति । साध्ये साध्यव्यापकत्वसंशयायोगेन साधने तद्व्याभिचारसंशयरूपेण तत्र साधनाव्यापकत्वसंशयेनैव सन्दिग्धोपाधित्वनिर्वाहादिति भावः ।

(चि०) साध्यं च नोपाधिः, व्याभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात्, अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च । स चायं द्विविधः निश्चितः सान्दिग्धश्च । साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयप्राधान्यकतया निश्चितोपाधिः । यथा वह्निमत्त्वे न धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेभ्यनप्रभववाह्निमत्त्वम् । यत्र च साधनाव्यापकत्वसन्देहस्माध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतया सन्दिग्धोपाधिः ।

(गा०) मूले स चेति । उपाधित्वग्रहेणानुमानदूषकश्चेत्यर्थः, ईदृशसाधकमनुमानेऽपि सन्दिग्धोपाधेरुदाहरणीयतया तस्य चानुपाधित्वेन एतद्व्यस्य वास्तवोपाधिविभाजकत्वायोगात् । निश्चितः । उपाधित्वाश्चयविषयः । सन्दिग्धः । तत्संशयविषयः । निश्चितोपाधिः । निश्चयविषयतयाऽनुमानदूषकः । तथा दूषकत्वे हेतुः व्यभिचारनिश्चयाधायकतयेति । यत्र चेति । यत्र धर्म इत्यर्थः । तत्र धर्मे । सन्दिग्धोपाधिरिति भावप्रधानम् । तथा च संशयविषयतया दूषकत्वमित्यर्थः । तथात्वे हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतयेति । शाकपाकजत्वादावुपाधित्वसंशयस्य सार्धने सोपाधित्वसंशयपर्यवसिततया

तत्र साध्यव्यभिचारसंशयाधायकतयेत्यर्थः ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम् साध्यं च भोपा-
धिः परं प्रत्युद्भावात्, साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य
निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात् ।
सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह । अनुमिती-
ति । हेतौ साध्यव्यभिचारस्मन्दिग्धश्चेत्कृतं सन्दिग्धोपाधिना ?
असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । हेतु-
व्यभिचारिति । व्याप्यसंशयसंज्ञं व्यापकसंशयहेतुत्वादिति भावः ।
न च तत्र मानाभावः, कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः, क्वचि-
त्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसादृश्यस्य
गृहीतत्वेन तत्स्मरणे एवोपक्षीणत्वात् । तदग्रे तु तत्संशयाध्याप-
कसंशयाभावादिति वाच्यम् । महानसे हृताशनो न जलहरे इति
स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूम्रादिसंशयभावाभावाभ्यां
हृताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् । अत एवो-
क्तकाटिकाध्याप्यस्य संशयाध्यापकस्याप्युक्तकोटिकः संशयः,
कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । समानेयादिमूत्रं तूपलक्षणपरम्,
अथश्चकारो वाऽनुक्तममुच्चयार्थ इति वदन्ति ।

(गा०) तत्संशयस्य व्याभिचारसंशयकत्वमेव कथमित्यत आह
दीधितौ । व्याप्यसंशयस्येति । तथा च व्याप्यसंशयविधया व्याभिचा-
रव्याप्यसोपाधित्वसंशयस्य तत्संशयाधायकत्वमिति भावः । तत्र ।
व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं । तस्य तदहेतुत्वे तद्वशायां त-
दुत्पादः कुतः कारणादित्यपेक्षायामाह । कोटिस्मरणादित इति ।
अवश्यकल्प्यहेतुभावादित्यादिः । तदुपपत्तेः । व्यापकसंशयोपपत्तेः ।
व्याप्यसंशयासत्त्वे क्वचिदनुत्पन्नस्य व्यापकसंशयस्य तदनन्तर-
मुत्पत्तेस्तद्धेतुत्वसिद्धिः स्यादित्यत आह । क्वचिदिति । तदनुविधा-
नस्य । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य । तत्स्मरणे एव । व्यापकतद-
भावरूपकोटिस्मरणे एव । उपक्षीणत्वात् । उपयोगितया चरितार्थ-

त्वात् । व्याप्यतद्भावयोर्व्यापकतद्भावसाहचर्याग्रहस्थले व्याप्य-
संशयस्य व्यापकतद्भावस्मारकतया न कोटिद्वयोपस्थापकत-
या उपयोगित्वमित्यत आह । तदिति । तदग्रहे । साहचर्याग्रहे ।
तत्संशयात् । व्याप्यसंशयात् । व्यापकसंशयाभावात् । तादृशका-
रणाभावेनानुत्पादान् । प्रकारान्तरेण कोटिद्वयोपस्थितिस्थले इतर-
सकलकारणसत्त्वे व्याप्यसंशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापकसंशया-
न्वयव्यतिरेकनस्तत्र तद्वेतुत्वं दुरपवादमेव, अन्यथा साधारण-
धर्मदर्शनादेः कोटिस्मरणादिनाऽन्यथामिद्धिः स्यादिति समाधत्ते ।
महानस इति । पर्वतादिकमपि पश्यन्मितिनेन धर्मिज्ञानसत्त्वं दर्शि-
तम् । भावाभावाभ्यां भावाभावदर्शनादति यथासहचमन्वयः । अत-
एव । तस्य तद्वेतुत्वादेव । उत्कटकोटिकात् । व्याप्यांशे तदभावांशे
वा उत्कटात् । उत्कटकोटिकः । व्याप्यांशे तदभावांशे वा
उत्कटः । औत्कट्यं चाव्याप्यवृत्तिजातिविशेषा विपयताविशेषा वा ।
कारणोत्कर्षेणेति । कारणोत्कर्षस्यैव कार्योत्कर्षप्रयोजकत्वात्, त-
स्याकारणत्वे कोटिस्मरणादिरूपकारणस्याविशेषेण व्यापकसंश-
योत्कट्यस्याकस्मिन्कृतापत्तेरित्यर्थः । व्याप्यसंशयस्य साधारणध-
र्मदर्शनादितुरीयत्वे समानानेकधर्मोपपत्तेरित्यादिसूत्राविरोधः, सं-
शयहेतुसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्यैव परिगणनादित्यत आह ।
समानेत्यादीति ।

तत्सूत्रं तु समानानेकधर्मोपपत्तेरितिप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थानश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । अस्यार्थः समान-
एको योऽनेकया तत्कोटितद्भावकोटिमतां धर्मः तत्तद्भावसह-
चरित्वेन तत्तद्भावसहचरित्ववृत्तिधर्मवत्त्वेन वा गृहीतो गृह्य-
माणो वा यो धर्म इति यावन्, तदुपपत्तेः धर्मिणि तद्वृत्ता-
ज्ञानात्, तादृशज्ञानस्य कोट्युपस्थितद्वारा साक्षादेव वा
हेतुत्वमिति हेत्वाभासे व्यक्तीभावव्यति । विप्रतिपत्तिः ।
एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपत्तिजनकं वाक्यद्वयं शब्दो-
चित्यो न वेत्यादिरूपम्, ततः तादृशवाक्ययोर्मिथो विरोधेन
शाब्दद्वयोपपत्तिप्रयोजकयोर्मिथो कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानससं-
शयजनकत्वम्, तादृशवाक्यज्ञानस्य तत्तद्वैमिकतत्तत्कोटिसंशये त-
त्तद्वैमिवाचकपदसाक्षात्तत्तत्कोटिवाचकपदज्ञानत्वेन हेतुता, त-

द्रूपावच्छिन्नजन्यत्वेऽपि संशयस्य न शाब्दत्वापत्तिः, विरोधिकोटि-
गोचरशाब्दसामग्र्यभावादिघटितसामग्र्यजन्यत्वात्, तज्जन्यत्व-
स्यैव शाब्दत्वप्रयोजकत्वात् । तत्तत्कोटिप्रत्यक्षे तुल्यबलायास्तद्वि-
परितकोटिप्रत्यक्षसामग्र्या इव तच्छाब्दबाधे विपरितकोटिशाब्द-
सामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं मानाभावात् तत्र संशयाकार एव
शाब्दबाध इत्येकदेशिनः । उपलब्धिः । तत्कोटिनिश्चयः । अनुपल-
ब्धिः । तत्कोट्युपलब्धिविरोधिनी तदभावोपलब्धः । तदव्यव-
स्था । धर्मिणि तद्विषयत्वव्यावृत्तधर्मवत्त्वयोः, ततश्च तत्कोटिम-
ह्यावृत्तत्वावशिष्टवृत्तज्ञानस्य, तत्कोटिविशिष्टवाङ्मोक्षधितया कोटि-
द्वयावशिष्टधोरूपसंशयजनकत्वासम्भवात् तत्तत्काटमस्त्वमुपेक्ष्य
स्वरूपसत्तत्कोटिनिश्चयविषयवत्त्वं धर्मिणि विशेषणतयोपात्तम् ।
अत्र च तत्तत्कालसुहृत्तस्य तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयतत्तत्कोटि-
निश्चयविषया ये ये तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानस्य संशयजनकत्वे
तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानाभावविशिष्टतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिनिश्चयस्य
संशयप्रतिबन्धकत्वे वा गौरवमित्यालोच्य तत्तत्कोटिसहचरिता-
भावप्रतियोगित्वमेव ज्ञानागर्भमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमिति दी-
धितिकृता वक्ष्यते । निरुक्तसाधारणधर्मदर्शनादिप्रत्यक्षस्य प्रत्येकमेव
संशयोपधायकता, तृणारणिमणीनां बह्व्युपधायकतावत्, चाक्षुष-
त्वादिभिः सङ्करणेह प्रकृते जनकतावच्छेदकजातिकल्पनासम्भवा-
द्यभिचारः प्रकारान्तरेण धारणीयः । साधारणधर्मदर्शनादीनां सं-
शयहेतुत्वेऽपि तदसत्त्वे कोटिस्मरणादिघटिततुल्यबलकोटिभास-
कसामग्रीभ्यां विरोधग्रहसत्त्वेऽपि स्वस्वकार्यजनने बाधकाभावा-
त् संशयो दुर्वारः, तादृशोरपि प्रत्यक्षसामग्र्याः परस्परप्रतिरोध-
कत्वे साधारणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि संशयविलापप्रसङ्ग इति संश-
यत्वस्य विषयताविशेषरूपतायामेव निर्वाहः, तथा सति तादृशवि-
षयताभिन्नविषयताया एव विरोधिकोटिग्रहसामग्रीप्रतिबन्धताव-
च्छेदकत्वोपगमात् तादृशविषयताप्रयोजकसाधारणधर्मदर्शनादितः
संशयनिर्वाहः, विरोधग्रहेण तद्भासकसामग्र्या वा सहिताया एव
विरोधिकोटिभासकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् कोटिद्वयसमुच्चया-
नुपपत्तिरित्यादि बोध्यम् ।

साधारणधर्मदर्शनादिकमन्तरेणापि तुल्यबलसामग्रीभ्यां संश-

यो जन्यते, साधारणधर्मदर्शनादेः कोटिद्वयोपस्थापकतयैवोपयोग इति संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वविद्वेषिणो नव्याः, तन्मते संशयत्वं न विषयताविशेषः, परन्तु एकधर्मिकभासमानविरोधिकोटीद्वयज्ञानत्वं तत्तत्सामग्रीसमाजप्रयोज्यमेवेति । विशेषापेक्ष इति विशेष्यते व्याचर्यते विशेषदर्शनविषयो ऽनेनेति विशेषो विशेषदर्शनम्, तदपेक्षस्तज्जन्यः, तादृशविशेषापेक्षत्वं संशयसामान्यस्यैव । विमर्शः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयज्ञानम्, तच्च संशयलक्षणमिति ।

साधारणधर्मदर्शन एव व्याप्यसंशयस्यान्तर्भावनीयतया तस्य स्वतन्त्रतायामस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ।

(दी०) कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात्, अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लङ्घिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणः, तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः ।

(गा०) नव्यमतमाह । कोटिद्वयेति । तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तमिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानं संशयहेतुरित्यर्थः । अत्र तत्तत्कोटिसहचरितधर्मयोः पृथगन्तर्भावेन कारणताद्वयम्, न तु कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयं धर्मस्यैकविषयतायां निवेश्यैककारणत्वं कल्प्यते, येनोभयसहचरितधर्मभेदादेकस्यापि धर्मस्य विषयतायां साहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयासत्त्वेन कोटिद्वयसहचरितव्याप्याभावोभयावगाहिहसंशयो न सङ्गृहीतः स्यादित्याह । धर्मस्यैकत्वमिति । निश्चयत्वेन हेतुत्वे संशयासङ्गहात् तत्परित्यागमपि स्फुटयति । ज्ञानस्य च निश्चयत्वमिति ।

न च ज्ञानस्य निश्चयत्वाविवक्षणे कारणतावच्छेदकाभावप्रतियोगिन्यप्रामाण्यग्रहे निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति वाच्यम् । भवतामप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टत्वेन व्याप्यसंशयस्य हेतुत्वान्तरकल्पनेन महागौरवात् ।

एतेन तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्धर्मविषयता अवश्यं विशिष्य निवेश्याः, साहचर्यावच्छिन्नविषयतात्वेन सकलधर्मविषयतानामनुगमे सकलधर्म्यघटितभ्रमत्वप्रहाणामभावकूटस्यैकत्र निवेशनीयतया एकधर्मघटितभ्रमत्वप्रहविषयधर्मा-

न्तरग्रहस्य संशयाजनकत्वापत्तेः, तथा च तत्कोटिसहचरिततद्धर्म-
वत्ताज्ञानस्य तदभावसहचरिततद्धर्मवत्ताज्ञानसहकारेणैव क्लोप-
धायकत्वमुपेयते, न तु तादृशधर्मान्तरज्ञानसहकारेण गौरवादिति
धर्मस्य एकत्वापेक्षेत्यादि परास्तम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वा-
दिकल्पनापेक्षया लाघवेन तत्कोटिसहचरितैकधर्मवत्ताज्ञानेन फल-
जनने तदभावसहचरितधर्मान्तरवत्ताज्ञानस्यापि क्लृप्तकारणताक-
स्य सहकारित्वोपगमात् ।

यत्तु तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तानिश्चयजन्यसंशये तादृशध-
र्माणामपि धर्मितावच्छेदकतया भानमुपेयते, तथा च तत्र विशेष्य-
तावच्छेदकज्ञानविधयैव तादृशधर्मवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वात् सं-
शये न तस्य स्वतन्त्रहेतुत्वमिति व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वमा-
वश्यकमिति तदपि न । तत्कोटिसंशये तद्व्याप्यतद्व्याप्याभावोभयप्र-
कारज्ञानत्वरूपव्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वे व्याप्यतदभावप्रकारकत्व-
योर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, सामानाधिकरण्यापे-
क्षया गुरुशरीरस्य व्याप्यत्वस्य निवेशे गौरवाच्च तत्तत्कोटिसहच-
रितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन पृथक् पृथक् कारणत्वान्तरकल्पनाया एवाचि-
तत्वात् । व्याप्यसंशयस्य कोटिद्वयसहचरितधर्मावगाहितां स्फुट-
यति । अवगाहने चेति । लिङ्गम् । व्याप्यम् । लैङ्गिकम् । व्यापकम् ।
लिङ्गतदभावयोर्लैङ्गिकतदभावसहचरितत्वस्य यथामङ्गप्रमन्वयः ।
व्याप्यसंशयदशायां व्याप्यव्याप्तिघटकसहचरितत्वस्य ग्रहणियमेऽपि
तदभावं व्यापकाभादसङ्चारग्रहो न नियत इति चेत् ? एवमेव,
परन्तु यदा व्यापकसंशयस्तदा तद्भ्रमोऽपि फलबलात् कल्प्यते,
यत्र च तदग्रहस्तत्र व्यापकसंशयस्यैवापलाप इति भावः ।

(दी०) लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि
मिलितयोरसाधारण्यम्, संप्रतिपक्षस्थले निरुद्धयोरिव हेत्वो-
रिति तु टीकाकारानुपायिनः ।

(गा०) संप्रतिपक्षस्थले विरुद्धहेतुद्वयज्ञानस्यासाधारणधर्म-
वत्ताज्ञानविधया साध्यसंशयकत्वम्, तदभावव्याप्यवत्ताग्रहप्रति-
बन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्तेजकतया न हेतुरूपपरामर्शस्य
संशयप्रतिबन्धकत्वमिति टीकाकारमतमनुसृत्य व्याप्यसंशयस्या-

प्यसाधारणधर्मज्ञानान्तर्भावं वदतां मतमाह । लिङ्गेति । क्रोटिसा-
धारण्येऽपि । क्रोटिसहचरितत्वेऽपि । मिलितयोरेति । उभयत्वाव-
च्छिन्नयोरेत्यर्थः । असाधारण्यम् । तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वम् । उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्क्रोटिव्यापकत्वग्रहे च
व्यापकसंशयोऽपलपनीय एवेति भावः । हेत्वोरित्यत्र प्रत्येकमित्या-
दिकं सर्वमनुपपद्यते ।

अत्रेदमस्वरसवीजम्, शब्दत्वादेः शब्दत्वत्वादिना नित्यत्वादिम-
क्षावृत्तत्वस्य जातित्वादिना च धर्मिवृत्तित्वस्य ग्रहे संशयानुदयात्
येन रूपेणासाधारण्यग्रहस्तेनैव रूपेणासाधारणधर्मस्य धर्मिणि धीः
संशयहेतुरुपेया, धूमादिसंशयस्य च धूमधूमाभावाशुभयत्वेन उभ-
याविषयकतया कथं संशयकता ? विरुद्धतया गृह्यमाणयोरेकवि-
शिष्टेऽपरप्रकारकमिबोभयत्वेनोभयप्रकारकमपि, ज्ञानमनाहार्यमनुभ-
वविरुद्धमिति न संशयस्य तथात्वसम्भवः ।

यदि च तत्तद्रूपावच्छिन्नोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहिततत्त-
द्रूपावच्छिन्नोभयवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकार-
कत्वमेवावच्छेदकं न तूभयत्वसहिततत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारता-
कत्वं गौरवादित्युच्यते, तथापि उभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितस्य
भावाभावोभयवत्ताज्ञानस्यान्यत्र संशयहेतुताया अकल्मषत्वात्तामव-
लम्ब्य व्याप्यसंशयत्वेन पृथक्कारणताखण्डनानुपपत्तिः, उभयत्वेन
तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानसाहित्यं निवेद्य भावाभावो-
भयप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया धूमादौ बह्वादिद्व्याप्यत्वग्रहमहितधू-
मादितदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन हेतुतायामेव लाघवात्,

यदि चोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितभावाभावोभयप्रकारकज्ञा-
नहेतुता तदुभयसमुच्चयस्थले कल्मषेत्युच्यते, तथाप्येतन्मते संशय-
मात्रोक्तिकोटिद्वयमात्रस्यैव मिलितस्यासाधारणतया व्यभिचारिजल-
त्वादिसंशयाद्याप्यधूमादिसंशयस्याविशेषः ।

न च साधारणधर्मदर्शनान्तर्भावमतेऽपि जलत्वादेर्वह्वादावभा-
वस्य जलत्वाद्यभावस्य च बह्वादेः सहचरिततया तत्संशयविशेष-
इति वाच्यम् । व्याप्यत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यनियततया
व्याप्याभावत्वस्य च व्यापकाभावसामानाधिकरण्यनियततया तत्त-
त्क्रोटिसाधारण्यग्राहकत्वेन संशयोपयोगितया तन्मते व्याप्यसंशय-

स्य संशयान्तरो विशेषात्, असाधारण्यग्रहे च व्याप्यादिग्रहस्यानुपयोगात्, एवमेकसम्बन्धेन तत्तत्कोटिमह्यवृत्तस्य सम्बन्धान्तरेण धर्मिण ग्रह संशयानुत्पत्त्या सम्बन्धैक्यमेवश्यमपेक्षणीयम्, धूमतद्भावयोश्च मिलितयोः संयोगेन विशेषणताविशेषण वा व्यावृत्तत्वग्रहपि धूमादिसंशये तादृशेन केनापि सम्बन्धेन धर्मिण्युभयप्रकारकताविरहेण कथं संशयकता ?

यत्तु अन्यतरसम्बन्धेन भावाभावोभयस्य व्यावृत्ततया तेन सम्बन्धेन च संशयस्योभयप्रकारकतया संशयकत्वाभात् । तदन्तत् । यद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन उभयत्वावाच्छिन्नस्यासाधारण्यग्रहः अन्यतरत्वरूपतद्रूपावाच्छिन्नस्य संसगतया संशये ऽभावात् । यद्रूपवच्छिन्नसम्बन्धव्यतितासाधारण्यग्रहस्तद्रूपाश्रयसम्बन्धेन धर्मिण्यसाधारण्यधर्मग्रहमात्रस्य संशयकत्वे शब्दत्व नित्यसम्बन्धेनोभयव्यावृत्तमिति ग्रहदशायां समवायस्यानित्यत्वभ्रमेऽपि अखण्डापाधिरूपसमवायत्वावाच्छिन्नसम्बन्धेन शब्दत्वज्ञानस्य नित्यत्वादिसंशयकतापातादित्याद्युहनीयम् ।

(दी०) इत्थं च साधनाव्यापकत्वसंशये साध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात्साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतो स्फुट एव । साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेस्माध्यव्यापकत्वसन्देहेनाऽऽहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देह इत्थमेव च दलदूषे संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्योक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानं दर्शयात् । इत्थं चेति । साधनाव्यापकत्वसंशय इति । साध्यव्यापकतावच्छेदकतया निश्चिते शाकपाकजत्वत्वादौ साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये सतीत्यर्थः । साध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात् । स्वाहेमन् । तद्व्यापकत्वस्य तस्मिन् स्वाभाववद्वृत्तित्वेन मुख्यवित्तिवेद्यतया साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयपर्यवसानात् । स्फुट एवे-

ति । व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः । साध्यव्यापकत्वसन्देहे निति । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वनिश्चयविषयधर्मे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये त्वत्यर्थः । साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयादिति । व्यापकत्वव्याप्यत्वयास्तुल्यवित्तिवैद्यतया साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मसंशयादित्यर्थः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । साधनाव्यापकत्वसन्देहः । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारसंशयः । अत्र साधने उपाधिव्यभिचारस्य निश्चितत्वेन संशयायोगात् तत्र तत्संशयाधीनसाध्याभाववद्बृत्तित्वसंशयानवकाश इत्याशयः । तत्रापि हेतुधर्मिकसाध्याभाववद्बृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयमुपपादयतां मत आह । उपाधेरिति । उपाधेः । उपाधितावच्छेदकस्य । साध्यव्यापकत्वसन्देहेन । विशेषणीभावत्वाध्यव्यापकत्वसंशयेन । आहितत्वात् । साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितोपाधितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वसंशयादित्यर्थः । अत्र च संशये साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणतयैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानोपाधितावच्छेदके भानम्, उपाधितावच्छेदकतया भानासम्भवात्, तादृशभाने तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैवोपाधितावच्छेदकभानं न तु तद्गतासाधारणरूपेणापीति तादृशसंशयस्य व्यापकतावच्छेदकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतयाऽवच्छेदकतया भानेऽपि न तन्निश्चयोऽपेक्षित इति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकमेतत्वादिविशिष्टस्य केषलान्वयितया व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावस्याप्रासिद्ध्या संशयेनास्पृशात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वसंशयोऽपि दुर्घटः, तद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वनिश्चयस्य तद्विरोधित्वादिति वाच्यम् । उपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रपुरस्कारेणोपाधितावच्छेदकभानोपगमात् तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वनिश्चयस्य च विशेषतस्तद्धर्मावगाहिततद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वसंशयं प्रत्येव विरोधितया व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेण तदवगाहिसंशयस्याप्रत्यूहत्वात् ।

न च विशेषणसन्देहाद्विशेषसंशयो भवन् विशेषणसंशयधर्मि-
तावच्छेदकमवश्यमुल्लिखतीति नियमः प्रामाणिकः, दण्डी पुरुष इति
निश्चयादशायाम् पुरुषस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयात् रक्तदण्डवान्
पुरुष इत्यादिनिश्चयासत्त्वे रक्तवान् न वा पुरुष इत्यादिसंशयस्यो-
पगमात् ।

न चाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छेदकतया वा
भासमाने नोपलक्षणस्य प्रकारतया भानम्, नीला घटो नाम्नी-
त्याद्याकारकस्य घटादिसामान्याभावग्रहस्य नीलदण्डनाम्नास्ती-
त्याकारकस्य दण्ड्यादिसामान्याभावाद्विग्रहस्य वाऽननुभविक-
त्वादित कथं व्यापकतावच्छेदकत्वमुपलक्षणतया साध्यताव-
च्छेदकेऽवगाहमानो व्यापकव्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । प्रति-
योगिताया यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया भानं तत्रैव तथा नियमात् ।
अत्रोपाध्यभावे उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाम्नादृश-
रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावे तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितायाश्च प्रकारतयैव भानोपगमात् । इत्यमेव चेति । वि-
शेषरूपावच्छिन्ने यत्र धर्मिण यद्वरूप सन्दिग्धं विशेषरूपावच्छिन्न-
तद्रूपावच्छिन्नतद्धर्मिघटितकोटितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसंश-
योपगमेनैवेत्यर्थः ।

दलद्वयेति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयेत्यर्थः । उ-
क्तिसम्भव इति । अन्यथा साधनाव्यापकत्वानिश्चयस्थले साध्यव्या-
पकत्वसन्देहे साध्ये साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात् साधनाव्या-
पकत्वसन्देहसम्भवेऽपि यत्र साधनाव्यापकत्वमप्युपाधौ सन्दिग्धं
तत्र साध्यव्यापकत्वस्य सन्दिग्धतया साधने साध्यव्यापकापाधि-
व्यभिचारस्यैव साध्ये सन्दिग्धसाधनाव्यापकत्वविशेषितोपाधि-
व्याप्यत्वस्यापि संशयासम्भवेन व्यभिचारसंशयाधानानिर्वाहादि-
ति भावः । साधनाव्यापकत्वनिश्चयस्थले उक्तरीत्या साध्ये सा-
धनाव्यापकत्वसंशयस्यानुमित्युपपत्तिकव्यापकतानिश्चयत्वविरोधिनः
सुघटतया हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसम्पादनायाय प्रयासो विफ-
ल इत्यस्वरसो घटन्ति इत्यनेन सूचितः ।

(चि०) . यथा मिश्रान्तत्वेन इयामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वम् । न, च तेनैव हेतुना
शाकपाकजत्वमपि साध्यम्, तत्र श्यामत्वस्योपाधि-
त्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरम् । श्यामत्वमात्रे वि-
वादो न तूभयत्र । न चैवं धूमद्रह्यनुमानेऽपि वह्निसा-
मग्न्युपाधिस्स्यात् । तत्र वह्निरेव तत्सामग्रयाऽपि समं
धूमस्यानौपाधिकत्वमिच्छयात्, अत्र तु मित्रातनयत्व-
व्याप्यश्यामसामग्रया स्थातव्यमित्यत्र कार्यकारण-
भावादीनां व्याप्तिग्राहकानामभावात् । अत एव
साध्यसामग्रया सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकम-
स्ति तत्र सामग्री नोपाधिः, यत्र तु तन्नास्ति तत्र
साऽप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च कचिन्नापा-
धिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम् । यथा तुल्ययोगक्षेमयोक्त्या-
धेव्यापकतामन्देह ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वा-
दिः, यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकता-
सन्देहे मित्रातनयत्वे ।

(दी०) उभयेति । एकांशेऽपरस्पैकनिशिष्टापरमाध्य-
तायान्तु एकैकस्यापाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः
सद्देतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहन व्यभिचारमन्देह
इति भावः ।

(गा०) परार्थस्थले सन्दिग्धोपाधितया उद्भावितस्य शाक-
पाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयनिरासाय श्यामत्वसंशयवि-
षयमित्रातनये शाकपाकजत्वसाधने श्यामत्वस्योपाधित्वं मणिकार-
णोक्तम्, युगपदुभयसाधने साध्यतया न कस्याप्युपाधित्वसम्भव
इत्यभिमानेन युगपदुभयसाधनमाशङ्क्य चार्थान्तरेण तद् दूषि-
तम् । तत्र च श्यामत्वे इव शाकपाकजत्वेऽपि विवादसम्भवान्नार्था-
न्तरमित्यालोच्य एकदा उभयानुमानमुपाधिनेव स्वयं दूषयति ।

एकांशेऽपरस्येति । उपाधित्वमित्यग्निमेणात्वयः । साध्यं च नापो-
धिरिति प्रवादस्य तद्वरूपावच्छिन्नसाधने तद्वरूपावच्छिन्नस्य नो-
पाधितयोद्भावनमित्यर्थकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु विभिन्नरूपेणोभयसाधने एकांशे ऽपरस्योपाधित्वम्,
उभयत्वेनैकविशिष्टापरत्वेन बोभयं साधनीयमित्यत आह । एकवि-
शिष्टापरिति । उभयत्वावाच्छिन्नस्याप्युपलक्षणमेतत् । एकैकस्येति ।
प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य उभयस्यैवत्यर्थः । साध्यस्य भिन्नरूपेणो-
पाधितायामविवादादिति भावः ।

मूले न चेवमिति । एवम् । साध्योत्पादप्रयोजकशाकपाकजत्वस्य
साधनाव्यापकत्वसंशयेन सन्दिग्धोपाधित्वे । वह्निसामग्री । वह्न्यु-
त्पादप्रयोजिका सामग्री । उपाधिः । सन्दिग्धोपाधिः । स्यात् । अनौ-
पाधिकत्वनिश्चयात् । व्याप्तिग्राहकतर्कसम्भवेन तन्निश्चयात् । तथा च
साधनाव्यापकत्वसंशयायोगेन न तत्सामग्र्याः सन्दिग्धोपाधित्वम-
पीति भावः । श्यामसामग्र्या । शाकपाकजत्वेन । व्याप्य स्थातव्यम् ।
व्यापनीयम् । इत्यत्र । इति निश्चयविषयतयाऽभिमतयोऽभिन्नातनय-
त्वशाकपाकजत्वयोः । कार्यकारणभावादीनामभावात् । अभावेन ना-
दृशनिश्चयासम्भवात् । अत्र हेतुगर्भविशेषणं व्याप्तिग्राहकाणामिति ।
साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधिमुदाहरति । यथा तुल्य-
योगक्षेमयोरिति । सतीरिति शेषः । योगक्षेमयोस्तुल्यत्वे सती-
त्यर्थः । साध्ये साधनस्य उपाधौ च साध्यस्य व्यापकताग्राहकसा-
मग्रीसाम्य इति यावत् ।

नन्वीश्वरसाधकसदनुमाने कथं शरीरजन्यत्वादेरुपाधित्वमु-
क्तमित्यत आह । दीधितौ वस्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । तत्त्वाग्रह-
दशायाम् । अनुकूलतर्कानवतारेण सद्धेतुत्वाग्रहदशायाम् । उपा-
धिसन्देहेन शरीरजन्यत्वादावुपाधित्वसंशयेन । व्यभिचारसन्देह
इति । अतोऽनुपाधेरपि तस्य उपाधित्वसंशयविषयतया दूषक-
त्वमिति शेषः ।

उभयसंशयस्थलमुदाहरति मूले । यथा चेति । सन्दिग्धानैका-
न्तिकवदिति दूषकत्वमाश्रितं दृष्टान्तः । तथा च व्यभिचारसन्दे-
हस्येव उपाधिसन्देहस्याप्युद्भावनं युज्यत एवेति भावः ।

(चि०) यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वा-
भासान्तरमिति तदुद्भावेन निरनुयोज्यानुयोग इति ।
तत्र, सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वे-
न दूषकत्वात् ।

(दी०) सन्दिग्धेति । न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रति-
बन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् ।
अनैकान्तिकत्वसंशयान्मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्रा-
चां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्पर-
या सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।
उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं वि-
रुणाद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह । सन्दिग्धेति ।
तद्व्यतिरेकस्य क्वचिद्व्यापकत्वेन क्वचिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वा-
द् बाधोन्नीतेति ।

(गा०) व्यभिचारसंशयोद्भावनमेव न घटत इत्याशङ्कते दी-
धितौ । न चेति । न तु तज्ज्ञानमिति । न व्यभिचारसंशयस्य विष-
यो हेतुरिति संशयज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । तदर्थम् । सन्देहज्ञा-
नफलकम् । अफलम् । अनुपयुक्तफलम् । तथा च सन्दिग्धोपाधे-
र्व्यभिचारसंशयाधायकतया दूषकत्वंशपि तत्सन्देहोद्भावनं सुतरा-
मफलमिति भावः । मा भूत् । न भवति । इत्यभिप्रायेण । एतदर्थ-
बोधनेच्छया । तत्रात्र व्याप्तिरनुमता नवेति प्रतिवादिनं प्रति मध्य-
स्थानुयोग उक्ताभिप्रायेण व्यभिचारसंशयोद्भावनसङ्गतावपि, ता-
दृशानुयोगं विना तदुद्भावनमसङ्गतम्, अतस्तदपि प्रकारान्तरेण
सङ्गमयति । प्राचामिति । दोषेणैवासाधकत्वसाधनं साम्प्रदायिक-
मते उक्तं प्राचां हेतुदोषत्वेनेति । ज्ञायमानं सद्यदनुमितिविरोधीति
तस्यैव स्वमते हेतुदोषतया व्यभिचारसन्देहस्य च स्वरूपसत एव
तथात्वेन न तथात्वसम्भव इत्यन उक्तं प्राचामिति । एतदनुशयै-
व प्रकारान्तरमाह । जिज्ञासादिद्वारेति । प्रतिवादिना स्वसंशयो-

द्वावने संशयप्रयोजकजिज्ञासोदयेन तत्प्रयोजकरूपप्रतिसन्धाने स-
ति सामग्रीवशान्मध्यस्थस्यापि संशयो भवतीति संशयोद्भावनस्य
संशयोपयोगित्वेन तस्य सम्प्रदायसिद्धत्वादित्यर्थः । परस्परया
यदुद्भावनं संशयोपयोगि तस्याप्युद्भावे अन्येषामपि तथाविधाना-
मुद्भावनप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय साम्प्रदायिकत्वादित्युक्तम् ।
तथा चान्येषां तथाविधानामुद्भावनमसाम्प्रदायिकत्वात् क्रियत
इति भावः ।

(चि०) उपाधेरिव व्याभिचारनिश्चयाधायकतया
इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यति-
रेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम्, तदा हि सत्प्र-
तिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न
च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकवचलार्थमुद्भावनम्, शतमप्य-
न्धानां न पश्यतीति न्यायात्, एकेनापि बहूनां प्रति-
बन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव,
न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादप्यनुमितिदर्शनात् । स-
न्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेश्च, तद्व्यतिरेकस्य पक्षे स-
न्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं
न स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् ।

(गा०) मूढे प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकवचलार्थमिति । प्रतिपक्षः । प्रति-
साध्यसिद्धेर्विरोधी प्रकृतसाध्यसाधको हेतुः, तस्य बाहुल्यमनेकता,
तदभिन्नं यदधिकवचलं तदर्थमित्यर्थः । उद्भावनमित्यत्र न चेत्यस्य
सम्बन्धः । अत्र हेतुः व्याप्तिपक्षधर्मते हीत्यादि । हि । यस्मात् । व्या-
प्तिपक्षधर्मते । तयोर्ज्ञानम् । बलम् । शतमपीति । व्याप्तिपक्षधर्मता-
ज्ञानासत्त्वं इत्यादिः । कार्यप्रयोजकस्य कस्यचिद्विरहे एकजातीया-
नेककारणान्तरसत्त्वेऽपि फलानुत्पत्तिरिति न्यायेन भूयोभिरपि प्र-
तिहेतुभिरनुमितिप्रतिबन्धरूपफलान्निर्वाहादित्यर्थः । एकेनापीति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञाप्यमावेनेत्यादिः । प्रतिबन्धात् । कार्यस्य ।
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां एकमात्रहेतुज्ञानस्यापराधानुमितिव्यन्धकताप्रयो-

जकं विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वं दर्शयति । एकस्मादपीति ।

ननु सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेरिति मूलमसङ्गतम्, तस्य स-
त्प्रतिपक्षोपपन्नकत्वासम्भवेऽपि व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषक-
त्वसम्भवादित्याशङ्क्याह दीधितौ । उपाधित्वस्येति । उपाधित्व-
स्य संशयो निश्चयश्चानुमितिर्विरोधिव्यभिचारकज्ञानजनकस्तद्विषयक-
ज्ञानजनकत्वमेवास्य सन्दिग्धोपाधेरदूषकतावीजमिति नियमाभिप्रा-
येणेत्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षोपपन्नकत्वेन निश्चितोपाधेरदूषकत्व-
मते उपाधित्वनिश्चयस्य नानुमितिर्विरोधिव्यभिचारज्ञानजनक-
त्वमिति न तत्संशयकतया सन्दिग्धोपाधेरदूषकतासम्भवः । अस्ये-
त्येदंशब्दस्य नोपाधिसामान्यपरत्वम्, तथा सत्युपाधित्वसंशय-
स्य साध्यव्यापकाभावज्ञानजनकतया दूषकत्वान्निश्चितोपाधेरपि
तद्द्वारा दूषकत्वानुपपत्त्या उपाधिमात्रस्यैवादूषकतापत्त्या सन्दिग्धे-
त्यभिधानासङ्गतेः । सन्दिग्धोपाधेः सत्प्रतिपक्षानुत्थापकत्वे तद्व्य-
तिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति मूलोक्तहेतुर्न साधकः, साधना-
व्यापकत्वेन निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वेन च सन्दिग्धस्योपाधेरव्यति-
रेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पूरयन् व्याचष्टे तद्व्यतिरेकस्येति ।
क्वचिदिति । साध्यव्यापकतासंशयस्थल इत्यर्थः । क्वचिच्चेति ।
साधनाव्यापकत्वसंशयस्थले चेत्यर्थः ।

(चि०) पक्षवृत्तिश्चोपाधिर्न स्यात्, यथा घटोऽनि-
त्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वम्, अन्धकारो द्रव्यं स्वा-
तन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, तद्व्यति-
रेकस्य पक्षावृत्तित्वात्, न च नायमुपाधिः, तल्ल-
क्षणसत्त्वात्, अन्यथाऽपि दूषकत्वसम्भवाच्च, किञ्च
साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेस्माध्याव्यापकत्वे त-
द्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः ? न ह्यव्यापकव्यतिरे-
कादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरह रूपतया,
असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् ।
नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य, व्याप्तिहीनेतुत्वस्य तत्त्वेन

व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्त-
र्भावः । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनं व्या-
पकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकभि-
त्युक्तम् ।

(दी०) ननु बाधे ऽवतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात्कृ-
तमुपाधिना, न वाऽसाधारण्यम्, पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अवतीर्णे
तु नोपाधित्वम्, पक्षेतरान्तरवत्साध्यव्यापकताया एवाग्रहात्
अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यम् व्यतिरेकि-
तयाऽन्वयव्याप्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्या-
किञ्चित्करत्वात्, इत्युच्यते । पक्षवृत्तिश्चेति । पक्षे तद्ग्रहदशायां
तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य
व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति । नापीति । अनौपाधिक-
त्वज्ञानस्य । औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य । कारणविघटकतया ।
कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य का-
रणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम्, परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनी-
यम्, सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि
वदन्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वज्ञाने । अन्तर्भावः तद्-
द्वारा दूषकत्वम् ।

(गा०) बाधोन्नीतेत्यादि दूषणमुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति न
न्वित्यादिना । बाधे बह्व्यादाबुष्णत्वादौ । निश्चय इत्यर्थः । तत एव ।
बाधावतारादेव । हेतोः । कृतकत्वादेः । असाधकत्वात् । अनुष्णत्वादेर-
साधकत्वात् । कृतमुपाधिनेति । तथा च तदा पक्षेतरस्यादूषकत्वेऽ-
पि क्षतिविरहादिति भावः । सपक्षत्वात् । साध्याभावरूपसाध्य-
पक्षेन निश्चितत्वात् । हेतोश्च । तद्व्यावृत्तत्वाच्चिति शेषः । अनव-
तीर्णे स्थिति । बाध इत्यनुषज्यते । नोपाधित्वम् । नैव दूषकत्वम् ।

पक्षेतरान्तरवदिति । पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयपक्षेतरत्वं ह्येत्यर्थः । साध्यव्यापकताया एवाग्रहादिति । पक्षे साध्यसन्देहस्य व्यभिचारसंशयतया साध्यव्यापकतानिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारसंशयो ऽकिञ्चित्कर इत्यत आह । अनुकूलेति । आदिपदात् स्वतस्सिद्धव्यभिचाराग्रहपरिग्रहः । नासाधारण्यम् । तदभावस्य दोष इति शेषः । व्यतिरेकितया । साध्याभावगमकर्तृपर्यायकसाध्यव्यापकतानिश्चयविषयप्रतियोगिरूपव्यतिरेकप्रतियोगितया । अन्वयव्याप्त्यग्रहस्य । असाधारण्यप्रयुक्तस्य । अकिञ्चित्करत्वादित्यभिप्रेतान्वयः । सत्प्रतिपक्षतया । प्रतिरोधमात्रफलकतया । सत्प्रतिपक्षान्तरस्य । असाधारणतया विरोधिसाध्यसिद्धौपर्यायकव्यापकतान्तरग्रहविषयप्रतियोगित्वकस्य । पक्षवृत्तिश्चेति मूलं पक्षवृत्तितया गृह्यमाणपरमित्याशयेन तस्य दूषकत्वानुपपत्तिर्वाजमाह । पक्ष इति ।

मूले तल्लक्षणसत्त्वादिति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः । साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्तित्वप्रवेशे उक्तधर्मेषु लक्षणासत्त्वातिर्वाहमालोक्य अन्यथाऽपीति । व्यभिचाराद्युन्नायकतया ऽपीत्यर्थः । दूषकत्वसम्भवादिति । तथा च नोपाधित्वानभ्युपगमसम्भव इति भावः । साध्याव्यापकत्वे । साध्याव्यापकत्वग्रहे । अव्यापकेति । अव्यापकत्वेन गृहीतेत्यर्थः । अव्याप्येति । अव्याप्यतया गृहीतेत्यर्थः ।

नापि व्याप्तिविरहरूपतयेत्यादिना व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावशङ्काया निराकृतत्वात् । नाप्यनौपाधिकत्वेत्यादिना पुनस्तदन्तर्भावशङ्कानिराकरणम्यासङ्गतिरित्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ । व्याप्तिविरहेति । अत्रानौपाधिकत्वज्ञानरूपव्याप्तिज्ञानकारणविघटकतयापाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं यथाश्रुतार्थः, तदर्थपरत्वे भिन्नधर्मकतया उपाधित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताखण्डनमनाशङ्कितनिराकरणमित्याशङ्क्य तद्वन्तं व्याप्तेरनौपाधिकत्वरूपताविरहेऽपि व्याप्तिग्रहे स्वतः उपाधिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थकतया व्याचष्टे । अनौपाधिकत्वेति । अनौपाधिकत्वज्ञानं साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां कृताच्चिदभिप्रेतो ज्ञानम्, न तु साधनधर्मिकं स्वाव्यापकसाध्यव्यापकत्वज्ञानम्, असमानधर्मिकतया

प्रतिबन्धकताखण्डनपराग्रिममूलग्रन्थासङ्गतेः । अभावरूपकारणप्रतिबन्धकासम्भवाद्विघटकपदस्य प्रतिबन्धप्रयोजकार्थकता न सम्भवतीत्यन्यथा व्याचष्टे । कारणेति । तादृशज्ञानेति । औपाधिकत्वज्ञानेत्यर्थः । अस्मिद्धचन्तर्भावनायोपाधिनिष्ठतासम्पत्तये ज्ञानविषयतापर्यन्तनिवेशनम् । यथाश्रुतेऽप्यग्रिमदूषणग्रन्थं सङ्गमयतां मतमाह । अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति । विनाकारणीभूतज्ञानविघटनं सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया असम्भवित्वेनेति योजना । सोपाधित्वज्ञानस्येति । भिन्नधर्मितासम्पत्तये पूर्ववद्व्याख्येयम् । असम्भवित्वेनेति । जनकज्ञानं विघटयत् एवेत्यादिनियमादिति भावः । सैव । तस्य प्रतिबन्धकतैव । अस्मिद्धा । भिन्नधर्मिकत्वात् । सोपाधित्वज्ञानप्रतिबन्धकताया अनौपाधिकत्वज्ञानहतुत्वसाधकतया शङ्कितुरभिप्रेतत्वे उपाध्यज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकस्य कारणाविघटकत्वकथनासङ्गतिरिति तत्प्रतिबन्धकतायाः शङ्कितुरनभिप्रेततया तन्निराकरणानौचित्यमत्रास्वरसवीजम् । व्यासद्याद्यभावनात्मकत्वे व्याप्यत्वासिद्धहेत्वाभासेऽन्तर्भावासम्भवात् व्याप्यत्वासिद्ध इत्यादिकं कथितव्याप्तिज्ञानाभावद्वारकत्वार्थकतया व्याचष्टे । व्याप्यत्वासिद्ध इति ।

(चि०) न च साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणम्, येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात्, किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेनै, यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधिरप्यनुमेयम्, व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापिकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधे-

रेव साध्यव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वा-
भासान्तरमिति ।

(दी०) भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह । न चेति । न हीति ।
विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भा-
वः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभ-
यत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादित्यादेरदूषणं वेति शेषः ।

(गा०) भिन्नधर्मिकत्वापरिहारेण न चेत्यादिना उपाधिज्ञानद-
शायां व्याप्तिज्ञानोत्पन्नसम्भवकथनेन तस्य प्रतिबन्धकत्वव्यव-
स्थापनं न सङ्गच्छते, तद्वशायामन्यत्र व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्य परा-
सिद्धत्वादिति भिन्नधर्मिकत्वपरिहारेण सोपाधित्वग्रहस्य व्याप्ति-
ग्रहानुत्पादप्रयोजकत्वप्रदर्शनपरतां तदग्रन्थस्याह । भिन्नेति ।
वाधादिवुद्धिर्विशिष्टबुद्धाविव जनकज्ञानाविरोधित्वेऽपि सोपाधित्व-
ज्ञानस्य समानधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति कथं
न हीत्यादिना जनकज्ञानाविरोधित्वेन तत्प्रतिबन्धकताखण्डनमि-
त्याशङ्कानिराकरणाय प्रकृते वाधादिवुद्धिवैधर्म्यं दर्शयति । विरो-
धीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । असम्भवादिति । ग्राह्याभावाद्यविषय-
कज्ञानस्य साक्षादप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः ।

मूले येनेत्यस्य कारणविघटनद्वारेति शेषः । तर्हि किन्द्वारेत्या-
काङ्क्षायामाह । किन्त्विति ।

तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमिति मू-
लस्य यथाश्रुतासङ्गतिः, उपाधौ साध्यव्यभिचारज्ञानस्य उपाधि-
त्वघटकसाध्यव्यापकताज्ञानाविरोधितया ऽप्रसक्तत्वात् साध्यव्या-
प्यव्यभिचारस्य साध्य एव साध्यव्यभिचारव्यभिचारितया तदन-
नुमापकत्वात्, इत्यतो व्याचष्टे । उभयत्रैव बहुव्रीहिरिति । साध्य-
व्याप्यव्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा तृतीयान्तस्य व्याप्याव्या-
पकत्वेनेत्यर्थः, साध्यं व्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा चरमपदस्य
साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । इति नोक्तदूषणद्वयावकाश इति भावः ।
क्लृप्तदोषानन्तर्भावे उपाधेरदूषकत्वमपि सम्भवतीति उपाधिर्हेत्वा-

भासान्तरमिति निर्भरो नोपपद्यत इत्यतः पूरयति । अदुषणं वेति(१) ।

(चि०) उच्यते । आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकता-बीजचिन्तनम्, यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शने-नोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति, तदापा-धित्वनिश्चयाभावाद् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भा-वान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वा-सिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः, तेन विना तेषाम-भावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्सं-शयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा । साध्य-व्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपा-धेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्बृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववद्बृ-त्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रेच्छेदप्रसङ्गा-त् । सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् । अवृत्तिग-नादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधन-व्यापकत्वाच्च ।

(दी०) दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृ-त्य । यन्निश्चयद्वारापाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा त-त्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयु-ज्यते, व्यभिचारानुमानं पुनग्रे दृश्यते ।

(१) इतः परं समाप्तिपर्यन्तं पुस्तकान्तरे पाठो न दृश्यते ।

(गा०) साध्यव्यापकतायास्माधनाव्यापकताया वा निश्चयविर-
हेऽपि सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतया तन्निश्चयस्थले एव दूषकताबीजवि-
चार इति मूलोक्तासङ्गतिमाशङ्क्याह । दूषकतेति । निश्चयदशामिति ।
उपाधिना दूषकत्वदशामिप्रायेणत्यर्थः । उपाधित्वसंशयदशायाम् कथं
दूषकत्वमित्याकाङ्क्षापूरणाय भावं व्याचष्टे । यन्निश्चयेति । तत्संशय-
स्यापीति । उपाधित्वसंशयस्यापीत्यर्थः । इदानीं व्यभिचार-
संशयद्वारकत्वमुपाधिसंशयस्य सामान्यतोऽभिप्रेतम्, तत्संशयात्तु
तत्संशय इत्यग्रिमग्रन्थेन च विशेषतस्तदभिधायक इति न पौन-
रुक्त्यम् । व्यभिचारज्ञानद्वारेति मूले ज्ञानपदस्यानुमितिसंशयो-
र्भयप्राप्तये यद्वेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षस्या-
नेन सह पौनरुक्त्यामित्यत आह । मानस इति । उपयुज्यत इत्यत्रो-
क्तम्, न तु तदनुभाषकत्वमिति शेषः । व्यभिचारानुमानम् । उपा-
धिद्व्यभिचारानुभाषकम् ।

(दी०) व्याप्तीति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः
साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वपर्यवसानः सा-
ध्यवदन्पावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो बोद्धव्यः, न तु
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, स्वत्वस्या-
नुगतस्याभावेन तत्तत्साधनपर्यवसाने साध्यप्राप्तिद्विमात्रेणैव कृ-
तार्थत्वात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतोः साध्यव्य-
भिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्याप-
कत्वमनुमेयमिति तु नव्याः । व्यतिरेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य
व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वम् । व्य-
भिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुमरणाद्यत्राधिकरणे हेतोः सा-
ध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्म नास्य साध्याव्यापकत्वग्रहः । उ-
पाधिमाम्नेति । तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपा-
धिसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणो व्या-
प्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः सा-

ध्वव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नो-
पाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रा-
येण । साधनाव्याप्यस्योपाधित्वे च नैष दोषः ।

(गा०) व्याप्तिविरहोन्नायकतया वेत्यत्र स्वव्यापकसामानाधि-
करण्यरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वेऽसङ्गतिः, तादृशव्याप्तेः संपाधिसाधनघ-
टिताया अप्रसिद्धा तदभावाप्रसिद्धेः, साधनान्तरघटिततादृशव्याप्ति-
विरहग्रहस्य च प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्, तद्वदन्यावृत्तित्वरूप-
व्याप्तेर्विवक्षितत्वे तदभावो व्यभिचार एवेति कल्पभेदानुपपत्तिः,
अतो व्याप्यन्तरपरतामाह । साध्येत्यादि । तथा च धूमादावेव भू-
मादिरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रसिद्ध्या आर्द्रेन्धना-
दिव्यभिचारेण बह्मचादौ तदभावसाधने न दोष इति भावः । अव-
च्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स्वत्वघटिततया ऽनुगमने
विशिष्य साधनतावच्छेदकानां निवेशनीयेतया व्यभिचारेण प्र-
तियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु द्रव्यं सत्त्वादिद्रव्यादौ सत्तादिहेतोः साध्यसम्बन्धितावच्छे-
दकविशिष्टसत्तात्वादिमत्त्वादुपाधिव्यभिचारेण तत्रापि तदभावसाध-
ने बाध इत्यन आह । साधनेति । साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेति ।
तथा च शुद्धसत्तात्वादिरूपसाधनतावच्छेदके उपाध्यभाववद्वृत्ति-
तावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वं साध-
नीयम्, तत्र च न बाधावसरः, तत्तत्साधनतावच्छेदके तदवच्छेद-
कत्वावगाहिनो ऽनुमितिजनकज्ञानस्य विरोधितयोपपत्तेरिति भावः ।
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितोक्तव्याप्तेर्याप्तिवादे स्वयं दूषि-
त्वादव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यभावस्योन्नायकतामाह ।
साध्यवदिति । विरहा वेति । एतादृशव्याप्तिविरहो न व्यभिचाररूपः,
अपि तु तदतिरिक्तोऽवृत्तिवृत्तिः साधनाभावरूपव्याप्यप्रसिद्ध्यप्रति-
योगिकश्चाति सामञ्जस्यम् ।

यदि च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वमेव व्या-
प्तिरुच्यते, तदा तदभाव एवात्र विवक्षितः । ननु स्वव्यापकसाध्यः
सामानाधिकरण्याभावस्याप्रसिद्ध्या साधनासुम्भवेऽपि स्वाव्यापक-
साध्यकत्वस्य प्रसिद्धस्य साधनं कथमुपेक्षितम्, तज्ज्ञानस्यापि

स्वहेतुकानुमितिजनकज्ञाने साध्यांशे स्वाध्यापकत्वमानबिरोधित-
 योपयुक्तत्वादित्यत आह । न त्विति । स्वसमानेति । स्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । उ-
 न्नयेमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । तत्तत्साधनपर्यवसाने । विशिष्य
 तत्तत्साधनानां साध्यविशेषणाद्यव्यापकत्वघटकतया निवेशने ।
 कृतार्थत्वादिति । उक्तसाध्यप्रसिद्धावेव प्रकृतसाध्यविशेषणतया
 प्रकृतसाधनाव्यापकत्वमानेन तस्या एव प्रकृतसाध्यसाधनव्याप्ति-
 ग्रहप्रतिबन्धकतया समीहिते सिद्धे साधने उपाधिव्यभिचारेण स्वा-
 व्यापकसाध्यकत्वानुमानवैयर्थ्यात् । साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्ट-
 साध्यसामानाधिकरण्याभावसाधनेऽपि साधने विशेष्यविशेषण-
 भावीनापन्नाव्यभिचारसाध्यसामानाधिकरण्योभयप्रकारकानुमिति-
 जनकज्ञानस्य विशिष्टाभावप्रकारकज्ञानाप्रतिबन्धस्य सम्भवाद्य-
 व्यभिचारिमात्रसाधनेनैव चानुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकसम्भवादि-
 शिष्टाभावानुमानमफलमित्यालोच्यव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहविघट-
 नाय व्याभिचारः साधने साधनीयः व्यापकसामानाधिकरण्यरूप-
 व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धाय परसाध्ये साधनाव्यापकत्वमेव साधनीयम्,
 न तु साधने स्वाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं स्वाव्यापकसाध्य-
 कत्वं वा, येन साध्याप्रसिद्धादिरिति निष्कृष्टमतमाह । साध्येति ।
 केवलान्वयिनि साधने व्यभिचाराद्यनुमानेऽप्रसिद्धा साधनाभाव-
 यद्वृत्तित्वोपाधिशङ्कानवकाशाद्यतिरेकिमाधनपक्षकव्यभिचाराद्य-
 नुमानपरतां शङ्काग्रन्थस्याह । व्यतिरेकिणीति । व्यभिचारानुमाने
 तादृशोपाधेः साध्यशून्येऽवृत्तौ वक्ष्यमाणसाध्याव्यापकत्वासङ्गतैर्व्य-
 भिचारानुमान एव च तस्य सम्भवदुक्तिकोपाधिताकतया च श-
 ङ्काया उभयानुमानपरतामाह । व्याप्तीति । ननु व्यभिचारनिरूपका-
 धिकरणमात्रवृत्तिधर्मं साध्यव्यभिचारिणि साधनाभाववद्वृत्तित्वा-
 सत्त्वात्कथं तस्य साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्यापकत्वघटितोपाधि-
 त्वं ग्राह्यमित्यत आह । व्यभिचारास्फुटतादशायामिति । साधना-
 धिकरणे साध्याभावानिश्चयदशायामित्यर्थः । उपाध्यनुसरणात् ।
 उपाधिन्वेन व्यभिचारानुमानस्य । तन्निश्चयदशायां तदनुमानवै-
 यर्थ्यादिति भावः । अन्य । साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य । साध्याव्या-
 पकत्वग्रहः । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयः । तादृश-

धर्मे साध्यव्यभिचाररूपसाध्यानिश्चयादिति भावः ।

मूले उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति । उपाधिमात्रस्यैव व्यभिचारानुमापकत्वेच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानमेवास्ति कथमुपाधिमात्रोच्छेद इत्याशङ्कापरिहारायात्र हेतुमाह बोधितौ । तेनापीति । साधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधिनापीत्यर्थः । साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारेणेति यावत् । व्यभिचारानुमाने । स्वव्यभिचारद्वारा कर्त्तव्ये । तत्रापि । तादृशव्यभिचारानुमानेऽपि । तथाविधेति । उपाधिव्यभिचाररूपसाधनाभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः ।

व्यभिचारानुमानासम्भवेऽपि तत्संशयकतया उक्तोपाधिदूषणस्यादेवेत्यतस्तदनुपाधित्वनिश्चयं स्वयमुपपादयन्ति । वस्तुतस्त्विति । व्यापकव्यभिचारिण इति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य व्यभिचारोन्नायकोपाधेरव्यभिचारितया निश्चितस्य प्रकृतहेतोः । व्याप्यव्यभिचारित्वे । प्रकृतसाध्याव्यभिचारित्वे । व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या । साध्यापाध्योर्व्याप्यव्यापकभावभङ्गापत्त्या । उपाधिव्यभिचारि साधने यदि साध्यव्यभिचारान्वयं स्यात्, उपाधिव्यभिचारान्वयवृत्तिः स्यात् इति यावत्, तदा साध्यव्यापकव्यभिचारो न स्यादित्याकारा उपाधिव्यभिचारि साध्यव्यभिचारव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकापत्तिर्बोध्या । हेतोः । उपाधिव्यभिचारस्य । साध्यव्याप्यत्वेन । साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्याप्यतया निश्चयेन । साधनाभाववद्वृत्तित्वस्येति । उपाधिव्यभिचाररूपहेत्वव्यापकतया निश्चितस्येत्यादिः । साध्याव्यापकत्वात् । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयात् । नोपाधित्वम् । नोपाधित्वप्रहः । नैष दोषः । नावृत्तौ साध्याव्याप्यत्वरूपसाध्याव्यापकत्वम्, उपाधेरपि तत्र सत्त्वादिति शेषः ।

(दी०) साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण, प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चातौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधित्वसन्दिग्धोपाधिरुद्भाव्यः । न च तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रति-

हेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम् । परस्परसंवलनेनैवानु-
मित्यनुत्पादे तत्र, व्यभिचारमन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात्
उपाधिसन्देहाद्विशिष्यैकत्र व्यभिचारमन्देहेन तुल्यबलत्वाभावा-
त् । न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिशङ्काधानं वा,
स्वरमतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति । अत्र
च क्वचिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया तर्कादिसा-
चिव्यादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतयापि दूषकत्वम्, व्या-
प्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नायकस्य धनोऽनुमितिपतिरोधस्य च दु-
र्बलत्वात् । परन्तु सार्वत्रिकत्वं न तस्येति ध्येयम् ।

(गा०) संयोगादिहेतुकव्यभिचारानुमानेऽप्युपाधेः साधनाव्या-
कत्वमुपपादयिष्यन्नाह । यथाश्रुतेति । उक्तौ उपाधतयोक्तौ । तथा-
त्वम् । साधनाव्यापकत्वम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकतापक्षे
सन्दिग्धोपाधयुद्धानवनप्रसङ्गस्य पूर्वपक्षे उक्तत्वात् प्रवङ्गमुद्गरति ।
एवं चेति । व्यभिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दूषकत्वे चेत्यर्थः । तत्कर्तव्यस्य ।
सन्दिग्धोपाधिफलस्य । प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेरिति । एकध-
र्मिगते विरुद्धभावाभावसाध्यकतयोपन्यस्तहेतुद्वये तत्तत्साध्यसा-
धनौपयिकव्याप्तिद्वयसत्त्वं साध्यतदभावव्याप्ययोरविरोधप्रसङ्गना-
सम्भवाति प्रतिसन्धानेन सत्प्रतिपक्षसंवलनादुभयत्र हेतौ स्वसा-
ध्यव्यभिचारसंशयस्य सिद्धेरित्यर्थः । किं तेनेति । किमुपाधिस-
न्देहेनेत्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षे सन्दिग्धोपाधयुद्धानवनफल-
मिति भावः । परस्परसंवलनेनेति । विरोध्यनुमितिसामग्र्योर्मिथो
मेलनेनैवेत्यर्थः । अनुमित्यनुत्पादे । साध्यतदभावयोरनुमित्यनुत्पा-
दोपपत्तौ । तस्य व्यभिचारसंशयाकल्पकत्वेनेति शेषः । तत्र । स-
त्प्रतिपक्षसंवलनस्थले । अवश्यमुत्पत्तौ । उक्तप्रतिसन्धानात्तदुत्प-
त्तेरावश्यकत्वे । मानाभावादिति । तथा च प्रतिहेतौ व्यभिचारसं-
शयार्थं सन्दिग्धोपाधयुद्धानवनमुपयुक्तमेवेति भावः ।

ननु तथापि सन्दिग्धोपाधिरकिञ्चित्करः, प्रतिहेतोरनुमित्यनु-
त्पादकतायाः सत्प्रतिपक्षसंवलनादेव सिद्धेरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्र-

तिहेतोर्दुर्बलत्वे प्रकृते साध्यसिद्धिनिर्वाह इति तस्य हीनबलतार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमित्याह उपाधिसन्देहादिति । एकत्रेति । उपाध्युद्भावनविषयेतावित्यर्थः । तुल्यबलत्वाभावादिति । तस्य हेतोर्हेत्वन्तरापेक्षया हीनबलत्वादित्यर्थः । तदर्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनैर्वाचित्यादिति शेषः ।

प्रतिहेतौ हीनबलत्वेन किमुपक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाह । न चेति । न हीत्यर्थः । अतुल्यबलेन । हीनबलेन । प्रतिहेतुना । सत्प्रतिपक्षः । अनुमितिप्रतिबन्धः । तुल्यबलविरोध्यनुमितिसामग्र्या एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तथा च स्वाभिमतसाध्यसिद्ध्यर्थमेव प्रतिहेतौ सान्दिग्धोपाध्युद्भावनादिति भावः । हीनबलप्रतिहेतुज्ञानस्य स्वतोऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकृतहेतौ व्यभिचारशङ्कासम्पादनेनानुमितिविरोधसम्भवेत्याशङ्कां परिहरति । व्यभिचारशङ्कायानं वेति । विनिगमकबलेन हीनबले व्याप्तिमङ्गावधारणेऽधिकबले व्याप्तिनिश्चयादिति भावः । स्वरसत इति । उपाधिसन्देहाद्यघटितसामग्रीतोऽप्यित्यर्थः । तथान्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षादिप्रसङ्गात् । व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्यत्वोन्नायकतया च दूषकत्वमुपाधेर्मूलकतोक्तम्, न तु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया, किंचिच्च तदुन्नायकतयाऽपि दूषकत्वसम्भवान्मूले न्यूनतेति स्वयं तदाह । अत्र चेति । ध्येयमित्याग्रिमेण सम्बध्यत । तुल्यबलत्वे इति । साध्यधर्मिकप्रकृतहेतुव्यापकताग्राहकसामग्रीतुल्यबलस्वधर्मिकसाध्यव्यापकताग्राहकतायामित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । दूषकत्वमित्याग्रिमेण सम्बध्यते । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । साध्यानुमितिसामग्रीतुल्यबलसाध्याभावानुमितिसामग्रीसम्पादकत्वम् । अधिकबलत्वे इति । निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकताग्रहविषयत्व इत्यर्थः । तथा सति प्रकृतहेतौ साध्यव्याप्तिग्रहेऽप्रामाण्यग्रहेण साध्यानुमितिसामग्र्याः साध्याभावानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेन साध्याभावानुप्रापकतया । दूषकत्वम् । साध्यानुमिति विरोधित्वम् । साध्यानुमितिसामग्र्या अपूर्णतयाऽपि तदनुमित्यनुत्पादसम्भवात् सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन बाधानश्चयस्याप्यनुमिति विरोधित्वं दुर्वारम् । व्याप्यादिप्रतिसन्धान इति । उपार्धं, निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकत्वज्ञानं तदभावस्य च पक्षधर्मतानिश्चये । तदज्ञयनस्य । बाधोन्नयन-

स्य । तत इति । तुल्यव्यापकत्वादिग्रहविषयोपाधित इत्यर्थः । अनु-
मितिप्रतिरोधस्य । प्रतिरोधरूपसत्प्रतिपक्षौत्थापनस्य । सार्वत्रिक-
त्वं न तस्येति । यथा साधनाव्यापकत्वघटितोक्तलक्षणाक्रान्तस्यो-
पाधेर्व्यभिचारस्याव्याप्यत्वस्य चोन्नायकत्वं सार्वत्रिकं तथा न बा-
धाद्गुणायकत्वम्, पक्षे साध्यवति तदसम्भवादिति भावः ।

(चि०) अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्य-
यो यथा अन्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यप-
क्षेतरत्वम् । अपसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्व-
यिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाध्यविपर्ययो
यथा वह्निरुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षा-
व्यापकविपर्ययो(?) यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् । अत्राणुव्यतिरेकस्य क्षि-
त्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेको
यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसो नि-
त्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्व-
वदित्यादौ, पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनावव-
स्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधि-
त्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तु-
व्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि य-
थेन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भ-
वति, न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्या-
नुपाधित्वे बीजम् । स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व-
साधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् ।
न च पूर्वहेतोस्तत एव साधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं

(१) पक्षाविपर्यय इति पु० पा० ।

तत्रेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशार्थां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षाविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम् । पक्षतरसाध्याभावो यथा अत्रैव पर्वतेतराग्निसत्त्वम् । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणम्, तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथा अत्रैव पर्वतेनरेन्धनवत्त्वम् । एवं बह्विधमग्रयादिकसूक्ष्मम् ॥

इति तत्त्वचिन्तामणायुपाधिप्रकरणम् ॥

(दी०) असाधारणविपर्यय इति । इदं च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाग; तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्यम् ।

(गा०) ननुपाधेरसाधारणविपर्ययत्वं कथमाभासताप्रयोजकम्, तद्व्यतिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभावासाधकत्वेऽपि तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधने असाधारण्यानवकाशेन तत्साधकतया दूषकत्वसम्भवात्, दूषकत्वे सदुपाधिताया दुर्द्वारत्वादित्यत आह । इदं चेति । असाधारणविपर्ययस्याऽऽभासताधानं चेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्येति । यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयनार्थमुपाधुद्भावेन तादृशस्थलाभिप्रायेणेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । उपाधिव्यतिरेकहेतुनेति शेषः । सत्प्रतिपक्षत्वे । साध्याभावसाधने । असाधारण्यम्, न दोषायेत्यनेन सम्बध्यते ।

ननु व्यतिरेकिणि असाधारणफलस्यान्वयव्याप्तग्रहस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि सत्प्रतिपक्षप्रयोजकतया असाधारण्यं दोष एवेत्यत आह ।

सत्प्रतिपक्षे इति । पक्षोन्नायकतयेत्यर्थः । अदोषत्वात् । अदोषनाया व्यवस्थापितत्वात् । प्रमाणाभावे तात्पर्यमिति । असाधारणविपर्ययस्य प्रसिद्धानुमानायपर्वततत्त्वादेस्तादृशप्रमाणाभावेनादूषकत्वादुपाध्याभासत्वे तात्पर्यम् । यद्यप्येवं व्यभिचारोन्नायकत्वे व्यासपनवकाशः, तत्रातिव्यापकतानिश्चयस्यापेक्षितत्वात्, तथापि असाधारणविपर्ययतयैवोपाध्याभासतेति यथाश्रुताभिप्रायेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभिप्रायेणेति प्रथममुक्तम् ।

(दी०) तदयं निष्कर्षः, यत्र यदोपाध्यायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे प्रयोजकम्, एवं च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्ययस्याभासत्वम्, तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यमिद्वैरप्रत्यूहत्वात्, यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव, एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् साध्यविपर्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकम्, न त्वज्ञातम्, अज्ञातस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात् ।

(गा०) उपाधेरभासताग्रीजं सर्वसाधारणं निर्वक्ति । तदयमित्यादिना । दूषणत्वमुपाधेरिति । उपाधिमुद्धावयतांऽभिमतमिति शेषः । एवं सति पक्षाव्यापकविपर्ययस्य यत् उपाध्याभासत्वमुक्तं तदपि न सार्वत्रिकमित्याह । एवं चेति । सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्यमात्रेण । आभासत्वमिति । अदूषकत्वादिति शेषः । अदूषकत्वमेव विवृणोति । पक्षैकदेशे इति । सत्प्रतिपक्षेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पादनेऽपि । तादृशोपाधिव्यतिरेकस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावर्तमानतया तदवच्छेदेन साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानासम्पादकत्वादिति भावः । एकदेशान्तरे इति । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणेत्यर्थः । उपाधित्वमेव । न तु तदाभासत्वम् । दूषक-

त्वादिति शेषः । तदेव दर्शयति । एकदेश इति । तादृशसिद्धिविरोधित्वात् । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ विरोधित्वात् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्राप्रसिद्धपदस्य तदानीमज्ञायमानत्वार्थकताभ्रमनिराकरणाय साध्यविपर्ययस्याज्ञातत्वरूपमप्रसिद्धत्वं नोपाधेरभासताप्रयोजकम्, बीजाभावात्, किन्तु अत्यन्तासत्त्वरूपम्, केवलान्वयिसाध्यकं एव उपाधेरभ्रमसाध्यविपर्ययकत्वेनाभासत्वात्, तत्र विपर्ययस्यात्यन्तासत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वादित्याह साध्यविपर्ययस्येति । साध्यविपर्ययस्यासत्त्वम् । विपर्ययत्वावच्छेदेन साध्यप्रतियोगिकत्वम्, साध्यतावच्छेदकविपर्ययप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति यावत् । तस्य । साध्यविपर्ययस्य । व्यापकव्यतिरेकेणति । साध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेर्व्यतिरेकेणेत्यर्थः । सिद्धिसम्भवदिति । पृथ्वीत्वादिना पृथिवीतरभेदादस्मिन्नेत्यादिः ।

(दी०) अथ सिद्धसाध्यविपर्ययत्वेन चाभासत्वम्, व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः, व्युत्पादादिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्धयैव व्याप्याभावस्य सिद्धयभ्युपगमात्, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्, वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्धेन्धनाभावे वह्नयभावस्योपधिताया धूमाभावस्य चार्द्धेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेता वह्नावार्द्धेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् । परन्तु पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतानुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत, सर्वत्रैव तत्सम्भवात् । आभासत्वेऽपि स्थापनया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्, वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात् । अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भावव्य इति कथकसमयवशादेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति । यथा अकर्तृकत्वेति ।

कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेताविसर्थः ।

इति तत्त्वचिन्तामणिदीधितानुपाधिप्रकरणम् ॥

(गा०) पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वं नोपाध्याभासताप्रयोजकम्, क्वचित्तस्यापि सदुपाधित्वात्, परं तु सत्प्रतिपक्षस्थले कथकसम्प्रदायवशात्तस्योपाधित्वेन नोद्भावनमित्यत्रैव मूलतात्पर्यमित्याह । पूर्वेति । नोपाधित्वेन नियतामिति दृष्टान्तविधयेक्तम् । एतन्नियमेति प्रसङ्गमाह । वह्निनेति । हेतुनेति शेषः । स्थापनायाम् । वादिना प्रथमसाधने । प्रतिहेतौ । धूमाभावसाधके । वह्न्यभावस्येति । धूमाभावरूपसाध्याव्यापकतया अनुपाधेरित्यादिः । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येति शेषः । उपाधितायाः प्रसङ्गादित्यन्वयः । द्वितीयनियमेऽतिप्रसङ्गमाह । धूमाभावस्येति । प्रतिहेतौ । धूमस्य साधके । आर्द्रेन्धनस्येति । प्रसिद्धोपाधेरिति शेषः । परन्त्विति । अस्य नोपाधित्वेनोद्भाव्य इत्यप्रिमेणान्वयः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः । उपाधित्वेनानुद्भावेन हेतुं वक्ष्यति कथकसमयवशादिति । तत्समयवीजमाह पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येत्यादिना । सर्वत्रैव । प्रतिहेतुमात्र एव । तत्सम्भवात् । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधितयोद्भावनसम्भवात् ।

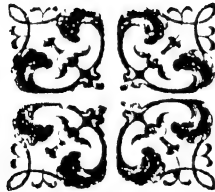
नन्वयोगोलकं धूमवद्वह्नेः, तत्र धूमवदार्द्रेन्धनाभावादित्यादौ सत्प्रतिपक्षे वह्न्यभावस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य नोत्तरसाधने उपाधितयोद्भावनसम्भवः, वह्नेर्धूमाव्याप्यत्वेन तदभावत्वस्य धूमाभावव्यापकत्वग्रहादित्यत आह । आभासत्वेऽपि स्थापनाया इति । पूर्वसाधनस्य वस्तुगत्या तत्साध्याव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः । विशेषाग्रहदशायामेव । तस्य तदव्याप्यत्वाग्रहदशायामेव । सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् । साध्याभावसाधकहेतूपन्यासात् । तदग्रहदशायाम् तत एव हेतोरसाधकतया प्रतिहेतूपन्यासवैयर्थ्यादिति भावः । वस्तुतः । वस्तुगत्या । तदानीम् । विशेषाग्रहदशायाम् । तत्त्वेन । साध्याव्यापकत्वेन । उपन्याससम्भवादिति । उपाधितया पूर्वसाधनव्यतिरेकोद्भावनसम्भवादित्यतः । अतः । उक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । बलवत्तरेत्यादिव्य इत्यन्तः कथकसमयाकारः । इति कथकसमयेति । इत्ययः

त्याकारकसमयेत्यर्थः । वशादेवेति । न त्वाभासत्वादित्येवकारा-
र्थः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः ।

ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र स्थापनायां अनित्य-
त्वस्य प्रागर्भाववृत्तः कार्यत्वाव्याप्यत्वेन नित्यत्वं पूर्वसाधनव्याप्य-
व्यतिरेककं न भवति, एवं क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात्
व्योमवदित्यादां क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे
सति तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकं नित्यत्वञ्चोपाधिरेवेति
कथमाभास इत्यत आह । कादाचित्कत्वेनेति । तथा च क्षित्यादिकं
सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वं कादाचित्कत्वव्याप्यम्, त-
द्व्यतिरेकश्च नित्यत्वमिति न पूर्वोक्तो दोषः, क्षित्यादिकमकर्तृकम-
जन्यत्वादिति प्रतिहेतौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नकर्तृकत्व-
व्यापकं यथा नित्यत्वम्, तथा तदवच्छिन्नाजन्यत्वरूपसाधनाव्याप-
कमपीति न स उपाधिरिति न द्वितीयोऽपि दोष इति दिक् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृतौ
तत्त्वचिन्तामणिदीधितिव्याख्यानम्

उपाधिप्रकरणम् ॥

अनुमानिगादाध्यायम्

पक्षताप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते । तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् । सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं वल्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् । नोपलक्षणम्, अव्यावर्त्तकतापत्तः ।

(दी०) अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह । व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । तेन न पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयानुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम्, न वा तपःप्रभृतिषु समवायेन आकाशादि-साधने तद्वैकल्यम् ।

(गा०) मूले व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनतां परिजिहीषुस्तयोरेककार्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्यनन्तरमित्यादिमूलमवतारयति । अनुमितीति । अनुमितिलक्षणं अनुमितिस्वरूपं यदेककार्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत्प्रयोजकत्वरूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्तिपक्षधर्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षताया न कारणतावच्छेदकघटकत्वं तामनन्तर्भाव्यपर्वतादिवृत्तिवृत्तान्त्येनैवानुमितिजनकत्वात् तथाऽपि पक्षताया अनुमितौ स्यातन्त्र्येण कारणतया तदुपलक्षितधर्मिवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तद्व्यष्टितविशिष्टस्यैककार्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् ।

निरूपयितुमिति । निरूपणं प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः । एवञ्च पक्षधर्मताघटकपक्षतानिरूपणस्यापि पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणत्वमक्षतमिति मूल पक्षतानिरूपणऽपि पक्षधर्मतां निरूपयितुमित्यस्य तासङ्गतिः । पक्षे धर्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्मतापदं पक्षीयधर्मविशेषरूपपक्षतापरमिति कंचित् । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे लिखनसङ्केपनिर्वन्धितो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षाया बीजाभावात् ।

व्याप्तीतीति । व्याप्तनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण । व्याप्त्यनन्तरमिति पाठे च तत्रकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादीत्युपेक्ष्य प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्या प्रत्यक्षापजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः ।

तत्रेति मूले तत्पदं पक्षधर्मतापरं सप्तम्यर्थश्च घटकत्व अन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम् । सन्दिग्धेत्यादिमूलग्रन्थस्य सान्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यत्रात व्युत्पत्त्या विषयतया साध्याभूतधर्मसन्देहवत्त्व, 'तादृशसन्देहपर्यवाप्तं पक्षतत्त्वर्थः । तत्र साध्य धर्मत्वनिवेशनमफलं धर्मपदस्यार्थकशाय, स्वास्मन् सान्दिग्धं साध्यधर्मत्वं साध्य धर्मो यस्य इति बहुव्रीहिवलात् साध्यनिरूपितधर्मित्वपर्यवाप्तं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्यं सन्दिग्धं स्वधर्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत् । एवं साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयासंग्रहः तादृशसंशयोपादानं च पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्मत्वाशं परित्यज्य कबलान्वधिग्रन्थे माण्डूक्यैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति । यत्रेति । यत्र इति यद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थश्च । अनयान्वयि विशेष्यत्वम्, साध्यस्य । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य । पञ्चमर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयऽन्वयः । तत्र । तद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वायि विशेष्यत्वम् । तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावधेयताकानुमितौ जनकीभूतत्वर्थः । पक्षविशेष्यकसाध्याभावाविशेष्यबुद्धाविव साध्यधर्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धावपि पक्षः

साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्ति
न वेत्यादिसंशयसंग्रहः । एवञ्च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरू-
पितशुद्धसंयोगावच्छिन्नशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वा-
वच्छिन्नं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गाव-
च्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
ताकसंशयो हेतुर्गिति पर्यवसितम् । तादृशनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्य
यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चय-
प्रतिबन्धघटादिसंशयसाधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताप्रवेशः ।

अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तेव
वह्निसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भा-
व्य वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नि-
त्वावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्नि-
मान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महान-
सीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथा-
विधिसंशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नमाध्यकानुमितौ पक्षतात्वा-
नुपपत्तिः । न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादिनिविष्टत्वेऽपि वह्नि-
मानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमात्रं वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्ष-
तात्वापत्तिः । इत्यञ्चाहार्यस्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च निश्चयस्या-
प्रतिबन्धकतया अनाहार्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वञ्च निश्चय-
विशेषणं देयमतो न तथावयनिश्चयत्वान्यूनवृत्तिप्रातेबन्धक-
त्वाप्रसिद्धिः । पर्वतो वह्निमात्रं वेत्यादेः कस्यापि संशय-
स्य धर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्मावच्छिन्नप्रका-
रकनिश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चय-
त्वाद्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम् । उ-
पनीतभानात्मकवाधनिश्चयस्यापि साध्यवृत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्त-
नीयतया भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया त-
थाविधबाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम् ।

न च पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य सं-

शयत्वस्य दुर्वचतया पुनरननुगमतादवस्थगमिति वाच्यम् । बाधनि-
श्चयनिपत्तनयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि
च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एक-
विधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दो-
षाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात् ।

यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिन्वमेव संशयपदेन विवक्षित-
मिति नाननुगमः । साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंश-
यस्यापि तथात्वादिति, नदसत् । तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्या-
नवगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्र-
हात् ।

न च केवलान्वयिस्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशया-
देवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यम् ।
प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयिग्रन्थे
मणिकृतेव संगृहीततया तद्विरोधात् ।

वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च
तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धत्वाभावरूप-
कोट्यप्रसिद्धेः । न च साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्ष-
तात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमि-
तेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटि-
कसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवस्तानिश्चयप्रतिबध्यतया प-
क्षतात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमान-
भेदाप्रसिद्ध्या कोट्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्-
त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् ।
तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वा-
वच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च । एवम-
प्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
शयानुपपत्तेस्तत्र साध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसं-
शयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्यारकस्यैव पक्षतात्वेनो-
पगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्वनिवेशसासम्भवात् ।

अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले च वह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्त्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकाले ऽनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमितिहेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायमनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकाले ऽनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयोजनकतापत्तेः ।

न च तादृशसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चयरूपबाधाप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वह्निव्याप्याभावाभाववान् पर्वतः पर्वतो वह्निमान्न वा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यतया तावताऽपि नद्वारणासम्भवात् ।

यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, बह्व्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तत्र । बह्व्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया बह्व्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे बह्व्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात् यत्र च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्यैव पक्षत्वं साध्यत्वञ्च तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात् ।

यत्तु साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया बह्व्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तद्विषयतायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण नानिप्रसङ्गः । तदपि न । तावताऽपि महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयबह्व्यभावाभाववान् पर्वतः स वह्निमान्न वेति संशयवारणासम्भवात् ।

अत्रोच्यते, संशयत्वं स्वनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदान्भ्युप-

गमात् संशयनिष्ठबहिमत्पर्वतादिविषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्ति-
त्वात् प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वोपपत्तिः बह्व्यभाववान् पर्वतो
घटवान्न वेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्माक्रान्तस्य साध्यवत्त्वनिश्च-
यप्रतिबन्धस्य च वारणाय साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटक-
प्रतिबन्धता विशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धताया
अतथात्वान् नातिप्रसङ्गः । तत्र पक्षे बह्व्यभाववान्न वेति संशयस्य
पक्षतात्वमिष्टमेव तस्य बहिः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशय-
समर्शालम्बान् । सानिष्ठविषयतायाञ्च बाधप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वं
निवेशनीयत्वेन बहिःप्राप्यसाध्यकस्थले बहिःप्राप्य वा पक्ष इत्येतादृ-
शसंशयस्य व्युदासः तत्र बहिःप्राप्यसाध्यसाध्यभावत्वेन व्याप्यस्य पृथ-
ग्भावेऽपि संशयत्वघटकीभूतस्वानिष्ठबहिमत्पक्षविषयिताया बहिःप्रा-
प्यसाध्यभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वविरहान् । एवञ्च शुद्धबहिःप्रा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले बह्व्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रति-
बन्धस्य महानिर्सीयबहिःप्राप्य वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्व-
वारणाय साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशन-
मित्यवधेयम् ।

एतेनावच्छेदकावच्छेदनानुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रणमात्रेण कोटिद्वयावगाहिना निश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन सा-
ध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबन्धत्वेऽपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षता-
त्वमिति संक्षेपः ।

अथावच्छेदकावच्छेदेन कोटिमवगाहमानस्य कोटिद्वयावगाहि-
नः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्तरूपाक्रान्तत्वात् ।

न च विरोधावगाहित्वनिवेशात्तद्वारणसम्भवः । कुत्रचित् कि-
ञ्चित्प्रतियोगिकविरोधभानस्य समुच्चयेऽप्यक्षतत्वात् साध्यतद्भा-
वादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्यासम्भवा-
दिति चेन्न । संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायान्तद्वत्त्वग्रहविषयी-
भूतधर्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्या तद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिब-
न्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्य व्याप्यवृत्तिताव-
गाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतापेयते । व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधार-
तात्त्वं सर्वत्र प्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयै-

य भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वविषयित्वानिरूपितत्वात्
अत उक्तसंशयत्वानिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य
पक्षतात्वापत्तिविरहात् ।

अथवा स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकीभूता या स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधवि-
षयितानरूपापता प्रकाशिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्ट-
प्रकारितैव संशयत्वं तच्च समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभा-
नेन कोटिद्वयविषयितयोर्विरोधाविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चा-
न्ततः कोट्याः संसर्गतयाधि परस्परविरोधमानोपगमेन सकलसं-
शयसंग्रहः । यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपा-
दानसम्भवात् न वस्तुवन्तरविरोधभानमादायातिप्रसङ्गः ।

कोचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकवि-
शेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये च धर्मिणि उभयप्रकारतानि-
रूपितैकविलक्षणविषयता समुच्चयवैलक्षण्यायोपगम्यते इति ता-
दृशविषयताया विभिन्नरूपेण उभयनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकतया
नासम्भव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटि-
कज्ञानत्वादिकमुपेक्ष्य निरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं
दर्शयति । तेनेति । न पक्षेति । पक्षविशेष्यकस्य । पक्षः साध्यवाञ्छ
घेत्यस्य । साध्यविशेष्यकस्य । साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्याकारकस्य
संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारे-
ण कारणता भज्येतेति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, साध्यवत्तद्भेदकोटिकसंशयाननुगमोऽपि बो-
ध्यः । विशिष्य सम्बन्धानिवेशनप्रयोजनं दर्शयति । न वेति । सम्ब-
न्धान्तरण । तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन । सन्देहे । सन्देहदशाया-
म् । निर्णीतसम्बन्धेन । पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीन-
निर्णयविषयीभूततत्सम्बन्धेन । एतदनन्तरमनुमिताविति पूर्णायम् ।
तत्सम्बन्धेन संशयासत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टाप-
त्तिसम्भवाग्निर्युक्तं, सम्बन्धमुनिवेश्य साध्यनिर्णयसामान्यनि-
वर्त्यत्वनिवेशोऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चि-

तत्संसर्गकनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वं वा यदि निवेद्यते तदाऽयमति-
प्रसङ्गो पोध्यः । धर्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमह । न वा तमःप्रभृति-
ष्विति । स्वधर्मत्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्मत्वानि-
वेशेऽप्यवृत्तिसाध्यकघटादिपक्षकस्थले न पक्षतावैकल्यम्, घटादि-
समवेतत्वस्य प्रसिद्ध्या गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमःप्रभृति-
पर्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणम्, तथा च साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्ष-
वृत्तित्वसन्देहदशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमितिवारणाय प्रकृतसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया
तमःप्रभृतिसमवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादाया-
पि न तत्र पक्षतोपपत्तिरिति भावः । स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्ति-
त्वस्य प्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेने-
ति । पक्षे साध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधर्मितासंश-
यस्य पक्षतावे तमःप्रभृतिषु वृत्तिमत्साध्यसाधने नानुपपत्तिरत
आकाशादीति । तद्वैकल्यम् । पक्षतावैकल्यम् ।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः । विशेषणतया । पक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानुमि-
तिजनकतायामवच्छेदको वा । अथ वा उपलक्षणतया तादृशजनक-
तायामवच्छेदकस्तत्राद्यं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति । विशेष-
णम् । अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सन्नाकं सत् अनुमितिकारणं
विशेषणविधया कारणतावच्छेदकं वेति यावत् । परामर्शपूर्वं
तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः । यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्या-
प्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र तयोर्विपरीतक्रम-
स्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र
उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । आदिपदेन यत्र संशया-
नन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणानुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्ति-
स्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः । द्वितीयं दूषयति । नोपल-
क्षणमिति । अव्यावर्तकतापत्तेः । सिद्धिस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः ।
तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयावपयधर्मिवृत्तित्वाव-
गाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः ।

अथ साध्यसन्देहोऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्वोत्पन्नस्य
संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्ष-
जातसंशयान्तरादेवानुमितिरिति कल्प्यते ।

न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीबलात् परामर्शोत्पत्ति-
स्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूप-
प्रतिबन्धकप्रशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यम् । फलानुरोधेन
सर्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादक-
ल्पनात् । यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षणे एव परामर्शसामग्री प्रमाणसि-
द्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्वक्षणे संशयजनकधर्मिज्ञानाद्यभावः
प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपग-
म्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्य-
गत्या भ्रमत्वमेव कल्प्यते अनुगताननुगतसिवाधियिवाभावकूटवि-
शिष्टसिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात् ।
संशयहेतुत्वोपगमे बाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवा-
रणसम्भवात् नानाविधबाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमिति-
सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदनिवेशेन च लाघवात् । जनकज्ञानविरो-
धितयैव च बाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः । संशयस्य च कार्यता-
वच्छेदककौटौ कारणवैशिष्ट्य निवेश्य तादृशसंशयवैवेनैव हेतुता
वाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया स्वत्वा-
ननुगमेन प्रतिबध्यतादीनां स्वस्वावच्छेदकमेतन्न भिन्नानामननुगमे-
न च शब्दानुगममात्रपर्यवसानेऽपि न क्षतिः । संशयस्य बाधसा-
धारणतदभाववत्तत्त्वानन्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्मिकसाध्यतद-
भाषोभयज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन गौरवात् । बाधनिश्चयदशायाञ्च
नानुमित्यापत्तिसम्भवः । प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टबुद्धि-
त्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादि-
ति तु न श्रद्धेयम् । बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अ-
प्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्,
साध्यसन्देहेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्, सं-
शयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्युत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चि-
त्करत्वात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीय-
तयाऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतापत्ते-
रिति चेन्न । प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्यया
अनुमितेरानुभक्तत्वात् संशयस्य पक्षत्वत्वे तदनुपपत्तेरनु-
भवापलापे विशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यादिसम्भवे

अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः संशयानन्तरजातसिद्ध्यात्मकप-
रामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः ।

(चि०) नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभ-
याभावस्य प्रत्येकमत्त्वेऽपि सत्त्वात् । नापि अभाव-
द्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, हृदादेः
पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्य-
नुत्पादात् । नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो म-
न्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मनन-
साधनात् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् । एकलिङ्गा-
वगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपप-
त्तिभिरिति स्मरणात् ।

(दी०) संशययोग्यतां निगम्यति । नापीति । साधक-
बाधकमाने सिद्धितार्था । केवलान्वायिनि च पक्षानिष्ठाभावप्रति-
योगित्वधीरेव मूलभो बाधः ।

(गा०) संशयनाशेऽपि यावन्न निर्णयस्तावत्पर्यन्तं संशययोग्यता-
या अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तदनिराकरणे मूल-
स्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यतानिगकरणपरतया
व्याचष्टे । संशययोग्यतामिति । साधकबाधकमातृपदस्य सिद्धि-
बाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्वदेवानमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्व
सिद्धिबाधहेतुचक्षुषादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्वत्रैव सत्त्वादनः
तत्पदे सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे । साधकेति । यद्यपि बाधकमा-
नपदस्य बाधजनकत्वसामग्रीपरत्वेऽपि न क्षतिः बाधसामग्र्यनन्त-
रक्षणे कदाप्यनुमितेरनुत्पादात् । तथाऽपि बाधजनकत्वमाश्रेण त-
त्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुता लभ्येत तत्र चोक्तैवानुप-
पत्तिः बाधत्वामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्वहति ल-
क्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणोचिता इत्यभिप्रायेण इदम् ।
ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वायिनि सा-

ध्याभावाप्रसिद्धा याभाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्
अत आह । केवलान्वयिनि चेति । पक्षानिष्टेति । साध्य इत्यादिः । धीः ।
निर्णयः । सुलभो बाध इति । तथा च तादृशबाधाभावस्यैव पक्ष-
ताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । सुलभ इत्यनेन तत्राभावांशे
साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्र-
सिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम् ।

(चि०) अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः ।
तथा हि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मो-
क्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छया आत्मानुमा-
नम् । अत एव 'प्रत्यक्षपरिकलितमपि अर्थमनुमानेन
बुभुत्सन्ते तर्करामिकाः । न हि करिणि दृष्टे चीत्कारे-
ण तमनुमिमतेऽनुमातारः' इति वाचस्पतिवचनयोर-
विरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेन्न ।
सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात्
योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घ-
नगर्जितेन मेवानुमानात् स्वकारणार्थानतृतीयलिङ्गप-
रामर्शबलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति ।

(दी०) ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं,
स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा,
ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह । सिषाध-
यिषेति । न च अनुमितिजनिकेच्छैव पक्षता । सा च क्वचित्
स्वनिष्ठेव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम् । तस्या नित्य-
त्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात् । न च तस्यास्तदानीं न
तज्जनकत्वम् । तद्धि न बयोरुपपत्ता, अनपायानू । न च तदुपधा-
नम् । अनुमितेः पूर्वं तदभावात् । न च तस्यामप्रीसमवधानम् ।

कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात् । त-
दानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकपतियोगिनः कारणस्य
वक्तव्यत्वापाताच्च ।

(गा०) व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्सानाशस्थलेऽनुमिति-
मुपपाद्य सिपाधयिपाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । त-
त्रापि । परामर्शपूर्वमनुमित्सानाशस्थलेऽपि । पुनरनुमित्सा । परा-
मर्शान्तरमनुमित्सान्तरम् ।

ननु परामर्शान्तररोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमका-
लं परामर्शस्य विनाशात्तादृशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह ।
ततः परामर्शान्तरमिति । विनश्यदवस्थानुमित्सयाऽनुमितिमुप-
पाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति । स्मरणात्मकाद्विति । चाश्रुपादि-
परामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपप-
द्यते स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने बहिरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्त-
स्य तथात्वमुपेक्ष्य तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्वानु-
मित्साजनकेष्टसाधनताज्ञानोहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्म-
रणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुस्मरणम् । स्मरणेत्युपलक्षणम्, तथावि-
धमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः ।

ननु कल्पकाभावाज्ञेतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति ।
फलबलादिति । सिपाधयिपारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्यानु-
पपत्तिबलादित्यर्थः । सिपाधयिपाविरहेऽपीति मूलस्यानुमातुरि-
त्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिपाधयिपायास्तत्राक्षतत्वेऽपि न क्षतिः ।
इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्रायेणदम् ।

न च तत्रापि पूर्ववत् फलबलादनुमित्सां कल्पयित्वा अनुमितिः
शक्योपपत्तिका । तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्,
पूर्वं कदापि यस्य मेघानुमितिर्नासीत् तेन तत्रेष्टसाधनताया अगृ-
हीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानीमभावेन त-
द्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्र्या एव दुर्घटत्वा-
च्च विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्साया हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण
उक्तस्थले पक्षनोपपत्तिं दीधितिर्मुदाशङ्कते । न चानुमितीति । इ-
च्छैव । समानाधिकरणव्याधिकरणसाधारणमिच्छामात्रमेव । स्व-

निष्ठेव । अनुमातृत्वमन्वेतेव । तस्याः । ईश्वरेच्छायाः । पञ्चतामप्रसङ्गा-
दिति । तथा च सिद्ध्यन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदानीम् । सि-
द्धिदशायाम् । न तज्जनकत्वमिति । तथा चानुमितिजनकत्वविशि-
ष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वमेव फ-
लोपधानं तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेन जनकत्वे
आत्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह । तद्धी-
ति । योग्यता । स्वरूपयोग्यता । अनपायादिति । कार-
णतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतायाः सर्वदेव सत्त्वादित्यर्थः । तदु-
पधानम् । तद्वैशिष्ट्यम् । तदभावात् । अनुमितिर्वैशिष्ट्याभावात् ।
तथा चानुमित्युत्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्राप्ता-
सत्त्वादनुमितेरवानुपपत्तिः । इदमुपलक्षणम्, अनुमित्यन्तरमनुमि-
त्यापत्तिरपि द्रष्टव्या ।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तदव-
च्छिन्नकृतविशिष्टरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं
तच्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परिहृ-
रति । न तत्सामग्रीति । कारणमात्रस्येति । तथा च परामर्शाद्यस-
त्त्वदशायामीदृशपञ्चतामविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् पराम-
र्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु सामग्रीसमवहितेच्छात्वेन न पञ्चताया हेतुत्वमुपेयते साम-
ग्रीघटकहेतूनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्व-
तन्त्रकारणतयैवातिप्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय
सिद्धिकाले पञ्चताव्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव ता-
दृश्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह । शेषेति । अनु-
मितिसामग्र्या एव पञ्चतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेश-
स्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्ता दूषणान्तरमाह । तदा-
नीमिति । तदानीम् । परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्व-
यश्चास्य सामग्रीविरहेत्यनेन । वक्तव्यतापातात् । सामग्रीमध्यान्वे-
शापातात् । तथा च तादृशकारणं सिद्ध्यधियथाविरहविशिष्टसि-
द्धिभाव एव । एवञ्च तस्यैव पञ्चतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य प-
ञ्चताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्तलक्षणं एव पर्यवसानमिति भावः ।

(चि०) उच्यते-सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः । तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः । यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावतस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम् । यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

इति चिन्तामणौ पक्षतापेक्षकरणम् ।

(दी०) सिषाधयिषेति । यत्र अनुमित्सानन्तरं साध्यत-
स्याप्यवयवविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृश-
स्मरणाद्वा अनुमिती, अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा
अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतस्याप्यवि-
शिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदन्तरं च अनुमितेस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सह-
कृतान्तं साधकमानविशेषणम् ।

(गा०) सिद्धान्तलक्षणे सिद्ध्युत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानु-
मितेरुपपादनाय सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्, तच्च तदैवोपपद्यते
यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्रा-
कक्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्य-
विशेषणगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदवस्थानात् ।

न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथम-
मुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्य-
म् । अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्वणैस्तदव्यवहितोत्तर-
क्षणे तदाधिकरणे विशेषणगुणोत्पादानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वसमा-
नाधिकरणस्यानन्तरोत्पन्नविशेषणगुणात्मकनाशक्यत्वात् तस्या अपि
तृतीयक्षणे विनाशोपत्तेरित्याशङ्कापारजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहा-
लम्बनपरामर्शस्थले तादृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति । यत्रेत्यादि-
ना । अनुमित्साव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं न सम्भवति,

इच्छात्पत्तिकाले ज्ञानानुत्पत्त्या विशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छापूर्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्ष-सामग्र्या बलवत्त्वेन तस्या एवोत्पादासम्भव इत्यतो विशिष्टस्मर-णानुधावनम् । न्यूनताभङ्गाय परामर्शपूर्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजन-मुक्त्या तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति । अनुमितीति । यत्रेत्यनु-पज्यते । इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति । ता-दृशस्मरणात् । साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात् । पूर्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमितावष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परामर्शाव्यवहितपूर्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं तत्र तत्पूर्वक्षणे एव फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमय नाशात् तदुत्तरम-नुमित्साया असम्भवनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्याऽऽवश्यकत्वात् स्मरणानुधावनम् । न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले प्रयोजनमाह । अनुमित्सापूर्वता । अत्रापि यत्रेत्यनुपज्यते । प्रत्यक्षा-त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितस्तदुत्तरक्ष-णे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भावयति न त्विच्छा । विनश्यद्वस्थसन्निक-र्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतेऽविशेषणस्मरणप-र्यन्तानुधावनम् । अनुमित्सापूर्वकाले परामर्शजनकसन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहिता-दिति । सहकृतान्तम् । सहकृतान्तभागापस्थाप्यसिषाधयिषाविर-हवैशिष्ट्यम् । तस्य अभावविशेषणत्वे सिषाधयिषादशायां तदभा-वविशिष्टस्य सिद्धभावस्यासम्भवात् सिद्धौ सत्यामसत्याञ्चानुमि-त्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति ।

(दी०) सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्व-प्रकारिका अनुमितिर्विषयिणीच्छा । यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यनुत्पादात् अनुमि-तित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षायतिरिक्तं पर्वते बहिर्ज्ञानं जाय-तामितीच्छायां प्रत्यक्षायनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च

(गा०) सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्ष-त्वादिप्रकारकेच्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशाया-

मनुमित्यापत्तिः, अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे, यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः । न चानुमित्युत्पत्त्याप तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टेति वाच्यम् । प्रकृतानुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एव सिद्धिकालेऽनुमितेरानुभाविकत्वात् उक्तेच्छायाश्चान्तत उपस्थितपदार्थगोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अर्काश्रुत्करत्वादित्यतः सिपाध्यायिपापदार्थं व्याचष्टे । सिपाध्यायिषा चेति ।

घटविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे बह्व्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति । तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । तेन कालिकसम्बन्धेन बह्विविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादना न बह्विवावच्छिन्नस्यानुमितः । बह्विविशिष्टमहानसविषयकानुमितिर्जायतां बह्विविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छावलात् सिद्धिसत्त्वपर्वतो बह्विमानित्यनुमित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति । तत्पक्षमावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः ।

न च यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावलादिव आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां बह्विमपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छावलादपि सिद्धिसत्त्वे बह्विविषयकानुमितिर्न जायते तत्कालीनसिद्धप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयवास्तवबह्विमपर्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरूपेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताप्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वोपगमात् । आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितेर्बह्विविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या तादृशविषयिताप्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो हृदो बह्विमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न तादृशविषयितायास्तत्प्रकारकानुमित्सायाश्चाप्रसिद्धिः । हृदादिनिष्ठस्य तादृशभ्रमवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्यापि हृदाद्यंशे प्रकारीभूतबहुषाद्यवच्छिन्नत्वात् ।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वस्येतेन तत्साध्यता

वच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नाद्देयताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्वतो घटवा-
नित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्वतविषय-
कानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्वतादिपक्षकवन्त्यादिवि-
धेयकानुमित्यनुपादेशप न क्षातः । तादृशोद्देश्यतात्वेन च ता-
दृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं तेन केवलपर्वतत्वाद्यव-
च्छिन्नाद्देयतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्यादशायां प-
र्वते अन्यानुमिति सामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वन्त्यनुमित्याप-
त्तिः (१) । साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्श-
यति । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि य-
त्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चि-
द्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम् ।

न चेच्छापूर्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृश-
कृत्येव न सम्भवति ज्ञानगोचरच्छायां स्वरूपसत्याः स्वीविषयसिद्धे-
रेव विरोधित्वान् । तदुक्तं न हि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छा भवतीति वा-
च्यम् । एतदुत्तरवर्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकार-
केच्छाया विवक्षितत्वात् ।

नन्वनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैव तथाविधेच्छावारणसम्भवे
किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशननेत्यत आ-
ह । अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति । प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धिदशा-
यां पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्वि-
षयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्त्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यातिरिक्तमि-
ति । शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षायतिरिक्तं ज्ञानं जायतां इत्या-

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपि
निषेधनीयं अन्यथा जातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले प-
र्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले प-
र्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-
कालीनजातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शशून्यकालीनानव-
च्छिन्नत्वानवगाहीच्छांतांश्च तत्तद्व्याप्यत्वेनोत्तेजकत्वं इति बोध्यमि-
ति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते ।

दीच्छाया उत्पादासम्भवात् । प्रत्यक्षाद्यन्तर्हमिति । प्रत्यक्षादिरूप-
सिद्धयन्तर्हमित्यर्थः । अनुमित्युत्पादाश्चेति । तथा चानुमितित्व-
प्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छानामसंग्रहप्रसङ्गा-
दिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । अनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमि-
तिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे बह्व्याद्यनुमितिवारणाय
प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमितिस्तद्विषयकत्वानि-
वेशनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यम् । दर्शितेच्छाया अपि
घटाद्यनुमितित्वेन बह्व्यादिगोचरसमूहात्म्यवानुमितिविषयकत्वात् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनुमितिरेव यत्र प्रत्यक्ष-
त्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्टत्वात् । अनुमितौ प्रत्य-
क्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्र-
कारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्वते बहेः प्रत्यक्षतः सि-
द्धौ शाब्दसामग्र्याश्च सत्त्वां पर्वते प्रत्यक्षायतिरिक्तं बहिर्ज्ञानं जा-
यतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्य-
नुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकशाब्दसामग्र्याः प्र-
तिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात् ।

अथ सिद्धिदशायां पर्वते बहेरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छास-
त्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
तदुत्तरं पर्वतो बहिर्ज्ञान इत्यादिमानसाद्युत्पत्त्याऽप्येच्छाविषयासङ्गे-
स्तादृशेच्छाया यात्कश्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छा-
तुल्यत्वात् ।

न च प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वाज्ञा-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मा-
नसादिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्य-
कालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् ।

न चोक्तयुक्त्या बह्विविधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्
बह्विप्रकारकत्वावगाहिदृशितेच्छातत्त्वात् नानुमितिप्रसङ्गः, तद्विधेय-
कत्वावगाहीच्छादशायाश्च जायत एवानुमितः विधेयतायाः प्रत्य-

क्षेऽप्रामाणिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पन्नैव विषयसिद्धिरिति वाच्यम् । विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तैव तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षान्यत्वात्प्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात् प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्यन्तानुसरणस्य निर्वाजत्वात् ।

न च विधेयता प्रत्यक्षव्यावृत्तैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्यम् । एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्दसिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितिच्छावलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात् । तादृशेच्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयतायवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि तद्वलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात् । तदनवगाहित्वे सिद्धावप्यनुत्तेजकत्वात् ।

अत्रोच्यते । अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः । पर्येते बह्वेभ्यज् ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः ।

न च तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्षानुमितित्वादिरूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यवानुमितसानामुत्तेजकत्वमुचितमिति वाच्यम् । तथा सति पर्येते बह्वेभ्यज् ज्ञानं जायतामितिच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छाविशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां बह्व्यायनुमित्युपपत्त्ये तादृशतादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धावुत्तेजकत्वापत्त्या तदभावमहस्यस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धिप्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात् ।

(दी०) यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

(गा०) ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षोद्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्ववच्छिन्नसाध्यविधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असङ्ग्रहः । एवं विषयाणुपरक्तानुमितिविषयिण्या अनु-

मितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणासद्ब्रह्मः । न च सा असद्ब्राह्मणैव, असिद्धसाध्यान्तरानुमितसामग्र्यामसत्यां तद्वलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह । यादृशयादृशेति । असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनुमित्युत्पादात् तासाञ्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति । तत्तदिच्छाभावसमुदायस्येति । साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगमस्य एकैकाभावा निवृत्त्यन्ते, अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्वयज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्यक्तिसत्त्वे सिद्धिदशायां अनुमितिस्तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीया अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा ।

एतेन तत्कालीनसयोगावभागादिध्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहोऽपि निरस्तः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यानिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम् । सिद्ध्युत्तरं तथाविधेच्छात्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम् ।

इदमवधेयम् । तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं(१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधर्माविषयत्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य तादृश्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन नि-

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधर्माविषयत्वं तत्, तावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्, तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे तु तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादिति चेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात् । इति काचित्कः पाठः ।

वेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया महागौरवात् । तादृश्या यत्किञ्चिद्विद्यस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे तथाविधधीसहस्रस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात् ।

यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्ज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्यते तदा एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम् । तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात् । तत्तदभावमात्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्याऽऽवश्यकत्वादिति । इच्छाया अननुगमेऽपि । एकरूपेण सर्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि । न क्षतिः । न सिषाध्यविषाविरहविशिष्टसिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः । तावद्भावविशिष्टसिद्धभावस्यानुगतत्वादिति भावः ।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम् । वह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकतया पर्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादिसामग्र्यामस्यतां तादृशेच्छाबलात् पर्वतवन्ह्यनुमित्यापत्तिः, अनुमित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्याकिञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्टपर्वतमहानसञ्चानुमिन्यामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असंग्रहप्रसङ्गः । वह्निविशिष्टपर्वतविषयिणी महानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याशक्यवारणता चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तनिवेशनमावश्यकम् । तथा च वह्निविशिष्टपर्वतानुमितिर्भवत्वित्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छावैरेव उक्तेजकत्वं पर्यवसितम्, अनुमितित्वानन्तभावे तादृशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरिसमाप्तविषयतावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यसङ्गत्वात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकत्वरूपेण सङ्ग्रहाभिधानमसङ्गतम् ।

न च तत्कल्पं परित्यज्यैकयादृशयादृश इत्याद्यभिधानम्, इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथक् पृथग्भा-

वनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यम् । पक्षान्तरसूचकवाका-
राद्यभावात् ।

अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव
सम्भवति, तथा हि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-
पर्यासावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्मघटकपरिसमाप्तावच्छेदकताक-
त्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभि-
भ्रावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकत्वमेव पर्यवसितम्, एवञ्च त-
त्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकता-
भिभ्रावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकेच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञान-
त्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजकत्वापेक्षया निरुक्तधर्मघटकानुमि-
तित्वनिष्ठावच्छेदकताभिभ्रावच्छेदकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वा-
दिनिष्ठावच्छेदकताभिभ्रत्वनिवेशनमुचितं ल्याघवान्, इत्यञ्च
तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामपि सङ्ग्रहः
सम्भवति ।

न च यद्विनिष्ठावच्छेदकविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सि-
द्ध्यधीनसंस्कारोत्पत्त्येव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमि-
तित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया न तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम् ।
समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेद्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवा-
दिति चेत् ? तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषय-
केच्छानामुक्तरूपसमशीलरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशा-
वच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिभ्रत्वम-
पि निवेद्यतां तावतैव तत्सङ्ग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुग-
माभिधानासङ्गतिः ।

न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यवच्छिन्नत्वनिवे-
शनमावश्यकम्, अन्यथा अन्यानुमितिसामग्रीसमवहितानामनुमि-
तिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां वारणा-
सम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमवाहिततादृशेच्छानां तत्त-
द्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्याप्यगन्तव्यतया उत्तेजकानामननुगमाभिधा-
नसङ्गतिरिति वाच्यम् । तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत-
यैवातिप्रसङ्गधारणसम्भवेन तासां वारणानौचित्यात् । साध्यविशि-
ष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमाधिकमनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेद्य

दर्शितसामग्र्यसमवहिततथाविधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजक-
ताकल्पने तत्तादृच्छाभावानां विशेष्याविशेषणभावे विनिगमनाविर-
हेण गौरवप्रसङ्गात् । अन्यानुमितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्र-
तिबन्धकत्वं तत्कालीनवायुसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण
प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत् तादृशसामग्र्यभावकालान्ततथाविधेच्छानां
उत्तेजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तद्व्यक्ताकालान्तसंयोग-
विशेषाणामुत्तेजकताप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अथ धोक्तानुगतरूपेणो-
त्तेजकीभूतायामिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसा-
मग्रीसमवहितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासा-
मनुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तादृच्छाभेदनिवेशस्थले तत्काली-
नवायुसंयोगादिभेदनिवेशेन नापपत्तिः, इच्छायां तत्तद्वेदस्याव्या-
वर्त्तकत्वात्तत्तत्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्य-
स्य सामानाधिकरण्यरूपतया साक्षात्सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे
लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ।

अत्राहुः । उक्तसकलेच्छानां निरुक्तरूपेणानुगमेऽपि एतत्क्षणा-
न्तरक्षणेऽनुमितिर्भवत्यित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासङ्गहा-
त्तत्तद्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तिव्याघवच्छे-
दकताभेद उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य सङ्गहे कालान्तरेऽपि तथा-
विधेच्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तर अनुमित्युत्पत्त्या च ता-
दृशानुमितिसाविषयासिद्धेरिष्टापत्ययोगादित्यनुगमाभिधानसङ्गतिः ।

न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत-
या तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । उप-
दर्शितैकैकधर्मप्रकारकानुमितिसाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजक-
त्वापेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरंछानां तत्तद्व्य-
क्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवात् ।

न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयित्वप्रकारकत्व-
विशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । अनुमितिनिष्ठविष-
यतायां साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनि-
वेश एव तत्तात्पर्यात् ।

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्याव-
श्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञानं जायतां यात्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जा-

यतामितीच्छावारणासम्भवात् तत्सङ्गहे तादृशीनां सर्वासामिच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतियन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जायतामित्यादौच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैवांतेजकता अन्यानुमितिसामग्रीसमवाहिततादृशेच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियन्धकत्वमेवेति सर्वं समञ्जसम् ।

(दी०) धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शादसयामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतियन्धिका । यदि च तत्र अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

(गा०) ननु धूमेन पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छाबलाद् धूमादिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिवाधयिषाणां सिद्धाबुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्तत्सिद्धिकालेऽसत्यपि धूमपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अक्षतत्वादित्यत आह । धूमेनेति । मित्रलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायामेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतियन्धकत्वं न सम्भवतीत्यतोऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितेः सन्दिग्धतया यदीति । तदेति । तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः ।

अन्यमात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकसिद्धीत्यर्थः । धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिपरामर्शादनुमित्युपपत्त्ये मात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् । अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्याप्रसिद्धावपि न दोषः । तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यत्वम् । अत आलोकेतेन्यनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुयामित्यादौच्छादशायामालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापत्तिः । आ-

लोकलिङ्गकत्वप्रकारनाशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न निवेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव, अन्यथा आलोकत्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरिच्छयोरेवालोकादिलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरपत्तेः । द्रव्येणानुमिन्यामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्तित्वेनाज्ञायमानधर्मावच्छिन्नत्वमेष निवेद्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादिविरुद्धत्वभ्रमदशायां तादृशेच्छाया विरोधित्वोपपादनायालोकत्वादेरालोकादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकनानुमिन्यामित्यादीच्छाया अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वस्य चोपेक्षणम् । धूमत्वादेरालोकादिवृत्तित्वग्रहदशायां धूमेनानुमिन्यामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव । विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वादेरालोकत्वादिविरुद्धत्वग्रहदशायामेव ।

वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानकालीनानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट एव स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पकालान्तरीणपुरुषान्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयोर्ज्ञानविशेषणतया ध्रुव्यं स्वपदेन फलीभूतानुमित्युपादाने यादृशानुमितिदशायां क्वाचदपि धर्मे नालोकादावृत्तित्वज्ञानं प्रसिद्ध्यति तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोकत्वादिविरुद्धत्वज्ञानाविषयधर्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्साभिन्नानुमित्साभावरूपकारणाप्रसिद्धिः स्वस्थाननुगमेन कार्यकारणभावस्य तत्तदनुमितिव्यक्तिविश्रामश्च । भेदप्रतियोग्यनुमितोपादाने चालोकेन द्रव्येण वाऽनुमिन्यामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरणसमानकालीनतादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्नत्वेनालोकादिलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम् ।

यद्वा आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमित्यादिज्ञानविरहविशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छा अनुगमस्य तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयाः । भेदस्य कालिकाव्याप्यवृत्तिवोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकाली-

नानां द्रव्येणानुमिन्यामित्यादीच्छानां विंशिष्टमिश्रतया प्रतिबन्धक-
त्वोपपत्तिः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यान्वेषाच्च पुरुषा-
न्तरीणानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावच्छिन्नानुमिनुयामित्या-
द्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छिन्नकत्वावगाहिनीनामिच्छाना-
न्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्व-
प्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वाभावात् लिङ्गांशे
द्रव्यत्वाद्यन्वगाहनादतस्तथाविधेच्छानामालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्ग-
कानुमिति विरोधित्वमश्वतमेव । आलोकत्वावच्छिन्नेनानुमिन्यामि-
त्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोपपत्तये चालोकलिङ्गकत्वा-
द्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालो-
कत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम् । पर्व-
ते बहिर्भूतानुमिन्यामित्याद्याकारकलिङ्गविशेषजन्यत्वान्वगाहिनीना-
मिच्छानामविरोधित्वोपपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वनिवेशः । तदर्थश्च
किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकत्वम् । अतो धूमेन इन्धनमनुमिन्याम् इत्या-
द्याकारकेच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्मयानुमिति विरोधित्वम् ।

इदमत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्या-
द्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते
तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्गका-
नुमितेरेव तद्विषयत्वात् । एवं धूमलिङ्गकवह्मयानुमितिरालोकलिङ्गक-
वह्मिष्ठोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले घटाद्यनु-
मितिसामग्र्यामस्य्यां आलोकपरामर्शाद्ब्रह्मयानुमितिर्न जायते घटाद्य-
विषयकानुमितेरुपपत्त्या तादृशेच्छाविषयासिद्धेरतस्तथाविधेच्छा-
नां तत्र तत्र प्रतिबन्धकतानिर्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविंशि-
ष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादिकप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यताशून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वव्यत्येन विवक्षणीयम् । उ-
क्तस्थले चालोकालिङ्गकवह्मयानुमितित्वादिकप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ता तादृशप्रकारतातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिकप्रकारतानिरूपितैव, समू-
हालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात् । अन्यथा समूहाल-
म्बनेच्छातस्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथा च तादृशेच्छानां त-
थाविधप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्वा-

हः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वात्किं हिऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्तद्वाक्तित्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वापगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानुमित्यापत्तिः । पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरामर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया विशेषणदलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणं धूमेन घटमनुमिनुयामित्यादीच्छावारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनम्, तदर्थश्च न किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशेष्यतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं तथा सति धूमनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषयविशेषानुमितीच्छानामसंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादिप्रकारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम् । धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यविरोधत्वमिष्टमेव, सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छायालादसन्त्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां न तादृशानुमितिरिति दिक् ।

एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गरूपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते ।

ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधित्वमदृष्टव्यमित्यत आह । कामिनीजिज्ञासादिवदिति । यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुसादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः । पृथक् प्रतिबन्धकेति । पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकेत्यर्थः, तथा चोक्तस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः ।

ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याः प्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्यादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः । तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साप्रत्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तं । न ह्येकमपि विशेष्यमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसर-

नि । यदि चेति । तथा चान्यलिङ्गकानुमित्साध्याः प्रतिध्वन्यकत्व-
मसम्भाधितमेवेति भावः । तत्रेति । अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले
इत्यर्थः । तल्लिङ्गकानुमितीच्छा । तल्लिङ्गकत्वप्रकारानिरूपिततत्सा-
ध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सि-
वाध्यापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः ।

तन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमित्साकाले सिद्धौ सत्यामनुमि-
मित्यनुपपत्तिरत आह । तदन्यमात्रलिङ्गकेति । धूमेनालोकेन चा-
नुमिन्यामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमि-
त्युपपत्तये मात्रेति । तथा च तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषय-
कानुमितित्वाप्रकारिका सती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्प-
क्षविषयकानुमितित्वप्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्ष-
विषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः ।

लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम् । आलोके-
न्धनमनुमिन्यां धूमेन च वह्निमनुमिन्यामित्याद्याकारकेच्छायाला-
टालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः ।
लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्वते वह्निमनुमिन्यां धूमेन-
न्धनमनुमिन्यामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलि-
ङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम् । यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायता-
मित्यादांच्छावारणाय चरमदलम् ।

यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमिति-
र्जायनामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन व-
ह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छा-
वारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्र-
कारताभिन्नप्रकारानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन
विवक्षणीयम् । तथा च लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां तादृश-
विशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादिप्रकारतानिवेशनमफल-
मेवेति तथाविधविशेष्यताशालित्वनैवेच्छाया उत्तेजकत्वमुचितं,
तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यमात्रेत्यादिप्रसङ्गता-
त्पर्यमिति । शेषं पूर्वोक्तदिशाऽवसेयम् ।

(दी०) लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम् । तल्लि-

ङ्कानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका ।

(गा०) नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वा-
सम्भव इत्यत्र इष्टायात्तमाह । लिङ्गविशेषणापीति । लिङ्गभेदेनापि
पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः । अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः । तत्प्रदर्श-
नञ्च दृष्टान्तार्थम् । तथा च साध्यादिभेदेनैव लिङ्गभेदेनापि पक्षता-
भेदा न क्षतिकर इति भावः ।

नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणा-
नुमितिरूपानुगतकार्यं हेतुत्वासम्भवः । न च तत्तत्साध्यकत्वादि-
वत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्यतावच्छेदके निवेशाच्च व्यभिचार इति
वाच्यम् । तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभ्या-
दिविषयकसमूहालम्बनपरामर्शजन्यानुमिती धूमादिलिङ्गकानुमिती-
च्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावव्याभचारस्य दुवर्तत्वान्तादृशानुमिता-
द्यपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूपधूमलिङ्गकत्वस्यांशतत्वात् ।

न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्ग-
कानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपग-
माश्लोकस्थले व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति तत्र धूमलिङ्ग-
केच्छाया अपि धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वोच-
त्थात्, सर्वसाधारणैकपक्षताया एव सुवचनया लिङ्गविशेषणापीति
ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न । धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टा-
न्यानुमितित्वमेव तादृशसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकम् । तादृशसि-
द्धिविशिष्टत्वाच्च स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरोत्प-
त्तिकत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितित्वाविधिसि-
द्धिविशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः । सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गक-
सिषाधयिषायामुक्तस्थले इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धू-
मादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावादघटितस्यैव धूमादिपरा-
मर्शघटितकारणस्त्वोक्तस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात् । समूहा-
लम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्योत्पत्ति-
निर्वाहात् ।

अथात्राव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षणसाधारणं, स्वध्वंसा-

धिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधि-
करणत्वरूपं वाच्यम् । अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोको-
भयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिक-
रणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणक्षणध्वंसाधि-
करणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेरुक्तसम्बन्धेन ता-
दृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृशसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादव-
स्थ्यात् । एवञ्च यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शधूमलिङ्ग-
केच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिवि-
शिष्टत्वेन पक्षताकार्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशसिद्धिविशिष्ट-
त्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वा-
च्यम् । उक्तसमूहालम्बनस्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणस्यापि धूम-
लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधि-
करणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः । एवं सिद्ध्यात्मकधूम-
मात्रपरामर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरण-
प्रथमक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्यत्व-
निर्वाहः ।

अथ वा स्वाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नतलिङ्गकेच्छाविरहवि-
शिष्टसिद्ध्यभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृशसिद्ध्यभावका-
र्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा स्ववृत्तिवृत्तिमत्त्वस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्व-
सामानाधिकरण्यैतादृशत्रितयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं
तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकमिति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वाव-
च्छिन्नध्वंसाधिकरणध्वंसानधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वं-
साधिकरणक्षणस्तदुत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम् । उक्तसमूहाल-
म्बनस्थले च तादृशसिद्ध्याधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकर-
णमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम-
नुमितेरिति न व्यभिचारः । सिद्ध्यात्मकधूममात्रपरामर्शजन्यानुमिते-
र्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधि-
करणद्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्ट-
सिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्याहतामिति । एवं यत्र धूमपरामर्शस्तदुत्तरं त-

दप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रा-
माण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्यज्ञानीभाव-
विशिष्टधूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्वक्ष-
णे चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शासत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभि-
चारस्य एतादृशैवहुभिः प्रकारैरेव वारणमवमेयम् । लिङ्गोपधानमते
च न काचिदनुपपत्तिः । तन्मते धूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नाविशे-
ष्यताकवह्वचनुमितिर्त्वादेरेव धूमालिङ्गकच्छाविरहविशिष्टसिद्धिभा-
वादिजन्यतावच्छेदकत्वादुक्तसमूहालम्बनस्थले चालोकवान् पर्व-
तो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरवोपगमेन व्यभिचारानवकाशादि-
ति । धूमेनानुमिन्यामालोकनानुमिन्यामित्यादिसकलेच्छासाधार-
णरूपेणैव सिध्दावधिषाणां सिद्धावुत्तजकत्वम् । तथा च धूमालोका-
दिलिङ्गकनिखिलानुमिति साधारणी एकैव पक्षता । उक्तस्थलेऽतिप्र-
सङ्गमङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्पयत इत्याशयेनाह । तल्लिङ्ग-
केति । असत्यां सिद्धावन्यलिङ्गकानुमितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये,
सिद्धिकालीनेति । सामानाधिकरण्यसम्यग्धेन सिद्धिर्विशिष्टेत्यर्थः ।
समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमि-
तीच्छाविरहविशिष्टेति । धूमलिङ्गकत्वाद्विप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरू-
पितविशेष्यताकच्छाविरहविशिष्टेत्यर्थकम् । तेन न धूमालोकाभय-
लिङ्गकवह्वचनुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् सिद्धिकाले केव-
लालोकलिङ्गकानुमितिप्रसङ्गः । न वाऽऽलोकेन वह्निघटोभयानुमि-
तिर्धूमेन वह्न्यनुमातर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केव-
लालोकादपरामर्शात् केवलवह्वचाद्यनुमित्यापत्तिः ।

यद्यपि तादृशप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छा-
विशेषणत्वोपगम एव समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमितिर्निरूपपादयितुं
शक्यते, तथापि हानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्वतां नवीनामां
मते यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्वि-
तीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गका-
नुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्यन्तानु-
सरणम् । लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजक-
तावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलि-
ङ्गकेति सम्पातायातम् । सिद्धिर्विशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सि-

द्विविशिष्टघटतदनुमित्यादिगोचरेच्छाकालीनानुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वनाभावानां निवेशनीयतया महागारवामानि तत्साध्य-
विशिष्टतत्पक्षावप्यक-वप्रकारकानुमितिच्छात्वेनैव विशेष्यभूते-
च्छानिवेशो बाध्यः ।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्य-
लिङ्गकानुमित्सायां न निवेद्य घटादीच्छाकालीनानुगतेच्छानां
भवन्मतेऽपि सिद्धाद्युत्तेजकताया वक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छा-
साधारणरूपेणैवानुमित्साया उत्तेजकत्वापगमादुक्तस्थले पक्षता-
निर्वाहेण तादृशानुगतेच्छानामन्यलिङ्गकच्छायांमवोत्तेजकत्वात् ।

अत्र चैतादृशगुरुधर्माघाच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकार-
णतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष लिङ्गभेदेन तत्त-
लिङ्गकानुमितिच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नाभा-
वहेतुनाकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारो-
ऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति ।

परे तु अन्यालिङ्गकत्वप्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-
सिद्धिदशायामननुगतानुमित्सायलात्तलिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ
तादृशच्छाभावकूटवैशष्ट्यनिवेशेन पूर्वमते गौरवमतन्मते चान्य-
लिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः सिद्धौ
तासामभावानिवेशात् ।

न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामेव तासामु-
त्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम् । यतो यन्मानुग-
तसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितिच्छा-
स्तत्रान्यलिङ्गकानुमितिच्छायां तादृशच्छाव्यक्तिभेदा एव निवेश-
नीयाः । सिद्धौ तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्व्यन्ताभावास्तत्र
च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविर-
हेण गौरवम् । न च पूर्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ नि-
वेशनीया न तु तत्तदिच्छाभावा इति न विनिगमनाविरहावकाश
इति वाच्यम् । सिद्धेरनन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीना-
मुत्पत्तिस्तत्र तादृशसिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छात्पत्तिकाले
ऽनुमित्यापत्तेः । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुष्पादमते इच्छासामग्न्या ज्ञाना-
विरोधित्वात् । यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेज-

केच्छयात्केस्या अपरव्युक्तेश्च तत्पूर्वमुत्पत्तिः तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेऽपि तत्तत्सिद्धिभेदा अन्यालङ्ककच्छाविशेषणीभूतसिद्धिशोनिवेश्या न त्वन्यालङ्ककच्छायां तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदिच्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः ।

(दी०) साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च बद्धेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र बहिर्वत्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयो ।

(गा०) साधकमानपदस्य विज्ञिकारणपरत्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गान् तस्याचष्टे । साधकमिति । साध्यवत्त्वानश्चयः । प्रकृतसाध्यपक्षवेशिष्टावगाहनिश्चयः । पाषाणमया बद्धमान् पर्वतस्तेजस्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पीता बहिमानित्याद्याकारकानामतेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति । पाषाणमयत्वादिनेति । तत्र । पर्वते । तस्य । बद्धेः । धर्मित्वसाध्यत्वयोः । उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः । अनुप्रवेशनीयावित्यस्य पक्षताशरीर इत्यादिः । तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंज्ञावच्छिन्नबहिर्त्वावच्छिन्नावधेयताकानुमिति प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिद्धावपिनाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्यवसितम् ।

पर्वतो बहिमानित्यादिसिद्धिदशायां बहिमान् पर्वतो घटवानित्याद्यनुमत्युदयात् तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनम् । विधेयता च बहिमनमिनोमीत्यनुव्यवसायनियामकः पक्षतावच्छेदकव्यावृत्तो विषयताविशेषः । स्वरूपतः पर्वतत्वबहिर्त्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् बहिमान् पर्वतो जातिमत्त्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः शुद्धपर्वतत्वबहिर्त्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्वतः सुन्दरबहिमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्या च प्रतिषध्यदिशि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादिना

किञ्चिद्विशेषितपर्वतत्वादिपयामिवच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणी-
यम् । तदर्थश्च पर्वतत्वादिनिष्ठातिरवच्छिन्नवच्छेदकताभिप्राय-
च्छेदकत्वानिरूपकत्वम् । पर्वतो षष्ठिमानित्याद्यनुमितौ जातिमान्
पर्वतो जातिमत्त्वानित्यादिनिष्ठेरप्रातवन्धकतया प्रतिबन्धकदि-
श्यपि पर्वतत्वावच्छिन्नतयादिना किञ्चिद्विशेषिततद्वच्छिन्नत्वमे-
व विवक्षणीयम् । तदर्थश्च निरवच्छिन्नतद्व्यवच्छेदकताकत्व-
मिति ध्येयम् ।

(दी०) यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-
सिद्धावपि विनाप्यनुमितसामान्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी
तदा धर्मविशेषोऽपि निवेदयो नान्यथा ।

(गा०) ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतत्वेनैकपर्वतविशेष्यक-
सिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुपपत्तिरत-
आह । यदि चेति । पर्वतत्वांशवच्छेदकत्वावगाहयात्किञ्चिद्व्यक्तिवि-
शेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेण धर्म्यन्तरं अनुमित्यनुपपत्तस्य निर्वि-
वादतया सामानाधिकरण्येनेति । एकत्र । एकधर्मिणि, अनुमित्सा-
सत्त्वे विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहान् धर्मिविशेषितवेश-
नमफलं अतो विनाप्यनुमितसामिति । अन्यत्र । अन्यधर्मिणि, ध-
र्मविशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धि-
दशायां अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधकाभावात् तादृशेति । सा-
मानाधिकरण्यमात्रावगाहान्यर्थः । धर्मविशेषोऽपीति । तथा च
पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्वतादिनिष्ठादेश्यताकानुमितौ पर्वतत्वाद्यव-
च्छिन्नतत्पर्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यमिति भावः । अन्यथा । तदानीं तादृशानुमितेरानुभविकत्वविरहे ।
न धर्मविशेषो निविश्य इत्यनुपपद्यते । अनुमितिद्विविधा पक्षतावच्छे-
दकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छे-
दकभावावगाहिनी च, अवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽपि क्वचित् स्व-
रूपमम्बन्धविशेषः, यथा, मूलवच्छिन्ना वृक्षः संयोगाद्यादौ
मूलादिसंयोगाद्योः । अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्वचत्वान् ।

(१) क्वचिच्च दण्ड्यव्यापकभावः यथा पृथिवी रूपवतीत्यादौ पृथिवी-
वात्वरूपाद्याः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणतापन्नस्य पक्षतावच्छे-
दकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वे पक्षतावच्छेदकार्वाचिच्छन्नत्वेन
तद्विशिष्टसाध्यतया वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्व-
मित्यन्यदेतत् । तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनु-
मितेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तिरुद्देश्या तत्र नांशतः सिद्धसाधनं दाप इत्यतस्तदेवोपपादयति ।

(दी०) पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-
सिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदे-
नानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणा-
नुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

(गा०) पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन । सामाना-
धिकरण्यमात्रेण । तदवच्छेदेन । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः ।
सिद्धेरेव । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिवन्धकत्वमेव का-
र्यवच्छेदम् ।

अयमभावः । पर्वतो बह्ममानित्यादिसिद्धिदशायां पर्वतः सु-
न्दरबह्ममानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः
पर्याप्तिः प्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगादि-
ना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि विशिष्टानुरूपित-
संयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदकताया अ-
पि पर्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ शुद्ध-
बह्मत्वाद्वा शुद्धसंयोगत्वाद्वा वा विधेयतावच्छेदकतायाः संसर्ग-
तावच्छेदकताया वा अपर्याप्ततया तादृशानुमितेर्न सामानाधिक-
रण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिवध्यत्वमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतायाः भावे मानाभावात् पक्षता-

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालाव-
च्छेदेन बाधग्रहस्य विरोधितया बाधस्यासिद्धिव्यभिचारासङ्करं म-
ण्डितवस्थापरिष्यति इति कारचित्कोऽयं पाठः ।

वच्छेदकाक्रान्तयावच्छक्तिविषयकानुमितिर्येष पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१) तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धिरविरोधितया पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् ।

न च विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्विषयतानामपि नानाव्यक्तिपक्षकस्थले प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्यत्वस्यैवानुमितिर्विशेषणत्वापगमेन निर्वाहादिति वदन्ति ।

दीधितिकारस्य तु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्यैव व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतम्भागासिद्धेर्दोषत्वगिर्विहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आवश्यकत्वात् । शिखराविशिष्टः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हत्वसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्य पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुताया भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपेत्यत इति समाधानस्य स्वयं अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदादित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं व्यापकत्वभानस्य तदननुमतत्वे पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्रत्यत्र एकत्र साध्यसिद्धावित्यननैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च ।

युज्यते चैतदेव मतम् । प्राचीनमतेऽपि उक्तयुक्त्वा विधेयतावच्छेदकत्वादिपर्याप्तनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात् । एवं सिद्धिसामान्यन्यतादशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां सिद्धिभा-

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः 'सिद्धसाधनस्यानुगत-
रूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिपक्षकानुमितौवदोपत्वे' इति तु पाठान्तरम् ।

वबलात् तत्तत्कार्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमि-
तिवावच्छिन्नस्यापत्तेः ।

अस्मन्मते च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदे-
नानुमितौ विशिष्टवाहित्वे विशिष्टसंयोगे वा पर्याप्तविषयताविशेषे
इव शुद्धवाहित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रि-
यते । एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति
सिद्धिसामान्याभावकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव ।

न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भा-
नोपगमे तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य पृ-
थक्कारणताकल्पने गौरवम् । एतन्मते तत्तत्पर्वतोद्देश्यकानुमितौ
तत्तत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयाऽर्थवशादेव यावत्पर्वतविशे-
ष्यकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य
स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधया भानस्य क-
चिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम् । यत्रैकः परामर्शः कृतिपयपर्वत-
विषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्वतविषयकस्तत्रापि अवच्छेदकाव-
च्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतु-
मत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्वसम्मत-
त्वात् । तत्र च कस्यापि परामर्शस्य भवन्मतांसद्भावा अवच्छेदका-
वच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः । एवं यत्र पक्षतावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्तिः तत्र तेन सम्बन्धेन प-
क्षतावच्छेदकाकान्ताप्रसिद्ध्या अनुमितिर्द्विविधानुपपत्तिश्च । तन्म-
तेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्यावच्छेदकमाथरूपा-
धिकविषयानवगाहने सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां ता-
दृशानुमित्युत्पत्तौ बीजाभावः । सिद्धविषयीभूतधर्मविषयकत्वस्य
तद्बीजत्वं तथाविधासिद्धिदशायां सिद्धविषयीभूतकतिपयपर्वता-
दिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात् ।

अथ मणिकृता पक्षतावच्छेदकैक्येऽशतः सिद्धसाधनस्यादोष-
त्वोपगमेऽपि तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधन-
स्यापि दोषत्वमुपेयते, अत एव चतेषां मतमालम्ब्य मणिकृताऽपि
शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादीबंशतः, सिद्धसाधनवारणाय वर्णा-
त्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम् । अत एव गन्धादिपक्षताव-

च्छेदकस्य पृथिवीतरभेदादौ साध्ये हेतुता नाचार्यैरभुमन्यते । व्यामिश्रह एव हेतुरूपपक्षनावच्छेदकसाध्ययोः सामाधिकरण्यभा-
नेन सिद्धसाधनात् । सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्ययोगात् । न
चांशे साध्यसिद्धावपि अधिकधर्मिविषयतया यावत्पर्वतादिविषय-
कानुमित्युत्पाद उचितः । अधिकधर्मिविषयकानुमितेः सिद्धिदशा-
यां उत्पादे वाचोऽनित्या इत्यादिसिद्धिदशायां अनित्ये वाङ्मनसी-
त्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पादस्याप्यौचित्यात् । न हि तत्र कस्या-
प्यनुमितिः, नवीनैराप पक्षतावच्छेदकस्य एवांशतः सिद्धसाधन-
स्यादोषत्वस्योपगमात् । एवञ्च नवीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वावगाहितदनवगाह्यनुमितिभेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयत-
या गौरवम् ।

न च विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुगमे प-
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवाधदशायां तत्सामा-
नाधिकरण्येन तादृशवाधविषयधर्मिविषयिण्याः कतिपयधर्मिवि-
शेष्यकानुमितेरिव सकलधर्मिविशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्याद्-
वच्छेदकावच्छेदेनानुमितारुद्देश्यायामप्यंशतो वाधस्यादोषतापत्ति-
रिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टबुद्धौ स-
मानविषयकतथाविधविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायाः प्राचामनुम-
ततयांऽशानां वाधस्य दोषतोपपत्तेः । एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमि-
तौ यावत्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापक्षया तद्विरोधितया भागासि-
द्धेरपि दोषतानिर्वाहः । यत्र सकलपर्वतानां नैकपरामर्शविषयता
अपि तु परामर्शद्वयविषयता तत्र यावत्पर्वतविषयकानुमितिरूपाव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टेय । नवीनमतेऽपि तत्र ता-
दृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तादृशपरा-
मर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम् । मेवम् । अवच्छेदकाव-
च्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुगमे व्यापकत्वभानस्य वि-
परीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दु-
र्निर्वचतापत्तः ।

न चैकरूपेण समानधर्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे
बीजम् । तथा सति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चय-
स्यापि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्यैव गन्धां जलवृत्तिर्न वे-

त्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोगेनन्धत्वाश्रययावद्धर्मिणि ग्राह्याभावाद्ग्राहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्मि-
तावच्छेदककोटावाधकमानस्याविरोधितावीजत्वाभावात् ।

नव्यमते उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषसम्भवात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वमानापेक्षया लाघवाद्या-
वद्धर्मिवृत्त्यखण्डकविषयत्वाभ्युपगम एवाचिनः । तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावकालीना-
नुमितावेतादृश्यैकैकधर्मिविषयता अपिष्यत इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशा-
यां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितेर्न जायते, उभयोरेव सि-
द्धोः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकर-
ण्यावगाहितया तादृशानुमितेस्तदतिरिक्तानुवगाहितत्वात्, अतस्त-
थाविधानुमितौ उभयविधसिद्धोरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति । तत्सा-
मानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण । पक्षतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्यमात्रेण । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामा-
नाधिकरण्यावगाहितया तज्जावर्तनायावच्छेद्यावच्छेदकमावावगा-
हित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम् । अवच्छेद्यावच्छेदकमावानवगाहि-
त्वञ्च न सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । उक्तदिशा
आपत्तिसम्भवात्, पर्याप्तिनिवेशादेवापपत्तेर्यथार्थाच्चेत्यवधेयम् ।

सिद्धिमात्रस्येति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः । प्रतिबन्ध-
कता चोभयविधसिद्धोः संसर्गादीनां पर्याप्तिमनिवेश्यैकरूपेणैव य-
दुभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक्
पृथगेवेति ध्येयम् ।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकाव-
च्छेदेन सिद्धिव्यावृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकावच्छे-
देन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिक्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः
प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयं अवच्छिन्नसंयोगादिपर्याप्तसंसर्गात्माकत्वस्य
प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निधनानीयतया अवाच्छिन्नत्वातिरिक्तध-
र्मानवाच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसंसर्गात्माकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य

शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवो-
पपत्तेरिति । तदसत्तुः सामानाधिकरण्येनानुमिन्यामवच्छेदकावच्छे-
देनानुमिन्यामित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकताया वक्ष्य-
माणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वात् ॥

(दी०) इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायो ऽनुसर्णीयः । साध्य-
विशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां
प्रति पक्षविशेष्यकैव सिद्धिर्विरोधिनी ।

(गा०) ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
न्यामित्याकारकसिद्धिपासत्वेऽसति चावच्छेदकावच्छेदेन हे-
तुमत्तापरामर्शं सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिपरामर्शात्तादृशानुमि-
तेरापत्तिः, तथाविधसिद्धिपासत्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत
आह । इत्थञ्चेति । इत्थञ्च । तुल्यगुत्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहानुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रति-
बन्धकत्वं च । लिङ्गभेदन्याय इति । यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः
प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छेवात्तेजिका, न त्वन्यलिङ्गका-
नुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाह-
नीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रातबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छेवात्ते-
जिका न त्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । यदि पर्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्वतो
वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यविशेष्यकसिद्धरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्
अपि तु विशिष्ट्यैव प्रातबन्धकताद्वयम्, अगत्या गौरवस्यादोपत्वा-
दित्याशयवानाह । साध्यविशेष्यकतः । द्वयोः समानावपयकत्वं वि-
शेष्यविशेषणभावधैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेणानिर्भरसूचनाय
प्रामाणिकत्वे इत्युक्तम् । पक्षविशेष्यकैवेति । तथा च प्रकारताविशे-
ष्यते निधेश्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः । त-
त्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वं तु उभयविधज्ञानसाधारण-
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे उ-

भयविधिसिद्धोरनुगतरूपेणैवं प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदक-
न्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव न त्वनुगतम् ।
पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्र-
कारकानुमितिर्जायतामत्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजक-
त्वानुरोधात् ।

(दी०) एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यवि-
शेष्यकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात्, समानाकारायाः सिद्धेः
प्रतिबन्धकत्वे पर्यवसानात् । तादृशानुमितिं प्रति मिद्धिमात्रं
विरागं साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत एव प्रसिद्धमाध्यकस्थले
पक्षविशेष्यकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

(गा०) एवञ्च । साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानु-
मित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वं च । तुल्यन्यायादिति । पर्यवसानादित्य-
न्तस्य हेतुः । समानाकारायाः सिद्धिरिति । अन्यूनकारसिद्धेरित्य-
र्थः । पर्यंतः सुन्दरबहिमानित्यादिद्विदशायामपि न्यूनविषयण्याः
पर्वतो बहिमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात् । अधिकविषयकसिद्धेर-
विराधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ
प्रतिबन्धकतालिखनस्यासङ्गतेः । एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन
गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनात् सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना वि-
शिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनावि-
शिष्टसाधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिश्रा अर्थाप-
त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः ।

ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्वानुभवसिद्धा पर्वतो
बहिमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्ध-
साध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेष्यकानुमितेर-
नुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमितिरुपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसि-
द्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमे ऽपि
क्षतिविरहात् । तां प्रति साध्यपक्षवशिष्टावगाहिज्ञानत्वेनोभयवि-
धिसिद्धिसाधारणेनैपि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तर-
माह । तादृशानुमितिमिति । साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः ।

सिद्धिमात्रम् । पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः ।

ननूच्छृङ्खलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकाऽनुमितिर-
प्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरैव सम्भवादिति, तादृ-
शानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिपाधयिषाविर-
हस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसम्भवाऽऽह । साध्य-
प्रसिद्धिरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । तेनेतरव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेद-
त्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानु-
मितेर्नानुपपत्तिः । न च तत्र पृथिवी इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमि-
तेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूतेतरभेदत्वादप्रकारकज्ञान-
विरहात् ।

अथेतरभेदत्वादप्रकारकज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्नमु-
ख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं तदा तथाविधज्ञानदशा-
यां इतरभेदादिपक्षकप्रमेयत्वाद्यनुमतेरनुपपत्तिः । तद्वर्मावच्छिन्न-
विधेयकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतर-
भिन्नेत्यादिदसमुदाहृत्यतानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्य-
नुमितेश्चानुपपत्तिः ।

अत्र केचित् । पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ
तथाविधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रका-
रतैव विधेयता, साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततो ऽन्या, तथा च प्र-
कारताभिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति ना-
नुपपत्तिरित्याहुः । तन्न । प्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वापक्षमे ज-
लभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारकतेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमि-
तेर्जलभेदादिविधेयकत्वापातात् । न चाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जल-
भेदादिसाध्यकतादृशानुमितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च
यत्राधेयत्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमि-
त्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमता प्रकारता-
भिन्नविधेयताशालिन्यां साध्यप्रसिद्धिभावव्याप्यमात्रं दुर्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्वर्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नावि-
धेकानुमितत्वमेव तद्वर्मप्रकारकज्ञानप्रातिबध्यतावच्छेदकं, साध्य-

प्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तद-
प्रकारिकेति न तत्र व्याभिचारः । अत एव । साध्यविशेष्यकानु-
मितिं साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव । प्रसिद्धसाध्यकस्थले । भ-
भावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः ।
तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्य-
विशेष्यकानुमितेरप्रसिद्धा साध्यप्रसिद्धिर्वातबन्धकतायाः कल्प-
यितुमशक्यत्वात् उपप्लम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारतानव-
च्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानु-
मितिं प्रति विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य
सर्वत्वाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपातत उक्तिसम्भवेऽपि सा-
ध्यघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्य-
विशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः कल्पत्वाद्भावसाध्यकस्थले
साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्धा अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे ता-
दृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात् उपप्लम्भासङ्गतितादवस्थ्यात् ।

यत्तु यत्र महानर्तीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म-
तावलात् पर्वते पर्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानतिरहेण विशेष्य-
तयैव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमिति-
सम्भव इति तत्तुच्छम् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तिव्यतिरेकं महा-
नर्तीयवह्निविषयकपरामर्शं पर्वतीयवह्न्यभानप्रयोजकस्य दुर्लभ-
त्वात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शं कदाचिदुद्बोधकविरहात्तदभान-
सम्भव इति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशे-
षणकबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्, विशेष्यतावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानस्य चाश्रयत्वात्, पर्वतीयवह्न्यविषयकपरामर्शादपि
वह्निव्यतिरेकतद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयम्, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यवि-
शेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम्, अन्यथा
पक्षावशेष्यकप्रसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्य-
पलापपत्तेः । सिद्धसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषण-
कानुमितेः सम्भवेन तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे सा-
ध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽस्मि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव
साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुरीकृतं ग्रन्थकृता । प्रकृते च साध्य-

विशेषणकानुमित्यपलापानोचित्यात् । तथा च यत्र सिद्धिसमव-
हिता साध्यप्रसिद्धिरथ चानुमिन्मा तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात् सा-
ध्यविशेषिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत । न ह्येकविधादेव
परामर्शादेकदा द्विविधाऽनुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपराम-
र्शात् साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेषिकाया एवानुमितेः
स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रति-
बन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शा-
त् कचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्य-
तिरेकिलिङ्गकत्वान्वयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्यां पृथगुत्तेजकीकृत्य
सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमिति-
र्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविग्रहेऽपि
विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतर-
भिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् ।

न च लाघवानवकाशः तादृशानुमितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धि-
प्रतिबन्धकताया अवश्यकल्पनीयत्वादात वाच्यम् । तथाविधा-
नुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्यप्रसिद्धिकालीनविशिष्टै-
शिष्ट्यावगाहानुमितिसाधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्य-
नुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् ।

न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्धारणाय तत्र सिद्धेः प्रति-
बन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहानुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । इतरभेदत्वा-
दिना इतरभेदादिविशेष्यकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी
सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम् तत्र च विशेष-
णान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा तस्याः संसर्गांशे विशि-
ष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये
विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे तादृशसिद्धिदशायां तस्या धा-
रणाय तत्र तादृशसिद्धिर्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यकमेवेति कि-
मपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्टवैशिष्ट्यान-

वगाहिर्साध्यविशेषणकानुमितेरभ्युपगमेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसाम्यादिति । तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यमानमात्रविरोधिबाधादिकालं केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनानुमितेः सर्वसंमततया तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्तुरधिकप्रतिबन्धकताकल्पनस्य दुर्वारत्वादिति । यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं तदा तुल्ययुक्त्या विशिष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति ।

न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतुनेति वाच्यम् । सामान्यप्रत्यामत्तिजन्यज्ञानं विशेष्यज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुम्यासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञानम्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषणहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदान् । अत एव विशिष्टवाक्यार्थविशेषकशब्दद्वये अवान्तरवाक्यार्थज्ञानापेक्षा । न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरैव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता न त्वेकविशिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य च निर्धर्मितावच्छेदकस्याभ्युपगमात् प्रार्थामकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया मानोपपत्तिः । तथा च साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्युक्तकैवेति वदन्ति ।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेदस्वरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलमेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यते इति चेन्न । कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभावानुमित्युपगमादिति कृतं पल्लवितेन ।

(दी०) अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्सानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसंचेऽनुष्ठितसान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तेरित्युपाध्यायाः ।

(गा०) ननु सिषाध्यायिषाविहविशिष्टसिद्धभावस्य पक्षतावेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाध्यायिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थयम् । सिषाध्यायिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽक्षतत्वादित्याक्षेपे यज्ञपतिसमाधानमाह । अत्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्साद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानपरिग्रहः । पूर्वैति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्वकालीनेत्यर्थः । परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्सान्तरैति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्ताद्वर्शितः । एवञ्च सिषाध्यायिषापक्षतापक्षः सिषाध्यायिषाविहरेऽपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्वत्र पुनरनुमित्स्वोत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह । तथैवेति । अनुमित्सान्तरोत्पत्त्येत्यर्थः । कारणाभूतस्येति । तथा च तादृशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्वाहकानुमित्सान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः । एतन्मते एव दाधितः ३. तोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम् ।

(दी०) अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायोग्यता वाच्या । सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः । अनुमित्सानन्तरमन्तराऽनुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् । किन्तु अनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः, फलबलेन तथा कल्पनात् ।

(गा०) मिश्रमतमाह । अन्ये त्विति । द्वित्रिक्षणान्तरितायामपीति । द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः । अनुमित्सायाम् । अनुमित्स्वोत्पत्तौ । तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन नानभिधाने न्यूनता । एवं प्रथमकल्पे सिषाध्यायिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव

विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्वाहश्चेति दू-
षणद्वयानवकाशः । एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तिश्चतु-
र्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः । वाच्या । सिषाधयि-
षापदेन विवक्षणीया । सा च । योग्यता च । स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति ।
स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः । स्वस्यात्पत्तियस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वे-
त्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले
योग्यतानुपपत्त्या तद्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्वाहात् । सिद्ध्यनुत्पादः ।
सिद्धप्रागभावः । तथा च स्वप्रागभावध्वंसविशिष्टस्वविषयसिद्ध-
प्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्यवसितम् । अनुमित्सापूर्वं तद्वि-
षयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणाय दलद्वयोपादानम् ।

न चानागतानां यावदनुमितिर्नामवानुमित्साविषयत्वसम्भ-
वात् स्वविषयीभूतैकानुमितानुत्पन्नायामपि भाविष्यत्त्वनन्तरप्रा-
गभावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धित्वा-
वच्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात् । अत एव स्वाविषय्येयुक्तम्,
यत्किञ्चिद्विशेषध्वंसवति काले सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावास-
म्भवेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कैदाऽप्यसत्त्वात् । सामा-
न्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्व-
विषयसिद्ध्यसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम् । बह्व्य-
नुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्या-
दिरूपविषयसिद्धावपि बह्व्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धीति, प्रकृतसा-
ध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयार्थकम् । अनुमित्सोत्तरं दिवसादिवि-
लम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः । अन्तराऽनुमित्युत्पादे स्ववि-
षयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षतेर्नापत्तिसम्भव
इत्यतोऽन्तराऽनुमित्यनुत्पाद इति । द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमिते-
रिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनिति । सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वा-
दिन्द्रियादिना निर्णीत इति । लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तराऽनुमित्य-
नुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति । आदिना शब्दादि-
परिग्रहः । अनुमित्सोति । अनुमित्साधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्स-
र्गितो यावता कालेन परामर्शोत्पत्तिः अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य
उत्क्षणपर्यन्तं यावन्तः क्षणा यो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी

स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः । एवञ्च क्षणचतुष्टयं तदधि-
 कक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाश्च योग्यतेति पर्यवसन्तम् । तद-
 नुगमश्च स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरणरुमयध्वंसान-
 धिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिपाध्यिपावत्कालत्वेन न तु अननु-
 गतेन तत्तत्कालत्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकत्वापेक्षया तत्त-
 त्सिद्धिव्यक्तिभेदानामेव निवेशनैचित्यात् । योग्यताया उत्तेज-
 कत्वकल्पनेऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्वानुमित्साबलादनुमित्युत्तरमनुमि-
 त्यापत्तेरसङ्गत्यापाताच्च तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पका-
 भावादिति विभावनीयम् । अनुमित्सोत्तरं यत्र विलम्बेन लिङ्गदर्श-
 नादिकं ततश्च परामर्शः तत्रानुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य परामर्शो-
 त्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादेर-
 नुमित्साक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमनुसृतम् । यत्रानुमित्सो-
 त्पत्तिद्वितीयक्षणे पञ्चलिङ्गव्याप्तिविषयक्रमकं स्मरणम्, तदनन्तर-
 क्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या तदन-
 तिरिक्तकालमात्रस्य तथात्वभ्रमवारणाय क्रमेणति । अनुमित्सोत्प-
 त्तिद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणोत्पत्ता-
 वपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्राधि-
 कक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उत्सर्गन इति । तादृश-
 व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षण परामर्शोत्पत्तावसति विरोधनीत्यर्थः ।
 अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुपपद्यते
 न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्गा ता-
 दृशकालविशेषोपादानमित्यवधेयम् । ननु तथाविधकालस्योत्तेज-
 कत्वे गौरवमित्यत आह । फलबलेनेति । अनुमित्सानाशे अनुमि-
 त्यात्मककार्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः । तथा कल्पात् । तादृशकालस्यो-
 त्तेजकत्वकल्पनात् ।

(दी०) अथ वा अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशे-
 ऽपि सिद्धौ मत्यां यावत्कालमध्ये ऽनुमितिर्जायते तावाने-
 व कालोऽनुमित्सया उपलक्षितः । यदि च सिद्ध्यनन्तरं त-
 न्नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विना अनुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनु-
 भवसिद्धस्तदा सिद्ध्याऽपि तावानेव समय उपलक्षणीयः ।

विशिष्य क्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति षट्पन्ति ।

(गा०) • यत्र तथाविधपरागमशोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्ध-
कवाधादिसमवधानमासीत् , तदपरागमश्च तद्वितीयक्षणं तत्र सिद्धौ
सत्यां तदनन्तरश्चेदनुमितिः प्रामाणिकी । एवं यत्रानुमित्साद्विती-
यक्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिकमेण
परागमशोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्वा, तदा
उक्तापक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमावश्यकमित्याशयेना-
ह । अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमिति । अनुमित्सोत्पात्तक्षणमारभ्य तदुत्त-
रमित्यर्थः । यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते इत्यग्रेतन्नेनान्वयः ।
अनुमित्सोत्तरमनुमित्सान्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध-
नन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्सानाशो-
ऽपीति । प्रागनुमित्सायामसत्यामपीत्यर्थः । अस्तन्यां सिद्धौ अनुमि-
त्सोत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात् , सिद्धौ सत्यामिति ।
प्रागन्त्यादिः । यावत्कालमध्ये । यावत्क्षणातन्तरक्षणे । तावानेव का-
लः । तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायी स्मृतकालः । अनुमित्तया ।
अनुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन । उपलक्षितः । विवक्षितः ।

अनुमित्सायांग्यताया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियो-
ग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह । यदि चेति ।
सिद्धयन्तन्तरमिवेति शेषः । तेन नास्य वैयर्थ्यम् । द्वित्रिक्षणमध्ये इति ।
द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः । सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वेति
फालितम् । सिद्ध्याऽपि । सिद्धिपदेन । तावान् । तन्नाशानन्तरमपि
द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा । उपलक्षणीयः । विवक्षणीयः ।

• ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्य अनुमितिर्न जायते कियत्क्षणा-
नन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि । एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य
निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह । विशिष्येति ।
अवहितैः । सावधानैः । नियमः । निर्णयः । तथा च येषां विशिष्य
तावत्कालनिर्णयो भवति तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वाव-
गमो भविष्यति अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः ।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां • सिद्धिसिषाधयिषाधिकरण-

कालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः तदा अधिकाधिककालस्यापि
तथात्वप्रसङ्गः, अनेतिप्रसक्तानुगतधर्मान्तरञ्च दुर्वचमेवेत्यत आह ।
विशिष्येति । अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणावशेषं निवेद्येत्यर्थः । क्षण-
नियमः । कतिपयक्षणानामेव तथात्वं न त्वधिकाधिकक्षणानामिति
नियमनिर्वाहः । अर्वाहितैः । निरुक्तिकुशलः । सिद्धाद्युत्पत्तिक्षण-
मारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभावानाधिकरणत्वस्वनाशाधिकरण-
समयनाशाधिकरणसमयनाशानाधिकरणत्वाभयसम्बन्धेन सिद्धादि-
मत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चैति भावः । इति व्याचक्षते ।

षडन्तीत्यस्वरसमूचनाय । स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वे
मानाभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापा-
तादिति ।

(दी०) अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्वोक्त-
न्यायेन साध्यतद्वाप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा । यत्र
वा साध्यतद्वाप्यधर्मतादृशव्याप्यधर्मान्तरविशिष्टपक्षस्य . त-
त्पक्षकसाध्यतद्वाप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चकं स्मरणं,
ततस्तयोरनुमितिः, ततः साध्यतद्वाप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तद-
नन्तरमनुमितिप्रसङ्गः । योग्यताविवक्षणे तु सृष्टरामेवेति त-
दिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम् ।

(गा०) इच्छाया विषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरका-
लमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेने-
च्छा विशेषणीया । तत्र तद्विषयसिद्धिदशायाम् परामर्श-
नुमित्सासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च
आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवे-
नानुमितिकाले एकतरयिनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्व्यतिरिक्तं । अत्र
चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः । तदिच्छा-
विषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यग्निमेणान्वयः । निर्णयच्छा ।
निर्णयत्वप्रकारकेच्छा । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्म-
कसिद्ध्या अचरितार्थतया तद्वलात्तादृशसिद्ध्युत्पत्तमप्यनुमित्युत्प-
त्तेः सा नोपात्ता । अनुमित्सात्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्त्यसम्भ-

वेन तत्पूर्वमेव तद्वद्वितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रिसमवधानस्य चा-
च्यतया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्य-
तः पूर्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ।
स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविगृह्यादुक्तप्रयासं विनवेच्छाद्वितीयक्षणे
विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निवेहतीत्याभिसन्धायाऽऽह । स्मरणं वेति ।
अनुमातित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वा-
दाह । यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमि-
तिरेव भविष्यति न त्विच्छेत्यतोऽनुमातिसामग्रीविघट्टनाय तथा-
विधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे
साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेद्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमि-
त्सायाश्च निर्विहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभयानुमितानिष्टप्रसाधनता-
विषयकत्वानुसरणम् । साध्यानुमितेस्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्या-
पत्तेश्च सम्पादनाय साध्यानुमित्सायाः, साध्यव्याप्यस्यापि निश्चित-
तया तदनुमितेः सम्पादनाय च साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयो-
रित्यादिनाऽनुसरणम् । अनुमित्साद्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ
तदनन्तरं तदनुमितिरेष्टवेति, साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परा-
मर्शाभावाच्चापत्तिसम्भव इत्यतस्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम् ।

अनुमितसोत्पत्तिक्षणावधिकक्षणचतुष्टयादिरूपयोग्यताया उक्ते-
जकत्वमते यत्र पर्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्निव्याप्यवान्
पर्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्तत्रापि
तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह । योग्यतेति । तदिच्छाविष-
यसिद्धनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देयमिति शेषः । प्रत्यक्षा-
द्यात्मकसिद्धिसमग्रहितानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छा-
बलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविषयेति सिद्धिविशेषणम्, विशेष्य-
तयाऽभिमतता या इच्छा तद्विषयत्यर्थः ।

अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-
गोचरेच्छात्वेन निवेशे प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रकार-
कानुमित्साविषयतया विषयान्तस्याव्यावर्तकतापत्तिः । तत्तद्व्याप्ति-
त्वेन निवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याकाभावानां सिद्धौ
विशेषणतया गौरवम् । तत्तद्व्याप्तिविषयसिद्धनुपहिततत्तदिच्छा-
त्वेनात्तेजकतामपश्य लाघवात् तत्तत्क्षणावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्व-

कल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न । प्रागुक्तयुक्तया इच्छाविषयतावच्छेदकतायाः प्रकृतसाध्याविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादिपर्याप्तिनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् । तत्तद्धर्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीयमित्यत्रैव तात्पर्यात् । अत एव चानुमितिद्वयं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधानदशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात् ।

अथ वा स्वविषयकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः । भेदस्याव्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि तत्पूर्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहृतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिविषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसाध्यकानुमितर्वा विषयता तत्र तद्वलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमितिनिर्वाहाय प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम् । एतद्विशेषणमनन्तर्भाष्य द्वित्वादिकप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गीकारात् तादृशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः । द्वित्वप्रकारकेच्छाबलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यनन्तरं तावत्पर्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात् । योग्यताया उत्तेजकतामते च द्वित्वादिकप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण ।

(दी०) पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगेव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाऽप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं न तु तत्र इच्छानिवेशोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च । तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय ईश्वरेच्छानिवेशनायासो नोपादेयः ।

(गा०) नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धरभावस्य पक्षभावे यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याश-

ङ्कायां विश्वविषयिणीं भगवदिच्छामादाय केषाञ्चिन् समाधानमा-
 क्षेपन्तु तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्धिभाव एव पक्षतेति
 समाधत्ते । पक्षसाध्येति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेने-
 त्यर्थः । पक्षताभेदादिति । सिद्धपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदका-
 दिघटितत्वादिति भावः । यत्रेति । यादृशपक्षकयादृशसाध्यकस्थले
 इत्यर्थः । सिद्ध्यन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति । सिद्धिकाले परा-
 मर्शादिसत्त्वऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः । सिद्धभावमा-
 त्रमिति । इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः । सिद्धि-
 कालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्धभावस्य पक्षतात्वोपगमा-
 दिति भावः । तेनेति । यत्रानुमित्सोत्पात्तरप्रसिद्धा प्रसिद्धा-
 ऽपि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षता-
 त्वस्वीकारप्रयोजनाविरोधेणेत्यर्थः । उक्तिसाधारण्येति । सर्वत्रैव
 पक्षतायाः सिपाधायिषाविरहविशिष्टसिद्धभावपदार्थत्वमम्पादनाये-
 त्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणतावच्छे-
 दकगौरवसाहचर्यताया अन्यायत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु सिपाधायिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्त-
 रक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिपाधायिषाविरह-
 विशिष्टावास्तस्या अभावः पक्षता ।

(गा०) परामर्शपूर्वकालोत्पन्नानुमित्सानाशेऽनुमित्सान्तरमक-
 ल्पयित्वा योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सा-
 र्वभौमस्य मतमाह । यत्त्विति । सिपाधायिषानाशे सति यादृशसि-
 द्ध्यन्तरमनुमितिस्तस्याः सिपाधायिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहि-
 तोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नान्तनिवेशात्तदप्रतिबन्धक-
 त्वोपपत्तिः । सिपाधायिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधिकरण-
 देशावच्छेदेन बाध्यम् । तेन सिपाधायिषावनोऽपि कालस्य सिपा-
 धायिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिपाधायिषाविरहविशिष्टतया यत्र
 क्रमेण सिपाधायिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिपाधायिषाविर-
 हविशिष्टत्वविशेषणोत्पत्त्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यवधानस्यैवानु-
 पपत्तितादवस्थं निरस्तम् । स्वमदेनापि भेदप्रतियोगिनी सिद्धिरे-
 षोपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणतामादृत्य सिपा-

धियिषाधिकरणक्षणवारणं पुनरनुपादेयम् । प्रतियोगिपदेन सि-
षाध्यायिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाध्यायिषायाः
सिषाध्यायिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाध्यायिषाविरहप्रतियोगि-
त्यन निवेशस्य शिरोवष्टनेन नात्मिकारूपशतुल्यत्वात् । सि-
षाध्यायिषानधिकरणत्वनिवेशने च सिषाध्यायिषाविरहाशैव्यर्थ्या-
द्वक्ष्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्यावृत्त्यसङ्गतेः । सर्वेषामेव क्षणानां सि-
षाध्यायिषाविरहविशिष्टपूर्वपूर्वक्षणध्वसाधिकरणक्षणध्वसाधिकरण-
तया तादृशध्वसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धि-
रतः सिषाध्यायिषाविरहविशिष्टक्षणे, स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वप-
दे भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्व-
सिद्ध्याधिकरणकालध्वसानधिकरणकालतया पूर्ववदप्रसिद्धापत्तेः ।
इच्छाविरहाविशिष्टे स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे ज्ञानेच्छयोर्यु-
गपदुत्पादमते यत्रानुमिस्सानुतीत्यक्षणे घटेच्छासिद्ध्यात्मकपराम-
र्शौ तदुत्तरश्चानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वा-
धिकरणक्षणप्रसिद्ध्या इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणव्यवहि-
तोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकमिद्वैव सा सिद्धिः, अनुमिस्साविरह-
विशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽस्तत्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः
सिषाध्यायिषापथ्यन्तानुसरणम् ।

अथ वा ज्ञानेच्छयोर्योगपद्यानुपगमे इच्छास्यासामान्यनिवेशे
यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धा-
वप्रामाण्यग्रहस्तदनन्तरमनुमितिः सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
ताया एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य
सिषाध्यायिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धेः
स्वपदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवार-
णाय सिषाध्यायिषापदम् । तथा सति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषा-
ध्यायिषाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्पादक्षणव्यवहितत्वात्तापत्तिः ।

ज्ञानेच्छयोर्योगपद्यानुपगमे यत्रानुमिस्साद्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मक-
परामर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा तत्र तादृशसिद्ध्याधिकरणस्य कस्यापि
क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात् स्वपदेनोपादानमशक्यतया
सिषाध्यायिषाविरहविशिष्टतदभावो नानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे इति
तत्रानुमितिनिर्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न सार्था-

यः । घटेच्छेत्पत्तिर्यत्र क्षणे दक्षिणा तत्पूर्वमनुमितिसामग्रीसत्त्वे न-
दानीमनुमित्यनुत्पादवोजस्य दुर्घटत्वात् । न च अनुमित्सापूर्वकालो-
त्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकबाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पादसम्भवः ।
अपेक्षाबुद्ध्यन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्तावेव तस्याः क्षणत्रयावस्था-
नसम्भवात् ।

यत्तु यत्रानुमित्सानन्तरं घटेच्छा तदनन्तरं सिद्ध्यात्मकपरागमशो-
स्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणा नेच्छाविरहविशिष्टसि-
द्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रतिब-
न्धकत्वाय सिषाधयिषापयन्तद्गुणमिति । तदप्यसत् । इच्छा-
विरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरेऽव्यवधानप्रतियोगिस्व-
क्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया तदुत्त-
रत्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया उक्तानु-
मित्युत्पत्तिक्षणस्य इच्छाविरहविशिष्टतात्सर्ज्याधिकरणक्षणाव्यवहि-
ततया तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च तादृशसिद्धिरिच्छाविरह-
विशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया अनुमित्य-
निर्वाहविरहान् ।

प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले सिषाधयिषापूर्वस्थायिनः क-
स्यचित् स्थूलकालस्य परागमशोत्पत्तिकाल विनाशे पूर्वकालाव-
च्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणतादृशकालध्वं-
साधिकरणपरागमशोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य
सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपप-
त्तिरतः कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम् ।

न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशो-
ऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरह-
सिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि सर्वदेव विशेष्याभावविशेषणाभावा-
न्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षण-
त्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्ति सम्भवतीति वाच्यम् । सिषाधयिषा-
पूर्वक्षणादेः सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि
तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषि-
तसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धे-
रधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । एकरूपावच्छिन्नस्यैव

विरुद्धव्यावच्छेदकत्वविहात् ।

न च सिद्ध्यनधिकरणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकता-
सम्भवः । देश वृत्तौ कालस्यैव काले वृत्तावधान्तरकालस्याप्यधिक-
रणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात् । तथा च विशिष्टाभूतसिद्ध्यनवच्छेद-
कस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छे-
देन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् ।
एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति काले उभयत्वविशिष्टवृत्ता-
या अपि दुर्घटत्वापत्तेः । प्रत्येकाधिकरणक्षणस्य उभयत्वविशिष्टा-
नधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधि-
करणक्षणयोरनुगतरूपणाप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न हि एकरूपा-
वच्छिन्नस्य तस्याधिकरणं रूपान्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरण-
मप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति, दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरण-
दिवसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृ-
त्तित्वात् । यदि चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्ये-
काधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयं त-
दा उक्तस्थले सिषाधयिषाविरहक्षणसिद्धक्षणाभयान्यतरावच्छे-
देन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य त-
दवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव,
उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकाविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वाप-
गमात् । अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशिष्टमात्रस-
त्त्वं एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभा-
वोऽपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकवि-
शिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वं सिषाधयिषा-
भावस्य सिद्धौ वैशिष्ट्यमित्याग्रमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते ।
एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिषाधयिषाकाले सिद्धत्वे सिषाध-
यिषाभावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्वाहान् ।

न चैवं विशिष्टाभावस्यानातिरिक्ततामते केवलसामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेऽप्यसत्त्वा-
दसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः । तथा च तादृशसम्बन्धेन रूपा-
दिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ भावसिष्ट विशेष्याभावसत्त्वा-
दिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानातिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य क-

पादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपताया एवोपगमेन नीरूप-
द्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्वाहात् । एवञ्च उक्तस्थूलकण्ठे केवलसामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावासत्त्वात्,
विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहृतमेव । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषा-
विरहविशिष्टे सिद्धधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि
प्रतिभाति ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनि-
वेशेऽपि तादृशकाले कालान्तरीणसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य त-
न्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादतादृशकालमादाय उक्तदूषण-
स्यानवकाशस्तथाऽपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध-
धिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वापादानम् ।

यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्यक्षणावच्छिन्नस्य
क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्वापतादवस्थम् । तथाऽपि स्ववृत्ति-
यावच्छिन्नविशिष्टस्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशि-
ष्टत्वनिवेशान्न दोषः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरण-
त्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम्, स्थूलकाले स्वा-
धिकरणत्वस्य च न तदवच्छिन्नत्वानियम इति सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्या-
वच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं न तु क्षणत्व-
माप निधिष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अ-
नुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयान-
भ्युपगमे सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिद-
वस्थमनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तर-
क्षणात्पन्नानुमितिकमिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना
ईश्वरीया च सिद्धिरेव, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्ष-
णाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्त-
सिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेः महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु यदुत्तरम-
नुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तद्वद्व्याश्चरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धक-
त्वं न त्वन्यस्या इत्यनुपपत्तेर्नावकाशः ।

अव्यवधानांशानिवेशात् प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं, तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । स्वपूर्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वरूपस्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्वासामेव सिद्धीनां पूर्वं कदाचित् स्वाधिकरणे ऽनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोऽन्तरोत्पन्नसिद्धिरिव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितक्षणात्पन्नानुमितिकमिज्ञा, तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उत्तरेति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम् ।

सकलासिद्धीनामेव स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्तस्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्वपूर्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया पूर्ववदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम् । अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः ।

यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोषवारणसम्भवः । तथाऽप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्याश्चतुर्थक्षणऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नापपद्येतेति गुरुशरीराया अप्युत्पत्तिनिवेशनम् ।

अथानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं निरुक्तक्षणात्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः कथमुपेक्षितमिति चेत् ? तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्रया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव इच्छात्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्वत्वघटकानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशधैर्यधर्मात् । तादृशस्थलीयसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरहविशिष्ट्यनिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सहकृतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः । तथा चेच्छाजनकसामग्रया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि मूलाधिरोधोपपादनायोक्तगुरुरीतेरादरः । अत्र क-

लपे वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनि-
वेद्योद्धर्तुकामस्त्वगत्या इच्छासामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वम-
तमाश्रित्यैव भूलोपात्तं सहकृतान्तं सार्थकयिष्यतीत्यवधेयम् ।

अनुमितेर्व्यवहितपूर्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्वस्थायिनो घटज्ञानादे-
रविरोधित्वापपत्तये सिद्धिपदम् ।

(दी०) अथ तृतीयक्षणव्यवधायकाद्वितीयक्षण एव अव्यव-
हितत्वपर्यवसानाद् यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिमिषाधयिषानुमि-
तयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो
विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् ?
यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्राप्त्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र
तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तन्न । यत्र अनुमित्सानाश-
काले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षतावि-
रहप्रसङ्गात् ।

(गा०) अवगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र
सप्रतिपत्तिं प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहावशेषणप्रयोजनं पृ-
च्छति । अथेति । तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणका-
लध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय
तृतीयक्षणव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम् । तृतीयक्षण-
व्यवधायकत्वम् । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वा-
धिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम् । सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषो प-
क्षौ सिद्धयुत्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा विशेष्या-
भावादेवानुमितेः पूर्वं पक्षता निर्वहति अतोऽविरलेति । पक्षतास-
म्पत्तये इति । सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले
सिद्धौ द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-
सिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्वाहादिति भावः । प्राथ-
मिकस्त्विति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुपज्यते । स्वक्षणस्येति ।
विशेषणमित्यनुपज्यते । उत्तरयति । यत्रेति । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पा-

दमते सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे सिद्धेर्वा परामर्शरूप-
त्वे परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावो नि-
र्वहतीति क्रमेणेति । अविरलक्रमेणेत्यर्थः । सिषाधयिषासिद्धोरन्तरा
क्षणैकविलम्बे सिषाधयिषाविरहणं क्षणं विशिष्यापि पक्षतानिर्वा-
हस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा का-
लव्यवधानेनोत्पत्तौ विशिष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च । सि-
षाधयिषा । अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा । अनुमित्यात्मकसिद्धावि-
च्छायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्ति-
रेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति । पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । सिषा-
धयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षण-
स्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन
सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या
पक्षतानुपपत्तिः । तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव, तद्ध्वंसाधिकर-
णकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमे-
वेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः । यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यन्तरं
घटेच्छा तत्रानुमितिवारणाय इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषा-
धयिषाया उपादानम् । पक्षताविरहेति । सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि
सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य तादृशक्षणध्वं-
साधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया तत्सामान्याभावात्मकतादृश-
क्षणाव्यवधानविरहादिति भावः ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-
सिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याप्युक्तानुप-
त्तिः शक्यते वारयितुं तथाऽपि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षा-
तापक्षस्याक्षितत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः ।

(दी०) अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव द्वितीयमपेक्ष्य
तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम् । स्वध्वंसाधिकरणकालध्वं-
सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा
तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तथा च यत्र क्रमेण सिद्धिमि-

षाधयिषानुमितयस्तत्र, प्रथमपक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्ष-
णस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं । द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वि-
तीयक्षणं पक्षतासम्पत्तये । यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री
प्रतिवधायनुमिति तदाऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तिसिद्धिभिन्नासि-
द्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत् ? ।

(गा०) तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेद्य शङ्कते । अथे-
ति । तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमक-
स्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्य-
वधानशरीरे निवेशनीयत्वात् । तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसा-
धिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्ष-
णध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्या-
क्षतत्वमिति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिक-
रणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधान-
निवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाध-
यिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१)व्याभिचारतादवस्थ्यात् । चतुर्थक्ष-
णसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथाञ्चिन्नवंशे चतुर्थक्षणोत्प-
न्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीय-
क्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्वाक्त । स्वध्वं-
सेति । उभयत्र कालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन
सर्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्वपूर्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्य-
न्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्वकालस्य तत्पूर्वकालीनस्वविषयकज्ञान-
नाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिषा-
धयिषासिद्धिपरामर्शानुमितिनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे
सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्ना-
नुमितिकत्वनिर्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्त्यसङ्गतेः स्थलान्तरे
तद्यावृत्तिमाह । तथा चेति । प्रथमपक्षणे पक्षतावारणायेति । ता-

(१) तृतीयक्षणसाधारणव्यवहितोत्तरत्वकल्पे सिषाधयिषा-
विरह उत्तरक्षणस्यैव विशेषणमिति ध्येयम् ।

दशसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिकतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्ववि-
रहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः । प्रथमक्षणे पूर्ववत् सिपाध्याध्यावि-
रहविशेषणसत्त्वेऽपि स्वनाशधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वघटि-
ताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकल्पे नोक्तातिप्रसङ्गवारणान्भवः । अ-
नुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य
सिपाध्याध्यावि-रहविशिष्टतत्सिद्ध्याधिकरणप्रथमक्षणेऽप्यधिकरण-
त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह । उत्तरे-
ति । तथा च उक्तस्थले सिद्ध्याव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिपाध्या-
ध्यासत्त्वात् सिपाध्याध्यावि-रहविशिष्टतादशक्षणेऽप्यनुमितिकत्वं नानु-
मितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहः ।

द्वितीयविशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्राग-
भिहितम् इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्वं तत्प्रयोजनकत्वं न तु प्रथ-
मविशिष्टान्तवदन्यादशमिति दर्शयितुं पूर्वोक्तमप्यनुवदति । द्विती-
यन्त्विति । सिद्धेर्विशेषणमित्यनुपपद्यते । तत्रैवेति । यत्र क्रमेण सि-
द्धिसिपाध्याध्यानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः । द्वितीयक्षणे इति । तृतीयक्ष-
णेऽनुमितिनिर्वाहार्थमित्यादिः । पक्षतासम्पत्त्य इति । विशेषणा-
भावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्वाहायेत्यर्थः । अन्यथा उक्तक्रमेण
तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्षतानुप-
त्तेरिति भावः ।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः । सिपा-
ध्याध्याकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भ-
वात् । इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्विती-
यमपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽप्य-
नुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिनिर्वाहा-
दन्याशयेन इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं
परित्यजति । यदि चेति । इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या
हीनबलत्वेऽपि अनुमितिसाविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्र-
ति प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकतया तस्याप्येव बलवत्त्वकल्पन-
मुचितम्, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेकप्रतिबन्ध-
काभावघटिततया गुरुशरीराया शयि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिब-
न्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादिति युक्त्या ज्ञानेच्छयायोगप-

द्यस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिर्विरोधिताव्यवस्था-
पने न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्त्युक्तम् । सिद्धाध्यायिपात्रिहवि-
शेषणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहृतपूर्ववर्तित्वं परित्यज्या-
व्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानामतिकृत्वरूपगुरुविशेषणोपादानमनुवि-
तमित्याशयेनाह । अनुमित्यव्यवहितेति । अनुमतिपदं स्वसमाना-
धिरक्षणानुमितपरमतो व्याधकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसि-
द्धेराश्रयऽनुमित्यनुपादोपपादकतानिर्वाहः । यन्नाशानन्तरमनु-
मितिरुपपत्स्यते तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यवहित-
त्वोपादानम् । तच्चानुमितिपूर्वकालीनध्वसाप्रतियोगित्वरूप पूर्वक्ष-
णे सिद्धावेव वा विशेषणम् । पूर्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्बन्धन
प्रागभाववत्त्वमेव । ध्वसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः । सर्वा-
सामेव सिद्धीनां पूर्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ताव्यवधान-
वत्तयाऽनुमित्यव्यवहितसिद्धिभिर्नासिद्धप्राप्तसिद्धिरतः पूर्वक्षणवृत्तित्वं
विशेषणम् । पूर्वत्वं प्रागभाववत्त्वम् । अनुमित्यादिपर्यन्तावस्थापि-
स्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतेः क्षणत्वपर्य-
न्तनिवेशः । प्रागभाववच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशः च क्षणत्वमनुपादेय-
मेव । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धन प्रागभाव-
वत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयम् । प्रागभावानभ्युपगमे वक्ष्यमाणं त-
दुत्पत्तिक्षणात्पत्तिः यस्यप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्वत्वमेव, क्षण-
विशेषणम्, तद्वटुकदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभविष्यति । अनुमि-
त्यव्यवहितपूर्ववर्तिना मनोयोगादेस्तादृशसिद्धिभिन्नतया प्रसक्त-
भातेबन्धकतावारकद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय प्रथमसिद्धिपदम् ।

न प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन उभयपरित्याग उचित इति
वाच्यम् । तथा सति बाधबुद्ध्यादेरपि निरुक्तरूपेणैव प्रतिबन्धक-
तया स्वतन्त्रतत्प्रतिबन्धकताव्याघातात् ।

न च व्याहृत्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं न हि तत् क्षतिमावहति,
किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् ।
एतद्वाप्यस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात् ।

यद्यप्येवं प्रथमसिद्ध्यनुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्ध-
कताविलोपभीरूणां द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुज्यते, अखण्डा-
भावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शादिति प्रथमतदुपादानमनु-

चितम् । तथाऽपि अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिनां स्वत्वभटितत्वेन निरुक्तरूपेणानुगमसम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीय-
तया सिद्धौ सिद्धातिरिक्तादृशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवे-
शे गौरवात् । सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय
प्रथमसिद्धिपदोपादानम् । अत एव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां
भेदनिवेशे च भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण म-
हागौरवात् फलानुत्पादानयतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्र-
तिबन्धकतापक्ष एव साध्यान्, सिषाधयिषाविरहावशेषणपरि-
त्यागश्चानुचितः । सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तानां अनन्तानां
तत्तद्व्यक्तिवावच्छिन्नभेदकूटनिवेशोपेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव यु-
क्तत्वादिति कथाश्चानुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति ।

(दी०) तादृशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणम्,
निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा ? नायः, अनन्तकार्यकारणभावप्रस-
ङ्गात् । तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणदानस्य वैय-
र्थ्यात् । तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्त-
न्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) सिद्धैर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति ।
तादृशसिद्धीनाम् । भिन्नान्तपरिचयेसिद्धिव्यक्तीनाम् । निरुक्तरूपे-
ति । निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः । अगत्या कार्य-
कारणभावानन्त्यमदोपायेत्यत आह । तादृशेति । तत्तद्व्यक्तित्वेन क-
ल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः । यादृशसिद्धयुत्तरं सिषाधयिषोत्प-
त्तावनुमितिः सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय कल्पनीयप्रति-
बन्धकताकतादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानिवेशस्याऽऽव-
श्यकतया सकलेति ।

ननु क्वचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्याऽऽवश्यकतया तदभि-
प्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरनोदुपणान्तरमाह । तत्तत्समयेति ।
तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्धिभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिक-
रणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः तासां विनिगमनाविरहेण कमिकसि-
द्धिसिषाधयिषानुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमिति-

धारणाय सिद्धेः सिषाध्रियिषाविरहविशिष्टतद्वाक्यत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः । तथा च मूलोक्तस्य
सिषाध्रियिषाविरहविशिष्टसिद्धिभाषस्य पक्षतात्वव्याघात इति भावः ।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः
तथा च तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य
प्रतिबन्धकत्वं तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमि-
त्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसज्यति । तत्तत्समयेति ।
सिद्ध्यनन्तरं सिषाध्रियिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थले इत्यादिः । सि-
षाध्रियिषाविरहविशिष्टमिच्छाभावेतरसकलकारणाधि करणतत्तत्क्षणा-
वच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः । सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाध्रियिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सि-
द्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

(दी०) नान्त्यः, सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेर-
नन्तरमनुमितिः कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्योत्पादादिकं कारण-
तावच्छेदककोटौ निविशते । तथा सति उत्पत्तिकालावच्छि-
न्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमाना-
धिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्य-
वहितपूर्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानु-
त्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयकत्वेन वा । किं
वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञा-
नत्वादिना कारणत्वं स्यात् । अव्यवहितोत्तरश्च तृतीयक्षण
एवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) नियामकाभावात् । नियामकाभावप्रसङ्गात् । सिषाध्र-
यिषाविरहविशिष्टमिच्छासिद्धत्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाह्याया
निरुक्तसिद्धिभिन्नासिद्धभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादनिर्वाह्या-
तद्भावस्य चान्यान्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वा-
सम्भवादिति भावः । ईदृशान्यान्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिब-

न्या निरस्यति । न वेत्यादिना । एवार्थे वा । कार्योत्पत्तेः कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधनित्वकथनेन तस्याः कारणताव-
च्छेदककुक्षिनिवेशेऽन्योन्याश्रयः सूचितः । तथा सति प्रायशः का-
रणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्योत्पत्त्यधीनत्वापा-
तात् । निविशते । निविशमानमदूषणावहम् ।

अथ वा उक्तपक्षतायाः कार्योत्पत्तिनियामकत्वमेव न वेत्यादिना
निराकृतम् । कारणतावच्छेदककोटावित्यादेः कार्योत्पत्तिनियामक-
तावच्छेदकघटकमित्यर्थः ।

यद्यापि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकत्वं स्वत्वघटितत्वेन
तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे तन्निवेशान-
र्थक्यात्, तत्परिचयव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवे-
शनीयाः । तथा च कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम् । त-
थाऽपि भेदकूटनिवेशे विशिष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण का-
रणतानन्त्यं दुष्पारिहरमेवेति भावः । कार्योत्पादादिकमित्यादिप-
देन ईदृशगौरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि सङ्ग्रहः । तस्य कारणताव-
च्छेदकत्वं एव तृतीयप्रतिबन्धः सङ्गतेः । अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्र-
तिबन्ध्या स्वीकारयति । तथा सतीति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्प-
न्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणाय उत्पत्तिकाला-
वच्छिन्नत्वविशेषितेनेति । स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकालसम्ब-
न्धविशेषितेनेत्यर्थः । तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन । तेन
उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकालध्वं-
सावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-
ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वादु-
क्तातिप्रसङ्गादवस्थ्यमतः कालपदम् । ईदृशकालसम्बन्धस्य उ-
पलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे स एव दोष इत्यनो विशेषणविधया
तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुपङ्गाय चावच्छिन्नान्तस्य कर्मधारयमध्ये
प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनत्युक्तम् । विशेषणत्वञ्चास्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । धर्मिणां विशिष्यत्वात् । काला-
न्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तित्वमनुमिताविशेषणम् । तदर्थश्च स्वा-
धिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाध-

करणकालध्वसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम् । सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणोत्पन्नानुमितिकक्षानादितैस्तद्वितीयक्षणे नष्टप्रसङ्गः । तादृशानुमितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सतीत्युपेक्षितं तृतीयादक्षणस्य ज्ञानाद्यनाधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्यधिकरणत्वाक्षतेः । तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानुरोधस्तु न तदुपेक्षाबीजम् । तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः । अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावस्थायितामत एवैतत्प्रतिबन्दिप्रदर्शनम् । अन्यथा सिद्ध्यादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तस्यास्तृतीयक्षणपर्यन्तावस्थानमते तद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालावच्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम् ।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तराद्वाऽनुमितिप्रसङ्गवारणायधिकरणान्नं क्षणविशेषणम् । स्वपूर्वकालोत्पन्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्तस्वद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः । अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्वाहो बोध्यः । तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्वारणाय स्वसमानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणम्, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नाद्विवादितस्तद्वतः पुरुषान्तरस्यानुमितेर्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितम् । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् ।

बहुव्रीहप्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्य लघुरूपान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्ति-

कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुपज्यते । अन्यथाऽनुमित्यव्यवहित-
पूर्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तर-
मप्यनुमित्यन्तरापत्तेः ।

न चानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणात्पक्षेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उ-
त्पात्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपगुक्तमिति वाच्यम् ।
अव्यवहितपूर्वक्षणात्पक्षेर्विशेषणत्वे तदघटकवृत्त्यंशस्य विशेषणत-
यैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वसानधिकरणरूपस्य उत्प-
त्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापातात्प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परि-
त्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिव्यविशिष्टज्ञा-
नत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव । तदनुमितौ सामाना-
धिकरण्यविशेषणप्रयोजनं पूर्ववत् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं प्राग-
भावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति त-
त्प्रागभाववत्त्वम् । अनुमितिपूर्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञा-
नादेर्वारणाय दलद्वयम् । अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकाल-
ध्वंसाधिकरणकालध्वसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य
लघुत्वादप्येतत्कले लाघवं बोध्यम् ।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणव्यवहितपूर्वत्वमेव निवे-
श्यम्, अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायिस्थूलकाले अनुमित्यु-
त्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् । अनुमिति-
प्रागभावाविशिष्टात्पात्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव । अनुमित्य-
व्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्वज्ञानघटज्ञानादितो ऽनुमिति-
पूर्वमनुमितेर्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम् । पूर्ववद् द्वित्वादिवारणाय-
सविषयकत्वनिवेशनम् । ज्ञानत्वेऽपेक्षाबीजमपि पूर्ववद्बोध्यम् ।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादनुगम इति प्र-
तियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्मेण कारणतां प्रस-
ज्यति । स्वक्षणेति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमा-
नाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्र्यसमवधानक्षणात्पक्षे घटा-
दिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतत्समा-
नाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः । तादृशादेव परामर्शा-
दनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणार्थप्राप्युत्पात्तिकालावच्छिन्नत्ववि-
शेषितेनेत्यनुपज्यते ।

न चैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनानुगम-
स्याऽऽवश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम् । तत्तद्वस्तुनिष्ठत-
त्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्व-
स्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात् ।
स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणा-
नुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाधिकरणक्ष-
णानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ
सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयके भेदकूटप्रसिद्धिः । स्वक्षणाव्यवहितो-
त्तरत्वं पूर्वनिरुक्तं ग्राह्यम् । तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीया-
नुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसा मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधि-
करणसमयोत्तरक्षणानुत्पात्तकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यक-
मिति परामर्शाद्यसम्वहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य
स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः । निरुकाव्यवधान-
स्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्वं कदाचिदुत्पन्नाया अप्यनुमितेरु-
त्पत्त्यधिकरणक्षणे अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमिति
तादृशघटज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकाले सत्त्वात् तादृ-
शं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम् । अनुमितेः
स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया स्वपदेन उपादा-
नासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः । व्यधि-
रणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधि-
रण्यमनुमितिर्विशेषणम् । द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणो-
त्पत्तिमुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्ष-
या तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेश-
नमेवाचितम्, तावदेवातिप्रसङ्गमङ्गादित्याशयेनाह । किं चेति । पद-
व्यावृत्तिः स्फुटं । यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं
तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्यव्य-
वहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वात्
ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वेनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र
निवेशितम् । तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनानुगमस्तु नाशङ्कनीयः ।
पूर्वकल्पद्वयेऽपि तत्सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात् । अननुगमास-
हिष्णुतायाश्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहि-

तपूर्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-
णत्वप्रसूक्तिर्विज्ञा ।

न चापदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरामर्शत्वस्य लघुतया ते-
नैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुच्यते इति न प्रतिबन्धवकाश इति वा-
च्यम् । उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरहदशायाम् उक्तरूपावच्छि-
न्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कारणान्तरस्याकल्पनीयतया
लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

ननु यत्र घटज्ञानाद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-
मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । प्रथमक्षणमपेक्ष्य
द्वितीयस्येव द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तर-
त्वेन तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिक-
त्वादित्यत आह । अव्यवहितोत्तरश्चेति । द्वितीयक्षण एवेति । अ-
व्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः
किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथा च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिक-
रणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वाच्च तस्याव्यवहितोत्तर-
त्वमिति भावः ।

(दी०) न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरो-
धिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्श-
स्य अतथात्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसामग्र्या विरोधिण्या
विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा त-
त्सम्भवात् । संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य द्रागेव निरासात् ।

(गा०) पूर्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनप्रयो-
जनं स्फुटयितुमाशङ्कते । न चादिमेष्विति । शेषकल्पे विनश्यदव-
स्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपरा-
मर्शस्यवानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणं सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यत आदि-
मेष्वित्युक्तम् । अतथात्वादिति । द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तत्का-
रणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानुमित्यव्यवहि-
तप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनु-
मितिपूर्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिनोत्पत्तुमर्हतीति

शङ्कानिरासायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेणेति । परामर्श-
मात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसामग्र्येव, तदानीन्तु न त-
त्सामग्री तद्व्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति । तदानीम् ।
तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे । अनुव्यवसायादित्यादिना सन्निकृष्टव-
स्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः ।

ननु यत्र परामर्शात्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्र-
त्यक्षस्य भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे
विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते रुकलज्ञानसामग्रीषु
प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसाम-
ग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात् । उक्तकारणतावच्छेद-
काक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आह । अन्तत इति । कथञ्चिज् ज्ञाना-
नुत्पादेऽपीत्यर्थः । संस्कारादिति । तस्यापि सविषयकत्वघटिततत्त-
त्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ।

न च यत्र परामर्शादिरूपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम् ।
फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरुपे-
क्षात्वस्यैवासिद्धेः ।

नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, सं-
स्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादन आह । संस्कारजन्य-
त्वेनेति । निरासादिति । संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-
प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञायमा-
नलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनकत्वे-
नातिप्रसङ्गादिति भावः ।

(दी०) स्याद्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-
क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वा-
नधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमानाधिकरणानुमि-
त्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा
प्रतिबन्धकत्वम् । तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वं-
सप्रतियोगित्वम् ।

(गा०) प्रकृतसाम्याय कार्यानुत्पत्तिनिर्वाहतावच्छेदकरूपे-

ण प्रतिबन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति । स्वसमानाधिकरणेति । पदव्यावृत्तिगुणमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिमिद्धिभिन्नसिद्धभावपक्षतावद्वाध्या ।

सिद्धात्मकपरामर्शानन्तरासिपाधियिपात्पात्तकाले सर्वत्र तत्तदात्मसमवेतधर्मनाशस्याप्रामाणिकत्व यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्षणेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शादेरनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणेवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणेस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वान्नत्र कल्पे तादृशस्थले सिपाधियिपात्पादकालेऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः ।

अत्रानुमितेरेव्यवहितपूर्वत्वं वक्ष्यमाणतदुत्पात्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगत्वम् । नत्र क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकर्तृत्वसमादायातिप्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् । एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यधिकरणसमयोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम् । अनुमित्युत्पत्त्यनाधिकरणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । अनुमित्युत्पत्त्यनाधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वम्यानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणेभिन्नक्षणे एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयत्रैवावश्यकम् ।

अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पात्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वानाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेनानुमित्युत्पत्त्यनाधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेषवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह । स्वसमानाधिकरणेति । यदि च पूर्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकर्तृत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकर्तृत्वसमादायातिप्रसङ्गः, न तु तदुत्पात्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकर्तृत्वनिवेशे, तथा च क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेद्यमेवेत्युच्यते तथाऽपि उपलक्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पात्तिकत्वविशिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरुशरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः ।

न चैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्पत्त्यपेक्षाविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेद्यम्, अनुमित्युत्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानु-

मित्यात्मकपरामर्शानन्तरज्ञानानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः
तत्रानुमित्सोत्पादकालस्य तत्पूर्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनु-
मित्युत्पत्त्यधिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्प-
त्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिताया दुर्घटतयाऽनुमित्सोत्प-
त्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावापलक्षितसमयोत्पत्तिक-
त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-
स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिताया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-
विरोधितापत्तेः, तथा च साम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्यु-
पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वाप्लक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशेऽपि
दर्शितस्थलेऽनुमित्सोत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरणतयाक्तदा-
षानवकाशेन तत्कल्पे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यनधिकरणत्वस्य
समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधिकरणसमयवि-
शेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्तिरतस्तदुत्पत्त्यन-
धिकरणत्वपर्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्वत्वं समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव न तु
वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्, तदुत्पत्तिक्षण-
निवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभावानभ्युपगन्तुनयं तदुत्पत्तिकाली-
नध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वम् । तथा च तदुत्पत्तिकालीनध्वं-
सप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-
न्त्र्येण निवेशनमफलम्, तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिकालो-
त्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्वकालवारणसम्भवादित्याशये-
नानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगि-
त्वरूपमेव वाच्यमित्याह । तदव्यवहितेति । अनुमितिस्थिति-
कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृ-
त्तित्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः । उत्पत्ति-
विशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तद्भावायैव क्षणपदम् ।

(दी०) न चात्र प्रथमे यत्र मिद्धात्मकपरामर्शानन्तरं
सिधाधायिपाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न
विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा
स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्तित्वेन अविरोधि-

त्वादिति वाच्यम् । अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादि-
परमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात्,
फलानुत्पादवलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात्, कारणान्तरक-
ल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहा-
विरोधित्वात् ।

(गा०) द्वितीयकल्पानुसरणवीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चि-
दुद्धर्तुमाशङ्कते । न चात्राति । सिपाधयिषात्पत्तिकाले कस्याचित्त-
दात्मधर्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया
न सिपाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाश-
स्थलानुधावनम् । अन्यदीयधर्मनाशेऽपि तेन धर्मेणाप्रत्यासन्नतया
अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धाम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम् ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं सिपाधयिषोत्पादस्थले परामर्शव्यवहि-
तक्षणे फलेच्छा अवश्यमेव स्वीकार्या, तथा च तस्या एव सिपाध-
यिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेक्षानुद्ध्यात्मकफलज्ञानान्
यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्प-
त्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्मावनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणोदम् ।
अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रका-
रेणानुमित्सा सम्भवतीत्यभिप्रायेण वा ।

सिपाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्वोत्पन्नपरामर्शादेरेवा-
नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापस्यसम्भव इत्यतो
ऽनन्तरमनुमितिस्त्युक्तम् । अनवरतेति । अनवरतपरिस्पन्दमाना-
नामपरिमितपवनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगस-
न्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशादित्यर्थः ।
अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागतिस्वभावानाम-
पि एकव्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविनाशसम्भव इत्यपरि-
मितान्तम् । प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादिनाशस्य सम्भवेऽपि न
प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह । फलानुत्पादेति । कल्पनासम्भवादिति ।
अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणमन्वस्यान्नश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृश-
संयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादननिर्वाहाय सिद्धभावादिरूपकारणान्तर-
मेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तिरित्यह आह । कारणा-
न्तरेति ।

ननु अनुमितिपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ
उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादननिर्वाहाय तादृशकारणाभावोपपादकसं-
योगादिविनाशः कल्पनीयः । प्रथमश्च तादृशग्रह एव न सम्भवति
उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्निध्यतया अ-
न्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आह । अन्वयव्यभिचारेति । कारणत्व-
ग्रहाविरोधित्वादिति । कारणतायाः कार्यव्यापकतामर्भाया ग्रहं
ग्राह्याभावावगाहितया व्यातरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्,
सामग्रीनिष्ठकार्यव्याप्तेश्च कार्यकारणभावाद्यदकतया तादृशव्याप्ति-
विरोधेनान्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्यकारणभावग्रहविरोधित्वे माना-
भावादिति भावः ।

(दी०) उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा
एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः । भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति
तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्ववि-
शिष्टत्वादिना वा कारणत्वम् । तथा च उपमानादेः प्रमाणान्तर-
त्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात् । विलीये च
परामर्शत्वादिना कारणत्वम् वायत्त्वादिना च प्रतियन्धकत्वम् ।
अनर्थैव रीत्या कार्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्ध-
कानाञ्च अतथात्वक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रभज्येत । अत एव न
न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः ।

(गा०) ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दार्शि-
तम्यले सिद्धिरनुमितिरूपा तत्र तद्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमि-
तिपूर्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तद्वस्त्येवेत्यत आह ।
उपादीयन्तामिति । प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः । समयवि-
शेषः । यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नात्यगते तत्क्षणव्यवहितपूर्वक्षण-
रूपः । तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वमभावात् । एवं सति प्र-

तिथ्यन्वकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या । सर्वत्र क्षणविशेषसम्बन्ध-
स्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्धादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविर-
हात् । क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम् । अततिरिक्तत्वा-
भिप्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जय-
ति । भवेद्वेति । एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्वात्मन्यनुमित्यापत्ते-
र्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः । क्षणस्य कारणता च यदा ता-
दृशक्षणः तदुत्तरं कार्यमिति कालिकप्रत्यासत्या बोध्या । परामर्श-
साधारण्यानुरोधेनाह । तादृशेति । तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वव-
र्त्तित्यर्थः ।

यद्यप्यत्र पूर्वोपदर्शितस्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषण-
तयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारणस्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनानुग-
ममाशङ्क्य तत्पुरुषीयत्वघटितैतत्कल्पानुसरणं बोध्यम् ।

न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या
लिङ्गपरामर्शादिसिद्धभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वा-
च्यम् । लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्याऽऽवश्य-
कत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामिव भूयस्त्वात् ।

उत्तरूपेण कारणतास्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति । तथा चेति । उ-
पमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः । प्रमाणान्तरत्वम् । अनुमितिब-
हिर्भूतप्रमाणत्वम् । सर्वत्रैवेति । उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादि-
घटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेत्य अत उपमा-
नादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्वाह्यस्य उक्तकारणस्या-
नुमितिसामग्रीत्वे तु तस्याः सर्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्ष-
णप्रमितेरेवासिद्धापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शा-
ब्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरपह्वममेवे-
ति नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्येताऽन्यदप्यमाह । विलीयेते-
ति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अ-
नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात्
बाधत्वादिनेति । कार्यान्तरेषु । प्रत्यक्षादिषु । कारणानाम् । सर्ववादि-
सिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसाम्निर्कर्षत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । प्रतिबन्ध-
कानाम् । सर्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छि-

ज्ञानाम् । अतथात्वम् । अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्च । अकल्मानाम् । अकारणत्वादिना सर्वानुमतानां कार्याव्यवहितपूर्ववर्तितद्विज्ञानामुदासीनवस्मूनाम् । तथात्वम् । कारणत्वादिकम् । प्रसज्येत । तेषामप्युक्तकारणनावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः ।

अत एवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तिवाचिष्ठिभावाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृशसिद्धिभिन्नसिद्धित्वावाचिष्ठिभावावेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवर्तिसिद्धित्वावाचिष्ठिभावावेतुत्वे भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः । एतन्मते अधिकदूषणमाह । वैयर्थ्याच्चेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धित्वावाचिष्ठिभावावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधवुच्चादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणत्वान्तरताविलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः । एतन्मते इव दर्शिततृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्प्राप्तिकानुमितिकमिन्नसिद्धिभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम् ।

न च ज्ञानेच्छयोर्योगपथे सिपाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्ववर्तिपरामर्शादेः सिपाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकमिन्नतया पूर्वं सिपाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमिति विरोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति वाच्यम् । ज्ञानेच्छयोर्योगपथे सिद्धिप्रादानेऽपि यत्र पूर्वोत्पन्नसिपाधयिषाविरहोत्तरक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिपाधयिषा अनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्तदुर्वारत्वात् ।

न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिपाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्यमापतितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिपाधयिषानुमित्यन्तत्र सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽपि सिपाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिपाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तितया विरोधित्वासम्भवादिति ।

(दी०) सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानान्तिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न ।

साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा ? नायः, चक्षुरादिसत्त्वे विनाऽनुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानानिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनुमितिमामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमिनिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् ।

(गा०) समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत उपाध्यायस्य मतमाह । सिपाधयिषेति ।

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभाय समास उपेक्षितः । अनुमितिपूर्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिपाधयिषां विना कदाऽप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानानिरिक्तत्वं साधकमानाविशेषणम्, साधकमानपदार्थघटक-सिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्यवसितम्, इदञ्च लाघवमाशङ्क्याप्रे निराकार्यम् । साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति । साधकं हीति । तदुपहितम् । स्वजन्यासिद्धिविशिष्टम् । तत्सामग्री । सिद्धेः कारण-समुदायः । अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्याक्षतत्वाद्भिनाऽनुमित्सामिति । अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति । कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण । समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्वदेवं चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गे बोध्यः । प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः ।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्धभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यक्तमाह । अनुमानानिरिक्तिति । तथा सति पक्षताशरीरेऽनुमानानिरिक्तसाधकमानान्तर्भावस्य निष्फल-

त्वादित्यर्थः । सिद्ध्याप्तमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनुमिति-
वारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपाहितविवक्षणे
च तदनिर्वाहान्दति भावः ।

काचित्तु यथाश्रुतानुरोधेनानुमानान्तिरक्तेति तन्मात्रपरमेव ।

न च सामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य
सिद्ध्युपाहितस्यापि निवेशनमफलमवात वाच्यम् । यत्र विषये प्र-
त्यक्षाद्युपाहितसन्निकर्षादघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-
मशादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्ष-
तायां निवेशयितुमुचितत्वात् ।

न च तत्रापि सिद्धिप्रतिबन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपाहितनि-
वेशनमफलमिति वाच्यम् । शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायता-
मितीच्छावलादनुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेज-
कत्वोपगमात् । तथाविधेच्छावलादुपदर्शितप्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरम-
नुमितेर्वारणाय साधकमानान्तर्भावसार्थक्यात् ।

न च सिद्ध्युपाहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधा-
नासत्त्वे तादृशेच्छावलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि ता-
दृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावे-
ऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम् । यत्र प्रत्यक्षोपाहितच-
क्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्वे एवाशाब्दं ज्ञानं जाय-
तमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्र
तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपाहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानवि-
शेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसा-
धकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः ।

अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति । अन्यथा अ-
नुमितिसाधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षसा-
मग्र्यभावत्वेन । सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन । अन्योन्याश्र-
यादिति । अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतमज्ञा-
त्वा प्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तदज्ञानं च तदभावघटितानुमिति-
सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादिति भावः ।

अथ वा कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य
प्रत्येकं सकलकारणेणैव सत्त्वात् न्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयो-

गिताकाभावानुपगमे सामग्र्यां(१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेद्या, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नमेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नमेद्वत्त्वं, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशमेदावच्छिन्नमेद्वत्त्वं फलप्राप्त्यकार्यप्रादुर्भावः । तथा च परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षात्प्रादुर्भावः उक्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरणानिर्वाहान् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

अथैव कल्पे अन्यथा कृपणमुपन्यस्यति स्थाणुत्वाभावेति ।

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारमङ्गतिः (२) यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणज्ञानप्रतियोग्यारोपान् स्थाणुत्वाभावप्रत्यक्षे तत्रेत्यादिः । तदभावानुमित्यापत्तेः । स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः । तथा चानुमित्यन्यासिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः ।

न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्वं वा प्रतियोग्यारोपमन्तर्ध्वं विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम् । प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्याऽऽवश्यकतया शयात् ।

न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत्सामग्र्याश्चेच्छाग्रटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशेषदर्शनोत्तरमिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपमम्भवात्(३) । प्रतियो-

(१) “सामग्र्या” मिति पाठोऽन्यस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

(२) शोधितौ “इत्यपि” इत्यत्र “इति च” इति पाठः कञ्चित् पुस्तके स्यादिति भाति ।

(३) “न च प्रतियोग्यारोपस्ये” इत्यादिः “प्रतियोग्यारोपसम्भवा” इत्यन्तः पाठस्तु सर्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते ।

ग्यारोपकारणतायाः स्वासम्मततया “केचिदिति” (१) ।

(दी०) वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमे-
न प्रथमोपस्थितत्वाद्वाप्यत्र प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधा-
देरपि अत्रैवान्तर्भावपसङ्गात्, न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येक-
विशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ मत्यापशाब्दं ज्ञानं जायतामि-
तीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य,
प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् सा-
धकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषण-
तायास्त्वयाऽपि वाच्यत्वान् ।

(गा०) ननु पक्षताघटकप्रत्यक्षसामग्री नानुमितिसामग्र्यभा-
वघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारण-
कारणसमुदायरूपेव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानु-
मितिसामग्रीदशायां सिपाधधियारूपात्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः ।
एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता
न निवेश्यते, अपि तु लाघवादानुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमि-
त्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया
अपि आवश्यकत्वात् । तथा च न प्रथमोक्तान्यान्याश्रयावकाशः,
एवं सामग्र्याः कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावै-
शिष्ट्यं निवेश्यते । तथा चोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पाद्-
मुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्साविरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-
कासत्त्वात् अपि तु अनुमित्साविरहमेवेति नापराऽप्यन्यान्याश्र-
यः । अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भावेऽपि पृथक् प्रतिबन्ध-
कताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह । वस्तुतस्त्विति ।

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं सिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्मा-
वच्छेदेन कार्यानुत्पादं प्रत्यन्वयव्यतिरेकान्युविधायित्वम् ।

ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छि-

(१) दीधितौ “कोश्चित्,” इत्यस्य स्थाने केचिदित्येव पाठो भ-
ट्टाचार्यसम्मत इत्यतः केचिदितीत्युक्तम् ।

स्य कार्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तद्वच्छिन्नस्यतिरेकस्य च कार-
णान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्यानुत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न
तावता सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकर्तासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह ।
नियमेनेति । प्रथमोपास्थितत्वात् । प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तद्व-
च्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात् । उपस्थितिलाघवमु-
क्त्वा शरीरलाघवमाह । लाघवादिति । उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघ-
टिनस्याधिकभेदादिघटितया गुरुत्वादिति भावः । प्रत्येकम् ।
सिद्धित्वादिना । तथात्वम् । प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यथा । प्रतिबन्ध-
कत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्मावच्छिन्नानां तत्तद्वच्छिन्नभिन्नभिन्न-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वे । बाधादेस्त्यादिना संप्रतिपक्षादप्रदपरिग्र-
हः । (२) अप्रैव । पक्षतायामेव । अन्तर्भावप्रसङ्गात् । घटकताप्रसङ्गा-
त् । सिद्धिबाधसामग्रीविशेषाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षता-
त्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः । अन्यथा बाधबुद्ध्याभावस्य कारण-
तान्तरकल्पनापत्तिरिति भावः ।

न च बह्यादिनिश्चयाप्रतिषेधस्यायामपि बहिमान् पर्वतो घट-
वानित्याद्यनुमितौ बह्वचभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया बह्व्यादि-
प्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति बह्वचभावादिनिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चया-
नामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम् । बह्व्यादिप्रकार-
कानुमितौ बह्वचभावादिनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वंऽपि बहि-
मान् पर्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयासिद्धादिनि-
श्चयान्तर्भावैरेव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणस-
म्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात् ।

न च तथाऽपि बाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धि-
सामान्यं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति
पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यम् । तत्रापि भिन्नविषय-
कानुमितिसामग्रयादीनामन्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां बाधसा-
धारणान्यतरत्वादेरवच्छेदकतैरेवोपपत्तेर्बाधबुद्धेः सामान्यप्रतिब-
न्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानामुन्नेजकतयापि तदसिद्धेः ।

(१) संप्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित्कः पाठः ।

केचित्तु । अत्रैव । ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव । प्रतिबन्धकान्तरसा-
धारणान्तरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति भावत् । अन्तर्भावप्र-
सङ्गात् । अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात् । तदभावव्याप्यवत्ताजानादि-
साधारणान्तरत्वेनैव बाधादः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदाया-
र्थः । तथा च पक्षतायां बाधान्तर्भावपरत्वाभावाशोकासङ्कतिरिति
व्याचक्रुः ।

कान्तत्वं तदभावनव्ययदशायां । यादृशाङ्कविशेषधर्मितावच्छे-
दककायतामनः कारणान्तरत्वात्तत्र नियमतां अनुत्पादस्तत्साध्य-
कस्थलामप्राप्यकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोस्तन्मात्रानुमित्याया उत्सृजकतया
तयोऽनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्याविरहस्यान्यतरत्वाव-
च्छिन्न सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्याविरहविशिष्टसिद्धि-
सामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वेन द्विशेषसामग्रीत्वयो-
रेकस्यापि विशेषणस्य द्विधा निवेशनं गौरवान्, अन्यतरत्वघट-
कांशपेक्षया सिपाययिपाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत-
एव बाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । बाधसिद्धित्विशेष-
सामग्र्यन्यतरमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिपाय-
यिपाविरहविशेषणतायां सिद्धादिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमि-
त्सावलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धिबाधवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषण-
तया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधतदस-
व्याप्यवत्ताजानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवात्
स्मवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् ।

न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छा-
या उत्सृजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरह-
स्य सकृद्विशेषणतया लाघवपक्षेणमेवेति वाच्यम् । बाधादौ प्र-
त्यक्षेच्छाया उत्सृजकत्वे नानाप्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमा-
त्, अनाहार्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्ववच्छेदकत्वमङ्गीक्रियेयं बाधादिस-
मये आहार्यप्रत्यक्षस्योपपादनीयत्वादिन्याशङ्कां निरस्यति । न चे-
न्यादिना । गौरवमित्यन्तेनाशङ्का । अनुमितेरुत्पादादिति । प्रत्यक्ष-
सामग्र्यसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्येव तादृशेच्छाविषयीसङ्केरिति भावः ।
अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य । अर्थात्मित्वाप्रकारकतादृशेच्छा-

साधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य । तादृशश्च रूपं प्रागेवावेदितम् । अनुमित्यनुपपत्तिरिति । प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयसिद्धिरिति भावः । अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । पृथगेव । यथायोगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्ने एव ।

(दी०) स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयोः रन्योन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च । आत्मनिष्ठ समवायेन सिद्धेरभावः कारणम्, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिविशिष्टस्य वहेरिव इतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् । तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम् ।

(गा०) 'ननु अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यम्, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छाबलादनुमितेर्वारणाय चानुमितिभिन्नलौकिकप्रत्यक्षान्यस्वाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छा विशेषणीया । अनुमितिसामग्र्या, उपनीतभानसामग्र्या च समवहिताया इच्छायाः सङ्ग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम् । अनुमितित्वादिप्रकारिकायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः संप्रहायावच्छिन्नान्तम्, एवञ्चोक्ताघवमश्रुणमवैत्यत आह । स्वनिवर्त्तकेति ।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम् । अतीव गौरवमिति । अतिगुरुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः ।

नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्वारमेव, प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने एकत्रावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अनेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवह्न्यभावादिनिश्चयानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया बाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्धनवकाशात् । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाच्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेऽपि

विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धताद्वयमापादयति । अन्यतरत्वेति । अन्योन्याभावयोः । सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः । तथा च सिद्धिभेद-
विशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदाव-
च्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छे-
दकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः ।

न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदावच्छेदकभेद इति वा-
च्यम् । तादृशभेदाभेदोऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदाव-
च्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च वि-
निगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छे-
दकस्यावश्यं भेदात् ।

न चाखण्डस्य तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तवि-
शेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति
वाच्यम् । अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धा-
न्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथाऽवच्छेदकतायाः
सिद्धान्तमिद्वत्त्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वप्र-
हस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो
(१)ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पृशाय ।

न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्व-
रूपतः, तथा च नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम् ।
भेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्बलत्वात्, भेदरूपस्य
च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात् ।

एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतु-
त्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो वि-
शेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनि-
गमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्मिविशेषणतापन्नयोरेव व्यासज्य-
धुर्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोऽप्यवच्छेदकतापर्यामेर्महानसीयवह्नि-
र्नास्तीति प्रतीत्याऽवगाहनादिति, तर्हि न । महानसीयवह्निर्नास्ती-
त्यादिबुद्धौ बह्वित्याद्येकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीय-
त्वाद्यपरविशेषणभानेनिधम इत्येकत्रानेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये ध-

(१) किञ्चिद्गुणेण भासमान इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहा न तु धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इति नियमेन प्रकृते कस्य धर्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वातद्वयच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविगृहणावच्छेदकताभेदस्याऽऽवश्यकत्वावच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमोऽपि प्रतियोगितानवच्छेदकगुणवन्मानुगमाश्च तयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह । आत्मनिष्ठश्चेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकासञ्जभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूपसामान्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरस्परआत्मकभिर्भासन्नसम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्वदेवात्मनि सत्त्वात् । तादृशाभावकारणताया अतिप्रसङ्गाचारकत्वादिति(?) भावः ।

ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धानुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह । मणीति । वह्निरित्यन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम् । प्रतिबन्धकत्वायोगादिति । मनोयोगस्यानुमिताविहितत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः ।

यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वं क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वं वह्नः प्रयोजनावरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धकथानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथाऽपि मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बाध्यम् ।

न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामनेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुःसंयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वान्नाधिक्यमेतन्मतेऽपि, कालानिष्ठतया सामान्यभावहेतुत्वे तत्तत् पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यम् । तथाऽपि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधेन विषयप्रत्या-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

सन्नतया यशुःसंयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रति-
बन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च ।
तथा चेति । एवं गीत्या प्रातश्चन्दकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्याऽऽव-
श्यकत्वे च इत्यर्थः ।

(दी०) एवं सिद्धेः सिपाधयिपादिरहेण वैशिष्ट्यमेक-
कालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणयशुःसंयोगादेस्त्व-
न्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लापतात् मि-
द्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम् , एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-
निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

(गा०) पूर्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-
णयोः सिपाधयिपादिरहपदाथयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशपार्थक्यं व्य-
वस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तादृशेषणताभेदं व्यवस्थापयति ।
एककालेति । एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वात्त्यर्थः ।

यद्यपि सम्बन्धघटके एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिपा-
धयिपाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव ।

न च तत्र कालानन्तर्भावे सिपाधयिपाकालेऽपि सिद्धौ काला-
न्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्तते, अन्या-
त्मानं घटादेः च तादृशविशेषणञ्चति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहत-
मिति कथं विशिष्टाभावेन वर्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकाला-
भावात् तदानीं तद्वदितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वा-
च्यम् । सिपाधयिपाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतद्भावाधिकरणतान-
वच्छेदकतया तादृशधिकरणताघटितसामानाधिकरण्यरूपतदि-
च्छासमानाधिकरणसिद्धिनिष्ठवैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्का-
लावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहवैशिष्ट्यसि-
द्धिसत्त्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वा-
धिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छि-
न्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्वाहात् ।
विशेष्यभूततत्सिद्ध्याधिकरणायच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन काल-
स्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिभिः । तथापि विभिन्नकाले विशे-

पणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव विंशष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमित्येतत्सूचनार्थैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम् ।

केचित्तु कालस्य विंशष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभावैवलक्षणानिर्वाहः, प्रतियोगितावच्छेकादवैलक्षण्यात् सर्वदा दण्डरहितपुरुषाधिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादिमात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्यावर्तकानुगतधर्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटा तस्याभावेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवान्नित्याहुः । ताच्चन्त्यम् ।

अग्रादृशमिति । स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपमित्यर्थः ।

ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामान्यनन्तर्भावे तदभावस्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथा च तस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्धभावस्य, तथा च पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तामिदमिति मूलविरोध इत्यत आह । सामग्रीति । हेतुत्वेऽपि । अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् । लघुशरीरत्वात् ।

(दी०) फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहाविंशष्टसिद्ध्यभावापेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्याऽऽवश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् । विंशष्टसिद्ध्यभावस्य चाऽऽत्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् ।

(गा०) ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपपत्तिकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुच्यते तत्र सिपाध्यायिवाविरहाप्रवेशात्, यद्वि च सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्धभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधप्रशयायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह । फलानुपहितेति । स्वावपयसिद्धानुपहितेत्यर्थः । एतच्छाति-

गौरवसूचनाय । सिद्धसाधनस्थले । साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्ष-
व्यवहारविरहेण । पक्षव्यवहारविरहस्य सर्ववाद्सिद्धत्वेन(१) ।
गौरवादिति । बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवस-
हिष्णुताया अन्यायत्वादिति भावः ।

ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्धभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवा-
नुमितिहेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यव-
हारप्रसङ्ग इत्यत आह । विशिष्टेति । सिद्धाध्यायिपरिवरहविशिष्टेत्य-
र्थः । एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमि-
तिं प्रातः प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्वते वह्निप्रभुमिनुयां म-
हानमे वह्निमनुमिनुयां प्रत्याकारिकाणामनुमित्यानामेकत्रोत्तेजक-
त्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगुत्तेजकतया पक्षोदेन कारणतामदस्यऽऽव-
श्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरवचित्तत्वात् । अन्यथा पुरुषविशे-
षाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमान-
विशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयाऽपि पक्षानुष्ठप्रत्यासत्तयस-
म्भवो बोध्यः (२) । परम्परासम्बन्धादिति । स्वप्रतिशोभितावच्छे-
दककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वादि यादः ।

न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्धभावो वर्त-
तेऽत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादित्यातप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तदात्म-
वृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्धभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति
पक्षव्यवहारनियामकत्वात् ।

(दी०) एकस्य पुंसोऽनुमित्यासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्वि-
रहिणः प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानु-
मितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्याविरहकालीनतत्पुरुषीयमिद्विसा-
मग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

(गा०) ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामप्रथा
आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अति-

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) सामानाधिकरण्याननुमितौ धर्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धिरपि
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

प्रसक्तत्वात् सम्बन्धस्य मानाभावाच्च, तथा च यदा तीदृशसाम-
ग्री तद्वृत्तरक्षणं नानुमितिरिति कालिकप्रत्यायवत्यैव प्रतिबन्धकत्वं
कल्पनीयम्, तथा च पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरी-
यानुमितिप्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमि-
त्साविरहस्यैव देशिकसम्बन्धप्रदितसामानाधिकरण्यसम्बन्धन-
सायग्रयां विशेषणत्वं रत्नाकार्यम्, तथा च पुरुषान्तरीयानुमित्सा-
कालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षनिरासगत्यास्तदीयानुमित्यप्राप्त-
बन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां नञुःसंयोगादेः तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य-
निराकरोति । एकस्येति ।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्री-
सत्त्वेऽन्यस्य तद्विरहिणाऽनुमित्यनुत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१) । त-
त्पुरुषीयानुमित्साभाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्य देशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन व-
र्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः साग्रीविशेषणम् ।

अथ वा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्ति-
त्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तद-
र्थः । तत्र तत्पुरुषीयानुमित्साक्षरस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन देशि-
कसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतद्विच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्ष-
तिः । तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषाविरहेति । कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षानुष्ठितदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टमा-
ध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककाली-
नत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहाक्षानाकारणताक-
ल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य
प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य द्रव्यत्वात् । पर्वतो वह्नि-
मानित्याद्यनुमितिसमानविषयत्राश्रुपादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकता-
यां रूपादिकं नान्तर्भाविनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमे-
न तद्विवेसे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्नि-
मत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसाक्षर्यस्यावि-

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्यु-
त्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

रोधितोपपत्तये यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्व निवेशनीयम् ।

अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमत्याप काले तदनधिकरणदेशश्चिच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्योत्पत्तादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्योत्पत्तिः (१) रिति वाच्यम् । सामग्र्याः कार्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावसत्तेनाक्षतत्वे कार्योत्पत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्तिकं देशभेदानवाच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे तद्विशते यथा समवायादिसम्बन्धानाच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदभावच्छिन्नस्य देशभेदानवाच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकसत्त्वस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिद्वच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्वं एव तत्र कार्योत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजकभावात्, तथा च देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकभावबलाद्गानुमित्यापत्तिः ।

पक्षनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवाच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता ।

न च सिद्ध्यादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवाच्छिन्ना या तदभाववृत्तिस्तदन्यदेशभेदानवाच्छिन्नतद्वृत्तिरप्रामाणिकतया सिद्ध्याद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशवृत्त्यनुपपत्तये तस्यैव सत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि देशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः ।

यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्ध्याभावाद्यभावस्य सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी तदा सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् घटाद्यवाच्छिन्नसिद्ध्याभावबलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्विनायगत्यन्तरमेवानुसरणायमिति दिक् ।

(टी०) अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिपाधयिषा हेतुस्तु ? न चैवं मण्यादिस्थञ्जियद्वाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुव्यापत्तिः, उत्ते-

(१) कार्योत्पत्तिरित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

जकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्यभावस्य चानु-
गतत्वादिति चेत् ? इहापि दर्शितोऽननुगमः सिपाधयिषायाः ।

(गा०) उत्तेजकत्वा(१) भिमतसिपाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य
सिञ्जभावस्य कारणतामाक्षिपति अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन ।

एतावन्तश्च विना सिपाधयिषां सिञ्जतन्तर्मनुमितिवारणस-
म्भवादिति भावः । प्रतिबन्धमाशङ्कते । न चेवमिति । उत्तेजकस्य ।
मन्त्रौपाधविशेषादेः । प्रतिबन्धमुद्धर्तते । उत्तेजकानामिति । म-
ण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौपाधविशेषादीनामित्यर्थः । अननुगत-
त्वादिति । तथा चानुगतकार्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भ-
वादिति भावः । इहापि । सिद्धस्थलेऽपि । दर्शितं इति । यादृश-
यादृशेच्छासत्त्वं इत्यादिनेत्यादिः । सिपाधयिषाया इति । उत्तेजकी-
भूताया इत्यादिः । तथा च तुल्यमुत्त्वा उत्तेजकाभावकूटविशिष्टा-
याः सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्यतीति भावः ।

(दी०) सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्च अनुगतानतिप्रसक्तं दु-
र्वचम्, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वतरसिद्धिकालीनां वाऽनुमितिं
प्रति हेतुत्वकल्पने च विनाऽपि सिपाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनु-
मित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धिमन्त्रेऽन्यस्य सिपा-
धयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानु-
मितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयसिपाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारण-
भावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनाऽपि सिपाधयिषां सा-
मान्यसामग्रीतांऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्ष-
या लघीयसा अन्ततस्तावदन्यतमत्वेनैवा(२)नुगमः सम्भवति सि-
पाधयिषाणामित्यत आह । सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चेति ।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेज-
कत्वम् ।

(२) तावदन्यत्वेनैवेत्यापि कनिष्ठं पाठः ।

स्यान्तिप्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तैरुभयमुपात्तम् तथा च प्रथमधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे । सपाधयिपामन्तरं सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिपाधयिपाव्यभिचारः । उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः । सिद्धिस्थानेकालीनामिति । स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोनयपञ्चत्वेन । सत्त्वच्छिन्नमित्यर्थः । लाघवादाह । स्वतर्गति । स्वमित्यत्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिराच्छिन्नमित्यर्थः । दलद्रव्यव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव । सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेद्यान् स्वावतुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशोऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादित्यसम्बन्धत्वाभावेनानतिप्रसङ्गविहतात् (१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थाशेषणान्तभावस्याप्रसिद्धिवारणायवश्यमतया अननुगमः शङ्क्यते, तदा स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिर्विशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम् (२) । नाशकाले । नाशोत्पत्तिक्षणे । अनुमित्युत्पादो दुर्वार इति । सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसपाधयिपाकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः ।

ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वनाशक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिराच्छिन्नानुमितित्वमेव सिपाधयिपाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नावुमितिसाधारणमेवेति नानतिप्रसङ्गः ।

न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं जन्यमाप्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणप्रागवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्वक्तृनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यामिति वाच्यम् । सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगि-

(१) अन्यसम्बन्धत्वामानातप्रसङ्गविहतादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) यदि चेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्वेषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

त्वस्ववृत्तिकृतिमत्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनु-
गमस्यापि सम्भवः चेत्त्यतो दोषान्तरमाह । एकस्येति । सिद्धिस-
त्वं इति । अव्यवहितपूर्वकाले इत्यादिः । अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग-
इति । पुरुषान्तरीयसिद्ध्यव्यवहितोत्तरोत्पन्नपुरुषान्तरीयानुमितेर-
प्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वादिति भावः । सा-
मानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धमध्ये निवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयि-
षाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाह । अपि चेति । सामा-
न्यसामग्रीतः । अनुमितिसामान्यहेतुभूतपरामर्शोदितः ।

(दी०) न हि ईदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसाम-
ग्न्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्र्य-
न्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम् । इह जायमाना सा मि-
द्व्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् ?
सा मा जनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्यानुत्पादस्य
विना कारणविरहमसम्भवात् ।

(गा०) ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः
कार्योत्पादकत्वाप्राप्तिसम्भव इत्याशङ्क्यामाह । न हीति । ईदृ-
शेति । सिषाधयिषारूपेत्यर्थः । जनकत्वम् । उपधायकत्वम् । नास्ती-
ति । न हीत्यन्वयः । सिद्ध्यसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शोद-
रनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः । तथा च तत्रैव सिद्धिदशायामपि
परामर्शोदिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको
भवेदिति पर्यवसितम् ।

ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सा-
मान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्ध्यसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविर-
हघटितम्य कूटस्य च सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव
सत्त्वं ननु सिद्ध्यसत्त्वस्थले इति न दोष इत्यत आह । न चेति ।
अन्यत्रापि । सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि । विशेषसामग्र्यन्तरमिति । सि-
द्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः । तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादक-
तत्तत्परामर्शव्यक्त्यां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि

सत्त्वेन तदनन्तरप्रनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः ।

अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तम्, सिद्धिसिपाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेषभाव विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याऽऽधिक्यात् ।

न च सिपाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्यम् । तल्लङ्घकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवताऽपि वाच्यत्वादिति निश्चिन्त्यले विनापि सिपाधयिषां सामान्यकार्योत्पत्तावपि तदृशकार्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्यतावच्छेदकाक्रान्तता स्यात् तथा च विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणनैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते । इहेति । कार्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्न कार्योत्पत्तिं विरुणाद्धि, तथा च प्रकृते सिपाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह । सा माजनिष्टेति । सा । सिद्ध्यनुत्तरानुमितिः । कार्यानुत्पादस्य । तद्धर्मावच्छिन्नानुत्पादस्य । विना कारणविरहम् । तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना ।

(दी०) करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः, प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(गा०) अनुमितिं प्रति पक्षतासाहितपरामर्शत्वेन हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं गौरवात् ।

न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः । परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिश्चानुरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागमत्वात् इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयात् । करणेत्यादिता ।

परामर्शस्येति पृच्छार्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः । निमित्तकारणस्य दण्डादिः । समवायिकारणत्वात् । कपालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणत्वार्थः । समवायिनियमाय तत्कारणताया आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्नानुरूपतायाञ्च समवायिकारणतायां दण्डादिवर्त्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथामसम्भवाभित्युक्तम् । कारणतानद्वच्छेदकत्वयानुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्वार इति तु तत्त्वम् ।

(दी०) अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्येतेति चेत् ? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथान्वेन हेतुत्वं न तु सर्वस्य गौरवात् । अन्यथा समवायिकारणस्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निनि ।

(गा०) ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्यां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालसन्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावास्तत्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वंमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते । अथेति ।

कार्योत्पत्तिश्चनावच्छेदेनापि कार्योत्पत्तिश्चनावच्छेदेन नियतसत्त्वं यत्कारणतावच्छेदकं तत्कारणतावच्छेदकस्यैव कार्योत्पत्तिश्चनावच्छेदकं कार्योत्पत्ति-

प्रयोजकं यथा मण्यभावादेः सिद्धभावस्य च प्रतिबन्धकाभावरूपत्वे-
ऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं न हूकमपीति * तस्य
स्वप्राक्सत्त्वमात्रेण फलोत्पत्तौ तन्त्रामात्रेण नानुपपात्तारिणं समाधत्त ।
यस्येति । अन्यथेति । सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्यं
सहभावेन हेतुतामिदं इत्यर्थः । प्राभाकरा इति । सहवर्तिन
एव कारणतावादिन इत्यादि ।

यत्तु अनुमितौ प्रत्यक्षत्वामग्न्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौर-
वात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध-
भावस्य कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेष युक्तम् अनुमित्यभावस्य
प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषा-
नन्तरजातामिदं द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्यकालेऽनु-
मित्वानाशेन तदभाववाशेनासिद्धिरन्वात् । प्रत्यक्षादासिद्धिरसत्त्वेऽ-
सत्याश्च तत्सामग्न्यां बाह्यज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्यु-
त्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशच्छा-
बलात् प्रत्यक्षत्वामग्न्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः,
सिद्धिप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनुमित्यापत्तेश्च इति ।

(दी०) प्राभाकारास्तु विनाप्यनुमित्सां कचित् पराम-
र्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्याऽऽनुभविक्त्वात् कालभेदकल्प-
नायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः । प-
रार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः ॥

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षतानिरूपणं समाप्तम् ॥

(गा०) पक्षताया अनुमितिहेतुतामनङ्गीकुर्वतां गुरुणां मतमाह ।
प्राभाकरास्त्विता ।

अनुमित्सायाग्न्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिकप्रकारकेच्छा-
बलात् अनुमितिद्वितीयक्षणेत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्त-
रोत्पादस्य पक्षतामतेऽप्युपपत्तिविनाऽनुमित्सामिति । क्वचित् । प्रति-
बन्धकान्तरासत्त्वस्थितिः । परामर्शानुमितिप्रवाहस्य । क्रमोत्पन्नपरा-
मर्शानुमितिप्रवाहस्य । अपलापतिरुपकरणाय समूहपर्यन्तानुसर-

णम् । पूर्वपूर्वानुमितिनाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरोत्पत्तौ बाधकाभावादाह । अविरललक्षणस्येति ।

ननु तत्रागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्या इत्यत आह । कालभेदेति । मानाभावात् । पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्ध्या गत्यन्तराविरहस्येवासिद्धेरिति भावः ।

नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह । परार्थेति । अर्थान्तरेति । सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः ।

न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरेष कथं नोत्पद्यते ? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तीनां तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विशिष्यानन्तहेतुताकल्पने गौरवामात वाच्यम् । तत्तदनुमितिर्व्यक्तेः पूर्वं तन्नाशात् परतो वा कदाचित् तत्समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्तापत्तिवारणाय तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात् ।

न च परामर्शानां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिर्व्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतन्मते कार्यासहवर्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नाभावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरुणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः ।

अत्र केचित् पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि बहुधादि लिङ्गकवह्व्याद्यनुमित्यां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामान्यभावस्य कारणताधिक्यात् गौरवं पक्षताहेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायामनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्या पक्षता-

निरूपणं समाप्तम् ॥

अनुमानगादाध्यायम्

परामर्शप्रकरणम् ।

(चि०) पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमिति-
हेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं
पक्षधर्मज्ञानं तथा, लाघवात्, परामर्शहेतुत्वेना-
वश्यकत्वाच्च ।

(दी०) लक्षणोपोद्धातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्य-
वस्थापयति । पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविव-
क्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वालाघवात् ।
कल्पनालाघवमाह । परामर्शेति । परामर्शहेतुत्वादिनाऽऽनुमितेः
पूर्वे तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम् । तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रा-
नन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवा-
दिसिद्धनियतपूर्ववर्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसी-
ति भावः ।

(गा०) पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुता ज्ञानद्वयका-
रणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारण व्यवस्थापि-
ता तत्र सङ्गतिं दर्शयति । लक्षणोपोद्धातेनेति । विशिष्टपरामर्श-
त्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । वि-
शिष्टज्ञानस्य । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्था-
पयति । अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयु-
क्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसा-
धकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदानीमपि विशिष्टपरामर्श-
त्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेना-
प्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपा-

(१) अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया इति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

दकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् ।

मूले । पक्षधर्मस्येति । हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन पक्षविशेषण-
तापन्नस्येत्यर्थः । व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सद्भावात्वे विशेषण-
तेत्यत्र विशेष्यताऽप्यन्तर्भाव्या । व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकार-
कज्ञानम् । तथा च पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्या-
प्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यताव-
च्छेदकविधेयभावमहिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्व-
योरवच्छेदधावच्छेदकभावलाभात् । पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे
कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्यु-
द्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना विशि-
ष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसंमतत्वेऽपि न सिद्धसा-
नावकाशः ।

व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं नि-
राकरोति । स्मरणत्वमिति । अविवक्षितमिति । हेतुतावच्छेदकत्वे-
नेत्यादिः । अविवक्षावीजमाह । अव्यापकत्वादिति । हेतुत्वाव्यापक-
त्वादित्यर्थः । व्याप्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः । अवच्छेद-
कलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वा-
च्यत्वाह्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तन्मन्यथा व्याचष्टे । ला-
घवादिति । प्रथमोपस्थितत्वेति । ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया
प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयो-
पस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः ।

ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्याऽऽवश्यकत्वमनुमितिहेतुताक-
ल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्तुराह । कल्पनालाघवमिति । प-
रामर्शहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्चेति मूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तथा-
पीति पुरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह । परामर्शहेतुत्वेति । तादृश-
ज्ञानम् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिज्ञानम् । मन्तव्यमि-
ति । अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः ।

यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति
ज्ञानेन पर्वतस्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्मता-
ज्ञानस्य नाऽऽवश्यकता, तथाऽपि पर्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्

धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्योत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्वत्रेत्यभिधानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितम्, एतदभिमानेनैवानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः । परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोपगमे अनुमितिसामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभिधायाम्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवप्रत्यक्षकीकरीष्यते । एतादृशाभिमानञ्च नैयायिकमतमालम्ब्य । अपि वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धिरुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वतःप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववृत्तिताया उभयसिद्धत्वेन कल्पनालाघवमश्रुणमेव । अत एव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शानुमित्युत्पादाभाधानमेव दीर्घानिर्कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते ।

केचित्तु परामर्शहेतुतयेति मूलस्य परामर्शस्यानुमितिहेतुतयाऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावत्त्वादित्यर्थः । परामर्शेन स्वार्थं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यतादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्षतां मा वा परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोऽपि परामर्शस्य नियतपूर्ववृत्तितावादिनाऽपि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमनुमतमेवेति भाव इत्यप्याहुः ।

तदसत् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्याप्यतया मोमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्हृदवृत्तिनाज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति ।

न चैतत्समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमृन्तत्वाच्च दोष इति वाच्यम् । एवं सत्येतद्याख्यापक्षेऽपि मोमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य वि-

विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव सम्यक् ।

केचित्तु निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन बह्विध्याप्यधूमवत्पर्वतयानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणम्, तत्र च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम् । पक्षमुरूपविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे बह्विध्याप्यधूमवत्पर्वताग्निः पर्वत इत्याकारज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति ।

परे तु मानसत्तत्त्वव्याप्यपरामर्शत्वमेव उपनीतमानात्मकपरामर्श एवानुमितिहेतुः, यो यत्र पूर्वमवगत इति नियमोऽप्यस्ति तादृशनियमवलात् बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति ।

तदन्तर्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षणात् ।

न च तादृशनियमनिर्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य या हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतमानं तद्विशेष्यकज्ञानस्य साक्षाद्देतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, तथा च लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतमाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षादेव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम् । तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतमाननिर्वाह इत्यनुभवमपलभ्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतमाने तद्विशेष्यकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्वधर्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीर्घानिकृता दूषितत्वाच्चेति । कारणतायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादन्वयथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनालाघवमुपपादयितुं भावमाह । तथा चेति । अतिरिक्तधर्मिणः ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्यनेनान्वयः । तत्र । विशिष्टपरामर्शत्वाच्चिह्ने ।

(चि०) एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यम् । तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

(दी०) ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्षधर्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह । एवमिति । यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतुगिति नातिप्रसङ्गः । ज्ञानद्वयादिति । द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः । उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात् । एवञ्च भिद्धे व्याप्तिज्ञानं हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु करणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्यापिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानुद्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्थापयति । नन्विति । अनुमितिः स्यादिति । तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वादिति भावः । एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्री, न तूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः । सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह । यद्धर्मावच्छेदेनेति । व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति, विद्यत इति वा, पूर्णार्थम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन

षष्ठ्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलाद्वर्ह्यादिवृत्तिज्ञाना-
दन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य य-
द्धर्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाख्यातिमङ्गोक्तुर्वतां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः । द्वित्वस्य फलो-
पधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्वाहः, स-
र्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं न
तु भेदनियतं तद्विवेकमपि क्वचित्स्थेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भ-
वदुक्तिकञ्च, (१) इत्याभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्ष-
धर्मज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रमूचकृतया व्याचष्टे । ज्ञानद्वयादितीति ।
कल्पनालाघवस्याऽऽवश्यकत्वादित्येन वाच्यतया पानरुक्तं निरा-
चिकीर्षुर्व्याचष्टे । लाघवादिता । अवच्छेदकलाघवादिता । व्याप्यता
वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपाव-
च्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानस्येति धर्मपरम् ।
हेतुत्वे । कारणतावच्छेदकत्वे । व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः । व्याप्तिज्ञानत्व-
स्य कारणतावच्छेदकतायाः । आवश्यकत्वादिति उभयसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः । व्याप्यतावच्छेदकप्रका-
रकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् ।

क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं
विशिष्टसत्तानिर्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्वाहकत्वमुपपा-
दयति । उपजीव्यत्वञ्चेति । असम्भवात् । सत्तानुपपत्तेः । विशिष्टस-
त्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः । एतावतापि
कल्पनालाघवमित्यवधेयम् ।

ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैया-
यिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति । एवञ्चेति । व्याप्ति-
ज्ञाने । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने । अतिप्रसङ्गमङ्गाय । पक्षधर्मताधीशू-
काले अनुमितिवारणाय । व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्मतावि-
षयकत्वमवच्छेदकम् अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ।

यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्व-

(१) व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

स्यावच्छेदकत्वोपगमं प्रस्थितमवच्छेदकाद्यवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः ।

ननु पक्षधर्मताधीत्येन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गमङ्गनान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं कथमित्यत आह । लाघवादिति । कारणत्वान्तरकल्पनापत्त्या लाघवादित्यर्थः । अनतिप्रसङ्गापवादकत्वाविशेषेऽपि गौरवाच्च न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह । न त्विति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदमनुमितेः पूर्वमुभयवादि-सिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्वमासङ्गायित्याग्रममूलासङ्गातिरतस्तदाशयं व्याचष्टे । सिद्धस्येति । न पक्षधर्मताविषयकत्वमिति । तथा च क्लृप्तहेतुतायां तद्वृत्तेः पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमप्येऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

(दी०) यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह । उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसंवेदनासिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आनश्यकत्वाच्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) आशयमपूरयित्वाऽपि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति । यद्वति । एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः । धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिनाया मीमांसकेः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मतेऽवच्छेदकगौरवादिति भावः ।

अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमश्रुणमिति शङ्कायामुपजीव्यत्वादिति मूलमवतारयति । नन्विति । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । तथा च ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पनागौरवमिति भावः ।

ननु मूलकृता अनुमितिपूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्गाध्य यद्-
 वच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शसिद्धौ
 कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति ।
 स्वात्मकं यत् संवेदनं प्रत्यक्ष (१) तत्सिद्धमित्यर्थः, तथा
 च न तत्कल्पकया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः ।
 नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभधानविरोधः ? त्व-
 शिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थ-
 त्वादित्यत आह । आवश्यकत्वं चेति । उभयवादिमिद्धत्वमिति । त-
 था च नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः ।

(चि०) अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सती-
 न्द्रियमन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्यया भवति तथे-
 न्द्रियमन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्यसाधा-
 रणधर्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सा-
 मग्र्या वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न । प्र-
 त्यक्षसामग्र्यितोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमिति-
 रेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (२) अन्यथा त-
 वापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न
 त्वनुमितिरेव ।

(दी०) असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अयेति । अयम् ।
 पक्षवृत्तिः । हेतुरिति । लाघवादिनि शेषः । अनुमितिसामग्र्या
 इति । स्मृतिहेतुतावादिनां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकार-
 णतावादिनां प्राचामिति ।

(गा०) अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्र-
 दर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । असिद्धिमिति । मीमांसकाङ्गा-
 वितो विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धमित्यर्थः । व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्यय-

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते ।

(२) व्याप्याभेदप्रत्ययमिति मथुरानाथसम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति ।

स्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिक्रीर्पुरयामित्यस्यार्थं व्याचक्षाणः पक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति । अयमिति । स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पुरयति । लाघवादितीति । संस्कारसाधारणेन साविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्युपनये तत्स्मरणपर्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादित ज्ञानत्वेनापनायकत्ववादिनयऽनुमितिसामग्रीनिषन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति । स्मृतीति । स्मृतिहेतुतावादिनाम् । संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम्(१) ।

(चि०) अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोगवैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र, यत्र वाऽऽसवाक्वाद्बहिर्व्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेन्न । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽपीन्द्रियं च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् । न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात् ।

(दी०) अथेत्यादि । अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमानमनन्तरश्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमत इति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय । एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्मद्रवावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापे-

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यापि काचित्कः पाठः । उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः ।

क्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव
न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्माविच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वा
एकरूपेण कारणत्वे चातिगौडत्वात्, विनिगमकाभावाच्च । तत्रा-
पि च नियतपूर्ववर्तित्वं कल्प्यमित्याह । यत्र वेति । तेन वि-
नेति । तथा च व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः ।
स्वतो व्यभिचारं निरस्यति । अस्मदुक्तेति । अनवस्थानादिति ।
न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं बह्विव्याप्तिव्या-
प्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः, धूमा-
त्रासन्निकर्षेऽपि तत्र बह्व्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववै-
शिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

(गा०) यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्ति-
स्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूल-
कृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनो-
द्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति । अत्रेति ।
तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः । प्रथमे पक्षग्रहे पक्षधर्मताग्रहोत्पत्त्या
विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम् ।
सामान्यलक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छे-
दकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्या-
प्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः । पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे प-
क्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयतया विशिष्टविशेष्य-
कज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा उपयो-
गात् गृहीते पक्ष इत्युक्तम् । तादृशविशिष्टधीरिति । तादृशस्य व्या-
प्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः । मूले प्रथमत इत्यनन्तरं प-
क्षधर्मतया भासमान इति पूरणियम् ।

ननु उक्तीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरण-
पक्षधर्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतम-

त आह । प्रथमत इतीति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमिति । तथा च प्रथ-
मत एवेत्यस्यानुमितिसामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः ।

नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शस्वरूपाव-
च्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य
नियमकल्पनाया अधिक्येन गौरवं दुर्वारमेवेत्यत आह । एवञ्चे-
ति । गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनेति ।

यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अव-
च्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वम्^१ गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकार-
कपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्,
तथापि गुरुधर्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वात्तद्दोषः ।

न्यायत्वादिति । न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पना-
धर्मिणोद्धित्वमिति कल्पनासाध्येऽपि न्यायमतेऽवच्छेदकत्वाद्यवा-
दिति भावः । परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न
धर्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्का निराकरोति । गृहमा-
णेति । गृहमाणव्याप्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्तमानव्याप्यवच्छे-
दकत्वग्रहविषयत्वम् । पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवदिति विद्यमानप-
क्षधर्मताग्रहप्रकारार्थकम् । अतिगौरवादिति । तत्तत्कालविद्यमा-
नत्वप्रवेशेन कालभेदानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते
फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः
शक्यधारणः ।

न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्ष-
धर्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजन-
कतार्यां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन का-
रणताभेदो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यस्ववि-
षयधर्मप्रकारकत्वाभयसम्बन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टप-
क्षधर्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रकारधर्मविषयकत्वो-
भयसम्बन्धेन पक्षधर्मताग्रहविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा
हेतुत्वोपगमे व्यक्षिण्यज्ञानद्वयादनुमितिवारणस्य तत्तत्पुरुषीय-
त्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादिभ्यत आह । विनिगमकाभावाच्चेति ।
वर्णितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः । तथा च वि-

निगमनाविरहाद्धर्मव्यावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमे-
वेति भावः । वह्नित्याप्यवानयामिति शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मादादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादात्रा-
नुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादासिद्धतास्थलामिति व्या-
प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्ववर्त्ति-
तायाः कथितोभयसिद्धत्वास्मत्प्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादि-
मूलं सङ्गमयति । तत्रापि चेति । तत्र । मीमांसकस्य । मूले तेन
चिनेति । विशिष्टपरामर्शभावेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शशून्यकाले-
ऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां क्रियधिया बाधिके-
त्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ । तथा चति । अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चे-
त्यर्थः । व्यभिचारादिति । अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनार्थतोऽनु-
मित्यनुत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्याप्तिचारात्लाभः । स्वमतसि-
द्धानुमितिसामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति । स्वत इति । स्वतः
स्वमते । यदा चातीन्द्रिशादिहेतुकं शब्दादिजन्यज्ञानव्यघटितसाम-
ग्र्यपि नास्ति तदाऽनुमितिर्न कनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसक-
मते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम् ।

मूले अनवस्थानादिति । अनुमित्यात्मकपरामर्शाधमपि प्रत्यक्षसा-
मग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः ।

पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्नित्याप्य इति व्याप्ति-
साध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य
अनवस्थापरीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ । न चेति । विशेष्यसन्नि-
कर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शा-
सम्भवाद्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम् । धूममात्रासन्निकर्षेऽपी-
ति । तथा च तदानीं धूमत्वासान्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्श-
स्याप्यसम्भव इति भावः । विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षेऽपि
विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वती-
यधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदृशित-
परामर्शासम्भवमाह । तद्वृत्तीति ।

यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिस-
न्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरा-
मर्शासम्भवादसन्निरूपहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्ति-

सत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपदार्थसमावस्तथापि चाश्रुपादिज्ञाने
उपनीतस्य भानोपपत्तेः मतोभिन्नप्रमाणसहकारित्वघटितापादक-
कवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः । प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्र-
मोत्पादकत्वापादकप्रत्यक्षविजातीयप्रमाणधायकतापत्तेश्चानवका-
शात् । यत्र मानसान्योपनीतमानासम्भवस्तादृशस्थलानुभावनमि-
त्यवधेयम् ।

(चि०) अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा पर-
माणुगुरुत्वाधिकरणं(१) न भवति संशयो बहिरस्वा-
तन्व्येणापि मनसा कोटिस्मरणाविशेषादर्शनादिसह-
कारिवशाज्जन्यते, यथा वा सिद्धासहकारेण बाह्यस्व-
प्रानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्यं व्याप्तिस्म-
रणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमि-
त्तिदर्शनादिति चेन्न । व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरता-
पत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्या-
साद्य मनोबहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि ।

(दी०) असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलो-
कादिवारणाय प्रमाणान्तरसहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमा-
णान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभाषा न तद्व्याघात
इत्यपि कश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं, तथा च यज्जा-
तीयप्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्वहिर्विषयकप्रमो-
त्पादकं, यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्वि-
जातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां
विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावा-
च्च तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति ।

(गा०) मूले यदसाधारणमिति । मनसा बहिर्गोचरप्रमाजनने

(१) परमाणू रूपाधिकरणमिति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः । तेन बहिर्गोचरप्रमायामसाधारणकारणत्वमापदकमिति फालतम् । सुखादिगोचरप्रमाजनकसुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति । बहिष्पृच्छ लौकिकमानसावप्यत्वम् । स्मृतजनकसंस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम् । असाधारणपदप्रयोजनमाह । दीधितावसाधारणमितीति ।

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः । शरीरादेर्बहिर्गोचरप्रमाजनकत्वेऽपि ज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविग्रहादिति भावः । अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यम्, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादौ व्यभिचारश्च । अत एव जन्यज्ञानत्वानवाच्छिन्नतादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम् ।

यदि चानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तामङ्गतिः । रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिं विशिष्यैतद्वापादकारेऽपि व्याप्ताविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्वमतसिद्धतया तत्रापादकासाद्धर्तुर्वारेवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्तिकार्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यावृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्मस्य स्मृतिव्यप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्याप्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमात् तत्रा-

पादकासिद्धिः, तन्निकाग्रिताया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता-
या एवानुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापा-
दकसत्तायास्तत्रोपपादनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधित-
या तदवच्छिन्नजन्यताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादपादकासिद्धिः
स्यादतो जातिघटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्याप्त्य-
निवेशस्फारकमेवात्र घटितपदं न तु निवक्षितार्थकामत्यवधेयम् ।

आलोकादेरपि अनुभवत्वव्याप्यचाक्षुषत्वादिजातिघटितध-
र्मावच्छिन्नजनकतया निर्वाच्यप्रमाणांतरत्वरूपापाधविरहेण च व्य-
भिचार इति तद्वारणायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति । आलो-
कादीति । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । प्रमाणान्तरासहकारित्व-
मिति । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वामत्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्यजनक-
त्वमेव तत्सहकारिताप्रदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यज-
नकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः ।

न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदक-
चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नजनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्य-
निस्तार इति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमा-
णजन्यतायां स्वानिरूपणत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात् ।
उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो
मनोभिन्नेति ।

अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथा सति चक्षुरादेर-
पि त्वगादिजन्यचक्षुष्यग्राह्यभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासि-
द्धेः । नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वम्, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादि-
जन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात् । फलोपहितज-
नकत्वादीनां तद्दर्शननिवर्तनैतद्दोषोद्धारोऽपि शरीरादेरपि निरुक्त-
प्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्य-
मतस्तज्जन्यतावच्छेदकजातिघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्व-
मेव तत्सहकारित्वं वाच्यम् । तथा च मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशे-
षणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमान-
सत्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीत-
मानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहे-
तुत्वोपगमात् ।

न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशसामान्यकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्वाप्यप्रसङ्ग इति निरुक्तमहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्देशनस्याऽऽवश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावान् ।

न च न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव साधकत्वादिति वाच्यम् । मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्य ब्रह्मिःपदवैयर्थ्यापत्तिरिति ।

मैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवापनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहान्, तथा च निरुक्तमनःसहकारत्वमुपलक्षणज्ञानस्याक्षतमेवेति मने भिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम् ।

अथ वा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यम्, तावतैव बहिःपदसार्थक्यादिति । अलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः प्रमाणेति । प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्याप्तकार्यतावच्छेदकताकत्वम् । चक्षुरादेश्चक्षुष्मादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतो हेतुतासत्त्वात्तत्रैवमक्षतमेवेति । आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकम्, चक्षुःसंयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः । न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियैवसिद्धिरिति वाच्यम् । संयोगा-

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि कचित् पाठः ।

न्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात् ।.

न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशोऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम् । मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुपत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारिताया अक्षतत्वात् । एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुपत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः । घुट्टरस्पर्शानुत्त्वोपपत्तये द्रव्यस्पर्शानं प्रति घुट्टिमहत्त्वव्यावृत्तिविजातीयमहत्त्वेन हेतुत्वान्तरस्याऽऽवश्यकतया चाक्षुपत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुक्षणकस्पर्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्राणिकमेवेति न तत्र व्यभिचारः ।

अथ व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न । सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात् ।

इदन्त्ववधेयम् । प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपि त्वनुभवव्याप्यजातघटितधर्मावच्छिन्नबहिर्गांचरप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपकत्वात्मकतादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजाताविव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् । पर्याप्तिनिवेशात् चाक्षुपत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः । एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवानिष्ठभेदप्रानियोगितावच्छेदकजातिस्तद्व्यतिथधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवानिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः । आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकरणत्वम् । असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम् । व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने

आपाद्यविरहनिर्वाहः । असाधारण्यप्रवेशादापादके शरीरादि-
वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम् । फलोपधाननिवेशाद्याभिज्ञा-
नस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्य-
नुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात् ।

वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेत-
म्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन आलोकादिवारणापेत्यादि-
तद्ग्रन्थासङ्गतिः । प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरा-
सहकारित्वगर्भम्, आलोकादौ व्यापारवन्त्यपि प्रमाणव्यवहारविर-
हात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे "आलोकस्य वारणीयत्वाभिधान-
सङ्गतिः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शात्मकव-
हिर्विषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्पञ्चममेव प्रमाणं स्या-
त्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वाग्रहेण तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्ष-
प्रमाणानन्तर्भावाद् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तर-
पदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः ।

एतेन प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आ-
पाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादे-
र्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदा-
पि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम् इति परास्तम् । प्रमाणव्यवहारविष-
यत्वस्वैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः ।

न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्कर-
णव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यम्, कारणत्व-
स्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात् ।

न चास्तु कारणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य
मानसान्यप्रमाऽसाधारण्यफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन त-
देव मूलाभिप्रेतमस्ति चेति वाच्यम् । तथा सति सिद्धान्ते व्यापा-
राभावेन प्रमायां कारणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलमप्रकृतापत्तेः ।
आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषण-
मन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह । तदपीति ।

ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रे
ऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह । प्रत्यक्षेति । विभागात् । आलोका-
दीनामपि विभक्तत्वात् । तद्याघातः । विभाजकसूत्रविरोधः ।

अत्रेदमस्मिन्निर्वाजम् ; आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोप-
गमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उ-
क्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपग-
मसम्भवेनासाधारण्यविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः । तान्त्रिका-
णां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वाविशेष-
णपूरणं विनैव निर्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे । यद्वेत्या-
दि । यज्जातीयेति । यज्जात्यवच्छिद्येत्यर्थः । तद्विज्जातीयेति । तज्जा-
तिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः । ईदृशस्यासिद्धलाञ्छानुमित्याद्यनुपधा-
यकव्याप्तज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम् ।
यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवाहितं सत् यद्वहिर्विषयप्रमोत्पादकं
तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुगित्युक्ता मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्र-
सिद्ध्या यत्पदेन चाधुपादिप्रमाया एवोपादयतया मानसप्रमाहेता-
वुपनये तदवृत्तिजातिमद्वेतुत्वमेवापाद्यम्, मानसप्रमायाः तदवृत्ति-
जातिमत्त्वात्तत्रेष्टापात्तिरिति यत्स्वतन्त्रेण जातरूपादानम्, तथा च
सात यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापा-
दनेन नेष्टापत्यवसरः । प्रकृते प्रमाणेष्टजातिमादायेवापादनमित्ये-
तत्सूचनाय प्रमाया इति । तज्जातीयप्रमाविज्जातीयप्रमाहेतुत्वमेवा-
पाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया अ-
सिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः प्रमाया इति इति केचित् ।

प्रत्यक्षकरणमनःसहकारेणैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमा-
दापादकासिद्धिवारणाय मनोन्येति । मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनो-
योगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति करणेनेति । तदसम-
वाहितं सत्प्रमोत्पादकम्, । तदजन्यप्रमोत्पादकम् । बहिर्विषयक-
त्वनिवशव्यावृत्तिः पूर्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवाहितस्याप्युपन-
यस्य मनःसहकारेण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावाद-
प्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्या कल्पान्तरमाह । यज्जातीयेति ।
तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमा-
नायां विज्जातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का ।

न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसा-
मग्रया उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यम् । उपनीतविषयोपरा-

गेण (१) साक्षात्त्वस्मृग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने, प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात् ।

अत्र च बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (२) लौकिकसन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव न तु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद्बाधकं बाधकविद्भेदोऽपि साधकविरहाच्च सर्वोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरेति नाशङ्कनीयम् । लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् ।

न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथाऽस्त्विति वाच्यम् । आंशिकोपनीतभानासङ्ग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याः प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाश्रुपत्वमानसत्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातृकव्याप्तिषलात् विजानीयप्रमा, तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह । तत इति । ततः । उक्तव्याप्यनुगोधतः । सिद्धायाम् । स्वीकृतायाम् । आवश्यकत्वात् । अवश्योपेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादिति । अकरणत्व इत्यादिः । तस्यैव । व्याप्तिस्मरणादेरेव । तथात्वम् । तादृशप्रमाकरणत्वम् ।

(चि०) संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । न च कथं तथापि स धूमो वह्नि-

(१) उपनीतविषयोपधानेन- इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति ।

(२) सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका ।

व्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावका-
भावादिति ताव्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-
व्याप्यत्वानुमानात् । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्य-
त्वानुभवः सम्भवति । अत एव यो वह्निव्याप्यवान्
सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्ना-
न्यथा ।

(दी०) संशयस्वप्नौ च धर्मविशिष्टानुभवरूपौ येनोपन-
यादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशा-
दप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमाऽपि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, कि-
न्तु धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ, धर्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं
यथासम्भवमक्षयादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्पाशयेनाह
संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्या-
प्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वृत्तानिश्चयदशायां अ-
न्यदा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकार-
कज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवासिद्धतया तस्य कारण-
त्वे बाधिते परिशेषाद् गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
स्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्तावोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कार-
णं विना कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रासिद्ध-
त्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभ-
वसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः, मम क्वचित् कालाविल-
म्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह । अत एवेति ।

(गा०) ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयो-
रप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्वांशे प्रमात्वमत्र विवाक्षितम्,
स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? मां
भूत सर्वांशे तयोः प्रमात्वं, तथाऽपि तत्र इन्द्रियसंयोगादिरूपप्रत्या-

सत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिस्वभावश्चकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्वारमेवेत्यतो मूलस्याऽऽशयं व्याचष्टे । संशयेति ।

न विशिष्टानुभवरूपा । न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपा । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह । येनेति । येन इत्याशङ्क्यतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । प्रमापि जनयितव्येति । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्जनयित्वादिति शेषः । तथा च तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिदुर्वारैवेति भावः । धर्मिज्ञानकांदिस्मरणादिरूपाविति । धर्मिणि लौकिकसन्निकर्पादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यन् तदगृहीतासंसर्गकस्य पूर्ववत् कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः । धर्मिज्ञानमित्यत्र धर्मिपदं धर्मस्याप्युपलक्षणम्(२) । अश्यादेः । लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः । आदिना अनुमानादिपरिग्रहः । संस्कारादिति । अतो नोपनयोपयोग इति शेषः । असन्निकृष्टं धूमं धूमत्वेन हेतुना व्याप्यनुमानं धूमत्वं न व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकनयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदा व्यवहारमन्यथोपपादयति । धूमत्वादावित्यादिना ।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः । यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्न तु विशिष्टज्ञानं, तथाऽपि विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपु-रस्कृत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः ।

अत एवेत्यादिमूलं व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरापरीशकारीभयव्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहदशायामनुमितिर्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमितिर्न भवतीत्युक्तिसम्भवात्

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम् ।

तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे । अतीन्द्रियेति । व्याप्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य । व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य । सर्वानुभ-
वसिद्धतया इत्यनेन तुरपह्वत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्याप्ति-
चारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य । व्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्य-
वच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनावीजमाह । कार-
णं विनोति ।

ननु तत्र तदभावेऽप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्य-
ते इत्यत आह । तेन विनोत । तत्र । शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञानस्थले ।
नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह । तवेति । सर्वथैवापलाप
इति । कालविलम्बनापि विशिष्टपरामर्शसम्भवादिति भावः । का-
लविलम्बादीति । व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविल-
म्बेनानुमितिसम्भवादिति भावः । उपनीतमानानङ्गीकर्तृणां व्या-
प्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वातद्द्वयम् ।

(चि०) अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाने वह्नि-
व्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति
चेन्न । धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्व-
ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् । अन्यथा
परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् ? संशयेन प्रतिबन्धादिति
चेत् ? तुल्यम् । न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसं-
शयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो मा भूत् वि-
शेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमवि-
शेषे संशयनिरासार्थं पृथग् व्याप्तिनिश्चयो वाच्य
इति वाच्यम् । यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तत्र न
तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति । वस्तुतस्तु धू-
मत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानु-
मितिर्भवत्येव ।

(दी०) तुल्यमित्यभ्युपगमवादः । यत्र । यदवच्छिन्ने । यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन ना विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभववलात् । व्यावर्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः । यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य ऋग्देवा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः । तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्याभावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्याोन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं तद्भूतोऽपि न, विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादिसंग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(गा०) तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमुक्तं(१), तत्र युक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह । तुल्यमितीति ।

अभ्युपगमवादः । ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः । तथा च संशयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेषदर्शनात् संशयानुत्पत्तावेव । अत एवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः ।

मूले सामान्यनिश्चयस्येति । सामान्यधर्मपुरस्कारेण विरोधनिश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः । मा भूदिति । तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः । विशेषसंशयः । विशेषधर्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः । विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण विरोधनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः । धूमविशेषे संशयनिरासार्थम्, पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनुमितिनिरासार्थम् ।

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः ।

पृथग् व्याप्तिनिश्चयः । पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः ।
वाच्यः । अनुमितिहेतुतया स्वीकार्यः ।

यद्यपि पूर्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया संशय-
विरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येति धूमसामान्ये व्याप्तिनिश्च-
यात्तत्सामान्ये संशयानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते,
तथाऽपि पर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तद्वच्छे-
देन व्याप्त्यभावसंशयनिवृत्तावपि पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्य-
भावसंशयो दुर्वारः पर्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवा-
दिति शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-
सम्भवाद् धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छे-
देन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमापि तादृशग्रन्थतात्पर्यविषयस्त-
त्रैवेयं शङ्का ।

अथ पर्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्या-
प्तिविरुद्धशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे
पक्षधर्मताविशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्या, असमानधर्मिता-
वच्छेदकत्वात्पक्षधर्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च, तच्छङ्कानिवर्त्त-
कोऽपि नानुमितिहेतुः, व्याप्तिविशिष्ट्वेविशिष्ट्यवोध्यस्यैवानुमितिहे-
तुताया वक्ष्यमाणत्वान् । उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्ति-
विशिष्ट्वेविशिष्ट्यवोध्यघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दु-
रुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकेनानुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञा-
नद्वयसत्त्वे तच्छङ्कासत्त्वेऽप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्को-
च्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात् ।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमते-
ऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णनेनोक्तापत्तिसमाधनं 'पृथग्व्या-
प्तिनिश्चयो वाच्यः' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मतानिश्च-
यस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनम्, तदशुद्धम्, मीमांस-
कमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वासत्त्वेनान्यथाव्याप्तिस्वीकारप्रस-
ङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्मतानिश्चयहेतुताया वा-
च्यतया विशिष्टधूमत्ववच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-
सामानाधिकरण्येन पक्षधर्मतानिश्चयाप्रतिवध्यतया मीमांसकाना-
मनुमितिजनकपक्षधर्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधाने-

न समाधानासङ्गतिरिति चेन्न । पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-
मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-
नैव तादृशपरादर्शप्रतिवध्यायाः पक्षवृत्तिव्यावच्छेदेनाद्याप्यत्वश-
ङ्कायां ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः ।

वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्ति-
विशिष्टे पक्षधर्मतानिश्चयो विरोधी, यज् ज्ञानं यदुभयधर्मसामाना-
धिकरण्यमवगाहते तस्य तदेकतरावच्छेदेनापरधर्माभावशङ्कानिष-
त्सकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्मि-
तानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेनाद्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूम-
त्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्यावगाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्य-
सम्भवादित्यभिप्रायकतया यथाश्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः । सामान्यघ-
टितविशेषधर्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेन विरो-
धिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञा-
नप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मितावच्छेदकपर्यामधर्मितावच्छे-
दकत्वपर्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते । यत्र हीति । व्याव-
र्त्तकधर्मदर्शनस्य धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयि-
तु व्याचष्टे दीधिति । यत्र यदवच्छिन्ने इति ।

परं तु धूमसामान्ये संशयो मा भूदिति । व्यावर्त्तकधूमत्वेन नि-
श्चिते पर्वतीयत्वसामान्यधर्मविशिष्टे तदवच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयो
मा भूदित्यर्थः । विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व एवार्थः । समानविष-
यकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्वमपीत्याशयेन
समाधत्ते । यत्र हीति । यथाश्रुतार्थकमेवेति । तच्च । समानधर्मिक-
व्यावर्त्तकधर्मदर्शनञ्च । सामान्ये । सामान्यधर्मविशिष्टविशेष्यक-
म् । विशेषे वा । विशेषधर्मविशिष्टविशेष्यकं वा । तथा च पूर्वतीय-
धूमे पर्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण
न संशयसम्भव इति भावः ।

यद्यपि धूमत्वे व्याप्यत्ववच्छेदकत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशयप्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि
प्रकृत संशयनिवृत्तिः सम्भवति तथापि शुद्धपर्वतीयत्वाद्यवच्छेदेना-
व्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूमत्वनिश्चयस्यादरण्यतया तत एव

पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकसंशयनिवृत्तिरूपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधितावादिनां धर्मितावच्छेदकेऽवच्छेदकत्वावगाहि-
नोऽपि मिश्रधर्मिकज्ञानस्याविरोधित्वामिप्रायेण वेति स्वातन्त्र्येण
मूलं वर्णयन्ति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमा-
विषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूमत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नपर्वतीयधूमधर्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति
दृष्टान्तेनानुभवं द्रढयन्तं निराकुरुते । यथा हीति । तदभावेन विशि-
ष्टे न तत्संशय इति योजना । धर्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां ध-
र्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यं करादीति
स्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्मितावच्छेदकी-
कृत्य स्थाणुत्वादिसंशयानुदयाद् व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यत-
या गृहीतेन' इत्युक्तम् । तद्व्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुं-
सो व्याप्यतया निश्चयविषयेणेत्यर्थः । तदभावेन तदभावव्याप्ति-
विशिष्टेन च विशिष्टे तद्वच्चक्षानमाहार्यमेव प्रसिद्धमिति तादृशज्ञा-
न इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादिव नाहार्यतादृशसंशयप्रसङ्गः ।
करादिमान् स्थाणुर्न वेति संशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्य-
भावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध इत्यनाहार्यता-
दृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा
तादृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः । तथेत्यादि । तद्विशिष्टे-
ऽपि न तत्संशय इत्यनुपङ्गगान्वयः । यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चय-
स्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः । अनुभववलादित्यग्निम-
हेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम् ।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्तकधर्मः प्रकृते न गृ-
हीतः अपि तु तदभावो व्याप्तिरेवेति व्यावर्तकपदस्य तदभावाव-
च्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति । "व्यावर्तकश्रे-
ति" । स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करत्वांश्चायमिति ज्ञानद्वयस्यापि
अयं स्थाणुर्न वेति संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य व्या-
प्यतया गृहीत इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेद-
कत्वेनावगत इत्यर्थः अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु

स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यनतिरेकवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वंनोपगतमित्यासिप्रायेण मूलं सङ्गमनायम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया व्याप्यतया गृहीत इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ।

न च यदवच्छेदेनेत्यादेरर्थं यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयाऽवगतेति व्याप्यतयैत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः । पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वाद्यंशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्त्वेन प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गावशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासङ्गतादिति वाच्यम् । संसर्गतासंसर्गविशेषावाच्छेदप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहा—दिति चेन्न ।

अवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयाऽपि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च व्यापकताविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम् ।

यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादिति स्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम् तथा च स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितम् । तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषान्प्राभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्मिकपुरुषत्वव्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया अयं स्थाणुर्न वेति संशयं प्रति प्लसत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक् प्रतिबन्धकत्वं, उक्त-

ज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वायसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्याप्यर्थं भानादिति मन्यते तदा यदित्यादेरपि यद्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः ।

न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया यो वेत्यादेरपि उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्तर्भावेऽपि क्षतिविरहान् ।

वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधया भानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकम्, तथा सति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीयविशेषणतादेः संसर्गतया भानम्, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्न वेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात् । अतस्तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्मव्यापकतायास्तथा भानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयम्, तथा च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्मवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभाववच्छेदकधर्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः ।

न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्यैव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहितो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारानुव्यवहार इति वाच्यम् । तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभाववगाहितः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदकस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानविरोधिताया निर्विजतापातात् । न हि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधिताबीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभाववगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्यत्वात् ।

एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतानिश्चयस्य विरोधितायामभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव धीजं न तु पुरुषत्वादिशिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तत्र तदनवगाहिनाऽपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषः स्थाणुरित्यादधीविरोधित्वान् । तथा च तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक् प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या ऋषि उक्तरूपाकान्तत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाभावविशिष्टबुद्धेर्यमितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव धीजम्, तथा च व्यापकताप्रकारकतत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्ध्यावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक् प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम् । लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यान् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च इति परास्तम् ।

संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधिताधीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्य पुरुषः स्थाणुर्न वेति ज्ञानाविरोधिताया निर्बीजत्वापातात् । तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्मविशिष्टं ग्राह्याभावावगाहित्वस्यैव विरोधिताधीजनया करादिव्यापकतावेशिः प्रस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञानत्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्मधर्मेतावच्छेदकबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् व्यभिचारिधियो व्यापकताग्रहविरोधित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमततया संसर्गविधया

व्यापकताविगाहित्वस्य तत्प्रतिबन्धयतावीजत्वे पुरुषः स्थाणुर्न घे-
त्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाविगाहिताया
एवानुपपत्तेश्चेति ।

यदि चावच्छेदकसामाधिकरणमात्रेण तदवच्छेदेन विशेष-
णमवगाहमानयोर्वृष्ट्योर्विलक्षणनिर्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ
व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्मिता-
वच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमप्रा-
माणिकं तदा पुरुषो न स्थाणुरित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ता-
ज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टनिर्विरोधित्वाप्रसक्तोरनुगतरूपेणैव
ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छे-
देन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्मदर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः
पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयकालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य चाविरो-
धितोपपत्त्यै व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणु-
त्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः । स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्र-
कारकनिश्चयश्च तादृशस्थाणुत्वादिसंशयरूपो नास्त्येवं तादृशनि-
श्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वादतो न तादृशसंशय-
रूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासङ्गदभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिब-
न्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं नि-
वेद्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपे-
ण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिवापक इति बुद्धेः पुरुषः स्था-
णुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि शानजन्तमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति कान्तप्रयोगौ
यदा संशयानुत्पादो निर्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानस-
त्त्वमपेक्षितं न तु तदेव इति लाभाय ।

एतेन चिरविनष्टज्ञानजोदबुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पाद-
लाभाय तथाऽभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुग-
मासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्,
उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्याऽऽवश्यकतया तेनैव कार्यकालवर्ति-
ना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च ।

यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्धर्मविशिष्टे न संशय इत्यु-
क्तमेव विशेष्य दर्शयति । यथेति । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वाव-

च्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः । एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्यपरः । चरमः स्फुट इव । तद्वदन्योन्याभावादिगित्यस्य व्यावर्त्तिकतया बाह्य इत्यर्थकेनाग्रिमेण द्रष्टव्य इत्यनेन सम्बन्धः । सर्वत्रादना तदवच्छेदकतद्यावर्त्तिकयोः परिग्रहः । तत्पदं सर्वत्र ग्राह्यम् । संशयत्वस्य व्यावर्त्तिकदर्शनप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति । एवमिति । तदभ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तिकधर्मदर्शनदशायामित्यादिः । तथा च संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव सत्प्रतिवध्यतावच्छेदकमिति भावः । विशेषदर्शनस्य । तद्यावर्त्तिकदर्शनस्य । विपरीतज्ञानमात्रेति । तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः । अग्रे धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ ।

(चि०) ननु भावोऽभावो वा उभयथाऽपि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेन्न । भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम् ।

(दी०) नन्वितादि । इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा । भावत्वाभावत्वयोः । तत्त्वयोरित्यर्थः । लिङ्गत्वाभावात् । अप्रसिद्धत्वेन तस्यासम्भवात् । भावत्वाभावत्वेत्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्तञ्चाभावमभ्युपेक्ष । केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । एवमिति । लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गतावच्छेदकं वा बहौ ।

(गा०) प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पञ्जरूपविशेष्यवाचकपदं पुरयति । इदमिति । इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायांगत्तद्विवृणोति । नीलत्वेनेति । मूलेऽनुमानम् । अनुमितिः । उभयथाऽपीत्यनेनेदं प्रमेयमिति ज्ञानस्यावधारणत्वला-

भात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथा च इदं भावोऽभावो वेति संशयस्थले जायमानमिदमुभयथाऽपि प्रमेयमित्यनुमितिस्तव नये न स्यादित्यर्थः । अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुप्रहादित्यन्तम् । अप्रहादित्यस्य पक्षधर्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादिः । अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्वमुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि भावत्वादिधर्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूलतात्पर्यमवगम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ । भावत्वेति । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे । अप्रसिद्धत्वेनेति । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकत्वाधिकत्वासम्भवादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु भीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावमिन्नपदार्थानङ्गीकाराच्च भावमिन्नत्वरूपाभावव्यघटितान्यतरत्वावच्छिन्नलिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह । भावत्वाभावत्वस्यादिकमिति । अतिरिक्तञ्चेति ।

यद्यप्यभावस्याधिकरणरूपत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावव्यघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भवस्तथापि दर्शितसंशये भावभेदस्य कौटिल्यतया तद्व्यघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलमिप्रतमित्याशयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमता लिङ्गता सम्भवतीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह । केवलान्वयिन इति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं बहो साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति । व्याप्यत्व इति । बह्व्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः । लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे बह्व्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह । लिङ्गतावच्छेदकं वेति ।

(चि०) अथ यद्यतिरेकज्ञानं षट्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम्, तथा च पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न । धूमत्वपुरस्कारेण

व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनात् धू-
 व्याप्यभेदज्ञानम्, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः त-
 त्सामग्रीसत्त्वात् । अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात्
 न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञाने
 इयं धूमव्याक्तिर्बह्विव्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्याप-
 त्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यम् । धूमत्वस्य
 विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमिति-
 सद्भावादेव । अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमान-
 न्तरं परामर्श एव कुतो न भवति ।

(दी०) यद्व्यतिरेकेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयाविस-
 त्र व्याख्याततत्त्वमेतत् । यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्यानुत्प-
 त्तां तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव
 कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम् । अत एव
 बलुप्तनियतपूर्वभावतया भेदग्रहाभाव एवानुमितिहेतुरित्यभिप्रे-
 त्य अस्तु वेत्यादि वक्ष्यति । सामान्यतो विशेषदर्शनात्
 सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादेवेत्यभिप्रायि-
 कीमाशङ्कां निरस्यति । न चेति ।

(गा०) ननु यद्धार्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबन्धं तद्धार्मिकतन्नि-
 श्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधार्मिकसाध्यव्याप्ति-
 निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यति-
 रेकनिश्चयप्रतिबन्धे घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबन्धेऽ-
 व्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्क्याह । यत्संशयति ।

व्याख्याततत्त्वमिति । तच्च तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञा-
 नत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्वत्रैवाप्रति-
 बन्धकत्वोपगमात् । अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव
 प्रतिबन्धकत्वमिति । अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुप-

पक्षेर्वक्ष्यमाणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवे-
शनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परिहारसम्भवेन समाधाना-
सङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया
तां व्याचष्टे । यद्वेति । व्यतिरेकसंशये कार्यानुत्पत्त्यनुगोधेन निश्च-
यत्वेन हेतुतायाः पूर्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परिहा-
राय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्य-
तिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम् । कार्यानुत्पत्तौ । का-
र्यानुत्पत्तिनियमे । इत्यञ्च मूले यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम् इत्यत्र
प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसङ्गकं का-
र्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति बोध्यम् । लाघवात् । अवच्छेदकला-
घवात् । संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामा-
ण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषणत्वादौर्ध्वं बोध्यम् । अत एव ।
उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव । अनुमितिहेतुः । कल्पनाला-
घवादिति शेषः । वक्ष्यतीति । उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेद-
ग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिबलाद्विशिष्टपरामर्शकारणतासिद्धे-
रावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपगमस्यासङ्गत्याप-
त्तेरिति भावः । एवञ्च समाधाने अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यस्य
मयोच्यत इति शेषः । येन । यदपेक्षया लाघवेनेत्यर्थः । विशेष-
दर्शनाद् भ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तवाच्यतेत्याद्याशङ्कानुत्थितेस्तदा-
शयं प्रकाशयति । सामान्यत इति ।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेति मूलस्य उक्तभ्रमे ग्राह्याभा-
वावच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्फुर-
णेनेत्यर्थो दीधित्यनुसारेण बोध्यः ।

(चि०) अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चाव-
गतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः, परामर्शहेतुतया त-
स्याऽऽवश्यकत्वात् । अत एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनु-
मितिः । न चैवं गौरवम्, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः ।
न च जनकज्ञानाविरोधिना ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञान-

स्याजनकत्वात् त्वयाऽपि लिङ्गपरामर्शो तादृशस्य प्रति-
बन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजा-
तिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्वतधर्मान्तरस्याभावात्, अत-
एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न । व्यक्तेरेव तत्र प्रका-
रत्वात्, न हि गौर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः, अन्य-
था गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्य-
त्वग्रहे परामर्शो चानुपयोऽज्ञात् गवेतरावृत्तित्वे सति
सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च । न चैवमन-
वस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेना-
पलापासम्भवात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(दी०) अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः । न चेत्यादि । अभेदज्ञान-
स्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थः । अभे-
देति । तथा चातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्य-
मिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह । त्व-
यापीति । विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे
गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः
मधुरत्वेति । मधुरत्वव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो
न विशेषः । गौरिति ज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह ।
अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भ-
वादाह । गवेतरेति । गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च
यथासाध्यं गवेतरसमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्य-
भिचारवाणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वे-
नाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्ब-

न्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासम्-
वेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षदीधितिः ।

(गा०) विशेषदर्शने संशयवद् भ्रमस्यापि न सम्भव
इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह । अस्तु
वेति । ननु व्याप्यपक्षधर्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां
कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रदवृत्ति-
वाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमितेर्दुर्वार-
त्वात् । न च फलासिद्ध्या ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूपसाध्यश्चान्तर्भाव्य
कारणत्वाकल्पनापत्तिरिति वाच्यम् । पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्र-
त्यासस्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न । एतन्मतानिर्भे-
णेतद्गोपस्याकिञ्चित्करत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्यैव पक्षध-
र्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमेनान्यथाख्यातिवार-
णसम्भवाच्च[१] इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्यानुत्पादस्त-
स्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । न च जनकज्ञा-
नेत्यादिमूलशङ्काया भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्यप्रतिबन्धकत्व-
साधनपरत्वंऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतुतायाः
स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या आ-
पत्तिपरत्वं स्फुटीकरोति । अभेदज्ञानस्येति । मूले 'अभेदज्ञानस्या-
जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक-
त्वासम्भवात् तथा च विपर्ययानुमाने बाध इति भावः । नन्वेवम-
प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत
आह दीधितौ । तथा चेति । अतथाभूतस्यापि । जनकज्ञानाविरोधि-
नोऽपि । भेदग्रहस्येति शेषः । अनायत्या वक्तव्यमिति । अन्यथा भेद-
ग्रहदशायां अनुमित्यापत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशव्याप्तिरेव

[१] पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासस्या कारणत्वकल्पनेना-
पत्तिसम्भवादित्यभिसेन्धायास्तुं वेत्यादिकल्पे अनिर्भरमाह अस्तु
वेत्यादि—इति पु० पा० ।

बाधितेति भावः । सन्दिग्धत्व इति । नैयायिकैरतीन्द्र्यादिहेतुक-
स्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भावः ।

ननु लिङ्गपरामर्शो भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिनः प्रतिबन्ध-
कत्वेऽपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जनकज्ञा-
नाविरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वोपगमादित्यत आह । वि-
शेषणान्तरदाने चेति ।

ननु गोपद्वाच्यत्वे साध्ये गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य लिङ्ग-
तावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न तथात्वसम्भ-
वः गोपदस्य नानाधेतया अन्यत्रापि तच्छक्यतावच्छेदकसत्त्वात्
इत्यत आह । विशेषितं वेति । सास्नादिमद्वृत्तित्वादिविशेषितं वे-
त्यर्थः । वाकारो व्यवस्थितविकल्पे ।

ननु गुणगतजातिमनङ्गीकुर्वतां मधुरत्वव्याप्यरसगतजातेर-
भावात्तल्लिङ्गतानुपपत्तिरित्यत आह । मधुरत्वेति । फलत इति । ता-
दृशधर्मस्य क्षीररसत्वाद्यनुमापकतायाः सर्वसम्मतत्वादिति भा-
वः । गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमिति । गोत्वमिति ज्ञाने तदभावादिति
भावः । मूले अन्यथेति । गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तेरप्रकारत्वे अनुपयो-
गात् । उपयोगानुपपत्तेः । अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेव तस्याव-
च्छेद्यव्याप्तिग्रहे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिस्मात्-
कत्वेनैव च तस्य परामर्शो उपयोगादिति भावः । दीधितौ लिङ्गतावच्छे-
दकत्वासम्भवादित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्ये-
न गोत्वादिहेतावित्यादिः । आध्यतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्व-
विशिष्टस्य च द्रव्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया सास्नादिसाध्यकस्थले
व्यक्तेर्लिङ्गतावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव इत्यवगन्तव्यम् ।

ननु उक्तगोत्वस्तुशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गो-
त्वस्यानतिप्रस- गोत्वत्वेनैव निवेशनीयतया आत्माश्रय इत्यत
आह । गोत्वत्वस्येति । अप्रवेशादिति । स्वरूपत एव तत्प्रवेशसम्भवा-
दिति भावः । मूले न चैवमिति । स्वतो व्यावृत्ते गोत्वादावपि धर्मा-
न्तरस्वाकारे । अनवस्था । अविश्रान्तधर्मभ्राशप्रसङ्गः । प्रामाणिकत्वा-
दनवस्था न दोषायेति समाधत्ते । तदितरेति । सास्नादौ साध्ये गोत्व-
त्वघटकसकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्यात् तत्र तं परित्यजति

दीधितौ । अभावेति । अत्र एतद्वृत्तं यथासाध्यमिति । सास्त्रादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वं विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च, सास्त्राव्यापकज्ञातिव्यादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टवृत्तु(१) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः ।

ननु गवेतरासमवेतत्वस्याभावमेयत्वादावपि सत्त्वात् सास्त्रादिव्यभिचारितया सास्त्रादिसाध्यक एव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह । कालादाविति । सम्बन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वात्तन्निवेशोऽपि गोत्ववति सास्त्रादिशून्ये कालादौ व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया समवायेन हेतुत्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावदिसाधारणस्यापि समवायेन व्यभिचारितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः(१) । एतच्च साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण । यदि च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिव्यावृत्ते तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते, तदा अवच्छेदकस्थानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमात्रस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रवद्विनिवृत्त्यतिप्रसक्ततयाऽनवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेष्यविधया हेतुतावच्छेदककौटौ निवेश्य इति ध्येयम् । सास्त्राभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेश्यं वैयर्थ्यात् (२) ।

न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेततद्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्यभिचारित्वादिति शङ्क्यम् । सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिना अभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशोऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुताया वाच्यतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । विशिष्टस्य गौरवणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तद्व-

(१) गवेतरावृत्तित्वविशिष्टं सकलगोवृत्तित्वमित्यर्थः ।

(२) समवायेनाव्यभिचारितायामवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पु०पा० ।

छिन्नाभावाप्रसिद्धेऽप्येत आह । व्यतिरेकेऽपीति । सम्बन्धान्तरेण गोत्वाभावस्य व्यभिचारितया समवायेति दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सम्बन्धसामान्येन तत्त्वावाच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वं निवेद्यमेवेत्याशङ्कानिराकरणाय तदिति तत्तुच्छम् । सम्बन्धसामान्येन गवेतरासमवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयाक्तग्रन्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावाच्छिन्नाभावेऽनुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तद्धेतुतायाश्चाप्रसिद्धिविरहेण तामादाय समवेतत्वांशसार्थक्यशङ्कान्तवतारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्यनासङ्गतेः सम्बन्धान्तरेण सम्बन्धसामान्येन गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया कालादेः पक्षत्वे स्वरूपासिद्धतयेति व्याख्यायामुदक्षरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षविवृतिः समाप्ता ।

(चि०) अत्रोच्यते, अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनाऽऽलोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथ्यंति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न । न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचाराचारकविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तत्र तत्र सन्दिग्धमेव । ननु तदन्यान्य-

(१) तदा अवच्छेदकस्यान्तिप्रसक्तवनियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव सास्त्रादिव्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभावे सास्त्राभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमवेतत्वस्यापि वैयर्थ्यात् इति पु०पा० ।

ब्रह्मिण्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसा-
धनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादि-
त्यत्रेवाधिकं न निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्धेति
चेन्न । तदन्धान्यद् धूमा लोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति
सत्यम्, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः
अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
नात् । न च तदन्धान्यत्वं ब्रह्मिण्याप्यतावच्छेदक-
मित्युक्तम् ।

(दी०) लिङ्गम् । लिङ्गतावच्छेदकम्, तथा च न व्यभिचारः ।
न तथा । न तेन व्यभिचारवारणम् । न हीति । धूमान्वान्यत्व-
मिति दृष्टान्तार्थम् । न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्व-
यस्य तत्त्वं एव गौरवमिति वाच्यम् । तादृशैकधर्मघटका-
नेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चाव-
च्छेदकत्वाचित्यात् । अन्यथा बह्व्यादीनामपि व्याप्यतया
तावदन्धतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् ।

(गा०) मूले अयमिति । पर्वतवृत्तिरित्यर्थः । आलोको धूमो
वेति । स्वरूपतो धूमत्वालोकत्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वालोक-
त्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वा-
दिप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः । न च संशय-
स्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकत्वाभाव-
योरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूम-
त्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम् । धूमत्वाद्यभावस्यैव
धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्वाहात् धूमादिभे-
दज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात् । न च धूमत्वादी धूमा-
दिभेदविरोधभावे तद्धर्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमाव-
श्यकमिति धूमत्वधूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनैव धू-
मत्वादेः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधग्रहप्र-

कारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम् । संशयस्थले कोट्योः परस्परविरोधभानानियमात् धूमभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वाविविरोधभातेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्वाहान्, स्वरूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धूमत्वत्वादिभानानियमाच्च ।

अथैवमपि पर्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिसन्देहः पर्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्टे पर्वतवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्मितावच्छेदकत्वात् ग्राह्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तादृशसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं न्यायगतसिद्धपरामर्शनिर्वाहाय 'उभयथापि वैहिष्याप्य' इति इदम्पदार्थं व्याप्तिनिश्चयाभिधानमसङ्गतं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितहेतुत्वे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उपसंहारग्रन्थेऽनुमितहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकनिश्चयो न सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यकायामनुमितौ हेतुस्त्वित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावावगाहिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्याप्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवौचित्यावर्जिततया पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टप्रकारकानुमितहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसंशयविरोधिपक्षवृत्तित्वाविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतेः ।

वस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति निश्चय इव धूमविशिष्टधार्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वं दुरपह्वं धूमत्वावच्छेदेन पक्षवृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद् धूमत्वावच्छेदेन पक्षवृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् । एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशयकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधार्मिकव्याप्यभावसंशय—

विरोधितयोपयुज्यते इति पक्षवृत्तिधर्मिकधूमत्वादिसंशये व्याप्ति-
निश्चयाभिधानसङ्गतिः ।

केचित्तु व्याप्तिसम्बन्धेन वह्निःसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षक-
स्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वा-
दिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्य-
त्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया ए-
तन्मूलमुक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति तै पुनः प्रसि-
द्धस्थले पर्वते धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशि-
ष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मता-
निश्चयव्यभिचारोपेक्षावीजं सम्यगपश्यन्तः कथं निवृत्तिभाजां भ-
वन्तीति चिन्त्यम् ।

मूले 'उभयथापि वह्निव्याप्य' इति निश्चयकथनं स्वमते हेतु-
रक्षणाय । अत्र वह्नेः साध्यस्योपादानाद् धूमालोकान्यतरत्वं लिङ्ग-
मित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तिस्तद्व्याचष्टे । लिङ्गमि-
ति । व्यभिचारवारणस्याप्रक्रान्तत्वे 'न तथे' त्यत्र तथापदस्य व-
क्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति । तथा च न व्यभिचार इति ।
न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादे-
रक्षाने आलोकत्वाद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि तस्य लिङ्गतावच्छेद-
कत्वया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेत्वस-
ङ्गतेः अतो व्याचष्टे । न तेनेति । तेन । तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन ।
प्रकृते धूमत्वस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्या-
प्यतावच्छेदकत्वखण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह । धूमान्यान्यत्व-
मिति । एकधर्मस्य । अन्यतरत्वरूपस्य । धर्मद्वयस्य । धूमत्वालो-
कत्वरूपस्य । तत्त्वे । व्याप्यतावच्छेदकत्वे । तथा च गौरवस्य व्या-
प्यतावच्छेदकताबाधकत्वे वैपरीन्यमेव स्यादिति भावः । एक-
स्यातिगुरुशरीरत्वेन लघुशरीरावच्छेदकयोर्द्वैतमबाधकमित्या-
शयेनाह । तादृशैकेति । धर्मद्वयस्यैवावच्छेदकतौचित्यादित्यन्वयः ।
शरीरलाघवमुक्ता उपस्थितिलाघवमप्याह । प्रथमोपस्थितत्वेन चे-
ति । तावदन्यतमत्वस्य । वह्निधूमालोकान्यतमत्वस्य । अवच्छेदकत्वं
स्यात् । न तु धूमालोकान्यतरत्वस्थ, तथा च कुतो वैपरीत्या-

पादनमिति भावः ।

अन्यतरत्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अत एव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्यसिद्ध्याविना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वबीजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आवश्यकत्वादित्यभिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकर्तुरिति भ्रमेण शङ्कते मूले । न त्विति । भ्रमं निराकरोति । तदन्यान्यदिति । न च तदन्यान्यत्वं बह्विव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठयोर्विभिन्नव्याप्योर्धूमत्वालोक्तत्वाभ्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छेद्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेश्चानभ्युपगमात् इति भावः ।

(चि०) न चैवं तदन्यान्यत्वाद्बह्विव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेष—दर्शनानां सत्त्वेन बह्विव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

(दी०) अन्वयेति । विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्षं उपयुज्यते तत्त्वज्ञान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदष्टात्तत्त्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे

तवाप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यर्थविशेषणघटितधर्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वं धूमा-
लोकाभिन्नमेवं च तत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथा च व्याप्ति-
रवच्छिन्नत्वानयमात् तादृशमेव वह्निव्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव
न सम्भवतीति तेन वह्निव्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते वह्नि-
व्याप्तिव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते
वह्निव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कते ।
न चैवमिति ।

ननु विशेषदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्य-
युक्तं तदन्यान्यत्वस्याप्यव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वा-
सम्भवादिति पुनः शङ्कते । न चैवमिति । विशेषदर्शनत्वेन प्रत्य-
क्षसहकारित्वादिति समाधौ विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्यदर्श-
नत्वेनेत्यर्थकतोककमेण न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारणवि-
परीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकतां तस्याह दीधितौ । विशेषदर्शन-
मिति । व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वेनेति । ग्राह्यविरोधिधर्मदर्शनत्वेने-
त्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न
व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छे-
दकत्वं स्वयं व्यवस्थापयति । अत्र चेति । अन्यतरत्वस्य धूमत्वा-
दिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वत्वादिना व्याप्यतया
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्यनुमानं निराबाध-
मित्यपि बोध्यम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदव-
च्छेदेन तद्वन्नमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते । एवञ्चेति ।

ननु गौरवमात्रं न व्याप्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति साम्नादि-
ना गवांर्देहेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूम-
त्वादेश्च प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्म-
स्य न वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वा-
धगादिज्ञानमेव कारणं अत एवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धज्ञा-
नद्वयकाले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो वह्निव्या-
प्यो न वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छे-
दकत्वमक्षतमेवेति ।

(चि०) किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यन्नापि तथा । अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथा हि वह्निरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिव्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तदुघोधाभावात् ।

(दी०) अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह । किञ्चेति । वहीत्यादि । व्याप्तेर्व्याप्त्यनवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति । वस्तुतो विशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरिति रीच्यतां किं तेन ? न हि वस्तुतो व्याप्त्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते । न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पयत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

(गा०) अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहदशायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादिदूषणान्तरानुसरणं बीजमिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमं प्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भ-
घपरतां स्फुटयति । अस्तु वेत्यादिना । एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञानमित्यस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमेवेत्यर्थः । कारणम् । फलोपपत्तिः, तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्य-

वच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्यव-
च्छेदकत्वापगमनेतद्वैपश्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-
मनिराकृत्य प्रथमत एव तद्वैपदानमयुक्तं इत्यत आशयं पुरय-
ति । व्याप्तेरिति । आत्माश्रयेणेत्यादिः, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्यविशेषव्याप्त्योर्भेदं
व्यवस्थाप्य अथेत्यादिमूले तयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का । मूले
सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेः मानाभावादिति । विशेषव्याप्तीनां धूम-
व्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्ति-
त्वस्य दुर्निर्वचतया तासां व्याप्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति
भावः ।

ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुग-
मकं व्याप्तित्वं वह्निव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्ति-
त्वेन व्यापयः पक्षधर्मांशे प्रकारतया प्रत्याख्यन्ते, एवं साध्या-
भावपदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमि-
ति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरूपपद्यत
एव । एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया
तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमभ्युपेत्यापि शब्दपरामर्शजानुमते व्यभिचारमुपपादयति ।
वस्तुत इति । अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपमवच्छेदकत्वमाश्रीयतामिति शेषः । अतिप्रसङ्गात् । धूम-
त्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानराहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमि-
तिप्रसङ्गात् । गृह्यते । तत्कालीनग्रहविषयः । न च तदानीमिति ।
यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्दः श्रूयते इत्यर्थः, गृह्यत इत्यस्य
पक्षधर्मताग्रहकाले व्याप्तेः व्याप्यतावच्छेदकत्वप्राहकशब्दाभा-
वादिति शेषः । अनुमितिरपलपनीयेति । अनुमित्यभावः कल्पनीय
इत्यर्थः । मानाभावात् । तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणताया
अप्रसिद्ध्या कारणाभावासिद्धेरिति ।

ननु तत्रापि स्मरणादिरूपतादृशव्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्य-
भिचारनिश्चय इत्यत आह । कल्पयत्वेति । 'लघुरूपं' व्याप्तिप्रका-
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वं, अयञ्च अपि चेत्यादिमूलस्यैवार्थः, इति
तत्कल्प एव निर्भरो दर्शितः ।

(दी०) एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वोदरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः ।

(गा०) एतेन । कारणाभूतसकलपक्षधर्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्रसक्तत्वेन च । व्याप्तिग्रहेति । एतादृशश्च धर्मो व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः । धूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयसहितान् द्रव्यवानिति ज्ञानादनुमितिवारणाय मात्रेति । प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तत्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेद्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञानाभातिप्रसङ्गः । स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितम् । तथात्वायोगात् । वह्निचादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः । आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि प-
रिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः ।

अतिप्रसङ्गं दर्शयति । वह्निव्याप्यमिति । धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय सर्वमिति । एतच्च ज्ञानमनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात् ।

सामान्यप्रत्यासत्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां सर्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात् ।

अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् । वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमनियत-सर्वत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरनिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानदशायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय सा धूमव्यक्तिरिति । शाब्दज्ञानासंग्रह इति । वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इय सामानाधिकरण्यस्याप्यवबोधकत्वादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः वह्निव्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणत्वांश्चायमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमित्याविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधेष्टापत्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् ।

(गा०) अत एव । अतिप्रसङ्गस्य तुर्वारत्वादेव । व्याप्तिभानांशे इत्यादेर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म इत्यर्थः । वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्युक्तज्ञानवारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्मविशेषणम्, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानयमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तम् । तथा । तादृशो धर्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभेदसाधारणत्वादिति भावः । 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुपपङ्गे गान्धवः । धूमसमानाधिकरणेत्यादीति । साध्याभाववद्बुद्धित्वरूपव्याप्तिग्रह-

स्थले च ज्ञानद्रव्यादनुमितिर्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः । वह्नि-
व्याप्यं त्वमित्यत्र तदभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेव विवक्षितं
धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञाने धूमत्वा-
दिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्, तथा च वह्नित्वमात्र-
स्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रका-
रताश्चयत्वमतौ धूमसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वा-
नुधावनम् ।

साध्यतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशे-
षणे उक्तस्थले दोषाभावादाह । प्रमेयत्वव्याप्यमिति । अत्र चाभिधेय-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वसमानाधिकरणाभिधेयत्वरूपव्याप्तिर-
भिप्रेता न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्य-
रूपा साध्याभावस्याप्रसिद्धेर्गीमांलकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् भ्र-
मात्मकतादृशव्याप्तिज्ञानमादाय तन्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा स-
मानाधिकरणत्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा तादृ-
शव्यापकताग्रहदशायां (१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमि-
तेस्तेषामिष्टत्वात् । अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे । व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे । अनु-
मिताविति । वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादित्या-
दिः । एवंविधेष्टापत्त्येवेति । व्याप्तिग्रहविषयधर्मिवृत्तिधर्मप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान् पर्वत
इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्र-
हेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्मि-
मात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः ।

अत्रेष्टापत्तौ प्रतिबन्ध्यन्तरमाह । व्यभिचाराग्रहेति । एवकारेण
व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः । व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचा-
राग्रहे तद्देशानुमिताविष्टापत्तिसम्भवात् । यदि च व्यभिचाराव्य-
भिचारयोर्द्वयोरेव यत्राग्रहस्तत्रानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् तत्रेष्टा-
पत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञाना-
दप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृते ऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवती-
ति भावः ।

(दी०) किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायित्वे मिथो व्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च ।

(गा०) ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादि-
श्च न तु तद्व्यक्तसामानाधिकरण्यादिकम्, साध्याभाववृद्धवृत्तिव्यादिरूपव्याप्तिघटकभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिव्योपादानमिति नोक्तापत्तिनामवकाश इत्यनो दूषणान्तरमाह । किञ्चेति । कालान्तर इति । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्यजनने नियामकत्वासम्भवादिति प्रसङ्गो बोध्यः । स्वसमानकालीनेति । स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः । स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्मताज्ञानव्यक्तिपरम् । वाच्यमिति । हेतुतया स्वीकार्यमित्यर्थः । तादृशपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितिरेतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति । फलोपधायकीभूतपक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानां तत्तद्व्यक्तित्वानां किञ्चिद्विशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यर्थः । यथाश्रुतं तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वे पक्षधर्मताज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतेः । अधिकवैयर्थ्यञ्चेति । तादृशधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यञ्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, तादृशरूपेण हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम् ।

(दी०) एतेन गृह्यमाणव्याप्तयवच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तत्तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च ।

(गा०) एतेन । उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायितापातेन । एवमिति । स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः । यद्धर्मावच्छेदेनेति । तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । परास्तमिति । साहित्यस्य समानकालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः । एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वं यदि तत्साहित्यं तदा बैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह । तत्तद्धर्ममिति । विशिष्य तत्तद्धर्मघटितत्वेनेत्यर्थः । अननुगतत्वादिति । तथा च धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यालोक्तत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तत्तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यमिति भावः ।

यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन वक्तव्यतया तस्य च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारणताया दुष्कल्पतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथाऽपि निरुक्तधर्मपेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारणताकल्पनमेवाचितमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(चि०) अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्मे भासते तत्र लाघ-

वात् व्याप्यत्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् । न चै-
वमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्र-
माणकत्वात्, कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य
सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् ।

(दी०) यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समा-
नमिति चेत्? सत्यम्, प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगप-
दुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नि-
यमादेरेकरूपावच्छेदेनाप्यवलम्बत्वात् इत्याशयवानाह । अपि
चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यै-
कस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमा-
नाधिकरणेन्यनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशव-
ह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मता-
ज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्मविशिष्टसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृ-
ह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं वह्निव्याप्य-
वान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान्, वह्निधूमव्यापकोऽयं धूम-
वानिस्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकार-
कज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् ।

(गा०) ननु यत्त्वतत्स्थाननुगमस्य दोषत्वे इष्टत्वेन फलसाध-
नताज्ञानस्य उपायेच्छाद्यहेतुत्वेन यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानं हेतुरि-
तीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृतां विरुद्धेन इत्याशङ्कते ।
यत्रेच्छेति । प्रतिवक्ष्यत इति । तत्र गत्यन्तरविरहेण सुखदुःखाभाव-
त्वादिप्रकारकफलगोचुरेच्छायास्तदवच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चा-
ननुगतेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते
कार्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारण-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निवेश्य व्यभिचारो वारणीयः, इच्छा-
गता जातिविशेषा एव वा तत्तत्फलेच्छाजन्यतावच्छेदकत-
स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानैवेच्छाव्यक्तयः स-
क्रियन्ते प्रयत्नवदिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः

ननु पर्वतवृत्तिधूमत्वबहिःश्रवणयोर्वैशिष्ट्यं यत्र युगपदेव पक्ष-
धर्मं भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेद-
कप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथा च
तेन रूपेणैव किञ्च हेतुत्वमुपेयते, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् त-
न्मतेऽपि नियमांशकल्पनेन लाघवसत्त्वात् इत्याशङ्कां परिजिही-
षुः अपिचेत्यादिमूलाशयमाह । लघ्विति । नियमादेरिति । आदिना
अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः । एकतररूपेति । उक्तशब्दपरामर्शस्थले
यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य नैया-
यिकमतासिद्धत्वादिति भावः । हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं
नैयायिकमतेऽप्याशङ्क्य मीमांसकमते लाघवमाशङ्कते । नन्वित्यादि-
ना । विशिष्य । धूमत्वादिना ।

ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतन्तद्विषयता कारणतावच्छेदकको-
टौ निवेशनीयेति न कारणतावच्छेदकानुगम इत्यत आह । तत्र
चेति । धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशे चेति
शेषः । धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेशेऽपि व्याप्तिशरीरे सामा-
नाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनामनिवेशे उक्त-
ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति तत्र धूमत्वादिकं तथा निवेश्य
विशिष्य तत्प्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति । तादृशेति । यद्धर्मविशिष्टे-
त्यादि । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मविशिष्टव्यापकताव-
च्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिग्रहविशिष्टतद्धर्म-
प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः । सकलवित्तिव्यापकत्वादिति ।
तथा च तद्धर्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तित्वमुभयमतासिद्धमेवेति
एतन्मते कल्पनालाघवमश्रुणमेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशा-
ब्दज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिप्रयोजिकाया
उक्तव्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकघटितत्वादित्यभिप्रायः ।

(दौ०) किञ्चान्यथारूपातिवादिभिर्भूमादिसमानाधिक-
रणात्यन्ताभावाप्रतिषेधगगनसमानाधिकरणभूमादिमानयमि-
ति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारत्वा-
सम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च सा-
ध्यायत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं त-
त्त्वेन कारणत्वं वाच्यम् तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्म-
त्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्या-
पकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च
सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति
चेन्न । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्रयोक्तदूषणग्र-
स्तत्वात् बहुवचन्यन्ताभाववद्वृत्तिधर्मवानयमित्यादिज्ञानादप्य-
नुमित्युद्धाच व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीना-
मनुगमात् ।

(गा०) अत्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वघ-
टितधर्मस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वापगमात्, तद्वच्छिन्ननियतपूर्वव-
र्त्तिताविशिष्टपरामर्शतावच्छेदनाप्युभयवासिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽ-
तिरिक्तविशिष्टपरामर्शकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादापत्वं मूलक-
तैव वाच्यमित्याशङ्क्य मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणाली-
माह । किञ्चेति । अखण्डव्याप्तेरिति । उक्ताविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्तेरि-
त्यर्थः । प्रकारत्वासम्भवादिति । तथा च विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कार-
णतापि न सम्भवतीति भावः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । व्यापकत्व-
ग्राहकम् । व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि । तादृशव्यापकत्वपक्षधर्म-
त्वावगाहितयोरेवेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्वहेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारणाधिकर-
णाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वम् । अवि-
तमिति शेषः ।

यद्यपि बह्व्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं सुवचमेव साध्यसाधन-
भेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात् । न चैवमापि साध्यसामानाधिकर-
ण्यांशस्य व्याप्तिप्रकृतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्येन
गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि एकक्षणावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानवैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशा-
धिक्यात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात्
तत्प्रतिक्षेपस्य अनुचितत्वात् । तथापि अन्यथाख्यातिवादिनां बह्व्या-
द्यधिकरणत्वादिना तदनधिकरणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्यु-
त्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन बह्व्यादिसाध्यकानुमितावपि न
हेतुता सम्भवतीत्यभिप्रायः । व्यापकत्वस्यापीति । व्यापकतावच्छेद-
कत्वावगाहित्वस्यापीत्यर्थः । खण्डशो निरुक्तिरिति । अधिकरणा-
ंशे साधनावगाहि आधेयत्वांशे ऽधिकरणीयत्वावगाहित्यादिक्रमेण
कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः । अखण्डव्यापकत्वाप्रसि-
द्ध्या तदवगाहित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः ।
तेषाम् । अन्यथाख्यातिवादिनां नैर्यायिकानामित्यर्थः । मीमांसकानां
तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः ।

न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रका-
रकमाधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकमित्यादिक्रमेण व्यापकताज्ञान-
निवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम् । हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य
विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्यविशेषण-
भावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण
विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवस्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गासङ्गतेः,
यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरण-
स्यैव कार्योत्पादकत्वात् ।

नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया
विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वा-
दित्यत आह । यथा चेति । तस्यत इति । व्यापकतापरामर्शविचार
इति शेषः । गृह्यमाणेति । व्यापकताज्ञानविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन

पक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिग-
मनाविरहरूपदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन त-
द्धर्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता स्वीक्रियत दण्डचक्रा-
दिवत् परस्परसहकारेण फलजननाप्तातिप्रसङ्गः । न च विशिष्टप-
रामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वयकल्पने गौरवमिति
वाच्यम् । विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारणतावच्छेदककोटिप्र-
विष्टस्याधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहितत्वं तदंशीयाप्रामाण्यज्ञानविशे-
षानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथाविधविशेषणान्तरैः समं
मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्य-
स्य तुर्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह । बह्व्यत्यन्ताभाववदवृत्तीति ।
अनुमित्युदयादिति । तथा च तदसंग्राहकतया नोक्तरूपेण हेतुतास-
म्भव इति भावः ।

ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवला-
न्वयिसाधारण्यानुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यै-
व हेतुताया वक्तव्यत्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कां
परिहरति । व्यभिचारेति । अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेन नानाविधव्याप्तिप्रकारता अनुगमस्य कारणतावच्छेदकगर्भे
प्रवेशनीया इत्यर्थः । तथा चास्माकं तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भावः ।
इदन्त्वापाततः, तन्मतेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुं शक्यतया सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य संग्रहसम्भवान् तादृशव्याप्यंशे
निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानान्तु नैयायिकानामपि दुःसंग्रहं तादृशज्ञानी-
यव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकताविरहात्
तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकधर्मप्रकारतात्वेन व्या-
प्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिप्रकार-
ताक्रान्तादप्यनुमितिप्रसङ्गः । एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाव-
वदवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्य सा-
धनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादनुगम एवासम्भवः ।
साध्यसामानाधिकरण्यावैषताया व्यापकताग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारि-

ताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दुर्घटम् । अनतिरिक्तवृत्तिविरूपावच्छेदकत्वानिवंशेऽपि च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनकालनिधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यस्तु व्यापकत्वज्ञानं व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धकतया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानधर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानदशायां दुर्वारतया समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्तिप्रकारतायाः साध्याभाववद्वृत्तिविरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगम्य्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकताकक्षणीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण सङ्ग्रहः सम्भवति, धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तिवे धर्मितावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति । तदपि न सम्यक् । धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिज्ञानदशायां तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववद्वृत्तिविरूपज्ञानोपगमे क्षतिविरहादिति ।

वस्तुतस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुतावादिना व्यापकताधीर्हेतुरुपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्षयापि लघुशरीरा साध्याभाववद्वृत्तिविरूपा व्याप्तिरेवानुमितप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्या तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्मानिवेद्यैव हेतुतोपगन्तव्या तथा च हेतुतावच्छेदकभेदेन तेषां न कारणताभेदः, ज्ञानद्वयहेतुतावादिना तादृशव्याप्तिरनुमितप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो धूमः आलोकयान् पर्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेदनीयतया तद्भेदेन कारणताबाहुल्यमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक् ।

यदि च केवलान्वय्यनुमानं नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसमानाधिकरण्यज्ञानमप्यनुमितिकारणं वाच्यमित्युच्यते तदा केवलान्वय्यनुमानपदार्पणभीरुभिर्मिमांसकैः कथं तादृशव्या-

सिमुपेक्ष्य व्यापकताया लाघवेन तज्ज्ञानपञ्चधर्मताज्ञानयोः पृथक्कारणत्वं व्यवस्थापयिष्यते इत्यादिरीत्या परमतं निराकार्यम् । अधिकमन्यवानुसन्धेयम् ।

(दी०) नन्वत्र कारणे कार्यमेवं प्रमाणं तच्च कार्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह । कारणताग्रहेति । कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्मान्तरानिर्णयस्याभावेन तद्वद्विगतगौरवस्यानिर्णयादिन्यर्थः । सम्भाव्यते तावदिदं धर्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्वाहत्वादिति चेत् ? सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धकम्, सामान्यतः कार्यकारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात् । तत्र तत्र कल्पनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकरूपान्तरविशेषेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शरूपधर्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्तं सप्रमाणकत्वादिति मूले तत्राशङ्क्य युक्त्यन्तरमवतारयति । नन्विति । तच्च । कार्यस्य प्रमाणत्वञ्च । कार्यकारणभावग्रहे सतीति । अन्यथानुकूलतर्कानवतारेण व्याभिचारशङ्क्या स क्षणो विशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः । तत्फलस्य । कारणतानिर्णयाधीनस्य । तद्वृद्धितेति । धर्मान्तरघटितेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवं प्रमाणान्तराप्रसिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वकालीनस्वाश्रयकत्वादन्यत् तुर्वचमेवेति गौरवस्य तादृशधर्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः (१) । गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्देहेन प्रतिबन्धात् न कारणताग्रहः सम्भवतीति आशङ्कते । सम्भाव्यत इति । सन्दिह्यत इत्यर्थः । इदम् ।

(१) तादृशधर्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पु० पा० ।

गौरवम् । संशयप्रयोजकमाह । धर्म्यन्तरेति । अशक्यनिर्वाहत्वादिति ।
 तथा च कारणतासंशयात्तदुपपादकधर्मिणोऽपि संशयो भविष्यति,
 तत्संशयाहितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भ-
 वतीति भावः । तत् । सम्भावनम् । सामान्यतः । घटत्वदण्डत्वादि-
 सामान्यरूपेण । कार्यकारणभावग्रहस्येति । तन्निर्णयस्येत्यर्थः । प्रा-
 यशो विलयप्रसङ्गादिति । यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्योन्नयं तत्-
 स्थलीयधर्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ।
 यत्र च कार्यव्यवहितपूर्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्र-
 माणान्तरसिद्धं तत्र तादृशगौरवाभावात् प्रायश इत्युक्तम् । तत्र
 तत्रेति । घटत्वदण्डत्वादिना कार्यकारणभावस्थल इत्यर्थः ।
 गौरवमप्यास्थीयते । गौरवसन्वेहोऽविरोधितया स्वीक्रियते ।

(चि०) न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्म-
 तानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा
 तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरि-
 माणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनी-
 तातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे
 व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः
 प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वा-
 त् । न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयम् ।
 तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात् । न च तदुपनयसहि-
 तस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्त-
 रत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापा-
 राभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तद-
 भावेऽपि भवति बहिरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं
 विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मन-
 सा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा
 कविकाव्यादिकमिति ।

(दी०) व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं , निर-
स्यति । न चेति । अनुमानयोरिति । अनुमितैकसाध्याविशिष्टे
साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भ-
वादिति भावः । नियतव्यापारेति । एकसम्बन्धिज्ञानाधीनस-
म्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः कचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन
न तस्य व्यापारत्वं, यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव
तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्वादेस्तत्प्र-
माव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्र-
माणान्तरनिमित्तत्वात् ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये न चेत्यादिना अस-
न्निरूपधूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य (१) त-
त्सिद्धयुपयोगितामाविष्करोति । (२) व्यभिचारनिर्णयेनेति । सति
लाघवे व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वाभिर्णयोपादानम् ।

ननु निरवयवद्रव्यत्वानित्यपरिमाणयोरेकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य
तद्विशिष्टेऽपरानुमित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं सुघट-
मेव, अनुमितेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नि-
यमादित्यनुमानयोरित्यादिभूलासङ्गतिरित्यत आह । अनुमितैकेति ।
उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्गमर्या-
द्या तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिप्रवृत्त्यानुमित्यनुपयोगित्वं
सूचितम् ।

एतेन पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमि-
तौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निर्वाहः, व्यापाराभावेन उपना-

(१) विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पु० पा० ।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते लाघवेन व्यवस्थापिता-
या मूलोपदर्शिताया असन्निरूपधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्का-
या अकिञ्चित्करत्वं परिजिहीर्षुराहेति पु० पा० ।

यकज्ञाने प्रमाणत्वतद्व्यवहारयोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरो-
धाद्यभिचारेण व्याप्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्वग्रन्थोपदर्शितापत्तिमु-
द्धरति मूले नचैवमित्यादिना । नियतव्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गतं
नियतव्यापारत्वपर्यन्तस्य करणलक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव
एवात्र विवक्षितः । व्यापारत्वन्तु नियतत्वनिर्वाह्यमित्यान्तरालि-
कस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योपनीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन
जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले नियतपदमिति सूचयितुं
व्याचष्टे । एकसम्बन्धीति । हस्त्यादिज्ञानतज्जन्यहस्तपकस्मरणा-
भ्यां हस्तपकादिविशिष्टहस्त्यादिविषयकोपनीतज्ञानजननेऽपीत्यर्थः ।
तस्य मध्यवर्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत
आह । यमिति । यं यद्रूपावच्छिन्नम् । यस्य । यद्रूपावच्छिन्नस्य । यजन-
कत्वम् । यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव । तद्रूपावच्छिन्नस्यैव । तद्-
व्यापारत्वात् । तद्रूपावच्छिन्नजनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात् । ए-
तावतापि । तत्तदुपनयव्यक्तेस्तत्तदुपनीतमानव्यक्तित्वावच्छिन्नजनने
तन्नियततत्तत्स्मरणादिव्याक्तव्यापारकत्वं दुर्वारमेवेत्यालोच्यो-
पनयस्य प्रमाकरणत्वमभ्युपेत्य प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति । वस्तु-
तस्त्विति । न क्षतिरिति । प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेन प्रमाणचा-
तुर्विध्याव्याघातादिति भावः ।

नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमाणान्तरत्वं
तस्य दुर्वारमेवेत्यत आह । प्रमावैजात्यस्यैवेति । एवकारेण प्रमाक-
रणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः । प्रमाणान्तरत्वनिमित्तत्वात् । विभिन्न-
प्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) न चात्र (१) प्रमावैजात्यम्, अनुपलम्भवाधितत्वात्
मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्य-
क्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् । अत
एव बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्र-
तियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयकल्पने

[१] न चात्रापीति पाठान्तरं, तत्तु न भेदाचार्यसम्मतमिति
अत्र प्रमावैजात्यमितीति पाठधारणेनानुमितम् ।

च स्थैर्यमात्रमुच्छिद्येत, व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यव-
हारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेद-
कतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धे-
श्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवो-
पगमात् ।

(गा०) ननु उपनयहेतुतावादिनां तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छे-
दकधर्मस्वीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति
प्रमावैजात्यं दुर्वारमित्यत आह । न चेति । अत्र प्रमावैजात्यमिति ।
उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः । सम्भवतीति शेषः ।
युक्तिसत्त्वे योग्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो जात्य-
नुपलम्भो न जातिबाधकः, अन्यथा संयोगादौ क्रियादिजन्यताव-
च्छेदकजातेरपि विलयप्रसङ्गादिन्याशङ्क्य उपनयस्य जात्यन्तरा-
व्यवस्थापकत्वं व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति । मा-
नाभावादित्यादिना । विशेषणज्ञानत्वेति । उपयोगितयेत्यभिप्रेणा-
न्वयः । तथा च विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्त-
रमिति भावः । उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्प्यकारणत्वा-
न्तरनिरूपितकार्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकतेत्या-
शङ्काह । सन्निकर्षविधेयति । तथा च प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेद-
कमिति भावः ।

ननु संयोगज्ञानादिसाधारणं सन्निकर्षत्वमनुगतानतिप्रसक्तं
दुर्वचमिति विशिष्यैव हेतुता वाच्या तथा च ज्ञानजन्यतावच्छेद-
कं यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति
संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्य-
त्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्यसिद्धिर्दुर्वारैवेत्यत आह । अत एव-
ति । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादित्यर्थः । बाह्य-
प्रत्यभिज्ञा । स एवायं चैत्र इत्यादिका । आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा । स
एवाहमित्यादिरूपा । आदिपदाभ्यां ज्ञानादिविषयादिपरिग्रहः,
यथायोगमन्वयः । अन्यथा । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे ।
जातिसङ्करेति । किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षु-
षत्वादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्या-

व्यव्यापकभावासम्भवादिति भावः । जातेरनांशिकतया विशेष-
 र्थाभूततत्तद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेत्यपि
 बोध्यम् । तत्तेदन्त्वादिविशिष्टविषयकं तत्र ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रह-
 सहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिस-
 ङ्करादिप्रसङ्ग इत्यत आह । ज्ञानद्वयेति । स्थैर्यमात्रमिति । तस्य पूर्व-
 गृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञैकप्रमाणकत्वादिति भावः । अनु-
 मानादपि कुतश्चित् स्थैर्यसिद्धिसम्भवादाह । व्यवस्थापितश्चेति ।
 अन्यथाख्याताविति शेषः । प्रत्यक्षसामान्यसमवहितज्ञानजन्यताव-
 च्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानादाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते ।
 न चेति । अजनकत्वादिति । प्रत्यभिज्ञादौ तत्तादिभानार्थं चक्षु सं-
 योगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वात् तत
 एव सर्वांशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्तरूपेण हेतुत्वे मानाभावादि-
 ति भावः ।

ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्यक्षसामग्र्या अभावात्
 सर्वांशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति यज्जातीयप्रमासामग्रीवि-
 रहे इत्यादिव्याप्तिबलात् प्रमावैजात्यापत्तिर्दुर्वारैव । न च तादृशव्याप्तौ
 मानाभावः; तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्तत्रोपनायकज्ञानस्य
 स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वाज्जन्यतावच्छेदकधर्मं विना तदनुपपत्ते-
 रेव मानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्र्यसमवहितत्व-
 मवच्छेदकं भवतु तत्सहकारि वृत्त्यन्यदेतदित्यत आह । असिद्धेश्चे-
 ति । उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवत्यादिः । असिद्धि-
 मेव विवृणोति । उपनयेति । लौकिकसन्निकर्षस्य विषयिताविशेषाव-
 च्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविषयिताविशेषानभ्यु-
 पगमेन न व्यभिचार इति भावः । न चांशिकोपनीतभाने उपनीत-
 स्य प्रकारतयैव भानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयेव तत्रोपनयज्ञानस्य
 हेतुत्वात् सर्वांशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेद-
 कतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथा च प्र-
 त्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । सुरभि चन्दनमित्यादौ मान-
 ससर्वांशोपनीतभाने विशेष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांश
 प्रकारताया अभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव नि-
 र्वाहादुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अक-

ल्पनात् । सिध्यतु वा सर्वाशोपनीतमाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता । न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकम् । प्रत्यक्षत्वादन्वया अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः । न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तन्नासत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतमाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयाऽपेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्यन्तानपेक्षायां जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतमानापत्तेः स्वरूपतस्तत्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य (१) स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतमानसाधारणताया आवश्यकत्वात् ।

अथ स्वरूपतो घटत्वादिचिपयकं यत्र निर्विकल्पकं जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतमानवारणाय तादृशोपनीतमाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथा च तस्य प्रत्यक्षसाधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः । न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतमानमिष्टमेवेति वाच्यम् । येन रूपेण यस्य ज्ञानं तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तदविशेषितस्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्वाशोपनीतमानवृत्तिवैजात्यं तथासत्युक्तस्थले घट इत्याद्याकारकचाक्षुषाद्युपनीतमानापत्तेः तथा च सर्वाशोपनीतमानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्वस्वीकार आवश्यकः । वस्तुतो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्विकल्पकस्य अनुपनायकतामते, निर्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्वन्तान्तु न तादृशनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतमानमिष्टमेवेति

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतमानापत्तेरिति पु० पा० ।

कृतं पल्लवितेन ।

(चि०) स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसान्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्धोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वाऽस्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमान्न वेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, गौरवात् ।

(दी०) पृथगिति । न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह । न चेति । गौरवादिति । न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयाऽपि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वम्, मानाभावात् ।

(गा०) किञ्चिदंशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञानमित्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । धारावाहिकोच्छेद इति । विशिष्टबुद्धिधारान्तःपातितृतीयादिविशिष्टबुद्धयनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्पू-

र्षे निर्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः । समीधत्ते । इतरमात्रेति । तत्तद्दिनरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये मात्रपदम्, तेन यद्धर्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्म्यंशे तदप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः ।

यत्तु तादितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् । तत्र घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घटपटौ ह्यावित्यादिज्ञाने उभयाद्यंशे एकत्रैव द्वित्वादिविशेषणमवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घटपटौ ह्यावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१) ।

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्येण स्वतन्त्रवह्निस्मरणेन परामर्शोत्तरं पक्षे तदुपनीतमाननिर्वाहे अपरितोषबीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं न चेत्यादिमूलमवतारयति । कोटीति । संशयेन नाशादित्यभिप्रेतान्वयः । स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्काह । तस्य चेति । व्याप्तिस्मरणादिना इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येनेत्यादिः व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्काह । विशेषदर्शनेति । विशेषदर्शनम् व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः । संशयायोगादिति । तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं वह्निस्तित्याकारकस्मरणं कल्पयित्वा पक्षे उपनीतवह्निनिश्चयः शक्योपपादनस्तथापि तादृशकारणतायाः प्रामाणिकत्वं एव तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिम-

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः इति पाठादनन्तरं तादितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्तत इति ।

नुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकृतमिति भावः । मूले न चेति । न वेत्यर्थः । युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतयाः स्वातन्त्र्यस्याधि-
कस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्तिं दीधितौ शङ्कते ।
न चैवमिति । एवम् । विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्या-
निवेशो भावस्य । घटादेः । ग्रहापत्तिः । भूतलं घटाभाववदित्यादिनि-
श्चयकाले भूतलादौ ग्रहापत्तिः । तादृशापत्तिं परिहरति । अभावग्रा-
हकेति । बलवत्येति । तुल्यबलसामग्रीदृशायां संशयोत्पत्त्या इष्टाप-
त्तिरेवेति भावः । न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामा-
णिकमिति शङ्काम् । स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसत्त्वे कदाचित् (१) त-
थाविधनिश्चयकाले घटादिग्रहापत्तेः ।

कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति । अभावेति । उक्तक्रमेणैव (२)
उपपत्तावभावविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्यायं तथा सति (३) व-
ह्न्यभाववदवुत्तिस्वरूपस्यातिघटकतया बह्वविषयकज्ञानाद्बहुप-
नीतभानानिर्वाहश्चात्रास्वरसंवीजम् । विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुता-
यां स्वातन्त्र्यानिवेशनं स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं विनाऽनुमितिमङ्गीकु-
र्वाणस्य शङ्कास्पदमपि नेति प्रत्यक्षे तादृशवेशेन कारणत्वान्तरश्चा-
तिनिर्युक्तिकमित्याह । वस्तुतस्त्विति । मानाभावादिति ।

अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेद्व-
रज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्यावृत्तं विशि-
ष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं वा-
च्यमिति कथं मानाभाव इति चेत् ? अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञान-
वृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेष-
णधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणत्वान्तरकल्पनापत्तेः
प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सङ्करप्रसङ्गः । न
चेद्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगो-
चरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपादान-
प्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तिवाच्यकत्वेन

(१) विशेषादर्शनकाल इत्यर्थः ।

(२) सामग्रीप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः ।

(३) गौरवस्य न्याय्यत्वं ।

ज्ञानत्वस्यायच्छेदकत्वसम्भवात् भगवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लौकिकाविषयतायाः प्रत्यक्षत्ववन्मात्रनिरूपितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकाविषयतावत्त्वनिवन्धनत्वेनौपचारिकत्वादिति ।

(चि०) अथ यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ता प्रत्यभिज्ञाने । न च पर्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः । यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतोति कथं संस्कारवशात्तद्वत्तद्व्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण ।

(दी०) तर्हीत्यादि । वस्तुतो यत्र कचिदपि गृहीतस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिमाधारणी विशिष्टधीः । इयांस्तु विज्ञेयो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणं संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्मे व्याप्तिमनुमाय वह्नयाद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्वाद्यनुपास्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्नयननुमितिप्रसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमश्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात्, चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिवुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु; न हि लिङ्गोपधानभावे बाधक-

मन्यत्, साधकविरहात् ।

(गा०) ननु तर्हीत्यादिमूलमयुक्तं तथा हि यो यत्र विशिष्येत्यादिनियमे विशिष्यत्यस्य तन्मात्रवृत्तिधर्मप्रकारेणेति नार्थः, परन्तु फलीभूतग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्वतीयधूमत्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्याप्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याशङ्क्य उक्तनियमे बाधकान्तरमाह । वस्तुत इति । यत्र कचिदपीति । फलीभूतज्ञानाविषये धर्ममात्रे इत्यर्थः । धर्मिणि । फलीभूतग्रहविषयधर्मिणीत्यर्थः । संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः ।

नन्वपूर्वं धर्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्मनिश्चयः, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयऽनुभूयते स तु आनुमानिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्चयात्मकोपनीतभाने कथितनियमो निराबाध एवेति कदाचित् भ्रूयादिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोट्यन्तरभासकसामग्रीकाले संशयात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीतकोटिभानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपहवः विपरीतकोटिभानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोट्यस्मरणादपीति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१) सम्भवतीत्याह । इयांस्तिवति । तुरवधारणे । तथा चैतावानव संशयनिश्चययोरुत्पत्तां विशेष इत्यर्थः । एतेन । अपूर्वधर्मविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । व्याप्तिमुमायेति । तथा च पर्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीताया व्याप्तेस्तत्रोपनीतभानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्वार एवेति भावः । सर्वत्र व्याप्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुरुद्धरमित्याह । धूमत्ववेति । व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति । व्याप्तिव्याप्यत्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्निश्चयत्वादिति भावः । वह्न्यननुमितीति । व्याप्यनुमानासम्भवादिति भावः । एतेन । दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्यैव (२) तत्समशी-

(१) निश्चयमादायापीति पु० पा० ।

(२) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्येवेति पु० पा० ।

लस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन । यद्यद्धर्मावच्छेदेनेति पर्वतीय-
धूमे विशिष्टं व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टप-
रामर्शानुपपत्तिरिति भावः । अवच्छेदकधर्मदर्शनाधीनोपनीतभान-
मादाय नियमोपगमाद्वर्जितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते
वारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह । मानाभावादिति । अवच्छे-
दकधर्मदर्शनाधीनं अपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये
व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह । चन्दनत्वेति । सौरभादेः । बुद्धावित्य-
ग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेर्ग्रहान्न तत्र सौरभानु-
मितिसम्भव इति भावः ।

ननु तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्मविशिष्टे न
भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्माविशिष्टे न भासत इत्ये-
वार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्यवोपनीतभानमुपेयते
इत्यतो न व्यभिचार इत्यत आह । यदि चेति । इत्येव धीरस्त्व-
ति । उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्यकारिणी भ-
वत्वित्यर्थः ।

ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभान-
स्वीकारसम्भव इत्यत आह । न हीति । साधकविरहादिति । उप-
नीतभानोपगन्तृणां दर्शितानयम एव लिङ्गोपधानं साधक इति
भावः ।

(चि०) न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसाहिते-
नेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूम-
वत् पर्वतीयधूमे व्याप्यवगमो बहेस्तु न प्रत्यक्षसाम-
ग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षा-
त्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्यग्रहात् । न च पर्वते ष-
हिसाक्षात्कारः । न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिक-
रण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् ।

उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्त-
योरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शने विशेषणविशेष्येन्द्रिय-

सन्निकर्षो गौरवमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारण-
म्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्ष-
वृत्तिधूमे सत्त्वात् ।

(दी०) हेतुसाध्येति । सम्बन्धिद्वयानिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्र-
ति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृ-
प्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्य-
प्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः । विशेषणेत्यादि ।
विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्श-
नञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया कचित् कचित्सहचरितधर्मद-
र्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानमत्त्वेऽप्यतिरि-
क्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपपुज्यते ।

(गा०) व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनरूपव्याप्तिग्राहक-
सद्भावान्महानसीयधूम इव पक्षीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तिलौकिक-
प्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतमानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनिय-
मे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति मूले, न चे-
त्यादिना । हेतुसाध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां
मूलोक्तमुपपादयति दीधितौ सम्बन्धीति । मीमांसकमते ससम्बन्धि-
कवस्तुव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न तु तत्प्रत्यक्षेऽतः
त्वयैवेति । नैयायिकेनैवेत्यर्थः । क्लृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्ब-
न्धिग्रहविरोधीन्द्रियसन्निकर्षदोषसमवधानादिवशायां प्रत्यक्षवार-
णायेत्यादिः ।

ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्प-
त्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तत्र द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोः संयो-
गादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्ध्यंशे लौकिकप्रत्यक्षानात्मकस्य संयोगादि-
लौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगादिति सम्बन्धि-
ग्राहकसामग्र्या हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुता-
यां मानाभाव इत्यपरितोषात्सम्बन्धिप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव प्रकृते
व्याप्तिप्रत्यक्षाविरोधितामाह । तदनादरेऽपीति । साध्यघटितमूर्त्तिके-

त्यनेन व्याप्तिप्रत्यक्षे साध्यमानानुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षाद्यपेक्षे-
ति सूचितम् । भ्रमात्मकाविशिष्टज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्या-
नपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगितया तत्परिगणनं सङ्गमयति । विशेषणेति ।
तदंशे । विशेषणविशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्र-
व्यविशेषणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन
विशेषणप्रमात्वनिर्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य
लौकिकसन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन
लौकिकत्वे वा इत्यत्रैतदन्वयानुपपत्तेः । सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च
सम्बन्धघटितं प्रमात्वम्, अत्र च विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य त-
दानीमविद्यमानत्वेऽपि दण्डव्यमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे
यदा कदाचित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदम् । विद्यमानसम्ब-
न्धस्य उपयोगितापरत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरमाह । [१] लौकिकत्वे
वेति । उपयुज्यते इत्यभिप्रेतान्वयः । लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बो-
ध्यम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौ-
किकसन्निकर्षसम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता । अथ वा तदंश
इत्यस्य विशेषणांश इत्येवार्थः । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य
विशेषणांशे लौकिकत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्ट-
बुद्ध्यभिप्रायेण । द्वितीयकल्पे विशेष्यपदञ्च सन्निकृष्टवर्मिमात्रपरं,
अतो अनुभूयमानारोपे विशेष्यविशेषणसम्बन्धासत्त्वेऽपि विशेष-
णांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः । लौकिकपदस्य प्रमात्वघट-
कलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्थनीयम् । वि-
शेषदर्शनस्य स्वमते निश्चयविशेषस्याहेतुतया उपयोगिताप्रकार-
माह । विशेषदर्शनेति । कचिदिति । विपरीतकोटिभासकतदुपस्थि-
त्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः । अत्राप्युपयुज्यत इति सम्बध्यते ।
कचिदिति । प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञा-
ने इत्यर्थः । दर्शनत्वेनेत्यन्तं स्मारकतायां हेतुः, स्मारकतया उ-
पयुज्यते इति सम्बन्धः । एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्वाहकानामेव
कीर्त्तनमिदं न तु तत्कारणमात्रस्यैवेति भावः विशेषणज्ञानस्यै-

(१) दण्डव्यमासीदित्यभिद्विप्रमोत्पत्तिरित्यपरितोषात् कल्पा-
न्तरमाहेति पु० पा० ।

व विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह । विशेषणस्य चेति । तदंशे । विशेषणांशे । लौकिकतायामिति । इत्थञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम् । व्याप्तिप्रविष्टचरमांशस्य व्याप्यैक्यमते धूमत्वरूपस्य सन्निकर्षादेव भानात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्यैवविरोधः ।

(चि०) एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणम् । न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात् । कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वं गृहीतं तथा च संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एषश्च धूमत्वव्याप्यपरामर्शादेवानुमिति रिति प्राह ।

(दी०) एकैव हीति । वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः । सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् । वह्नेरसन्निकर्षादिति । ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनः, न हि वहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात्, कथमन्यथा पक्षधर्मे वह्निपक्षवर्भिन्ना व्याप्तिरेव गृह्यते । न चाधेयतया मुख्यविशेष्यं साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाश्च तत्तावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षान्प्रकारतेति वाच्यम् । माभाभावात्, धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्या-

पि प्रत्याभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि बह्विषदभेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्ड्ययमासीदयं दण्ड्यादिग्रहस्यानुभविक्त्वान्न तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अत एव तदिन्द्रियग्रहविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् । नयनादिना रजादेरभावग्रहाभेदारापादौ व्यभिचाराच्च ।

(गा०) एकैव 'हीत्यादिमूलं परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य, सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्यैक्यस्यानुपयोगितां दीधितिकृदाह । वस्तुतः इति । परमार्थत इत्यर्थः । एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा क्षतिरेवेति सूचितम् । न च यो यत्रेत्यादिनियमोपगमेनैव पर्वतीयधूमे बह्विव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री सम्भवति न तु पर्वते बह्विविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीति विशेषव्युत्पादनं मूलकृत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्रया उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथा च व्याप्तेधूमत्वादिरूपत्वं एव पक्षीयधूम तदंशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् धूमत्वांशे बह्विसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञानसन्निकर्षग्राह्यतया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तन्मात्रवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वं तथा च व्याप्तैरेक्ये मूलकृतो निर्भर एवेति दीधितिकृतां व्याप्तिभेदपक्षे क्षत्यभावाभिधानविरोध इति वाच्यम् । मूलकृता स्मृत्यव्याप्तेः पक्षधर्मधूमसत्त्वहेतुतया व्याप्तैरेक्याभिधानात् न क्षतिरिति अन्ये क्षतिपदस्य पक्षीयधूमे स्मृत्यव्याप्यत्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तनानात्वे उक्तनियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तदग्रन्याविरोधान् ।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्या सकलव्या-

पथनुभवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थ-
म् एकैव हित्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह । व-
स्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । भेदेऽपीत्यनेनान्वयः । सामान्यतः । सा-
मान्यप्रत्यासत्तिवलात् । तथैव । व्याप्तिर्वेनैव । तथा च धूमनिष्ठस्व-
व्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगि-
तावच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्तिवा-
दोक्तमेवानुसरणीयम् । न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्यस्या-
किञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । सखण्डे परम्परासम्बन्धेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्ति-
या तादृशवह्निसत्त्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवह्निमदादि-
भावेन व्याप्तिर्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभार्थं
उपचारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतावादिमतोक्तसामान्यल-
क्षणानुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वादसङ्कत्यापत्तेः । एवञ्च
सिद्धान्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया वस्तुन इत्यादिक्रि-
कावर्णनं भ्रमविजृम्भितमेवेत्याहुः (१) ।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमासन्निकर्षदशायां धूमत्वरूपव्याप्ते-
रपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्थलीयमानस-
विशिष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमो ऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न
स्वीकरणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य पूर्वप-
क्षयति । नन्विति । निरूप्यताम् । निश्चीयताम् ।

मिथमतं निराकराति । न हीति । बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधे-
यतया ग्रहे । आधेयत्वविषयितावच्छिन्नद्रव्यविषयिताशालिबहि-
रिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये । प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके
घटो नास्तीति चाक्षुषादौ व्यभिचारवारणाय आधेयतयेति । मानसे
बाह्यहस्त्यश्वादिविषयकस्वप्रज्ञाने व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रि-
येणेति । गुणादिगोचरचाक्षुषादौ तद्वारणाय द्रव्यस्येति । आ-
धारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावं पर्वतो बह्निमानित्यादि-
ज्ञानसंग्रहाय तद्वत्त्वस्य घेति । द्रव्याधारत्वस्येत्यर्थः । अत्रापि ब-
हिरिन्द्रियेण इत्यनुपज्यते । तथा चैतन्मते आधारत्वविषयिता-

(१) केचिदित्यादिशङ्करित्यन्तःपाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

निरूपितद्रव्यविषयिताशालिषहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाद्याधुपाद्यनुत्पत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथा च चाधुपत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदके निवेशनीयं न तु बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वम् । इत्यादाविति । इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वावगाहिनि तद्विशिष्टविशेषणकाभावचाधुपादावित्यर्थः । फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति । कथमिति । अन्यथा । असन्निकृष्टद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशोऽप्यभावे । मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वावगाहिन्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्का निराकरोति । न चेति । पक्षधर्मे व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवहेरपि प्रकारत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय साक्षादिति । आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्तिमाह । अभेदारोप इति । स्मर्यमाणरजतस्याभेदेनारोप इत्यर्थः । आधेयतया । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । भूतले घटाभाव इत्याद्यभावचाधुपेऽपि व्यावृत्तिर्बोध्या ।

नन्वेवमपि इदंत्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह । दण्डेति । तत्तावदभेदो भासते न तु तत्तादिसंसर्ग इति शेषः । तावतापि सोऽयमित्याकारकतानिर्वाहादिति भावः । मानाभावादिति । तादृशकारणतायामित्यादिः । सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह । तत्तेति । भानसम्भवात् । भाने युक्तिसम्भवात् । तदनुपगमे तत्तासंसर्गाभावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । यदि तत्तावदभेदग्रहोऽपि तादृशसंशयादिविरोध्युपयते तदाह । प्रकृते ऽपीति । अनुमितस्थलेऽपीत्यर्थः । अभेदग्रहेण । अभेदोपनीतभानेन । कृतार्थत्वात् । बहुव्ययभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारोद्धारं निरस्यति । एतेनेति । व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । तत्ताकारानुपनीतत्वं तत्तात्वेनाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवहृत्प्रमाणत्वं वा, आद्ये तत्तात्वाद्यनवच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाधुपत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं द्वितीयं तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वलेहिततादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यवि-

पयिताविशिष्टमिति बोध्यम् । अयोग्यस्येवासन्निकृष्टस्याप्युपनी-
तस्य चाश्रुपादौ मानमविशेषेण दुग्धवह्वमिति सूचयितुं चैत्रपदे-
त्यादिदृष्टान्ताभिधानम् । दण्डव्यमासीदिति ज्ञाने व्यभिचार-
स्यातीतत्वानवगाहित्वविशेषणेन शक्यवारणतया तदनवगाहिनि व-
स्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारात् । अयं दण्डाति । निरुक्त-
कार्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति । तत्तात्वस्येति । अतिरिक्तस्येति ।
दण्डत्ववह्निव्याद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । तथा च तदनवच्छिन्नद्रव्यप्र-
कारतैवासिद्धेति भावः । न च तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वम-
न्यद्वा किञ्चिदीदृशं बह्वर्थादनप्रुतत्तात्वं न तु वह्निवादिक्मिति
वाच्यम् । तदप्रहेऽपि वह्निवादिना बह्वर्थादिमत्त्वप्रहे सोऽयमिति
व्यवहारात् ।

द्वितीयपक्षे ऽजनकत्वं फलानुपधायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा ?
तत्राद्यं दूषयति । तच्छब्देति । निमित्तान्तरविरहेति । प्रयोगेच्छा-
विरहेत्यर्थः । तथा च तादृशधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे यत्र
जातेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहाच्च तच्छब्दप्रयोगः नत्र
व्यभिचार इति भावः । द्वितीयं दूषयति । तज्जननेति । प्रकृतेऽपि व-
ह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि । इष्टत्वादिति तच्छब्दस्य वह्निव्याद्यवच्छिन्नव-
र्धकतया व्यवहर्त्तव्यज्ञानविधया तत्प्रयोगे वह्निव्यादिप्रकारकज्ञान-
मात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः । तथा च तदयोग्यप्रकारकज्ञानमे-
वाप्रसिद्धमिति भावः । अत एव । विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्ताव-
गाहिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादेव । चाश्रुपाद्युपनीतप्रमादिगोचरा-
दिस्पर्शनादौ मानसे बाह्याविषयकस्वप्रायानुभवे च व्यभिचारवा-
रणाय तदिन्द्रियग्राह्येति । तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्र-
त्यक्षयोग्यार्थकम्, घटस्पर्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यभिचार-
धारणाय तेनेति । त्वगादिसंयोगात् घटादश्चाश्रुपादिवारणाय त-
त्संयोग इति । एतन्मते आधेयतयेति कार्यविशयनिवेशादन्यत्रा-
पि व्यभिचारं दर्शयति । नयनादिनेति ।

(दी०) अथैवं व्यवहितदण्डे पुंमि न कथं नायनो द-
ण्डीति निश्चय इति चेत् ? क्वचित्सहचरिधर्मादर्शनात् तद-
स्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात्

सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात् । युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा दण्डो न वेत्पादिकः संशयः । न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न तन्निश्चय इति चेत्, किं तेन? उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति । अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्यैव दर्शनात् निश्चयस्यापि सम्भवात् । मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशानियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति ।

(गा०) उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमेऽनिष्टमाशङ्कते । अथेति । मानसनिश्चयस्य इष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्यकारणभावेनापि तद्व्याख्यासम्भवात् नायन इति । संशयस्यानुभवसिद्धतया निश्चय इति । निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकामिधान्नोत्तरयति । क्वचिदित्यादि । तत्सहचरितेति । दण्डसहचरितेत्यर्थः, अदर्शनादित्यन्तं तदस्मरणे हेतुः । तदस्मरणादिति । तथा च विशेषणज्ञानभावादेव तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादिना । कोटिद्वयसहचरितधर्मदर्शनादिना । कोटिद्वयस्मरण इति शेषः । संशयस्यैव जननादिति । तथा च निश्चयत्वप्रयोजकविपरीतकोटिभानसामग्रीविरहस्यास्त्वान्न निश्चयापत्तिरिति भावः ।

ननु कोटिद्वयोपस्थितावपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरीतकोटिभानसामग्रीविरहः, यत्र च तत्कोटिमात्रसहचरितधर्मदर्शनात् तत्कोटिरेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चया दुर्वार इत्यन आह । सति च विशेषदर्शनादावेति । आदिना कोट्यन्तरापास्थत्यभावस्य विकल्पेन परिग्रहः, संशयनिश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रियसंयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तसम्भवाऽपि नेत्याह । युक्तञ्चैतदिति । एतत् । व्यवहितस्याऽपि दण्डादेः सति विशेषदर्शनादावुपनयात् निश्चयजननम्, कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्शन इति पूरणीयम् । असौ । संशयः । तद्विशिष्टबुद्धिः । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यविशिष्टबुद्धिः । निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदके निवेद्यमित्याशयेन शङ्कते । न तन्निश्चय इति । निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्राप्तेन जन्यतावच्छेदके प्रवेशासम्भूत इति कथयिष्यन् निश्चयत्वाभावस्य व्यभिचाराभावेऽकिञ्चित्करतामाह । किन्तेनेति ।

ननु ध्यमिचारवारणान्यथानुपपन्न्या अर्थसमाजप्रस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यामित्यत आह । अस्तु वेति । तथा च निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः । दर्शनादित्यत्रासम-
स्ततयाविशेषस्येत्यनुपपद्यते । सम्भवात् । उत्पत्तेः । उक्तकार्यकारण-
भावस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः । यद्यपि प्रागेव निश्चयत्वस्येष्ट-
त्वमुक्तं तथापि तदा युक्त्यनभिधानादनुभवकलहानिवृत्तेरिदानीं
यादृशसामग्रीतो विशेषादर्शनदृशायां संशयः तत एव विशेषद-
र्शनकाले निश्चय इत्यनुभवसिद्धं नियममवलम्ब्य निश्चयोत्पात्तिर्द-
दीकृता । अभ्युपेत्याह । मा भूद्वेति । तत्र मानसे । तादृशनियमस्य ।
बह्व्यादीन्द्रियसंयोगापेक्षानियमस्य ।

(दी०] उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-
साक्षिकां ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यप-
रामर्शः, मानसप्रत्यक्षविशेषोऽप्यविवेचिते चेत् ? कुतोऽस्य प्रत्य-
क्षत्वम् ? अनुभवत्वादिति चेत् ? किमेवमनुभवत्वमन्यत्, प्रत्यक्षत्वात् ?
स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्का-
त्कारित्वग्रहणमङ्गाच्च । तद्वज्रकलौकिकसन्निकर्पादिजन्यत्वाविर-
हान्न तथेति चेत् ? आत्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् बह्विमनु-
मिनोमि न तु साक्षात्कारोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च,
अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनम्, सामान्य-
लक्षणानङ्गीकर्तृनये चाप्रसिद्धबह्व्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्र-
त्यक्षत्वसम्भावनाऽपि, सन्निकर्षासम्भवात् । एतेन शाब्दादिकं
व्याख्यातम्, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमि-
तिः । न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात् । एवञ्च
प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वम्, जातिमङ्करप्रसङ्गादित्यपि
केचित् । तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इ-
त्यपरे । मानाभावादिति । तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणास-
म्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(गां) ज्ञानविशेषः । प्रत्यक्षविजातीयज्ञानम् । तथा च तत्करण-
तया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः । न च व्याप्यदर्शनान्त-
रजातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम् ।
साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालं तादृशानुव्यवसायानुदयात् । न च सा-
ध्यनिश्चयाद्युत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम् । तदनुपस्थि-
तावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात् । अस्वनुव्यवसायबलादनु-
मितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षत्वव्याप्येवेति न तत्करणस्य प्रमा-
णान्तरतेति शङ्कते । मानमेति । अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिक-
तया अनुमितिः प्रत्यक्षविजातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति
समाधित्सुः प्रत्यक्षत्वे मानं पृच्छति । कुत इति । पूर्वपक्षी शाब्दो-
पमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्वाणो अनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वे साध-
कं इत्युत्तरयति । अनुभवत्वादिति । अनुभवत्वप्रत्यक्षत्वयोः समनि-
यतत्वे समनियतजातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्त-
दा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति । किमेवमि-
ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न
साध्याविशेषः इत्याशङ्कते । स्मृत्यन्येति ।

ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनुभवचतुष्टयसाधार-
णी जातिरेव साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसाक्षकं प्रत्यक्षत्वं न
त्वनुमित्यादित्रयव्यावृत्ता अन्यपि जातिश्च प्रामाणिकता तथा च प्र-
त्यक्षानुमानयोर्न पृथक् प्रमाणता । न च विशेषणज्ञानजन्यताव-
च्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः । विशेषणज्ञानासत्त्वे
परामर्शादिविग्रहेणवानुमित्याद्यापत्ययोगादिति वाच्यम् । पृथि-
व्यामितरभेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादककाले सा-
ध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्य त-
त्साधारणताया आवश्यकत्वात् ।

यदि च पृथिवीतरमिदं त्वनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्यादियु-
गीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहात् तस्याः साध्यविशे-
षकानुमित्युत्पत्तिदशायामपत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितोर्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततयैव प्रत्यक्षानु-
मित्योः स्मृतिव्यावृत्तैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव
तज्जन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात् यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणवि-

रहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायाम-
प्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमिति-
रूपेयते साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात् ।

यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्य-
नुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्वत्र विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरूपेयते, इत्युच्यते
तदापि समानविषयकशाब्दबोधचाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमिति-
धारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्ध-
कत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमते(१)
मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः फलमप्रतिबन्धकतयैवो-
पपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादानुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प-
त्युह्व । न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले(२) भिन्नविषयकानु-
मित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव ता-
दृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च भिन्नविषयका-
नुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम् । भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्ते-
जकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भव-
तोऽप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया त-
दसंग्रहे क्षतिविरहात् ।

न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रका-
रकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छा-
मुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यक-
मिति नाकलाघवावकाश इति वाच्यम् । यद्विषयकशाब्दादिसाम-
ग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव
दर्शितलाघवसम्भवात् ।

न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छायलादानुमि-
तिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यतायामनुमित्य-

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीका-
रे इति पु० पा० ।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाल इति पु० पा० ।

न्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्रकारकेच्छायां संत्याञ्च कथितशब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छासत्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम् । अनुमित्यन्यमानसे सर्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोपगमेन लौकिकविषयितासम्बन्धनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य (१) तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नोकाप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह । अनुमिताविति । साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते । तद्व्यञ्जकेति । सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सारभादिसाक्षात्कारित्वेनानुव्यवसायवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्मितावच्छेदकतापन्नसाक्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषयनिष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य हेतुत्वात्तद्विरुद्धादनुमित्यनन्तरं न बहिः साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापीत्तरित्यर्थः । लौकिकसन्निकर्षादात्यादिना दोषविशेषपरिग्रहः ।

आत्मानुमिताविति । तस्य । आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य । न चैषमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं साक्षात्कारित्वग्रहः अनुमितेरिव तस्यापि आत्ममनोयोगासमवायिकारणकत्वादिति वाच्यम् । मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्यतायास्तद्व्यञ्जकत्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् चाक्षुषादावेव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वावच्छिन्नजन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिनाञ्च आत्मानुमितौ तादृश्या अपि जन्याताया अनपायादिति भावः ।

ननु कलाधवेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्कारित्वग्रहं प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वेमेकं कल्पनीयमित्यतः प्रत्यक्षप्रमाणेनानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति । वह्निमिति ।

यद्यपि वह्निं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्त्तमानकालावच्छिन्नो वह्निर्साक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठवर्त्तमानवह्निज्ञाने साक्षात्कारत्वाभावः स्वरूपतो भासमानसाक्षात्त्वजातेः पदार्थतावच्छेदिकाया अभावस्य तादृशशङ्केनाप्रत्यायनात्,

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छास्थलीयस्येति पु० पा० ।

तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशिष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणवति विशेषणान्तराभावपर्यवसन्नत्वमिति बह्विविपयकत्व-
वति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृते पर्यवस्यतीत्याश-
येनोक्तं साक्षात्कारित्वाभावेति ।

ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाश्रुपदशायां जातस्य सौरभं न प-
श्यामीति प्रत्ययस्यैवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह । अग-
त्येति । चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने
चाश्रुपत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहणैव सौरभं न पश्यामी-
त्यादौ चाश्रुपत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः । अनुमितौ च स-
क्षात्त्वानभ्युपगमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् न
तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यैवसर्गिकत्वादिति भावः ।

अत्र नव्याः-सौरभं न पश्यामि न साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीतेः प्र-
मात्वानुरोधेन लौकिकत्वाख्यो विषयताविशेषः कल्पयते, तद्विशिष्ट-
चाश्रुपत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात्करोमी-
त्यस्य विषयः । न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशि-
ष्टचाश्रुपाप्रसिद्धा सौरभं न पश्यामीत्यत्रागतिरेवेति वाच्यम् । चा-
श्रुपनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविष-
यत्वोपगमात्, अन्य आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमा-
त्वमुपपादनीयम् । न चातिरिक्तविषयिताऽपसिद्धान्ततया न स्वी-
कर्णीयेति वाच्यम् । प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्या-
विरोधित्वात् । अत एवाभावत्वप्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं
ग्रन्थकृतमनुमतम् । न चैवं प्रत्यक्षत्वज्ञानेव प्रामाणिकी स्यात्
तत्कार्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम् । विशेष-
णज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः, विषयिताविशेषापेक्षया
जातेस्तथात्वे लाघवात् सर्वांशोपनीतज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तदसं-
ग्राहकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादि-
जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च । एवञ्चानुमितेः प्रत्यक्षतामतेऽपि न
तत्र साक्षात्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्य-
न्तरमेवानुसन्धेयम् ।

सन्निकर्षविरहादित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सा-
मान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे सङ्क्रमयति सामान्येति । अप्रसिद्धबुद्ध्यादी-

ति । पूर्वाज्ञानपर्वतीयवह्मपादीत्यर्थः । व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्थापितम् । अन्येषां युक्तिमुपन्यस्यति । व्यवस्थापयिष्यत इति । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम्, तद्वाजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निरावाधमेव यत्किञ्चिद्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्वाहान्, साध्यांशे प्रकारतया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञातत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्वाहाच्च । न चाज्ञानस्य साध्यस्यानुमितौ ज्ञाने तादृशाभार्यावपयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचारप्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्वव्याधिकेति वाच्यम् । प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशान् । तन्मुक्त्याविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्थांशे अनेदसम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्संग्रहात् । अन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकवाधे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वान् ।

वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्येव ज्ञानं प्राक् सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार इत्यनुसरणीयम् (१) अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युपगम्य तादृशयुक्तिं दृषयतां परेषां मतमाह । तत्रेति । भेदत्वादिना । पृथिव्यानिष्ठभेदत्वादिना । आदिना हृदे धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः । जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत् । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिरूपसाध्यस्य संसर्गतयाऽपि तत्प्रतियोगिकत्वे विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । एतावन्तव जलादिभेदस्य तादृष्येणाज्ञानदशयां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्ध्या कृतमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरेकिणा तद्व्यक्तित्वादिनाऽपि तदनुमानसम्भवे बोध्यः ।

अत्राप्यपर इत्यस्वरसंगृह्यतया, तद्वाजन्तु पृथिव्यानिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादेः जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमिति-

(१) इत्यनुसन्धेयमिति पु० पौ० ।

मनभ्युपगम्य दुरुपपादता, तदपलापे पक्षैकदेशे जलादिभेदस्य प्रसिद्धर्थव कदाचित् तत्तत्साध्यकानुमितेरभ्युपपादनसम्भवात् तादृशानुमित्यैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानखण्डनौचित्यादिति ।

अनुमितिकारणविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्वपक्षमध्यकथितबाधकमुद्धृत्य यो यत्र विशिष्य पूर्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्तिमतेऽपि निराकुर्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति मूले कश्चिदिति । परम्परसम्बन्धेन व्याप्यत्वम् । परम्परसम्बन्धघटितव्याप्यत्वम् ।

(चि०) भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्ग स्यात् न तु व्यक्तिः तथा च सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफलं (१) स्यात्, दृश्यते च परम्परसम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्ब्रह्मणुमानम्, न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, मानाभावात्, तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यश्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः, साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानश्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं वा गौरवात् ।

(दी०) उपसंहरति । तस्मादिति । वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृताक्षतेः । वस्तुतो व्याप्यपक्षयोर्विशिष्टावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, विनिगमनाविरहेणान्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्र-

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युत्पादनमफलमिति पु० पा० ।

त्वात् । लाघवादिनि । अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभाव-
स्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनाधिकर-
णवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगमनादेर्धर्मभावव्यापकत्वं स्यात् तादृशघ-
टत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभाव-
स्य स्वप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये
व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । न चैवं हेतोर्व्यापकसामा-
नाधिकरण्योपक्षया लाघवमिति चेत् अस्तु तावदेवमापाततस्तथापि
वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्य-
स्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
संशये इष्टत्वात्, व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविर-
हात्, तद्ग्रहे च साध्यसामानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि
विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात्, पर्वतो वह्निव्याप्यभूमयान् पा-
षाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च बहिरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेपं
पर्वतवृत्तिभूमव्यापको वह्निभूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम् । न च सा-
ध्यप्रतियोगिकस्वसामानाधिकरण्यावदत्यन्ताभावकत्वं साध्या-
प्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावत्वकत्वं वा
व्याप्तिः साध्यप्रतियोगिकत्वञ्च केवलान्वयिनि साध्यस्यान्योन्या-
भावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्य-
म् । गौरत्वात्, व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन यावच्चस्य दुर्बलत्वात्,
प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वाम्भवेनावच्छेदकत्व-
स्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्यवसायित्वाच्च । व्यापकतायाञ्च प्रतियो-
गित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रति-
योगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिकरणयावद-
त्यन्ताभाववृत्तितया न्वयापि तस्यावश्यं वाच्यत्वात् साधनसमा-
नाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्याप-

कत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यद्वयावृत्तित्वत्वज्ञानस्य लघुत्वात् ।

(गा०) सामान्यप्रत्यासत्तिव्युत्पादनम् । सामान्यप्रत्यासत्तिव-
स्वीकारः । जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह । दृ-
श्यते चेति ।

ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया
तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिता व्याप्तिः शक्यग्रहा, अधिकरणे धूम-
त्वावच्छिन्नवन्धघटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्व-
स्याप्यधिकरणत्वांशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि बहौ
भानसम्भवात् । धूमत्ववति संयोगेन बह्विदवृत्तित्वे भासमाने धू-
मत्वेऽपि बह्विमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भ-
वाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्त्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत
आह । न हीति । मानाभावाद्वा । धर्मिणः साक्षान् सम्बन्धभान
धर्मस्य परम्परासम्बन्धभानानियमासिद्धेरिति भावः ।

अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्मानसत्वसम्भवेनात्रापरितोपात्ता तादृशनियमो
बाधकं पुरयति दीधितौ । तन्निष्ठेति । अवच्छेदकधूमत्वादि । एष । अ-
वच्छेदकान्तरम् । धूमत्वत्वादि । असम्भवात् । अवच्छेदकधूमतादौ
अनुमित्योपापिकव्याप्तिग्रहसम्भवात् । अभावे हेतुतावच्छेदकस्य शेष-
हेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि
तथात्वात् प्रकृते अविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापक-
ताघटकत्वोपगमऽपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्य-
प्रकारकज्ञानमेवानुमितिर्हेतुर्वाच्यः, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्मि-
तावच्छेदककज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन
धूमत्वादिशून्यतया निश्चीयमाने हृदादावपि बह्व्याद्यनुमानापत्तेः, ब-
ह्विसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केवलेन बह्विसामाना-
धिकरणत्वेन धूमत्वादेस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्ने
सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति,
साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पञ्चवृत्तौ व्याप्यतावच्छेदकनि-
श्चयं विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भानसम्भ-
वेन संशयसम्भवात्, निर्द्धर्मितावच्छेदकसंज्ञायासम्भवेन(१) सा-

(१) संशयानुपगमेनेति पु० पा० ।

ध्यामाववद्वृत्तिमानिति निश्चयसम्भवेऽपि पक्षवृत्तिव्यावच्छेदेन
व्यभिचारसंशये च पक्षः साध्याभाववद्वृत्तिमानिति निश्चयोऽपि
दुर्घट इति भावः । मानाभावादित्यस्य मानस्यावच्छेदके व्याप्तिप्र-
मितिजनकस्य तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेनासत्त्वा-
दित्यर्थसम्भवेन पुरण विनापि निर्वाह इति द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यादे-
रव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्यापनयप्रत्यासत्तित्वयोरुपसंहा-
रत्वासरम्भवात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतुत्वोपसंहारत्वमा-
विष्कर्तुमाह । उपसंहरतीति । मूलं पक्षधर्मं व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति ।
विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छेदिकया व्याप्त्या प्रक रेण
विशेष्यस्य विशेषणस्य वा पक्षीयहेतोज्ञानं प्रथमत इत्यर्थः, एतज्-
ज्ञानं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तित्वमते स्मरणमेव अन्यथा तु महान-
सीधूममादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्तिपक्षध-
र्मतयोरेकत्र द्वयामत्यादिरात्या भानेऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे
पक्षधर्मतायाः पक्ष वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वं सम्भवति
तादृशज्ञानं व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य विशेष्यतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेष्यज्ञानविधया हेतुत्वात् । अत एव न तस्यानुमितिहेतु-
ता । न तस्मादधारणेन एकत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोभय ग्राहिज्ञानत्वे-
नानुमितहेतुव्याप्त्यंशे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्थानुमि-
तिजनकतावच्छेदकं निवेशापातात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे-
नैवानुमितिजनकत्वापगमादिति । तदनन्तरमिति । तदनन्तरजात-
मित्यर्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानम् । व्याप्तिविशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगा-
हिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । पक्ष वा तृतीयलिरूपपरामर्शः । पक्ष व्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा । अनुमितहेतुरिति
शेषः । उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्वत्रापरितोषाभावाद्वाकारः एक-
ज्ञानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे दीधितौ । वेति ।

ननु पूर्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रतिज्ञान-
त्वाच्च विकल्पेनोभयविधस्य तज्ज्ञेत्वोपसंहारविरोध इत्यत आ-
ह । उभयथेति । प्रकृताक्षनेरिति । अनुमितलक्षणनिर्वाहादित्यर्थः,
यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवे-
द्यत्वादिति भावः । एवञ्च पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अ-
नुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकं व्याप्य-

प्रकारकं व्याप्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानमनुमिति-
हेतुस्त्वैवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः । उक्तपरामर्शयोरेक-
स्मादेवानुमितिर्नान्यस्मादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छि-
न्नस्य न जनकत्वम् उभयासंग्राहकत्वादिति मूलोपर्यस्वरसं प्रका-
शयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह । वस्तुतः इति । अथ
वा मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथा च प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न विष-
क्षितम् अपि तूभयोरनुगतरूपेणैवेत्याह । वस्तुतः इति । विनिगमना-
विरहेण । विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयारसङ्ग्राहकत्वेन । अ-
तन्त्रत्वात् । विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात् ।

इदमत्र बोध्यम्, व्याप्यपक्षयोर्विशिष्टावगाहित्वं न वास्तवं प-
क्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासङ्गहात् 'व्याप्याद्यनवगाहिज्ञानसाधार-
ण्याच्च । नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्वपक्षानुयोगिकत्वाभयोपरागेण
तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासङ्गहात् संसर्गानुयो-
गित्वप्रतियोगित्वयोर्विशिष्टशुद्धविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्ष-
ण्यस्य विषयतावैलक्षण्यनिवोपपत्तेः । नापि व्याप्यपक्षाभयोपरागे-
ण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धीयसंसर्गताकत्वं, भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धा-
वपि संसर्गताया विशेष्यविशेषणोभयनिरूपितत्वाज्ज्ञानोपपत्तिरि-
ति, एवं सति पर्वतवान् व्याप्य इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न
च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सम्बन्धः
न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशशुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्,
यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्ष संयोगावच्छिन्नाधार-
तया व्याप्यप्रकारकाद्वाप्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्ष-
प्रकारकाज् ज्ञानान्नेष्यते एवानुमितिरपि तु संयोगमात्रेण तदेकत-
रांशेऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम् । एवमपि यत्राधारत्वादिरेव
व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्यपक्षाभ-
यवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता स्वीक्रियते न तु संयोगावच्छिन्नाधार-
ताविर्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तत्र तेन सम्बन्धेन हे-
तुप्रकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरा-

मर्शत्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । न हि तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यांशे पक्षप्रकारकभानमपि हेतुः, तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहित्वात् तद्धेतुत्वे उक्तरूपेण तत्संप्रदासम्भवाच्च इति चेत्तर्हि संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक एव परामर्शो हेतुर्न तु तेन सम्बन्धेन पक्षप्रकारकोऽपि, तथा सति हेतुनिष्ठे साध्यशून्येऽपि द्रव्ये हेतुविशेष्यकतद्द्रव्यप्रकारकयथार्थपरामर्शानुमित्यापत्तेः सल्लिङ्गरूपरामर्शाद् बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषासमवहितात् भ्रमानुमित्युत्पत्तेः सर्वानुभवविरुद्धतया इष्टापत्त्ययोगात्, तथा च तत्रापि उक्तानुगतरूपेण हेतुता न युज्यत इति क तथा हेतुत्वम् । न च साध्यशून्ये हेतुसंयोगसत्त्वे तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरेव बाधितेति कथमुक्तस्थले प्रसज्जितभ्रमानुमितिजनकस्य परामर्शस्य यथार्थता इति वाच्यम् । हेतुसंयोगिन्यपि हेतुवृत्तिद्रव्ये हेतुसंयोगानुयोगित्वविरहेण तत्र साध्याभावस्य व्याप्यविप्रकृत्वात्, अन्यथा संयोगेन तद्घटादस्तद्घटान्यत्वाव्याप्यताप्रसङ्गात् साध्याभाववति तद्घटादां तद्घटादिसंयोगसत्त्वात् ।

अत्र वदन्ति धूमवान् पर्वतः धूमः पर्वते इत्युभयत्रैव संयोगः सम्बन्धतया भासते न तु संयोगावच्छिन्नाधारत्वाधेयत्वे, तथा सति संयोगस्य सम्बन्धताविलोपप्रसङ्गात् । एवञ्च तादृशज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्येन मिथो वैलक्षण्येऽपि धूमवान् पर्वतः धूमः पर्वत इत्यनयोः पर्वतवान् धूमः पर्वते धूम इत्यनयोश्चाविशेषप्रसङ्गात् तस्माद् धूमवान् पर्वत इत्यत्र धूमः पर्वते इत्यत्र च सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया धूमे प्रतियोगित्वं पर्वते चानुयोगित्वं भासत इत्युपेयम्, धूमे पर्वतः पर्वतवान् धूमः इत्यनयोश्च धूमेऽनुयोगित्वं पर्वते प्रतियोगित्वं भासत इति ताभ्यां विशेषः । न च विशेषणस्यानुयोगित्वभावे विशेष्यस्य च प्रतियोगित्वभावे विशेषणविशेष्यभावंवपरीत्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यतो विशेषणत्वविशेष्यत्वे न भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, अपि तु विषयताविशेषावेव इत्याशयेन ग्रन्थकृता उक्तानुगमकरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतम्, तथा च व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहितेति ।

वस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिः प्रमा धूमपर्वतसंयोगस्य धूमपर्वतयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावे न विपरीतयोरिति पर्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतान-
षगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धत्वं न
त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तस्यापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या छिष्टतायाः
स्वीकरणीयतया विशेषणविशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वयोः प्रमात्वनियामकतां विना भवतोऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वा-
त् । सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेद्भवतु तथापि
स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न तस्य सम्बन्धस-
म्बन्धतेति ।

अत्र वदन्ति, संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्वतवान् धूमः पर्वते
धूम इत्यनयोः को विशेषः? आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः
परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत्? आद्ये संयोगा-
नुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथेत्येव किं न
स्यात्? अनुयोगित्वान्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि
प्रमात्वनियामकताया वक्तुं शक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपक्षणी-
यत्वात् तस्माद् यत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभा-
वो धर्मधर्मिणोस्तत्सम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययो-
र्धैलक्षण्यमुपेयम् आधाराश्रयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्ये-
वं सङ्गच्छते (१) । तथा च व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं प-
क्षांशे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहितेति
न कश्चिदतिप्रसङ्गः ।

इदन्तु तत्त्वम्, तद्वानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य
संयोग एव सम्बन्धः, तत्रैव इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाश्रयत्वमि-
त्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमा-
त्रं सम्बन्ध इति विपरीत्यस्य न प्रसक्तिः । विशेष्ये सम्बन्धानुयोगि-
तायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्वत इत्यादिवुद्धेः प्रमात्वापाता-
त्, एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयो-

(१) अथेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्त-
केषु नास्ति ।

गित्वभानमप्रामाणिकम् । एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमिति-
हेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य
संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया तदपे-
क्षया पक्षविशेष्यकधियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१) हेतुत्वे लाघवादि-
ति । हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याघटितत्वेन मूलोक्तव्याप्यपेक्षया
व्यापकत्वस्य लाघवं निराकर्तुं व्यापकत्वं तन्निवेशयितुमाशङ्कते ।
अथेति । तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिवमिति । स्वम् । वृत्तित्वा-
न्नाविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः । स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तियों यस्त-
दन्यत्वनिवेशे संयोगि सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । धर्म-
भावस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्यत् क्वचिदपि सम्बन्धेन
तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्बन्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वम् । तादृशेति । प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः ।
गगनादेर्हेतुमग्निष्ठस्वाभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह । तदधि-
करणेति । तदधिकरणम् । गगनाद्यधिकरणम् । तदभावस्यागगनाभाव-
स्य । तद्व्यावृत्त्ये । उक्तापत्तिवारणाय । हेतुसामानाधिकरण्यं व्याप-
कताघटकं वाच्यम् । न चैवम् । एवञ्च न । समाधत्ते । अस्तु तावदिति ।
एवम् । गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्या-
वृत्तिः, वस्तुगत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य
गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वात् तद्व्यावृत्तिरित्य-
भिप्रेत्य उक्तम् । आपातत इति । वृत्तिमत्त्वम् । व्यापकताघटकसम्बन्धे-
न सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्यन्तमि-
ति शेषः । हेतुसाध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानावघटकत्वे-
नैवानुमिति विरोधि तच्च तदैवोपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकर-
ण्यज्ञानम् अनुमितजनकं भवतीति शङ्कते । न चैवमिति । एवम् ।
हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे । पक्षधर्मत्वाग्रहे । तदग्र-
हदशायाम् । परामर्शविरहात् । पक्षधर्मतया हेत्ववगाहितद्वयाप-
कताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदापस्ययोगात् । तदग्रहे । तद-
ग्रहदशायाम् । साध्यसामानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येवेति । साध्या-
सामानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादी पक्षधर्मताग्रहस्येवेत्यर्थः त-

स्यापि । प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताग्रहस्यापि । विरोधित्वात् । तद्वदवृत्ति-
त्वस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधित्वात्,
साध्यवदवृत्तितया धर्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तित्वेन
तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमितिरि-
ष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह । अन्यथेति । एतन्मते
च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्वं, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादे-
रेव अनुकूलतर्कविरहेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिकं शब्दा-
दौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम् ।

अस्तु हेतौ साध्यवदवृत्तित्वग्रहसहितः पक्षधर्मताग्रहो विरो-
धिधर्मवत्तान्नाविधया साक्षादनुमितिविरोधी तथापि साध्ये हे-
त्वसामानाधिकरण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतया साध्ये हेतु-
सामानाधिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह । पर्वत
इति । ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति । ज्ञानमिति । प्रथमज्ञानकाले अ-
नुमित्यनुत्पादे ग्राह्यविरोधितया गृह्यमाणधर्मग्रहस्येव ग्राह्यं यद्वि-
रोधितया गृहीतं तद्धर्मग्रहस्याप्यनुमितौ साक्षाद्विरोधितया द्वयो-
रेव तथात्वं, तदा अनुमित्युपगमं च प्रकृतेऽप्यनुमितिरिष्यत एवे-
त्यर्थः साध्यहेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पा-
दानुभवञ्चासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया तद्ग्रहदशा-
यामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः ।

व्याप्तिव्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्यहेत्वोः सामा-
नाधिकरण्यानन्तर्भाव इति शङ्कते । न चेत्यादिना । साध्येति । साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावकधर्मवत्त्वमि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभा-
वीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्मवत्त्व-
मिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमिष्टस्य
संयोगेन गुणायभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्निवावाच्छिन्ना-
भावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अमावैक्येऽपि
प्रतियोगिताभेदात् । यावदर्थस्य लघोर्दुर्वचत्वमाशङ्क्याह । साध्यप्र-
तियोगिकत्वेति । अत्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छेदकस्व-

(१) इति तु फलितार्थ इति पु० पा० ।

विशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगितावृत्तत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः (१) अवच्छेदकत्वञ्चैवं स्वरू-
पसम्बन्धात्मकमनातिप्रसक्तवनियतम् इत्यभिमानः। बहुव्रीह्यर्थः सम्ब-
न्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेय-
सामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ता-
भावे वेति । संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावे वेत्यर्थः । प्रथमे गौरवं
प्रकाशयति । व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेनेति । तथा च तदन्तर्भाव आवश्यक-
क इति भावः । द्वितीये गौरवं प्रकाशयति । प्रमाणाभावेनेति । प्रतियो-
गित्वादिभिरेव समे अनातिप्रसक्तधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छे-
द्यावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वादिति भावः । अनातिरिक्तवृत्तित्वपर्य-
वसायित्वात् । अतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात् । ननु व्यापकतायामपि
स्वसमानाधिकरणाभावीययात्काञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अ-
तिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभावकुटा निवेद्य इति यावत्तन्निवेशस्तुल्य
इत्यत आह । व्यापकतायाञ्चेति । प्रतियोगित्वादेरत्यादिना निष्कृष्टल-
क्षणघटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः । सामान्याभावस्य । तादृशप्रतियो-
गितात्वाद्यवेच्छिन्नाभावस्य । इदञ्चावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्वमत
एव स्वरूपसम्बन्धः न तु व्यापकत्वं, अन्यथा दर्शितव्यामिलक्षणप्रवि-
ष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया
महागौरवापत्तेरित्याह । सम्बन्धादिनिष्ठेति । आदिपदं सम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नाभावपरिग्राहकम् । सम्बन्धप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगित्वयो-
र्धैलक्षण्येऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारताव्यञ्जकम् । तस्य । सामान्याभावस्य ।
स्वसमानाधिकरणाभावप्रातयोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकक-
त्वाभिधानेऽपि तादृशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धस्याधिकस्य हेतो-
द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदकं निवेशनीयतया व्याप्यवत्ता-
परामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः । व्यापकसामानाधिकर-
ण्यरूपव्याप्तिर्हीहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्केत-
रत एवेत्याहुपष्टम्भासङ्गतिरत आह । सीधनेति ।

(चि०) अत एव यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानि-

(१) इति फलितार्थ इति पु० पा० ।

त्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापक-
ता बह्वैरुपदर्श्यते, अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्य-
योगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्याभि-
चारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः ।

(दी०) तद्धेतुतावादिनं निरस्यति । अत एवेत्यादिना ।
वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्मवद्भूतेरत्यन्ताभावस्यान्यो-
न्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्मे तद्वति वा भासते,
न तु विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकम्पणत्वमुद्देश्य-
धर्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः ।
साध्येति । अयोगः । अभावप्रतियोगित्वम्, तथा च साध्ये साधन-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न स्याच्च
केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम् । न पक्षेति । एतच्च विरोध-
स्यातिस्फुटत्वमभिमन्धाय, साध्याभाववद्भूतित्वबुद्धेरपि व्यापक-
ताधीविरोधित्वादिति वदन्ति ।

(गा०) ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्मधूमादौ विधेयवह्निमद-
न्यावृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्मे उद्देश्यगतधर्मव्यापकत्वं
इत्युपेयमतो न साध्यदवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणास-
ङ्गतिरित्यत आह । वीप्सेति । वीप्सासमभिव्याहारः । वीप्सितपक्षसम-
भिव्याहारः उद्देश्यधर्मः । उद्देश्यगतधर्मः, स च वीप्सितयत्पक्षे तरोद्देश्य
वाचकपदघटितवाक्ये ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ तत्पक्षोपस्थाप्यो
ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म एव यत्पक्षवीप्सास्थले यो यो धूम

यानित्यादौ तु यत्पदार्थाविधेयतया विवक्षितो धूमादिः तस्यापि यत्तद्व्यतिरिक्तवाक्यद्वयोद्देश्यधर्मिसम्बद्धतया विवक्षितत्वात् । अन्योन्याभावघटितव्यापकताया लघुत्वादन्योन्याभावस्य चरममुपादानम् । प्रतियोगित्वाभावः । प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । विधेयधर्मो विधेयकोटिनिविष्टधर्मः । स च धर्मो ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ यथायोगं द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यो विधेयतावच्छेदकरमणीयत्वादिः विधेयो रमणीयाभेदादिश्च, यो यो धूमवान् स वह्निमान् स न हृद इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाक्यान्तरस्थपदोपस्थाप्यो वह्न्यादिरूपविधेयतावच्छेदको हृदभेदादिरूपो विधेयश्च विधेयधर्मतद्गतोरत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभ्यां यथासंख्यमन्वयः । उद्देश्यविधेयधर्मो वीप्सितपदघटितवाक्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदकविधेयवित्यपव्याख्यानम्, यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूमवह्न्याद्योर्विमिश्रवाक्योपस्थाप्ययोर्यत्तत्पदार्थांशो विधेयत्वात्, धूमाद्वह्न्योद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात् ।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्यग्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्यनयोरेषाद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति, तदशुद्धम्, यो य इच्छति स जानाति इत्याद्याख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्मानुपस्थित्या च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । यत्पदाभ्यां विरूपेणोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिकारालिखनाविरोधाच्च ।

एतेन पूर्ववाक्यमेव निरर्थकं उत्तरवाक्यस्थतत्पदं धूमाद्यवच्छिन्नपरमित्यपि निरस्तम् । अप्रकान्तस्य तत्पदेन परामर्शायांगान्त्व । विधेयधर्मतद्गतोरत्यन्तान्योन्याभावान्नान्वयः । यथासंख्यमन्वयः । उद्देश्यधर्मवतीति । न तु भासते इत्यनेनान्वयः । धूमवति वह्नितद्गतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमान अर्थाद् धूमे वह्निमदन्याधिकरणत्वाभावरूपव्याप्तिलाभः सम्भावतीति न परानभिमतप्रतिक्षेपशङ्का । अत एव वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्गतिः, वह्निमदन्यतादात्म्यव्यवच्छेदधत्वेन धूमवत एव तादृशवाक्यात् प्रतीतिः । असम्भवादिना । विधेयधर्माद्यभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः । इदमत्रावधेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्यापकत्वविशिष्टाभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धवोपगमाद्व्यापकता-

बोधनिर्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात् ।

न च द्विरुक्तग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टार्थकं तस्य सम्भेदसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिग्राहकन्तु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वाच्यम् । तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात् ।

न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरश्चोक्तार्थकमिति वाच्यम् । एकपदस्थाने उभयात्मकपदद्वयादेशात् (१)पदद्वयस्यैवाभावात्, द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ धीप्सितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकीदिकर्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेश्च । न चोद्देश्यविधेयभावस्थले धीप्सां चिनापि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयमानाद्यापकताबोधार्थं द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थ एव याद् व्यापकताया न प्रकारेति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणापि क्वचिद्विधेयबोधाद्यापकतापरत्वस्फुटीकरणाय द्विरुक्त्वादरात् ।

अस्तु वा रमणीयादिपदस्यैव ग्रामत्वव्यापकरमणीयत्वादिना निरूढलक्षणा निरूढलक्षणाया द्विरुक्तांद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहारनियतत्वान्न तन्निर्वचनवैयर्थ्यम्, ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ कर्मत्वादिरूपविधेयवाचकविभक्त्यस्तु न लक्षणा सम्भवति सुविभक्तित्वादतस्तत्र व्यापकत्वं सम्बन्ध एव, दानकर्मतात्वादिना कर्मत्वादेरनुपस्थितावपि तदूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्मत्वादौ ग्रामादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्मतात्वावच्छिन्नमतिप्रसङ्गात् । यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्त्यत्पदस्य व्यापकत्वमर्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रलपितमपि तुच्छम्, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् यत्पदस्य धूमवत्पदसामानाधिकरण्याभावेन सामान्यतया नपुंसकतापत्तेः, यत्र यत्र धूम इत्यादौ आधारत्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेश्च । यो यो धूमवानित्यादौ तु वह्न्वादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरूढलक्षणैव उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्यापकताया एव विधेयसंसर्गघटकतया भानस्य प्रामाणिकतया पूर्वोक्तयुक्त्वा च तत्र धूमादेरुद्देश्य-

(१) समुदायादेशादिति पु० पा० ।

तावच्छेदकताविरहेण तद्यापकतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात् ।

प्राञ्चस्तु वीप्सास्थले व्यापकताया न शाब्दबोधः किन्तु द्वि-
रुक्तग्रामादिपदाद् ग्रामत्वादिनोपस्थितेषु सकलग्रामादिषु, द्विरुक्त-
यत्पदाच्च महानसत्वमहानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च
तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः श-
ब्दात् प्रतीयते, तावता कचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभाव-
शङ्काया अभावात् (१) व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शन-
सत्त्वान्, तदुत्तरकालं मानस एव व्यापकताबोधः । सकृदुच्चरिते-
त्यादिनियमस्य ग्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः ।

अथ तादृशनियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न । सकलव्य-
क्तिपरत्वग्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयभ्रमेण म-
हानसत्त्वपरदिरूपधर्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादातिस्फुटत्वाय न्या-
यातिरिक्तस्थले तत्पदेऽपि वीप्सा दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्मिद्व-
यपरामर्शसम्भवान्तन्मात्रपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धा-
नेन तादृशभ्रमनिवृत्तिसम्भवान्, एकदा यावद्यक्तिप्रत्यायनेच्छै-
व वीप्सापदार्थः, युगपद्याप्तुमिच्छा वाप्सा इत्यभियुक्तेर्वीरणात्,
न तु व्यापकत्वप्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यो यो
धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वबोधात् यत्पदं द्विर्वचनानुपप-
त्तेश्चेत्याहुः । अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन महा-
नसत्त्वादिना सकलव्यक्तिषु बहुधादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन
तेष्वेव बहुधाद्यभाववत्त्वशङ्कासम्भवान्न मनसा व्यापकतानिश्चयः
सम्भवतीत्यनुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्था-
पनमन्तरेण दुर्वारैवेति चिन्त्यम् ।

साध्ययोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे । अयोग इति ।
अभावप्रतियोगित्वम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, विरोधवर्धकन-
आ तदधिकरणयोगविरोधिनाऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्यभिप्रायः ।
साध्यस्यायोगान्वयं तन्निष्ठव्यापकत्वालाभाद्यवच्छेदान्वयितया व्या-
चष्टे । तथा चेति । व्यवच्छेदेनेति । व्यापकतान्वयी अभेदस्तुनीयार्थः,
न्यूनताभङ्गाय साध्यवदन्यावृत्तिवर्धीहेतुतायां (२) केवलान्वय्यनुमा-

(१) असम्भवात् इति पु० पा० ।

(२) साध्यवदन्यावृत्तिवर्धीहेतुतामन इति पु० पा० ।

नानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति । न स्याच्चेति । हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाविषयकतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः साध्यव्यभिचारीत्युद्भाषनस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गतिरत आह । एतच्चेति । विरोधस्य । व्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्य । (१) अतिस्फुटत्वम् । सर्ववादिसिद्धत्वं, अभिसन्धाय न तु हेतुधर्मिकव्यभिचारधियोऽविरोधित्वम् । अत्रैव हेतुमाह । साध्याभावेति । समानविषयत्वेन विरोधितामतेमवलम्ब्येति भावः । स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद् वदन्तीति ।

(चि०) अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको बहिरिति परामर्शो यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतबद्धिः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत् ? तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्यासिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानम् । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तथैवानुमितिरफला स्यात् । न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीणम् ।

(१) 'विरोधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य इति पु० पा० ।

(दी०) मानस एवेति । प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन कचि-
च्छब्दादीनां कचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शोऽपि न क्ष-
तिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽध्यनुमित्तया अनुमितिस-
म्भवात् ।

(गा०) मूले किमुमेयमिति सर्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभा-
नमेवानुमानफलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टे साध्यसम्बन्धमगृह्णतिवै धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानव-
च्छिन्नेऽपि पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्या-
ह । यस्तु नस्त्विति । न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति । येन पर्वती-
यधूमसामानाधिकरण्यस्य बहौ भाने तादृशधूमाधिकरणपक्षसम्ब-
न्धस्य तत्र भानमावश्यकमिति शङ्क्यतेति शेषः । मानस एव पराम-
र्श इति योजना, सर्वत्र हेतुरिति शेषः । अत्र सर्वपदस्यानुमितिसा-
मान्यार्थकत्वेऽसङ्कतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदा-
चिच्चातुषादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत् आ-
ह दीर्घतौ । प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति । इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्य-
कप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्ये-
न्द्रियसन्निकर्षसत्त्वे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शानुमिति-
जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं हेतुमाह । पक्ष इति ।

(चि०) अथ जनकज्ञाने उपसर्जनतया भातस्य
पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्,
न हि जनकज्ञाने उपसर्जनतयाऽवगमनं जन्यज्ञाने प्राधा-
न्येन भासते, तथा दर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसि-
द्धम्, पर्वतोऽयं बहिर्मानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति
चेन्न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष
इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तत्रापि कथं पक्ष-
विशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद् विश-
ेष्यतया भासते तत्कार्थीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घ-

दो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद् भूतलमिति ज्ञाने
तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्श-
स्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशोषिकामनुमितिं ज-
नयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

(दी०) व्यभिचारादिति । नच यत्र यदुभयवैशिष्ट्या-
वगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तेदकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य
जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यम् । मानाभावात् ।
अत्र चेदमस्वरसबीजम्, पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वत्वेनाभावज्ञानं बह्व्यादावभ्रान्तमसम्भवि तादृशप्रतियो-
गित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्मधूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन
रूपेण पक्षधर्मताग्रहः तद्रूपावाच्छिन्ने व्यापकताज्ञानं च मीमांस-
कमतनिरासेनैव निरस्तमिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयवो-
धं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः ।

(गा०) जनकज्ञान इत्यादिनियमे विशेषणपूरणेन व्यभिचा-
रोद्धारमाशङ्कते । यदुभयेति । यदुभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताष-
च्छिन्नस्वजनकताश्रयज्ञाने तयोरैकतरांशे उपसर्जनतया भातस्य
तदुभयान्यतरस्य न प्राधान्येन स्वविषयतेत्यर्थः । दण्डी पुरुष
इति ज्ञाननिरूपितायां पुरुषे दण्ड इति ज्ञाननिष्ठजनकतायां च द-
ण्डपुरुषोभयवैशिष्ट्यविषयिता नावच्छेदिका अपि तु दण्डदण्ड-
त्ववैशिष्ट्यविषयतैवेति पुरुषे दण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भा-
तस्यापि पुरुषस्य फलीभूत दण्डी पुरुष इति ज्ञाने प्राधान्येन भा-
नेऽपि न क्षातिरिति भावः ।

चैत्रानुयोगिकदण्डवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन दण्डविशिष्टचैत्रानुयोगि-
ककुण्डलवैशिष्ट्यज्ञानजनके दण्डिचैत्रे कुण्डलमिति ज्ञानं कुण्ड-
लांशे उपसर्जनतया भातस्य चैत्रस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन
ज्ञानात् तयोरैकतरांशे इति दण्डानुयोगिकरक्तत्ववैशिष्ट्यज्ञानत्वे-

न रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यश्रीजनके पुरुषे रक्तदण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भातस्य पुरुषस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन भानात्तदुभयव्यतिरस्येति ।

अथैवमपि व्याप्यविशेष्यकपक्षविशेषणकपरामर्शात्पक्षविशेष्यकानुमितेरूपस्या व्यभिचारः ।

यदि चानुभवे विवदमानस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितिमेव स्वीकरोति तथाऽपि व्याप्यंशे उपसर्जनतया जनकज्ञाने भातसाध्यस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्व्यभिचारो दुर्वार एव यदि चानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमानुभवस्य उक्तनियमस्य चानुरोधोत्पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरुच्यते तदाऽपि यत्र पक्षस्यैव हेतुता तत्र पक्षांशे उपसर्जनतया भातस्य हेतुरूपपक्षस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्व्यभिचारः । अभावादिपक्षकानुमितौ प्राधान्येन भासमानस्याप्यभावादर्जनकीभूतव्याप्तिज्ञाने प्रतियोगितांशे उपसर्जनतया भानाच्च व्यभिचारः । एवं च दण्डिचैत्रे दण्ड इति ज्ञाने दण्डांशे प्रकारीभूतस्य चैत्रस्य तज्जन्ये दण्डी चैत्रः कुण्डलीति ज्ञाने प्राधान्येन भानादपि व्यभिचार इति चेत् ? मैवम् । उपसर्जनतयेति सावधारणं तथा च तदेकतरांशे उपसर्जनतया भातस्येत्यस्य तदेकतरविशेष्यतया भातस्येत्यर्थः । विशेष्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणमतोऽभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शोऽभावादिरूपपक्षस्य व्याप्यन्तर्गतप्रतियोगिताद्यंशे प्रकारतयेव परंपरया विशेष्यतयाऽपि ज्ञानाच्च तद्विशेष्यतयाऽभातत्वरूपहेतुमत्वमिति न व्यभिचारः ।

न च परामर्शे तादृशपक्षस्य परंपरया विशेष्यत्वेऽपि कारणीभूतव्याप्तिज्ञाने उपसर्जनतयैव भानात् व्यभिचारस्य दुर्वारता, जनकज्ञानसामान्ये तद्विशेष्यत्वनिवेशे च व्यापकतापरामर्शहेतुतामतेऽपि क्वचित्समूहालम्बनरूपज्ञाने पक्षस्य विशेष्यतया तत्र हेतुत्वस्वदुर्भिक्षमिति वाच्यम् । फलोपधायकज्ञानसामान्ये साक्षाज्जनकयत्किञ्चिज्ज्ञाने वाऽविशेष्यकत्वस्य विवक्षणात् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शश्च नानुमितौ हेतुरित्याशयः । पक्षस्य व्यापकतापरामर्शे पक्षतावच्छेदकांशे विशेष्यत्वेऽपि तदुभयत्यनेन पक्षहेतुभयमुपादाय तदेकतरविशेष्यतया तस्य हेतुमत्त्वं सुघटम् ।

न चैवमपि रक्तो दण्ड इति ज्ञानं विशेषणतयैव भातस्य रक्तस्य स्थितिं तज्जन्ये रक्तदण्डवान् पुरुषः रक्तत्वं प्रमेयमित्यादौ प्राधान्येन भानाद्यभिचार इति वाच्यम् । न प्राधान्येन भानमित्यस्य न तज्ज्ञानीयप्रकारतावच्छिन्नत्वे सति तद्विषयत्वमित्यर्थकत्वात् ।

यत्तु यदुभयवैशिष्ट्येति धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन यजनकतायामवच्छेदिका या स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणप्रकारता तदाश्रयस्तजनकताप्रतियोगिकजनतावच्छेदकीभूता या विशेष्यता तदनाश्रय इत्यर्थः । सास्नाभावव्याप्यगोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इति ज्ञानजन्ये गोत्वाभावः सास्नाभाववानिति ज्ञाने विशेष्यतया भासमाने गोत्वाभावे गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणत्वं हेतुघटकप्रकारतायां निवेशितम् । षट्श्रव्याप्यः पर्वते इत्याकारकज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये व्याप्यस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय प्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वविवक्षणम् । व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगमप्रसङ्गार्थं उक्तपरामर्शीयपक्षविषयतायाः प्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वानुपगमात् तथा विवक्षणे तादृशव्यभिचारानवकाशात् गोत्वाभावव्याप्यसास्नाभाववान् गोत्वाभाव इति पक्षविशेष्यकतादृशज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये गोत्वाभावे व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यान्तर्गताधिकरणांशे प्रकारतायाः स्वाधिकरणविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिकाया आश्रये व्यभिचारवारणाय धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेदसाध्यभानस्यानुमित्यनुपयोगितया धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाधिकरणविषयताया अनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वाच्च तत्र व्यभिचारः । साध्ये जन्यज्ञानीयविशेष्यतामुपेक्ष्य जन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतानिवेशात् दण्डो पुरुष इति ज्ञानप्रकारताश्रये दण्डपुरुषदण्ड इति तज्जन्यज्ञानविशेष्यताश्रये दण्डे न व्यभिचारः । तादृशविशेष्यतायाः दण्डो पुरुष इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । पर्वतविशेष्य-

कपरामर्शजन्यपक्षीयधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गपर्वतपक्षकानुमितिविशेष-
पपर्वते स्वनिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणविशेष्यतावच्छेदकी-
भूतधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारताश्रये व्यभिचारादिति ।

अत्र । व्यापकतापरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे । पक्षधर्ममिति । प-
क्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानं
पक्षधर्मरासमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्ववति बह्वयादौ
प्रमात्मकं न सम्भवतीत्यर्थः । तथा च तस्यानुमितिहेतुत्वेऽभ्यान्त-
स्याऽनुमितिः स्यादिति भावः । तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिकत्वे-
न धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानस्य
हेतुतायामुक्तदोषाभावात्तत्र दोषान्तरमाह । तादृशेति । अवगाहिते-
त्यत्र ज्ञानमित्यनुपज्जनीयम् । अतिप्रसक्तमिति । व्यभिचारात् साधा-
रणमित्यर्थः । पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभावज्ञानहेतुतां दूषयति । पक्षधर्ममिति । त-
द्ज्ञानम् । अभावावगाहित्वम् । अव्यापकम् । विशुद्धधूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताज्ञानासङ्गाहकम् । पक्षधर्मधूमत्वा-
वच्छिन्नव्यापकतात्मकादभावाद् धूमत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापक-
तात्मकस्य सामान्याभावस्यान्यत्वादिति भावः ।

न च तादृशज्ञानासङ्गाहो न दोषाय सर्वत्र पक्षीयधूमादि-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानादेवानुमिति-
रुपगन्तव्येति वाच्यम् । ईदृशव्यापकताया ग्रहे यत्र पर्व-
तीयधूमस्तत्र वह्निरिति सहचारग्रहस्यापेक्षिततया महानसादौ
सहचारदर्शनेताभ्यागृहीतत्वेन पक्षीयधूमदर्शनदशायामुपनयासम्भ-
वान् । कथञ्चित् उपनयसम्भवेऽपि पूर्वगृहीतव्यापकताया अनुप-
योगितापत्त्या तज्ज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधान् ।

न च पक्षीयधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानाद्भवतामपि कचिदनु-
मित्युत्पत्त्या तद्धेतुत्वे कथमनुभवाविरोध इति वाच्यम् । पक्षीयधूम-
त्वेन पक्षधर्मतावगाहिन एतादृशव्यापकताघटितव्याप्तिविषयकप-
रामर्शस्य मयाऽनुमितिहेतुत्वोपगमात् । तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं
विना तादृशव्यापकताज्ञानादनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात्त्वात् ।

यत्तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन

तादृशभावप्रतियोगित्वप्रकारकमभावज्ञानमनुमितिहेतुरिति । तद-
सत् । यादृशधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनांऽभावांशे प्रकारता तादृश-
स्यैव प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वभानं न न्यूनोऽधिके चेत्यनुभवेन प-
क्षीयत्वघटितधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनि भासमाने पक्षीयत्वांशं प-
रित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विरुद्धत्वात् । न हि नाज्ञो
घटो नास्तीत्याद्याकारिका कदाचिदपि घटादिसामान्याभावबुद्धिः ।
मा वा तादृशं प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमनुभवोऽविरौत्सीत् ।
तथाप्युक्तज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वरूपेणानुमितिहेतुत्वे धूमसमानाधि-
करणाभावाद्यंशस्य सम्बन्धविधया विषयतायाः प्रकारत्वेन वि-
षयतायाश्चावच्छेदकतयाऽनुप्रवेशाद्गौरवम् । व्याप्यवत्तावीहेतुतामते
च प्रतियोगितासम्बन्धेन धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-
त्वावच्छिन्नप्रकारकस्यैव लघोरवच्छेदकत्वात् ।

न चोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धविधया धूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वं च प्रतियोगित्वांशे प्रकारत-
याऽवगाहमानां बुद्धिं वारयितुं व्याप्यपरामर्शहेतुतावादिनाऽपि धू-
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक-
त्वपर्यन्तं निवेद्यमिति कलाघवमिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रका-
रतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोपरागेणैव प्रतियोगितायाः संसर्गत्वो-
पगमेनोक्तज्ञानस्यैवासिद्धेः ।

अथ व्यापकताधीहेतुतामतेऽपि प्रतियोगितासंसर्गकत्वमात्रं नि-
वेद्यम्, शुद्धप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकज्ञा-
नादनुमितिरीक्ष्यत एव, उभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन पक्षीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्र-
कारकं ज्ञानं तेनापि नेष्यते प्रतियोगिनि प्रकारीभूतो यादृशो धर्म-
स्तदवच्छिन्नत्वतद्घटकधर्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेणैव प्रतियोगितायाः
संसर्गतोपगमात् इति चेत् ? माभूदेवं गौरवम्, तथाऽपि किञ्चिदं-
शपरित्येगेन प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वप-
र्याप्यवगाहोपगमे बाधादिवुद्धेः प्रतिबन्धकतायां गौरवेण त-
स्य हेतुतया उक्तपरामर्शहेतुत्वासम्भवस्तथा हि घटत्वाद्यवच्छि-
न्नविशिष्टबुद्धिं प्रति घटादिसामान्याभावज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वेन
न प्रतिबन्धकता घटादिसामान्याभावत्वेनाऽभावान्तरावगाहि-

प्रमासंग्रहात् । नाऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे शुद्धघट-
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंसर्गकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकभवन्मतसिद्धज्ञानासङ्ग-
न्नापि शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण प्रतियोगिप्रका-
रकाभावज्ञानत्वेन, शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नतया तदनवच्छिन्नप्रति-
योगित्वावगाहिभ्रमासङ्गदात् । किन्तु संसर्गघटकतया घटत्वाद्यंशे
प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनैव अस्मन्मते च
प्रतियोगितासंसर्गकघटत्वादिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानत्वेन
स्वरूपसत्पर्याप्तिनिवेशापेक्षया च पर्याप्त्यवगाहितानिवेशमते ऽने-
कपियतावनिवेशाधिक्याद्गौरवमिति सर्वत्र पक्षीयत्वविशिष्टतत्त्-
वेतुनिरूपितव्यापकतापरामर्शादेवानुमितिः, तादृशव्यापकतायाः
प्रागग्रदेऽपि तद्घटकप्रत्येकपदार्थज्ञानाद्विशिष्टावैयकोपनीतभा-
नात्मकस्तद्विषयकपरामर्शः सुघटः । धूमादिसामान्यव्यापकताग्रहः
पक्षीयधूमाद्यव्यापकत्वशङ्कानिरासद्वारा उक्तपरामर्श उपयुज्यत
इति तु समीचीनतया प्रतीतिरिति ।

ननूक्तव्यापकताज्ञानवत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यज-
न्यस्वर्गजनकताघटकव्यापकतायोधोऽपि वितर्कग्रस्त इति भवता-
मपि का गतिस्तथा हि तत्र स्वर्गव्यापकत्वं स्वर्गसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावः तद्वा यागत्वावच्छिन्ने तद्वाधो
गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गस्य यागव्यभिचारात् । नापि स्वर्गसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रतियोगिकोऽभावः अतिप्रसक्तस्य द्वित्वा-
द्यवच्छिन्नतद्भावस्यापि तथात्वात् । नापि विजातीयस्वर्गसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाऽभावः । कार्यकारणभावे
गृहीत एव तदन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यतावच्छेदकजातिकल्पनात् प्र-
थमं मानाभावेन तादृशजात्यनुपस्थित्या तद्घटितरूपावच्छिन्ना-
भावस्य विधिना बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह । स्वर्गेति । अय-
म्भावः, स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वस्वानुयोग्य-
नुयोगिकत्वाभयसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावाधिकरणताविशि-
ष्टस्वक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्ननि-
ष्ठाऽन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्तत्त्वमेव तद्रूपावच्छि-
न्नस्य तज्जनकत्वं ईदृशं तु यागत्वाद्यवच्छिन्नं स्वर्गादिजनकत्वं

जन्यतावच्छेदकजातेर्विशिष्यापत्तिर्येऽपि सुग्रहम्, केवलान्वयि-
नीश्वरज्ञानादावेतादृशकारणत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। प्रवृत्त्युप-
योगिकारणताया एव निरुक्तरूपत्वात्।

अथ वा स्वरूपसम्बन्धविशेष एव कारणत्वं न त्वनन्यथासिद्ध-
नियतपूर्ववर्तित्वम्, अन्यथासिद्धभावकूटस्य दुर्ज्ञेयत्वात्। एवं
च प्रमाणान्तरावेद्यजातिविशेषस्य यागादिनिष्ठजनकतावच्छेदक-
घटितस्य निरुक्तरूपस्य दुर्ग्रहत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक्।

(चि०) एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं न तु परामृ-
श्यमाणं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लि-
ङ्गपरामर्शः। तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारण-
ताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्व-
ग्रहात्। न च लिङ्गे परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथा-
सिद्धम्, परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव वि-
शेषकं तथा चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्य-
था परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि
कारणं न स्यात्। अपि च धूमवान् वह्निमानिति धू-
मसमानकालवह्निविषया धूमविशेषाणि ताऽनुमितिः
ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया
विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टभानत्वात् दण्डी पुरुष
इति विशिष्टप्रत्ययवत्। अत एव ज्ञायमानविशेष-
णजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तिनया विशेष्यभाननै-
यत्यं यथा दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षे तेन धूमसमानका-
लनिवह्निसिद्धिः। अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनु-
मानं न स्यात् समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहा-
त्। किं च लिङ्गकरणत्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः
परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वा-

दिति न तत् करणम् ।

(दी०) परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह । परिचेय इति । विशेषणतया तच्चे पुनराह । तथा चेति । अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथामिद्धावाह । अन्यथासिद्धावाह । अन्यथेति । अपि चेत्यादि । या यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि । तादृश्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय धूमवानित्यादि । ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय । साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वान्न विशेषणममानकालतयेति । धूमकालीनवद्विमानधूमध्वंसादित्यनुमितेर्धूमाजन्यत्वाद्विशेष्येति । विशेष्ये विशेषणभावापन्नं यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहार्हात्यर्थः ।

(गा०) उपलक्षणस्यैव परिचायकत्वेन प्रसिद्धतया परिचायकत्वाप्रतिक्षेपण लिङ्गमेव विशेषणमिति विशेषणत्वोपगमो मूलेऽसङ्गतः ।

न च परिचायकत्वप्रतिक्षेपक एवायं ग्रन्थः । अग्रिमस्येन्द्रियसंयोगपरिचायकत्वाभिधानस्याऽसङ्गतेः, अत एवोपलक्षणविशेषणसाधारणपरिचायकत्वपरतां प्रकृते दर्शयति । परिचायकत्वमिति । परिचायकत्वमन्यथामिद्धप्रयोजकत्वेनाभिहितमिति तन्निराकरणमाकाङ्क्षितमिति परिचय इत्यादेरुपलक्षणतया परिचायकत्वनिराकरणपरतामाह । तच्चेति ।

विशेषणमपि परिचायकत्वेनान्यथासिद्धमेवेत्याशङ्कायां अन्यथासिद्धिप्रयोजकं उपलक्षणतया परिचायकत्वमेवेति भावं स्फुटीकर्तुं तथा चेति मूलमवतारयति । विशेषणतयेति । तच्चे । परिचायकत्वे । अवच्छेदकतयाऽन्यथासिद्धिरुपलक्षणतयेव विशेषणतयाऽपि परिचायकस्याविशिष्टेत्याशङ्कायामन्यथेत्यादिप्रतीकमवतारयति । अवच्छेदकतेति । मात्रपदेन विशेषणत्वस्याप्रयोजकत्व-

मुक्तम् । ज्ञायमानलिङ्गजन्यत्वसाध्यकानुमाने विशेषणजन्यत्वेन सामान्यतः साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकादिजन्यतयाऽर्थान्तरम् । अनुमितौ च व्यभिचारवारकान्यहेतुविशेषणानां च वैधर्म्यं सर्वत्रैवानुमितौ किञ्चिद्विशेषणजन्यत्वेन साध्यसत्त्वात् धूमजन्यत्वत्वेन साध्यत्वे दृष्टान्ताभिधानविरोध इत्यतः सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मताबलात् धूमजन्यत्वसिद्धिरिति प्रदर्शयन् पदप्रयोजनान्याह । या यदिति । समानकालीनतयेति । विषयतारूपवैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, तस्य च बुद्धावन्वयः । तादृशी । अशाब्दी । पक्षधर्मतासम्पत्तये । धूमजन्यत्वासिद्धौपयिकविशेषणीभवद्भूमकालीनत्वावगाहित्वघाटनहेतोः पक्षवृत्तित्वलाभाय । अनुमितौ धूमस्याविशेषणत्वे तत्कालीनताया वह्नादावभावे च तत्र तादृशहेतुसत्त्वानिर्वाहादिति भावः । धूमविशेषणिकेत्यादीति । आदिपदाद् धूमसमानकालवह्निविषयेत्यस्य परिग्रहः । एवञ्च धूमविशेषणिकेत्यस्य यथाहेतुव्याख्यानं विशेष्ये धूमविशेषणिकेत्यर्थकत्वमवसेयम् । तादृश्यस्य । यथाव्याख्येयधूमविशेषणकत्वस्य । आनुभविकत्वप्रदर्शनायेति । अन्यथा तत्र प्रमाणानुयोगानिवृत्तेरिति भावः ।

धूमवानित्यादीति । धूमवान् वह्निमान् इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः ।

ननु साध्ये विशेषणस्य ज्ञायमानत्वकथनम् न तेन रूपेण जनकतासिद्धये प्रत्यक्षविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकस्य विषयविधेयैव हेतुत्वस्य सर्वमतसिद्धतया ज्ञायमानत्वेन हेतुताया असिद्ध्या दृष्टान्तविरोधेन तद्रूपावच्छिन्नजन्यत्वस्य साध्यत्वासम्भवादिति तद्वैयर्थ्यमित्यत आह । ज्ञायमानेतीति । तज्ज्ञानस्य । लिङ्गज्ञानस्य । जनकत्वलाभाय । जनकत्वे एतदनुमतत्वलाभाय, न तु तद्विशिष्टजन्यत्वस्य सिद्ध्या तस्य जनकत्वसिद्धौ इत्यर्थस्तत्राविषादात् । साध्यविशिष्टानुमितेरिति ।

यद्यपि यद्विशेषणकत्वमात्रस्याशाब्दबुद्धिविशेषणत्वे पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितिः पक्षतावच्छेदकाद्यजन्यतयाऽपि व्यभिचारः प्रसज्यते तथाऽप्युद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे यद्विशेष्यकेत्युक्तौ न तथा व्यभिचार इति साध्यमात्रोपादानम् । धूमेति । धूमस्यातीततयाऽनुमित्यजनकत्वं सूचयितुं धूमध्वंसस्य हेतुवानुसरणम् ।

विशेष्यविषयकत्वस्य बुद्धिविशेषणत्वेऽपि दर्शितव्यभिचार-
स्य दुर्वारितया विशेष्यविषये यद्विशेषणं तत्समानकालतयेति
योजनामाहृत्य व्याचष्टे । विशेष्य इति । मुख्यविशेष्यतानिरूपितवि-
शेषणतयाऽवच्छिन्ना या विशेषणान्तरांशे भासमानसमानकालीनत्व-
विषयतानिरूपिता यद्वीयविशेषणता तत्प्रतियोगीत्यर्थः । धूमवा-
न् पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ घन्हाशे भासमानसमानका-
लीनत्वसम्बन्धेन विधेयांशे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं
तस्य प्रतियोगितया हेतुभानं धर्मिपारतन्व्येणैव न तु स्वातन्त्र्येण
धूमसमानकालीनवह्निमानित्याकारकतापत्तेः । तत्पारतन्व्येण भानं
च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नं विशेषणत्वमिति ।
तादृशानुमितेर्धत्पदोपादेयधूमवदितहेतुमस्वमव्याहतम् ।

अतु एकधर्मिपारतन्व्येणाऽन्यांशे विशेषणत्वं तद्धर्मिनिरूपि-
तविशेषणत्वाभिन्नविशेषणत्वमेव, तथा चावच्छिन्नत्वस्थलेऽभेद-
एव निवेशनीय इति, तदसत् ।

तथा सति तुल्ययुक्त्या विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबुद्ध्यावपि
विशेषणपारतन्व्येण विशेष्यांशे परंपरासम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदक-
भानस्य विशेषणनिरूपितविशेषणत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष-
णत्वात्मकतया पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यादिस्थली-
यधूमाजन्यानुमितेः पर्वतनिरूपितप्रकारत्वाभिन्नसमानकालीनत्व-
विषयतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वेन व्यभिचारस्य दुर्वा-
रत्वापत्तेः । अस्मन्मते च तत्र मुख्यविशेष्यांशे या धूमीयप्रकारता
या विशेषणांशे धूमीयप्रकारतयाऽवच्छिन्ना न तु वैपरीत्यमिति व्य-
भिचारानवकाशः ।

(दी०) तदानीं धूमवान् धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसा-
दिसादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्य धूयस्य समानकालत्वं
वह्नौ भासते न तु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य, अनुभवसिद्धो ह्ययं
विशिष्टबुद्धीनां विशेषणताविशेषः, विशेषणं धर्मितावच्छेदकं
विशेष्यं च विधेयम् । तथा च विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्द-
र्मेविशिष्टे तत्समानकालनिस्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः

सा तद्भ्रमजन्येति पर्यवसितोऽर्थः । धूमकालीनवह्निमानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवाह्नितावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परं तु वह्नितावच्छिन्नम् । धूमवानयं धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमानालोकादिसादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टधूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते किं तु तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्वं सम्बन्धमर्यादया यत्समानकालीनत्वमवगाहते इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) मुख्यविशेष्यांशे या विशेषणता तत्सामानाधिकरणमुपेक्ष्य तदवच्छिन्नत्वनिवेशनस्य मुख्यविशेष्यतानिवेशनस्य च प्रयोजनमाह । तदानीमिति । धूमस्य मुख्यविशेष्यांशे विशेषणतामाविष्कर्तुं धूमवानित्येतं पक्षविशेषणम् । वर्तमानवैशिष्ट्यस्य मतुपा प्रायशो बोधनात्तदानीमित्यनुक्तौ धूमस्यानुमितिसमये विद्यमानतालाभसंभवात्तस्य तत्र जनकत्वमपि संभाव्येतात् तदुक्तिः । विशेषण इति । वह्निविषयतानिरूपितसमानकालीनत्वसंस्पर्शावच्छिन्ना धूमविशेषणता विशेषणीभूतकालानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नैव न तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नैत्यर्थः । इदं च विशेषणविशेषणघटितपरंपरासम्बन्धेन तद्विशेष्यांशे विशेषणत्वमित्याशयेनोक्तम् । ननु पर्वतविशेषणतापक्षस्य धूमस्य कालीनत्वसम्बन्धेन विधेयान्शे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य हेतुघटकत्वमित्यत आह । अनुभवेति ।

अयमाशयः एकत्र द्वयमितिरीत्या दण्डकुण्डलवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविलक्षणे तयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकधर्माधिकरणतावशिष्टतदवच्छेदककालावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं विधेये भासते । अत एवासमानकालीनयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञानस्य भ्रमत्वम् निरुक्तरूपमेव च समानकालीनत्वमित्युच्यते यथाश्रुतस्य धर्म्यतर एव समानकाले वर्त्तमानयोरतिप्रसक्ततया तादृशयोस्तथाविधज्ञाने भ्रमत्वानिर्वाहकत्वात् निरुक्तसमानकालीनत्वभानोपगमे च तद्वृत्तिविशिष्टविधेयवैशिष्ट्यस्य च धर्म्यान्तरे एव स-

स्वेनान्यधर्मिकज्ञानस्य तदवगाहत्वेन भ्रमत्वोपपत्तेः । समानकालीनत्वस्य नियतोपस्थितिविरहेण संसर्गतयैव भानमुपेयम् । अनुपस्थितस्य विशेषणत्वायोगात् एवं च दण्डी कुण्डलीत्यादि-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दण्डकालीनकुण्डलीत्याकारकतावारणाय प्रकारतावैलक्षण्यमावश्यकम् । यदि च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधे विशेष्यतावच्छेदकाधिकरणकालावच्छिन्नाधिकरणतैव वि-धेयस्य सम्बन्ध इत्युच्यते तदा तदनुसारेणान्यथैव हेतुनिर्वाच्य इति पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रमनुमिति-विषयः न त्वेकविशिष्टपरवैशिष्ट्यमिति प्राचीनमतानुसारेण पक्ष-तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमेतद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं भा-सते न तु निरुक्तरूपामत्यभिप्रायेणैवदमनुमानं नातः पक्षतावच्छे-दकमादाय कापि व्यभिचार इत्यग्रे व्यक्ताभविष्यति ।

विशेष्यविषय इत्यस्य व्यत्यासमसहमानः प्रकारान्तरेण हेतु-मुपक्रमते । विशेषणमिति । धर्मितावच्छेदकम् । स्वधर्मितावच्छेद-कम् । विधेयम् । विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नम् । विशेष्यविषय इति समस्याश्च बुद्ध्यन्वायविषयित्वार्थकतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं स्वधर्मितावच्छेदकयद्धर्मसमानकालीनतयाऽवगाहते या बुद्धिरित्य-र्थो लभ्यते तत्र च धूमकालीनवाहमान् पर्वतो वाहमान् धूमध्वंसादि-त्यादौ व्यभिचारवारणायोपात्तं स्वधर्मितावच्छेदकत्वं धर्मविशेष-णमव्यावर्तकं धूमादर्शनान्तर एव तस्य वाहत्वावच्छिन्नधर्मिता-वच्छेदकत्वात् स्वनिरूपिततज्ज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतानिवेशेऽपि तत्रैव धूमस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशेन व्यभिचारो दर्शयिष्यत इति स्वसमानकालीनतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमानांशे ध-र्मितावच्छेदकत्वं निवेशयति । तथा चेति । यद्धर्मविशेषे यद्धर्म-धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्समानकालीनत्वेन विधेयतावच्छेदका-वच्छिन्नमवगाहते विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं यदूपं य-त्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं तदुपावच्छिन्नावगाहिनी या बुद्धिरित्यर्थः । विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणे समान-कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नत्वपर्यतानिवेशप्रयोजनमाह । धूमका-लीनेति । धूमं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यतावच्छेदकधूमकालीनत्वेन विधेयमवगाहमानायामपि धूमवानयं धूमकालीनवाहमान्तरस्य-

लिङ्गकानुमितौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधूमकालीनत्व-
साहितं वह्नित्वं न धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया भासते अपि
तु शुद्धवह्नित्वमेवेति न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

यद्यपि शुद्धवह्नित्वमप्यनुमित्यन्तरस्य समूहालम्बनरूपधूमवि-
शिष्टपक्षकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नोभयसाध्य-
कप्रकृतानुमितेश्च विधेयताया अवच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणं भवती-
ति व्यभिचारो दुर्वारः ।

अथ तत्कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्याप्त्यविधेयतावच्छेद-
कताकत्वनिवेशात् नायं व्यभिचारः समूहालम्बनानुमितौ धूमका-
लीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वेन विधेयान्तरावच्छेदकत्वेन च शुद्धव-
ह्नित्वस्य भाने ऽपि धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतानापन्नस्यैव तस्य
विधेयत्वान्तरावच्छेदकत्वादिति चेत्? एवं सति यद्विशिष्ट इत्यस्य
वैयर्थ्यं वक्ष्यमाणधूमकालीनवह्नयवाच्छिन्नपक्षकानुमितौ उद्देश्यताव-
च्छेदकमध्य एव धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वभातात्
विधेयतावच्छेदकतया तस्मिन् भासमाने तदवच्छिन्ने समानका-
लीनत्वाभातेन तादृशविषयत्वस्यन्तरधर्मितावच्छेदकतानवच्छिन्न
एव तत्र पर्याप्त्यव्यभिचाराप्रसक्तेः ।

यत्तु विधेयत्वसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छे-
दकावच्छिन्नविषयतयोरैकविषयतानिरूपितत्वनिवेशाश्लोक्तसमूहा-
लम्बनानुमितौ व्यभिचारः । तत्र शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वधूमस-
मानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वरूप-
कधर्मिविषयत्वयोः परस्परपरिहारेण प्रत्येकसाध्यकानुमितिसम्ब-
न्धयोर्भेदादिति । तदपि न साधु । धूमवान् धूमकालीनवह्निमान्पर्वतो
वह्निमानिति वक्ष्यमाणानुमितावपि धूमसमानकालीनत्वधर्मितावच्छे-
दकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मि-
विषयतानो विशेषणद्वयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नाया विधेयतानिरूप-
कधर्मिविषयताया भेदेन यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापरिहारात्तथापि
स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं य-
द्वृत्तं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छिन्नविषयतानि-
वेशाश्लोको व्यभिचारो न वा यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यं समू-
हालम्बनरूपोक्तानुमितौ समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्न

यद्वह्निवत् तादृशविषयतायामवच्छेदकं तादृशविषयत्वानिरूपकशुद्ध-
वाह्निवावच्छिन्नमात्रसाध्यकानुगतिनिरूपितविधेयताया एवावच्छे-
कत्वपर्याप्तमस्तत्र न तु स्वनिरूपकज्ञानमात्रविधेयताया इति निरु-
क्तहत्वस्त्वेवात् धूमतत्समानकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वत-
त्वावच्छिन्नपक्षकशुद्धवाह्निवावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च शुद्धव-
ह्निवावच्छिन्नविधेयतायाः स्वनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतारूपधूम-
कालीनत्वावाच्छिन्नवह्निविषयतानिरूपकमात्रनिरूपितत्वेन हेतुस्त्वेवात् ।

यद्विशिष्ट इत्यस्य प्रयोजनमाह । धूमवानयमिति । अत्र च धूम-
धूमकालीनवह्निर्वाः परस्परविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्न-
योर्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वमिति सूचयितुं मध्येऽप्ययमाति विशेष्य-
वाचकपदनिर्देशः । विशिष्टपक्षतावच्छेदकवतीति । तदुभयधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । वह्निमत्वमिति । भासत
इत्यनुपज्यते । एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयोर्विधेयधर्मितावच्छे-
दकयोरेव तथात्वं न तु कापि विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाप-
न्नयोरिति हृदयम् ।

अथ स्नेहगंधविशिष्टस्य द्रव्यत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता
तत्राश्रयसिद्धेर्दापत्वानुरोधनान्यतरविशिष्टद्रव्यत्वस्यान्यतरधर्मिता-
वच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदनान्यतराभाव-
स्याप्रासिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्यनान्यतराभावस्याविरोधितया तत्र
दोष एव दुर्लभः स्यादिति एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य वि-
धेयधर्मितावच्छेदकत्वे एव विशेषणधर्मितावच्छेदकभाव इति
नियमासम्भव इति चेत् ? तादृशनियमाभावेऽपि तादृशधर्मद्वये ध-
र्मितावच्छेदकविशेषणभावस्याप्यनियमात् यत्रानथाभूतयोरेव गं-
धस्नेहयोः द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया पक्षतावच्छेदके
प्रवेशस्तत्रासिद्धेर्दुर्घटनयाऽनुभवानुरोधेन उभयत्वाप्रकारकमपि
द्रव्यत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य एकत्र द्वयमिति न्यायेन गंधस्नेहप्र-
कारकं ज्ञानं प्रात उभयमावप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वमुपगम्य
द्रव्यत्वावच्छेदेन तदुभयभाववत्त्वस्यैवं तत्र दोषत्वमुपपाद्यमित्युक्त-
नियमोऽपि सामंजस्यात् ।

न चैवमाप यत्र पर्वतत्वस्यैव धूमस्यैव धूमसमानकालीनव-
ह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य शुद्धवह्निवावच्छिन्नसाध्यकान्यलिङ्ग-

कानुमितौ पक्षतावच्छेदकता धूमाजन्यायां तत्र निरुक्तहेतुसत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यम् । यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थकतापगमात् ।

विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयकत्वं समानकालीनत्व-सम्बन्धेन यद्विशेषणविशिष्टविषयकत्वरूपं विवक्षितं धूमकालीन-वह्नितावच्छिन्नस्य यत्र साध्यता पक्षतावच्छेदकतावत् तत्र समा-नकालीनत्वं प्रकारो न तु संसर्गः अगत्या तल्लिङ्गकानुमितावेव त-त्समानकालीनत्वस्य साध्यांशे संसर्गतोपगमात् अन्यत्र तत्सं-र्गतायाः अप्रामाणिकत्वादिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति । संस-र्गेति । अन्यत्र समानकालीनत्वस्य न संसर्गनेत्यत्र त्रिवादादस्वरसः उक्तकल्पे पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमस्य धूमसमानकालीनव-ह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य यत्र पक्षतावच्छेदकप्रत्युक्तता तत्र व्यभि-चारो दुर्वारः । सुन्दरनीलपर्वतो वह्निमानित्यादौ नीलादेः सौंदर्यादि-धर्मितावच्छेदकताया आनुभविकत्वेन उक्तनियमासिद्धेः । भवतु वा तथाविधज्ञानान्तरे नीलसौंदर्यादेर्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावा-नापन्नस्यैव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ने प्रकारता तादृशवाक्यजन्यशाब्दवाधे तु प्रथमकर्मधारयलभ्यनीलपदार्थविशिष्टपर्वतादौ सुन्दरपदार्थस्य कर्मधारयान्तरबलादन्वये नीलादेः सुन्दरादिपदार्थधर्मितावच्छेदक-तापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकतया भानान्न तादृशनियमः ।

न चानुमितावधे किञ्चिद्विशिष्टविशेषणतापन्नकाद्देश्यतावच्छे-दकस्यापरोद्देश्यतावच्छेदकधर्मितानवच्छेदकत्वनियम इति वाच्यम् । ध्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुधर्मितावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकस्य यादृ-शं भानमनुमितावपि तस्य साध्यधर्मितावच्छेदकतया च तादृश-भानमित्यनुभवस्य दुरपह्वतया यत्र परामर्शो धूमकालीनवह्निधर्मि-तावच्छेदकतापन्नधूमस्य पर्वतत्वविशिष्टविशेषणतापन्नस्यालोकादि-रूपहेतुधर्मितावच्छेदकता तत्रानुमितावपि धूमस्य तादृशस्यैव सा-ध्यधर्मितावच्छेदकताया अवर्जनीयत्वात् ।

न चोक्तनियमाभावेऽपि न व्यभिचारः इतरधर्मितावच्छेदकता-नापन्नं यद्धर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्येति विवक्षणीयत्वात् । धूमस्यैव धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमावाच्छिन्नपक्षकस्थले विधे-यधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्यैव धूमकालीनत्वेन भासमानवह्नि-

धर्मितावच्छेदकतया विवक्षणीयहेतोस्तत्रासत्वादिति वाच्यम् ।
एवं सति धूमवान् पर्वता धूमकालीनवह्निमानालोकादि-
त्यादौ पक्षतावच्छेदकधूमस्य हेतुधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव सा-
ध्यधर्मितावच्छेदकतया व्यभिचाराभावेन विधेयतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वनिवेशस्य कथितव्यावृत्त्यसंगतः ।

न चोक्तव्याख्यायामपि धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्न-
धूमवत्पर्वतादिवृत्तित्वादिना बह्वयादेयं साध्यता तादृशानुमिता-
वितरधर्मितावच्छेदकत्वेन धूममानात् तत्र व्यभिचारवारणाय वि-
धेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । एवम-
पि यत्समानकालीनतयेत्यंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । धूमघटित-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिन्याम-
न्यलिङ्गकानुमितौ धूमस्य हेतुधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयध-
र्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकघटकधूमस्यान्यधर्मितानव-
च्छेदकत्वेऽपि तस्य विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वा-
सम्भवेन व्यभिचारानवकाशादित्यनुशयेन प्रकारान्तरेण हेतुं व्या-
ख्यातुमुपक्रमते । अथ वेति ।

(दी०) अथ वा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानका-
लीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके ।
तथा चैकस्मिन् धर्मे यद्धर्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अशा-
ब्दी तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्मजन्येत्यर्थः ।
एवं न कापि व्यभिचारशङ्का । साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमा-
नकालीनत्वं न काप्यनुमितिविषयो मानाभावात् । नवीननये
तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत
इत्यन्यदेतत् । दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दध्विारणाय अ-
शाब्देति । तुल्यन्यायतयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वा-
च्यमित्यपि वदन्ति । एतन्नये चानीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादिलिङ्ग-
ज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वावगाहानुमितौ व्य-
भिचारः । कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः तद्वैशिष्ट्यांशे च प्र-

मात्वं वाच्यं वर्तमानत्वं वा तादृशधर्मविशेषणमित्यपि कश्चित् ।
 केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथा च वर्तमानविशेष्य-
 तावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहशब्दज्ञान-
 त्वादित्यर्थः । सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव । समा-
 नकालीनत्वानुसरणं तु तादृष्यविषयत्वं प्रतिज्ञायमानविशेष्य-
 तावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वमूचनायेत्याहुः । परामर्श एव-
 ति । न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृष्य-
 माणत्वेन परामर्शजननादिति वाच्यम् । व्यापारं प्रति रूपा-
 न्तरेण हेतुत्वेऽपि फलं प्रति तादृष्येण हेतुतायां विरोधाभावात् ।
 लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुता परामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित् ।

(गा०) व्यावृत्तत्वं विलक्षणत्वं धूमकालीनवह्नित्वाद्यवच्छिन्न-
 साध्यकान्यालङ्कारानुमितेरपि केनचिद्व्यपेक्षया कुतश्चिद्विलक्षणतया
 न व्यावृत्तिसम्भव इति समानकालीनत्वग्रहजन्यानुमितिर्व्यावृ-
 त्तधर्मवत्त्वरूपतया तद्याकुरुते । तच्चाति । समानकालीनत्वेति ।
 किञ्चिद्धर्मविशिष्टं किञ्चिद्धर्मसमानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वमित्यर्थः ।
 विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्यथार्थमाशङ्क्याह । विशेषणेति । धर्मद्वयोप-
 शङ्क इति । विशिष्टपदार्थघटकधर्मयोस्तद्धर्मत्वेन बोधक इत्यर्थः ।

समुदितार्थमाह । तथा चेति एकस्मिन् धर्मे इति । यद्धर्मस-
 मानकालीनत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मे तद्धर्मसमानकालीन-
 त्वबुद्धिरित्यर्थः । आलां ककालीनवह्निमानयं वह्निमान् धूमाद् धूमका-
 लीनालोकवानयं वह्निमान् धूमादित्यादेः संग्रहाय समानकाली-
 नत्वप्रतियोग्यनुयोगिधर्मयोर्विशिष्टयोपादानम् । रूपान्तरेण धूमव-
 ह्न्योर्यत्र समानकालीनतानिरूपकतया पक्षतावच्छेदकप्रवेशः धूम-
 त्वावच्छिन्नलिङ्गकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकतादृशानुमितिसंग्रहाय य-
 द्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नसमानकालीनताग्रहाजन्येत्यादि वि-
 षक्षणीयम् । एवं चायं धूमकालीनवह्निमान् धूमादित्यादेरपि संग्रहः
 धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्ने धूमकालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमिते-
 स्तादृशवह्नित्वावच्छिन्ने धूमकालीनत्वग्रहाजन्यत्वात् । धूमकाली-

नवहिमानयं पर्वतो बहिमान् धूमादित्याद्यनुमितिस्त्वगत्या पश्चाद्बहि-
र्भावेनीया । समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यसमानकालीनत्ववि-
षयतां निवेद्य तादृशानुमितिसंग्रहे एकस्मिन्धर्म इत्यादेर्वैयर्थ्यात् ।

यस्तु तस्तु समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यत्वं न समानका-
लीनत्वविषयकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वं धूमकालीनबहिमान् धू-
मादित्यादीं धूमकालीनबह्निवावच्छिन्नांशं धूमकालीनविषय-
ताया अपि धूमकालीनत्वविषयकपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदसं-
प्रहापत्तेः । नापि समानकालीनत्वविषयताघटितधर्मावच्छिन्नका-
रणतानिरूपिताधिशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नकार्यतानवच्छेदकत्वं कालो-
नत्वसम्बन्धेन धूमविशिष्टबह्निसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ संसर्ग-
विधया समानकालीनत्वविषयतायाः विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छे-
दिकायास्तादृशत्वान्तर्ग व्यभिचारापत्तेः ।

न च तादृशविषयताया आप बह्निविशेष्यकसमानकालीनत्व-
संसर्गकधूमरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वा-
त् तादृशानुमितौ व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषण-
मिति रीत्या तथाविधज्ञानं तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो
हेतुत्वाद्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

न च प्रयोज्यत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः धूमकालीनबह्निवाव-
च्छिन्ने हेतुभूतधूमकालीनत्वाविषयतायास्तद्विषयकपरामर्शजन्यता-
वच्छेदकत्वेऽपि न परामर्शीयसमानकालीनत्वविषयतायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपं प्रयोजकत्वं परामर्शस्य व्यापकतावच्छेदकतया धूम-
कालीनत्वविषयकत्वेऽपि लिङ्गतया धूमानवगाहने साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ने धूमकालीनत्वाभानालिङ्गतया धूमविषयताया एव
तादृशमानप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्याप्त्यादिमत्त्वरूपलिङ्गत्यविशिष्टविषयतायाः प्रयोज-
कत्वे तदन्तःपातिसाध्यतावच्छेदकघटकसमानकालीनत्वविषयताया
अपि प्रयोजकताया दुर्वारत्वात् ।

न च बह्नादिपक्षकधूमादिकालीनत्वसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ
बह्नाद्यंशे धूमादिसमानकालीनत्वप्रहाजन्यायां तदंशं धूमसमान-
कालत्वावगाहिन्यां धूमजन्यायां व्यभिचार इति वाच्यम् । इतरविशे-
षणतापक्षधर्मांशं समानकालतावगाहिताया विवक्षणेन सामंजस्यात् ।

ननु गंधप्रागभावादिपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पृथिवीत्वादिहेतुक-
गन्धाद्यनुमितिः कदाचित्तद्विशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी
कदाचित्तदुपलक्षितानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी जायते तयो-
र्वैलक्षण्यायायायां विधेये पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानोपगम
आवश्यकः तथा च साध्यांशे पक्षतावच्छेदककालीनत्वावगाहिज्ञाना-
जन्यायां तदंशे तत्कालीनत्वावगाहिन्यां तज्जन्यत्वाभावेन व्यभिचारः ।

अथ पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामनु-
मितौ विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं साध्यस्य सम्बन्धतया भासते त-
द्विशिष्टानुयोगिकत्वं च तदवच्छिन्नानुयोगिताकत्वं एकक्षणावच्छे-
देन एकदेशवृत्तिकयोरेव परस्परावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमिति गंध-
प्रागभावादेर्गंधाधिकरणतानवच्छेदकतया गंधादिसम्बन्धानुयोगि-
तायां गन्धप्रागभावाद्यवच्छिन्नत्वबाधेन तत्र तदवगाहिन्याः स-
ल्लिङ्गजाया अप्यनुमितेर्भ्रमत्वनिर्वाहः तथा च तस्याः साध्यांशे तत्स-
म्बन्धांशे वा पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वानवगाहितया हेत्वस-
त्त्वान्न व्यभिचारः ।

यदि चैकधर्मस्य तदधिकरणत्वस्य वा ऽपरनिरूपिताधिकरणत्वे
स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वेन कुत्रापि अत एव हेत्वधिकरणत्वस्य
स्वाधिकरणतावच्छेदकतापरतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्वं
व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं व्याकुर्वतां मते न्यूनाधिकवृत्तिधर्मद्वयाधि-
करणतयोर्न्यूनाधिकवृत्तित्वे तुल्यवृत्तिधर्मद्वयाधिकरणतयोश्चावच्छे-
द्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविर्हेण स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकभा-
वासम्भवं दीधितिः कदाहेति मन्यते तदा पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयो-
गिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितौ स्वसमानानुयोगिकपक्षतावच्छेदक-
धर्माधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नाधिकरणतैव साध्यसम्बन्ध-
तया भासत इत्युपगमनव्ययम् । तादृशाधिकरणतैव विशिष्टानुयोगिकवै-
शिष्ट्यमिति चेत् ? एवं सति लिङ्गोपधानमतेऽपि धूमाद्यवच्छिन्नं स्व-
समानाधिकरणधूमाधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नं वाऽधिकरणत्वं
बह्वयादेः सम्बन्धः । दण्डी चैवो गच्छतीति प्रत्यक्षेऽपि तादृशं दंडा-
दिविशिष्टानुयोगिकं वैशिष्ट्यं विधेयसम्बन्ध इत्येव स्यात् तद-
नुसारणैव प्रकृते हेतुव्याख्येयः युक्तं चैतत् विधेये अनुयोगिताव-
च्छेदकसमानकालीनत्वभानेनैवैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधात् वि-

शिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधवैलक्षण्यनिर्वाहोपगमे यस्मिन्धर्मिणि दण्डकुण्डलयोर्विभिन्नकालावच्छेदेनैव सत्त्वमन्यत्र वा एककालावच्छेदेन सत्त्वं तदेकतरविशिष्टतद्गम्यनुयोगिकापरवैशिष्ट्यबोधस्य प्रमात्वापत्तेः । तयोरेव दण्डकुण्डलयोरैककालीनताया एकावच्छेदेनैकदेशवृत्तितायाश्चावाधितत्वात् । तथा च तद्गमविच्छिन्नपक्षकानुमितौ तद्गमघटितहेतोर्व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्क्य धूमगंधप्रागभावादिविशिष्टे वह्निगंधादिसाध्यकानुमितौ पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं साध्यांशे पक्षतावच्छेदकाधिकरणत्वावच्छेदककालावच्छिन्नत्वं वा साध्यसंबन्धांशे कदाचिदपि न भासते अतो नानुमितौ पक्षधर्मघटितहेतुसत्त्वम्

न चानुमितौ साध्यपक्षतावच्छेदकयोरेकत्र द्वयमिति रीत्यैव भाते तादृशानुमितेः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावज्ञानाप्रतिषेधयतया गंधप्रागभावादिविशिष्टे गंधादिसाधनेऽसिद्धिव्यभिचारभ्यां बाधस्यासंकरे मूलदर्शितो विरुद्ध इति वाच्यम् । गंधप्रागभावकालरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गंधादिसाधने तादृशकालावच्छिन्नत्वस्य गंधाद्यंशे तत्संबन्धांशे वा भानोपगमेन तत्र तदवच्छेदेन साध्याभावबुद्धेर्विरोधितया तत्रैव बाधासंकरस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । मणिकृतापि गंधप्रागभावादपक्षतावच्छेदकस्थले एकधर्मस्य तदधिकरणतायाश्चापरधर्माधिकरणतावच्छेदकत्वेऽविवादेन एकधर्मविशिष्टेऽपरसाधने तद्गमस्य तदधिकरणतायाश्चावच्छेदकत्वभानानिर्वाहमाकलय्य कालावच्छिन्नपक्षकस्थले एव बाधासंकरे निर्भरः कृतः तथा च न व्यभिचारप्रसक्तिरित्याशयेन समाधत्ते । साध्यस्येति ।

नन्वेवमपि धूमकालावच्छिन्नपर्वतपक्षकान्यालिंगकानुमितौ धूमकालावच्छिन्नत्वमानेन व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह । नवीनतये इति । अन्यदेतदिति । हेतुसमानकालवृत्तित्वस्यानुमित्याऽनवगाहने तदवगाह्यघटितहेतोः न तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिन्यामनुमितौ व्यभिचारः आधेत्याद्यवच्छेद्यत्वयोरधारत्वावच्छेदकत्ववद्भेदान्नयदिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधमात्र एव कालावच्छिन्नत्वं भासते तदा तल्लिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकालावच्छिन्नत्वमानेऽवच्छिन्नत्वांशे तद्विशेषणकालस्य संबन्धांतरं भासते धूमादिकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे चावच्छिन्नत्वस्य कालसंबन्धतया भानात् तत्र कालसंबन्धमानेन

वैलक्षण्यान्न व्यभिचारः ।

यदि च धूमादिलिङ्गकानुमितौ धूमाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नाधिकरणता विधेयस्य संबन्धस्तदापि तत्रोत्तराधिकरणतायां प्रथमाधिकरणतासमानदेशस्याप्यधिकस्य भानाद् धूमाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नपक्षकस्थले तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणतायाः साध्यसंबन्धरूपत्वे स्वाधिकरणतायां समानदेशत्वाभावेन वैलक्षण्यात् सामंजस्यमिति भावः ।

ननु धूमरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यामन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः पक्षतावच्छेदकोपलक्षिते साध्यवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ वैलक्षण्याय तस्यास्साध्यांशे पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानस्यावश्योपेतत्वात् । तज्जनकज्ञाने च तदभानादित्यत आह । साध्यस्येति । भानाभावादिति । पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरैकत्र द्वयमिति रीत्येव भानं न तु क्वापि विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या तथा भानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तत्र भासते न तु तत्समानकालीनत्वम् । अवच्छिन्नत्वं तु समानकालीनत्वादनियतं स्वरूपसंबन्धविशेषः अतो विभिन्नकालीनपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितेर्न प्रमात्वप्रसंगोऽनुभववलेन चानुमितेः साध्यांशे लिङ्गसमानकालीनत्वावगाहितासिद्धिरिति भावः ।

ननु धूमकालस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्रत्यायामवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवत्त्वावगाहन्यालिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः साध्यांशे धूमकालावच्छिन्नत्वात्मकतत्कालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमितेस्तदंशे तद्ग्राजन्यत्वादित्यत आह । तर्वाननये इति । अन्यदेतदिति । एतत्कालावच्छिन्नत्वमानं तत्कालीनत्वभानादन्यदित्यर्थः । तत्कालीनत्वघटकाधेयतातोऽवच्छिन्नत्वस्य भेदादिति भावः ।

शाब्दधीवारणायेति । अन्यथा दण्डादिसमानकालीनत्वावगाहिन्या अपि तादृशशाब्दबुद्धेस्तदजन्यतया व्यभिचारापत्तेरिति भावः ।

यद्यपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमिताविष्यतादृशशाब्दबुद्धावधि संसर्गतया विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वमाने मानाभावः । मतुषा गमनादिरूपविधेयसमानकालीनत्वस्य दण्डादौ बाधनेऽपि तादृशबुद्धेस्तदंशे समानकालीनत्वावगाहियोग्यताज्ञानजन्यतया न निरुक्तहेतुमत्त्वं तथाऽपि एकपक्षार्थेऽपरप-

दाधवत्त्वं न योग्यता किं तु विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावाप्रतियोगित्व-
मिति मते मनुपजन्यसमानकालान्तवबुद्धेर्विशेष्यांशे समानका-
लीनत्वग्रहाजन्यत्वात्तद्वारणायाशाब्दव्यतिरेकजनमावश्यकम् ।

तुल्यन्यायतयेति । शाब्दबुद्धिवदुपनीतभानस्यापि विषयाजन्य-
तयेत्यर्थः । उपनीतभानवारणाय । धर्म्यन्तरगृहीतस्य समानकाली-
नत्वस्यान्यत्रोपनयप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानवारणाय । स्मरणात्मकसमान-
कालीनत्वभानस्य स्वसमानधर्मिकतदनुभवाधीनतया न तत्र व्य-
भिचार इति ध्येयम् ।

नन्वतीतादिलिङ्गज्ञानजन्यानुमितौ लिङ्गस्याव्यवहितपूर्ववर्तिता-
विरहेणाजनकतया व्यभिचारस्तत्रापि समानकालीनत्वभानविरोधि-
ज्ञानासत्त्वेऽसतोऽपि तस्य भानादित्यत आह । एतन्मते चेति । अती-
तत्वाग्रहेऽपि । साध्यहेत्वोरसमानकालीनत्वाग्रहेऽपि । अपिनाऽतीत-
त्वग्रह प्रतिबन्धकवशाद्यथा नानुमितिरिति दृष्टान्तः सूचितः ।

नानुमितिरिति । लिङ्गरूपकारणविरहात् समानकालीनत्वावगा-
हानुमितिरित्यर्थः । समानकालीनत्वानवगाहिनी पुनरनुमितिर्भ-
वतु मा बोधयथाऽपि न प्रकृते क्षतिरिति ध्येयम् ।

तत्रानुमितिं स्वीकृत्य हेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपेण व्यभिचारं वा-
रयतो मतमाह । कालोऽत्रेति । अत्र । तत्कालीनत्वशरीरे । वर्तमानः
प्रकृतबुद्ध्यव्यवहितपूर्वः ।

नन्वेवमपि अतीतादिलिङ्गाधिकरणत्वेन स्वाव्यवहितप्राक्कालवि-
षयिण्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह । तद्विशिष्येति ।
तादृशकालस्य धर्मवैशिष्ट्यांशे इत्यर्थः । तथा च तद्वर्माविषयता-
निरूपितवास्तवतद्धर्मवद्वर्तमानकालविषयतानिरूपितवृत्तिविषयता-
शालित्वं हेतुघटकमिति फलितम् । प्रमात्वघटकस्य धर्म ता-
दृशकालवृत्तिवस्य वास्तवस्य निवेशनोपपत्तावन्यांशप्रवेशेनाल-
मित्यत आह । वर्तमानत्वं वेति । अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वं वेत्य-
र्थः । धर्मविशेषणम् । यत्पदोपादेयधर्मविशेषणम् । कालीनत्वघटक-
स्याव्यवहितप्राक्काले वास्तवं तादृशधर्मवत्त्वं विशेषणमिति तु प-
रमार्थः । ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते कारणविरहेण तत्रानुमित्यसम्भ-
वात् तद्वारकविशेषणदानं न युक्तमित्यस्वरसः ।

स्वाव्यवहितप्राक्क्षणविद्यमानभूमाद्यवच्छिन्नविशेष्यकानुमिति-

त्वमेव धूमादिजन्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकान्यालिङ्गकानुमितावपि तज्जन्यत्वस्याव्याह-
ततया तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणान्तरप्रवेशो व्यर्थ इति व-
दतां मिश्राणां मतमाह । केचित्त्विति विशेषणपदस्य यथाश्रुतपर-
त्वे धूमानवच्छिन्नविशेष्यकान्यालिङ्गकधूमकालीनवह्नयनुमितेर्धूमज-
न्यतावच्छेदकोक्तरूपानाक्रांततया व्यभिचार इति तद्याचष्टे । विशेष-
णमिति । अतीतादिधूमावच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्न-
साध्यकानुमितौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यतावच्छेदके स्वाव्य-
वहितप्राक्क्षणसत्त्वमधिकं प्रवेश्य समुदितार्थमाह । तथा चेति ।
सतः । स्वाव्यवहितप्राक्काले सतः ।

नन्वेवं वर्तमानतद्विशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वमेव हेतुरस्तु धूम-
कालीनत्वानवगाहिन्या अपि वर्तमानधूमावच्छिन्नविशेष्यकानुमितेः
दर्शितधूमजन्यतावच्छेदकरूपाक्रांततया व्यभिचारानवकाशात् किं
समानकालीनत्वावगाहित्वानुसरणेनत्यत आह । समानेति । ताद्रू-
प्यविषयकत्वे । तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यानुमितेस्तदवगाहित्वे ।
विशेष्यतावच्छेदकेति । विशेष्यतावच्छेदकतद्वर्मेत्यर्थः । प्रयोजकत्व-
सूचनायेति । तथा च तद्विङ्गकानुमितेस्तज्जन्यत्वे तत्कालीनत्वाव-
गाहितनियामकाभावेन तदवगाहितनियमो न स्यादिति विषय-
परिशोधकतर्करफोरणायैव तदुक्तिर्न तु हेतौ तत्प्रवेश इति भावः ।

न च समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वे त-
ज्जन्यताया न तत्प्रयोजकत्वसम्भव इति तस्यास्तथात्वमावश्यकं
तथा प्रतिबंधकवशेन विद्यमानविशेष्यतावच्छेदककालीनत्वमनव-
गाहमानाया अनुमितेस्तज्जन्यतावच्छेदकानाक्रांततया व्यभिचार-
वारणाय समानकालीनत्वावगाहिताया हेतुघटकत्वमावश्यकमिति
वाच्यम् । समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
तद्व्यतिरेकसामग्रीघटकाविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यतावच्छेदिकायां तस्यां
तद्व्यतिरेकसामग्रीघटकाविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यसामग्र्याः प्रयोज-
कत्वसम्भवात् । एतन्मते चासति विरोधिनि अविद्यमानपक्षता-
वच्छेदकसमानकालीनत्वमपि नियमेनानुमितिर्विषयः । प्रयोजकस-
त्वात्प्रमात्मकादपि परामर्शात्कचिद् भ्रान्तानुमितिरिष्टैव ।

अत्र चैवं विशेषणपदस्य विद्यमानविशेषणमात्रपरत्वेनाप्युपपत्ते-

विशेष्यतावच्छेदकपरतयोपवर्णनमकिञ्चित्करं विद्यमानधूमादिविषयकानुमितित्वस्यैव धूमादिजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् विद्यमानधूमादिसाध्यकानुमितेरपि धूमादिजन्यत्वसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् ।

न चैवं तत्साध्यकाद्यनुमितेरपि तत्कालीनत्वावगाहिता स्यात्सत्प्रयोजकतज्जन्यत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । तद्वच्छिन्नविशेष्यकत्वप्रयोजकतलिङ्गकपरामर्शतद्वच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शान्यतरघटितसामग्रीजन्यत्वसहितस्यैव तज्जन्यत्वस्य तत्कालीनत्वभानप्रयोजकतयाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । एवं पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्यानुमितिविषयत्वे धूमादेः पक्षतावच्छेदकत्वेनैव धूमकालीनत्वान्निर्दिष्टनिर्वाहात् लिङ्गोपहितभानस्य निर्युक्तिकतापत्तिरित्यस्वरसबीजम् ।

करणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यस्यैव व्यापारतेति नियमाभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । परामृश्यमानत्वेनेति । विषयनिष्ठयावद्धर्मस्य ज्ञानकर्णतावच्छेदकत्वे मानाभावादिति भावः । नियमं निराकुर्वन् समाधत्ते । व्यापारमिति । रूपान्तरेण । विषयत्वादिना । तादृष्येण । परामृश्यमाणत्वेन । विरोधाभावात् । बाधकाभावात् ।

मतान्तरमाह । लिङ्गत्वेनेवेति । एवकारेण परामर्शस्यावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तर्ह्यपरामृश्यमानात्कुतो नानुमितिरित्यत आह । परामर्शस्त्विति । तथा च व्यापाराभावाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र उक्तनियमसत्त्वं लिङ्गत्वेनापि न कारणतासम्भवः तेन रूपेणापि परामर्शहेतुताया अप्रामाणिकत्वादित्यस्वरसः ।

(चि०) अत्राच्यते अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनाच्च लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्तितयोरभावात् । न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः । तदा तस्यापरामर्शात् । परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात् । भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च । यदि च वर्त्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवद्ध्यनुमानोपपत्तिः । अथ भावि भूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्राग-

भावस्तद्धंसश्च वर्त्तमान एव तयोरेपि वह्निसमानदेश-
त्वादिति चेन्न । अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चिता-
वर्त्तमानतया सन्दिग्धाद् धूमादनुमितौ हि न प्राग-
भावध्वंसौ लिङ्गे, तयोः सन्दिग्धत्वात् । नापि धूम-
स्तस्यावर्त्तमानत्वात् । किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वा-
विषयात् पर्वते धूम इति ज्ञानाद्यत्रानुमानं तत्र का
गतिः ? सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमवर्त्तवं धूमाद्यत्यन्ता-
भावाभाववर्त्तवं वा लिङ्गमिति चेन्न । व्यर्थविशेषणत्वेन
तेषामलिङ्गत्वात् । अन्यतमत्वाज्ञानेऽपि धूमज्ञानाद-
नुमितिसत्त्वाच्च ।

(दी०) परामर्शविषयस्येति । विनिगमनाविरहो विशेष-
णत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं न चेदमहायमानेऽस्तीति भावः ।
न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृह्यते प्रमाणं विशेषणतावच्छेदका-
वच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथा चापरामृष्यमाणस्यापि लि-
ङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । यतो हि लिङ्गत्वं न सा-
ध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् । ना-
पि परामर्शविषयतावच्छेदकत्वमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्यै-
वानुमितिहेतुतापत्तेः । न चेदं प्रामाणिकम्, तथाऽन्वयव्य-
तिरेकादिविरहात् । अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वा-
काङ्क्षादिकुक्षिनिक्षिप्तस्य जगत एव हेतुतापत्तेः । न वा वास्तवो
विनिगमनाविरहोऽपि, प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्याप-
त्तेः । व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानत्वोक्तौ च लापवात्तादृशज्ञा-
नत्वेनैव हेतुत्वात् ।

(गा०) मूले न लिङ्गं तद्धेतुरिति । व्यभिचारेण नानुमितिहेतुति-
त्यर्थः । व्यापारेति । व्यापारपदं स्वव्यापारपूर्ववर्त्तितापरं पूर्ववर्त्ति-

ता च स्वस्य पूर्वकालवर्तिता तथा च स्वस्य स्वव्यापारस्य च निय-
ताव्यवहितपूर्ववर्तिताविरहादित्यर्थः । तद्धेतुरिति । अतीतादैलिङ्ग-
ज्ञानजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः । तदा । उक्तानुमित्यव्यवहि-
तपूर्वकाले । तस्य । विद्यमानलिङ्गान्तरस्य । कारणताग्राहकाभावा-
दिति । अनुमितेरज्ञायमानलिङ्गान्तरसमानकालीनतानवगाहित्वेन
हेत्वसिद्ध्या उक्तानुमानस्य तत्कारणत्वाग्राहकत्वादिति भावः ।

ननु दर्शितानुमानात्परामृश्यमानलिङ्गस्य हेतुतासिद्धौ अपरामृ-
श्यमानसाधारणलिङ्गत्वस्यैव तत्कारणतावच्छेदकत्वोपगमादपरामृ-
श्यमानस्यापि लिङ्गस्य कारणत्वं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य दीधितिकृत्त-
स्याकारणत्वं व्यवस्थापयति । विनिगमनाविरह इति । लिङ्गतत्पराम-
र्शयोः कस्य वा कारणत्वं कस्य वा तदवच्छेदकत्वमित्यत्रेत्यादिः ।
विशेषणत्वम् । परामर्शकारणताग्रहे विषयितया विशेषणत्वेन भास-
मानत्वम् । अस्य । लिंगस्य । इदम् । एतद्वीजद्वयम् । अज्ञायमान इति ।
तस्य विषयतया परामर्शरूपहेतुतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषणत्व-
स्यासम्भवाद्दिति भावः ।

यद्यपि तदा तस्यापरामर्शेऽपि विनिगमनाविरहेण परामर्शस्य
हेतुतावच्छेदकत्वे कालान्तरीणपरामर्शविषयतयैव कारणत्वसम्भ-
वः विशिष्टकारणप्राक्सत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गवा-
रणसंभवात् तत्कालीनपरामृश्यमानत्वेनाहेतुत्वात् । एवं त-
त्कालीनानुमित्युपधायकपरामर्शे विद्यमानताग्राहकप्रमाणविषय-
कालान्तरीणपरामर्शे विद्यमानलिङ्गस्याविशेषणत्वेऽपि लिङ्गपरामर्श-
सामान्येऽनुमितिसामान्यकारणताग्राहकप्रमाणविषयकालान्तरीणप-
रामर्शे विद्यमानलिंगस्य विशेषणतया द्वितीययुक्त्यापि तस्य कार-
णत्वमावश्यकमिति तदा तस्यापरामर्शादित्यादिमूलमसङ्गतं तथापि
विशिष्टस्य नियतप्राक्सत्त्वं कारणताघटकं तत्रैव विशिष्टसत्त्वं फलो-
त्पात्तिप्रयोजकं अत्र च न तादृशस्य प्राक्सत्त्वनियम इति न विशि-
ष्टापेक्षणीयताप्रयोजककारणतासंभवो लिंगस्येति तत्कालपरामृश्य-
मानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । एवं विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेन वि-
शेष्यविशिष्टस्यैव विशेषणस्य नियतपूर्ववर्तिताघटितं कारणत्वं
प्रत्याप्यते तथा च 'कालान्तरीणपरामर्शविषयतामादाय न वि-
द्यमानलिङ्गस्य तादृशकारणतानिर्वाह इत्यत्र मूलतात्पर्यम् ।

न चैवं सति परामर्शविषयमात्रस्य कारणताग्राहकाभावकथन-
विरोधः, लिङ्गमात्रकारणतावाधकव्यभिचारस्यैव सत्त्वादिति वाच्य-
म् । कारणताग्राहकपदेनाव्यभिचारनिर्वाहकस्य तत्कारणतावच्छेद-
कवैशिष्ट्यस्यैव विवक्षितत्वात् । विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापीति ।
विशेष्यवैशिष्ट्यमनन्तर्भाव्य केवलविशेषणतावच्छेदकतावच्छेदेना-
पीत्यर्थः । साध्यव्याप्यत्वादिकमिति । साध्यव्याप्यत्वविशिष्टपक्ष-
धर्मतावत्त्वमित्यर्थः । तदप्रसिद्धाविति । साध्यव्याप्यत्वाप्रसिद्धा-
वित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । व्याप्त्यादिभ्रमविषयादप्यनुमित्युत्पत्त्या
व्याप्त्यादिविशिष्टत्वविशेषितस्य कारणत्वासम्भवेन व्याप्तिविपक्षि-
ष्टविशेषणतायामवच्छेदकत्वासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः ।

वस्त्विति । वस्तुमात्रस्यैव परामर्शविषयतावच्छेदकाधिकरणत्वा-
भावत्वादिसत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । परामर्शविषयता-
वच्छेदकवज्ज्ञानत्वेनाहेतुत्वात्तदवच्छेदकत्वस्यापि विशेषणतावच्छे-
दकत्वाभावो बोध्यः । इदम् । उक्तलिङ्गत्वेन हेतुत्वम् । तथा । तेन
रूपेण । अन्यथा । तेन रूपेणान्वयव्यतिरेकविरहेऽपि जनकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वे । अतीतादिलिङ्गज्ञानादनुमित्युपलपे परा-
मृश्यमानत्वेन हेतुता सम्भवतीत्यत आह । न चेति । परामृश्यमानत्वं
ज्ञायमानत्वमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानत्वं वा ? आद्यं दूषयति ।
व्याप्तीति । लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञान-
स्य हेतुतावच्छेदकत्वे धर्मिणोऽधिकस्य निवेशेन गौरवादिति भावः ।

(दी०) किं च कालान्तरीयतादृशज्ञानविषयादपि लि-
ङ्गादनुमितिप्रसङ्गः । कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यै-
व कार्योत्पत्तिनियामकत्वान्न तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौर-
वात् । इतोऽपि च प्रतिबन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेद-
कत्वं परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवा-
दावश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्का-
ऽपि । अथैवं संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपी-
दमेव विनिगमकं स्यादिति चेत् ? स्यादेव यदि न स्याता-

मिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ । स्याच्च व्यापारेण व्या-
पारिणोऽव्यवधानम् । न चानुपितिमात्रे ती लिङ्गस्य, न चाती-
न्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति । अपि च चैत्रेण प-
रामृश्यमानाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः । तत्त-
त्पुरुषायानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमाणाल्लिङ्गत्वेन हेतुत्वे
चानन्तर्कार्यकारणभावप्रसङ्गः । इच्छाकृतिमुखदुःखस्मरणविशि-
ष्टज्ञानशब्दबोध्यादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषणभानपदा-
र्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्यप्रत्यासत्त्या हेतु-
त्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) ननु व्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टज्ञा-
नत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति तादृशवि-
षयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवोच्यतामस्तथाशङ्कायां
लिङ्गकरणतापक्षे दोषान्तरमाह । किञ्चेति । गौरवादिति । विशिष्टस-
त्त्वस्य विशेषणविशेष्योभयसत्त्वगर्भत्वादिति हृदयम् । इतोऽपि ।
कालान्तरे प्रतिबन्धकाभावविशिष्टाप्रतिबंधकसमवहिताकार्याप-
त्तिरित्युच्यते । न कारणतावच्छेदकत्वम् । अपि तु सहकारित्वमेव । अ-
पिकारेण विनिगमनाविरहोऽपि सूचितः । अत्रापत्तिवारणाय विशि-
ष्टसत्त्वमेव प्रयोजकमन्यथानुपपत्त्या वाच्यं तत्राह । परामर्श इति । तत्र
च । परामर्शसत्त्वस्य प्रयोजकत्वं च । नातिप्रसङ्गशङ्कापीति । परामर्श-
शून्यकाले नानुमितिप्रसङ्गशङ्कापीत्यर्थः ।

एवं सति विषयेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकल्पे विषयसंयुक्तेन्द्रिय-
स्यापि विनिगमनाविरहाद्धेतुत्वमित्यपि न स्यात्तत्रापि संयोगस्य
कारणतावच्छेदकत्वे कालान्तरे संयुक्तादिन्द्रियात्संयोगविरहद-
शायां प्रत्यक्षापत्तिः । संयोगविशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वाभिधाने च
लाघवादावश्यकत्वाच्च संयोगसत्त्वस्यैव तथात्वमुचितमिति विनि-
गमकसम्भवादिन्द्रियं हेतुरेव न स्यादित्याशङ्कते । अथेति ।
यदि न स्यातामिति । तथा चेन्द्रियनाशे संयोगसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षा-
नुत्पादानुरोधेन तस्य हेतुत्वमिति भावः । इन्द्रियनाशे ततो द्विती-

यक्षणे तत्संयोगोऽपि नश्यति अधिकैकक्षणे प्रत्यक्षोत्पाद् इत्यत एवेत्याशङ्क्याह । स्याच्चेति । व्यवधानम् । अन्यथासिद्धिः । तादृशीं हेतुताव्यवस्थापकयुक्तिं प्रकृते निराकरोति । न चेति । लिङ्गशून्ये धर्मिणि भ्रमात्मकपरामर्शसत्त्वेऽपि लिङ्गव्यतिरेकाद् भ्रमानुमिति-व्यतिरेक इत्यनुमितिविशेषे लिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकौ सम्भवत इति अनुमितिमात्र इत्यत्र मात्रपदोपादानम् । तौ । अन्वयव्यतिरे-कौ । अतीन्द्रियस्येति । तत्परामर्शजनकेन्द्रियसंयोगरहितस्येत्यर्थः । तेनातीतादिपरिग्रहः । परामर्शो व्यापार इति । तादृशस्य परामर्श-विषयीभूतस्यापि तदजनकत्वात् परामर्शस्य तदंशे लौकिकत्वा-भावादिति भावः ।

ननु विशिष्टसत्त्वं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यनिरूपितं विलक्षणा-धिकरणत्वं न विशेषणसत्त्वगर्भमपि तु विशेषणसत्त्वनियतमेव तथा च विशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वे क्वचित्तु विशेषणसत्त्वस्य तदावश्यकत्वं तथा च पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानस्य जनकतावच्छेदकत्वमेवाचिन्तमित्या-शङ्क्य दोषांतरमाह । चैत्रेणेति । परामर्शहेतुतामते तत्पुरुषीयत्वानिवे-शेऽपि अतिप्रसङ्गमुद्गरति । इच्छेति । इच्छादिकार्यसप्तके यथासंख्यं ज्ञानादिकारणसप्तकस्यान्वयो बोध्यः । एकार्थप्रत्यासत्त्या । सामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या । नातिप्रसङ्गशङ्कापीति । कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरण एव कारणस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन का-र्यात्पत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । मूले व्यक्तैक्यमिति । विद्यमा-नान्यव्यक्तिरित्यर्थः । तथा च विद्यमानपक्षे तन्मात्रवृत्तिरूपादि-व्यक्तेरव लिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानतासम्भवात् पक्षस्य विद्य-मानतालाभेनातीतपक्षपरिग्रहः ।

(दी०) एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावादिर्वर्त-मान एव सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह । यदि चेति । किं तु तत्प्रागभाव इति । तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्व-ग्रहान्न तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः ।

(गा०) भाविनीत्यादिना यत्र पक्षस्य भावित्वमतीतत्वं वा तत्र तत्पक्षवृत्तित्वघटितलिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानत्वासम्भवोक्तेस्तत्र

विद्यमानस्य लिङ्गत्वाप्रसक्त्येयं चेत्त्यसङ्गतमतः लिङ्गत्वशरीरे न पक्षवृत्तित्वं विशेषणविधया निविष्टं किं तूपलक्षणतयेत्याशयेन उक्तविद्यमानलिङ्गासम्भवं दूषयन् यदि चेत्यादिकमवतारयति दीधितौ । एकेति । हृदादिभेदविशेषहृदान्यानिर्वाहमेदादिरित्यर्थः । निर्वन्हादिसामान्यभेदस्य वन्हाद्यनतिरिक्ततया विशिष्टविशेषभेदानुधावनं मूले वर्तमानवह्नयनुमित्यापत्तिरिति अपरामृश्यमानस्याहेतुत्वेन विद्यमानलिङ्गस्यापरामर्शदशायामनुमितिमपलप्य तत्परामर्शदशायामेवानुमितेः स्वीकरणीयतया तद्विशिष्टपक्षानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यस्यानुमितौ भानेन तत्समानकालीनो विद्यमानो वह्निरनुमितौ भासेतत्यर्थः । यस्तुगत्याऽतीतानागतहेतुकानुमितौ अतीतानागतलिङ्गज्ञानस्यैव जनकत्वाद्तीतानागतवह्निरिव सिद्ध्यति तत्र यदि व्याभिचारवारणार्थमुक्तस्य वर्तमानलिङ्गस्य हेतुत्वमाहतं तदा ज्ञायमानस्यैव तस्य हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति तत्कालीनो वर्तमानोऽपि वह्निर्भासतामिति भावः । वर्तमानस्य प्रागभावादेर्लिङ्गत्वेऽपि कथितवर्त्तमानवन्हाद्यनुमानापत्तितादवस्थादर्थेत्यादिशंकाया असङ्गतिरतस्तादृशापत्तिमुद्धरति दीधितौ । तस्य चेति । विशोधिकालावच्छेदेनेति । यदा यत्र धूमप्रागभावस्तदुत्तरं तत्र वह्निरिति विभिन्नकालमन्तर्भाव्य व्याप्तिग्रहादित्यर्थः । न तत्कालीनसाध्यसिद्धिः । न वर्त्तमानप्रागभावादिकालीनसाध्यस्यानुमितिरित्यर्थः । विभिन्नकालाघटितव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव हेतुसमानकालतया साध्यभासकत्वादिति भावः ।

(चि०) अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणम्, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् अपक्षकधूमादिज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च । किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः, लिङ्गं विनाऽपि धूलीपटलालिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः । नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ, परामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः, तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात् । यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वा-

त् । अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषय-
त्वं तथा चायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति
चेन्न । भाविना भूतेन वा यदा कदाचिद्विद्यमानेनापि
लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वमम्भवान्प्रानुमितिपूर्वसमये
तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा ।
धूमकालीनवह्नयनुमानं च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र
वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेव । अथ वा धूमकालः पक्षता-
वच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणं च पक्ष-
धर्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः ॥

(दी०) अपि चेत्याश्रयुपगमवादः । नियतसामानाधि-
करण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात् । धूमप्राग-
भावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् ? किं चातः ? न चैतदपि,
व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा
धूमादितृप्तिव्याप्तीनामपि धूपत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् । अ-
थ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वं च तद्धर्मविशिष्ट-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
वत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्त्यवच्छेदकः ।

(गा०) धूमनिश्चयं विनाऽनुमितेरसिद्धिरतो मूलेऽतीतभाविदिनवृ-
त्तितया निश्चितादिति । अतीतदिनावच्छेदेन भाविदिनावच्छेदेन वा
पक्षवृत्तितया निश्चितादित्यर्थः । धूमस्य वर्तमानतया निश्चये प्राग-
भावध्वंसयोर्निश्चयसम्भवेन लिङ्गत्वसंभवाद्धर्त्तमानतया संदिग्धा-
दिति । पक्षवृत्तितयाऽनिश्चितत्वेन प्रागभावादेरलिङ्गत्वमुक्त्वा पक्षवृत्ति-
तयाऽज्ञातत्वेनालिङ्गत्वस्थलमाह । किं चेति । भूतभाविवर्त्तमानत्वा-
विषयात् । पर्वते वर्त्तमानध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वाविषयकात् त-
त्कालावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वविषयकान्नेत्यर्थः । धूमस्यावर्त्तमानत्व-
लाभाय वर्त्तमानत्वाविषयकत्वाभिधानम् । तस्य वर्त्तमानत्वे वर्त्त-

मानत्वाभानस्य अनुमित्यविरोधित्वात् ।

धूमप्रागभावादर्लितगत्वस्य विचारासहत्वात् अपि चेत्यादि-
दूषणे मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति । अपि चेत्यादीति । अभ्युपगम-
वादः । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्याभ्युपगमेनोक्तिः । साध्यसामानाधिक-
रण्यावच्छेदकरूपायाः व्याप्तेः धूमप्रागभावत्वादेः सामानाधिकर-
ण्यानवच्छेदकत्वे धूमप्रागभावादावसत्त्वसम्भवेनाह । नियतसामा-
नाधिकरण्यरूपाया इति । शङ्कते । धूमप्रागभावत्वादिकमिति ।
नावच्छेदकमिति । गौरवेण व्याप्यतानवच्छेदकमित्यर्थः । तथा च
न तदवच्छिन्नं लिंगमिति भावः । किं चेति । धूमप्रागभाव-
त्वादेर्लिङ्गतानवच्छेदत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वरूपाल्लिंगत्वेन प्रा-
गभावादेरनुमितिहेतुताया दुर्वारत्वादिति भावः । प्रोक्ष्या तत्त्व-
स्यापि लिंगतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति । न चैतदपीति । परिशे-
पेण । धूमप्रागभावाद्यवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नत्वबाधसहितावच्छिन्नत्वहे-
तुना प्रागभावादिनिष्ठव्यगमौ धूमप्रागभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वसिद्ध्या ।
तस्यैव । धूमप्रागभावत्वादेरेव । तथात्वात् । तथात्वसिद्धेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वसिद्धेरिति यावत् । अन्यथा । व्याप्तेरवच्छिन्नत्वानियमे ।

व्याप्तिर्नाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यं किं तु स्वव्यापकसाध्य-
सामानाधिकरण्यं तथा च धूमप्रागभावादिनिरूपिता व्यापकता न
प्रसिद्धयतीति न तस्य व्याप्यतेति शङ्कते । अथेति । अभावत्वादि-
कमित्यादिना स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वावच्छिन्नाभावपरिग्रहः । विशेषणमिति । व्यापकताघटकसा-
मानाधिकरण्यप्रतियोगिनि विशेषणमित्यर्थः । व्याप्यत्वच्छेदक
इति । व्यवहियत इति शेषः । एवं च व्याप्तेः स्वरूपसंबन्धात्मककि-
चिदवच्छिन्नताया अप्रामाणिकत्वेऽपि न धूमत्वादीनां व्याप्यतावच्छे-
दकत्वानुपपत्तिः ।

(दी०) न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं, गौरवादपि तु धूमसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् । एवं च न धूमप्रा-
गभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्याप्यतावच्छेदकम् । अत एव प्र-
मेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत्तर्हि जातिसमनि-

यतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन, लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्र-
तियोगितात्वादेवच्छेदकत्वात् न तु सास्नास्नेहादिमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात् । प्रस्थितं च गोत्वादिवृत्तिधर्मा-
णामवच्छेदकत्वेन, आपतितं च ते नीलधूमत्वादेर्व्याप्यव-
च्छेदकत्वेन नीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभाव-
स्यातिरिक्तत्वात् प्रमेयधूमत्वादिना बह्व्यायव्यापकत्वार्थमिव
स्नेहत्वादिना व्याप्यत्वार्थमपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्व-
स्योपादाने कुतस्तद्व्युदास इति । तथा चेति । तत्रैव क्लृप्तसा-
मान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्प्यकारणतावच्छेदक-
मपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेषकारणकलापविलयप्रसङ्गादि-
ति भावः । धूमकालीनेत्यादि । सामानाधिकरण्ये कालविशे-
षस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यदा यत्रेति ।
कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्यं सिध्यदसति
बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति । पक्षतावच्छेदके-
ति । पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः ।

(गा०) न चेति । धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितात्वादिकं च न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यन्वयः । तथा च ता-
दृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वस्याप्रसिद्धिरिति भा-
वः । गौरवावधिं दर्शयति । अपि त्विति । अत एव । प्रमेयत्वविशिष्ट-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवेण प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वादेव । तर्हीति । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य
गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वेन स्वस्वनिष्ठधर्मयोर्व्याप्यत्वतदवच्छेदकत्वा-
भाव इत्यर्थः । जातिसमनियतोपाधिगुणानाम् । गोत्वजलत्वादिसम-
नियतानां साम्राज्ञेहादीनाम् । व्याप्यत्वेन । गोत्वजलत्वादेर्व्याप्यत्वेन
गतमित्यनेनान्वयः । गोत्वादिवृत्तिधर्माणाम् । गोत्वत्वादीनाम् । अव-
च्छेदकत्वेन । व्याप्यतावच्छेदकत्वेन । स्वरूपत एव गोत्वादीनां प्रति-
योगितावच्छेदकशरीरनिवेशसंभवेन गोत्वत्वादीनामनिवेशात् आ-

पतितं चेति । नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि स्वयं व्याप्त्युपगमादाधि-
क्षेनेनैव नीलधूमादिति प्रयोक्तुर्निग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्युक्तम् ।
अस्य च वैयर्थ्यस्थले व्याप्तिमनङ्गीकर्तुं रित्यादिः । अतिरिक्तत्वात् ।
धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावान्यत्वात् ।
तस्य न्यूनवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु तादृशप्रतियोगितात्वादौ पारिभाषिकमभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च गुरुधर्मसाधारणं तथा च तादृशप्र-
तियोगितात्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छि-
न्नाभावत्वादिरेव पर्यवासतं व्यापकत्वमिति सास्त्रास्त्रहादीनां व्या-
प्यतोपपात्तारित्यत आह । प्रमेयति । यथा प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नस्य
बहुधाद्यव्यापकतार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिभाषिकमवच्छे-
दकत्वं निवेशितं तथा प्रतियोगितात्वे तदवच्छेदकत्वे वा उक्तपारि-
भाषिकावच्छेदकत्वप्रिवक्षणे इत्यर्थः । तद्व्युदासः । धूमप्रागभावा-
देव्याप्यत्वव्युदासः ।

मूले लिंगं विनापि पक्षे बह्विव्याप्यमात्रासत्त्वेऽपि । लिंगभ्रमेण ।
व्याप्तिभ्रमेण । परामर्शस्य प्रमात्वे विद्यमानलिङ्गविषयत्वमिति पा-
करक्ते श्यामोऽयमिति धियः श्यामत्वांशे भ्रमत्वमित्यभिमानेन
आयातं लिंगस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति लिङ्गप्रमाया नियतपूर्व-
वर्तित्वे लिङ्गस्यापि तथात्वादिति भावः ।

ननु लिङ्गस्य नियतपूर्ववर्तित्वेऽपि यत्सामान्य इत्याद्युक्तनि-
यमात्प्रमापरामर्श एव प्रमानुमितौ हेतुरावश्यक इति कथमेवा श-
ङ्केति शङ्कां निरसितुं भावं पूरयति दीधितौ । तत्रैवेति ।

न च यत्सामान्ये इत्याद्युक्तनियमात्प्रमानुमितौ परामर्शस्य
हेतुतासत्त्वेऽपि तस्य कारणतावच्छेदकं विद्यमानलिङ्गविषयक-
त्वमेवेति विशिष्टकारणताप्राहकमानेन लिङ्गस्यापि कारणत्वं प्र-
हीतव्यं तथा चायातं लिङ्गस्य हेतुत्वमिति मूलस्य नासङ्गतिरिति
वाच्यम् । यतो विद्यमानलिङ्गविषयकपरामर्शत्वेन न हेतुत्वं गौर-
वात् अपि तु लिङ्गपरामर्शत्वेन लौघवादिति मूलाभिप्रायेण
दीधितिकृता भावो वर्णित इति । अन्यथा विशेषलघुरूपावच्छिन्ने
कारणान्तरसम्भवेऽपि गुरुविशेषरूपेण सामान्यकारणस्यैव हेतु-
त्वे विशेषकारणविलयप्रसङ्गात् ज्ञानादिविशेषप्रत्यक्षानुमित्यादौ स-

श्लिष्यपरामर्शादिविशिष्टमनोयोगत्वाद्भिन्नैव हेतुत्वापत्त्या सन्निक-
र्षपरामर्शादीनामहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा च लिङ्गत्वापेक्षया विद्यमा-
नलिङ्गज्ञानत्वेनैव कारणतोचिनेति भावः ।

मूले पक्षीयधूमकालीनत्वपर्यन्तस्य साध्यांशे भाननिर्वाहाय य-
दा यत्रेत्यादिसामान्यव्याप्तिराहता तत्र यत्तत्पदार्थस्याननुगततया
पर्यन्ते यदा धूमस्तदा तत्कालावच्छिन्नो वह्निरिति सहचारस्यागृही-
तत्वेन तादृशवह्निसिद्धिर्न सम्भवतीत्यालोच्यम् । सामानाधिकरण्य
इति । कालविशेषस्य स्वसमानाधिकरणधूमकालस्य । सम्बन्धघट-
कतया । साध्यसम्बन्धघटकतया । तादृशकालावच्छिन्नसंयोगः ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति भावः ।

एतादृशसम्बन्धेन पर्यन्ते वह्निसिद्धावेव फलतः पर्यन्तीयधूमका-
लीनवह्निसिद्धिः । एतावताऽपि अतीतानागतपक्षीयधूमकालनित्य-
भानमादायार्थोत्तरनिरासासंभवात् तत्तद्धूमकालस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वं मूलकारोऽङ्गीकरिष्यति ।

मतान्तरमाह । यदा यत्रेति । व्याप्तिद्वयज्ञानादिति । एवं च
यदा धूमस्तदा वह्निर्धूमस्तत्र वह्निरिति मूलस्य योजना ।
कालदेशयोः पक्षीकृतयोरेतद्धूमकालपर्वतयोः कालिकदेशिकसंब-
न्धाभ्यामिति शेषः । एकमेव । एकत्वविशिष्टमेव । अत्र कल्पे एत-
त्काले वह्निसिद्धेः पूर्वं एतत्कालीनवह्नित्वावच्छिन्नस्यासिद्ध्या तद-
भेदरूपमेकत्वं लाघवज्ञानादप्यनुमितिः कथं विपरीकरिष्यतीत्यस्वर-
समूचनाय वदेतीत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्य-
सिद्ध्या नोद्देश्यसिद्धिः तदसमानकालीनस्यापि तत्समानकालसंब-
न्धिपक्षमबंधितया तत्कालसामानाधिकरण्यसिद्धावपि साध्ये तत्का-
लीनत्वासिद्धेरतः समानाधिकरणपदमवच्छिन्नार्थकतया व्याचष्टे ।
पक्षतावच्छेदकेति । कालादीत्यादिना नित्यव्याप्तिरुपदेशपरिग्रहः ।

(१चि०) यत्तु व्यापाराभावात् परामर्शः कर-
णमिति तथैव किं तु व्याप्तिज्ञानं करणं पराम-
र्शो व्यापारः । न च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः,
परामर्शस्य चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमये

ऽनुमित्युत्पादनात् । नापि तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विष-
यपरिज्ञाधिक्यस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ॥

इति परामर्शाचिन्तामणिः ।

(दी०) किं तु व्याप्तीति । न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थ-
ले तदसम्भवः । तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परा-
मर्शहेतुत्वात्, फलजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे
विरोधाभावात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञा-
नत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमिति-
हेतुत्वमिति वाच्यम् । व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां वि-
शिष्टविषयकतत्त्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारि-
भावाविरोधान् । न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण
तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमो मानाभावात् । इ-
न्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरण-
व्यापारेषु व्यभिचाराच्च । न चैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशे-
षणज्ञानानामुत्तरोत्तरतद्वारा विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः ।
यं जनयित्वैव यस्य यजनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् ।

(गा०) तदसंभवः । व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वासंभवः । अनुभवात्म-
कपरामर्शं प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिप्रका-
रकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । स्मरणे विशेषणतावच्छेदकविधया
व्याप्तिधियोऽहेतुत्वेऽपि स्मरणस्य समानविषयकानुभवजन्यत्वात्
प्राचीनानुभवात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमक्षतमेवेति
समाधत्ते । तत्रेति ।

ननु तत्फलजनकव्यापारे तत्फलकरणव्यापारविधया तत्फ-
लजनकस्य न हेतुतेति नियमः । आचार्यमतेऽपि लिङ्गव्यापारतयाऽ
नुमितिजनके परामर्शेऽनुमित्यजनकस्यैन्द्रियादिव्यापारस्य हेतुतया
व्यभिचार इति तत्फलकरणव्यापारविधयेति । एवं चानुमित्यजन-
कस्य संस्कारस्यानुमितिजनकपरामर्शे कथमनुमितिकरणस्य व्या-

परितया हेतुनेत्याशंकानियमं प्रतिक्षिपन्निरस्यति । फलाजनकेति ।

नेनु स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा प्राचीनपरामर्शस्य कारणत्वं तद्वा
संभवति यदि तयोर्मिथः कार्यकारणभावावच्छेदकाभ्यां विशिष्य व्या-
प्तिविशिष्टपक्षज्ञानत्वतस्मृतित्वाभ्यां करणव्यापारभावः स्यात् । स्या-
द्वा कारणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतायामनु-
मितिजनकतायां च विशिष्टस्मृतित्वमवच्छेदकं सद्द्वारा यस्य यत्कारणं
तन्निष्ठतत्फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्फलकारणताकमिति निय-
मस्य तावतैव निर्वाहान् तदेव नेत्याशंकते । न चेति । न कारणत्वमि-
ति । अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवेति शेषः । विशिष्टस्मृतिहेतुत्वम् । विशि-
ष्टस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वम् अपि तु व्याप्तिस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेवेति
शेषः । नानुमितिहेतुत्वमिति । व्यभिचारादिति शेषः । व्याप्तिविषयक-
स्मृतिज्ञानत्वाभ्याम् । व्याप्तिविषयकस्मृतित्वव्याप्तिविषयकज्ञानत्वा-
भ्याम् । विशिष्टविषयकतत्त्वाभ्याम् । विशिष्टविषयकज्ञानत्वविशिष्ट-
विषयकस्मृतित्वाभ्याम् । वाशब्दोऽनास्थायाम् ।

उक्तनियमस्य प्रामाणिकत्वं विरोधोऽस्त्येवेति तं प्रतिक्षिपति । न
हीति । साधकभावमुक्त्वा नियमे बाधकमप्याह । इन्द्रियेति । इन्द्रियं
इन्द्रियत्वेन चक्षुष्पादिना वा प्रत्यक्षे कारणं व्यापारीभूततत्संयोगः तत्त-
त्संयोगत्वेन तद्धेतुः तेन तेन च रूपेण न तयोर्मिथः कार्यकारणभावः
अपि तु संयोगत्वेन द्रव्यत्वेनैव । एवं शाब्दबोधे पदज्ञानं तत्त्वेन करणं
व्यापारभूता पदार्थोपस्थितिः पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितित्वेन हेतुः
तयोस्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्स्मृतित्वेन परस्परं हेतुहेतुमद्भावा-
वृत्तिरित्यभिचारादित्यर्थः ।

न चैवमिति । एवम् । यद्यद्वृत्तेन मिथो न हेतुहेतुमद्भावः तत्त-
द्वृत्तेनापि करणव्यापारभावे । धारावहनस्थले । विशिष्टबुद्ध्यनन्तरं
विशिष्टबुद्ध्यन्तरोत्पादस्थले । पूर्वपूर्वेषाम् । प्रथमविशिष्टज्ञानजनका-
नाम् । उत्तरोत्तरतद्वारा । स्वस्वजन्यविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषण-
ज्ञानान्तरद्वारा । विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति । विशिष्टबुद्धित्वेन तदुत्तरविशि-
ष्टप्रत्यक्षं प्रति । करणत्वापत्तिः । विशेषणज्ञानत्वेन करणत्वापत्तिः ।

समाश्रिते । यमिति । यम् । यदूपावच्छिन्नम् । यस्य । यदूपा-
वच्छिन्नस्य । यजनकत्वम् । यदूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव ।
तदूपावच्छिन्नस्यैव । तत्र । तदूपावच्छिन्ने । व्यापारत्वादिति । त-

था च विशिष्टज्ञानजनकतावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वस्य कारणत्वा-
भिमततद्रूपावच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावो न तद्रूपे-
ण व्यापारताविरहप्रयोजकः अपि तु तद्रूपावच्छिन्नमजनायित्वापि त-
द्रूपावच्छिन्नस्य विशिष्टधीजनकत्वमेव उत्तरोत्तरविशिष्टबुद्धिव्यक्तिं
प्रति पूर्वपूर्वविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानव्यक्तिद्वारा तज्जनक-
विशेषणज्ञानव्यक्त्यानां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वस्य च नापत्तिः व्य-
हितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा
उक्तनियमोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति भावः ।

(दी०) यत्तु तथा नियमेऽपि न क्षतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्या-
प्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्का-
रेण वा जननाद्व्याप्तिविषयकत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्य-
त्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज-
न्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टविशेषणव्यापिपक्ष-
निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थि-
तावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शदि-
नुमितिस्तदानियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वं वा-
च्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां कारणत्वमिति
तन्न । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्ध-
त्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यम्, गौरवा-
त् । नचैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकताव-
च्छेदकं न स्याद्विष्टत्वात् । दण्डत्वेनैव तथात्वात् । क्वचिद्धटानुत्पादो
भ्रमिरूपद्वारविरहात् । क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रसमव-
हितादण्डाद्धटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । भ्रमि-
विशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यात् ।
न स्याच्च घटार्थतया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं भ्रमेरुपधा-
नानिर्णयात् ।

(गा०) तथा नियमाभ्युपगमेऽपि व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोः करणव्यापारभावमुपपादयतां परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारताभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । न क्षतिः । न प्रकृते क्षतिः । व्याप्तिविशिष्टज्ञानतयाऽनुभवेन संस्कारेण वा जननादित्यन्वयः । विशिष्टज्ञानतयेति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् । अनुभवेनेत्यादौ तृतीयार्थो निरूपितत्वं जननं जन्यता तथा चानुभवादिनिरूपितविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यताश्रयत्वादित्यर्थः । स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति साक्षाद्विशेषणधियः पूर्ववर्त्तितया स्मृतिसाधारणविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानहेतुत्वमिति मते पूर्वानुभवेनेति । तद्रूपावच्छिन्नं प्रति विशेषणविषयकत्वेन संस्काराबिसाधारणेन हेतुतेति मतमनुसृत्य संस्कारेण वेति । विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणविषयकत्वेन हेतुत्वे प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वमुक्तनियमसत्त्वे न निर्वहतीत्युक्ततन्मते करणतावच्छेदके ज्ञानत्वं परित्यजति । व्याप्तिविषयकत्वैवेति । व्यापारनिष्ठकरणजन्यतावच्छेदकेऽधिकनिवेशं दर्शयति । जन्यत्वविशेषितेनेति । जन्यनित्यसाधारणधर्मस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

तत्र न्यूनतां दर्शयति । संशयसाधारणेनेति । तथा च निश्चयत्वानिवेशान्न्यूनता । व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेनेत्यतोऽपि विशिष्टवैशिष्ट्याप्रवेशान्न्यूनता लभ्यते । तन्निष्ठानुमितिजनकतावच्छेदके न्यूनताधिक्ये दर्शयति । नित्यसाधारणेनेति नित्यसाधारणेनेत्यनेन जन्यत्वाप्रवेशो दर्शितः । नित्यस्यापि स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविरहात्फलानुपधायकत्वमिति भावः । व्याप्तिप्रकारकत्वेन करणव्योपगमे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेशनेनाधिक्यं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वादिति संशयान्यत्वनिवेशादेवाधिक्यम् । समवायघाटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावे पक्षविषयकत्वनिवेशाधिक्यं चेत्यवधातव्यम् ।

प्रथमम् । परामर्शपूर्वम् । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवाद्वाह । विशेष्ये विशेषणमिति । तादृशबोधे विशेषणज्ञानाधिधर्या प्रत्येकपदार्थापरिधेतेरेव हेतुतया विश-

कलितानां व्याप्तिघटकपदार्थानामुपस्थित्या परामर्शसंभवादिति भावः । व्याप्तिघटकपदार्थांश्च निश्चयत्वपर्यन्तानिवेशेन लाघवाद् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेनैवानुमितिहेतुता व्याप्याद्यंशे संशयाकारबुद्धेश्च न तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्याधर्मादित्वा तत्पूर्वं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतन्निश्चयासत्त्वनियमात् । यत्र च विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या परामर्शस्तत्र तदनंतरोत्पन्नाविशिष्टवैशिष्ट्यावगादिपरामर्शादेवानुमितिस्त्युक्तिसंभवाद्यदि तदेत्युक्तम् ।

इदमापाततः । विशिष्टवैशिष्ट्यविषयितायाः कारणतावच्छेदके निवेशेऽपि व्याप्यभावप्रकारकं ज्ञानं जायतामितीच्छाधीनव्याप्यंशं ज्ञाहायसंशयात्मकाविशिष्टवैशिष्ट्यावगादिवोधस्य दुर्धारत्वात् तदंशे निश्चयत्वं निवेश आवश्यकः ।

न च तादृशेच्छासत्त्वे तद्वदितसामग्र्या बलवत्त्वात् व्याप्तेरेव भानासंभवात्कथं संशयः, व्याप्तिव्याप्यभावाभयप्रकारकं भानं जायतामितीच्छायां व्याप्तेरपि भानसंभवादिति ।

नियतपूर्वोपस्थितिकेति । तादृशपदार्थाः । व्याप्तिघटकाभावत्वादयः । करणत्वम् । तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन वाच्यम् । परामर्शजनकत्वेनेति । अभावत्वज्ञानत्वादिना हेतुत्वे नानाकारणताप्रसंगात् विनिगमनाविरहेण एकमात्ररूपेण हेतुत्वासंभवात् । परामर्शजनकत्वस्य सर्वसंग्राहकतया विनिगमनाविरहानवकाशादिति भावः ।

अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवेति । परामर्शजनकत्वरूपावच्छेदकग्रहस्य परामर्शपूर्ववर्तित्वग्रहात्मकतया तं विना तेन रूपेणानुमितिपूर्ववर्तित्वग्रहासंभवादिति भावः । फलाननुगुणमिति । तथा च परामर्शस्यानुमित्यनुगुणतया तत्पूर्ववर्तित्वग्रहं विना परामर्शजनकत्वेनानुमितिपूर्ववर्तित्वाग्रहेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिरिति भावः । एवम् । अन्यथासिद्धिशरीरे सामान्यत एवान्यं प्रतीत्युक्तौ । न स्यादिति । उक्तान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति भावः । इष्टापत्या समाधत्ते । इष्टत्वादिति । तदा केन रूपेण घटजनकतेत्याकांक्षायामाह । दण्डत्वेनेति ।

नन्वेवं भ्रमिजननायोग्यात्कोमलादपि दंडाद्धट उत्पद्येतात आह । कचिदिति । कोमलदंडे घटार्थिनाऽप्रवृत्तिश्च फलानुपधाननिश्चयादिति भावः । भ्रमियोग्यत्वेन हेतुत्वेऽपि भ्रमिविरहस्य घटानु-

त्पादप्रयोजकतां दर्शयति । श्रुद्वेति । दंडात् । श्रुद्वदंडात् । तत्प्रयोज-
कतायाः । भ्रमिविरहस्य घटानुत्पादप्रयोजकतायाः । आवश्यकत्वा-
त् । भवतापि स्वीकारात् ।

ननु भ्रम्युपहितत्वेन हेतुतोच्यते तथा च भ्रमिविरहस्य न घटा-
नुत्पत्तिप्रयोजकत्वमुपेयते उक्तस्थले भ्रम्युपहितदण्डव्यतिरेकेणैव
घटानुत्पादसंभवादित्यत आह । भ्रमिविशिष्टत्वेनेति । पृथक् । चक्रत्वा-
दिना । भ्रम्युपधानसंदेहेन सकंप्रवृत्तिसंभवादाह । निष्कंपेति ।
तादृशप्रवृत्तौ स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । प्रथमम् ।
प्रवृत्तिपूर्वम् ।

(दी०) अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवविशेषादिरेव तथा,
प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च । अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्र-
मिजनकतां किमिति न रोचयेः । अत एव सौवर्णवैणवादिद-
ण्डेष्वनुगतदण्डत्वाविरहेऽपि न क्षतिः । किं चैवं प्रवृत्तिं प्रति इ-
ष्टसाधनताज्ञानजनकत्वेन शब्दादीनां शब्दबोधं प्रति च तज्जन-
काकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादीनां
कार्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्पदा-
र्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः । तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव
हेतुत्वं प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति चेत् ? कि-
मिदं प्रकृते पाणिपिहितम् ? इदं पुनरिहावधेयम्—विशिष्ट-
विषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशेषणादिविषयकत्वेन न हे-
तुत्वं तदवच्छिन्नकार्यजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव त-
दवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् । दर्शयिष्यते हि तथाऽन्यथासिद्ध-
त्वम्, अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां ज-
न्यत्वविशेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधं प्रति च विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् । अनु-
मितिशब्दबोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्य-
त्वादिज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वेऽन-

न्तकार्यकारणभावप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) ननु सौवर्णादिदंडसाधारणं दंडत्वंऽन जातिः जातिसंकरादिति भ्रमिजनकत्वमेव तादित्यत आह । अस्तु वेति । भ्रमिप्रयोजकः । भ्रमिजनकतावच्छेदकः । अवयवसंयोगविशेषादिगिति । दाढ्याख्यविजातीयावयवसंयोगादिरित्यर्थः । तथा । घटजनकतावच्छेदकः । तस्य त्ववच्छेदकत्वमुभयत्रैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन समवायेनैव वा दंडावयवानामेव तेन रूपेण हेतुत्वोपगमात् । दंडावयविनोऽहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । यत्र च परस्परसंबन्धेर्बहुभिः कोमलदंडैर्गुणैश्चक्रे भ्राम्यति तत्र तेषामेव संयोगे तादृशी जातिरिति । तत्र तेषां तेन रूपेण हेतुता तत्र तदवयवानामपि तादृशसंयोगस्याऽऽवश्यकत्वात् । परंपरासंबन्धेन तेषां दंडादावपि सत्त्वेन तेन संबन्धेन हेतुतावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यदोषः ।

अथैवं तादृशजानेद्रव्यानारंभकसंयोगसाधारणतया तदारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसङ्गः । तत्र तावद्दंडे दंडांतरारंभोपगमेऽनुभवविरोधात् । दाढ्येणवायारब्धस्य दाढ्येणवादित्वनियमेन दाढ्येणेत्यादिजातीनां संकरमिषा कोमलदाढ्येणदिसंवलनस्थलेऽवयव्यंतरात्पादोपगमासंभवाच्च । अत एव गृहादीनां नैकावयवत्वमिति सिद्धांतः ।

एतेन कोमलदंडैकत्वव्यावृत्तैकत्वगतजातिभेद एव भ्रम्यादिप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । न चानारंभकसंयोगेष्वेव भ्रमिजनकघटप्रयोजिका जातिरुपेयते एकैकदण्डात्तदुत्पादस्थले च तदेकावयवापरावयवयोः संयोगस्य द्रव्यानारंभकतया तस्यैव घटाद्युत्पादप्रयोजकत्वापगमादिति नारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसंग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र यादृशकोमलदंडत्रयसंवलनादेव घटाद्युत्पत्तिर्न तु तदुभयमात्रसंवलनात्तत्र तदुभयसंवलनादपि तदुत्पादप्रसंगो दुर्वारः । व्यक्त्यंतरसंयोगसहकारेण तदुभयसंयोगात्तदुत्पादनिर्वाहाय तादृशसंयोगे जातिभेदेऽपगमस्यावश्यकत्वात् ।

एतेन दंडचक्रसंयोग एव तादृशी जातिस्तद्वत्त्वेन घटादिजनकतेति निरस्तम् । दंडांतरसंयोगसापेक्षयादृशचक्रदंडसंयोगाच्चक्रं भ्राम्यति तन्निरपेक्षतत्संयोगव्याकृतो घटाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रथम-

तद्वत्प्रसंगोपादिप्रत्ययानिश्चयाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति चेत् ? तर्हि
 कोमलदंडादिसाधारणेन पृथिवीत्वेनैव भ्रम्यादिजनकता स्वीक्रियते
 मतिप्रसंगभंजकः सहकारिविरह एष प्रवृत्त्यतिप्रसंगमपि फलानुप-
 धाननिश्चय एव निराकरोति । यदि च बलवता मारुतेनाभिहतमपि
 चक्रं भ्रांत्वा घटं जनयति तदा स्पर्शवत्त्वेन द्रुबत्त्वेन वा तथात्वं मूर्त-
 त्वजातिपक्षे तु तथैव, तत्परिग्रहायैवादिपदमुपात्तमिति बोध्यम् । एव
 कारणेन भ्रमिजनकत्वं व्यवच्छिद्यते । प्रथमोपस्थितत्वादिति । जनक-
 ताग्रहे तदवच्छेदकग्रहस्यापेक्षणीयतया भ्रमिजनकतामपेक्ष्य तदव-
 च्छेदकस्य प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । नियत-
 पूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मस्यैव जनकतात्मकतया भ्रमिजनकताया घट-
 जनकतावच्छेदकत्वे भ्रमिजनकतावच्छेदकस्य तथात्वावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः । तथा च जनकतात्वेन तादृशधर्मस्य तथात्वापेक्षया
 विशिष्य तथात्वे लाघवमिति भावः ।

अथागत्या भ्रमिं प्रति अत्यंताजनकसाधारणेन स्पर्शवत्त्वादि-
 ना हेतुत्वेऽपि घटं प्रति न तेन रूपेण हेतुत्वमुपेयते अत्यंताजनक-
 व्यावृत्तेन भ्रम्युपपत्त्यर्थकत्वेनैव हेतुतासंभवात् कथंचिद्भ्रम्युपपत्त्यर्थक-
 निश्चयदशायामेव घटार्थिनां निष्कंपाया अस्यदा तदर्थिनां सकंपाया
 प्रवृत्तेरुपगतव्यवत्वादित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा । अत्यंताजन-
 कव्यावृत्तये एकजनकत्वेनापरजनकत्वोपगमे । घटजनकत्वेनैवेति ।
 विनिगमनाविरहादिते भावः । अन्योन्याश्रयेण च परस्परजनकत्वेन
 उभयजनकता न संभवतीति बोध्यम् ।

दण्डत्वेन कथितहेतुतामनेऽनिर्भरबीजं स्वयमेवाह । अत एव-
 ति । अनुगतदंडत्वविरहेऽपि सुवर्णत्ववेणुत्वादिजातिसंकीर्णतया
 साधारणदंडत्वजातिविरहेऽपीत्यर्थः । ननु अन्ये प्रतिज्ञात्याद्यन्यथासि-
 द्धिकवलिततया घटजनकत्वेन भ्रमिजनकता न संभवति तत्र चान्य-
 स्मिन्फलाननुगुणत्वविशेषणाद्धटं प्रति भ्रमिजनकत्वेन हेतुत्वमवि-
 रुद्धमित्याशङ्क्य फलाननुगुणत्वविशेषणप्रतिज्ञेयाय प्रतिबर्द्धिं दर्शय-
 ति । किं चेति । एवम् । फलाननुगुणकार्यजनकत्वेनानन्वथासिद्धत्वे ।
 कार्योत्तरम् । घटादिकम् । तत्तत्पदार्थकारणानाम् । दंडचक्रकुलालादि
 कारणानाम् । तज्जनकत्वेन । इष्टसाधनताद्व्यादिजनकत्वेन । हेतुत्वे ।

प्रसक्ते । तत्त्वेनैव । इष्टसाधनताज्ञानत्वादिनैव । लाघवाच्चेति । न तु तज्जनकत्वेन गुरुतया अन्यथासिद्धिभिरूपकत्वादिति शेषः । प्रकृते । दण्डघटयोर्हेतुहेतुमद्भावस्थले ।

मनसोऽनुमितिकरणतां व्यवस्थापयिष्यन्मूलोक्तव्याप्तेस्तद्व्य-
पकपदार्थानां च धियोऽनुमितिकरणत्वं निराकरोति । इदं पुनरित्या-
दिना । तत्तद्व्यतिरिक्तजनकतावच्छेदकतत्तद्व्यतिरिक्तत्वादिद्व्यापकसामा-
न्यधर्मेण सामान्यधर्मावच्छिन्नतत्तद्व्यतिरिक्तत्वादिहेतुत्वात्तद्वच्छिन्नत्व-
द्वयं फलतः कार्यताविशेषणम् । स्वस्यापि स्वव्यापकत्वावच्छेद-
कान्तरेति ।

न च व्याप्तिज्ञानकारणतायां विभिन्नपक्षसाधारणधूमनिष्ठताद-
शव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरवह्न्यनुमितित्वं परामर्शकारणताय^१ तु
तत्पक्षकतत्साध्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छे-
दकमिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति द्वयोर्जनकत्व-
मिति वाच्यम् । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य पर्वतपक्षकानुमितिं प्रत्येव
नियतव्यापाराभावेनाकरणत्वात् ।

(१) न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरं तत्पक्षकतदनुमितित्वं तथा-
ऽस्तु तथाऽपि नैकमुभयजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यो
धूमो वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति समूहालम्बनपरामर्शजन्यानु-
मितौ धूमव्याप्तिज्ञानकरणकार्या व्यभिचारात् व्यापारसंबन्धेन तद-
भावात् तस्माद् धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वं
परामर्शस्यैव तस्यापि जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सतीदमिति भावः ।

ननु जनकतावच्छेदकांतरव्यापकस्यापि नियतपूर्ववर्तितावच्छे-
दकत्वाच्च कथं तस्य जनकतावच्छेदकत्वमित्यत आह । दर्शयिष्यते
हीति । तथा । व्यापकरूपेण । अन्यथासिद्धत्वमिति । तथा चान्य-
थासिद्धिभिरूपकत्वाच्च तस्य तथात्वमिति भावः । व्यापकरूपेणा-
न्यथासिद्धत्वे युक्तिमाह । अन्यथेति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य
फलावश्यंभावनियमपक्षमवलम्ब्याह । जन्यत्वविशेषितेनेति । तादृश-
नियमानभ्युपगमपक्षमवलम्ब्याह । शुद्धेन वेति । हेतुत्वप्रसंगादिति ।
निश्चतपूर्ववर्तिताया अन्यथासिद्ध्यन्तरविहस्य च तद्रूपावच्छिन्ने-
ष्वपि सत्त्वादिति भावः ।

(१) 'न चेत्यादिर्भाव' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

विशिष्टाविशिष्टेति । विशिष्टपदार्थोऽभावादिः अविशिष्टप-
दार्थोऽभावत्वादिः ।

(दी०) न चात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शज-
नकज्ञानस्य तथात्वं कल्प्यते । चिकीर्षा प्रत्यपि कृतिसाध्यता-
ज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः । तत्र मन एव करणमिति चेत् ?
इहापि तदेवास्तु । मनोऽसाधारणकरणकज्ञानत्वेन मानसत्वाप-
त्तिरिति चेत् ? चिकीर्षादिसाधारणतत्करणकत्वस्येव ज्ञानत्व-
विशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात् । किं तर्हि मानसत्वे प्रयो-
जकमिति चेत् ? किं नाम प्रयोजकम् ? कारणं चेत् ? न कि-
ञ्चित्, कार्यं चेत् ? तत्प्रत्यक्षम् । व्यापकं चेत् ? प्रयेयत्वादि ।
व्याप्यं चेत् ? तत्सामग्रीजन्यत्वादि । तदवच्छिन्नोत्पत्तिनिय-
मकं चेत् ? तत्सामग्री । करणाभेदे कथं कार्यवैजात्यमिति चेत् ?
सामग्रीवैलक्षण्यात् । यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षासुखादी-
नाम्, यथा वा अग्निकरणकानां पाकजनानाम् । कथं तर्हि प्रमा-
णविभाग इति चेत् ? करणे विशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति
विभाव्यताम् ।

(गा०) परामर्शजनकज्ञानस्य । व्याप्त्यादिज्ञानस्य । तथात्वम् ।
करणत्वम् । चिकीर्षा प्रत्यपीति । तत्रापि करणान्तरासम्भवादित्या-
शयः । चिकीर्षायां करणान्तरसम्भवमाशङ्कते । तत्रेति । इहापि । अनु-
मितावपि । तदेवास्तु । मन एव करणमस्तु । शङ्कते । मनोऽसाधारणेति ।
चाक्षुषादेरपि इन्द्रियत्वेन मनःकरणकत्वात्तद्वारणायासाधारणपदम् ।
मनोऽसाधारणकरणकत्वं च मनस्वावच्छिन्नकरणताकत्वं ज्ञानत्व-
निवेशाच्चिकीर्षासुखादिव्यावृत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । निष्प्रमाणक-
मानसत्वव्याप्तिकत्वात् । न किञ्चिदिति । मानसत्वस्य जातित्वे-
नाजन्यत्वादिति भावः । करणभेद एव कार्यवैचित्र्यमिति नियमा-
भिमानेन शङ्कते । करणाभेद इति । कार्यवैचित्र्यम् । अनुमितिमा-
नसचिकीर्षादिवैजात्यम् । सामग्रीभेद एव कार्यवैजात्यप्रयोजको
न तु करणभेदमात्रमिति समाचक्षते । सामग्रीति । एतदेव दृष्टान्तेन

द्रढयति । यथेति । पाकजानां रूपरसादीनां करणभेदेऽपि साम-
ग्रीवैजात्यात् कार्यवैजात्यमित्यनुपगोणान्वयः । तर्हि । मनसोऽनुमिति-
करणत्वे । कथं प्रमाणविभागः । प्रत्यक्षप्रमाणतः पार्थक्येनानुमान-
प्रमाणस्य परिगणनं मनस इन्द्रियत्वेन प्रत्यक्ष एवांतर्भावादिति
भावः । विशेषकेति करणताभेदकेत्यर्थः । एतच्च क्रियावैजात्यवि-
शेषणम् । क्रियावैजात्यात् । प्रत्यक्षप्रमितितोऽनुमितिर्वैजात्यात् । क-
रणताभेदस्यैव प्रमाणपार्थक्यप्रयोजकत्वादिति भावः ।

अथ वा करणविशेषकेति । करणविशेषणीभूतायाः क्रियायाः पा-
र्थक्यादित्यर्थः । तथा च क्रियारूपविशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदव्यप-
देश इति भावः ।

(दी०) अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा
नानुमितिमात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् किं तु
पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा । पक्षोऽपि धर्मिमात्रं प-
क्षताया अप्यननुगमात् । तत्तत्पक्षतावच्छेदकविशिष्टे बह्व्यनुमितिं
मति तत्तद्विशिष्टे बह्विव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुताया आवश्य-
कत्वे बह्व्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौ-
रवात्, किं तु बह्विव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात् । वस्तुतो बह्विज्ञा-
नत्वेनैव तथा अतिलाघवात् । एवं बह्व्यभावानुमितिं प्रत्यपि ।
एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति । कृतं पल्लवितेनेति ॥

इति परामर्शदीधितिः ।

(गा०) अनुमितिमात्रं प्रति । अनुमितिर्वावच्छिन्नं प्रति । व्या-
प्तेर्भेदादिति । करणाननुगमेन व्यभिचारादिति शेषः । अभावज्ञान-
त्वेनेति । अभावत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः । तेन व्याप्तिशरीरे सर्वत्राभाव-
त्वेन पदार्थान्तरभानस्थलेऽपि नानुपपत्तिः । न वा धर्मिनिवेशाधि-
क्यादौ रथं विशेषसामग्र्या अतिप्रसंगवारणस्यावश्यकत्वे विषयनि-
वेशो विफल इत्याशयेनाह । ज्ञानत्वेन वेति ।

ननु पक्षज्ञानत्वस्य पक्षताघटितत्वात्तच्छरीरे च साध्यादिविशे-
षांतर्भावात्कथमनुगम इत्यत आह । पक्षोऽपीति । पक्षपदार्थाऽपीत्यर्थः ।

धर्मिमात्रमिति । तथा च पक्षतानन्तर्भावाश्राननुगम इति भावः । न चैवं धर्मित्वस्य केवलान्वयितया धर्मिविषयकत्वमव्यावर्तकं तथा च कारणतावच्छेदककोटौ निवेशानर्हमिति वाच्यम् । एतदालोक्यैव कल्पान्तरानुसरणात् । ज्ञानत्वादेरनुमितिकारणतावच्छेदकपरामर्श-
त्वव्यापकत्वेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिः परामर्शत्वस्यानुगततया विशेषरूपावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतावच्छेदकतया ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्न-
जन्यतावच्छेदकत्वाभिमतशुद्धानुमितित्वावच्छिन्नजनकतानवच्छेद-
कत्वात् एतदभिप्रायेणैव परामर्शत्वादेरनुमितिसामान्यजनकताव-
च्छेदकत्वनिराकणत्वात् ।

अथ ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे संयोगत्वविभागत्वादिनैव कथं न हेतुता विशेषसामग्रीतोऽतिप्रसङ्गवारणस्याऽऽवश्यकतया विनिगम-
कस्य दुर्लभत्वादिति चेदगत्या विनिगमनाविरहेण नानाकारणता-
या उपगमात् ।

यत्तु विनिगमनाविरहेण नानाकारणत्वकल्पनापेक्षया परामर्श-
त्वाख्यजातिविशेषं कल्पयित्वा तेनैव रूपेणाऽनुमितिहेतुत्वकल्पनमु-
चितम् । तेन रूपेण हेतुत्वे च न विनिगमनाविरहावकाशः कारणता-
वच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । न च तादृशजातेश्चाधुपत्यादिना सकुरप्र-
सङ्गः । मानसज्ञान एव तदभ्युपगमात् । चाश्रुपादिपरामर्शस्थलेऽपि
तदुपनीततत्तत्पदार्थविषयकमानसपरामर्शकल्पनया क्षणकव्याजेना-
नुमित्युपपादनसम्भवात् । पक्षादिना समं चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वे
ऽपि चक्षुर्मनोयोगाद्यभावस्य फलबलेन कल्पनात् चाश्रुपादिसामग्री-
विरहोपपत्तेः । चाश्रुपादिपरामर्शानन्तरं तज्जन्यसंस्काराधीनस्मरणा-
त्मकमपरामर्शकल्पनेनाऽनुमित्युत्पादनासम्भवेन स्मृतित्वव्याप्यैव
कथं न सा जातिरिति तु न वाच्यम् । लाघवाऽभावेऽधिकैकक्षणवि-
लम्बस्याऽन्याय्यत्वात्, अनुमितिपूर्वं स्मृतिकल्पने उभयवाद्यसिद्धत-
त्तत्स्थलीयस्मृतिसामग्र्या उभयवाद्यसिद्धाया मानसं प्रति प्रति-
बन्धकत्वकल्पनाधिक्येन गौरवाच्च । उद्बोधकानामनुगमेन स्मृति-
सामान्यननुगमात् उभयसिद्धस्मृतिसामग्रीस्थलीयप्रतिबन्धकतया-
ऽनिर्वाहात् ।

न च परामर्शत्वस्य स्मृतित्वव्याप्यत्वे विशेषकारणतायामपि तज्जा-
तेरवच्छेदकघटकतया तत्र संशयान्यत्वानिवेशेन लाघवं संशयरूप-
स्मृतेरभावेन तदनिवेशोऽप्यतिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । परामर्श-

त्वस्य मानसत्वव्याप्यतामतेऽपि संशये तद्वन्भ्युपगमादेव ततोऽनु-
मितिप्रसङ्गविरहात् । तन्मतेऽपि विशेषकारणतावच्छेदकगर्भे संश-
यान्यत्वानिवेशादिति । तदसत् ।

ज्ञान इव संयोगादावपि अनुमितिजनकतावच्छेदकतया जातिवि-
शेषकल्पनसम्भवेन विनिगमनाविरहाऽनुद्धारात् । परामर्शत्वावच्छि-
न्नस्य व्यापारविरहेण करणत्वासम्भवात् । ज्ञानत्वेन कारणताया आ-
वश्यकत्वाच्च । अत एव विभागादिकमादाय विनिगमनाविरहस्यापि
नावकाशः । विभागादीनां परामर्शाजनकतया कारणत्वासम्भवात् ।

एतेन विशेषकार्यकारणतावच्छेदकेऽनुमितित्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वेन तत एव तदवच्छिन्नोत्पत्तेराकस्मिकतावारणादनुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानत्वेन हेतुत्वं निर्युक्तिकमित्य-
पि परास्तम् । विशेषकारणस्य परामर्शादेरनुमित्यकारणतया ज्ञान-
त्वेन तत्कारणताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

विशिष्य पक्षतावच्छेदकमनिवेश्य बह्व्याधनुमितिं प्रति बन्धि-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वे । काश्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतन्निश्चयत्वेन वा
सामान्यतो हेतुत्वं स्याच्चिदभिमतं तद् दूषयति । तत्तत्पक्षतावच्छे-
दकेति । तर्हि केन रूपेण बन्धनानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतेत्या-
कांक्षायामात् । किन्त्विति । विशेषसामग्र्या अतिप्रसङ्गस्य वारण-
स्याऽऽवश्यकत्वे व्याप्यविषयकत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । व-
स्तुत इति । बन्धिज्ञानत्वेनैवेति ।

न चैवं ज्ञानत्वेनैव न कथं हेतुतोपेयत इति वाच्यम् । सामान्य-
विशेषयोरेकरूपावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत्वाभावनियमात् । बह्व्यभा-
वानुमितिं प्रत्यपि बन्धिज्ञानत्वेनैव हेतुतेत्यनुपपङ्गणान्वयः । तत्पूर्वं बह्व्य-
भावज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे बन्धिज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । अयं
चाभ्युपगमवादः तत्तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकबह्व्याधनु-
मितित्वरूपविशेषकारणकार्यतावच्छेदकगर्भे बह्व्यनुमितित्वादिनिवे-
शादेवोपपत्तेस्तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरस्य निर्युक्तिकत्वात्, सुखा-
दिसाधारणजन्यात्माविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन कारणताक-
ल्पनात्तत एवानुमितेः सकरणकत्वनिर्वाहेणाऽनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रति
ज्ञानत्वादिना हेतुत्वमपि निर्युक्तिकमित्याद्यस्वरसबीजमत्र बोध्यमिति ।

इति गादाधर्या परामर्शप्रकरणम् ॥

अथ केवलान्वयिग्रन्थः ।

(चि०) तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि, तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः, अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्र । तेषु मध्ये । असद्विपक्षम् अन्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यकं केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि ।

(गा०) अनुमानविभागपरमूलग्रन्थे केवलान्वयिपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वे ज्ञानकरणतापक्षे ज्ञानस्य केवलान्वयित्वाभावादसंगतिः । लिंगकरणतापक्षेऽपि केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोरसंग्रह इति तस्य तुरीयतापत्तेः ।

अथाऽन्वयव्यतिरेकिलक्षणे व्यतिरेकिपदस्य यथाश्रुतार्थकतया गृहीतसाध्यसहचारव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवाऽन्वयव्यतिरेकित्वमस्तु तथा चोक्तहेतुरपि अन्वयव्यतिरेकिध्वेवाऽन्तर्भवतु । न चैवमसद्विपक्षं केवलान्वयीति मूलोक्तलक्षणविरोधः । विपक्षपदस्य साध्याभाववर्धकतया प्रसिद्धत्वेन साध्ये केवलान्वयित्वस्यैव ततो लाभादिति वाच्यम् । तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इति लक्षणसंगमने विपक्षपदस्य साध्याभाववर्धकत्वेऽभिधेयत्वस्यानन्वयेन तस्याऽभाववन्मात्रार्थकताया आवश्यकत्वात् लक्षणस्थतत्पदस्याऽपि तदर्थकतौचित्यात् । न च साध्यस्य केवलान्वयितायाः केवलान्वय्यनुमानान्तर्भावे तत्र साध्यसंदेहरूपपक्षतायाः साध्याभावाप्रसिद्धाऽसंभवादनुमित्यनिर्वाहशङ्काया अग्रिमाया असंगतिरिति वाच्यम् । हेतोः केवलान्वयित्वे साध्यस्याऽपि तथात्वमावश्यकमन्यथा सञ्जेतुत्वानिर्वाहादिति तदा-

शङ्कासङ्गेति चेन्न । तादृशहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे तादृशहेतुक्रानु-
मानस्य मीमांसकैरभ्युपगन्तव्यतया तेषां साध्याभाववदवृत्तित्वस्य
व्याप्तिर्वाभ्युपगमे विरोधादतो व्याचष्टे । केवलान्वयीति । साध्य-
कादीत्यादिपदाकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिसाध्ययोः संग्रहः ।
तत्र व्यतिरेकित्वविशेष्यतया साध्यानन्तर्भावे केवलान्वयिलक्षणे
साध्यानन्तर्भावेण केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोः केवलान्वय-
नुमानतया तत्र साध्यसहचाराग्रहदशायां केवलव्यतिरेकिलक्षणं
तद्ग्रहदशायाञ्चाऽन्वयव्यतिरेकिलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति तदुभय-
लक्षणंऽपि साध्यनिवेशः ।

यद्यपि केवलान्वयिपदे केवलान्वयिसाध्यकार्यतया मूल-
कृतेव विवक्षणीयं मूलस्याऽसद्विपक्षपदस्य तदर्थकताया असद्वि-
पक्षं अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकमित्यनेन स्वयं व्याख्येयत्वात् ।
अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्यैव केवलान्वयिसाध्यकत्वरूप-
त्वादित्यतद्व्याख्यानमनुपयुक्तम् । न च मूलकृतोऽव्याप्यवृत्त्यत्यन्ता-
भावादेरभावप्रतियोगितया केवलान्वयित्वासम्भव इत्याक्षिप्य वृ-
त्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति साध्यनिष्ठके-
वलान्वयित्वनिरुक्त्या सिद्धान्तप्रणयनं केवलान्वयिपदेन साध्यवि-
शेषणप्रतिपादने एव सङ्गच्छते इति तदर्थमेव तादृशव्याख्यानमु-
चितमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन साध्यविशेषणप्रतिपादनस्य
मूलेऽभावाद्वाङ्मिति स्थानत्पदार्थनिर्वचनस्य मूलकृतोऽसम्भवात्ता-
दृशासङ्गतेर्दुष्परिहारतया तादृशासंगतिपरिहाराय 'च पूर्वपक्षे न
केवलान्वयीत्यस्य न केवलान्वय्यनुमाने साध्यमित्यर्थकतया वृत्ति-
मदत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति सिद्धान्तग्रन्थस्य
च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यविशेषणतया केवलान्वयि-
लक्षणघटकमित्यर्थपरतया व्याख्येयत्वादिति । तथाऽपि केवलान्व-
यिपदस्य मुख्यार्थपरं किन्तु भाक्तमेवेति सूचयितुं केवलान्वयि-
साध्यकेतिशब्देन तदर्थो व्याख्यातः ।

सप्तम्या आधारार्थकत्वासम्भवाग्निर्धारणार्थकत्वमाह । तेषु
मध्य इति । तत्रेत्यस्य सप्तम्येकवचनास्तत्वे एकानुमानपरामर्श-
कत्वभ्रमेण वर्णनीयनिर्धारणार्थकत्वानुपपत्तिशंका स्याग्निर्धारणस्य
समुदायगर्भत्वादित्यतो व्याचष्टे । तेष्विति ।

यद्यपि तत्रेत्यस्य तस्मिन्नित्येकवचनान्तत्वेन वर्णनमपि संगच्छते केवलान्वय्यादित्रयस्य तत्पदपरामर्शनीयस्यैकवचनार्थकत्वविरहेऽपि तदविवक्षया सामंजस्यात् । अत एव घटादेरामद्रव्यस्य परमाणौ पाक इति भाष्ये पष्ठ्येकवचनस्य निर्धारणार्थकतया आचार्यव्याख्यानमपि संगच्छते । तच्चानुमानमिति प्रकृतमूलेऽपि एकत्वाविवक्षया एकवचनसंगतिः । तथापि तच्चाऽनुमानमित्यपेक्षया सन्निहितकेवलान्वय्यादिपदेन प्रत्येकमुपस्थापितस्याऽनुमानत्रयस्योपस्थापकं तत्पदमित्याशयेन बहुवचनादरः । उद्देश्यतावच्छेदकशून्ये सामान्यधर्मात्मकत्रितयत्वावच्छिन्ने केवलान्वाधित्वव्यवच्छेदबोधकतयैव निर्धारणत्वसम्भवात् । भित्त्वार्थकबहुवचनं विना तादृशसामान्यधर्मानुपस्थितेः प्रत्येकपर्याप्तधर्मस्य सामान्यत्वाभावेन एकवचनासङ्गतेः । अत एव घटपटयोर्मध्ये घटो दण्डजन्य इत्यादौ निर्धारणानुरोधेन नियमतो द्विवचनापेक्षेति ।

असद्विपक्षमित्यत्र विपक्षेऽसत्त्वस्याऽप्रसिद्ध्या दुर्ग्रहत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे । अत्यन्तेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्यकानुमतिकरणं तत्तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

यद्यपि विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकतया तत्राऽभावाधिकरणत्वप्रवेशेन वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयित्वमिति लभ्यते । तथाऽप्याकाशरूपाभावप्रतियोगितयाऽऽकाशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षे शङ्कनीयतया तच्छङ्काया विपक्षपदस्य साध्याभावमात्रपरत्वाभिमानमूलकतयैव संगमनीयतया तदाशयेनैव वृत्तिमत्त्वानन्तर्भावः । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति च सिद्धान्तग्रन्थे मूलकृता तादृशाभिमानो निराकरिष्यते ।

असत्सपक्षं केवलव्यतिरेकीति व्यतिरेकिग्रन्थे वक्ष्यमाणकेवलव्यतिरेकिलक्षणस्याऽसत्सपक्षो निश्चितसाध्यवान् यस्येति यथाश्रुतार्थेऽपि अप्रसिद्धिमाशङ्क्य प्रसंगादधृत्तैव तद्विवृणोति । एवमगृहीतेति । अगृहीतस्तदाऽनिश्चितः, अन्वयो हेतुसहचारो यत्र एवंभूतं व्यतिरेकप्रतियोगि प्रकृतं साध्यं यत्र तत्कालावच्छिन्नप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयत्वाभाववद्यति-

रेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणमिति तु फलितार्थः । अयोग-
लोकमात्रे वह्निप्रसिद्धिदशायां धूमहेतुकतदनुमानस्य सम्प्रहा-
य निश्चये प्रकृतहेतुसहचारविषयकत्वनिवेशनम् । अन्वयसहचा-
रनिश्चयदशायामपि कालान्तरीणतन्निश्चयविषयत्वाभावमादाया-
ऽतिप्रसङ्गवारणायऽभावे तत्कालावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तत्काली-
नहेतुसहचारनिश्चयस्य यो विषयस्तदन्यत्वस्य च न साध्यविशे-
षणत्वसम्भवः । यदा कुत्राऽपि प्रकृतहेतुमहचारनिश्चयो नास्ति त-
दाऽप्रसङ्गात् । निश्चये तत्पुरुषीयत्वमपि निवेशनीयम् अतो व्यतिरे-
कितादशायामप्यन्ततो भगवतः सहचारनिश्चयस्य सर्वेऽपि ना-
ऽसम्भवः । कालविशेषसाध्यविशेषैरिव पुरुषविशेषैरपि नियंत्रितं
व्यतिरेकित्वमिष्यत एव । न चैवं यस्य पुंसः प्रकृतहेतुसहचारनि-
श्चयः क्वचिदपि कदाऽपि न प्रसिध्यति तं प्रति तद्धेतुकं किमप्यनुमा-
नं व्यतिरेकि न स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तत्कालावच्छिन्नस्ववि-
षयकतद्धेतुसहचारनिश्चयाभाववत्तत्पुरुषकत्वस्य साध्यविशेषणत्वो-
पगमात् । तादृशं च सदनुमाने साध्यमप्रसिद्धं यद्विषयकप्रकृतहेतु-
सहचारनिश्चयो न प्रसिध्यति, सर्वेषामेव साध्यानामन्ततो भगवतः
प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयस्यावश्यकत्वात् । एतत्कल्पे तत्कालीनता-
दृशनिश्चयवदन्यत्वेनापि पुरुषविशेषणं सम्भवति तत्कालीनतादृश-
निश्चयस्याऽन्ततो भगवत्येव प्रसिद्धिः ।

साध्ये व्यतिरेकप्रतियोगित्वनिवेशश्चाऽन्वयसहचारग्रहदशायाम-
पि केवलान्वयिसाध्यकस्यांक्तकेवलान्वय्यनुमानलक्षणान्ततयाऽ-
त्राऽलक्ष्यत्वात्तद्वारणाय । न च यत्र व्यतिरेकसहचारमात्रेण व्याप्तिप्र-
हस्तत्केवलव्यतिरेकेयनुमानं तदुक्तं मणिमृता यत्र व्यतिरेकसहचारोप-
व्याप्तिग्रह इति । एवञ्च यदाऽन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्द्वयोरेवाऽग्रहः
तदाऽपि हेतास्तज्ज्ञानस्य वा केवलव्यतिरेकितापत्तिरुक्तलक्षणसत्त्वा-
दिति वाच्यम् । अगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकैत्यनेनाऽन्वयसहचा-
रग्रहानधीनव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिफलोपहितकरणत्वस्य विवक्ष-
णीयत्वात् । उक्तस्थले चाऽनुमित्यनुपत्त्या फलोपधायकताविरहणा-
ऽनतिप्रसङ्गात् । अनुमितेस्तद्ग्रहानधीनत्वं तद्ग्रहाधीनव्यापकताग्रहान-
धीनत्वम् । तेन केवलव्यतिरेकितादंशोत्पन्नाया अप्यनुमितेः प्रकृतसा-
ध्यसाधनसहचाररूपाऽन्वयसहचारगर्भव्याप्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न

क्षतिः । अन्वयसहचारनिश्चयः सर्वत्र सर्वज्ञस्यैव प्रसिद्धः । तदन्धी-
नत्वं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नजन्यताशून्यत्वम् अतोऽनुमि-
तिमात्रस्येद्वरीयान्वयसहचारग्रहाधीनत्वेऽपि न क्षतिः । यत्साध्य-
साधनसहचारो नास्मदादिज्ञानविषयस्तत्र परमेश्वरीयतत्सहचार-
ज्ञाननिरूपितनिरुक्तजन्यत्वाप्रसिद्धावपि योगिज्ञानीयनिरुक्ततादृश-
जन्यतायास्तदीयज्ञानांतरे प्रसिद्धा सामंजस्यात् । एवं च सहचा-
रज्ञाने तत्कालीनत्वं न निवेशनीयं कालान्तरीयान्वयसहचारज्ञान-
स्य केवलव्यतिरेकितादृशप्रभवानुमितावप्रयोजकत्वात् । तादृशा-
नुमितिमादाय लक्षणसमन्वयस्य कालानिवेशेऽपि सम्भवात् । अ-
न्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरनुगतरूपेण व्याप्तिग्रहहेतुत्वसम्भवे
केवलव्यतिरेकसहचारज्ञानं यद्यातिग्रहोपधायकं तत्र कालान्तरी-
णान्वयसहचारग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः, फलोपधानरूप-
प्रयोजकताया निवेशनीयत्वाम् । ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते तत्पु-
रुषीयत्वमप्यनुमितौ निवेश्यमन्यथा एकस्य पुंसोऽन्वयसहचारा-
दन्यस्य च व्यतिरेकसहचारमात्राद्यत्रैकालिङ्गकानुमितिमितिस्तत्र तल्लि-
ङ्गस्य व्यतिरेकसहचारमात्राधीनानुमितिमादाय द्वावेव पुरुषौ प्रति
केवलव्यतिरेकितापत्तेः । हेतुज्ञानस्यानुमानतामते तत्पुरुषीयत्वम-
पि न निवेश्यते । तत्साध्यकत्वेन तद्वेतुकत्वेन चानुमितिर्विशेषणीया
अतो वह्निभूमसहचारज्ञानानधीनान्यसाध्यकान्यहेतुकानुमितिकरणे-
ऽन्वय्यनुमाने नातिव्याप्तिः । फलोपधानस्य विशेषणत्वोपगमात्
लिङ्गकरणतापक्षे कालान्तरीणानुमितिफलोपधानमादायान्वयिताद-
शायां तस्य हेतोर्न व्यतिरेकितापत्तेः । एवं च साध्ये व्यतिरेकित्व-
विशेषणं यदा केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽभावांशे साध्ययित्वाव-
वगाहिभ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहादनुमित्युपधानं तदाऽतिप्रस-
ङ्गवारणायेति बोध्यम् ।

अन्वयव्यतिरेकिलक्षणस्य मूलानुक्तत्वात्स्वयं तदाह । गृहीतेति ।
पूर्ववद्विग्रहेण तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयव्य-
तिरेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति फलितार्थः ।
प्रकृतहेतुसाध्यसहचारनिश्चयाधीनव्यापकताग्रहप्रयोज्यव्यतिरेकप्र-
तियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति तु निष्कर्षः । अत्रापि
केवलान्वय्यनुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकप्रतियोगित्वं साध्ये

विशेषणम् ।

ननु व्यतिरेकसहचारमात्रेण यत्र व्याप्तिग्रहस्तस्य केवलव्यति-
कित्वे तुल्ययुक्त्या यत्रान्वयसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहस्तस्यैव केवला-
न्वयिसाध्यकस्य व्यतिरेकिसाध्यकस्य च केवलान्वय्यनुमानत्वमु-
चितमिति मूलापदर्शितकेवलान्वयिलक्षणं तथाविधकेवलव्यतिरेकि-
साध्यकाव्यापकमेव । (१) [एवं साध्ये व्यतिरेकित्वघटितं केवलव्य-
किलक्षणमपि भ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहदशायां केवलान्वयिसा-
ध्यककेवलव्यतिरेक्यादावव्यापकम् ।] एवमन्वयव्यतिरेकिलक्षणमपि
व्यतिरेकिसाध्यकेऽन्वयसहचारमात्रग्रहदशायां केवलान्वयिन्यति-
व्यापकमित्यन्यथैव केवलान्वायत्वादेकं निर्वक्तुमुपक्रमते । व्या-
प्तिग्राहकेति ।

(दी०) व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृ-
हीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वम् । तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञान-
विषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्या-
पकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा । गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु
प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तिव्यापकप्रकृ-
तसाध्यान्वयव्याप्तिव्यक्तत्वं तत्त्वम् । जलं निर्गन्धं पृथिवीत्व-
व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्ति-
र्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी, तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्या-
प्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिनि नाव्याप्तिः ।

(गा०) सहचारभेदात् । सहचारस्यान्वयव्यतिरेकिरूप्यत्वरू-
पवैलक्षण्यात् । भेदे । अनुमानस्यान्वयित्वव्यतिरेकित्वरूपवैलक्षण्ये ।
केवलान्वयितायां व्याप्तिग्राहकसहचारस्य व्याप्तेर्वाऽन्वयनिरूपि-
तत्वाधीनत्वे मणिकारानभिमतं साध्यस्य केवलान्वयित्वनिर्वचन-
विरोधादिति तस्य तथात्वाभिधानं स्वातन्त्र्येणैवेत्यवधेयम् ।

अन्वयसहचारमात्रेति । लिङ्गकरणतापक्षेऽन्वयसहचारमात्रज्ञा-
नजन्यव्याप्तिग्राह्यानतदातनतत्पुरुषीयानुमितकरणत्वं तदा तं पु-

(१) कुण्डलितः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रूपं प्रति केवलान्वयित्वमित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । यत्र च पदार्थान्तरीयसहचारविषयकसमूहालम्बनरूपप्रकृतसाध्यसाधनसहचारग्रहादन्यद्दीयव्याप्तिविषयकः प्रकृतव्याप्तिग्रहो व्यतिरेकसहचारग्रहं विनैव तत्राव्याप्तिर्नाशकनीया प्रकृतसाध्यसाधनसहचारमात्रविषयताचीनव्याप्यवगाहिताप्रयोज्यतत्साध्यविषयकत्वादच्छिन्नतत्पुरुषीयानुमितिकरणत्वं तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्साध्यतदितरसाध्यविषयकसमूहालम्बनानुमितिकरणत्वं यथा तत्साध्यककेवलान्वयिहेतोस्तथाऽन्यसाध्यकस्य व्यतिरेकिणः केवलान्वयिनो वा हेतोरिति तस्य तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यविषयकत्वस्य करणत्वनिरूपकतावच्छेदकतया प्रवेशः ।

वस्तुतस्तु तत्साध्यायत्वमिव तत्साधनीयत्वमपि सहचारे निवेद्यम्, तथा च तत्साधनघटितलक्षणे करणत्वविशेष्यतयाऽपि तत्साधनत्वप्रवेशादुक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तत्साध्यकानुमानलक्षणे तत्साध्यविषयतावदनुमितिकरणमेव निवेशनीयम् । करणत्वविशेष्यतया सहचारनिरूपकतावच्छेदकतया च तत्साधनत्वनिवेशावश्यकः । अन्यथाऽन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकेन हेतुना व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिकेन हेत्वन्तरेण च यत्रैकसाध्यानुमितर्जनिता तत्र तत्साध्यविषयकत्वावच्छिन्नतदनुमितिकरणत्वमादाय व्यतिरेकिहेतावतिव्याप्यापत्तेः । व्याप्यवगाहिताप्रयोज्यविषयतया तत्साध्यायत्वनिवेशाद्यत्रान्वयसहचारमात्रग्रहाधीनवह्निधूमव्याप्तिग्रहाद् धूमेन वह्निव्याप्तिविशिष्टधूमस्यानुमितिर्न तु वह्नेस्तदनुमितौ व्याप्तिविशिष्टधूमविषयतायाः साध्यतावच्छेदकवह्निव्याप्तिविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि च न तत्करणतामादाय तदानीं धूमस्य वह्निसाध्यककेवलान्वय्यनुमानता ।

व्याप्तिज्ञानस्यानुमानतापक्षे तत्साध्यसाधनसहचारमात्रविषयताप्रयोज्या या व्याप्तिविषयता तद्वत्त्वे सति तत्साध्यानुमितिकरणत्वं तत्साध्यकतद्वेतुककेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यर्थः । फलानुपहितव्याप्तिज्ञानधारणाय विशेष्यदलम् । धूमधर्मिकवह्निव्याप्तिविषयकं यज्ज्ञानमन्यहेतुकान्यसाध्यकव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनरूपं कारणान्तराभावेन न बह्यनुमितिमर्जाजनदपि तु अन्यानुमितिमेव तत्र

तस्य बहिसाध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यकत्वमनु-
मितिविशेषणम् ।

न चैवं धूमालोकयोर्वह्निव्याप्तिविषयकेण यज्ज्ञानेन सहकारिवि-
शेषविरहाद् धूमपरामर्शो न जनितोऽपि त्वालोकलिङ्गकपरामर्श एव
तस्यालोकलिङ्गकवह्न्यनुमितिकरणत्वमादाय धूमलिङ्गकानुमानत्वप्र-
सङ्गः । धूमलिङ्गकपरामर्शरूपव्यापारोपधायकस्यैव धूमलिङ्गकानुमान-
व्यवहारविषयतयेष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । स्वकरणकानुमितिनि-
ष्ठतत्साध्यविषयकत्वप्रयोजकप्रकृतहंतुनिष्ठतादृशव्याप्त्यवगाहिताया
एव निवेशनीयत्वात् । स्वमनुमानत्वेनाभिमतं ज्ञानम् । अनुमित्युप-
धानप्रयोजकव्याप्त्यवगाहिताकृतृतीयलिङ्गकपरामर्शवारणाय स्वकर-
णकत्वमनुमितिविशेषणम् ।

ननु मात्रपदेन व्यतिरेकसहचारत्वावच्छिन्नो यदि व्यवच्छिद्यते
तदा केवलान्वयिवाच्यत्वादिसाध्यकानुमानासंग्रहः व्यतिरेकाप्रसि-
द्धः । साध्यसाधनसहचारातिरिक्तसहचारत्वावच्छिन्नस्य व्यवच्छे-
देऽपि प्रमेयवानभिधेयादित्याद्यनुमानाव्याप्तिर्दुर्वारैव । वस्तुमात्र-
सहचारस्यैव साध्यसाधनसहचारत्वात् ।

न च साध्यसाधनतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यसाधनसह-
चारातिरिक्तसहचारानधीनव्याप्तिग्राहकत्वविवक्षया न दोषः स्व-
रूपादिसम्बन्धेन प्रमेयादेः साध्यसाधनभावस्थले समवायादिना
तत्सहचारस्यैव निरुक्तसहचारातिरिक्तस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
एवमपि सम्बन्धसामान्येन प्रमेयादेः साध्यतास्थले ऽतिरिक्तसह-
चाराप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ यावत्सम्बन्धसाधारणं सम्बन्धतावच्छेदकं दुर्लभम्, अस्तु
वा तावदन्यान्यत्वादिकं तथा, तथाऽपि व्यतिरेकसहचारघटकताव-
त्पदार्थानां परस्परोपरागेण या सहचारविषयता तदनधीनत्वस्य,
यत्र प्रमेयाभावस्तत्राभिधेयत्वाभाव इति भ्रमासिद्धौ च साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपरागेण या सहचारविष-
यता तदन्यसहचारविषयतानधीनत्वस्यैव तदनुरोधेन विवक्षणी-
यतया नानुपपत्तिः । प्रमेयवानभिधेयादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र वह्नि-
रित्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया एव निरुक्तसहचारवि-
षयतातिरिक्तायाः प्रसिद्धेरिति चेत् ? एवमपि यत्र प्रथममन्वयस-

ह्युच्चारणजन्यैका व्याप्तिधीरनन्तरं च सहचारान्तरविषयकज्ञानाधी-
नाऽपरा व्याप्तिधीस्ततोऽनुमितिस्तत्रान्वयसहचारमात्रज्ञानाधीन-
व्याप्तिधियमादायानुमानस्य केवलान्वयित्वप्रसंगः । स्वप्रयोजकव्या-
प्त्यवगाहितात्वव्यापकतादृशसहचारविषयतातिरिक्तसहचारविषय-
त्वाप्रयोज्यताकानुमितिकरणत्वाविवक्षणेन तत्स्थलीयानुमितिप्रयो-
जकद्वितीयज्ञाननिष्ठव्याप्त्यवगाहितायां व्यतिरेकसहचारविषयत्वा-
प्रयोज्यताविरहेण तस्याः स्वपदेनोपादानासम्भवादतिव्याप्तिवारणे
ऽपि गौरवमिति मात्रपदस्य तदतिरिक्तानधीनतार्थकतां परित्यज्य
व्यापकत्वान्तर्भावेण समुदितमन्यथा व्याचष्टे । तच्चेति ।

प्रकृतेति । स्वनिष्ठसाध्यविधेयकत्वप्रयोजक(१) प्रकृतव्याप्त्यवगा-
हिताप्रयोजकसहचारविषयतात्वव्यापकान्वयसहचारविषयतात्वका-
नुमितिकरणत्वमित्यर्थः, स्वमनुमितिः । प्रकृतसाध्यसाधनसहचा-
रत्वेनान्वयस्तुज्ञानस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वात्प्रमेयत्वादिना सहचार-
विषयकज्ञानस्य चातथात्वादन्वयसहचाराद्विषयस्य न व्याप्ति-
भानप्रयोजकतेति सहचारस्थले तद्विषयतानिवेशः । साऽपि
सहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प्रवेश्या अन्यथा सहचारत्वेन व-
स्त्वन्तरावगाहिभ्रमाधीनव्याप्तिग्रहस्थले वास्तवसहचारविषयतायाः
व्याप्तिभानाप्रयोजकतयाऽव्याप्त्यापत्तेः । अन्वयसहचारविषयतात्व-
मपि साध्यसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताविषयतात्व-
रूपं बोध्यमन्यथा उक्तभ्रमस्थलस्यैवासंग्रहात् । यत्र च साध्यता-
वच्छेदकरूपेण साध्यादिभिन्नमेवावगाहमानात्सहचारग्रहाद्व्याप्तिधी-
स्तत्संग्रहानुरोधेन वास्तवसाध्यसाधनसहचारविषयतामुपेक्ष्य सा-
ध्यताद्यवच्छेदकावच्छिन्नविषयतापर्यन्तनिवेशः । अत एव सह-
चारघटकसम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि समवायविषयित्वादिना प्रमे-
याभिधेययोः साध्यहेतुभावस्थले व्यतिरेकसहचारे साध्यसाधन-
सहचारत्वसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिणि नातिप्रसङ्गसम्भवः ।

परं तु भावाभावसाधारणेनाभावत्वेन यत्र संयोगसमवायाभ्यां
हेतुसाध्यभावस्तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारविषयतायामु-
क्तान्वयसहचारविषयतात्वसत्त्वेनातिव्याप्तेर्वारणायैव साध्यतावच्छे-

दकसम्बन्धसाधनतावच्छेदकसम्बन्धयोरन्यतरः प्रवेशनीयः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयोरे-
कतरोपरागेण सहचारविषयताया निवेशादेव व्यतिरेकसहचार-
विषयतायाः प्रायशो वारणसम्भवेऽपि जन्यज्ञानविषयत्ववान् ज-
न्यज्ञानविषयत्वाभावादित्यत्र यत्र जन्यज्ञानविषयत्वाभावस्तत्र ज-
न्यज्ञानविषयत्वाभावाभाव इति स्वाभावरूपहेत्वभावत्वेन सहचा-
रप्रतियोगिसाध्यविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहात् गृहीतव्याप्तिके कपि-
संयोगाभाववान् कपिसंयोगादित्यत्र यत्र कपिसंयोगाभावाभावस्तत्र
कपिसंयोगाभाव इति स्वाभावरूपसाध्याभावत्वेन सहचारप्रतियो-
गिहेतुविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहाद् गृहीतव्याप्तिके व्यतिरेकिण्य-
तिव्याप्तिवारणायाम्योपरक्तसहचारविषयता निवेश्या । उक्तातिव्या-
प्तिवारणमपि विषयतापर्यन्तनिवेशनफलम् । सहचारस्य निरूपक-
तावच्छेदकभेदेऽपि अभेदाज्जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावाभा-
वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसहचारस्यापि जन्यज्ञानविषयतात्वाद्यवच्छि-
न्ननिरूपिततया यथाश्रुते सहचारनिवेशनोक्तातिव्याप्तदुर्वारत्वात् ।

अथ प्रतियोगिव्यधिकरणयावच्छिन्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचा-
रस्य व्यतिरेकव्याप्तेरिवान्वयव्याप्तेरपि ग्राहकत्वादुक्तस्थले च तादृ-
शविशेषणावच्छिन्नव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धिर्न व्यतिरेकितासम्भवः ।
न च प्रतियोगिव्यधिकरणयावच्छिन्नव्यतिरेकयोरनुमित्यौपयि-
कव्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्ततया तादृशयोस्सहचारस्तद्ग्राहकोऽस्तु व्य-
तिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिप्रदमते तु तादृशविशेषणावच्छि-
न्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचारग्रहस्य तद्ग्राहकत्वं निर्युक्तिकमिति
वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तेर्मकतापक्षे यादृशसहचारग्रहस्यानुमि-
तावपेक्षणीयता व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति
मतेऽपि फलसाम्यानुरोधेन तादृशसहचारज्ञानरूपेक्षाया आवश्यक-
त्वात्अधिकरणविशेषे व्यभिचारज्ञानविरोधिन एव सहचारज्ञानस्य
व्याप्तिग्राहकतया प्रतियोग्यधिकरणे व्यतिरेकसहचारस्यातथाभूत-
स्य व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाच्चेति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणव्यति-
रेकाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकतादृशव्यतिरेकसहचारग्रहाधीनज्ञानविष-
यव्याप्तिकतया व्यतिरेकित्वसम्भवात् ।

अत्र च साधननिष्ठसाध्यसहचारसाधननिष्ठसाधनसहचारान्य-

तरत्वस्य तदन्यतरविषयतात्वस्य वा व्यापकत्वं विवक्षणीयमन्यथा एकविधसहचारमात्रोपादानेऽन्यविधसहचारगृहीतव्याप्तिकेऽव्याप्तेः।

यत्तु अन्वयव्याप्तिघटकसाधननिष्ठसाध्यसहचारस्यैवान्वयव्याप्ति-
ग्राहकतेऽपेयते न तु साध्यनिष्ठसाधनसहचारस्येति साधननिष्ठ-
साध्यसहचारत्वस्यैव व्यापकता विवक्षणीया । न च सह-
चारग्रहस्य व्यापकताग्रह स्वातन्त्र्येण हेतुतामस एवेदं लक्षणम-
न्यथा व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्यघटकतया तद्ग्रहस्य तद्ग्राहक-
त्वानुपपत्त्याऽतिप्रसङ्गापातात् । तथा च साधने साध्यसह-
चारज्ञानमिव साध्ये साधनसहचारज्ञानमप्यघिशेषेण व्यापकतां
ग्राह्येदिति साध्यप्रतियोगिकसाधनप्रतियोगिकसहचारद्वयान्यतर-
त्वेनानुगमयैवावश्यं निवेशनीयमिति वाच्यम् । उक्त-
सहचारयोरनुगमकरूपस्यागुरोर्दुर्वचनतया लाघवात्साध्यप्रतियो-
गिकसहचारज्ञानत्वेनैव व्यापकताबुद्धेर्हेतुत्वोपगमात् । साध्यध-
र्मिकसहचारग्रहस्य व्यापकताग्राहकत्वात् अव्याप्यनवकाशात् ।
न च विनिगमनाविरहात्प्रत्येकमेव सहचारग्रहोर्हेतुत्वं दुर्वार-
मिति वाच्यम् । व्याप्तिग्रहे तद्घटकसाध्यप्रतियोगिकसहचारग्रहस्या-
वश्यपेक्षणीयत्वेन साधनप्रतियोगिकसहचारबुद्धेर्व्यापकताग्राहक-
त्वेऽनुमितिपूर्वं नियमतो द्विविधसहचारज्ञानकल्पने गौरवाल्ला-
घवस्यैव साध्यप्रतियोगिकसहचारबुद्धेर्व्यापकताग्राहकत्वे वि-
निगमकत्वादिति । तन्न । व्यापकताग्रहे साधनधर्मिकसाध्यसहचार-
ग्रहस्यैव हेतुत्वेऽपि यत्र साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यस्य
कचिद्वैशिष्ट्यावगाही व्यापकताग्रहस्तत्र साधनधर्मिकसाध्यसह-
चारग्रहस्य कल्पनीयतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात् ।

नन्वान्वयव्याप्तिघटकाभावनिष्ठहेतुसहचारग्रहस्य तद्विशिष्ट-
विशिष्ट्यावगाहिव्याप्तिबुद्धौ हेतुतया तादृशसहचारस्यापि व्याप्तिग्राह-
कतया तत्र च प्रकृतसाधनसहचारत्वासत्त्वेन न तस्य व्याप्तिग्राह-
कसहचारत्वव्यापकत्वम् । एवं यत्र साध्यतावच्छेदकं साधनताव-
च्छेदकं वा पदार्थान्तरसहचारघटितं तत्र पदार्थान्तरसहचारस्यापि
व्याप्तिग्राहकतया तत्साधारणव्याप्तिग्राहकसहचारत्वव्यापक-
नान्वयसहचारस्येत्यतोऽभावादिप्रसाधनसहचारसाधारणव्याप्ति-
घटकसहचारत्वेनान्वयसहचारं निवेद्य लक्षणान्तरमाह । तादृशेति

यद्यपि पदार्थान्तरीयव्यापकताविषयकप्रकृतव्यापकताज्ञान-
जनकग्रहविषयपदार्थान्तरीयसहचारवारणाय प्रकृतव्यापकत्वभान-
प्रयोजकसहचाराऽवश्यं विवक्षणीयः। तत्त्वं च प्रकृतव्यापकताविष-
यकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकविषयताकत्वमाएवं
चाभावादिनिष्ठहेतुसहचारमादायोक्तकल्पेऽपि न दोषावकाशस्तादृ-
शसहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वस्यैव तादृशसहचारज्ञानजन्य-
तावच्छेदकत्वात् प्रकृतव्यापकत्वावगाहिताया अतथात्वात् । प्रकृत-
व्यापकत्वविशिष्टसाध्वैशिष्ट्यावगाहेबोधादिनिष्ठप्रकृतव्यापकता-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायां प्रकृतव्याप-
कताविषयकत्वावच्छिन्नायां तद्वदकाभावादिनिष्ठहेतुसहचारादिवि-
षयताया अवच्छेदकत्वेऽपि जन्यतायां प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वं निवेद्य
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकविषयता-
कोक्तसहचारवारणं सुकरमेव । तथाऽपि कालान्तरीणप्रकृतव्या-
प्तिग्रहजनकज्ञानीव्यतिरेकसहचारविषयताया अपि इदानींतना-
नुमितिप्रयोजकप्रकृतव्यापकत्वविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननि-
रूपितजनकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव कालान्तरीणव्याप्तिज्ञानवि-
षयताया इदानींतनव्याप्तिज्ञानविषयतातो भेदविरहात् ।

न च तदनुमितिव्यक्त्युपधायकग्रहनिष्ठा या व्यापकत्वविषयता-
शालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता तत्प्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्व-
विवक्षया नायं दोषः। इदानींतनानुमित्युपधायकेदानींतनव्यापकता-
ग्रहेऽन्वयसहचारमात्रग्रहाधीने कालान्तरीणव्यतिरेकसहचारग्रहा-
र्यताया असत्त्वादिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोः प्र-
त्येकमुक्ततत्सहचारज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकोटौ नि-
वेद्य हेतुताकल्पन एव व्यतिरेकसहचारज्ञानकार्यताया अन्वयसहचा-
रमात्रग्रहाधीनव्याप्तिग्रहावृत्तित्वापपत्तेः । अव्यवहितोत्तरत्वानिवेशे
च व्यभिचारावारकव्यापकत्वविषयकत्वादीनां कार्यतावच्छेदके नि-
वेशस्याप्रामाणिकतया व्यापकत्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता-
घटितलक्षणेऽसम्भवात् । कार्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्तरत्वमनिवेश्य
व्यभिचारवारणायान्वयव्यतिरेकसहचारविषयत्वान्यतरत्वेन स-
हचारज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वे व्यतिरेकसहचाराविषयताया

अन्वयसहचारमात्रग्रहाधीनव्याप्तिग्रहनिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारण-
तावच्छेदकताया दुरपह्वत्वात् अतः स्वापधानप्रयोजकस्य व्याप-
कत्वविषयतासम्बन्धस्य प्रयोजकं यादृशसहचारविषयकत्वं तादृश-
सहचारविषयतात्वव्यापकत्वसहचारविषयतात्वकत्वमनुमितौ वि-
शेषणम्, प्रयोजकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः न तु पूर्वनिरुक्तमित्यु-
पगतव्यम् । एवं च कालान्तरोयज्ञाननिष्ठा व्यतिरेकसहचारविषय-
ताप्रयोज्यो व्यापकत्वविषयतासम्बन्धो नेदानींतनानुमित्युपधानप्र-
योजक इति सकलकेवलान्वय्यनुमानेऽप्युक्तलक्षणनिर्वाहः, स च
न सम्भवान्, व्यापकत्वविषयतांतर्गतसाधनसहचारविशिष्टाभाव-
वैशिष्ट्यविषयतासम्बन्धप्रयोजकाभावनिष्ठसाधनसहचारादिविषय-
ताया अपि अनुमित्युपधानप्रयोजकव्यापकत्वविषयतासम्बन्ध-
प्रयोजकत्वादित्याशयेनान्वयसहचारत्वघटितलक्षणेऽनिर्भरः ।

तादृशसहचारः । प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारः । यद्-
पावच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितसहचारविषयता प्रकृ-
तव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतांतःपातिनो तद्द्रूपा-
वाच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितविषयतात्वस्य प्रकृतव्या-
प्तिग्राहकसहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वं शिवक्षणीयमतो
न पूर्वलक्षणेऽक्तदोषः । केवलान्वयिन्यपि व्याप्तिग्राहकसहचारा-
दिज्ञानीयसाध्यविषयतायां निरुक्तविषयतात्वासत्त्वादसम्भव इति
व्याप्यदिशि सहचारत्वांशनिवेशः ।

यद्द्रूपावच्छिन्नसहचारविषयता व्याप्तिविषयतांतःपातिना त-
द्द्रूपावच्छिन्नविषयतात्वस्य व्यापकत्वोक्तौ व्याप्तिघटकतावच्छेदकस-
हचारत्वस्य व्यतिरेकसहचारज्ञानीयसहचारविषयतावच्छेदकत्वा-
दतिप्रसङ्ग इति व्यापकत्वदिशि प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विषयताविशेष-
निवेशः । प्रतियोग्यनुयोगिनोरेकतरमात्रनिवेशे जन्यज्ञानविषयत्व-
वान् जन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्याद्युक्तव्यतिरेकिणि व्यतिरेकस-
हचारविषयतायाः साधनताद्यवच्छेदककतररूपावच्छिन्नविषयता-
निरूपितत्वेनानतिप्रसङ्गः स्यादिति उभयरूपावच्छिन्नविषयतानिवेशः ।

(१) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसहचारविषय-

(१) पुस्तकाग्तरे नास्त्येष पाठः ।

तात्वेन सामानाधिकरण्यान्तव्याप्तिविषयतांतःपातितविरहेऽपि न क्षतिः हेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नतादशप्रकृतव्याप्तिविषयतांतःपातिताया एव निवेक्ष्यत्वात् ।

व्यापकत्वदिशि सहचारत्वनिवेशो न कार्यः प्रयोजनविरहात् । प्रतियोग्यादिनिष्ठविषयताविशेषानिरूपितविषयतात्वपर्यन्तानवेशलाभायैव चात्र सहचारपदम् ।

अथात्र लक्षणे धूमाभाववान् वह्निप्रमाविषयत्वाभावादित्यत्र धूमप्रमाविषयत्वाभाववान् वह्निप्रमाविषयत्वाभावादित्यत्र वा साध्याभावत्वेहेत्वभावत्वाभ्यां सहचारदर्शनगृहीतव्याप्तिके व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिदुर्वारैव । अन्वयव्याप्तावप्यभावत्वावच्छिन्नसहचारत्वेन सहचारस्य प्रवेशादुक्तसहचारज्ञानीयविषयताया अपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात् । व्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपानवच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोग्यादि-विषयतानिवेशे च महानसीयवह्नित्वादिना सहचारदर्शनगृहीतशुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्तिके केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । सहचारप्रतियोगिन्यधिकस्य महानसीयत्वादेर्भावेऽप्युक्तसहचारदर्शनस्याधिकं त्वित्यादिन्यथेनोक्तव्याप्तिप्राहकताया निर्विवादत्वात् । न च प्रकृतव्याप्तिप्राहकताप्रयोजकं यद्व्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं तच्छून्यविषयतानिरूपितविषयतात्वस्य व्यापकत्वं विवक्षणीयम् । महानसीयवह्नित्वादिना वह्न्यादेः सहचारप्रहाच्छुद्धवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहस्थले प्रकृतव्याप्तिघटकतानवच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य व्याप्तिभानप्रयोजकसहचारप्रतियोगिविषयतानिष्ठस्य व्याप्तिप्राहकतायामनुपयोगाद्विशिष्टव्यतिरेकस्य तादृशविषयतायामक्षततयाऽव्याप्यनवकाशात् । दर्शिताभावसाध्यकव्यतिरेकिणि च व्याप्तिभानप्रयोजकसहचारप्रतियोगिविषयतानिष्ठस्याभावरूपसाध्यात्मकप्रतियोग्यवच्छिन्नत्वस्य व्याप्तिप्राहकतायामपेक्षणीयतया न तद्विषयतायां विशिष्टव्यतिरेक इत्यतिव्याप्तेरप्यनवकाश इति वाक्यम् । यद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनयोः केवलान्वयिनोर्व्यतिरेकसहचारभ्रमः कस्यापि कदापि न प्रसिद्धस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनकव्याप्तिप्राहकताप्रयोजकतद्व्याप्तिघटकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनककेवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति चेन्न । प्रकृतव्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपनिरूपितत्वप्रकृतव्या-

सिग्राहकताप्रयोजकत्वोभयाभाववत्स्वनिष्ठावच्छेद्यतासामान्यकप्र-
तियोग्यनुयोगिविषयताया व्यापकदिशि निवेशेन सामंजस्यात् ।
प्रकृतव्याप्तिग्रहसामान्यनिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतात्वस्य वा
विवक्षणीयत्वात् । तादृशप्रतिबन्धकता च प्रतियोग्यनुयोग्यनुप-
रागेण सहचारविषयकज्ञानावृत्तित्वेनापि विशेषणीया, तेन धूमा-
भाववान् बह्व्यभाषादित्यादौ यत्र धूमाभाषाभावस्तत्र बह्व्यभाषा-
भाव इत्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया आधेयत्वं नाभा-
षाधिकरणीयमित्यादिज्ञाननिरूपितव्याप्तिज्ञानसामान्यनिष्ठप्रतिबंध-
कतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अभाषाधिकरणावृत्तिरभाव
इति ज्ञानस्य चाहार्यतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं व्यतिरेकस-
हचारविषयताया असम्भावितमेव ।

ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारदेवान्वयव्याप्तिर्गृह्यते तदेव च
व्यतिरेकित्वप्रयोजकमिति मतं तन्न युक्तम् । व्यतिरेकसहचारस्य स्वा-
तन्त्र्येण व्याप्तिग्राहकत्वे मानाभावादधिकरणविशेषे व्यभिचारशंका-
निवर्तनद्वारेण क्वचित्तदुपयोगादन्वयसहचारग्रहं विना तद्वृत्तिताया
अन्वयव्याप्तिर्दुर्ग्रहतया केवलव्यतिरेकिविलोपापत्तेश्च ।

न च विशिष्टसहचारानुपस्थितावपि तद्वृत्तकपदार्थानां वि-
शृङ्खलानामुपस्थित्याऽन्वयव्याप्तिर्धीर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्या-
येन सम्भवत्येवेति वाच्यम् । एवं सति व्यतिरेकसहचारान्वय-
यसहचारयोरुभयोरप्यग्रहे उक्तरीत्या व्याप्तिग्रहसम्भवेन तदनुमा-
नस्य तुरीयतापत्तेः ।

अस्तु वाऽन्यतरसहचारस्य स्वातन्त्र्येणैव व्यापकताग्राहकत्वं
तथाऽपि तत्प्रत्यक्ष एव तज्ज्ञेयतया शब्दादिना व्याप्तिग्रहे तदपेक्षावि-
रहात् शब्दादिजन्यप्रत्येकपदार्थोपास्थितिमूलकग्रहाविषयव्याप्तिका-
नुमानस्य तुरीयतापत्तिर्दुर्वारैवेति व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गम-
कता व्याप्तेरन्वयादिनिरूप्यत्वमेवान्वयित्वादिप्रयोजकमिति मणिका-
रीयमतमेव साधीयः तन्मतमेवावलम्बमानः केवलान्वयित्वं निर्वक्ति ।
गृहीतव्याप्तिभेदात् । तत्कालीनतत्पुरुषीयानुमित्यौपयिकव्याप्तेरन्व-
यादिनिरूप्यत्वरूपवैलक्षण्यात् । प्रकृतहेतुकेति । प्रकृतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नमाध्यविधेयकत्वधर्मिधर्मावच्छिन्नतत्कालीनतत्पुरुषी-
यानुमितनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतायां यादृशरूपावच्छिन्नप्र-

कृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वमवच्छेदकं ता-
दृशरूपनिष्ठविषयताव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिवाचच्छिन्नवि-
षयतात्वकानुमितिकरणत्वं तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतु-
कतत्कालीनतत्पुरुषीयकेवलान्वयनुमानत्वमित्यर्थः । यत्र व्यतिरेकिणि
महानसत्तत्त्वादिना विशिष्टस्य हेतुता तत्र साध्याभावव्यापकाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतादृशहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तौ धूमव्यापकवह्नि-
सामानाधिकरण्यत्वरूपप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिवत्सत्त्वादतो विषयता-
पर्यन्तनिवेशः । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभावव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य वा तस्य व्या-
प्तिवमते एतदोपायवकाशेऽप्यखण्डव्याप्त्यप्रसिद्धिस्थले केवला-
न्वयनुमानसङ्गहाय विषयतानिवेशनं बोध्यम् । सदनुमानस्य प्र-
मात्मकव्याप्तिविशिष्टालिङ्गज्ञानरूपस्यैव लक्ष्यत्वे च यथाश्रुतव्या-
प्तिरेव निवेद्यते । तेजोविशेषत्वादिना वह्नैर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वह्निव्यादि-
ना च तस्यान्वयव्याप्तेर्ग्रहादुभयरूपेण यत्र वह्नयनुमितिस्तत्र केव-
लान्वयिनि वह्निवाचच्छिन्नसाध्यकानुमाने यत्र च धूमत्वावच्छि-
न्नान्वयव्याप्तेर्द्रव्यविशेषत्वावच्छिन्ने च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहादनुमिति-
स्तत्र केवलान्वयिनि धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमाने व्याप्तेर्वारणाय
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोर्निवेशः ।

ननु पृथिवीत्वादिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादिरूपहेतुताव-
च्छेदकपुरस्कारेण गृहीतान्वयव्याप्तिके तद्रूपावच्छिन्नहेतुककेवला-
न्वयनुमानेऽव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकरूपव्यतिरेकव्याप्तावन्वयव्या-
प्तिवविरहात् । तादृशहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तानिश्चयत्व-
स्यापि तदनन्तरानुमितिजनकतावच्छेदकत्वात्तादृशहेतुतावच्छे-
दके निरुक्तप्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तिवस्याक्षतत्वाच्चेत्य-
त आह । जलमिति । तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि । पक्षे तद्विशिष्टव-
त्तानिश्चयेऽपि । व्याप्त्यन्तरबोधं विना । तद्रूपावच्छिन्नविशेषणतया
निर्गन्धत्वव्याप्तिमानं विना । निर्गन्धत्वानुमित्यनुद्यादिति ।

अयं भावः । निरुक्तनिश्चयत्वस्यावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्ब-
न्धविशेषः व्याप्तिवत्त्वेन पदार्थान्तरावगाहिनिश्चयस्याप्यनुमितिज-
नकतया तदसङ्गाहकस्य व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्य तादृशा-

वच्छेदकत्वासंभवात् किं त्वनतिरिक्तवृत्तिवत्त्वम् । एवं च निर्गन्ध-
त्वव्याप्त्यनवगाहिज्ञानसाधारणस्य दर्शितहेतुतावच्छेदकविशिष्ट-
वत्तानिश्चयत्वस्य निर्गन्धत्वानुमितिजनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् तत्र
घ न निरुक्तव्याप्तिवमिति ।

यद्यपि धूमत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाश्रयत्वमाशय धूमत्वावच्छिन्नहेतुकान्वयिन्यपि लक्ष-
णानुपपत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुकान्वयिपर्यन्तानुसरणमनु-
चितम् । तथाऽपि यत्किञ्चिद्व्यापकताघटितत्वरूपमन्वयव्यतिरेक-
व्याप्त्यन्यतरत्वरूपं वा व्याप्तिवं यदि जनकज्ञानविषये निवेद्यते
तदा धूमत्वादौ तद्विरहेण न तदवच्छिन्नहेतुकंऽनुपपत्तिरिति व्य-
तिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुकस्थले दर्शितरीत्याऽनुपपत्त्युद्धारः ।

इदमुपलक्षणम् । प्रकृतसाध्मीयव्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुके
तु केवलान्वयिन्यव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणयाऽपि रीत्या एतद्दो-
षोद्धारो बोध्यः ।

ननूक्तरीत्या साध्यान्तरीयव्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदकके-
वलान्वयिन्यव्याप्तिपरिहारेऽपि बन्धभाववान् बहिर्व्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगिन इत्यादौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिर्दुर्वीरेव । तत्र
हेतुतावच्छेदकरूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरपि प्रकृतसाध्यकानुमित्यौ-
पायिकत्वात् । तद्विशिष्टवत्तान्नानसत्त्वे व्याप्त्यन्तरबोधं विनाऽपि
प्रकृतसाध्यकानुमित्युत्पादादत आह । बन्धभाववानिति ।

(दी०) बन्धभाववान् बहिर्व्यापकीभूताभावप्रतियोगिम-
त्त्वादिसादाबन्धव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति
नाप्रसङ्गः । अत एवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियो-
गित्वेन वा यल्लिङ्गज्ञानं न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत् केव-
लान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि नि-
र्वाच्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्यत्वम् । विपक्षत्वव्याघातो
विपक्षत्वासाद्धिः ।

(गा०) न तु सैव । व्यतिरेकव्याप्तिरेव । प्रकृतसाध्यकानुमित्यौ-
पयिकीत्यनुपपद्यते । प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नयद्-
र्मविशिष्टवत्ताज्ञानत्वं प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकं तत्त्वमनु-
मित्यौपयिकत्वं प्रकृते विवक्षणीयमिति भावः ।

अथ दर्शितव्यतिरेकव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषण-
तापन्नमेयत्वादिविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्यापि प्रकृतानुमितिजनकता-
नतिरिक्तवृत्तित्वात् मेयत्वादौ च प्रकृतसाध्यव्याप्तिवाभावादव्या-
प्तिर्दुर्वारिव । अनुमित्यप्रयोजकविषयताश्रयत्वेन धर्मविशेषणे च व्य-
तिरेकव्याप्यवाच्छिन्नान्वयव्याप्तिरप्यनुमित्यौपयिकत्वं दुर्घटं तदन-
वगाहिनोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या त-
द्विषयताया अनुमित्यप्रयोजकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्यन्य-
तगत्वेन यद्गर्मविशेषणे यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरप्रसिद्धा तत्साध्य-
कानुमानाव्याप्तिरिति चेन्न । निरुक्तव्याप्तिविषयतात्वव्यापकव्यति-
रेकव्याप्तिविषयतात्वाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यतिरेकव्या-
प्तेर्वाच्यतादिसाध्यकंऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः । खण्डशः प्रसिद्ध्या
तद्वदकपदार्थानां विषयताकूटस्य विवक्षणीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु यद्गूणावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रकनिश्चयत्वमनुमितिकरणतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमेवानुमित्यौप-
यिकव्याप्तिव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । मेयत्वादिकं च
न तथा मेयत्वाद्यवच्छिन्नवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्र-
कारकस्यापि व्याप्यन्तरानवगाहिनोऽनुमित्यजनकत्वात् । यद्-
वाच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकता व्यतिरेकव्याप्तिशरीरे प्रविष्टा प्रका-
रांश तादृशहेतुतावच्छेदकाप्रकारकनिश्चयस्यानुमित्यजनकत्वात्
तादृशनिश्चयत्वस्य जनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् । वह्निव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वसहितस्य जलत्वत्वादेर्हेतुतावच्छेदकता यत्र तत्रा-
न्वयव्यतिरेकवच्छिन्नांशे भानस्यानुमितावनुपयोगात्तत्र केवला-
न्वीयताया एवानुपगमादपि तु जलत्वत्वाद्यवच्छिन्नलङ्घकव्यतिरे-
किताया एवापगमात् । एवं च निरुक्तहेतुतावच्छेदकसहितवह्नि-
व्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकनिश्चयस्यानुमित्यजनकत्वमित्याश-
येनैव वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपहेतुतावच्छेदकस्यानुमित्यौप-
यिकव्याप्तिव्यतिरेकनिराकरणम् ।

न च धूमव्यापकवह्निस्मानाधिकरणरासभवानित्यादिज्ञानादनुमितिवारणाय हेतुतावच्छेदकसाहितस्यैव व्यापकसामानाधिकरणस्य हेत्वशे भानमनुमितानुपयुज्यतां साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य च केवलस्यैव भानमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यत्वाभावव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिसत्तादिमत्ताज्ञानाद् गुणादौ बाधानवतारदशायां द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः । हेतुतावच्छेदकस्य च व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतया भानं यदि नोपयुज्यते तदा नोपयुज्यतामिति ।

एतेन केषांचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरनुमित्यैापयिकी । न तु सैव । अन्वयव्याप्तिरेव । एवकारोऽप्यर्थः । एवं च तत्र केवलान्वयिता नाभ्युपेत्ये एवान्वयव्याप्तिभानस्याकिञ्चित्करत्वादि(१)(त्यत्रालक्ष्यतया नाव्याप्तिरिति भावः) ति व्याकारोऽव्याकार एव । तन्मते उक्तानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुककेवलान्वय्यनुमानत्ववत्तद्वच्छिन्नहेतुकव्यतिरेक्यनुमानत्वमपि न सम्भवति तद्रूपावच्छिन्नव्यतिरेकव्याप्तेरग्रहेण तस्य हेतुतावच्छेदकत्वात् ।

न च तादृशानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नलिङ्गकव्यतिरेकित्वासम्भवेऽपि तद्रूपशरीरे यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नहेतुकव्यतिरेकित्वमव्याहतमिति तदव्योपगमव्यमिति वाच्यम् । तथा सति ग्रन्थकृतो वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिति हेतुनिर्देशासङ्गतेरिति चिन्तनीयम् ।

सांप्रदायिकास्तु जलं निर्गन्धमित्यादिकं प्रकृतसाध्यकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरम् बन्धभाववानित्यादिकं तु प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरमिति वदन्ति । तदसत् । जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वाभावानुमित्यैापयिकव्याप्तेर्बन्धभावसाध्यके हेतुतावच्छेदकीभूतवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेरिव प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तित्वाभावादेव चारणे तत्र प्रकृतसाध्यकत्वनिवेशव्यावृत्त्यसंगतेः ।

न च यद्वच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वभावनिष्ठा साध्याभावव्यापकता यादृशव्यतिरेकव्याप्ती प्राविष्टा सा तद्रूपवच्छिन्नहेतुका व्या-

मिः । एवं जलत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटित-
व्याप्तेः पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकत्वविरहेऽपि
पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप-
कताघटितव्याप्तेस्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकतया ता-
दृश्याः पृथिवीत्वव्यापकताघटितव्याप्तेरेव प्रकृते विवक्षणात् प्रकृत-
हेतुकेत्यनेन तद्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति पृथिवीत्वव्या-
पकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वरूपपृथिवीत्वव्यापकतावच्छे-
दकस्य पृथिवीत्वव्यापकताघटितत्वेनात्माश्रयादवच्छेद्यावच्छेदक-
भावानुपपत्तेः ।

अवच्छेदकप्रविष्टा पृथिवीत्वव्यापकता जलत्वत्वावच्छिन्नाभा-
वत्वावच्छिन्ना अवच्छेद्यीभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वा-
वच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकतातो भिन्नैवेति नात्मा-
श्रय इति चेत्तीर्ह हेतुनावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वात्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकता-
घटितान्त्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टजलत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वाव-
च्छिन्नव्यापकताघटितं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वमन्यदेवेति
कथं हेतुनावच्छेदकीभूतव्याप्तेः प्रकृतहेतुनावच्छेदकावच्छिन्न-
हेतुकव्याप्तित्वम् । तथा च प्रकृतहेतुनावच्छेदकगर्मे तदवच्छिन्ना-
भावत्वावच्छिन्नव्यापकतायास्तद्व्यघटितत्वेन कथंचिदपि नि-
वेशासम्भवात् । प्रकृतहेतुनावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रकृतहेतुनावच्छे-
दकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तित्वं दुर्यष्टमेव ।

अन्ये तु बह्व्यभावयान् बह्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादि-
त्यादिका प्रकृतहेतुकत्वव्यावृत्तिप्रदर्शनपरा फक्किक्वै प्राथमिकी त-
दुपरि जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यादिकं
प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिस्थलं किमर्थमुपेक्षितामित्यपकांक्षायां चरमा,
जलं निर्गन्धमित्यादिफक्किक्वा जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुनावच्छेदक-
व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकत्वाभावादेव वारणे
प्रकृतहेतुनावच्छेदकेत्यस्य न तद्वारणप्रयोजनकत्वमिति तदर्थ इ-
त्याहुः । तदपि न सम्यक् । बहिमान् धूमादित्यादेः केवलान्वय्यनुमा-
नस्यैव तद्याक्तित्वादिना धूमादेर्व्यतिरेकतादशायां सङ्गहाय प्रकृतहे-
तुकेत्यस्यावश्योपादेयतया तद्यावृत्तिस्थलान्तरानुसरणानौचित्यात् ।

गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे प्राचीनसंवादमाह । अत एवेति । यल्लि-
गज्ञानम् । यद्रूपावच्छिन्नलिङ्गविषयता । न प्रकृतसाध्यानुमितिहे-
तुः । न प्रकृतसाध्यानुमितिजनकतावच्छेदकीभूता तथा चेतरेव्या-
पकाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गविषयता-
सामान्यमभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गवि-
तासामान्यं वा तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतसाध्यानुमितिजनक-
तावच्छेदकत्वशून्यं तादृशानुमितिकरणं तद्रूपावच्छिन्नतत्पुरुषी-
यतत्कालीनप्रकृतसाध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

इतरत्वमुपलक्षणमतो वन्ध्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूप-
व्याप्तिग्रहेणतरत्वावगाहनेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि यत्र साध्याभावातिरिक्तयत्किञ्चिद्व्यापकाभावप्रतियोगित्व-
स्यान्वयव्याप्तेश्च विशेष्यविधया लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकधैव
समूहालंघनवैलक्षण्येन भानं तत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तत्र तादृशा-
भावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताया एव अन्वयव्याप्ति-
प्रकारतानिरूपिततया प्रकृतानुमित्यापयिकत्वात् । केवलान्वयिसा-
ध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या प्रकृतसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वपर्यन्तनिवेशासम्भवात् । तथाऽपि तादृशप्रतियोगित्वप्रका-
रतानिरूपेतलिङ्गविषयतास्थले लिङ्गविषयतानिरूपिततादृशप्रति-
योगित्वप्रकारताया विवक्षणाश्च दोषः । एवं चाभावप्रतियोगित्व-
प्रकारतामात्रनिवेशेनाप्युपपत्तेरभावविशेषणव्यापकताप्रवेशनमनर्थ-
कमित्याशयेनाभावप्रतियोगित्वेन वेत्युक्तम् । साध्यसामानाधिक-
रण्यरूपाया अन्वयव्याप्तेरपि साध्यसम्बन्धिनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगि-
त्वरूपतयाऽसम्भव इत्यतोऽभावोपादानम् । केवलान्वयिमेष्यत्वादि-
हेतुकस्थले चाभावप्रतियोगित्वेन लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषय-
ताभ्रम एव प्रसिद्ध इति नाव्याप्तिरिति सर्वत्र भ्रमस्याप्रामाणिकत-
या स्वयमन्यथा केवलान्वयित्वं निरुक्तमिति बोध्यम् ।

एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमिति । यथायथमन्वयसहचारान्व-
यव्याप्तिस्थले व्यतिरेकसहचारव्यतिरेकव्याप्ती निवेद्य केवलव्यति-
रेकित्यमुभयव्याप्तिं निवेद्य चान्वयव्यतिरेकित्वं निर्वाचयमित्यर्थः ।

केवलान्वयितोऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इत्यभिधेयत्वसाध्यक-
केवलान्वय्यनुमानलक्षणसंगमनपरे मूलग्रंथेऽभिधेयत्वं यद्वि श-

शब्दोध्यत्वरूपं विवक्षितं तदा यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्व-
मनभिधेयमप्युपतिष्ठत इत्यग्रिमग्रंथविरोधः । प्राचीनमते शब्दा-
श्रयत्वस्याकाशपदाशक्यत्वेऽपि शब्दोध्यत्वरूपाभिधेयत्वेऽवि-
वादात् । अन्यथा शब्दादुपतिष्ठते इत्यस्यैव व्याघातादित्यतो
व्याचष्टे । अभिधेयत्वमिति । अनभिधाने । अभिधेयत्वशून्यत्वात्म-
केऽभिधेयत्वशून्यत्वरूपाभिधेयत्वविपक्षताविरहप्रसंज्ञकत्वरूपं त-
द्याघातकत्वं न सम्भवतीति व्याघातपदमन्यथा व्याचष्टे । वि-
पक्षत्वसिद्धिरिति । विपक्षादिपदेन विपक्षतयाऽभिमतस्यानभिधाने
तत्र शब्दप्रमाणाप्रवृत्तेस्तदप्रवृत्तौ च न्यायसाध्यपरार्थानुमानस्या-
नवकाशात् परं प्रति तस्य विपक्षत्वसिद्धेरसम्भव इति भावः ।

(चि०) अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्व-
मनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाऽभिधेयत्वविपक्षस्यान-
भिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् । एवं चाभिधेय-
त्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न ।
व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि,
व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केव-
लान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेऽत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । न चात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वं च नानेति वाच्यम् ।
अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः ।

(दी०) ननु व्यावृत्तत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं तच्च लघुगुरुसाधारणं गगनादिनिष्ठान्योन्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं चेति न व्यभिचार इत्यत आह । एवमिति ।

(गा०) मूलेऽनभिधेयमिति । तच्छब्दानभिधेयमित्यर्थः । उपतिष्ठत

इति । संबन्धिस्मृतौ प्रकारांशे संबन्धग्रहस्यानपेक्षिततया शब्दा-
श्रयत्वस्याशक्यत्वेऽपि तत्प्रकारेण धर्मिणि शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण
धर्मिस्मरणस्य तद्धर्मांशे द्रव्यत्वादिव्यावर्तकानतिप्रसक्तत्वरूपश-
क्यतावच्छेदकत्वग्रहादेव तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य च सम्भवादिति
भावः ।

एतच्चोपलक्षणम्, लक्षणयाऽनभिधेयस्योपस्थितावपि दृष्टान्त-
त्वसम्भावात् शब्दादनभिधेयस्य विपक्षस्योपस्थितावपि तत्र विपक्षत्वे
मानाभावः, शब्दस्य परं प्रति आतोक्तवासिद्धेः, अनुमानं च सा-
ध्याद्यप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्याशङ्क्याभिधेयत्वविपक्षसिद्धिपर्यव-
सायिसाध्याप्रसिद्ध्यानास्कंदितमभिधेयत्वपक्षकमनुमानमाह । एवं
चेति । अनभिधेयत्वेऽपि । शब्दादुपस्थितिसम्भवे चेत्यर्थः ।

एतेन विपक्षस्योक्तानुमानेऽपि सामान्यतः साध्यघटकमया
शब्दादनुपस्थितौ शब्देन साध्यादेः प्रतिपादनासम्भवात्परार्थानुमा-
नासम्भवा निराकृतः ।

प्रकृतानुमानेनैव विपक्षत्वधर्मिपर्यन्तस्य सिद्धये धर्मिणमन्त-
र्भावयति । कुतोऽपीति । इत्यनुमानात् । विपक्षसिद्धिरिति शेषः ।
अव्यावृत्तत्वे । सार्वत्रिकत्वे । केवलान्वयि । व्यावृत्तत्वरूपसाध्यवि-
रहि । एवमग्रेऽपि ।

ननु व्यावृत्तत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे “एवमत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्ये”त्यादिना सह व्यावृत्तत्वस्येत्यादेः पौनरुक्त्यमतां
व्यावृत्तत्वमन्यथा व्याचक्षाण एव व्यावृत्तत्वस्येत्यादिना दर्शितं व्य-
भिचारमुद्धृत्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारप्रदर्शनपरमेवमि-
त्यादिग्रंथमवतारयति दीधितौ । नन्विति । अन्योन्याभावेति ।
अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं केवलान्वयित्वमित्याशयेन
निरुक्तव्यावृत्तत्वसाधनमित्याशयः ।

लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वसाध्यकानुमाने कंठ-
प्रीवादिमन्वादादेव धर्मत्वहृतोव्यभिचार इत्यतस्तन्निराकरणाय गु-
रोरप्यवच्छेदकत्वमंगीकरोति । लाघ्वेति ।

व्यावृत्तत्वं यतो व्यावृत्तं तस्य केवलान्वयित्वनिबन्धनमुक्तव्य-
भिचारं निरस्यति । गगनेति । इति न व्यभिचार इत्यत्रेतिना अत-

इत्यर्थकेनोक्तोभयमेव परामृश्यते प्रथमे साध्यसत्त्वान् । गणनादौ च धर्मत्वरूपहेतुविरहाद्व्यभिचारनिरासो बोध्यः ।

मूले केवलान्वयीति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनोऽप्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वाप्रसक्तंरिति भावः ।

नानेति । तथाचैकधर्मनिष्ठ व्यावृत्तत्वादिकं तद्रूपवद्धर्मांतरा-
द्यावृत्तं तस्य च न केवलान्वयित्वसम्भव इत्यतो न व्यभिचार इति
भावः । तयोः । अनुगतयोः । सिद्धिः ।

(चि०) तत्र न तावदव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः
केवलान्वयी, तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेऽप्यत्यन्ताभा-
वात्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात्,
नापि आश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः तस्य
नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यम् । यत्र हि
प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो
वर्त्तते, तथा च नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रति-
योगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो
वर्त्तताम् । तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न ।
पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्र-
यस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्व-
यी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वात् । अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वान् ।

(दि०) नन्वभावप्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभे-
दान्नानैव, अनुगतव्यवहारस्तु कथं चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्मा-
नुगमादेवं च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याशङ्कते ।
तत्रेत्यादि । यत्र हीत्यादिरभ्युपगमवादः । वस्तुतस्तु भूतला-
दिदेशे समये च तस्य वर्त्तमानत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च ।

(गा०) ननु अव्याप्यवृत्त्यभावादेः केवलान्वयित्वाकथनात्तन्निरा-

करणं मूलेऽयुक्तम् । यदि च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवं दर्शयितुं यस्य यस्य केवलान्वयित्वं सम्भावितं तस्यैव तथात्वं निराकर्तुमयमुद्यमस्तथाऽपि अभावप्रतियोगित्वादेस्तथात्वस्य प्रदर्शितत्वात्तदनिराकरणेन न्यूनतेत्यत आह दीधितौ । नन्विति । प्रतियोगित्वादिकमित्यादिनाऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरिग्रहः । अभावादीत्यादिनाऽवच्छेदकपरिग्रहः । विशेषणतावच्छेदकेति । स च धर्मोऽभावत्वादिकः । एवं चोक्तरीत्याऽभावप्रतियोगित्वादेर्यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य च न केवलान्वयित्वमिति भावः । एवं चेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वासम्भवे चेत्यर्थः । अभ्युपगमवादः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वाभ्युपगमेनोक्तिः ।

तादृशविरोधस्य स्वयमनभ्युपगमात्प्रकारांतरेणाश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वं निराकरोति । वस्तुत इति । तुल्यत्वाच्चेत्यनेतरं नोक्ताभावः केवलान्वयीति पूरणीम् । देशः । स्वप्रतियोगिसमवायिघटाद्याश्रयो बोध्यः । स्वप्रतियोग्याश्रयसत्त्वदशायामुत्पन्नस्य नाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनो वाऽऽश्रयनाशाधीनगुणनाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनोऽधिकरणे प्रत्ययस्यानुभविक्तया तत्र वर्तमानतेति भावः ।

तादृशप्रत्यये विवादसंभवात्समये च कालिकविशेषणताया एव सम्बन्धतया दैशिकविशेषणतासंबन्धेन तादृशनाशाभावस्य केवलान्वयित्वाक्षतेराह । आकाशाभावतुल्यत्वाच्चेति । यथा आकाशाभावस्यावृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपाभावप्रतियोगितया न केवलान्वयित्वं तथा तन्नाशस्यावृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तदात्मकाभावप्रतियोगित्वाच्च केवलान्वयित्वमित्यर्थः ।

(चि०) अधाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा सत्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेन्न । अत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव, अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति ।

(दी०) अभावाभावस्येति सावधारणम् । भावत्वात्, यदाहुराचार्याः 'स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता'इति । प्रतियोग्येवेति । प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः, तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात् । असाधारण इति । प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्त्वम् ।

(गा०) प्रतियोगिनोऽभावाभावत्वनियममंतरेणाकाशस्य प्रतियोगितया स्वाभावाभावत्वव्यवस्थापनं न संभवतीति अभावाभावस्येति मूलमभावाभावस्यैवेत्यर्थकतया वर्णयति । अभावेति । वाच्यत्वादेः किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावाभावत्वेऽपि भावत्वस्याभावाभावत्वव्याप्यत्वं निर्युक्तिकमतो भावपदं प्रतियोगिपरतया व्याचष्टे । भावत्वादिति । प्रतियोगित्वस्याभावाभावत्वनियतत्वं निष्प्रत्यूहमेवाभावाभावत्वस्यैव प्रतियोगितारूपत्वात् । अत्रैवाऽऽचार्यसंवादमाह । यदाहरति ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते प्रागभावदशायामपि तदधिकरणेऽत्यन्ताभावविरहसत्त्वात्तस्य च प्रतियोगिरूपत्वासंभवात्प्रागभावादेरेव तद्रूपता तथा चात्यन्ताभावाभावः प्रतियोग्येवेति मूलासंगतिरत आह । प्रागभावादेरिति । तदभावरूपतया । प्रागभावाद्यभावरूपतया । तस्यापि । प्रागभावादेरपि । प्रतियोगित्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । घटाद्यसाधारणधर्मरूपाद्विशेषकंबुप्रीदिमत्त्वादेर्मदाभावत्वविरहादसाधारणो धर्म इति मूलस्य यथाश्रुतार्थासंगतेराह । प्रतियोगितावच्छेदक इति ।

(दी०) अथान्योन्याभावात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः, स च क्वचित्तादात्म्यं क्वचित्च संयोगादिरिति चेत् ? यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वं च व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते, प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मिथस्तथात्वमानुभविकम् । न च तत्सम्बन्धवत्त्वं च तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वबुद्धिवत्

कचित् सम्बन्धवत्त्वयुद्धिर्विशेषदर्शनतपोपयुज्यते न च स्व-
तो मानाभावात् । अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्ब-
न्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् ? प-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न
तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्वं तुल्यमेव । अनति-
प्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने
कानुगमसम्भावनाऽपीति । व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात् तद्व्यभावविलयप्रसङ्गो भवतां तदभावविलोप-
प्रसङ्गो वेति ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्ध एवात्यंताभावान्योन्या-
भावसाधारणोऽभावभाव इति योजना । अन्योन्यात्यंताभावसाधा-
रणः । अन्योन्यात्यंताभावयोः साधारणः । स च संबंधविधयाऽवच्छे-
दकः । कचित् । भेदप्रतियोगितायाम् । कचित् । संसर्गाभावप्रतियो-
गितायाम् । प्रतियोगिसंबन्धवत्ताज्ञानस्याभाववत्ताज्ञानाप्रतिबंधकतया
न प्रतियोगिसंबन्धस्याभावाभावत्वमिति समाधत्ते । यद्वत्वे हीति ।
ज्ञात इत्यंतं न प्रतीयत इति व्यवह्रियत इत्युभयान्वयि । तथा च यद्-
भावव्याप्यत्वादिनाऽगृहीतयद्धर्मवत्ताज्ञानं यत्प्रतीत्यनुत्पादे यद्भाव-
वत्ताव्यवहारे वा प्रयोजकमित्यर्थः । यदाधिकरणे कदापि कस्यापि
तदभावभ्रमो न जातस्तदभावप्रतीतेः प्रतियोगिप्रताप्रतीत्यनुत्पादे
अप्रयोजकत्वात्तस्यैव तद्भावात्मकत्वमिति नियमासम्भवः अतो-
ऽभावव्यवहारस्यापि निवेशः । व्यवहारश्च सामान्यतः सर्वत्र संभव-
तोति न व्यवहारविषयत्वाभावे नियमभंग इति शंकापि ।

मिथस्तथात्वमिति । परस्परप्रतीत्यनुत्पादप्रयोजकत्वं परस्परा-
भाववत्ताव्यवहारप्रयोजकत्वं चेत्यर्थः । तथा च न प्रतियोग्यभावयोः
परस्पराभावत्वानुपपत्तिरिति भावः । तत्संबन्धवत्त्वम् । प्रतियोगिसंब-
न्धवत्त्वम् । ताद्विषयः । अभावप्रतीत्यनुत्पादादिप्रयोजकयोर्विषयः ।
ननु प्रतियोगिसंबन्धप्रकारकसिद्धिसत्त्वेऽपि अभावप्रत्ययानुत्पादस्या-
नुभाविकतेत्यत आह । कचिच्चेति । विशेषदर्शनतया व्यावर्तकधर्म-
दर्शनतया । न स्वतः । न व्यावर्तकधर्मदर्शनमपुरस्कृत्य । न तस्याभा-

वविरोधित्वम् । किं तु तत्सम्बन्धस्यैवेति शेषः । तत्सम्बन्ध एव तद्-
भावाभावः विरोधिन एवाभावाभावत्वादिति भावः । प्रतियोगिताव-
च्छेदकसंबन्धस्य । घटसंयोगादेः । अभाववति । घटाद्यभाववति
कर्मादौ । संबन्धान्तरेण । कालिकादिना । न तथात्वम् । न संबन्धसा-
मान्येन विरोधित्वम् । तुल्यमेव । प्रतियोगिसाधारणमेव ।

कचित्प्रतियोगिनः कचित्त्वावच्छेदकस्याभावाभावत्वकल्पने
कल्पनाभेद इति कल्पनैक्यानुसंधातसंबन्धस्याभावाभावत्वमित्युक्तं
दूषयति । अनतिप्रसक्तये चेति । अनतिप्रसक्तये । घटसंयोगादेः पटा-
द्यभावाभावत्ववारणाय । अनुगमसंभावनाऽपि । अनुगमस्यैककल्पना-
पि । स्वान्तर्भावादिति शेषः । तद्वति । गुणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेद-
कसंयोगादिसम्बन्धवति । अभावविलयप्रसङ्गः । स्वाभावसत्त्वेन तद्-
भावासत्त्वप्रसङ्गः । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्ध एवाभावाभाव
इति यदुच्यते तदाह । भवतामिति । भवताम् । प्रतियोगिरूपाभाष-
प्रतियोगितया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नभावस्य केवलान्वयित्वं
खण्डयताम् । तद्भावेति । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगुणाद्यभावा-
भावेत्यर्थः । विलोपप्रसङ्ग इति । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धा-
प्रसिद्धेरिति भावः । तादृशगगनाद्यभावस्याभावाप्रतियोगित्वं
स्वमते इष्टमेवेति भवतामित्युक्तम् ।

(चि०) उच्यते-वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्यं केवलान्वयित्वम्, आकाशात्यन्ताभावा यद्यपि
प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथाऽपि न स
वृत्तिमान् इत्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी
तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतो
ऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् ।

(दी०) लक्षणं परिष्कुरुते । वृत्तिमदित्यादि । आकाशस्य तद्-
भावाभावत्वमित्यभ्युपगममात्रम्, भाववति तद्भावासरूपप्रतीत्या
हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्प्यते न चेह तथा, अभावप्रति-
योगित्वं स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमधस्तात् । अभावप्रतियोगित्वं

चाप्रयोजकम् । एवं च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति
सूचयितुं वृत्तिमदिति । अत एव ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च समवायेन
ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवायादिना सम्बन्धेनाभाव-
प्रतियोगित्वेऽपि विषयतया परम्पराम्बन्धेन स्वरूपसम्ब-
न्धेन च केवलान्वयित्वम् । संयोगाद्यभावोपसङ्गहाय च प्रति-
योग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्यः । आकाशाभावोऽपि
च यथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथोक्तमधस्तात् । वृत्तिमत-
स्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमिति वार्थः । व्याप्यवृत्तित्वार्थकं
वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् । तादात्म्येनाभिधे-
यस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदखिलमालोकनीयम् ।

(गा०) पूर्वपक्षिणा लक्ष्याप्रसिद्धा लक्षणासम्भवस्योक्तत्वात्
लक्ष्यप्रदर्शनमेवोचितं न तु लक्षणाभिधानं लक्षणस्य प्रागेवाक-
त्वादत आह । लक्षणमिति । गगनाभावादिसाध्यकानुमानानां ल-
क्ष्यतानिर्वाहाय लक्षणे विशेषणांतरं प्रक्षिपतीत्यर्थः । आकाशा-
देः स्वाभावाभावत्वस्य निर्युक्तिकतया आकाशाभावादिसंग्रहा-
याभावे वृत्तिमत्त्वविशेषणदानमयुक्तमित्यालोच्य तत्र मूलकृतोऽनि-
र्भरमाह । आकाशस्येति । घटादेरिवाकाशस्यापि स्वाभावाभाव-
त्वमविशेषात्स्यादित्याशङ्क्य तद्विशेषं दर्शयति । भाववतीति । भावो
घटादिरूपः प्रतियोगी । तदभावासत्त्वप्रतीत्या । तदभावाभाववत्त्वप्र-
तात्या । इह । अनुत्तिस्थले । न तथा । न प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावा-
भाववत्त्वप्रत्ययः सम्भवतीति शेषः । प्रतियोगिमत् एवाप्रसिद्धमिति
भावः । अधिकरणविनिर्माणेन च ननुल्लेखी प्रत्ययो न सम्भवति
अभावादिपदोल्लेखी सम्भवन्नपि प्रकृतेऽसिद्ध इति नाधिकरणा-
नुपपत्तगगनाभावाभावप्रत्ययबलाद्गगनस्य तथात्वमिति शंकावसरः ।

ननु गगनस्य स्वाभावाभावत्वानुपगमे तस्य स्वाभावप्रतियोगि-
त्वानुपपत्तिरित्याशंकायामाह । अभावप्रतियोगित्वं च स्वरूपसम्ब-
न्ध एव न तूकाभावाभावत्वम् । अधस्तात् । व्याप्तिवादे ।

ननु प्रतियोगित्वमभावाभावत्वानात्मकमपि तद्व्याप्यतया तत्सा-
धयेदेवेत्यत आह । अभावप्रतियोगित्वं चेति । आकाशादेः स्वाभा-
वाभावत्वविरहेऽपि प्राचां केवलान्वयिलक्षणे वृत्तिमत्पदोपादानं
सम्बन्धावेशपनिवेशसूचकतया सूक्ष्मयति । एवं चेति । सम्बन्धवि-
शेषनिवेशप्रयोजनमाह । अत एवेति । ज्ञानस्य । सर्वगोचरज्ञानस्य ।
समवायेनेति । सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपीत्यग्निमेणान्वयः ।
अवच्छेदकत्वघटितलक्षणमनुसृत्याह । ज्ञानविषयत्वादेश्चेति । विष-
यतया ज्ञानस्य । परपरासम्बन्धेन । स्वसमवायिविषयत्वरूपेण ज्ञान-
त्वस्य, स्वरूपसम्बन्धेन च ज्ञानविषयत्वाद् । केवलान्वयित्वम् । तेषां
केवलान्वयिताघटकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वादिति
भावः । प्रतिषेधगितायां केवलान्वयिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
दानं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यस्य निवेशाभिप्रायेण । तत्र प्रकृतसम्बन्धनिवेशेन च प्रतियो-
गितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेद्यम् ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं यदि स्वप्रतियोगिसमाभा-
धिकरणो यस्तदन्यत्वं तदा संयोगादेरपि केवलान्वयित्वापत्तिः सं-
योगाभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वाभा-
वात् । नापि तत्तद्भावनिष्ठं यत्तत्तद्भावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
तद्व्यन्ताभाववत्त्वम्, तत्सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमे
तद्दोषस्यैव दुर्वारत्वात् । किं तु स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेव
एवं च तद्विशेषणकस्याभावस्यैव स्वपदार्थतया गगनाद्यभावप्रति-
योग्यधिकरणाप्रसिद्धा न तद्भावस्य तत्त्वमिति तथाविधाभावान्त-
राप्रतियोगित्वमादाय गगनादेः केवलान्वयित्वापत्तिरत आह ।
आकाशेति । अधस्तात् । व्याप्तिवादे । केवलान्वयितावच्छेदक-
सम्बन्धसामान्ये यद्भावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयार्किकादिधिक-
रणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वम्, यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितान-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यं वा वि-
षयक्षणीयं तच्च आकाशाभावादिसाधारणमिति भावः ।

मूलोक्तविशेषणस्याप्रतियोगिविशेषणतथैव गगनाविवारणे उ-
भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो गौरवादयुक्त इत्याशये-
नाह । वृत्तिमत इति । वृत्तिमत्त्वं प्रकृतसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयो-

गादिना संयोगादेर्न केवलान्वयित्वम् । तादृशाभावेति । प्रतियोग्यन-
धिकरणवृत्त्यभावेत्यर्थः । यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं किञ्चिद्
वृत्तिमत्त्वे सति तच्छून्यत्वमिति फलितार्थः । अतो जगत एव
किञ्चिद्देशकालादिवृत्तित्वविशिष्टतद्भावात्मकप्रतियोगिमत्तया स्व-
रूपसम्बन्धस्य केवलान्वयिताद्यटकत्वस्थले प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यप्रसिद्धिरिति दोषानवकाशः ।

प्रकारान्तरेण संयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वमुपपादयत आ-
काशादिकं च वारयतो वृत्तिमत्पदमपि सार्थकं कुर्वतोऽन्यस्य मत-
माह । व्याप्यवृत्तित्वार्थकमिति । अभावविशेषणम् । अभावविशेषण-
बोधकम् । व्याप्यवृत्तित्वं चेत् यद्यवाच्छिन्नवृत्तिकागत्यत्वं तदा संयोगा-
द्यभावस्यातथात्वात्संयोगादावतिप्रसंगः यद्यनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वं
तदा कालिकसंघभावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावस्य तद्वृत्ति-
कालेऽपि तदनधिकरणदेशावच्छेदेन वर्तमानतया केवलान्वयिनो
ऽसंग्रहप्रसंगः । तदभावस्य घटत्वादेः समवायेन व्याप्यवृत्तित्वात् ।
येन सम्बन्धेनाभाववत्ताज्ञानं यत्प्रतियोगिमत्ताज्ञानविरोधि तेन
सम्बन्धेन व्याप्यवृत्त्यभावीयतत्प्रतियोग्यन्यत्वनिर्देशे च गौरवामे-
त्यस्वरसः ।

ननु तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतायाः वृत्तिमत्त्वस्य
चाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनाभिधेयत्वाद्यवाच्छिन्नस्य केवलान्वयि-
त्वानुपपत्तिरत आह । तादात्म्येनेति । अभिधेयस्य अभिधेयत्वाव-
च्छिन्नस्य । व्याप्तिवदिति । यथा व्याप्तिशरीरेऽधिकरणत्वादिस्थले
सम्बन्धित्वमात्रं निवेशितं तथाऽत्रापि तन्निवेशनीयमित्यर्थः ।

(वि०) ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केव-
लान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वा-
च्यम् । प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धाद्धटादौ प्रमे-
यत्वमनुमतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि केव-
लान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः ? प्रमेयत्व-
मत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किं तु प्र-
मेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः । प्रमेयत्वपक्षके चास्ति-

त्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् । तथा च घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव ।

(दी०) प्रमाजातीयंति । तथा च तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वम् । न चैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः, तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धया तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात् कचिदपि तादृशोभयवत्त्वापत्तीतेस्तस्यात्थात्वात् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते । तथाऽपीति । अस्तित्वसाध्यस्य । घटवृत्तित्वसाध्यस्य ।

(गा०) ननु प्रमाजातीयविषयत्वरूपत्वेऽपि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयितानुपपत्तिर्द्वारैव अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्तीनां विशेषरूपेणाभावप्रतियोगित्वापत्तेरतोऽनवच्छेदकत्वघटिततया लक्षणं परिष्कार्यमिति मूलाशयं प्रकाशयति । तथा चेति । अनवच्छेदकं यद्रूपं तेन रूपेण केवलान्वयितीति विवक्षणीयं तेन घटादेर्न घटत्वादिना केवलान्वयित्वं किं तु मेयत्वादिनैवेति नियमोपपत्तिः । इत्थं च । अप्रतियोगित्वस्थाने प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशने च । अप्रतियोगित्वघटितलक्षणे द्रव्यगुणभेदयोः प्रतियोगिव्यधिकरणद्रव्यभेदत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिविरहान् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यमित्युपपन्नमसंगतिः ।

द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वमिति । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्येन लक्षणघटकत्वादिति भावः । अन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वस्येष्टत्वाद्वित्वादिनेत्युक्तम् । आदिना धर्मांतरसाधारणाश्रित्वादिपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । गगनाभावादेर्घटाविद्युतित्वविशिष्टत्वे

न न केवलान्वयित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तादृशधर्मावच्छिन्नस्य । प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य । अधिकरणवृत्तितायाः । अधिकरणसम्बन्धितायाः । विवक्षितत्वादि । तथा च तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्किञ्चिदधिकरणनिष्ठकेवलान्वयिताघटकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तेन रूपेण केवलान्वयित्वमिति लक्षणं करणीयमिति भावः । तादृशोभयेति । विरुद्धोभयेत्यर्थः । तस्यातथात्वात् । विरुद्धयोरुभयत्वस्य सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । सिद्धभावरूपपक्षतामते साध्यसंदेहस्यानपेक्षणात् तथापीत्याक्षेपासंगतेराह । संदिग्धेति । मूले-न प्रमेयपक्षकः । न प्रमेयधर्मिकः । तर्हि किं धर्मिक इत्याशंकायामाह । किंत्विति । भिन्नविषयकः । प्रकृतानुमितिविलक्षणविषयतावान् । तथा चाविलक्षणाविषयताशालेसाध्यसंदेहस्यैवानुमितेहेतुतया सोऽनुपयुक्त इत्यभिमानः । प्रमेयत्वसाध्यकानुमानासम्भवेऽपि प्रमेयत्वपक्षकास्तित्वसाध्यकानुमानमेव केवलान्वय्यनुमानं निष्प्रत्यूहमेवेति शंकां निरस्यति । प्रमेयत्वपक्षकेति । अस्तित्वस्य पदार्थसाधर्म्यरूपस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकानुमानस्यान्वयव्यतिरेकित्वाभिधानं न घटत इत्यत आह दीधितावस्तित्वेति । घटास्तित्वम् । घटवृत्तित्वम् । केवलान्वयिनोऽस्तित्वस्य यत्र साध्यता तत्र संशयानुपपत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहतादवस्थ्यादिति भावः ।

(चि०) अथ पक्षः साध्यषान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो विधानादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् । मैवम् । य एष हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च, न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् । प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येष । यद्वा संशययोग्यतैवानुमानांगं सं-

शयस्य तदानीं विनाशात् । न च साऽपि साधकसा-
धकप्रमाणाभावः, प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणा-
सिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति याच्यम् । पक्षनिष्ठात्य-
न्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन त-
दभावस्यैव योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभाव-
प्रतियोगीति भ्राम्यतः संशय इत्यन्ये । नन्वेकसूत्रवि-
कलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवद्रूपा-
न्तराविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न । अन्वयव्यतिरे-
कव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् । युगपदु-
भयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमनाभावेनोभयोरपि प्र-
योजकत्वे व्यतिरेकोपासना । व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्ति-
त्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते, अत्र
तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

इति केवलान्वायिचिन्तामणिः ।

(दि०) साध्यसिद्धिविरोधी । साध्यसिद्धिनिवर्त्यः । वि-
शेषणविशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषयतामात्रेण प्रतिबन्धकत्व-
मनुभवबलादास्थीयते, न हीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतर-
निश्चयेऽत्र साध्यं न वेदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति ।
पक्षनिष्ठेत्यादि । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य
साध्यसाधकत्वेन । कथंचित् साध्यसिद्धयनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन । तद-
भावस्य । तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्ये
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञान-
विरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् । व्यतिरेकः । वि-

पक्षे हेतोरभावः । व्यतिरेकव्याप्तौ । साध्याभावहेत्वभावयोर्धौ
व्यतिरेकौ साध्यहेतू तयोर्धौ ।

(गा०) विषयवैलक्षण्ये विषयत्वावैलक्षण्यमित्याशयेनाशं-
कते । मूलेऽपेति । समानविषयकावेवेति । तथा चैकस्यानुमित्यवि-
लक्षणविषयताकत्वेऽन्यस्यापि तथात्वमावश्यकमिति प्रमेयत्वभ-
र्मिकसंशयादपि तत्साध्यकानुमितिर्निष्प्रत्यूहवेति भावः । अर्थभेदा-
त् । विषयवैलक्षण्यात् । ग्राह्यत्वेदेहस्याप्रतिबन्धकतया विरोधि-
पदं प्रतिवध्यपरतया व्याचष्टे दीधितौ । साध्यसिद्धीति । साध्यं प-
क्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यसमानविशेष्यकः संशयः कथं सा-
ध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्य इति शङ्कायामाह । विशेष्येति । विरोधि-
विषयतामात्रेणेति । ग्राह्यविरोधिधर्मे प्रकृतधर्मिसम्बन्धविषयता-
मात्रपुरस्कारेणानुभवं दृढयति । न हीति । तदभावस्येत्यत्र तत्पदे-
न पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य परामर्शार्थमप्रतियोगित्वज्ञानान्तं
प्रतियोगित्वज्ञानान्तर्भावेण व्याचष्टे । पक्षेति । तज्ज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वरूपं तद्विरोधित्वमेवात्राप्रतियोगित्वमित्यत्र नञर्थ इति भावः ।
अथ वा प्रतियोगित्वपदमेव प्रतियोगित्वज्ञानपरं प्रतिबन्धकत्वमेव
नञर्थ इत्याशयः । अतस्तत्पदस्य नञर्थविरोधिप्रविष्टज्ञानपरामर्श-
कत्वासम्भवंऽपि न दोषः ।

अवाधितत्वज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया साधकपदस्य सिद्धिका-
रणपरता न सम्भवतीत्यतस्तद्व्याचष्टे । साध्येति । कथंचित् । तादृश-
विरोधिनिश्चयाभावसंपादनेन । साधकपदस्य सिद्धिकारणपरत्वमु-
पपादयितुमन्यथा व्याचष्टे । पक्षनिष्ठेत्यादि । तत्पदस्य विशेषणीभू-
ताभावपरतया कर्मधारयोपगमेऽभावपदवैयर्थ्यमतः पृष्टितपुरु-
षाभिप्रायेण व्याचष्टे । तदभावस्येति ।

केचित्तु तस्येत्यग्रिमेऽभावस्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयि ।
तथा च स्वकल्पाभिप्रायेण कर्मधारय एवावलम्बनीयस्तच्छब्दस्य
विशेषणपरामर्शकताया अपि बहुशो दर्शनात्तच्छङ्कानिरासायाभा-
वपदमित्याहुः ।

अभावप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानत्वेन तज्ज्ञानाभावस्य पक्षताघट-
कत्वे साध्याभाववान्पक्ष इति निश्चयदशायां पक्षताव्यवहारप्रसङ्ग

इत्यतस्तत्साधारणप्रतियोगितावच्छेदकं दर्शयति । साध्येति । साध्य-
विषयतानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वविषयताशालिनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।

प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोस्तुल्यवित्तवेद्यत्वानुपगमे साध्या-
भाववान्पक्ष इति ज्ञानस्य न साध्यांशे प्रतियोगितावगाहित्वं किं
त्वभावांश एव तदनुयोगितावगाहित्वमतो नोक्तरूपेण तत्सङ्ग्रहः ।
एवं साध्यांशे कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगित्वप्रकारकधीवार-
णाय साध्यांशे प्रतियोगित्वप्रकारकधियः सम्बन्धविशेषावगाहित्वे-
नैव निवेशनीयतया प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धौ च तदीयसंसर्गा-
भानादपि न तयोरुक्तरूपेणानुगमसम्भवः । एवमभावसाध्यके प्र-
तियोगिमत्त्वावगाहिवाधबुद्धेरसङ्ग्रहश्चेत्यतः प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृत-
साध्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तदुभयमनुगमयति । साध्यविशि-
ष्टेति । तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं चागत्याऽननुगतमेव धाव्य-
मिति ध्येयम् ।

सपक्षसत्त्वादिरूपगमकतौपयिकगणने व्यतिरेकपदेन विपक्षा-
सत्त्वस्यागणनाद्व्यतिरेकावेकलवादित्यत्र व्यतिरेकोपासनेत्यत्र व्य-
तिरेकश्चेत्यत्र च व्यतिरेकपदस्य तद्रूपार्थकतां स्फुटयति । व्यतिरेक
इति । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकतां व्यवस्थाप्य व्यतिरेकस्य
सहचारविधया तादृशव्याप्तिग्राहकत्वेनानुमित्युपयोगित्वं व्यतिरेको-
पासनेत्येतेनाभिहितमतः पुनर्विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिरासमात्रद्वारा
व्यतिरेकव्याप्तिग्राह्ययोगिताभिधानं विरुध्यते व्यतिरेकव्याप्तेर्वि-
शिष्टोपादानेनैवान्वयव्याप्तिग्रहे तदनपेक्षालाभात् केवलान्वयिन्यु-
क्तशङ्कानुदयेन तदनपेक्षाभिधानमप्यसंगतमतो व्यतिरेकव्याप्ताविति
मूलस्यान्वयव्याप्त्यर्थकतामाह । व्यतिरेकेति ।

(दी०) अत्र वदन्ति—साध्याभाववददृष्टित्वमेव व्याप्ति-
लौघवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च । यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
साध्याभाववति हेतोरदृष्टित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यमिद्धिः
फलम् । साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरदृष्टित्वं गृह्यते तेन
सम्बन्धेन पक्षधर्मताधीः कारणमिति नातिप्रसङ्गः । आकाशादेस्त-
थात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः । निविशतां वा तत्र सा-

ध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा । अथ साध्याभाववदवृत्ति-
त्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादेरूपं व्याभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेना-
नुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमाधारणमिति चेत् ? स्या-
देवं यदि व्यापकताज्ञानं व्याभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् । न चैत्रम्,
बह्व्यभाववदवृत्तिर्भूम इति ज्ञाने हि बहिर्त्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं
तदवच्छेदकत्वं च सम्बन्धमर्यादया भामते । धूमसमानाधिकर-
णास्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्त्वमित्यत्र च बहिर्त्व-
त्वेन बहिर्त्वे प्रतियोगितात्वाविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वाविशिष्टाभाव
इति विषयविरोधविरहात् । विशिष्टस्य बहिर्त्वस्यावच्छेदकत्वेन
प्रकारान्तरानुसरणे च सुतराम् । मणिमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिबन्ध-
कतायां मानाभावात् ।

(गा०) केवलान्वय्यनुमानं स्वातंत्र्येण खंडयितुमुपक्रमते । अत्र वदं-
तीति । व्याप्तिः । अनुमित्यौपयिकीत्यर्थः । एवकारेण केवलान्वयिसा-
ध्यकसाधारणव्यापकसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यौपयिकत्वव्यवच्छे-
दः । लाघवादिति । व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लघुशरीरत्वा-
दित्यर्थः । व्यापकतागर्भस्यासौ बहिर्त्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकविशे-
षणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुविशेषणसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वाभावतुल्यशरीर-
त्वेऽपि अनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकबहिर्त्वत्वादेः साध्यसामाना-
धिकरण्यस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवं बोध्यम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानहेतुतामतेऽधिकविषयविषयतानां द्विधा
हेतुविषयतायाश्च निवेशात्कारणतावच्छेदकगौरवान्न विनिगमना-
विरहेणोभयव्याप्योरनुमितिप्रयोजकतेति भावः

एतन्मतेऽवच्छेदकलाघवमुक्त्वा कल्पनालाघवमाह । प्रायश
इति । साधनभेदेऽपीति । साधनतावच्छेदकभेदादिनि भावः । तथा च
धूमत्वालोक्त्यावच्छिन्नार्त्तिकबहुविधपरामर्शानां बह्व्यभाववदवृ-
त्तित्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षनिश्चयत्वेन एकमेव हेतुत्वं कल्प्यते व्या-
पकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकविशेषघटिततया तद-

वच्छिन्नप्रकारकज्ञानहेतुतायाश्च हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिभेदेन भेद इति गौरवम् ।

न च व्यापकताया हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटितत्वेऽपि व्यापकताघटकपदार्थानां विषयताकूटं निवेद्यमाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाः सामान्यतः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदककौटौ निवेशनीयतया व्यापकताज्ञानहेतुतामतेऽपि न धूमत्वालोक्तत्वादिभेदेन तद्भेद इति वाच्यम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञानवारणाय तद्धमावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्येन तद्धर्मण चावच्छिन्ना या प्रकारता तद्वत्त्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया ऽनुगमासम्भवात् ।

स्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सामान्यतो धर्मविशिष्टत्वेन निविष्टपरामर्शप्रकारतानामनुगमः संभवतीति तु न सम्यक् । तादृशपरंपरायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् जातिविशेषत्वादिना धूमत्वावगाहिनो जातिविशेषवद्वापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिश्चेति भावः ।

वद्वयभाववति धूमादेः समवायादिना वृत्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तावपि हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगादिना ऽवृत्तित्वस्य प्रवेशनीयतया एकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमपरसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वमवगाहमानज्ञानादनुमित्यापत्तेर्वारणाय विशिष्य सम्बन्धौ निवेद्य एकसम्बन्धघटितव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयतया विभिन्नसम्बन्धेन व्याप्येषु धूमरूपविशेषादिषु व्याप्तेर्भेदस्ताद्विषयकपरामर्शकारणताभेदश्चावश्यक इति प्रायश इत्युक्तम् ।

अथ हेतुतावच्छेदकमनिवेद्यं व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिज्ञानोत्पत्त्याऽनुमित्युत्पत्तेरावश्यकतया व्यभिचारस्य हेतुतापतानुपपत्तिरिति चेन्न । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारक (१)निश्चयत्वेन हेतुत्वात् । वस्तुतः पक्षवृत्तित्वेन निश्चीयमानधूमत्वाद्यवच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयं विना

पक्षकृत्तत्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशयस्यानिवृत्तेः पक्षेऽप्यव्यभिचारिसामान्याभावकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जितस्य सम्भवेनाव्यभिचारांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि पक्षेऽव्यभिचारिनिश्चयस्यासम्भवेन धूमत्वादिविशिष्टे व्यभिचारग्रहस्यानुमित्युत्पत्तिविरोधित्वात्

अथ धूमलोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षता धूमलिंगकपरामर्शस्यैव सहकारिणी नालोर्कलिंगकपरामर्शस्येति नियमानुपपातः । तथा च सिद्धिकाले धूमलिंगकानुमितीच्छासत्त्वे धूमपरामर्शसत्त्वे च यद्यत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मिका सामग्री फलं जनयति तस्यास्तदानीमसति धूमपरामर्शे सति चालोकपरामर्शेऽप्यावश्यकतया अनुमितेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । एतन्मते हि पक्षता लिंगविंशपनियंत्रिता नोपेयते अपि तु तत्तल्लिंगकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरहकूटविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा एकैव पक्षता नानालिंगकपरामर्शसहकारिणी तत्र च नातिप्रसङ्गशंकापि । न चैवमेकत्रातंतानां परामर्शविशिष्टेच्छाभावानां निवेशे तेषां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण बहुतरकारणताधिक्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सिद्धिकाले विनाऽपि धूमलिंगकेच्छामालोर्कलिंगकेच्छावलाद् धूमलोकोभयलिंगकसमूहालंबनपरामर्शाद् धूमलिंगकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारेण तत्तल्लिंगकानुमितौ तत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वासम्भवादुक्तरीतेः सर्वैरैवादर्णयित्वात् ।

तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छानां स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टानुमितीच्छात्वेनानुगम्यैक एवाभावः सिद्धौ विशेषणतया निवेश्य इत्यप्याहुः ।

वस्तुतस्तु यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले सिद्धिकाले कदाऽप्यनुमितिर्न जाता तत्रेच्छाविरहविशेषतसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वम् । यत्र वा सिद्धिकाले एकलिङ्गकपरामर्शमात्रसत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमितिसाधारणरूपेणैवेच्छा जाता तत्र तत्त्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वसम्भावलिङ्गभेदेन न पक्षताभेद इति तत्रैव परामर्शस्य साधनभेदेन कारणत्वाभेद इत्यभिप्रायेण प्रायश इत्याद्यभिहितम् । अत एव लिङ्गविशेषेणा-

पीत्यादिपूर्वग्रन्थाविरोधः । (१)

ननु धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे तदवच्छेदकनि-
श्चयत्वशरीरे धूमत्वालोक्तवाद्यवच्छिन्नाकोटिकसकलसंशयाना-
मनुगतैनाननुगतैरेव वा भेदस्य एकत्र निवेशनीयतया वह्नि-
व्याप्यधूमवानये वह्निव्याप्यालाकवान्न वेत्यांशिरुसंशयादनुमि-
त्यनुदयापात्तिः । न च संशयत्वघटकव्याप्यविषयताभिन्नत्वमनुमि-
तिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां निवेशनीयमित्युक्तज्ञानीयधू-
मादिविषयतायाः संशयत्वाघटकतया तत्संग्रह इति वाच्यम् । प्र-
त्येककोटिनिश्चयीयनिषयतानिरिक्तविषयतायाः संशयेऽप्रामाणि-
कतया निश्चयीयव्याप्तिविषयताया एव विपरीतकोटिविषयतासहि-
तायाः संशयत्वघटकत्वात् । स्वनिष्ठसंशयत्वघटकीभूतविषयतान्य-
व्याप्यविषयताशून्यं यद्यत्तदन्यव्याप्यवत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमे
तत्तत्संशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदकूटपर्थवसानात्तावतां भे-
दानां विशेषणवशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताया बाहु-
ल्यप्रसङ्गादिति चेन्न । व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयभेद एव
निवेशनीयो न तु धूमत्वालोक्तवाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयानां
तत्तद्रूपेण भेदकूटं धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकव्याप्यान्तरनिश्च-
यानात्मकव्याप्यवत्तासंशये उपस्थितव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावविष-
यकत्वमपि कल्प्यते तादृशाभावमानविरोधिनो व्याप्यवत्तानिश्च-
यस्य व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्य वा प्राक् सत्त्वे तदुत्तरं जायमानो
धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकोऽपि संशयो व्याप्यत्वपर्याप्तप्रकारता-
वच्छेदकताकनिश्चयरूप एवेति तादृशानिश्चयसामान्यास्तत्राक्षतत्वा-
दिति ततो जायत एवानुमितिरिति न कश्चिद्दोष इति ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकालीनभावाभावसंशयस्य, तदुभय-
समुच्चयवैलक्षण्यनिर्वाहो न विरोधिविषयकतया सम्भवति अनु-
पस्थितविरोधस्य प्रकारत्वासम्भवात् तत्संसर्गतायाश्चाप्रामाणिक-
त्वात् । एतदुनुरोधेन तदुपगमे संशये, कोटिविषयताया एव विल-
क्षणाया उपगंतुमुचितत्वात् । तथा च संशयत्वघटकविलक्षण-
कोटिविषयताभिन्नत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां

(१) वस्तुतस्त्वित्यादिः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

निवेशनीयम् । वैलक्षण्यं च तस्याः पदार्थांतररूपं क्लृप्तांतर्गतं वेत्य-
न्यदेतत् । न च विरोधानुपस्थितिदशायां न भावाभावयोः संश-
योऽपि तु तदुभयसमुच्चय एवेति विरोधस्य निर्वलसंशये प्रकारत-
यैव भानमिति वाच्यम् । भावाभावयोरविरोधज्ञानप्रसङ्गेन तदुभ-
यसमुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात् । न च तदानीं संशयसमुच्चयौ
द्वावेव नाभ्युपगम्ययादिति वाच्यम् । प्रत्येकं स्वकार्यजनने बाधका-
भावात् तुल्यबलसामग्र्योः परस्परफलाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा
संशयोच्छेदात् इत्याहुः ।

अन्ये तु संशय भावाभावोभयप्रकारतानिरूपिता एका विशे-
ष्यता समुच्चये तु प्रकारताभेदेन तद्भेद इत्युभयोर्वैलक्षण्यमेवं चा-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितव्याप्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
कत्वमेव सर्वसाधारणव्याप्यवृत्ततिश्चयत्वम् । भावद्वयोक्तिकः सं-
शयो न प्रामाणिकः धूमवान् जलत्ववान्वा ऽयमित्यत्राभावद्वयस्या-
पि भानोपगमात् अभावभासकसामग्र्यसत्त्वे विरोधाग्रहे समुच्च-
यस्यैवोपगमात् । विरोधग्रहदशायां तस्यैव विरोधिप्रकारकनिश्च-
यसामग्रीसहितस्य तत्प्रकारकालौकिकविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतयोभयप्रकारकज्ञानस्यैवासम्भवात् । निश्चयसामग्री च तदभाव-
प्रकारकज्ञानसामग्र्यसमवाहिततत्प्रकारकज्ञानसामग्री न तु निश्चय-
त्वावच्छिन्नसामग्री निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात्तदसिद्धेः
पीतत्वशङ्कत्ययोर्विरोधित्वेन ज्ञायमानयोर्दोषावशेषलौकिकसामग्री-
वशादेकधर्मिण्येकनिश्चयविषयतयाऽभावद्वयोक्तिकज्ञाने संशयत्वा-
सम्भवात् । असति दोषविशेषे लौकिकसन्निकर्षादौ च उपनयव-
शात् एकधर्मिणि तादृशयोर्निश्चयासम्भवेन च तादृशप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वदन्ति । तदसत् ।
अभावत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुमत्तापरामर्शस्य व्याप्यप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतायामभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेन
तादृशपरामर्शस्य निश्चयत्वानुपपत्तेः । न च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्र-
कारताभिन्नप्रकारतात्वेन विरोधिप्रकारतानिवेशनायं दोष इति
वाच्यम् । यत्र विरोधिकोटेरपि साध्यव्याप्यतया भानं तादृश-
संशयस्य दुर्वारत्वात् ।

एवं शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेनाभावप्रकारकस्य नीलपर्वतत्वादिवि-

शिष्टे व्याप्यवत्तावगाहिनस्संशयस्य न्यूनाधिकधर्मावच्छिन्नयोर्भावा-
भावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरक्यासम्भवात् । नीलरू-
पवत्तावच्छेदेन बह्विव्याप्यवत्तानिश्चयदशायामपि तादृशसंशयो-
त्पत्त्या तत्र नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया बह्विव्याप्याभावप्र-
कारतानिरूपितत्वाभ्युपगमासम्भवात् । न च तादृशसंशय एवा-
सिद्धः । एकधर्मपर्याप्तकाटिद्वयधर्मितावच्छेदकताकवुद्धरेव संशय-
त्वादिति वाच्यम् । यदंशमानप्रयुक्तं संशयत्वं तद्ज्ञानेऽधिकस्य
एकतरकोटिधर्मितावच्छेदककोटौ मानेऽप्यधिकं त्विति न्यायेन
संशयत्वस्यावश्यकतया तुल्यबलसामग्रीभ्यां तादृशज्ञानजनने
बाधकविरहेण तथाविधज्ञानमेव न जायत इत्युक्त्यसम्भवात् ।

संशये कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छे-
दकभावः समुच्चये तु न तथा एवं चाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तानवच्छिन्नतत्प्रकारकविशेष्यताकत्वं निश्चयत्वमित्यपि न युक्तम् ।
अविरुद्धतया ज्ञायमानद्वंद्वोपस्थितभावाभावोभयविशिष्टधर्मिविष-
यकज्ञाने विशृंखलधर्मिविषयताद्वयोपगमे ज्ञानस्य समूहालंबनतया
एकवाक्यताविरहेण समासानुपपत्त्या धर्मिविषयताद्वयस्यावच्छेद्याव-
च्छेदकभावध्रौढ्येण तादृशज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तरिति दिक् ।

भावद्वयमात्रकाटिकोऽपि संशयोऽभावमानसामग्न्यसत्त्वेऽनुभव-
सिद्धः समानबलसामग्रीसंबलनसिद्धेश्च उक्तसामग्रीप्रतिबन्धकताया
अप्रामाणिकत्वात् । संशयत्वे च कोट्यंशं लौकिकविषयताविरहस्य
प्रयोजकतया कथितदोषविशेषजनितनिश्चये तदभावानर्वाहात् ।
लौकिकविषयता च साक्षात्त्वजातिव्यंजकविषयता सा च दोषविशे-
षजन्यज्ञानेऽप्यस्ति, शङ्कः पीत इत्यादिभ्रमानन्तरं पीतिमानं साक्षा-
त्करोमीत्यनुद्यवसायोदयात् । एवं चाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वादि-
ना व्याप्यप्रकारकविषयताया निश्चयत्वघटकत्वेऽतिप्रसंगो दुर्वार
एवेत्यपि वदन्ति ।

इदं तु बोध्यम् । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये कोटिद्वय-
प्रकारितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते एवं च किञ्चित्प्रकार-
कत्वानवच्छिन्नव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमेव व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं धूमा-
लोकादिपरामर्शसाधारणमनुमितिजनकतावच्छेदकम् तत्र च न का-
चिदनुपपत्तिः । असेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहाच्च तत्प्रकारक-

त्वस्य तत्प्रकारित्वावच्छिन्नत्वशंकाऽपि । संशयत्वं वा मानसत्व-
व्याप्यजातेरव्याप्यवृत्तिः सवेत्र संशयस्य मानसताया एवोपगमा-
त् । चक्षुःश्रुतिर्वादिमहार्मिकसंशयदशायां पर्वतो पश्यामीत्यनु-
व्यवसायश्च संशयस्य पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाक्षुषादि-
ज्ञानस्य कल्पने तद्विषयकतयैवोपपादनीयः । संशयत्वस्य चावच्छे-
दकं तत्तद्विषयविषयकत्वावच्छिन्नतत्कोटिविषयकत्वमेव । एवं च
पक्षाविशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छेदेन (१)-
संशयत्वाभाववत्त्वमेव पक्षे व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वं वाच्यम् ।
बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिर्व्याप्यालोकवान् वा पर्वतो बहिर्व्या-
प्यधूमवान् भूतलं बहिर्व्याप्यधूमवन्न वेत्यादिसंशये च पर्वतविशेष्य-
कत्वावच्छिन्नधूमप्रकारकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभावोऽनुभवासिद्ध-
एव, पर्वते धूमं न सन्देह्यति प्रतीतेस्तत्र सर्वानुभवासिद्धत्वादिनां
नानुपपत्तिः । चाक्षुषादज्ञानस्यापि संशये सङ्करभयेन नानैव संश-
यत्वानि स्वीक्रियन्ते तदभावकूटवत्त्वमेव निश्चयत्वघटकमनंतहेतुता-
वच्छेदकभेदेनानंतराणत्वकल्पनापक्षया कतिपयसंशयत्वजात्यभा-
वघटितनिश्चयत्वेन सर्वसाधारणकारणताकल्पने लाघवात् ।
जातेरव्याप्यवृत्तिता च मिश्रादिभिरपि स्वीकृतेति नापसिद्धांत-
भीतिः ।

भवतु वा संशयत्वजातिव्याप्यवृत्तिरेव तद्विशिष्टनिरूपितत्वं
संशये कोटिविषयताया एवोपेयते । भवतु वा संशयानिश्चययोर्वि-
षयताभेदः तं विना संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।
एवं च संशयत्वविशिष्टज्ञानरूपतत्त्वस्य पक्षाविषयतानिरूपितव्या-
प्यविषयतायां निवेशात्सर्वसामंजस्यमित्यादिकमालोचनायम् ।

धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभावादीनां पृ-
थक् पृथक् परामर्शविशेषणतायाः सहकारिताया वा अनुरोधात्
साधनतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यक इति केचि-
द्दीधितिकारानाक्षिपन्ति । तत्र विषयतासम्बन्धेन तत्तदप्रामाण्य-
ग्रहविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयतानां
कारणतावच्छेदकत्वम् । आलोकादिविषयताया धूमाभावाद्विघटि-
संशयः (१) पक्षाविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावच्छेदेन—इति
पन्थाः ।

तन्मत्वग्रहे स्वातन्त्र्येण भानेऽपि तादृशभ्रमत्वग्रहविशिष्टधूमादिवि-
षयताभेदस्त्वात्तदानीमालोकादिपरामर्शादनुमितिः । अप्रामाण्यप्र-
हासत्वे च कालान्तरीणतद्ग्रहविषये तद्विशिष्टभेदापगमानुपपत्तिः ।

यस्तु तस्तु कारणतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतायां किञ्चिद्धर्मविशिष्ट-
विषयताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । विषयतायां धर्मवैशिष्ट्यं च
स्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानि-
रूपितत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विषयतावैशिष्ट्यं
च स्वरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्व-स्वरूपकज्ञान-
विशेष्यभूतज्ञाननिरूपितत्व-स्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वै-
तन्नित्यसम्बन्धेन वाच्यम् । तादृशी च विषयता धूमाद्यप्रामाण्य-
जानीयधूमादिप्रकारतानिष्टेति ज्ञानभेदेन विषयताभेदमते न किञ्चि-
दपि इति केचित्समादधति ।

परे तु जनकतावच्छेदकप्रकारतायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वं फलोत्पा-
दाप्रयोजकं तदवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानमकिञ्चित्करम्, एवं च
हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानहेतुतावादिनां व्याप्यप्रकारतायामवच्छे-
दकतया धूमत्वाद्यभानेऽपि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या
घटिव्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानाद्धूमाभाववति धूमप्रकारकमिदं
ज्ञानमित्यप्रामाण्यग्रहदशायां घटिव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्र-
मत्वाग्रहे जायत एवानुमितिः, यत्र नानुमितिस्तत्र तादृशभ्रमत्वग्रह
एव कल्प्यते व्याप्यधर्मान्तरानिश्चयस्थले व्याप्यधूमादिनिश्चयेऽप्रा-
माण्यग्रहसत्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य धर्मिणि संशयसंभवेन
तद्धर्मिविशेषकज्ञाने तादृशाभावघटितभ्रमत्वसंशयस्यौचित्याव-
र्जिततया प्रायशः संभवात् । एवं च व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटित-
भ्रमत्वज्ञानाभाव इति परामर्शस्य विशेषणं सहकारी वा न तूदा-
सानधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव इति न किञ्चि-
दनुपपन्नम् । यत्साध्यपक्षकस्थले व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषाव-
च्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहदशायामितरानुमितिकारणसमुदायस-
त्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहनियमस्तत्साध्यपक्षक-
स्थलाभिप्रायकमेवैतल्लाघवाभिधानमिति वदन्ति ।

ननु सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिपक्षे सामानाधिकरण्यप्रवि-
ष्टसाध्यसम्बन्धत्वमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकसम्बन्धताप्रयोजकं

त्वस्य तत्प्रकारित्वावच्छिन्नत्वशंकाऽपि । संशयत्वं वा मानसत्व-
व्याप्यजातिरव्याप्यवृत्तिः सवेत्र संशयस्य मानसताया एवोपगमा-
त् । चक्षुःत्वधिकर्पादिमिदमिकसंशयदशायां पर्वतं पश्यामीत्यनु-
व्यवसायश्च संशयस्य पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाक्षुषादि-
ज्ञानस्य कल्पने तद्विषयकतयवोपपादनीयः । संशयत्वस्य चावच्छे-
दकं तत्तद्विषयविषयकत्वावच्छिन्नतत्कोटिविषयकत्वमेव । एवं च
पश्चाद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छेदेन (१)-
संशयत्वाभाववत्त्वमेव पक्षे व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वं वाच्यम् ।
बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिर्व्याप्यालोकवान् वा पर्वतो बहिर्व्या-
प्यधूमवान् भूतलं बहिर्व्याप्यधूमवान् वेत्यादिसंशये च पर्वतविशेष्य-
कत्वावच्छिन्नधूमप्रकारकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभावोऽनुभवासिद्ध-
एव, पर्वते धूमं न सन्देह्यन्ति प्रतीतिस्तत्र सर्वानुभवासिद्धत्वादिति
नानुपपत्तिः । चाक्षुषादिज्ञानस्यापि संशये सङ्करभयेन नानैव संश-
यत्वानि स्वीक्रियन्ते तदभावकूटवत्त्वमेव निश्चयत्वघटकमनन्तहेतुता-
वच्छेदकभेदेनानन्तकारणत्वकल्पनापक्षया कतिपयसंशयत्वजात्यभा-
वघटितनिश्चयत्वेन सर्वसाधारणकारणताकल्पने लाघवात् ।
जातेरव्याप्यवृत्तता च मिश्रादिभिरपि स्वीकृतेति नापसिद्धाति-
भीतिः ।

भवतु वा संशयत्वजातिरव्याप्यवृत्तिरेव तद्विशिष्टनिरूपितत्वं
संशये कोटिविषयताया एवोपेयते । भवतु वा संशयनिश्चययोर्वि-
षयताभेदः तं विना संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।
एवं च संशयत्वविशिष्टानरूपतत्त्वस्य पश्चाद्विषयतानिरूपितव्या-
प्यविषयतायां निवेशात्सर्वसामंजस्यमित्यादिकमालोचनायम् ।

धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभावादीनां पृ-
थक् पृथक् परामर्शविशेषणतायाः सहकारिताया वा अनुरोधान्
साधनतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यक इति कचि-
द्दीधितिकारानाक्षिपन्ति । तत्र विषयतासम्बन्धेन तत्तदप्रामाण्य-
ग्रहविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयतानां
कारणतावच्छेदकत्वम् । आलोकादिविषयताया धूमाभावादिघटि-

(१) पश्चाद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावच्छेदेन—इति
कचिदुपाठः ।

तन्मत्वग्रहे स्वातन्त्र्येण भानेऽपि तादृशभ्रमत्वग्रहविशिष्टधूमादिवि-
षयताभेदस्त्वात्तदानीमालोकादिपरामर्शादनुमितिः । अप्रामाण्यप्र-
हासत्वे च कालान्तरीणतद्ग्रहविषये तद्विशिष्टभेदोपगमाच्चानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु कारणतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतायां किञ्चिद्धर्मविशिष्ट-
विषयताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । विषयतायां धर्मवैशिष्ट्यं च
स्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानि-
रूपितत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विषयतावैशिष्ट्यं
च स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्व-स्वनिरूपकज्ञान-
विशेष्यभूतज्ञाननिरूपितत्व-स्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वै-
तन्नित्यसम्बन्धेन वाच्यम् । तादृशी च विषयता धूमाद्यप्रामाण्य-
जानीयधूमादिप्रकारतानिष्ठेति ज्ञानभेदेन विषयताभेदमते न कश्चि-
द्दोष इति केचित्समादधति ।

परे तु जनकतावच्छेदकप्रकारतायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वं फलोत्पा-
दाप्रयोजकं तदवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानमकिञ्चित्करम्, एवं च
हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानहेतुतावादिनां व्याप्यप्रकारतायामवच्छे-
दकतया धूमत्वाद्यभानेऽपि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या
घटिव्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानाद् धूमाभाववति धूमप्रकारकमिदं
ज्ञानामन्यप्रामाण्यग्रहदशयां घटिव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्र-
मत्वाग्रहे जायत एवानुमितिः, यत्र नानुमितिस्तत्र तादृशभ्रमत्वग्रह
एव कल्प्यते व्याप्यधर्मान्तरानिश्चयस्थले व्याप्यधूमादिनिश्चयेऽप्रा-
माण्यग्रहसत्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य धर्मिणि संशयसंभवेन
तद्धर्मिविशेष्यकज्ञाने तादृशाभावघटितभ्रमत्वसंशयस्यौचित्याव-
र्जिततया प्रायशः संभवान् । एवं च व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटित-
भ्रमत्वज्ञानाभाव इति परामर्शस्य विशेषणं सहकारी वा न तूदा-
सानधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव इति न किञ्चि-
दनुपपन्नम् । यत्साध्यपक्षकस्थले व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषाव-
च्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहदशायामितरानुमितिकारणसमुदायस-
त्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहनियमस्तत्साध्यपक्षक-
स्थलाभिप्रायकमेवैतल्लाघवाभिधानमिति वदन्ति ।

ननु सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिपक्षे सामानाधिकरण्यप्रवि-
ष्टसाध्यसम्बन्धत्वमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकसम्बन्धताप्रयोजकं

तद्व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे च सम्बन्धभाननियामकस्य दुर्वच-
तेत्याशंकां निरस्यति यत्सम्बन्धेति । उक्तव्याप्तिघटकसाध्याभावप्र-
तियोगितायामवच्छेदकतया भानमेव विधेयतावच्छेदकतया सम्ब-
न्धभाननियामकमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तेः साध्यसाधनसामानाधिकरण्याघटितत्वे पक्षे कदा-
चित्संयोगेन हेतुमत्ताज्ञानादेवानुमितिः कदाचित्समवायादिनेत्यत्र
किं नियामकम् ? व्याप्तेस्तद्व्यतिरेकत्वे च तादृशसामानाधिकरण्यघटक-
साधनीयसम्बन्धेन पक्षे साधनवत्ताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तन्निग्रम-
इत्यत आह साध्याभाववति येन सम्बन्धेनावृत्तित्वमिति । यत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तेरभाव इत्यर्थः । नातिप्रसङ्गः-नाभ्रान्तस्य समवायेन
धूमादिमति धूमाद्यनुमितिप्रसंगः ।

ननूक्तव्याप्तेरवृत्तिसाधारणतया तद्व्यतिरेकाऽप्यनुमितिर्भ्रान्त-
स्य स्यादित्यत आह आकाशादेरिति । तथात्वेपि-साध्याभाववदवृ-
त्तित्वेपि । अभ्रान्तस्य तत्र पक्षधर्मताज्ञानविरहाच्चानुमितिः ।

नन्वेवमपि व्याप्तिभ्रमं विना नावृत्तिहेतुकानुमितिर्नित्यनुभवा-
ध्याहन्येतैवेत्यत आह निविशतां वेति । वाशब्दोऽनास्थायां, उक्ता-
नुभवस्य सविवादत्वात् । तत्र-तादृशव्याप्तावपि । साध्यसामानाधि-
करण्यमिति । तथापि दर्शितलाघवाक्षतेरिति भावः ।

वृत्तिमत्त्वनिवेशेनैवोक्तानुमितिवारणसंभवे साध्याधिकरणांश-
निवेशो निरर्थकः, हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यनिश्चयदशायामनु-
मित्यापत्तेर्व्यापकतापरामर्शहेतुताविचारोपदर्शितरीत्या निराससंभ-
वादित्याशयेनाह वृत्तिमत्त्वं वेति । वृत्तिमत्त्वं-व्याप्यताघटकसम्ब-
न्धेन संबंधित्वम्, अतस्तादात्म्यसंबन्धेनाकाशादेरपि द्रव्यत्वादिव्या-
प्यतोपपत्तिः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभावसाध्याभाववद्वृत्तिभेदरूप-सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वस्य प्रत्येकं हेतुत्वेऽननुगमः । एकतरस्यैव हेतुत्वं
विनिगमनाविरहात् दुर्वचम् । साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्वशरीरेऽधिक-
स्याधिकरणस्य निवेशेन गौरवेऽपि तद्व्यतिरेकत्वेऽनुभवविरोधः, अनु-
मितिहेतुताप्रयोजकस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वस्याविशेषादिति,
तादृशव्याप्योस्तद्विषयधियोर्वाऽनुगमे व्यापकसामानाधिकरण्य-
स्य तद्विषयो वाऽनुगतरूपाक्रान्ततया व्यापकसामानाधिकरण्यशरीर-

नुमितिहेतुः स्यादित्याशङ्कते अथेति । व्यभिचारधीरिति । साध्या-
भाववद्वृत्तित्वधीरित्यर्थः । विरोधिधीविषयत्वेनेति । उक्तरूपेण व्याप्ति-
द्वयमनुगमय्य तद्विषयकत्वेन ज्ञानानुगमः शिरोवैष्टनेन नासिकास्पर्श-
तुल्य इति व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन ज्ञानानुगमकरूपेण हेतुताया-
मेव तात्पर्यम् । व्यभिचारबुद्धिम्-साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धिम् । नचै-
वमिति । व्यापकताधियः साध्याभाववद्वृत्तित्वधीप्रतिबन्धकत्वमेव
नेत्यर्थः, मानाभावादिति भावः ।

ननु बन्धभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्नित्वे
धूमवद्बन्धभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमानाद्वह्नित्वधर्मिकतादृशाव-
च्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिनो ज्ञानस्य ग्राह्याभा-
वावगाहितया विरोधित्वमविवादमेवेत्याशङ्क्य ग्राह्याभावावगाहि-
नोऽपि ज्ञानस्य विशेष्याद्यंशे समानप्रकारकस्यैव विरोधिता,
जानित्वादिना भासमानवह्नित्वादौ अवच्छेदकत्वावगाहिबुद्धिं प्रति
वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्ने तत्रानवच्छेदकत्वधियोऽप्रतिबन्धकत्वात्, एवं
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावगाहिप्रतियोगिज्ञानं प्रत्येवाभावज्ञानं
विरोधं अन्यथाऽतिप्रसंगादित्याशयेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाभिम-
तज्ञानयोरसमानप्रकारकत्वं व्यभिचारज्ञाने ग्राह्यस्यावच्छेदकत्वस्य
सम्बन्धताप्रदर्शनेन तत्संबन्धानवगाहित्वं च दर्शयति वह्न्यभाववद्बु-
त्तिरिति । वह्नित्वं स्वरूपेणेति । भासते इत्यग्निमेणान्वयः । स्वरूपेण
ज्ञानं निष्प्रकारकमानं न तु सप्रकारकमानं वह्नित्ववदभाववृत्तिर्धूम
इति वह्नित्वत्वावच्छिन्नविषयकधीविरोधित्वेनानुगमे च स्वरूपतो
वह्नित्वत्वावगाहिनो वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानस्यासंग्रहो बोध्यः ।
सम्बन्धमर्यादयेत्यनेन तदंशे निष्प्रकारकत्वमपि दर्शितम् ।

विषयविरोधिर्विरहादिति । विरोधिताप्रयोजकविषयताविरहादि-
त्यर्थः । अवच्छेदकत्वतदभावरूपविषययोर्विरोधस्य निर्विवादान्तया य-
थाश्रुतासंगतेः । विशिष्टस्य-महानसीयत्वादिरूपाविशेषणान्तरधर्मिता
वच्छेदकतापन्नस्य । अवच्छेदकत्वेन-धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेन, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्त्या । प्रका-
रान्तरानुसरणे-अवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकानर्वाच्छन्नकिञ्चिद्धर्म-
पर्याप्तिमत्स्वविवक्षणे । महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छे-
दकतायाः पर्याप्त्यवच्छेदको न शुद्धवह्नित्वादिमात्रवृत्तिधर्मः स्यान्नवृ-

तिस्वात् । तथा च तादृशधर्मानवच्छिन्नबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छेदक-
त्वादिधर्ममादाय वह्नित्वादेर्धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमिति भा-
वः । वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकदितरानवच्छिन्नप्रतियोगिता-
निवेशो वा ।

न च विशिष्टपर्याय्यवच्छेदकतायाः वह्निवै प्रत्येकं द्वित्वादिव-
द्भावसौलभ्येन यथाश्रुतमेव साध्विति वाच्यम् । एवं सति महान-
सीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तः ।

साध्यतावच्छेदकघटकयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोः प्रत्ये-
कमवच्छेदकत्वपर्यामिविरहेण तदनतिरिक्तस्य विशिष्टस्याप्यनव-
च्छेदकताया दुर्वारत्वात् । सुतरामिति । विषयविरोधविरहादि-
त्यनुपपद्यते । उक्तव्यभिचारज्ञाने दर्शितरीत्या परिष्करणेऽपि व्या-
पकताप्रविष्टाभावस्य धर्मितप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वा
भानादिति भावः ।

ननु व्यभिचारव्यापकताज्ञानयोर्मणिमन्त्रादिन्यायेन परस्परविरो-
धिता न तु ग्राह्याभावावगाहित्वेनेति समानप्रकारकत्वमनपेक्षि-
तमत आह मणीति । इदमुपलक्षणम्—व्यापकताज्ञानस्य व्यभिचार-
धीविरोधित्वेऽपि सामानाधिकरण्यविषयतायास्तरुपितहेतुविषय-
तायाश्च प्रतिबंधकतानवच्छेदकतया पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषय-
तायाः तादृशधीप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वेन परामर्शकारणतावच्छे-
दके निवेशासंभवाद्बहिर्व्याप्यो धूमो धूमवान् पर्यंत इत्यादिसमू-
हालम्बनरूपाद्व्यभिचारधीविरोधिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपि
बोध्यम् ।

(दी०) व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभाविकं न
वा यौक्तिकम् । ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात् । अन्यथा जातित्वेनाऽनु-
भवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वग्रहेऽपि
तत्प्रसङ्गात् । एतेन केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानमेवानुमितिहेतु-
रित्यपि परास्तम् । सर्वजनानुभवसिद्धानुमितिभावे धूमादिदर्श-
नानन्तरं जायमाने गृह्यमाणव्यतिरेकवह्नादिज्ञानेऽसम्भवाच्च ।

प्रमेयत्वादेश्च घटादिवृत्तित्वं केवलान्वयित्वेन कथञ्चित्तद्वृत्ति-
धर्मव्यापकत्वेन वाऽनुमेयम्, न तु ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमिति-
रानुभविकी ।

(गा०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुमितेर्भ्रमं विनोपपादनाय
गुरुशरीराणि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयो-
जिका वाच्येत्यत आह व्यापकतेति । ज्ञानादिमानित्यनुमितेरिति ।
स्वरूपतो ज्ञानत्वादिविधेयतावच्छेदकायगाहानुमितेरित्यर्थः । अथा-
गादिति । यद्धर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहस्तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकमनुमितिर्विषय इति नियमस्य
भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकस्थले सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानम् केवलान्वयिसाध्यकस्थले तु व्यापकसामा-
नाधिकरण्यज्ञानं हेतुरित्युक्तौ बह्वचभाववद्वृत्तित्वाज्ञानात्स्वरूपतो
बह्विद्वादिविषयिण्या बहिमानयमित्याद्यनुमितेर्निर्वाहात् विषयतया
केवलान्वयिनो ज्ञानस्य साध्यतानुसरणम् । वाच्यत्वत्वादेरखंडधर्म-
त्वाभावेन स्वरूपतोऽभानात्तद्वच्छिन्नसाध्यकोपेक्षा । निर्धर्मिताव-
च्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य व्यभिचारग्रहाप्रतिबध्यतया
सधर्मितावच्छेदकस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वानवगाहितया च न तस्य
ज्ञानवानित्यनुमितिहेतुतासंभव इति ध्येयम् ।

रूपान्तरण व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शस्य स्वरूपतो
विधेयतावच्छेदकभासकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति । तन्मात्र-
वृत्तिधर्मपुरस्कारेण तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतस्तद्ध-
र्मभासकत्वोपगमे । जातित्वेन-जात्यन्तरसाधारणेन, व्यापकताव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वग्रहाज्ञातिप्रसंग इत्याशयेनाह अनुभवत्वव्या-
पकेति । प्रत्यक्षत्वानुभवत्वसाधारण्यवारणायानुभवत्वव्यापकेति
अनुभवतदन्यवृत्तित्यर्थकम् । स्मृतित्वव्यावर्तनायानुभववृत्तित्वनि-
घेशः । सत्तागुणत्वव्यावर्तनाय गुणत्वव्याप्येति किञ्चिद्गुणावृत्त्यर्थ-
कम् । तथात्वग्रहेऽपि-व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहेऽपि । तत्प्रसंगात्-
स्वरूपतो ज्ञानत्वविषयकानुमितिप्रसंगात् । न चोक्तरूपेण व्यापक-
तावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकज्ञानानुमित्यजनकत्वे-
ऽपि ज्ञानत्वत्वेन तद्ग्रहस्य तादृशानुमितिजनकत्वमविरुद्धमिति

धाच्यम्, तथासत्यसति सिद्धिविशेषादिरूपतादृशानुमितिप्रतिबन्धके ज्ञानत्ववत्त्वानयमित्येतावन्मात्राकारिकाया अनुमितेर्विलोपप्रसंगात् ।

यत्तु-स्वरूपतो यत्र ज्ञानत्वादिकं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया भासते तादृशाद्व्यापकतावच्छेदकत्ववज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शज्ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिः, यत्र च ज्ञानत्वत्वादिनैव तत्तथा भासते तादृशाद्व्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववत्समानाधिकरणहेतुमानयमिति परामर्शज्ज्ञानत्ववद्वानयमित्याकारानुमितिरिति-कैश्चिदुच्यते । तदसत्—व्यापकतावच्छेदकजातिविशेषवज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यत इव तादृशज्ञानत्ववज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यतोऽपि ज्ञानवानयमित्यनुमितेरयोगात् । तादृशपरामर्शयोरविशेषणैकस्मादेव तादृशानुमितिर्नान्यस्मादिति फलवैषम्यस्यानुभवविरुद्धत्वात्, अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । ज्ञानत्ववज्ज्ञानवानयमित्याकारानुमितिर्द्विधा-ज्ञानत्वविषयिणी कदाचित् कदाचिज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिरिति नियमस्य तावताप्यनिर्वाहाच्च ।

तद्धर्मवच्छिन्नतरावृत्तित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानात्तद्धर्मप्रकारेण साध्यानुमितिस्तत्रैतत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्धर्मस्य यादृशं भानमनुमितावपि तस्य तादृशं भानमिति नियमः । अतो व्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववदितरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिज्ञानात् ज्ञानत्ववानयमित्यनुमितिः, व्यापकतावच्छेदकज्ञानेतरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शश्च ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिरिति तु सूक्ष्मदर्शिनः ।

प्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावज्ञानमनुमितिहेतुः, तत्र साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतोऽपि भानसंभवात्तदीयसाध्यतावच्छेदकतुल्यानुमितौ तद्विषयतो नि यमात्र किञ्चिदनुपपन्नमित्यपि वदन्ति ।

तत्तद्वह्निस्वरूपेण प्रतियोगित्वेऽपि वह्निस्वरूपेण प्रतियोगित्वाभावमभ्युपगच्छतः प्रगल्भस्य मते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुः तत्र स्वरूपतोऽपि साध्यतावच्छेदकभानसंभवात्सर्वसामंजस्यमिति ध्येयम् ।

अनु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वे भ्रमे घिना
केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं नेपेयम्, तथा च केवलान्वयिसाध्य-
कहेतुमत्तापरामर्श एवानुमितिहेतुरास्ताम् व्यतिरेकिसाध्यके केव-
लान्वयित्वभ्रमादेवानुमितिरिति विपरीतं कुतो न स्यादित्यत आह-
अत एवेति । ज्ञानत्वत्वाच्चिच्छन्ने केवलान्वयित्वावच्छेदकत्वज्ञानात्
स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानाद्यनुमितेरनुपपद्यमानत्वादेवेत्यर्थः ।
उक्तरीत्या तदुपपत्तिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह-सर्वेति । गृह्यमाणव्य-
रेकवद्गथादीनां न मानसमेवात शकानिरासाय सर्वजनानुभव-
सिद्धानुमितित्वकथनम् । केवलान्वयित्वभ्रमासंभवाय गृह्यमाण-
व्यतिरेकेति ।

नन्वेवं केवलान्वयितया गृह्यमाणवाच्यत्वादेरनुमितिनिर्वाहाय
व्यापकज्ञानहेतुताकल्पनमपि दुर्वारमेव । न च वाच्यत्वत्वमभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति ज्ञानकालेऽपि सम्बन्धविधयाऽभावे वाच्य-
त्वत्वाच्चिच्छन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि असमानप्रकारकं व्याप्तिज्ञानं
संभवत्येवेति न व्यापकताधीहेतुनेति वाच्यम् । अभावत्वावच्छेदेना-
नुयोगितात्वावच्छेदेन वा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानदशायां
साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्य दुरुपपादत्वात् समानप्र-
कारविरोधिज्ञानसत्त्वात् । स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकबाधज्ञानसंभवात् । अ-
भावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं-
बन्धेन प्रकारत्वे तादृशव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावविष-
यकप्रमात्मकविरोधिज्ञानस्यापि सुलभत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वरूपसंबन्धेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानादि-
निष्ठवाच्यत्वविषयतायामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वं प्रसिद्ध्यति । न च
विषयतानिष्ठं सप्रतियोगिकत्वमभावादिनिष्ठन्ततोऽन्यजातीयमेव न
त्वेकजातीयमिति वाच्यम्, मिथो वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकतया एक-
जातीयताया आवश्यकत्वात् । अत एव संयोगसाधारण्यासप्रतियोगि-
कत्वमेवाभावत्वमित्यस्यासंभवं वक्ष्यति विरोधग्रन्थे ।

यच्च-अभावत्वाविषयकं साध्यरूपप्रकारांशे निर्धर्मावच्छेदककं
दर्शितविपरीतज्ञानाप्रतिषेध्यं साध्यीयवदवृत्तिमान्त्याकारकं व्याप्ति-

ज्ञानं तदपि संभवतीति-कस्यचिन्मतम् । तदशुद्धम्-तावताप्यभ्रान्त-
स्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिर्दुरुपपादैव व्यापकताधीहेतुत्वमन्त-
रेण । एवं तद्वत्ताज्ञानं प्रति तदीयत्वसहिताभावत्वेनाभावविषयकमन-
तिप्रसक्तेन तदीयत्वसहितानुयोगिताविशेषत्वेनानुयोगिताविशेषरूपा-
भावत्वविषयकं वा तन्नास्तीत्याकारकज्ञानमेव यथा विरोधि न तु वि-
पयितादिसाधारणतयाऽतिप्रसक्तेन तदीयत्वादिनाऽभावमनुयोगिता-
विशेषं धावगाहमानं तथा हेतुमति साध्यं नास्तीत्याकारकं सा-
ध्यीयत्वाभावत्वाभ्यामभावविषयकं तदीयत्वानुयोगिताविशेष-
त्वाभ्यामनुयोगिताविषयकं वा व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिजनकज्ञा-
नविरोधि न त्वतिप्रसक्ततदीयत्वमात्रेणाभावादिविषयकम् । एवं चा-
भावत्वानवच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वानवच्छिन्नानुयोगितायां वा त-
दीयत्वावगाहि-अभावत्वावच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वरूपेणानुयोगिता-
यां याऽतदीयत्वज्ञानाप्रतिषेध्यं ज्ञानं नानुमितिहेतुः संभवति तदी-
यत्वमात्रेणाभावविषयकसाध्याभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यज्ञान-
दशायामनुमित्यनुपपत्तेरिति उपदर्शितकेवलान्वयित्वग्रहऽनुमिति-
र्दुरुपपादैवेत्याशङ्क्य तत्र केवलान्वयित्वग्रहदशायां तत्साध्यकानु-
मित्यसंभवेऽपि तत्र पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव तत्कार्यस्य पक्षे साध्यसं-
शयनिवृत्त्यादेः संभव इत्याशयेनाह प्रमेयत्वादिति ।

ननु केवलान्वयित्वस्य प्रमेयत्वादावग्रहदशायां घटादौ तत्संश-
यनिवर्तिकाऽनुमितिः कथमभ्रान्तस्योपपाद्यतामित्यत आह कथाञ्चि-
त्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वेनेति । लिङ्गनेति शेषः । व्यापकताज्ञानाद्वटादौ
मेयत्वादिसाध्यकानुमितिवादिमते प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमा-
पकोक्तलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

ननु यत्र स्थले यत्र घटवृत्तिज्ञेयत्वादिर्हेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादि
सहचारज्ञानाभावात्घटवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकता मेयत्वादौ न पू-
र्वं गृहीताऽपि तु यत्र ज्ञेयत्वादिहेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसहचारज्ञा-
नात् ज्ञेयत्वमेयत्वाद्यवच्छिन्नरूपितव्यापकतामात्रं तत्र सिद्धान्ति-
मते घटादौ प्रमेयत्वानुमितिः संभवति न तु प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्ति-
त्वानुमितिरुक्तलिङ्गप्रहादित्यत उक्तं कथाञ्चिदिति । व्यापकत्वनिरूप-
कतया भासमाने ज्ञेयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने उपलक्षणविधया घटादिवृत्ति-
त्वग्रह इति रीत्याऽभावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्याप्रामा

णिकत्वे तु विशिष्टव्यापकताघटकप्रत्येकयावत्पदार्थोपस्थितौ विशिष्ट-
व्यापकताव्याघर्तकविशेष्यव्यापकत्वे निश्चीयमाने विशिष्टस्य
सहचारग्रहमनपेक्षेयव विशिष्टव्यापकतानिश्चयस्य संभवेन तद्वृ-
त्तिधर्मव्यापकत्वरूपलिङ्गस्य प्रमेयत्वादौ निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः ।

(१) व्यापकताज्ञानाद्वृत्तादौ प्रमेयत्वसाधकानुमित्तिवादिमते मे-
यत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमापकोक्तलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति
भावः । ननु प्रमेयत्वादावुक्तलिङ्गसम्भवेऽपि तादृशलिङ्गे घटा-
दिवृत्तित्वसहचारग्रहासत्त्वे तद्व्याप्तिवृत्तिहात्तदनुमित्यसम्भवेन केव-
लान्वयिसाधकानुमितेरावश्यकतेत्यतः कथंचिदिति । उक्तलिङ्गे वि-
शिष्टस्य घटवृत्तित्वादिव्याप्तिग्रहासम्भवेऽपि यद्यद्वृत्तितावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकं तत्तद्वृत्तीति सामान्यमुखव्याप्तिग्रहः सुलभ एव ।
यद्वृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकमपि घटावृत्ति स्यादित्यप्रयोज-
कत्वशङ्कया च नोक्तलिङ्गे घटवृत्तित्वव्याप्तिग्रह इति तु न शं-
क्यम् । घटवृत्त्यधिकरणघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेन निरुक्तलि-
ङ्गस्यैव व्याघातादिति भावः ।

इदमत्रावधेयम् । केवलान्वयिसाधारणव्याप्तेः साध्यसामाना-
धिकरण्यरूपाधिकांशघटिततया गौरवेण तत्साधकानुमाना-
भ्युपगमोऽनुचितः । पक्षवृत्तिहेतुव्यापकं साध्यमिति ज्ञानादेवानु-
मितेः स्वीकरणीयत्वात् । यदि च व्यापकताज्ञाने प्रतियोगि-
त्वादिकं प्रकारः साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने तु संसर्ग इत्यतः
किमपि लाघवं स्यादिति मन्यते, तदा पक्षीयहेतुमत्तावच्छेदेन
साध्यवृत्तावगाहिनः साध्यांशे व्यापकतारूपसंसर्गावगाहित्वेन
हेतुता किं नोपेयते ? व्यापकताज्ञाने वद्वृत्तित्वादिविषयतानिवेशेन
गौरवाच्चेद्विधेयि, तदा प्रमादिरूपसाध्यतावच्छेदकांशे प्रमात्वादि-
रूपविशेषणावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्य प्रमेय-
त्वादिसाधकानुमितिहेतुतां किमुपेक्षसे प्रमात्वविषयतानिवेश-
स्योभयमते तुल्यत्वात् । एकरूपेणावच्छेदकत्वेऽप्यन्यरूपावच्छिन्ने-
ष्ववच्छेदकत्वाभावस्य सुवचत्वात् । असर्वविषयकप्रमाव्यक्तीनां
तत्तद्वृत्तित्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि प्रमा-

(१) इत आरभ्य भाव इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

त्वाद्यवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकतायाः सुघटत्वात् । केवलान्वयि-
हेतुकस्थलेऽपि सर्वविषयकेश्वरीयप्रमायाः, व्यतिरेकिहेतुकस्थले तु
हेतुमद्यावद्विषयकान्यतमप्रमायाश्च केनाऽपि रूपेण हेतुमन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाच्च प्रमात्वसामानाधिकरण्येन
व्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षतेः । विशिष्य हेतुविषयतामनन्तर्भाव्य
कारणताकल्पनं व्यापकतापरामर्शहेतुतावादिनाऽपि शक्यमिति
केवलान्वयिव्यावृत्तव्याप्तेः साधनभेदेऽप्यभेदेऽकिञ्चित्करः । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य प्रामाणिकत्वे
साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुत्वमतेऽपि केवलान्वय्यनुमानं निरा-
बाधमेव । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि
[१] व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिमद्भेदवत् व्यधि-
करणवाच्यत्वव्यतिष्ठावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावरूपव्याप्तेः प्रसिद्धिसम्भवात् । न च व्यधिकरण-
साध्यावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारिहेता-
वपि साध्यावच्छिन्नान्यदीयाभाववदवृत्तित्वाभावमादाय सहिष्णु-
परामर्शसम्भव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसहिता-
भावत्वमात्रावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताया एव व्याप्तिघटकत्वात् ।
धूमीयत्वादिना घटाभावादिमदवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायां अभा-
वनिष्ठावच्छेदकतायां व्यधिकरणतया धूमादेरिव समानाधिकर-
णतया घटादेरप्यवच्छेदकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
योगितावच्छेदकतावदंतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया
व्यधिकरण इव समानाधिकरणेऽपि स्वीकारादित नवीनः पन्थाः ।

अथ समवायित्वेन वाच्यत्ववाच्यामिति प्रतीतिबलाद्भेद एव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको न त्वत्यन्ताभा-
वोऽपि तथा, अतएव दीधितिकृता प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्माव-
च्छिन्नहेतुकस्थले तद्गुणस्य व्यधिकरणतया प्रतियोगिताया अव-
च्छेदकत्वासम्भवेन साध्याभावसजातीयतद्व्यापकाभावप्रतियोगि-

[१] व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वव्यतिष्ठावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावरूपव्याप्तेः-इतिपुस्त-
कान्तरे पाठः ।

तावच्छेदकत्वं निराकृत्य यथाश्रुतमिश्रलक्षणदूषणमपि सङ्गच्छते, अन्यथा समवायित्वादिना प्रमेयत्वादेरपि तादृशप्रतियोगिताच्छेदकत्वसम्भवेन तल्लक्षणनिर्वाहात् । न च तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव न तु तादृशप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावसजातीय इति न तल्लक्षणघटक इति वाच्यम् । समनियताभावैक्येन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यापि स्वसमनियतादृशप्रतियोगिताकाभावरूपत्वादिति चेन्न, समवायितया वाच्यत्ववाञ्छायमिति प्रतीतिवत् समवायितया वाच्यत्ववाञ्छात्रेति प्रतीतेरपि दुर्वारत्वात् ।

माभूद्वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावस्तथाऽपि साध्यवदनिरूपितत्वावच्छिन्नाधेयत्वाभाव एव व्याप्तिः । केवलान्वयिनि साध्यवदनिरूपितत्वं किञ्चिदनिरूपितघटादौ प्रसिद्धं तदवच्छिन्नाधेयत्वाभावस्तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव प्रसिद्धः । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणाधेयत्वं प्रतियोगिनि साध्यवदनिरूपितत्वसत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नाधेयत्वाभावः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तस्य हेतावसत्त्वात्प्रतीत्याप्तिः ।

सत्तादिनिष्ठद्रव्यगुणादिनिरूपिताधेयताः स्वस्वनिरूपकद्रव्यगुणादिरूपाधिकरणभेदाद्भिद्यन्त एव, अत एव द्रव्याद्याधेयतायाः गुणान्यन्तत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नत्वाद्गुणाद्याधेयतायाश्च तदनवच्छिन्नत्वात्तेन रूपेण सत्तादेर्गुणाद्यवृत्तित्वाद्तः सत्तादिनिष्ठगुणाद्याधेयत्वं द्रव्यत्वादि साध्यवदनिरूपितमेव ।

परे तु साध्याभाववद्भूतितायाः साध्यवद्भूतित्वान्यवृत्तित्वत्वेन निवेशः, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तेः अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तितानये साध्याभावस्थले साध्यवद्भेदनिवेशेऽपि तदप्रतीकारात् । एवञ्च केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धान्यन्धताव्याप्तिवारणाय साध्यवन्निरूपितवृत्तौ हेतुनिष्ठत्वं निवेशनीयं, तथाच वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ श्रेयत्वादिहेतुनिष्ठं यत्साध्यवद्भूतित्वं तदन्यवृत्तिराकाशाभावादौ प्रसिद्ध्यति तदभावस्य श्रेयत्वादौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयः । न च तथाऽपि वाच्यं प्रमेयादित्यादौ साध्यवन्निरूपितप्रमेयनिष्ठवृत्तिभिन्नवृत्त्यप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ।

स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्भूतित्वं तज्ज्ञेदनिवेशनेन सामंजस्यात् । य-
दा यत्र हेतुव्यक्तौ लक्षणं संगमनीयं तदा स्वपदेन तस्यैवोपादेय-
तया तत्प्रमेयव्यक्तौ साध्यवन्निरूपिततत्तन्निष्ठवृत्तिभिन्नप्रमेयान्तर-
निष्ठवृत्तिशून्यत्वमादाय लक्षणसमन्वयात् । अवच्छेदकभेदेनाधेयता-
भेदे हेतुनिष्ठत्वस्थाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवं
चोक्तस्थले रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्व एव विशिष्टान्यत्वप्र-
सिद्धिः । हेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वान्यरूपान्त-
रावच्छिन्नसाध्यवद्भाक्त्ववृत्तित्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशसाध्यवद्भू-
तित्वान्या या वृत्तिस्तदनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वस्य विवक्ष-
णीयत्वात् । अवच्छेदकभेदेऽप्याधेयताया अभेदे हेतुतावच्छेदक-
निष्ठं यत्साध्यवद्भूतितावच्छेदकत्वं तदन्यवृत्तितावच्छेदकताशून्यत्वं
हेतुतावच्छेदके निवेशनीयमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकत्वशून्यत्वं हेतौ निवेश्यम् । स्वा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभा-
ववत्त्वमेव स्वावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिः । वाच्यत्वत्वस्यैव तादृ-
शसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तु व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव इति
वदन्ति ।

(दी०) एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानु-
मित्यौपयिकं गौरवात्, व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च । व-
ह्यभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं
धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्यभावसमानाधिकरण्यबुद्धिं कदा-
चिद्विरुद्ध्यात्, न तु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् । व्यतिरेक-
व्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमितिस्तत्त्वेनाननुभवात्, क्लृप्तका-
रणाभावात्, सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवैकाधीनत्वात्, किन्तु
विजातीया । तत्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव । क्लृप्तप्रमा-
णद्वयसमाहारसमशीलं च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिस-
न्धानम् ।

(गा०) अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयिष्यन् व्यतिरेकव्याप-

कताया अप्यनुमित्युपयोगितां खण्डयति एवमिति । गौरवा-
दिति । अस्य साध्याभाववृत्तित्वापेक्षयेत्यादिः । तादृशप्रतियोगित्व-
ज्ञानस्य विजानीयप्रमितिहेतुताया भवतोऽप्यावश्यकत्वाच्छरीर-
गौरवमकिञ्चित्करमत आह व्यभिचारज्ञानेति । व्यभिचारज्ञानघ-
टितसामग्या अनुमितिप्रयोजकत्वे आकांक्षादिज्ञानघटितसामग्या
अपि तथत्वपातेन शब्दादीनामपि स्वतन्त्रप्रमाणताभङ्गप्रसङ्ग इति
भावः ।

ननु हेत्वाभावाभावे हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहरूप-
व्यभिचारज्ञाने हेत्वभावे साध्याभावव्यापकताधीर्विरोधिन्येव व्याप-
काभिमतस्याभावे व्याप्याभिमतसामानाधिकरण्यग्रहे व्यापकता-
ज्ञानस्य प्रतिषन्धकत्वादित्यत आह वन्ह्यभावेति । तत्र-धूमे । कदा-
चिद्विरुद्ध्यादिति । धूमाभावाभावत्वेन वन्ह्यभावसामानाधिकरण्यग्रहे
तुल्यवित्तिवेद्यतया वन्ह्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया धू-
माभावे भानात्तत्र तादृशभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य ग्राह्याभाववगा-
हित्वादिति भावः । प्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया ज्ञाने प्रतियोगि-
त्वाभावज्ञानस्य प्रतिषन्धकत्वं न वास्तवमित्याशयेन कदाचिदित्यु-
क्तम् । न तु धूमत्वेनेति । तत्र बह्व्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धि विरु-
णद्धीति विपरिणतमनुपज्यते । भिन्नप्रकारकत्वादिति । धूमाभावा-
भावत्वप्रकारकत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽपि धूमाभावे प्रतियोगि-
त्वानवगाहनादित्यर्थः ।

ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि पक्षे साध्यनिर्णयो भवति, तस्य
च प्रत्यक्षादिरूपत्वासम्भवेनानुमितित्वमावश्यकमित्यत आह व्य-
तिरेकेति । तत्त्वेन—अनुमितित्वेन । अननुभवादिति । अर्थाप्या-
मीत्यनुव्यवसायस्यैव तत्रोत्पत्तेरिति भावः ।

ननु तत्रानुमितित्वानुभवस्य सविवादत्वेऽपि अनुमितिसाम-
ग्रीजन्यतयाऽनुमितित्वमावश्यकमित्यत आह फलमेति । साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुतायाः फलमत्वादिति भा-
वः । ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितसामग्रीजन्यत्वमपि पृथगनुमि-
तित्वप्रयोजकं वाच्यमित्यत आह सामग्रीभेदेति । एतस्या अपि अ-
नुमितिसामग्र्यन्तरत्वकल्पनायाश्चेत्यर्थः । अनुभवेति । अनुमिति-
त्वानुभवेत्यर्थः । न तु तद्वद्वृत्तित्वज्ञानाजन्यस्यानुमितित्वमित्येवा-

ह किन्त्वित्यादिना । विजातीयेति । अनुमितित्वविरुद्धजातिमती-
त्यर्थः । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात्प्रत्यक्षविजातीयाऽनुमितिप्रमा-
वन् शब्दयामीत्यादिप्रतीतिबलात् शब्दाख्यप्रामित्यन्तरवच्चार्थापया-
मीत्यनुव्यवसायबलादपि विजातीयप्रमासिद्धिर्दुर्वारत्वात् । तस्या
अनुमितित्वाननुभवेऽपि अनुमितित्वे शब्दादिवुद्धेरपि तथात्वप्र-
सङ्गाद्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटिताया इवाकांक्षादिज्ञानादिघटिताया अ-
पि सामग्र्या अनुमितिप्रयोजकतासम्भवादिति भावः ।

नन्वेवं तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह त-
त्करणमपीति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति योजना । अर्थाप-
त्तिः-अनुपपद्यमानो योऽर्थस्तज्ज्ञानम् ।

नन्वेवमन्वयव्याप्तिप्रकारेण साध्याभावव्यापकाभायप्रतियोगि-
त्वप्रकारेण च पक्षे हेतुमत्ताज्ञाने ज्ञानयौगपद्यानुगमे उभयजातीय-
मेकज्ञानमेव स्वीकरणीयमिति जातिसंकरप्रसङ्ग इत्यत आह कल्-
प्तेति कल्पप्रमाणद्वयसमाहारः-शब्दानुमानादिरूपप्रमाणद्वयसम्बल-
नम् तत्समशीलं, युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम्-अर्था-
पत्यनुमानयोः संबलनम् तथा च यथा तत्रैकसामग्र्या बलवत्त्वा-
न्नैकदा मिथो विजातीयद्वयसामग्रीसमावेश इति न कल्पानुमिति-
त्वशब्दत्वादीनां सङ्करस्तथा प्रकृतेऽपि सामग्र्या बलवत्त्वकल्पने
चानुभवानुरोध एव विनिगमकः । फलसन्देहे च या सामग्री गुरु-
शरीरा तस्या एव बलवत्त्वं कल्प्यते, तस्या दुर्बलत्वे स्वीयफले-
च्छाविशिष्टत्वेन तत्प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया इच्छया समं
तत्प्रविष्टकारणानां विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुसामग्र्याः
प्रतिबन्धकताबाहुल्येन गौरवात् । न चाभ्येच्छासत्त्वे स्वभावतो
बलवत्सामग्र्यैव फलजननात्तदानीमुत्तेजकबलेन स्वभावदुर्बलसा-
मग्रीफलवारणाय स्वफलेच्छाविरहविशिष्टाया दुर्बलसामग्रीफले-
च्छाया एव बलवत्सामग्र्यामुत्तेजकत्वं वाच्यं, दुर्बलसामग्र्यां च
बलवत्सामग्रीफलेच्छाविरहविशिष्टा स्वफलेच्छा विशेषण वाच्यम्,
तथाच दुर्बलसामग्र्यां नाधिकप्रवेश इति किं तस्या गौरवेणेति
वाच्यम् । इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छाया यत्र विशेषणत्वं तत्रेच्छा-
तद्विरहयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिब-
न्धकताधिक्यम्, यत्र चेच्छाविशेषविरहविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं

न तु विशेषणत्वं तत्र तयोरेव मिथस्तथात्वे विनिगमनाविरह इ-
ति प्रतिबन्धकत्वस्यालपतात्वमिति गुरुसामग्या एव बलवत्त्वौचि-
स्यात् ।

वस्तुतो बलवत्याः सामग्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छाविरह-
विशिष्टाया इच्छाया नोत्तेजकत्वं किन्तु विनिगमनाविरहभयेनेच्छा-
मुत्तेजकीकृत्य एकप्रतिबन्धकत्वं स्वफलेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्य चा-
न्यप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तावदेव उभयदिशीच्छादशायां दुर्बल-
सामग्रीफलप्रतिबन्धापत्तिरिति दुर्बलसामग्यामिच्छानविरहयो-
रेकत्र निवेशेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यमतिस्फुटमेव । प्रकृते च व्यति-
रेकव्यामिज्ञानघाटेना सामग्री गुरुशरीरा एतादृशव्यामेरधिकपदार्थ-
घटितत्वात् अधिकपदार्थांश्च भ्रमत्वज्ञानाभावादिनिवेशाच्चेति दिक् ।

(दी०) अथ निर्णयं विना सिद्धीच्छागथापत्तेरनु-
त्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साऽप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्व-
स्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । न चैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथा-
त्वापत्तिः । इच्छामत्त्वेऽपि कालान्तरे वा तद्विरहमत्त्वेनैककाली-
नत्वाद्यतीन्द्रियघाटनप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिभि च-
ञ्च । अनुमितौ चैव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभे-
देनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । प्रयोजकत्वं च न
अनकत्वमसम्भवात्, न व्याप्यत्वं मानाभावादित्यादेरमकृदावे-
दितत्वाच्च । एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजक-
मित्यापि परास्तम् ।

साध्याभावव्यापकाभावप्राप्तियोगिधर्मत्वेन व्याप्यत्वानुमानात्
प्राप्तद्वसाध्यकत्वानुमानारस्यपि केचित् ।

(गा०) साऽपि-अन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्यधीरपि । अनुमितिरिति ।
तथाच न तत्करणं प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

नन्वन्वयव्यभिज्ञानाजन्यतया पक्षताजन्याऽपि सा न प्रकृतानु-
मितिसामग्रीजन्येति न तत्रानुमितित्वप्रयोजकरूपवत्त्वमित्यत आह
लाघवेनेति । सामग्रीजन्यत्वापक्षयेत्यादिः । परामर्शजन्यत्वस्य व्या-

प्यवत्यक्षवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिसाधारणतयाऽनुमितित्वप्रयोजकत्वा-
सम्भवात् पक्षताजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । एवम्-पक्ष-
ताजन्यत्वमात्रस्य तथात्वे । तथात्वापत्तिः—अनुमितित्वापत्तिः ।
तत्रापि विषयतया पक्षताया हेतुत्वादिति भावः ।

पक्षताया प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्याह इच्छेति । एककालीन-
त्वादिति । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपातीन्द्रियानुमि-
त्साविरहसम्बन्धघटितप्रतियोगितायच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तस्याः-
पक्षतायाः । अनुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्यापि संनियतस्यैव प्रयोजकत्व-
मित्याशयेन दूषयति साध्यादीति । व्याप्यत्वमेव प्रयोजकत्वे त-
न्त्रम् , अन्यथा सामग्या अप्यननुगमेन तज्जन्यत्वस्यापि प्रयोजकत्वा-
सम्भवादित्याशङ्क्य प्रयोजकत्वस्य दुर्वचतां परामर्शप्रत्योक्तां स्मा-
रयति प्रयोजकत्वं चेति ।

एतेन-प्रयोजकताया दुर्वचत्वेन । व्याप्तिज्ञानजन्यत्वम् अनुभव-
त्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यत्वम् । अनुभवत्वन्यूनवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिव्युदा-
सः । अन्वयव्यतिरेकव्यापकतयोरनुगमासम्भवादाह-आदीति । ते-
नाभावज्ञानजन्यतालाभः । न चैवमप्यभावादिज्ञानानुव्यवसाये तद्धि-
षयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणेऽप्यभा-
वादिघटिताकांक्षादिज्ञानजन्यशाब्दबोधेऽतिप्रसङ्गे दुर्वार इति वा-
च्यम् । तज्जन्यत्वपदेन तत्करणकत्वविवक्षणात् । शाब्दबोधे च पद-
ज्ञानत्वेनैव करणतयाऽतिप्रसङ्गविरहात् ।

व्यतिरेकिस्थलेऽपि अन्वयव्याप्तिज्ञानादेव साध्यनिश्चयो न तु
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् , अन्वयसहचाराभावेनान्वयव्याप्तिप्रत्यक्षानु-
पपत्तावपि व्यतिरेकव्याप्त्या तदनुमानसम्भवात् इति, कल्पानुमिति-
रवेति न प्रमाणाधिक्यमिति सिद्धान्तं समर्थयतां मतमुपन्यस्यति
साध्याभावेति ।

ननु साध्याप्रसिद्धिस्थले हेतौ साध्यव्याप्यत्वानुमानसम्भवेऽपि
अप्रसिद्धाभावसाध्यकस्थले साध्यव्याप्यत्वस्यापि प्रसिद्धभावेन
नानुमितिः सम्भवतीत्यत आह प्रसिद्धसाध्यकैवेति । साध्याप्रसि-
द्धिस्थले तन्निश्चयस्यैवानभ्युपगमात्तन्निश्चयस्थले प्रतियोग्यादीनां
खण्डशः प्रसिद्धधीनसाध्यप्रसिद्धादेः कल्पनादिति भावः । न चा-

न्वयव्यतिरेकव्याप्तयोः व्याप्यव्यापकभावाज्ञानदशायामपि व्यतिरे-
किहेतुना साध्यनिश्चयस्यानुभविकत्वादनुपपत्तेः प्रमाणान्तरत्वमा-
वश्यकमिति वाच्यम् । तद्व्याप्यव्यापकभावघटकसकलपदार्थोपस्थि-
तिसत्त्वेन मानसतज्ज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिमा-
नसस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदशायां सर्वत्र सम्भव इत्याशयात् ।
अनुमितिस्थले साध्यस्य मानसनिश्चयसंभवेऽप्यनुमिनेामीत्यनुव्य-
वसायबलादनुमानस्यैव साध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वरू-
पाप्यथानुपपत्तिज्ञानकालीननिश्चयेऽर्थापयामीत्यनुभवबलादर्थपत्तेः
प्रमाणान्तरत्वं दुर्वारमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ।

(दी०) अथ बह्व्यायभाववति ध्रुमादेः समवायेन तन्तु-
व्यायभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाव-
वति च संयोगेन समवायादिना वर्त्तमानस्य विशिष्येवाभावो वा-
च्यः, तथा च तलं जातिगुणवत्त्वात्, गुणवच्च घटादेरित्यादिकं
विलीयेत-जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्वयोरप्रसि-
द्धेरिति चेत् । उपदर्शयेनपि केवलान्वयिनः सरणिम्, स्वीकुरु
वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिम्, स्वत्वानु-
गमस्य प्रागेव स्वहास्तिरित्यादिति ।

(गा०) ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तित्वे व्यतिरेकिसाध्यक-
स्थलेऽपि यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धशून्य एवाधिकरणे साध्याव्य-
तिरेकप्रसिद्धिस्तत्र साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेर-
प्रसिद्धा भ्रमं विना तत्रानुमितिर्विलीयेतत्याक्षेप्तुं प्रथमतो हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धमुक्त्वा व्याप्तौ निवेशयति अथेति । विशिष्येवाभावः-
तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन रूपेणाभावः । वाच्यः-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिरूपतया स्वीकार्यः । इत्यादिकम्-समवाय-
संयोगादिना गुणघटादिहेतुकानुमानम् । अप्रसिद्धेरिति । न च सा-
ध्याभाववदनुयोगिकत्वाभाववत्तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वविवक्षया नायं
दोष इति वाच्यम् । बहिमच्छून्यसंयुक्तघटादीनामपि संयोगादिना
बह्व्यादिव्याप्यतापत्तेः-बह्व्यादिमदनुयोगिकतत्संयोगादौ बह्व्याय-
भाववदनुयोगिकत्वाभावसत्त्वात् । तादृशाभाववदनुयोगिकत्वाभाव-

वत्स्थप्रतियोगिकसंयोगादिसामान्यकत्वनिवेशे च सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षयाऽपि गौरवात् ।

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभावाभाव एव व्याप्तिः जात्याभावादेः समवायघटितसामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि तादृशव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतदभावः सुलभ एवेति तु वृत्त्यनियामकतया सामानाधिकरण्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतानुपपत्त्या हेयम् ।

एनमपि—उक्तानुमानमपि । केवलान्वयिनः सरणिमिति । तथाच विशेषदर्शिनां तत्र जात्याद्यनुमितिर्नोपपद्यत एव किन्तु जात्यादोवच समवाय्यवृत्त्यभावकत्वादिनां तत्र गुणादिसमवेतत्वानुमितिः, साध्याभाववत्समवेतत्वग्रहविरोधिनः साध्याभाववति समवायादिविरहग्रहस्य सत्त्वे उक्तहेतोः सुग्रहत्वादिति भावः ।

स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वमिति । तथाच साध्याभाववति समवायाद्यसत्त्वग्रहेऽपि साध्याभावे हेतुसमवाय्यवृत्तिवग्रहसत्त्वाश्लोकानुमानानुपपत्तिरिति भावः । न चात्रापि सत्ताभाववान् जातित्वादित्यादौ हेतुमति विरोधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिग्रहदशायामनुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तत्र साध्याभाववदवृत्तिसमवेतत्वादिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् । व्यापकताज्ञानहेतुतावादिनाऽपि भेदत्वावच्छेदेन हेतुमदवृत्तित्वग्रहदशायां तादृशव्याप्तिज्ञानादेवानुमितेरुपगन्तव्यत्वात् । प्रतियोग्यधिकरणाभिन्नत्वविशेषितहेत्वधिकरणघटितव्यापकतायास्तदा दुर्ग्रहत्वात् ।

न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया घटादिहेतुकानुमाने का गतिः ? तत्र हेतुमति ज्ञानादौ साध्यरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साध्याभाववति च संयोगिनि विषयितारूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धेः, उपदर्शितव्याप्तिवृत्त्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेः प्राचीनैरण्यनभ्युपगमेन तत्र विषयितादिहेतुकानुमानस्यैवोपगमात् ।

नन्वेवं स्वत्वानुगमात्साधनतावच्छेदकभेदेन व्याप्तेर्भेदप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह स्वत्वेति । स्वहस्तिनत्वादिति । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिवादिनापीत्यादिः । तथाऽप्येतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशस्य सम्बन्धतया निवेशेन लाघवस्यानपायादिति भावः ।

(दी०) एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे सति गोत्वा-
दित्यादिकं विलीयेत-विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात्, विशिष्टस्य
चानतिरेक्तिष्टात्त्वादिन्यपि परास्तम् । साध्याभावस्य विशिष्टहे-
त्वधिकरणादृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशेष्यसम्ब-
न्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति ॥

इति केवलान्वयिदीधितिः ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिपक्षेऽप्यनुपपद्यमाना-
याः साध्यव्यभिचारिण्या विशेष्यव्यक्तेर्विशेषणान्तरविशिष्टत्वेन
व्याप्यताया निर्वहिरूपमेतत्कलपावलम्बनप्रयोजनं दर्शयति एते-
नेति । नीलरूपवान् व्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन विपरीतविशेषण-
विशेष्यनीलरूपवत्समवेतत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादिकं नीलरूपाभा-
वयति चित्ररूपवति व्यभिचारेणासदनुमानमतो नीलेतररूपसाध्य-
कनीलरूपवत्समवेतत्वविशिष्टगोत्वहेत्वनुधायनम् । गोत्वरूपाविशे-
ष्यप्रवेशादुण्णकर्मविशेषादां गगनादौ च न व्यभिचारः । नीलान्यस-
मवेतत्वविशिष्टगोत्वे शुद्धगोत्वानतिरेकिणि नीलेतररूपव्यभिचारवि-
रहस्यादुर्धृष्टत्वेऽपि समवेतत्वस्य समवेतभेदेन भिन्नत्वे गोत्वविशिष्ट-
त्वेन गुणादिव्यावृत्तनीलान्यसमवेतत्वव्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन
विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नहेतुकानुमानमेव सुघटं तद्विशिष्ट-
गोत्वज्ञानदशायां गोत्वाविशिष्टज्ञानस्यापि सम्भवादिति विशिष्ट-
गोत्वहेतुकानुमानविलोपं श्रुतिविरह इत्यालोच्याखण्डं नीलसम-
वेतत्वाभावं विशेषणतयोपात्तवान् । न च साध्याभाववद्वृत्तितानव-
च्छेदकधर्म एव व्याप्तिर्वाच्या, नीलासमवेतत्वाविशिष्टगोत्वत्वेन च
गोत्वस्य न नीलगोवृत्तित्वमतो विशिष्टगोत्वत्वं तदनवच्छेदकमेवेति
वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरेकितया साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकवि-
शेष्याभूतगोत्वत्वे विशेषणान्तरविशिष्टेऽपि तदनवच्छेदकत्वासम्भ-
वात् । एतदभिसंघायैव द्रव्यं गुणकर्मात्म्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्राव्या-
प्तिर्नोपदर्शिता । तत्र स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्ववै-
शिष्ट्यमात्रस्य साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकतया तदादायैव वि-
शिष्टसत्त्वस्य व्याप्यतोपपत्तेः । नीलासमवेतत्वस्य तादृशसम्बन्धेन
विशिष्ट्यं च द्रव्यत्वादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकमि-

ति न तन्मात्रमादायापि विशिष्टगोत्वादेर्व्याप्यत्वोपपत्तिः ।

अथैतत्कल्पेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः साध्याभावस्य विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्त्वान्तिरेकि-
तया हेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति चेन्न । अनुयोगिताविशेषरूपसा-
ध्याभावत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अनुयोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेन भिन्नतया शुद्धसत्ता-
भावादिनिरूपिताभावत्वस्य द्रव्यादिवृत्तितानवच्छेदकत्वे विशिष्टाभा-
वनिरूपिताभावत्वे तदभावसौलभ्यात् ।

एतेन जात्यभाववान् गुणत्वादित्यादौ साध्याभावस्य द्रव्यत्वा-
देर्हेत्वधिकरणगुणग्रवृत्तित्वेऽपि साध्याभावसामान्यमनिवेश्यापि
तदुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकाद्यैक्येऽभावव्यक्तिभेदेनानुयोगि-
ताभेदानभ्युपगमात्, गुणत्वसिद्धिसाधारणतया साध्यनिरूपिताभा-
वत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

अथैवमपि सत्ताभाववान् गुणकर्मन्यत्वे सति द्रव्यान्यत्वादि-
त्यादावगतिरेव विशेषहेतुमति साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस-
म्भावेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । साध्याभाववति गुणादौ हेतुघटकविशेष-
वृत्तेर्व्याप्तिद्वयस्यैवानिर्वाहादिति चेत् । एतदभिसन्धायैव विशिष्टहे-
तुकस्थले विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य हेतुत्वमनुसृतं परंपरेत्यादना ।

केचित्तु अभावस्यैव भावाभावस्याप्यभावत्वेन वृत्तिविशेषणता-
विशेषणैव नास्तीति प्रत्यये सर्वत्रैकजातीयसम्बन्धावगाहिताया
आनुभविकत्वादिति स्वाधिकरणे विशेषणताविशेषणैवावृत्तित्वम-
भावस्य विवक्षणीयम् । आकाशाभावादेरात्मादां आकाशाभावत्वे-
नैव दैशिकविशेषणतया वृत्तिः न तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वा-
भावाभावत्वेन काल एवाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावो नास्तीति प्रत्ययात् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्या-
भावरूपाकाशाभाव आत्मनीत्याद्याधाराधेयभावे प्रत्यये तादृशाभा-
वाभावत्वस्योपलक्षणतयैव भानोपगमादित्याकाशाभावादेः कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नाभावो साध्य आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरिति तत्त-
द्विशिष्टहेतुकस्थले स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तरेव निर्वहतीत्याहुः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितानुमानगादाध्यायं

केवलान्वयिप्रकरणम् ॥

अनुमानगादाध्यायम् ।

केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।

(चि०) केवलव्यतिरेकी त्वस्तत्सपक्षः । यत्र
व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः ।

(दी०) व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्तिः । तत्र केवलान्व-
यिन्यभावाच्च । साध्यव्याप्यत्वं तद्वदन्यावृत्तित्वादिरूपमन्ततः
साध्य एव प्रसिद्धम् ।

(गा०) केवलव्यतिरेकी त्वस्तत्सपक्ष इति मूलम् । यथाश्रुतेत-
लक्षणं साध्यसाधनोभयवत्तया निश्चयिमानधर्मिरूपसपक्षपदार्थस्य
सिद्धिसिद्धभ्यां पराहतमिति तदर्थमाह यत्र व्यतिरेकसहचारे-
णाति । व्यतिरेकसहचारेणैवेत्यर्थः । तथाचागृहीतव्याप्तिकं केवल-
व्यतिरेक्यनुमानलक्षणमिति पर्यवसितम् ।

तत्र व्याप्तिपदस्यान्वयव्याप्तिपरत्वे गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदः व्या-
तिरेकिण व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतेति स्वमतसाधारणानुपपत्ति-
रत आह दीधितौ व्याप्तिग्रह इतीति । साधारणोक्तिरिति-मतभेदे-
नान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्त्युभयपरमित्यर्थः । मतभेदेन लक्षणभे-
दात् अनुगतरूपेण व्याप्योरुपादानमनुचितमिति शब्दस्यैव साधार-
णत्वमुक्तम् । स्वमते व्यतिरेकव्याप्तेरेव व्यतिरेकसहचारप्राप्त्यतया व्य-
तिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रह इत्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवानुमित्य-
ङ्गमित्यर्थे पर्यवसानात्प्रकृतानुमित्यौपयिकव्याप्तिव्यापकव्यतिरेक-
व्याप्तिवक्तव्यमित्यत्र एवं केवलव्याप्तिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यमि-
त्यनेन सूचिते लक्षणे पर्यवसानमित्यवधेयम् । पूर्वपक्षिणा मीमांसकेन
केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमात्तेन केवलान्वयिन्यभावाच्चेत्यनेन
केवलान्वय्यनुमानानुपपात्तप्रदर्शनमसङ्गतमतस्तवेत्यादौ पूरयति त-
वेति । नैयायिकस्येत्यर्थः । तथाच नैयायिकस्य स्वमतसिद्धकेवला-
न्वय्यनुमानानुपपत्त्या व्यतिरेकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वोपगमो न
युक्त इति मूलाभिप्रायः । पृथिवीत्वादिहेतावितरभेदरूपसाध्यनिरू-

पितस्त्वेव्यापकसाध्यकरूपान्वयव्याप्तेः स्वत्वघटितायाः पक्षातिरि-
क्तेऽसत्त्वात् अप्रामिद्ध्या नानुमानसम्भव इति व्यतिरेकव्याप्त्यान्वय-
व्याप्त्यनुमानाशङ्कया असंगतिरतो व्याचष्टे साध्यव्याप्त्यत्वमिति ।
तद्वदन्यावृत्तित्वमिति । अस्यापि साध्यधर्मिकान्योन्याभावगर्भहेतु-
व्यापकताग्रहप्रतिवध्यर्थमभिचारग्रहविराधित्वेनान्वयव्याप्तिरूपता व्य-
तिरेकव्याप्तिबुद्धेश्च हेत्वभावे साध्यभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वबु-
द्धावेव विरोधितेत्याशयः ।

वस्तुतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकद्रूपवान् यः स तद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तितद्रूपवानिति सामान्यतो व्याप्त्या प-
क्षधर्मताबलादप्रसिद्धाया अपि पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकेतरभेदत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिपृथिवीत्वत्वरूपान्वय-
व्याप्तेः पृथिवीत्वे ग्रहसम्भव इति मूलाशयः ।

ननु पृथिवीतरभिन्नावृत्तित्वरूपसाध्यस्य पृथिवीमात्रवृत्ति-
धर्मान्तरे प्रसिद्धिरुपगन्तव्या । तत्रापि चेद्यातिरेकव्याप्तिहे-
तुकानुमाना तत्प्रसिद्धिरित्युच्यते तदाऽतवस्था । मानान्तराद्यदि
तत्प्रसिद्धिस्तदा पृथिवीत्वमपि सा समाना । मानान्तरं
च नानुमानान्तरं तत्रापि साध्यप्रसिद्ध्येक्षणात् । न प्रत्यक्षं
तत्र विपरीतकोटेरप्युपनीतभानसम्भवेन तन्निश्चयासम्भवादित्यत
आह अंततः साध्य एवेति । साध्ये साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य विरोधेन
भानासम्भवावुपनयसहकृतेन तेन न तत्र साध्यवदन्यमात्रवृत्तित्व-
निश्चयः सम्भवतीति भावः । उपस्थिताभावानामन्यत्रापि कदाचि-
न्मानसात्तन्निश्चयसम्भवेनांतत इत्युक्तम् ।

(चि०) ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षध-
र्मताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् । अत्र च व्यतिरेकिसहचारा-
त्तत्र व्याप्तिरन्वयस्य न पक्षधर्मता । न च व्याप्तिप-
क्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं द्वयम-
नुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् । अननुगमात् । न
चान्यतरवत्त्वं तथा, एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः । न

च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तत्कारण-
त्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वा-
मिद्वेः-उभयसिद्धकलसतत्कारणस्याभावात् । न
च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमिति-
प्रयोजकमिति वाच्यम् । गौरवात्, केवलान्वयिन्य-
भावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि-
न्वेन साध्यव्याप्यत्वमेवानुमीयते, एवं व्यतिरेकव्या-
प्याऽन्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यति-
रेकीत्युच्यते इति । तत्रान्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरे-
कव्याप्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वयव्याप्य-
नुकूलतया च तदुपन्यासेऽन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य त-
दुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वादिति ।

उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्या-
प्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामक-
त्वात् । न चैवं व्याप्तिग्रह एव पृथिवीतरभिन्नमिति भा-
मितं, नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्वाप्तेरिति चेत् ।
सत्यम् । गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् ।
अत एवाचार्यः पक्षतावच्छेदके न हेतुत्वमनुमेने । पृ-
थिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वा पृथि-
वी इतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसा-
ध्यत्वाच्च ।

(दी०) निरुपाधीति । उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारज्ञाननिरा-
माय पृथिवीत्वमिति । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथि-
वीत्वत्वाविशिष्टे पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्यं भासते ।
पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र शुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद

इति न सिद्धमाधनमित्यर्थः । सर्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदक-
त्वस्फोरणाय । अत्र च पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरासमवतेत्वमात्रं
न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यम् ।

(गा०) निरुपाधीति मूलं उपाधिज्ञानाभावसहितेत्यर्थकं तदभा-
वस्य व्याप्तिज्ञानकरणतया तत्सत्त्वप्रदर्शनस्य व्यभिचारज्ञानाभावरू-
पकारणसमवधानप्रदर्शनपरतया सङ्गमयति निरुपाधीति । व्यभि-
चारज्ञानानिरासाय-व्यभिचारज्ञानाभावसाहित्यलाभाय । पृथिवीत्व-
पक्षतावच्छेदके साध्यसापानाधिकरण्यविषयकस्य तद्धेतुकव्याप्ति-
ग्रहस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं तदुभयविषयतावैलक्षण्याप्रयुक्तमिति
पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यादिमूलाभिप्रेतम् । तत्रानुमितेः पृथिवी-
विशेष्यकत्वकथनात् व्याप्तिग्रहं पृथिवीत्वस्य विशेष्यता अनुमितौ त-
द्विशिष्टस्येतेतावदेव तदभिप्रेतमिति भ्रमनिरासाय दर्शिताकारसूचि-
तमन्यदपि वैलक्षण्यं स्पष्टयति शुद्धेति । स्वरूपतो भासमानेत्यर्थः ।
हेतुभिन्नसर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे हेतुपक्षतावच्छेदकभेदेन सिद्ध-
साधनपरीहारकत्वान्नास्य कल्पान्तरतासम्भव इति सूचनाय सर्व-
त्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण न सर्वपदोल्लेख इत्याह सर्वेति
चेति । अवच्छेदकत्वस्फोरणायेति । अवच्छेदकत्वेन विषयतासूचना-
येत्यर्थः ।

ननु पृथिवीत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे
पृथिवीवृत्तित्वरूपपक्षधर्मतायाः हेतौ लाभात्परार्थस्थले उपनयवैय-
र्थ्यम् । न च हेतुतावच्छेदकपृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवीवृ-
त्तित्वस्योपनयादेव भानान्न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तथाप्युद्दश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयाधीनशाब्दबुद्धेरसम्भवादित्यत आह
अत्र चेति । नोपनयवैयर्थ्यं-पृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवी-
वृत्तित्वस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यथासम्भवेन उपनयस्यार्थाबोधकत्वेने-
त्यर्थः । पृथिवीत्वत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकत्व-
रूपसकलपृथिवीवृत्तित्वघटितमेवेत्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यमिति सूच-
यितुमतोऽपीत्युक्तम् ।

वस्तुतो व्यभिचारावारकतया हेतुतावच्छेदकगर्भसकलपृथि-
वीवृत्तित्वांशस्य वैयर्थ्येन तदनिवेश एव निर्भरः ।

(चि०) यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यग-
मकभावः । साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन
साधनेन पक्षे साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधना-
त् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यभावात् ।

(दी०) अथान्वयव्याप्तिप्रकृतावत्पदार्थोपस्थित्यादिकं
विना न तद्ग्रहसम्भवः, तत्सत्त्वे च तत् एव व्याप्तिग्रहसम्भवे
व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । न च व्यभिचार-
शङ्कानिवर्तकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्वं, त-
द्ग्रहेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् । अधिकरणविशेषे च तन्निवृत्तौ
साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तन्वत्त्वात्, व्यति-
रेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्याच्च । यत्तु सहचारमा-
त्राभायैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यास इति । तन्न । अर्थान्तराद्या-
पत्तेर्दुर्वारत्वात्, यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च । व्युत्पादयिष्यते च त-
स्य व्याप्तिबोधकत्वम् । न चान्वयिन इव व्यतिरेकिणोप्युदाह-
रणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिभिरानुभविकी येन तदर्थमपि ।
पकारान्तरमार्थयमत आह यद्वेति ।

साध्याभावेति । नन्विच्छादिसाध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न
भ्यात्, स्याच्च संयोगादेरात्मत्वे तथात्वमिति चेन्न । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्यासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य
विशेषितत्वात् । संयोगाभावे साध्ये त्रिभागाभावः केवलान्वयी ।
अनियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेक्यपि ।
व्याप्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां बोध्यः,
तत्र न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । साध्याभावत्वादिकं च वैज्ञा-

निकं न तु वास्तवं तेन मेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमानम् ।

व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाच्चाप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्रासिद्धसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेनेत्यादि । अभावौ-अभाववत्त्वनिश्चयौ, अवश्यंभावश्चासति प्रतिबन्धके । अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावमिद्धिः फलम् । येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वाविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) यद्वेत्यादिकल्पमवतारयितुं पूर्वकल्पेऽस्वरसबीजं दर्शयति अथेत्यादिना । न तद्ग्रहसम्भवः-नान्वयव्याप्तिग्रहसम्भवः, विशेषणज्ञानाभावादिति भावः । तत्सत्त्वे-तावत्पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वे । तत एवेति । व्यतिरेकसहचारज्ञानसहकृतत्वव्यवच्छेदक एवकारः । मानाभाव इति । अन्वयव्यतिरेकानुविधानासिद्धेरिति भावः । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेवेत्यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य प्रयोजकत्वेमेव विवक्षितं न तु कारणत्वमित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना । अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरिति । हेतुमत्त्वेन गृह्यमाणधर्मिणि साध्यवत्त्वग्रहोऽन्वयसहचारग्रहः तत्सत्त्वं तादृशधर्मिणि साध्याभावग्रहासम्भवान्न तदात्मकव्यभिचारग्रहो भवति । एवं साध्याभाववत्त्वेन गृह्यमाणे धर्मिणे साधनाभाववगाहिनो व्यतिरेकग्रहस्य सत्त्वे तादृशधर्मिणि साधनवत्त्वावगाहिनो व्यभिचारज्ञानस्यैव न सम्भव इत्युभयोरेव व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वम् । अत्रान्वयसहचारग्रहस्य तन्निवर्त्तकत्वं दृष्टान्तविधया दर्शितम् । अन्वयसहचारज्ञानस्यापि न स्वानन्वयेण व्याप्तिग्राहकता न वा विशेषणज्ञानविधया-तद्व्यष्टकपदार्थानां विशुद्धलौपस्थितितोऽपि विशेष्ये विशेषणमित्यादिरित्या तद्ग्रहसम्भवादिति, यथा तस्यापि व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयैव व्यापकताग्रहोपयोगिता तथा व्यतिरेकसहचारग्रहस्यापि इति पर्यवसितार्थः । उपयोगित्वमित्यत्रैव न चेत्यस्य सम्बन्धः । तद्ग्रहेपि-किञ्चिदधिकरणान्तर्भावे-

ण सहचारग्रहेपि, शङ्कातादवस्थात्—अन्याधिकरणान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कासम्भवात् ।

नन्वेकाधिकरणे सहचारग्रहस्याधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेपि तदधिकरणान्तर्भावेन व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकता तिष्ठत्येव तावतापि व्याप्तिग्रहोपयोगित्वमक्षतं तादृशशङ्काया अपि तद्ग्रहपरपन्थित्वादित्यत आह अधिकरणविशेष इति । साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरिति । अन्यसहचारघटकसाध्यवत्त्वांशभानस्यैव व्यतिरेकसहचारघटकसाधनाभाववत्त्वांशभानस्यैव व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्युपयोगित्वादित्यर्थः । तथा चांशान्तरघटिततत्सहचारग्रहपर्यन्तस्य नोपयोगित्वसिद्धिरिति भावः ।

न च साधनवादिदं साध्याभाववदिति व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतायां साध्यवत्त्वांशस्येव तद्धर्मितावच्छेदकतया साधनवत्त्वांशस्यापि भानमुपयुज्यते, निर्धर्मितावच्छेदकभानस्य विपरीतज्ञानाविरोधित्वादिव साधनवदिति व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतायां साधनाभावांशस्येव तद्धर्मितावच्छेदकतया साध्याभाववत्त्वांशग्रहाण्युपयुज्यते इति वाच्यम् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते धर्मितावच्छेदकभानस्यानुपयोगित्वात्, समानधर्मितावच्छेदकत्वेन विरोधितामते साधनादिमत्त्वसमानाधिकरणत्वमात्रेण साध्यादिमत्त्वग्रहस्य तत्समानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावादिभानाविरोधितया सहचारदर्शनस्यैकाधिकरणान्तर्भावेनापि व्यभिचारग्रहविरोधित्वायोगात् । अयमेव वाऽनुशयो दुष्णान्तरानुसरणाबीजम् ।

एवं व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेन सहचारज्ञानस्य व्यापकताग्रहोपयोगित्वेऽपि कदाचित्स्वतःसिद्धव्यभिचाराग्रहाद्यापकताग्रहेण व्याप्तिग्राहकसहचारभेदादनुमानभेदो नोपपद्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वं पूर्वपक्षोक्तं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकोदाहरणप्रयोगानुपपत्तिरपि दुर्वारैवेत्यत आह व्यतिरेकेति । अर्थान्तरादीत्यादिना उक्ताप्राप्तकालत्वादिपरिग्रहः ।

यत्र न साध्यं तत्र न साधनमित्युदाहरणं न व्याप्तिप्रदर्शनपरं अपि तु सहचारमात्रप्रदर्शनार्थैव तावता व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ स्वत एव मानसो व्याप्तिग्रह इति नानाकांक्षितव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनार्थान्तरापत्त्यवकाश इति कस्याचित्समाधानमुपन्यस्यति य-

स्त्विति । अर्थान्तराद्यापत्तेरिति । हेतुप्रयोगानन्तरं गमकतौपयिकव्या-
प्तेरैवाकांक्षितत्वादिति भावः । यच्छब्दादिति । आदिना वीप्सादिप्र-
हः । वैयर्थ्यादिति । तदसत्त्वेऽपि साध्याभाववति न साधनमित्या-
दित एव सहचारलाभसंभवादिति भावः । उदाहरणस्य व्याप्तिप्रद-
र्शनपरत्वे तद्वैधार्थमेव तदुपयोग इत्याहुः । व्युत्पादयिष्यत इति ।
तस्य-यच्छब्दादेः, व्याप्तिबोधकत्वं-व्याप्तिबोधोपयोगित्वं, यत्पदार्था-
शे यद्विधेयं तद्व्यापकतायास्तत्पदोपस्थापितार्थे यद्विधेयं तत्र भानस्य
व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः ।

नन्वेतादृशव्याप्तिज्ञानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेऽपि तस्यापदार्थ-
त्वे शाब्दबुद्धौ भानासम्भवात् साध्यवाचकपदस्य समभिव्यापक-
ताविशिष्टस्यार्थलक्षणयैव व्याप्तिबोध उपपादनीयः, तथाच व्य-
तिरेक्युदाहरणादपि लक्षणया कथंचिदन्वयव्याप्तिलाभो भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह न चेति । तदन्वयव्याप्तिबोधार्थं प्रकारान्तरं-तदन्त-
र्गतवह्न्यादिपदे हेतुव्यापकत्वादिविशिष्टे स्वार्थे निरूढलक्षणा ।

व्यतिरेकव्याप्तिप्रविष्टसाध्याभावसाधनाभावयोः प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यं निवेशयितुं शङ्कते नन्विति । आत्मत्वादेर्हेतोर्व्यतिरेकित्वं न
स्यादिति । व्यतिरेकिलिङ्गतयाऽभ्रान्तपुरुषीयानुमितिप्रयोजकत्वं न
स्यादित्यर्थः । अन्यच्छादेरव्याप्यवृत्तितया आत्मादावपि तदभा-
वसत्त्वेन तं प्रति व्याप्यवृत्त्यात्मत्वादिहेत्वभावस्याव्यापकत्वेन व्य-
तिरेकव्याप्तिप्रमाया अयोगादिति भावः । संयोगादेः-व्यभिचारिहेतोः,
आत्मत्वे-साध्ये, तथात्वं-व्यतिरेकित्वं, अव्याप्यवृत्तेः संयोगादेरभा-
वस्यात्मत्वाभावव्यापकत्वादिति भावः ।

यद्यप्यात्मत्वाभाववति वृक्षादौ संयोगाद्यभावस्याप्यभावसत्त्वा-
न्न तस्यात्मत्वाद्यभावव्यापकत्वं व्यापकताव्याप्तिलक्षणप्रविष्टतद्विशि-
ष्टाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यात्र प्रयोजनविरहेणानि-
वेशात् । न च तत्र तदनिवेशे द्रव्यभिन्नं संयोगिभेदादित्यत्राव्याप्तिः
संयोगिभेदाभावस्य संयोगस्य साध्याभाववति द्रव्येऽभावसत्त्वेन
साध्याभावव्यापकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । संयोगादिभेदाभाव-
स्य संयोगरूपत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन व्याप्यवृत्तितया आ-
वश्यकत्वात्, अन्यथोत्पत्तिकाले घटादौ संयोगो नास्तीतिवत् संयो-
गिभेदाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरिति, हेत्वभावत्वेन साध्याभा-

व्यापकतायाः आवश्यकत्वात् । तथापि तद्विनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकहेत्वभावत्वरूपव्यापकतानिवेशे घटाभावादिरूपे व्य-
भिचारिण्यतिप्रसङ्गः घटाभावाद्यभावत्वस्य समनियतघटत्वाद्यपेक्ष-
या गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् , अतस्तद्व्यतिक्रि-
द्यत्तवृत्तिस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत्तदन्यप्रकृतहेत्वभावत्वमेव त-
द्यापकत्वं प्रकृते विवक्षणीयम् तथाच संयोगाभावादेः साध्याभावव-
द्यतिक्रिद्यत्तवृत्तिस्वविशिष्टसामान्यकत्वासम्भवात्तेन रूपेण
व्यापकत्वमश्रुणमवेति अतिव्याप्तिसङ्कतिः ।

साध्यतासाधनतावच्छेदकयोः साध्यतासाधनतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निवेशः शिरोवेष्टनेत्यादि-
न्यायनानुचित इत्याशयेन ताद्रूप्येणैव तन्निवेशयन् तदवच्छिन्नवै-
यधिकरण्यमभावद्वये निवेशयति साध्यतेति । तदवच्छिन्ना-
सामानाधिकरण्यं-तदवच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वम् , एवञ्च
साध्याभावत्वादिनिवेशवैयर्थ्यात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानाधि-
करणवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नान-
धिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वाश्रयप्रतियोगित्वमिति पर्यवसितार्थः । वि-
शिष्टप्रसत्तावान् जातेर्द्रव्यं विशिष्टप्रसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्यव्याप्यो-
र्वीरणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयो-
र्निवेशः ।

नन्वेवं संयोगाभाववान् विभागाभावात् एतत्संयोगाभाववान्
एतद्विभागाभावादित्यादौ प्रतियोगिरूपसाध्यहेतुव्यतिरेकयोर्व्याप्तिप्र-
हादभ्रान्तस्यानुमितिर्न स्यात्-साध्याद्यसामानाधिकरण्यरूपविशे-
षणावच्छिन्नव्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्याशङ्कामिष्टापत्या निराकृते सं-
योगाभाव इति । अत्र संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिमात्रप्रतियोगिकाभावो
विवक्षितः, न तु संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावः-तत्संयोगाद्यभावस्य
साध्यत्वे व्यतिरेकित्वानुपपत्तेर्यूनताप्रसङ्गात् , द्विश्रणमात्रस्यापि-
द्रव्यस्य सत्त्वे संयोगवति तत्र विभागस्य संयोगाधीनस्यासत्त्वेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्नयोरपि व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापक-
भावासत्त्वेन व्यतिरेकिताया अज्ञाप्रसक्त्याऽव्याप्तिशङ्काया एवानु-
दयाच्च । केवलान्वयीति । अभ्रान्तपुरुषं प्रति अन्वयव्याप्त्या गम-
क इत्यर्थः । विशेषणान्तरानवच्छिन्नयोरैव संयोगविभागाभावयोः

साध्यहेतुभावो व्यतिरेकव्याप्यसम्भवनियतः न तु विशेषणान्तर-
विशिष्टयोरपि तथाभाव इत्याह प्रतियोगीति । तत्र-संयोगाभावे
साध्ये, सः-विभागाभावः, तादृशः-प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नः ।
व्यतिरेक्यपीति । व्यतिरेकव्याप्यापि गमक इत्यर्थः । तत्र साध्या-
भावहेत्वभावयोः साध्याद्यसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नाद्यसामानाधिकरण्यस्य द्रव्यसम्भवात्, तत्र
साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयोस्तयोरसत्त्वात्,
द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यस्य प्रामाणिकत्वे अत्रापि संयोगविशेषाभा-
वस्य साध्यता बाध्या ।

यद्यपि यत्रैककपालक्रियया कपालयोरारम्भकसंयोगकाले
कपालान्तरे क्रिया तदनन्तरं कपालयोर्विभागस्तदनन्तरं कपा-
लद्वयसंयोगनाशस्तत्र घटोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे घटो द्विक्षणावस्था-
यी स्यात्, सैवाप्रामाणिकी उत्पत्तिक्षणे इन्द्रियसंयोगासम्भवेन द्वि-
तीयक्षणे घटप्रत्यक्षासम्भवात् । तृतीयक्षणे तस्यैवासत्त्वात् विप-
यनाशकाले प्रत्यक्षस्य सविवादत्वात् । फलसन्देहे सामग्न्या अप्य-
प्रामाणिकत्वेन तल्लिङ्गकानुमानस्याप्यसम्भवात् । न च कपालत-
त्संयोगादिघटितसामग्न्या अप्रत्यक्षेणापि ग्रहान्न फलैकप्रमाणकत्व-
मिति वाच्यं, विजातीयसंयोगस्यैव द्रव्यजनकतया तादृशवैजा-
त्यस्य फलाभावेनानभ्युपगमसम्भवेन फलानिश्चये सामग्न्यासि-
द्धेरिति । तथापि यत्र महाघटनाशकाले तदारम्भककतिपयसंयोगा
वर्तन्ते तत्र द्रव्यारम्भकतावच्छेदकजातेरावश्यकता, अन्यथा त-
द्वत्सु कपालेषु महाघट एव नोत्पद्येत, एवञ्च तत्र घटोत्पत्तिः साम-
ग्रीबलसिद्धा । तत्र अण्डघटोत्पत्तिपूर्वकालिनैककपालक्रियया तदु-
त्पत्तिकाले कपालद्वयविभागो द्वितीयक्षणे च तत्संयोगनाशे तद्घट-
स्य तृतीयक्षणे नाश आवश्यक इति द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यं प्रामा-
णिकं भवति । साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यामिति । साध्यानधि-
करणवृत्तिव्यतिरेकविशिष्टसाधनानधिकरणवृत्तिव्यतिरेकविशिष्टाभ्यां इत्यर्थः ।
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इति । धूमाद्यभावस्यापि हृदवृत्तित्वादिविशि-
ष्टत्वेन बहुधाद्यभावव्याप्यत्वाद्बहुधाद्यभावत्वादिना धूमाद्यभावत्वा-
वच्छिन्नव्यापकत्वादिति भावः ।

नन्वभावे प्रमेयत्वादिप्रतियोगिकत्वभ्रमदशायां प्रमेयत्वाभावो-

ऽभिधेयत्वाभावव्यापक इत्यादि भ्रमात्प्रमेयत्वादिनाऽभिधेयत्वाद्य-
नुमितेरनुपपत्तिः साध्याभावहेत्वभावयोरप्रसिद्ध्या तत्त्वेन व्याप्य-
व्यापकभावग्रहरूपकारणासम्भवादित्यत आह साध्याभावत्वादिकं
चेति । वैज्ञानिकमिति । साध्याभावत्वादिना भासमानत्वरूपतया
ज्ञानघटितमित्यर्थः । तथाच साधनीयत्वधर्मितावच्छेदकतया भा-
समानेऽभावत्वे साधधर्मितावच्छेदकतया भासमानाभावत्वाव-
च्छिन्नानुरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं हेतुर्न तु वास्तवसाध्या-
भावत्वावाच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानमित्यर्थः ।

मूले साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेनेति । साध्याभावव्या-
पकतया भासमानो यः साधनाभावस्तदभावतया तत्प्रतियोगितया
वा पक्षे ज्ञायमानेनेत्यर्थः । साध्यभावाभावस्य—साध्याभावविरोधि-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य, साध्यस्य साधनात्—सिद्धेरानुभाविक-
त्वात् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावादिति नांकार्थं हेतुः—य-
दृपावच्छिन्नसत्त्वे यदृपावच्छिन्नसत्त्वावश्यंभावस्तदृपावच्छिन्नज्ञाना-
त्तदृपावच्छिन्नसिद्धेरानुयमात् । केवलधूमत्वावच्छिन्नाज्ञानाद्वह्निवाव-
च्छिन्नासिद्धेः । व्यापकाभावत्वेन निश्चितात् व्याप्याभावनिश्चयावश्यं-
भावादित्यस्य तदर्थत्वेपि तत्सिद्धौ तत्सिद्धयवश्यंभावस्य हेतुत्वास-
म्भवादुक्तहेतुत्वेन तदभिधानासङ्गतिः । अन्वयेन व्यतिरेकव्याप्यस्य-
गमकभावेपि नास्य हेत्वन्तरता अस्यैवार्थस्य साधनादित्यन्तर्नोक्त-
त्वादित्यतः पूर्वं साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां व्याप्यव्याप-
काभावज्ञानाद्धेतुमत्त्वेन ज्ञानपक्षे साध्यसिद्धेरानुभाविकत्वम् व्य-
तिरेकव्याप्यगमकताहेतुत्वंनोक्तम् ।

इदानीमप्रसिद्धस्याप्यभावरूपसाध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदको-
यो धर्मस्तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नोपायत्वेनाभावरूपत्वे-
नाभावरूपहेतुमत्ताज्ञानात्तद्वर्मावच्छिन्नोपायत्वेनाभावसिद्धेस्तथात्व-
मित्याह व्यापकीयत्वेनेति । अप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमिति ।
तेन पृथिवीतरमेवादिरूपसाध्यस्य पक्षमात्रवृत्तितया प्रसिध्यसम्भ-
वात् साध्याभावत्वेन हेत्वभावव्याप्यताग्रहो न सम्भवतीति सा-
म्यन्तरकल्पनमावश्यकमिति सूचितम् ।

यद्यप्येकदेश्यनुमताप्रसिद्धसाध्यकानुमितिप्रकारस्यात्रैव मूल-
काराभिप्रेतत्वे—ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वा-

इति व्यतिरेकीणि साध्यमप्रसिद्धमित्यादि-पूर्वपक्षानवतारः, पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धिमालंब्य समाधानासंगतिश्च । तथापि साध्याभावत्वहेत्वभावत्वाभ्यां व्याप्तिग्रहरूपा प्रथमोक्तसामग्री तत्र न सम्भवति प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणासम्भवात् । द्वितीयसामग्रीतोपि न तत्रानुमितिसम्भवः साध्यसन्देहरूपपक्षताविरहात् । अप्रसिद्धस्य विशेषणस्य ज्ञानविरहेण प्रकारतया भादासम्भवेनानुमितेः साध्यविशेषणकत्वानुभवाविरोधश्चेति पूर्वपक्षाशयेन सन्दर्भशुद्धिनिर्वाहः ।

साध्यसन्देहो न पक्षता अपि तु सिद्धिभावः अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वं नानुभवविरुद्धम् । यदि चान्वयव्याप्तिबोधमन्तरेणापि पृथिवीतराभिज्ञेत्याद्यनुमितिरानुभाषिकी, तदाऽभावविशेष्यकानुमित्यनन्तरमेव तादृशानुमितिरुपगन्तव्या पूर्वानुमितेरेव विशेषणज्ञानत्वात् । यथा प्रतियोग्यधिकरणज्ञानसत्त्वेऽज्ञातोऽभावः प्रत्यक्षविशेष्यतयैव भासते अनन्तरं च विशेषणतया विशेषणज्ञानस्य वृत्तत्वादित्येकदेशिमत्स्थाप्यन्ये त्वित्यादिना उपन्यासः सङ्गच्छत इति व्यापकाभावेनेत्यादिमूले व्यापकाभावनिश्रयाद्याप्याभावसिद्धिलाभायाभावपदद्वयमभावनिश्रयार्थकतया व्याचष्टे अभावाविति । व्यापकाभावनिश्रयेऽपि प्रतिबन्धकबाधवृद्धादिसत्त्वे व्याप्याभावानिश्रयात्तन्निश्चयावश्यंभावकथनासङ्गतिरतः पुरयति अवश्यंभावाश्चेति । व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो व्यापकाभावनिश्रयात्सिध्यतीति मूलाशयभ्रमनिरासायाह यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयिणीत्यर्थः । फलमिति व्यापकभावनिश्रयफलमित्यर्थः । प्रतियोगितायां व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वभाननियमश्च व्याप्तिवाङ् सिद्धान्तलक्षणव्याख्यावसरे प्रपञ्चिन इति नात्र तत्कथनम् । व्यापकस्य द्वित्वावच्छिन्नाभावनिश्रयात् व्याप्याभावसिद्धेराह येन रूपेणेति । यद्रूपे व्यापकतावच्छेदकत्वं गृह्यत इत्यर्थः । तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभाववत्ताज्ञानमिति योजना । सम्बन्धविधया तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभाववत्ताज्ञानमित्यर्थः । एवं सति तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिधर्मिकव्यापकताज्ञानं पृथक् तद्वर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमप्यनुमितिजनकम् । विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति नैयायिकाभिमतनियमश्चान्वयस्थले इत्याशयः ।

सर्वत्रैव तादृशनियममुपपादयितुं प्रकृतेऽपि विशिष्टपरामर्शं दर्शयति-
व्यापकत्वाविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन वेति । व्यापकतावच्छेदक-
त्वाविशिष्टवह्निवाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिवि-
शिष्टताभाववत्ताज्ञानं वेत्यर्थः । व्यापकत्वसहितवह्निवाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिताज्ञानं हेतुरिति यथाश्रुतार्थो न साधुः-वह्निवद्व्यापकता-
नवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि द्रव्यत्वादिना वह्न्यादेर्धूमादिव्यापक-
ताग्रहाद्धूमव्यापकत्वग्रहभाववानिति ज्ञानसम्भवेन धूमाद्यभा-
वासिद्धिप्रसङ्गात्, महानसीयवह्निवादी धूमादिव्यापकतानव-
च्छेदकत्वग्रहे धूमादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्ववन्महानसीयव-
ह्न्यभाववान् पर्वत इत्यादिज्ञानादिव तत्र धूमाभावानुमितेरनु-
भवविरोधेनेष्टापत्तेरयोगात् । परामर्शोपपादनप्रकारश्च-गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन प्रदर्शितः, अन्यथा स्वरूपतो वह्नि-
त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन व्यापकतावच्छेदकत्वाविशि-
ष्टत्वादिना वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न च
व्यापकतावच्छेदकत्वादिकमुपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव-
ह्नित्वांशेऽवगाहमानमेव ज्ञानमनुमितिहेतुः सम्भवतीति गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि निस्तार इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि-
तद्विशेषणे चोपलक्षणतया प्रकारभावानुपगमात् । एतन्मते च का-
रणतावच्छेदके वह्नित्वादेर्विषयिता न विशिष्य निवेद्यते किन्तु
व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितात्वे-
नेव, अतो धूमव्यापकतावच्छेदकेऽन्यतत्त्ववदभाववानित्यादिज्ञानवार-
णाय व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकतापन्नधर्माव-
च्छिन्ने प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिर्निवेद्या । यत्र
व्यापकतावच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वांशे पूर्वक्षणवृत्ति-
त्वादिर्विशिष्टं भासते तत्रानुमतिरिष्यत एव, तत्र विशिष्टवह्नि-
त्वादेरेव व्यापकतावच्छेदकतया भासनं वह्नित्वाद्यविशेषात् ।

(दी०) व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् । व्या-
पकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य
सम्भवतोऽप्यसार्धव्रिकत्वात् । कारणानुगमः परं परिचिन्त-
नीयः । एवञ्च वह्निर्धूमव्यापको वह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञाना-

धूमव्यापकवन्धभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमिति धीरिति । धूमव्यापकतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञानादित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) यथाश्रुतव्यापकाभाववत्ताज्ञानहेतुतां दूषयति व्यापकप्रतियोगिकस्येति । व्यापकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात्—अजनकविशिष्टव्यापकाभावादिज्ञानविषयत्वात् ।

ननु व्यापकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानहेतुतया विशिष्टव्यापकाभावज्ञानादनुमितिर्वारणीयेत्यत आह व्यापकत्वावच्छिन्नेति । धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः । असार्वत्रिकत्वादिति । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणे हृदादावसत्त्वादित्यर्थः । तथाचाभ्रान्तानां हृदादौ बन्धभावेन धूमाभावाद्यसिद्ध्या तादृशाभावज्ञानस्य न हेतुतासम्भव इति भावः । ननु सर्वत्र व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसत्त्वेन व्यापकत्वावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव न कथं तस्यासार्वत्रिकत्वाभिधानमित्यत आह सम्बन्धविशेषेति । व्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । सम्भवतोपि—गुणादौ प्रसिद्धतोऽपि ।

ननु प्रथमकल्पे व्यापकतावच्छेदकधर्माणां यत्त्वतत्त्वेन निवेशात्तदननुगमेन द्वितीयकल्पेऽपि व्यापकताघटकसम्बन्धानां विशिष्य निवेशनीयतया तदननुगमेन कारणाननुगमाद्यभिचार इत्यत आह कारणाननुगम इति । कारणाननुगमप्रयुक्तदोषोद्धार इत्यर्थः । चिन्तनीयः—प्रयासेन कर्त्तव्यः । तथाच कारणस्यानुगमासम्भवे विशेषधर्माणां कार्यतावच्छेदकतामुपगम्य व्यभिचारो वारणीयः । विशेषधर्मश्च जातिविशेषरूपः तत्तत्कारणानन्तर्यरूपो वेति भावः । प्रथमकल्पानुसारेण जनकज्ञानाकारं दर्शयति बहिर्धूमव्यापक इति । इति ज्ञानात्—इत्याकारकात् समूहालम्बनात् ज्ञानद्वयाच्चेत्यर्थः । द्वितीयकल्पानुसारेणाह धूमव्यापकेति । धूमव्यापकतावच्छेदकबहिर्व्यवधभाववानित्यादिज्ञानादित्यर्थः । निर्धूमोऽयमिति । यद्यपि निर्धूमोऽयमिति युद्धेः धूमाभावविशिष्टबुद्धितयाऽप्रसिद्धसाध्यक-

परामर्शज्ञ तादृशानुमितिः प्रथमं सम्भवति । तथापि अत्र धूमाभाव इति साध्यविशेषकानुमित्यनन्तरोत्पन्नानुमितेरेवाकारप्रदर्शनपरमिदम्, आनुभाविकसाध्यविशेषकानुमित्यनुरोधेनैव साध्यविशेषकानुमितिरूपेयते न त्वनुभवसिद्धा संति न तदाकारप्रदर्शनम् ।

अथवा विशिष्टविशेषणकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्टयानवगाहिज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानापेक्षा ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं जानामीत्याकारकज्ञानत्वादिविशिष्टप्रकारकानुव्यवसायं स्वीकृतवतो मणिकारस्याप्यनुमतमिदम् । काञ्चनमयत्वादि-विशिष्टवहेः प्रागप्रतीत्या उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टबाह्यप्रकारकानुमित्यसम्भवकथनं च तस्य विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतानुसारेण । अत एव तत्र दीधितिकृता विशिष्टप्रसिद्धिमन्तरेणापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टप्रकारकानुमितेः सम्भवो दर्शितः । तथाच धूमव्यापकवद्भयभाववानित्यादिज्ञानाद्धूमाभावविशिष्टविषयकज्ञानमन्तरेणापि धूमाभाववानयमिति ज्ञानं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या सम्भवति अभावत्वादिसामान्यलक्षणया अभावत्वादिना कदाचिद्धूमाभावस्य ज्ञानात्तन्मूलकतत्स्मरणेन विशेषणज्ञानघटिततत्सामग्रीसम्भवात्, अनुमितिसाधारण्यात्स्वरूपतस्तद्विशेषणकतद्विशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुताया अप्रामाणिकत्वाच्च । तथाच तन्मतानुसारेणैव निर्धूमीयमित्याकारप्रदर्शनम् ।

वह्निवन्धनत्वद्रव्यत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नाभावानामुपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन भासमानं यद्वह्निवन्धनत्वादि तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपानुगतधर्मप्रकारेण ज्ञानं व्याप्याभावा-नुमितौ हेतुः, प्रतियोगितासंसर्गक एव ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकादाबुपलक्षणधर्मभावानुपगमात्, अतो जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भूतल इति वाक्यं प्रमाणं अप्रमाणं तु जातिमात्रास्तीत्याद्येवेत्युपपद्यत इति ब्रुवतां मतमाह धूमव्यापकेति ।

अत्रेदमस्वरसर्वाजम्-गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया व्यवस्थापितत्वाभिन्नरूपेण धूमव्यापकतावच्छेदकवह्निव्यवदभाववानित्यादिप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानकारणत्वमेवात्रितं, न तूक्तप्रतियोगिताप्रकारकज्ञानहेतुत्वं तज्ज्ञेतावच्छेदकगर्भे प्रतियोगितावच्छेदकता-

पर्याप्त्यवगाहितानिवेशेन गौरवात्, अन्यथा महानसीयवह्निव्याघ-
च्छिन्नाभावस्यापि धूमव्यापकतावच्छेदकवह्निव्यघटितधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतया व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ता-
दृशाभावविषयकज्ञानादभ्रान्तस्य पर्वतादौ निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गात् ।
प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानहेतुतामते व्यापकतावच्छेदकत्वतद्धर्मिता-
वच्छेदकतापन्नधर्मोभयावच्छिन्ने प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता-
याः स्वरूपतः पर्याप्तिनिवेशेनैव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रविष्टस्य वैशिष्ट्यादेरधिकस्य विशिष्टाभावादिबुद्धौ
भावेन प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतायाः उक्तोभयधर्मविशिष्टोऽपर्या-
प्तत्वादनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वानि-
वेशात् ।

यन्तु महानसीयवह्निव्याघच्छिन्नाभावस्यापि धूमादिव्यापकता-
वच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं पुरुषहृत्-तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकप्रविष्टयोर्ध्वह्निवमहानसीयवह्निभिन्नत्वयोरैव धूमव्यापक-
तावच्छेदकत्वात्, तथा चोक्तरूपेण महानसादौ तादृशाभावज्ञाना-
भिर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गः तद्वारणाय धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारकज्ञानभिन्नं यत्प्रकारकज्ञानं
तत्त्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तदाश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकत्वप्रकारेणाभावज्ञानमेव हेतुरूपेयते । तादृशव्यापकतावच्छेदक-
त्वं च यत्त्वतत्त्वगर्भतया न विशिष्टैकार्थरूपामेति न विशिष्टपरामर्श-
सम्भव इत्यस्वरसर्वाजम् ।

तदसत्-एवं सति व्यापकत्वविशिष्टवह्निव्याघवच्छिन्नविषयक-
ज्ञानस्यापि विशिष्टपरामर्शत्वासम्भवात्, एवमन्वयस्थले विशिष्ट-
परामर्शनिर्वाहो न स्यात्-तत्रापि धूमादिहेतुना महानसीयवह्निभिन्न-
वह्निव्याघवच्छिन्नस्य महानसादौ सिद्धिवारणाय निरुक्त्यव्यघटित-
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकसाध्यतावच्छेदकज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-
ताया उपगन्तव्यत्वात् । यदि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणापर्याप्तधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वमेव व्या-
पकतावच्छेदकत्वं मिलितयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्निव्योस्तादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयोरपर्याप्तौ यो धर्मस्तत्प-
र्याप्त्यधिकरणतायास्तादृशयोरसत्त्वात् तादृशयोस्तद्वगाहित्वान्न भ्रम

एवंत्यभ्रान्तस्य महानसादौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नासिद्धि-
प्रसङ्गे यन्वतत्वाघटितोक्तव्यापकत्वावगाहिविशिष्टपरामर्शहेतु-
यापि शक्यवारण इत्युच्यते । तदा व्याप्याभावानुमितौ निरुक्तव्या-
पकतावच्छेदकताश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकनाकत्वेनाभावाव-
गाहिनो विशिष्टपरामर्शस्य हेतुतापगमेन महानसीयवाह्निभिन्नवह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसिद्धिर्वायतुं शक्य-
त इति ।

(चि०) अथैवं न साऽनुमितिः क्लृप्तनङ्गेतुलिङ्ग-
परामर्शाभावात् , अन्यथाऽननुगम इति चेन्न । अनु-
मितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवम-
निप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्य-
नुमितिर्विरहादनुमित्यनुत्पत्तेः, विशेषसामग्रीसापे-
क्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(दी०) व्याप्तिज्ञानस्येति । अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरे-
कव्यापकताग्रहणियतविषयताकोऽर्थोऽभिमतः । पक्षस्य पक्षताव-
च्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) नन्वन्वयव्यतिरेकव्यापकतासाधारणव्यापकताकत्वस्वा-
नुगतस्य दुर्वचतयाऽनुमितिसामान्ये व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभिधानं
न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अन्वयेति । अन्वयव्यापकत्वे व्य-
तिरेकव्यापकत्वे च भासमानेऽवश्यं भासते योऽर्थोऽभावत्वादिः स
विवक्षित इत्यर्थः । अन्वयव्याप्तिज्ञानेऽवश्यं भासमानस्य साध्यताव-
च्छेदकस्याप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकपरामर्शसङ्गाहकतया व्यतिरे-
कव्यापकत्वोपादानम्, साध्याभावव्यापकतात्मकप्रतियोगित्वाभाव-
स्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽवश्यं भातेऽपि तद्विषयकत्वस्यान्वयव्याप्ति-
ज्ञानासंग्राहकतयाऽन्वयव्याप्तेरुपादानम् ।

वस्तुतस्तु अभावत्वादिविषयकत्वं उभयव्याप्तिज्ञानानुगमकमि-
त्येतत्स्फोरणाय उभयव्यापकताघट्टकत्वेन तादृशपदार्थोपादानम् ।

मतान्तरमाह पक्षस्येति । स्वविशेष्यस्येत्यर्थः । स्वं फलीभूता-

नुमितिः । समानविशेष्यकत्वस्यातन्त्रत्वेऽनुमितिपूर्वं तद्विशेष्यज्ञाना-
नियमात् पक्षतावच्छेदकस्येति । स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मस्येत्य-
र्थः । अनवच्छिन्नप्रकारताश्रयस्येति परमार्थः ।

अत्र चास्वरसः स्वपदार्थान्तर्भावे तदननुगमात् । तदनन्तर्भावे
च पक्षादिविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् वस्तुमात्रस्यैव पक्षत्वात् ।

(चिं०) अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च
नास्तेष्वेव ।

(दी०) अन्वयीति । अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्नित्वादिना,
व्यतिरेकीणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया
सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्यताव-
च्छेदकम् । अत एव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न तथे-
त्येव निगमनशरीरम् ।

अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावत्वं प्रकारः
व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकार
इति वदन्ति ।

इत्थं च हृदो धूमाभाववान्न वा पर्वतो वह्निमान्न वेसादिजि-
ज्ञासायां विप्रतिपत्ताबुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्य-
वत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादेः कथमवतार इति-
विभावनीयम् ॥

केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानानन्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकत-
या जन्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि काश्चित् ।
इति केवलव्यतिरेकिर्दीधितिः ॥

(गा०) पक्षतावच्छेदकत्वाच्च विशेषसामग्रिरूपयोरन्वयव्य-
तिरेकव्याप्तिज्ञानयोः परस्परव्यभिचारः कार्यवैचित्र्यादेव निरसनी-
यः । अनुमित्योर्वैचित्र्यं न जातिविशेषाभ्यामन्वयव्यतिरेकपरामर्शः

यजन्यानुमितौ संकरेण तत्तत्परामर्शजन्यतावच्छेदकतया जातिद्वयक-
कल्पनासम्भवात्, अतस्तादृशानुमित्योर्विधेयाधिष्यतावैलक्षण्येन वै-
चित्र्यमुपपादयति अन्वयिनीत्यादिना । तादृष्येण वह्निर्वादिना सिद्धि-
रित्यप्रमेणान्वयः । व्यतिरेकिणि त्वितरप्रतियोगिकत्वेनेति । इतरभेद-
साध्यकेऽनुयोगितासरबन्धेनेतरप्रकारेणेत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेनेत-
रावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकताज्ञानादपि तादृशरूपेणानुमित्युत्पत्त्या तत्र
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादयमिचार इति वाच्यम् । तादृशहेतुव्यापकता-
ज्ञानादनुयोगितयेतरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानाद्व्यतिरेकिपरामर्शात्सा-
ध्यप्रसिद्धानन्तरं केवलं विशेष्य विशेषणमित्यादिरित्यैवेतराविशेषि-
तभेदानुमितेः, साध्याप्रसिद्धिदशायां चेतरेप्रकारेण भेदविशेष्यकप-
क्षप्रकारकानुमितेरुपगमेन वैलक्षण्यात् । न चेतरेव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिमत्ताज्ञानजन्येतरभेदानुमितेरन्वयिहेतुकानुमितित उक्तरी-
त्या वैलक्षण्योपपादनेऽपि इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
मान्पक्ष इति ज्ञानजन्येतरभेदत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्या अनुमि-
तेरितरभेदत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यानुमितितो वैलक्षण्यं दुर्व-
चमिति वाच्यम् । तत्रानुपदवक्ष्यमाणरीत्या व्याप्यतावच्छेदकतया
गृहीतेतरभेदाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुमित्युपगमात् । वह्न्या-
दिभावसाध्यकव्यतिरेकिलिङ्गकानुमितिवैलक्षण्यमाह वह्न्यभावादी-
त्यादिना । वह्न्यभावादिनिषेधतया-वह्न्यभावाद्यभावत्वेनेत्यर्थः । ते-
न रूपेण व्यापकताज्ञानजन्यानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपतया
व्यतिरेकिणि च तदूपेणानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया
विशेषो बोध्यः ।

इति श्रीमद्भद्राधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितानुमानगादाधर्यो
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(चि०) ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं, तथाच न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं-तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् । अथ साध्यं प्रसिद्धं, तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं, अनवगमे असाधारण्यम् । किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः । नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं, तद्वि पृथिवीत्वादिकं तच्च-सिद्धमेव । न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति-वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात् ।

बटुकनाथशास्त्रिकृतं व्यतिरेकिविवेचनम् ।

यत्कृपालशतो मूको जायते वाग्विदांवरः ।

तं नत्वा श्रीगुरुं कुर्वे व्यतिरेकिविवेचनम् ॥

नन्विति । यद्यपीतराप्रतियोगिकभेदाभावे साध्ये विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपवसायित्वेनेतरप्रतियोगिकभेदानुमितिर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि विशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाहेण साध्यविशिष्टज्ञानस्य पक्षताघटकसदेहस्य च संभवात् व्यतिरेकिनिरूपणस्य च यादृतेराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नं तन्न पृथिवीत्वावच्छि-

प्रमित्याकारकस्य सम्भवात् इतराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नयोर्जला-
दिषट्पदयोः पृथिवीत्वानवच्छिन्नत्वात् एकत्र तस्यावृत्तेरन्यत्र वृत्ता-
वप्यसमाप्तेः, तादृशावच्छिन्नत्वस्य च हेतुत्वात् । तथापि विशिष्टा-
भावप्रकारिकैव धीः स्यात्, न त्वितरभेदप्रकारिका । विशिष्टाभाव-
स्य विशेषणायभावरूपत्वंऽपि विशिष्टाभावत्वप्रकारिका धीः
स्यात् । भावे वा इतराप्रतियोगिकाभावत्वं प्रकारः स्यात्, न त्वित-
रप्रतियोगिकत्वमनश्चेदशप्रतीतिरीदृशसाध्यप्रसिद्धावेवेति अवसे-
यम् । अन्वयित्वमिति । तथाच अन्वयसहचारज्ञानादेव तत्र निर्वा-
हे गुरुतरव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने किं प्रयोज-
नमिति भावः । नन्वनवगमे कथमसाधारण्यं ? किन्तु तदग्रह एवे-
त्याशंकायामाह किञ्चेति । नन्वन्योन्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत
आह अन्योन्याभावस्त्विति । असाधारण्येति । जलभेदवत्तया नि-
श्चिने वाद्यवादौ पृथिवीत्वस्यासत्त्वादिति भावः ।

(चि०)अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन ते-
जोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जला-
दिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति
जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम्, एक-
विशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्य-
तिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभिन्ना न वे-
ति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्यो-
न्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेका-
दिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यति-
रेकिवैयर्थ्यम्, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः । न चा-
साधारण्यम्, समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे
सपक्षाभावादिति चेन्न ।

साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकानिश्चयो भयत्येष

साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात्, तथा च संशयरूपा साध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम् । एतेन पृथिवी जलादिभ्यो भिन्न इति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् । वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् । न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यम् । तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं, तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात्, स्वार्थानुमाने तदभावाच्च ।

(वि०) ननु तेजोभेदविशिष्टं जलादिभिन्नत्वमुक्तसंशये न कथं प्रसिद्धतेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य च पृथग्भूतस्योक्तसंशयेनावगाहनेपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरत आह एकेति ।

यद्वेति । पूर्वमेकसंशयविषये संशयान्तरोत्पत्तिरित्युक्तम्, अधुना समूहालंबनवदेकदैव संशये तावद्भेदाः कोटय इति भेदाः । साध्यनिश्चयार्थमिति । उक्तसाध्यप्रसिद्धेः संशयरूपत्वादिति भावः । असाधारण्यमिति । अनुमितिषयतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवतः सपक्षत्वेन विवक्षितत्वान्नायमसाधारण इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यनिश्चय इति । यद्यपि यत्र संदेहः तत्र व्यतिरेकसंदेह उपपद्यते, न ह्यन्यत्र संदेहेनान्यत्र तत्संदेहः अनुच्छेद्यतापत्तेः, तथाच पक्षे संशयेऽप्यन्यत्रास्तु व्यतिरेकनिरूपणम्, तथापि निश्चायकाभावेन संशयस्य वज्रलेपत्वमुक्तम् । न च तदभावः, कचिदपि निश्चयाभावेन निश्चायकाप्रसिद्ध्या तद्गर्भयोग्यानुपलंभाभावात् । न च यावदुपलम्भकगर्भा माऽस्तु प्रतियोगिसत्त्वविराधित्वगर्भास्त्विति वाच्यम् । तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितापलम्भप्रतियोगिकत्वमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । न च निश्चयाप्रसिद्ध्या निश्चयापादनं भवतीति । योग्यानुपलब्ध्यभावस्याकर एव स्फुटत्वात् । न च जलं जलादित्रयोदशान्योन्याभावसमुदायाभाववत् तदेकदेशाभाववत्त्वादिति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्निश्चय इति वाच्यम् । यत्तद्व्यामनगतधर्मस्य व्या-

ल्यतविच्छेदकस्याभावे तादृशसामान्यतोदृष्टस्य दुष्टत्वात् । अन्य-
था यद्वैधर्म्यवत्तत्तद्विन्नमिति सामान्यतो दृष्टार्थसिद्धेः सर्वत्र व्य-
तिरेकविलयापस्योक्तसमर्थनस्याप्यनौचित्यात्, प्राक् नास्तितानुमा-
नमपि तद्वत्तयाऽस्मर्यमाणत्वे सति स्मर्यमाणत्वहेतोरन्वयाप्रतीतौ
व्यतिरेक्येव तदुभयानवतारे प्राक्नास्तीतिबुद्धेरसिद्धेः । किञ्चोक्त-
संशयप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि सिद्धिप्रसंगः । न च यद्यतिरेकेऽनिष्ट-
प्रसङ्गः संशयोपस्थितस्यापि तस्यैव हेतो व्याप्तिग्रहः, संशयोपस्थि-
तस्य व्याप्त्यग्रहेण तन्मूलकानिष्टप्रसंजनाभवान् । यत्तु अनुव्यव-
सायोपनयेन निश्चयरूपाप्रसिद्धिरिति । तत्र । यादृशो निश्चयो व्या-
प्तिग्राहको अनुव्यसायस्य तथात्वाभावादिति अलं विस्तरेण ॥

(केवलव्यतिरेकिसिद्धान्तः)

(चि०) उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः
प्रसिद्धिः घटो न जलादिरिति प्रतीतिः । नन्वयमन्यो-
न्योभावो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभाव-
त्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभाव-
ग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो
न भवतीति-प्रतीतेर्याधक्यलेन वायुर्वातीतिवल्लिङ्ग-
ग्रहोपक्षीणत्वादिति चेत् । न । यो ह्यनुपलम्भोऽधिकरणे
प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु यो-
ग्यानुपलब्धिमात्रम्, अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीति-
वत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् । अधि-
करणे प्रतियोगिसत्त्वश्च तर्कितं-यदि हि स्तम्भः पि-
शाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः
स्यात् । न च पृथिवीजलाद्विद्यते जलावृत्तिधर्मवत्त्वा-
त् तेजोवत्, एवमन्येभ्योपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्ने-
ति विशेषणं दत्त्वा समवायभेदसाधनादन्वयिन एव

पृथिव्यां त्रयोदशभेदासिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । जलादिभिन्ना सती समवायिभिन्नेति बुद्ध्वावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदान् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् । न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यम् । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा तस्तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न स्तः, पृथिवी तेन ते भवत एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवस्ते वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते वह्निसंशयवत् ।

(वि०) अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगताकत्वमभाः प्रत्यक्षे तन्त्रमित्याशयेनाशङ्कते नन्विति । योग्यानुपलब्धेरिति । प्रतियोगिनो योग्यस्यानुपलब्धेरित्यर्थः । तथाचाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभावविशिष्टो यो देशः प्रतियोगिमस्त्वविरोधी-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः स देशोऽभावं ग्राहयति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् इत्यर्थः । नन्विति । तुशब्दः तत् इत्यर्थः । नातो निरुक्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अन्यथा-योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरूपयोग्यतायाः अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वे । प्रसङ्गादिति । उक्तयोग्यतायाः

स्तत्र सत्त्वादिति भावः ।

ननु अत्यन्ताभावादिप्रहे अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमप्रसिद्धम्, तथाच कथं तद्विरुद्धगर्भानुपलब्धिः प्रसिद्धेत्यत आह अधिकरण इति । तर्कितं—प्रसङ्गकीकृतम् । तथाचाधिकरणे यत्र प्रतियोगिसत्त्वेनापादकेन प्रतियोग्युपलम्भ आपाद्यते तत्र तदभावः प्रत्यक्षः, तेन योग्यप्रतियोगिको योग्याधिकरणको वाऽन्योन्याभावः संसर्गाभावो वा यत्रैव यादृशप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनापादितेन तथोपलम्भ आपाद्यते तत्र तथाऽनुपलम्भस्तदवच्छिन्नाभावं गमयति वाच्यं रूपाभाववन् रूपवदन्योन्याभावस्य घटे मनोन्योन्याभाववत् मनस्त्वात्यन्ताभावस्यापि तुल्यवदाभासमानत्वात् प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकोपलम्भाभावविषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वात् । न तु योग्यप्रतियोगिकत्वेन संसर्गाभावे योग्याधिकरणत्वेनान्योन्याभावे योग्यता गौरवान् उक्ततुल्यानुभवव्याघाताच्चेति तात्पर्यम् । यदि हीनि । स्तम्भः पिशाचः स्यात्—चक्षुःसंयुक्तः काश्चित् पिशाचः स्तम्भः स्यात् । उपलभ्येतेति । सोपि पिशाचः पिशाचस्तम्भान्तरवच्चाश्रुपः स्यादित्यर्थः । स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः । न पिशाचानुपलम्भः स्यात्—न सर्वः पिशाचो लौकिकसाक्षात्क" . यः स्यादिति यावत् । तथाच स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्ती निमोऽनिर्वाध एवेति भावः ॥ जलादिभिन्ना सतीति । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टताच्छेदकस्य विधेये प्रकारत्वादित्याशयः । व्यतिरेकिसाध्यत्वादि-ति । यद्यपि जलावृत्तिधर्मवत्त्वादिभ्यो युगपत्समूहालम्बनरीत्या अन्वयिभ्यो तथाऽनुमितिः सम्भवत्येव, तथापि एकहेतुकयावद्भेदसाध्यकानुमितिर्न व्यतिरेकिणं विनेति द्रष्टव्यम् ॥ घटस्यापीति । प्रयोगे दोषोऽयम्—यत्सिद्धांशस्यापि पक्षत्वेनोपादानादंशतः सिद्धसाधनमर्थान्तरमिति यावदनाकाक्षित्वाभिधानात् अन्यथाऽसङ्गतेः । स्वार्थानुमिता हि घटस्यापि पक्षत्वमित्येवासङ्गते निश्चितस्यापि पक्षत्वेऽनुमित्युत्पत्तेः, अपक्षत्वे उदासीन इव सिद्धसाधनानवकाशात्—इति ॥ इतरिति । साध्यनिश्चयस्य न साक्षादनुमिति विरोधित्वं किन्तु पक्षताविघटनद्वारा । सा चेदस्ति किमनेन । न च सा नास्तसिपाधायपाविरहसहकृता यादृशी सिद्धस्तदभावस्तत्सिद्धौ पक्ष-

तेति' सामान्यतत्सिद्धौ तत्सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति । यद्यनुमि-
तिविषयैकदेशसिद्ध्या सिद्धसाधनन्तर्देत्यर्थः । सिद्धस्यैव-सहचार-
घटकतया निश्चितस्यैव, साध्यत्वात्-तादृशानुमितौ विधेयत्वात् ।
न च घट इति । एतच्च यथाश्रुतस्य संदिग्धसाध्यवत्त्वस्य सिपा-
धयिपितसाध्यवत्त्वस्य च पक्षत्वमभिप्रेत्य बोध्यम् ।

ननु घटे विशेषदर्शनसिद्धिसत्त्वेन कथं संशयसिपाधयिपयो-
स्तद्विषयत्वं ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादि-
त्यत आह घटत्वेनेति । धूमवान् वह्निमानिति । यद्यप्येवं सामान्यतो
निश्चिते विशेषतः संशय उपपादितः इह तु विशेषतो निश्चयं सामा-
न्यतः संशयः, स च दुरूपपादः इदंपर्वतत्वेन वह्निनिश्चये पर्वतत्वेन
तत्संशयादर्शनात्, तथापि भिन्नप्रकारकनिश्चयस्यापि यत्संशयप्र-
तिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र किमवच्छेदकं ? न तावत्समानविषयत्वं
तत्रातिप्रसंगं प्रतियाद्यति-धूमवानित्यादि । न तु दृष्टान्तार्थं येनो-
क्तवैषम्यमाद्रियेत । अन्यच्च समानप्रकारकत्वमपहास्यम् । अत एव
दंपर्वतत्वेनापि वह्निनिश्चयेऽग्निसंशयः पर्वते भवत्येव । यदि च ना-
स्ति तदा तदर्थं समानप्रकारकनिश्चयत्वं विशेषप्रकारकनिश्चयत्वं
चोभयं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं कल्प्यमिति गौरवम्, समानप्रकार-
कतामात्रं च लघ्विति तदेव कल्प्यते नान्यदिति भावः ॥

(चि०) यद्वा सर्वत्वेन रूपेण न पक्षतासर्वत्राविप्रति-
पत्तेः-घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथा-
चैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्था-
न्तरम्, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रति-
त्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमात् । तर्हि
पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्धटवदित्यन्वयिनैवैतर-
भेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा, घटसाधारणप-
क्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधा-
त्, पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया नि-
श्चितत्वं प्रयोजकम् । न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्वं गृहीतं यत्र

साध्यं पश्चात् स्मर्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकर-
ण्याग्रहाद्व्यतिरेकवतार इति वाच्यम् । हेतोरैव पक्षता-
वच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामा-
नाधिकरण्यग्रहावद्यग्भावादिति चेत् । सत्यम्, अन्य-
मितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रति-
सन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापर्यनुयाज्य-
त्वात्, तदुक्तम्—‘आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवल-
व्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् ।

(वि०) ननु यदवच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्नत्वज्ञानं त-
त्कोटिकसंशयविरोधि, न तु तत्प्रकारकतत्कोटिकसंशयविरोधि-गौर-
वात् । अत एव धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चये धूमत्वेनोपस्थितायां
धूमव्यक्तौ विशेषतोपि न व्याप्तिसंशयः, अन्यथा विशेषप्रकार-
कसंशयापत्तेः । धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते तावदेव वह्नि-
संशयो यावन्न धूमवत्त्वेनोपस्थितिः । तदिह घटत्वेनेतरभेदनिश्च-
यदशायां पृथिवीत्वेनापि नेतरभेदसंशय इत्यस्वरसादाह यत्ने-
ति । पृथिवीत्वेन—घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन । शङ्कते तर्हीत्या-
दिना चेत् इत्यन्तेन । अभेदानुमानवत्—अयं घटः तद्घटाभिन्नः
तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिसंस्थेयसाधकाभेदानुमान-
वत् । साध्यवत्तया निश्चितत्वं—साध्यवत्त्वनिश्चयावच्छेदकध-
र्मवत्त्वम् । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि दृष्टान्तत्वापा-
तात् अभेदानुमानेपि भिन्नभिन्नावच्छेदेन पक्षदृष्टान्तत्वव्यवस्थिते-
रिति भावः । न चेति । यत्र स्थले पूर्वं गृहीतं साध्यमुद्वाधकवशात्
पृथिवीत्वग्रहे पश्चात् स्मर्यते इत्यर्थः । अन्वयेति । ननु व्यभिचा-
राज्ञाने साध्यसाधनोभयसहचारग्रहेऽन्वयव्याप्तिग्रहावश्यकत्वेन
कथमन्वयाप्रतिसन्धानमिति चेन्न, तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वादिपदार्थानुपस्थित्याऽन्वयाप्रतिसन्धानसम्भवात् । अ-
पर्यनुयाज्यत्वादिति । अन्वयोपन्यासदशायां अधिकेन निग्रहात् प-
र्यनुयागः स्यादिति भावः ॥ निर्व्यूढमिति । अन्वयाप्रतिसन्धानकाले

व्यतिरेकिव्यामिश्रानादनुमितेगनुमवासिद्धतया तस्यापि हेतुत्वं नि-
र्वाधमेवेति भावः ॥

(चि०)अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः
त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशे
व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभा-
वाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति
नान्वयित्वासाधारण्ये ।

यद्वा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिका-
न्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तजोवदित्यनुमानात्त्रयोदश-
भिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं
साध्यम् । न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र
साध्याप्रसिद्धेः । वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः
किं व्यतिरेकिणेति चेत् । न । पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति
व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतिः । नन्वेवं पृथिवी जलादि-
त्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वा-
दिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् । न
अप्रयोजकत्वात्, प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य
पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः ।
नन्वितरभेदो यन्न्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न ।
सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात् । यदि च तेन
समं स्वरूपभेद एव साध्यः, तदाऽननुगमादनुमाना-
प्रवृत्तिः । भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबला-
दभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित् । तन्न,
अपसिद्धान्तात् । अनातिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणै-
वाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च

इति चेत् । न । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्य-
त्वात् । न चैवमभावादविवेकतादवस्थम्, तेन समं
स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात् ।

(वि०) अत्राप्यथवेति न पूर्वास्वरसात् किन्तूपस्थित्यनियमेन कदा
चिदयमपि कल्प इति व्यवस्थितविकल्पः । तथा चान्यत्र कल्पद्वयेऽपि
यथोपस्थितिः, आकाशादौ त्वेष एवेति व्यवस्थितविकल्पायौ बोध्यः ॥
जलादिमिलितेति । आकाशेतरत्वाच्छ्रुतिप्रतियोगिताकान्योन्याभा-
वानुमित्यसम्भवादित्यर्थः । आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तत्रैकदेशे सा-
ध्यप्रसिद्धयसम्भवादिति भावः ॥

त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्त्वा एकत्रैव तत्प्र-
सिद्धिमाह यद्वेति । अत्र तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियो-
गानि साध्यार्थी विवक्षितः, यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य
त्रयोदशभेदस्यास्मादसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात् । शङ्कते
वस्तुगत्येति । त्रयोदशभिन्नेति । जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः ।
प्रकृते-यद्वा जलमित्यत्र । अनुभूयमानेति । तेजःप्रभृतिद्वादश-
भिन्नपृथिव्यादां अनुभूयमानस्येत्यर्थः । पृथिवीत्वेति-तेजः-
प्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिवीवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण, शब्दा-
श्रयत्वेति च आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिद्वादश-
भिन्नगगनवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण बोध्यम् । अतिरिक्तं
विना-पृथिव्यादेर्जलाद्यतिरिक्तत्वं विना । अथवेति द्वितीयकल्पे
शङ्कते नन्वेति । अभावान्तरेति । अधिकरणान्तिरिक्तभेदेत्यर्थः । स्व-
रूपभेद इति । अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः । अननुगमादिति । अ-
धिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशस्वरूपेण साध्यत्वासम्भवादिति भा-
वः । कस्यचिदत्र समाधानं पूर्वपक्षयति भावो न भवतीत्यादि । उ-
त्तरयति तन्निति । नायमेकदेशिनं प्रत्यपसिद्धान्त इत्यत आह अनति-
प्रसक्तेति । समाधत्ते इतरभावेति । पूर्वोक्तयुक्त्येतरत्वेन भावस्यै-
व भेदसाधनादित्यर्थः । अन्वयिना व्यतिरेकिणा वेति । ननूभयमप्य-
सम्भेदम्-अभावस्वरूपभेदस्य पृथिवीजलस्वरूपत्वेनाननुगमताद-
वस्थ्यादन्वयासम्भवात् । न चाभावभेदत्वमनुगतो धर्म इति वा-
च्यम् । तस्य तद्वर्तित्वान्यस्य दुर्बलत्वात् । पृथिव्यामभावभेद-

स्य पृथिवीस्वरूपत्वेन यत्र नाभावभेदः तत्र पृथिवीत्वाभाव इति व्यतिरेकस्याभावेन व्यतिरेकिणोऽप्यसंभवात्, अभावभेदाभावस्य पृथिवीविरहपर्यवसानेऽन्त्यावयव्यादौ व्यभिचारादिति चेन्न । उभयप्राप्यदोषात्—अभावभिन्नत्वबुद्धिजननयोग्यत्वस्यानुगतस्य भावात् भावत्वादेश्च योग्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन तद्योग्यतावच्छेदकधर्म-वत्त्वस्यानुगतत्वादनवयिनः सम्यक्त्वात् । व्यतिरेकिण्यपि व्यभिचाराभावात्, तथाहि—पृथिव्यभावभिन्नति भेदधीर्न पृथिव्यन्तरव-त्त्वेन त्वदुक्तान्यादौ व्यभिचारात् । स्वयमेव भेदत्वेन स्वस्मिन् वर्तते न तु स्वत्वेनेति प्रतीतिवैचित्र्यादवश्यं मन्तव्यम् । तथा चान्त्यावयव्यादेरपि स्वात्मना पृथिवीरूपाभावभेदेन तदभावाभा-वान्न व्यभिचार इति लक्षणस्य व्यतिरेकिणो न केवलमितरभेद एव साध्यः किं नाम पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादिरपि अविशेषादिति तत्त्वम् ।

(चि०) अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽन्य-न्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयो-गो वा, एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादि जला-त्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः । तावतामभावानां वैशि-ष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत् । किमेतावता, न हि ताव-द्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽ-भावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव, ताव-द्वैशिष्ट्यमस्ति फलम्, अन्यथा सिद्धसाधनात् । मिलि-तानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः । न च हेतो-रसाधारण्यम्, तावदभावयोगी ह्यत्र सपक्षो भवति, न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्—साध्यतायास्ताव-त्यपयसिः ॥

यथा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्वात्यन्ताभावाधि-
करणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्,
एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमापि तत्र सा-
ध्यमिति काप्रसिद्धिः ॥

किञ्चेतरेतावत् प्रसिद्धा एव, ते च भेदप्रतिपादि-
नो मेयत्वात्, इतीतरभेदाऽपि सुग्रह एव । ननु पृथिवी
नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति
चेन्न । इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदा
जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । चतुर्दशाभेदानां
चैकत्र विरोधेनासम्भवात् । चतुर्दशभेदानां चैकत्र
वृत्तौ न विरोधः । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना
तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदाधिकरणवत् पृ-
थिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति । तन्न ।
अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा
जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । एवं तर्हि पृथिवी
जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज
इति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अजलस्य घटादेः
प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य
न्यूनत्वात्, तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव ॥

(वि०) ये त्वत्यन्ताभाव एव व्यतिरेकिणः साध्य इति वदन्ति
तन्मतमाह अन्ये त्विति । पृथिवीत्वभिन्नेति । पृथिवीत्वव्यधिकरणे-
त्यर्थः । आकाशादौ उक्तप्रकाराभावादाह जलत्वादीति । तत्तदत्य-
न्ताभावयोगस्त्वयोद्देशाभावरूपतत्तदत्यन्ताभावमेलनामित्यर्थः । प्रत्ये-
कप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धेस्साध्यप्रसिद्धिमाह एते इति । शङ्कने ता-
वतामिति । प्रत्येकसाध्यतावरुद्धेकावर्कल्लभानां युगपत्तावद्याप्तिप्र-
हेतावर्द्धपयकैकानुमित्युत्पादे तावतामैकाधिकरण्यरूपमेलकस्यानु-

मिथिविषयतया मेलकधीः फलम्, न च मेलकेन व्याप्तिग्रह इति निर्गलितार्थः । अन्यथा—प्रत्येकमेवानुमितौ । प्रत्यक्षादिना प्रत्येकसाध्यप्रसिद्ध्यर्थमपि सिध्युपगमेन सिद्धसाधनं स्यादिति भावः । ननु संख्यारूपं तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयत्वं वा मेलकत्वं तथाच प्रत्येकं प्रसिद्धानां तेषां एते त्रयोदशभेदा इति बुद्धिसम्भवेन मिलिततत्प्रासिद्धिरपि सुलभेति तृतीयकल्पमाह मिलितानामिति । तावदभावयोगीति । तावदभाववत्तया निर्णति इत्यर्थः । अपर्यासेरिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया निश्चितः सपक्ष इति भावः ॥

अत्यन्ताभावत्वात्—अभावागर्भप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात्, तेन तेजस्त्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादौ न व्यभिचारः । तत्र—जलत्वात्यन्ताभावे । अप्रसिद्धिरिति । तेजस्त्वात्यन्ताभाववायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्यन्ताभावस्य साध्यत्वादिति भावः ।

अन्योन्याभावेऽप्यत्यन्ताभाववन्मेलकप्रसिद्ध्या कल्पान्तरमाह किञ्चेति । भेदप्रतियोगिनः—एकाधिकरणभेदप्रतियोगिनः । शङ्कते नन्विति । गुरुत्वादीत्यादिना तत्र दृष्टान्तपक्षसाधारणधर्मकथनं तेन तत्तदभेदसाधनाच्चतुर्दशाभेदः समूहालम्बनविषयः । प्रतिरोधः—सत्प्रतिपक्षः ।

अत्र चतुर्दशाभेदत्वेन साध्यता बोध्या । न चाग्रे सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्ष इत्यनेन पौनरुक्त्यं, दोषान्तरदानाय व्यतिरेकिमात्रदापाय च तत्राक्षेपादिति । साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते दत्त्वा बाधमप्याह चतुर्दशाभेदानामिति । अभावमादाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । स्वमते बाधाभावं दर्शयति चतुर्दशाभेदानामिति । तत्प्रसिद्धिप्रसङ्गात्—इतरभेदसिद्धिप्रसङ्गात्, जलादावपि तत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतरत्वस्य लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः । एवं—व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे । व्यभिचारादिति । असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदनवधारणे त्विति । पृथिवीत्वस्यानवधारणे त्वित्यर्थः । इदं न प्रकृतमात्रे साधनं, प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षतामात्रेपीदं समाधानं द्रष्टव्यम् ॥

(चि०) ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्यवत्त्वाच्चेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ

कथं व्यतिरेकादिनिरूपणम् । नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्ष-
वेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् । नानुमानगम्यं, नैरात्म्या-
प्रतीतावन्वयिनोऽभावात्, सात्मकत्वप्रतीतिं विना
व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः । अथेच्छा समवायिकारण-
जन्या कार्यत्वात्, तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्ट-
द्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकमत्त्वात् इति पृथिव्या-
दिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति
चेत् । यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ
तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । ज्ञानसमा-
नाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्म-
कत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात्, आत्म-
मामोस्तथात्वेऽपि अकार्यत्वात् इति चेत् । न । शरी-
रादन्यत्रासिद्धेः । तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् । इ-
च्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभा-
वो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति
चेत् । न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेद-
कत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा
असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसं-
गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् ।
न । व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मेणाप्रतीतप-
दार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितद्विधाद्यनु-
मानप्रसङ्ग इति ॥

उच्यते इच्छाऽसमवायिकारणमिद्धाविच्छात्वं
संयोगासमवायिकारणकवृत्तिं नित्येन्द्रियग्राह्यविशे-
षगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत्,

स चासमवाधिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः
संयोगत्वात्, आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वे सात्म-
कत्वं शरीरे साध्यते ॥

(वि०) साध्याप्रसिद्धाविति । सात्मकत्वस्य पक्षमात्रवृत्तित्वा-
दित्यर्थः । तत्रेति । प्रत्यक्षविषयाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभाव-
ग्रहः प्रत्यक्षतो भवति । न च तदुभयग्राहीन्द्रियमस्ति मनसो घटा-
द्यग्राहकत्वात् इन्द्रियान्तरस्यात्माग्राहकत्वात् । न चोभाभ्यामुभय-
ग्रहोऽभावग्रहो उभयेन्द्रियप्रवृत्तेरयौगपद्यात् इति भावः । कार्य-
त्वादिति । भावकार्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेत्यादिपूर्वपक्षः । तत्र ज्ञानका-
रणं चक्षुःघटसंयोगोऽपीति ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन संयोगो विव-
क्षितः । तादृशश्चात्मसंयोग एव सोऽपि घटादिसाधारण एवेति
ज्ञानकारणत्वं विशेषणम् । आत्मप्राणसंयोगस्तु शरीरावच्छिन्ना-
त्मप्राणसंयोगो वाच्यः अन्यथाऽनिप्रसङ्गादित्यावश्यकतया शरी-
रप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धो न हेतुरिति द्रष्टव्यम् । कार्यत्वपदस्य
व्यावृत्तिं स्वयमेवाह आत्ममनसोरिति । नेत्यादि समाधानम् ।
शङ्कते इच्छाया इति । अप्रसिद्धेति । कुतोऽयं व्यतिरोकिनियम इति
चेत् । अन्वयिनि साध्यसाधनसहचारमृते व्याप्यज्ञानात् । व्यति-
रोकिणि साध्यमात्रप्रसिद्ध्यैव साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिग्रहेण
साध्यसंसर्गस्यानुमित्येकाधिपयत्वात् इति विद्धि ॥

इच्छात्वमिति । व्यक्तिपक्षे विभागजशब्दे व्यभिचारः
स्यादिति जातेः पक्षत्वमुक्तम् । नित्येन्द्रियेति । नित्येन्द्रियग्राह्यत्वं
च तन्मात्रग्राह्यत्वम्, अन्यथा स्नेहवत्तस्यापि मनोग्राह्यत्वेन तद्व्य-
भिचारधारणार्थोपादानविरोधात् । तदपि गुणविशेषणं न जाति-
विशेषणम्, तथासत्यात्मैकत्वे तादृशजात्यभावेन व्यभिचाराभावे-
न विशेषगुणोपादानविरोधात् । साक्षात्पदं शब्दमात्रवृत्तिशब्दत्वा-
वान्तरजातौ व्यभिचारनिरासाय । जातिपदं च रूपादिभिन्नगुण-
त्वाद्युपाधौ व्यभिचारवारणाय स हि मनोमात्रग्राह्ये ज्ञानादावस्ति
गुणत्वसाक्षाद्वाप्यश्च गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वात् । न च
साध्यसन्धात्र व्यभिचार इति वाच्यम् । वृत्तिपदेन समवेतत्वस्यो-
क्तत्वादिति । स चेति । अप्र किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगोऽसमवायि-

कारणमिति उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन व्याख्येयम्, तेन संयोगे पक्षे विशिष्टस्य जनकत्वं साध्यं लभ्यते अत एव तादृशं साध्याभावेऽनिष्टप्रसंजनमाह आत्मसंयोगमात्रस्येति । किञ्चिदवाच्छिन्नसंयोगस्येत्यर्थः । अन्यथेच्छाजनकपर्यन्तस्य तर्कं उपन्यासविरोधात् । नचैवं हेतुसङ्गतिः, असमवायिकारणसंयोगत्वादिति हेत्वर्थात् । सचेत्यनेनासमवायिकारणसंयोगस्यैव परामर्शो तन्निष्ठसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । इति भावः ।

(चि०) यद्वा आत्मनीच्छाधारता महत्संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादि-संयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् । अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं वा सात्मकत्वम्, स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टाद्यवयोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात्, घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानम्, इच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छायाधारताघटकेच्छासमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्यभावति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदिति अन्वगिनैव साध्यमिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यकयुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनाऽनुपपत्तेः । उपायान्तरस्योपायान्तरादृपकत्वाच्च ॥२॥

यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगासिद्धौ प्रपन्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति प्र-

यत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । एवं चेष्टाया अ-
समवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मक-
त्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः । चेष्टा-
विरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः । चेष्टाविरहात्तदसमवा-
यिकारणसंयोगविरहेऽपि सुग्रहः ॥

यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्न-
त्वे सति आत्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृ-
त्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसं-
योगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, आत्मप्राणसंयोगः
प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथामिद्धो
न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्त-
वृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रेमयत्त्वादिवदि-
ति तार्किकी रीतिः ॥

(वि०) अत्राप्युपस्थितिनियमाभावात् व्यवस्थितो विकल्पः न
पूर्वास्वरसेनेति न विस्मयेत्यम् । महदिति । मनोयोगाद्यवच्छेद्यत्वेनार्था-
न्तरनिवृत्त्यर्थं महत्पदम् । ईश्वरज्ञानादव्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय
जन्येति, रूपाद्याधारतावारणाय हेतौ विभ्रवतिपदं च बोध्यम् । आ-
त्मवृत्तिद्वित्वाद्याधारतावारणाय विशेषेति । इच्छाधारताघटकेति ।
इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायिद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद-
त्वमित्यर्थः । अत एव—उक्तानुमानबलात्तादृशमहत्संयोगाश्रयस्य मह-
तो द्रव्यस्य प्रसिद्धिसम्भवादेव । ननूकर्तव्या सात्मकत्वसाध्यस्य प्र-
सिद्धावपि नैरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावप्रसिद्ध्या कथं व्यति-
रेकव्यामिग्रह इत्यत आह स्वशरीर इति । शङ्कते नचेति । शरीरे
बाधक इति । शरीरवृत्तित्वाभाववत्तया अप्रमितत्वादित्यर्थः । ननु सा-
त्मत्वं शरीरवृत्तित्यनुमानानन्तरं शरीरं सात्मकमित्यनुमानं सुकरमि-
त्यरुचेराह उपायेति । अवधूतसामर्थ्ययोरप्यन्यतरास्फुरणदशाया-
मन्यतरोपायानुसरणस्यापर्यनुयोगादित्यर्थः ॥

(वि०)यद्वेति पूर्ववत् । वेद्यजक्रियायां व्यभिचारनिरासाय अ-
जन्यान्तं हेतुविशेषणम् । न च गुरुत्वप्रवृत्तजन्यक्रियायां व्यभि-
चारः, क्रियापदेन कर्मत्वव्याप्यपतनस्पन्दनव्यावृत्तगमनस्वरूपजा-
निविशेषस्य विवाक्षितत्वात् । एवञ्चन्ति । आत्मधारणाय शरीरत्वमि-
ति विशेषणम् । अस्यस्फुटम् ॥

आत्मभिन्नत्वे इति । सत्यन्तमिदमात्मनोऽपि साध्यव-
त्त्वेनासाधारण्यनिरासाय । आत्मविशेषगुणकारणपदं च मृतदेह-
स्यापि भोगाश्रयतया तत्राप्युक्तसंयोगसत्त्वेन सपक्षतया ततश्चेष्टा-
वत्त्वस्य व्यावृत्ततया चासाधारण्यधारणाय बोध्यम् । न च कदा-
चिद्भोगाश्रयत्ववत्कदाचिष्टेष्टावत्त्वमपि तत्रास्तीति वाच्यम् । मृत-
शरीरव्यावृत्तस्यैव वर्तमानचेष्टावत्त्वस्य सात्मकत्वे लिङ्गत्वात् । न
चात्मगुणपदेनैव तन्निर्वाहाद्विशेषपदानर्थक्यं, मृतशरीरात्मसंयोग-
जनकतदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवे साध्यसत्त्वेनासाधा-
रण्यप्रसङ्गवारकत्वात् । भेदीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे
शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्वनिरासायामेति ।
मनसः सात्मकत्वधारणाय भोगानधिकरणावृत्तीति साध्यवृत्तकपदा-
नां व्यावृत्तिः ॥ हेतौ प्राणे व्यभिचारधारणाय सत्यन्तम् । नाड्यादौ
तद्धारणाय ज्ञानकारणीभूतेति । चक्षुरादिसंयोगमादाय तद्धारणाद-
वस्थयादाह प्राणेति । नन्वात्ममनसांरपि हेतुत्वेन व्यभिचार इत्यत
आह आत्मेति । अतिप्रसङ्गेनामवच्छिन्नात्ममनसोऽपि प्राणसंयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वे शरीरावच्छिन्नतदुभयप्राणसंयोगो वाच्य इत्यावश्यक-
त्वात् तत एवान्यथासिद्धौ न तदेतत् इत्यर्थः । नन्वनात्मतया शरी-
रस्यापि भोगानधिकरणतया तदवृत्तिसंयोगवत्त्वं तत्र बाधितमतो-
ऽनात्मनापि भोगाधिकरणत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति । न च
व्यर्थविशेषणत्वम् । व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणे तदभावात्
संकोचकविशेषणे तथात्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वत्र भोगान-
धिकरणत्वमुपाधिः, अन्यथा रूपाधारत्वादीनामप्येवं रूपसमवायि-
मिन्नत्वानुमानं स्यादत आह तार्किकीति । तथा चात्र शरीरे सुखमि-
त्यादि-तदाधारत्वानुभवो न स्यात् इत्यादिप्रसङ्गात्मकतर्केण व्या-
मिप्रहसत्त्वादुपाधिः साध्याव्यापकत्वम् रूपाधारस्ये तु न तादृश-
तर्क इति भावः ।

(चि०) अथेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽनाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी ? अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकानिरूपणात् ।

स्योदेतत् । इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्व्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथवा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत् संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धम् इच्छायाः साध्यते, संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् । न चैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति ॥

मैवम्, संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेकतद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भावात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात्, साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भास-

भवात् । नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना
तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् । न च यदीच्छा अष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादप्रानाश्रिता सती द्र-
व्याश्रिता न स्यात्, रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ
प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं
करोति, अत एवैतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडिग्धा-
दिसाधनमप्यपास्तम्, तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्काभावादि-
ति वाच्यम् । साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्च-
यतन्मूलतर्कानवतागात्, अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कादयस्तर्कादये च तत्सहकृ-
तसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति ।

(वि०) पूर्वपक्षी शङ्कतेऽप्येति । सिद्धान्त्याह स्यादेतदिति । अनुमि-
तेति । गुणत्वेनेति शेषः । आश्रितत्वादीति । आश्रयत्वादीत्यर्थः । यद्वे-
ति । पूर्वमेकांशं निश्चयादपरांशे संशयाद्विशिष्टस्यैकज्ञानविषयतया
साध्यप्रसिद्धिरत्र तु एकसंशयानन्तरमपरसंशयेनैव विशिष्टोपस्थि-
तिरिति बोध्यम् । तृतीयेऽर्थवत्यादिकल्पे विशिष्टस्य प्रथमत एव
संशयविषयत्वादेकसंशयरूपैव प्रसिद्धिः कोटिप्रसिद्धिश्च केवलाद्या-
दिवाक्यादित्यवधेयम् । पूर्वपक्षाह भवमिति । नन्वेकत्र सन्देहेऽप्य-
त्र सन्देहाभावात् इच्छायां साध्यसंशयेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनि-
श्चयः सम्भवति वायौ पार्थिवादिरूपसन्देहापि तदभाषनिश्चयस्यानुभ-
विकत्वात् इत्यत आह किञ्चेति । व्यापकाभावात्—साध्यव्यापका-
भावात् । साध्यव्यतिरेकनिरूपणमिति शेषः । शङ्कते न चेति ।
साध्यविपर्ययकोटौ—अष्टद्रव्यानाश्रितत्वपक्षे । अत एव—साध्यसंशयेन
निश्चयात्पादौ तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्कस्य सहकारित्वादेव । साध्यव्य-
तिरेकनिश्चयेति । आपादकनिर्णयस्य तर्ककारणत्वादिति भावः । अ-
न्यथेति । तथा च अन्योन्याश्रय इति पर्यवसितमिति पूर्वपक्षाशयः ।

(चि०) उच्यते—इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथि-
व्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्याश्रयद्रव्य-

भिन्नम् अपृष्टद्रव्यावृत्तिघर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाध-
कसत्त्वादेत्यपृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यमिद्धाविच्छायासृ-
ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमपृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा
साध्यते, साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकापृष्ट-
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिमाध्यतत्वात् ।
तथापीच्छाऽपृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अपृष्टद्रव्याना-
श्रितत्वं सति द्रव्याश्रितत्वात् अपृष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धौ च दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी
हेतुः स्यादिति चेत् । न । अन्यव्याप्यप्रतिसन्धाने
व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भ-
वात् । न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तावसाधार-
ण्यम्, तद्धि साध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रति-
पक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्या-
भावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे
तत्सत्त्वाच्च । अत एव यावदेकप्रानुकूलतर्का नावत-
रति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तम् ।
सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादावपि तथा ॥

(वि०) सिद्धान्त्याह उच्यत इति । सिद्धाविति । इच्छा द्रव्याश्रिता
गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमित्येति शेषः । प्रसिद्धिरिति । एतच्च सर्वमि-
च्छा द्रव्याश्रयाश्रितेति यदि सामान्यतोदृष्टान्ततरं इच्छाश्रयो द्र-
व्यत्वाश्रयो न पृथिवीति बाधावतारस्तदिति द्रष्टव्यम् । द्रव्याश्रि-
तेच्छेत्यनुमानं तु द्रव्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्य वैशिष्ट्यमा-
नेनाश्रितत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्य द्रव्यत्वेऽप्र-
सिद्धतया तत्र सिद्ध्युपदर्शनेन विरोधात् । एवं चान्वयित्वापादन-
मसाधारण्यपादनं चाप्रैतनं विरुध्येत तयोः सपक्षत्वाभावात् ।
यथा तु द्रव्याश्रितैक्येयानुमानं तदा प्रसिद्धिरिच्छायां द्रष्टव्या व्यति-

रेकिण इच्छाविशेष्यकानुमित्यर्थत्वमित्याकरेणैव स्फुटत्वात् । म-
युगानाथस्तु-उक्तानुमानान्तरं मनसैव तादृशद्रव्यवृत्तित्वत्वेन सा-
ध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इत्यर्थः-इत्याह ।
ननु तथापीच्छायां द्रव्यवृत्तित्वात् साध्यसिद्धिर्जातंति किं व्यति-
रेकिणा? तत्राह इच्छेति । दृष्टान्तासिद्धेरिति । दृष्टान्ते द्रव्यत्वे सा-
ध्यप्रसिद्धेरन्वयव्ययं हेतुर्इत्यर्थः । तथापीत्यन्नासरयति नेति । व्या-
वृत्ताविति । द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्तावित्यर्थः ।
असाधारण्याभावे युक्तिमाहं तद्वीति । असाधारण्यं हित्यर्थः । विप-
क्षे-साध्याभावसाधकत्वाभावे । तत्सत्त्वादिति । अष्टद्रव्यानाश्रित-
स्य द्रव्याश्रितत्वं तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं विनाऽनुपपन्नमिति सा-
ध्यसाधककर्तृकस्याप्रतिहतत्वाशोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थाप-
कतयाऽसाधारण्यमिति तात्पर्यम् । इत्युक्तमिति । आचार्येणेत्यर्थः ।
सुवर्णंति । सुवर्णं नैजसमसति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तगणिसंयोगेण्यनु-
च्छिद्यमानद्रव्यत्वाधिकरणत्वादिति व्यतिरेक्यनुमितावित्यर्थः ।
तथा-नासाधारण्यमित्यर्थः ॥

(चि०) अथाष्टद्रव्याधारत्वयाधानन्तरमिच्छादौ गु-
णत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्ष-
धर्मतावलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य त-
दितरविशेषविषयत्वनियमात्, अत एवाऽसर्वविषया-
नित्यज्ञानवाधानन्तरं श्रित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञामजन्य-
त्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्वादायैव सिद्ध्य-
तीति चेन्न । वाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषया-
प्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात्-अनुमितेर्व्या-
पकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका-तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन
प्रकारत्वासम्भवादिति तत्प्रकारिकाऽनुमितिर्व्यातिरेकि-
णैव । अनाद्यनन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षारणेऽनाद्यनन्त-
तावत्कुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्ववि-

षयकृत्वमेतदन्यनित्यसर्वविषयत्वं व्यतिरेकिण एव सिद्ध्यति, पक्षधर्मतायलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गान् ।

नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते, तदाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपपद्यते ।

सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत् ॥

(वि०)शङ्कते अथेति । गुणत्वादेवेति । तथा चेच्छादौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्तिव्याधिसहकारेण इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यन्वयिनेषाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्वासङ्गा किं व्यतिरेकिणेति शङ्कार्थः । तत्र दृष्टान्तमाह अत एवेति । क्षितिः कर्तृजन्या कार्यत्वादित्यनुमितौ जीवानां तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यसम्भवात्तद्वाधे नित्यसर्वविषयज्ञानवदीश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वसिद्धिरन्वयिनैव यथेत्यभिप्रायः । उत्तरयति नेति । बाधानन्तरमिति । बाधावतारात्पूर्वं सामान्यतोहृष्टपर्यवसाने व्यतिरेकिणं विना गत्यन्तरं नास्तीति हृदयम् । द्रव्याश्रितत्वप्रकारकत्वे हेतुमाह अनुमितेरिति । येन रूपेण व्यापकत्वज्ञानं तेनैवानुमितौ भाननियमादित्यर्थः । पूर्वमपतीतत्वेनेति । व्यापकतावच्छेदकतयेति शेषः । ननु तर्हि ईश्वरानुमाने नित्यत्वं सर्वविषयकत्वं च ज्ञाने कथं सिद्ध्येदत आह अनाद्यनन्तेति । एतदन्येति । ईश्वरज्ञानस्य आकाशादिनित्यसर्वविषयत्वमन्वयदृष्टान्ताभावात् व्यतिरेकिविषयोऽन्यथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वहानिरित्यभिप्रायः । अतिप्रसङ्गादिति । तथा चेच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्तिस्त्वं न सिद्ध्येत् द्रव्याश्रितत्वमात्रं गुणत्वेन सिद्ध्यत्तदर्थं व्यतिरिक्तीस्वीकार इति भाषः ।

इदमेवाशङ्कोत्तरयति । नन्विति ।

(चि०)अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तित्वेच्छादेः परिच्छिद्यते, ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभिचन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् । न । मानान्तराग्नियमेनानुपस्थितेः ।

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति हृच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः ।

अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न । विपक्षबाधकं व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ॥

(वि०)पुनरन्वयेनैवेच्छानुमानवादी शङ्कते अथेति । सामान्याव्यभिचारो गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानम् । मानान्तरोपनीतन्तत्तदन्यत्वम्-इच्छा न पृथिवीवृत्तिरित्यादिबाधकानुमानान्तरम् । उपजविय-विशेषणत्वेन विभाव्य । तथा चेच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वात् इत्यादिप्राथमिकसामान्यनोदष्टानुमानेनैवाष्टद्रव्यातिरिक्तान्मवृत्तित्वमिच्छायामन्वयिनैव स्यादिति शङ्कार्थः । ज्ञानान्तरोपनीतविशेषणाविशिष्टज्ञाने दृष्टान्तमाह सुरभि चन्दनमिति । समाधत्ते मानान्तरादिति । उक्तबाधकानुमाने उक्तसामान्यनोदष्टानुमानपूर्वकत्वस्यानियतत्वादुपनीतमानस्यासम्भवात्तदं युक्तमिति समाधानार्थः । मानान्तरादित्यापाततश्च बाध्यम् । वस्तुतो बाधकानुमानेस्तदुपस्थापननियमेनापि नानुमितौ स विशेषणं व्यापिपक्षताभ्यामेवोपस्थितेस्तदङ्गत्वात् न तु प्रकारान्तरोपस्थितस्याप्यनुमितौ भानमिति बाधे वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथैव समाधानान्तरं केषाञ्चिदह ये चित्यादिना । इत्यपीत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वोजं तु यदीच्छाश्रयस्याष्टद्रव्यमिन्द्रियत्वाज्ञानं तदा साध्याप्रसिध्यैव व्यतिरेक्यनवकाश इति तत्समर्थनपरतदुत्तेजनमनं पापमिति महत्कारणमिति दृष्टव्यम् ।

(चि०) अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति, यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति, व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात् । तथा हि-पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् । एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्व-तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात्, जीवच्छरीरन्तु न तथा-तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात्, तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते । एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति, व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव-प्रमात्वम् । ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् । न । पक्षे साध्यानुमि-

(चि०)तिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक-
एव प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यक-
प्रत्ययवत् ।

तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुम-
त्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम्, न च
साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति ।
न च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रति-
योगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यम्, व्यतिरेक्या-
भासानुपपत्तेरिति चेत् । न । योऽभावो यस्य भाव-
स्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्या-
प्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य ग-
मकतौपयिकत्वात् । अथ च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ-
एव-परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति
सर्वं समञ्जसम् ॥

चिन्तामणेरर्थापत्तिप्रकरणम् ।

(वि०)साध्याभावत्वेनोपस्थितसाध्याभावप्रतियोगित्वापेक्षया वा-
स्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य लघुत्वेन प्रयोजकत्वम-
ङ्गीकुर्वतां मतान्तरमाहान्ये त्विति । ननु अभावस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे
तदभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात्कथमनुमितिरत आह यस्येति । गृहीत
इति । तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानं हेतुरित्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह तथाहीत्यादिना । एवमन्यत्रापीति । प्रकृते-
च्छानुमाने इत्यर्थः । तदेवाहाव्याप्यवृत्तीत्यादिना । स्वाश्रयत्वे सि-
द्धे-गुणत्वे द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे । स्वाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये घटादौ । यो-
ऽत्यन्ताभावः-इच्छात्यन्ताभावः । तदाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये जीवच्छरी-
रे । साध्यत इति । तथाच व्यतिरेकिसिद्धिरिति भावः । प्रामाण्य-
साध्यकव्यतिरेकिणि-विवादास्पदं इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजन-
कत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इति व्यतिरेकिणि । सिध्यतीति ।

ततः किमत आह व्यधिकरणप्रकारेति । पक्षविशेष्यकइति । अत्र च परामर्शोपि पक्षविशेषणक एवेति ध्येयम् । अतएव च विश्वना-
थेन मुक्तावल्यामपि द्विविधपरामर्शस्वीकारः प्रदर्शितः, अनुमिति-
श्च पक्षविशेषणकापि स्वीकृतेत्यवधेयम् ॥

अत्रास्वरसमाह चिन्तामणिकारः स्वयमेव तथापीत्यादिना ।
तद्वोजन्तु-अस्तु लाघवादुक्तप्रकारेण प्रयोजकता, तथापि यत्र
वस्तुतः साध्याभावं जलतादात्म्येनोपस्थितं यत्र चेतरेभेदाभावत्वे-
नोपस्थितं प्रति साधनाभावो व्यापको गृहीत उभयथापि उक्तप्र-
कारस्यात्र व्यापकत्वेन सर्वत्राभाव एव साध्य इत्यवधारणविरोधो
यावता बह्वधादेरपि व्यतिरेकिगम्यत्वात् । इयांस्तु विशेषः-तत्र सा-
ध्यप्रसिद्धिरङ्गं नान्यत्र । न चोदाहृतव्यतिरेकिण्यभाव एव साध्य
इत्यवधारणार्थः-सात्मकत्वादेर्भाविरूपस्याप्युक्तक्रमेण सिध्यविरो-
धादिति । अस्मिन्नस्वरसे शङ्कते न च वस्तुगत्येति । व्यतिरेक्या-
भासानुपपत्तेरिति । आधेयत्वादेः अभावाप्रसिद्ध्येति शेषः । अप्र-
सिद्धसाध्यवादी आह योऽभाव इति । पुनरपि तत्र व्यतिरेकिण्य-
भाव एवेत्यवधारणेऽनास्थयोत्तरमाह अयं चेति । अयमपि क्वचित्,
अतो भिन्नस्य प्रकारस्य भावाभावसाधारणस्य सार्वत्रिकस्य सत्त्वा-
वधारणमनुपपन्नमेवेति भावः । प्रतिज्ञादीति । आदिपदेन निगमनप-
रिग्रहो बोध्यः ॥

इति श्रीबटुकनाथतर्कतीर्थविरचिते तत्त्वचिन्तामणिविवचने
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(बि०) व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न माना-
न्तरं-तेनैव तदर्थसिद्धेः ।

स्यादेतत्, ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देव-
दत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी
गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगने पश्चाद्योग्यानुपल-
ब्ध्या निश्चितो गृहाभायो जीवननियमग्राहकप्रमाण-
योर्बलावलानिरूपणाद्वहिसत्त्वकल्पनं विना निय-
मद्वयविषयकं संशयं जनयित्वा जीवाति न वेति संशय-
मापाद्य जीवनसंशयापनुत्तये जीवनोपपादकं बहिः-
सत्त्वं कल्पयतीति-यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति
प्रतीतेः, तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः
तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवन-
संशय एव वा, करणे सव्यापारकत्वानियमात् । प्रमा-
णयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति क-
श्चित् । तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्ध-
त्वेनानुमानासम्भवादर्थापत्तिर्मानान्तरम् ।

ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि
तदेककोटिनिर्वाहकल्पनापत्तिः । न च प्रमितसंश-
यः कल्पनाङ्गम्, जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभा-
वप्रसङ्गात्, जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्व-
निश्चयाच्च । कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्व-
स्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् । किञ्च जीवनसं-
शयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण बहिःसत्त्वग-
मकत्वमिति चेत् । न । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य

कल्पनाङ्गत्वात् । अत एव मृतमनिव्यमाणयोगृहाभा-
 वनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न बहिःसत्त्व-
 कल्पकः । गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय
 इति । अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यब-
 लत्वमवगतम्, क तर्हि बहिःसत्त्वकल्पना ? विशेषदर्श-
 नविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकबहिःस-
 त्ववद्गृहनियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्-
 कल्पनापि स्यात्-जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् ।
 अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलम्, तदैकेनापरस्य बाध
 एवेति न संशयः । तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधा-
 रितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिःसत्त्वकल्पनं, न
 तु जीवनसंशये । एवञ्च देवदत्तो बहिः सन् जी-
 वित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्य-
 तिरेकिणा बहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषण-
 जीवित्वसंशये बहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव । कि-
 ञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयि-
 त्वा जीवनसंशयमापाद्य बहिःसत्त्वं कल्पयतीति न
 युक्तम्, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय
 प्रभवति-अतिप्रसङ्गात् ।

(वि०) अथार्थापत्तिविवेचनम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं प्रतिपाद्य तेनैव चारितार्थ्य-
 ऽर्थापत्तिर्मीमांसकाभिप्रता नाङ्गीकार्येत्यभिप्रायेण प्रसङ्गसङ्गत्यार्थाप-
 त्तिनिराकरणमारभते व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावित्यादिना । व्यतिरेक्य-
 नुमानसिद्धौ-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धौ । अर्था-
 पत्तिः-अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानम् । न मानान्तरम्-नानुमितिशि-
 क्षम् । तत्र हेतुमाह तेनैवेति । तथा चानुमितिसामग्रीभिन्नसामान्य-

जन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरित्यर्थः । तथा चात्र-अर्थापत्तिशब्दवाक्यं ज्ञानमनुमितिभिन्नं न घेति विप्रतिपत्तिः । तत्र विधिकोटि-मीमांसकानां निषधकोटिनैयायिकानां बोध्या ॥

हेतौ स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते मीमांसकमतेन स्यादेतदिति । ज्योतिः-शास्त्रस्य व्याप्तिग्राहकमात्रतया न देवदत्तीयशतवर्षजीवित्वनिश्चायकत्वमत आह तत्कथितेति । गृह एवेति । गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः । निश्चितो गृहाभावो-गृहाभावनिश्चय इत्यर्थः । जीवननियमग्राहकप्रमाणयोः-जीवित्वनिश्चयगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः । बलाबलानिरूपणात्-प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयात् । बहिःसत्त्वकल्पनमिति । बहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन चेत्यर्थः । नियमद्वयविषयकमिति । नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः । जीवनोपपादकं-शतवर्षमध्ये गृहे सतः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकम् । कल्पयतीत्यत्र मानमाह यथोक्तेति । गृहाभावः-गृहवृत्तिदेवदत्ताभावनिश्चयः । ईदृशनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयेऽहेतुत्वेन द्वास्त्वासंभवादाह तदुत्पादितेति । तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः । सोऽपि न जीवने हेतुः जीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात्तस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावात्त आह जीवनसंशय एवेति । ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात्कथं करणत्वमित्याशङ्क्याह करण इति । तथाच फलायोगव्यवच्छिन्नत्वमेवात्र करणत्वं न तु व्यापारवदसाधारणत्वमित्यर्थः । प्रमाणयोः-शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः । तदाहितसंशयद्वारा-तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारा । विरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासंभवेनोपजीव्यत्वादिति भावः । मध्यवर्तिप्रामाण्यसंशये व्यापारत्वमप्रामाणिकमिति कश्चिदित्यनेनास्वरससूचनम् । अर्थापत्तिवाद्युपसंहरति तदेति । जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव नैयायिकैर्हेतूकरण्यत्वादिति भावः ॥

तत्र नैयायिक आक्षिपति ननु संशयस्येति । कदाचित् प्रमितत्वे-यदा कदाचित् निश्चितविषयकसंदेहस्यैव कल्पनाङ्गत्वे । कल्पना स्यात्-जीवनतदुपपादककल्पना स्यात् । व्यभिचारेण-अन्वयव्यभिचारेण । मीमांसकः समाधत्ते न यथोक्तंति । किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति अत एवेति । यथोक्तसामग्रीजन्यसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वादेवेत्यर्थः । यथो-

क्तेति । यथोक्तरूपेण जीवित्वसंशयं न जनयतीति न मृतत्वेन जनि-
ष्यमाणत्वेन निश्चितयोः गृहासत्त्वनिश्चयः बहिःसत्त्वापादक इति
भावः ॥ ननु योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चये प्रामाण्यसंश-
यात् भविष्यति गृहाभावसंशय इत्यत आह गृहाभावश्चेति । तथाच
योग्यानुपलब्धिजन्यज्ञानस्य विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंशयाभाव
इति भावः ॥ तुल्यबलत्वमिति । सन्दिग्धाप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः । वि-
शेषदर्शनेति । बहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षेषु गृहासत्त्वे सति
शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्य विरहात् कथं बहिःसत्त्वनिश्चय इति
भावः ॥ यदि च संशयहेतुकार्थापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो न हेतुः
किन्तु व्याप्यसंशय एवेति मन्यते तदाप्याह कल्पने वेति । तत्क-
ल्पनापीति । भवदभिमतसंशयरूपसामग्रीसत्त्वात् मरणकल्पनापि
स्यादिति भावः । एकं-गृहान्यावृत्तित्वज्ञानम् । बलीयः-निश्चितप्रा-
माण्यकम् । अपरं-शतवर्षजीवित्वज्ञानम् । अवलं-गृहीताप्रामाण्य-
कम् । तदेति । तदा न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थः । नन्वेवमेवो-
च्यतामत आह एवञ्चेति । व्यतिरेकेत्युपलक्षणम् । विद्यमानत्वे वि-
शेषणोऽन्वयपि द्रष्टव्यः । तथा चोक्तव्यतिरेकिणैव बहिःसत्त्वज्ञानं
न तु लिङ्गविशेषणजीवनसंशयोऽर्थापत्त्या बहिःसत्त्वकल्पनमिति नैया-
यिकाशयः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति । अतिप्रसङ्गादिति । सर्वत्रैव
तत्संशयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरिति भावः ॥

(चि०)मैवम् । यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं
तर्कयति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभाव इति तन्निश्च-
यः सुदृढ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरु-
द्धयोरप्रमाणत्वात् । तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राह-
कं बाध्यतां नो वा, बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनि-
यमग्राहकम्, तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमा-
त्रबाधा मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी गृह एवेति नि-
यमद्वयस्यापि बाधा स्यात्, तदाह-जीवनबाधे तन्निय-
मबाधस्यावश्यकत्वात्-इति । किञ्च अथ जीवति श्वो

जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुहूर्त्तादिसमयोपाधि-
नियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्वाधे बहुतरव्याप्तिबा-
धः, देवदत्ततदवयवगृहसत्त्वव्याप्तिश्चाल्पा, तथाऽभाव-
स्वरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वस्य भावस्य लघुत्वम् ।
यदि च गृहाऽन्योन्याभावाश्रयबहिःपदार्थवृत्तिसंयो-
गाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु,
तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघ्विति तदेव
कल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जीवित्व-
मुपजीव्यानुमानादपि बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्य-
तो व्यावर्त्तकसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो
बहिःसत्त्वं कल्पयति । न च वाच्यं-तर्काणां विपर्यया-
पर्यवसायित्वे आभासत्वम्, तत्पर्यवसाने च तदेवा-
नुमानमेतत्तर्कसहायं बहिःसत्त्वमनुमापयिष्यति-इति,
यतो लाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायिनामेव
प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्षशब्दादावपि सह-
कारी सः । न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरम-
स्ति ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य ।

ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीत-
यथोक्तसंशयस्य यदि बहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा
मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यत्र बहिःसत्त्व-
कल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेत् । न । य-
थाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तिति-
रोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि
दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवा-
त् । परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्व-

नियम इति चेत् । सत्यम् , प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभाव-
नियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्वसम्भ-
वात् । यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य ब-
हिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति ॥

(वि०) उक्तनैयायिकाक्षेपे समाधत्ते मीमांसको मैवमित्यादिना । एवं
तर्कयति—एवं लाघवगौरवतर्कमवतारयतीत्यर्थः । विरुद्धयोः—शत-
वर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वयोः । एतेन किमत आह तदिहेति । बा-
ध्यतामिति । तथाच मरणसत्त्वेन जीवनज्ञानमप्रमा स्यात् बहिः-
सत्त्वसत्त्वेन गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयो वाऽप्रमा स्यादित्यर्थः । बाधा-
अप्रमात्वम् । नियमद्वयस्यापीति । जीवित्वगृहान्यावृत्तित्वद्वयनिश्चय-
यज्येत्यर्थः । अत्रोक्तार्थे वृद्धसंमतिं प्रदर्शयति तदाहेति । देवदत्तेति ।
देवदत्ततदवयवादि यावत् तावत्यद्यश्चः प्रभृतिनियमसंभवेन जी-
वनग्राहकस्य बहुत्वं गृहनियमग्राहकस्याल्पत्वं द्रष्टव्यम् । अभाव-
स्वरूपेति । तत्पुरुषीयशरीरसंयोगाधिकरणक्षणावृत्तितत्पुरुषीयश-
रीरप्राणसंयोगध्वंसरूपेत्यर्थः । गृहान्योन्याभावाश्रयेति । गृहतदभा-
वान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च बहिःसत्त्वं गुर्विति भावः । तथा-
पीति । मरणापेक्षया जीवनं लघु इति तत्कल्पयित्वाऽर्थापत्तिकल्पि-
तजीवित्वलिङ्गकानुमित्या बहिःसत्त्वं साध्यमित्यावश्यकतया
गुर्वपि तदेवार्थापत्त्या कल्प्यते न मरणमिति तर्कशरीरमेवेदं द्रष्ट-
व्यम् । तेन एतावत्तर्कसहकाराद्बहिःसत्त्वं कल्पयतीति नोपसंहारवि-
रोधोऽन्यथाऽस्य ग्रन्थस्यार्थापत्त्या जीवित्वं कल्प्यते इत्यर्थे उपसं-
संहारविरोधादित्यवधेयम् ॥ बहिःसत्त्वं कल्पयतीति । मरणे च ला-
घवज्ञानाभावान्न तन्निश्चयं जनयतीति भावः । एतेन किञ्चेत्याद्युक्तं
प्रत्युक्तं तत्संशयकमात्रस्य तन्निश्चायकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सहका-
रिविशेषेण तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति भावः । शङ्कते
न चेत्यारभ्य इतीत्यन्तेन । विपर्ययः—गुर्वर्थविपरीतो लाघवार्थः ।
तदपर्यवसायित्वे—तदनुमितिजनकसामान्यसहकृतत्वे । आभासत्वं-
लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वम् । ईश्वरानुमानादौ तद्दर्शनादिति भावः ।
ततः किमत आह तत्पर्यवसाने चेति । समाधत्ते यत इत्यनेन । ननु
लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वे तेनैव बहिःसत्त्वज्ञानं भवि-

इति किमर्थापत्त्येतत् आह न चेति । तस्यां दशार्था-लाघवज्ञान-
दशायाम् ॥

नैयायिकः शङ्कते नन्विति ।

उत्तरयति न यथाहीति । ऐन्द्रियकभ्रम इति । नेत्रे कामलादि-
रोगप्रस्ते पीतः शंख इति भ्रमदर्शनादित्यर्थः । अग्रहरूपेति । धर्म-
धर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः । सत्यमिति । जीवनगृहाभावनियमग्राह-
कप्रमाणयोः-शतवर्षजीवित्वनिश्चययोग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनि-
श्चयोः । मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभावसत्त्वादिति भावः । प्रमा-
पकत्वमितीति । यथा दोषेण प्रमाशक्तिनाशस्तथा दोषाभावस्य
प्रमाजनकत्वमिति यद्वेत्यादिसमाधानतात्पर्यम् ॥

इति संशयकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षविवेचनम् ॥

(चि०) उच्यते । अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहक-
त्वादिति सामान्यतो दृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनि-
यमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्वनिश्चयेऽनुमा-
नाद्वहिःसत्त्वसिद्धिः । तथाहि-जीवनप्रमाणबाधे गृह-
नियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमा-
णत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् । गृहनि-
यमग्राहकबाधे च निष्परिपन्थिजीवनप्रमाणांलिङ्ग-
विशेषणजीवित्वनिश्चये बहिःसत्त्वानुमानादेकप्रमा-
णबाधैवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेवान-
योरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्पराम-
रणज्ञापकं विषयीकरोति, न तु बहिःसत्त्वपरम्प-
रासाधकं जीवनप्रमाणम् । तथा च सामान्यतोदृष्टा-
देव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणांलिङ्गविशेष-
णजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानमिति
किमर्थापत्त्या ।

(चि०) अथ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ॥

एकं बाध्यमिति । देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्च-
यद्वयान्यतरत्वं उक्तमद्वयान्यतरवृत्तिशतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्ति-
त्वोभयविरोधनिरूपकाधिकरणविशेष्यकशतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञा-
नवृत्तित्वे सति तादृशेष्यकगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादि-
त्यर्थः । गृहनियमग्राहकबाधे—गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्व-
निश्चये । अनुमानप्रकारमेवाह तथाहीत्यादिना । गृहनियमप्रमाणो-
त्थापितेन लिङ्गेन—गृहान्यवृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन हेतुना । बाधा
स्यादिति । मरणस्योक्तरीत्याऽनुमानसिद्धत्वात् देवदत्ते शतवर्ष-
जीवित्वगृहसत्त्वनिश्चययोरप्रमात्वं स्यादित्यर्थः । निष्परिपन्थीति ।
प्रतिबन्धकाभावविशिष्टेत्यर्थः । जीवनप्रमाणात्—ज्योतिःशास्त्रगृही-
तजीवित्वव्याप्तिनिश्चयात् । बहिःसत्त्वानुमानात्—बहिःसत्त्वानुमानप्र-
माणसिद्धत्वात् । एकप्रमाणबाधेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्या-
प्रमात्वमित्यर्थः । मरणज्ञापकमिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयमित्य-
र्थः । एतावता किमायाते प्रकृते इत्यत आह तथाचेति । बाधे—
अप्रमात्वे ।

(चि०) ननु बहिःसत्त्वज्ञानं विना जीवी गृह एवेत्यस्य
ब्रह्मणापि याधितुमशक्यत्वात् प्रथमं बहिःसत्त्वज्ञा-
नं न तु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत्, येन निष्प-
रिपन्थिजीवनग्राहकाजीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न
प्राथमिकबहिःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना । न च गृह-
नियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि
बहिःसत्त्वज्ञानमिति वाच्यम् । तर्कसहकारेणार्थाप-
त्तेर्बलवत्त्वाद्बहिःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहक-
मानबाधादिति चेत् ।

न । तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलव-
त्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथो-
क्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्याव-

इयक्तत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्य-
विवादम् । तत्र कल्पनीयप्रमाणबाधे यथोक्तसंशये
तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात्, किन्तु नियमग्राह-
कबाधद्वारा बहिःसत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे
लाघवात् । न च सामान्यतो दृष्टावतार एवात्र
नास्तीति वाच्यम् । अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ हेतुबा-
धानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को भवति, न
चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना । किञ्च
विरोधज्ञानानन्तरमेकप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति,
तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, न स्याच्च जीवनसं-
शयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात् ।

(वि०) अत्र भीमांसकः शङ्कते नन्विति । तत्-देवदत्ते बहिःस-
त्त्वज्ञानम् । अत्र नैयायिकाक्षेपं प्रदर्श्य निरसितुमाह न चेत्यादिना ।
जीवित्वसंशयकालिकप्रामाण्यसंशयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंशयात्म-
ककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वात्कथमर्थापस्यापि बहिःसत्त्वज्ञानमिति आ-
क्षेपाशयः । अर्थापत्तेर्बलवत्त्वादिति । अर्थापत्तिजनकजीवित्वसं-
शयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंशयप्रतिरोधकत्वात् गृहनियमग्राहकमान-
बाधसंभवादिति भावः ।

नैयायिकः समाधत्ते नेति । जीवनबाधे-जीवित्वनिश्चयाप्रा-
माण्ये । तन्नियमेति । शतवर्षजीविनि देवदत्ते गृहमात्रवृत्तित्वनिश्च-
याप्रमात्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । किन्त्विति । नियमग्राहकबाध-
द्वारा-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयप्रामाण्यद्वारा । सामान्यतोदृष्ट इति ।
पूर्वोक्त इत्यर्थः । अनिर्द्धारितैकेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्या-
प्रामाण्यनिर्णयेत्यर्थः । कल्पनायामिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्या-
प्रामाण्योत्पादकबहिःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः । एकबाधप्राप्तिः—
सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः । नन्विदमप्रमाणमिति
संशयः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयं विनैवांकनर्कसहकारात् बहिः-
सत्त्वज्ञानमुत्पादयिष्यतीति किं सामान्यतोदृष्टेनात्रेत्याशङ्क्याह किं

ञ्चेति । ननु माभूत् प्रामाण्यसंशयो जीवनसंशयादेव बहिःसत्त्व-
कल्पना स्यादत आह न स्याच्चेति । द्वयो-जीवनग्राहकप्रमाणगृहा-
न्यावृत्तित्वग्राहकप्रमाणयोः । जीवनमरणनिश्चायकत्वात्-जीवि-
त्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयोपस्थितत्वात् । तथा चागृहीताप्रामाण्यक-
जीवित्वनिश्चयस्य वर्त्तमानत्वात् कथं तत्संशय इति भावः ।

(चि०) अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयि-
त्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्यवसितत्वात्तज्जनितनियम-
द्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे बहि-
रस्तीति ज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्था-
पयतीति चेत् ।

न । यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनि-
र्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं
पुनरनुसन्धीयमानं गृहनिघमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं
बहिःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणै-
कस्यापि विचित्रफलजनकत्वात् । न च जीवनसंश-
यानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धम्, गृहनिघमग्राहकस्य
जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विना बहिः-
सत्त्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात् ।

(वि०) आक्षिपति अथेति । पर्यवसितत्वात्-विनाशात् । व्यव-
स्थापयतीति । तथाचाप्रामाण्यसंशयात्पूर्वं सामान्यतोदृष्टाभावे-
ऽपि बहिःसत्त्वज्ञाने संशयकारणकत्वं निर्विवादमवेत्याक्षेपार्थः ।

समाधत्ते नेति । अनिर्द्धारितेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्या-
प्रामाण्यानुमितिमित्यर्थः । पुनरिति । जीवनसंशयानन्तरमित्यादिः ।
एकस्य विलक्षणोभयजनकत्वे हेतुमाह सहकारीति । अबाधप्रस-
ङ्गादिति । इदमत्राकूतम् । तर्कावतारकाले पूर्वोत्पन्नसंशयोपि
बुल्लभः तावत्पर्यन्तमनवस्थानात्, तथाच पुनः संशयासंजनमपि ।
एवं च तस्य कल्प्यप्रमाणभावतया प्राप्तप्रमाणभावस्य सामान्य-
तोदृष्टस्यैवावतारो लाघवात्कल्प्यत इति ।

(चि०) अथ यदि पर्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकम्, तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टोदेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धिरिति चेत् ।

न । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनिघमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्यतिरेकिसाध्यत्वात्, व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च । अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति, तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव बहिःसत्त्वसिद्धिः ।

(वि०) आक्षिपति अथेति । अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे-अष्टद्रव्यवृत्तित्वाभावनिरूपणे । व्यतिरेकिणेत्येति । इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वविशिष्टगुणत्वादित्युक्तव्यतिरेकिणेत्यर्थः ।

समाधत्ते नानुमितेरिति । तत्प्रकारकेति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकेत्यर्थः । नन्वीश्वरानुमानादौ लाघवबाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकमपि प्रकारीभूतं दृश्यते इत्यतो हेत्वन्तरमाह व्यतिरेकिणोपीति । अदोषाच्चेति । एतद्धेतुद्वयमुपलक्षणम् । सामान्यतो दृष्टस्य पुनरनवतारं व्यतिरेकिणं विना प्रकारान्तराभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न चैतदसिद्धम्-इच्छाया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वानुमिते प्रसिद्धबाधेऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे आश्रितत्वस्यापि तदनाश्रितत्वे सति गुणत्वादितिषट्पत्तिरेकिलिङ्गत्वात् । न च गुणत्ववदाश्रितत्वमपि सामान्यतोदृष्टं पूर्वमुपस्थितं येन पुनरनवतारे व्यतिरेकिणोऽन्यथासिद्धिः स्यात् । तद्वि सामान्यतोदृष्टस्य गुणत्वस्य साध्यं न साधनतयोपस्थितं प्रागित्यलम् ॥ ननु विरुद्धार्थग्राहकत्वप्रतिसम्बन्धानं विना

बहिःसत्त्वनिश्चयस्यासत्त्वमसिद्धम् पुनरनुसन्धानाभावेऽपि यथोक्तसामग्रीजन्यसंशयान्तरं लाघवाद्बहिःसत्त्वनिश्चयस्यानुभवसिद्धत्वादित्यस्वरसनाहाऽपि चेति ।

(वि०) अथ लाघवसाधिव्यात् सामान्यतोदृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्येवास्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धसम्भवात् । न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वम्, व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् ।

तर्हि पक्षतावलाद्विशेषासिद्धिः क्वापि न स्यात्, सर्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्यवसानेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । अप्रयोजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् । जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्यातिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहकमस्ति । तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषाद्विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहकारीति वाच्यम् । तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात्, तदवतारे तदधिकबलत्वादेव, अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि तत्त्वं न निवर्तते । किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात् । यदुक्तं—मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि बाध—इति, तत्र विशि-

छषाधो न विशेष्यबाधात्-मरणेऽपि जीवी गृह एवे-
त्यस्य विशेष्यस्याबाधात् । किन्तु विशेषणबाधात् ।
स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणाभावापत्तो
विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत् न । विशेष्यवति विशि-
ष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्ट-
स्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।

(वि०) पुनराक्षिपति अथेति । विशेषविषयत्वात्-जीवनविष-
यत्वात् । अनुमानेनेति । देवदत्तो मरणधर्मी गृहान्यावृत्तिवै सति
गृहवृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । जीवनग्राहकस्य-
देवदत्तः शतवर्षजीवी ज्योतिःशास्त्रगृहीतव्याप्तिकत्वादित्यादेः । ननु
जीवनग्राहकस्य केवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन बलवत्त्वान्न
सत्प्रतिपक्षितत्वमत आहंकेनेति ।

विशेषपर्यवसाने-इति । लाघवादिसहकारेण विशेषप्रकारेणा-
नुमित्युत्पाद इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षसंभवादिति । पर्वतो वह्निमानित्य-
त्रापि पर्वतो न पर्वतीयवह्निमान् पर्वतीयवह्निमदन्यत्वात् इति सत्प्र-
तिपक्षसंभवादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वात्-अनुमितिप्रयोजकरूपशून्य-
त्वात् । न विपरीतसाधनं-न पक्षधर्मताबललभ्यविशेषविरहव्याप्य-
वत्तानिश्चयः । तुल्यमिति । गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते सन्दिग्धत्वा-
दिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । पूर्वोत्पन्नगृहान्यावृत्तित्वनिश्च-
यस्य प्रामाण्यसन्देहादनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु नैयायिकस्या-
पि जीवित्वसहकृतगृहासत्त्वेन बहिःसत्त्वानुमितिरप्यनुपपन्ना जीवि-
त्वविषयकानुमितेरपि गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयवत् प्रामाण्यसंशयेन
लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् परामर्शसंभवादित्याशङ्क्यामाह
जीवनग्राहकस्येति । जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य विपक्षबाध-
कं ज्योतिःशास्त्रार्थत्वमेव व्याप्तिग्राहकमित्यन्वयः । व्याप्तिग्राहक-
मस्तीति । जीवित्वलिङ्गकबहिःसत्त्वानुमाने परामर्शनिश्चयकमस्तीति
भावः । ननु गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयासत्त्वेपि मरणव्याप्यत्वेन धर्मान्त-
रनिश्चय एव प्रतिबन्धकः स्यादित्यभिप्रायेणाक्षिपति न चेति ।
प्रमाणान्तरविरोधेन-मरणव्याप्यमेयत्वादिरूपधर्मान्तरनिश्चयेन । त

था चैतादृशधर्मान्तरनिश्चयसत्त्वेऽर्थापत्तिरिति मीमांसकाशयः । अविरोधादिति । विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेन मरणव्याप्यवृत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तदधिकबलवत्त्वादेव-तदपेक्षया सामान्यतोदृष्टस्याधिकबलवत्त्वात् । तद्विरोधिनेति । बहिःसत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । बाध इति । अप्रामाण्यमित्यर्थः । न विशेष्यबाधादिति । न गृहान्यावृत्ति-त्वाभाववति गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वादिति भावः । अबाधात्-गृहान्यावृत्तित्वांशे बाधाभावात् । किन्त्विति । शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः । शतवर्षजीवित्वबाध एवेति । तथाच निश्चयद्वयस्याप्रमात्वद्वयकल्पनानवकाश इति भावः । विशेषणाभावायत्त इति । तथाच विशिष्टाभाववति विशिष्टप्रकारक-त्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः । विशेष्यवतीति । एतच्च परमतेऽस्मन्मते विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् । वस्तुतो लाघवं विनिगमकमेव न किन्तु ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्यमिति हृदयम् ।

(चि०) अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृह एव नास्तीति प्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीय-मादाय विरोधज्ञानमस्ति, तत्र जीवी गृह एवेत्यप्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंश-याहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरोधोपपादकप्रमा-णविरोधि बहिःसत्त्वं कल्प्यते । यथोक्तसंशयस्याय-मेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्प-यति, विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव वि-निगमकत्वमिति ।

तत्तुच्छम् । अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात् । तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं ब-हिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलबलेन तथाऽर्थापत्ति-कल्पनम् । किञ्च मृते गृहस्थिते बहिःस्थिते तादृशसं-

शयादेव बहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्पयेत्, कस्य-
चित् क्वचिदस्तुगत्या अप्रमाणत्वात्, अर्थापत्त्याभा-
सश्चैवं न स्यात् ।

(वि०) मीमांसकमतान्तरमुत्थाप्य दूषयितुमाहाऽन्ये त्वित्या-
दिना । प्रमाणेषु-निश्चयत्रयेषु मध्ये । द्वयोः-शतवर्षजीवित्वशतवर्ष-
मध्यगृहासत्त्वनिश्चययोः । तत्र-तस्मिन् (गृहे नास्तीति) तृतीय-
ज्ञाने सति । अप्रामाण्यसंशयेति । देवदत्तवृत्तिशतवर्षजीवित्वगृहा-
न्यावृत्तित्वनिश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयेत्यर्थः ।

एतन्मतं दूषयति तत्तुच्छमिति । फलबलेनेति । तर्कं विनापि
बहिःसत्त्वज्ञानात्पत्तिबलेनेत्यर्थः । किञ्चेत्याद्यर्थापत्त्याभासश्चैवं न
स्यादित्येको ग्रन्थः । अप्रमाणत्वादित्यस्यानन्तरं इतिः पूरणीयः,
तेन हेतुत्वं लभ्यते । यद्वा कल्पयेतेति पूर्वापादने यदीष्टापत्तिं कुर्या-
त्तदा दोषान्तरमाहाऽर्थेति ॥

इति संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ।

(वि०) स्यादेतत् माभूत् संशयः करणमर्थाप-
त्तावनुपपत्तिस्तु स्यात्, तथाहि-जीवी देवदत्तो गृहे
नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहा-
सत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरस्ति
तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम् । न च
देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्
घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति
तदन्यदेशे तदस्ति, यथा गृह एव कोणेऽसन्नहं मध्ये
तिष्ठामीतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा बहिःसत्त्वासिद्धेः
किमर्थापत्त्येति वाच्यम् । हेतुसाध्ययोः सहचाराज्ञान-
दशायामनुपपत्तिज्ञानेऽपि बहिःसत्त्वज्ञानात् । सामा-
न्यतो व्याप्तिश्चानुमाने उपसंहर्तुमशक्येति तदन्यदेश-
सिद्धिरर्थापत्त्यैव ।

अथानुपपत्तिकारणकार्यापत्तिपूर्वपक्षविवेचनम् ॥

(वि०) संशयहेतुकार्यापत्तिनिराकृत्यानुपपत्तिकरणकामर्थापत्ति-
माशङ्कते स्यादेतदिति । प्रभवेति । पूर्वानुमाने सत्त्वे सति यद्गृहासत्
तद्वहिःसदित्येव हेतुः, इह तु सामान्यतो व्याप्तिरिति भेदाद्वि-
कल्प इति भावः । विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति हेतुसाध्य-
योरिति । सामान्यतोव्याप्तिमूलकानुमानं दूषयति सामान्यत इति ।
अशक्येति । सामान्यमुखी व्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः ॥

(चि०) ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं
देवदत्तबहिःसत्त्वं विना उत बहिःसत्त्वमात्रं विना ?
नाद्यः—प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदम-
नुपपन्नमिति ज्ञानाभावात्, प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या,
अर्थापत्ति एव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं—य-
तोऽन्यत्वं तत्सिद्धिरेवे तदसिद्धेः—इति । नान्त्यः—अन्य-
दीयबहिःसत्त्वज्ञानं विनाऽनुपपत्त्यभावात्, बहिः-
सत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेरिति
चेत् । न ।

सामान्येन हि विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं सामा-
न्याकारेणाशेषज्ञानं फलम्, तथाहि जीवतो बहिःसत्त्वं
विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्व-
मनुपपन्नं तत्र बहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र, देवदत्त-
श्च तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्पयत इति दे-
वदत्तबहिःसत्त्वं पर्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्प-
ना न वा तेन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणम्, यथा बहि-
मात्रव्यासाद्धूमात् पर्वते बह्विसिद्धिरेव पर्वतीयब-
ह्विसिद्धिर्न तु पर्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः—तेन रू-
पेण व्यापकत्वाग्रहात् ।

(वि०) नैयायिकः शङ्कते नन्विति । ज्ञानाभावादिति । प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासंभवात् इति भावः । अन्योन्याश्रय इति । अर्थापत्तितस्तत्प्रतीतौ तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । स्वीकृतापि श्रीहर्षसंमतिमाह तदुक्तमिति । यतोऽन्यत्वमिति । अनुपपत्तिः—अन्यथानुपपत्तिः देवदत्तबहिःसत्त्वादन्त्येन प्रकारेण जीविगृहासत्त्वानुपपत्तिरिति यावत् । तथाच यतो देवदत्तबहिःसत्त्वादन्त्यत्वं तद्वुद्धेरग्रे देवदत्तबहिःसत्त्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेरुक्तानुपपत्तिज्ञानासिद्धेः । बहिःसत्त्वमात्रपदेन यावद्बहिःसत्त्वं बहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नत्वं वा ग्राह्यम् ! नाद्य इत्याह अन्यदीयेति । नान्त्य इत्याह बहिःसत्त्वमात्रेति ।

मीमांसकः समाधत्ते नेति । पर्यवस्यतीति । पक्षधर्मताबलादिति शेषः । तेन रूपेण—देवदत्तबहिःसत्त्वत्वरूपेण । कल्पनाज्ञानम् ॥

(चि०) अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् । एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या ? तथाहि—देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् पन्नैवं तन्नैवं, यथा मृतो गृहस्थितो वा । न चान्यव्याप्त्याऽन्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः—साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् । न चार्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमान इति वाच्यम् । अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात्, अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च ।

मैवम्—अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि ' बहिःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानजन्यतानियमात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन प-

क्षधर्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमिहाप्यस्तीति वा-
च्यम् । केवलान्वयिनि तदसम्भवात्, तदपेक्षया सा-
ध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च ।

(वि०) नैयायिकः पुनराक्षिपति अथेति । उपपादकाभावव-
र्त्तति । उपपादकाभावव्यापकभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्येत्य-
र्थः । अभावमात्रम्-उपपाद्याभावमात्रम् । अतिप्रसङ्गादिति । केवल-
धूमाभावज्ञानादपि धूमस्यार्थापत्त्यापत्तिरिति भावः । अर्थापत्त्याभा-
सेति । कथं व्यभिचारिणाऽर्थापत्तिरिति भावः ।

मीमांसकः समाधत्ते मैवमिति । व्याप्तेति । अन्वयव्याप्तिप्रकार-
कपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः । केवलान्वयिनि तदसम्भवादिति । साध्याभा-
वस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः । साध्यव्याप्यत्वेति । साध्यस्यान्वयव्या-
प्तिज्ञानस्येत्यर्थः ॥

(चि०) अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्ति-
र्दृश्यते, एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सह-
चाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम्, अत एव धू-
मो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी
चेति ।

अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे
वर्त्तमानो न बहिःसर्वे लिङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात्, ब-
हिःसर्वगृहमिष्टाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसा-
मानाधिकरणरूपव्याप्त्यभावाच्च । उपरि सविता
भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरिमन्निहितसवितृक-
त्वेनानुमानात् । नापि गृहमिष्टाभावप्रतियोगित्वम्,
तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षं प्रत्य-
क्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत एव विशेष्यासन्निकर्षा-
नृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण । न च व्यतिरे-
कव्याप्तिगृहमिष्टाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव

स जन्यत इति वाच्यम् । सहकारिण एव मानान्तर-
त्वप्रसङ्गात् ।

अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्यमाणधूमात् कथमनु-
मितिः ? उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति
चेत् । न कथञ्चित् । कथं तर्हि वह्निज्ञानम् ? पक्षधर्मधू-
मस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्ति-
ज्ञानादिति गृहाण । अत एव दृश्यमानो धूमो वह्निं
विनाऽनुपपन्न इति यदा ज्ञायते तदाऽर्थापत्तिरेव, यदा
त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते त-
दाऽनुमानम्, त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् । त-
स्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्तगृहाभावो
वह्निःसत्त्वं कल्पयति ।

(वि०) पुनराह नैयायिकः अथेति । मीमांसक आहाऽस्तु तावदेव-
मिति । देवदत्तावृत्तित्वादिति । पक्षीभूतदेवदत्तस्य तदनधिकरण-
त्वादित्यर्थः । वह्निःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोः—वह्निःसत्त्वगृहवृत्तित्वविशि-
ष्टाभावयोः । व्यधिकरणत्वेनेति । गृहाधिकरणदेशभेदस्यापि वह्निः-
पदार्थघटकत्वादिति भावः । नियतेति । अत एव गृहवृत्तिदेवदत्ता-
भावोपि न लिङ्गं गृहमात्रवृत्तिपदार्थं तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति
भावः । ननु भूमिनिष्ठा लोकसंयोगस्योपरिदेशे संयोगसम्बन्धेन स-
वित्रनुमापकत्वं न संभवति पक्षावृत्तित्वाद्वात आहोपरीति । तथाच
तत्र भूमेः पक्षत्वम् सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वस्य साध्यत्वम् उपर्युक्त-
च्छेदेनालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति नोक्तदोषः । नैयायिकस्य हेत्व-
न्तरमाशङ्क्य निराकरोति नापीति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । तथाच
लिङ्गज्ञानाभावात् न व्याप्तिग्रह इति भावः । ननु गृहनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वं न हेतुः, किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन गृहनिष्ठाभाव एव,
स च देवदत्तस्यासंनिकृष्टत्वेऽपि गृहस्य संनिकृष्टतया गृहीतुं शक्य
एवेत्यतो व्याप्तिग्रहाभावेऽपि देवदत्तस्यासंनिकृष्टतया न पक्षविशेष्य-
कपरामर्शसंभव इत्याहाऽत एवेति । मीमांसकमते च व्यतिरेकव्या-

सिस्मरणं जीविनो देवदत्तस्याभावनिश्चयश्चार्थापत्तिहेतुक इति बो-
ध्यम् ॥ जन्यत इति । पशमर्श इति शेषः ।

स्मर्यमाणधूमात्-पक्षवृत्तिधूमस्मरणात् । उक्तन्यायेति । विशेष्य-
स्यासंनिकृष्टत्वेनेत्यर्थः । धूमो बहि विनेति । बह्व्यभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः । त्वयापीति ।
नैयायिकेनापीत्यर्थः । तत्र-बह्विमानधूमादित्यत्र । त्रिविधेति । व्याप्ति-
भेदेनेत्यर्थः । यद्व्यतिरेक्यनुमितित्वेन नैयायिकानामभिमतं तदेव
मीमांसकानामस्माकमर्थापत्तिरिति भावः । व्यतिरेकव्याप्तिमिति ।
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्यासाद्येत्यर्थः । कल्पयतीति । निश्चाय-
यतीत्यर्थः, न तु व्यतिरेकपरामर्शः-विशेष्यीभूतदेवदत्तासंनिकर्षण
परामर्शासम्भवादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृ-
हनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथाहि-
गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थश्चा-
भावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति-सम्बन्ध-
ज्ञानस्य सम्बन्धद्वयविषयत्वात्, प्रतियोगिना समम-
भावस्य सम्बन्धान्तराभावात् । गृहनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्र-
त्यक्षेण सुग्रहम् । न च देवदत्तविशेष्यकं बहिःसत्त्व-
व्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वा-
च्यम् । पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात्
अधिकस्य गौरवपराहतत्वात् ।

अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ॥

(वि०) गृहे देवदत्तस्याभाव इति । अत्र देवदत्तस्येति प्रतियोगित्वं
षष्ठ्यर्थः प्रकारो न तु नेह देवदत्त इतिवत् संसर्गमर्यादया प्रतियो-
गित्वज्ञानं तेन प्रतियोगित्वत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावीच्छन्नप्रति-
योगित्वरूपलिङ्गलाभादनुमानावतारोऽन्यथा वैशिष्ट्यविधया प्रति-
योगित्वलाभेपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुपस्थितौ कथम-
नुमानं भवेत् । न चैवं यत्रैव नेह देवदत्त इत्याकारकोऽनुभवस्तत्रै-

वानुमानावतारेऽर्थापत्तिः साधकाशेति वाच्यम् । अर्थापत्तावपि बहिःसत्त्वं विना गृह्णन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यैवानुपपन्नबुद्धिर्गमिकेति प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना तेनार्थापत्त्यनवतारानभ्युपगमात् ॥ नन्वनुपपत्तिर्न व्यतिरेकव्याप्तिः किन्तूपपादकाभावे उपपाद्याभावावश्यंभावः, स च व्यधिकरणयोरपि सुकरः । यद्वि देवदत्तस्य न बहिःसत्त्वं तदा गृहे सत्त्वावश्यंभावः, यदा वा गृहे देवदत्ताभावस्तदा देवदत्तबहिःसत्त्वावश्यंभाव इत्यनुपपत्तिज्ञानस्य वैयधिकरण्येपि सम्भवादतो न प्रतियोगित्वेऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं येन प्रतियोगित्वधीरपेक्षेति । मैवम् । अवश्यंभावज्ञानस्य गमकत्वे धूमादावपि तथात्वापत्तेः धूमे सत्यवश्यं बहिरिति ज्ञानात्, तथापि नार्थापत्तिर्मानान्तरम् अवश्यंभावेनैव गमकत्वेऽनुमानविलक्षणप्रकाराभावात् । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्र व्यधिकरणे नानुपपत्तिरपरत्र सामानाधिकरण्येन यदधिकरणेन यदधिकरणान्तर्भाविनावश्यंभावाधीस्तदधिकरणे ततः साध्यसिद्धिरित्यनुगतस्यैव गमकत्वप्रयोजकत्वात्, तस्मादवश्यंभावज्ञानं न गमकं धूमाद्गृहेरवश्यंभाव इत्यस्य फलपर्यवसायितयाऽनुमितित्वाद्नानुमानत्वमिति सामानाधिकरण्यधीरेव गमिका वाच्या, सा च व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन संभवतीति सुष्ठूक्तं त्वयापि तत्प्रकारिकैव धीरुपेया इति ॥ ननुक्तप्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे प्रमाणाभावः—देवदत्तं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात्, किन्तु तदव्यवहितपूर्ववर्तिस्मरणस्यैव देवदत्तो विषय इत्यत आह सम्बन्धज्ञानस्येति । ननु संबन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिद्वयं विषयः प्रतियोगित्वं तु न प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्ध इत्यत आह प्रतियोगिनेति । तथा चान्यसम्बन्धेन इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात् प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धत्वमावश्यकमिति भावः । एककालीनत्वादिभ्य न तन्निग्रामक इति विभाव्यम् । अधिकस्य—पक्षविशेष्यकत्वस्य ॥

(चि०) अथवा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः । यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात् ।

ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेति ज्ञा-

नानन्तरं पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति, न च व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवाति-पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात् । न च पर्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम् । अधिकरणं विनाऽनुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेत् । न ।

मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति ।

(वि०) ननु गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्मतयाऽसंनिकृष्टत्वात्तद्विशेष्यकोपि चाक्षुषः परामर्शोऽसंभवीत्यस्वरसादाह-अथवेति ।

मीमांसकः शङ्कते नन्विति । अधिकरणं विनेति । अनुपपद्यमानं-अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानम् । नृत्यं-नृत्यनित्यत्वम् ॥

(चि०) यद्वा पर्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरो नृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्वतनृत्यं गोचरयति । प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात् । अत एव नित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्याः ।

यद्वा मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी ।

(वि०) यद्वेति । नृत्याभावबोधानन्तरमिति । पर्वतेतरनृत्याभावबो-
धानन्तरमित्यर्थः । इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधे
प्रकटीभूय भासत इति गुरुमतेनेदम्, अन्यथा मयूरो नृत्यतीति श-
ब्दात् पर्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि
नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं तदुपस्थापकपदाभावादनुपपन्नमेव स्यादि-
ति ध्येयम् ॥

स्वमते त्वाह यद्वेति । अन्वयव्यतिरेकी पर्वतनृत्यं गोचरयती-
त्यनुपज्जनीयम् ।

(चि०) अथ वा यः सम्भाविततत्तदितरावृत्तिः सन्
तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामा-
न्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्वतवृ-
त्तित्वं सिद्ध्यति । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के
इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रा-
त्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति ।

(वि०) अथवेति । ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के इति ज्ञानानन्तरं
पीनत्वं भोजनवस्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधस-
हकृतात् देवदत्तो रात्रौ भुङ्के इति ज्ञानं जायते तत्रानुमानाद्यसंभवा-
दर्थापत्तिरिष्यत इत्यत आह एवमिति । देवदत्त इति । अप्रसि-
द्धरात्रिभोजनदेवदत्त इत्यर्थः । रात्रिभोजनमिति । रात्रिभोजना-
नुमिति जनयतीत्यर्थः ॥

(चि०) अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यता-
ज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्के इत्यत्रापि दिवाभोज-
नस्य बाधायोग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतिः, अतो
योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं
वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्के इ-
ति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति ।
न चैवं लाघवाद्वात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तम् । 'शा-
ब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत' इति न्यायेन शब्दो-

पस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात् । एव-
 च श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोप-
 स्थापकेन शब्देन विनाऽनुपपन्नमानं तं कल्पयित्वा य-
 त्त्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः । द्वारमित्या-
 दौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव । शब्दश्च
 यद्यपि श्रूयमाणो बाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते ।
 यथा गुरुमते 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र साक्षात्साधनता-
 बाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञा-
 नविरहो योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधि-
 करणानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधन-
 ताघटकमपूर्वं लिङादिवाच्यं कल्पयति, ततः स्वर्ग-
 साधनं याग इति ज्ञानं जायते, अन्यथा अपूर्वमपि
 वाच्यं न स्यादिति ।

(वि०) भट्टाभिमतं यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनारूपां श्रुतार्था-
 पत्तिमाशङ्कते अथेति । दिवाभोजनस्य बाधादिति योग्यताघटके-
 त्यत्र हेतुः । योग्यताघटकोपस्थितिं विना-योग्यतात्मकरात्रिभोजि-
 त्वोपस्थितिं विना । इदं वाक्यं-पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति
 वाक्यम् । उपपादकं-उपस्थापकम् । तेन सहेति । तदुपस्थापित-
 रात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः । अन्वयबोधं-पीनो देवदत्तो दिवा न
 भुङ्क्त किन्तु रात्रौ भुङ्क्त इत्यन्वयबोधम् । तन्मते योग्यतायाः शा-
 ब्दबोधं भानादिति भावः । आशङ्कते न चेति । शब्दकल्पनेऽपि
 अर्थोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः । उत्तरयति शाब्दीति । तथा
 च केवलार्थकल्पनया योग्यताज्ञाननिर्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थितिं
 विना रात्रिभोजित्वरूपयोग्यतायाः शाब्दबोधे भानासंभवाच्छब्दः
 कल्प्यते, तन्मते शब्दयोग्यताविषयकस्यैव शाब्दबोधस्योत्पत्तिनि-
 यमादिति भावः । द्वारमित्यादाविति । एवमित्यादिः । तथा चात्रा-
 पि पिधानविशेषकद्वारकर्मकान्वयबोधजनकत्वं पिधेहीतिशब्दा-
 ध्याहारं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् पिधेहिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्ति-

रित्यर्थः । ननु पिधेहीतिशब्दस्य बाधितत्वादार्थापत्त्या द्वारमिति वाक्यं पिधेहीतिशब्दवदिति ज्ञानं कथं स्यादत आह शब्दश्चेति । बाधितः-नास्ति । अभिप्रायस्थ इति । द्वारमिति वाक्यं पिधेहीति शब्देन सहान्वयबोधं जनयत्विति एतादृशाभिप्रायविषयः कल्प्यत इत्यर्थः । तथा च तादृशाभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन तद्वत्साज्ञानमर्थापत्त्या जननीयमिति भावः । योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विना शब्दान्वयबोध इत्यत्र प्राभाकरसंमतिमाह यथा गुरुमत इति । साक्षात्साधनताबाध इति । यागस्याशुतरविनाशित्वादिति भावः । परंपराघटकस्येति । अपूर्वस्येत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावादिति । यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानाभावादित्यर्थः । साक्षात्साधने साधनत्वान्वये परंपरासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन इष्टसाधनत्वान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । योग्यताज्ञानाय—परंपरासाधनताज्ञानाय । अन्यथेति । योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्व इत्यर्थः ॥

(चि०) उच्यते । बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता । अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्त इति शब्दाद्धीरूपयते न प्रतीत्यनुपपत्तिः, किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अत एवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते । तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादितरिच्यत इति ।

(वि०) वस्तुतो योग्यतावच्छेदकधर्मिणि योग्यताज्ञाने शब्दधीर्न तु तद्धर्मवत्त्वधीस्तत्र तन्त्रमित्यभिसंधाय सिद्धान्तयति बाधकेति । बाधकप्रमाणाभावः—ग्राह्याभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः । अन्वयविरोधीति । ग्राह्याभावव्याप्यधर्मैत्यर्थः । प्रतीतानुपपत्त्येति । प्रतीतस्य दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः ॥

इति श्रीतर्कतीर्थोपाधि समलङ्कृत बटुकनाथशास्त्रिविरचितं

अर्थापत्तिविवेचनम् ॥

अथानुमानगादाधर्याम्

अवयवप्रकरणम् ।

(चि०) तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते । तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः—अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः, किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः । प्रतिज्ञादिष्ववाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते, तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता ।

(दी०) उचितानुपूर्वीकं प्रतिज्ञादिष्वक्षसमुदायत्वं न्यायत्वम् । प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वशून्यमेवोपादेयमिति नाऽन्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः । व्याप्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरिष्यते एव । एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानाम्, परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चिदुपनयनिगमनयोरैकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसार्थोपस्थापकतया तदोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यति । अथ तदानुकूल्यमात्रेण, तदा को वह्निमान् ? पर्वतो वह्निमान्, कुतो ? धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिकं समाहितम् ।

(गा०) अनुमानं निरूप्य न्यायतदवयवभिरूपणं प्रतिजानीते मूले तच्चेति । तत्-निरुक्तम् । अनुमानं परार्थ-विचारदशायां मध्यस्थस्य विवादविषयसाध्यनिश्चयरूपप्रयोजनसाधनम् । न्यायसाध्यमिति । न्यायप्रयोज्यमित्यर्थः । चादिप्रयुक्तन्यायजन्यशाब्दबोधेन मध्यस्थस्य चरमकारणलिङ्गपरामर्शरूपात्मानजननादिति भावः । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमानत्वेऽपि तद्विशेषणस्य परामर्शस्य न्यायाधीनत्वात्तद्विशेष्यस्य तथात्वमित्यवश्यम् । अथवा अनुमानं-अनुमितिः, परार्थ-मध्यस्थस्य साध्यसंशयनिवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनं, परस्य प्रतिचादिनोऽर्थो निवृत्तिर्यस्मादिनि तादृशानुमितिर्वाप्यनेन निरूपणप्रयोजनमुपदर्शितं न्यायप्रयोगद्वारा मध्यस्थानुमितेरेव न्यायज्ञानप्रयोजनत्वात् कारणत्वम् । स्मरणप्रयोजकसम्बन्धकथनेन प्रसङ्गे वा सङ्गतिरपि दर्शितासमस्तरूपेति । पक्षसत्त्वादपञ्चरूपेत्यर्थः । उपनयेन पक्षसत्त्वस्य उदाहरणेन व्याप्तिघटकसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोर्निगमनेन चावधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः प्रतिपादनाल्लक्षणसमन्वयः । अत्रैवेति । समस्तरूपोपपन्नं लिङ्गमित्यत्रैवेत्यर्थः । अनिव्याप्तेरिति । इदमुपलक्षणं उदाहरणादत्रिकम्यापि न्यायत्वापत्तिर्द्रष्टव्या । अनुमितिचरमकारणं यो लिङ्गपरामर्शः व्याप्तिप्रकारेण पक्षे यल्लिङ्गज्ञानं तत्प्रयोजकं यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकं वाक्यमित्यर्थः ।

अत्र प्रयोजकान्तं प्रतिज्ञादिसकलावयवार्थस्य महावाक्यार्थबोधस्य तावदर्थगोचरसमूहालम्बनबोधस्य वा परिचायकमात्रं न तु परामर्शप्रयोजकत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकता किन्तु तावदर्थविषयकबोधत्वेनैव, अतो धूमवान्पर्वत इत्यादिवाक्यमात्रजन्याया बुद्धेरुपनायकज्ञानादिविधया मानसपरामर्शप्रयोजकतया तत्रातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधं प्रति यादृशयादृशधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन शाब्दज्ञानस्य कारणता प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नवाक्यसमुदायत्वस्य तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठा या या कारणता तत्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वपर्यवसितस्य विवक्षितत्वाद्वास्माकं न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशधर्माश्च प्रतिज्ञादीनामानुपूर्वाविशेषा एव पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारके बोधे पर्वतो वह्निमान्पर्वतो दहनवानित्याकारविविधानुपूर्वाविशेषप्रकारकज्ञानानामेव हेतुतया

तथाविधैकैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिच्छब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्विकनानावाक्यविषयतानामेवानुगतरूपेणैककारणतायामवच्छेदकत्वात्पर्वतो वह्निमानित्याद्यैकैकवाक्यव्यक्तिघटितवाक्यपञ्चवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छेदकाविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वमिति यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिवेशः । न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायत्वमादाय वाक्यान्तरघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणात् । न चैवमपि व्युत्क्रमप्रयुक्तसमुदायेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तावद्भेदकूटेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तियद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वस्य तादृशसमुदायत्वे विशेषणीयत्वादिति दिक् ।

न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकतां सङ्गमयति प्रतिज्ञादीति । एकवाक्यतयेति विशेषणे तृतीया, तथा चैकवाक्यतापन्नैरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिवर्त्तकत्व-तन्निवर्त्तनीयं आकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतरत्वं वा तेन पञ्चवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवेऽपि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानं-तत्तद्वाक्यार्थविषयकज्ञानं, तच्च समूहालम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरम-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपरामर्शजनकं मनः, उत्थाप्यते-स्वात्मकसहकारिसम्पन्नीक्रियते । तेन तथाविधेन मनसा परामर्श उत्पाद्यते इत्युपाध्यायः ।

अत्र च तदेव ज्ञानं परामर्शरूपं उपनयार्थविषयकत्वादित्याक्षिप्य उपनयस्य व्याप्यंशे न तात्पर्यं तथासति न्यायजन्यबोधे उदाहरणार्थतया उपनयार्थतया च व्याप्तिमाने पौनरुक्त्यं स्यात्, किन्तु पक्षधर्मत्वमेवोपनयेन विवक्षितम्, तथाचोदाहरणार्थव्याप्तेरुपनयार्थपक्षधर्मतायाश्च विशुद्धलमेव भानमिति न न्यायजन्यबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता व्याप्यः पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षानुरोधेनैव वह्निव्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति स

एव समाहितवान् ।

तत्रेदं चिन्त्यते । यदि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमाकाङ्क्षितं तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशकाङ्क्षां निवर्तयिष्यतीति तथाविधबोधे एवोपनयतात्पर्यमावश्यकम् । न चैवमप्याकाङ्क्षानिवृत्तये अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहत्वोपगमेऽपि न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाद्व्याप्तिमानं नोपेयते उदाहरणादेव तद्भानादवान्तरवाक्यार्थधियः परामर्शरूपत्वेऽपि निगमनजन्याबाधितत्वादिप्रतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तावत्पर्यन्तं तदसत्त्वेन परामर्शान्तरस्यापेक्षेति वाच्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिमानानुरोधेन तद्देशेऽप्युपनयतात्पर्यकल्पनाया आवश्यकत्वे महावाक्यार्थबोधे तद्भानेऽपि बाधकाभावादिति ।

न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवलिततया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शान्तरस्वीकार इति मिश्राः ।

नव्यास्तु पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेवानुमितिहेतुः । ननु व्याप्याभिन्नहेतुमदभिन्नज्ञानं तादृशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशाब्दबुद्धेः नामार्थयोः भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अतो व्याप्यत्वावच्छिन्नवाक्यसमुदायत्वस्य तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपतशब्दज्ञाननिष्ठा या या कारणता तत्तदवच्छेदकक्रांतिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकहेतुनिष्ठप्रकारताबोधहेतुहेतुविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकमानसज्ञानान्मानस एव तादृशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रायेण तेन चेत्याद्यभिहितम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकं विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारकभूतवाद्यवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानं, उत्थाप्यते-जन्यते, तेन-तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन परामर्शो जन्यते इत्यर्थः । न चैवं तेन परामर्शस्य जननादिति ग्रन्थासङ्गतिः, अत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिन्नहेतुमदभेदबोधपरत्वादित्याहुः ।

शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मैत्वाकाङ्क्षया तत्र पक्षधर्मत्वबोधमात्रनात्पर्यकं व्याप्यर्थपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति प्राचीनमताभिप्रायकमिदम्, अत एव च दीधितिहृता तन्मताभिप्रायेणैवोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यतीत्यत्रोदाहरणान्तर्भावे-

नैव परामर्शप्रयोजकत्वपर्यवसानमुक्तं न तूपनयमात्रस्येत्यपि वदन्ति ।

अत्र परामर्शप्रयोजकत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकत्वे स्वयमनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शाब्दज्ञानपदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थज्ञानपञ्चकपरम्, जनकवाक्यपदं च प्रत्येकं तत्तद्वोधजनकवाक्यपञ्चकपरम्, अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकलाभः । प्रयोजकान्तं च बोधविशेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकज्ञानाननेऽपि एतादृशलक्षणनिर्वाहः, तथापि प्रतिज्ञादिजन्यबोधानां परामर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविषयकमेकं ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्याभिप्रेत्य दीधितिकृत्पर्यवसितन्यायलक्षणमाह उचितेति । उचितानुपूर्वीकानि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समुदाये तत्त्वम्, तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपदं निगमनान्तानां विशिष्य निवेशलाभाय न तु पञ्चत्वेनापि तेषां निवेशः प्रयोजनाभावात् । व्युत्क्रमप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वीकंति । उचितानुपूर्वी-प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वरूपा ।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वीकत्वं ? न तावत्तादृशानुपूर्वीघटकत्वं घटकताया दुर्निर्वचत्वात् । तद्धि न स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादृशानुपूर्वीकत्वम्, प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वस्य विषयीकरणात् विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्तेः विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमात् । नापि तादृशानुपूर्वीविषयिताव्यापकविषयिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नतया कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्तेर्विषयितायास्तादृशानुपूर्वीविषयितासामान्यव्यापकत्वासंभवात् । प्रतिज्ञादिव्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयकज्ञानेऽपि तादृशानुपूर्वीविषयितासत्त्वात् । यत्किञ्चित्तादृशानुपूर्वीविषयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिविषयितासाधारणत्वात्तादृशप्रतिज्ञाविषयकन्यायज्ञानीयतथाविधानुपूर्वीविशेषावेषयिताया एव तादृशविषयिताव्याप्यत्वात् । न च ज्ञानभेदेन विषयिताभेदानभ्युपगमाश्रयमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिना आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नन्यायविषयकज्ञानीयानुपूर्वीविशेषविषयितायास्तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वात्तस्यास्त-

द्याप्यत्वानुपायात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपूर्व-
त्वरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन प्रतिज्ञायास्तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञो-
त्तरत्वादिरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीनां निवेशान्नानुपपत्तिः ।
अथवा तादृशैकविधानुपूर्वविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमेव तादृशानुपूर्वघटकत्वमिति चेत् । एवमप्येकैकन्यायघटकं
यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति चेत् ।

मैवम्-स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तिय-
द्यत्समुदायत्वं तत्तदन्यत्वस्य समुदायत्वविशेषणत्वे तात्पर्यात् । व्यु-
त्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य
च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहास्मात्तिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानये-
त्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्तित्वरूपं समुदायत्व-
विशेषणमपि सार्धकमित्यवधेयम् ।

प्रतिज्ञादिवृत्तित्वं च प्रतिज्ञादिपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मप-
ञ्चकव्यापकत्वमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकैकदेशसमुदाये नाऽतिप्रसङ्गः । प्र-
तिज्ञात्वादेर्व्याप्त्यवृत्तित्वात्तदाश्रयैकदेशमात्रवृत्तेस्तत्पर्याप्त्यनवच्छे-
दकत्वात् । समुदायत्वं चानेकपर्याप्तधर्मस्तस्य च पर्याप्तिसम्बन्धेन
न्यायपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्चैकदेशे न्यायव्यवहारप्रसङ्ग इति तु विभा-
वनीयम् ॥

ननु प्रतिज्ञादिलक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयत-
याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यत आह प्रतिज्ञात्वादिकं त्विति । उदासीनवा-
क्यवारकेति । न्यायान्तर्गतवाक्यवारणमात्रप्रयोजनकेत्यर्थः । एतेन
न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिशरीरे तादृशविशेषणानुपादाने न क्षतिरिति सू-
चितम् । क्रमप्रयुक्ताविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिश-
ङ्कां निराकरोति साध्यादीति । तत्तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायलक्षणे तत्सा-
ध्यपक्षकप्रतिज्ञातत्साधनकहेतुतत्साध्यसाधनकोदाहरणतत्साध्यप-
क्षसाधनकोपनयतत्साध्यसाधनकनिगमनानि निवेशनीयानीत्यर्थः ।
नन्वेवं न्यायपदार्थस्यानुगततया न्यायपदस्य नानार्थकतापत्तिरित्य-
प्रेष्टापत्तिमाह व्याप्त्यादेरिवेति । व्याप्त्यादिपदार्थस्येवेत्यर्थः । साध्या-
द्यनुगमात्-स्वघटकसाध्यादीनां भिन्नभिन्नरूपेण निवेशनीयत्वात् ।
अनुगमः-अनुगमप्रवृत्तिनिमित्तविरहः । न्यायादेः-न्यायादिपदा-
यस्य । आदिपदादवयवपरिग्रहः । इष्यत एवेति । गत्यन्तराभावा-

दिति भावः। यथाश्रुतमूलस्वरसन्निद्धवाक्यपञ्चकजन्यमहावाक्यार्थ-
बोधमादाय लक्षणसमन्वयं निराचिकीर्षुः वाक्यपञ्चकस्यैकविशिष्टा-
र्थबोधकतां खण्डयति प्रतिज्ञानिगमयोरिति । न सम्भूयैकार्थप्रतिपा-
दकत्वमित्यप्रेतनेनान्वयः । प्रतिज्ञार्थे वह्निमति पर्वते निगमनार्थस्य
विशिष्टज्ञानज्ञाप्यसाध्यवत्त्वस्यान्वयबोधोपगमे साध्यवत्त्वांशमादाय
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादाविव विधेयांशेऽ-
धिक्रावगाहिनस्तादृशबोधस्य सम्भवेऽपि शुद्धपक्षतावच्छेदकविशि-
ष्टेऽबाधितत्वादिविशिष्टसाध्यवत्तावगाहिन्याः प्रतीतेरेवोपयोगित्वेन
साध्यविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्त्वान्वयबोधस्यानाकाङ्क्षिततया वा-
दितात्पर्याविषयत्वाच्च ।

यत्तु वह्निविशिष्टपर्वतोद्देश्यकबोधे वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपदोप-
स्थितिरपेक्षिता नीलो घटः सुन्दर इत्यादाविव घटो नीलः सुन्दर
इत्यादौ नीलान्वितघटाद्यंशे विधेयाभानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचक-
पदस्योद्देश्यवाचकपदपूर्ववर्त्तिताया अपेक्षणीयत्वादतो नैतादृशान्व-
यबोधसम्भव इति । न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न एव शुद्धवह्निमत्त्वनि-
गमनोपस्थाप्यविशिष्टवह्निमत्त्वयोर्युगपद्विधेयतयाऽन्वयोपगमे नैकवा-
क्यत्वं निर्वहतीति वाच्यम् । “गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः सम-
त्वात्स्यादिति” न्यायेन विधेयतया भासमानयोः शुद्धवह्निमत्त्ववि-
शिष्टवह्निमत्त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताकत्वरूपसम्ब-
न्धाभावेनैकवाक्यत्वानिर्वाहात्, अतएव विधेयभेदेन सर्वत्र वाक्य-
भेदः केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वविधेयत्वे-
प्युपनयननिगमनार्थनिबोधे उद्देश्यपदपूर्वनिर्दिष्टस्य व्याप्यवत्पदार्थ-
स्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव भावेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयक-
त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावात्तदुभयैकवाक्यतेति ।

तन्न, तात्पर्यसत्त्वं योजनयापि तादृशबोधसम्भवात् । उद्देश्यवा-
चकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिसन्धानस्यापेक्षणीयतया
योजनयैवोपनयेन पक्षेऽयंपदार्थे साध्यव्याप्यवत्त्वबोधनात् तात्पर्य-
सत्त्वे वादिवाक्ये योजनार्थां दूषणानर्हत्वात्तात्पर्यविरहस्यैव तत्र बीज-
त्वात् । इदमुपलक्षणम् । उपनयेनापि समं प्रतिज्ञाया न विशिष्टैकार्थ-
प्रतिपादकत्वं वह्निमति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वपक्षस्या-
प्रासतादृशहेतुमत्त्वांशघटिततया विधेयत्वसम्भवोऽप्यनुमित्युपयोगि-

नः पक्षतावच्छेदकाविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकाङ्क्षयैवोपनयप्रतिपादनादना-
काङ्क्षितस्य पर्वते पर्वताभेदबोधस्य तात्पर्याविषयत्वात् । उदाहरणा-
वयवान्तरयोरिति । उदाहरणघटकयोरेतत्तत्पदघटितभागयोरपि नै-
कविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र द्विरुक्त्यत्पदेन महानसत्त्वमहानसान्यत्वा-
दिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्पदेनापि तद्रूपावच्छिन्नपरामर्शान्महानसं
धूमवद्वह्निमश्च महानसान्यद्धूमवद्वह्निमश्चेति वाक्यार्थचतुष्टयविषय-
कसमूहालम्बनबोधस्यैवोदयात् । न च वीप्सया व्यापकत्वबोधना-
द्धूमव्यापकवह्निमानित्याकारक एकविष्टार्थबोध एव तत्रोत्पद्यत इति
वाच्यम् । यो य इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । न च द्विरुक्त्यत्पद-
स्यैव व्यापकत्वमर्थः स च साध्यांशोऽन्वेतीति वाच्यम् । नामार्थ-
योर्भेदान्वयभेदस्याव्युत्पन्नत्वात् । व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थस्या-
भेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति, सुन्दरो ङण्डीत्यादौ सुन्दराद्यभेदा-
नन्वयवत्समानविभक्तिकत्वाभावेन मत्वर्थीयप्रकृत्युपस्थाप्येऽर्थेऽस-
मस्तनामार्थाभेदान्वयस्यासंभवात्, अभेदान्वयप्रतियोगिसापेक्षत-
याऽसामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं तद्धितासम्भवाच्च, तत्पदस्य
तावतापि सार्थक्यासम्भवाच्च । तस्माद्यत्पदार्थे हेतोस्तत्पदार्थे च
तस्मिन्साध्यस्य विधेयतया भानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते
तदुत्तरं व्यापकताबोधो मानसः स एव वा शाब्दबोधः साध्यवाच-
कपदस्य प्रकृतसाधनव्यापकताविशिष्टसाध्ये लाक्षणिकतया तत्पदा-
र्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्तामवगाहत इत्युपेयम् । वीप्सासमभिव्या-
हारस्थले व्यापकत्वतात्पर्यस्यानादितया तादृशलक्षणाया निरुद्धल-
क्षणात्वेन वादिवाक्ये तत्स्वीकारे क्षतिविरहात् । न च व्यापकता-
बोधस्यावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे ब्रह्मादिमत्त्वबोधनस्य प्रयोज-
कतया धूमादिकमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बनानात्मक एव
व्यापकताविशिष्टशाब्दबोध उपेयताम्, यत्तत्पदं तु तादृशलक्ष्यार्थता-
त्पर्यप्राहकमेवास्तिवति वाच्यम् । अर्थबोधकत्वसम्भवेन तत्परित्या-
गायोगात् यो यो न ब्रह्मान्स न धूमवानित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणे
ब्रह्मिन्ब्रह्मादिसाधनके तादृशान्वय्युदाहरणे वा यत्तत्पदार्थाविव-
क्षायां प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगि-
नोऽप्रवेशेन तत्राऽन्योन्याभावबोधनासम्भवाच्च । एवं चैत्रो जाना-
ति कर्तृत्वादित्यादिन्यायान्तर्गते यो यः करोति स जानातीत्युदा-

हरणे यत्तत्पदार्थाविवक्षायां धर्मिणोऽलाभेन साध्याश्रयविकलत-
योदाहरणाभासताप्रसङ्गाच्चेति । एवं चोदाहरणसमुदायस्यावयवा-
न्तरेण समं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं सुतरामेव न सम्भवतीति
भावः । एतेन हेतूदाहरणयोर्धूमवान् धूमाद्वह्निमानित्येतादृशवि-
शिष्टार्थबोधजनकत्वसम्भवादुदाहरणावयवान्तरयोरित्यनुपपन्नमित्य-
पि परास्तम् ॥

द्रागेव—सुतरामेव न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुपप्यते ।
प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो धूमाद्व-
ह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ प्रतिज्ञाजन्य-
बोधानन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तन्निवर्त्तकं हेतुवाक्यं
प्रयुज्यते तन्निवर्त्तकता च पक्षविशेषणतानापन्नसाध्यांशे हेतुज्ञान-
ज्ञाप्यत्वबोधनेनापि निर्वहतीति पक्षांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसा-
ध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्यानुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति
चेन्न । पर्वते वह्निबोधानन्तरं पर्वते यद्वह्निज्ञापकं तत्रैवाकांक्षा जायते
तन्निवृत्तिश्च साध्ये धूमादिज्ञानजन्यपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रति-
पादनेनैव धूमाद्वह्निमन्महानसमित्यादिवाक्यस्य पर्वते ब्राह्मत्वं कुत
इत्याकांक्षानिवर्त्तकत्वाभावात् पञ्चमीतस्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानवि-
षयत्वभानं तु तद्विशेषणतापन्नसाध्यांशे एव उक्तवाक्यान्महानसा-
दिविशेषणतयोपस्थिते तदप्रतीतिः एकधर्मिविशेषणतापन्नेऽन्यविशे-
ष्यकहेतुविशेषणतानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पञ्चम्या अव्युत्प-
न्नत्वादिति धूमाद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्य-
कत्वात् । कथंचिदिति । निगमनेऽयंपदाननुषङ्गपक्षे ब्राह्मव्याप्यधूमव-
त्पर्वतादिरूपोपनयार्थं निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्त्वाद्यन्वयसम्भ-
वादिति भावः । अनुषङ्गपक्षे तु तादृशवन्त्यादिमत्पक्षरूपनिगमनार्थ-
मात्रबोधनैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थं विशिष्टपक्षे निगमनार्थभूतवि-
शिष्टपक्षबोधस्यानुपयुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचिदित्युक्तम् ।
इदं त्ववधेयम् । अनुषङ्गपक्षेऽप्युपनयैकदेशायंपदार्थपक्षमात्रे निगमना-
र्थान्वयमात्रेणैव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमना-
र्थविषयकबोधेऽपि तात्पर्यमप्रामाणिकमिति ॥

नन्वेवं प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत आ-
ह एकेति । विशिष्टैकार्थप्रतीतीच्छाप्रयोज्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेन

तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च प्रतिपत्तिर्निगमनरूप-
चरमवाक्यार्थबुद्धिरुदाह्या वा मानसः परामर्शः तत्परता च ताम-
जनयतोपि उतरोत्तरवाक्यप्रयोजिकामाकांक्षामुत्थापयतः प्रति-
ज्ञादेरिह धूम इत्यादिवचसामानुमानिकवह्नयर्थाधोपरतावन्निवहत्येव
तत्प्रयोजकतयैव । ननु तावद्भिरवयवैः सम्भूयैकमहावाक्यार्थवाधा-
जननेऽपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयतत्तादृशिष्टार्थध्वजनकतायाः
सर्वावयवेष्वेव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह
परामर्शप्रयोजकत्वं चेति । परामर्शप्रयोजकज्ञानजनकत्वं चेत्यर्थः । त-
द्विष्येति । परामर्शविषयत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसार्थोपस्थापकतयेति अ-
भेदे तृतीया, तथाच तदुपस्थापकत्वरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति
शेषः । तथाच यादृशयादृशवाक्यैः परामर्शविषयसकलपदार्था
उपस्थाप्यन्ते तावत्समुदायत्वं विवक्षितमिति पर्यवसितोऽर्थः । उदा-
हरणोपनययोरेवेति । उपनयस्य व्याप्त्यबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाह-
रणान्तर्भावः । तत्-समुदायत्वं । पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव पराम-
र्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादिति भावः । अथ यथाकथञ्चित्प-
रामर्शानुकूलत्वं यादृशयादृशवाक्यानां तादृशवाक्यसमुदायत्वं
विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कते अथेति ।
तदानुकूल्यमात्रेणेति पूर्ववदभेदे तृतीया । परामर्शप्रयोजकत्वमित्यनु-
पपद्यते । इत्यादेः-इत्यादिसमुदायस्य, तथात्वं-न्यायत्वं, स्यादिति
शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासाज्ञानद्वारा अवयवप्र-
योजकत्वेन यथाकथञ्चित्परामर्शानुकूलत्वसंभवादिति भावः । इत्या-
दीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्यादेः परिग्रहः ॥

(चि०) अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् । अन एव
वह्निव्याप्यधूवानयमिति वाक्ये तदवयवे च न न्याय-
तदवयवलक्षणातिव्याप्तिः-तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजनकस्य जननात् ।

यन्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशे-
षाभावात् सोऽपि न्याय एवेति ।

तन्न, कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्य आकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते। अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुल्य एव ।

अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्बीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् । एवं प्रतिज्ञावयववादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्बीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति ।

तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात्, अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः ।

(दी०) अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्, प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् । उभयञ्च प्रतिज्ञाहेतुहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयानुपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति । प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि कोचित् ।

तस्यैवेति । तथाच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः । बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चद्वित्र्यादिजन्ये द्वित्र्याद्या एकैकजन्यै चैकैका जातय इति सङ्कर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः ।

कोचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वादिजन्यवृत्तिर्हे-

त्वादिजन्ये च प्रतिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति सङ्कर इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

(गा०) मूलाक्तावयवलक्षणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारण-
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वाभिधाने पञ्चवाक्यानामेकम-
हावाक्यार्थधीजनकत्वाभिमानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थ-
गोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयायैव । तेषां निवेशस्तु विशिष्य त-
त्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन नतु तादृशशाब्दबोधजनकत्वेन तथा-
सत्यैकैकावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शप्रयोजकतया तज्जनकावा-
न्तरवाक्यार्थज्ञानजनकेऽवयवावयवेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वात्त्वात् । न
च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन बोधपञ्चकनिवेशेऽ-
ननुगमः जनकान्तस्य तत्तद्बोधजनकान्यतमत्वादिरूपानुगतधर्माव-
च्छिन्नपरत्वात् । न चैवं सति न्यायान्तर्गते पर्वतो वह्निमानित्यादि-
वाक्येऽतिव्याप्तिः—वाक्यपदस्य न्यायान्तर्गतार्थकत्वादित्याभेदेत्य-
प्येवमितं तल्लक्षणार्थमाह न्यायेति ।

अथ किमिदं न्यायान्तर्गतत्वम् ? न तावत्स्वाविषयकप्रतीत्यवि-
षयन्यायकत्वम्—प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेश-
स्य विषयीकरणान्न तद्वदितसमुदायात्मकन्याये प्रतिज्ञाद्यविषयकप्र-
तीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वात्, एकदेशवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नानुयोगिताकाभावानङ्गीकारात् । नापि न्यायविषयताव्यापकविष-
यिताकत्वम्—उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यानामपि भेदात्क-
स्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्तेर्विषयिताया एकविधमपि न्यायमव-
गाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्त्यसम्भवात् ।

मैवम् । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव तत्, न्यायत्वसा-
मानाधिकरणमात्रेण तादृशप्रतीत्यविषयत्वं विवक्षणीयम् । एकैकप्र-
तिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्या व्यक्त्यन्तरघटितन्यायस्य तन्न्यायै-
कदेशहेत्वादेष्टावगाहनेऽपि न्यायत्वाधिकरणे तत्प्रतिज्ञाव्यक्तौ
तत्प्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वसत्त्वेन तासां तथात्व-
मव्याहृतमेव । अथवा न्यायत्वाश्रयत्वमेव तथा पर्याप्त्यविवक्षया
एकदेशस्यापि तथात्वोपपत्तेः । घस्तुतो न्यायत्वघटकस्य समु-

दायत्वांशस्यात्र निष्प्रयोजनकत्वेनानिवेशादुचितानुपूर्वीकत्वमा-
त्रं विवक्षितम् । तदेव च न्यायान्तर्गतत्वं एकदेशसाधारणम् । उ-
चितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादिघटितवाक्यपञ्चकानुपूर्वीवि-
शेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकतायास्तद्व्यष्टकसमुदायपर्याप्ततया एकदेशस्यापि
तदाश्रयत्वात्प्रतिज्ञादेस्तथात्वमक्षतम् । उपनयविशेषोत्तरत्वविशिष्ट-
निगमनत्वशरीरे च वैशिष्ट्यव्यष्टकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावात्तत्सा-
धारण्यमक्षतमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतास्थले एकमव-
च्छेदकं अपरं च तद्विशेषणं तन्निष्ठावच्छेदकत्वावच्छेदकं न तु समु-
दायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपगमे च तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारक-
निश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयिताकत्वं विवक्षणीयम् ।
तादृशी च तादृशानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपितकारणता तदवच्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकार-
तापन्नप्रतिज्ञादिविषयितानामप्यव्याहृतं विनिगमनाविरहादितराविष-
यितानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन च कारणीभूतज्ञानविष-
यसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञोत्तर-
हेत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितप्रति-
ज्ञोत्तरो हेतुरित्यादिज्ञानसाधारणकारणतां तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
भिन्नावक्यत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरू-
पिततादृशवाक्यत्वादिप्रकारकज्ञानकारणतां चादायोदासीनातिप्र-
सङ्गवारणाय कारणतायां तादृशधर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वयोर्निवेश-
नम् । न च तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वा-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्वीविशेष-
प्रकारकनिश्चयत्वसमनैयत्यसम्भवः-प्रतिज्ञात्वादिना पदार्थान्तराव-
गाहितादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात्, ता-
दृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाद्यविषयकत्वेन तद्व्यष्टितानुपूर्व्यप्रकार-
कत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रकारतेति क्रमेण निगमनत्वावच्छिन्नविषयतापर्यन्तं नि-
वेद्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनैयत्यस्यैव विवक्षितत्वात्, तादृशनि-
श्चयत्वस्योक्तभ्रमसाधारण्येन क्षतिविरहात् । न चैवमुदासीनप्रति-
ज्ञाद्यानन्तर्यं हेत्वाद्यंशेऽवगाहते यो भ्रमस्तन्निष्ठतादृशप्रतिज्ञादिविष-

यथाया अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् । भ्रमावृत्तिविषयिताया एव निवेशनीयत्वादिति कृतं विस्तरेण ।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च वारणाय प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति । अथ धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमाधूमादित्यादिभ्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिः तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतुलक्षणाक्रान्ततया प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाक्रान्तत्वात् । न च तद्वटकपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात् वक्ष्यमाणहेतुलक्षणाक्रान्तत्वं तस्येति वाच्यम् । एवमपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मापर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकतादृशभागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधजनकवाक्यत्वरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयाऽनतिप्रसङ्गात् । निगमनघटकस्य तस्मादिति भागस्य वारणाय विशेष्यदलं तज्जन्यबोधे तादृशविशिष्टविषयितावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयितासत्त्वेन तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वरूपं प्रतिज्ञाद्येकदेशसाधारणम् भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तित्वे एकदेशवृत्तिताया अपि दुर्वारत्वात् । अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं तत् तादृशं च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वतपदत्वादिकं तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वादिति चेन्न । प्रतिज्ञाद्येकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वे तादृशभेदावच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात् । न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक एकदेशभेदः प्रामाणिकः-घटपटौ न घट इत्यादिप्रतीतिरसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपं तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वाविवक्षणं च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः-तादृशसमुदायत्वाद्यवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदासत्त्वात्तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन तादृशसकलधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञात्वाद्य-

वच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेनापि तादृशधर्मविशेषणे चातिगौरवमतो लघुलक्षणान्तरमाह प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं इति। अत्रापि न्यायास्तर्गतत्वे सतीत्यनुपपद्यते, अतो न्यायसहिर्भूतवाक्यव्युदासः। प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय प्रतिज्ञाद्यघटकत्वनिवेशनम्। तदर्थश्च प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकधर्मवस्त्वम् तेन प्रतिज्ञादिघटकतदेकदेशभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेऽनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं तु प्रतिज्ञात्वादिन्यूनवृत्तित्वं तच्च प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वादिसमानाधिकरणत्वम्। तथात्वं च तदेकदेशवृत्तिपर्वतपदत्वादेस्तदवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वात् तु प्रतिज्ञात्वादेः, हेतुत्वादेः प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तत्सङ्गहाय विशेष्यदलम्। न च मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वनिवेशे हेतुत्वांशे हेतुत्वादेर्हेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहात्तादृशानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वमव्याहृतमेवेति विशेष्यदलमनर्थकमेवेति वाच्यम्। धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकधूमादित्यादिभागसाधारणस्य हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिप्रसङ्गमयेन मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्यैकत्र निवेशासम्भवात्।

वस्तुतस्तु तद्व्यावृत्तपूर्वोपदर्शितहेतुत्वनिवेशेनैव तादृशभागवारणसम्भवान्मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयतया नोपादेयमेव विशेष्यदलम्। मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वानात्मकत्वे विशेष्यदले उभयाघटितत्वनिवेशेनैवापपत्तौ तद्धटकभागद्वयाघटितत्वपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यात्-प्रतिज्ञादिघटकभागहेतुद्वयघटितवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितानवच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वदलेनैव वारणसम्भवात्। मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकरूपत्वे तु प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणहेत्वैकदेशहेतुत्वपर्याप्त्यधिकरणप्रतिज्ञैकदेशादिवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वहेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितानवच्छेदकतया तत्समुदायत्वमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय भागद्वयनिवेशपर्यन्तसार्थक्यात्। न च विभिन्नप्रतिज्ञादिव्यक्तिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयत्वरूप-

समुदायत्वात्मकप्रतिज्ञात्वादिकं विभिन्नमेव, एकसाध्यहेतुकसकलप्र-
तिज्ञासमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वं प्रत्येकं प्रतिज्ञादिव्यवहारस्यानुपपत्तेः,
तथा चैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छे-
दकतया प्रतिज्ञात्वादिघटकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ।
स्वसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानामनुगतरूपविशिष्टप्र-
तिज्ञात्वाद्यच्छिन्नभेदानां वाऽनुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणात् ।
घटकतानवच्छेदकधर्मश्च व्यासज्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन न प्रति-
ज्ञाघटकवर्णान्यतमत्वादिकमादाय तदेकदेशोऽतिव्याप्तिः (१) ।

केचित्तु प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यवि-
षयकप्रतिज्ञादिकत्वे सति प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
त्वं, सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादिविषयकत्वाभावकूटवत्प्रतीतिविषयता-
वच्छेदकत्वनिवेशे धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्या-
यान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिस्तत्र प्रकृतं हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वेन तत्प्रतीते-
हेत्वविषयकत्वघटिताभावकूटवत्त्वाभावादतः प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेव प्रतिज्ञाद्यघट-
कत्वमित्यनेन विवक्षणीयम्, तथा चासंभववारणाय सत्यन्तमवच्छे-
दकविशेषणं प्रतिज्ञाद्येकदेशाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञात्वा-
द्याश्रयतदेकदेशान्तरे सत्त्वेन तदाश्रयसमुदायस्य तादृशप्रतीत्यवि-
षयत्वासम्भवेऽपि प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयतत्तदेकदेशस्य तत्तदेकदेशावि-
षयकप्रतीतिविषयान्यतयैव तत्तदेकदेशवृत्तिधर्मं सत्यन्तस्य नि-
र्वाहः सम्भवति प्रतिज्ञापदस्य पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रति-
ज्ञात्वाश्रयपरत्वात् । सत्यन्तस्थस्वपदेन प्रतिज्ञात्वादेरप्युपादातुं श-
क्यतयाऽसम्भव इति विशेष्यदलम् । तच्च प्रतिज्ञैकदेशमात्रवृत्तिप-
र्वतपदत्वादेरेव तदाश्रयमात्रविषयकप्रतीतिस्तत्समुदायस्वरूपप्रति-
ज्ञाद्यविषयकत्वस्याव्याहतत्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः एकदेशमा-
त्रविषयकप्रतीतिविषयतायामतिप्रसक्तस्य तस्यावच्छेदकत्वासम्भ-

(१) न च प्रतिज्ञादिघटकयाद्वर्णवृत्त्यन्यतमत्वमादाय प्रति-
ज्ञाद्येकदेशोऽतिव्याप्तिः तादृशधर्मस्य प्रतिज्ञादिभेदानुयोगितावच्छे-
दकत्वात्प्रत्येकपर्याप्तत्वाच्चेति वाच्यम् । तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृ-
त्तित्वेन विशेषणीयत्वात् । इति पाठान्तरम् ।

वात् । न चैकदेशमात्रविषयिकाया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रया-
विषयत्वासम्भवेन तदाश्रयसमुदायाविषयकत्वविवक्षणे एकैकप्र-
तिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयापरव्यक्त्याविष-
यकत्वेन तदाश्रयसमुदायाविषयकतया एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्तिपर्या-
प्तप्रतिज्ञात्वादिकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकमेव तदनतिप्रसक्त-
त्वादिति वाच्यम् । स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयता यादृशप्रति-
ज्ञात्वाद्याश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वविवक्षया प्रतिज्ञादिविषयकसकलप्रत्ययानामेव
तादृशसमुदायविषयकत्वेनादोषात् । अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्त-
वृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदे-
कदेशमात्रविषयकज्ञानविषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविभावच्छेद-
कत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । तथाविधयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतात्वाव-
च्छिन्नानतिरिक्तवृत्तित्वमिह निवेशनीयम्, तेन प्रतिज्ञादिघटकेषु
सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तादृशविषय-
तासामान्यशून्याप्रासङ्गावपि स्वव्यापकतादृशविषयतात्वावच्छिन्न-
कत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

तदसत् । एतदपेक्षया उक्तप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्यैव लघुत्वा-
त्तत्रानिर्भरम्यानिर्णीयतापातात् । एतेन प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेद-
कत्वं स्वसमानाधिकरणस्वानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि
हेयम्-स्वत्वानुगमेन तादृशं स्वं यद्याद्विशीष्य तावतामनन्तभेदानां
निवेशनीयतया महागौरवात् ।

प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायवारणाय उभयेत्यादि उभयघटकभाग-
द्वयावृत्तिधर्मवत्त्वार्थकम्, तथाच प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वे स-
ति उभयघटकभागद्वयावृत्तिर्यो धर्मस्तद्वत्त्वं दलद्वयार्थः । प्रतिज्ञाद्ये-
कैकावयवघटकभागद्वयस्यापि यत्किञ्चिदुभयघटकत्वादसम्भव इत्य-
तः प्रतिज्ञाहेत्वाद्युभयचतुष्टयस्य विशिष्योभयपदार्थतामाह उभयं
चेति । इति विशिष्य वक्तव्यमित्यग्रिमेणान्वयः । इति-इतिरीत्या, प्रति-
ज्ञाहेत्वाद्योरपि प्रतिज्ञाहेतूभयत्वादिना न घटकत्वांशे विशेषणता
तादृशोभयघटकभागाप्रसिद्धेः, किन्तु प्रत्येकं प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिना,
तथाच प्रतिज्ञाघटको यो भागः, यश्च हेतुघटकस्तदुभयाघटितत्वमि-
ति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टयं निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेत्वाद्येकदेशघटित-

समुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम् । प्रतिज्ञादिघटकत्वं चैकदेश-
साधारणं प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वं नान्यत् गौरवात्, तथाच प्रतिज्ञात्वाद्या-
श्रयहेतुत्वाश्रयोभयावृत्तिव्यादिरूपविशेषणचतुष्टयं धर्मविशेषणं
पर्यवसितम् । न चैवं धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो बह्निमान् धूमा-
दित्यादिन्यायघटकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तस्याः हेतुलक्षणाकान्तभा-
गघटितत्वेनोभयघटकभागद्वयघटितत्वात्तद्यावृत्तस्य पूर्वोपदर्शित-
हेतुत्वस्य निवेशेऽपि निगमनेऽयंपदानुषङ्गपक्षे तत्रापनये चा-
व्याप्तिर्दुर्वारैव तस्योपनयघटकेनायंपदेनोपनयस्य च तद्घ-
टकेन तेन घटितत्वादिति वाच्यम् । अनुषङ्गपक्षे उपनयघटकभाग-
निगमनघटकभागद्वयाघटितत्वशरीरे उपनयाघटकत्वेन निगमनघट-
कस्य निगमनाघटकत्वेन चोपनयघटकस्य भागस्य विशेष्यवाचक-
पदातिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य विशेषणीयत्वात् । अयं तस्मादि-
त्यादिभागस्य च सत्यन्तेनैव वारणात् । स्वानाश्रयान्नरितभागद्व-
यवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मो विशेषणीयः, तेन हेत्वाद्यंशपरित्यागेन प्र-
तिज्ञोदाहरणादिसमुदाये नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु प्रतिज्ञा हेतुः इत्यादौ हेत्वादिपदं प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तपरम्
तथाचोदाहरणादेः प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तत्वात्तदोषः । प्रतिज्ञाद्यतिरिक्त-
त्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशव्यावृत्तं प्रतिज्ञात्वाद्यानाश्रयत्वमेव पर्यवसितं
बोध्यमिति दिक् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाव-
यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः, नादृ-
शबोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासज्यवृत्तिधर्माव-
च्छेदंनैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकान्योन्याभावानभ्युपगमे
पूर्वोक्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् शाब्दबोधानामेवान्यतमत्वेनोपात्तं युक्तत्वा-
दित्याभिप्रायेण मूलेकावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मत-
माह प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्येति । विशिष्य निवेद्यानां विशिष्टार्थविशेषणां
साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचायकमात्रमेतत्, न तु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्य-
त्वेन तेषां निवेशः विशिष्टार्थविशेषमनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दु-
र्निर्वच्यतया तेषां विशिष्य निवेशनस्यावश्यकत्वे तत्तद्विशिष्टार्थविषय-
कबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशनस्य शिरेवे-
ष्टनेन नासिकास्पृशतुल्यत्वात् एतत्सूचनायैव तत्तदित्युक्तम् । न

आत्र नानावयवजन्यसमूहालम्बनबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्याविशिष्टा-
र्थबोधं चादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्-
तत्तदेकदेशबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयावयवैकदे-
शो चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वा-
वच्छिन्नजन्यता अन्यतमत्वेनोपादाय तत्तन्निरूपितजनकतावच्छेदक-
धर्मपर्याप्त्यधिकरणताया निवेशनीयत्वात्, तादृशो धर्मः पर्वतो
बहिमानित्यादिवाक्यत्वमेव तादृशवाक्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया
नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नत्वं च तादृशशाब्द-
बुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेः सा-
ध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नातिप्र-
सङ्गः । वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयिता-
सम्बन्धेन यादृशधर्मावच्छिन्नं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा
अवच्छेदकं तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः ।
तादृशोऽपि धर्मः पर्वतो बहिमानित्यादिवाक्यत्वमेव ।

अथाकांक्षादिमत्पदसमूहत्वरूपमेव वाक्यत्वं व्यासज्यवृत्तितद-
वच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन च न शाब्दबुद्धिजनकत्वं समूहत्वज्ञानस्या-
नुपयुक्तत्वात्, किन्त्वानुपूर्वीविशेषात्मकाकांक्षावच्छिन्नविषयकज्ञा-
नत्वेनैव तथात्वम् । आनुपूर्वीविशेषश्चैकवर्णानुष्टापरवर्णानन्तर्यरूपो
न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशाऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । न च तादृशजनकता-
वच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्षणीयमतां
नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतिज्ञादिव्याक्तिभिन्नप्रतिज्ञादिघ-
टकवर्णानामपि तादृशसमुदायघटकतया कचिदप्यवयवव्यक्तौ ता-
दृशसमुदायत्वापर्याप्तेः प्रत्येकमवयवव्यवहारानुपपत्तेः ।

मैवम् । तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यितानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तादृशं च ज्ञानं
तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणीयं, तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमु-
दाये नाऽतिव्याप्तिः । न चैवं हेत्वर्थप्रतिपादकभागघटितप्रतिज्ञावि-
शेषेऽव्याप्तिः तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थबोधकतानियमादिति वाच्यम् ।
व्याप्यव्यापकभावानापन्नजनकताद्वयशून्यताया निवेशनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनकतानाश्र-
यत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम् । स्वं-जनकता । प्रतिज्ञाहेतुभयादिविषयक-

ज्ञानं च प्रतिज्ञार्थबोधजनकतानवच्छेदकभूतहेत्वादिविषयितावि-
शिष्टतादृशजनकताश्रय एव, धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्या-
दिप्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानं च न तादृशविशिष्टजनकताश्रयस्तन्नि-
ष्ठहेत्वर्थबोधजनकतावच्छेदकविषयिताया अपि विशिष्टप्रतिज्ञार्थ-
बोधजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

एतेन व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्य-
त्वप्रवेशे धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिसमु-
दायेऽतिव्याप्तिः—तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थबोधजन-
कत्वेहेत्वर्थबोधजनकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वात् व्याप्यव्याप-
कभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् ।
तादृशवाक्यविषयकज्ञानीयप्रतिज्ञाघटकहेतुसमानाकारकवाक्यविष-
यिताया विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञा-
वाक्यविषयितानन्तःपातिन्या हेतुविषयितायास्तादृशजनकता-
नवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष-
यिताकावयवव्यक्तिः प्रामाणिकी तदा स्वानवच्छेदकविषयिता त-
थाविधजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया । तादृशवाक्यव्यक्तिवि-
षयकज्ञानेऽवयवान्तरविषयितानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वे त्वगतिरेवेति
ध्येयम् । समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयाद्यात्मकसमुदायत्वस्यावयवत्वप-
र्याप्त्याश्रयत्वमिष्टमेव तस्यातथात्वे तद्वारणप्रकारोऽपि चिन्तनी-
यः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया नोदासीनवाक्यसाधा-
रण्यमिति बोध्यम् ।

अत्र च यत्किञ्चित्निवेशादननुगमो दुर्वारः । एवं प्रति-
ज्ञाघटकहेत्वर्थप्रतिपादकभागेऽतिव्याप्तिः । एवमुदाहरणस्य वाक्य-
द्वयात्मकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधार्मिकविषयकशाब्द-
त्वावच्छिन्नजन्यता तथाविहंतुविशिष्टधार्मिकशाब्दत्वावच्छिन्नज-
न्यता च अन्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया, तथाच तद्वटकप्रत्येकवा-
क्येऽतिव्याप्तिः । तादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च समुदायस्यापि जन्य-
तावच्छेदकमिति तद्वच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च ज-
नकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्यत-
त्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्नानिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयं
अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागाविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकभा-

नेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । उभयभिन्नत्वस्य प्रत्येकमुभयत्र सत्त्वात् उभयभिन्नभिन्नत्वस्योभयत्रासम्भवात् अन्यतमत्वेनोभयोपादानासम्भवात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदोपगमे तु तादृशान्यतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वविशेषणैर्नैव नातिप्रसङ्गावकाशः यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्यद्वयात्मकोदाहरणघटकत्वात् । न च वाक्यद्वयपर्याप्तिमुदाहरणत्वं दुर्वचं स्वघटकयत्पदोपस्थाप्यधर्मिणि हेतुमत्त्वबोधकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरप्रयुक्तं स्वघटकतत्पदोपस्थाप्यतादृशधर्मिणि साध्यवत्ताबोधकं वाक्यं तदुभयत्वस्यैव तथात्वात् । अथान्नापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं निवेशनीयमिति चेत्तर्हि गुरुशरीरस्य तादृशविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य निवेशापेक्षया निरुक्तोभयघटकभागद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवाचितमित्यरुचिर्वीजमवसेयम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थसाध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहितया परामर्शरूपत्वात्परामर्शजनकवाक्यत्वमेव न्यायत्वं कुतो नोच्यते, एवं तादृशवाक्यघटकवाक्यमेवावयवत्वमस्तु किमुक्तगुरुरन्यायतदवयववलक्षणानुसरणेनेति प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभिमानिनां शङ्कां मूलकृन्निराकरोति अत एवेति । तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणकरणादेवेत्यर्थः । परामर्शस्य-परामर्शमात्रस्य । परामर्शजनकस्य-परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदात्पूर्वोपवर्णितन्यायतदवयववलक्षणघटकशाब्दबोधविशेषौ क्रमेणव्यवच्छेदौ ।

वाक्यपञ्चकसमुदायस्यैव प्रत्येकवाक्यस्यापि न्यायत्वमिष्टमेव परामर्शप्रयोजकवाक्य एव न्यायव्यवहारात्तत्त्वस्य समुदायवत्प्रत्येकमात्रेऽपि सत्त्वात् । एवञ्च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्यायलक्षणमिति केचित् । तन्मतमुपन्यस्यति यत्स्विति । सङ्क्षेपतः-लाघवतः । सोऽपि न्याय एवेत्यनेनान्वयः । परामर्शप्रयोजकेति । वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिवाक्यस्यापीत्यादिः । विशेषेति । वाक्यपञ्चकात्मकसमुदायादित्यादिः ।

यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिवन्धननिग्रहप्रयोजकस्तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति तन्नेति । कथायां-विचारसमये । आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रहाप्रयोजक-

मिति शेषः । इति-अतः, तदभिधाने निग्रहादित्याग्रिमेणान्वयः ।
 विशिष्टवैशिष्ट्ये-पक्षस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा-जिज्ञासा,
 नास्तीति । विप्रतिपत्तिः साध्यतदभावसंशयवतस्तदेकतरकोटि-
 जिज्ञासा प्रथममुदति ततः प्रतिज्ञावाक्यान्नाश्रये तद्धेतौ तत्प्रतीतौ
 च तद्रूपकतौपयिकव्याप्तौ तदनन्तरमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमत्त्व
 इति भावः । तदभिधाने-विशिष्टवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे ।
 अत्रापि प्रथममित्यनुषज्यते । अन्यथा-लाघवमात्रमादृत्य तस्य लक्ष-
 णत्वोपगमे । परामर्शजनकतयेति । लाघवाद्वाक्यत्वमप्यनन्तर्भाव्य प-
 रामर्शजनकत्वमात्रस्य लक्षणत्वौचित्यादिति भावः । ननु मध्यस्था-
 कांक्षा यतो निवर्त्तते स एव न्यायः सा च शाब्दत्वप्रकारिका विष-
 यसिद्धिनिर्वाहकशब्दादेव निवर्त्तते न तु प्रमाणान्तरादिति न चक्षु-
 रादेर्न्यायत्वमत आह आकांक्षेति । आकांक्षानिवृत्तिविरह इत्यर्थः ।
 तुल्य एवेति । व्याप्यवत्ताबोधकवाक्यस्य प्रथमप्रयोगेऽपि साध्यस-
 न्दहाद्यधीनानां मध्यस्थाकांक्षानामनिवृत्तेरिति भावः । दुर्निरूप-
 असम्भवि । जनकताया अवच्छेदकनियतत्वात्तज्ज्ञानस्यावच्छेदक-
 ज्ञानाधीनत्वादिति भावः ॥ लक्षणान्तरसम्भवस्य लक्षणेऽप्यतया-
 तस्यैव लक्षणत्वादिति मूलमसङ्गतमतो दीधितिकृद्भावं व्याचष्टे तथा-
 चेति । तादृशानुगतरूपस्वीकारे चेत्यर्थः । साधकाभाव इति । तादृश-
 धर्मस्यैव न्यायादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवेन तत्प्रवृत्तिनिमित्ततया
 ज्ञाननिष्ठजातिविशेषसिद्धसम्भवाद्युक्त्यन्तरस्य चासत्त्वादिति भा-
 वः । बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजाताविन्यादिः । तेन
 वक्ष्यमाणसंकरस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेऽपि न
 क्षतिः । अन्यथेति मूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे
 संकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकरं विवृणोति न्या-
 येति । न्यायजन्यं च ज्ञानं विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषय-
 कसमूहालम्बनरूपं वेत्यन्यदेतत् । पञ्चेति । जातश्च इत्याग्रिमेणान्वयः ।
 तथाच तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति
 भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्यमाह द्वित्रादीति । मिथो व्यभिचा-
 रितामाह एकैकति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगततत्तदवयव-
 जन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमाच्च संकरावकाश इत्यत आह
 तत्र तत्रेति । सुतरां मानाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्य-

बोधनिष्ठप्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातेहेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादिलक्षणातिव्याप्यापत्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्षणानुरोधरूपयुक्तेरनवकाशात् । एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजातीरूपादाय स्वरूपयोग्यतघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेऽपि तदुभयादिजन्यबोधे तत्तजात्यभावनिर्वाहकप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात् । तत्तजात्यवल्लिखजनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणामपि यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्येन तत्तज्जातिकल्पने प्रतिज्ञादिपदप्रवृत्तिनिमित्तलाघवरूपाया अपि युक्ते रनवकाशादिति भावः । अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवाल्लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तेः सुदूरपराहतत्वादिति भाववर्णनमनुपादेयम् । एकैकजन्यबोधवृत्तिजातिमादायैव स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणकरणसम्भवात् ।

अन्यथेत्यादिमूलमन्यथा व्याचक्ष्णानां मतमाह केचित्त्विति । तदेत्यन्तमन्यथेत्यस्यार्थः । कदाचिदिति हेत्वादिजन्य इत्यत्रापि अनुपप्यते, तेन व्यभिचारितादिलाभः । स्यादिति । वृत्तेत्यर्थः निया मकाभावादिति भावः । ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञाजन्मबोधे हेत्वादिजन्यव्यक्तिवृत्तिजातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारिताया दुर्घटत्वात् न संकरावकाश इत्यतो बाधकान्तरं पूरयति सर्वेषामिति । सर्वत्र सर्वजातिसर्वेसर्वजातीनां समनैयत्वाद्दे एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसृज्यत इत्यत आह एकेति । इत्थं च विजातीयशाब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेवेति भावः । अत्र चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसामग्रीणां जातिविशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तरीत्या जातिसंकराद्यवकाशः, अन्यथाऽनुमितित्वादिजातेरप्यनियमेन प्रत्यक्षादिसाधारण्यपत्तेः, न प्रापि वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शादीनामननुगतत्वादननुगतस्य कस्य चित्कारणस्य सम्भवेऽपि तस्यातिप्रसक्तत्वात् तादृशस्य प्रकृतेः सम्भवाच्च । न च व्यभिचारेण तादृशजात्यवल्लिखशाब्दबोधं प्रत्यननुगतस्य कारणत्वासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियत्वं न सम्भवतीत्येकस्यान्यजातीयताप्रसङ्गो दुर्धार इति वाच्यम् । अनुमितौ परामर्शस्येव प्रकृतेऽननुगतकारणस्य कार्यतावच्छेदकसंकोचेन व्यभिचारवारणसम्भवादित्यस्वरसबीजमवसेयम् । न चानुगतनियाम-

काभावस्याकिंचित्करत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तरूपं दुर्निरूपमिति मूला-
सङ्गतिरिति घाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे न निर्भरः,
अपि तु न्यायजन्यबोधादौ संकररूपबाधक एवेति वक्तुं शक्यतया
तादृशबाधकस्य विचारासहत्वेपि क्षतिधिरहात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् प्रतिज्ञाद्यवयवादिभूमौ न जातिविशेष-
घटितप्रतिज्ञालक्षणाभिप्रायकं तथासति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणस्या-
त्रैव निराकृतत्वेन प्रतिज्ञाग्रन्थे प्रतिज्ञाजन्यविजानीयज्ञातमित्या-
दिना जातिघटितं लक्षणमाशङ्कानेनैव दोषेण तन्निराकरणस्य
पौनरुक्त्यापात्तिः, किन्त्ववयवसामान्यलक्षणपरं प्रत्येकमित्यस्यावय-
वान्तरसहकारणेत्यर्थः, तेन न्यायजन्यबोधतो बाध्यैकवाक्यत्वाधीन-
प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधतश्च वैलक्षण्यलाभेन तदात्मकसमुदायेऽति-
व्याप्तिशङ्कानिरासः । विजातीयत्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधावृत्ति-
जातिमत्त्वं, तेनावयवैकदेशातिव्याप्तिशङ्कानिरासः । मूले तज्जनकशब्दत्वं
तल्लक्षणमित्येव पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयवलक्षणमित्यर्थः । एवं चा-
न्यथेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां परस्पर-
संकरपरत्वं न घटत इति । यदि लक्षणनुरोधमात्रेण जातिस्वी-
कारस्तदा तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायादिलक्षणानुरोधेनापि विभिन्नसा-
ध्यकन्यायजन्यशाब्दबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधा-
वृत्तिनानाजातीनां स्वीकरणीयतया तासां च तथाविधाद्विज्ञा-
दिन्यायजन्यबोधे समावेशेन संकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इति तादृ-
शमूलार्थः । यदि च संकररूपबाधकभयेन जातिकल्पनासम्भवाज्जाति-
घटितन्यायविशेषादिलक्षणं न संभवतीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षहेतुक-
न्यायाद्यो निर्वचनीया इत्युच्यते, तदा व्याख्यादिपदस्येव न्यायादिप-
दस्यापि नानार्थत्वे क्षतिधिरहात्, सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्वचनानु-
राधेन जातिस्वीकारोप्यनुचित इति भावः । दीधोतकारस्तु तत्तज्जी-
जनकशब्दत्वं तत्तल्लक्षणमिति मूलपाठाभिप्रायेण प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्य-
तावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधादौ संकरपरतया जातिसंकर-
प्रसङ्ग इति मूलं व्याख्यातवान् तादृशपाठे तदग्रन्थस्यावयवसामान्य-
लक्षणपरत्वानुपपत्तेः । एवं च सत्यगत्या भिन्नप्रस्तावे जातिघटित-
प्रतिज्ञालक्षणदूषणं विस्मृत्य प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथ-
कथञ्चिदग्रमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

(चि०) तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः—साध्यप-
देऽतिव्याप्तेः, किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनान-
तिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् ।

(दी०) साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्योऽपि विधेय-
धर्मविशिष्टो धर्मी, तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादितिष्टे
साध्यतावच्छेदकवद्वित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्याया-
वयव इति पर्यवसितोऽर्थः । उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयो-
र्व्युदासः ।

किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायबहिर्भूतवाक्यवारणाय सत्य-
न्तं प्रकृतन्यायावयवत्वपर्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृते-
त्यर्थः । बहिःसाध्यकन्यायोपनयस्य बहिर्व्याप्यधूमसाध्यकानु-
मित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयम्,
तथाच यादृशसाध्यपक्षकन्यायावयवत्वं तादृशसाध्यपक्षकानुमि-
त्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवसितार्थः ।
धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादावनतिरिक्तविष-
यकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति । निगमनवारणाय
अनतिरिक्तेति ।

यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकं पदं न श्रूयते, तथापि
न्यूनताभङ्गायोपनयस्थायमादिपदस्यानुपज्ञात्तथा बोध्यम् ।
इत्थमेव च प्रसक्तामतिप्रसक्तिं निगमनश्चेत्यादिना निराकरि-
ष्यति । तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं
सच्च परामर्शहेतुर्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि

व्याप्नुयात् अवाधितत्वादेस्तद्वोधौपयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य
वा बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिनि ।

(गा०) साध्यपदमनुमितिविधेयवाचकपरमित्यभिप्रायेण मणिकार-
दूषितं सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षण साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयवि-
शिष्टार्थपरतां स्वीकृत्य परिष्कर्तुमारभते साध्येति । सामान्यतो
विधेयत्वस्य धर्मित्वस्य च केवलान्वयितयाऽवयवान्तरे विधेयविशि-
ष्टार्थबोधकत्वमतिप्रसक्तम्, एवं च प्रतिज्ञासमानाकारे न्यायबहिर्भू-
तवाक्येऽपीत्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देशपदस्य च बाध-
जनकन्यायावयवरूपवाक्यविशेषपरत्वमनुस्मृत्य पर्यवसितार्थमाह
तथाचेति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेशः,
अपि तु विशिष्येवेति सूचनाय पर्वतत्वादीति बन्धित्वादीति च ।
तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजनकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयमतो हेत्वार्थादिविषयक-
प्रतिज्ञाव्यवधानजनकताया हेत्ववयवादिमात्रविषयकबोधसाधारण्येऽ-
पि न हेत्ववयवादावतिव्याप्तिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायाव-
यवत्वनिवेशात्प्रतिज्ञार्थबोधजनकप्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकज्ञानमादाय
प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
त्वादिनिवेशनप्रयोजनमाह उदाहरणाच्चेति । यद्यपि साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशे उपनयनिग-
मनयोरप्यतिव्याप्तिः, तथापि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शुद्धसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वनिवेशेन न तत्रातिप्रसङ्गः । उप-
नयजन्यबाधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदका-
प्रवेशात्, निगमनजन्यबाधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधि-
कस्य भानात्, अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽपि अनुपपन्नपक्षेऽ-
प्यनिस्तारादिति उदाहरणमात्रानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबाधे
व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपि तु शुद्धबन्धित्वाद्य-
वच्छिन्नवस्त्वमेव सकलहेत्वाधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य ।
निगमनेऽप्यपदानुपपन्नपक्षे तु शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वं न निवि-
ष्टम् । विशेषणान्तरावच्छिन्नवस्तुयादिसाध्यकन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाया शु-
द्धबन्धित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणानिप्रसक्तेः प्रकृतन्यायान्तर्गत-
त्वाभावेनैव धारणादित्यभिप्रायकमिदम् अतो व्यापकत्वस्याधिकस्यो-

दाहरणबोधे भानेऽपि न क्षतिरिति केचित् । तन्मते निगमनोपेक्षाबीजं चिन्तनीयम् ॥ (१)

यत्तत्पदस्योदाहरणस्थस्य न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वम्, अपि तु पक्षान्यसाध्यवत्साधारणरूपावच्छिन्नपरत्वमेव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतुमत्वस्य ततो लाभेन उपनयानुत्थानात्तदवच्छिन्ने साध्यवत्त्वस्य च प्रतिज्ञात एव लाभेनाऽनाकांक्षितत्वाच्चेति पक्षतावच्छेदकप्रवेशे नोदाहरणातिप्रसङ्गः । अथ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वमुदाहरणैकदेशे स वह्निमानित्यादिवाक्य एव न तु तस्य न्यायावयवत्वं, तच्च समुदाय एव न तत्र तादृशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षतावच्छेदकाभन्तर्भावेऽपि नोदाहरणानिप्रसङ्ग इति चेन्न । जनकत्वस्य जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वरूपस्य विवक्षितत्वात्, उदाहरणविषयकज्ञानविषयत्वमादाय समुदाय एवाऽतिप्रसक्तः । एवमतल्लक्षणप्रविष्टन्यायावयवत्वशरीरे प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायातिप्रसङ्गवारणायोभयघटकभागद्वयाघटितत्वमेव निवेशनीयं न तु प्रतिज्ञाघटकत्वमपि प्रयोजनान्तरविरहादुदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येऽ-

(१) न च पर्वतो आर्द्रेन्धनभववह्निमान्धूमाद्यो धूमवान् सवह्निमानित्यादिवाक्यपंचकान्तर्गतप्रथमवाक्येतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नसाध्यकोदाहरणादिघटितन्यायान्तर्गतत्वं पक्षे शुद्धतद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमवश्यं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकोदाहरणादिघटितन्यायलक्षणे शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिविधेयजनकप्रकृतवाक्यरूपप्रतिज्ञानिवेशात् तादृशन्यायान्तर्गतत्वाभावेनैवोक्तानिप्रसंगविरहात्, दलान्तरे शुद्धवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तथा च व्यापकत्वाधिकस्योदाहरणजन्यबोधे भानेऽपि न क्षतिः । न चैवं निगमनेऽपि व्यावृत्तिसम्भवेन तदुपेक्षायां बीजविरह इति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यस्य पर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहिविधेयजनकत्वं मनुप्रकृतिनामार्थस्य नामार्थे भेदान्वय एव मनुप्रत्ययो निरर्थक एव भेदान्वयाकांक्षानिर्वाहक इत्यभ्युपगमे एव निर्वहतीति तथाभ्युपगमे केवलनिगमनात्साध्यविशिष्टबोधानुद्ध्येन तत्र व्यावृत्तिसंगतिरिति ध्येयमिति पाठान्तरम् ॥

तिप्रसङ्गस्य लघुतरपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशेनैव धारयितुमु-
चित्वात् । यद्यप्येवं नीलपर्वतो वह्निमान्त्यादिभागेऽपि व्यावृत्तिः
सम्भवति, तथापि सकलप्रतिज्ञैकदेशे न तथेति विशिष्योपादाने प्र-
यासाधिक्येनोदाहरणानुधावनमिति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उप-
नयाच्चेति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिवेशेऽपि पर्वतो द्रव्यवान् धूमादि-
त्यादिन्यायान्तर्गते उपनये तत्स्थलीयप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिरिति
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेश इत्यवध्यम् ।

यथाश्रुतसत्यन्तार्थस्यादासीनवाक्यसाधारण्यमक्षतमेव न्याया-
न्तर्गतवाक्य(जन्य)स्येव तदनन्तर्गततादृशवाक्यजन्यस्यापि शाब्द-
बोधस्योपनायकज्ञानादिविधया परामर्शप्रयोजकत्वादतस्तदर्थमाह
प्रकृतन्यायावयवत्वेति ।

वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमितेरपि कदाचिदुद्देश्यतया वक्ष्यमा-
णातिप्रसङ्गवारणासम्भवादुद्देश्यपदं प्रकृतार्थकतया व्याचष्टे उद्दे-
श्येतीति । वह्निसाध्यकोपनयस्य—तत्साध्यकन्यायान्तर्गतोपनयस्य,
पतेन(अन्यसाधकन्यायमादाय)सत्यंतदलसत्त्वमाविष्कृतम्वह्निव्याप्य-
धूमसाध्यकत्वादिना(अन्यसाध्यकानुमितिमादाय)विशेष्यदलसत्त्वं स्फु-
टीकृतम् । वारणाय-प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावारणाय । प्रकृतद्वयं—प्रति-
ज्ञापदार्थप्रविष्टन्यायानुमित्येकसाध्यादिकत्वप्रापकं प्रकृत(पद)द्वयम्
प्रकृतन्यायावयवत्वपर्यन्तानिवेशे वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञानुरोधेन ।
तत्साध्यकानुमितेरपि प्रकृतानुमितिपदेन विवक्षणीयतया तामादाय
दर्शितोपनये प्रकृतानुमितिपर्यन्तानिवेशे वह्निसाध्यकन्यायस्यापि प्र-
कृतन्यायत्यनेन विवक्षणीयतया तदवयवत्वमादाय तत्र प्रतिज्ञाव्यव-
हारस्य दुर्वारत्वादत उभयत्र प्रकृतत्वनिवेशः । तथाच सति तत्सा-
ध्यपक्षकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्साध्यपक्षका-
नुमितेरेवान्तर्भावान्नातिप्रसंगस्तदेवाह तथाचेति(१) । यन्तु तादृ-
शोपनये वह्निसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणाय न्याये वह्निसाध्य-
कप्रतिज्ञाव्यवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशनमिति प्रकृतद्वय-
मित्यन्तार्थ इति । तच्चिन्त्यम् । तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय-

(१) तथा सत्यभिन्नसाध्यपक्षकानुमित्यन्तर्भावे यादृशो लक्षणा-
र्थस्तं स्फुटयति तथाचेति । इति पाठान्तरम् ।

स्यान्ननिर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योरुभयत्र समभिव्या-
हृतसाध्यपक्षान्वयनिवेशसूचनाय प्रकृतद्वयम्, तत्साध्यपक्षकार्यक-
मित्यस्यैवामिध्यातुमुचिततया तदुपेक्ष्य प्रातज्ञाव्यवहारविषयताव-
च्छेदकीभूतैकधर्मशरीरे द्विधा निवष्टयोः साध्यपक्षयोरभेदमात्रला-
भाय तथाचेत्यभिधाने सन्दर्भविराधात् । यादृशेत्यादेः स्वस्येत्यादिः ।
तादृशेत्यादेः स्वनिष्ठमित्यादिः पर्यवसितार्थः । प्रतिज्ञापदप्रतिपा-
द्यतावच्छेदकतया मूलभिप्रायविषयः । एवञ्च सति प्रतिज्ञापदस्य
नानार्थत्वं न दोषाय गत्यन्तरविरहादिति प्रागेवोक्तं ग्रन्थकृतैव ।
तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्साध्यकत्वस्य न्यायाद्यंशेऽनिवेशने उ-
क्तोपनय एवातिप्रसङ्गः । यत्पक्षकानुमितिसमानविषयकत्वं तत्पक्षक-
न्यायान्तर्गतत्वस्याक्षतत्वादिति तन्निवेशनम् । द्रव्यव्याप्यधूमवानय-
मित्याकारकद्रव्यत्वान्वच्छिन्नसाध्यकोपनयवारणाय साध्यतावच्छेद-
कनिवेशनम् । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उदाहरणाद्यघटक-
त्वनिवेशस्य सिधाधायपार्थान्न्यायप्रयोगानङ्गीकारपक्षे प्रयोजनान्तर-
विरहात् । प्रतिज्ञाऽघटकत्वमात्रस्य तदेकदेशसाधारणस्य निवेशनी-
यतया बहुधादिसाध्यकन्यायान्तर्गतस्य यत्किञ्चिद्वैकिकवह्न्यादिसा-
ध्यकानुमिन्यूनान्तिरिक्तविषयकबोधजनकस्य स बाह्मानित्युदाहरणे-
कशस्य धारणायैकधर्मावच्छिन्न(पक्षक)त्वान्वेशनम् ।

वस्तुनो अत्यूनान्तिरिक्तविषयकत्वं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैष्टियाव-
गाहित्वे सति तादृशवैशिष्ट्यविषयिताविलक्षणविषयिताशून्यत्व-
रूपमनुमितिमनन्तर्भाव्येवाग्रे निर्वचनीयम् । तत्र प्रकृतपक्षादिनिवेश-
व्यावृत्तिरग्रे दर्शनीया किं व्यावृत्त्यन्तरस्थलान्तरानुसरणेन ।

यत्तु पक्षविशेषमनन्तर्भाव्यान्तिप्रसक्तस्य न्यायत्वस्य दुर्निर्वच-
तया पक्षनिवेशनमिति । तदसत् । तथासति हेतुवशेषमनन्त-
र्भाव्यापि तस्य दुर्वचतया यादृशहेतुकेत्यस्यापि वक्तुमुचितत्वात् ।

यदि च न्यायपदोपादानादेव तत्र हेतुविशेषनियान्त्रतन्यायलाभ-
इति न तदभिहितमित्युच्यते, तदा पक्षप्रवेशस्यावश्यकत्वेऽपि न्याय-
पदादेव पक्षविशेषनियान्त्रतन्यायलाभ इति यादृशपक्षक इत्यभिधा-
नस्यानुपयुक्तता ।

हेतोर्वारणायेति । अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकाविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वं यच्चल्लक्षणविषयता

शून्यत्वं, न तु प्रकृतानुमित्यविषयाविषयकत्वं-स्थलमग्रे दूषणीय-
त्वात् । तादृशविषयताविलक्षणत्वं च तादृशविषयताशालिनिश्च-
यत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वरूपं निर्वक्ष्यते ।
एवञ्चोक्तहेत्ववयवजन्यबोधस्यानुमित्यविषयवाङ्मिष्टमूलानुज्ञाप्य-
त्वविषयकत्वेऽपि तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वमक्षतमेवे-
त्यतिप्रसक्तिरिति भावः । निगमनवारणायैति । निगमनजन्यबो-
धस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनविषयकतयाऽतिव्याप्तिप्रसक्तेरिति भावः ।

निगमने-तस्माद्बहिर्मानिति वाक्यसन्निधाने । साक्षादिति । अव-
यवान्तरबहिर्भावेनेत्यर्थः । न श्रूयते इति । तथाच कथं तज्जन्यबोध-
स्यान्यूनविषयकत्वमिति भावः । न्यूनताभङ्गाय-आकाङ्क्षापूर्वणाय ।
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यवचाबोधनं कस्तादृशबहिर्गानि-
ति जिज्ञासा निवर्त्तते, बहिर्मानित्यभिधाने च तादृशकाङ्क्षेतत्परि-
तो जायत इत्यनुभवसिद्धमेवेति भावः । अनुपपत्तिरिति । निगमन-
स्थसाध्यवाचकपदसमभिव्याहृतत्वेनानुसन्धानोपपत्तिरित्यर्थः । त-
थाच तदन्तर्भावैव निगमनेऽवयवत्वं पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयकयो-
धजनकन्यायावयवत्वमाशयं तादृशसमुदायानिप्रसात्कारिति भावः ।

निगमनं च ह परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताप्रिमृष्टग्रन्थस्य स-
त्यन्तदलविरहेण निगमनेनानिर्व्याप्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते । तद्वत्त-
द्युक्ते-सत्यन्तस्य न्यायावयवार्थकत्वात्, तस्य च निगमनसाध-
रण्याद्यश्रुतस्यापि सत्यन्तार्थस्य प्रतिज्ञायामिदं तत्राप्यक्षतकत्वं,
अतिरिक्तविषयकत्वविशेषणैव तद्वारणाद्येत्यनेनिति । अ-
थ कत्वविशेषणस्य निगमनातिव्याप्तिवारकतापरत्वेन न तादृश-
मत्रैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति इत्यमेव चेति । अन्युत्पत्तिरिति ।
ति । तथाच न्यायावयवत्वपर्यवसिततादृशपरामर्शवाचकशब्द-
ज्ञानजनकत्वसत्त्वेऽपि अन्यूनानतिरिक्तविषयकताजनकत्वं नास्तीति
पर्यवसितार्थः । अवाधितत्वादिपरताया उक्तं तद्वोधेनापि नि-
हासिगमनजन्यशाब्दबोधे तद्ज्ञानार्थं लक्षणादयो न युक्त इति द्रष्टव्यं-
कं तद्विषयकतयाऽतिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहम् । एवं तादृ-
म्यन्तभागार्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वाप्रतिपादनं न्यूनत्वं

चेत्यतः पूरयति तद्वोधौपयिकेति । अबाधितत्वादिबोधौपयिकेत्यर्थः ।
विशिष्टहेतुसम्बन्धस्य-व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य ।
अस्य चाबाधितत्वादिव्याप्यतया तद्वोधौपयिकत्वं बोध्यम् ।

(दी०) यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ
यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत् पृथिवीत्युदाहरणवारणा-
य तदिति ।

तत्तुच्छम्—तेन पृथिव्यामितरभेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्य-
अमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । न च तावताप्यु-
दाहरणस्य तथात्वसम्भवो, यन्नेत्यादेरनन्वयात् । यदि च निग-
मनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव दिशिष्टलाभादि-
ति विभाव्यते, तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभावे सामान्य-
तः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वमानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टहेतुमत्ताबोधकस्योपनयस्य यत्र च पक्ष-
साध्ययोस्तादृश्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासस्तादृशसिपाध-
यिषया च न्याययोगस्तत्रोदाहरणोपनययोर्यत्र वा पर्वतत्वा-
द्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामेतत्पर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्यो-
पन्यासस्तत्रोदाहरणस्य सत्यन्तस्य चावयवाव्यटकन्यायान्तर्गत-
त्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणाय तत् ।

यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्राप्तिः । न च
कौट्यप्रसिद्ध्या प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगात्
तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं प्र-
कृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा व्यक्तव्यमिति
वाच्यम् । सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोग्याकाशाभाववद्वा इदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबो-

यके उपनयेऽतिव्याप्तेः ।

तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याविषयत्वं तदन्यून-
विषयत्वम् ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति यस्मिन्ति । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यस-
मस्तमितरपदं पृथिवीतरपरम् इतरादिसम्बन्धिकार्थबोधकपदानां
समभिव्याहृततत्त्वपदोपस्थाप्यतत्तदर्थतरत्वादिना निरुद्धलक्षणा-
अतो वादिवाक्ये स्वरसिकलक्षणाविरहेऽपि न क्षतिः ।
प्रतिज्ञापदादौ सर्वत्रैकेनैव पदेन साध्यादिनिर्देश इति न नि-
यमः, तेन नाग्रे यन्न पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्युदाहरण-
प्रयोगविरोधः । विशेष्यवाचकं पृथिवीतिपदान्तरं पूरणीयम् । धृत्-
पदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणवारणायेति । तज्जन्यबोधेऽपि
पक्षसाध्याश्रयत्वात्मकतत्त्वसम्बन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभाने-
नान्यूनविषयकत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत्-अनतिरिक्तेतिपदम् ।

अन्यूनविषयकत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयता-
कत्वम्-सर्वस्मात्कालत्ववानयं कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हे-
त्ववयवेऽतिव्याप्तेः, नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वम्-
हेतुत्वं प्रमेयत्वाद्वाच्यत्ववत्प्रमेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः ।
नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यविषयकत्वं तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वं वा-प्रमेयनिष्ठं हेतुत्वं प्रमेयं
प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः-तज्जन्यबोधे प्रमेयत्ववरूपसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकस्य धर्मिणि वैशिष्ट्य-
भानादिति, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं तत् वाच्यम्, तथाच नोक्तोदाहरणातिव्याप्तिरित्या-
शयेन दूषयति तत्तुच्छमिति । ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य वि-
शेष्यपरत्वमितरपदस्य पृथिवीतरपरत्वमवगम्य तादृशोदाहरणात्
पृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं प्रत्येतीति तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यत
आह तात्पर्यभ्रमेणेति । तादृशेति । अन्यूनविषयकेत्यर्थः । अतिप्रसक्त-
त्वात्-तथाचायामित्याद्याकारकसाध्यवत्त्वपरत्वभ्रमविषयसर्वनामप-
दश्रुतिोपनयेतिव्याप्तत्वात् । तात्पर्यभ्रमदशायामपि नातिव्याप्तिप्रसी-

करित्याह तच्च तातापीति । उदाहरणस्य—उदाहरणत्वपर्याप्त्यधिक-
रणस्य । यन्नेत्यादेः—यन्नेत्यादिभागार्थस्य । अनन्वयात्—पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यते इत्येतादृशबोधऽप्रवेशात् । तथा चान्यूनविषयक-
तादृशबोधजनकत्वमेकदेशस्यैव, न तु यन्नेत्यादिघटितसमुदायस्य,
एकदेशस्य तु न्यायावच्छेदत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गशङ्का । न्याया-
न्तर्गतत्वस्थैकदेशोन्नाधारणस्य निवेशे चानतिरिक्तविषयकत्वनिवेशे-
ऽपि तादृशोदाहरणकदेश एवातिव्याप्तिरिति भावः । तात्पर्यभ्रमेण
सन्नत्यादिशब्दन्तर्भाव्य यद्विज्ञा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यन्वय-
बोधः सम्भवतीति नाशङ्कनीयम् । जलं न द्रव्यं गन्धवदित्यादितो
तत्त्वमिदं द्रव्यं गन्धवदित्यन्वयबोधस्यानुभवविरुद्धतया नप्रतीदे-
शतावच्छेदकबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । यदितरभिन्नपृथिव्यन्यदि-
न्याकारको यदर्थविशेष्यकबोधोऽपि न सम्भवति—अयं न पचति
पुरुष इत्यत्र इदंपदार्थं पाककर्तृपुरुषमेदबोधस्याभुवविरुद्धतया-
साधप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाख्यातार्थभानस्य पचति चेन्न इवा-
भिन्नादितः पाककर्तृचेन्नादिसादृश्यबोधस्याननुभवेन इतरविशे-
षणविशेषणतया तज्ज्ञानस्यैवाव्युत्पन्नत्वात् ।

अत्र केचित्—अन्यूनविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयक-
त्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टैशिशिष्ट्यावगाहित्वम् । एवञ्च
दर्शितव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वाद-
तिव्याप्तिः प्रसज्यते । न चेदमपि साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षघटितवाक्यार्थबोधकत्वमुदाहरण-
कदेशस्यैव न तु तत्र पृथिवीत्यादिभागघटितसमुदायरूपोदा-
हरणस्थेत्यवयवत्वविशेषणप्रवेशादेव नातिव्याप्तिशङ्केति वाच्य-
म् । तादृशान्यूनविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नरूपितजनकतापर्य-
न्तानिधेशात् । वाक्यार्थद्वयावयवकसमूहालम्बनबोधजनक-
तामादायातिव्याप्तेः प्रसज्जनात्, न हि तादृशसमूहालम्बनबोध-
जनकत्वमेकदेशे पर्यवस्यति अपि तु समुदाय एव । अथवा न्याया-
न्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः । अत एव मिश्राणां घटशब्दो गुणः द्रव्य-
कर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्रोदाहरणे यदि प्रतिज्ञारूपशब्द एव
दृष्टान्तत्वेनोपदीयते तदा तत्राऽतिव्याप्तिवारणार्थत्वादित्यादि-

ना शाब्दज्ञानपदस्य व्यावृत्तिदानसङ्गतिः, तददाने तत्रानिव्याप्ति-
प्रसक्तिर्विषयविधया श्रावणप्रत्यक्षजनकत्वात्तादृशदृष्टान्तरूपशब्द-
स्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमन्यूनविषयकत्वम् ।
एवञ्च तादृशोदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्टसाध्यप्रकारकत्वार्थक-
मनतिरिक्तविषयकेति-तज्जन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याप्रकारकत्वात् । मात्रपदान्तर्भावाग्निगमनव्युदासः-तज्जन्यबोध
विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यांशे भानेन शुद्धसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याप्रकारकत्वात् । एवञ्च वह्निय्याप्यधूमवानयमित्याद्यु-
पनयजन्यबोधस्य व्यतिषट्काधिकरणांशे साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारकत्वेऽपि साध्यांशे व्यापकत्वस्याधिकस्य भानेन न तत्राति-
प्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र पृथिवीतरान्यदित्युदाहरणैकदेशोऽतिप्रसङ्गः
तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टसाध्यप्रकारकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्व-
यनिष्पन्नार्थत्वात् । तादृशोदाहरणभागजन्यबोधस्य इतरभेदांशे नि-
र्धर्मितावच्छेदकतया तादृशसाध्यप्रकारकत्वविरहात् । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धनिवेशनं स यत्र कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणस्पन्द-
त्वादिः साध्यता समवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रत्योपनयीयव्याप्या-
न्तातिरिक्तभागवारणाय । सिपाधयिषया च न्यायप्रयोगो नाभ्युपेय-
त इति यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यस्य हेतुता तत्रत्योपनी-
यतादृशभागेऽतिप्रसङ्ग इत्यस्यानवकाशः । नचैवमपि निगमनीयत-
स्मादित्यंशातिरिक्तांशोऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेवेति वाच्यम् । तस्मादित्यं-
शार्थमनन्तर्भाव्य व्यवहितयोः पक्षसाध्यवद्वाचकपदयोरन्वयबोधा-
जनकत्वादिति रीत्या उक्तस्थलेऽपि वृत्तिदानं सङ्गमयन्ति ।

अयंपदाननुपपन्नपक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्वव्यावृत्तिर्न सङ्ग-
च्छत इत्याशङ्कते यदि चेति । अयमादीत्यादिना इदमियमित्यादिपरिग्र-
हः । वाक्यैकवाक्यतयेति । उपनयनिगमनवाक्ययोरेकवाक्यतयेत्यर्थः ।
विशिष्टलाभात्-पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्तालाभाद्विशेष्याका-
ङ्क्षानिवृत्तेः । न च पक्षवाचकपदानुपपन्ने तस्मात्प्रेतराणीत्यादिनिगम-

नविरोधः अनुयोग्यमिश्चिन्नजन्यशाब्दबोधस्याव्युत्पन्नतया तन्मा-
त्रस्याबोधकत्वेन वाक्यत्वाभावादिति वाच्यम् । एतन्मते तादृशनि-
गमनानभ्युपगमात् । यद्यप्यनतिरिक्तविषयकत्वानिवेशे अन्यूनवि-
षयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्यायावयवत्वविशेषि-
तं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधमादाय हेत्वादावतिप्रसक्तम्, तथापि प्र-
कृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छि-
न्नजन्यनानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतावद्वर्णसमु-
दायत्वनिवेशे नायं दोष इति स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह तदेत्यादिना ।
भाने-ज्ञाने, सामान्यतः-अधिकरणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने (विशे-
परूपानवच्छिन्न इति वा । साध्यवत्त्वभानात्-साध्यवत्त्वविषयकत्वात्,
उपनयस्य वारणाय तदिति योजना । पक्षे साध्यावशिष्ट्यावगाहित्वमे-
वान्यूनविषयकत्वं न तु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव-इत्यभिप्राये-
णेदम् । प्रमेयाद्वाच्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादिहेतुवारणाय पक्ष-
तावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावाभिप्रायेण-
स्थलान्तरं व्यावृत्तिमाह यत्र चेति । पक्षेति । पक्षस्य ताद्रूप्येण पक्षताव-
च्छेकप्रकारेण दृष्टान्ततया यत्रोपन्यासः तत्रोदाहरणस्य साध्यस्य वा
ताद्रूप्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुतया यत्रोपन्यासः तत्रोपनय-
स्य वारणाय तदित्यर्थः । रूपान्तरेण पक्षसाध्योद्दृष्टान्तहेतुत्वाभ्या-
मुपन्यासे दर्शितान्यूनविषयकत्वासम्भव इति ताद्रूप्येणेति । ननु पक्षे
साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टान्तहेतुसम्भव इति तत्र संशयाभा-
वान्न्याय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिपाधयिषयेति । अ-
न्यस्थले संशयस्यावश्यकत्वेऽपि वादस्थले न तथेति संशयप्रत-
रेणापि अनुमितसाधीनानुमितिनिर्वाहाय न्यायप्रयोगसम्भवा-
दिति भावः ।

ननु सिपाधयिषया न्यायप्रयोगोपगमे पञ्चम्यर्थहेतुत्वं यादृशस-
म्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयस्तत्सम्बन्धेन वह्निसाध्यकहेतुत्वपक्षकवह्नि-
हेतुकन्यायान्तर्गतहेत्ववयधेऽनिव्यासिर्दुर्वारैवेति सिपाधायिषया न्या-
यप्रयोगो नाङ्गीकर्तव्य इत्यत उक्तव्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इत्यतः स्थला-
न्तरमनुसरति यत्र चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्य-
त्रोद्देश्यता तत्रैतत्पर्वतत्वेनापि दृष्टान्तता न सम्भवति एतत्पर्वतत्वेन

साध्यवृत्तानिश्चयस्यापि तादृशानुमितिविरोधित्वाद्तः पर्वतत्वाव-
च्छेदेनेति । तत्रोदाहरणस्येति । यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन वल्लिमत्ताव-
गाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकत्वस्य बहुचशे भानात्तादृशदृष्टान्त-
घटितोदाहरणजन्यबोधे च तदभानादुद्देश्यानुमितिन्यूनविषयकत्वमे-
व, तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वरूपं निर्वाच्यमन्यूनविषयकत्वमक्षतमेवेति भावः । यद्यपि
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्या-
वगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिवेशे
उदाहरणैकदेशे एव तादृशविषयता न तु समुदाय इति न्यायावय-
वत्वनिवेशाज्ञातिव्याप्तिप्रसङ्गः, तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगर्भं न्या-
यावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम्, तच्च यथायं पर्वत इत्युदाहरणैकदे-
शेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितिस्थलीयन्यायनिवि-
ष्टप्रतिज्ञालक्षणोऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यू-
नविषयकत्वनिवेशेनेति नैतद्व्यावृत्तिसङ्कतिरित्यपरितोषेण व्यावृत्त्यन्त-
रमाह सत्यन्तस्येति । अयमाशयः । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वश-
रीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम्-अनतिरिक्तविषय-
कत्वविशेषणेनैव तादृशभागद्वयघटितसमुदायेऽतिप्रसङ्गवारणात् । न
च शब्दज्ञानस्यैव शब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषय-
त्वमेव वाच्यम्, एवञ्च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञा-
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदायेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपक-
वर्णसमुदायत्वस्यैव धिवक्षणीयत्वात् । न च तादृशवर्णसमुदायत्वं
तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वम्, तादृशं च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वम-
पीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यमेव
निवेदयमिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याश्च तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञा-
नविषयताशालिवर्णत्वसमनैयत्यमेव निवेश्य प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाय-
त्वस्य वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्तस-
मुदायत्वे सत्त्वेऽपि न क्षतिः-तदुभयादावपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् । अ-
पि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिवुद्धित्वाद्यव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषय-

ताश्चयवर्णसमुदायत्वमादायैव प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राद्यघटकत्वं वा निवेशनीयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपितजनकतानिवेशासम्भवात् । इत्थं चाननुपपन्नपक्षेऽप्ययं तस्माद्बहिमान् इति भागे प्रतिज्ञादिहेत्वन्तभागे च व्यावृत्तिः सम्भवतीति अवयवाद्यघटकेति । न च तदुपादानेऽपि धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिहेतुविषयकज्ञानविषयतामादायावयवाद्यघटके तादृशहेतावतिव्याप्तिवारणायानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽवयवाद्यघटकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनकमिति वाच्यम् । तादृशहेतुवारणायवयवाद्यघटक इत्यनेनावयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठजनकताव्यावृत्तावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञेयव्यापकविषयताकान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्नभेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां विवक्षणीयत्वात् । अवयवत्वं चेह न्यायान्तर्गतत्वविशेषणशून्यम्, तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीनवाक्यज्ञानं प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणतायाः सत्त्वेऽपि तत्सङ्ग्रहः तादृशोदासीनवाक्येऽपि तथाविधावयवत्वपर्याप्तैरिति ।

वस्तुतस्तु अवयवत्वघटकविशेष्यपरित्यागमात्रेणैव व्यावृत्तिः सङ्गच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाद्यघटकत्वदलपरित्यागसम्भवेऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपपत्तित्वमित्येतद्भाष्यकावयवाद्यघटकेत्यभिहितमिति ।

केचित्तु यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथञ्चित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं सम्भवति तत्रैकदेशेऽतिप्रसङ्गवारणायवयवाद्यघटकत्वनिवेशनमावश्यकमित्याहुः । तदसत् । प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थप्रतिपादकताया एकदेशे सम्भवेऽपि तस्मात्तस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः, कथञ्चित्प्रयोगेऽपि समुदायमन्तर्भाव्यन्यायत्वानङ्गीकारात् । अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय च वास्तवतया

विधतात्पर्यपरतायास्तल्लक्षणेऽवश्यं निवेशनीयतया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गानवकाशादिति ।

हृत्वन्तस्यात । काथतान्यूनविषयकत्वावाच्छन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतानिवेशने तत्तद्भागप्रातपाद्यविशेषार्थबोधजनकत्वमाद्या-
केवलं हत्वादावानव्याप्तिरसम्भवति तादृशजनकताश्रययत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वस्य तत्रापरीतिरतो हेतुमात्रनिगमनमात्रे
उपेक्षिते ॥

अन्यूनानतिरिक्तविषयकेत्यस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनः स-
न्ननतिरिक्तो विषयो यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वे सत्यनुमितिविषयातिरिक्तावृत्तिरिति विषयत्वं तत्त्वमि-
ति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यद्यपीति । यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकयत्किञ्चिदनुमि-
त्यविषयविषयकत्वं पूर्वतो बद्धिमानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यनिखिलबाधा-
नामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विवक्षणीयः त-
थाच केवलमिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकस्थलेऽप्यतिरिक्ताप्रसिद्धि-
रस्येव, तथाप्यप्रसिद्धिं स्फुटीकर्तुमभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकप्रमेय-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले विश्वमेवानुमितिविषय इत्येतल्लाभाय
सर्वमित्युक्तम् । 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा'वित्यत्रेव प्रक्रान्तकतिपयप-
दार्थमात्रवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्नतात्पर्येणापि विशेष्यवाचकपदान्तरा-
समभिव्याहृतसर्वपदप्रयोगसम्भवात् सर्वं प्रमेयमित्युक्तावनुमितिवि-
षयतायाः केवलान्वयित्वालाभादभिधेयमित्युक्तम् । एवञ्च किञ्चिद-
र्मावच्छिन्नांशेऽभेदेन स्वार्थविशेषणकवाधपरसर्वशब्दस्य तद्धर्मव्या-
पकाविधेयव्याप्यसर्वत्वबोधकताव्युत्पत्तेरभिधेयत्वव्यापकसर्वत्वला-
भान्नानुमितः कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वशङ्केति भावः । अति-
रिक्ताप्रसिद्धिः-प्रकृतानुमितिविषयतातिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयत्वं
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयसम्भवेन तादृशप्र-
तिज्ञासम्भव इत्यतस्तत्संप्रहायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वमन्यथा
निर्वक्ति प्रकृतेति । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमितिविषयता-
व्यापकविषयताकत्वमर्थः-स्वविषये अनुमितिविषयान्यूनत्वस्य
स्वविषयत्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात् । स्वविषयेऽनु-
मितिविषयानतिरिक्तत्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापक-

त्वपर्यवसितत्वादिनि भावः । यद्यपि समूहालम्बनरूपवर्तनपक्ष-
कवह्निविधेयज्ञानुमितिविषयितायाः किञ्चिद्वृत्तितया पर्यतो बहिर्मा-
निति प्रतिज्ञामात्रजन्यबोधो न तादृशानुमिति विषयतासमनियत-
विषयताकः वाक्यान्तरसहितज्जन्यसमूहालम्बनबोधजनकयत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वं न तन्मात्रपर्याप्तम्, यत्किञ्चित्प्रकृता-
नुमितिव्यक्तिविषयतासमनैयत्यस्य विवक्षणेऽपि च निगमनाद्यतिव्याप्ति-
दुर्वास्यैव-तज्जन्यबोधस्यापि पर्यतो बहिर्मान् धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निम-
श्वेत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिसमनियतविषयताकत्वात्, तथा-
पि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजनकता-
निरूपितज्जन्यतावच्छेदकविषयतात्वेन यद्विषयतासमनैयत्यं स्व-
स्य विवक्षितत्वाच्च दोषः । नन्वेवंसत्युक्तस्थलीयोपनयेऽतिव्याप्तिः
तज्जन्यबोधमप्यपि विश्वविषयकत्वेन तथाविधानुमिति विषयतास-
मनियतविषयताकत्वादित्यतो विषयपदस्य प्रकारत्वाभिप्रायेण-
न्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृशोपनयज्जन्यबोधे प्रकाराभाव-
तोऽभावत्वादेस्तादृशानुमितावप्रकारत्वाच्च तत्प्रकारतायाः समनै-
यत्यमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति । सकलाभिधे-
यवृत्तिधर्मवद्दिदं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव एतस्थली-
योपनयज्जन्यबोधे विद्वत्स्थैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारतायाः
समनैयत्यमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः । ननु विशेष-
णानवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्यं विवक्षणीयमतो नातिव्याप्तिः उ-
पनयज्जन्यबोधोऽभावत्वाद्वा तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्तानुमितेस्तादृश-
प्रकारतायश्च तत्रासत्त्वादित्यतो अनुमितावपि तेषां तत्त्वाविधप्र-
कारताव्युत्पत्ताय स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । तत्राभा-
वत्वप्रतियोगित्वत्वादीनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकघटकत्वाद्भवति
सधात्वमिति भावः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रसिद्ध्यर्थं । विशिष्टप-
क्षबोधक इति । उपनयम्येदंपदेन विशेष्यमात्रपरामर्शेऽन्युनविषय-
कत्वं न सम्भवतीति भ्रमनिराकरणाय व्याप्तिशरीरे साधनसाध्य-
प्रकारणैव तदधिकरणान्तर्भावः, न त्वधिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ
तस्य तत्त्वस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वविरहेऽपि नासङ्गतिः । हेतुर-
प्येदं त्वं समवायेन द्रव्यमेव वा बोध्यम् । गुणादस्तथात्वे हेतुता-
वच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपतः उपनयज्जन्यबोधे भाने कथितप्रकारता-

समनैयत्यानुपपत्तेः । न चाभेदेन विषयतासमनैयत्योक्तौ अनुमिति-
विषयतात्वसमनियतस्वविषयतात्वकत्वोक्तौ वा नायं दोष इति वाच्यम् ।
हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञाघटितन्यायान्तर्गतहेतुजन्यबोधविषयताया-
मनुमितिनिरूपि विषयतात्वाभावात् अनुमितिविषयतात्वव्याप्य-
स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबाधवारणसम्भवेनान्यूनवि-
षयकत्वांशवैयर्थ्यापत्तेः, न हि साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्न-
साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतावाहर्भूतविषयता
अनुमितिनिरूपिता । समूहालम्बनानुमितिनिरूपि विषयत्वमादाय
तु नातिप्रसङ्गावकाशः—प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकविषयतात्व-
स्यैव निवेशनीयत्वात्, अन्यथा ऽसम्भवापातादिति । उपनय-
विशेषातिव्याप्याभिधानं चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य
निरुक्तार्थकत्वे सर्वस्मान्कालत्ववानयं कालपरिमाणवान् सर्व-
स्मादित्यत्र हेत्ववयवेऽप्यतिव्याप्तिर्बोधा—तज्जन्यबोधविषयतायाः वि-
श्ववृत्तित्वेनानुमितिविषयताव्यापकत्वात् । एवं तादृशान्यूनविषय-
कत्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेन तद्वच्छिन्नजन्यताविवक्षणा-
सम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहालम्बनबोधमादाय तन्निष्ठहेत्वर्थविष-
यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपतजनकताश्रये धूमादालोकवान् सर्वतो
यहिमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । तस्या अनवच्छि-
न्नप्रकारताव्यापकतादृशप्रकारताकत्वविवक्षयापि वाच्यासम्भवादि-
त्यपि बोध्यम् ।

एतद्वोपवारणाय प्रथमतोऽनुमित्यन्यूनविषयकत्वमन्वया निर्व-
क्ति तथापि प्रकृतेति । एतच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तदनु-
पादाने प्रमेयाद्वाच्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवे य-
त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेऽपि घटान्यत्ववद्गुणघटान्यतरस्मा-
दुपघटान्यत्ववत्सम्बन्धमा घटो घटान्यत्ववाचित्याकारिका या सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तदुपघटितन्याया-
न्तर्गते रूपघटान्यतरत्वावच्छिन्नांशे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशे-
षणतापक्षघटान्यत्वघटिततादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुके विशिष्टान्य-
तररूपहेतुप्रतिपादकहेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिक-
रण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचारवारकतया घटान्यत्वात्मकविशेष-
णस्य धामेभेदेन च विशेष्यस्य घटान्यत्वसामानाधिकरण्यसत्तासम-

भाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारधारकतया तत्र विशेष्यतावच्छेद-
कस्य सार्थकत्वमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वा-
भिरवयवं गगनं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वह्निमत्पर्वतावृत्तिध-
र्मशून्यत्वादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वतावृत्तिधर्मशून्य-
त्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशि-
ष्ट्यनिवेशनमावश्यकम् अखण्डाभावघटकतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्व-
तत्वादीनामवैयर्थ्यम् ॥

(दी०) प्रकृतपञ्चम्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिस्थले तु पक्षे प्रकृत्य-
र्थस्य वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य, तादृशविषयता-
विलक्षणक्षिप्यताशून्यत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिक-
कव्याप्त्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयत्वम् । वह्निव्याप्यालो-
कवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादिन्धनव्याप्यधूमवान् पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्याः सङ्ग्रहाय प्रकृतहेतुमाध्ययोरुपा-
दानम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमात् सत्तादिव्या-
प्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्व्यपत्वादित्यादिस्तु न प्रयोगः—विशि-
ष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिपतीतावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहर-
णानुत्थानात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोषव्या-
प्त्युपन्यासोऽपि ।

यदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञाया यथोप-
वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वं तादात्म्येन गोः साध्यत्वात् गोत्व-
त्वाद्यनुपस्थित्या गोत्वादेः साध्यत्वानुपपत्तेः पदार्थतावच्छेदक-
जातौ हेत्वर्थान्वयायोगाच्च, वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे
साध्यस्य वहेः संयोगात्मकः सम्बन्धो भासते तथैव वह्निवा-
प्यधूमवानित्याशुपनयसङ्गमात् । शाब्दभावे तु वह्निपतोऽभेद
एवं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्म-

मक्षियते, तदा यादृशपक्षसाधिकाः पक्षे यादृशयः दृशविशिष्टार्थ-
बोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायप्रसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यत-
मेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्त्तको यस्तावद्बोधानामन्यतमो
बोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च तादात्म्येन गवि साध्ये पक्षे
गवाभेदस्य संयोगेन समवायेन वा बह्वौ बह्निादभेदस्य समवा-
येन पाकस्य कृतौ पाककृतिमत्त्वस्य पाककर्त्रभेदस्य विशेषणत-
तयेतरेभ्यो भेदे इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येतरान्याभेदस्येतरभेदवत्त्वस्ये-
तरभिन्नाभेदस्य च बोधा विशिष्य वक्तव्या इति दिक् ।

तावद्बोधानिवर्त्यसंशयानिवर्त्तकतावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशय-
निवर्त्तकबोधजनकत्वं वाच्यमित्यपि कश्चिन् ॥

(गा०) साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशप्रयोजनमाह प-
ञ्चम्यर्थेति । हेतुत्वं प्रमेयाद्धाच्यत्ववत्प्रमेयादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य
विभक्त्यर्थहेतुत्वे प्रमेयाद्यात्मकप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यावगाहित्वेऽपि
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानावगाहित्वान्नातिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेव पर्यवसितार्थः । सम्बन्धविशेष-
श्चेतद्दले न प्रवेश्यः प्रयोजनविरहादनः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य यादृ-
शसम्बन्धेनान्वयस्तस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि
नैतद्व्यावृत्त्यसङ्गतिः । यदि च जन्यग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थेकदेशज-
न्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य हेतुज्ञानस्यान्वयः ननु परम्परासम्बन्धेन तादृशवि-
षयत्वे, तदा जन्यत्वपक्षकोक्तसाध्यहेतुकस्थले व्यावृत्तिर्बोधा-पक्ष-
मुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तानिवेशात्, न तु तादृशविषयत्वत्वावच्छि-
न्नपक्षकस्थले हेतुजन्यबोधस्य तादृशविशिष्टपक्षे इतरवैशिष्ट्यान-
वगाहित्वात् । तादृशविषयताविलक्षणेति । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नविषयताविलक्षणन्यर्थकम् । तद्विलक्षणत्वं च न तद्भि-
न्नत्वं प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिषिष्यतायास्तद्भिन्नत्वेनासम्भवापा-
तात् । तादृशविषयताभिन्नमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनासम्भवावा-

रणेऽपि निगमनातिव्याप्तिनादवस्थ्यात् अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्या-
 च । धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवजन्यबो-
 धीयहेतुत्वानप्रमुख्यविशेष्यतायास्तादृशविषयताभिन्नत्वात् । एतेन
 तादृशविशिष्टविषयतानन्तःपातित्वं, प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छे-
 दकत्वं वा तदित्यपि निरस्तम्—उक्तस्थले आलोकाद्यंशे हेतुत्वप्रका-
 रताया एव तादृशविषयतान्तःपातित्वात्प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छे-
 दकत्वाच्च हेतुजन्यबोधीयताद्विषयताया अतथात्वात् । न च तथा-
 विधविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टधर्मावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवे-
 शात्त दोष, इत्यपि न साधु—यत्र प्रमेयसामान्यस्य पक्षतावच्छेदकादि-
 घटकता तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाप्रसिद्धेः । विलक्ष-
 णावच्छेदकतानिवेशेऽपि द्रव्यव्याप्यधूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान्
 धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनादावतिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधाविषयता-
 वच्छेदकधूमत्वादेस्तादृशविषयतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वानियमात् ।
 अपि तु तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयनिवर्त्त-
 कतावच्छेदकत्वमेव तत् निगमनादिजन्यबोधीयज्ञानज्ञाप्यत्वादिवि-
 षयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयनिव-
 र्त्तकतावच्छेदकतया तद्वारणम् । उक्तहेत्ववयवजन्यबोधनिवर्त्यस्य हे-
 तुत्वं धूमीयं न वेत्यादिसंशयस्य धूमादिज्ञानज्ञाप्यत्वादियद्विपक्षता-
 वच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनि-
 घट्यतया तादृशबोधविषयतायां न तथाविधविषयताविलक्षणतेत्यन्यू-
 नपदस्य व्यावृत्तिसङ्गतिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविराधिविषयकत-
 थाविधविषयताशालिसमूहालम्बननिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशनि-
 श्चयानिवर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरतस्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । इत्थं
 च अधिकमवगाहमानेऽपि निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नपक्षविषयकत्वस्या-
 क्षततया धूमज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्य तादृशविषयताशा-
 लिनिश्चयानिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । अत्रच्छिन्नत्वं
 चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वंपर्यवसितम्, अतो ज्ञानज्ञाप्यत्वं धूमीयं
 नवेति संशयनिरूपितप्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्यत्वातिरिक्तप्रति-
 ज्ञाप्रतिपाद्यभागविषयताघटितधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
 त्वविरहेऽपि नान्यूनपदव्यावृत्तयसङ्गतिः अप्रामाण्यज्ञानास्फुटितस्य

निगमनादिजन्यबोधस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तज्जनकत्वमादाया-
तिप्रसङ्गस्य वारणाय तादृशसंशयानिवर्त्तकत्वमुपेक्ष्य तन्निवर्त्तकता-
वच्छेदकविषयताशून्यत्वेन बोधो विशोपेतः । पक्षतावच्छेदकाद्य-
निवेशे तदनवच्छिन्नपक्षादिविषयताशालिनिश्चयसमुदायस्य कमपि
संशयं प्रत्यप्रतिबन्धकतया तादृशनिवर्त्याप्रसिद्धिरतस्तान्निवेश इति ।
इत्थं चानतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशेनैव
न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्व-
विशेषणमनर्थकमित्यपि समाहितम्—तादृशविषयतायां स्वनिष्ठत्व-
विशेषणे निगमनादिजन्यबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्ट-
पक्षविषयताशालित्वनियमात्स्वनिष्ठनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्व-
व्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकत-
याऽनतिरिक्तविषयताकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । सत्यन्तस्य न्यायावय-
वत्वमर्थः । निगमने च पक्षवाचकं पदमनुपज्यत इति तद्वारणमनति-
रिक्तपदप्रयोजनमिति मतमनुसृत्य लघुशरीरमनतिरिक्तविषयकत्वं
निर्वक्ति प्रकृतेति । प्रकृतहेतुका या प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकी व्या-
प्तिस्तद्विषयकत्वमित्यर्थः । यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितजनकता-
नतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् ।
तादृशं रूपं तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नतद्धेतुव्यापकप्रकृतसाध्यस-
मानाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगितात्वं च । निगमनस्थतत्पदस्य च व्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टहेतुपरतया तज्जन्यबोधस्य तादृशरूपावच्छिन्न-
विषयकत्वान्नातिव्याप्तिः । अन्यव्यतिरेकव्याप्योर्विशिष्टाण्यैकतर-
निवेशेऽन्वयिनि व्यतिरेकिणि वा निगमनेऽतिव्याप्तिरिति नि-
रुक्तरूपावच्छिन्नत्वेन द्वयोरनुगमः । यदि च यत्स्वतत्त्वयो-
निवेशान्नुगमसम्भव इति विभाव्यते, तदाऽभावद्वयमेव
बोधे निवेशनीयम् । एतल्लाभायैव चौपयिकान्तमिति ध्येयम् । यद्य-
प्युदाहरणजन्यबोधस्य न निरुक्तरूपावच्छिन्नविषयकत्वं तथापि
सिपाध्रयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे

साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविर-
हादेव नातिप्रसङ्गः । हेत्वन्तभागे च सत्यताभावाच्चातिव्याप्तिरित्यव-
धेयम् । वह्निय्यासिविशिष्टस्यालोकस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणत्वे
नद्विशिष्टेऽपि पर्वते तद्वृत्तेरर्थतो लाभेनार्थतस्तत्र प्रकृतसाध्यगमक-
तालाभात् हेत्ववयवाभिधानप्रयोजकाकांक्षावसर इत्यतः सधर्म-
ति । तस्याः-प्रतिज्ञायाः ।

नन्वेवमपि यत्र प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवान्तर्भवति प-
क्षगर्भे तत्रत्यप्रतिज्ञाया असंग्रह इत्याशङ्कां परिहरति घह्नीति ।
विशिष्टपक्षेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेत्यर्थः । तादृशव्याप्तीति ।
प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यापयिकव्याप्तीत्यर्थः । उदाहरणेति ।
यद्यपि दर्शितस्थले विशिष्टपक्षोपस्थापकपदात्प्रकृतहेतौ विशिष्ट-
पक्षवृत्तित्वस्याप्यर्थतः प्रनीत्योपनयादिप्रयोजकाकांक्षाया अप्यनव-
काशः, तथापि धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्साधर्म्यनिवेशे तस्याः सम्भव
इति उदाहरणमात्रोपादानम् । अन्यथा-ऽऽकांक्षाविरहेणाभिधाने ।
अतिप्रसङ्गात्-हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव-अनाकांक्षिता-
नभिधानादेव । एकदा-एकन्यायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति ।
अन्वव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिद्वयत्यर्थः । व्याप्तद्वयस्य क्रमणैवाभिधानुं
शक्यतया प्रथमोपन्यस्तव्याप्तिप्रतीत्यैव समीहितनिर्वाहेण व्याप्य-
न्तराकांक्षानुदयादिति भावः । एतेनान्वयव्यतिरेक्युदाहरणाकांक्षा-
घटितान्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणानन्तरमपरतल्लक्षणमभिधास्यतो म-
णिकारस्य प्रथमलक्षणानिर्भरबीजमाविष्कृतम् । अतएव तादृशति-
प्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

वह्न्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्त्या यथोपवर्णितलक्षणमा-
क्षिपति यदि चेति । अत्र चासम्भवाभावमाविष्कर्तुं कतिपय-
प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य यथोपवर्णितानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं
व्यवस्थापयति मैत्र इत्यादिना । अयं गौरित्यत्र गोत्वस्य साध्यत्वे
पक्षे साध्यतावच्छेदकगोत्वत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानजनकत्वासम्भवा-
द्बाह तादात्म्येन गोरिति । ननु भवतु गोसाध्यकप्रतिज्ञा तादृशी
तथापि यदि समवायेन गोत्वस्य साध्यत्वेऽपि तथाविधप्रतिज्ञा
संप्रदायानुमता तदा तत्साध्यकतादृशप्रतिज्ञाया दर्शितबोधजनक-
त्वासम्भवात्सामान्यतस्तदाकारप्रतिज्ञायास्तथात्वाभिधानमसङ्गमि

स्याशङ्कायां तस्या गोत्वादिसाध्यकत्वं निराकरोति गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादिः । अत्रेति शेषः । अनुपपत्तेरिति । प्रतिज्ञायाः साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वनियमादन्यथा सुन्दरवह्निवाचच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि वह्निमानित्याकारकप्रतिज्ञाप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि समवायेन रक्तत्वाविशिष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यकरक्तदण्डमानित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेन रक्तत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकबोधकत्वसम्भवः, तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकसकलपदार्थानामेव विशकञ्चितानां तादृशप्रतिज्ञावाक्यादुपस्थितस्तदधीनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकमानसबोधनापि तत्र विशिष्टसाध्यसंशयप्रयोज्यजिज्ञासाविषयसिद्धिसम्भवः, प्रकृते तु विशकालतानामपि गोत्वत्वादिघटकपदार्थानां नोपस्थितिरिति विशेषः । गोत्वादः साध्यत्वे दोषान्तरमाह पदार्थेति । जातेः पदार्थतावच्छेदकत्वं पदार्थान्तरान्वयित्वासम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदमुपलक्षणम् । अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपास्थितत्वमपि तथा बोध्यम् ।

ननु पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकप्रतिज्ञा न वह्निर्साध्यका अपि त्वभेदेन वह्निमत्साध्यकैव, तथाच तज्जन्यबोधविषयिताया अभेदेन वह्निमत्साध्यकानुमितिर्विषयितातो न वैलक्षण्यमतो न तत्राव्याप्यवकाश इत्यत आह तथैवेति । तादृशप्रतिज्ञाया वह्निसाध्यकत्वेनैवेत्यर्थः । इत्युपनयसङ्गमात्-इत्याकारस्यापनयस्य तादृशप्रतिज्ञाघाटतन्यायान्तर्गतत्वापपत्तेः । वह्निमतः साध्यत्वे वह्निमद्याप्यवानित्याकारस्यैवोपनयस्य सम्भवोदिति भावः । शाब्दमाने-वह्निमानित्येतादृशवाक्यजन्यज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुपपज्यते । न तु बह्वः संयोग इति शेषः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति हृदयम् । तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयकत्वमनतिरिक्तविषयकत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे-शुद्धे प्रतियोगिष्विशेषिते वा साध्ये, इत्यादा-इत्यादिप्रतिज्ञायाम्, आदपदादतरभ्यो भिद्यते इतरभिन्नमित्यादिपारग्रहः । वैलक्षण्यम्-अनुमितिर्विलक्षणबोधजनकत्वम् । भेदसाध्यकानुमितौ भेदस्यानुयोगितया इतरावच्छिन्नभेदसाध्यकानुमितावनुयोगितया इतराविशेषितस्य तस्य विशेषण भिद्यते इति प्रतिज्ञाजन्ये च बोधे आख्यातान्तोपस्थाप्यस्य भेदाश्रित्यस्य इतरभ्यो भिद्यत इत्यादिजन्ये बाधे च पञ्चम्यन्तार्थेतरप्र-

तियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन भिन्नमित्यादि-
जन्ये च निष्ठान्तोपस्थाप्यस्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नस्य इतरेभ्यो भि-
न्नमित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्न-
स्येतरभिन्नमित्यादिजन्ये चाभेदेनेतरप्रतियोगिकविशेषितभेदाश्रय-
त्वावच्छिन्नस्येतरभ्योऽन्यदित्यादिजन्ये चेतप्रतियोगिकत्वविशेषि-
तभेदावच्छिन्नस्येतरान्यदित्यादिजन्ये चाभेदेनेतरप्रतियोगिकविशे-
षितभेदावच्छिन्नस्य भेदेन पक्षांशे विशेषणत्वादिति अनुमितेस्तादृ-
शबोधवैलक्षण्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । ईदृशदिशा प्रकृते
विधेयांशे भान इवोद्देश्यतावच्छेदकांशे भानेऽपि वैलक्षण्यमवसेयम् ।
गन्धाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ गन्धादेः साक्षाद्विधेयधर्मितावच्छेद-
कत्वात्, गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यत इत्याकारकतादृशप्रतिज्ञाजन्य-
बोधे च गन्धादिसम्बन्धस्यैव तथात्वादिति ॥

उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया जन्यते ता-
दृशविशिष्टार्थबोधपरतेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते यादृशेति । या-
दृशरूपावच्छिन्नपक्षकयादृशरूपावच्छिन्नसाध्यकसम्प्रदायसिद्धप्रति-
ज्ञा यादृशरूपावच्छिन्नपक्ष यादृशयादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोध-
जनिका तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधा-
निवर्त्यसंशयानिवर्त्तकतादृशबोधान्यतमबोधजनकत्वे सति तादृशरू-
पावच्छिन्नपक्षकतादृशरूपावच्छिन्नसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वं प्रतिज्ञात्व-
मित्यर्थः । अत्र च जनिकेत्यन्तं बोधविशेषपारचायकमात्रं न तु तद-
र्थस्य लक्षणे निवेशः । बोधाश्च विषयविशेषान्निवेश्य विशिष्यैवोपा-
देयाः न तु प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यत्वेन अतो नात्माश्रयशङ्कावकाशः । एवञ्च
प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमेनैकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यकनि-
खिलप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिज्ञात्वं नैकं सम्भवतीति बोधानाम-
न्यतमत्वेनानुगमस्तेन रूपेण जनकतांश एव बोधानां विशेषणता न
तु निवर्त्यत्वांशोऽपीति बोधानामननुगमेपि तादृशतादृशबोधनिवर्त्य-
त्वाभावकूटघटितधर्मस्यानुगतत्वात् तादृशबोधभेदकूटवद्विभक्त्यरूपा-
न्यतमत्ववान्निवर्त्यत्वसामान्यभावस्थले तादृशतादृशबोधनिवर्त्यत्वाभा-
वकूटस्यैव लाघवेन निवेशयितुमुचितत्वात् । एवञ्च तादृशभाव-
कूटनिवेशसूचनायैवान्यतमेनापीत्युक्तम् । एतेन सामान्याभावनिवेश-
सूचनायापिकार इति व्याख्यानमनादेयम् । विशेष्यदलेऽन्यत-

मत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्थानां नानाविधत्वं तत्रैव पर्वतादि-
पक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले पर्वतादौ वह्न्यादिमदभेदरूपेणैकविध-
बोधस्यैव प्रतिज्ञया जननात् तत्र तन्निवेशः । एतेनैकमादाया-
न्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः-शब्दाभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् ।
वह्निर्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञया घटवद्भूतलादिघटितधर्मावच्छि-
न्नविशेष्यकः पर्वतत्वावाच्छिन्नपक्षकप्रतिज्ञया च तादृशधर्मावच्छिन्न-
प्रकारकोऽपि बोधो जन्यते, तन्निवर्त्यश्च भूतलं घटवन्नवेत्या-
दिसंशयोऽपीति प्रतिज्ञायां प्रकृतपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नपक्ष-
कत्वस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य वा-
ऽनुपादाने उक्तवाधानिवर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरतस्तदुपादानम् ।
यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यतत्तर्हि शिष्टार्थबो-
धानिवर्त्यसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वस्य यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-
पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनेऽतिप्रसङ्गः प्रागुप-
दिशित एवेति यादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रातज्ञाप्रतिपाद्य-
विशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वं तादृशरूपाव-
च्छिन्नपक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वं निवेशितम् । अधिकं त्वि-
त्यादिन्यायेन साध्यां हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निग-
मनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया
निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपतादृशबोधानन्तरिकविष-
यकत्वं बोधविशेषणम् । इत्थं च प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य वह्नि-
धूमज्ञानज्ञाप्यो न वेत्यादिसंशयस्य निवर्तकतया तादृशबोधवारणम् ।

न च प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवाह्ममत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रकारकबोधत्वेनैवोपादेयतया निगमनादिजन्यबोधस्यापि
तथात्वात्तन्निवर्त्यत्वमुक्तसंशयस्याक्षतमेवेति वाच्यम् । अप्रामाण्य-
ज्ञानानास्कादिततादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्य-
त्वस्यैव निवेशनीयत्वादुक्तसंशयस्य धूमज्ञानज्ञाप्यत्वाविषयकव-
ह्निमत्पर्वतनिश्चयानिवर्त्यत्वेन तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्य-
त्वाक्षतेः । एतेन सर्वेषामेव संशयानां वह्निमत्पर्वतादिविषयक-
समूहालम्बनात्मकस्वविरोधनिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशबोधानि-
वर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरित्यपि निरस्तम् । तादृशनिश्चयत्वनिष्ठं निवर्त-

कतावच्छेदकत्वं च न स्वरूपसम्बन्धविशेषः किन्त्वनतिरिक्तवृ-
त्तित्वम् । तेन सम्बन्धी वह्निमान्न वेत्याकारकैकदेशसंशयं प्रति
वह्निसम्बन्धमिन्नपर्वतादीनश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वंऽपि तादृशम-
शयनिवर्त्तकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य नासङ्ग्रहः । अत एव धूमादालोक-
वान् पर्वतो वह्निमानधूमादित्यादौ हेतुजन्यबोधानवर्त्य-हेतुत्वं धूमीय
न वेति-संशयं प्रति प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यार्वाशेष्टार्थविशेषविषयकनिश्चय-
त्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न विशेष्यदलवैयर्थ्यम् । वह्निमत्त्वप्रकारकनि-
श्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वाव-
च्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशेष्य प्रकारोभयनिवेशनम् ।

यद्यप्यत्र प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यस्य विधेयार्वाशिष्टार्थमिण एव यादृशविशि-
ष्टार्थपदेनोपादानसम्भव इति यादृशावशिष्टार्थबोधिका इत्युपेक्ष्य वि-
शेष्यप्रकारयोः खण्डश उपादानसूचनाय पक्षे यादृशार्वाशिष्टार्थ-
वत्वबोधिका इत्यभिधानमनुचितम्, तथापि धूमादालोकवान् पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञार्थहेत्वर्थविषयकसमूहालम्बनबोधज-
नके हेत्वन्ते हेतौ वा न्यायावयवत्वं परित्यज्य न्यायान्तर्गतत्वनि-
वेशपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधिनिष्ठएकदेशावयवकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतामादायैकदेशे चातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टार्थवि-
षयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो व-
ह्निमानन्त्यादिप्रतिज्ञाया असङ्ग्रहः, वह्न्यादिशून्यपर्वतादौ वह्नि-
मत्त्वाद्यवगाहिभ्रमात्मकशाब्दबोधसाधारणयानुरोधेन तत्तत्पदार्थानां
परस्परमुपश्लेषावगाहित्वस्यैव तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकत्वो-
पगमात् तर्त्ताद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यातथात्वादिति अनतिरिक्तवि-
षयकबोधिनिष्ठतादृशपरस्परपश्लेषावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताप्रति-
योगिकजनकताया निवेशसूचनाय तथाभिधानम् । तादृशपरस्परप-
श्लेषावगाहिशाब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाज्ञानतिरि-
क्तविषयकत्वदलवैयर्थ्यमित्यवधेयम् । भेदादिसाध्यकस्थले पृथिवी
इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यभेदाश्रयत्वादिरूपयत्किञ्चि-
द्वेकार्थनिश्चयाप्रतिबन्धभेदादिकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतरा-
णीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतेया न
कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्त्तकबोधजनकत्वमतस्त-
द्विशिष्टार्थविषयकनिश्चयनिवर्त्यत्वाभावकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्य-

बोधस्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिर्विधया प्रतिबन्धकत्वात्तादृशा-
नुमितेश्च सिषाध्यायिकाकालीनतादृशबोधाप्रतिबन्धयतया तादृशाप्रा-
माण्यज्ञानानास्कन्दिनप्रतिज्ञाप्रतिपाद्याविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य
संशयपर्यन्तानुधावनम् । न चानुमितस्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिषाध्यायिकाकालीनबोधजनक-
त्वमादाय प्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति संशयपदमनर्थकं
स्वरूपयोऽन्यतारूपजनकताया एव निवेशनीतयाऽन्यामेरप्यनवकाशा-
दिति वाच्यम् । अनिवर्त्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयि-
ताशून्यत्वं न तु प्रतिबन्धकत्वाभावः तथासत्यप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दिनतादृशबोधादाय निगमनार्तिव्याप्ततादवस्थ्यात्, तथाच सि-
षाध्यायिकाकालीनसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतविषयिताशालित्वेनानुमित्यनिवर्त्तकत्वाम्भवत् । न च सि-
द्धेः पूर्वं परतो वा सिषाध्यायिकाया उत्पादस्थले द्वितीयक्षणे प्रथ-
मक्षणे वा सिषाध्यायिकाविरहविशिष्टत्वमक्षतमेवेति सिषाध्यायि-
विशिष्टाया अपि सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वमक्षतमेवेति कथं
तस्या अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनतादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वमिति वाच्यम् । यादृशसिद्धेः पूर्वं परतश्च सि-
षाध्यायिकाया उत्पादस्तादृशसिद्धेरवाप्रतिबन्धकत्वात् । प्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतामते तस्यापि प्र-
तिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतयोक्तदिशाऽसम्भव इति प्रत्यक्ष-
सामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । अत्र च तत्तद्विशिष्टार्थवि-
षयकनिश्चयत्वानवच्छिन्नसंशयप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञानविशे-
षणत्वापगमेनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबोधस्य तथा-
विधधूमज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य वारणसम्भवात्
तादृशप्रतिबन्धकतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
कान्यसंशयप्रतिबन्धकतानिवेशः न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतात्वेन गौरवादन्यवधेयम् ।
उक्तहेतुवारणाय तादृशबोधान्यतमेति । प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यतावच्छे-
दकीभूतं यादृशयादृशबुद्धित्वं तादृशतादृशबुद्धित्वावच्छिन्नान्यतम-
जन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य विवक्षणीयतयोक्तसमूहालम्बनबो-

धमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् ॥

गवाभेदस्येत्यादि सकलषष्ठ्यन्तैः समं बोधा विशिष्य धर्त्त-
व्या इत्याग्रिमस्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्येन गोः साध्यकस्थलेऽनुमित्य-
न्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वं प्रतिज्ञायाः सम्भवतीति प्रागभि-
हितं तावतैव च गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य लाभात्तत्र तादृशबो-
धमादाय लक्षणं कर्त्तव्यमिति स्फुटमेव, तथापि तत्र तादृश एव बोधो
लक्षणघटको न त्वन्यविधो बोध इति स्फुटीकर्त्तुं तदुपादानम् । तादा-
त्म्येन बह्वो साध्येऽयं बह्विरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न बह्विमद्वे-
दबोधो लक्षणघटक इत्यतः संयोगेन समवायेन वेति । तादात्म्यातिरि-
क्तसम्बन्धेनेत्यर्थः । बह्वो इत्यादि सप्तम्यन्तत्रयं साध्य इति प्राकृतनेना-
श्वितम् । बह्विमदभेदस्येति । अत्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्य-
तायाः प्रागुपदर्शितत्वेऽप्यन्यविधबोधासम्भवमाविष्कर्त्तुं मतदुपादानम् ।
पाककृतिमत्त्वस्येति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचनीति प्रतिज्ञा-
तस्तद्वोधादिति भावः । पाककर्त्रभेदस्येति । पाककृत्यवच्छिन्नाभेदस्य
पाककृतिमत्त्वावच्छिन्नाभेदस्य चेत्यर्थः । पक्ता पाककृतिमानित्यादि-
प्रतिज्ञातस्तद्वोधादिति भावः । इतरभेदवत्त्वस्येति । इतरभेदाश्रयता-
सम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादितस्तादृशबोधादिति भा-
वः । इतरान्याभेदस्येति । इतरभेदावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरान्येति
प्रतिज्ञातस्तद्वोधादिति भावः । इतरभेदवत्त्वस्येति । इतरभेदसंसर्गस्ये-
त्यर्थः । नेतराणीत्यतस्तद्वोधादिति भावः । इतरभिन्नाभेदस्येति । इतर-
भेदाश्रयत्वावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरभिन्नेति प्रतिज्ञातस्तद्वोधादि
तिभावः ॥

अनतिरिक्तविषयकत्वार्थः पूर्ववदेव । अन्यूनविषयकत्वं तु तावद्वो-
धनिवर्त्ययावत्संशयनिवर्तकत्वम्, दर्शितहेतुजन्यबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यव-
धूमीयं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्त्तनीयसंशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि
तादृशयावत्संशयान्तर्गतपर्वता बह्विमात्र वेत्यादिसंशयानिवर्त्तक-
त्वेन धारणसंभवादिति वदतो मतमाह तावदिति । तत्तद्विशिष्टार्थवि-
षयकेत्यर्थः । तावद्वोधनिवर्त्ययावत्संशयेति । तत्तद्विशिष्टार्थबोधान्य-
तमयत्किञ्चिद्वोधनिवर्त्ययावत्संशयेत्यर्थः । तेन भेदादिसाध्यकस्थले
भेदतदाश्रयत्वादिकोटिकनानाविधसंशयानामेव प्रकृतसाध्यपक्षक-
प्रतिज्ञार्थबोधनिवर्त्यतया यावत्संशयान्तर्गततया तावत्संशयनिवर्त्त-

क(१)(तायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञा-
जन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि तादृशसकलवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य
तावत्संशयानिवर्त्तकत्वात्तत्र च निरुक्तानतिरिक्तविषयकत्वसत्त्वात्
तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञासु लक्षणसमन्वयो बाध्यः॥) अत्र च
स्वमतापेक्षया गौरवमेवास्वरसबीजं बाध्यम् ॥

(दी०) चैत्रः पचति घटो नेतराणोति प्रतिज्ञायां साध्ये
विषयित्वानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुपवेशाद्यथोपदर्शित-
साध्यगमकतौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात्
तथा चायमित्याकारः सुवच एव प्राचामुपनयः । नव्यानां पुन-
रनन्यगतिकतया तद्व्याप्यहेतुमांस्तद्वान् वेत्याकारः, योग्यतावशाच्च
तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः ।

केचित्तु बद्धिमान्नवेति विप्रतिपत्तौ तदधीनसंशये च बद्धि-
मत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञा-
सितत्वात्तादात्म्येन बद्धिमानेव साधयितुमुचितो न तु बद्धिः-अजि-
ज्ञासितत्वात्, तथा च तथा चायमित्याकारो बद्धिमद्व्याप्यो धूम-
वांश्चायमित्याकारो वा उपनयो, न तु बद्धिव्याप्यधूमवांश्चायमि-
त्याकारोऽर्थान्तरत्वादिति प्राहुः ।

यत्र चान्तरा तादृशबोधो न जातस्तत्रापि तादृशकाङ्क्षायो-
ग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् । तल्लभश्च जातिविशे-
षोपस्थापकशाब्दवाक्यशब्दयोरुपसन्दानादेवेति ।

(गा०)ननु विषयितादिसम्बन्धेन पाकाद्यवच्छिन्नकृत्यादेः यत्र सा-
ध्यता तत्र कीदृश उपनयः ? न तावत्पाककृतिव्याप्यवानित्याकारकः-तत्र
तत्पुरुषघटकपाकादिपदस्य पाकविषयकादिलाक्षणिकतया पाकविष-
यकामिन्नकृतित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्यतिरेकलाभात्, प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताया व्याप्तेरलाभेनार्थान्तरप्रसङ्गादित्यत

(१) त्वं न कस्यापि बाधस्येत्यतिव्याप्तिरिति निरस्तम्-अत्रचेति
पाठान्तरम् ।

आह चैत्र इति । साध्ये-विशिष्टसाध्यशरीरे । विषयितानुयोगित्वयो-
रिति । कृतिभेदांश इत्यादिः । सम्बन्धविधेयैवेत्यवकारेण विशेषण-
त्वव्यवच्छेदः विषयित्वाद्युपस्थापकपदाभावेन तयोर्विशेषणत्वासंभ-
भवादिति भावः । निपातार्थेन नामार्थस्य भेदान्वयधियो व्युत्पत्त्य-
विरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमाया अनुयोगितार्थकत्वमसिद्धमिति
हृदयम् । यथोपदर्शितेति । प्रतिज्ञापस्थापित्यर्थः । उपनेयत्वात्-उपन-
यबोधनीयत्वात् । तादृशव्याप्तिरवाकांक्षितत्वेन यः पाककृतिसामग्री-
मान् स पचतीत्युदाहरणेन प्रतिपादनात्तादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्ष-
धर्मताकाङ्क्षैवोपनयप्रयोगादिति भावः । सुवच एवेति । तथाशब्देन
तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत् एवोपस्थापनादिति भावः ।

ननु मणि कृता धातुप्रत्ययार्थं वितर्क्य तस्मात्तथेति निगमनस्य निरा-
करणीयतया तथापदघटितोपनयेऽपि तद्दोषग्रास इत्यस्याननुमतस्ता-
दृशोपनय इत्येतन्मतमनुसृत्याह नव्यानामिति । तत्पदेन यथोपदर्शित-
साध्यस्येव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परामर्शसम्भव इति व्या-
प्त्यादिपदप्रयोगवैयर्थ्यमित्याशयवानाह तद्वान्नेति । ननु पक्षादेरपि
प्रकान्तत्वात्तस्यैव कथं नोपनयस्थतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह
योग्यतेति । तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिर्वाशिष्टहेतुमत्त्वस्यैवाकां-
क्षितत्वेन तत्परताया एव तत्र ग्रहादिति भावः । तदा-तच्छब्देन ।
साध्यस्येति प्रथमकल्पं तद्व्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य ।

पर्वतो वह्निमानित्यादिन्यायस्य वह्निसाध्यकत्वं निराकृत्य वह्नि-
व्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकोपनयं निराकुर्वतां मतमाह कोचित्वि-
ति । विप्रतिपत्तां कोटित्वं तज्जन्यस्मृतविषयत्वं तज्जन्यप्रत्येकशाब्द-
बोधप्रकारत्वं वा न तु तदधीनसंशयप्रकारत्वमतो न संशये चेत्य-
स्य वैयर्थ्यम्, तत्प्रदर्शनं च संशयकोटितानिर्वाहकत्वेन तस्य स्वतो
जिज्ञासायामतन्त्रत्वादित्यवधेयम् । यद्यपि बह्निमत उपस्थितिदशायां
वह्नेरप्युपस्थिततया तादृशविप्रतिपत्तिवाक्याद्बह्निकोटिकोऽपि सं-
शयो भवितुमर्हति तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिः संशयप्रयो-
जकेत्यभिप्रायेण दमित्यवधेयम् । अथवा विप्रतिवाक्याच्छाब्द एव सं-
शय इति मतानुसारेणेदम् ।

वस्तुतां बह्व्यभावस्य कोटितायामेव बह्निकोटिकसंशयतोपपद्यते
न तु बह्निमद्भेदस्य स्वस्वाभावप्रकारस्यैव स्वसंशयत्वात्प्रकृते च

बह्व्यभावो नोपस्थितः, अपि तु तद्वद्देह एवेति बह्व्यभावस्य कोटित्वासम्भवाद्बह्विसंशयो न सम्भवतीत्यभिप्रायः । एतत्सूचनायैव च बह्विमद्भूतस्य कोटित्वमभिहितं तदभिधानस्य प्रयोजनान्तराभावात् ।

यद्वा धर्मिणि तत्प्रकारबोधौपयिकाकाङ्क्षावत्पदजन्यतदुपस्थितिरेव धर्मिणि तत्कोटिकसंशयजनिका पर्यन्ता बह्विभाष इत्यादितो वाक्याद्बह्व्याद्युपस्थितौ पर्यन्तादौ बह्विसंशयानुदयात् । तथाच पर्यन्तो बह्विमान्त्यादिवाक्यस्थवह्व्यादिपदमपि न पर्यन्तादौ बह्व्यादेर्भेदान्वयौपयिकाकाङ्क्षावादिति न तादृशविप्रतिपत्तिवाक्याद्बह्व्यादिकोटिकसंशयः इति परमार्थः ।

नवीनमनमनुसृत्याह बह्विमद्व्याप्येति । प्रादुरिति प्रशब्देनात्रास्वरसभावः सूचनः ।

फलोपधायकतारूपजनकतारूपनिवेशशङ्कया प्रसक्तां तादृशशाब्दबोधानुपधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तिं योग्यताविवक्षया निराकरोति यत्र चेति । अन्तरेति । हेत्वर्थादिविषयकशाब्दबोधसामान्यनुत्तरमित्यर्थः । एतेन फलोपधानविषयक्षणे अवयवान्तरार्थविषयकशाब्दबोधमात्रोपधायकप्रतिज्ञायामप्यव्याप्तिः प्रसज्यते अततिरिक्तविषयशाब्दबोधानुपधायकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति । तादृशशाब्दबोधजनकज्ञानावपेक्ष्यर्थः । आकाङ्क्षानिवेशात्पर्यन्तो बह्विः सम्बन्धीत्यादिनिराकाङ्क्षवाक्यव्युदासः । न च पर्यन्तो बह्विमान्त्यादिशाब्दबोधं प्रति निराकाङ्क्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानत्वेनाजनकत्वात्तादृशशाब्दबोधजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वनिवेशनैर्वापपत्तावाकाङ्क्षानिवेशनमफलमिति वाच्यम् । पर्यन्तो बह्विमान्त्यादिवाक्यानुपूर्वप्रकारकसमात्मकतादृशनिराकाङ्क्षविषयकज्ञानस्यापि तथाविधशाब्दबोधजनकतया तदीयाविषयिताया अपि तज्जनकतावच्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाशालित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्वद्वर्णसमुदायत्वम् । तज्जनकतावच्छेदकीभूतभ्रमान्त्ययत्किञ्चज्ज्ञानवृत्तिविषयाननिरूपकवर्णसमुदायत्वमिति तु पर्यवसितोऽर्थः । हरे बह्विमान्त्यादिभ्रमानुमातिसमानविषयकतादृशबोधजनकवाक्यस्य वारणाय योग्यतानिवेशनम् । योग्यत्वं चाबाधितार्थकत्वम् । प्रकृतसाध्याविशिष्टप्रकृतपक्ष-

बोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च वास्तवं न तु वैज्ञानिकम् । यद्यपि स्वातन्त्र्येण योग्यतानिवेशो निरर्थकः—अन्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकताया अवश्यं विवक्षणीयतया वास्तववैशिष्ट्यवर्धितसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशासम्भवेऽप्ययोम्यवाक्यप्रतिप्राद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धा सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्त्तकत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्ववर्धितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्यप्रसक्तेः, तथापि वास्तववैशिष्ट्यवर्धितानतिरिक्तविषयकत्वसूचनाय योम्यतोपादानाम् । अदिपदात्तात्पर्यविशेषपरिग्रहः । तेन निस्तात्पर्यकस्य शुकाशुच्चारितप्रतिज्ञासमानाकारवाक्यस्यार्थान्तरपरतादृशवाक्यस्य च व्युदासः ।

नन्वाकांक्षादिनिवेशो शाब्दवाक्यपदयोर्द्वयर्थ्यम्—आकांक्षादेर्ज्ञानान्तरोपयिकत्वविरहाद्वाक्यार्तिरिक्तेऽसत्त्वाच्चातुर्मात्रजनकपरामर्शादौ शाब्दार्थजनकयोम्यताज्ञानादावतिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आकांक्षादिमत्त्वलामार्थकतया तादृशपदोपादाने सार्थकयति तल्लामश्चेति । तल्लामः—शाब्दबोधं प्रति आकांक्षादिमत एव वाक्यस्य जनकतया आकांक्षादिमत्त्वलामः । तादृशपदद्वयोपादानादित्यर्थः । शाब्दपदस्य योगेन शब्दजन्यार्थकत्वेन तल्लामः आकांक्षादिर्हितस्यापि शब्दस्य शब्दजन्यमृतिहेतुत्वादतो जातिविशेषोपस्थापकतः । रूढ्यानुभवनिष्ठशाब्दत्वरूपजात्यवच्छिन्नोपस्थापकार्थकम् । शाब्दबोधं प्राप्त आकांक्षादरहितस्यापि योम्यताज्ञानादेहेतुतया वाक्यपदानुपादाने केवलशाब्दपदान्न तल्लाम इति वाक्यपदोपादानापेक्षन्ति भावः ।

यत्तु—तल्लामश्चेति अन्यूनविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकांक्षादिमत्त्वलामश्चेत्यर्थः । शाब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नार्थकत्वे शब्दजन्यतावच्छेदकजातिविशेषानुपस्थित्या तदवच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकतालामो न भवतीत्यत उक्तं जातिविशेषोपस्थापकतः । तथाच कार्यदिशि शाब्दपदेन शाब्दत्वजातः कारणदिशि च वाक्यपदेनाकाङ्क्षादिमत्त्वस्य लामात्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकाङ्क्षादिमत्त्वलाम इति—व्याख्यानम्, तदसत्—अवच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशान्निरुक्तान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न-

जन्यतानिवेशमात्रेणोपपन्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रेषाजवाभावात्तदु-
पस्थितेरप्रयोजकत्वात् ।

न च तदर्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्यतावच्छेदकतायामे-
षावच्छेदकतया जन्यतायां तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यूनविषयक-
शाब्दत्वावच्छिन्नत्वेनैव जन्यता निवेशनीयेति वाच्यम् । त्रिनिगम-
नाविरहेण शाब्दत्वविशिष्टतत्तदर्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छे-
दकत्वरत् ॥

(चि०) अन्यूनानतिरिक्तपदं दिहाप लिङ्गाविषयक-
त्वं वा ज्ञानविशेषणम्, तन्नोदाहरणादिव्युदासः । निग-
मनञ्च न परामर्शहेतुः—अथाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानज-
नकत्वात् ।

(दी०) अन्यूनत्वादि । तथा चोद्देश्यानुमिनिसमानवि-
षयकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि हृदो
निर्धूम इत्यादौ निर्वहित्वहेतुके यथा हृदभिन्नमित्यादिदृष्टान्त-
वतो हृदावृत्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके बोदाहरणस्य वारणाय स-
मानविषयकान्तं पक्षविश्लेष्यकार्यकम् । उपनयवारणाय लिङ्गा-
विषयकेति ।

यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-
त्वात् गन्धवती तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चात्रोपनया-
सम्भवः इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्त्वान्वयायोगा-
दिति वाच्यम् । साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्व-
यात् । अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्रा-
चां प्रयोगः । यदि च दण्डान् रक्तदण्डवानित्यस्यान्वयो नानु-
पपन्नस्तद्विशिष्टे शुद्धतद्विशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्युच्यते,
तदा नानुपपत्तिगन्धोऽपि । पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयत्वञ्चायं
बहिःसामर्थ्यान् बहिरित्यादौ पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषण-

त्वेन च तदविषयत्वम् दधि द्रव्यं दध्नः प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेय-
त्वान् गोत्वभावो न सास्त्रादिमान् गोत्वाभावादिसादावव्याप-
कमतिव्यापकञ्चापनयस्य । तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे
यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टमाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं तद्वहिर्भावेन
लिङ्गविषयत्वस्यभावो वाच्यः ॥

(गा०) नन्वन्युत्तान्तरिरूपदपरित्यागे अनुमितिविषयकशाब्द-
धीजनकमित्यवशिष्यते, तथाच पर्वतो वह्निमानित्यादप्रान्तज्ञावाक्य-
स्यानुमित्यबाधकतयाऽव्याप्तेरित्याशङ्कां परिजिहीषुरनुमितिर्विषयो
विषयो यस्येति मध्यमपदलोपसमासागिप्रायेण समुदितलक्षणप-
र्यवसितार्थं व्याचष्टे तथाचेति । दृष्टान्तघट इति । अस्याग्रिमणो-
दाहरणस्येत्यादिनाऽन्वयः । अन्वय्युदाहरणस्य लिङ्गबोधकत्वाद्वापि-
रेकिपर्यन्तानुधावनम् । यो यो धूमवान्स स वह्निमानातव्यतिरेक्युदा-
हरणस्य वन्धभावादिरूपलिङ्गाबोधकत्वात्पक्षविषयकत्वमात्रानवश-
नेनैव तादृशोदाहरणवारणसम्भवेन पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य
विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिदानाय यथा हृदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तघटि-
ततदनुसरणम् । दृष्टान्ताघटिनेष्युदाहरणे व्यावृत्तिमाह हृदावृत्तीति ।
उपनयवारणायेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वानवश-
स्य प्रयोजनान्तरविरहेष्येतदर्थमेव तन्निर्देशेऽननुपङ्गपक्ष निगमनाति-
व्याप्तिर्न सम्भवतीत्यभिप्रायेण निगमनोपेक्षा । तस्मादतरेभ्यो भिद्यत
इत्यादिनिगमनस्य पक्षविशेष्यकबोधजनकत्वाभावाग्निरगमनसा-
मान्ये नातिव्याप्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतः पक्षमुख्यविशे-
ष्यकत्वनिवेशेऽपि गोत्व सास्त्राभाववद्भावाभावादित्यत्र यत्र सा-
स्त्रा तत्र गोत्वमित्युदाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यकबोधजनकेऽतिव्याप्ति-
दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विद्वपक्षकस्थले मा-
त्रार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
त्वानिरूपकत्वमेव विवक्षणीयम् । तथा च निगमनेऽननुपङ्गपक्षेऽति-
व्याप्तिर्न सम्भवत्येवेति ध्येयम् ।

लिङ्गत्वस्य केवलान्वयितया सामान्यतो लिङ्गाविषयकत्वं ज्ञाने-
ऽप्रसिद्धमिति प्रकृतलिङ्गाविषयकत्व विवक्षणीयम्, तथापि न निस्तार
इत्याशयेनाह यद्यपि प्रकृतेति । लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयक-

त्वविवक्षणे पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाया नासद्ब्रह्म-
ज्जन्यबोधे स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिलिङ्गमानादित्याशयेन स्थला-
न्तरे दोषमाह गन्धवती तथेति । तथा-इतरेभ्यो भिद्यते । न चात्र
उपनयासम्भव इति । तथाच तादृशप्रतिज्ञाघातन्याय एव न स-
म्भवतीति काव्यामिश्रकृति भावः । इदमा-इदम्शब्देन । गन्धवत्त्वे-
नेति । उपनयस्थदेशब्दस्य प्रतिज्ञोपदर्शितपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नपरत्वादिति भावः । गन्धवत्त्वान्वयेति । गन्धवद्भेदान्वयस्येत्य-
र्थः । अयोगादिति । उद्देशत्वविधेयत्वयोरवच्छेदकयोरैक्येऽभेदा-
न्वयबोधप्रसङ्गादिति भावः । साध्याभावेति । साध्याभावव्याप-
को यो गन्धाभावस्तदभावत्वेनेत्यर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धा-
देरुद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छेदकगर्भान्तर्भावाप्रान्वयबोधानुपपत्तिरिति
भावः ।

ननु हेत्वभावाभावत्वेन हेतूपस्थापकपदाभावात्कथमुपनयवा-
क्यात्तेन रूपेण पक्षे हेतुमानमत आह अत एवेति । साध्याभाव-
व्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वन्वयानुरोधा-
देवेत्यर्थः । न च नयं पृथिवीति । नष्टद्वयेनाभावाभावत्वेन हेतुबोध-
नादिति भावः ।

यद्यपि पृथिवीत्वहेतुकस्थले तादृशोपनयप्रयोगो न युज्यते पृ-
थिवीपदार्थतावच्छेदकस्य नञर्थभावेऽन्वयासम्भवेन हेत्वभावाभा-
वत्वेन हेत्वलाभात् । न च हेतुमद्भेदाभावोऽपि हेतुरेवान्योन्याभावा-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात्, एवं हेतुमद्भेद एव साध्या-
भावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तन्नपृथिवीत्युदाहरणेन बोध्यत इति
पृथिवीभेदाभावत्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत इति
वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादिति हेतुवाक्योपस्थितपृथिवीत्वत्व-
विशिष्टहेतुकानुमित्यौपयिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकताया एवाकांक्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्त-
न्न पृथिवीत्ववदिति उदाहरणेनोपदर्शनीयतया तद्रूपार्थाश्रयवद्भे-
दत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एव उपनयत्वात्तादृशोपन-
यासङ्गतेः, अन्यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वादित्यादावपि तथापनयप्रयोगापत्तिरिति । तथापि
तादात्म्येन पृथिवीहेतुकस्थलाभिप्रायेणेदम् । आदिपदान्न च नेयं म-

गन्धवतीत्याद्याकारकस्य न च नात्र गन्ध इत्याद्याकारकस्य बोधन-
यस्य परिग्रहः । अत्र हेत्वभावादौ साध्याभावव्यापकत्वाभावेऽपि
न क्षतिः । प्राचीनमते उदाहरणादेव व्याप्तिलाभेन पक्षधर्मतामात्र-
स्योपनयत्वात् अत एव प्राच्यामत्युक्तम् । साध्याभावव्यापकत्वाद्दौ
च व्यापकान्तमुपलक्षणार्थकम् ।

ननु न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचीनानुमत उपनयोऽसङ्गतः-
नप्रार्थाभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपरागेणैव शाब्दानुभवे भानात्
अन्योन्याभावबोधे समानविभाक्तकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसम-
भिव्याहारस्य संसर्गाभावबोधे च समस्यन्तानुयोगिवाचकपदसम-
भिव्याहारस्यापेक्षितत्वात्प्रकृतं चानुयोगिवाचकपदाभावेन पृथिवी-
भेदगन्धाभावादिबोधासम्भवादिति नवीनानुमत इतरत्वव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिगन्धवती चेयमित्याद्याकारकोपनय एवादर-
णीयः । तथाच हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वे दर्शितव्युत्पत्तिविरोधो
दुष्परिहर एवेत्यालोच्य नव्यमते समाधानमाह यदि चेति ।
उच्यते इत्यग्निमेणान्वयः । तद्विशिष्ट इति । तद्धर्म धर्मितावच्छेदकी-
कृत्यन्तराविशेषिततद्धर्मावच्छिन्नाभेदान्वयबोधस्थैव व्युत्पत्तिवि-
रुद्धत्वादित्यर्थः । नानुपत्तीति । प्रकृतं उद्देश्यतावच्छेदकाघटकव्याप्ते-
र्विधेयतावच्छेदकघटकतया भानादिति भावः । तथाच गन्धवती-
तरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादिन्यायस्यापि निष्प्रत्यूहतया लिङ्ग-
विषयकतादृशस्यायान्तर्गतप्रतिज्ञायामव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः ।

ननु पक्षाविशेषणतया यल्लिङ्गविषयत्वं तच्छून्यत्वं विषयक्षणी-
यमतो नोक्ताव्याप्तिरुक्तस्थले पक्षविशेषणतयैव लिङ्गविषयतासत्त्वेन
विशिष्टाभावसत्त्वादन्यत आह पक्षाविशेषणत्वेनेति । अयं बहिसा-
मग्रीमान्वह्हरित्यादाविति । अव्यापकमित्यग्निमेणान्वयः ।

अथ पक्षाविशेषणत्वं पक्षनिरूपितविशेषणताभिन्नत्वम्, तस्मै
लिङ्गविषयताविशेषणत्वे चायं बहिसामग्रीमान्वह्हरित्यादावव्याप्या-
शङ्कानवकाशः-तत्रापि पक्षांशे विशेषणतापक्षसाध्यनिरूपितविशे-
षणतात्मकलिङ्गविषयतायाः परंपरया पक्षनिरूपितत्वाद्गन्धवती-
तरेभ्यो भिद्यते इत्यादावपि मत्वर्थसम्बन्धांशे विशेषणीभूतगन्ध-
विषयताया गन्धसमानकालीनरूपवती पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत
इत्यादौ तादृश्यतायाः साक्षात्पक्षनिरूपितविषयतानात्मकत्वेन सा-

क्षात्परंपरासाधारणनिरूपितत्वस्यैव निवेशनीयत्वादिति चेन्न । पक्षा-
विशेषणत्वं यद्युक्तार्थकं तदा निगमनातिव्याप्तिः । न च निगमनेऽयं-
पदाननुपङ्गपक्षे उक्तयुक्त्या पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यावशेष-
ताकान्यत्वस्य विषयकान्तार्थस्य विवक्षणीयतया नानिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । एवमप्यनुपङ्गपक्षे तत्रातिव्याप्तदुर्वारत्वात् । अतः पक्ष-
तावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यत्वमेव त-
दर्थो वाच्यः । पक्षतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातिनी सर्वैव प्रकारता
तादृशविशेष्यनिरूपिता । इयंस्तु विशेषः—‘काचित्साक्षात्काचित्प-
रंपरया तथेति । विधेयकोटिप्रविष्टपदार्थीयप्रकारता च न धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिता विधेयनिरूपितवि-
शेष्यतायाः धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतया धर्मितावच्छेदकप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतायाश्च स्वस्य स्वधर्मितानवच्छेदकत्वेन तदनव-
च्छिन्नतया विधेयतद्धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतयार्थ-
वादिति निगमनादिजन्यबोधीयविधेयकोटिप्रविष्टलिङ्गविषयता न
पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितविशेषणतामि-
केति न निगमनाद्यातिव्याप्तिः । एवं च बह्विसामग्रीमान् बह्वेरित्या-
दावव्याप्तिः प्रसज्यत एवेति ।

एतेन पर्वतो बह्विमान्धूमादित्यादौ प्रसिद्धन्यायान्तर्गतोपनये-
ऽतिव्याप्तिप्रसंजकत्वेन नैताद्विवक्षणेन शंकापथमारोहति । न चायं
‘दोषोऽतिव्यापकं चोपनयस्य’त्यनेन स्वयमेव वक्ष्यत इति नानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । उपनयवारणार्थकतयैव लिङ्गाविषयकत्वविशेषणस्य
स्वयं प्राग्व्याख्याततया उपनयमात्र एव यादृशविवक्षायामतिव्या-
प्तिस्तदाशङ्कार्था सन्दर्भविरोधस्य जागरूकत्वादित्यापि समाहितम् ।

न ‘चैवमतिव्यापकं चोपनयस्यति’ ग्रन्थासङ्गतिः—तादृशग्रन्थस्य
धूमवान् बह्विमान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतोपनयविशेषपरत्वात्तत्र
हेतोरिव पक्षतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नां यद्विशेष-
णत्वं तस्यापि पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपित-
त्वात् । एवं व्यापकत्वनिरूपकतया हेतुविषयताया अपि स्वात्म-
कपक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपिताधिकरणनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारतात्मकतयाऽतिव्याप्तिसङ्गतिः ।

यत्तु—पक्षतावच्छेदकहेतुकव्यतिरेक्युपनयपर्यन्तपरतया तादृ-

शश्रन्थसङ्गमनम् अन्वय्युपनये तज्जन्यबोधे व्याप्तिघटकतया लिङ्ग-
विषयकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यभिमानेन केषांचिन्मतं-त-
देतेनाश्रद्धेयम् ।

पक्षविशेषणत्वेन साध्यविशेषणत्वेन चेति । पक्षतावच्छेदकप्र-
कारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नत्वे सति साध्य-
तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नं य-
ल्लिङ्गविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः । साध्याविशेषणतयैव साध्य-
थाश्रुतार्थकत्वं निगमने परम्परया साध्यविशेषणतयैव लिङ्गभाना-
दातिव्याप्त्यापत्तेः । न चैवमापि ज्ञानविषयवान् धूमादित्यादिन्या-
यान्तर्गतनिगमनातिव्याप्तिस्तदवस्थैव ज्ञानविषयत्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वरूपसाध्यतावच्छेदक-
स्य हेतुप्रकारतायां सत्त्वादि(१)ति वाच्यम् । शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकप्रकारतानिरूपकविशेष्यताया एव विवक्षणीयत्वात् ।

ननु पक्षधर्मलिङ्गाविषयकत्वविवक्षणे दधि द्रव्यं दध्न इत्यादौ
नाश्रयाप्यवकाशः दधि द्रव्यमित्याकारकबोधस्य दधिद्वयणुकविष-
यकस्य दधिसमवेतदध्यविषयकत्वसम्भवात् अतः स्थलान्तर-
माह प्रमेयत्वमिति । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं, तच्च विषयभेदा-
द्विन्नम्, एवञ्च घटादिनिष्ठप्रमेयत्वविषयकस्य प्रमेयत्वमभिधेयमिति
बोधस्य प्रमेयत्वरूपपक्षनिष्ठप्रमेयत्वाविषयकस्य सम्भवाज्ज्ञातव्या-
सिरतः स्थलान्तरमनुसरति गोत्वाभाव इति । ननु पक्षतावच्छेद-
कविशिष्टपक्षविषयतानन्तःपातिलिङ्गविषयताशून्यत्वनिवेशेनोपदिशि-
तहेतुपक्षप्रतिज्ञाया असङ्ग्रहः । तदन्तःपातित्वं च पक्षतावच्छे-
दकप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपकत्वं पक्षतावच्छेदकप्रकारता-
पक्षविशेष्यतासाधारणमित्यालोच्यानिव्याप्तेमाह आतव्यापकं चेति ॥

पक्षतावच्छेदकविष्टुति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यता-

(१) त-एवं ब्राह्मसाध्यकनिगमनजन्यबोधीयहेतुज्ञानज्ञाप्यत्ववि-
शिष्टब्राह्मत्वादिप्रकारघटकाविषयतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
दिनिरूपितप्रकारतात्वस्योधिक त्वित्यादिन्यायेनाक्षततया तादृशप्र-
कारघटकविषयतायाः निरुक्ताविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यत्वविर-
हा-सत्त्रातिव्याप्तितादवस्थमिति पाठोऽधिकः पुस्तकान्तरे ।

निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितवै-
शिष्ट्यविषयता तद्वहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यत्वमित्यर्थः ।

अथ तद्वहिर्भूतत्वं न साक्षात्परंपरासाधारणतन्मिरूपकत्वशून्य-
त्वं-पक्षतावच्छेदकप्रकारताया उक्तयुक्त्या तदनिरूपकत्वात् । कथं-
चित्तन्मिरूपकत्वापपादनेऽपि यत्र संयोगेन बह्वेः साध्यत्वं बह्विसंयोग-
त्वेन हेतुता तत्रत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिः-हेतुभूतवैशिष्ट्यविषयतायाः
स्वनिरूपकत्वविरहान् । एवं साक्षात्परंपरासाधारणानुगतनिरूप्य-
निरूपकभावोऽपि दुर्वचः-परंपरया निरूपितत्वस्य तन्निरूपितनिरू-
पितत्वाशात्मकत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयतानिरूपकविष-
यत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयताबहिर्भूतत्वम्, तच्च वैशिष्ट्यवि-
षयतासाधारणं तन्मिरूपकप्रकारताविशेष्यतानिरूपितत्वमादाय त-
न्मिरूपकप्रकारतासाधारणं चेत्युक्तावपि न निस्तार इति चेत् । न ।

तथाविषयवैशिष्ट्यविषयताशालिनश्चयत्वसमनियत(व्यापक)प्रति-
बन्धकतानवच्छेदकत्वमेव तद्वहिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीयहेतु-
विषयता च यादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते न तादृशी का-
पि प्रतिबन्धकता तादृशनिश्चयत्वव्यापिका हेत्वविषयकतादृशवैशिष्ट्य-
विषयताशालिज्ञानसाधारण्यात्, अतस्तथाविधहेतुविषयतायास्तद्व-
हिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुपपन्नश्चेऽपि न निगमनार्तिव्याप्तिः । तादृशनि-
श्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धूमादालोकवान्
पर्वतो बह्निमान्धूमादित्यत्र हेत्ववयवेशतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठाया
हेतुत्वं धूमीयं न वेति संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोध-
विषयताया निरुक्तविषयताबहिर्भूतत्वानुपपत्तेरतस्तादृशनिश्चय-
त्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकताविशेषणम् । न च पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकतया नैतादृशतिव्याप्तिसं-
भावोर्नात व्यर्थं व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्यम् । तथाप्यनुपप-
क्षे धूमाबह्निमतस्सधर्मा पर्वतो बह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीय-
निगमने हेतुत्वं प्रमेयाद्व्याप्यत्ववत्प्रमेयादित्यादिस्थलीयहेत्ववयव-
चातिव्याप्तेर्दुर्वास्त्वात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । न च धर्मिताव-
च्छेदकनिष्ठं प्रकारत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि तु तन्निष्ठविशे-
ष्यतावच्छेदकत्वमेव तथाच गन्धयतीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रति-
ज्ञाजन्यबोधीयहेतुप्रकारतायास्तद्वहिर्भूतत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

विशेष्यतावच्छेदकताया एव प्रकारतात्वोपगमेन तादृशबोधे तदन्य-
प्रकारतानभ्युपगमात् । एवं चातिप्रसक्तस्य भूतलं घटवदित्यादि-
ज्ञानस्य भूतलत्वाशे तद्धर्मितावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण वारण-
सम्भवात् । अस्तु वा विशेष्यतावच्छेदकताख्यविषयता प्रकारतातोऽ-
न्यैव तथापि न क्षतिः । तादृशविषयताबहिर्भूतविषयताशून्यत्वं ज्ञान-
विशेषणमुपेक्ष्य तादृशविषयताबहिर्भूतविषयतानवाच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकताया वाक्यविशेषणत्वोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभि-
न्नगन्धादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्यबाधे सत्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाज-
न्यतावच्छेदककोटिनिवेशे प्रयोजनाभावेन तन्निष्ठधर्मितावच्छेदकता-
या एव तत्र निवेशनीयतयाऽव्याप्यनवकाशात् । तादृशबहिर्भूतविष-
यतासामान्यशून्यत्वनिवेशेऽनुमितिसमानविषयकत्वनिवेशनस्य मू-
लोपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तादृशल्लिङ्गविषयतासामान्यशून्यत्व-
निवेशनमिति अखण्डाभावघटकतया न लिङ्गांशवैयर्थ्यम् ॥

(दी०) वस्तुतो लिङ्गं-लिङ्गत्वं, तथाच प्रकृतहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकर्तापयिकं य-
द्व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः । तच्च हेतौ साध्यव्याप्यताव-
गाहित्वम् हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकतावगाहित्वञ्च । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्वृत्तिधर्मवा-
नयं द्रव्यत्ववान् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादि-
त्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहायावच्छेदकद्वयोपादानम् ।

अन्यूनानतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानति-
रिक्तविषयभागपरम् । हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पञ्चमर्थ-
पक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य वाऽवश्यं वा-
च्यत्वात् । संख्यातिरिक्तसुबर्गस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवान्व-
यात् । प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षाद-
न्वयस्याव्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न
चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य

विना विभक्त्यर्थविशेष्यतामनुपपत्तेः चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङ्-
र्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तर्षी सुवर्धस्याप्यभावान्वयात् ।

हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवावच्छेदकरूपशून्यत्वे
सत्युदाहरणान्गनशायावयवत्वं तत्त्वम्, तादृशश्चावच्छेदकं हेतुत्वा-
दिकमिति केचित् ।

(गा०) उक्तीत्या बहिर्भूतत्वनिर्वचनायासविद्वेषात्कल्पान्तरमा-
श्रयणे वस्तुनस्त्विति । लिङ्गत्वमिति । व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वप्राप्तनु-
गनयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्योस्तद्व्यष्टकव्यापकत्वयोर्वा एकतरमात्र-
विषयताया उपादानेऽन्यतरबोधकोपनयादावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्या
तादृशव्याप्तिव्यष्टकव्यापकताद्वयीविषयतयोरनुगतरूपेणाभावं निवेशय-
ति तथाचेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकार्वाचिच्छस्येति गमकत्वान्वितम् ।
व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपदं व्यापकत्वाविषयतानिष्ठसाध्यताव-
च्छेदकादिविषयताव्यावृत्तविलक्षणौपयिकतानिवेशसूचनाय ॥

अथ किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वं ? न तावत्प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकार्वाचिच्छहेतुकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकार्वाचिच्छसाधकाणुमि-
ति तत्रावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वम्-पक्षधर्मत्वाविषयकोदाहरणज-
न्यबोधीयव्यापकत्वादिविषयताया अनुमतिजनकतावच्छेदकको-
ट्यप्रविष्टतया तत्रानिव्यासे । न च हेतुव्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव
तद्विषयताया जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनुमित्यजनकस्यापि
तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वमक्षतमेवेति
वाच्यम् । तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्नहेतुविशेषणतापन्न-
सामानाधिकरण्याविशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्व-
विषयताया एव कारणतावच्छेदकव्यष्टकत्वादतादृश्या तदवच्छेदक-
त्वाभावात् । यद्रूपावच्छिन्नविषयता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे च साध्यतावच्छेदकार्वाचिच्छविषयताया
अप्यनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्य-
त्वस्य प्रतिज्ञाजन्यबोधेऽप्यसत्त्वादसम्भवः । यद्रूपावच्छिन्नानिरूपि-
तव्यापकत्वविषयता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नव्यापकतान-
वगाहित्वनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्ष-

स्य वा घटकं यत्र तत्स्थलीयप्रतिज्ञाया असङ्ग्रहः, यस्वतस्त्वनिवे-
शादनुगमानवकाशश्चेति चेन्न। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
तानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपितविषयतानिरू-
पितविषयतायां विशेषणविधया प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदक-
तावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वेन हेतुव्यापकताविशि-
ष्टसाध्यविषयत्वसाध्याभावव्यापकताविशिष्टहेत्वभावविषयत्वे अनुग-
मय्य तादृशधर्मावच्छिन्नतदभावस्य निवेशननानुपपत्त्यभावात् । त-
थाहि-प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदिकाया अन्वयिपरामर्शीयहेतुव्या-
पकतावच्छिन्नसाध्यविषयताया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितहेतुविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपिताधिकरणविष-
यतानिरूपितत्वात्, व्यतिरेकिपरामर्शीयसाध्याभावव्यापकत्वावच्छि-
न्नहेत्वभावविषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपितसंसर्गीयवि-
षयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन
साध्याभावव्यापकताविशिष्टहेत्वभावविषयतात्वस्यापि हेतुव्या-
पकताविशिष्टसाध्यविषयतात्ववशिरुक्तविषयत्वविशेषणविधया अ-
नुमितिजनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणत्वात् ।

यद्यपि यथा परंपरया पक्षविशेष्यतानिरूपितोदाहरण-
जन्यबोधीयहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यादिविषयता नानुमितिजन-
कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति
तदीयसाध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्वादिविषयतानिरूपि-
तत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदके प्रवेशो न सम्भवति ज-
नकतावच्छेदकविषयतावृत्तैरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया
जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्भवादिति निरुक्तपक्षविषयतापञ्च-
मविषयतांशे विशेषणविधया अच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकर-
णं यत्साधनादिव्यापकत्वविषयतानिरूपितत्वसहितं साध्यादिविषय-
तात्वं तन्नोदाहरणजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारणं तथा-
चोदाहरणेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयतावच्छिन्ना या प्र-
तिषधकता तदवच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणबोधीयहेतुव्यापक-
साध्यादिविषयतायाः संप्रहो बाध्यः । अनुमितिजनकतावच्छेदक-
परामर्शीयसाध्यादिविषयताया हेतुव्यापकत्वादिविषयतानिरूपित-

साध्यादिविषयतात्वेन साध्यं हेतुव्यापकं न वेत्यादिसंशयप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशरूपेणोदाहर-
णजन्यबोधायसाध्यादिविषयताया अप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यवि-
शेष्यतानिवेशाद् गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्ववत्सास्नाभा-
वघान् गोत्वाभावादित्यत्र तादृशविशिष्टसाध्यकप्रकृतानुमितिजन-
कपरामर्शीयस्वात्मकपक्षविशेषणतापन्नगोत्वाभावविषयतानिरूपिता-
धेयत्वविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितसास्नाभावविषय-
तानिरूपितवाच्यत्वविषयतांशे विशेषणविधयाऽवच्छेदकतावच्छेदक-
तायाः पर्याप्त्यधिकरणवर्मवत्प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयतात्ववद्दि-
प्यतायाः प्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेऽपि न क्षतिः । जनकता च साध्यव्या-
प्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकान्यपरामर्शीया ग्राह्या तेन तद्धर्मिकपरामर्श-
मादायापि नोक्तप्रतिज्ञायामव्याप्तिः । न च साध्याभावव्यापकहेत्वभा-
वप्रतियोगिहेतुमानितिपरामर्शीयपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयता-
निरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितव्याप-
कत्वविषयताया अपि निरुक्तविषयतात्वात्तादृशविषयत्वविशेषणत-
याऽवच्छेदकीभूतं साध्याभावव्यापकताविषयतात्वमपीति बह्व्यभाव-
व्यापकमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरिति धा-
च्यम् । किञ्चित्त्व्यापकत्वविशिष्टविषयतांशे विशेषणतया अवच्छेद-
कतावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्, व्यतिरेकिपरामर्शीयपक्षवि-
षयतापञ्चमव्यापकत्वविषयतायाश्चातथात्वात् ।

वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायामभावनिष्ठप्रकारताभिन्नत्वस्य निवे-
शनीयत्वान्न कोपि दोषः । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तव्यापकताद्वय-
विषयताया विशिष्टाभाववद्भयनिवेशपरोऽयं ग्रन्थः । तथासति हेतुताव-
च्छेदकेत्याद्यनुगतशब्दनोभयोत्कीर्तनवैयर्थ्यापातात् । विशिष्यापि
तदुभयावगाहित्वस्य तच्चत्त्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव विशि-
ष्य तदुभयानवगाहित्वार्थकत्वोपवर्णनानौचित्यात् ।

तच्चेति । तादृशगमकत्वौपयिकत्वं चेत्यर्थः । हेताविति । हेतु-
व्यापकताविशिष्टसाध्यविषयकत्वमर्थः । 'अतो नोक्तानुगमाविरोधः ।
हेतुभूताभाषप्रतियोगितावच्छेदकति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं च
धूमादिभावहेतुकस्थले धूमाभावत्वादिकं बह्व्यभावादिहेतुकस्थले च
यद्वित्वादिकम् । एतदसंप्रहमयेनैव हेत्वभावत्वावच्छिन्न इति नोक्तम्,

तथासति अयं निर्धूमो निर्वह्निवादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र वह्निः धूम-
व्यापकवह्न्यभाववांश्चायमित्याद्याकारकयोरेवोदाहरणोपनययोः प्र-
योगाद्वह्निवाद्यवच्छिन्न एव साध्याभावव्यापकतायास्ततः प्रती-
तिर्न तु वह्न्यभावाद्यभावात्वावच्छिन्न इति तत्रातिव्याप्यभावाप्र-
तिपादनेन न्यूनतापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेशप्र-
योजनमाह द्रव्यत्वेति । प्रतिज्ञासंग्रहायति । प्रथमोपदर्शितप्रतिज्ञा-
विषयसंयोगत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताया अपि संयोगत्वेन गुण-
हेतुकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नानुमितेः द्वितीयप्रतिज्ञाविषयगुणत्वाद्यव-
च्छिन्नव्यापकतायाः गुणत्वेन स्पर्शसाध्यकरूपत्वावच्छिन्नहेतुकानु-
मितेः प्रयोजकतयाऽवच्छेदकद्वयानुपादाने तत्रतत्राव्याप्तेरिति भावः ।

नन्वेवं लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणनैवादाहरणस्यापि धारणे
पूर्वोक्तानुमितिसमानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते
इति सत्यन्तोत्तरविषयान्तभागपरित्यागस्यैवावश्यकत्वेनान्यूनान-
तिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध इत्यालोच्य तादृशमूलस्य
तथाविधसमुदायपरित्यागपरत्वमेवाह अन्यूनतेति । नन्वेतत्कल्पे
हेतुधारणायैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादानमाव-
श्यकम्-तद्वज्जन्यबोधस्य व्यापकत्वाविषयकत्वेन लिङ्गत्वाविषयकत्व-
दलेनावाग्नादिति कथं समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति ।
पञ्चम्यर्थपक्षक इति । तथाच पक्षमुख्यविशेष्यकत्वमपि तादृश-
हेतुजन्यबोधेऽक्षतमिति न तेन तद्वारणसम्भव इति भावः । पञ्च-
म्यन्तान्यत्वस्य निवेशे घटो दण्डात्पटो न दण्डादित्यादिपञ्चम्य-
न्तप्रतिज्ञानामसंग्रहमालोच्य कल्पान्तरमाह हेत्वन्यत्वस्येति । अ-
वश्यं वाच्यत्वादिति । तथाच तत एव सकलहेतुधारणे उक्तसमु-
दायदलपरित्यागो न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु ज्ञापकत्वं पञ्चम्यर्थः, स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव
भासते न तु विशेष्यतया, तथाच कथं पञ्चम्यर्थपक्षकन्यायान्तर्गत-
हेतोः पक्षमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वमत आह संख्येति । वि-
भक्त्यर्थस्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोध अनुभाविकः
तस्य विशेष्यत्वे घटमित्यादित एकत्वं कर्मत्वं च घटीयमित्या-
कारकसर्वानुभवविरुद्धसमूहालम्बनबोधस्यापत्तरतः संख्यातिरि-
क्तेति सुबर्थविशेषणम् । लिङ्ग्यर्थस्यैवसाधनत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषण-

तथा भावाप्रत्ययार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिमाह
प्रातिपदिकार्थयोरिति । समानविभक्तिकनामार्थयोः क्रियाविशेषणी-
भूतद्वितीयान्तनामार्थप्रात्वर्थयोश्चाभेदान्वयबोधोत्पत्त्या भेदेनेति ।
तयोरपि विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य परंपरया भेदान्वयबोधोत्साक्षादि-
ति । अद्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति । भूतलं घट इत्यादावाधाराधे-
यभावादिसम्बन्धेन घटभूतलयोः तण्डुलः पचतीत्यादौ च क्रियाक-
र्मादिभावसम्बन्धेन तण्डुलपाकाधोरन्वयबोधोत्पत्त्यादिति भावः । त-
थाच सुत्रस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्यान्तरा-
भावेन प्रातिपदिकार्थस्य भूतलतण्डुलादेः घटपाकादौ आधारा-
धेयत्वकर्मत्वादिसम्बन्धेन साक्षाद्वान्वयबोधस्य भूतले घटः
तण्डुलं पचतीत्यादितः स्वीकरणोपेतया तादृशव्युत्पत्तिविरोध
इत्याशयः । न च भूतलं घट इत्यादौ घटाधिकरणं भूतलमित्या-
द्याकारक एवान्वयबोधोपेक्षेनातो दर्शितव्युत्पत्तिविरोध इति
वाच्यम् । तथासति शाब्दबोधे अनुभवसिद्धस्य प्रथमान्तार्थमुख्य-
विशेष्यकत्वस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।

ननु विभक्त्यर्थः संसर्गतयैव भावते न तु विशेष्यतया घटादा-
वाधेयत्वादिसम्बन्धेन भूतलादिप्रकारकबोधे च समस्यादिविभ-
क्त्यन्तभूतलादिवाचकपदसमाभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्चोक्ताति-
प्रसङ्गः । न चैवं भूतले धूमादित्यादिभागमात्रस्याननुभावकत्वप्रस-
ङ्गः, इष्टत्वात् । अस्तु वा विभक्त्यर्थाधिकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषि-
तस्यैव प्रकृत्यर्थस्य तुल्यवित्तिवशाधेयत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेनान्वय
इत्यतो विभक्त्यर्थस्याविशेष्यत्वे नेदं मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिविशेषित-
स्वत्वादिरूपस्याभावप्रतियोगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपस्थित्या नञ-
र्थान्वयबोधानुपपत्तिमाह चैत्रस्येदमिति । मैत्रादेरेवाभावो नञा बो-
धने न तु स्वस्वस्येत्याशङ्कां निराचिकीर्षुणा तदुपगमे चैत्रीयधने-
ऽपि संयोगसमवायादिना चैत्राद्यभावसत्त्वेन यत्र चैत्रस्येदमिति व्य-
वहारः तत्र न चैत्रस्येदमित्यपि व्यवहारः स्यादिति सूचयितुं चैत्रस्ये-
त्युक्तम् । न च स्वत्वादिसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शितस्थले
नञा बोधने, तथा च नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकत-
या स्वत्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावात् नामार्थ-
प्रतियोगिकाभावस्यानुयोगिनि सप्तमीं विना नञा बोधयितुमशक्य-

त्वाच्च । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य षष्ठ्याद्यन्तर्चैत्रादिपदसमभिव्याहृतनञा बोधनेऽनुयोगिनि सप्तम्या अनपेक्षणेऽपि च द्वयोरिदं नेदमेकस्येत्यादावमतिः । तथाहि—स्वत्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगिनिरूपितं यत्स्वत्वं तदभावो धननिष्ठस्तत्र प्रतीयते । अप्रतियोग्यन्तमेकपदार्थः सर्वत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपस्य सजातीयद्वितीयरहितत्वस्य एकपदार्थत्वात् । स्वत्वं षष्ठ्यर्थः । तथाविधं च स्वमेकमात्रनिरूपितं स्वत्वं न तृमयनिरूपित तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितया तथाविधभेदाप्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति तादृशस्वत्वाभाव उभयधनेऽवाधितः । स्वत्वसम्बन्धेन एकपदार्थस्याभावो यदि नञा बोध्यते तदा स्वस्वामिनिष्ठभेदाप्रतियोग्येकपदार्थो वाच्यः । तत्र यदि स्वभावस्यानुयोगि धनं तदाऽप्रसिद्धिः प्रमेयमात्रस्यैवाभयस्वामिकं यद्धनं तत्स्वामिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वात् । यद्धि धनान्तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्ववत् तदा तस्य समाभिव्याहृतपदार्थत्वाभावादेकपदस्य तादृशार्थसम्बन्धिनिरूपितभेदाप्रतियोगिवोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः । एकमात्रस्वत्ववद्धान्तरस्वामिचैत्रमैत्रोभयधने नेदमेकस्येति व्ययद्वारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरित्याद्यनुसृतम् ।

इदमत्रावधेयम् । नेदमेकस्येत्यतः स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगिनिरूपितयत्किञ्चित्स्वत्वस्याभावबोधे एकमात्रधनेऽपि तथाविधधनान्तरनिष्ठस्वत्वाभावसत्वात्तादृशप्रयोगप्रसङ्गः । तादृशस्वत्वसामान्यस्य चैकानावो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्वप्रवृत्तत्वेनानुत्तमात् । अभावकूटस्य चासर्वशुद्धेयत्वमित्येकत्वसंख्यावच्छिन्न एवैकपदार्थस्तदन्वितस्वत्वस्य उभयस्वत्वानिरूपितविशेषणताविशेषेण स्वत्वस्य समयेतत्वे तादृशसमवायेन वाऽभावः प्रतीयत इत्युपगन्तव्यम् । तथाचोभयानिरूपितस्वत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्याभावबोधोऽपि सम्भवति । उभयानिरूपितत्वं च स्वनिरूपितत्वस्वमिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति ।

ननु स्वत्वस्य विशेष्यत्वेऽपि नेदं मैत्रस्येत्यादितः कथं स्वत्वसंसर्गाभावबोधः संसर्गाभावबोधमात्र एव नञा अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचतीति । नामार्थप्रतियोगिकाभा-

षष्ठोऽधे एवानुयोगिसप्तम्यपेक्षणादिति भाषः ।

यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वानिवेशे गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यत इत्या-
दावव्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयतां मतमाह हेतुविषयकेति । क-
स्याश्चत् प्रतिज्ञाया हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वस्य हेतु-
विषयकज्ञानजनकत्वानियतत्वात्तन्निमित्तान्यवयवतावच्छेदकानि हेतु-
त्वोपनयत्वनिगमनत्वान्येव न तु प्रतिज्ञात्वमिति नाव्याप्तिः । हेतुबोध-
कप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वादेः तादृशज्ञानजनकत्वनियतत्वादव्याप्तितादव-
स्थमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणस्य लि-
ङ्गाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवादुदाहरणत्वस्य तादृशज्ञानजनक-
त्वनियतत्वादुदाहरणेऽतिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रतिज्ञात्वादेः
हेतुसाध्यपक्षभेदेन भिन्नत्वाद्गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादा-
वव्याप्तिः तदवस्थैव-तादृशप्रतिज्ञानिष्ठस्य प्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयक-
ज्ञानजनकत्वनियतत्वात्, हेत्वादिभेदपि प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतु-
विषयकज्ञानजनकत्वानयतावयवतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिः नानाहे-
तुहेत्ववयवादिसाधारणहेतुत्वादेरप्यतथात्वादित्यस्वरससूचनाय के-
चिदिति ॥

(चि०) हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवा-
क्यत्वं वा लिङ्गाविषयकालिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्या-
यावयववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञान-
जनकत्वात् ॥

प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्ततान्त्रिकव्य-
वहारादिति केचित् । तन्न । देवदत्तप्रभवत्वादिना
जातिसङ्काप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञाजन्यं विजातयिं ज्ञानं व्य-
वहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जनक-
त्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्यु-
क्तस्यानुसरणीयत्वात् । एनेन शब्दोऽनित्य इति लि-
ङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्य-
जन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति

निरस्तम् ।

ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरि-
ग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादि-
ति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे समयबन्धानन्तरं शब्दानि-
त्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनौ वाऽऽकाङ्क्षायां
शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं विना
हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे । नच
वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वति-अति-
प्रसङ्गात् । न च विप्रतिपत्तिः साध्योपस्थितिः त-
स्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चा-
न्तरितत्वात्, परविप्रतिपत्तिं समयबन्धश्च विना स्था-
पनाया अभावात्, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण प-
र्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च । आवृत्तौ तु सैव प्र-
तिज्ञा । न चावयवान्तराद्वैतवन्वययोग्या साध्योप-
स्थितिः । नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात् साध्यान्वये तद-
भिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात्
प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्य-
स्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा, किन्तु
विशिष्टे । विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न
शक्याभिधानम् । न च वस्तुतो यत्साध्यम् तत्र प्र-
माणं वदेति मध्यस्थानियोगः वादिद्वयमध्ये तदस-
म्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोरा-
काङ्क्षा न वान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधना-
ङ्गमिति ॥

(दी०) हेत्वभिधानेति । जिज्ञासाजनकत्वं-तद्योग्यता, वा-
क्यत्वं-न्यायावयवत्वम् ।

लिङ्गस्यादि । लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् । अभाव-
हेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गि-साध्यं, तद्विष-
यकं-तद्वद्विशेष्यकम्, तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व-
शून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादि-
सादौ यन्न जलं तन्निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्याद्युदाहरणे
नातिप्रसङ्गः ।

लिङ्गाविषयेत्यस्य पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे हेतुवार-
णाय लिङ्गीति । लिङ्गविषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नहेतुविशिष्टहेत्वविषयताबहिर्भावेन वाच्यम्, तेन बहिर्भावा-
द्विषयमग्रीमत्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्वं तच्चेन प्रतीयमानत्वा-
दिसादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः । लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानियत-
लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्र-
मित्यादिकं तादृशावच्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहेत्वादनु-
पादेयम् ॥

(गा०) जिज्ञासाफलोपधायकत्वस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह जिज्ञासे-
ति । उदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वस्यावश्य निर्वंश-
नीयतया वाक्यभिन्नातिव्याप्यप्रसक्तेर्वाक्यपदोपादानमनर्थकमित्या-
शङ्क्या वाक्यपदस्यैव न्यायावयवत्वार्थकतामाह वाक्यत्वमिति ।

गन्धादित्यादावव्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयकेतीति । पूर्वोप-
दर्शितार्थकमिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयताबहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः ।
अभावहेतुकेति । वन्धभावादिहेतुकेत्यर्थः । तत्र यो यो धूमवान् स स
बहिर्भावातिव्याप्यकारकोदाहरणस्य लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः । भाव-
हेतुकस्य व्यतिरेकिणोऽप्युदाहरणस्य हेत्वभावत्वेनैव व्यतिरेकबोध-
कतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भवः, एवमभावहेतुकस्याप्यन्वय्युदा-

हरणस्य न तथात्वसम्भव इत्यभाषहेतुकव्यतिरेकित्वानुधावनम् ।

लिङ्गि साध्यमिति । लिङ्गमस्यास्तीति व्युत्पत्त्या लिङ्गिपदस्य लिङ्गतानिरूपकत्वार्थकत्वादिति भावः । वक्ष्यमाणादाहरणे साध्यविषयकत्वसत्त्वादतिव्याप्तराह तद्वद्विशेष्यकमिति । तद्वद्विशेष्यकं तद्वन्मुख्यविशेष्यकम् । निःस्नेहत्वं-स्नेहत्वशून्यत्वम्, स्नेह एव तद्वेतुत्वे उदाहरणस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वानुधावनम् तच्च भाषप्रतियोगिकतयाऽतिरिक्तमिति हृदयम् । जलत्वसन्वेहदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वमपि सन्दिग्धमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुतयोपन्यासो न सम्भवतीति प्रथमसाध्ये तदुपेक्षितम् । उत्पत्तिकाले जलस्यापि निःस्नेहतया द्रव्यत्वसाध्यकजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकस्थलान्तरमनुसृतम् । अत्रोक्तयुक्त्या जलत्वसाध्योपेक्षा ।

यत्तु जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वमपि लाघवाज्जलत्वस्वरूपमेवेति जलत्वस्य साध्यत्वे उदाहरणजन्यबोधस्य साध्यविषयकस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति द्रव्यत्वसाध्यकानुधावनमिति । तन्न । जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्वरूपत्वे यन्न द्रव्यं तज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहरणस्याप्यन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकतया लिङ्गविषयकत्वेनासङ्गतः ।

पूर्ववद्व्याप्त्याविषयकस्य लिङ्गाविषयकत्वपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र लिङ्गाविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह लिङ्गंति । पूर्वोक्तेति । उक्तानुगतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । हेतुवारणायेति । इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः । प्रकृतेति । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वविषयतानां भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छेदकादिरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति विशिष्टविषयताबहिर्भावनिवेशः । तादृशविषयताबाहेर्भावः पूर्ववन्निर्वाच्यः । न च तादृशविषयताबहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवारणसम्भवे साध्यांशवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयताभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावेत्यन्तेन विवक्षिततया दर्शितहेतौ तादृशसाध्यविषयताभिन्नेहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य वारकतया तत्सार्थक्यात् भेदप्रतियोगिकोटौ निविष्टस्य साध्यांशस्य चाखण्डा-

भावघटतया ऽवैयर्थ्यात् । यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकाविशिष्टहेतु-
विशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयताया अप्रसिद्धिस्तत्र बहि-
र्भूतान्तमनुपादेयमेव शब्दक्यस्यानपेक्षितत्वादिति नाव्याप्तः । तादृ-
शविषयतान्तर्भूतत्वसाध्यत्वोभयाभाव एव वा बहिर्भावेनेत्यन्ता-
र्थः । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वानां निवेशस्य प्रयोजनं क्रमेण दर्शयति
तेनेति तत्त्वेनेति । हेतुत्वेन हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः । हेतुहेतुत्वयोस्तादा-
त्म्येन साध्यत्वं बोध्यम् । हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रमी-
यमाणत्वरूपप्रकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया हेतुजन्यबो-
ध्यस्य साध्यविषयकत्वमक्षतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टानिरूपित-
विषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविशेष्यताबहिर्भावनिवेशव्या-
वृत्तिसङ्गतिः । न च हेतुविषयताबहिर्भावनिवेशापेक्षया साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव लाघवेनाच्चतमिति वा-
च्यम् । विशिष्टविषयताबहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयताबहिर्भावस्य
स्वातन्त्र्येण निवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेत्वंशानिवेश एव
हेतुतावच्छेदकविषयत्वहेतुत्वविषयतयोर्वहिर्भावस्य पृथक् निवेशनी-
यतया गौरवात्, हेतुतावच्छेदकादिप्राविष्टसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्तेश्च ।
हेत्वंशमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेश्यतया विशिष्टनिवेशेनैव तन्नि-
वेशात् । एवं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेत्वंशनिवेशप्र-
योजनसम्भवादयं हेतुरित्युपलक्षणपरं बोध्यम् ।

लिङ्गविषयकस्य पूर्ववत्साध्यवद्विशेष्यकार्यकत्वोपगमे बहिमान्
बहिसामप्रामत्वात् अयं हेतुः तत्त्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यनयोः अति-
प्रसङ्गवारणसंभवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यर्थस्य तादात्म्य-
सम्बन्धेन साध्यतायां साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थ-
कत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्ब-
न्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकजनकतात्वावच्छिन्नपक्षकस्थले च हेता-
वतिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । लिङ्गविषयतायां
पूर्वोपदर्शितविषयताबहिर्भावनिवेशेन लिङ्गपदस्य धर्मपरतां विनैव
लिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिं लिङ्गपदविषयपदयोः साध्यवद्वि-
शेष्यपरतां विनैव दर्शितव्यातिरेक्युदाहरणाऽतिव्याप्तिं प्रकारान्तरेण
वारयतां मतमुपन्यस्य दूषयति लिङ्गेति । निगमनस्योदाहरणस्य
च वारणाय नियतान्तर्ह्यमवयवतावच्छेदकविशेषणम्, प्रतिज्ञात्वोदाह-

रणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वसमानाधिकरणतया अस-
म्भवातिप्रसङ्गासम्भवात् सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्योभयत्र नियतत्व-
प्रवेशनम् । उदाहरणविशेषत्वमादायातिप्रसङ्गवारणायवच्छेदकत्वा-
न्तम् । आदिपदात्पञ्चमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गविषयकज्ञानजनक-
त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वादिपरिग्रहः । रूपान्तरेति । यद्यपि निरुक्त-
स्यापि रूपस्यापरिचयादन्तरपदमनर्थकम्, तथाप्यात्माश्रयभयं त-
थाविधरूपान्तरपरिचयोऽपेक्षणीयः । तच्च रूपमनुमित्यन्यूनानति-
रिक्तविषयकशाब्दधीजनकवाक्यत्वादिकमेव, तथाच तस्यैव तद्वट-
कस्य लक्षणत्वसम्भवाद्यर्थविशेषणता । न च तस्य विशेष्याघटकत्वा-
न्न व्यर्थविशेषणतेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वहेतुत्वसाधारणस्यावयवताव-
च्छेदकत्वस्य दुर्बलतया विशिष्य तन्निवेशस्यावश्यकत्वादित्येतल्ला-
भयान्तरपदम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिन्नं प्रतिज्ञात्वं यद्यवच्छेद-
कत्वेन निविश्यते तदा तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनियतत्वासम्भवा-
दप्रसिद्धिः । यदि च साध्यादिभेदेन भिन्नं तत्तदा यादृशसाध्यप-
क्षकप्रतिज्ञायां प्रकृतलिङ्गबोधकत्वं नियतं तत्राव्याप्तिरित्यपि दूष-
णं बोध्यम् ॥

इति गादाध्यायमययवग्रन्थे प्रतिज्ञालक्षणम् ।

साध्यानिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां साधनता-
व्यञ्जकविभक्तिमाल्लिङ्गवचनमेवोचितम्, अन्यथाऽनाका-
ङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरि-
ति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्व-
श्चानुमितिकरणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञान-
जनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छ-
ब्दत्वम् ।

(दी०) अनुमितीत्यादि । जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् ।
निगमनवारणाय साध्याविषयकेत्यादि । साध्याविषयत्वञ्च प्रकृ-
तहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेन पू-
र्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा तेन
पूर्वोपदर्शितहेतौ नाव्याप्तिः । इदं न दण्डाज्जातं दण्डसंयोगा-
जन्यद्रव्यत्वात् अयं न धूमादालोकवान् आर्देन्धनशून्यत्वादि-
त्यादौ व्यतिरेकपुदाहरणस्य हेतुत्वपक्षकसाध्यान्वितस्वार्थबो-
धकेदम्पदशालिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति ।
तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वयबोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्ति-
मत्त्वम् । हेत्विति सम्पातायातम् ।

यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया
अभावस्य साध्यत्वं हेतुत्वञ्च सिपाध्याविषया च न्यायप्रयोग-
स्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि
व्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते, तदावयवान्तरोपस्थिता-
र्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं वक्तव्यम् । उदाहरणान्यत्वेन
वा विशेषणीयम् ।

कोचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनिय-
तावयवतावच्छेदकरूपत्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) निगमनवारणायेति । प्रतिज्ञोदाहरणोपनयनविशेषाणां विवक्षणीयहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषणेन वारणसम्भवाच्च तदुक्तम् । ननु साध्याविषयकबोधजनकत्वनिवेशे वह्निमान्वह्निसामग्रीमत्त्वादित्याद्युक्तहेतावव्याप्तिरत आह साध्याविषयकत्वं चेति । बहिर्भावेणेति । विवक्षणीयमिति शेषः । साध्यांशोपादानं हेतुविभक्तिमत्स्वदलसार्थक्याय । एतत्कल्पे तादृशसाध्याविषयकत्वप्रातयोगिकोटौ साध्यांशमुपादाय दलान्तरोपादानं 'प्रक्षालनाद्धी'त्यादिन्यायेन सन्दर्भविरुद्धमतः कल्पान्तरमाश्रयते पूर्व्वेति । तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमने मत्स्वार्थांशे एव साध्यांशस्य विशेषणतयाऽतिव्याप्तिरतः साक्षात्परम्परासाधारणेति । तथाच तत्रापि परम्परया साध्यस्य पक्षविशेषणत्वान्न दोषः ।

हेतुत्वं प्रमेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादिसाध्यके हेत्यवयवेऽध्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतसाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वादतः पूर्व्वोपदर्शितेति । प्रकृतपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे यादृशं पक्षांशे साध्यस्य विशेषणत्वं तादृशेत्यर्थः । तच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाद्यवच्छिन्नं साक्षात्पक्षनिरूपितं पक्षांशेऽभेदादिसम्बन्धेन विशेषणतापन्नसम्बन्धादिनिरूपितं च, तादृशविशेषणतात्मकसाध्यविषयताशून्यत्वं समुदितार्थः । अयं वह्निमान् वह्निमदवृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादौ हेतावव्याप्तिवारणाय प्रकृतं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् । न चैवमनुपपन्नपक्षे निगमनजन्यबोधे साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वादतिव्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् । अननुपपन्नपक्षे पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नत्वरूपं पक्षविशेषणतापन्नत्वं यदि निवेदयते तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविवक्षणेऽपि तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनादावतिव्याप्तेरशक्यपरिहारतया एतत्कल्पस्यानुपपन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् ।

अयं धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादौ यो धूमवान्स वह्निमानित्यादेर्व्यतिरेक्युदाहरणस्य यथाश्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेशनापि वारणसम्भवाद्विवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य व्यावृत्तिस्थलमाह इदमिति । उदाहरणस्य साध्याविषयकत्वरक्षणायाभावसाध्यकानुधावनम् । हेतुविभक्तिपदस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमोदाहरणे नाति-

व्याप्तिः-तत्र जनिधात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोज्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वात्
अतः स्थलान्तरमाह अयमिति । व्यतिरेक्युदाहरणस्येति । यद्-
ण्डाज्जातं तद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाभाववत् यो धूमादालोकवान्
स आर्द्रन्धनवानित्याकारकस्येति शेषः । साध्याविषयकत्वरक्षायै
व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनम् । यद्यप्यन्वयुदाहरणस्य साध्यविषय-
कत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्त-
दवस्थैव द्वितीयकल्पे तथापि प्रथमकल्पेऽपि व्यावृत्तिघटनतयाभाव-
साध्यकव्यतिरेक्यनुसरणम् । तत्र तादृशदाहरणस्य साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपदशालित्वनिवेशनेनैव चारणसम्भवात् । तादृश-
विभक्तिपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षेति । साध्या-
न्वितेति । निगमनोपस्थाप्यसाध्यान्वितेत्यर्थः । विशेषणतया
साध्यान्वितस्याविवक्षणादिति भावः । न चोपनये व्याप्तिघटक-
तया साध्यविषयकत्वसत्त्वात्तातिव्याप्तिः प्रसज्यते अनुपङ्गुपक्षे
निगमनोपस्थाप्यसाध्येन सममिदं पदार्थस्य हेतुत्वस्यानन्वयाद्वावृ-
त्तिदानस्याननुपङ्गुपक्षाभिप्रायकतयाऽननुपङ्गुपक्षे च निरुक्तविषय-
ताबहिर्भूतसाध्यविषयताशून्यत्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उ-
पनयपदस्य इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्वेत्याकारकाभाव-
साध्यकव्यतिरेक्युपनयपरत्वात् ।

प्रकृतसाध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थभानप्रयोजकाकांक्षादि-
मद्देतुविभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । उपदर्शितस्थले धूमज्ञानज्ञाप्यालोका-
भावादिरूपसाध्यांशे पञ्चम्यर्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरिति भावः

नन्वेवं हेतुपदमनर्थकं साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हे-
त्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकतानियमेनातिप्रसङ्गानवकाशात् न च
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे ज्ञानादिसाध्यके य इच्छ-
ति स जानातीत्युदाहरणे ज्ञानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकाख्यात-
विभक्तिशालिनि विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते प्रमेयत्वादिपक्षक-
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमावि-
भक्तिशालिनि चातिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति
वाच्यम् । पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादा-
नेऽपि (यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा धूमाद्वह्निमन्महानस-

मिति) दर्शितसदृष्टान्तोदाहरणातिव्याप्तेर्वारणायोपदर्शितसाक्षात्पर-
म्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वस्या-
वश्यं निवेशनीयतया तादृशोदाहरणोपनययोस्तथाविधसा-
ध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत
आह हेत्वितितीति । इदमुपलक्षणम् । पक्षविशेषणतया सा-
ध्याविषयकत्वनिवेशकल्पे विभक्तिमत्त्वमपि नोपादेयम्-तत्कल्पस्या-
नुपपन्नपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवाक्यताविरहेण
साध्यान्वितस्वार्थबोधजनकपदशालित्वाभावादुपदर्शितविभक्तिपदव्या-
वृत्तेरनुपपन्नपक्षेऽसङ्गतस्तेतत्कल्पे व्यावृत्त्यभावादिति केचित् ।

वस्तुतोऽनुपपन्नपक्षेऽपि उपनयस्थस्यैव पक्षबोधकेदंपदस्य निग-
मनघटकीभूतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकतया तादृशबोधे च प्रयोजना-
न्तरविरहेण स्वजन्यत्वानिवेशादुपनये विभक्तिपदव्यावृत्तिः सम्भ-
वतीत्यवधेयम् ।

ननु प्रथमसाध्याविषयकत्वनिर्वचनपक्षे पर्वतः पर्वताभिन्नत्वप्र-
कारकज्ञानाभाववान् तादृशज्ञानाभावात् यः पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते
स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभावादुप-
पन्नं ज्ञानमित्यादौ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
साध्यकहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः । तत्र हेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूताया एव साध्यविषयतायाः
सत्त्वात् साध्याभूततादृशभावान्वितस्वार्थबोधकपञ्चमीविभक्तिमत्त्वा-
च्च, प्रथमकल्पे साध्ये पक्षविशेषणतापन्नत्वानिवेशात् दृष्टान्तो-
पस्थाप्यस्य तादृशसाध्यस्य पक्षानान्वितस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत
आह यदि चेति । सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य सविवादतया
यदि चेत्युक्तम्, तस्य च इत्युच्यत इत्यनेनान्वयः । समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे ज्ञानस्य समवायेन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनिधि-
करणतया न व्यतिरेकदृष्टान्तत्वसम्भव इति विशेष्यतयेत्युक्तम् । अ-
त एव महानसत्त्वप्रकारकज्ञानाभाव उपेक्षितः विशेष्यतयापि ज्ञान-
स्य तादृशज्ञानवत्त्वाभावात् । साध्यस्य हेतुतायामेव हेतुत्वविशेष-
णतापन्नतथाविधसाध्यविषयतायाः हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवि-
षयितान्तर्भावः सम्भवतीति तदादरः । ज्ञानाभावादुपपन्नमिति । अ-
संसर्गाग्रहविषया तादृशज्ञानाभावस्य पर्वतत्वप्रकारकज्ञानोत्पाद-

कत्वं बोध्यम् । व्यतिरेकिपर्वतानुधावनं विशिष्टविषयताबहिर्भूतसा-
ध्यविषयत्वाभावातिर्वाहाय । प्रकृतसाध्ये विशेषणतयाऽन्विता यः
स्वार्थस्तद्वोधकत्वं च दर्शितहेतुत्वपक्षकोपनयस्थेदंपदस्य नास्ती-
ति तद्विवक्षणे विभक्तिपदवैयर्थ्यमिति विशेष्यविशेषणसाधारणमे-
वान्वितत्वं निवेशनीयमित्युक्तोदाहरणबोधे पञ्चम्यर्थस्य साध्य-
विशेष्यत्वेऽप्यतिप्रसङ्ग एवेत्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरेति । स्वभिन्नावयवघटकपदजन्योपस्थितिसहकारेण
वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । तेन तादृशसा-
ध्यस्य प्रतिज्ञायवयवघटकपदोपस्थापितत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न चै-
वमनुपङ्गुपक्षे साध्याविषयकत्वविशेषणमनर्थकं निगमनस्य तत्पक्षे
उपनयनैकवाक्यताविरहेण स्वाघटकपदोपस्थापितार्थान्वितार्थबोधक-
विभक्तिमत्त्वाभावात् व्यावृत्त्यसङ्गतेरिति वाच्यम् । चैत्रः पचति पा-
ककृत्तिसामग्रीमत्त्वादित्यादौ पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायां हेतव-
यवस्थपञ्चम्युपस्थाप्यहेतुत्वान्वितस्वार्थबोधकख्यातविभक्तिमत्त्वाद्-
तिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात्, प्रथमरी-
त्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनस्याननुपङ्गुपक्ष इवानुपङ्गुपक्षेऽपिसम्भ-
वात्, अननुपङ्गुपक्षे एवेयं विवक्षा, अनुपङ्गुपक्षे तूदाहरणान्यविशेषणे-
नानुपदमुक्तादाहरणं वारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्यघटितार्थबोधकोक्तेहेतावव्याप्ति हेतुविभक्तिमदुक्तोदाहर-
णेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण वार्यतां मतमाह केचित्स्विति । नि-
गमने हेतुविभक्तिनैयत्यात्तत्वातिव्याप्तिवारणायनियतान्तम् । हेतुत्व-
स्यापि साध्यबोधकोक्तेहेतुवृत्तितयाऽसम्भव इति असामानाधिक-
रण्यमुपेक्ष्यानियतत्वानुधावनम् । उदाहरणोपनययोः साध्याविषयक-
बोधजनकयोरपि सम्भवोदाहरणोपनयसामान्यवारणाय नियता-
न्तम् । हेतुविभक्तिमद्वर्शितोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्तिमत्त्वमु-
पादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदत्वनिवेशेनैवानतिप्रसङ्गात् । हेतुत्वप्रति-
पादकपदत्वनिवेशेनैयत्यर्थप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वनैयत्ययोर्वैकल्पिकमुपा-
दानम् वा । तत्र च द्वितीयकल्पे विशेषणविभक्त्येतिरर्थकत्वाभिप्रायेण
उदाहरणविशेषत्वमादाय उक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणायवयवताव-
च्छेदकति । तच्चिन्त्यमिति । चिन्तावाञ्छं पूर्ववत् ।

(चि०) हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्ग्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्राक्यत्वं वा ।

(दी०) हेतुत्वप्रतिपादकेति । विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति । तस्मादितरभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डाद्वह्निर्धूमादित्यादिका तु न प्रतिज्ञा तदवृत्तेरतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदायविरोधाच्च तेन तत्रत्यानिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः ।

उदाहरणेति । कचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वाभावापत्तिः । अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति । उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भं वैयर्थ्यात् ।

साध्याविषयेत्यादि । अयं न दण्डादण्डमयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषणवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

हेत्विति हेतुत्वबोधकार्यकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् । उपनयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः । एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात् । कस्यचिच्चतिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं पूर्ववत् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वं बोध्यम्, तेन निर-

र्थकतसिलन्तवह्निप्रमाण इत्यादौ नाव्याप्तिः । पञ्चम्यादेस्तसिला-
द्यादेशवादिनां नये तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि ।

केचित्तु हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वम्, पु-
नर्वत्साध्याविषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्षेण प्रकृतहेतुत्व-
विशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वम्, साध्यञ्चेद न विवक्षितं वैय-
र्थ्यादिसाहुः ।

(गा०) यथाश्रुतप्रकृतद्वितीयलक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतया-
ऽन्यथा व्याचष्टे विभक्त्यर्थेति । विभक्तिजन्यहेतुत्वोपास्थितद्वारा हेतु-
त्वमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः तेन हेतुत्वे
विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेऽपि न क्षतिः । निगमनवा-
रणायेति । तत्र तिङ्र्थस्य विशेष्यत्वादिति भावः । विशेष्यत्वेति ।
हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवेशने
तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादिपक्षकनिरूपकतासंस-
र्गकदण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्यायान्तर्गते तस्माद्दण्डादित्याकारक-
निगमनेऽननुपपन्नपक्षे विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकेऽतिव्याप्तिरत-
आह घटो दण्डादिति । ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव प्रकृते निवेशनीय-
तया जनकत्वरूपहेतुत्वसाध्यकप्रथमस्थले नातिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो
वह्निपक्षकधूमनिष्ठज्ञापकतासाध्यकस्थलान्तरानुसरणम् । तदवृत्तेरि-
ति । तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमा-
दिति भावः । तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मव्यापकत्वसत्त्वादाह अतदा-
त्मन इति । ज्ञाप्यताया एव नवीनमते पञ्चम्यर्थतया ज्ञाप्यत्वसाध्य-
कतादृशप्रतिज्ञा सम्भवत्येव, तथा चासम्भववारणाय लक्षणस्थहे-
तुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विवक्षणीयतया तत्रत्य-
निगमनेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यामित्याशङ्क्याह सन्दर्भविरोधाच्चेति ।

न्यायानन्तर्गतस्य धूमादित्यादिभागस्य उदाहरणप्रयोजक-
जिज्ञासोपधायकत्वविरहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायतिव्याप्तिं प्र-
सज्य न्यायावयवत्वदलं सार्थकीचिकीर्णुर्जनकतापदस्य स्वरूपयो-
ग्यतापरत्वं स्फुटयति कचिदिति । अभ्युपेत्य फलोपधाननिषेधेऽपि

न्यायावयवत्वनिवेशनमावश्यकमित्याह उदाहरणत्वं चेति । वैयर्थ्यात्-प्रयोजनान्तराभावात् । तथाच यत्रोदाहरणान्तमेव प्रयुक्तं त-
त्राप्युदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपधानसम्भवेनातिव्याप्तिवारणाय
न्यायावयवत्वनिवेशनं जनकपदस्य फलोपधानपरत्वेऽप्यावश्यकमि-
ति भावः ।

चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिज्ञानिगमनयोः साध्याविषयकत्वविशे-
षणव्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्ततद्विशेषे त-
द्यावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिज्ञायाः संप्र-
दायविरुद्धत्वं प्रागभिहितमित्यभावसाध्यकानुधावनम् । वह्निमान्
वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादौ यथाश्रुताव्याप्तेराह व्याख्यातार्थकमिति ।
हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यादिनेत्यादिः । उपनयविशेषेति । साध्या-
विषयकबोधजनकाभावसाध्यकव्यतिरेक्युपनयेत्यर्थः । उदाहरणस्य
पञ्चम्यन्तस्यापि सम्भवात्तद्वारणाय उदाहरणन्यत्वस्य निवेशनीय-
तया तत् एवोदाहरणसामान्यवारणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुधावनम् ।
धूमादालोकाभावादिसाध्यके धूमादालोकव्यापकाभावप्रतियोगिमा-
नयमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया तत्पदसार्थक्यं बोध्यम् ।

उपनयस्य कस्यचिदपि पञ्चम्यन्तत्वासम्भवाद्धेतुपदवैयर्थ्यमा-
शङ्क्याह हेतुत्वबोधकार्यकमिति । तादृशार्थकहेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य
च वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थः । तथाच हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्त-
त्वं पृथक् निवेद्य लक्षणद्वयं करणीयमित्यर्थः ।

नन्वेवं प्रथमलक्षणे हेतुत्वपक्षके तद्वोधकेदंपदान्तोपनयेतिव्या-
प्तिरित्यत आह उपनयस्य चेति । श्रूयमाणविभक्त्यन्तत्वाभावादनुस-
न्धीयमानेति । तथाच तस्या हेतुत्वबोधकत्वाभावादेव नातिव्या-
प्तिरिति भावः ।

ननु द्वितीयलक्षणे इदं द्रव्यसमवेतं गुणत्वादित्यादौ यथा दण्डा-
दित्यादिस्वपरपञ्चम्यन्तपदघटितदृष्टान्तशालिनि उदाहरणे द्वितीयरी-
त्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनपक्षे गुणत्वाभावसाध्यके तादृशव्यतिरे-
कदृष्टान्तशालिन्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्यत आह एवमिति । दृष्टान्तस्ये-
त्यत्रानुसन्धीयमाना प्रथमैवान्त इत्यनुपपद्यते । अन्वयायोगादिति । प्र-
थमान्तत्वं विना समानविभक्तिकत्वाभावेन तादृशशाब्दे प्रथमान्तप-
दोपस्थाप्यसाध्याभावसाधनाभाववद्भेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः ।

नन्वेवमपि अयं घटो न दण्डाजन्यत्वात् यो घटः स दण्डादि-
त्यादाबुदाहरणे लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्बुवारैव साध्याविषयकबोधजन-
कत्वात्पञ्चम्यन्तत्वाच्चेत्यत आह कस्याचिदिति । पूर्ववदिति । अव-
यवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्वयोरन्यतर-
विशेषणेत्यर्थः । ननु पञ्चम्यास्तसिलित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्य-
न्ततापक्षे पर्वतो वह्निमान् वह्निप्रमात इत्यादिहेत्ववयवस्य तसिलन्तस्य
हेतुपञ्चम्यन्तताविरहादव्याप्तिरित्यत आह अत्र चेति । हेतुपञ्च-
म्यन्तत्वमिति । हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं चेत्यर्थः । अर्थवद्भाग-
स्येति । ऋषयःकार्थवद्भागपूर्वत्वाभाववद्धेतुत्वबोधकादिघटितत्वमेव
तदन्तत्वमिह विवक्षितमिति भावः । अर्थवत्त्वं आकांक्षानिर्वाहकत्वम् ।
तसिलं विनापि तत्पूर्वपञ्चम्यैव प्रकृतान्वयबोधोपयिकाकांक्षानिर्वा-
हान्न तसिलादेराकांक्षानिर्वाहकत्वं, न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तत् त-
सिलादेरवाचकत्वेऽपि तदघटकप्रत्येकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्ष-
रकोशेन समस्तवर्णानां वाचकताबोधनात् । उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य
पष्ठ्यन्तत्वमपि सम्भवतीत्यभिप्रायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थ-
यति पञ्चम्यादेरिति । नानुपपत्तीति । तथासति तसिल एव हेतुत्व-
प्रतिपादकत्वान् पञ्चमीत्वाच्चेति भावः ।

तसिलादेः पञ्चम्यनादेशतापक्षे उक्तहेतावव्याप्तिवारणाय पञ्च-
म्या अन्तत्वमविवक्षतां मतमाह केचिच्चिति । हेतुत्वप्रतिपादकपद-
शालित्वमिति । तथाच पञ्चम्यन्तत्वानिवेशात्तसिलः पञ्चम्यनादेशता-
पक्षेऽपि न तदन्तहेतावव्याप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्वप्रतिपादकपद-
स्यान्तत्वाविवक्षणे दर्शितव्यतिरेक्युपनयेऽतिव्याप्तितादवस्थमि-
त्यत आह पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकतादशपदशा-
लित्वरूपमित्यर्थः । एवञ्च प्रथमलक्षणे तादृशस्वार्थबोधकविभक्ति-
शालित्वं साध्याविषयकधीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयताबहि-
र्भूतसाध्यविषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निविष्टम् । अत्र च तादृशहेतु-
त्वप्रतिपादकशालित्वं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वं च निर्वक्ष्यमाण-
मन्यविधं प्रविष्टमिति भेद इत्यवध्यम् । पर्वतो वह्निमानित्यादिन्यायान्त-
र्गतप्रतिज्ञादेः निर्वाच्यसाध्याविषयकज्ञानजनकताशालिनो वारणाय
हेतुत्वप्रतिपादकपदोपादानम् वह्नेर्द्रव्यत्ववान् वह्निमान् हेतुत्वं प्रमेयमि-
त्यादिप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणतया साध्यान्वितत्व-

निवेशेनेऽपि सुन्दरवह्निमन्सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय तदावश्यकत्वम् । न चैवमप्यालोकाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि विवक्षणीयप्रकृत-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानज-
नकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्थकत्वात् ।

यथाश्रुतं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वम् अयं वह्निमान् वह्निसामग्री-
मत्वादित्यादिन्यायस्थलेहेत्ववयवेऽव्यापकं पूर्वनिरुक्ततन्निवेशे च सा-
ध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वे विशेषणे हेतुत्वप्रति-
पादकेत्यस्य वैयर्थ्यम् प्रतिज्ञायां निरुक्तसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वाभा-
वादेव वारणादतः साध्याविषयकज्ञानजनकत्वमन्यथा निर्वक्ति सा-
ध्येति । एवञ्च पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायाः साध्यविषयकधीजन-
कत्वेऽपि इतरनैरपेक्ष्येण हेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया सा-
ध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपादकत्वं पदविशेषणमर्थ-
वद्भवति हेत्ववयवस्यापि प्रतिज्ञासहकारेण हेतुत्वविशिष्टसाध्यवि-
षयकज्ञानजनकतयाऽसम्भववारणाय इतरनैरपेक्ष्येणेति । स्वाघट-
कपदासहकारेणेत्यर्थकम् अजनकेत्यस्य प्रतियोगिनि विशेषणमात्रा-
च्च स्वेतरावयवाजन्यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकं यत्तद-
न्यत्वमिति समुदितार्थः । अथ जनकपदस्य जनकतावच्छेदकधर्मप-
र्याप्त्याश्रयपरत्वेनैव हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञासहकारेण तादृश-
बोधजनकत्वेऽपि तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयसमुदायभेदस्याक्षततया
इतरनैरपेक्ष्याप्रवेशेऽपि लक्षणसमन्वय इति चेत्, तर्हि तादृशप-
र्याप्तिनिवेशलाभायैव तदभिधानम् । अयं धूमाद्वह्निमान् धूमाद्वह्निम-
तोऽन्यत्रावर्तमानधर्मादित्यादिहेतौ धूमनिष्ठहेतुविशिष्टसाध्यवि-
षयकज्ञानजनकस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशिष्टेत्यर्थकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमित-
राविशेषणतयाऽवगाहिन एव ज्ञानस्य इतरनिरपेक्षहेतुवाक्येन जन-
नात्तादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानसामान्याजनकत्वस्यैव सकलहेत्ववयव-
साधारण्यात् साध्यांशोपादानमनर्थकमिति तत्परित्यजति साध्यं चे-
ति । अत्र च साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेऽपि हेतुत्वपक्षकव्यति-
रेक्युपपत्तये साध्यात्वितस्वार्थबोधे स्वजन्यत्वनिवेशेऽनुपपक्षे सा-

ध्यान्वितपक्षबोधस्योपनयाजन्यतया तद्वारणेप्यननुपङ्गपक्षे निग-
मनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतुत्वबोधकदंष्ट्रपदशालिन्यतिव्याप्तिः । न
च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वनि-
वेशान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वाभावनिष्ठं हेतुत्वं सास्नाभा-
ववत् गोत्वाभावादित्यादिन्यायान्तर्गतेपनये तथाप्यतिव्याप्तिवारणा-
सम्भवादनुपङ्गपक्षेप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञायामतिव्याप्तेश्च विशेषण-
तया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेद्य तद्वारणं साध्यान्वितस्यत्र
साध्यांशवैयर्थ्यम् । अनुपङ्गपक्षेप्युपनयस्थेदंपदार्थस्य कुत्रापि विशे-
षणताविरहात् (पदान्तरोपस्थापितेन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विशेषितहे-
तुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं निवेद्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षप्रतिज्ञोपनय-
यावारेणोऽपि) प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वं निवेद्येनै-
वोपपत्तौ नञव्यत्यासस्य इतरनैरपक्ष्येणेत्यभिधानस्य चार्किक्षत्क-
रत्वमित्यस्वरसः ॥

(चि०) पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्य-
त्वं वा, हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् । अन्यथा लिङ्गस्याहे-
तुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।

अनुमितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादिति शब्दजन्य-
ज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजन-
कवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्यै । जातिं विना केन रूपेण
ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यप्रक्षेपजन्यत्वापि
जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे । अन्व-
यव्याप्त्याभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहे-
तुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्वयावयवत्वमन्वविहेतु-
त्वम् । एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्याभिधायकपदप्रक्षेपादु-
प्यतिरेकिहेतुत्वम् । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षा-
प्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् ।

यद्वा पक्षसपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्व-

यदतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसङ्केतुवचनं केवलान्वयि ।

यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्द-ज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वय-साध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणादतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मतुषो व्यर्थत्वात् ।

(दी०) पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वं-अवयवत्वम् । हेतुत्वादौ पञ्चमी लाक्षणिकी । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ लाघवेनावधित्वे अवधिमत्त्वे वा शक्तत्वात् । द्रव्यनिष्ठमवधित्वमिव विभागनिष्ठमवधिमत्वमपि सम्बन्धविशेषः । स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् । तत्सम्बन्धाग्रहे च व्यवहारः शक्तिभ्रमात् ।

वृक्षादपैति पतति इत्यादौ लाघवादिभागे शक्तिस्तज्जनकत्वञ्च क्रियायाः सम्बन्धमय्यादया भासत इत्यपि वदन्ति । अतो निगमनेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात् । पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्रीमान् वा तस्मादित्यादिकन्तु न न्यायप्रयोगः सम्प्रदायविरोधात् इति वदन्ति ।

(गा०) पञ्चम्या लाक्षणिकत्वं व्यवस्थाप्य तद्वत्त्वेन निगमने प्रतिव्याप्तिं प्रसज्यन् पञ्चम्यन्तपदं सार्थकयति हेतुत्वादाविति । हेतुत्वं-जनकत्वम्, आदिना ज्ञापकत्वपरिग्रहः । जनकत्वोपादानं दृष्टान्तविधया । गुरुशरीरं तत्क्रियानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागश्रयत्वरूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविधया आदिपदग्राह्यम् । हेतुत्वं ज्ञापकत्वमेव । तर्हि कुत्र तच्छाक्तमित्यपेक्षायामाह वृक्षादिति । इत्यादौ-इत्यादिवाक्यस्थपञ्चमीप्रतिपाद्ये । विनिगमनाविरहं निराकरोति

लाघवेनेति । वृक्षादिनिष्ठावधित्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विभागेऽन्वयसम्भवेऽपि न वृक्षादित्यादौ वृक्षादिनिष्ठाया अवधितायाः आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृक्षाद्यवधिकविभागेऽपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गमिया बोधोपगमासम्भवात् वृत्त्यनियामकरूपकतासम्बन्धस्य चाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विभागनिष्ठं वृक्षादिनिरूपितमवधिमस्त्वमेव पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति नव्यमतानुसारेणाह अवधिमस्त्वे वेति । नन्ववधिमस्त्वमवाधतानिरूपकत्वमेव तत्र वृक्षादेरवधितायामेवान्वयस्योपगन्तव्यतया एकदेशान्वयः, निरूपकत्वं च तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमिति ज्ञापकत्वापेक्षया गौरवं चेत्यत आह द्रव्यनिष्ठमिति । सम्बन्धविशेषः—अवधिमन्निष्ठो अवधिनिरूपितः सम्बन्धविशेषः । अवधिमस्त्वमेव स्वरूपसम्बन्धविशेषः तन्निरूपकत्वमेवावधित्वमिति वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहादिति भावः । अन्यदेतदिति । अनतिरिक्तत्वेऽपि अवधितात्वादेरनुगमकधर्मस्यानुगतप्रतीत्यनुरोधेनावश्यकत्वात्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवादिति भावः । नन्ववधित्वादावैव पञ्चम्याः शक्तौ ज्ञापकत्वादाववधित्वादिसम्बन्धरूपवृत्त्यग्रहे पञ्चम्या ज्ञापकत्वग्रहासम्भवात्तत्प्रत्यायनेच्छया पञ्चमीप्रयोगो न स्यादित्यत आह तदिति । ज्ञापकत्वादाववधित्वादिसम्बन्धाग्रहे चेत्यर्थः । व्यवहारः—ज्ञापकत्वादिपरपञ्चमीप्रयोगः । शक्तिभ्रमात्-ज्ञापकत्वादौ शक्तिभ्रमात् । अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्ने शक्तिवादिनां मतमुपन्यस्यति वृक्षादिति । अपैतीति । अपैत्यर्थोऽपगमः स्पन्दमात्रं न तु विभागावच्छिन्नस्पन्दः, तर्हि त्यजितुल्यतया धात्वर्थतावच्छेदकविभागाश्रयतया वृक्षाद्यपादानस्य कर्मताप्रसङ्गात् । नाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः वृक्षाद्भूमिं प्रयातीतिवद्वृक्षाद्भूमिमपैतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । पततीत्यत्राधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः स्पन्दत्वावांतरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः । उभयत्र वृक्षादिनिष्ठविभाजनकत्वं पञ्चमीलभ्यमेवेति प्रवृत्तिनिमित्तलाघवाद्विभागे एव तस्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लब्धव्यम् ? तदन्तर्भावेन शक्तौ च न ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया लाघवमित्यत आह जनकत्वं चेति ।

अथ यत्नादेः स्वनिष्ठविभागानुकूलक्रियाभयत्वाद्विभागमात्रस्य

पञ्चम्यर्थत्वे स्वं स्वस्मात्पततीत्यादिप्रयोगः स्यादिति भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वसहित एव विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः स्वनिष्ठक्रियायाः
स्वनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्ववि-
रहासोक्तान्तिप्रसङ्ग इति क लाघवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वे लक्षणयैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्तरकल्पनात् तात्पर्यत-
शाच्छक्यत्वलक्ष्ययोगि गुणपदन्वयोपगमात् । लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वविरुद्धिरेव पञ्चम्या विभागावोधकत्वव्युत्पत्तेर्न वि-
भागमात्रतात्पर्येण स्वं स्वस्मात्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवल-
विभागे पूर्वपूर्वप्रयोगाभावादेवाप्रयोगः ।

वस्तुतो भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि वृक्षा-
त्पत्रं पततीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्वारः पत्रान्तरनिष्ठभे-
दमादाय ततः प्रत्येतदयस्य पत्रान्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति
पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्य पत्रक्रियायामन्वयात् । न च भेद एव प-
ञ्चम्यर्थः तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वाश्रयिणिविभागजनक-
त्वोभयसम्बन्धेन क्रियान्वयो वाच्य इति नोक्तान्तिप्रसङ्गः । तत्पत्रनि-
ष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयपत्रान्तरनिष्ठविभागजनकता-
याः तत्पत्रक्रियायामन्वयेन तस्या उभयसम्बन्धेन पत्रान्तरगन्वित-
भेदान्वयायोग्यत्वादिति वाच्यम् । पत्रान्तरगन्वितक्रियावच्छिन्नभेद-
स्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्वृक्षाश्रयवृक्षनिष्ठविभागजनकतायाः तत्क्रि-
यायां सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदस्योक्तोभयसम्बन्धेन तत्क्रियान्वययो-
ग्यताया अक्षतत्वात् अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् ।

अथ पत्रादित्यत्राधेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टो भेद उपतिष्ठते
विशिष्टस्यैव च स्वाश्रयानिष्ठविभागजनकत्वघटितोभयसम्बन्धेना-
न्वयः, विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टनिरूपितपरंपरासम्बन्धघटकं
पत्राधेयत्वविशिष्टस्यैव चाधेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टस्याप्यधिकरणं
विशेषणीभूतं पत्रमेव न तु वृक्षः, अतो नोक्तोभयसम्बन्धेन पत्रविशि-
ष्टभेदस्य तत्क्रियान्वययोग्यता भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वदलरक्षायै
स्वपदेन पत्रान्तरविशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात्, तदुपादाने तदाश्रय-
पत्रान्तरनिष्ठविभागजनकत्वस्य तत्क्रियायां घटयितुमशक्यत्वादिति
चेत् । तर्हि विभाग एव शक्तिरस्तु, तस्यैवाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टस्य आश्रयान्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतास-

मन्व्येन क्रियायामन्वय उपेयतां तावताभ्युक्तस्थले पत्र त्पत्रं पतती-
ति प्रयोगप्रसङ्गस्य वारणसम्भवात्, आश्रयतया यत्पत्रविशिष्टविभा-
गजनकत्वं तत्क्रियायास्तादृशविशिष्टाश्रयतत्पत्रनिष्ठमेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायामभावादित्यलमर्थोक्तम् ।

अत्र जनकतासम्बन्धस्य दुर्यानियामकतया पूर्ववदाकाशाप-
तति न वृक्षादित्यत्रानुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति
क लाघवमित्यस्वरसः ।

अत इति । निगमनस्थायतस्मादितिपञ्चम्या लाक्षणिकत्वात् ।
निगमनवारणायति शेषः । पञ्चम्यन्तेति । तथाच पञ्चमीपदस्य प-
ञ्चम्यन्तत्वाभावात्तादित्यत्रिरिति भावः । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत-
त्पदस्य तादृशधूमःशक्तिरूपधूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्वारैव नि-
गमनतादित्यमिरत आह तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न
धूमादिज्ञाने शक्तिविरह इत्यर्थः । तेन तत्पदशक्यधूमादिना तज्ज्ञा-
नस्य सम्बन्धसत्त्वाच्छक्तिज्ञानशून्यकाले शक्यसम्बन्धग्रहात् पदा-
न्तरस्येव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया अशक्यापलापत्वाच्च
तत्पदे लक्षणायास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवाद्त्वेऽपि न क्षतिः ।
लक्षणे च लाक्षणिकत्वं वाच्यार्थतात्पर्यराहित्यमतो निगमने तत्प-
दस्य तात्पर्यविपर्ययीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्य-
वधेयम् । शक्तौवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वात् धूमादि-
ज्ञानतात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया
आवश्यकत्वात् विशिष्टहेतुज्ञानस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

नन्वेवं तत्पदेन यत्र हेतुनिर्देशस्तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदा-
भावादित्यमिरित्यत आह पर्वत इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतु-
भूतधूमादेरप्रक्रान्तत्वाद्धेतोः प्रक्रान्ततारक्षायै वह्निसामग्रीमानिति ।
अत्र वह्निरूपहेतोः प्रक्रान्तत्वेन तत्पदेन स्फुटतरतत्परामर्शादिति भा-
वः । न च वह्निसामग्रीघटकतया हेतोर्वह्नेः प्रक्रान्तत्वेऽपि ज्ञानस्याप्रक्रा-
न्तत्वात्तत्पदेन बोधनासम्भवः वह्नौ चायोग्यतया न हेत्वर्थान्वयसम्भ-
व इति वाच्यम् । प्रमितवह्निसामग्रीमत्त्वादेः साध्यत्वेन वह्निज्ञाना-
देरपि प्रक्रान्तत्वेन पञ्चम्यर्थहेतुत्वान्वयोपपत्तेः । संप्रदायाननुरो-
धिनां तथा प्रयोगो दुर्वार एवेत्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यनेनास्वरसः
सूचितः ।

(दी०) यत्तु हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति । तत्र पञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ तत्र च लक्षणायां मानाभावात्, अतएवोक्तम्—‘आवृत्तौ सैव प्रतिज्ञेति’ । अतएव व्याचक्षते—‘यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यत्र हेतुत्वं यथासम्भवमुत्पादकत्वं ज्ञापकत्वञ्चेति’ । अतएव लोके किं वह्निमदिति प्रश्ने तद्गृहं वह्निमदित्युत्तरिते कुत इति जिज्ञासा धूमवत्त्वादित्युत्तरञ्च । नहि तत्र ज्ञाने प्रश्नः येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेत् । न वा परकीयभाविप्रश्नानुरोधात् अजिज्ञासिताभिधानम् । न वा कुत इति प्रश्ने ज्ञातमेतदित्यध्याहार्यं—मानाभावात् । दाहो दहनात् न जलात् जलं स्पर्शवत् रूपात् न गन्धान्नापि शब्दादित्यादौ नञ् अन्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः । एवञ्च हेतुमत्त्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । न च धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमाद्वाह्निमतः सधर्मापर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रतिज्ञायां पर्वतो धूमाद्वाह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चातिव्याप्तिः, प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदवयवत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वात्प्रतिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुपन्यस्य दूषयति यत्त्विति । अथ वा निगमनस्थवह्णादिपदस्य वह्णादिज्ञाने लाक्षणिकतया । तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्वं जन्यत्वं वाऽर्थः, तथाच पञ्चमीमादाय न निगमने व्यावृत्तिसङ्कतिः—अवधित्वादेरिव जनकत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि वाच्यत्वेन पञ्चम्या अलाक्षणिकत्वादिति वादिनो मतं दूषयति यत्त्विति । एवञ्चाग्रे जन्यत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणेवेत्युपसंहारः सङ्गच्छते । हेत्वन्वयानुरोधादिति । हेत्वर्थानुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकभाव एवार्थः न तु ज्ञाप्यज्ञापकभावः ‘हेतुर्ना करणं धाज’मिति कोशाद्धेतुकारणपदयोः प-

र्यायतास्थितौ ज्ञापकतार्थकतायाः हेतुपदस्य कोशादावदर्शनात्, तथा प्रतिज्ञास्थवह्वादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मुख्यार्थस्य वह्वादेः धूम-जन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणां विना पञ्चम्यन्तार्थान्वयानुपपत्तिः स्यादिति भावः । ज्ञानलक्षणा-वह्वादिज्ञानलक्षणा । एतत्पक्षे तस्य विषयता-सम्बन्ध एव मतुर्वर्थः । ज्ञानविषयतापर्यन्तमेव वा वह्वादिपदार्थ इति भावः । ज्ञापकत्व इति प्रकृत्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीनां सुवर्थतावादिप्राचीनमतेन । ज्ञाप्यत्वे वेति नव्यमतेन । तत्र-वह्वादिपदे । लक्षणायां-लक्षणानिर्वाहकतात्पर्ये । मानाभावादिति । जन्यजनकभावस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तल्लाक्षणीकताया आवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावेणोपपत्तौ उभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति भावः । न च सुविविभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणांनुशासनं विनापि तत्तल्लक्ष्यार्थं विभक्तेः साधुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थं पण्ड्याद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति कथमेतदिति घाच्यम् । हेताविति तृतीयायां धकसूत्रस्थहेतुपदस्य कारणज्ञापकोभयपरतया तदनुवृत्तिमता विभाषागुणेश्चिन्त्यामिति सूत्रेण ज्ञापकत्वेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टत्वात् । यद्यपि तत्र गुणपदं न वैशेषिकसिद्धगुणपरं पुण्याभावाच्च सुखी इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तिरिति पराश्रितपरं तत्, पराश्रितत्वं च साध्यवदधिकरणाश्रितत्वं, तथासति उक्तस्थले पुण्याभावादेः स्वप्रयोज्यसुखाद्यभावाश्रयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात् पञ्चम्युपपत्तेः, तथाच ज्ञानकारणतावादिमते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतुः साध्यवति समवायादिना वर्त्तते । तथापि विषयतयैव तत्र वृत्तिरिति नानुपपत्तिः । एवं सति धूमज्ञानाद्वह्मिमानिति प्रयोगः स्यादिति तु न देश्यम्-ज्ञापकता-बोधकपञ्चम्यन्ततत्तदर्थवाचकपदस्य तत्तदर्थज्ञान एवानादितात्पर्यात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव तथा तात्पर्यात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतोः संयोगादिनैव साध्यवदाश्रितत्वाच्चानुपपत्तिगन्धोऽपि । प्रातिज्ञास्थवह्वादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मणिकृतापि स्वरसं दर्शयति अत एवोक्तमिति । आवृत्ताविति । तेन ग्रन्थेन पुनरनुसन्धीयमानस्वप्रतिवादिवाक्यसहकारेण मध्यस्थसंशयजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्धर्मिकबोधजनकवादिवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वमभ्युपगतम् । तत्र-च वह्वादिपदं न तज्ज्ञानादिपरं तथासति विषयसंशयकत्वासम्भवात् विप्रतिपत्तिवाक्याभ्यां फोद्गू-

पस्थितिद्वारा मानसः संशयो जन्यत इति सिद्धान्तिभिरपि वह्निः पर्वतो अभाव इत्यादिना आकांक्षारहिताच्छब्दात्संशयानुदयेन तद्धर्मिणि तत्तदभावकोट्योः प्रत्येकं शाब्दधीजनकसामग्रीभ्यामेव परस्परविरोधेन शाब्दबोधमनुत्पाद्य मानसः संशयो जन्यत इत्यभ्युपगमात् । प्रतिवादिनिवृत्तये पर्वते वह्निः साधनीय इत्यभिसन्धः प्रथमतोऽनियमात् शब्दादिव पर्वते वह्निनिश्चयो भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि प्रथमं पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रयोगात् पूर्वप्रयुक्तवह्निपदस्य सर्वत्र ज्ञानपरत्वासंभवाच्चेति भावः ।

वर्द्धमानोपाध्यायानामपि पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे सम्बाद्धमाह अत एवेति । यथासम्भवमिति । समभिव्याहृतद्रव्यादिपदार्थं जन्यन्तिरूपेऽन्वययोग्यतानुसारेणेत्यर्थः ।

नन्वावृत्तौ सैव प्रतिज्ञेति मणिकृतोऽभ्युपगमवादः न तु तत्र निर्भरः मध्यस्थसंशयान् परतोऽपि हेतुवाक्यसमभिव्याहृतसाध्यनिर्देशस्य सांप्रदायिकत्वात् । हेतुत्वं यथासम्भवमित्युपाध्यायग्रन्थोऽपि पञ्चमीप्रतिपाद्यं हेतुत्वं क्वचित्समभिव्याहृतपदमुख्यार्थनिरूपितं क्वचिच्च लक्ष्यार्थतज्ज्ञाननिरूपितं कारणत्वमित्यर्थकतयापपद्यते । यदभ्युक्तम्-उभयपदे लक्षणानौचित्यमिति-तदपि शिथिलम्-ज्ञापकतायाः पञ्चम्यर्थत्वे सूत्रस्थहेतुपदस्य उभयपरतया वाक्यभेदापत्तेरनुशासनानुरोधेनोभयत्र लक्षणाया एव उचितत्वादित्यतो युक्तान्तरमाह अत एवेति । जिज्ञासा प्रश्नः धूमवत्त्वादित्युत्तरं चेति । प्रयुज्यत इति शेषः । उपष्टम्भं विवृणोति नहीति । ज्ञानं प्रश्न इति । प्रश्नस्थवह्निपदं वह्निज्ञानपरमित्यर्थः । वह्नेवे जिज्ञासितत्वादिति शेषः । लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेदिति लक्ष्यार्थज्ञानपरमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । अपि तु प्रश्नसमानाविषयकत्वानुरोधेन मुख्यार्थवह्निपरमेव तादृशोत्तरं प्रयुक्तमिति शेषः । तथाच तत्र वह्नी कुत इति धूमादिति च प्रश्नोत्तरवाक्ययोर्ये पञ्चम्यौ तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा पञ्चम्यर्थौ वाच्य इति भावः ।

ननु प्रथमप्रश्नानुरोधवह्निपदस्य वह्निपरत्ववत् कुत इति प्रश्नस्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पञ्चम्यर्थान्वयानुरोधाच्च ज्ञानत्वपरत्वमप्यविरोधात् एकदा शक्यलक्ष्यार्थान्वयेऽपि वह्निं बोधयित्वा ज्ञानं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायेणैव एकपदप्रयोगे वाच्यः ।

काभावात् । अत एव तथाविधतात्पर्यानुरोधेन नानार्थस्थले व्यावृत्तिरित्यत आह न वेति । परकायभाविप्रश्नानुरोदिति । तादृशप्रश्नस्थीयतदुत्तरवाक्यस्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधादित्यर्थः । अजिज्ञासिताभिधानम् । प्रथमजिज्ञासाविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया वह्निपदप्रयोगः । परकीयत्वेन भावित्वेन च प्रथमं कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात् परकीयवह्निज्ञानहेतुजिज्ञासायाः अज्ञानेन वह्निज्ञानप्रत्यायनेच्छयाः प्रथमसम्भवादिति हेतुसूचनाय परकीयत्वभावित्वाभिधानम् ।

ननु तत्र ज्ञानमित्यध्याहारात्कुत इति पञ्चम्यर्थस्य ज्ञानेन्यस्यो न तु वह्नावित्यत आह नवेति । प्रश्नस्थपदस्यान्तरवाक्येऽनुपपन्नस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्कुत इत्यत्र ज्ञानमित्याध्याहारणैव धूमादित्यत्रापि ज्ञानान्वयसम्भवात्तत्राध्याहारान्तरविरहेऽपि न क्षतिरित्यतः कुत इत्यत्रेवाध्याहारः शङ्कितः । मानाभादिति । पदार्थान्तरान्वयस्य वक्तुरनभिप्रेतत्वनिश्चयेऽपि बोधस्यानुभाविक्तत्वात् सर्वत्राश्रुतकल्पनासम्भवादित्यर्थः ।

इदं त्ववधेयम् । गृहं वह्निमदिति प्रयोक्तुः वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यं कुत इति वाक्यजन्ये ज्ञानहेतुजिज्ञासाबोधेऽनुपपुक्तं स्वाभिप्रायस्य स्वबोधाहेतुत्वात् कुत इति पृच्छकपुरुषतात्पर्यस्यैव तत्रोपयोगात् । तथाच स्वजिज्ञासां बोधयितुकामस्य कुत इति प्रयोक्तुः परप्रयुक्तवह्निपदलक्षणया वह्निपदोपस्थापित ज्ञानमादाय कुत इति पञ्चम्यर्थान्वयो भवत्वित्यभिप्रायं ज्ञात्वेव प्रतिवक्ता प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजिज्ञासां कुत इति शब्दादनुपपद्यमानस्वाक्तवह्निपदसहितात् ज्ञास्यति । एवं गृहं वह्निमदिति प्रयोक्तुः प्रथमं वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यविरहेऽपि कुत इति प्रश्नानन्तरं प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजिज्ञासाया ज्ञाने किमर्थमन्यत् वह्निपदं प्रयोक्तव्यं पूर्ववह्निपदाल्लक्षणयापस्थितं ज्ञानमादायैव धूमादिति वाक्यं धूमज्ञाने वह्निज्ञापकतां बोधयत्वित्यभिप्रायसम्भवात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्यर्थस्य ज्ञानान्वयो भविष्यतीति किमनुपपन्नम्, न हि प्रयोक्तुः पुरुषस्यैकार्थतात्पर्यं पुरुषान्तराद्यान्यार्थतात्पर्यविराधि अन्यैरन्यतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि पदान्यादायान्यार्थपरश्लोकस्य मौनिना निबन्धनात् । न वा स्वीयं प्राथमिकमन्यतात्पर्यमुदीच्यापरतात्पर्यं विरुणाद्धि बीजाभावात् । युज्यते च बहुधादिपदस्य बहुधादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा

साध्यान्वयिजन्यज्ञानविषयत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे गुणः सत्तावान् द्रव्य-
त्वादित्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापातात् द्रव्यत्वादिज्ञाप्यसत्त्वादेर्गुणा-
दावपि सत्त्वात्, साध्यवाचकपदस्य लाक्षणिकत्वे पक्षान्वयिसाध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाध्यवाचकपदार्थं
पञ्चम्यन्तार्थलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वान्वयात्, द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञान-
प्रयोज्यसत्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य गुणादौ बाधेन कथिताति-
प्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च जन्यज्ञानविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य
साध्यविशिष्टपक्षेऽन्वयः स्वीक्रियते सत्तादिरूपसाध्यविशिष्टगुणा-
दिरूपपक्षस्य च न द्रव्यत्वादिलिङ्गज्ञाप्यतेति नातिप्रसङ्गः, वह्न्यादि-
मतः पर्वतादेः द्रव्यत्वादिरूपसाध्यविशिष्टस्य पृथिवीत्वादिज्ञानज्ञाप्य-
त्वेऽपि वह्न्यादिविशिष्टस्य न तथात्वमिति विशेषणावच्छिन्न एव पञ्च-
म्याः ज्ञाप्यत्वबोधकत्वात् पर्वतो वह्निमान्पृथिवीत्वादिप्रयोगः, वि-
षयतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टेऽन्वयोपगमात् द्रव्यत्वादिरूपसा-
ध्यवत्त्वेन वह्न्यादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपर्वतादेः पृथिवीत्वादि-
ज्ञाप्यत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यत्ववान् पर्वतो
वह्निमान् धूमाश्च पृथिवीत्वादित्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्
पृथिवीत्वज्ञाप्यतापर्याप्त्यधिकरणद्रव्यत्वविशिष्टपर्वतादौ वह्न्यादिरू-
पविशेषणान्तरावच्छिन्नेऽपि तज्ज्ञाप्यताविरहासम्भवात्, अस्मन्मते
च तत्र पर्वताद्यन्वयिनि वह्न्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे पृथिवीत्वा-
दिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यर्थस्याभावान्वयात्तदभावस्य त-
त्राबाधेनानुपपत्तिविरहात् । एवं साध्ये ज्ञाप्यत्वान्वयपक्षेऽपि उक्तप्र-
योगानुपपत्तिर्द्रव्या-वह्न्यादेरपि प्रमेयत्वादिना पृथिवीत्वादिज्ञाप्य-
त्वात् । यदि च प्रयोज्यत्वं समभिव्याहृतपक्षविशेष्यतानिरूपितसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयता च स्रण्डशो लक्षणया पञ्चम्यर्थः अन्व-
यबलात्साध्ये पक्षांशे तत्तद्रूपेण हेतुज्ञाप्यतालाभः, नञ्समभिव्याहार-
स्थले च लिङ्गज्ञानान्वितप्रयोज्यत्वरूपैकार्थस्य निरुक्तविधेयतारूपा-
वरपञ्चम्यर्थेऽभावा नञा प्रत्याख्यते इत्युच्यते, तदा साध्यतावच्छेदक-
पक्षतावच्छेदकादेर्द्विधा भामादौरवम् । साध्यान्वयिनि पक्षविशेष्यता-
निरूपितविधेयता पक्षान्वयिनी साध्यविधेयतानिरूपितविशेष्यता वा
पञ्चम्यर्थ इति विनिगमनाविरहः एकपदस्यार्थद्वये स्रण्डशो लक्षणा प-
दद्वयस्यैव वा प्रत्येकमर्थद्वये लक्षणेत्यत्र को विशेष इति । प्रसङ्गतः

पञ्चम्याः जनकत्वज्ञापकत्वार्थकत्वं नञर्थान्वयस्थलेऽनुपपत्तिप्रदर्शनेन निराकुर्वन् जन्यत्वज्ञाप्यत्वार्थकतां व्यवस्थापयति दाहो दहनादित्यादिना । गन्धस्याज्ञापकत्वं पक्षधर्मताविरहेण शब्दस्यातथात्वं व्याप्तेरपि विरहेणेति प्रदर्शनार्थमुभयोपादानम् । नञर्थान्वयानुरोधादिति । जनकत्वज्ञापकत्वयोः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यय एव दाहस्पर्शादौ स्वीकार्यः, तथाच तत्र जलगन्धादिनिष्ठजनकत्वज्ञापकत्वयोरिव दहनरूपादिनिष्ठयोरपि तयोरभावसत्त्वेन दाहो न दहनात् जलं स्पर्शवन्नरूपादित्यपि प्रयोगः स्यादिति भावः । न च दाहादिविशेषितजनकत्वादेरेवाभावस्तत्र जलगन्धादिरूपप्रकृत्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् । प्रथमान्तार्थस्य पञ्चम्यर्थविशेष्यतयैव शब्दात्प्रतीतिर्दाहादिविशेषितजनकत्वादिरूपप्रतियोगिनः शब्दादनुपस्थितस्य नञाऽभावबोधनासम्बन्धात् । पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यन्यपदार्थविशेषितस्यापि नञसमभिव्याहारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिभेदादौरेवम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थो विशेषणं तत्र च निरूपकतया समभिव्याहृतपदार्थान्तरमिति चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यताभङ्गेनासम्भवदुक्तिकम् । इन्धनस्य दाहो दहनादित्यादौ तु तुल्यगुत्त्वा दहनदेर्दाहजनकत्वादिविशेष्यत्ववेदिन्धनादेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धनं दाहसम्बन्धिदहनो दाहजनक इत्यादिसमूहालम्बनबोधस्य स्वीकारेण वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्रान्यस्य दाहो दहनान्नैतदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य दाहो न दहनादिति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति ।

अत्र वदन्ति । जन्यतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि दाहो दहनात् न परमाणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः पारिमाण्डल्यस्य कार्यसामान्येऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिजन्यत्वाप्रसिद्धेर्नञर्थे प्रतियोगितयाऽन्वयासम्भवात् । दाहाद्यन्वयिनि जन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनाभावबोधोपगमे च वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नाभावाभ्युपगमः, लक्षणया प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वस्याभावान्वयोपगमेऽपि गगनं न परमाणुपरिमाणादित्यादौ गगनस्यैव जन्यत्वान्वयायोग्यत्वादनुपपत्तिः, पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्यत्वाभाववद्गगनमित्याकारिकायाः द्विधा नञर्थवगाहिन्याः प्रतीतिरुपगमे च घटो न घटजनकादित्यस्यपि स्यात्-घटजनकाद्यनिरूपितजन्यत्वाभावस्य घटादावबाधात्,

दण्डाद्यनिरूपितजन्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य पटांशे बाधने पटो न दण्डादित्यादेरेण्यनुपपत्तेश्च । गगनादौ जन्यत्वभ्रमदशायां गगनं न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्याबोधकतापत्तेः । पञ्चम्यर्थं जन्यतासामान्ये लक्षणाया प्रकृत्युपस्थाप्यस्य पारिमाण्डल्यनिरूपित्वगगनवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नस्याभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तत्सामान्ये लक्षणाया प्रकृत्युपस्थाप्यस्य पारिमाण्डल्यवृत्तित्वगगननिरूपितत्वोभयत्वावच्छिन्नस्याभावबोधोपगमेन सामञ्जस्यम् । न च तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपि दाहो न जलादित्यादेर्लक्षणां विनैवोपपत्तये जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमुचितमिति वाच्यम् । जलादेरपि कार्याजनकत्वभ्रमदशायां दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिविवान्वयबोधस्यानुभविकतया तदनुरोधेन तत्रापि जन्यतायां जलादनिरूपितत्वाभावबोधस्यावश्योपपत्त्यादिति ।

अत्रेदं तत्त्वम् । शशविपाणं नास्तीति वाक्यवदाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यमप्रमाणमेव । तद्वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणाया पारिमाण्डल्यादनिरूपितत्वाभावबोधस्य कचिदभ्युपगमेऽपि दाहो न जलादिवाक्यतो लक्षणाज्ञानशून्यकालेऽपि अन्वयबोधस्यानुभविकतया जन्यत्वाभावबोधकतापि तादृशवाक्यस्योपगन्तव्येति जन्यत्वं पञ्चम्यर्थ इति ।

जन्यज्ञानविषयत्वमिति । जन्यत्वान्वयि प्रकृत्यर्थज्ञानं भ्रमभिन्नं ग्राह्यम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिभ्रमरूपहृदत्वादिज्ञानस्य पर्वतादौ बह्वथाद्यनुमापकत्वेऽपि पर्वतो बहिमान् हृदत्वादित्यादिप्रयोगस्य नापत्तिः, न वा पर्वतो बहिमान् धूमात् न हृदत्वादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यद्यपि यात्कश्चिद्विषयभ्रमान्यत्वं भ्रमसाधारणं भ्रमसामान्यान्यत्वं च, तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्तत्प्रकारविशेषघटितत्वेनानुगततया जगतीगतयावद्वस्तुभ्रमाणां तत्तद्वस्तुभ्रमत्वावच्छिन्नभेदकूटरूपामतिदुर्ज्ञेयम्, तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षकपरामर्शे प्रकाशीभूता ये ये तत्तत्प्रकारकभ्रमभिन्नत्वमेव विशेषणं ज्ञेयम् । यद्यपि धूमादिमत्यपि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यभावस्वत्वात् पर्वतादौ धूमादिप्रमायाः सङ्ग्रहाय यत्सम्बन्धेन हेतुप्रकारकं ज्ञानं यत्र हेतुवाचकपदेन विवक्षितं तत्र तत्सम्बन्धावगाहि-तत्प्रकारकभ्रमान्यत्वं प्रतीयत इत्युपेयम्, तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन

प्रमेयत्वादेर्यत्र हेतुत्वं तत्र तत्सम्बन्धेन तद्भूमाप्रसिद्ध्या तदन्यत्वं
दुर्ग्रहम्, तथापि तत्र तादृशभ्रमान्यत्वप्रतिपत्तिरेव न स्वीक्रियते
अतो न दोषः ।

वस्तुतस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वप्रतियोगिनि-
ष्ठत्व-स्वावच्छिन्नत्वेतन्निमित्तसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारता-
शालित्वमेवानुगतं भ्रमत्वं सुवचम्, अतो भ्रमविषयतयैव प्रमेयत्वं
वाच्यत्वादिज्ञापकमिति भ्रमदशायां वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादिप्रयोगस्य
तादृशप्रयोगार्थानबोधस्य च वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञानस्यापि तद्भू-
मान्यत्वेनैव पञ्चमीप्रकृत्यर्था वाच्या सा चाप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति
दूषणमनवकाशम् ।

निगमनस्थपञ्चम्या लाक्षणिकत्वमुपसंहरति एवञ्चेति । एवञ्च-
पञ्चम्या जन्यज्ञाप्यभावार्थकत्वस्थितौ च । हेतुमत्त्वे-जन्यत्वे । ज्ञाप्य-
त्वं लक्षणैवेति । जन्यत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिति भावः । न
चेति । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटितन्याये आ-
लोकादेहेतुत्वे प्रकृतहेत्वान्वितार्थकपञ्चमीनिवेशेनाप्यतिव्याप्तिवार-
णसम्भवात् धूमादिति हेत्वभिधानम् । अत्र पञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वि-
तस्वार्थबोधकत्वविशेषणमात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात्तादृशसाध्ये
विवक्षणीयोपस्थापितान्तविशेषणव्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं
दर्शयति धूमाद्वह्निमत इति । अत्र वह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि भानाद्विव-
क्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपर्यन्तनिवेशनस्याप्यात्रैव व्यावृत्तिः ।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशनिवेशनाय स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं द-
र्शयति पर्वतो धूमाद्वह्निमिति । तत्रत्यनिगमने-तस्मात् धूमाद्वह्निमानि-
त्याकारके । अत्र पञ्चम्यन्तार्थविशिष्टवह्नित्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति
तदवच्छिन्ने साध्ये पञ्चम्यर्थानन्वयात्साध्यतावच्छेदकां विशिष्टान्वित-
स्वार्थबोधकत्वनिवेशने नातिव्याप्तिः । धूमाद्वह्निमतः सधर्मेत्यादौ प्र-
कृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयवह्निपदजन्यो-
पस्थितिवशादन्वयः प्रथमवह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिज्ञाघटकपञ्च-
म्यर्थस्यान्वयात्पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवा-
त्साध्ये प्रकृतपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदो-
पस्थापितत्वं निवेशितम् । यद्यप्युभयत्र वह्निपदेन एकमेव साध्यमुप-
स्थाप्यते अतो नैव तावताप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः, तथापि प्र

कृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यीयविशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकबोधकान्तार्थः-पञ्चमीत्वमनिवेद्य प्रयोजनाभावात् । उपनयोपस्थापितपक्षविशेषणतापक्षसाध्यान्वितार्थबोधकपञ्चम्यन्तत्पदमादायाननुपपन्नपक्षेऽपि निगमनेऽप्यतिव्याप्तेर्वारणं लाक्षणिकपदप्रयोजनम् ।

(दी०) यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवेन लक्षणाविरहादिति ।

तन्न । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायामुदाहरणादिप्रयोगः, न वेह ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम्, अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् ।

केचित्तु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवश्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्यभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावयवत्वं वा विवक्षितमित्याहुः ।

नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणैवोपपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा । आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेऽपि ज्ञाने प्रातिपदिकार्थो विषयत्वेनान्वेति कर्तृकृतीव कृतौ धात्वर्थः । यद्धर्मविशिष्टश्च हेतुः प्रयुज्यते आकाङ्क्षाबलात् तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यते, अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति प्राहुः ।

अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपदं मुख्यार्थपरमेव पञ्चम्यर्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाबीजभूतान्वयानुपपत्तिविरहादित्यभिमानिनामुक्तलक्षणाव्याप्तिशङ्कामुद्धर्तुमुपन्यस्यति यस्त्विति । शुद्धज्ञानस्थावच्छिन्नेन समं पञ्चम्यर्थान्वयसम्भवेऽपि अनुमितिजनकज्ञानविषयतया ज्ञानोपस्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयतानिर्वाहकव्याप्त्याद्याकांक्षया यो ज्ञानवान् स आत्मा इत्युदाहरणादिप्रयोगसम्भव इति

ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्व-
मिति समाधत्ते तन्नेत्यादिना । यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकज्ञानत्वाव-
च्छिन्नस्य । हेतुत्वमनुमितिजनकत्वम् । तस्य व्याप्त्यादिज्ञासायां
तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽर्थतो वा तत्र प्रतीतानुमापकज्ञानविषयताया नि-
र्वाहकाकांक्षायामित्यर्थः । उदाहरणादिप्रयोगः-उदाहरणोपनयाभ्यां
तन्निष्ठव्याप्तिपक्षाधर्मताप्रदर्शनम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वाव-
च्छिन्ने ज्ञानपदस्य तात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञानत्वावच्छिन्नपरत्वमक्षतमे-
वेति पूर्वोपदर्शितमुख्यार्थतात्पर्यराहित्यरूपं लाक्षणात्वं नोपपद्यते,
तथापि शक्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नतात्पर्यकत्वमेव 'लाक्ष-
णिकत्वमतो न दोषः । ननु शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापकतावोधेऽपि
तत्र तन्निर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुगत्या तादृश-
ज्ञानविषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह अन्यथेति ।
जनकज्ञानविषयतयाऽप्रतीते ज्ञाने वास्तवतादृशविषयतां पुरस्कृत्य
व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरपि आत्मत्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमा-
त्मा ज्ञानादित्यत्र यः सुखी स आत्मेत्युदाहरणादिप्रयोगप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । तथाच सुखादौ व्याप्त्यादिप्रदर्शनेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनि-
र्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्यन्तालाभादाकाङ्क्षाया अपूरणात् यथा
सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथा एतन्मते ज्ञानेऽपि तत्प्रदर्शनं नोप-
पद्यत इति भावः ।

उक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कु-
र्वतां मतमाह केचिद्विति । पञ्चम्यन्तेति । कस्याश्चित् प्रतिज्ञायाः
पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदत्वेऽपि धूमज्ञानज्ञाप्यालोकवान् पर्वतो वह्नि-
मानित्यादिप्रतिज्ञायां व्यभिचारेणावयवतावच्छेदकं प्रतिज्ञात्वं पक्षा-
दिभेदेन सिद्धमपि न तादृशावयवतापदवत्स्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग इ-
ति भावः । तादृशवच्छेदकं हेतुत्वं दुर्वचं सुवचत्वे तदेव लक्षणमित्यतो-
ऽन्यथा परिष्कुरुते तादृशेति । तादृशपदं-पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् ।
प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदाद्यवदितस्यापि प्रतिज्ञादेः सत्त्वेन तादृश-
पदवत्त्वव्यभिचारिण्येव तादृशत्वप्रसिद्ध्याऽवयवतावच्छेदकेति ।
अत्र प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिसाधारणस्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभा-
वप्रतिज्ञात्वादिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्वं निवेदयम् तथाच हेतु-

त्वव्यावर्त्तनायोपात्तं तादृशपदवत्त्वव्यभिचारित्वविशेषणमनर्थकम् । यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिसाधारणं प्रतिज्ञात्वादिपञ्चान्यतमत्वमव्यवतावरुद्धेदकत्वम्, तदा तत्र हेतुत्वप्रवेशे तस्यान्यादृशस्य दुर्वचत्वात् । सुवचत्वे तदेवास्तु लक्षणमन्यतमध्ये हेतुत्वमन्तर्भाव्य तद्यावर्त्तये विशेषणान्तरदानं प्रक्षालनास्तीति न्यायेनायुक्तमित्यस्वरसः ।

पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमतां धूमादित्यादिवाक्यस्थधूमादिपदस्य ज्ञानलक्षणां स्वातन्त्र्येण दूषयति नव्यास्त्विति । ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणयेति । ज्ञाप्यत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तत्र च ज्ञानांशस्यापि अधिकस्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादिज्ञानज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थः । न प्रातिपदिकेति । न पञ्चमीप्रकृतिधूमादिपदे ।

नन्वेवं ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थैकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्यान्वयायोगात् धूमादिज्ञानालाभः । न च ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि जन्यत्वरूपतदेकदेशे कथं धूमादिपदार्थतज्ज्ञानान्वय इति वाच्यम् । चेन्नस्य पुत्रः घटादन्य इत्यादौ ससम्बन्धिकपदार्थैकदेशे जन्यत्वादौ पदार्थान्तरस्यान्वयदर्शनात् निष्प्रतियोगिक एव पदार्थैकदेशे इतरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च स्वतन्त्रोपस्थित एव पदार्थ इतरान्वयजिज्ञासा जायते न तु इतरविशेषणतयोपस्थिते अत एव गौर्नित्येत्यादौ स्वतन्त्रगोत्वाद्युपस्थितये लक्षणा इत्यत आकांक्षाविरह एव पदार्थान्तरस्य पदार्थैकदेशेनान्वये बीजं स च सप्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकैकदेशसाधारण इति वाच्यम् । फलानुरोधेन सप्रतियोगिकपदार्थे विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिजिज्ञासा जायते इति कल्पनात् । न च ज्ञानादिसविषयकपदार्थेऽपि तथोपस्थिते विषयजिज्ञासा जायत इति युज्यते कल्पकाभावादित्याशङ्क्य सविषयककृतिदृष्टान्तेन पदार्थैकदेशे ज्ञानेऽपि विषयाकांक्षा व्यवस्थापयति आकांक्षावैचित्र्याच्चेति । कुत्रचित्स्वतन्त्रोपस्थिते एव इतराकांक्षा कुत्रचिद्विशेषणतयाप्युपस्थिते कस्यचिदाकांक्षेति विषयस्वभावाधीनतया आकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृती चेति । पक्तेत्यादौ तृजाद्यर्थैकदेशे कृतो यथा विषयत्वेन पाकादिक्रियान्वेतीत्यर्थः ।

इदं तु बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शाब्दधीहेतुत्वमजिज्ञासोरपि शाब्दबोधोदयात्, मणिकृता निराकृतम् तथाचाकांक्षाविरहेण

पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरान्वये र्धाजम्, गौर्नित्येत्यादौ गवादिपदार्थैकदेशे गोत्वे नित्यादिपदार्थभेदान्वयबाधप्रयोजकायाः समा-
नविभक्तिकतत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाया आकांक्षाया-अक्षतरत्वात्,
अतः पदार्थानायाः स्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्थान्तरस्य तत्रा-
न्वयबोधे हेतुता वाच्या । एवञ्च ज्ञानविशिष्टार्थकात्मादिपद-
दिनात्मा न द्रव्यमित्यादि वाक्यात्पदार्थैकदेशे ज्ञान इतरान्वय-
धारणाय दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिवाक्यात् पदार्थैकदेशे
दण्डजन्यत्वादौ दण्डजन्यभेदान्वयबाधधारणाय कल्पनाये ज्ञाना-
द्यंशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्हेतुत्वे कार्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टेतरविषयतायां विषयित्वादिसम्बन्धावाच्छन्नप्रकारता-
न्यत्वं विंशपणं देयम् ।

यस्तुता ज्ञानादिविषयकशाब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्हेतु-
त्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थितिप्रकृतिजन्यधूमाद्युपस्थि-
तियोग्यताज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः पदार्थैकदेशे ज्ञानादौ विष-
यितादिसम्बन्धेन धूमादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाधकाभावः-ता-
दृशसामग्र्यां स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेरनन्तर्भावात् तादृशोप-
स्थितेर्ज्ञानादौ द्रव्यभेदाद्यन्वयबाधप्रयोजकसामान्यस्मरेणैव निवे-
शात् । न चैवं स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्व्यभिचारेण हेतुत्वमेव न स-
म्भवतीति वाच्यम् । यतो यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्तराकांक्षा
गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिर्गृहीता तत्रातिप्रसङ्गवाण्य तत्तदानु-
पूर्वाविशेषरूपपदविशेषत्वप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदजन्यतत्तदर्थोप-
स्थितित्वेनैव पदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या, तथासाति तत्तद्धर्म-
प्रकारेणाकांक्षादिग्रहस्य तत्तद्धर्मप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदार्थानोपस्थि-
तेः परस्परसहकारेणैव फलजनकत्वोपपत्तेनोक्तातिप्रसङ्गधारणसम्भ-
वात् । तथाच नानानुपूर्वाप्रकारकपदज्ञानजन्योपस्थितानामेकवि-
धशाब्दबोधे विभिन्नरूपेण हेतुतया व्यभिचार आवश्यक इति तत्कार-
णधर्मनैव दर्शितव्यभिचारस्यापि धारणमिति ।

एतेन जन्यत्वांशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रजन्यत्वोपस्थितेः
कार्यकारणभावे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयतायां निरु-
पितृत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमुभयसिद्धम्, अन्यथा
र्भापगव इत्यादौ तद्विताथपित्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकत्वेन प्रकृत्य-

र्थान्वयानुपपत्तेः, ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोप-
स्थितिजन्यतावच्छेदकज्ञानविषयतानिरूपितेतरविषयतायां विष-
यितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमाधिकमिति प्रत्युक्तम् ।

तदानवेशेऽपि दर्शितरीत्या सामंजस्यात् । वैयाकरण इत्यादौ 'त-
दर्धाते तद्वेद'त्यनेन विहिततद्वितार्थस्य घत्तुरकदेशे ज्ञाने विषयतया
प्रकृत्यर्थस्यान्वयोपपत्तये उक्तस्थले विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रताभेदानवेशस्य सर्वमत एवावश्यकत्वाच्चेति ।

प्रकृतमुख्यार्थपरत्वे युक्त्यन्तरमाह यद्धर्मविशिष्टश्चेति । यद्धर्म-
विशिष्टः पञ्चमीप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्व-
मुपदर्शयति इति ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते तद्धर्मविशिष्टस्यैव
पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वबोधनादिति भावः । अन्यथा-पञ्चम्या
ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थे ज्ञाने विषयत्वेन विशेषणतामवलम्ब्य
विषये व्याप्युपदर्शनसंगमने । यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेपीति ।
तत्रापि शक्युपस्थितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकतान्वयेन धूमादेर्ज्ञापक-
ज्ञानविषयत्वलाभेन धूमादेर्व्याप्यत्वप्रदर्शनं स्यात् । अस्मन्मते तु
ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थतया धूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्वं प्रती-
यते न धूमज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति । न च पञ्चम्याः केवल-
ज्ञाप्यत्वार्थकत्वमतेऽपि उक्तस्थले ज्ञानपदस्य लक्ष्यार्थं ज्ञानवि-
षयकज्ञाने एव तात्पर्यान्न धूमादिज्ञाने मुख्येऽप्यर्थे ज्ञापकतालाभ
इति न धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुख्यार्थ-
परत्वे बाधकविरहे तत्तात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात् । न हि यत्र
पदे अर्थान्तरे निरुद्धलक्षणा शक्युपस्थापितोऽर्थस्तेन न बोध्यते
तद्बोध्योपयिकाकांक्षादिसत्त्वे सामग्रीबलेन तद्बोधस्य दुर्वारत्वात् ।

अथ तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन तत्रापि कस्यचित्कदा-
चित्तात्पर्यसम्भवेपि तत्रानादितात्पर्यविरहान्न तत्तात्पर्येण न्याया-
न्तर्गतपदप्रयोगसम्भव इति चेत् । माभून्मुख्यार्थतात्पर्यकज्ञानप-
दघटितयथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, तथापि
ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायानन्तर्गतमुख्यार्थपरज्ञानपदघ-
टितयथार्थधूमज्ञानादिति वाक्यस्य धूमादौ व्याप्याकांक्षाप्रयोज-
कधीजनकत्वं दुर्वारमेव तच्चानुभवविरुद्धम् । न च ज्ञानज्ञाप्यत्वे
पञ्चम्या लक्षणापक्षेऽपि केवलज्ञाप्यत्वे स्वारसिकलक्षणयोपस्थिते

धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधसम्भवात् उक्तानिप्रसङ्गो दुर्धारः, तत्रे-
ष्टापत्तौ च प्रकृतेर्पीष्टापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । स्वारसिकल-
क्षणया पञ्चभ्युपस्थापितविषयत्वादिरूपार्थान्तर इव तादृशज्ञाप्य-
त्वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षाया मयाप्यनभ्युपगमात् धूमज्ञाना-
दित्यतो धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वाबोधनादिति भावः ।

यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोपस्थितधूमरूपविषयविशिष्ट-
ज्ञानज्ञाने ज्ञापकतामाने ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूमज्ञान इव तद्विशये
धूमेऽपि भासते इति प्रकृतेर्लाक्षणिकतामते तत्र धूमे व्याप्त्याकां-
क्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्धार इति आशयवर्णनम् ।

तदसत् । तथापि स्वमतेऽपि तद्दोषस्य दुर्वारत्वात्-पञ्चभ्यर्थै-
कदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापक-
ज्ञानविषयताबोधस्य दुर्वारत्वात् । न च तथापि पञ्चमीप्रकृत्यधी-
नोपस्थितिर्विशेष्यत्वं यस्य तस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्यते इति नि-
यमस्य स्वयमुपगमात् स्वमते दर्शितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तत्र धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षासम्भवे तादृशनियम-
मनुरुध्य व्याप्त्याद्युपदर्शनस्यानपवादात् ।

वस्तुतो लिङ्गज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चभ्यर्थेऽवाऽन्तर्भवतु, उभयथापि
धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षतावच्छेद-
कावाच्छन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव तस्य व्याप्तिप-
क्षधर्मतानिर्वाह्यति तदाकांक्षया तत्रैव व्याप्त्याद्युपदर्शनम् । ज्ञान-
विशेषणधूमे च तादृशविषयतावच्छेदकत्वरूपविषयतैव सा च न
तद्गतव्याप्त्यादिनिर्वाह्येत्यतो न तत्र तदाकांक्षेति धूमादित्यादि-
प्रयोगे धूमत्वादाविव धूमज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्त्यादेर्नोप-
दर्शनमिति ॥

(दी०) इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यदन्त्य-
भिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं सति अन्य-
पदवत्त्वे सति स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकान्य-
त्वे च सति वा न्यायावयवत्वं मतिज्ञात्वम् । प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनय-
निगमनयोश्चार्थौ परस्परमन्वितौ न तदाहरणस्य केनापि वि-

भक्ष्यन्तं पदम् तेन निगमने नातिव्याप्तिः ।

प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकम्या-
यावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमवारणाय उपस्थापितान्तम् । प्रमेयत्वम-
भिधेयं प्रमेयत्वात् इत्यादौ प्रकृत्यर्थपक्षान्वितस्वार्थबोधकपञ्च-
म्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-
स्वार्थोपस्थितिजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टबोधजनकस्वार्थविशिष्टबो-
धजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्ट-
साध्यस्य वैशिष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्य-
चिदिति ॥

(गा०) मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनि प्रतिज्ञाघवयवलक्षणानि
स्वयमाह इतरान्वितेति । प्रथमसत्यन्तस्य हेतूपनयनिगमनसा-
धारणस्य उदाहरणव्यावर्त्तनं स्वयमेव दर्शयिष्यते प्रतिज्ञाहेत्वो-
रित्यादिना । इतरान्वितत्वं स्वभिन्नावयवार्थान्वितत्वं स्वा-
घटकपदोपस्थापितार्थान्वितत्वं वा । एवञ्च स्वैतरावयवसहकारेण
स्वाघटकपदसहकारेण वा बोधकत्वं समुदायार्थः । तेनोदाहरण-
बोधार्थप्रविष्टसाध्यादेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि न क्षतिः ।
द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्रिमं न्यायावयवत्वमिति सम्बध्यते । द्वितीय-
सत्यन्तं च हेतूपनयनिगमनधारकम्, हेतुजन्येतरस्मादितरेभ्यो
भिद्यत इत्यादिनिगमनजन्ये च बोधे विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया
विघक्षणीयविभक्त्यन्तपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । वह्निद्वयाप्यधूमघां-
श्यायं तस्माद्वह्निमानित्याद्युपनयनिगमनजन्यबोधे च विभक्त्यन्त-
पदमध्ये अन्त्यभूतेदंपदमनुवाद्यन्तपदार्थयोरेव विशेष्यतया अन्त्य-
पदभिन्नस्वीयपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्त्यत्वं च स्वघटक-
पदेषु चरमत्वम् उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्य-
मध्ये चरमत्वं तदुत्तरमप्यन्यवाक्यघटकपदसत्त्वादित्यतः स्वघ-
टकत्वं चैव विशेषणम् । एवं च निगमनघटकेषु यच्चरमं तदन्त्यो-
पनयस्थेर्द्वयार्थविशेष्यकबोधं प्रत्युपनयसहकारेण जब्जके निगमने
तादात्म्येन द्रव्यादिसाध्यके इदं द्रव्यं गुणकमन्यस्य सति सत्त्वा-

द्वित्यादौ स्वघटकविभक्त्यन्तपदेषु यदन्यं सत्त्वादिपदं तदन्यवि-
भक्त्यन्तप्रतिष्ठास्थद्रव्यादिपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं हेत्ववय-
वे चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयत्वमभिन्नपदविशेषणम् । अत्र स्वत्व-
पुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेशादननुगम इति प्रतियोगिनि स्वत्वं
निवेदय लक्षणान्तरमाह अन्त्यपदवत्त्वे सतीति । अत्राप्युदाहरण-
वारकं प्रथमसत्यन्तमनुषज्यते । द्वितीयसत्यन्तवैकल्पिकं सत्यन्त-
द्वयम् । धूमादित्यादिहेतौ विभक्त्यन्तान्त्यपदाप्रसिद्ध्या एकपदमात्र-
घटिततत्पदसाधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेप्यन्त्यभिन्नविभक्त्यन्त-
स्वीयपदाप्रसिद्ध्या स्वपदेनान्वस्यैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थ-
विशेष्यकशाब्दबोधजनकं यत्तदन्यत्वस्त्वादातिव्याप्तिरतोऽन्त्यपद-
वत्त्वे सतीति । अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदोत्तरपदाघटितं यत्स्वं
तदन्यत्वं न तु स्वघटकपदोत्तरपदवत्त्वम् । लक्ष्यभूतप्रतिष्ठाव्य-
क्तीनां स्वत्वेनोपादेयतयाऽननुगमतादवस्थात् । अन्त्यपदवतो हेतु-
विशेषस्य उपनयनिगमनयोस्तद्वतोः स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकबो-
धजनकयोस्तदन्यन्वासत्त्वाग्रातिव्याप्तिः । न चोपनयघटकानन्त्य-
पदार्थहेतुमदादिविशेष्यकबोधजनकतदेकदेशमतुवन्तादेर्भेदस्य तद्-
घटितसमुदायात्मात्मकोपनयादावसत्त्वात् तादृशबोधजनकं स्वं
नोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशबोधजनकत्वं
यादृशसमुदायावृत्तित्वादादृशसमुदायरूपस्वभिन्नत्वनिवेशनानतिप्रस-
ङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तित्वादादृशबोधजनकताया इदमाद्यन्त-
पदघटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्यपदसमुदायात्मको-
पनयादेस्तादृशसमुदायात्मकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । तादृश-
समुदायभिन्नत्वं च तद्भेदानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदक-
रूपवत्त्वम्, अतः समुदायघटकप्रत्येकसकलभागेषु समुदायभेदसत्त्वे-
ऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृशेव रीतिरवयवान्तरघटितलक्षणान्तरेऽपि
बोद्ध्या, तस्मात् इतरेभ्यो मिथ्ये इत्यादिनिगमने स्वघटकविभक्त्यन्त-
पदमध्ये यदन्यं घातुपदं तदन्यावयातार्थविशेष्यकबोधजनकतयाऽति-
व्याप्तिमन्त्यभिन्नपदस्य विभक्त्यन्तरूपताविवर्तणन वारयति पद-
मिति । निगमन इति । निगमनपदं तस्मात्पृथिवीत्यादि निगमनवि-
शेषपरम् । अन्त्यपदशरीरे विभक्तिमत्स्वरूपपदवत्त्वमिवेशे पुनरुप-
नयनिगमनयोरेवातिव्याप्तिः स्यात् उपनयघटकायंपदविगमनघटक-

मनुष्यदयोरन्ते तद्धटकविभक्तिसत्त्वेनान्त्यभिन्नत्वादतस्तत्र विभक्त्यन्तपदमेव निवेद्यमिति भाव इति केचिद्वाचक्षते ।

तत्र मनोरमम् । तथाहि—स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्ये यदन्त्यमित्यस्य कोऽर्थः ? स्वघटकविभक्त्यन्तपदप्रागभावासमानकालीनविभक्त्यन्तपदमिति चेत् । उपनयादिस्थेदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदप्रागभावसमानकालीनतया तरयान्त्यत्वनिर्वाहाय प्रथमं विभक्त्यन्तत्वमस्तु चरमविभक्त्यन्तत्वविशेषणमनर्थकम् । तद्धेयमेवेति चेत् । तर्हि अनन्त्यत्वं स्वीयविभक्त्यन्तपदप्रागभावसमानकालीनत्वपर्यवसितं भिन्नभिन्नत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यात् । एवञ्च तस्माद्भिद्यत इत्यादिनिगमस्थाख्यातपदस्यानन्त्यत्वमेव नास्ति किमनन्त्यपदे विभक्त्यन्तत्वनिवेशेनेति ।

वस्तुतस्तु तस्माच्चेतराणीत्यादौ निगमने विभक्त्यन्तेतरादिपदप्रागभावसमानकालीननञ्पदार्थविशेष्यकशाब्दबोधजनकेऽतिव्याप्तिरेव लक्षणस्थपदपदस्य विभक्त्यन्तपरतया वारिता ।

अथ नञ्पदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यन्ततया विभक्त्यन्तत्वविशेषणेन दुर्वारता । न च निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीक्रियते तदर्थेन विभक्त्यर्थानन्वयात्, स्वराद्यव्ययार्थं चानुसन्धयिमानलुप्तविभक्त्यर्थानन्वयेन तादृशान्वयोत्तरमेव विभक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञितितत्पुरुषविधायकसूत्रसामर्थ्यादेव तेन सह समासो भविष्यतीति वाच्यम् । विभक्तेर्निपातार्थान्वितार्थाबोधकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया साधुत्वाय विभक्तेरावश्यकत्वात् नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञितितत्पुरुषविधायकसूत्रसामर्थ्येन तेन सह पदान्तरस्य तत्पुरुषसमर्थनेऽपि बहुव्रीह्यवयवीभावयोरनुपपत्तेश्च । सुबन्तत्वेऽपि समासाप्रविष्टप्रतियोगिपदार्थानुपरागेन नञोऽभावाबोधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् तेन सह द्वन्द्व इति चेत् ।

सत्यम् । विभक्त्यन्तत्वमत्र शाब्दबोधौपयिकविभक्तिप्रकृतित्वम्, पर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रतिज्ञास्थपर्वनादिपदोत्तरसुब्विभक्तेरर्थविशेषपरताविरहेऽपि अभेदान्वयबोधाद्युपयोग्याकाङ्क्षानिर्वाहकसमानविभक्तित्वासम्पादकत्वेन शाब्दबोधोपयोगिता न तु निपातोत्तरविभक्तेरिति नातिव्याप्तिः । अघटादिशब्देन यत्र प्रतिज्ञायां घट-

भिन्नादिरूपपक्षनिर्देशस्तत्र नष्टादेर्निरुक्तविभक्त्यन्तताविरहेऽपि वि-
शेषीभूतविशिष्टपक्षबोधकघटादिपदस्य तादृशविभक्त्यन्तत्वाल्लक्ष-
णसमन्वयः ।

यत्तु यादृशपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः श्रवणं तदेव विभक्त्यन्त-
पदेन विवक्षितं दध्यादिपदोत्तरं प्रथमैकवचनाश्रुतावपि द्विवचना-
विश्रुतेर्दधि द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञासङ्ग्रह इति । तत्र । पक्षवाचकस्वरा-
दिपदघटितप्रतिज्ञायामव्याप्तेः ।

निगमनवारणायति । इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वमात्रनिवेशे
उपनयार्थान्वितस्वार्थबोधकतया निगमनातिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणा-
येत्यर्थः । यद्यपीतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनवत्प्रतिज्ञोपनयोरपि,
तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन तद्वारणसम्भवाभिगमनमात्र-
कथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः पक्ष एवान्वेतीति साध्यान्वि-
तस्वार्थबोधकत्वं निवेद्यापि प्रायशो निगमनवारणसम्भवः, तथा-
पि यत्र साध्यस्य प्रमेयत्वगोत्वाभावादेरेव पक्षता तत्रत्यनिगमनेऽति-
व्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्वनि-
वेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
निरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम्, यथाश्रुते उपनयस्यपक्षवाचकेर्द-
पदस्य वस्तुगत्याऽभेदेन पक्षसंसृष्टो यः पक्षस्तद्वेधकत्वेन पाषाणमयः
पर्वत इत्यादिवाक्यात्पाषाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
संसृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्वेधकत्वेन च
तदुपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेरवारणात् । ता-
दृशपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविष-
यतानिरूपितस्वप्रयोज्यस्वार्थविषयताकत्वम्, यथाश्रुते निगमनार्था-
न्वयिन एव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवा-
क्यस्यपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकप-
र्वतपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । पक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपितविषयताप्रयो-
जकत्वं फलितार्थः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे व्याप्यव-
त्स्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्येदम्पदप्रयोज्य-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादाय निगमन एवातिव्या-
प्तिः स्यादिति तन्निवेशः ।

अथ तन्निवेशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उपनयस्थेदं-
दप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितानिगमनार्थविषयतानिरूपितोपनयार्थ-
विषयतैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । न च चरमविषयताप्रकारत्वरूपा वि-
वक्षणीया अतो नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवंसति
प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षान्वितपञ्चम्यर्थे विशेष्यतयाऽ-
न्वितसाध्यरूपार्थमादाय प्रतिज्ञातिप्रसङ्गाप्रसक्तेः प्रमेयत्वमभिधेयमि-
त्याद्यभिप्रमन्थानुत्थितेः । एवं प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादि-
त्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तेरेकदेशार्थविषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिवेशेन
वारणेऽपि तत्रत्यनिगमनेऽभिधेयत्वव्याप्यप्रमेयत्ववाञ्छायामित्युपनया-
र्थप्रमेयत्ववरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितता-
दृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्वार्थान्वयबोधजनकेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः ।
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र विशेषणतयान्वितत्वनिवेशे प्रमेयत्व-
मित्याद्यभिप्रमन्थानुत्थितेः पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य विशेष्यतयैव प-
क्षान्वयित्वेन प्रतिज्ञातिव्याप्यप्रसक्तेः, विशेषणतया किञ्चिदन्वि-
तत्वेनिवेशेनैवोपपत्तेः प्रकृतपक्षनिवेशवैयर्थ्यापाताच्च । निगमना-
र्थस्य विशेषणतया किञ्चिदन्वितेऽनन्वयेन तत्रातिव्याप्तेस्तमनिवे-
श्यापि वारणसंभवात् ।

मैवम् । शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वं निवेद्य दर्शिताति-
प्रसङ्गद्वयवारणसम्भवात्, उपनयार्थव्याप्तिविशिष्टपक्षान्वयिनो नि-
गमनार्थस्य शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयित्वेन तदन्वितार्थ-
केऽप्युपनये शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितार्थकपदोपस्थापिता-
र्थकत्वविरहात् । प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र व्याप्तिविशि-
ष्टप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्थान्वयेन तदन्विता-
र्थकेऽपि निगमने निरुक्तरूपविरहात् ।

एतेन पक्षसाध्ययोरभेदस्थले निगमनार्थघटकसाध्यरूपपक्षा-
न्वितेदम्पदार्थान्वितार्थकतया निगमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः ।

यत्तु एकविशेषणतापक्षस्य यत्रापरविशेष्यता तत्र विशेष्यत्वविशे-
षणत्वरूपविषयतयोर्भेदेन पक्षविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितस्वा-
र्थविषयतानिवेशे हेतुमात्र एव लक्षणानुपपत्तिः एवं चोक्तरीत्या उपन-
यमतिव्याप्तेर्नावकाशः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थनिष्ठप्रकारतारु-
पविषयतया पक्षविषयतानिरूपकतन्निष्ठविषयताया अभेदेनावच्छेद्या-

वच्छेदकभावविरहात् । एवंक्रमेण पक्षसाध्ययोरभेदस्थले निगमना-
तिव्याप्तेरनवकाशः । एवं हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तिर-
पि समाहिता हेतुप्रकारतानिरूपिताया निगमनार्थप्रकारतानिरू-
पितायाश्चैवमर्थानिष्टविशेष्यतारूपविषयतायाश्चाभेदेनावच्छेद्यावच्छे-
दकभावविरहादिति ।

तत्र । एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापरविशेष्यता तत्र विशेष्यता-
प्रकारतयोरभेद बाधकविरहेण लाघवेन तस्यैवोपगमात् , नत्व-
वच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयस्य । यदि चैकविशेषणतापन्न-
स्यापरविशेष्यतास्थले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषवति-
त्यादिवृद्धेः पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिविशेष्यताशालि-
त्वं दुर्वारमिति तस्याः पुरुषीयो न वा दण्ड इत्यादिसंशयविरोधि-
ताप्रसङ्ग इति तद्वेदः समूहालम्बनवैलक्षण्याय तयोरवच्छेद्याव-
च्छेदकभाव एव च स्वीक्रियत इति मन्यते, तथा हेतुपक्षयोरभेद-
स्थले निगमनार्थधर्मितावच्छेदकताकहेतुप्रकारतानिरूपिताया नि-
गमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्च विशिष्टहेत्ववच्छिन्ना या इदंपक्षा-
र्थपक्षविशेष्यताया ऐक्ये हेतोर्हेतुधर्मितावच्छेदकतापत्तिरिति अ-
वच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीकरणीयतया तत्रत्यनि-
गमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वार्थिकदेशस्यापि स्वार्थत्वाभिमानमूलां
प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिशङ्कां स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्त्य-
धिकरणविशिष्टार्थपरतां स्फुटयन्निराकरोति प्रमेयत्वमिति । न प्रति-
ज्ञार्थः-साध्यविशिष्टपक्षरूपः । एकदेशार्थः-साध्यमात्रम् । यद्यपि
प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने हेतुभू-
तपक्षान्वितस्वार्थबोधकदम्पदोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्व-
मक्षतमिति विशेषणतया पक्षान्वितत्वं विवक्षणीयमिति कथित-
स्थले पञ्चम्यर्थः पक्षे न विशेषणमित्यतोऽपि नोक्तप्रतिज्ञाया-
मतिव्याप्तिरसम्भवः, तथापि निगमनार्थिकदेशस्य ज्ञाप्यत्वान्तभा-
गस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वा-
र्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टार्थपरताया' आवश्यकत्वात् । क-
थितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावेनापि अतिव्याप्तिवार-
णासम्भवास्तकथनम् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावा-
न्तरवाक्यार्थबोधो जन्यते ततश्च प्रतिज्ञास्थवद्वादिपदसहकारेण

धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरित्याकारकस्वार्थविशिष्टबोधो जन्यते ततः
समुदितप्रतिज्ञासहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधश्च
प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकनाघटितलक्षणत्रयमाह स्वार्थेति ।
प्रथमलक्षणं तृतीयबोधघटितम् द्वितीयं प्रथमबोधघटितम् तृतीयं
च द्वितीयबोधघटितं बोध्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्प-
र्यविषयबोधीयविशेषणतावच्छेदकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्व-
मित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि निगमना-
र्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन
यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् । विशेष-
णतावच्छेदकताया अव्यावर्त्तकत्वात्स्वतात्पर्यविषयबोधयित्वं त-
द्विशेषणम् । विशिष्टबोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेद-
कस्वार्थप्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निग-
मनार्थविशिष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञान-
स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्ग-
मयन्नवयवान्तराद्यावर्तयति एकवाक्यतयेत्यादिना ॥

(दी०) इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरण-
त्वम्, अन्यव्याप्तिबोधकतत्त्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्त्वं
विशेषलक्षणद्वयम् ।

इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वा-
र्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं बोधनयत्वम् ।

अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमन-
त्वम् । हेत्वर्थश्च प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदे-
शार्थ इत्युक्तमायम् ॥

इत्यवयवदीधितिः ॥

. —:०:—

(गा०) इतरोपस्थापितेति । स्वाघटकपदोपस्थापितेत्यर्थः । स्वा-
र्थत्वं स्वस्वजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वम्, अतो निगमनजन्यप्रतिपत्तिवि-
शेष्ये मतुबाध्यर्थे तदघटकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य

निगमनस्य वारणाय उपस्थापितान्तम् । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थ-
प्रकारकस्वार्थविषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थशितरप्रकारकत्वेन बो-
धस्य निवेशाद्भेदः ॥

अवयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यविशेष्यकस्वार्थ-
प्रकारकबोधजनकावयवत्वमर्थः । सर्वेषामेवावयवानां स्वार्थघट-
कविशेष्यांशे स्वार्थघटकाथान्तरप्रकारकबोधजनकतयाऽतिव्याप्ति-
धारणाय स्वार्थप्रकारकेति । प्रतिज्ञार्थघटकसाध्यरूपविशेषणे
हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि विशेष्ये पक्षे तदनन्वयात् प्रतिज्ञायां नोपनय-
लक्षणातिव्याप्तिर्न वा हेतौ निगमनलक्षणातिव्याप्तिः उपनयनलक्षणे
स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष्यपरत्वादि-
त्याह हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्वं हेत्वर्थैकदेश-
पक्षम्यर्थ एकदेशार्थमात्रान्वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य
तथात्वमिति विशेषात्प्रायमिति ।

(चि०) केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरण-
प्रत्यक्षत्वादित्यपार्थक्यम् विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन
सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादि-
ति केचित् । तन्न । सतिससमीचलात् सामान्यवत्त्वस्य
बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ
विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः न ह्यपमर्था-
ऽस्मान्नावगम्यते ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्या-
प्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्र-
दर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शवा-
क्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतत्वा-
भिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामा-
न्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाध-
नाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । 'न्या-

यावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न-दृष्टान्तप्र-
योगस्य सामयिकत्वेनासाव्वत्रिकत्वात्, यो यो धूम-
वान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृता-
नुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्या-
पत्युपनायकं वचनं तत्, -उपनयातिव्याप्तं । अत उप-
नयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् ।
एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशे-
लक्षणद्वयमित्यन्ये । अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा-
माहुः । यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न
वीप्सा, केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि
व्यभिचारतादवस्थयमिति तु वयम् । वीप्सा च यत्पदे
न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परा-
मर्शादुबुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः, यथा
यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यत्र । इदञ्च साध्यसाधनोभया-
श्रयाविकलानुपदर्शितान्वयं विपरीतोपदर्शितान्वया-
नुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादा-
भासरूपमिति ।

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं
पक्षे वर्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रद-
र्शनायोपनयः । तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपराम-
र्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणम् । सा-
ध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्या-
पकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषल-
क्षणद्वयम् । उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम् ।
तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोऽवय-

वान्तरादलाभात्, तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात् । न च हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतु-
रित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-
रत्वात् । वादिवाक्यादेवाच्चेप इति चेन्न । तदर्थस्यासि-
द्धत्वेनानाक्षेपकत्वात्, अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्वा-
क्षेपेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तद-
वगम इति चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र
तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितु-
मुचितत्वाच्च, अन्यथावयवान्तरेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

उपनयानन्तरं निगमनम्, तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपं-
रामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्त-
साध्यधीजनकं वाक्यम् । न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्च-
तुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् । अबाधि-
तासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् ।

अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्र-
तिपादनादेव पर्यवसानेनावयवान्तराणां निराका-
ङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभात्, अ-
न्यथा निगमनेनापि तदवारणात् न हि तद्विशेषदर्श-
नमनादृत्यैव तन्निरवर्तकम् । सिद्धनिर्देशतया वारयती-
ति चेत् । न स्वरूपमात्राभिधानात् । साध्यत्वानुपस्थितौ
तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्या-
प्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञा-
नानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावाबोधने समीहितानि-
र्व्वाहान् ।

अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्विशेष

मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो
बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यन्न भवति तत्त-
दभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः, तस्मा-
दित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञा-
नात् न त्वन्वयात् पूर्वम् ।

इह केचित्—यथा तस्मादिति सर्व्वनाम्ना हेतोः
परामर्शः पूर्व्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि
तथा इति सर्व्वनाम्ना सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणा-
य युक्त इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये
वा? आद्यं तथा चायमिति प्रकान्तात् तथेति हेतुमानि-
त्यर्थः स्यात्, तथा चानन्वयः न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुम-
त्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः सामान्येन पक्षस्यापि अन्वय
व्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत
एव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति
सादृश्याभावात्, बहूनाञ्च प्रकमे विशिष्यानन्वयात्,
वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र
विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने
विशिष्य सिद्धतावगम्यते पूर्व्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थ-
हेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्त्तनात्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ।
संशयप्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः,
किन्तु न्यायाङ्गतयोपगुञ्जन्त इति नाधिक्यम्, कण्टको-
द्धारस्य च न सार्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगि-
त्वादिति ॥

इत्यवयवचिन्तामणिः ।

शब्दो अनित्यः सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादि-
ति हेतुप्रयोगे हेतुघटकदलयोः प्रत्येकं व्यभिचारितया भेदेन ना-
मार्थयोस्तयोरेकांशेऽपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतु-
त्वान्वयासम्भवेन विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोर्मिलितयोर्हेतुत्वा-
न्वयो वाच्यः । सोऽपि न सम्भवति सामान्यवत्त्वादेः । सप्तम्यन्तै-
पदोपस्थाप्यहेतुत्वार्थकपञ्चमीप्रकृत्यर्थत्वाभावादिति केषांचित्पूर्व-
पक्षं समाधातुमुपन्यस्यति मूले हेतुग्रन्थे सामान्यवत्त्व इति । सामा-
न्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणत्वासम्भवेऽपि सप्तम्यन्ता-
र्थस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशे-
पणावच्छिन्नबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवान्नापार्थक्यतया-
ह तन्नेति । सामान्यवत्त्वस्येति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्य-
क्षत्वविशेषणीभवत्सामानाधिकरण्यप्रतियोगितयोपस्थितावित्यर्थः ।

अथ सामानाधिकरण्यं सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत् सतीत्यस्य
॥ कोऽर्थ इति चेन्न । 'यस्य च भावे न भावलक्षण'मिति सूत्रानुशिष्ट-
सप्तम्या गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यथा गोदोहनादिसमानकाली-
नत्वं गमनादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्यायनात् ।
न च तादृशसप्तम्या क्रियासमानकालीनत्ववत् क्रियासमानदेशत्वस्य
कदाचिक्क्रियायां प्रत्यायनसम्भवः यस्य क्रियाया अन्यस्य क्रिया
लक्ष्यते विशेष्यते तद्वाचकपदसमभिव्याहृतकृदन्तोपस्थापितक्रिया-
समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन क्रियान्तरविशेषणमिति यावत् तद्वा-
चकपदात्सप्तमीत्यर्थकत्वात्तादृशसूत्रस्य क्रियासमानकालीनत्वादौ
क्रियान्तरविशेषणतया विवक्षिते तादृशसूत्रेण सप्तमीविधानात् । स-
प्तमीप्रकृत्यर्थनिरूपितसामानाधिकरण्यादेरपरनामार्थविशेषणतया वि-
वक्षणे 'सप्तम्यननुशासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षत्वे
कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ गोप-
दोत्तरसप्तम्याः समभिव्याहृतक्रियागोदोहनरूपोर्थः, तत्र समभिव्याह-
तकृदन्तार्थान्वितप्रकृत्यर्थस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः त-
स्याश्च समानकालीनत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरेऽन्वय इति तत्र दुह्य-
मानगोकर्मकदोहनसमानकालीनत्वलाभस्तथा प्रकृतेऽपि । अत्रापि
शतृप्रकृतेः असुधातोराधारत्वमर्थः अत्रास्ति घट इत्यादौ एतद्देश-
निष्ठाधारताप्रतियोगी घट इत्यादिप्रतीतिः तत्र च सप्तम्यर्थसमभि-

त्याहृतोधारत्वरूपाक्रियायां सामान्यवत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रति-
योगितासम्बन्धेनान्वयः आधारतायाः प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्व-
सम्बन्धेनान्वय इति प्रत्यक्षत्वे सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभ-
सम्भवात् । भावलक्षणमिति भावशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वात्
प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वविरहेऽपि क्षतिविरहात् । सत इत्यस्याध्या-
हारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य समानदेशतालाभेन
सामञ्जस्यात् । कुत्रचित्समानकालीनत्वं क्रियायाः सम्बन्धः कुत्रचित्स-
मानदेश्यमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । यत्रसमभिव्याहृतकृत्यप्र-
त्ययस्य वर्तमानत्वे तात्पर्यं तत्र समानकालीनत्वं यत्र च न तद्विव-
क्षणं तत्र समानदेशत्वं सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृतं च वर्तमान-
त्वंविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्तमानत्वाविवक्षायामपि विरो-
धिकालाविवक्षया लटः साधुत्वात् । यत्र चातीतत्वमनागतत्वं वा कृता
विवक्षितं दुग्धासु दोग्धव्यास्वित्यादौ तत्रोत्तरत्वं पूर्ववत्त्वम्, पूर्ववत्त्वं
च सम्बन्ध इति दोहनोत्तरत्वादिकमेव प्रतीयते न तु समानकाली-
नत्वमित्यवधेयम् ।

ननु उदाहरणे यत्पद्विरुक्तिप्रयोजिकायाः महानसमहानसान्य-
त्वादिना वक्तुर्थावत्साधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छारूपवीप्सायाः किं
प्रयोजनम्, न हि साधनस्य यावदधिकरणे साध्यवत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुः
येन यत्पदे वीप्सां विना यावत्धूमाधिकरणानुपस्थापने तत्पदेन ता-
वदधिकरणानां परामर्शासम्भवात्सकलसाधनाधिकरणे साध्य-
वत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति यत्तत्पदात्तावदधिकरणबोधो-
वीप्साप्रयोजनं भवेत् । न च व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा वीप्सा तस्याश्चा-
नुमित्यौपयिकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तेश्च पदार्थ-
त्ववाक्यवर्धत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्प्रत्ययस्यायो-
गात् मानसबोधे च वक्त्राभिप्रायानुपयोगात् । यदि च यत्पदसम-
भिधेर्द्वन्द्वत्वादिपदस्य धूमज्ञापकताविशिष्टबन्ध्यादिलाक्षणिक-
तया धूमादौ वर्तमानत्वालाभ इत्युच्यते तदा यत्पदस्य विरुक्तिं वि-
नापि तल्लाभसम्भवाद्विरुक्तिवैयर्थ्यमित्याक्षेपे प्राचीनसमाधानमुप-
न्यस्यति अत्र चेति । उदाहरणस्थयत्पदे चेत्यर्थः । व्यभिचारवार-
णयेति । वीप्सामुद्दिश्य ज्ञानसम्याप्तिज्ञानविरोधिष्यभिवारब्धिवार-
णप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । शब्देत्वधिकरणे साध्यवत्त्वनिश्चये ते-

न विपरीतनिश्चयात्मकेन साधनाधिकरणे साध्याभाववत्त्वरूपस्य-
भिचारग्रहस्य प्रतिबन्ध इति भावः ।

नन्वेवं वाच्यत्वादिसाध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वं गृ-
हीतमयमेतदभिन्नः एतद्वृत्तियावद्धर्मवत्त्वादित्यत्र च हेतावेकमा-
प्रवृत्तित्वं गृहीतं तत्र हेता साध्यसामानाधिकरण्यग्रहादेव मानसी
व्याप्तिर्धाः सम्भवति प्रथमेऽभावे साध्यीयत्वाग्रहेण द्वितीये साध्या-
भाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणान्तरे हेतोरग्रहेण व्यभिचारग्रहासम्भ-
वाद्युभयसिद्धव्याप्तिसाधकतानुमाने यथा उदाहरणं न प्र-
युज्यते तथात्र सामानाधिकरण्यलाभायोदाहरणप्रयोगेऽपि द्विर्यत्पदं
न प्रयुज्यतेत्यत्रेष्टापत्तिमाह यत्र चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरनपेक्षिते-
ति स्वमतमाह वीप्सायामपीति । अयमाशयः । द्विर्यत्प्रयोगेऽपि स-
कलसाधनाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारतादवस्थं व्यभिचार-
धियोऽनिवृत्तिः तत्परत्वग्रहापेक्षायां च यद्योगप्राथम्याभ्यां सा-
धननिष्ठव्याप्तितात्पर्यमेव गृह्यतां तत एव च लक्षणया व्याप्तिशा-
ब्दबोधसम्भवात् तत्र च व्यभिचारशङ्काया अविरोधित्वात् । याव-
त्साधनवति साध्यवत्त्वबोधाय द्विर्वचनमनर्थकमेव अत एव यन्नैव त-
न्नैवमिति प्राचामुदाहरणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते । आवश्यकश्च व्या-
प्तेः शाब्दबोधोऽन्यथा समानप्रकारतामपुरस्कृत्य विपरीतधियो
विरोधितायाः दुःकल्पयतया महानसत्त्वादिना सकलधूमाधिक-
रणे साध्यवत्त्वबोधेऽपि धूमवत्त्वप्रकारेण तत्रैव साध्याभावशंकाया
अनुच्छेदेन मानसव्याप्तिग्रहासम्भवात् । एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेन
एकरूपेण विभिन्नरूपेण वा सकलधूमाधिकरणोपस्थितिसम्भवा-
त्तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यामित्यपि दुर्वचम् । न च सकृदुच्चरिते-
त्यादिव्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदान्नानाधिकरणबोधः संभवती-
ति वाच्यम् । सकृदुच्चरितस्य नानाशक्त्या बोधकतायामेवाव्यु-
त्पत्तेः सर्वनाम्नां च बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावाच्छि-
ष्टत्वेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषुऽक्तैरेक्येन व्युत्पत्तेरविरो-
धात् , अन्यथा द्विरुक्तिस्थले एकस्यैव पदद्वयरूपादेशस्थानितया प-
दभेदविरहेण द्विरुक्तादपि नानार्थबोधानुपपत्तेः कथंचिदर्थद्वय-
बोधकत्वनिर्वाहेऽपि भूयोऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति ।

अथ द्विरुक्तस्थल एव व्याप्तौ निरुद्धलक्षणा अत एव यत्पद-
 प्रयोगेऽपि वादिवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेण व्याप्तिबोधनिर्वा-
 हः । वस्तुतो व्याप्तिगोचरशाब्दबोधानुरोधेन चेदुदाहरणप्रयोग-
 स्तदा उपनयवद्व्याप्यपदेनैवोदाहरणेऽपि व्याप्तिबोधनं युज्यते
 इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय यो धूमवानित्युदा-
 हरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया आवश्यकत-
 या अद्विरुक्तयत्पदस्य तत्पदत्वानियमेन तत्परत्वग्रहार्थं द्विरुक्तेरा-
 वश्यकत्वात् । एवं 'नित्यवीप्सयो'रिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य नि-
 त्यतया सकलधूमाद्यधिकरणपरत्वे यत्पदस्याद्विरुक्तस्य साधु-
 त्वमेव न स्यादित्यतां द्विरुक्तेरावश्यकतेत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिम-
 भिप्रेत्य तत्पदे द्विरुक्तिं खण्डयति वीप्सा चेति । द्विरुक्तिनियमोऽपि
 कदाचित्पदे एव न तु तत्पदेपीत्यर्थः । सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति
 नार्थः । विवर्णभावं स स भूमिपाल इत्यादौ छन्दोनुरोधादिना द्विरु-
 क्तिदर्शनात् । न्याये तु प्रयुज्यमाने आधिक्यस्य न्यायेऽन्याय्यतया न तत्र
 द्विरुक्तिः । सकलधर्मिप्रत्यायनेच्छारूपवीप्सासत्त्वेऽपि अद्विरुक्ततत्पद-
 स्य साधुतासम्भवः महाकविप्रयोगदर्शनादेतदपि स्पष्टयितुं भव-
 भूतिनांद्यास्तथा प्रयोगो दर्शयिष्यते । द्विरुक्तयत्पदबोधितनानाधर्मि-
 णामेकेन तत्पदेन परामर्शयोग इत्याशंकां निरस्यति विरूपेति । महा-
 नसमहानसान्यत्वादिना विभिन्नप्रकारेणेत्यर्थः । तत्पदेन परामर्शात्
 तत्पदेन परामर्शसम्भवात् । तत्पदस्य परामर्शकतायां व्युत्पत्तिविरो-
 धे द्विरुक्तयत्पदेनापि तावद्धर्मिवोधासम्भवात् । व्युत्पत्तिविरोध-
 एव च कथमित्याकांक्षायामाह बुद्धिस्थवाचकत्वादिति । बुद्धिप्र-
 कारविशिष्टसर्वेषु एकशक्तेरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यविरोधं दृष्टान्तेन दृढ-
 यति यथेति ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितगादाधर्या-

मवयवप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः
अथानुमानगादाधर्मात्
सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।

(चि०) अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयो-
जकत्वान्निरूप्यन्ते ।

(दी०) एवावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रस-
ङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्र-
तिजानीते अयेति ।

(गा०) हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि सङ्गतिः सम्भवति
व्याप्तिपक्षधर्मेताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधित-
द्विरहवतो दुष्टहेतोः स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां
परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति ।
परिकरो-व्याप्तिपक्षधर्मेते । निरूप्येत्यन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्व-
स्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति । सपरिकरहेतुनि-
रूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः ।
अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन । तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति
मूलं यद्यपि हेत्वाभासनिरूपणतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया
शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि त-
न्मात्रपरत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारि-
त्वादिरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह तत्त्व-
निर्णयादिति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्-सपरि-
करोहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदका-
दिसाधारणमतः स्वावषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तत्त्वमक्षतमेव ।
तत्त्वनिर्णयः-प्रमितिकोटिनिश्चयः । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्ट-
प्रकृतहेतुज्ञानमिव ताद्विपरीतकोटिसाधुकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानम-

प्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूततद्विपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामा-
ण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् । अथवा तत्त्व-
निर्णयः—साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्रानुमापकहेतोर्व्या-
प्यादिविशिष्टत्वरूपसङ्केतुत्वज्ञानमिव विपरीतसाधकहेतोरुद्वेष्ट-
ज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतसाधकहे-
त्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य
स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोः स्व-
ज्ञानाधीनसन्ध्यायप्रयोगद्वारा च बोध्यम् ।

(चि०) तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिय-
थार्थज्ञानविषयत्वम् यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमि-
तिविरोधित्वं ज्ञायमानं सदानुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं
वा हेत्वाभासत्वम् ।

(दी०) अनुमितीति । यथाश्रुतिमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्,
तद्वत्त्वं दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्य-
ति । तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्कार्थ्यतानिरूपकसम्बन्धित्वे-
नानुमितितत्कारणज्ञानपरम् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा-
नित्याकारानुमितिपरं वा, तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽ-
प्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्याप्त्यादिज्ञानेना-
न्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि
न क्षतिरिति वदन्ति ।

(गा०) मूलोकलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः, य-
थार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य
समूहालम्बनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे
विषयक्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयता-
या अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
लक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह य-
थाश्रुतमिति । इदमेतल्लक्षणत्रयम् । ननु हेतुवद्वभासन्त इति व्युत्प-
त्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-

ज्ञातत्वात् तल्लक्षणमप्याकांक्षितमतस्तदनुकौ मूलस्य न्यूनता, अन्य-
विधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि 'ते चे'त्या-
दिना दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञानत्वेन
तदसङ्गतेः, एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वं दुष्टहेतूनां विभागानर्हन्तया
तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करस्या-
दिग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्कतिरित्यत आह
तद्वत्त्वं चेति । तादृशदोषवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमि-
त्यनुपपद्यते । स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वं-
पि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपप-
त्तिरिति भावः । तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे असम्भवः यत्किञ्चिदनुमि-
तिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्,
तथाच व्यभिचारादावव्याप्तिः बहिर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य
पर्वतो धूमवानित्याद्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानु-
मितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे बाधादावव्याप्तिः-बाधादिज्ञानस्य पराम-
र्शाप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभय-
परतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघट-
कतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाह अनुमितिनिष्ठकायता-
निरूपकसम्बन्धित्वेनेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति अनो न वक्ष्य-
माणान्तिप्रसङ्गः । निरूपकत्वं च यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य
कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्ग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं सं-
बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मक-
त्वस्य लाभाय ।

अत्र पर्वतो बहिर्मान्दश्च तथेत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिवि-
रोधिहृदनिष्ठबह्व्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना बह्व्यादि-
साधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकायतानिरूपकसम्बन्धि-
ग्रहत्वस्य कस्यपि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिर्वेशनासम्भवात्, तथाविधग्रह-
त्वव्यापकप्रतिबध्यतानिर्वेशे चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ प-

रामर्शाविरोधिनि बाध्यादौ चाव्याप्तिः-उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्धा-
दावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानविषयत्व-
सत्त्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवं
च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारज्ञा-
नादिप्रतिबध्यत्वात् न व्यभिचारायसङ्ग्रहः । दर्शितसमूहालम्बनानु-
मितिप्रतिबन्धकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।
तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
शालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितोर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतार्था पर्वतो वह्निमान्वह्निव्याप्य-
धूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ हृदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्ध-
कत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रया-
सिद्धिष्वतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशे-
ष्यकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना हृदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविध-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वान्तद्दोषतादवस्थ्यमतः पक्षतावच्छेदकवच्छि-
न्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वं च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेनाते-
जस्वी पर्वतो वह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिति वह्न्यभावरूप-
बाधस्य काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षाप्रसिद्धेः शुद्धप-
र्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेऽपि नासङ्ग्रहः । एवमत्रापि
बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परा-
मर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम्-वह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च
हृद इत्याद्यनुमित्यविरोधित्वात् । साध्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिवारणप्रयो-
जनकत्वं तदुपादानस्येति तु न सत्-वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादिनि-
र्णयस्य शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि द्वितीयदले प्र-
कृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्, तस्य काञ्चनमय-
वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इत्यनुमितिर्विरोधितया तत्र लक्षणगमनात् ।
द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु
नाव्याप्तिः तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-

त्वनिवेशाद्यभिचारयिरोधयोर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यदि-
 ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तिर्मानसम्भवात्-
 द्दोषतादवस्थमता व्याप्ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नायत्वनिवे-
 शः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ति विशिष्योपादाय तदुभयवि-
 शिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेदयम् । एकतरमात्रव्याप्युपादाने सा-
 धारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासङ्ग्रहप्रसङ्गादित्येवं व्यक्तीमविष्य-
 ति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारत्वायास्तत्साध्यकत-
 देतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगम्य निवेशस्तु न
 संभवति-साध्याभाववद्बुद्धित्वज्ञानदशयां कवलव्यतिरेकव्याप्या-
 दिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशङ्क्य-
 नुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात् । तादृशव्याप्तिविशिष्टविषयकत्व-
 मात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे
 स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकत्व-
 मात्रस्य निवेशेपि तद्दोषतादवस्थम्, धूमाभाववान् हृद् इत्यादि-
 ज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधित्वात्साधारण्याद्यव्या-
 प्तिश्च वह्निवावच्छिन्ने धूमाभाववद्बुद्धित्वग्रहस्य धूमादिव्याप्ति-
 विशिष्टनिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधादतो हेतुतावच्छे-
 दकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य सं-
 स्कारादेराहार्यज्ञानस्य च बाध्यादिज्ञानाप्रतिबन्धत्वात् असम्भव-
 इत्यतस्तादृशानुमितित्वनिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मतावच्छेदक-
 कसाध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्यवानित्याका-
 रकतया तादृशकारलिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेद-
 कावच्छिन्नविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्व-
 व्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकवोपगमे तु
 पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वहेः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभा-
 वदेरदोषत्वप्रसङ्गः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य
 शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वन्द्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमवि-
 शिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवन्द्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति त-
 दुपेक्षितम् । न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भावेपि
 शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादित्यत्र संसर्गता तत्र पर्वतत्वसामा-

धिकरण्येन बह्व्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ॥

अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानात्तादृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्थलेपि विशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितेरेव मानत्वाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिप्रहकालेपि तथाविधसाध्यनिश्चयवतो अनुमित्यापत्तेः, न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्योरनुमितिं कश्चिदुपैति तादृशबाधादिप्रहस्य कचिदप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवात् तेषां हेत्वाभासताविलायापत्तिश्च इति चेत् । एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविषयतायां मानाभाव एव, प्रकृतग्रन्थस्तु न लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः—तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशकारत्वस्याव्यावर्तकतयाऽनुमितिपदस्य तादृशकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतः ।

कचिच्च लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्याख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते—साध्यव्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपरम्—अनुमितेरित्याकारकतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते । एतादृशव्याख्यानप्रयोजनं स्फुटयति—तेनेति । एकत्र—वर्हित्याद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादित्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्—तद्वहित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादित्यादिहेतोरनुमितिजनकत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्नं व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथंचित्द्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरां मर्शस्तत्रैकक्षणविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासंभवान्न तत्र व्यभिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधार्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमाच्च व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधार्मिकव्याप्या-

विज्ञानविशिष्टत्वं तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्त्व-
मेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्याका-
रकशाब्दादिपरामर्शात्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो
धूमव्यभिचारी वह्निः धूमव्याप्यन्धनवानित्याकारकसमूहालम्ब-
नग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्निर्वावच्छिन्नधर्मिकव्या-
प्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह व्याप्त्यादीति । कल्-
प्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसन्धे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेण-
नुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादव्यभिचा-
रज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वशङ्का प्रागेव निराकृता । न क्षतिः-व्यभि-
चारादौ नाव्याप्तिः । यत्रासङ्गेतुविशेषेऽनुमितिरप्रसिद्धा तत्रत्यदो-
षेष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एतादृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूच-
नाय वदन्तीति ॥

(दी०) पर्वतो निर्बह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्य-
भिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति । ननु प्रतिब-
न्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिप्रत्येकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वा-
भासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् तद्वद्वैकञ्च
न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्र-
सिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसङ्गेतुस्थले बाधादिभ्रमविषये-
ष्वतिव्याप्तिवारकतया यथाश्रुतं यथार्थपदं सार्थकयति पर्वतो निर्बह्नि-
रिति । अत्रेतिपदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमात्रतयाऽभिप्रेतं । प्रत्येकं
भ्रमभासाद्यैवतिप्रसङ्गसम्भवात्तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुधाव-
नैककल्यास्तपरत्वासङ्गातिरिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी,
अन्यौ च जनकज्ञाने, तथाच तयोरीप प्रथमे अन्यत्र प्रसिद्धस्य सा-
ध्याभाववद्भूतित्वस्य धूमाद्यशे भ्रमत्वम् । अन्ये प्रमेयत्वाभाववद्भू-
तित्वस्याप्रासङ्ग्या न तद्भ्रमत्वं किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्ब-
न्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनाया-
नेकाविधभ्रमकथनम् ।

इदं त्ववधेयम् । अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी-

तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य भ्रमो वाच्यः प्रतियोगित्वांशे साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवं च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगित्वांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम्—तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमत्वानुपपत्तेः । न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक एवात्र भ्रमो विवक्षितः, न तु तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यम् । लाघवात् प्रतियोगितासंसर्गकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

अत्राहुः—स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेवाभावस्य साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिघटकं लाघवात् । एवं च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वत्वादेरेवाभावांशे भ्रमात्मक एव तथाविधग्रहो विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अन्ये तु प्रथमे साध्याभाववदवृत्तिरूपज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववदवृत्तिरूपव्यभिचारस्य भ्रमः । द्वितीये च तदप्रसिद्ध्या व्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमो अभिमतः । समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया द्विविधव्यभिचारसङ्ग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनस्यैव लक्षणे निवेद्यत्वात् । न च हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकतां नोपयुज्यते इति वाच्यम् । यदा अभाववृत्तिरूपं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेत् द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्रादिमव्यभिचारात्तत्पर्यकस्थले व्यभिचारपदार्थकदेशे अभावेऽनुयोगितारूपः

दृष्टव्यस्य तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवृत्तिवाद्यवच्छिन्ननिरूपित-
त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थः स्वरूपसम्बन्धवा-
न्तस्य चाभिदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्पदार्थपरवाक्यस्थले
च तदेकदशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थस्य निरूपि-
तत्वस्यान्वयः षष्ठीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया पश्यन्तार्थस्य साध्यताव-
च्छेदकनिरूपत्वस्य तादृशास्वयम्बलभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे तस्य तादृगतार्थीभूतसम्बन्धिनः एकदंशे
घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभिदेन प्रथमार्थेऽन्वयः । एवं चो-
क्ताव्याप्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारता-
सम्भव इत्यपि यदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थे अनुत्पादे-
न्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकाराव-
च्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य
विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय
दोष इति भावः ॥

अत्र यथार्थपदेन सङ्केतस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्या-
भावाद्दौ अतिप्रसङ्गवारणेऽप्यसङ्केतस्थले तादृशप्रमाविषयदोषप्र-
टकसाध्यतद्भावादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्वारिवेति तदर्थं प्रकारा-
न्तरानुसरणे च तत एव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं
व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्त-
रानुसरणे बीजत्वमाह नन्वाति । एकदशस्यापि विशिष्टघटकतया
हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्त-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः-हेत्वाभासप-
दार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमित्यविरोधिबलं तद्रूपाव-
च्छिन्ने हेत्वभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतोर्दुष्ट-
त्वव्यवहारस्यानुद्ध्येन चेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ॥

यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधित्वानतिरिक्त-
वृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाश-
ङ्केते भयेति । विशिष्टविषयक-साध्याभाववद्भूतित्वविशिष्टसाधना-
दिविषयकमेव, तद्वटकं-तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकं, न

विशिष्टं-न तादृशविशिष्टनिरूपितम्, तथाच प्रत्येकपदार्थविषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकतया अतिरिक्तवृत्तित्वाभ्यामिदमिति भावः । व्य-
र्थमिति । यथार्थपदादानेपि सङ्केतस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।
ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेपि तद्विशिष्टे-
व्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति । अप्रसिद्धत्वादिति । तथाच कति-
व्याप्तिरिति भावः ॥

(दी०) केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र
तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्यु-
पेत्य । तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्र-
कारकयथार्थज्ञानविषयत्वमग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः ।
आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः ।

(गा०) केचित्त्विति । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः-तेषा-
मपि अनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च हृदत्वावच्छि-
न्नपक्षकवन्हादिसाध्यकस्थले वन्हाभाववद्भ्रदादिरूपदोषाणामपि
दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । तद्रूपावच्छिन्नपक्षकतद्रूपावच्छिन्न-
साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि
तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमा-
त्रम् तदा हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वाव-
च्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवन्हाभाववद्भ्रदादीनां धू-
मत्वादिना दुष्टहेतुत्वाभावादन्यव्याप्तिरित्याशंकां परिजिहीषुस्ता-
दृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति । त-
च्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकनामत एव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मतमे-
वात्म्याह तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्य इत्यर्थः । तृतीयलक्षणस्य
सर्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायकतया दृष्टान्तत्वे-
नोपन्यासः । तदर्थश्चेति । प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षणं स-
ङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति न तु तेन रूपेण घटक-
त्वमित्यवधेयम् ॥

यद्यपि पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने धूमत्वाद्यवच्छि-
न्नो दुष्ट इत्यादेः सङ्केतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः तत्र तत्साध्य-

पक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्ये-
तव्यत्वात्, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेश्चाप्रसिद्ध-
त्वात् हृदादौ घन्त्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टव्यवहार इष्टः । त-
थाप धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुक-
धूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्येतव्य-
त्वात् । वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमा-
भाववद्बृत्तित्वविशिष्टवन्त्यादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय
रासमादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृ-
तीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यमानाद्रासमे तद्वाधेन नायमितिप्रसङ्ग इ-
ति वाच्यम् । तथासति दोषपदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्न-
हेतुत्वालाभात्, तल्लाभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्र-
तिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य
तत्प्रकारतायां वाऽवच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वावच्छिन्नत्व-
स्याप्यन्वय इत्यवोपगन्तव्यत्वात् । न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवै-
शिष्ट्यबाधकसमभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छि-
न्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकोऽर्थः ।

अथवाऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानुमि-
तिरूपविशेषलक्षणिकत्वं दुषधात्वर्थे अनुमित्यर्थान्तर्भावे साधनप-
दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथाच विशेष्ये एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयो-
पगमात् नोक्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि वह्निना धूमसाधने
रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गादिति ॥

अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदम् लक्षणम् । तथाच पर्वतपक्षक-
धूमसाध्यकवह्निहेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिज्ञानवि-
षयव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्धेतावितरभेदव्यभिचारित्वाद्यथार्थप-
दं सार्थकम् । ज्ञानं चात्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-
सम्बन्धावगाहि प्राह्यम्, तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण
दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अग्रेपीडशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं
बोध्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षादिनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां
प्रतिबन्धकता न सम्भवति साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव य-
त्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतयाऽविरोधत्वेनाऽनुमित्यापत्तेः, किं

स्तु ज्ञानीयपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभा वत्वा-
वच्छिन्नविषयतावत्त्वेन तादृशविषयताज्ञानविशिष्टत्वेन वा, तच्च रू-
पे तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेष भ्रमदशायां
विरोधित्वाशोक्तापत्तिः । एवं च सङ्केतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कनिरुक्तविषयताश्रयवह्यभावादिप्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न
यदूपावच्छिन्नविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रू-
पावशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । हदोघहिमान्धूमा-
दित्यादौ च तादृशरूपं हदविशिष्टवन्ह्यभावात्वादिकं हदे वद्विनास्ती-
त्यादिज्ञाननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव हदत्वावच्छि-
न्नविषयतानिरूपितवन्ह्यभावात्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानु-
मितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सङ्केतुस्थले च केवलवन्ह्य-
भावात्वादिकं न तथा तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्यविषय-
कज्ञाननिरूपिततादृशविषयतान मनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
त्वात् । पर्वतविशिष्टवन्ह्यभावात्वादिविशिष्टं न किञ्चिद्वस्तुप्रसिद्ध-
मिति नातिप्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्कार्यम् ।
यद्यप्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणपि
तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयतद्वेतुताव-
च्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टव-
मित्यर्थकतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादायितुं शक्यते, तथापि
दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीसमास आह-
त इति ॥

अनु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ यत्पदेन
दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वाद् अह तत्त्वमित्य-
स्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षण-
त्वमेवाचितं तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थानुरोधकत्वाद् अतस्तथैवाह आ-
द्यस्यैवेति । ईदृशस्याख्याया निर्दोषत्वात्प्राहुरित्युक्तम् ।

(दी०) लिङ्गमविवक्षितम्, यद्विषयत्वेन-यादृशविशिष्टविषय-
त्वेन, तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभा-
वादौ सङ्केत्वादिनिष्ठ नातिप्रसङ्गः । अवच्छेदकत्वञ्चेहानतिरिक्त-
वृत्तिः, तेन विशिष्टस्यासत्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्ष-

तिः । विशेषणीयश्च यादृशविशिष्टान्तराद्येनत्वेन, तन प्रमेय-
त्वादिविशिष्टे मध्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छे-
दकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विद्वां वा साध्याभावव-
द्भूति साधनं साधनवद्भूतिसाध्याभावो वा हेतुदोषः, येन कं-
नापि सम्बन्धेन तद्वाञ्छ प्रकृतो हेतुर्दुष्टः ।

(गा०)लिंगज्ञानस्येतिमूले लिंगांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया त-
स्या विवक्षितत्वमाह लिंगमिति । यद्विषयकत्वेनेति तृतीयायां अवच्छे-
दकत्वम् । तच्चैवमनतिरिक्तवृत्तित्वमिदानीं निवेद्यते तदाऽसम्भवः
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया बन्धभावविशिष्टहृदादिरूपवदोषविषय-
कत्वस्य शुद्धहृदस्याद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानपि सत्त्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वातिरिक्तत्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यम्-तथाच
पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितप्रतिबन्धकभ्रमविषयबन्धभावादावात-
व्याप्तिः तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादसंभव-
भयेन चावच्छेदकतापर्याप्तनिवेशासंभवादतो यद्विषयकत्वेनेति प-
दं द्वाचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वे-
न-यद्व्यावच्छिन्नविशिष्टविषयकत्वेन । एवञ्च तत्त्वमित्यस्य तद्रूपा-
वच्छिन्नत्वमर्थः ।

व्याख्यावीजं प्रकाशयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय बह्व्यभावादौ नाति-
प्रसङ्गः । पर्वतादावतिप्रसङ्गसम्भवेपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयाज्ञप्र-
कारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टता-
व्यवहारनियामकत्वापगमे पर्वतविशेषणकबह्व्यभावज्ञानस्य विशेष-
णतविशेषावच्छिन्नाव्येयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायां पर्वतमहान-
सान्यत्वादिरूपसंज्ञेतौ सत्त्वेपि प्रसिद्धभूमादिरूपहेतावसत्त्वान्न दुष्ट-
ताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तम् । भ्रम-
पदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सज्जेत्वादीत्यादिपदग्राह्यसाध्यशून्यप-
क्षकदुष्टहेतावनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेशे सत्त्वेपि
नासङ्गतिः । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याख्यानंनतिरिक्तवृत्तित्वमेष

अवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतवह्नयभावविषयके शुद्ध-
हृत्त्वादिना वह्नयभावविशिष्टहृत्त्वादिविषयकज्ञाने वह्नयभावविशि-
ष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तसम्भ-
वानवकाशात् । तथा केवलवह्नयभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्य प्र-
तिबन्धकत्वातिरिक्तत्वाभातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो तु-
र्धारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टप्रत्यक्षविषयकत्वं प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशाति-
प्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः । वह्नयभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो व-
ह्नयभाववान्द् इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानु-
रोधेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपितहृत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता-
या चकव्यतया वह्नयभावविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयता-
यास्तादृशप्रकारतानिरूपितहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छे-
दकत्वेऽप्यप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयताकनि-
श्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यनस्मृतीयाया अ-
तिरिक्तवृत्तिविलक्षणावच्छेदकतार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छे-
दकत्वं चेति । इह लक्षणे घटकत्वं सप्तम्यर्थः । न च वि-
शिष्टप्रदोषनिषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ सत्त्वात्पुनरसम्भव
इति वाच्यम् । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
तनिश्चयपरं षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं तस्य यद्विषयकत्वेनेत्यन्वयः, एवं च
तादृशनिश्चयवृत्तिविवशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवानव-
काशात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वं न तु तच्छून्यावृ-
त्तित्वं विशिष्टस्य विशेषणीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया त-
स्यातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टे तस्मिन्नप्रतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

यस्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्ति-
त्वमतो नोक्तरीत्याऽसम्भवं इति । तदसत् । तथासति मूलोपात्तज्ञा-
नस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । हृत्त्वाद्यवच्छिन्ना या वह्नयभाववि-
शिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयता तन्निरूपकत्व-
स्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वेन शुद्धहृत्त्वावच्छिन्ने

अतिप्रसङ्गाच्च । अस्मन्मतेऽनुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृशनिश्च-
यवृत्तिविशिष्टहृत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावि-
रहादातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना हृत्वादिविषयकस्य जातिमान्वहृद्यभा-
षवानित्यादिज्ञानस्यापि बह्व्यभावविशिष्टहृत्वाद्यवच्छिन्नविषयकतया
तस्य च हृद्वा बह्विमानित्यनुमित्यविरोधितयाऽसंभवः, जलवान्वह्विमा-
नित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणाविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकस्थलीय-
स्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्वदितदोषस्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यं-
शेऽभ्याप्रकारकत्वनिवेशस्याशक्यत्वात्तादृशविशिष्टाष्टकपदार्था-
विषयकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वे सर्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधा-
दौ तद्वदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृ-
शविशिष्टाष्टकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिद्व-
च्छिन्नविषयताभिर्नाकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वं ज्ञाने निवेद्यम् ।
जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च हृत्वादेर्न वन्त्याभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्ना-
त्मकदोषप्रत्ययतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नविषयता तादृशविषयता-
भिन्नैव तच्छून्यत्वं च तात्तदोष इत्याप न सन्-तथा सति हृद्वा जा-
त्यभाववानित्यादिस्थलीयबाधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादि-
ना हृत्वादिप्रकारधर्मितावच्छेदकावगाहिना जातिमान् जातिमानि-
त्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्नहृत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकता-
रूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमि-
त्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनावारणान् ।

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशू-
न्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितहृत्वादिप्रत्यितद्रूपावच्छिन्नवि-
षयतात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिक-
रणत्वात् तज्ज्ञानव्यावृत्तिरिति । विशिष्टस्य-विशिष्टविषयताकत्वस्य,
असत्त्वेपि-बह्व्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्त्वपि, तथाच
विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात्प्र-
तिबन्धेपि तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेपि । न क्षतिः-
नोक्तयुक्त्या पर्याप्तनिवेशऽसंभवः, तदनिवेशपूर्वातिप्रसङ्गाद्या ॥

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशवच्छेदकत्व-
विवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणलभ्यत्वात्तदेव कथं न विवक्षितमिति । न
च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां
विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वं निवेद्यं तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां
विशिष्टविषयताव्यापकत्वनिवेशनमेवाचितमिति वाच्यम् । यतो
बहुषभावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-
संशयाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिज्ञानसाधारणतया नानुमिति-
प्रतिबन्धकतायास्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
निश्चयवृत्तित्वविशिष्टा या विषयता तद्व्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भ-
वता विवक्षणीयम् । तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतायां विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितमुच्येतम् । तथास-
ति निश्चयत्वाद्यनिवेशात्समानाकारकक्षानेषु विषयताभेदस्याप्रामा-
णिकतया संशयादिज्ञानीयविषयताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीय-
तया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां बा-
धादिरूपदोषनिरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात् । न च ब-
हुषभावात्तद्वदो वृद्धिमानित्याहार्यज्ञानीयबहुषभावविशिष्टहृदादिवि-
षयता नानाहार्यज्ञानसाधारणा तादृशाहार्यज्ञानसमानाकारकाना-
हार्यज्ञानाप्रसिद्धेः, हृदो बहुषभाववानित्याद्यनाहार्यज्ञानीयबहुषभा-
वविशिष्टहृदादिविषयतातो वृद्धिप्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य-
ज्ञानीयहृदादिविषयताया भिन्नत्वात्, तथा चानाहार्यत्वाविशिष्टवि-
षयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्यज्ञानीयवि-
षयितासाधारण्यविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । एवं
सत्यनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणी-
यत्वात्तावतापि संशयान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि तत्त्वयोरप्रवेशो-
न लाघवानपायात् ।

मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणम-
यत्वाद्यवच्छेदेन बहुषभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वा-
दिविशिष्टपक्षदर्शनस्य बहुषाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदव-
च्छेदकविषयताकापाषाणमयत्वादिविशिष्टपक्षादावतिव्याप्तेः । अ-
वतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशमते तादृशविशिष्टविषयता-

याः पाषाणमयत्पाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसा-
धारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिर्वेनातिप्रसङ्गानवका-
शात् । न चानतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वनियेशोपि जलाद्यव-
च्छेदेन वह्न्यभाववत्ताघटितस्य बन्ध्याभाववज्जलादिमहत्तिजला-
दिविशिष्टस्य हृदादिरूपपक्षस्य जलवान्वह्न्यभाववान्त्यादिज्ञान-
सहितस्य जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानावशिष्टतादृश-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानविषयस्य
सत्प्रतिपक्षानात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वस्य प्रति-
बन्धकतायामवश्यं नियेशनीयतया मन्मतेऽपि तत्रानतिप्रसङ्गादिति
वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषण-
त्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतज्जेतुमत्पक्षरूपसत्प्र-
तिपक्षाव्याप्तिः—साध्याभावांश्च तद्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन
स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतद्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधार-
णानुरोधेनावश्यकत्वं प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । तादृशविशिष्टज्ञान-
स्य ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । उक्त-
विशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव
वारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविष-
यविशिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकतावत्, तथा च
दर्शितविशिष्टपक्षस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकते-
ति निरुक्तविशिष्टान्तराघटित्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
विशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वे सति यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वं)स्यापि
विवक्षणीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षा-
व्याप्तिः—तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतुविशिष्ट-
पक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षप-
क्षकतादृशद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयाविषयताशून्यप्रती-
तिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसि-
द्धिस्तत्र भिन्नात्मनोपादयमेव । साध्यादिभेदेन लक्षणमेदात् भ्रमा-
त्मकविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसा-

ध्याभावादिविषयितोपादेया । न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षता
न स्वीक्रियते, अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्ति-
मत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्ट-
हेतुमत्पक्षस्योक्तरीत्या सङ्गदे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्ध-
र्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यात् इत्यविशेषण व्यापक-
ताघटितविशिष्टमात्रस्यालक्ष्यताया एव युक्तत्वात्, तथा चोक्तप्र-
यासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचिं-
तमिति वाच्यम् । एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वघटितस्य मतभेदेन साधारण्यविरोधरूपस्य विषयितायाः
पक्षधर्मकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवा-
वच्छेदकत्वात्, प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशा-
सम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटित-
त्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । न च पक्षविशेषितं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यम् । पक्ष-
वृत्तित्वघटितविशिष्टविषयिताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्यतया
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तादृशस्य चासाधारणादेः पक्षवृत्तित्व-
विशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतरूपनि-
रुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न
सम्भवतीति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरू-
पताया 'विरोधोपि फलतः प्रातरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि वि-
शेषणीय'मिति पंक्तिव्याख्यानानुसारे सम्पादनीयत्वात् ॥

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे व्यभिचारादिघ-
टितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः ताद्व्यपयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीयं चेति । तादृशलक्षणमिति शेषः ।
तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नाविषयक-
त्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य
व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो अ-
न्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थ-
कम् । अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मैयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेपि न
क्षतिः । तदघटितत्वन्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एवं च अनुमि-
तिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृ-

शं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तद्वच्छिन्नाविष-
यकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तद्वच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यद्भू-
त्वावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवन्ति हि व्यभि-
चारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयप्रतीतिविषयकतावच्छेदकीभूतवाधत्वाद्य-
स्तद्वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादी-
ति तद्वच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
देः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यव-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तद्वच्छिन्ने अ-
तिव्याप्तिः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारदेरापि प्रमेयत्वादिना व्य-
भिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तदोपः स्यादतस्तादृ-
शरूपाश्रयधर्मिणं तद्वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्ट-
स्वमेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम् । प्रमेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वादोपः, अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य
स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना
व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ घर्तमा-
नत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषोक्तः ।
प्रमेयं गगनवद्धाचपत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयक-
प्रतीत्यप्रसिद्धा अव्याप्तिरतस्तद्वच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । अत्र
च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोष-
तावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थं तादृशवि-
शिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एवं च निष्कृष्टवक्ष्यमाणक-
ले यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चये एव तन्निवेश्यं लाघवादित्यव-
धेयम् ॥

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्बह्निरित्यादौ बाधादेर्व्यभिचा-
रादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यद्भूत्वावच्छिन्नाविषयकत्वं स्वा-
वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृश-
रूपान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्तदोपः । व्यभिचारस्याक्तबा-
धविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-

कत्वेपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकविषयकत्वविरहेण तद्व्याप्तिरित्यस्य अकिञ्चित्करत्वादिनि वा-
 च्यम् । व्यभिचारत्वादिरूपस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपितावच्छेदकस्य तदवच्छि-
 न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिध्या असम्भवात् व्यभि-
 चारत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूप-
 कताकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
 यतावच्छेदकत्वाभावात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्र-
 तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चि-
 त्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं
 यत्स्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्र-
 तीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति
 वाच्यम् । तथासति धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वहेरित्यादौ
 बाधत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्युक्ततावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः
 स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषय-
 कत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकता-
 वच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च स्वावच्छि-
 न्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चि-
 द्विषयित्वं यादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छि-
 न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव
 समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचार-
 त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यव-
 च्छिन्नानिरूपितत्वेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
 त्वस्य च स्वस्मिन्नसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपा-
 दातुमशक्यत्वात् (व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषययिताया व्यभि-
 चारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात्तादृशविषयितायां यादृशध-
 र्मेविशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृ-
 शत्वात् तदविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः
 स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोषः) ।

अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूताविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मवत्त्वमेव समुदितार्थ इति वक्ष्यम्, बाधाविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नं अग्निप्रसङ्गात् तादृशधर्मावाच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यामचाराविषयताया अनवच्छेदकत्वेन बाधाविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वं तस्यास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वस्य वक्ष्यकत्वात् प्रथमकलेपे स्वपदेन चरमकलेपे च यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

यत्तु बह्व्यभावादिधर्मितावच्छेदकबह्व्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूमव्यापिचाराविशिष्टबह्व्यादिधर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया बह्व्यादिप्रकारकग्रहस्थानाहार्यस्यासंभवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्वावच्छिन्नपक्षकबह्व्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिः स्वयमेव वक्ष्यते इति तद्वारणायासां वृथेति भवतु तावदेवम् । तथापि विशेषगुणवद्भिन्नो घटो गुणसामान्यवद्भिन्न इत्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धेगुणवद्घटादिरूपबाधघटितायाः सङ्ग्रह आवश्यकः ।

यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वबाधः आश्रयसिद्धौ तु घटत्वसामानाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वं तस्यां च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेशः, विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशोपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदन्तर्भावोदिति न तादृशानिश्चयसङ्ग्रह इत्युच्यते । तथापि विशेषगुणाभाववान्निर्णीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्न घटे विशेषगुणवत्त्वरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेशावश्यकत्वात् यथाश्रुतलक्षणे च तत्सङ्ग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तत्र वदन्तीत्यादिनिष्कृष्टकलेपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारान्तरावधारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया तन्मते दर्शितबाधासङ्ग्रहो दोष एव ।

एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिष-
 ब्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वा-
 वच्छिन्ननिरूपयताकधर्मवत्त्वं समुद्दिनलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्ट-
 भिन्नात्वादिकं नैतादृशं स्वं-तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकविषयताकशुद्ध्यभिचारादिविषयितात्वस्य तद-
 वच्छिन्ननिरूपयत्वापत्वात् । उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्टघटादि-
 रूपाश्रयासिद्धादिविषयकत्वावच्छिन्नविशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपितय-
 त्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयिता-
 त्वस्य तादृशाश्रयासिद्धादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात्तत्र लक्षणसमन्व-
 यः । प्रतिबन्धकतायां यावत्त्वानिवेशान्नोक्तरीत्या बाधविशिष्ट-
 भिन्नादावतिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्ननिरूपितविशिष्टविषयितानव-
 चच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्त-
 स्वं वा समुद्दिनलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टविषयभिन्नात्वं नैतादृशं
 तदवच्छिन्ननिरूपितशुद्ध्यभिचाराद्यवच्छिन्नविषयित्वाद्यवच्छि-
 न्नायामेव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्व-
 त् । उक्तस्थले च आश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितबाधवि-
 यितानवच्छिन्ना या विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकता तदवच्छेदक-
 त्वश्रणसमन्वय इति परास्तम् । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयि-
 तप्रियुक्त इत्यादिनिष्कृष्टे कल्पे अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः अग्र-
 हत्वात् । प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्ववि-
 शेषणदानस्यासंभवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराघटितत्वेन
 विशेषणीयतया उक्तबाधव्याप्तरशक्यपारहारात् ।

अत्र केचित्—सजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थ-
 विशेषणं देयम् । सजातीयं च हेत्वाभासविभाजकरूपेण । तच्च रूपं बा-
 धत्वव्यभिचारादि तेन रूपेण व्यभिचारादेन बाधादिसजातीयमि-
 ति व्यभिचाराघटितबाधादौ नाद्यातः । न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य
 विरोधिविषयताप्रयुक्त उभयाभावस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयत-
 प्रयुक्तदलस्य वैयर्थ्यं घट्टादेस्तादृशरूपेण सजातीयत्वाप्रसिद्धै-
 नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितं यत्
 तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षया अनुयोगिनि स्वत्वान-
 तर्भावेन पदार्थान्तरेष्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्वलसार्थक्यात् ।

च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभासविभाज-
करूपेण सजातीयप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपदातुमशक्यतया मेय-
त्वाविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयं तस्य शुद्धव्यभिचा-
राद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्स-
जातीयप्रसिद्धेरिति तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारवि-
शिष्टमेयत्वादां सत्त्वात्तन्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशिष्टान्तराद्य-
दितत्वेनाद्यदितस्य साध्यसाधनप्रहयिरोधिज्ञाननिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन व्याप्तिप्रहप्रतिषेधकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारादि-
विभाजकस्यात्र निषेधात्तादृशरूपास्य व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादि-
साधारणत्वादित्याहुः ॥

तन्न-व्यभिचारादिघटितवाधादावपि विशिष्टान्तराद्यदितत्वाद्य-
दितव्यभिचारत्वादिसत्त्वेन तदघटकव्यभिचाराद्व्यभिचारादिना
तत्सजातीयतया तत्सङ्गदानुपपत्तेः ॥

(इदमत्रावधेयम् । प्रतियोगिनि स्वत्त्वान्तर्भावेण तादृशलक्षणकर-
णेऽपि व्यभिचारघटितवाधादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव । तत्र सजा-
तीयविशिष्टान्तरघटितं यत्स्वं धूमव्यभिचारि वह्निमत्त्वं तदघटित-
त्वस्य तदघटितवाधादावसत्त्वात् । यदि च तदघटितत्वं तदपर्या-
प्तविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तच्च सुघटमेव-एकदेशापर्याप्तवि-
षयतायाः समुदायपर्याप्तिरित्युच्यते तदाप्यव्याप्तिर्दुर्वारिव ॥ १॥ ॥
व्यभिचारत्वेन सजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत्स्वं तादृशवाध
एव, तदपर्याप्तविषयतायास्तत्राभावात् ।) न च स्ववृत्तियावद्धेत्वा-
भासविभाजकरूपेण सजात्यं विवक्षणीयम्, तथा च वाधादिघटक-
व्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तादृशवाधादिसजातीयत्वमतस्त-
त्सङ्गद्वयसम्भव इति वाच्यम् । एवं सति बाधादिविशिष्टव्यभिचारा-
दौ स्ववृत्तियाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्भ्रमेण सजातीयविशिष्टा-
न्तरस्य व्यभिचारविशिष्टवाधादेः प्रसिद्धावपि तदघटितत्वासत्त्वे-
नातिव्याप्तेस्तस्माद्यव्यभिचारादिघटितवाधादेस्सङ्गप्रकारोऽयं दर्श-
नीय एवाद्दर्शनीयः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादां-तादृशव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्ने, नातिप्रसङ्गो-न दोषताप्रसङ्गः । अत्र मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावाच्चेष्टापत्तिः सम्भवति । न च
विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याक्षततयो-

क्तविशेषणदानेपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्रेष्टापत्तौ व्य-
र्थं विशेषणमिति वाच्यम् । दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छि-
न्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकत्वे-
नान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च मे-
यत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविर-
हेणातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् ॥

न, चाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वा-
दिकमेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् ,
तादृशधर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तराघटि-
ततया अव्याप्तिरित्यत आह एवं चेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकादीति । आदिपदात्साध्यादिपरिग्रहः । पर्वतादिधर्मिक-
काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि-
धर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिधर्मिवि-
शेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकमतस्तद्विषयस्यापि दोष-
त्वमाह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । वा-
कारः समुच्चये । साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
म्, साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति ज्ञानेपि साधने साध्याभाववद्वृ-
त्तिरुल्लेखवित्तिवेद्यतया नियमतः भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकमिति मताभिप्रायेण, तादृशज्ञाने नियमतस्तदभावेपि
मणिमन्त्रादिन्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमता-
भिप्रायेण वा दोष इति, न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिति
शेषः । तथा चालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात्कथं हेतो-
रुपेक्षाव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानविषयत्वेनेत्यादिः ।
तद्वान्-तदवच्छिन्नो, दुष्टः-दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोः तादृशान-
धिकरणत्वेपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिना एव दुष्टा-
र्थत्वात् । एवं चैकज्ञानविषयत्वादिना बन्धाभाववत्तद्वादिरूपदोषस्य
धूमादौ सत्त्वेपि पर्वतादौ च बन्धाविसाधने तस्य दुष्टव्यवहारविष-
यतायास्तदूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुत्वाच्चकपदसमभिव्याहारस्थले
दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-

कस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिबोधकव्यु-
त्पत्त्या पूर्ववद्धारणेपि पूर्ववदेव बन्दिता धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्या-
दिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टव्यवहारविषयत्वे दुर्वार इति
प्रकृते हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।
एतत्सूत्रतायैव प्रकृते हेतुरित्युक्तम् । हृदे वह्निसाधने धूमो दुष्ट
इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्न-
हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छि-
न्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव-
च्छिन्नविषयिताकधर्म एव दुपधातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र हृद इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वाव-
च्छिन्नपक्षकत्वस्य बह्नेरितिपञ्चम्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्व-
स्य चान्वयः । तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुप-
धात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे अन्वयः । एवं च पर्वते बन्धेः साधने
धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपित-
विषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्च
अप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेष्यादिकमनन्तर्भाव्य
धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति दिक् ॥

(दी०) यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रति-
बन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

(गा०)साधननिष्ठसाध्याभाववद्बुद्धित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसि-
द्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादेः अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याच-
ष्टेपि लक्षणमन्यथैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति
यादृशेति । यदूपावच्छिन्नैत्यर्थकम् ज्ञानं-ज्ञानत्वावच्छिन्नं, तस्य धर्मि-
णः-तद्वर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वं-तदू-
पावच्छिन्नवत्त्वम्, साधनादिविशेषणकसाध्याभाववद्बुद्धित्वादिविशे-
ष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववद्बुद्धित्वा-
देराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः-साधनादेः सा-
ध्याभाववद्बुद्धित्वादिधर्मताविरहात् । अप्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववदेव,
न तु स्वरूपसम्बन्धाविशेषः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकैवल्यभा-

वत्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिप्रसङ्गात् , तद्वच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्न-
घत्ताह्वानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्राविष्टत्वात् । अवच्छेद-
कतापर्यासिविवक्षणे च हृदत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवन्ह्यभावत्वाद्यवच्छिन्न-
वत्त्वे अव्याप्तिः, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनापि हृदो न वह्निमा-
नित्यादिनिश्चयस्य हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृद-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवास्तववन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन न
प्रतिबन्धकता अपि तु तद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वान्निरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशप्रकारक प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं न तु हृदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मि(ता-
वच्छेद)कवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमात्रम् । यद्रूपपदेन
वन्ह्यभावत्वाद्युपादानं न संभवतीति (पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यादौ पर्व-
तत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादाववच्छेदकतापर्या-
सिघटितलक्षणस्यापि सत्त्वान्नासंभवोऽभिहितः। पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नवि-
शेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यनु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तः) पर्वतो वन्ह्यभाववानित्यादौ
पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादेरसद्ब्रह्मभयेन
यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टतद्रूपावच्छि-
न्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इति विवक्षाया असंभवात् । अत्र
साधननिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वादेरिव साध्याभाववृत्तिसाधनादे-
रपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावान्प्रयासो निरर्थक इत्यस्वरसः
कदिचदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्ट-
धूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काश्चनमयत्वविरहो हृदस्य वह्नि-
धूमशून्यत्व पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य के-
वलधूमस्य वा वह्नियभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीय-
वह्नियभिचारो न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दु-
ष्टत्वम् , अतस्तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्वर्मावच्छिन्नतत्साध्यक-
तद्वर्मावच्छिन्नतद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथाच नि-

वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः
पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृ-
शानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

(गा०) यथाव्याख्यातयथाश्रुतार्थे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्र विशिष्य पक्षता-
वच्छेदकाद्यप्रवेशे नाप्रसिद्धत्वास्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति ।
पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते ।
तथाच पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भववारणाय
यत्किञ्चिद्धर्मावाच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्व-
मेव निवेदयामिति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमय-
त्वाभावादावतिव्याप्तिः—तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादि-
रूपयत्किञ्चिद्धर्मावाच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
ज्ञानविषयत्वादिति भावः । आदिपदं वस्वन्तरसंग्राहकम्, प्रकृतानुमि-
त्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याद्यभावे तां
सूचयति न्हदस्येति । न्हदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्यर्थः । न्हदा-
दितिप्रसाध्याभावे अतिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नेप्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्थैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति ।
महानसीयवन्धभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसू-
चनं च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्य-
म् ॥ इदमुपलक्षणम् । साध्यहेत्वोरनिवेशेपि जलत्वाभावादावप्यति-
व्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्ष-
धर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्र-
तिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभि-
चार इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशदलस्थैवानिवेशे बोध्या ।
प्रकृतहेतुकत्वं निवेश्याप्येतद्वोषस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदक-
निवेशयाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्ति-
व्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं
साध्यवत्ताज्ञानविरोधिविषयेतिव्याप्तिर्दर्शितेदानीं व्याप्तिज्ञानविरो-
धिविषयेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभि-

चार इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्या-
वश्यकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्ने
वह्निर्वावच्छिन्नवाहिसाधने, तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य, पक्षादां
पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र त-
त्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेद्यमिति भुञ्जितुं तत्पक्षकं त्युक्तम्, प-
क्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति । वाच्यम्-
तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् । तथा चेति ।
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वह्निवविशिष्ट-
पर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति—स्वविरो-
धिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् ;
पर्वतः पर्वतावृत्तिधर्मवानित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपसाध्यताय-
च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन्स्वावृत्ति-
त्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभविक्तत्वात्, एवं पर्वतो वह्नि-
मान्वह्निव्यभिचारिण इत्यत्र वह्निव्यभिचारत्वरूपहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने वह्निव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति पूर्वा-
क्तयुक्तेः, पर्वतो वह्निमान्पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूप-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति
उक्तयुक्तेरिति, यथाविवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नाना-
स्थले अव्याप्तिकथनम् । न कोपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा
चापार्थक्यरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्वह्नि-
त्वेन पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरूपपाद इति
भावः । तादृशानुमितेः—तथाविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति ।
आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः ॥

(दी०) अत्र वदन्ति—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयता-
प्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षताव-
च्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
हित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्त-
त्त्वं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु

वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशाव-
गाहित्वप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकत्वात् ।
एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वहित्वविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि
न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं त-
स्याननुमितावपि मानमज्ञानविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृश-
साध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यविरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवै-
शिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं
तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधित्वञ्च
तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीति-
रुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुमत्तव्या इत्यपि केचित् ।

(गा०) यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमितिधा-
तूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणमतो द्वितीया । अग्निमकल्ये
तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम् , अतो ज्ञानपदमपि सार्धकम् ।
तत्पदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम्, उत्तरपदं चाव्यवहितोत्तरार्थ-
कम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनेन द्वितीयाधिकरणे उत्तर-
पदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम् । व्यापकतार्थकस्यात्यन्त-
संयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ-अनुमितिसामान्ये,
द्वयोर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः । तत्त्वं-तद्रूपावच्छिन्नत्वम् । अत्र च
तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधि-
विषयितायाः प्रयोजकत्वात् । विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयी-
यवकथनं स्वरूपक्रीत्तनमात्रं न तु लक्षणघटकम् , तथाच यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि-
विषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोष इति स-
मुदितलक्षणार्थः । वह्न्यभाविशिष्टग्रहैत्वावच्छिन्नविषयकनिश्च-
यानन्तरं ह्रदो वह्निमान्वह्निव्याप्यधूमवांश्च इत्याकारकानुमितेः क-
दाचिदप्यनुपपत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यान्तर्गताः, तासु च ह्रदत्वादिविशिष्टे यद्वह्निवाद्यव-

च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं वहित्वाद्यवच्छिन्नवह्निरूपितव्यामिषि-
 शिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं च तदुभयाभाववत्त्वमक्ष-
 तमेव । तत्र तादृशानिश्चयायविरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वमपि-स्वनिष्ठ
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धताव-
 च्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात् । हृदत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वाव-
 च्छिन्नवह्नित्वविशिष्टप्रकारताघटितधर्मावाच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपन
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया हृदत्वावच्छिन्नभावशेषकत्वावच्छि-
 न्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वोभयाभावे त-
 थात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्र-
 तिबन्धतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विपयितानाहार्थज्ञानत्वं तत्कथं
 तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वमिति वा-
 च्यम् । विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजक-
 त्वाद्नाहार्थज्ञानत्वाश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभा-
 वस्य विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति-इदं वह्निमान्धूमादित्यादीं
 वह्न्यभावादिविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । (यद्विषय-
 कनिश्चयाद्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधिविपयिताप्रयुक्तो
 व्यापकत्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्नित्वप्रकारकत्वघटितोभयाभाव-
 स्तत्त्वमवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थलीयहेत्वाभासलक्षणम् ।
 व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निकारकत्वघटितोभयाभावघ-
 टितं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिस्थलीयं लक्षणम् । उभयसा-
 धारणमेकलक्षणं तु न सम्भवति—अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
 सिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाध्याप्तेः । सामानाधिकरण्येन सा-
 ध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्तेरप्रसङ्गात् ।) निर्बह्निः
 पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि बाह्यप्रपञ्चवर्ती-
 रूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अ-
 न्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकावशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतो-
 च्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्ष-
 णसमन्वयः । न चाहार्थज्ञानमात्रप्रसिद्धस्य निर्बह्नपर्वतत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यकवह्निकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबन्धतानव-
 च्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे वि-
 रोधिविपयिताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानत्वस्य

प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वद्विधा-
वच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वद्विधाशिष्टपर्वतविषयकनिश्चयप्र-
तिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव-
प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारक-
त्वाभावस्य तादृशदोषविषयताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । न च विरो-
धिज्ञानासत्त्वेपि निवाहः पर्यतो वाह्यमानित्यादेज्ञानस्यानाहार्यस्यानु-
त्पत्त्याइच्छादिप्रयुक्ततादृशाहार्यज्ञानसामान्यभावस्यैव निर्वह्निविशिष्टे
वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहिताभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधाविषयत्वस्य
काचदप्यक्तृमत्वादिति वाच्यम् । अभावाधिकरणतायामेव विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वस्य निवेद्यतया अधिकरणतानां चाभावाभेदेऽ-
प्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवै-
शिष्ट्यावगाहिताभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानी-
यविरोधाविषयताया आप प्रयोजकत्वात् । यद्विषयताप्रयुक्तः
तादृशोभयाभावास्तस्वमित्यतावन्मात्रे कृते हदो वह्न्यभाववानित्या-
दिज्ञानीयवह्न्यभावादिवाशिष्टहृदादिविषयिताया इव तदन्तःपाति-
वह्न्यभावत्वादिवाशिष्टविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
टिप्रविष्टतया प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य हृदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवै-
शिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधायकदेशे वह्न्यभावा-
दिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यस्य विरोधिप्रविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् ।
न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तस्व-
मित्येव सम्यक् हृदत्वादिवाशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां हृद्
इत्यादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वात्तत्वातिव्याप्तेरन-
वकाशादिति वाच्यम् । पाषाणमयो न वह्निमानित्यादिज्ञानविशि-
ष्टस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञान-
प्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयतानां भेदाभावात्, पाषाणमय-
त्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात्
पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । हदो वह्न्यभाववा-
नित्यादिहृदादिविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्नघटानुमितौ विरोधिप्रविषय-
ताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादार्थातिव्याप्तिरतः सामान्यपदं
परिपूरितम्, तथासात हृदादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्या-

स्तर्गतायां हृद् इत्यादिनिश्चयानन्तरजात-हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्य-
धूमवांश्च-इत्याद्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्ततादृशोभयाभावा-
सत्त्वान्नानिव्याप्तिः । द्रव्यत्वादिना बहुव्यभाषविशिष्टहृदादिविषय-
कनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि
दोषत्वानुपपत्तेरतो यत्पदं यद्रूपावाच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । व-
ह्मव्यभाषविशिष्टहृदादिविषयकस्य हृदो वह्निमान्नेवेति ज्ञानस्या-
नन्तरं तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादृक्स्थयमतो नि-
श्चयेति । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, ते-
नाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोषविषयकनिश्चयस्यान-
न्तरं तादृशानुमितावपि न क्षतिः । दोषविषयकनिश्चयनाशे सति
तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापात्तिरतो अव्यवधाननिवेशः । एवं
दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्या-
दिति अतो उत्तरेति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवेद्यमतः
एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । बाध-
निश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या
तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः ।

यत्साध्यकयत्पक्षकयद्वेतुकस्थले यादृशदोषविषयकनिश्चयानन्त-
रं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर-
तोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेद्य कल्पान्तर-
माह अनाहार्येति । तथाच तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथा-
विद्यमानसोपनीतभानात्मकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः ।
बाधाविनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादिप्रकारकस्यात्पत्त्या असंभवोऽ-
व्याप्तिर्वैत्यतो अनाहार्येति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्का-
दौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या शङ्कः पीतः
शङ्कत्वादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतो मानसेति । मानसपदं
दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् । तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मि-
थ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषजन्यस्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकार-
कमानसस्योत्पत्तावपि अहं गौरः आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादौ
नाव्याप्तिः । एतेन यादृशसाध्यपक्षहेतुकस्थले दोषविषयकनिश्चया-
नन्तरं विरोधिसामान्यादिविशेन मानसज्ञानं कदापि न जातं तत्रा-

व्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमितिशाब्दबोधोपादिकमादाय लक्षणमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकतयादिदलद्वयनिवेशव्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या । विरोधिविषयताप्रयुक्तवानवेशनप्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे सम्मूहालवनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यैवांशप्रवगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुंवांशप्रवगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावः स्वीकृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावच्छेदग्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्भवोपि यथासंनिवेशे न वैयर्थ्यम् ।

ननु काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपञ्चाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकमिति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः । तथाच पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । न च हृदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने हृदो द्रव्यं जलमयं वह्निमादित्याकारकसम्मूहालब्धेन हृदत्वादिना ज्ञायमाने ब्रह्मादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता तन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रतियोगितयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात् । विशिष्टविषयताऽप्रसिद्धावपि पर्वताद्यंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिग्रहकतत्त्वार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन धूमवान्वहेरित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेदुच्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिस्तादृशज्ञानस्यान्वयज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति-

विवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वासाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादायव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य
ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभा-
वत आह व्याप्तिश्चेति । अन्वयतः-अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा
प्रकृतसाध्यनिरूपितेति यावत् । सा सात्यन्तान्योन्याभावभेदेन भिन्ना
अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपेण नानाविधेषु ग्राह्या । अतोऽ-
त्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य
व्यापकताज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तित्वादिज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहि-
तयाऽविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः-व्यतिरेकनिरूपिता साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ग्राह्या-व्याप्तिपदेन वि-
वक्षणीया, तथाच तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभावो निवेशनीय इति भावः ।

ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशिष्टावगाहितत्वमेवाप्रसिद्धमिति कथं
लक्षणसमन्वय इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति ।
आहार्यज्ञान एवेति । निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्याकारके-
च्छाजन्मप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशने चेत्यर्थः । न क्षतिः-न निर्वाहः पर्वतो
वह्निमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिः, तस्य-घटादिनिश्चयस्य-विरोध्य-
विषयत्वात्-स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोज-
कविरोधिविषयताकत्वविरहात् । वह्निमपर्वतादिविषयकसमूहा-
लम्बनात्मकघटादिनिश्चयानन्तरज्ञानज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभाववत्त्व-
स्य तज्ज्ञानाविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तर-
ानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनानात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहि-
तोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहाज्ञातिव्या-
प्तिरिति भावः । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्चानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषः ।

विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अनुमितावपीति । न क्षतिः,
तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुषङ्गते । न क्षतिः-न साध्यवत्पक्षेऽ-
तिव्याप्तिः । विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगिताव-

च्छेदककोटौ यदूपावच्छिन्नांशं यदूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नि-
विष्टं तदूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततदूपावच्छिन्नाभावतद्याप्या-
न्यतरविषयितायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतः निरूपितपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयितान्यविषयिताया वा विधाक्षतत्वादिति
भावः । न च सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरसमूहालम्बना-
नुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धाविषयेऽतिप्रसङ्ग एव ना-
स्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयका-
नुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्या अनुमिते-
स्साध्यधर्मिणावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिताकान्यविधेय-
कानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चात्पत्या तत्रोभयाभा-
वासत्त्वादपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिषाधयिषाव-
लात् सिध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्ति-
सम्भवात् ।

द्वितीयकल्पे विषयितामात्र निवेद्यं न तु विरोधविषयतापर्य-
न्तमित्याशयेनाह मानसज्ञानेति । साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुताविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे
उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधाद्यव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्र-
योज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणता-
कत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेद्यम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवि-
षयिताप्रयोज्याया उक्ताभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाव-
षत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयो-
जनिरुक्ताभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः ।
उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्या-
वगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तद्व्यष्टकव्यभिचारादिविषयित्वाप्र-
योज्यत्वेन तत्संग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिष-
ेधकतावच्छेदिकायास्तादृशबाधादिविषयितान्तःपानिव्यभिचारादि-
विषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे वि-
शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया
तादृशबाधावेर्दुःसङ्ग्रह इति वाच्यम् । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयि-
तात्त्व्येषापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्र तत्सङ्ग्रहसम्भवात् ।

व्यभिचारादिविषयितायाः बाधविषयतान्तःपातिविषयतामाप्रवृत्तिरूपेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहित्वाविरहवत्ताप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण(स्य) व्यभिचारादिरूपविशिष्टविषयतात्वाव्यापकत्वात्, तद्व्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयताप्रयोज्यउक्तसाध्यावगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यव्याप्त्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमनः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः । बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य वाऽनन्तरं जातायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयताप्रयोज्याया अभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि (स्व)पूर्ववृत्तिज्ञानीयविरोधविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् । एकैकविधबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयत प्रयोज्यावगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीर्घातिकारोकोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमात्तत्सङ्ग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथासति दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादेः सङ्ग्रहाद्बाधादिविषयताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहिताविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनियमादसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयत्वप्रयोज्यत्वमनिवेश्य तादृशभावाधिकरणतायां तन्निवेशः । तथासत्यधिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिबन्धकता

वच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्ननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधि-
करणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयोत्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्या-
दिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादि-
विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।)

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेपि केवलनिर्वहित्वादिपक्ष-
ककचहृयादिसाध्यकस्थलीयनिर्वहिनप्रवह्यभावादिरूपबाधादिदोषे-
ऽव्याप्तिः—तादृशबाधादिस्थलीयवह्यभावरूपबाधज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कतया तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तथाविधोभ-
याभावाप्रयोजकत्वात् । तस्य दोषत्वानुपपत्तेः च तादृशहेतौ दृष्टव-
ध्यवहारानुपपत्तेः । इष्टापत्तौ च निर्वहिनः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि
तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यश्च । न च तत्राभाववान्वह्निमा-
नित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववाश्रित्व-
ह्निगित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाववत्त्वसा-
मानाधिकरण्येन निर्वहत्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वरूपग्राह्यविरोधित्वात् ।
अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेपि तादृश-
वह्न्यादिमत्त्वावगाहित्वस्य वह्न्यभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छे-
दकविशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वा-
त् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वहत्वग्र-
हस्य भ्रमरूपतया तद्विषयकविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं वह्निमानि-
र्वह्निगित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्तिः । वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वा-
देरेव तत्र दोषत्वसम्भवात्तद्विषयकज्ञानस्य च क्वचिदपि प्रतिबन्ध-
कत्वायोगात् । एवं यत्र निर्वहिनः पर्वतो वह्निमानित्यादा पर्वतत्वादि-
सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता
तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः । विशि-
ष्टपक्षग्राह्यविराधित्वनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेः, उक्तरीत्यन्तल्ल-
क्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वमप्रसिद्धं
वह्निगित्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन
पर्वतत्वावच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादिदोषः—तज्ज्ञानस्य
पक्षतावच्छेदकविशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकविषयिताघटि-
तधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पु-

पतत्त्वावच्छेदेन बह्व्यभावाद्विमत्त्वम् अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोपि दोषः स्यात् ।

यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधविषय-
तायाः उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरा-
नुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्यु-
क्तम् । एवं च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमि-
तित्वव्यापकस्तादृशाभाव इति पर्यवसितम् । एवं च निर्वह्निर्वह्नि-
मानित्यादिस्थलीयबाधादेर्विषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभाव-
प्रयोजकत्वासंभवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककाटौ गदू-
षाच्छिन्नाविशेष्यकयदूपावाच्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तदूपावच्छिन्न-
विशेष्यकतदूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यतरकत्वस्यैव विरोधिविष-
यित्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानि-
वेशात् । न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्यामिर्दुर्वारैव तादृशोभयाभाव-
स्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयनिश्चयाव्यवहितो-
त्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यम् । विरोधि-
विषयतानतिरिक्तवृत्तियद्विषयताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन
विषयक्षितत्वात् । घटादिविषयतायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयतान-
तिरिक्तत्वविरहात् । न चैवं विरोधिविषयतानतिरिक्त-
वृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावर्तव सामञ्जस्ये शेषव-
यर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यादेः
साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्याद्यभावादि-
मत्त्वस्य विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्ततया तत्राति-
व्याप्तिवारकतयाऽशेषार्थक्यात् । तदुपादानं तादृशबह्व्यभावादि-
मत्त्वविषयनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्या-
द्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्यनव-
काशादिति ।

तनुच्छम् । निर्वह्निः पर्वतो बहिर्मानित्यादौ यत्र पर्वतत्वा-
दिसामानाधिकरण्येन बह्व्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता पर्वत-
त्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वे-
नाश्रयासिध्यनात्मकस्य हेत्वामासान्तरताभयेनासम्भवदोषभावस्य
निरुक्तविरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तिः ।

तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्ब-
न्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेद्यते तद्रूपावच्छिन्नवि-
शेषकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विषयतायां निवेशे तु शेषवै-
यर्थ्यम् । उक्तरीत्या निर्वाहवर्हिमानित्यादिस्थलीयदोषेऽप्येतद्वि-
यर्थ्यम् ।

यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-
निश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधविषयतापदार्थः । तथाच यन्निरूपि-
ततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितत्वव्यापकः उभयाभाष-
स्तत्त्वमिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं च विशेषणविशेष्यतावच्छेद-
कभावानापक्षविरोधिकोऽट्टद्वयप्रकारकएकधर्मिशेष्यकज्ञानान्यज्ञा-
नत्वम् । कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापक्षत्वनिवेशा-
न्निर्वहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादि-
वैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधद्वयप्रकारत्वनियमेपि न तादृशवैशि-
ष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्ति-
स्तत्त्वमित्येतावत्कृते ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ इद्वनिष्ठवन्ध-
भावादिसत्त्वेऽतिव्याप्तिः । वन्ध्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वन्ध्या-
दिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन वह्न्यभावादिप्रहविरोधित्वाद्वन्ध-
भावादिसत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैय-
र्थ्यमिति ।

तदपि न । वह्निव्याप्यवत्त्वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभा-
ववानित्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमे च वह्न्यभावादिसत्त्वविषयिताया
वह्निव्याप्यादिसत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्यनवकाशेन शेष-
सार्थक्यानुपपत्तेः । वह्निमान्वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववानि-
त्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदो वह्निमानित्यादिस्थली-
ययाध्यादिविषयितासत्त्वेनासंभवप्रसङ्गाच्च । वह्न्यादिरूपधर्मिता-
वच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशिष्टतद्दृशार्दनिरूपितविषयि-
तायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वापि घटादिनिरूपितविषयिताया अपि
दोषविषयितावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया
घटादावुदासीने अतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशविशिष्टविषयितासामा-
न्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव वि-
रोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । अमान्यवृत्तिय-

दीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया एव
विवक्षणेन निर्वाहेपि विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभिधाय यद्विषयकानिश्चयस्येत्यादिषु
क्रामिधानस्य प्रत्यकाररीतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशि-
ष्ट्यावगाहितव्यतिरेकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्य-
ज्ञानत्वेन वाऽच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वम् । एवं च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-
प्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विषयितादौ विरोधित्वा-
द्विकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयम् । निर्बहि-
र्वह्मिमानित्यादिस्थलीयदोषस्योक्तयुक्त्वा दुःसंप्रहृत्वात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्ताग्रिमकल्पे दीधितिकृतां न निर्भरः ।
निर्बह्विर्वह्मिमानित्यादिस्थलीयदोषासंप्रोहणास्वरसस्याग्रिमकल्पे क-
श्चिदित्यनेनेष्वत्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचित्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहुरित्युक्तमिति ।

परे तु घटाद्यभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्यादिविज्ञानं प्रति तद्वर्ति-
तावच्छेदकवह्न्यभावादिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मिता-
वच्छेदकभेदेन तत्कल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदक-
धर्माननिवेश्य अनाहार्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादि-
निश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रति-
बन्धकभावः कल्प्यते । एवं च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबन्ध-
कनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्तिनिष्ठप्रति-
बन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशसम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया व-
ह्न्यभावादिप्रकारकज्ञानीयधर्मितावच्छेदकताख्यविषयतायास्तदुत्त-
रोत्पन्नाहार्यवह्न्यादिप्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदक-
कत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्न्यभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्या-
वगाहितविरहस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्यभावादिप्रका-
रकनिश्चयायविषयताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य
बोधत्वमव्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीत-

ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्वह्निविशेष्यकवह्निप्रत्यक्षं मे जायतामित्या-
कारकेच्छाजन्यस्य निर्वह्निवह्निमान्घटाभाववांश्च वह्निमानित्याद्या-
हार्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभा-
ववान्वह्ण्यभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभा-
विंशष्टविशेष्यकवह्निज्ञानं मे जायतामित्याकारकेच्छां विनैव ता-
दृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो वह्ण्यादिज्ञानेच्छावि-
शिष्टान्यस्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनी-
यम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविशेष्यता-
वच्छेदकत्वं तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्ण्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्ना-
धिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमे-
व वा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरह-
स्य सत्त्वाप्तोक्तापत्तिः । अन्यत्राधिकमनुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निवह्निः पर्वतो वह्निमानित्याविस्थलीयदाषसाधारणाय प्रका-
रान्तरेण वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्य-
र्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकज्ञानमिति योजना । ज्ञान-
ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचित्समूहालम्बनस्य ता-
दृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फ-
लितार्थः ।

अत्र च विषयतानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयवि-
षयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव
निषेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं तस्यैव
लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठस्य नि-
र्वच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैतदपेक्षया लघुतया तद्वेदाह ता-
दृशज्ञानविरोधित्वं चेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वं तदा पूर्वनि-

रुक्मयथाश्रुतार्थ एव पर्यवसानान्निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थ-
लीयदोषाव्याप्तिगादवस्थामिति तन्निर्वह्निः तज्ज्ञानविरोधित्वं चेति ।
तद्विषयविषयकेति । तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृश-
ज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्वह्निः पर्वतो वह्नि-
मानित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यन्नह्निमानित्यादिज्ञानं तद्विषयतामा-
दायैव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्स्थलीयाभ्यासिद्धादौ लक्षणं समन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्म-
कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञान-
विषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानावप्यघटाभाववद्भूतला-
दावतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टसाध्यतन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
कारकग्रहत्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताकधर्मवत्त्वनिवेशादौ-
पः-घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वादिति वा-
च्यम् । यतः पर्वताद्यंशे वह्निमत्स्वाद्यनवगाहिनो निर्वह्निः पर्वत इत्या-
दिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारतानि-
रूपितपर्वतादिविषयिता सैवानाहार्यत्वविशिष्टतया वह्निमत्पर्वत इ-
त्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तस्याश्च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानि-
त्याद्याहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावः-आहार्यज्ञानसामान्यास्तादृश-
विषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः, विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशवि-
षयिताप्रयोजकानाहार्यज्ञानसामान्याश्चाहार्यज्ञानाजनकत्वात् । तादृ-
शग्रहत्वव्यापिका च वह्निमत्त्वादिप्रकारतानिरूपिता तादृशपर्वतादि-
विषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिकेति निर्वह्नित्वादिप्रकारता-
निरूपितपर्वतत्वादिविषयितात्वेन निर्वह्निः पर्वत इत्यादिज्ञानीयवि-
षयितापि तथाविधग्रहत्वव्यापिकेति चेत्तर्हि विषयितात्वादिनापि
तद्व्यापकतयोदासीनपदार्थधारणमशक्यम् ।

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं ता-
दृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रह-
त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नानि-
रूपिताविषयिताकधर्मवत्त्वस्य विषयज्ञानीयतया सर्वसामञ्जस्या-
दिति दिक् ।

अत्र चास्वरससूत्रमाय केचिदिति । स चोक्तयुक्त्या निर्वर्तिर्वह्नि-
मानित्यादिस्थलीयदोषासङ्ग्रेहण । न च धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या
वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वद्व्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिषन्धकतामते नि-
र्वह्निर्वह्निमानित्येतादृशज्ञानसमानविषयक-पर्वतो वह्निमानित्याकार-
कानादाय-ज्ञानप्रतिषन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भव-
तीति वाच्यम् । तादृशमताश्रयणे पर्वतो वह्निमानित्यादौ वद्व्यभा-
ववद्व्यधादेर्दोषताप्रसङ्गात् ॥

(दी०) केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ पावन्तो
दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वपेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्व-
भासत्वम् । स चातिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् ।
पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः
साध्यादिभेदनिषन्धितत्वात्, शब्दाभेद(मात्र)स्य चाकिञ्चित्कर-
त्वादिति प्राहुः ।

(गा०) यादृशेति । सर्वत्र पदूपावच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्व-
मिति । अत्र च यादृशपक्षसाध्यहेतुस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिषन्ध-
ज्ञानं प्रसिद्धयति, यथा निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि-
विशिष्टपर्वतरूपाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वह्निरूपस्वरूपासिद्-
ध्यादीनां तत्र तादृशदोषाणां प्राह्याभावतज्जाप्यघटकभेदेन विशेष्य-
विशेषणभावभेदेन च विभिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसा-
धनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघट-
कभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्त्वनिधूमत्ववि-
शिष्टनिर्वह्निपर्वतत्त्वादिना प्रयोजनविरहात् । यादृशदोषविषयकज्ञान-
स्य प्रतिषन्धज्ञानमप्रसिद्धम् यथा तत्स्थलीयस्य निर्वह्निर्वह्नि-
मानित्यादिस्थलीयस्य च बाधादर्शानस्य तादृशदोषाणामग-
त्या वद्व्यभावविशिष्टनिर्वह्निवद्व्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्निवद्व्यनिर्व-
ह्निनिष्ठवद्व्यभावव्याप्यत्वादिनाऽनुगतरूपेणैव निवेशः । अत्र
च विशिष्टभिन्नाभिन्नत्वस्य शुद्धिविशेषसाधारणतया सर्वमका-
शवदित्यादौ आकाशाभावादीशदृष्टसर्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्या-
प्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयिता-

निरूपिकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अयं च प्रकारो-
यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्त-
त्रैवावर्णीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूल-
लक्षणमेव साधीयः । शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-
णत्वावित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्धत्वादिरेक एव दोषः प्रतिबध्यज्ञानं च प्रसिद्धं
महानसत्त्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षग्रह-
विरोधिस्वरूपाश्रयासिद्धत्वादावेव सामान्यलक्षणत्वमुद्भूतम्, न तु
महानसत्त्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावव्याप्यविशि-
ष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमिति-
विरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह एकमात्रदोषस्थल इति । ए-
कविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्यज्ञानं च प्रसिद्धं तादृ-
शस्थल इत्यर्थः । तेन ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपभेदेन विशेष्यविशेषण-
भावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्वसंभवात् एकमात्रदोषस्थले
ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुग-
मकरूपाभावेनान्यतमत्वस्य च लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न श्रुतिः ।
तत्त्वम्-तादृशत्वम् । निरुक्ताश्रयासिद्धत्वादिकमिति यावत् । इदमुप-
लक्षणम् । यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्धयस्त्रयो
दोषाः न तु बाधप्रतिरोधौ पर्वतो वह्निमान् ह्रस्वादित्यादौ तत्र
परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम् । यत्र च बाधप्रतिरोधासि-
द्धयो दोषाः, न तु व्यभिचारविरोधौ ह्रस्वो वह्निमान् धूमात् ह्रस्वः
काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयह्रस्वो वह्निमान् धूमात् ह्रस्वो
वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसा-
धनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव । तथा एवं यत्र व्य-
भिचारासिद्धौ एव दोषौ काञ्चनमयपर्वतो धूमवान्घट्टेदित्यादौ तत्र
विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टसाधनविशिष्टग्रहविरोधित्वादिकं
तथेत्यपि बोध्यम् ।

ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभिन्नाभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्धर्माणां
भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभिचा-
राधारकतया तद्वितर्गं शैवैयर्थ्यमतं आह स चेति । स चान्योन्या-
भावोऽतिरिक्त एवेति याजना । स च-तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटाव-

च्छिन्नप्रतियोगिताकश्च, अतिरिक्तः तत्तद्धर्मानिरिक्तः तथाच धर्मभे-
दाज्ञ वैयर्थ्यम् । तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो-
न्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य
नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवन क-
ल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्ध-
र्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकध-
र्मवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽधिकरणविकासकतया विशेषणसार्धक्यमित्य-
वधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे हृदो वह्निमानित्यादिस्थलीयलक्ष-
णस्य पञ्चदेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणाक्रान्तानां
पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविधभेदोक्तिरिति । पञ्च-
विधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थलेति । यत्र पञ्चानामेव देत्वाभा-
सानां सम्भवो गौरवो घटादित्यादौ तत्तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य
पञ्चविधत्वमभिप्रायेणेत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणाननुगमात् इतरभेदानुमाने
भागासिद्धिरित्यत आह व्यभिचारादेरिति । साध्यादिभेदेन निय-
न्त्रितत्वात्-साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वत्वात्तथाच ल-
क्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमात् भागासिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयान्त्यत
आह शब्दाभेद(मात्र)स्येति । इदं पुनरिहावधेयम् । तावदन्यान्यत्वम्
इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषप्रवृत्तिनिमित्तम् तथासति निर्व-
हित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभाववि-
शिष्टनिर्वहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवर्थकनया निर्वहित्वविशिष्टे निर्वह्नेः
साधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । अप्रासिध्या तस्य हत्वन्वयि-
नि निर्वहित्वविशिष्टविशेष्यकवह्नपनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भ-
वात् किन्तु अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा ।
उक्तस्थले च प्रकारताप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रकारतासोभयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपसाधनपदार्थ-
परपदार्थैकदेशे व्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायां च पण्ड्यन्तव-
ह्निप्रतिपाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थो-

रूपप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्वाहित्वादिविशिष्टविशेष्य-
तायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरू-
पकत्वं द्वित्वं चार्थः । निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः
पृथगन्वयः । तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः द्वित्वान्वयिताह-
शनिरूपकत्वयोर्दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः । तथा च निर्वाहित्व-
विशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशवि-
शेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपित-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्र-
मान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभू-
मविषयितानिरूपकाभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि-
प्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघट-
ककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावादयं दोष इत्यादौ स्वविषयक-
निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभयाभावाधकरणतात्वव्या-
पकविरोधविषयताप्रयोज्यताकधर्म एव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

(चि०) दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिप-
क्षयोरभासत्वात् तद्वुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(दी०) स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधा-
रणेऽव्याप्तिः—सर्वसाध्यवज्जातृत्वेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादाव-
पि पक्षस्य तद्वृत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते
दशाविशेष इति । हेत्वोः—सद्धेतवोः, असाधारणः पक्षमात्रवृ-
त्तिः, सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशावि-
शेषे हेतौ सर्वसाध्यवज्जातृत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य
च भ्रमदशायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्वुद्धेर्हेत्वादौ
साध्यवज्जातृत्वादिवुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायानि, न तु तदि-
ष्यस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदया-
त् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्र-
मयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः ॥

(ग।०) असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगित्वात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभा-
वव्याप्यस्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वं निर्विवादमेव, एवं च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वा-
त्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य दशा-
विशेष इत्यादिमूलस्यानुत्थितिः, अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रति-
बन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात् अतस्तादृशमूलम-
न्यथा व्याख्यातुमवतराणिकामाह स्यादेतदिति । इत्यत्रासाधार-
णे—एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषप्रकारकहेतुविशेष्यकभ्रमविषये-
सर्वसाध्यवद्भाववृत्तत्वात्मके । अव्याप्तिरिति । तद्विषयकत्वस्य
निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृश-
प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं सर्वसाध्य-
वद्भाववृत्तत्वं न दोषः अपि तु साधनवृत्तित्वाविशिष्टम्, तादृशवि-
शिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्यत आह सर्वेति ।
तत्र हेतौ, असत्त्वात्—अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतौर्बुत्तेरिति शेषः ।
तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्ध-
स्य विशिष्टसाध्यवद्भाववृत्तत्वस्यैव तत्र दोषतायाः आवश्यकत्वा-
दिति भावः । अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः ।
असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवात्
विशेष्यांशनिवेशः । अप्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुपपज्यते । तद्विषय-
कत्वस्य पक्षविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-
त्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न
तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्तैव, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह पक्षस्येति । तथाच पक्ष-
घटितविशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।
तयोः—तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः ।

शब्दो- नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यव्या-
वृत्तत्वादिज्ञानविषयेऽव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वादलक्ष्यताभ्युपगमेन
तत्परिहाराख्य चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाच्चेतुपदं सञ्ज्ञेतुपरतया
व्याचष्टे हेत्वोरिति । सञ्ज्ञेत्वाः साध्यवद्भाववृत्तत्वरूपासाधार-
णसाध्याभावव्याप्यतत्पक्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवादसाधार-

णसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे असाधारण इति । यस्येति पठ्यर्थः प्रकारता । तथा—प्रकृतसत्प्रतिपक्षपदार्थः । प्रकृतसत्त्वो-
र्दुष्टतारूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे आभासत्वा-
दिति । तद्वबुद्धेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न संभवति सत्प्रतिप-
क्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविषयकत्वकथ-
नस्याप्रयोजकत्वात्, बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति
हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुपक्षो-
भयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्यावृत्तत्वसाध्याभावव्याप्यत्वा-
वगाहिबुद्धिपरतया तद्वबुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्यवद्ब्यावृत्त-
त्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे त-
द्वबुद्धेरिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवका-
रो योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे प्रतिबन्धकत्वं परमाया-
तीति । परं—केवलम् । एवकारेण व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति नत्विति ।
तद्विषयस्य—तादृशबुद्धिविषयस्य, दोषत्वं—दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्, अ-
सत्त्वात्—लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमा-
त्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात् वि-
शिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः—एकदेश एवाव्याप्तेराशंकिततया
विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वाविरहेणानुपयोगात् । अन्य-
था—प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, बाधभ्रमेण—पक्षे सा-
ध्याभावभ्रमेण । तस्य—तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले
प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्ति-
कस्त्विति ॥

(दी०) यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं—वि-
षयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्वि-
षयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरो-
धिसामग्रीकालीनत्वादिकम् तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतो-
रपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन—बाधे तदभावात्, अत एव
नाश्रयतया—बहिष्कृत्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च ।

साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्दृष्टिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च । यथा-
कथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । विरोधिसामग्रीसमवहि-
तोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको
मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य ।

(गा०) उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकु-
र्वन्तस्तत्साधारणाय लक्षणमन्यथा व्याचक्ष्णे तेषां मतमाह
ज्ञानस्येति । षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथा च ज्ञानसम्बन्धि-
त्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्राप्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमुक्त-
युक्तेस्तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युत्क्रमेण
लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणस-
म्बन्धः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकाभूतीविशेषविषयकत्वस्या-
प्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्ष-
णगमनम् व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह तच्चेति । तादृशप्रतिबन्धकताव-
च्छेकं चेत्यर्थः । भ्रमात्मकबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतामादायापादि-
तायाः सद्धेतोर्दुष्टतायाश्चासम्भवं स्फुटीकर्तुमाह बाधेति । बाधज्ञा-
ननिष्ठप्रतिबन्धकतायां चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य
घास्तवं साध्यभाववत्त्वं निविश्यते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं
प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति ।
तथा च विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयितयाऽवच्छेदक-
त्वमक्षतमिति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधि-
कोऽनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शविः प्रतिबन्धकत्वमित्य-
भिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रतिपक्षितेऽसाधारणे च सद्धेतौ
दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठविरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं
तस्य ज्ञान एव सत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति तद्वत्त्वं चेति । तद्विषय-

स्य हेतोरपीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्तत्कालीनत्वस्या-
धेयभेदेन भेदानभ्युपगमादभ्युपगमे बाधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्या-
प्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ।

नाभेदेनेति । विधक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्बृत्ति-
त्वादिविशिष्टसाधनरूपद्रव्यस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वाज्ञेतादृशस-
म्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षाया व्यभिचारादावतिप्रसक्तिः । बाधे तदभावा-
दिति । वह्न्यभाववद्भूमादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत एव—बाधितेऽव्याप्तेरेवाश्रयत-
या तद्वत्त्वं विवक्षितमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्भूमानाश्रयत्वा-
देकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चाधारत्वातिनिर्वाहकत्वादिति
भावः । अव्याप्तिमुक्तत्वातिव्यातिमप्याह वह्निव्यभिचारीति ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकताव-
च्छेदको न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिस्तदाश्रयधूमादिरित्याशंकां नि-
राकरोति साध्याभाववदिति । साध्याभाववद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति ।
तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तथाच वह्न्यभाववद्बृत्तिद्रव्यत्वा-
दिकमपि विषयतावच्छेदकमेवेति भावः । ननु धूमादेस्तादृशधर्म-
वत्त्वेपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्तिसम्भवं
उक्तयुक्त्या तद्वैतकानुमितिविरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहार-
नियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतिकारादित्यतोऽन्यत्रातिप्रसङ्ग-
माह—साधारण्यादिविषयकत्वस्यैवेति । ज्ञाननिष्ठस्य—ज्ञानवृत्तित्व-
विशिष्टस्य, सत्तादावति—सत्तावत् ज्ञानादित्यादौ, ज्ञानहेतुकसत्ता-
द्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानांशे सत्त्वाद्यभाववद्बृत्तित्वा-
वगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।
येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति यथाकथ-
ञ्चित्ति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । उक्तधर्ममादाय सत्तादिसाध्यके
ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्बृत्तित्वावगाहित्वम् एकज्ञानविषयत्वस-
म्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यके धूमादावपि दुष्टत्वव्यव-
हारापत्तेरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन
प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसत्त्वमुपपादितं तद्वदूषयति विरोधि-
सामग्रीति । न स्वसाध्यानुमितेः प्रतिबन्धक इति । न स्वजन्यानुमिति-
प्रतिबन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकज्ञानभ्युपगमादिति

इदम् । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दीसूचनायाह मणीति । न प्रतिबन्धक इत्यनुषज्यते । तथाच विरोधिकोऽन्यनुमिति-सामग्रीकालीनत्वेन परामर्शानामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमव-हितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । मणिसमहित-त्वापेक्षया लाघवान्मणित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वापत्तिः कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्तादृशसामप्रतिवेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रति-बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

(दी०) अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्, भवति च प्रतिबन्ध-कीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् । न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रति-बन्धिका, विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये वा-धावतारान्नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभा-वस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेक्ष्यताम्, यथा च भ्रमप्र-मासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधवाधा-दिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः । न चानीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शका-लीनत्वमपि ।

(गा०) कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकताव-च्छेदकत्वमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छे-दकत्वरूपम् तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह अथे-त्यादिना । यद्धर्मेति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षण-त्वव्यापकभूतानुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवेत्यर्थः । निश्चयत्वनिवे-शाद्वाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनु-मित्युत्पादेऽपि च न क्षतिः । अत्र-एतल्लक्षणे, प्रतिबन्धकतावच्छेदक-मुक्तं-प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चेति । विरो-

धिकोऽन्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहि-
तोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीन-
त्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय ।
तथा-अवश्यमनुमित्यनुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वमुक्तं तदेवादौ दूषयति न वै इति । नहीत्यर्थः । कालादीति
घटितान्तं हेतुगर्भविषणम्, तथाच कारणसमुदायः सामग्री,
सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणा-
नामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषां च प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
टिनिवेशस्य निष्फलत्वात्प्रतिबन्धकार्येण तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।
सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोऽन्यनुमिति-
प्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवशुक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन साम-
ग्र्या एवासत्त्वादित्याह विशेषतस्त्वित्यादिना । अत्र-सत्प्रतिपक्ष-
स्थले । सामग्री न प्रतिबन्धकेत्यनुषज्यते । तत्सत्त्वे-सामग्रीसत्त्वे,
कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्या कार्योत्पत्तिनियतत्वादिति
भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादन्यनुमितिः
कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किन्त्विति । विरोधिपरामर्शः—साध्याभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयः, तथा-ऽनुमितिप्रतिबन्धकः ।

ननु यत्र बह्व्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शो बह्व्यभावाभाव-
वान्पक्ष इति बाधनिश्चयो वर्तते तत्र बह्व्यव्याप्यवत्ताज्ञानेन बह्व्य-
नुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्ध-
कत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेपि-विरोधि-
परामर्शसत्त्वेपि, तत्साध्येबाधावतारे—तादृशपरामर्शानुमेयविरोधि-
कोटिः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, नानुमितिप्रतिबन्धः—न प्रकृतसा-
ध्यनुमित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यग्रहाभावस्येत्यनन्तरं वैशिष्ट्यमित्य-
नुषज्यते । तद्भावस्य—विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, तत्र-वि-
रोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेश्यतामिति । अत्र
विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे
तत्परामर्शभ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमितिः स्वीक्रियते न तु अन्यथेति
भ्रमत्वग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववै-
शिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदि चेत्युक्तम् । अप्रामाण्य
ग्रहाभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च दर्शितम्

नन्वस्त्वनुमितिविरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तद्व्य-
तिविरोधिसामग्रीकालीनस्य फलानुत्पादनियतत्वात् तादृशसा-
मग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं पुरपवाधमेव,
एवं च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशाविशेषे
सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्बुद्ध्यनुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्श-
दिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सज्जेतावतिप्र-
सङ्गमाह यथा चेति । तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । अपी-
त्यन्तरं नानुमितिरित्यनुपपद्यते । तथाच तादृशबाधादिग्रहकालीन-
त्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेति भावः । अति-
प्रसङ्ग इति । बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेनेष्टाप्रत्य-
नवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह न चेति । नही-
त्यर्थः । अतीतादिरिति । तथा चातीतादिसज्जेतौ विरोधिपरामर्श-
दशायां भवन्मनसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

(दी०) यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम् सत्प्रतिपक्षे च विरोधिष्याप्त्यादिकमेव
तथा, तद्वत्त्वमपि हेतो स्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समुद्दाल-
म्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाव-
वत्प्रतिपक्षितत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः ।

विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्रापसि-
द्धमिति चेत्तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान्
पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धू-
मादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्य-
भिचारादिसत्त्वात् । पाटशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च
कचित् सज्जेताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षिते सज्जेतौ विरोधिष्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धा-

अपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिष्याप्त्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति यदपीति । विषयकत्वेनेति तृतीयार्थः स्वरूप-सम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथासति वि-रोधिष्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वं वि-शेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मेऽतिप्रसं-गवारणाय । ननु विरोधिकोटिष्याप्त्यस्य पर्वतो वह्निमान्धूमात् पर्वतो न वह्निमान् जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसम-वायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाः प्रकृते हेतावभावात्कथं तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिष्याप्त्यादिमत्त्वमपी-त्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । सम्बन्ध-विशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहे-तावुपपादयति तस्येति । विरोधिष्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहा-लम्बनतयेति । न चैवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षितानुपपत्ति-रिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयके-श्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन-साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्येन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य-तादृशज्ञानस्य । अतिव्याप्तेरिति । साध्यवत्पि पक्षे-साध्यवत्पि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत् । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकविषयतानिरूपकवह्न्यभावादेः स्वविषयकज्ञानविषय-त्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यका-लेपि तद्विषयविरोधिष्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बो-ध्यः । तत्रापि पक्षांशे तद्विशिष्टाविषयकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं वि-षयक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादायतिप्रसङ्गस्यो-च्चारमशङ्कते विशिष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु साध्याभावावश्यकत्वमात्रमि-त्यर्थः । विशिष्टं च साध्याभावविशिष्टपक्षः । तत्र-बाधस्थले सत्प्र-तिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं

निगकरोति तत्किमिति । पक्षवृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभाव-
व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्षे-सत्प्रति-
पक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्धे विवक्षयापि दूषयति यथाकथंचिदिति ।
अतिप्रसक्तं-संज्ञेतुसाधारणम्, तथाच पर्वतादेः बहून्यादिमत्त्वे साध्ये
धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्व-
त्त्वस्य धूमादिरूपसंज्ञेतुसाधारणत्वं स्फुटयति धूमादेरिति ।
ज्ञानरूपेण-स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आ-
दिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिसत्त्वात्-बहून्यभा-
वघट्टित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयद्यत्प्रकारतानिरूपितधर्मिविशेष्य-
ताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्ट-
त्वमिति वाच्यम्, एवं च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
ववद्वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-
चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतो-
रभावात् तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निगकुरुते यादृशेति । सर्वत्र स-
त्प्रतिपक्षित इति । हृदो बहिमान्धूमवत इत्यादिस्थले धूमवदादि-
रूपहेतोर्व्याप्यताघटकसम्बन्धेन बह्वाद्यभावव्याप्यधूमवत्त्वादेः
सत्तायाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । कचित्संज्ञेतामिति । संज्ञेतुतादशा-
यामपि कंचिदित्यर्थः । पर्वतो बहिमान्धूमादिन्यादां विरोधिपराम-
र्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयव-
न्हाद्यभाववन्निहमदन्यत्वतद्याप्यादेस्तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपा-
दिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु-ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानं च विशिष्टव्यवहा-
राद्यनुरोधात् कंचिदेव कस्यांचित्सम्बन्धः । एवं च विरोधिब्या-
प्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतो तत्सम्बन्धस्तदैव
तत्र दुष्टताव्यवहारात्साध्याभावादेर्ज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि त-
था परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावावर्षाशष्टपक्षादेर्ज्ञानं तु तत्र स-
र्वदैव-ति ॥

तत्तु हास्यास्पदमेव—सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतभ्य-
वहारस्यासिद्धत्वात् वासनाविशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विप-
रीतसम्भवात् ज्ञानस्य नियततत्सम्बन्धत्वादिति ।

(चि०) यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्द-
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमा-
नस्याभासस्यात्र लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न
ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते
अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्ध्या-
धिनाः पञ्च ॥

इति सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः ।

(दी०) यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च
निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयोरनुदयात् । न चैवं नराशिरःक-
पालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यगमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानु-
कूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानु-
त्पत्तेरिति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रम् प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिक-
बाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।
योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्,
एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यनिरुक्ति दीधितिः ॥

(गा०) बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्ति-
धर्मावर्क उन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञान-
विषयत्वरूपं लिङ्गासाधारणत्वोपत्वं न सम्भवतीत्यपेक्षितं म-
णिकृता, तादृशप्रतिबन्धतायां च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहारा-
य तत्र युक्तिमाह स्थाणुत्वाभावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-
शब्दयोरिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकार-

कस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य व्येत्यर्थः । एवं-
शाब्दबुद्धौ बाधतद्भाष्यव्याप्यवसाहानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशि-
रःकपालमिति । नरशिरःकपाले शुचित्वानुमापकेन तद्धर्मिक-
प्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः
स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः । तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि
शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते
तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन
व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेभ्यानुत्पत्तेरिति याज-
ना । एवं च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण, अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेपि व्या-
प्तिप्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाशौचव्याप्यत्वेन तद्ज्ञानं न स-
म्भवति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहः तत्र कथं-
चित् व्याप्तिग्रहेपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयक-
त्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते, तथाच तादृशप्राण्यङ्गत्वज्ञानं न शौचानुमिति-
जनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे
प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिवैव भवति । यादृशं च तादृशपरा-
मर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः ।

यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिब-
न्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् त-
त्र सङ्गच्छते-बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यनवबाधात् त-
त्राप्यप्रामाण्यप्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधितोपपत्तेरि-
त्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह-यद्वेत्यादीति । ननु आनुमानिक-
बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः-प्रत्यक्षनिश्चयो-
त्पन्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवती-
त्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याश्रय-
मतो यद्विषयकनिश्चयत्वेन अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वम् तत्र ल-
क्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्षणतोपपाद-
कत्वं सुसङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्य-
बाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरानुमानिकेति बाध-
निश्चयविशेषणम् । शाब्दं प्रतीति । तथाच तावतैव लिङ्गासाधार-
णदोषत्वं बाध्यत इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते-

योग्यतेति । अन्यथासिद्धत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशयां योग्य-
ताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भावः । तदभावः-
बाधादिनिश्चयाभावः । तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि योग्यतासंशयद्वि-
तीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकयोग्यतानिश्चयं सति तद्वितीयक्षणे शाब्द-
ज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि
बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादापनीतमानविशे-
षप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वसंभ-
वात्, तत्रैतन्निराकरोति पृथमपीति । उपनीतमानविशेष-दोषविशे-
षाज्ज्योपनीतमानं, तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेनैव । दुर्वारत्वादि-
ति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतमानानुत्पाद-
स्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गादाधर्यां
हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिनिरूपणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

(चि०) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतद्भावप्रसङ्गक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्—एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात्, अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम्—अननुगमात् ।

(दी०) यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति ।

कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षण(तः) प्रत्ययपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथात्रिव्यव्याप्तिभ्रमेण सद्देतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति ।

(गा०) सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुकृत्वा मणिकृतस्तद्विभ-
जनमाक्षिपति यद्यपीति । लक्षणतः—लक्षणवाक्यतः । सामान्यं—सा-
धारणासाधारणानुपसंहारित्रितयसाधारणधर्मम् । अप्रतीतवतो-
ऽन्तेवासिन इति शेषः । विशेषजिज्ञासानुव्यात्—अवान्तरधर्मप्रका-
रकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां
स्वातन्त्र्येणैवसाधनताज्ञाने धर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा
हेतुत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणानन्तरं—सव्यभिचारसामा-
न्यलक्षणानन्तरम् । विभागः—सव्यभिचारविभागः । सव्य-
भिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनमिति यावत् ।
नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणो-
लक्ष्यताभ्रमनिवन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिराकर-
णाय त्रयाणां लक्ष्यतापर इति समाधत्ते तथापीति । साधारण-
मात्रे प्रसिद्धतया—भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतयाऽतिव्याप्तिः
प्रतीयेतेति सम्बध्यते । तद्यावृत्तस्य—असाधारणादिव्यावृत्तस्य ।
साधुता—निर्दोषता । लक्ष्यान्तरमिति । तथाच सव्यभिचार इति मू-
लस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः ।

एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह—कश्चिदिति ।
सामान्यज्ञानार्थिनः—सामान्यज्ञानसामान्यार्थिनः । तल्लक्षणप्रत्यय-
लक्षणवाक्यार्थिनसामान्यज्ञानमात्रम् । अत्र च विभागोपयुक्तसा-
मान्यज्ञानस्योपायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामान्यलक्षणाभि-
धानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चिदित्युक्तम् ।

अथवा सामान्यज्ञानार्थिनः—त्रितयसाधारणकिञ्चिद्विभक्त्य-
लक्षणाधीनः, तल्लक्षणप्रत्ययं—सव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकव-
क्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । अत इति । तादृशलक्षणाज्ञानेपि सव्य-
भिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन
विशेषजिज्ञासासम्भवादिति भावः । अत्र च सव्यभिचारपदार्थत्वे-
न त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचार एव कीदृश इत्येवं जिज्ञा-
सोदेति न तु सव्यभिचारपदार्थः कतीति प्रथमं विभागोऽनुचित इ-
त्यस्वरसञ्जीजम् ।

प्रसक्तञ्जपदस्यानुमापकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वा-
दित्यादिदोषद्वयासङ्गतेस्तत्सङ्गमनाय प्रसक्तिपदार्थं वितर्कयति—प्रस

किरिति । प्रपूर्वकसञ्ज्ञात्वर्थे इत्यर्थः । तत्कोटिद्वयोपस्थाप्य व्याप्ति-
भ्रमेण तद्विरुद्धकोटिरोपादकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्यो-
भयं प्रति असाधकत्वादित्यादिदोषासङ्कतिरित्यत आशयं पुरयति-त-
दुपधानमिति । प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति । येन
हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वानुमिनिरापत्तिर्वा न ज-
निता प्रत्येकमपि तदसङ्गाहकमित्यर्थः । तथावधेति । साध्याभाव-
निरूपितेत्यर्थः । तद्योग्यता-प्रसक्तियोग्यता, वाच्या-प्रसङ्गकपक्षेन
विवक्षणीया । योग्यतायास्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्या-
प्तिभ्रमविषयतामादाय पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यतो योग्यतामाचष्टे-सा
चेति । तत्कोटिप्रसक्तियोग्यता इत्यर्थः । व्याप्यादिरूपा-तत्कोटि-
निरूपितव्याप्यादिरूपा ॥

(चि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थाप-
कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति द्वैत्वभिमतः सः ।

(दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजन-
कं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् । आश्रय-
तया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे सा-
ध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां षड्विधतदभावोपस्थापकस्य
षड्विधो साध्ये धूपस्य वारणाय जनकान्तम् । तथापस्थितेः साध्य-
सन्देहजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्तित्वादिति शिष्टधर्मि-
ज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति ।

(गा०) साध्यसन्वेहेति यथाश्रुतप्रन्थात्पक्षधर्मताज्ञानस्य सा-
ध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लक्ष्यते । तत्र च
नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरित्यनुमशङ्क्यै-
व-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानधानयमिति ज्ञानस्य नित्यत्वतदभा-
वोपस्थापकत्वात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृ-
शज्ञानवदिदन्धावच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च
फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता, यादृशधर्मं पर्याप्ता तादृशधर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यकयत्प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतति विष-

क्षणे नायं दोषः, तादृशज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवद्भिद्वत्त्वपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकसं-
शयं प्रत्येव हेतुत्वात्, तादृशधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य तज्ज्ञानवत्त्वा-
नवगाहित्वात्, शुद्धेदन्त्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तद्वगाहित्वादिति
वाच्यम् । तथासति वक्ष्यमाणधर्मितावच्छेदकातिव्याप्तेरप्रसक्त्या
कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो मूलमन्यथा व्या-
चष्टे साध्येतीति । कोटिद्वयोपस्थापकं सदिति । एतेन कोटि-
द्वयोपस्थापकत्वे साध्यसन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते ।
एवञ्च धनवानसुखीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबोधस्यानुम-
विकृतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽसति बाधके उद्देश्यविधेययोः प्रयो-
ज्यप्रयोजकभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, कोटिद्वयोपस्थितिजनक-
तायाः साध्यसन्देहजनननिर्वाहकतालाभेन व्यापारजनकतायाश्च
फलजनननिर्वाहकत्वात् कोटिद्वयोपस्थितेर्द्वारता लाभ इति कोटि-
द्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्देहजनकत्वं लभ्यते वक्षितज्ञानवत्ता-
ज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साक्षादेव साध्यसन्देह-
जनकतया नातिप्रसङ्गः । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्देह-
जनकत्वञ्च साध्यसन्देहजनकोटिद्वयोपस्थितेर्जनकत्वे सति सा-
ध्यसन्देहजनकत्वम् । अत्र च विशेष्यांशनिवेशो निष्फलः सत्य-
न्तदलमाप्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादत्तस्तं परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह-
साध्यसन्देहजनकंति । जनकान्तनिवेशनप्रयोजनमाह-आश्रयत-
येत्यादिना । आश्रयतया विषयतया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्था-
पकस्य--नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकीभूताश्रयत्वादिरूपसम्बन्ध-
ज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य, नित्यत्वे साध्ये, वारणाय-नित्यत्वसाध्यक-
स्थले सव्यभिचारत्वाभावसम्पदनायेत्यर्थः । एकज्ञानस्य नित्यत्व-
तद्भावोभयतयाश्रयताविरहादाश्रयतासम्बन्धमादाय यथाश्रुते नाति-
व्याप्तिर्भवति इति आश्रयवृत्तिज्ञानवत्त्वसम्बन्धोऽनुसरणीयोऽतस्त-
दपेक्षया लघुसम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह-विषयतया वेति । एकज्ञा-
नस्य तदुभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति ध्येयम् । समवायेन हेतावति-
व्याप्तिमुक्त्वा संयोगेन हेतावपि तामाह अनुवृत्तिवेति । अनुवृत्तित्वं सा-
मानाधिकरण्यं व्यावृत्तत्वं विशेष्यतायां, वह्नितद्भावोपस्थापकस्य-
वह्नितद्भावोपस्थितिजनकीभूततादृशसम्बन्धद्वयज्ञानविषयस्य, षडौ

साध्ये-बहिःसाध्यकस्थले, वारणाय-सव्यभिचारत्वाभाषसंपादनाये-
त्यर्थः । जनकान्तस्य वारकत्वे हेतुमाह तथोपस्थितेरिति । तादृ-
शसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । सन्देहाजनकत्वादिति । स-
न्देहं प्रति साधारणासाधारणधर्मवद्भिर्मिषप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया
एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः । जनकता च साध्यसंशय-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता प्राप्ता, अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्य-
कोट्युपस्थितेर्विशेषज्ञानादिमुद्रया संशयाहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।
यद्यसाधारणधर्मज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारवारणाय साधार-
णधर्मज्ञानादिजन्योपस्थितजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न
निवेद्यत इत्युच्यते, तदा संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्य-
संशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न
तन्यूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वानित्यत्वा-
भावसहचरितप्रमेयत्ववानयं नित्यत्वतद्भाववर्णाश्रयमित्याकारकज्ञा-
नाभ्यां नित्यत्वतद्भावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र ता-
दृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मज्ञानविषयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दु-
र्वारा तादृशोपस्थितिर्व्यक्तः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्य-
संशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितजनकतानित्यतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव
पक्षधर्मताज्ञानैर्विशेषणत्वोपगमाग्नित्यत्वानित्यत्वविषयज्ञानवत्ताज्ञान-
जन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयोपस्थि-
तिसाधारणतया संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयो-
पस्थितानां सर्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति
हेतुतया तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशय-
त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानित्यतत्वमक्षतमेव ।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
साधारण्यादिविशिष्टपक्षधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्त्वकोट्युपस्थितित्व-
रूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संशयजनकतावच्छेद-
कः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्त्वकोट्युपस्थितत्वं जन्यतापेक्षया तद्व-

टकस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् । अत आत्माश्रयेन साधारणा-
 दिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वे न क्षतिः ।
 जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदक-
 ताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेर्नित्यत्वत-
 दभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेऽपि न
 क्षतिः । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजनविरहात् ।
 तेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्वैशि-
 ष्ट्यनिवेशनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण संशयजनकतावच्छेदकघटक-
 स्य साध्यापस्थितत्वादेरनिवेशेऽपि न क्षतिः । न चैवं साध्यसंशयत्वा-
 देर्निवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशने-
 वोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्या-
 व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोप-
 स्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेना-
 तिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । तथासति बह्व्यादौ साध्ये रासभत-
 दभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात्, प्र-
 कृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वात् । न च कोटि-
 द्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृत-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नज-
 न्यतानिवेशाश्रयमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् * एवंसति एतद्भावायैव
 संशयपदोपादानात् ।

ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनैव सामञ्जस्ये
 कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशनिवेशोऽनतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपनेतुं त-
 त्प्रयोजनमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-बह्व्यादिव्याप्ये त-
 स्मिरुद्धे वा पुरोवर्त्तित्वादौ बह्व्यादिव्यभिचारित्ववारणाय । कोटि-
 द्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेश्यतां
 किमुपस्थितौ कोटिद्वयाविषयकत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् । तथासति
 व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । तथाहि-संशयं प्रति तत्कोटिसहचरि-
 तधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभावकोटिसहचरितधर्म-
 वत्ताज्ञानजन्यतदभावापस्थितित्वेन पृथगेव तत्तत्साहचर्यविषय-
 तामन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते । एवं तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यपि
 तथैव तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्थञ्च बह्व्य-

भावसहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण
 वह्निसंशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतं वह्निसहचरितधूमवा-
 निति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानजन्यव-
 ह्न्युपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजन-
 कीभूतं वह्न्यभावसहचरितजलत्ववानितिज्ञानमादाय च जलत्वे-
 ऽतिव्याप्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः
 प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात्प्रतिप्रसङ्गः । न च वह्निस-
 हचरितधूमवान्वह्न्यभावसहचरितधूमवांश्च पर्वत इत्येतादृशसमू-
 हालम्बनज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतदोपतादवस्थमिति वा-
 च्यम् । साध्यापस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोप-
 स्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमू-
 हालम्बनज्ञाननिरूपितयोः वह्नितदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः
 प्रत्येकन्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धू-
 मसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमांश्च पर्वत इत्यादिस-
 मूहालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात्प्र-
 त्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वा-
 सम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत इत्याद्याकारकोभ-
 यसाहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणस-
 मन्त्यः । वह्नितदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसा-
 हचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकार-
 तावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निरा-
 करिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्येण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽप्याह उन्ना या
 व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरणशत्ता-
 ध्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्र-
 त्येकं साध्यापस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकताया-
 ऽवच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिनिवृत्ति-
 साध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्याविशेष-
 णकोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरू-
 पितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभा-
 वविषयकत्ववृत्तिरुत्तमवच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि-

रूपितायां तादृशधर्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छे-
दिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः । साध्याभावोपस्थि-
त्वावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नतया विरुद्धातिव्याप्तदुर्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । सा-
ध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निवेश्यैव वा तादृशातिव्या-
प्तिवोरणीयेत्युच्यते, तथापि घट्टिमद्वृत्तिवह्न्यभाववद्व्यावृत्तधूमवानयं व-
ह्निमद्व्यावृत्तवह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्ववानिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामादा-
यातिप्रसङ्गो दुर्वार एव । घट्टिमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थि-
तेर्धह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण सं-
शयजनकतावह्न्यभाववद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थिते-
रपि घट्टिमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण संश-
यजनकत्वात्, तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया वह्निसाहचर्यावच्छिन्न-
त्वेन संशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वा-
वच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीय-
जलत्वप्रकारतायाश्च घट्टिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्यु-
पस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्वृत्तिवत्त्वावच्छिन्नत्वेन च तथावि-
धवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

मैवम् । साध्यविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारिताव-
च्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदका-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारता-
निवेशो नातिप्रसङ्गः । तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वञ्च त-
दवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नकत्व-
मित्यलं पल्लवितेन ॥

(दी०) न च तदसाधारणतया संग्राहमेवेति वाच्यम् । त-
थात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादृशायां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायक-
त्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं पक्षे

साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्ष-
सम्बलनदशायां हेतुमत्तज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-
वारणाय कोटीत्यादि । हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य
उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् ।

(गा०) तत्-संशयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वादिकम् । असाधारण-
तयेति । संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति
भावः । सङ्ग्राह्यमेव-संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य-
मेव । तथाच संशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिर्भवः । तद्व-
च्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्य संशयजनक-
तया संशयजनकताघटितस्य लक्षणस्यैतत्साधारण्यञ्च संभवती-
ति हृदयम् ।

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्क्रमयति तथात्वेपीति । तथा-
त्वेपि-तद्वच्छिन्नविशेष्यकसंशयदशायान्तस्य लक्ष्यत्वेऽपि, तदुत्तीर्ण-
तादशायाम्-असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्, तादृशधर्मवति-साध्यस्य
तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत्, विशेषदर्शनात् विपरी-
तनिश्चयात् । तज्जननयोग्यताया इति । तत्प्रकारकज्ञानस्येत्यादिः ।
अनिवृत्तेरिति । अतिव्याप्तिरिति शेषः । वक्ष्यमाणदोषेण संशयक-
लोपधायकतानिवेशासम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । फलो-
पधायकतानिवेशेपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणाव्या-
प्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीयतया सं-
शयोपधायककालान्तरीणज्ञानविषयतामादायातिव्याप्तिः सम्भवती-
ति बोध्यम् । अन्यथा-फलोपधायकज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षण-
घटकत्वे । पक्षादाविति । पक्षे साध्यादिनिश्चयसन्त्वेपि धर्म्यन्तर-
विशेष्यकसाध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपूर्वं
हेतुमत्तज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्धर्मिपरम् । इदमुपलक्षणम् । सा-
धारणादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्मिज्ञानशून्यतादशायामव्याप्तिर्बोद्धव्या ।
साधारणाव्याप्तीति । साधारणस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्ष्य-
त्वोपगमासम्भवादिति भावः । .

कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयन्तो मत्तमाह

सत्प्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यवस्तानिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारणधर्मादिज्ञानादेव संशय इत्यनो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय-व्याप्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति भावः । ननु साधारण्यादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्येव परामर्शयोरपि साध्यतदभावोपस्थितिद्वारेण संशयजनकत्वात्कोट्युपस्थितिनिवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयोपस्थापकत्वं-साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सति तदभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

(दी०) इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवदधर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयश्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्देतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षपदं धर्मिमात्रपरम् । न चैवं नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधाश्रयतारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात्, अन्यथा बाधासिद्धयोरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भाषापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायाः (१) मतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च रूपं साधारणत्वादीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति ॥

(गा०) निश्चितसाध्याभाववृत्तित्वस्य साधारणघटकतामते केषु चिद्व्यणुकेषु साध्याभावानिश्चयसत्त्वं एव अणुत्वस्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्त्वं सूचयितुं यत्किञ्चिद्व्यणुकस्य पक्षतालाभाय इदमिति । साधारणधर्मवदधर्मिज्ञानस्य-नित्यत्वानित्यत्वसहचरित्वाणुत्ववद्व्यणुकधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-द्व्यणुके । नित्यत्वसाध्यकस्थले

(१) अत्र गादाधर्म्यनुसारेण-साधारण्यभ्रममादायातिप्रसङ्ग-इति पाठस्समुचितः किन्तु सर्वत्रेदं 'एव पाठस्योपलंभात्स एव घृत इति बोध्यम् ।

तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्देहाविति । अतिप्रसङ्गोऽ-निव्याप्तिः । न च समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूताविषयताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकम्, तथा च कथं धर्मिण्यतिव्याप्तिः यतस्तत्कोटिस्मृतौ तत्तत्साहचर्यादिविशिष्टविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुता, न तु तद्विशिष्टवद्भूमिज्ञानत्वेन सम्बन्धिविशेष्यकज्ञानादपि सम्बन्धन्तरस्मरणादन्यदाप्ययं हस्ति-सम्बन्धी घटपदं घटे शक्तमित्याद्याकारकज्ञानाद्हस्तिघटादिस्मरणानुदयप्रसङ्गात्, तथा च धर्मिविषयतायाः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । सम्बन्धिविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारकतेति मतानुसारणैवैतल्लक्षणप्रणयनात् । एतन्मतस्य निर्युक्तिकृतया पक्षधर्मतापदस्य निष्प्रयोजनकत्वमाकल्प्येतत्परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽर्वाच्छ्रयान्तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवञ्च साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेपि संशये धर्मिभाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयं प्रति साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्भूमिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थिति-त्वेन हेतुनेति धर्मिविषयताया अपि तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति । न च पक्षधर्मतापदोपादानेपि तद्वापतादवस्थं धर्मिणोपि पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । तदुपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां परस्परया जनकतावच्छेदकतायां वाऽवच्छेदकीभूता या धर्मिविषयता तन्निरूपितविषयता प्रकारतापर्यवसिता तदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् । प्रकारतायाः प्रकारतावेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । तेन साधारणधर्माद्धर्मितावच्छेदकीभूतसद्देहो नातिप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः प्रकारताव्याप्येन धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव नियेशात् । प्रकृतपक्षस्य प्रकृतपक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिमात्रपरताव्याप्यं पक्षपदमिति । धर्मिमात्रेति । मात्रपदेन पक्षतानिवेशव्यवच्छेदः ।

यत्तु धर्मिपदमत्र मुख्यविशेष्यपरम् । तेन बह्विवह्वयभावसहच-
रितधूमवहृत्तिप्रमेयत्ववान्पक्ष इत्यादिज्ञानीयधूमादिविषयतामादाय
नातिप्रसङ्ग इति । तन्न । साहचर्यधर्मितावच्छेदकीयविषयताया जन-
कतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशान्निवेशेपि वा धर्मि-
तावच्छेदकतात्वनैव तस्या निवेशनीयतया प्रकारतात्वेनानिवेशा-
त्साहचर्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतान्तःपातिधूमादिविषयतामादा-
यातिप्रसङ्गाभावात् ।

पक्षपदस्य पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकम् , अन्यथा
घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्वाऽव-
तारदशायामपि सपक्षविपक्षव्यावृत्तशब्दत्ववान् शब्द इत्यादिज्ञान-
विषयतामादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्कर-
प्रसङ्गात् । अस्मन्मते च पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तितान्नानस्य विशे-
षणविधया लक्षणघटकत्वाज्जातिप्रसङ्गः । बाधग्रहस्थले पक्षताया
असिद्धेरवतारे हेतौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते
न चैवमिति । एवं-पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वे, बाधसम्पादनायानि-
त्यत्वमुपेक्ष्य नित्यत्वसाध्यतानुसरणम् । एवञ्च घटो नित्य इत्युक्तौ
नञ्प्रत्ययेषशङ्कया नित्यत्वसाध्यकत्वञ्च स्फुटीभवतीति नित्यो घट
इत्युक्तम् । बाधादित्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । असाधारण्या-
पत्तिः-असाधारण्यज्ञानमादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः । एतेनास्य
सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया एतदतिप्रसक्तेरसाधारण्यानापाद-
कत्वादसङ्गतिरित्यपास्तम् । सपक्षावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केव-
लान्वयिधर्मस्य पक्षतानवच्छेदकत्वादनुपसंहारित्वस्य वाऽसम्भ-
वात्परिशेषेणासाधारण्यापत्तिरिति वार्थः । तदानीं सपक्षविपक्ष-
व्यावृत्तत्वसत्त्वे दोषान्तरावतारेऽपि सव्यभिचारत्वमसाधारण्यं वे-
ष्टमेव क्षतिविरहादित्याशयेनाह इष्टत्वादिति । अन्यथा-पक्षतायाः
प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वे । बाधासिद्धोरिति । बाधस्या-
सिद्धेर्वाऽवतारदशायां हृदादौ धूमादिसाधने बह्व्यादेरसङ्गहापत्तेरि-
त्यर्थः । साधारण्यस्य नित्यदोषतया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति
भावः ।

ननु दोषान्तरावतारदशायां सव्यभिचारत्वं कापि नेष्यत एव
अवतु साधारण्यमप्यनित्यदोष इत्यत आह असिद्धीरिति । साधार-

व्यस्रममादायेति । यथायथं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तिर्वांशे
भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः । धर्मिणि—फलीभूतसंशयध-
र्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नं, यदूपावच्छिन्नवत्ता-
ज्ञानं—यदूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । साध्यसन्दे-
हजनकमिति । एतच्च संशयं प्रति कोट्युपास्थानविशेषणज्ञानादि-
मुद्रयैव हेतुः साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानश्च साक्षादेव तथेति निष्कृष्ट-
मते कोट्युपस्थितजनकत्वाघटितमेव लक्षणङ्कनैवमित्यभिप्राये-
ण । यथाश्रुतमूलानुरोधे तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनक-
त्वमेव निवेशनीयम् । साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमि-
त्यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारतात्वेन अवच्छेदकताला-
भायेति ध्येयम् ।

अथैवं साधारण्यादिषट्ककेवलसाध्यवद्वृत्तित्वव्याप्यवच्छिन्न-
त्वमादायातिप्रसङ्गा दुर्घारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नावशे-
ष्यतानिरूपितयदूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतान-
तिरिक्तवृत्तिं तद्वत्त्वस्य साध्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकताप-
र्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वस्य वा निवेशान्नातिप्रसङ्गः, संशयं प्रति
कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादि-
विशेष्यधर्मवत्ताज्ञानस्यैककहेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
न्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहच-
र्यादेरेव तादृशधर्मत्वादिति वाच्यम् । उक्तरूपैकैकहेतुताकल्पने-
त्येककोटिसाहचर्यावच्छिन्नत्वविशेषापरकोटिसाहचर्यावच्छि-
न्नत्वेनैव प्रकारताया निवेशनीयतया अवच्छिन्नतयोर्विशेष्यवि-
शेषणभावे विनिगमनाविरहात्, व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मव-
त्ताज्ञानान्तर्भावात्तुपपत्तेश्च । तत्र व्याप्यतदभावयोः प्रत्येकमुभय-
कोटिसहचरितत्वाभावात् । न च व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामत-
एवेदं लक्षणमिति वाच्यम् । व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधान् ।
न च यद्यदूपावच्छिन्नप्रकारज्ञानत्वेन संशयजनकता तत्तदूपा-
वत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तमन्तो ये
ये धर्मास्तद्वर्मावत्त्वस्य वा विवक्षया नानिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
सत्तावत्समवेतजातिमान्सत्ताभाववत्समवेतजातिमानयमित्यादिभ-

मविषयितावच्छेदकसत्तावत्समवेतत्वाद्यादाय सत्तादिसाध्यके जा-
त्यादावतिव्याप्तः । सत्ताभाववत्समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या यत्पदेन त-
दुपादानासम्भवात् ।

वस्तुतस्तत्वेव विवक्षणेऽसाधारण्यादेरपि तादृशधर्मतया सा-
धारणादेरपि तादृशयावद्धर्मवत्त्वाभावादसम्भव एव । न च
स्वनिष्ठतादृशप्रकारतावच्छेदकयावद्धर्मवत्त्वविवक्षणेऽसाधारण्यादि-
धारणं व्याप्यसंशयेत्यादिग्रन्थसङ्गतिश्च सम्भवति । साधारणादे-
रप्यसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य संशयकत्वात् । एतेन संश-
यजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणधर्मवत्त्वानिवेशेपि न निस्तारः । धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रकज्ञानस्य स्वनिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहकारेण साध्यसंश-
यजनकत्वन्तदुभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेपि व्याप्यसंशयस्येत्यादि-
ग्रन्थासङ्गतिरशक्यसमाधिरेव व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहका-
रिणो धर्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रसि-
द्धेर्व्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गाप्रसक्तेः ।

मैवम् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहनिरूपिताया जनकतायामवच्छेदिका
या या धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तत्तदव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं सव्यभिचारत्वम् । साधारण्या-
दिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या तादृशी
प्रकारता सा साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नापि तदवच्छेदकवत्त्वा-
भावात् व्याप्यादावतिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्संशयनिवेशादसाधारण्या-
द्वेस्साधारण्यादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यसंशयस्य च व्याप्य-
वत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवे-
द्यते व्याप्यवत्तानिश्चयदशायान्तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव संशया-
पत्यसम्भवात् । अतो व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः संशय-
जनकतानवच्छेदकतया व्याप्याभावत्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेपि न तत्र
वक्ष्यमाणाया अतिव्याप्तेरप्रसक्तिः । न च व्याप्यसंशयहेतुतायाम-
प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितात्वस्यैव निवेशाद्व्याप्यवत्तानिश्चयादप्रा-
माण्यशङ्कास्कन्दिताद्यापकसंशयापत्तिस्तस्याविरोधित्वादिति व्या-
प्यसंशयत्वेनैव व्यापकसंशयहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । या-
दृशविषये व्याप्यवत्तानिश्चयदशायां व्यापकसंशयस्येतरसकलका-

रणसमवधाने तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव न जातस्तत्र उक्ता-
तिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारणव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया
निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयातिव्याप्त्यभिप्रायकतयैव तदग्रन्थस्य
व्याख्ययत्वात् ।

अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदवच्छे-
दककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिनत्वघटकनिश्चयत्वे सा-
ध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्य-
ज्ञानत्वम् । तथाच व्याप्याभाववत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंश-
यस्यापि यथांक्तनिश्चयहेतुत्वात् तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले चा-
पत्तेरभावात् । न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशय-
हेतुता न सम्भवति, तथासति धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयात्तदवच्छेदेन व्यापकवत्तान्तत्सा-
मानाधिकरण्यमात्रेण व्यापकाभावमवगाहमानस्य संशयस्यापत्ते-
स्तादृशसंशये तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वादिति वाच्यम् । धर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेव तदवच्छेदेन
व्यापकवत्तावगाहिसंशयोदयात्तादृशव्यापकवत्तासंशये तादृशव्या-
प्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमादुक्तापत्तेरप्रसक्तेः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारात्तादृश-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया वह्निव्याप्यवान्नवेति संश-
यीयाभावप्रकारतायाः संयोगादिसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव संशयजनकतावच्छेदिकेत्यतिव्याप्तिप्रस-
क्त्या न व्याप्यसंशयस्येत्यादेरसंगतिः ।

अथ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्मैक्यस्याप्रयो-
जकतामते तत्सम्बन्धस्याप्यप्रयोजकतया तादृशजनकतावच्छेद-
कयावत्प्रकारतासु प्रत्येकमवच्छेदकीभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्व-
निवेशे अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया आत्मत्वाभावसमाना-
धिकरणज्ञानवत्ताज्ञानसहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन
साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानन्तर्दीयप्रकारतामादाय समवायेन
ज्ञानादर्थव्यभिचारितापसेः । विषयितासम्बन्धेनाभावकोटिसहचरित-
तद्वत्ताज्ञानीयप्रकारतायाः समवायैसम्बन्धावच्छिन्नतया सव्यभिचा-
रिताष्टकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतान्तर्गतत्वात् इति चेत् ।

सत्यम् । यत्किञ्चित्साध्यसंशयनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपितसव्यभि-
चारताघटकसम्बन्धावाच्छिन्ना या प्रकारता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव
विवक्षणीयम् । तथासत्युक्तस्थले विषयतासम्बन्धावाच्छिन्नज्ञानप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरुक्तयावाद्दृशेयतान्तर्गतत्वात्तन्नि-
रूपितसव्यभिचारताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या ना-
तिव्याप्तिः । एव संशये समुच्चयवैलक्षण्याय उभयप्रकारतानिरूपित-
कविशेष्यतास्वीकर्तृमते व्याप्यसंशयीयकोटिद्वयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतानिरूपितव्याप्यताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रकारतावच्छेद-
कव्याप्यत्वमात्रमादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य व्याप्यसंशये-
त्यादिकमभिहितम् ।

वस्तुतस्तु जनकतावच्छेदकावत्प्रकारतावच्छेदकवत्त्वादिनिवेशे
धूमतद्भावसहचरितकाञ्चनमयवह्निमानित्यादिज्ञानीयप्रकारताया अ-
पि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया तदवच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरण-
काञ्चनमयत्वादिघाटतधर्मवत्ताया बह्व्यादां दुरुपपादनया असम्भव-
इति यत्किञ्चित्संशयनिरूपिता धर्मितावच्छेदकाच्छिन्नाविशेष्यताघ-
टितधर्मावच्छिन्ना या या जनकता तदवच्छेदकीभूततादृशविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमज्जमवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
एवञ्च काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितदनवगाहिज्ञानसाधारणकारणताया
ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वाद्यनवगाहिज्ञानीयप्रकारतावच्छे-
दकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वमादायैव धूमादिसाध्यकबहुधादौ ल-
क्षणसमन्वयः । संशयं प्रति तत्तत्कोटिमाहचर्यावच्छिन्नप्रकारता-
शालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविंशप्रधर्मवत्ताज्ञानस्य कारणताद्वयी-
ति व्याप्याविरुद्धयोरतिव्याप्तिनिरासः । एवञ्च व्याप्यसंशयत्वाव-
च्छिन्नाया उभयकोटिप्रकारत्वावच्छिन्नाया जनकताया ऐक्यात्त-
दवच्छेदकीभूतव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽति-
प्रसङ्गा दुर्वार एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते ज्ञान-
पदस्य निश्चयपरत्वमुपदर्शितम् । न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्र-
कारत्वेन नैकहेतुता विशेष्यद्विशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि
तु प्रत्येकप्रकारतां निषेद्य हेतुताद्वयमेव कल्पनीयम् इति नातिव्या-
प्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवृत्तानिश्चयस्य

स्वांशेऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववत्तानिश्चय-
स्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः । एतेन यावत्प्रकारतानिवेक्षणपक्षेऽपि
सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकार-
तानां न यावत्त्वेन निवेशः अपितु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता या-
वत्त्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नानां तासां प्र-
त्येकावच्छेदकरूपवत्त्वं निवेद्यम् । एवं च अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ
नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रका-
रतानामपि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादातासम्भ-
वात् । तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यनिव्यातिवार-
णसम्भवेन विशेष्यताया यावत्त्वेन निवेशनं ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं
च न युक्तमिति पूर्वव्याख्यानासम्यक्त्येऽपि न श्चतिः ।

अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकै-
ककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सद्देतावतिप्रसङ्गवारणाय यत्कि-
ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतापर्यन्तं निवेशनयिम् । व्या-
प्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते नोक्तक्रमेण सद्देतावतिप्रसङ्गशङ्काव-
काशः तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकार-
ताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । एकैककोटिमाहचर्यावच्छि-
न्नत्वप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतो यावत्प्रका-
रतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्त्वनिवेशनं च न कर्तव्यम्, अपि तु व्या-
प्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुप-
गन्तव्यम् इत्येवं व्याप्यसंशयेत्यादिनाऽभिहितम् । न च धर्मैक्यस्य
संशयजनकतायां तन्त्रतामते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-
त्वं नैकत्र निवेद्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्र-
त्येकसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं प्रत्येकं निवेद्य कारणताद्वयमेव
कल्प्यते । धूमसहचरितवद्धिमत्ताज्ञानधूमाभावसहचारितवद्धिमत्ताज्ञा-
नयोः परस्परजहकारित्वाच्च कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात्
संशयप्रसङ्गः । धूमसहचरितवद्धिमात् तदभावसहचारितवद्धिमानितिज्ञा-
नद्वयादितोऽपि संशयः स्वीक्रियते, तथाच सद्देतावतिप्रसङ्गवारणाय
यावत्प्रकारतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्त्वनिवेशनं चावश्यकमिति वा-
च्यम् । विभिन्नहेतुत्वे माहचर्यधर्मितावच्छेदकवह्निवद्द्रव्यत्वादिध-

मार्णां विशिष्यानिवेशे कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानयोः परस्परस-
हकारित्वे विभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात्संशयापत्तेर्दुर्वारतया तादृशधर्माणां
विशिष्य निवेशनीयतया कारणतानन्त्यापत्तेरिति संक्षेपः ॥

अथ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्वादेः सव्यभिचारत्वापत्तिः-विशिष्ट-
सत्त्वस्थानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वादौ साध्यतदभावसहचरित्वत्वं
द्रव्यत्वयोः सत्त्वादिति चेन्न । गुणकर्मन्यत्वसामानाधिकरण्यरूपं
हि तद्विशिष्टं च क्वचिदुपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकं क्वचिद्विशेषण-
तया । आद्यं यथाऽनुमित्यादिलक्षणप्रविष्टमितरभेदानुमापकतावच्छे-
दकं यत्तद्याक्तसम्बन्धादिकं तद्विशिष्टानुमितित्वादिजातेः व्यक्त्य-
न्तरेऽसत्त्वेन भागासिद्धेस्तस्य विशेषणत्वायोगात् । अत एव तादृश-
जातावनुभवत्वान्यत्वादिविशेषणं व्यभिचारवारकतया सार्थकम् ।
द्वितीयं च यथा शब्देऽनित्यो बाह्यकरणप्रत्यक्षविषयत्वे सति सत्त्वा-
दित्यादौ सत्यन्तार्थः । तस्य तद्विशेषणत्वे एव सद्धेतुतानिर्वाहात् ।
तथाच दर्शितस्य वैशिष्ट्यस्योपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे सव्य-
भिचारत्वमिष्टमेव, विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपितसमवायादिरेव हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः, अन्यथा यद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वानवाच्छे-
न्नसमवायादिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तस्य हेतुप्रकारस्योपलक्षणविधया
हेतुतावच्छेदकत्वात् विशेषणानुपपत्तिः । न च विशिष्टनिरूपितसमवा-
यादिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन शुद्धसत्तादेरव्यभिचारतया
तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादिति हेतुप्रयोगे निप्र-
हप्रसङ्गादिति वाच्यम् । विशिष्टविशेषणकनुद्धावेव विशिष्टनिरूपि-
तत्वस्य सम्बन्धतावच्छेदकतया तद्रूपविशिष्टनिरूपितसमवायादि-
ना तद्रूपानवच्छिन्नस्य हेतुत्वासम्भवात् । एवं च विशिष्टनिरूपित-
समवादिना सम्बन्धेन सद्धेतोर्विशिष्टसत्त्वादेर्न तेन सम्बन्धेन सव्य-
भिचारताप्रसङ्गः । यादृशेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताविषयकं यज्ज्ञानं त-
स्य तादृशेन सम्बन्धेन कोटिद्वयसहचरितावगाहितायाः संशायकता-
प्रयोजकत्वात्समवायसामान्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्यावगा-
हिनो दर्शितविशेषसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्य संशायकताविरहात् ।
तादृशविशेषसम्बन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्यस्य सत्त्वादिव-
भावात् तादृशसाहचर्यावगाहिभ्रममादायातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

अथ यथा हेतुतावच्छेदकोपलक्षिते व्याप्तिज्ञानस्थलेपि पक्षे त-

द्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमिति'राधिकं त्वि'त्यादिन्यायात् , तथा विशिष्टसत्तात्वोपलक्षिते सहचारे यत्र गृह्यते तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्मिणि ज्ञानादपि सशयोत्पत्तिरुच्यते, चेन्न । उभयोः स्थलयोर्विशेषात् । तथाहि-सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा व्याप्तिग्रहे सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिर्युज्यते हेतोः सम्बन्धस्य वा सङ्केत्वे व्याप्तेरव्याघातात् । सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा सहचारग्रहे विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु न संशयः-सङ्केतस्य साधारण्यव्याघातकत्वात् । अत एव बन्धित्वादिना धूमतदभावसाहचर्यग्रहे आन्द्रेयनप्रभववह्निष्वादिना धर्मवृत्तित्वज्ञानान्न संशयः, न वा संयोगसामान्येन धूमतदभावसाहचरितवह्न्यादेर्महानसाद्यनुयोगिकसंयोगेन धर्मिणि ज्ञानात्तत्संशयः, न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्ग इति ।

अथ द्वयं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सद्देतौ द्वयं गुणत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्तेः-विशेष्येऽपि साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टेऽपि तत्सत्त्वादिति चेन्न । साध्यतदभाववद्भूतितावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वविवक्षणेनातिप्रसङ्गविरहात्-विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकस्योभयवद्भूतितावच्छेदकत्वविरहात् । उभयसहचरितवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य संशयकत्वेऽपि नोक्तातिप्रसंगः, तथा सति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्वत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उभयसहचरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते यत्र तत्र तदुपलक्षितवत्ताज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वादुभयवद्भूतितावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र भानं तत्रोभयसहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । तादृशहेतुनामादाया-

साधारणे उभयवद्वृत्तिनानवच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वेन हेतुतामादाय चासाधारणे लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रकृतपक्षधर्मता-
ज्ञानानिवेशे घटज्ञानं सविषयकं आत्मवृत्ति वा ज्ञानत्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिः । तथाहि—घटज्ञानं सविषयकमित्यादिनिश्चयकालीनघ-
टज्ञानं सविषयकं न वेत्यादिसंशयं प्रति घटधर्मिकसविषयकत्वज्ञा-
नं प्रमा न वेत्याद्याकारकसंशया हेतुः अर्थनिश्चयोत्तरार्थसंशये त-
द्धर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् । स च प्रामाण्यसंशयः सवि-
षयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्वयोपस्थित्यात्मकः सविषयकत्ववति
सविषयत्वरूपप्रामाण्यस्य सावयवकत्वेन तदभाववति तत्प्रकारक-
त्वरूपाप्रामाण्यस्य च तदभावेन घटितत्वात् तादृशप्रामाण्यसंशये
च सविषयकत्वादिज्ञानधर्मिकप्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्वादि-
मत्ताज्ञानं हेतुर्गति सविषयकत्वादिरूपसाध्यसन्देहजनककोटिद्व-
योपस्थितिजनकधर्मवृत्तिताज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वादावक्षतमेवेति
प्रकृतपक्षधर्मताज्ञाननिवेश आवश्यकः, तन्ननिवेशे च सविषयक-
त्वादिज्ञानधर्मिकज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषयघटज्ञानादि-
रूपप्रकृतधर्मत्वाविषयत्वान्नातिव्याप्तिरिति ॥

(दी०) इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ
प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्वटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया
कोट्युपस्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रस-
ङ्गशङ्कापि, साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा संश-
यजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य-
ले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनान् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञान-
विषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः । अ-
प्रामाण्यशङ्काद्यन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्याविरोधिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात् । व्या-
प्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्च-
यपरम् । हेतुत्वाभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्यं
तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थम्, तेना-

त्वत्त्वकपालत्वादिसाध्यके समवाय (सम्बन्धे)न हेतौ ज्ञानघटादौ
विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति ॥

(गा०) मिश्रमतं दूषयति इदं सविषयकमिति । सविषयकत्व-
स्य स्वरूपं स्थानात्मकत्वेनानुगततया तस्मिन्साध्ये ज्ञानत्वादि-
कं व्यभिचार्यवेत्याह आत्मवृत्तिरिति । अप्रामाण्यं भ्रमत्वं न तु प्र-
मात्वाभावः—तस्य साध्याभावाघटितत्वात् । तज्जन्यकोटैवेति म-
तमेदेन । तज्ज्ञानस्य—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञान-
स्य । तादृशसंशयाहेतुत्वात्—प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थिति-
जनकत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य कथिनार्थसंशयहेतुताया अप्रामाणि-
कतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः । ननु
विनापि साधारणधर्मज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयान्
साधारणधर्मज्ञानवत्प्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यक-
मित्यत आह प्रामाण्यसंशयेति । ज्ञानत्वलक्षणसमानधर्मदर्श-
नात्—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात्, प्रामाण्यस्य
सन्देह इति योजना । एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । ज्ञानविषयतात्म-
कसाधारणधर्मदर्शनात्—तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तद्भावसह-
चरितधर्मवत्ताज्ञानात्, विषये—घटज्ञानादौ, तद्वत्त्वस्य—सविषयकत्वा-
देः सन्देहः, तादृशधर्मवत्ताज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्ध एवेति
भावः । नन्वेवमपि अर्थनिश्चयदशायां सत्यपि साधारणादिधर्मव-
त्ताज्ञाने प्रामाण्यसन्देहे सत्यर्थसन्देहः असति तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्य-
तिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह प्रामाण्यशङ्केति । तदपसा-
रणप्रयुक्तं—तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभावसंपादकत्वनिबन्धनम् ।
तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयविधानोपपत्तेर्न तत्कारणतासाधक-
मिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयस्येति । व्याप्यतद्भावयोर्व्यापकन-
दभावसहचरिततया साधारणधर्मदर्शनविधयेव व्याप्यसंशयो
व्यापकसंशये हेतुः, धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरतायाश्चाप्रयो-
जकत्वात् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्यं न प्रति-
सन्धत्ते तदा धर्मिणि तद्व्याप्यधर्मं संशयानापि न तं सन्दिग्धे इति ।
स्वीयमते साध्यसंशयजनकताक्लृप्तप्रकारताक्लृप्तदकसाध्याभा-
ववृत्तित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् पृथगिति हे-

तुल्ये विशेषणम् । पृथक्कारणतामते व्याप्तिमादायातिव्याप्तिः प्रा-
गेवोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृशजनकतायां
निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं निश्चयत्वशून्यावृत्तित्वं वा विशेषणं देय-
मित्यर्थः । सङ्घेतावतिव्याप्तेर्वास्तवसाधारण्यादिमत्त्वाभावेनाप्र-
सक्तेर्हेतुत्वाभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्क्यामाह हेत्विति ।
तेन सम्बन्धेन—सव्यभिचारत्वघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन ।
जनकतासूचनार्थ—जनकताया लक्षणघटकतालाभार्थम् । त-
थाच तादृशपदोपादानस्वरसाद्यादृशरूपावच्छिन्ने यत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गानं साध्यसन्देहजनकं तादृशरूप-
वान्तेन सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येव लक्षणं कर्तव्यमिति भावः ।
समवायेन हेतौ—समवायेन व्याप्ये । एतेनालक्ष्यत्वं सूचितम् । ज्ञान-
घटादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सव्यभिचारत्वप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगत्वादिना ।
तत्सन्देहजनक इति । विषयत्वसंयोगादिघटितसाध्यतदभावसाह-
चर्यादिप्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं संशयजनकं यज्ज्ञानं
तद्विषय इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटक-
त्वेपि समवायेन विषयतासंयोगादिघटितकोटिद्वयसामानाधिकरण्या-
वच्छिन्नज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ते-
न सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्संबन्धघटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकतावच्छे-
दकप्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्यस्यैवा-
वच्छेदकतया तद्वत्तायाः ज्ञानघटादावसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् ।

(चि०) विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्ष-
वृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनु-
पसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

(दी०) विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् ल-
क्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात्, मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ता-
ज्ञानं न तथा, न वा मिलित्वा द्वयार्जनकत्वं, तथान्वेऽपि वायेन
सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे-

ऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्ष एवेति । अनुपसंहारितादशायां साध्यतद्-
भावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमा-
दायैव लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

केचित्तु व्याख्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योद-
यात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधार-
ण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच पक्ष-
एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति
भाव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) विप्रतिपत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्था-
पकपरत्वेऽसङ्गतिः—तत्घटकसाध्यतद्भावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं
कोट्युपस्थापकत्वात्, प्रत्येकमतथात्वेऽपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्व-
मित्यपि न स्फुटमिति तद्ग्रन्थमधृतैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे
विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिघटकतत्त्वपदस्येत्यर्थः । तत्त्वपदवि-
षयकप्रत्येकज्ञानयोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समुहालंबनज्ञान-
स्यः तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीति आशङ्कायां न वा
पक्षवृत्तिरिति मूलावतार इति सूचयितुं पूरणसम्बलितं तद-
र्थमाह मिलितस्येति । मिलितविषयकस्येत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वे-
पि—कोटिद्वयोपस्थापकत्वेऽपि । तद्वत्ताज्ञानं—तादृशवाक्यप्रकारताशा-
लिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । तथा—कोटिद्वयोपस्थापकम्, तथाच पक्षधर्म-
तापदोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षधर्मतापदानु-
पादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य को-
टिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदाद्विषयानित्य-
पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविर-
हात्, लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया
एव निवेशादित्याह नवेति । मिलित्वा—एकविषयताभ्रयीभूय, द्वयोः-
पदयोः, जनकत्वं—जनकतावच्छेदकघटकत्वम् । कोटिद्वयोपस्थि-
तिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्यवसितो-

र्थः । ननुविप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसम्बन्धेन कोटिद्वयासहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयहेतुत्वः तेषां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमक्षतमेवेत्याह तथात्वेपीति । विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रत्येकतादृशविषयताश्रयत्वेपीत्यर्थः । अवश्यं 'सव्यभिचारत्वमिति । तथाच लक्ष्यतया न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वनुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव स्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदुभावस्य च सन्दिग्धतया तदन्तर्भावेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भवादतोऽभिप्रायं व्याचष्टे अनुपसंहारीति । अनुपसंहारितादशायां-पक्षे साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना । यद्रूपविशिष्टवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणार्थतयोपस्थितत्वात् । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षे एव कचित्साध्यस्य कचित्साध्याभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववत्सर्वमित्याकारकज्ञानस्य सम्बन्धेन तद्विषयतावच्छेदकोभयसाहचर्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारितोत्तीर्णतादशायां तदुभयसाहचर्यसत्त्वेपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः ।

साधारणविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तेन रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिताया असिद्धत्वात्, तथाच साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयस्यासम्भवेपि तदंशे संशयात्मकसंशयजनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाहुः, तन्मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति । वस्तुतः-वस्तुगत्या यत्साधारणं तत्ज्ञानेऽपि, तत्र-तद्धेतुतायाम् । अकिञ्चित्करम्-अनवच्छेदकम् । पक्ष एव-पक्षान्तर्भावेनैव । तत्संशयेति । साहचर्यांशे संशयेत्यर्थः । साहचर्यज्ञानात्-साहचर्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् । तथात्वं-सव्यभिचारत्वम् ।

तच्चिन्त्यमिति । सम्बन्धांश निश्चयात्मकं सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्धन्तरस्मारकं शक्त्यादिसंशयात्पदार्थस्मरणाद्यनुत्पत्तेरिति साधारण्यसंशये कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति, एवं च संशयसाधारणसहचा-

रश्नानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वमेवावच्छेदकोटौ निवेशनीयं तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमेव लाघवात्, संशयात्मकसहचारज्ञानं हेतुः । एवमनुपसंहारितादशायां संशजनकज्ञानसंपादनप्रयासो विफलः तादृशज्ञानासत्त्वदशायां साधारणाव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणघटकत्वादित्यादि चिन्ताबीजमुहनीयम् ॥

(चि०) केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य । अत एवासामधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम्, अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हत्वाभासाधिक्यापत्तिः ।

(दी०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे धर्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्धटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्वर्द्धिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तथोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति । अतएवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तदोषत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वम्, साहजिक(दोष)त्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रमङ्गमाह अन्यथेति केचित् ॥

(गा०) केवलान्वयि इत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना । अयं घट एतत्त्वात् इत्यादिस्थले पक्षतादशायां संशयप्रयोजकनिश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तत्वस्य सत्त्वादव्याप्यप्रसक्तस्तस्यालक्ष्यतयाऽव्याप्तिपरिहारोपि न संगच्छत इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवद्भूतत्वं संपादयति एवमिति । हेतुभूतद्वैतवति पूर्वं घटत्वग्रह एव तन्मू-

लकात् स घट इत्याकारकस्मरणात् तद्वद्वत्वेनैव तद्वदभेदो गृहीतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगिनावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिणि पूर्वं घटत्वग्रहत्वस्यानुसरणम् । तद्वद्वदभिन्नोयमिति भ्रमपर्यन्तं तद्वदानवस्थाने तादृशो भ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादतः स्थिर इत्युक्तम् । तद्वद्वदभिन्नोयमिति भ्रमदशायां इदं त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदंत्वस्य साध्यसहचरितत्वेन निश्चिततया असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्याह तत्रैव दोषाद्वद्वत्वाग्रह इति । तत्र—इदंत्वावच्छिन्ने । तद्वद्वदभिन्नोयमिति भ्रमानुधावनं इदंत्वस्य निश्चितसाध्यवद्भर्मिण्यावृत्तत्वज्ञानसंपादनाय । तदा धर्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्वे एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनिश्चयविषयव्यावृत्तत्वस्येदत्वेऽसत्त्वमतः केवलतद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगिविधया तद्वद्वदभानमुपेक्ष्य तद्वद्वदभानानुसरणम् । तथा सति तादृशभ्रम एव तद्व्यक्तित्वविशिष्टे धर्मिणि घटत्वस्य निश्चयादिति तन्निष्ठेदंत्वे दर्शितसंशयप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः । इदंत्वीविशिष्टे घटसामान्यभेदभ्रमे इदंत्वे विपक्षवृत्तित्वनिश्चयसम्भवादसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकादौ तत्ताभानानुधावनम् । इदंत्वेपीति । अव्याप्तिरित्यनुषज्यते । वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन—वास्तविकस्य साध्यनिश्चयावषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वस्याभावेन । लक्षणायांगादिति । वास्तवसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य लक्षणघटकत्वादिति भावः । अत एवत्यत्रेदंपदेन पूर्वामिहितायाः सङ्गतुत्वाज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शे सङ्गतिस्तस्या असाधारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वात् अतस्तत्परामर्शे व्याचष्टे अत एवेति । पुरुषदोषाधीनं—पुरुषस्य हेतुमति पक्षे च साध्यतदभावानिश्चयसाध्याभावव्याप्यवत्ताभ्रमार्धानम् । तद्दोषत्वं—तादृशहेतोरसाधारण्यसत्प्रतिपक्षरूपदोषत्वं, तस्य—असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य च, अनित्यदोषत्वं—दशाविशेषे एव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वम् । साहजिकदोषत्वे—तादृशदोषविरहदशायामपि हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वे । काकाचित्केति । कदाचिदेव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वम् । एतावतायं घट एतत्वादित्यादौ पुरुषदोषाधीनदुष्टत्वशङ्कायाऽनिवृत्तस्तन्निवृत्त्यर्थं अन्यथेत्यादिग्रन्थसङ्गमनाय चाभिप्रायं पूरयति एवंचेति । दोषताप्रयोजकं—निश्चितसाध्यवद्भा-

दृष्टत्वादिकं, हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि—तत्रैवा-
नित्यदोषत्वम् । तत्प्रमो दोषनाप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याचष्टे भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । केचिद्वि-
त्यस्वरससूचनाय । स च निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्य सं-
शयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनदोषतायाः प्रकृतानुयोगितया मूलानुक्ततया चात एवेत्यत्रेदं-
पदेन तत्परामर्शं संदर्भविरोधाच्च ॥

(दी०) परे तु भ्रमं घट एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः—साध्य-
सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वं न ह्येकस्य
धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्ष-
मात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि ।
एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाम्ना-
साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिप्रसवयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम्,
तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्यापि
तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायाम-
तिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्या-
भावादिसत्त्वमपि तन्त्रम् । मानाभावात् । किञ्च सन्देहजनकतावच्छे-
दकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ महानमादिवृ-
त्तितादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशा-
यामतिव्याप्तिः, असाधारण्यप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययो-
रनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न-
तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानवि-
षयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे इत्याहुः ।

(गा०) तस्य—असाधारण्यस्य, धर्मस्य—वृत्तिप्रतः ।
ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वेऽसाधारण्यमेव क-
थं बीजाभावादित्यत आह असाधारण्यं त्विति । अतः—इत्याशङ्का-

तः । ननु अयं घट एतत्वात् इत्यादेरिव तुल्ययुक्त्या शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सङ्गतुत्वमेव शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिकमपि विरुद्धमेव न त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्य-
वृत्तत्वाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रासङ्गिरत आह एवं चे-
ति । अवृत्तीति । वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्यवृत्तत्वासम्भवादिति
भावः । ननु पक्षधर्मताज्ञानविग्रहादेव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्य-
नुत्पादनिर्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव ना-
स्तीति कथं तस्य हेत्वाभासत्वमित्यत आह पक्षवृत्तिर्वेति । असङ्करः-
इतरानधीनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । ननु उभय-
व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदा सम्भवः
मिथः प्रतिबन्धकत्वात्, न चैवं पक्षधर्मताज्ञानाभावसंपादकतयैव
तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहम्, तथासत्यसिद्धावन्तर्भावेन सव्य-
भिचारप्रभेदत्वानुपपत्तेरत आह नचोभयेति । स्वरूपतो विरोधः-
परस्पराभावव्याप्यत्वाविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञा-
नविषयत्वं, तस्य वास्तवीविरुद्धीविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधावि-
षयकस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥

ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्यवृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्त-
हेतौ सत्त्वात्कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं वा ऽलक्ष्यताभ्युपगमन तत्परि-
हार इत्यत आह निश्चितेति । साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्या-
वृत्तत्वं न साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः ।
निश्चितसाध्यतदभाववृत्तित्वस्य-साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्व-
स्य, तथात्वं-संशयप्रयोजकत्वं, सङ्गतौ-वन्ध्याशधिकरणवृत्तितया नि-
श्चिने धूमादौ, धर्मिवृत्तिवग्रहदशापर्यन्तानुधावनं संशयजनकज्ञानस्य
विशेषणविधया लक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यामप्रायेण ।
वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावभ्रमो वर्तते तदा हेतौ तदधिकरण-
वृत्तिव्याग्रहेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति
ध्येयम् । तादृशेति । साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः । तन्त्रं-संशयप्रयो-
जकरूपघटकम् । जनकतावच्छेदकरूपस्य-जनकतावच्छेदकप्रकारता-
वच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया सव्यभिचारप्रतिपा-
द्यत्वे, महानसाविवृत्तितादृशायामव्याप्तिः-तत्कालान्तर्भावेनाव्याप्ति-
चारित्वव्यवहारापत्तिः तदानीं साध्याभाववृत्तित्वाभावस्य तत्रा-

भूतत्वात्, तादृशव्यवहारविषयस्यानाधितत्वादिति भावः । न च
ब्रह्म्यं विशेषोऽस्तत्त्वादिभ्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनक-
तावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत्प्रकृतहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः, साधारणस्थले च तादृशो
धर्मः साध्यतदभाववृत्तितावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेद-
कावच्छेदहेतुमत्ताज्ञानस्यापि सन्देहजनकत्वोपगमात्, एवं च रा-
सभावेर्महानसाधवृत्तितादृशार्था साध्याभाववृत्तिव्यतिरेकेण तद-
वच्छेदकरासभत्वादिसत्त्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्तीति
कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि अनित्यधर्मस्य हेतु-
तावच्छेदकत्वे तदसत्त्वदशायामापन्नितावस्थयात् । विशेषणत्वे-का-
लविशेषावच्छिन्नतया तदानीं व्यभिचारित्यादिव्यवहारविषयत्वे, अ-
व्याप्तिः-तत्कालान्तर्भावेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नाथः
साधारणस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेण व्यभिचारिव्यवहारा-
जनकतायास्तत्रेष्टत्वात् । उपलक्षणत्वे-अन्यन्तायोगव्यवच्छेदप-
रिचायकतया व्यभिचारपदप्रतिपाद्यत्वे । तादृशरूपात्यन्तायोगव्य-
वच्छेदस्य तत्पदार्थत्वापगम इति यावत् । असाधारणयोर्ज्ञानताद-
शार्था-हेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतर्गनिश्चयदशायाम् । तत्काला-
न्तर्भावेणानिव्याप्तिः कालान्तरीणासाधारण्यमादाय सव्यभिचार-
व्यवहारापत्तिः ।

इदं पुनरिहावधेयम् । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वारित्यादौ पक्षतादृश-
यां सव्यभिचारव्यवहारनियामकं यत् पटगगनादिव्यावृत्तत्वरूपम-
साधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्यक्षतमेवेति । अ-
वशेषणत्वेऽप्येतद्दोषतावस्थयम् । संशयप्रयोजकरूपस्य तथात्वेन न व्य-
भिचारपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववृत्तिव्यतिनिश्चितसा-
ध्यतदभाववृत्तावृत्तत्वव्यवस्थेणैव विभाजकमुक्तानुगतरूपम्, एव च
साधारण्यमुपलक्षणमसाधारण्यं च विशेषणमित्यत्राविरोधः । निश्चय-
घटितरूपावच्छिन्नपदवाक्याच्च कालविशेषो निश्चयांश एवान्यथा
साध्यतदभावनिश्चयादौ खण्डशक्तिस्वीकारेण अन्यथालाभाप्यत-
दभावनिश्चयविषयवृत्तिव्यतिनिश्चितसामान्याभावमिहस्यापि तत्कालीनताप्र-
त्ययवृत्तिव्यवस्थेवच्छिन्नाभावस्य लामः । सव्यभिचारपदस्य नानाध-
त्वमिष्टमेवेति चेदुच्यते तदा उपलक्षणत्वेऽपि नाक्तदोषावसर इति ।

एवं च निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वमेव संशयप्रयोजकं तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कोटिविशिष्टवृद्धौ तत्कोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां विपरीतकोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजकतया सत्प्रतिपक्षस्थलमिव संशयनिर्वाहः, तथा चायं घट एतत्त्वादित्यादौ साध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्यशङ्काया अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुचिततात्पर्यार्थः । संशयप्रयोजकरूपं चेदानीमुपलक्षणविधयेऽपि दुष्टताव्यवहारनियामकम् अतो रासभादौ महानसादिवृत्ततादृशायां नाव्याप्तिरसाधारणश्च हेतुः सर्वदैव तथेति नातिप्रसंगोपीति ध्येयम् ।

अदुष्टहेतौ वास्तवासाधारणप्रकरणसमत्वाभावादसाधारणप्रकरणसमोपीति व्याचष्टे असाधारणेति । भ्रमविषयस्य नव्यमते दोषत्वाभावादनित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे विशेषेति । प्रयोजकत्वं-प्रयोजकज्ञानविषयत्वम्, अत एवेत्यत्रेदंपदार्थस्य सङ्केतोः सर्वदा ऽदुष्टत्वस्य भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतायामनुपपन्नमतया तदुपपत्त्यं पूरयति नत्विति । तथाच यत एव सङ्केतुः सर्वदैव तथा न तु कदाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अत एव तत्स्थलीयानुमितिर्विरोधी यो भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न हेतुदोषः भ्रमदृशायां सङ्केतोर्दुष्टत्वे भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादिति अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोर्थः ।

ननु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमिष्यत एवेति भ्रमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्क्यामन्यथेति मूलावतारात्तादृशशङ्कोद्धारं स्फुटीकर्तुं चिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्टे अन्यथेति ॥

मूले बाधाविज्ञान इति । पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशायामित्यर्थः । हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः-अतिरिक्तहेत्वाभासतापत्तिः, बाधादेर्नित्यदोषतायाः सर्ववादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावसम्भवादिति भावः ।

(चि०) न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्या-

सिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेन्न ।
एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावा-
नाच्च स्वपरानुमितिप्रतिषन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं
साधारणादेरवदवृत्ताव्यवृत्तेन तस्यैव दोषत्वाच्च ।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्या-
भावसहचारतया विरुद्धत्वमेव । तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमभादे-
न । वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा
अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति ।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न
प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि ।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशा-
स्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वासम्भवा-
त्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति दीधितौ अ-
नवगतेति । एवं च साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यवदवृत्तितया
अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतोः साध्यतद्मा-
द्योभयसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरीयतन्निर्णयविषयवा-
स्तवतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवात्तदस्यतयाऽअव्या-
प्तिपरिहारो न घटत इत्यत आह अभ्युपगमेति । संशयजनकपक्षधर्म-
ताज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । यथा-
श्रुतलक्षणे व्याख्यादिग्रहदशायां सङ्केतावतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
ज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गश्चा-
स्त्येव तत्र तादृशज्ञानविरहदशायां चागत्या साधारणस्यापि सव्यभि-
चारत्वं नोपगन्तव्यमित्यत उपवर्णितेति । यथाव्याख्यातेत्यर्थकम्, अ-
नुमित्यविरोधिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वे क्षतिविहात्
एतदज्ञानेपीत्यादिनोक्तविभाजकधर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथन-
मकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यामभिप्रायोपवर्णनेन निराकुरुते यद्रूपज्ञानमि-
ति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः । तदेव-तद्रूपावच्छिन्नमेव ।

एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवैतत्त्वस्यैव विभा-
जकतया साधारण्यादिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिवि-
रोधितया तादृशनियमोपगमेपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकत्वानु-
पपत्तिरिति परास्तम् । साधारणत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य वि-
रोधितया तादृशपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाज-
कतानुपपत्तेः, एवं च एतदज्ञानस्योत मूलस्य निरुक्तविभाज-
कतावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानेपीत्यर्थः । साधारण्यादिप्रत्येकस्येत्यस्य
साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्येत्यवधेयम् । अन्यथा-अता-
दृशरूपावच्छिन्नस्यापि विभाजकत्वं । अतिप्रसङ्गः-अनुमितिका-
रणीभूतज्ञानविरोधिधर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा स्वयंभि-
चारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्गः ॥

मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वा-
दिति शेषः । तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येकधर्मस्यैव विरोधित्वादित्य-
र्थः । तत्रैवायं हेतुरिति न सत्, दोषत्वाच्चेति चकारासङ्गतेः । तस्यैव
दोषतया उद्भायितुमुचितत्वात् न तु अनुगतधर्मस्येत्यर्थः । एवं
च दोषविधया यादृशो धर्म उद्भाव्यते स एव विभाजकः उक्तानुग-
तधर्मस्य च दोषविधयाऽनुद्भावनीयतया न तथात्वमिति हृदयम् ।

ननु तदज्ञानदशायामन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्य तज्ज्ञानी-
यानुमित्यविरोधिताबीजत्वं मणिकृताभिहितं न घटते तथासति स-
त्प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया बाधादिज्ञानस्यातथात्वाप-
त्तेः, अतः स्वयं तद्वीजमाह—वस्तुतस्त्विन्ति । उपस्थापकत्वादिति ।
कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्स्वयं निश्कर्षित-
तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवस्वपरिग्रहः । विरोधिविषयकत्वा-
भावात्-प्राह्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्यत्वाद्यव-
च्छिन्नाविषयकत्वात् ॥

इदं त्ववधेयम् । मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तरं मानाभावेन निरुक्त-
धर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः, एवं च प्रत्येकज्ञानस्यानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वं नानुगतधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतासंपादकतया
मूलेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावे कथिते अनन्तरं-ननु प्रत्ये-
कं नानाधर्मज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वकल्पनापेक्षया विरोध्यविषय-
कत्वस्यापि अनुगतधर्मज्ञानस्यैकस्य तथात्वं विशेषदर्शनां साधार-

ण्यादिहेतुकानुमितिवारणाय कल्पितमुचितमित्याशङ्कावतारात्तत्परि-
जिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकत्वं दोषत्वा-
दित्यन्तेनाभिहितमिति ॥ एवं-तादृशयुक्ते उत्तरत्रापि-नानवक्ष्यमाणा-
नुगतधर्मान्तरेपि, अनुमितिविरोधिज्ञानावपगतत्वं बाध्यमिति शेषः ।

(चि०) एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिर्विरोधि-
सम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमु-
भयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिर्विरोधि, त-
त्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सम्यग्भि-
चार एव उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यते इति निरस्तम् ।

एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि बावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानवि-
पयत्वम् । अव्यावृत्तिपदमत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन
संयोगमम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां
नाप्रसङ्गः । साध्यवद्वात्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षध-
र्मभ्रूयादिवारणाय सत्यन्तम् । पक्षः सन्दिग्धमाध्यो धर्मी । विरो-
धेहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदक-
रूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदक-
रूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसा-
धनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्की-
र्णसंग्रहः । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरो-
धि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसा-
मानाधिकरण्यग्रहाविरोधार्थकम् । सम्बन्धपदवलेन प्रकृतहेतुमम्ब-
न्धितया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेपि
घटस्त्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति ।

वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयामिद्व्यादिवा-
रणाय सत्यन्तं तादृशपक्षकतादृशहेतुकप्रहाविरोधपर्यन्तम् । अनया
च बाधोभङ्गा व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिधित्सितम्, तेन बहिमान्
बहिमान् हृदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदवृत्तित्वादेर्नासंग्रहः ।
विवेचयिष्यते चेदमुपपरिष्ठात् । सपक्षेति सम्पातायातम्, अन-
एषानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम् । व्यर्थेति । विशेषणं—पक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकत्वार्थकत्वे असङ्कतिः साधारण्या-
वेरतथात्वाद्तो व्याचष्टे विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति,—प्रतिब-
न्धकीभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तौ
अव्यावृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्कां निराचिकीर्णस्तस्य व्यभिचारिणि
साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावदशायामव्याप्तिवारकतया सार्थकतासं-
पादनाय तद्याचष्टे अव्यावृत्तीति । अत्यन्तायोगः—प्रतियोगिवैयर्थ्यधि-
करण्यावच्छिन्नोऽभावः । नाप्रसङ्ग इति । रासभादौ महानसादिवृत्ति-
तादशायां वन्नाभाववद्वृत्तित्वासत्त्वेपि प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यावच्छिन्न-
तदभावस्य तत्रासत्त्वेन तद्व्यवच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ॥

नन्वव्यावृत्तिपदस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वे शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्यादावसाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिप्रसङ्ग इत्यत आह
साध्यवद्वृत्तिस्त्विति । नासाधारण्य इति । निश्चयागमितस्य साध्यतद-
भाववद्व्यावृत्तत्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेषः । तथाच तत्रोक्त-
स्थले कदाचिदपि असाधारण्यस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
बाधादिवारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यग्रहाविरोधित्वस्य लाभाय
पक्षपदं व्याचष्टे पक्ष इति । सन्दिग्धसाध्यः—सन्दिग्धसाध्यविशिष्टः ।
धर्मा-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नः । विशिष्टहेतौ—हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ने । तद्वृत्तित्वेति,—तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्ति-
त्येत्यर्थकम् । वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकम्, तेन बाधादिसङ्करस्थले साध्य-
विशिष्टपक्षाप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः । बाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टप-
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकज्ञानविरोधित्वाच्च बाधादिकमादाय ह-
दो बहिमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च साध्यवद-
वृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासङ्ग्रहः तज्ज्ञानदशायां हेतौ साध्यविशिष्ट-

पक्षवृत्तित्वज्ञानानुदयात्, एवं साध्यांशे संशयविषयस्वरूपविशेषण-
मनर्थकमित्यतस्तत्परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह तथाचेति । पक्षतावच्छे-
दकेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यतानिरूपिता, या साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च तादृशी हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानाविरो-
धित्वस्य लाभादित्यर्थः । तादृशज्ञानाविरोधित्वं न तादृशज्ञानसा-
मान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुम-
न्निष्ठसाध्याभावादिरूपव्यभिचारस्यापि पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना
बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तादृशविषयितानिरूपकत्वेना-
व्याप्तिरसम्भवस्य वा प्रसङ्गात्, किन्तु तादृशविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकधर्मस्त्वम् । तद्वचच्छेदकत्वं च तद्वचच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वम्, तेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावत्वादिरूपव्यभिचारत्वस्यापि ता-
दृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकपक्षनिष्ठ-
साध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वंपि न श्रुतिः । बाधादिनिष्ठानामनु-
मितिविरोधितानवच्छेदकधर्माणां प्रमेयत्वादीनां तादृशविषयितानि-
रूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकीभूतानु-
मितिविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थत्वात्तातिप्रसङ्गः
तादृशं यत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्र-
तिबध्यं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्मस्तद्वच्छिन्नत्वं
वा समुदितार्थः ।

वस्तुनस्तु निरुक्ततादृशज्ञानाविरोधित्वम् अनुमितिविरोधिनि ता-
दृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न
निवेशनीयम्, परन्त्वनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता-
यामेव तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात्, बाधादिज्ञा-
ननिरूपितप्रतिबध्यतानां च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न ता-
दृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वं
च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् । अत्रपि सर्व-
त्रैवेतादृशदिशा निष्कर्षणीयमिति । अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभि-
चाराभावो निविष्टस्तत्र व्यभिचारोऽसिद्धिमध्ये निवेद्यत इति
हृदयम् । पक्षसाध्यसाधनानामप्रसिद्ध्या सममन्वयः । निरास इति ।
तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असिद्धिसंकीर्णा-

हृदादौ धूमादिसाधने वह्न्यादिहेतुः । तत्सङ्ग्रहः—तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वेऽपि यथोक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिविशिष्टानुमितिविरोधिसाध्याभाववह्नृत्तित्वाद्यादाय लक्षणगमनसम्भवादिति भावः ।

ननु विरोधोऽपि यथोक्तज्ञानायिरोधी अनुमितिविरोधी चेत्यतिप्रसङ्गः । न च विरुद्धो हेतुः साध्यवह्न्यावृत्ततया असाधारण एवेति न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यथोक्तज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधिसाधारण्ये तस्य सव्यभिचारपक्षप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात्तद्वच्छिन्नवतः सव्यभिचारपदार्थत्वे तत्पक्षस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः व्यभिचारलक्षणातिव्याप्तेऽचाशक्यपरिहारत्वादत आह विरोधापीति । फलतः—तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन, प्रतिरोधः—प्रतिरोधतुल्य एव । तथाच पक्षे साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाच्च तत्रातिप्रसङ्ग इति शेषः । पक्षवृत्तित्वं सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः, तादृशाभावप्रतियोगित्वं च साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं विरुण्हीति हृदयम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधतया तस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधतयाऽनिव्याप्तिर्दुर्धरैवेति अतस्तन्मताभिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति तदन्यत्वेन वेति । विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः । विरोधि—अनुमितिविरोधि ।

अथैतन्मते किमसाधारण्यम् ? न तावत्पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्—तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं प्रति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् । नापि निश्चितसाध्यवह्न्यावृत्तत्वं—तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रतिबन्धकताविरहेण हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य च तत्साधारण्यविरहात्, अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्यवह्न्यक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, कथंचित्प्रतिबन्धकत्वे साध्यासामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वरूपस्य तत्रासत्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भवात् । नापि पक्षवृत्तित्वाविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्यापि अनुमितौ तज्जनकज्ञाने वाऽविरोधित्वात् । यदि

धर्मिणि प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानसहकृतं प्रकृतहेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमनुमितिं प्रतिबध्नाति स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिभांश्चायमित्यादिज्ञानदशायामपि ध्वं स्थाणुरिति ज्ञानानुदयात् धर्मिविशेष्यकतद्वत्ताज्ञानविशिष्टतद्वर्त्मिकप्राज्ञाभावव्यापिनिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्युच्यते, तदा तादृशधर्मस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् सत्यन्तार्थविरहादिति ॥

अत्र कांचचु पक्षवृत्तित्वविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यम्, सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रतिबन्धकतायास्तादृशसाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रक्षिप्य तत्साधारण्यं प्रकृतलक्षणस्योपपादनायमित्याहुः ।

परेतु हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यं तद्विषयकत्वस्य पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावरहकालीनानुमित्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्यतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य सामान्यलक्षणेऽत्र च लक्षणे विवक्षणीयतया सामान्यलक्षणस्य प्रकृतलक्षणविशेषदलस्य च तत्साधारण्यनिर्वाहः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवत्तादिज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृशं यत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्रतिबन्धं तादृशधर्मत्वरूपस्य शरीरं निश्चयांशे पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयवशिष्ट्यानिवेशात्तादृशानिश्चयविरहकालीनहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविषयकनिश्चयस्यापि तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतिबन्धतया तदलस्याप्येतत्साधारण्योपपत्तिरित्याहुः ॥

वस्तुनो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मताज्ञानकालीनज्ञानानुमिति तादृशत्वस्य स्वव्यापकतत्त्वत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् तादृशत्वस्य वा निवेशात् दापः, अन्यथा स्वरूपामिद्विवारकस्य तदनुमत्ताप्रहाविरोधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः—पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चय

कालीनतद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन न-
 स्योपादानासंभवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः । यथाविष-
 क्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिक-
 हेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिवारकतया तत्सा-
 र्थकत्वात् सामान्यलक्षणस्यापि सङ्गमाच्च । 'अत्र वदन्ती'त्यादिनि-
 ष्कृष्टकले च पक्षवृत्तित्वासहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चयाव्यव-
 हितोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्त-
 त्वं विशेषलक्षणाक्रान्तत्वं च निर्वहति हेतौ साध्यव्यापकभूताभाव-
 प्रतियोगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् साध्यवानित्यनाहार्यज्ञानस्य कदा-
 प्यनुद्यात् । एतादृशविशेषणप्रक्षेपे मूलकृतः सम्मतिमाह यद्व-
 क्ष्यतीति ॥

ननु हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावतद्वद्भेदसाध्य-
 निष्ठहेतुसामानाधिकरण्याभावादिसाध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसा-
 धनादिरूपविरोधावरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्रातिव्याप्तिदुर्वा-
 रैव । एवं साध्यासामानाधिकरण्यादिविशिष्टसाधनादिरूपविरोधभे-
 दनिवेशे साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थली-
 यव्यभिचारस्यासंग्रहः—गात्ववद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वादिनो गात्वा-
 भाववद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत आह हेत्वाति । हे-
 तुतावच्छेदकावाच्छ्रमिकसाध्यतावच्छेदकावाच्छ्रसामानाधिक-
 रण्यप्रकारकज्ञानाविरोध्यर्थकमित्यर्थः । तेन विरोधग्रहदशायामपि
 रूपान्तरेण साध्ये हेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहोत्पत्तावपि न क्ष-
 तिः । न वा अवृत्तिहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या
 तत्स्थलीयासाधारण्यासङ्ग्रहः । सामानाधिकरण्येपि साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिद्यीयत्वं वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवम्, तेन नावृत्तिसाध्यक-
 साधारण्यासंग्रहः । अविरुद्धहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणे च एत-
 द्द्विशेषणमनुपादयमेव, तेन तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरो-
 ध्यप्राप्तस्यावापि न क्षतिः ॥

वस्तुतस्तु तादृशसामानाधिकरण्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वस्यैवानुमि-
 त्तिविरोधित्वप्रत्येकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धनायां निवेशनीयतया धूमवा-
 न्वहिरित्यादौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

कांचचु सत्यन्तस्य विशिष्टहेतौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधि

त्वमेवार्थं वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मत-
माक्षिपति सम्बन्धपदेति । प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे इति ।
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्न-
त्वे इत्यर्थः । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे द्रव्यं वह्निम-
द्भूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यभिज्ञाबुद्देश्यायां द्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नभूमादिविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावादिप्रकारताशा-
लिनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् साध्याभावादि-
वारणासम्भव इत्यतः प्रकृतेति, -प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नैत्य-
र्थकम् ॥

अथैवं हेत्वघटितसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव व्यभिचारः स्या-
त् । न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् । हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन तादृशातिप्रसङ्ग-
वारणेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्विशिष्टसाधनादेः साध्याभावनिष्ठ-
साधनसामानाधिकरण्यादेः श्रासद्ग्रहः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नघटितत्वे सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वम्,
तच्च विशेष्यविशेषणभावभेदभिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति
वाच्यम् । तथा सति हृदो वह्निमानभावादित्यादौ घन्ध्याभाववत्तद्व-
दादिरूपबाधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ अवृत्तित्ववत् गगनादि-
रूपव्याप्यत्वासिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः ।

मैवम् । व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः, अपि तु
व्यभिचारिलक्षणस्यैवेति न साध्याभावनिष्ठप्रकृतसाधनसामानाधि-
करण्याद्यसद्ग्रहे हेत्वघटितसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेः संप्रहे वा क्षतिः ।

अथवा हेतुनिष्ठत्वावशेषिततादृशविरोधेयव व्यभिचारपदार्थः,
अन्यविधोपदर्शितव्यभिचारस्तु तन्मतं व्याप्यत्वासिद्धावैवान्तर्भवतु
तावता क्षतिविरहात् । प्रायश इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयि-
ष्यते । बाध्यादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । तत्साध्यतद्देतुकानु-
मितिसामान्यं प्रति हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबा-
धादिवारणसम्भवात्साध्यत्वमुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनम् । न चैवं
हेतुसम्बन्धितयेत्यस्य वैधर्म्यमिति वाच्यम् । तदनुपादाने साध्य-
निष्ठावृत्तिरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिप्रसङ्गापातात् तस्य तत्साध्य-

कानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेपि हेतुनिष्ठावृत्ति-
त्वातिप्रसङ्गा दुर्वार इति वाच्यम् । सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् । अत
एव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वादेव वा-
रणे सत्यन्तवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । काञ्चनमयवन्निमान् बह्वे-
त्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणं तु विशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषण-
प्रक्षेपेणैव संभवतीति हृदयम् । तत्-बाधादिवारणम् ॥

अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्यविरो-
धितयाऽनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतद्व्याप्यप्रकृतहेतुवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमितिपरत्वमावश्यकम् । तत्र निष्प्रयोजनकं साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं निवेद्य तन्निवन्धनबाधाद्यतिव्याप्तिवारकविशेषणा-
न्तरप्रक्षेपः 'प्रक्षालनाद्रीत्यादिन्यायेनायुक्त इत्यतो ज्ञाने साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्वं विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणं च पारत्यज-
ति वस्तुतस्त्यति । आश्रयासिद्धादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिसाधना-
प्रसिद्धिपरिग्रहः । यथाश्रुते आश्रयासिद्धादिवारणासम्भवादसिद्ध-
सङ्कीर्णव्यभिचारासङ्ग्रहाच्च सत्यन्तार्थं व्याचष्टे तादृशेति । प्रथमं ता-
दृशेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकम् । उदीच्यम् तस्मैनुतावच्छेद-
कविशिष्टार्थकम् । ननु बन्निमान् हवत्वादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्यासा-
मानाधिकरण्यादिरूपासाधारण्यासङ्ग्रहः तज्ज्ञानस्य साध्यात्मकपक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्ताग्रहविरोधित्वाद्वात आह अनयेति । अनु-
मितिकारणीभूतं व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । तथाच पक्षधर्मता-
ज्ञानाविरोधित्वकथनेन परिशेषाद्यासिद्धविरोधित्वमेव लभ्यत इति
भावः । ननु एतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावतिव्यापकमन्योन्यात्य-
न्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरोपादानेऽन्यतरासङ्ग्राहकं साध्याध्यभिच-
रितत्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिव्याप-
कं चेत्यत आह विवेचयिष्यत इति । विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं
निवेद्य साध्याप्रसिद्धादिकं वारयिष्यते । विशिष्टसाधनग्रहविरो-
धी व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भावनीयः । समूहालंबनात्मकनानावि-
धव्याप्तिज्ञानमादायात्यन्ताभ्योन्याभावगर्भा विविधा व्यभिचाराः स-
ङ्गृहीष्यन्ते । व्याप्यभावो व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते । तस्य बहि-
र्भावनीयत्वे विशकिलतयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरण्ययोर्ज्ञानमु-
पादेयमिति न कस्यचिदपि दोषस्यावकाश इति भावः ।

मनु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्याद्यविरोधितया सपक्षविपक्ष-
वृत्तित्वस्यानुमितिविरोधित्वाक्तर्न सङ्गच्छत । न च विपक्षवृत्तित्वे-
ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्वर्गादतविशिष्टस्यानुमितिविरो-
धित्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथासत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि त-
थान्वात्तमादायैव लक्षणगमनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणसङ्गमनस्या-
नुचितत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्या-
प्तेरप्रसक्तेः विरुद्धेत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत आह सपक्षेतीति । तथाच
विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । अतएव—सपक्षवृत्तित्व-
स्याविवक्षितत्वादिव । मूले एतदज्ञानेपीति ह्यष्टान्तविधयोक्तम् । तथा-
सति—एतादृशानुगतधर्माज्ञानदशायामिष तज्ज्ञानदशायामपि, अव-
श्यकव्यप्रतिबन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वात्—अनुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथा चानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्या-
सत्त्वेऽनुमितिरेव तत्सत्त्वे तत एवानुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानस्य
प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वाच्च तस्य विभाजकत्वमिति भावः ।

व्यर्थविशेषणत्वादिति मूले विशेषणपदस्यानुमितिविरोधित्व-
रूपविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सद्देतौ व्यभिचाराद्-
तो व्याचष्टे विशेषणमिति । स्वरूपासिद्धादिहेतोरप्यसाधकतया त-
त्र व्यभिचाराप्रसक्तस्तद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेति भावः ॥

(चि०) अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभा-
वाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे मांन
साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वात परास्तम् । व्यर्थ-
विशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वभासत्वाज्ञानाच्च ।

गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धस-
ङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् ॥

(दी०) साध्याव्याप्यत्वं इति । हेत्वभासत्वं हेतुवदाभासमा-
नत्वं वत्यर्थश्च वृत्तिमश्वम्, एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रह-
विरोधिवृत्तिमश्वग्रहाविरोधिरूपवत्वमर्थः । साध्यतदभाववद्वृत्ति-
त्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यम् तच्च

व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीनि हृदयम् । अमिद्विविशेषस्त्ववृत्तित्वं वृत्ति-
मन्वग्रहविरोधि, साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा अ-
मिद्विरेव नो चेदिदमेवासाधारण्यं बोध्यम् । साध्याप्रसिद्ध्यादिवा-
रणाय विशिष्टमाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यम् । व्यापकसामाना-
धिकरण्यमिह व्याप्यत्वमतेन च द्वितीयस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव ।

केचित्तु असाधारण्यभावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्या-
प्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणाभावात् । वस्तुतो व्याप्यस्य विरु-
द्धस्य वा असाधारण्यस्य सङ्ग्रह इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

व्यर्थेति । विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पा-
र्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि
च दूषणं यथाश्रुते ॥

(गा०) सङ्केतोः साध्यव्याप्यतया तन्नातिव्याप्यप्रसक्तेः हेत्वाभा-
सपदं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्दोषलक्षणेऽसिद्धिविशेषात्मकावृ-
त्तिवातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थकीकर्तुं तदर्थमाह हेतुवदिति । दशा-
विशेषे व्याप्यविरुद्धयोरप्यसाधारणत्वात्तयोः प्रत्येकं यथाश्रुतलक्षण-
घटकदलद्वयविरुद्धाद्व्याप्तिः, एवं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमर्थकत्वे-
ऽवृत्तेरपि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेनासाधारण्यतया तन्नाऽव्या-
प्तिगतः पर्यवसितार्थमाह एवञ्चेति । ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वं सा-
धारण्यं साध्यवद्वृत्तिचासाधारण्यम् तच्च साध्यव्याप्तिग्रह एव वि-
रोधि न तु साध्याभावव्याप्तिग्रहेपीति कथं तत्सङ्ग्रह इत्यत आह सा-
ध्येति । साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमन्वविरुद्धतया तज्ज्ञा-
नं वृत्तिमन्वग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य निश्चितेति । तच्च-तादृशं
साधारण्यमसाधारण्यं च । व्याप्तिद्वयेति । साध्यव्याप्तिसाध्याभा-
वव्याप्तिर्यर्थः साध्यस्य साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपि-
तव्याप्तिग्रहे साध्यवद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तद्व्यतिरस्य
साधारण्यस्य साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वम्, एवं साध्याभावव-
द्व्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि साध्याभावंसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभा-
वव्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकमिति तद्व्यतिरस्यसाधारण्यस्यापि तथात्व-

मिति भावः । इदं त्रयमित्यस्वरससूचनाय । स च साध्याभावाभाव-
त्वेन साध्यविषयकतद्बुद्धित्वज्ञानस्यैव साध्याभावाभाववद्बुद्धित्व-
घटितस्य साध्याभावे हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटि-
तस्य वा साध्याभावव्याप्यत्वस्य ग्रहे प्रतिबन्धकतया साध्यतावच्छे-
दकसाध्यविषयकतद्बुद्धित्वज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वम्, निश्चितसा-
ध्यादिमद्यावृत्तत्वज्ञानस्य साध्यादिसामानाधिकरण्यसामान्याभा-
वाविषयकतया साध्यादिव्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वमिति च ।

धिशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति असिद्धिविशेष इति । स्वरूपासि-
द्धिविशेष इति । स्वरूपासिद्धिर्याप्यत्वासिद्धैवेत्यर्थः । एतच्चा-
क्ष्यतालाभाय ।

ननु निश्चयाघटितस्य साध्यातदभाववद्बुद्ध्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्व-
ग्रहविरोधितया एतदनन्तर्भावे तस्याधिकहेत्वाभासत्वापत्तिरित्यत
आह साध्येति । यदीदृशं—यदि वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधः । वृत्तिमत्त्वग्रहे
ग्राह्याभावावगाहितया तत्सामान्याभावावगाहिज्ञानमेव विरोधि न
त्वेकविशिष्टापरिविशेषाभावरूपसाध्यतदभाववद्बुद्ध्यावृत्तत्वज्ञानमित्य-
स्वरसाध्यदीति । निष्कृष्टमताभिप्रायेणाह नोचेदिति । इदमेव-
निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्बुद्ध्यावृत्तत्वमेव । एवकारेण निश्चय-
घटितस्य व्यवच्छेदः ॥

नन्वत्र साध्यादिव्याप्यत्वं यदि साध्यादिमदन्यावृत्तित्वे सति
साध्यादिमद्वृत्तित्वं तदा द्वितीयलक्षणाभेदः साध्यवन्मात्रवृत्त्यादि-
पदस्यापि तादृशव्याप्तिमदर्थकत्वादित्यत आह व्यापकेति । द्विती-
यलक्षणस्यापि यथाश्रुताधिपरत्वं पूर्ववद्व्याप्यविरुद्धोद्देशविशेषसा-
धारण्यारसंग्रह इत्यत आह रीतिगिति । तत्रापि साध्यतदभावक-
न्मात्रवृत्तित्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिभ्रमवत्त्वमेव विवक्षणी-
यमित्यर्थः ।

उपाध्यायमतमाह केचित्त्विति । असाधारण्याभावकालः—प्रकृत-
हेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्यावच्छेदकक्षणः । तेन यदा शब्दत्वादर-
साधारण्यं तादृशक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठोसाधारण्याभाववच्छेदक-
त्वेपि न क्षतिः ॥

अथ शब्दादौ साध्यसन्देहदशायां शब्दत्वादावसाधारण्यव्यव-
हारप्रयोजकस्य तत्कालानसाध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिवृत्तित्व-

विरहस्य शब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि तत्र सत्त्वात् प्रकृत-
हेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । न च तत्कालीन-
साध्यादिनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्का-
लादिविरहात् तदानीं तद्व्यतितासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति वा-
च्यम् । प्रतियोगिकोटिप्रविष्टविशेषणासत्त्वस्याभावीयविशिष्टाभावा-
प्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यसत्त्वे दण्डविशिष्टपुरुषाभावादेरिव
दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् । यदि च प्रकृत-
हेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयक्षण एवासाधारण्याभाव-
कालेत्यनेन विवक्षितमित्युच्यते, तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
दौ यदा कचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति तदा
सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः-तादृशक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादि-
निश्चयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्या-
दिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा चासाधारण्यघटकसाध्यादि-
निश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य साधारण्यस्य च विरहेणैष्टापत्तेरयोगा-
त् । प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदव्यक्षणस्य विवक्षणे तु
यादृशसाध्यकस्थले यादृशसाधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाधार-
ण्यं तत्राव्याप्तिः-प्रकृतहेतुनिष्ठस्यासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः ।

मैवम् । तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्तत्कालीनसाध्यादि-
निश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य प्रकृतहेतुनिष्ठाभावावच्छे-
दककाल एवासाधारण्याभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयदशा-
यां कालान्तरावच्छिन्नस्य कालान्तरव्यतितासाधारण्यस्याभावकूटो
हेतौ सुलभ एव । यादृशसाधारण्यहेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्रा-
प्यन्ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतसाध्यकासाधारण्यस्याभावकालः प्रसि-
द्ध एवेति न दोषः ।

अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधि-
करणत्वकिञ्चिद्विशेष्यकसाध्यतदभावनिश्चयवत्त्वोभयाभाववान् क्षण
एवासाधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षितः, । शब्दोऽनित्यः शब्द-
त्वादित्यादौ यदा कचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वा न निश्चयः त-
त्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधिकरण-
त्वसत्त्वेऽपि साध्यतदभावात्तदव्यवस्थाभावनोभयाभावोऽक्षत एवेति
तदा न सव्यभिचारिताप्रसङ्गः ।

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षणे एव विवक्षणी-
यः यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं
तत्साध्यके तत्स्थलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नो-
पाद्यमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चित् ।

विशेषणाभावात्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्वा-
प्तिद्वयस्य विशेषणं तदभावात् । संग्रहः—तादृशविशेषणविशिष्ट-
व्याप्तिद्वयस्याभाववत्त्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वघटितायां उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुपवेशाच्च
लक्षणयोरभेदः । स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावश्च निवे-
शयितुमशक्यः तादृशव्याप्तेः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् सा-
धारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्धाऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च
तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धत्वेऽपि तद्व्यष्टकपदार्थानां परस्परपक्षलेपावगाहि-
ज्ञानविरोधिताया एव निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधि-
करण्यमिह व्याप्यत्वमित्युक्तत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं
ग्रन्थो न तु दोषलक्षणपरोऽपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचार-
पदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

तच्छ्रित्यमिति । चिन्ताबीजं चासाधारण्यशरीरे तत्पुरुषीयनि-
श्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्यलक्षणस्य तत्पुरुषविशेषनियन्त्रि-
त्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेतावप्यसाधारणहेता-
विवामुक्तं प्रत्ययं व्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सव्यभि-
चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि ।

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाधकानुमाने वैयर्थ्यपरतया
व्यथेविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचनमित्याशयेन इतरभे-
दानुमानेवैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे व्यर्थेतीति । विरोधादेरित्या-
दिना अश्रुतित्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः ।
पार्थक्ये-व्यभिचारपदार्थबहिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च
विरोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्यापक-
विशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानुमापकत्वसंभवादिति भावः । हेत्वा-
भासपदस्यान्यथा व्याख्यानाद्दुष्टहेतुत्वरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणा-
घटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गतिः । एवं गगनमनित्यं श-

व्याधयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेपि साध्याभावव्याप्ति-
ग्रहविरोधिदर्शितधर्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिदानमप्यसङ्गत-
मित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति प्रथममिति ॥

(चि०) नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्या-
वृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्या-
प्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेय-
त्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्येऽव्याप्तिः-पक्षातिरिक्तसा-
ध्यवतोऽप्रसिद्धेः । साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्र-
सिद्धिः-वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्ति-
त्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्य-
त्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्न-
त्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य
पक्षे साध्यवति वृत्तेः । नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे
च सत्यनुम्भित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम् । व्यर्थविशेष-
णत्वात् । एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम् ।
प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावेन वादिनिवृत्तेश्च ॥

(दी०) नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्व-
तश्चावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकता-
यामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्याप्यविरुद्धयो-
साधारणयोः सङ्गहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्य-
कत्वम् । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरि-
क्ते वर्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च त-
द्विन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि । विरोधः साध्या-
सामानाधिकरण्यम् । पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी यो-
ऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादे-

रभावस्तद्रूपमित्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चामाधारण्यस्य
अमाधारण्यनिश्चये पक्षे माध्यसामानाधिकरण्यमन्देहान्न तस्य
तज्ज्ञानविरोधित्वम् ।

पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्तादृशोऽभावस्तद्रूपमर्थ
इति केचित् ॥

(गा०) एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षायप्रसिद्धिरित्या-
शंकां व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्भाववृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृ-
त्तत्वपदार्थः । तावदेव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्व्याप्यविरुद्ध-
योर्नातिव्याप्यवकाश इति भावः । सपक्षगतव्याप्यविपक्षव्यावृत्तत्वयो-
र्विशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया सार्धक्यं संभवत्येवेत्याशङ्क्य
दूषकतानुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतां व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह
सपक्षेति । व्याप्याविरुद्धयोरिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्त-
साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव । एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र
विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरि-
क्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोः संग्रह एवेति भावः ।
पक्षातिरिक्तैत्यत्र पक्षपदस्य तद्धर्मिमात्रपरत्वे पक्षे साध्यतद्भावा-
न्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौवतिव्याप्तिः,
सिद्धभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टा-
तिरिक्तत्वसत्त्वोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमाद्वा
अतिप्रसङ्गवारणसंभवेऽपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्च-
यदशायामतिप्रसङ्गे दुर्वार एव, सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षतावि-
वक्षणे च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति ।
सन्दिग्धसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्देहविशिष्टत्वम् । का-
लान्तरीणसंशयविषयेऽपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्ट-
भेद उपगम्यते । अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चय-
दशायां नातिप्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतद्भावयोर्न निश्चयो नापि
संशयस्तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ साधारणता किन्तु यथा-
यथं सज्जेतुत्वं विरुद्धत्वं चेति नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतद्भाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्त्वार्थक-
त्वे बह्निमान्धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिसंभवः भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कघटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वादतः पक्षातिरिक्त-
त्वस्य साध्यादिमद्विशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति धूमेत्या-
दीति । यथाश्रुते-पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-
मित्यर्थे, सप्तमीसमासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना । सप्तमी-
समासलभ्ये तादृशार्थे न दूषणमित्यर्थः ।

हृदो धूमवान् बह्निरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्य-
साधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिरतो व्याचष्टे पक्षवृत्तित्यादी-
ति । पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो ग्रहस्तदवि-
रोधित्यर्थः । अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानवि-
षयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव संभवतीत्यतो व्यासेन लिख-
नम् । सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यौपयि-
कपदस्य जनकतार्थत्वं न संभवतीति तद्व्याचष्टु जनकज्ञानविषयस्ये-
ति । नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया सा-
ध्यवद्भूतत्वग्रहविरोधित्वादित्यत आह सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चे-
ति । चरुत्वर्थे । सपक्षत्वं-निश्चितसाध्यवत्त्वम् । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण । त-
स्य-असाधारण्यस्य । तज्ज्ञानविरोधित्वं-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञा-
नविरोधित्वम् । साध्यवद्भूतत्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामा-
नाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मकसपक्ष-
व्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः ।

अथात्र विरुद्धहेतवो यद्यलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिक-
मादाय सर्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्य-
ग्रहाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न ।

तुष्टहेतुलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव, उक्ताविशेषणोपादानं च दो-
षलक्षणे विरोधातिव्याप्तिवारणायैव । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्या-
साधारण्यस्येत्यत्र विपक्षपदं संपातायातमेवेत्यवधेयम् ।

अत्र च यदूपविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छि-
न्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः, अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात् । एवं च निश्चितसाध्यवद्भूतत्वाव-
च्छिन्नाभावासंग्रहः । निश्चयांशज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्व्यतिता-

दृशधर्मविशिष्टविषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयानिरूपितविषयतावत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे च द्वित्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसमाधानमित्यवधेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिश्रा अन्यथैवेतल्लक्षणं व्याचख्युः तदुपन्यस्यति पक्षवृत्ताविति । पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधश्च न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो वह्निमान्महानसत्त्वात् ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वाद्वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । सपक्षविपक्षवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तित्वं च पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते इति तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहः । एतत्कल्पेपि पूर्ववद्विरुद्धा लक्ष्या एव विरोधस्य व्यभिचारतावारणायैव विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविवक्षणमावश्यकम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तितया तद्वारणासम्भवात् । एवं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यव्याप्तिः । एवं गगने साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिः । सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति गादाधर्या सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

—६४१६३—

(चि०) उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

(दी०) पूर्वोक्तलक्षणानां यथाकरीत्या यथाप्रतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यपतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासताच्छेदकत्वं न घटते, न घटनां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादिसाशयेनाह उच्यते इति । मन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभये-

ति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतम् ॥

(गा०) ननु पूर्वपक्षग्रन्थोक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्त-
प्रणयनमसङ्गतं तत्तद्दोषाणां जागरूकत्वादित्याशङ्कां निराकरोति
पूर्वोक्तेति । यथामतमिति । यद्यन्मतमालम्ब्य यद्यल्लक्षणमभिहितं
तत्तन्मते तत्र नाव्याप्तिसम्भावनेत्यर्थः । तत्र साधारण्यस्यासाधा-
रण्यस्य च संशयकतामते प्रथमलक्षणं व्याप्तिग्रहादिविरोधिताम
ते च तादृशविरोधिताघटितलक्षणम् । तेन विरोधित्वघटितलक्षणल-
क्ष्ये विरुद्धे संशयप्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य
विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणस्य
नाव्याप्तिः प्रथमलक्षणालक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य वा ना-
तिव्याप्तिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वादि-
रूपानुगतधर्मावच्छिन्नानां तादृशरूपाद्यात्मकलक्षणानाम्, हेत्वाभा-
सतावच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वम् । विभाग-
मैत्रेति । मात्रपदेन दुष्टव्यवहारव्यवच्छेदः, दुष्टव्यवहारनियामकोऽ-
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे माना-
भावादिति भावः ।

नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानाश्रित्यत्वादिसाध्यकस्थले
कोटिद्वयोपस्थापकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानविषयीभूते ह्यणुकादौ अति-
व्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकीर्णुरभिप्रायं वर्णयति सन्देहमित्यादिना ।
एवकारेण कोट्युपस्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः । तादृशध-
र्मेति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मेत्यर्थः । मात्रपदेन धर्मिविषयकत्वस्य
कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच कोटिद्वयो-
पस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेकधर्मवत्त्वं ना-
स्तस्थले ह्यणुकादौ अणुत्वादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्रा-
तिव्याप्तिरिति भावः ।

अथैतन्मते संशयं प्रति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया
आधिक्याद्गौरवमिति चेन्न । भवन्मतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तेन
रूपेण हेतुताया आधिक्यात् । सम्बन्धिहस्त्यादिविशेष्यकज्ञानाद्धस्तिप-
कादिस्मृतेरिव तत्कोटिसहचरितधर्मविशेष्यकज्ञानादपि तत्कोटि-
स्मृतेर्निर्विवादतया साधारणधर्मविषयकज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिहे-

तुताया उभयवासिद्धत्वात्तस्माकोट्युपस्थितौ साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षलक्षणोपपन्नकमतापेक्षया संशयं प्रति साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुतामतमेव सयुक्तिकम् ।

अथास्तु कोट्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि संशये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानत्वेन हेतुत्वमफल कोट्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिवेशस्थाने साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानजन्यत्वनिवेशनादेव तन्नियमोपपत्तेः स्वतन्त्रकारणताकल्पनापेक्षया क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकगौरवस्यैवोचितत्वात् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया अपि क्लृप्तत्वात्तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेद्यत इति नास्माकमपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये कोट्योऽपि धर्मिणापि पदजन्यैवापस्थितिः कारणमिति पदजन्यत्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये पृथक् कारणताया आवश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्तर्भावे वाधकाभावादिति वाच्यम् । संशये साधारणासाधारणधर्मवद्भूमिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्भाव्य धर्मिज्ञानत्वेन हेतुतायाम्तादृशतादृशधर्मवद्भूमिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरं लाघवात् ।

मैवम् । कोट्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्भूमिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिवेशे धर्मिभेदेन गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताया आनन्त्यापत्तेस्तदपेक्षया धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तत्कोटिसहचरितधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य साधारणधर्मवद्भूमिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरीरेण हेतुत्वस्य च कलायतुं युक्तत्वात् । न चोपस्थितिकारणतावच्छेदकशरीरे धर्मिणोऽनन्तर्भावेपि कार्यतावच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्मिविषयताघटितत्वात् कोट्युपस्थितधर्मिभेदेन कारणताभेद आवश्यक इति वाच्यम् । संशयत्वशरीरे धर्मिविशेषविषयताया विशेष्यतात्वेन किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैव वा सामान्यतो निवेशनीयतया धर्मिभेदेन कार-

णताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिविशेषणताया आवश्यकत्वादत्र तदुपस्थापकपदानुपादाननिबन्धनं तदनिवेशभ्रमं निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृतं-प्रकरणवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयितव्यः । वह्निसाहचर्यवदन्यभाववद्भाववृत्तत्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वेपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणीयः । समवायादिघटतसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वहन्यादिसाध्यकसव्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवृत्तित्वं साध्याभाववृत्तित्वं च तद्वदितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो विवक्षणीयः असाधारण्यशरीरेपि अभावप्रतियोगितया साध्यादिमहत्त्वनिवेशात् तदसंग्रहः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्धत्वादेरूर्द्धत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तित्ताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तच्चेति ॥

(गा०) साधारणधर्मवद्वर्मिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटिस्मरणादनुभवात्मककोट्युपस्थितेर्वा संशयोपगमे क्षतिविरहात् । विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वे स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्यावर्त्तकताया विलक्षणजनकताश्चासत्त्वेन निवेशनासंभवादुक्तातिप्रसङ्गे दुर्वार

एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण व्यासष्टे यथाकथंचिद्वि-
ति । साधारणधर्मज्ञानजन्या तदजन्या चेत्यर्थः । विशेषणज्ञानादि-
मुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वमि-
ति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति । नन्वेवं साधारण्यादिविशि-
ष्टधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यत आह नियामकमिति ।
नियामक-तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम् ।
साधारण्यादीत्यस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः । आदिपत्रादसा-
धारण्यपरिग्रहः । अत एव-अनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपस्थितेहेतु-
त्वादेव । धारावाही सन्देहः-अविरलकमोत्पन्नसन्देहत्रितयादिकम् ।
साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मक-
कोट्युपस्थितेरेव तथात्वात् । साधारणधर्मविषयकतथाविधएक-
कोट्युपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथावि-
धस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्या अविरललक्षणसंशय-
त्रितयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि
संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारण-
धर्मवद्धार्मिकविषयकद्वितीयादिसंशयान्तद्विप्रमक्षणेऽपि संशयान्तरो-
त्पादे बाधकाभावः । न चास्मन्मतेऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्या-
पि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरो-
त्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । अवच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिसंशय-
निष्ठतादृशज्ञानजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव नि-
वेशनीयतया स्मरणपेक्षाया आवश्यकत्वादिति भावः । स्वसामानाधि-
करण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानवि-
शिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति
गौरवमेवापस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां बाधकमित्यवधेयम् ॥

धर्मितावच्छेदकेति । धूमधान्यपर्वतां वह्निमात्रं वेति संशये धर्मि-
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतस्याद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वा-
दिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमादिमत्त्वमादायातिप्रसङ्गा-
रणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति । धर्मितावच्छेदकपदं पृथ-
भूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याय्याधिकरणधर्मपरम् । अथवा
पर्वतत्वादिष्वपद्विशितसंशयधर्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्ग-
वारणासम्भवात् । एवं च तद्धर्मपर्यायधर्मितावच्छेदकताक्यतिक-

श्चित्संशयनिरूपितायां जनकतायामधच्छेदकीभूता या तद्धर्म-
निष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकप्रकारता तन्निरूपिनावच्छेदकताप-
र्याप्त्यधिकरणधर्मवत्वमिति प्राङ्निरुक्त्यर्थः पर्यवसितः । तेन स-
त्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्ध्या यद्रूप-
देन सत्तावत्समवेतत्वमात्रोपादानसंभवेनातिव्याप्तिरिति परास्त-
म् । वक्तव्यं-व्याख्येयम् । एवं च मूलस्थमुभयकोट्युपस्थापकपदं
संशायकपरीमत्यभिप्रायः । मूलमुपेक्ष्य निष्कृष्टमते स्वातन्त्र्येणैव-
तल्लक्षणमिति केचित् ।

प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन न सं-
शयजनकता पुरुषत्वतदभावसहचरितत्वेन यदा कदाचिज्ज्ञातस्यो-
र्द्धत्वादेरूर्द्धत्वत्वादिमात्रेण धर्मिणि ज्ञानादप्ययं पुरुषो न वेति संश-
यात्, किन्त्वनुद्बुद्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मि-
ज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादिप्रकारकत्वं च संस्कारज्ञानसाधारणम्,
अतस्तत्प्रकारकज्ञानासत्त्वेऽपि तज्जन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्द्धत्वा-
दिज्ञानात्संशयनिर्वाहः । वैशिष्ट्यं च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारताकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । अत एकधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितात् अपरधर्माव-
च्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात् संशयः ईदृशापत्तिवारणार्थं एकविशिष्टा-
परस्य हेतुर्ता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक्कारणता, एकविशिष्टाप-
रत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयमा-
त्रम्, पृथक् कारणतामते तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादि-
प्रकारकज्ञानादिसहितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात्संशयाप-
त्तेः । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मा-
वच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्वारतया ता-
दृशहेतुतास्वीकारे ऊर्द्धत्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्मभेदेन
हेतुताया आनन्त्यं स्यादिति वदन्ति ।

तन्मते यथाव्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अ-
पि वन्हादिसन्देहजनकतापच्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिकमादाया-
त्तिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति । ऊ-
र्द्धत्वत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः । तदानीं-संशयप्राक्काले । यद्रूपे-
ति । यद्रूपावच्छिन्नाविषयकविशिष्टत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता त-

द्रूपवत्त्वमित्यर्थः । यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंस्पर्गावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छे-
कतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वम्, यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदक-
वैशिष्ट्यघटकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमि-
ति वा पर्यवसितार्थः ॥

(चि०) विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरो-
धिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन
प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् ॥

(दी०) ननु असाधारण्यं न साध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् वृत्ति-
मतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिव्यावृत्त-
स्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्यति-
पक्षे च परामर्शाग्रामाप्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि नि-
श्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिभूतानि-
श्चयस्तद्व्यावृत्तत्वम्, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन त-
व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति सर्वाणि वा
साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्या-
दिनिश्चयादतथात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यानिश्चयं
विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैव
दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेष-
लक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामा-
न्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभावादेव च
साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेन
व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कञ्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं
स्यात्, स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत्, साध्यादि-
व्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमन्विश्वेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि

घटोऽनित्यो घटाद्यावृत्तं शब्दत्वमिति वत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति । विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम्, तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथाच यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमिति विरोधि यद्वृत्तं तद्वत्त्वमित्यर्थः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्वसाध्याभाववत् तद्याप्यवद्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि । साध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम् । तेनैवेति । तेनानुमिति विरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना । एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभास) लक्षणानुरोधेनेति ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपसंशयप्रयोजकरूपमादाय लक्षणसङ्गमनपरः । तत्र यादृशासाधारण्यस्य संशयप्रयोजकत्वं विचारसहं तत्संज्ञेतुसाधारण्यमिति दोषेण लक्षणान्तरमुत्थापयितुं तादृशग्रन्थं धारयति तच्चेत्यादीति । असाधारण्यं-संशयप्रयोजकीभूतासाधारण्यपदार्थः । वृत्तिमत इति । तस्य च घटोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिरिति भावः । ननु वृत्तिमतो नासाधारण्यमुपगन्तव्यं किन्त्ववृत्तेरेवेति नैतदोपायकं श इत्यत आह एककोटीति । व्याप्यस्य-व्याप्यतया गृहीतस्य, व्याप्यवृत्तस्य-तद्वद्वृत्तित्वेन गृहीतस्य । एतेन एककोटिमद्यावृत्तस्यैककोटिव्याप्यताया भावश्यकत्वेऽपि न भेदघटितेवार्थासङ्गतिः ।

तद्वद्वृत्तिष्वं च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन
तस्यानिवेशादित्यवशेयम् ।

विशेषदर्शनतया विरोधिधर्मदर्शनतया । संशयविरोधित्वादिति ।
पुरुषत्वाभावाभाववद्वृत्तिशास्त्रादिमानयमित्याकारकदशायामिष पु-
रुषावृत्तिशास्त्रादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वाविशिष्टबु-
द्धन्तुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्तद्विशिष्टबुद्धौ तद्वद्वृत्तित्वेन गृही-
तधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आशय्यकत्वादिति भावः । तथा
च निरुक्तासाधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया
संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशसाधारण्यस्य संशयप्रयोजक-
ता । न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेपि तज्जन्यकोट्युपस्थि-
तेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येतन्नाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या
संशयजननसम्भवादसाधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानस्यात एव बाधकात्सा-
क्षाद्धेतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्युपस्थितित्येन हेतुतायां गौरवस्या-
किञ्चित्कर्त्तादिति तादृशकार्यकारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं
व्याख्येयमिति वाच्यम् । किन्वादिनाऽग्रे निर्वाच्यस्यासाधा-
रण्यस्य बुद्धेः संशयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात्संशयजनक-
त्वसम्भवेन गौरवादुक्तरूपेण कोट्युपस्थितेरहेतुत्वात् कोटिस्मृति-
जनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च
तादृशसाधारण्यमादाय व्याप्यधिरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च । -

ननु सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायामिव कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मव-
त्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धेवेति तदभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्येव तत्कोटिमद्वृत्तिध-
र्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यो-
त्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ता-
ज्ञानस्य संशयकत्वमव्याहृतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव
रूपेण जलकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधि-
कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामर्शप्रामाण्यसंशयेति ।
तथा च तुल्ययुक्त्या प्रकृतेपि तत्तत्कोटिमद्वृत्तित्वविशिष्टवत्ता-
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्थापित इति नैककोटिमद्व्यावृत्त-
धर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्योत्ते-
जकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोपपत्तेः । अप्रामाण्य-

ज्ञानानास्कन्दितस्यैव च ज्ञानस्य जनकतया निरुक्तासाधारण्यस्य
 बुद्धेर्जनकत्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इ-
 ति भावः । निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमिति । असाधारण्य-
 मित्यनुषज्यते । येन येन रूपेणेति । यद्यद्रूपं धर्मितावच्छेदकीकृत्ये-
 त्यर्थः । तेन तेन रूपेण तद्व्यावृत्तत्वं-तत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धर्मिव्यावृत्त-
 त्वम् । प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यादिनिश्चयद-
 शायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यसत्त्वाद्धर्मिवि-
 शेषनिवेशः । प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणाया निर्धर्मितावच्छेदकसाध्य-
 निश्चयविषयवृत्तिहेतोरसाधारण्यानुपपत्तेर्धारणाय घटत्वादिना सा-
 ध्यादिनिश्चयदशायां रूपान्तरावच्छिन्नघटादिव्यावृत्तत्वज्ञानासंश-
 यापत्तिवारणाय च धर्मितावच्छेदकनिवेशः । साध्यव्याप्यवत्त्वेन
 न पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवका-
 शात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्तुं सर्वाणीति । सर्वपदेन सर्व-
 त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधः केवलान्वयिसर्वत्वावच्छेदेन विधेयविष-
 यक एव जन्यत इति तथाविधबोधस्यैव सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकार-
 कता, तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्देहवि-
 रोधिनः सर्वाणि साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेप्यसाधारण्याभा-
 वस्येष्टत्वात्साध्यव्याप्यवन्तीति । तथा चेतादृशनिश्चयदशायां वि-
 शिष्य पक्षे साध्यसन्देहस्यानिवृत्तेस्तादृशनिश्चयस्य नासाधारण्यक्ष-
 तिकारकत्वमिति भावः । प्रथमपक्षे धर्मितावच्छेदकानिवेशात्सा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकं विशिष्य संशयानिवर्तकं निर्णयमिव निर्द्ध-
 र्मितावच्छेदकतया अप्रसक्तसंशयनिवर्तकताकनिश्चयमादायापि दो-
 षदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वाणि वेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्ने
 सर्वत्वविधेयकस्य साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषय-
 कस्यापि सम्भवात्सर्वसाध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधाव-
 नम् । तादृशज्ञानस्य वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वान-
 घगाहितया तत्सत्त्वं न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्तकमिति तदानीमसा-
 धारण्यमक्षतमेवेति भावः । आदिपदान् शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादौ सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनि-
 श्चयपरिग्रहः । साध्यादीत्यादिपदात्साध्याभावपरिग्रहः । अतथात्वं
 असाधारण्याभावः । द्वितीयपक्षे तत्तद्व्यक्तित्वरूपधर्मितावच्छेदक-

विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेष्व-
नवकाशात्तत्र दोषान्तरमाह द्वितीयेति । विशिष्य धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवृत्तानिश्चयं विना पक्षमा-
प्रवृत्तिहेतौ साध्यवृत्तित्वव्यतिव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवतीत्य-
भिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथवा विशिष्य विशेषधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे
सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकनिश्चयदशायामप्येतदोपस्य सम्भवा-
त्तादृशस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणम् ।
विशेषलक्षणस्येति । विशेषणादित्यभिप्रेतान्वयः । वैशिष्ट्यं च सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यम् । तद्विशेषितस्यैव तस्य संशय-
प्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह
साधारण्येति । एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारण्यसंग्रहाय । वैशि-
ष्ट्यं विशेषणताविशयविशेष्यतोभयव्यतिस्त्वामानाधिकरण्येन बो-
ध्यम् । कंचिदपीति । व्याप्तिग्रहसून्यपुरुषं प्रत्यपीत्यर्थः ।

ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावः तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह स्याद्विति । तदपि-सामान्य-
व्यभिचारत्वमपि । तत्तत्पुरुषव्यतिवृत्तिरिति । तथाचासाधारण्य इव
साधारणेपि पुरुषविशेषनिर्यन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिर्भूमादौ
साध्ये बह्वयादिरमुकं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेर-
योगादिति भावः । यथाश्रुतेतत्कले प्रथमपक्षायप्रथमदोषमप्याह
साध्यादीति । आदिपदात्साध्याभावपरिग्रहः ।

ननु तदानीमसाधारण्याभावेपि तद्वृत्तमादेवानुमितिप्रतिबन्ध
इति शोक्तानिराचिकीर्षया तद्वृत्तमाभावमप्युपादयति नहीति । त-
दानीं-पक्षे साध्यसन्देहदशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवृत्तसंशयस्या-
प्यचित्यावर्जितत्वात्तद्व्याप्यवृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादिति भावः ।
एतेन उक्तस्थले लक्षणाव्याप्तिवत् असाधारण्यनिश्चयरूपकारणाभा-
वेन संशयानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । उक्तविवक्षायामेतदोपानवका-
शात्साधारणे पुरुषविशेषनिर्यन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कदाचिदि-
ष्टापत्तेः सम्भवाद्दोषान्तरमाह अभिहितं चेति । परेतिव्यादिना
अयं घट एतत्त्वादित्यादिपूर्वपक्षविपक्षित्याख्यावसर इति शेषः ।
न संशयप्रयोजकमिति । तथाच तदादायासाधारणे न लक्षण-

संगमनसम्भवः । ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं संशयप्रयोज-
कमत आह किंत्विति । तत्सहचरितेति । साध्यतदभावसहचरि-
तेत्यर्थः । एतादृशासाधारण्यस्य च न हेतुदोषतासम्भवः सखेतु-
साधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोषसामान्य-
लक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः । ननु व्याप्यविरुद्धसाधारणस्यै-
सादृशधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संशयापत्ति-
रित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति । व्याप्यादिग्रहशून्यकाले व्या-
प्यादिदर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तत्त्वेन निश्चितयोरिति । व्या-
प्यत्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निरुक्तरूपज्ञानात्संशय इष्ट-
पक्षेति भावः ।

विरुद्धान्यत्वस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारणासंग्रहः, विरोधपदा-
र्थ साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निवेद्य तदन्यत्वेनानुमितिवि-
रोधिविशेषणेपि साध्याप्रसिद्धादिवारणासम्भव इत्यत आह विशि-
ष्टेति । साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विवृ-
तः । यथाश्रुतमूलतो धर्मिविशेषणताया एव लाभादर्थत इति । ता-
त्पर्यबलत इत्यर्थः । विरोधिविशेषणम्-अनुमितिविरोधिविशेषणम् ।
अवृत्तित्वे परस्परासामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनु-
षज्यते । पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तित्व-
स्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रहप्रसङ्गः,
हेतौ पक्षवृत्तित्वप्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेपि बाधसत्प्रतिप-
क्षातिप्रसङ्गवारणमशक्यमेवेति पूर्ववत्पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिधरो-
धिसम्बन्धाव्यावृत्तिरिति, दलद्वयेन व्याप्तिग्रहविरोधिधर्मवत्त्वस्य
विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वरूपासाधारण्यस्य संग्रहः, विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे
च गौरवमित्याभिप्रेत्य पूर्वपक्षोक्तरीति परित्यज्य प्रकारान्तरेण बा-
धादिकं वारयितुमुक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह तथाचेति । यद्यद्धर्मिति ।
सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदक-
कानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः । समूहालं-
क्षनात्मकस्वोदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत-
वादासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि तद्विपरीतविषयकस-

मूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदद्वयम् । हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य व्यभिचारनिर्णयस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्धा असंभवः स्यादिति प्रथमे कालीनान्तं निश्चयविशेषणम् । निर्धर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिश्चयकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाप्रसिद्धा तदोपतादवस्थमतो हेतुमत्ताज्ञाने सधर्मितावच्छेदकत्वविशेषणम् । अनुमितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्मितावच्छेदकसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावाच्छन्नस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्यादिज्ञानदशायामयं नित्य इत्यादिज्ञानात्पक्षावविवादादित्यसाधारणाव्याप्तिरतः समानधर्मितावच्छेदकान्तमनुमितिविशेषणम् । तथा च इदन्वादिधर्मितावच्छेदककनित्यत्वादिविशिष्टबुद्धौ शब्दत्वातिधर्मिकनित्यत्वादिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वव्यव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयविशिष्टस्य तद्धर्मितावच्छेदककशब्दत्वादिमत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्ववद्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविर्हेण तादृशशब्दत्वादिमत्ताज्ञानविशिष्टस्य तथाविधव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुमत्ताज्ञानसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वं तथाविधासाधारण्यनिश्चयस्याक्षतमेवेत्यसाधारण्यसङ्गः । अनुमितिपदं साध्यव्याप्यो हेतुः साध्यवांश्च पक्ष इत्येतादृशसमूहालम्बनानुमिति । रम्, तेन साधारण्यज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तदसंग्रहः ।

एतेनानुमितिर्विरोधित्वं यादृशविशिष्टावषयकानिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वम् तत्र चावच्छेदकत्वं प्रागुक्तयुक्त्या अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेव विवक्षणीम्, एवं च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानावषयस्य निरुक्तलक्षणानाक्रान्तत्वेन नासाधारण्यस्वरूपतापपद्यते पक्षवृत्तिव्यतिरेकतस्य तस्य च बाध्यादिषट्कर्मविशेषघटितमूर्तिकतया नियतपक्षधर्मिकानुमितिविरोधित्वमेष न तु यत्र यत्र हेतुपक्षं ज्ञायते तत्तद्धर्मिकानुमितिसामान्यविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति परास्तम् ।

यत्तु-हेतुमत्ताज्ञानमनिवेश्य तत्तद्धेतुधर्मिकसाध्यव्यापकीभूता-
भाषप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतिवध्यतावच्छेदकं तु
धर्मिविशेषविषयकत्वाघटितं तत्तद्धेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमितित्वमतः
शब्दत्वं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगीतिनिश्चयसत्त्वे समान-
धर्मितावच्छेदकशब्दत्वनिश्चयस्य चासत्त्वे नित्यत्वाद्यनुमितेर्नानु-
पपत्तिः तदानीं हेत्वन्तरज्ञानेनैवानुमितिजननात्तस्याश्च शब्दत्वधर्मि-
कतादृशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिवध्यत्वात्, एवं च पक्षवृत्ति-
त्वाविशेषितं निरुक्तरूपमेवासाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपदस्य प्रकृ-
तहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यान-
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितस्यापि तत्र सत्त्वेन तदसंग्रहा-
प्रसक्तेरिति समाधानम्-तत्र मनोज्ञं विज्ञानाम् । शब्दत्वादि-
धर्मिकतादृशप्रतियोगित्वनिश्चयस्य शब्दत्वादिहेतुमत्ताधीजन्यानु-
मितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तादृशनिश्चयसद्वृत्त-
शब्दत्वादिनिश्चयदशायां तत्समानधर्मितावच्छेदकताकशाब्दबो-
धाद्यापत्तेरन्यहेतुकतादृशानुमित्यापत्तेश्च दुर्वारत्वात् । न चा-
न्यहेतुकापि समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्ताज्ञानकालीनानुमितिः तद्व-
त्ताज्ञानजन्येवेति न तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । व्याप्यत्वानव-
च्छिन्नहेतुप्रकारताशालिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्य-
लिङ्गकपरामर्शघटितसामग्र्या तत्तद्धर्मिकतादृशनिश्चयाभावस्यान-
न्तर्भावेन तद्वत्त्वादापत्तेः कथामात्रेण वारयितुमशक्यत्वाच्च । एतेन
समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्ताज्ञानानन्तरोत्पत्तिकत्वनिवेशोपि न नि-
स्तार इत्यलमत्यावेशेन ।

एतश्चये पक्षवृत्तित्वाविशेषितहेतुनिष्ठसाध्याभावीयान्वयव्याप्तेर-
प्यसाधारण्यमेवाति न तत्रातिव्याप्तिमित्यवधेयम् । तथा-निरुक्तानु-
मितिसामान्यविरोधि, धर्मिविशेषितत्वात्-धर्मिविशेषघटितत्वात् ।
न तादृशी-न तादृशानुमितिसामान्यविरोधिनौ ।

नन्वेवमपि सर्वमाकाशवत्प्रमेयत्वादिन्यादिस्थलीयबाधप्रतिरो-
धयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशभाववदित्यादिनिश्चये क्वचिदप्याका-
शाद्यनुमितेरनुदयादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककक्षानेपि
तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्वादिति अत
आह सर्वमिति । इत्यादिकम्-इत्याकारकज्ञानाविषयबाधादिकम् ।

अग्निमविरोधिपदद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वपरतया इत्यादिकमित्यस्य
इत्याकारकज्ञानमित्येवार्थः । सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति । सा-
ध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्यवस्वघटितत्वादिति शेषः । तथा चा-
विरोध्यन्तेनैव तद्वारणमिति भावः । निर्जर्मितावच्छेदककस्य ज्ञान-
स्य बाधप्रतिबन्धत्वे साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य साध्यांशे नि-
र्जर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तबाधाद्वरक्षतमेवेत्याशयना-
ह अनुमितिर्ति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमिति-
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधि-
त्वात् तदसंग्रहः । उक्तबाधादेश्च सर्वहेतुकानुमितिर्विरोधित्वात्-
द्वारणमिति भावः । यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठानित्यत्वव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपासाधारण्यज्ञानमन्यलिङ्गकानुमितावपि तत्समान-
धर्मिकशब्दत्वादिसामान्यज्ञानविशिष्टं सत्प्रतिबन्धकमिति प्रकृतसाध्य-
कानुमितिसामान्याविरोध्यबाधासाधारण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशि-
ष्ट्याविशेषितज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकत्वघटितविरोधिताया एवात्र
निवेशनीयतया तादृशविरोधिताशून्यत्वमसाधारण्यसाधारण्यमेव ।

इदं त्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्यासमानधर्मि-
तावच्छेदकानुमितिर्विरोधित्वे मानाभावः तादृशज्ञानकाले इदमपि
सर्वान्तर्गतमित्यादिज्ञानसत्त्वं एव इदमाकाशवदित्याद्यनुमित्यनुद-
यात्तत्र च तादृशज्ञानस्यैव प्राज्ञाभावावच्छेदकधर्मदर्शनविधया ता-
दृशानुमित्यभावनिराहकत्वात्तथाच तादृशबाधबुद्धेर्निरुक्तानुमिति-
सामान्यविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिर्लक्ष्येति ।

वस्तुतस्तु तद्वर्जितावच्छेदकबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण
प्राज्ञाभावावगाहिबुद्धेरप्रतिबन्धकतया प्राज्ञा भावांशे तद्वर्जितावच्छे-
दकव्यापकतावगाहित्वमेव तन्त्रम्, तथा च प्राज्ञाभावे तत्तद्वर्जितव्या-
पकतानिश्चयस्य तद्वर्जितवच्छिन्नांशे प्राज्ञाभावाकारकस्यापि तत्त-
द्वर्जितधर्मितावच्छेदकताग्रहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्तद्वर्जितव्यापकता च त-
त्तद्वर्जितसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
वृत्तिप्रद्व्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविशे-
षाभावग्रहस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र तत्सामान्याभावग्रहस्यापि त-
थात्वानुभवात् । सर्वमाकाशाभाववदिति बुद्धेश्चाकाशाभावे वृत्ति-
प्रद्व्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं विषयः स एव बाधः तादृशानुमिति-

सामान्यविरोधी चेति ।

मूलस्थेन तेनेत्यनेन संशयप्रयोजकयोर्विभाजकीभूतसपक्षवृत्ति-
त्वाविपक्षव्यावृत्तत्वघटितसाधारण्यासाधारण्योः परामर्शोऽसङ्गतिः
सपक्षवृत्तित्वाद्यंशज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया तद्व्यतिरस्य हेत्वा-
भासताविरहादिति तस्यानुमितिविरोधनया प्रकान्तविपक्षवृत्तित्वाद्यं-
शमात्रपरामर्शकतामाह तेनेति । विपक्षवृत्तित्वत्वादिनाऽप्राकान्त-
त्वात् प्रकान्ततालाभायानुमितिविरोधिनेत्युक्तम् । अनुमितिविरो-
धित्वावच्छिन्नस्यानुमित्याविरोधित्वात्तत्पदस्य विपक्षवृत्तित्वत्वाद्य-
वच्छिन्नपरत्वमावश्यकमिति तल्लाभाय विपक्षवृत्तित्वादिनेति । वि-
पक्षवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नेनेत्यर्थः । तेनैवेत्येवकारस्य विभाजकधर्म-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानप्रकारत्वव्यवच्छेदपरत्वेऽसङ्गतिः नादृश-
ज्ञानप्रकारीभूतविपक्षवृत्तित्वादेरेवानुगतधर्मप्रकारेण विभाजकत्वा-
त् । एवं प्रत्येकमेवेत्येवकारस्यापि विभाजकधर्मस्य हेत्वाभासता-
व्यवच्छेदपरत्वं नोपपद्यते इति अनुमितिविरोधित्वादिरूपानुगमक-
विभाजकतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्व-
हेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदपरतया एवकार-
द्वयं व्याचष्टे एवकारेणेति । प्रथमैवकारेणेत्यर्थः । व्यव-
च्छिद्य-प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदवत्तया प्रति-
पाद्य, हेत्वाभासस्येति पूरणम् । एवं च प्रत्येकमेवेति मूलस्य विपक्ष-
वृत्तित्वादिप्रत्येकमात्रवृत्तिरूपावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । तेनासाधारण्य-
स्येत्यादिमूलस्यानुमितिविरोधिताघटितलक्षणं परित्यज्य लक्षणान्त-
रकरणनोसाधारण्यस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया संशयकतया
दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिरित्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः-सम्भवत्संशयप्रयोजक-
ताकसाध्यतदभावसहचरिताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य स-
द्धेतुसाधारणताप्रयुक्तदोषत्वासम्भवदोषेणैवानुमितिविरोधिताघटि-
तलक्षणस्यावतरितत्वात् ।

(चि०) यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्या-
भाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् । तेनासाधारण्यस्य साध्यत-
दभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः । न चैव-
माधिक्ये विभागव्याघातः, स्वरूपसत्तानुगतरूपेण अ-

याणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् । न चैवं सा-
ध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तदज्ञापक-
यान्धेषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम् स्वतन्त्रे-
च्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ।

(दी०) तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन, असा-
धारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरन्यथा
पुनरव्याप्तिरेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन-साक्षात्साध्यवत्तानुमिति-
विरोधित्वेन ।

(गा०) तेनेत्यस्य संशयकताघटितलक्षणपरित्यागपूर्वकापरलक्षण-
व्यकरणस्यासाधारणसद्बुद्धप्रयोजकतार्थकत्वं साध्यतदभावोपस्था-
पकतये यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वमपि न साधु । असा-
धारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वस्यैवासाधारण्यतया तस्य व्याप्तिग्रहाविरोधितया विरु-
द्धादिसंकीर्णासाधारणानुरोधेन व्याप्तिग्रहद्वयविरोधित्वापेक्षया
व्याख्येयस्याव्यवहितलक्षणस्य तत्राव्याप्तेरावश्यकत्वादतस्तत्पदं
मध्यमलक्षणमात्रपरतया व्याचष्टे तेनेति । असाधारणस्य संशय-
कतापक्षे प्रथमलक्षणस्यैव साधुता न तु मध्यमस्य संशयप्रयोजक-
स्य निश्चितसाध्यतदभाववद्भाववृत्तत्वादेरनुमित्यविरोधित्वादित्युपप्ल-
भासङ्गतिभयेन साध्यतदभावोपस्थापकतयेत्यस्य संशयकतयेत्यर्थ-
परित्यज्यार्थान्तरमाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति । इतरलक्षणयोस्त-
न्मतेऽसाधारणाव्याप्तिसत्त्वं एवोपप्लभसङ्गतेरुपप्लभकतां स्पष्टीकर्तुं
तत्पूरयति अन्यथा पुनरिति । इतरलक्षणयोस्त्वित्यर्थः । अव्याप्तिरे-
वेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्ष इत्यनुपज्यते । यथाश्रुतं
साध्याभावज्ञापकत्वं न बाधसाधारणमतस्तदर्थं व्याचष्टे साध्याभा-
वेति । व्यभिचारादिव्यावृत्तस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रति-
बन्धकताघटितस्य विरोधित्वस्य विरोधितालाभाय साक्षादिति ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां

गादाधर्या सव्यभिचारनिरूपणम् ।

अथानुमानगादाध्यायम्

साधारणप्रकरणम् ।

(चि०) तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्भा-
मित्वम् । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं भूर्नित्या
गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चा-
तिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् , नापि
निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवामुक्तनायमैनकान्तिक
इत्येवोद्भाष्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगत-
त्वमपि । अनुपसंहार्यो व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशे-
षत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं क्लृप्तेऽन्त-
र्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वा-
त् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव
दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम्,
तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं नातिप्रसङ्गः,
न च व्यर्थविशेषणता, घटाऽनित्यो घटाकाशोभयवृ-
त्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैका-
न्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न । दूषकताप्रया-
जरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्ति-
त्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थ-
विशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । ए-
तेन हेत्वाभासान्तरव्यच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशे-
षणं व्यर्थमिति ॥

(दी०) सर्वमनित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् । अत-
एव तावन्नेऽन्तर्भावमिष्यति । नापीति । निश्चिते माध्यवति माध्य-
वद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य इति । साध्यवद-
न्यवृत्तिर्वाशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह स-
पक्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इसस्य विरु-
द्धस्य-अनुपसंहार्यस्य-प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद-
त्वादित्यर्थः ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं द्वित्वम-
नुपसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेः स्वमते साधारणत्वात्त-
न्नातिव्याप्तिप्रदर्शनासंगतेराह सम्प्रदायमिति । तन्मते निश्चितसाध्य-
तद्भाववद्भूतेरेव साधारणतया उक्तदेवोरनुपसंहार्यत्वासाधारण-
त्वदशायामलक्ष्यत्वमेवाति भावः । ननु मणिकारमते वास्तवसाध्या-
भाववद्भूतितरेव साधारण इत्येव कुतोऽवधारितमित्यत आह त एवेति ।
स्वमते तस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे-सिद्धान्तग्रन्थे । निश्चितसाध्य-
वत्तदन्यवृत्तिवमित्यत्र तत्पदस्य प्रकान्तनिश्चितसाध्यवत्परामर्श-
कत्वे साध्यसंशयविषयीभूतपक्षे सपक्षे च वर्त्तमाने सङ्केतावितिप्रसङ्ग-
इत्यतस्तस्य साध्यवन्मात्रपरतां स्पष्टयितुं व्याचष्टे निश्चित इति ।
साध्यादमत्तया निश्चित इत्यर्थः । एतच्च साध्यवद्भिन्नेत्येवेति,
अन्यथा निश्चितसाध्यवतीति समासेन लिखन्त्य परीत्यागे बीजा-
भावात् । न चानुपसंहार्यसाधारणयोरतिव्याप्तिः साध्यवति त-
द्विशेषणैव वारणान् साध्यवद्भिन्ने तस्य विशेषणत्वमप्रयोजकमिति
वाच्यम् । साध्यवदन्यत्वसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
स्वरूपसामिश्रश्रयघटितस्यैव दोषत्वमित्यभिप्रायेण तदुपादानात् सा-
ध्यवति तद्विशेषणोपादानं च-शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादि-
त्यादेरनवगतसाध्यमहचरितत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचरित-
तया विरुद्धत्वमेव न तु साधारणत्वमिति-मताभिप्रायेण तद्वारणाय ।
उभयत्र विकल्पेन तादृशविशेषणं प्रक्षिप्य लक्षणद्वयं करणीयमित्य-
भिप्रायेण समासोपक्षणमिति पुनर्युक्तम् । तथासति सपक्षविपक्षग-

तत्त्वरूपाग्रिमलक्षणे सपक्षत्वविपक्षत्वोभयशरीरे निश्चयांशपरित्याग
एव पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात्, सपक्षत्वमात्रस्य च तद्गर्भतया नि-
राकरणासंगतेः ।

मूले इत्येवोद्भाव्यत इत्यत्र इतीत्यनन्तरं विपक्षवृत्तित्वमिति पूर-
णीयम् । अयोगोलकनानैकान्तिको वह्निरित्यत्र साध्यवदन्याधेयत्वम्
अनैकान्तिकपदार्थः । तत्रैव च तृतीयान्तार्थयोगोलकनिरूपितत्वादे-
रन्वयो बोध्यः । ननु तन्मात्रोद्भावनात्र वादिनिवृत्तिरिति न तन्मात्रं
दोष इत्याशंकां निराकरोति तत एवेति । एवकारव्यवच्छेदं स्फुटय-
ति न त्विति । सपक्षगतत्वमपीति । उद्भाव्यत इत्यनुपज्यते । अनुप-
संहार्यै सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वद-
लासत्वात् सपक्षगतत्वमात्रस्य न तद्व्यावर्तकता अतः सपक्षगतत्व-
निश्चितत्वरूपसाध्यवदन्यविशेषणयोरन्यतरसार्धक्यशङ्कापरत्वमनुप-
संहार्य इति मूलस्य स्फुटयितुं निश्चयाघटितसाध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
तत्साधारण्यमाह दीधित्वा साध्यवदन्येति । तत्रापि-अनुपसंहार्यै-
पि । न निश्चयगर्भमिति । न निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपमपि तु साध्य-
वद्वृत्तित्वरूपमेवेत्यर्थः । नाभेद इति । न निश्चितसाध्यवदित्याद्युक्तलक्ष-
णाभेद इत्यर्थः । घटो ऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वादित्यस्य
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाभावेनानुपसंहारितत्वाभावादित्यनुप-
संहार्यस्येति मूलासङ्गतिमाशङ्क्यान्तरा पूरयति इत्यस्य विरुद्ध-
स्येति । विरुद्धत्वं चास्यानवगतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसा-
ध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मते अनुपसंहार्यस्य विशिष्टानभिधा-
नात् कस्येत्याकाङ्क्षायामाह प्रसिद्धस्येति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्या-
देरित्यर्थः । विरुद्धस्येत्यस्य विरुद्धसामान्यपरत्वे दर्शितद्वित्वरूप-
विरुद्धहेतोः पृथगुपादानानुपपत्तिरतोऽयं गौरवत्त्वादित्यादिसर्व-
धादिसिद्धविरुद्धपरतया तद्व्याचष्टे विरुद्धान्तरस्येति । तादृशद्वित्व-
रूपविरुद्धस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवद्वृत्तित्वरूपसमुदाविशेषणेन विरु-
द्धान्तरस्य च पक्षान्यत्वमनन्तर्भाव्यापि साध्यवद्वृत्तित्वविशेषणेन
व्यावृत्तिरिति प्रदर्शनाय भेदनोपादानमिति भावः ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं नानुपसंहारित्वं किन्त्वप्रती-
तव्याग्रिप्रहानुकूलसहचारत्वमिति मते कथितद्वित्वमनुपसंहार्येवेति
तन्मतमालम्ब्य यथाश्रुतमूलमुपपादयतो मतमाहान्वयत इति । साध्य-

षड्वृत्तिर्वांशव्याप्यस्य विरुद्धस्येव पक्षाम्बवृत्तिर्वांशव्याप्यस्य
सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्वाप्युपादानौचित्याद्यनुपसं-
हार्यविशेषस्योपदानं निर्वाजमित्यस्वरसमुचनाय कश्चिदिति ॥

(चि०) उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्, त-
न्मात्रस्य दूषकत्वात् । विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्ष-
वृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम्, अन्यथा तस्य हे-
त्वाभासान्तरतापत्तेः । उपाधेरसङ्कर एव । सर्वमनित्यं
मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नि-
त्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्या-
भाववृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्भा-
वयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

इति साधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अ-
नुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववृत्तित्वेन साधारण इति मूल
एव स्फुटतरमभिधानात्, न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्याप्रतिव-
न्धकत्वात् । न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिव-
न्धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हे-
तुज्ञानेऽप्यप्रतिवन्धात् । न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात्, हेतु-
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात्, साध्या-
भाववृत्तिर्हेतुरित्यादिशब्दज्ञानानामप्रतिवन्धकत्वापाताच्च ।

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं
साध्याभाववृत्तित्वज्ञानं प्रतिवन्धकमन्यथा पक्ष एव साध्यसन्दे-
हेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति । यदाहुः—‘नहि पक्षे पक्ष-
समे वा व्यभिचार’ इति ।

तन्न । व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारमंशयायोगात्, तदनि-
श्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्तो सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्ट-

त्वात्-हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्या-
प्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मा-
तिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधप्रति-
रोधयोरनवतारेऽपि पक्षे एव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयो-
जका गीयन्ते । एवं बहिर्दाहानुकूलेत्यादयः शक्तिसाधका अपि ।
अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवृत्तानिर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दु-
र्वारत्वात्, पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) सिद्धान्तलक्षणेपि विपक्षपदस्य निश्चितसाध्याभाववदर्थ-
कताभ्रमं निराकरोति अत्रेति । निश्चयांशानिवेशे मूलस्यापि संमति-
मादर्शयति अनुपपत्तेवेति । स्फुटतरमभिधानात्-वास्तवसाध्याभाव-
वद्वृत्तित्वस्य साधारण्यरूपतास्फुटोकरणात् । न तु निश्चयगर्भे
विपक्षत्वं संभवदुक्तिकमपीत शेषः । तज्ज्ञानस्य-निश्चयांशज्ञानस्य,
अप्रतिबन्धकत्वात्-व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् व्याप्तेर्निश्चितसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वाद्यदितत्वादिति भावः ।

ननु निश्चयांशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेपि स्वरूपसत्साध्याभावेन
अयविषयधर्मिवृत्तित्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशधर्मिवृत्तित्वं
साधारण्यरूपहेत्वाभासां भवेत् । न च निश्चयघटितस्य विशिष्टस्य प्र-
तिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया न हेत्वाभास-
तेति वाच्यम् । मणिकारोक्तदोषसामान्यलक्षणस्य यथाश्रुतार्थपरता-
या अनेनैव परित्यागात्, तत्पारेत्यागे कथंचिदेतत्साधारण्यस्यापि
सम्भवात् ।

(वस्तुतस्तु साध्याभावेन निश्चयविषयीभूतायोगोलकादिधर्मिवृत्ति-
त्वस्यायोगोलकादिवृत्तित्वात्वेनैव रूपेण दोषता तद्वर्षाविशिष्टविषय-
कज्ञानस्यायोगोलकादिधर्मिकसाध्याभावेन निश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिब-
न्धकत्वात्, तथाच साध्याभावेन निश्चयविषयवृत्तित्वत्वेन ज्ञानस्याप्रति-
बन्धकत्वेऽपि न क्षतिः, तेन रूपेण दोषत्वानुपपत्तात् । न चायोगोल-
कादिवृत्तितादृशज्ञानस्योक्तनिश्चयांशविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वे-
ऽपि ताद्विषयकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकताशून्यतादृशानिश्चयविशि-
ष्टज्ञान साधारणतया नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमिति

न तत् हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यस्य यस्य यादृशप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वं तत्तदवच्छेदकविशिष्टस्य यादृशविषयकनिश्चयत्वस्य तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया सामान्यलक्षणस्योक्तसाधारण्यसम्भवात् । बाधादप्रतिबन्धकतायामप्राप्यप्रहाभा-
ज एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदकः प्रसिद्ध इति ।) न चैवं तुल्ययुक्त्या हेतुमत्ताज्ञानविषयधर्मिवृत्तिसाध्याभावादकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।

अथैवं महानसादौ बह्व्यभावभ्रमदशायां हृदावौ धूमादिभ्रमदशायां च तादृशभ्रमविषये धूमबह्व्यभावादवृत्तेर्वह्व्यादिसाध्यकधूमादेः साधारण्यं स्यादिति चेदतदपीष्टमेव । न चैवं साधारण्यस्य नित्यदोषताप्रवादविरोधः, उक्तरूपेण साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टविषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयस्य चाप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन नित्यदोषतया तदविरोधात् । सद्धेतुनिष्ठसाध्याभावभ्रमविषयवृत्तित्वादिरूपस्य च तस्यानित्यदोषताया एवापगमात् । न चैव सद्धेतौ पक्षतावच्छेदकादिभ्रमविषयवृत्तिसाध्याभावादिकमपि बाधः स्यादविशेषादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकप्रमाविषयस्यैव दोषत्वोपगमात् तादृशस्य साध्याभावादिविषयकप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमत्वनियमात्, प्रकृते च ज्ञानद्वयस्यापि मिलितस्य प्रतिबन्धकतया एकज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि प्रमात्मकापरज्ञानविषयस्यापि दोषतासम्भवात् । अत एव सद्धेतौ पक्षवृत्तिसाध्याभावव्याप्यस्याप्रसिद्धावपि पक्षवृत्तित्वेन भ्रमविषयनिष्ठसाध्याभावव्याप्यत्वादेः सत्प्रतिपक्षतया तस्यानित्यदोषत्वम्, मिलितयोः समानधर्मिकसाध्याभाववत्ताप्रदहेतुमत्ताप्रहयोर्व्याप्तिवृद्धाविव मिलितयोरैकधर्मिकसाध्याभावव्याप्तिपक्षधर्मताबुद्धौ अनुमितौ विरोधित्वात् तदुभयैकतरप्रमारूपैकज्ञानविषयस्य विशिष्टस्य दोषत्वे बाधकाभावात् । न चैवं विरोधिव्याप्त्यादेरज्ञायमानतादशायामपि सद्धेतौ दुष्टतापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानद्वयस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र प्रतिबन्धकीभूतज्ञानावच्छिन्नस्यैव विषयस्य दोषत्वादिति । न च ज्ञानान्तरविशिष्टस्य यादृशविशिष्टज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाच्च दोषसामान्यल-

क्षणाकान्तत्वमिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणे स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । एकदेशातिव्याप्तेर्वाहशविशिष्ट-
विषयितासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति विवक्षयैव वारणात् ।
न च नित्यदोषस्य बाधादेः सर्वदा दोषतया तदनिर्वाहभवेन प्रति-
बन्धकज्ञानाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य सामान्यलक्षणे दुर्निवेशत-
याऽनित्यानामपि दोषाणां सर्वदा दोषतापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ।
यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
ता तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
पुतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहविशिष्टत्वे सति यादृशविशिष्ट-
निरूपितविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
विशिष्टत्वस्य सामान्यलक्षणतया नित्यदोषे च विशेष्यीभूतनिरुक्त-
विषयताविरहेण तादृशज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशवि-
षयताविरहस्य सर्वदैव सत्त्वेन अनित्यदोषे च प्रतिबन्धकज्ञानदशा-
यामेव तादृशक्षणे रूपविशेषणविरहेण तादृशविरहस्य सत्त्वेन सामं-
जस्यात् । विशिष्टाभावप्रविष्टक्षणे निरुक्तज्ञानयोरेकतरानधिकरण-
त्वमात्रस्य निवेशे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादौ बहुध-
मादिभ्रमशून्यतादशायामपि धूमादौ महानसादिवृत्तित्वज्ञानमादाय
व्यभिचारित्वापत्तिः, प्रतिहेतौ विरोधिव्याप्तपक्षधर्मज्ञानयोरे-
कतरमात्रसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षतापातश्चाति विशिष्टाभावप्राप्तियोगिको-
टौ एकज्ञानसहितापरज्ञानाधिकरणक्षणनिवेशः । एवं च सहेतोर-
धिकरणे साध्याभावस्य भ्रमसत्त्वेपि हेता तदधिकरणवृत्तित्वाज्ञा-
नवशायां न तस्य स्वव्यभिचारत्वमपि तूभयज्ञानदशायामेवेति मि-
थ्यानुयायिनामाशंकां निराकर्तुं साधारण्यस्थले ज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतां
खण्डयति न चेति । न वेत्यर्थः । रूपान्तरणेति । द्रव्यं धूमाभाववत्
अयोगोलकं वह्निमदित्यादिज्ञानेपि वह्निर्धूमव्याप्य इति ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः ।
तद्रूपावाच्छिन्नसाध्याभावनिश्चयसहिततद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकहेतुम-
त्ताज्ञानप्रतिबन्धकमित्युक्तौ नायं दोष इति शङ्कते न चैकेनेति ।
गौरवादिति विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्ष्यत्यादिः । ननु ज्ञा-
नद्वयकालपि फलानुत्पत्त्या तन्निर्वाहाय दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकताया
आवश्यकत्वे गौरवमकिञ्चित्करमवानन्यगतिकत्वादित्यत आह हे-
त्विति । ज्ञानद्वयस्थले ग्राह्यसाध्याभाववृत्तित्वाभावविरोधिता-

वच्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य हेतावभावेन व्याप्तिज्ञानोत्पादे बाधकाभावादित्यर्थः । तथाच तदानीं व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्यैवामिद्धतया गुरुरूपेण प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमेवातिभावः । दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकत्व सर्ववादिसिद्धप्रतिबन्धकताकस्य ग्राह्यविराधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यासंग्रह इत्याह साध्याभावेति । अप्रतिबन्धकत्वापातादिति । साध्याभावग्रहस्य तदानीन्तनस्य निर्द्धर्मितावच्छेदकतया तादृशज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्त्वादिति भावः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षादेवलात् साध्याभावधर्मितावच्छेदकतया अयोगोलकत्वादेरपि भानसम्भवात् शाब्दानुधावनम् । न च साध्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिता या स्वसमानकालीनज्ञानायप्रकारता तदाश्रयधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमादुक्तज्ञानसंग्रहः, साध्याभावे धर्मितावच्छेदकस्यैव साध्याभावस्यापि निरुक्तप्रकारताश्रयत्वादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावग्रहकालीनस्य द्रव्यवृत्तिर्हेतुरित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापातात् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववगाहिज्ञानस्य निवेशे न निस्तारः निर्द्धर्मितावच्छेदकसाध्याभावज्ञानकालीनज्ञानस्य दुःसंग्रहत्वात् ।

विषयत्वं निश्चितसाध्याभाववत्त्वमेव निश्चयांशज्ञानस्याविरोधित्वेपि न क्षतिः । तद्घटितसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव दोषत्वोपगमात्साध्याभावे निश्चितत्वाभिधानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां तदंश एव निश्चयत्वप्रवेश इत्येतत्प्रदर्शनमात्रार्थत्वादेवं च साधारण्यस्य नान्त्यदोषताप्रसक्तिरपीति मिश्राणां द्वितीयं मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । साध्याभावांशे निश्चयरूपमिति ।

अथात्र किं निश्चयत्वम् ? न सामान्यतः साध्याभावसंशयान्यसाध्याभावज्ञानत्वम्, महानसं धूमवन्न वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरित्येतादृशज्ञानासंग्रहात् । नापि-हेत्वधिकरणप्रकारीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावसंशयान्यतज्ज्ञानत्वम् । यत्किंचित्वनिवेशात् बन्धिमान् पर्वतो धूमवान्न वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानसंग्रहः, तस्य तादृशायोगोलकरूपयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयान्यत्वादिति-निर्होपम् । साध्याभावांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकस्य साध्याभाववृत्तिर्हेतुरित्यज्ञानस्यासंग्रहात्-तत्र हे-

त्वधिकरणांशे साध्याभावमात्रस्य प्रकारत्वात् तदवच्छिन्नविशेष्यताकसाध्याभावसंशयस्याप्रसिद्धेः, यत्किञ्चित्त्वनिवेशेनानुगमाच्चेति ।

अत्राहुः—आधेयताविशेषणतापन्नस्य अधिकरणस्य या संशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितसाध्याभावप्रकारताशालित्वं तान्नश्रयत्वम्, संशयत्वानिरूपिका च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकनापन्नधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता, तदन्यत्वं च साध्याभाववद्वृत्तिधूम इत्यादिज्ञानीयधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नविशेष्यतादायक्षतमेव, संशये च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता, अतो निश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां तदन्यत्वमेव । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

शेषांशे—आधेयत्वाद्यंशे, संशयसाधारणं—निश्चयत्वविशेषणानवच्छिन्नम्, अन्यथा—साध्याभावांशे निश्चयत्वानिवेशं, सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेः—पक्षांशे साध्याभावसंशयात्मकपक्षवृत्तित्वावगाहि-व्यभिचारज्ञानादनुमितिमात्रोच्छेदापत्तेः साध्याभावसंशयावपयहतु-मत्ताज्ञानस्याविरोधित्वे प्राचीनसंवादमाह न हि पक्ष इत्यादिना । पक्ष-सन्दिग्धसाध्यकप्रकृतधर्मिण, पक्षसमे-सन्दिग्धसाध्यकधर्म्यन्तरे, व्यभिचारो—व्यभिचारग्रहः । प्रतिबन्धक इति शेषः । व्याप्तिनिश्चये हेतुमति पक्षादौ साध्याभावसंशयानवतारदशायां निश्चिताया व्याप्तेः स्मरणे व्यभिचारसंशयायोगात् इति । पक्षः साध्यवान् वा पक्षवृत्तिहेतुरिति विश्रुत्खलावययकज्ञानं न विरोधि विरोधितावच्छेदकरूपाप्रकारकत्वात्, किन्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावाच्छिन्नप्रकारकज्ञानमेव, तच्च व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यमिति तस्योत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

यत्र व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनादिदशायामेव कचन हेतुमति साध्याभावसंशय आसीत्तत्र तन्मते पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयेन पक्षहेतुदर्शनदशायां व्याप्तिस्मरणसंभवात्पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंशयसत्त्वात् प्रत्यक्षतन्निश्चयस्यासंभवादनुमितिर्न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह तदनिश्चयदशायां त्विति । पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयपि पक्षसाध्यसत्त्वेह दशायामनुकूलतर्कावतारे तु व्याप्तिनिश्चयः संभवति अनुकूलतर्कस्य विशेषदर्शनवत् संशयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वादत आह ।

नुकूलतर्कास्फूर्ताविति । अस्फूर्तिरनवतारः । अवगाहितयैवेत्येवकारेण निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः । तथा-
 च साध्याभावांशे संशयात्मकमपि व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
 भावः । संशयायोगादष्टत्वादित्यन्तद्वयस्यात्रैव हेतुत्वं बोध्यम् । अत-
 एव-साध्याभावांशे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
 त्वादेव । पक्ष इत्यादि । शब्दो नित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मानिरिक्तधर्म-
 धानित्यादय इत्यर्थः । बाधप्रातिरोध्योरनवनारेपि-विप्रतिपत्तिदशायां
 शब्दादौ अनित्यत्वसत्त्व्याप्तविशिष्टयोरनिश्चयऽपि, अप्रयोजका-नित्य-
 त्वाद्यसाधका, गीयन्ते तांत्रिकैरिति शेषः । दाहानुकूलेत्यादयः-दाहानु-
 कूलद्विष्टानिन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टविशेषवदित्यादय
 इत्यर्थः । भजनकपालस्थवह्निष्टानुद्भूतरूपमादाय सिद्धसाधनवार-
 णाय दाहानुकूलेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय सिद्धसाधनवारणाया-
 द्विष्टाति । उष्णस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । अन्यथा-
 तादृशव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे, पक्षातिरिक्ते-साध्यसंशया-
 विषये, सर्वत्र-हेतुमति, साध्यवत्तानर्णयात्-कापि हेतुमति साध्या-
 भावानिश्चयेन व्याप्तग्रहस्य दुर्वारत्वात् । एतेन द्वितीयानुमाने बह्वि-
 रूपपक्षातिरिक्ते करतलानलसंयोगादौ दण्डादौ च दाहानुकूला-
 तीन्द्रियधर्मानिश्चयेपि न दोषः । पक्षाविपक्षान्यतरत्वादिना-पर्वतह-
 वान्यतरत्वनदुभयविशेषकप्रमाविषयत्वादिना, सर्वत्र-पर्वतो बह्वि-
 मान् धूमादित्यादिसङ्गेतौ, सत्प्रतिपक्षप्रसंगात्-अनुमितिप्रतिरोध-
 प्रसङ्गत् । तादृशस्यान्यतरत्वादेरधिकरणे कचिदपि वन्हादेरनि-
 श्चयेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभावादिव्याप्तस्तत्र सुग्रहत्वादि-
 ति भावः । एतच्च सर्वं प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व-
 मतेनाभिहितम्, अन्यथा पुनर्ग्राह्यान्तरविशिष्टबुद्धौ ग्राह्याभावज्ञानस्ये-
 वाव्यभिचारबुद्धावपि व्यभिचारग्रहस्यापि निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
 कता निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशये निश्च-
 यत्वावच्छिन्नस्यापरप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् संशयानन्तरं
 संशयोदयज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भ-
 वात् । निश्चयत्वं च वृत्त्यंश इव साध्याभावांशेऽपि निवेद्यमधिक-
 रणवृत्तिर्वांशे निश्चयात्मकस्य अधिकरणांशे साध्याभावरूपविशेषण-
 संशयस्यापि विशिष्टसंशयसमानशीलतया विशिष्टाभावसंशयविरो-

धित्वात् । एवमप्यनुकूलतर्कविरहिणामुक्तानुमानानामप्रयोजकत्वमुप-
पद्यत एव व्यभिचारसंशयसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । निश्चयत्वघटकविपरीतकांश्यप्रकारकत्वे विपरीतकांटादमानप्र-
योजकाभावस्य प्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कस्य च विपरीतज्ञानवि-
रोधिनस्तत्प्रयोजकसामग्रीविघटनेनैव व्याप्तिनिश्चयोपयोगितेत्यव-
धेयम् ॥

(दी०) अथ साध्यतद्द्वयन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयो-
रेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषय-
त्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभा-
ववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य-
तद्वादौ हेतुसामानाधिकरणतादृशाभादप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह-
इति चेत् ।

अत्र वदन्ति—प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-
धिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन
विभजनान्नासंग्रहः । अविरोधिन इत्यनेन साध्याप्रसिद्ध्यादीनां
निरासः, यदि पुनरत्यन्तान्योन्याऽभावयोरेकतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभा-
व्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोऽनुग-
मनीयाः । प्रातिस्वरूपेणोपादाय वा तावद्वाप्यवगाहित्वं ग्रह-
स्य वक्तव्यम् । साध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्र-
सिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव । विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहावि-
रोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूप-
त्वं वा विभाजकम् ! शेषं पूर्ववत् ।

(दी०) साध्यतद्द्वयोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभाव-
व्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र

हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि
तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा व-
क्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकम-
विरोधित्वान्नाभासः । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । उपदर्शि-
तविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति । व्याप्तिग्रहकारण-
महचारग्रहसहचर्यभावप्रतियोगिग्रहीषयत्वेनानुगम इत्यपि
कश्चित् ॥

इति साधारणदीधितिः ।

(गा०) एकोपादाने-एकमात्रवृत्तिसाध्यात्यन्ताभाववद्भूतित्व-
त्वादेःसाधारण्यलक्षणत्वे,अन्यतराव्याप्तिः-साध्यवत्त्ववृत्तित्वादाव-
व्याप्तिः । एतच्चान्योन्यात्यन्ताभाषगर्भव्याप्तिद्वयस्यैवानुमितिप्रयोज-
कतामते अन्यथा । एकाभावघटितव्याप्तिरेष तथात्वे अपराभावघटित-
व्यभिचारस्य व्यभिचारोन्नायकतयैव विरोधितया हेत्वाभासतावि-
रहात् । साध्यवत्ताज्ञानेति । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने यदूपाविशिष्ट-
प्रकारकनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेन साध्यतद्वत्त्वन्तान्योन्याभावावनुगमस्य
तादृशविशिष्टवृत्तित्वं साधारण्यप्रत्युक्तावपीत्यर्थः । तादृशाभाव-
वत्त्वस्य-साध्यतद्वत्त्वन्तान्योन्याभाववत्त्वस्य । एवत्सर्वमसमानप्र-
कारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतामते, अन्यथा साध्याभाववद्भूतिर्हेतु-
रित्यादिज्ञाने हेतुमति साध्याभाव इत्यादिज्ञानस्यासमानप्रकारकत्वे-
नाविरोधितया तद्विषयस्यानुमितौ तज्जनकज्ञाने च साक्षाद्विरोधि-
तया हेत्वाभासत्वाभावेन साधारण्यरूपतानुपपत्तेः । साध्यतद्वत्त्वादौ-
साध्यतावच्छेदकविशिष्टतद्वच्छिन्नादौ । आदिपदात् साध्यताव-
च्छेदकतद्वच्छिन्नपरिग्रहः । प्रतिबोगित्वादेरित्यादिना तद्वच्छेदक-
त्वपरिग्रहः ।

प्रकृतेति । विशिष्टसाध्याविशिष्टसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यनि-
श्चयनिष्ठविषयतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणीभूतान्वयव्या-

सिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनेत्य-
 र्थः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततथाविधानिश्चयत्वविशिष्ट-
 स्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति यावत् । अन्वयव्याप्तिनिवेशात् व्य-
 त्तिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिन्यनुपसंहारित्वे नानिव्याप्तिः । अन्वयव्याप्ति-
 श्च स्वव्यापकसामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिणि तदप्रसिद्धावपि तद्-
 घटकपदार्थानां परस्परपञ्चलपावगाहिज्ञाननिवेशात् नानुपपत्तिः ।
 असमानप्रकारकहेत्वादिधर्मिकसाध्याभावसामानाधिकरण्यादिज्ञा-
 नमपि तादृशव्याप्तिधीविरोध्येवेति न तदसङ्गहः । तस्य तदविरो-
 धित्वे व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्याभावासामानाधिकरण्याद्यवगा-
 हिसमूहालम्बनज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम् तावद्याप्तिग्रहत्वस्य
 व्यभिचारधीप्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहं पि न
 क्षतिः अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वात् । सा-
 ध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशरीरेपि ता-
 दृशमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् अतः साध्याप्रसिद्धादेर्ग्रहस्य वि-
 शिष्टसाध्यग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वेपि न तस्याविरो-
 ध्यन्तव्यावर्त्यतानुपत्तिः । शेषं पूर्ववत् । साध्याप्रसिद्धादीनामित्या-
 दिना साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविशेषस्य साधनाप्र-
 सिद्धेः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्य साध्यसाध-
 नयोः परस्परासामानाधिकरण्यस्य विरोधात्मकस्यासाधारण्यरूप-
 स्य वा परिग्रहः विशिष्टसाध्याद्युपादानस्य यथायथं साध्याप्रसिद्धा-
 द्विवारणप्रयोजनकत्वं बोध्यम् । धूमवान् धूमाभाववदवृत्तिवह्निरित्यादौ
 धूमाभाववदवृत्तित्वादिकमसिद्धिरेव न तु साधारण्यमतो न तद्-
 सङ्गहः क्षतिमावहति । साध्याभाववदवृत्तित्वाद्यवगाहिसमूहालम्बन-
 व्याप्तिग्रहनिवेशपक्षे साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमनुप-
 संहारित्वं साध्यादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिग्रहाविरोधित्वविशे-
 षणं प्रक्षिप्य वारणीयम् । नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वमिति ।
 ग्राह्यभावनवगाहित्वे मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वमानाभावादिति
 भावः । सामानाधिकरण्यघटितत्वेन—अनुमितजनकतावच्छेद-
 कीभूतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्र-
 कारतात्वरूपसाधारण्यधर्मेण । अन्वयव्याप्तयोऽन्वयव्याप्तिप्रकारताः।
 अन्योन्यात्यन्ताभावघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामाना-

धिकरण्यतत्त्वभावघटितव्यभिचाराभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारता इति यावत् । अनुगमनीयाः-प्रतिबध्यग्रहविशेषणतया निवेशनीयाः । अतो नैकाभावघटितव्याप्युपादानेऽन्यघटितव्यभिचारासङ्ग्रहस्यावकाश इति शेषः । यथाश्रुतग्रन्थलभ्यो विषयानुगमो नोपादेयः गौरवाच्चभिचारिणि हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपविशिष्टव्याप्यप्रसिद्धेक्ष ।

ननूत्तरूपेण नानाविधव्याप्तिविषयतानामनुगमेऽसम्भवः । एकाभावघटितव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया अन्याभावघटितव्याप्तिज्ञाने असत्त्वेन कस्या अपि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया निरुक्तप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यान्वगाद्व्यापकत्वाद्विज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतया सामानाधिकरण्यविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकतानाश्रयत्वेन तादृशप्रकारताशालिग्रहत्वे अनतिरिक्तवृत्तिरूपायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । यदि च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकताघटितसाध्यसामानाधिकरण्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नानुमितिकारणतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयताकत्वं विवक्ष्यते, तदा पक्षधर्मत्वविषयत्वावच्छिन्नधीविरोधिन्यां स्वरूपासिद्धावतिव्याप्तिः । हेतुपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयताबहिर्भूतत्वस्य जनकतावच्छेदकविषयतायां निवेशे प्रयासाधिक्यमित्येतत्कल्पं परित्यज्य समूहालम्बनव्याप्तिधीविरोधित्वेन सकलव्यभिचारान् संगृह्णाति प्रातिस्विकरूपेणेति । तत्तद्व्याप्तिवन्नेत्यर्थः । तथाच समूहालम्बनतावद्याप्तिबुद्धौ सकलव्यभिचारधियो विरोधित्वात् सवेत्रलक्षणसमन्वय इति भावः । (ननु साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिवारणानुरोधेन विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वमेवास्तु साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वपर्यन्तं व्यर्थम् । विरोधानतिप्रसङ्गस्य सामानाधिकरण्यविषयकतावद्व्यभिचारावगाहिज्ञानापादानेनैव संभवादित्यत आह साध्येति । तथा 'चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्य साधारण्यान्तर्गतस्य सङ्ग्रहाय सामानाधिकरण्यविषयकज्ञानमेवोपादेयम् । एवं च विरोधातिव्याप्तिवारणायैव तत्पर्यन्तं सार्थकमिति भावः । व्याप्ये प्रसिद्धस्येत्यनेन बह्विव्यापकधूम-

सामानाधिकरण्यादिरूपव्योत्तरप्रसिद्धावह्वयादिनिष्ठतदभावे प्रसिद्ध-
तया नातिव्याप्तेः प्रसक्तिरिति सूचितम् । एतद्विशेषः—साधारण्यवि-
शेषः । व्याप्यत्वासिद्धिस्तु साध्याप्रसिद्धादिरेवेति भावः ।

अथ व्याप्तश्चेत् साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधि-
करण्यरूपा तदा साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नांशेऽव्यभिचाराप्रकारकतादृशव्याप्तज्ञानाविरोधि-
त्वात् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्यसामानाधिकरण्यमुभयं चे-
द्याप्तिस्तदा विशिष्टाभावस्य कथं साधारण्यमुरीकृतम् । यदि च
घनिनिगमनाविरहात्साध्याव्यभिचरितत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यमिव साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याव्यभिचरितत्वमपि
व्याप्तिरित्युभयसङ्ग्रह इत्युच्यते, तथाप्यनुमितिं प्रति विशिष्टप्रकारक-
ज्ञानस्य गौरवेण हेतुत्वासम्भवादेकत्र द्वयमिति रीत्योभयप्रकारकज्ञा-
नस्य हेतुत्वं वाच्यम्, तथाच विशिष्टाभावज्ञानस्य जनकज्ञानाविरोधि-
तया तद्विषयविशिष्टाभावस्य कथं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्त-
त्वमिति चेन्न ।

(यतां) विशिष्टाभावपदमुभयाभावपरम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेषणतापक्षाव्यभिचारः सामानाधिकरण्यमुभयमेव व्याप्तिः । उभया-
भावज्ञानस्य चोभयत्वप्रकारतामनिवेश्य उभयप्रकारतानिरूपितैकवि-
शेष्यताशालिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् (इति) कल्प्यते। तादृ-
शं च ज्ञानमुभयत्वप्रकारकमिव तदप्रकारकमपीति अनुमितिहेतुभू-
तयुगपदुभयविशेषितहेतुविषयकज्ञानं प्रति विरोधितया तदुभया-
भावस्य हेत्वाभासत्वं साधारण्यरूपता चेति न काप्यनुपपत्तिः ।
विशिष्टव्याप्तेरुपादाने सामानाधिकरण्यांशनिवेशे प्रयोजनविरहः ।
व्यापकतांशमात्रोपादानेनैव सकलसाधारण्यसङ्ग्रहसम्भवात्, तथा
चाध्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावे नातिव्याप्तिः । साध्यसाधनसा-
मानाधिकरण्यप्रदाविरोधित्वपर्यन्तानिवेशेऽपि च न विरोधातिव्या-
प्तिरित्याशयेनाह विशिष्टेति । साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः ।
आदिपदग्राह्यं साधनतावच्छेदकवैशिष्ट्यं साधनविशेषणं बोध्यम् ।
वस्तुतः साधनपदमेव साधनतावच्छेदकविशिष्टपरं साध्यपदपूर्ववि-
शिष्टपदार्थस्य साध्यसाधनपदयोर्द्वन्द्वाश्रयण एव साधनान्वयसम्भवा-
त् । तथाच सति द्वन्द्वात्परश्रूयमाणमत्वर्थस्य साध्येनापि सममन्व-

यस्यावश्यकत्वापातात् । न च साध्यवत्त्वमपि ग्रहविशेषणतया वि-
वक्षितम्, साध्यवत्त्वस्य व्यापकत्वाघटकतया साध्यस्यावृत्तित्वेऽति-
प्रसङ्गानवकाशनं निष्प्रयोजनकत्वात् । न चावृत्तिगतादिवारकवृत्ति-
मत्त्वमपि व्यापकताघटकमिति मते तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । अनु-
मितौ वृत्तिमत्त्वघटितव्यापकतावगाहित्वेन हेतुत्वेपि प्रकृतलक्षणे त-
दंशघटितव्यापकतां निवेश्य साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वनिवेशस्य 'प्र-
क्षालनाद्भि' इति न्यायेनायुक्तत्वात् । साध्याप्रसिद्धसाधनप्रसिद्धो-
च्चारणाय साध्यतावच्छेदकादिधैशिष्ट्यनिवेशनम् । व्यापकताघटक-
साधनवत्त्वग्रहविरोधिनः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य चारणाय साधनव-
त्त्वपर्यन्तानुधावनम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य व्यापकताज्ञा-
नाविरोधित्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविषयकसमूहालंबनरूपव्या-
पकताग्रहो विवक्षणीयः । अथवा व्यापकताघाटव्याप्तिधोरवानुमिति-
हेतुः न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिर्थास्तथा च साध्यतावच्छेदके
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकमेव व्यभिचा-
रः, न तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं साक्षादनुमितजनकज्ञा-
नाविरोधित्वादिति मतेनायं कल्पः ।

ननु अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकतयोरेकोपादानेऽन्यतरगर्भ-
व्यभिचारासङ्ग्रहः एकाभावगर्भव्यापकताबुद्धौ अन्यतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यत आह शेषं
पूर्ववदिति । अनुमित्यौपयिकसाध्यावशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वे-
न द्विविधव्यापकत्वप्रकारे अनुगमनीये, प्रातिस्विकरूपेण वा तत्त-
द्यापकताप्रकारकत्वं ज्ञाने निवेशनीयमित्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिद्वयमेवानुमित्यौपयिकं न तु व्याप-
कताघटितमिति मते हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव दोषः । न
तु साध्यतावच्छेदके हेत्वव्यापकतावच्छेदकत्वं परमुखनिरीक्षक-
त्वात्, तन्मतं च उक्तलक्षणे लक्ष्यापरिग्रहोऽलक्ष्यपरिग्रहश्चेति त-
त्परित्यज्य साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वसंग्राहकं
लक्षणमाह साध्यतद्वतोरिति । साध्याभाववद्व्याप्ये हेतुसमानाधिकर-
णयादिवारणाय साध्यभावव्याप्यादिव्यावृत्तेनेति । आदिपदात् सा-
ध्याभाववच्छेदकपरिग्रहः । तत्र-तौदशविरोधिताश्रये, यो हेतुसा-
मानाधिकरण्याभावग्रहः तद्विरोधित्वम् तदभावव्याप्यादिव्यावृत्तं त-

ज्ञानविरोधित्वं च तद्वृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वृत्ता-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्या-
प्यवृत्ताज्ञानस्य तद्वृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया तद्विषयव्युदासः । षष्ठि-
व्याप्यसाध्यकस्थले बह्वयभावे हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय प्रतिब-
न्धकताविवेशः ।

अथ घटाभावादेरपि धन्यभावादिना ज्ञानस्य बह्विमत्ताज्ञानवि-
रोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्येपि बह्व्यादिसाध्यके व्यभि-
चारः स्यात्, साध्यवृत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानि-
रूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिप्रहविरोधितानिवेशे
चासम्भवः—धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-
प्रकारताया एव साध्यवृत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतया साध्याभा-
वो न हेतुसामानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषयताया अत-
थात्वादिति चेन्न ।

फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्य-
वृत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नांशे हेत्वसामानाधिकरण्यप्र-
हविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् साध्याभावत्वादेरेव तादृशरू-
पत्वात् । काञ्चनमयधूमवान् बन्हेरित्यादौ धूमो न काञ्चनमय इति
ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवृत्ताज्ञानविरोधित्वात् का-
ञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्यवृत्ताज्ञानत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयप्रतिबध्यतेत्यु-
क्तौ तत्र विशेष्य धूमाभावसामानाधिकरण्यासङ्ग्रहः—धूमत्वावच्छि-
न्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककौटो काञ्चनमयत्वविषयताया अ-
निवेशात् । यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकविशिष्टसाध्यवृत्ताज्ञा-
नत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानप्रति-
बध्यतायाः काञ्चनमयत्वविशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानत्वव्यापकतया उ-
क्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारतेत्यतः फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिवेशः । यद्यपि धूमत्वादेरपि काञ्चनमयत्वादिवि-
शिष्टधूमादिमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकत्वमक्षतमेव—काञ्चनमयधूमवा-
न् धूम इत्येतादृशज्ञानस्यापि कदाचिदुत्पादात्, तथापि विशि-
ष्टसाध्यवृत्तादिज्ञानधर्मितावच्छेदको यो यो धर्मस्तत्तद्धर्मावच्छि-

अविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकविशिष्टसाध्यवत्तान्प्रतिबन्धकतावच्छेदिकाः तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वाभातिप्रसङ्गः । हेत्वसामानाधिकरण्यावश्यतानिरूपितसाध्यवत्ताधीविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतिषध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेद्यम् न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तेनान्योन्याभावघटितव्यभिचारधियोऽत्यन्ताभावघटितव्यभिचारधियश्च प्रत्येकप्रतिबध्यतायास्तादृशविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेऽपि न क्षतिः । अत एव साधनाप्रसिध्यादावपि नातिप्रसङ्गः—साध्याभावादिविषयतायास्तत्प्रतिषध्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् । हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां च धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेद्यम्, तेन धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्गः ।

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवार्णाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह साध्यवत्तेति तादृशभावेति । हेतुसामानाधिकरण्याभावेत्यर्थः । हेत्वाभासतेति । दोषनेत्यर्थः । विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति साध्याभावेति । अविरोधित्वात्—अनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वात् । अत्र च प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमेवाभासत्वम्, न तु बाधादिसाधारणगुरुशरीरानुमितिसाधारणोक्तानुगमकप्रकारघटितं तत्प्रयोजनाभावात् । अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यव्याप्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन, तथा सत्यत्यन्तान्योन्याभावघटितनानाव्याप्तीनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारसङ्गहासम्भवात्तावद्याप्यवगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्गहसम्भवेऽपि पक्षधर्मत्वाद्यवगाहितायाः प्रयोजनावरहेण निवेशप्रसङ्गेन तादृशभावग्रहविरोधत्वविशेषणवैयर्थ्याच्च ॥

नन्वेतत्कल्पे धूमाभावव्याप्यासमानाधिकरणवद्विमान् वह्नेरित्यादौ वह्निनिष्ठधूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्यरूपाश्रयासिद्ध्यभावातिव्याप्तरित्यत आह विरोधित्वमिति । पूर्वाक्तदिशेति । विंश-

प्रपञ्चग्रहाद्यविरोधिज्ञानस्य विषयतयेत्यर्थः ।

यत्तु धूमवान् धूमाभावसमानाधिकरणवन्हेरित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकधूमाद्यभावसमानाधिकरण्यादिविशिष्टवन्हासमानाधिकरणस्य
धूमाद्यभावेऽनाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयसाधारण्येऽव्याप्तेरि-
त्याशंकायां विरोधित्वमित्यादिकमवतार्य निर्वन्धिर्वह्निमानित्यादि-
स्थलीयदोषे सामान्यलक्षणाव्याप्तिवारकपूर्वोक्तप्रकारानुसरणपरत-
या तद्व्याख्यानम् ।

तन्नशोभनम्-पूर्वमेवंविधैव रीतिः उत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारा-
दिलक्षणेऽनुसर्तव्या इत्यभिधानेनैव पौनरुक्त्यापातात्तानन्वव्यभिचरि-
तत्वविशिष्टसमानाधिकरण्याभावस्याव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वादव्या-
प्तिरित्याशङ्कां तस्यालक्ष्यतामङ्गीकृत्य परिहरति उपदर्शितेति। व्याप्तिग्र-
हे संशयसाधारणव्यभिचारधियो विरोधित्वात् ज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वमेव लक्षणे प्रवेश्यम् अतो न साधनाप्रसिद्धादावतिव्याप्तिस्तेषां
निश्चयस्यैव विशिष्टसाधनादिग्रहे विरोधित्वादित्याशयेन विशिष्ट-
साधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेद्य लक्षणं कुर्वतां मतमाह व्याप्ति-
ग्रहेति । अत्र व्याप्तिग्रहकारणत्वमेवाभावे निवेद्यम्, न तु तादृशसह-
चारदर्शनसहकारित्वमव्यावर्तकत्वात् । तदभिधानं च सहचारदर्शन-
स्य यथा व्यापकताप्रत्यक्षे स्वातन्त्र्येण कारणता तादृशी या संशय-
साधारणज्ञानाभावकारणता सैवात्र निवेद्या न तु प्राज्ञाभावनिश्च-
याभावाविधया कारणतेति प्रदर्शनाय । व्याप्तिश्च विशिष्यैकैवोपादेया ।
मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकतामते एकैकविधव्याप्तिज्ञानं प्रत्यपि
नानाविधव्यभिचारधियो विरोधित्वादित्यवधेयम् । मणिमन्त्रादि-
न्यायेन विरोधितायामस्वरसात् केचिदित्युक्तम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितार्या गादाध्यायं
साधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानंगादाध्यायम् असाधारणप्रकरणम् ।

(चि०) सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । न-
नु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वम्, विपक्षावृत्तेर्बृत्तिम-
तः साध्यवद्बृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्य-
वत्त्वम्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिर्धीदृशस्या-
मप्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापात्तिः, बाधप्रतिरोधौ
विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति
चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवादिपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात्,
शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चया-
न्नातिव्याप्तिः । न च घटोऽयमेतरवादिति सद्देतावति-
व्याप्तिः, साध्यसन्देहदशयां तस्य हेत्वाभासत्वात् ।
यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिवस्तुतः साधारणः,
शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादिः सद्देतुरेव, व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोष-
त्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथापि
पक्षतादशयां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोष-
त्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

(दी०) प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति वि-
पक्षेऽप्यन्वेति, तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य
निश्चयगर्भत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वा-
दित्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादे-
र्नीरसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति मन्तव्यम् । तथापीति ।
पक्षत्वं-सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

(गा०) ननु चिन्तामणिकारमते सत्प्रतिपक्षस्योत्थापकतया असाधारण्यस्य दूषकत्वात् साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यमिति न सर्वेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह प्राचामिति । साध्याभावन्यूनवृत्तेरिति । पर्यतो वह्निमान् जलत्वादित्यादेरित्यर्थः । तत्रापि घटादिरूपयत्किंचिद्विपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वादिति भावः । ननु भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ पार्थिवपरमाणुरूपविपक्षवृत्तित्वादव्याप्तिरिति विपक्षपक्षस्य वास्तवसाध्याभाववदर्थकत्वाभिमानमूलामाशङ्कां निराकरोति विपक्षत्वस्येति । ननु पृथिवी रूपवती रसादित्यादिकं जलादेः नीरसत्वभ्रमदशायामसाधारण्यमेव सपक्षजलादिव्यावृत्तत्वस्य तदानीं हेतौ ग्रहादिति तत्राव्याप्तिर्वास्तवसपक्षजलादिव्यावृत्तत्वासत्त्वादित्याशंकामलक्ष्यतया परिहरति पृथिवीति ।

मूले तथापीति तथापि-शब्दे अनित्यत्वनित्यत्वयोः साध्यतायां शब्दत्वस्य सङ्केतविरुद्धत्वेपि साध्यतदभावेति हेतुमति पक्षे साध्यानिश्चयेन व्याप्तिग्रहाभावात्सङ्केतावपि तत्र साध्याभावानिर्णयन साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधस्याग्रहेण विरुद्धहेतावप्यसाधारण्यदोषत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अन्यथा-तदानीमपि साध्यतदभावान्यतरानिश्चये ।

ननु सिपाध्यायिषाविरहाविशिष्टसिद्धयभावरूपपक्षतायाः साध्यनिश्चयदशायामपि सिपाध्यायिषासत्त्वे बाधनिश्चयदशायामपि चाक्षतत्वात् तद्भङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह दीधितौ पक्षत्वमिति ।

(चि०) अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् । न च संशयकतया दोषत्वं तच्चोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम् । व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं (१) तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् ।

(दी०) मतं दूषयति अथेत्यादि । व्याप्तीति । तथाच स्वतो दूषणाक्षयत्वान्नाभामत्वम् उपाधिवदिति भावः । एकध-

(१) तदभावद्वारेणैवेति गदाधरभट्टाचार्याभिमतः पाठः किन्तूपलब्धचिन्तामणिपुस्तकेषु सर्वत्रायमेवोपलभ्यत इति न धृतः ॥

विष्यावृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरणग्रहविरोधि धर्म्यन्तरे तत्सम्भवात्, अन्यथा संतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरोक्तत्वं दोषाय स्यात् ।

अथायं शङ्कितुरभिप्रायः—पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात्, तत्सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन, तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अत एव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् साध्याभाववद्बुद्धित्वमात्रं पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति ।

मैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्बुद्धिप्रमेयत्वादिसर्वं सर्वत्र हेतावाभासीभवेत्, तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि ॥

(गा०) मणिकारमते विपक्षव्यावृत्तेरसाधारणघटकतया तन्मते अंधेत्यादिना तस्यादूषणोपयोगितानिराकरणमसंगतम् इति तद्वद्विज्ञासाधारण्यवादिप्राचीनमतदूषणपरतया तत्सङ्गमयात मत्तमिति । प्राच्यामित्यादि ।

मूले दोष इति । दोषविधयोद्भाव्य इत्यर्थः । तस्या—विपक्षव्यावृत्तेः, अनुगुणत्वात्—प्रकृतसाध्यसिद्ध्यतिकूलोद्भावनकत्वात्, प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेनोपन्यस्तं लिङ्गं व्यतिरोक्तिमुद्रया प्रकृतसाध्यसाधकमेव स्यात्, तथाच परार्थस्थलेऽपि विपक्षव्यावृत्तत्वसहितं सपक्षव्यावृत्तत्वमनुद्भाव्यत्वेन नासाधारण्यदोष इति भावः ।

केवलसपक्षव्यावृत्तत्वं कोटिद्वयानुपस्थापकत्वेन न साध्यसंशयकं किन्तु मिलितमेवेति दोषतया मिलितमेवोद्भाव्यमित्याशङ्कते न चन्ति । संशयकमसाधारण्यं यद्यपि विपक्षव्यावृत्तत्ववदितम्

तथापि तादृशस्य दोषत्वं नोपपद्यते विरोधिज्ञानविषयस्यैव दोष-
त्वात् विपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य चाविरोधित्वादित्याशयेनाह
व्याप्तीत्यादि । तदभावद्वारेण-तदभावप्रयोजकज्ञानविषयतयैव-एव-
कारणानुमितितज्जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिविषयत्वव्यवच्छेदः । त-
द्यवच्छेदफलं दीधितिक्रुदेव स्फुटयति तथाचेति । स्वतो दूषणाक्षम-
त्वात्-अनुमितौ तत्कारणज्ञाने च साक्षादविरोधित्वात्, नाभासत्वं-
सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि न हेत्वाभासत्वम् । एतेन विपक्षव्यावृत्तत्वस्य
दूषणानुपयोगित्वे तदंशपरित्यागेनैव हेत्वाभासता स्वीकार्येति नि-
राकृतम् । एवं च स्वार्थानुमानेऽपि सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्त-
मित्यग्रिममूलस्यापि स्वार्थानुमानेऽपि विपक्षव्यावृत्तदूषणानौपयि-
कत्वं सपक्षव्यावृत्तत्वस्य सहस्रार्धाविरोधितया तथात्वात् न हे-
त्वाभासत्वमित्युक्तमित्यर्थो बोध्यः ।

ननु सहचारग्रहविरोधित्वे व्याप्तेः सहचारघटिततया तद्ग्रहेऽपि
साक्षाद्विरोधित्वमेव तस्येति न कथं हेत्वाभासत्वमित्याशङ्कां परिह-
रति एकधर्मिव्यावृत्तत्वं चेति । निश्चितसाध्यवद्भक्तिवृत्तित्वाभाव-
श्चेत्यर्थः । सामानाधिकरण्येति । साध्यवद्भक्तिवृत्तिसामान्येत्यर्थः । ध-
र्म्यन्तरे-साध्यवद्भक्त्यन्तरमन्तर्भाव्य, तत्सम्भवात्-साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहोदयात् । इदमुपलक्षणम् । साध्यवत्त्वरूपसामान्यध-
र्मपुरस्कारेण तद्धर्मिणमन्तर्भाव्यापि तत्सम्भवो द्रष्टव्यः । तथाच त-
त्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वरूपविशेषाभावग्रहस्य प्रत्येकं साध्यसामानाधिक-
रण्यसामान्यग्रहाविरोधित्वे तादृशविशेषाभावकूटात्मकासाधारण्य-
ग्रहस्यापि तदविरोधित्वाच्च तस्य सामानाधिकरण्यसामान्यघटित-
व्याप्तिज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वमिति भावः । अन्यथा-यत्किञ्चिदधि-
करणान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनेऽपि दोषत्वे, सतोः-
समीचीनयोः साध्यसाधनयोः बहिर्धूमाद्योः, व्यतिरोक्तत्वं-हृदाद्य-
वृत्तित्वम् । दोषाय स्यादिति । तस्यापि हृदाद्यन्तर्भावेन सहचारग्रह-
विरोधित्वादिति भावः ।

संशयकतया विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य दोषत्वं श-
ङ्कितुः संशयकज्ञानस्यानुमितिं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेतम्,
अन्यथा शङ्काया अतितुच्छतापत्तेः, तादृशगूढाभिप्रायमवबुधैव च
'व्याप्तिग्रहक'मित्यादिना तादृशस्य दोषतां मणिकारो निराकार्थोदतो

न्यूनतामङ्गाय तादृशाभिप्रायमाशङ्क्य निराकुरुते अथाश्रमत्यादिना । निश्चयश्चेति दृष्टान्तार्थम् । विरोधिसामग्रीत्वेन-विरोधिज्ञानसाम-
ग्रीत्वेन, विरोधिर्नाति लिङ्गविपरीतेनान्वयः । आदिमस्य-संशयस्य,
सव्यभिचारस्य-साधारण्येनासाधारण्येन वा विशिष्टस्य, द्वितीयस्य-
साध्याभावनिश्चयस्य, प्रतिहेतोः-साध्याभावव्याप्यस्य, परामर्शः-प-
क्षे परामर्शः, तयोः-तादृशग्रहविषयव्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः, अत ए-
व-व्यभिचारस्य संशयकतया दोषत्वादेव, पक्षवृत्तित्वं विशेषणं य-
थाश्रुतमेव सम्यगिति शेषः । पक्षावृत्तेः पक्षे साध्यसंशयाप्रयोजक-
तया पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिलक्षणस्याप्युक्तरीत्या व्यभिचारस्य दू-
पकतापक्षे एवोपगमात्तदलक्ष्यत्वेन तत्राद्याप्यप्रसज्जकत्वात् इति
भावः । एवं च यदूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यव-
त्तानिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकता पक्षवृत्तित्वे सति तदू-
पत्वं तादृशलक्षणार्थः । साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य न निश्चयत्वं
प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति न सत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिः । वन्ध्यभावत्वा-
द्यवच्छिन्नवत्ताज्ञानस्यापि निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता न निश्चयत्वाव-
च्छिन्नं प्रति अतो न हृदो वह्निमान् वन्ध्यभावादित्यादावतिप्रसङ्ग इ-
त्यवधेयम् । नन्वेवं पक्षवृत्तित्वेन साध्यवृत्तित्वेन चाघटितस्य सा-
ध्याभाववृत्तित्वस्य व्याप्तिज्ञानविरोधितया हेत्वाभासस्याधिक्या-
पत्तिर्व्यभिचारानन्तर्भावादित्यत आह साध्याभावेति ।

असिद्धिरेवेति । व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यर्थः । तत्त्वदिसिद्धित्वात् ।
यद्यपि परामर्शविरोधित्वं साधारण्यस्यापि साध्याभाववृत्तात्तत्त्वा-
नघटितत्वात् अक्षतमेव, तथापि मेयत्वादिविशिष्टासिद्धावतिप्रसङ्ग-
भङ्गाय तादृशविरोध्यन्तराघटितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वान्नातिप्रसङ्गः ।

प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारादिति । निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्रसन्नतया
संशयानन्तरमसति विशेषदर्शने निश्चयत्वावच्छिन्नापत्तेरयोगादिति
भावः । तथैव च संशयसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वमसिद्धमिति
भावः । संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य दूषयति साधार-
णधर्मवत्ताज्ञानस्येति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । ननु तन्मात्रे सामग्रीत्वपर्या-
सिविरहेऽपि प्रतिबन्धकसामग्रीघटकत्वेन तस्य प्रतिबन्धकत्वमव्याह-
तेमेवेत्यत आह सामग्रीत्वेनेति । सामग्र्यन्तर्गततयेत्यर्थः । हेत्वाभा-
सत्वायोगादिति । तद्विषयस्येत्यादिः । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-

त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वमेव हेत्वाभासत्वम् प्रतिबन्धकसामग्रीघटकज्ञानविषयसाधारण्यादिश्च न तथा विशेष-दर्शनादिकालीने अप्रतिबन्धकीभूतज्ञानेपि तद्विषयकनिश्चयत्वसत्त्वादिति भावः । अन्यथा—यथाकथञ्चिद्वृत्तिं परिष्कृत्य प्रतिबन्धक-सामग्रीघटकज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वोपपादने, मेयत्वादिहेतौ सा-ध्यतदभावसहचरितमेयत्ववान् पक्ष इत्यादिज्ञानविषयस्य दोषता-या इष्टत्वात् । सर्वत्रेति । तथाच धूमादिहेतौ तस्यादोषत्वेन नेष्टा-पत्तिसम्भव इति भावः । आभासीभवेदिति । धूमादिहेतुकानुमिता-वपि तज्ज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । वि-रोधिज्ञानसामग्रीविधया यज् ज्ञानं प्रतिबन्धकं तत्राभासतामापाद्य विरोधिजिज्ञासासामग्रीविधया प्रतिबन्धकस्य विषये तामापादयति तथेति । प्रयोजकत्वं—जनकज्ञानविषयत्वम् ॥

(चि०) किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्त्वा नि-वृत्ते तावन्नेदमुद्भाष्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदु-द्भावेन वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम्, अ-साधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावेनात् । न च व्यतिरे-किप्रयोगे तदुपन्यासः, व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकि-ञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ॥

(दी०) एवं विशिष्टस्यानुद्भाष्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति । बाह्यपदार्शि-तदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वे-ऽपि तत्सम्भवात् । तदुद्भावेनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात्, विभाज-कसूत्रस्थानुक्तसमुच्चायकत्वकारेण तस्य समुचितत्वात् तदुदाहर-णस्याभासताप्रदर्शनार्थैव वा, आवश्यकश्च प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति ।

(१०) विपक्षव्यावृत्तत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाविरोधित्वेना-
नुद्भावनीयतायाः प्रागेव व्यवस्थापितत्वात् किञ्चेत्यादिग्रन्थस्य त-
त्परत्वं न घटते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न च पूर्वं अन्वयिनि दृष्टान्तास-
म्भवेन न्यूनताया आवश्यकतया न तदुद्भावनं निराकृतामिति न
पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति वारुणम् । एवमपि व्यतिरेकिणि व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वाप्रतिषेधकतया तदुद्भावननिराकरणपौनरुक्त्यस्य दुर्वारत्वादि-
त्यतः केवलसपक्षव्यावृत्त्युद्भावननिराकरणपरतया किञ्चेत्यादिमूल-
मवतारयति एवमिति । एवं-उक्तप्रकारेण, विशिष्टस्य-विपक्षव्या-
वृत्तत्वविशिष्टस्य । ननु साधनवैकल्यस्यापि घटादेः विशेषादर्शन-
दशायामिष विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यसाधनवत्त्वभ्रमादिना दृ-
ष्टान्तविधया उपन्यासः सम्भवत्येवेति तत्र न्यूनताविरहेणासाधा-
रण्योद्भावनसार्थक्यम्, न च तत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्योद्भावे-
नैव वादिनिवृत्तिसम्भवादसाधारण्यस्य दोषत्वमनावश्यकामिति
वाच्यम्, दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यवतः साधनवैकल्यस्यैवासाधार-
ण्यत्वादित्याशङ्कां निरस्यति वाद्युपदर्शितेति । यावन्निश्चितसाध्यव-
ति साधनवैकल्यमसाधारण्यमेवेति वाद्युपदर्शितत्वाभिधान एक-
देशे साधनवैकल्यस्य यावति साधनवैकल्यानतिरिक्ततया तस्यास-
धारण्यत्वनिषेधासङ्गतेस्तदुद्भावनपर्यन्तमसाधारण्योद्भावनत्वप्रति-
षेधः । सपक्षान्तरवृत्तित्वे पीति । हेतोरिति शेषः । तत्सम्भवात्-वाद्यु-
पदर्शितस्य दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यसम्भवात् । नन्वेवं दृष्टान्तस्य
साधनवैकल्यं हेत्वाभासवहिर्भूततया कापि नोद्भाव्येतेत्यत आह त-
दुद्भावनं त्विति । ननु 'प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर'मित्यादिनिग्रह-
स्थानविभाजकसूत्रेऽस्यागणनाद्य निग्रहस्थानतेत्यत आह वि-
भाजकेति । आभासताप्रदर्शनायैव तदुद्भावनमित्यनुपपन्नेनान्वयः ।
आभासता-बाधितसाधनवत्त्वार्थकता, सा चापार्थक्यरूपीनिग्रह-
स्थानमिति भावः । ननु यथा घट इत्यादि दृष्टान्तप्रयोगस्य समयबन्धा-
धीनत्वेनानियतत्वात् यत्र तद्वन्त्यमेवादाहरण प्रयुक्तं तत्रैवासाधारण्य-
मुद्भावनीयमित्यत आह आवश्यकश्चेति । तथाच तदप्रयोगे न्यून-
त्वमेवेति भावः ॥

इति गादाधर्यामसाधारणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । शब्दत्वं साध्यवत्तदभाववत्तश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वां पक्षे साध्यं तदभावश्च साध्यत्-अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्ति-त्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो दोषः । सत्प्रतिपक्षे ह्यौ हेतू तथा, अत्र त्वेक एवेति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकि-प्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूल-त्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्या-वृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्र-तिषेधान्धतया वा तदुद्भावनमपिलक्षणन्तु सर्वसपक्षव्या-वृत्तत्वम् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

इत्यसाधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) स्वप्ने सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यते इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसा-धकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकि-तया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन । एवञ्च पक्ष-धर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-त्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च

साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साध्य-
ति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्द-
त्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यम्—व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाव-
वच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति
वाच्यम् । तथात्वेऽपि तादृशसंशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदु-
भयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववस्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं
शक्यत्वात् । स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पा-
नीयपापाणादौ पृथिवीत्वतदभावमहचारेण तदुभयव्यापकता-
ग्रहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवी-
त्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्यातिसुलभत्वाच्च ।

नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्या-
पकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवंवि-
धभेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्गन्थकृ-
तैवाभिधानात् तदभावसाधकं तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेष-
सूचनार्थत्वाच्च ।

सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भा-
वस्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित् ।

सर्वसपक्षेति । सपक्षः—साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे मति साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः, इदञ्च साक्षादनुमितिवि-
रोधि, विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रह-
विरोधीति न साङ्कर्यशङ्कापि । साध्यमामानाधिकरण्यन्तु नासाधा-
रणम् । दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रम

(गा०) मूले ज्ञानमित्यस्य पक्ष इत्यादि । व्यतिरेकितयेत्यनन्तरं
वाक्यासत्त्वे अर्थादित्यस्यार्थपक्षविधयेत्यर्थो न संगच्छते अर्थाप-
त्तिव्यतिरेक्यनुमानोभयविधया साध्यकत्वस्यक्रमतेऽसम्भवादित्यत
अन्यथा तद्व्याचष्टे अर्थादिति । व्यतिरेकित्वे अर्थाधीनत्वान्वयभ्रमः

निराकर्तुं व्यत्यस्य योजयति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादिति । साधये-
दिति सम्भावनायां लिङ् । सिध्युपधानसंभावना च योग्यतार्थाना
इत्यर्थतः सा लभ्यत इत्याशयेन व्याचष्टे अर्थवशेति । उभयसाधक-
त्वम्-उभयसिद्धियोग्यत्वम् परस्परसिद्धिसामग्रीरूपपरस्परसिद्धिप्र-
तिबन्धकाभावातिरिक्तउभयसिद्धिसामग्रीसमवधानमिति यावत् ।
मूले ज्ञातमित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणमिति स्फुटयति उभयेति । मूले
अन्यथेति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातस्य
विरोधिसामग्यतिरिक्तप्रतिबन्धकासमवहितस्य हेतोर्विरोधिसामग्य-
भावातिरिक्तसाध्यतदभावासाद्धिसामग्यसमवहितत्वे । पक्षवृत्तित्वा-
नुपपत्तिरिति । पक्षवृत्तितया ज्ञातत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । 'इति साध्य-
तदभावोत्थापकतया असाधारणो दोष' इति मूलार्थं दीधितिकृत्
व्याचष्टे एवं चेत्यादिना । तत्र साध्यतदभावसाधनान्मुखत्वमुक्त-
त्तत्सिद्धिसामग्रीसमवहितत्वम् एतदेव च साध्यतदभावोत्थापकत्वा-
र्थः । साध्यतदभावव्यापकीभूताभाप्रतियोगित्वज्ञानयोर्मिलितयोस्त-
दुभयसिद्धिसामग्रित्वशङ्कानिराकरणाय साध्यतदभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वज्ञानात्तदुभयसाधनायोन्मुख इति संक्षेपाक्ति-
रूपक्षिता । विरोधेन-परस्परविरोधेन । नैकमपि साध्यतीति ।
असाधारण इति शेषः । एवं चासाधकत्वमेव हेतोर्दोषत्वमि-
त्यवधेयम् । संदेहे-सन्देहदशायाम् । व्यापकत्वेति । उभयव्याप-
कतया ग्राह्यस्य शब्दत्वाभावस्य योऽभावः शब्दत्वं तद्वद्वृ-
त्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्येत्यर्थः । सन्दिह्यमानत्वादिति । उक्तसंश-
येन विषयीकरणादित्यर्थः । आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वा-
दिति भावः । एतच्च व्याप्यधर्मिकव्यापकाभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव
व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमित्याभिमानेन । वस्तुनस्तु तादृशज्ञानव-
ह्यापकाभाववद्धर्मिकव्याप्यवत्ताज्ञानमपि प्रतिबन्धकम्-असमान-
प्रकारकत्वस्याविशेषादिति कथितसंशये शब्दवृत्तितया नित्यत्वा-
नित्यत्वसंशयाभावदशायां घटगगनादौ शब्दत्वाभावे प्रत्येकमुभय-
सहचारज्ञानात्तात्त्विकनिश्चये शब्दत्वाभावे उभयव्यापकतानिश्चये सति
तज्जन्यसंस्कारात् शब्दे साध्यसन्देहदशायामपि तादृशव्यापकता-
द्वयस्मरणेऽव्यापकत्वमानासम्भवेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
शब्दत्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं निश्चयं शक्यत्वादित्यर्थः । गगनघटा-

हो शब्दत्वाभावे नित्यत्वतदभावोभयसाहचर्यग्रहः शब्दत्वोपस्थितावेव सम्भवति शब्दत्वजातिप्रतीतौ व्यक्तिमानं नियतामिति शब्दे नित्यत्वतदभावसंशयजनकं धर्मिज्ञानमेकतरकोट्युपास्थितिश्च वर्तते अपि तु कारणान्तराभावादेव तत्र संशयविरहः, अतो यत्साध्यहेतुके हेत्वभावे साध्यतदभावयोः साहचर्यं गृह्यमाणे हेतुमतो धर्मिण उपस्थित्यनैयत्यं तत्र धर्मिज्ञानाभावादेव न हेतुमति साध्यतदभावसंशय इति तादृशस्थले हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्रहसौकर्यमाहाश्रयमिति । सहचारेण-सहचारग्रहेण । तादृशभावेति । पृथिवीत्वतदभावव्यापकताविशिष्टाभावेत्यर्थः । पृथिवीत्वादां साध्य इति । चन्दन पृथिवी सारभादित्यादावित्यर्थः । असाधारण्यस्य-असाधारण्यग्रहस्य ।

अयं-साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया गृह्यमाणो हेतुः । सत्प्रतिपक्ष एवेति । विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकार्यकत्वात् इति भावः । तथा च नासाधारण्यस्य स्वतन्त्रहेत्वाभासतेति भावः । ननु विरोधिव्याप्तिरेन्वयव्याप्तत्वं सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकमिति नात्र सत्प्रतिपक्षतयत आह व्याप्तेरिति । अन्वयनिरूपितत्वस्य-साध्यसाधनोभयनिरूपतन्वस्य, अव्यापकत्वेन-व्यतिरेकिना हेत्वन्तरेण यत्र सत्प्रतिपक्षता तत्स्थलसाधारण्याभावे न एवविधायित । यत्र हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षता यत्र च स्वेनैव स्वकार्यप्रतिरोधस्तत्र तदन्यहेत्वाभासतेत्यभिधान इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गः-यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स सत्प्रतिपक्षः यत्र च व्यतिरेकिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स हेत्वाभासान्तरमित्यादिप्रसङ्गः । तदभावसाधक इत्यादेः प्रकृते पृथगभिधानस्य इत्यादिः । अशक्तिविशेषाऽनिशयिता शक्तिः ।

उभयलक्षणाक्रान्ततयोभयान्तर्भावस्येति । यथा सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्रान्ततया सत्प्रतिपक्षता तथा सव्यभिचारलक्षणाक्रान्ततया तथात्वस्यापीत्यर्थः । अविरुद्धत्वादिति । तथा च तस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणाक्रान्ततया सव्यभिचारमध्येऽवश्यं विभजनीयतया साधारणानुपसंहारिभिन्नस्य शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादेरसाधारण्यत्वेन विभजनं युक्तमेवेति भावः । कश्चिदित्यस्वरसः । स चासाधारण्यसत्प्रतिपक्षपार्थक्यप्रयोजकदर्शितबीजमनादृत्य सत्प्रतिपक्षान्तर्भा-

वस्वीकारे व्याप्तिज्ञानविरोधित्वघटिततद्व्यावृत्तसाधारण्यसङ्गाहक-
सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यैव सम्भवेन प्रयासेन समूहालम्बनानु-
मितिर्विराधिताघटिततत्साधारणसव्यभिचारसामान्यलक्षणकरण-
स्य नियुक्तिकतया तस्य सव्यभिचारान्तर्भावसम्भवात् ।

सपक्षपदस्य निश्चयगर्भार्थकत्वे सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न स-
म्भवति व्याप्तेर्ज्ञानागर्भत्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे सपक्ष इति । पक्षवृ-
त्तित्वाविशेषितस्य हेतौ केवलसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायत इत्यादिरीत्या सव्यभिचा-
रसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वऽपि अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
विषयिताकत्वाभावेन न हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्व-
म् । अनुमितिर्विरोधिताशून्यपक्षधर्मताज्ञानकालोन्नाशानावृत्तिविष-
यिताकत्वरूपं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं सामान्यलक्षणे निवे-
श्य हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वसम्पादनसम्भवेऽपि तादृशप्र-
यासे गौरवमतोऽसाधारण्यशरीर पक्षवृत्तित्वमन्तर्भावयति पक्षवृ-
त्तित्वे सतीति । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृ-
त्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारेण सम्भवति पक्ष-
वृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मेविशपरिणयन्वितत्वात्, तादृश-
रीत्यादेरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्गाहपक्षः, तथापि प्रकृतपक्षताव-
च्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृ-
तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानिरूपिता या निरुक्ता-
साधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समू-
हालम्बनानुमितिर्विरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्ता-
साधारण्यसाधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवात् ।

ननु साध्यवद्यावृत्तत्वं यदि तद्वदवृत्तित्वं तदा शब्दो नित्यः श्रो-
त्रग्राह्यत्व सति गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्य गुणत्वादेः केवलानति-
रिक्ततया नित्यत्ववदवृत्तित्वं नोपपद्यते इत्यव्याप्तिः, एवं साध्यवदवृ-
त्तित्वं सामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया व्याप्तिग्रहविरोधेव इति न
सत्प्रतिपक्षोत्थापकमतो व्याचष्टे साध्यव्यापकेति । विरोधरूपोपा-
धेः साध्याभावव्याप्यतारूपत्वे सोऽपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वमिति सङ्कर इत्याशङ्कां निराकरोति साध्यासामानाधिकरण्या-
दीति । हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादीत्यर्थः । आदिना साध्यनि-

ग्रहेत्वसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । नन्वेवं विरोधस्य विरोध्यविषय-
त्वेनानुमित्यविरोधितया न दोषता स्यादित्यत आहान्वयव्याप्तीति ।
साध्यहेतुसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षवृत्तत्वप्रवेशा-
निवेशाभ्यामाप भेदसम्भवात् शङ्कापीत्युक्तम् । शब्दाऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादौ वास्तवसाध्यवद्यावृत्तत्वाभावेनाव्याप्तिशङ्कामल-
क्ष्यतया परिहरति साध्यसामानाधिकरणं त्विति ।

ननु दर्शितस्थलेऽपि दशावशेषेऽसाधारण्यज्ञाननानुमित्यनुत्पा-
दाद्धेतोर्दुष्टताया आवश्यकत्वे कथमलक्ष्यत्वमित्यत आह दशाविशे-
ष इति । तद्धमः—असाधारण्यभ्रमः, पुरुषदोष एव न तु तत्र हेता-
र्दुष्टेत्यर्थः । प्रतिबन्दिमूचनाय दृष्टान्तमाह व्याप्य इवति ॥

(दो०) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन
हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधाऽसाधारण्यस्य दू-
षकताबीजम् तथाहि—वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्तितव्यम् तत्र
चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभा-
वः सम्भवति, अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरो-
धध्रौव्यं साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैक-
तरनिरूपितमपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात्, विरोधि-
परामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतो-
र्यावाद्रिपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्त्वतियोगित्वविशेषितं वा हेत्व-
भावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति । योजयन्ति च
ग्रन्थमित्थम् शब्दत्वं यदि साध्यतदभावनञ्चावृत्तत्वेन तदुभय-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत्
स्यादिति यावत्, तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोग-
त्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साध्येत् तदुभयसद्वचरितं भवेत्, व्याप-
काभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्षधर्म-
ताया व्याप्तेर्वानुपपत्तिः । न च तथाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृ-
त्तित्वं बाधितम् अतः साध्यतदभावोत्थापकतया तदुभयसिद्ध्य-

नुकूलविरोधि व्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया
असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरो-
धिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधि-
व्याप्तिद्वयहेतुममुत्सत्त्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र-
हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मि-
न् हेतोर् तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति नवीना इति । सामग्रीद्वय-
विरोधेनेति । हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहकसामग्नयोः पर-
स्परजन्यफलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ग्रहविरोधां-ग्रहानुत्पादः, असा-
धारणस्य-हेतोःदूषकतायां बीज-अनुमत्यनुत्पादकतायां बीजम् । व्याप-
कतयोर्विरोधे पच परस्परग्राहकसामग्नयोः परस्परग्रहप्रतिबन्धकत्वं
सम्भवतीति विरोधमेवोपपादयति तथाहोति । काचिदधिकरणे वर्ति-
तव्यमिति । वृत्तेरधिकरणनिरूपितत्वनियमादिति भावः । तत्र च-तद्-
धिकरणं च, साध्यतदभावयोरन्यतरणं भावतव्यं-स्थानव्यम्, प्राति-
योग्यभावयोरैकासत्त्वे अपरसत्त्वानियमादिति भावः । तत्र-आधिकरणे,
न हेत्वभावः सम्भवति प्रतियोगिवृत्त्या विरोधादिति भावः । अतो-
हेत्वभावस्य तत्रासत्त्वात्, अन्यतराव्यापकत्वं-साध्याव्यापकत्वसाध्या-
भावाव्यापकत्वयोरन्यतरवत्त्वम्, तस्य-हेत्वभावस्य, तयोर्मध्ये हेत्वधि-
करणे यस्य स्थितिस्तद्व्यापकतायास्तदभावेऽसम्भवादिति भावः ।
एवंविधविरोधघ्नौघ्ये-एवंरीत्या नित्यत्वतदभावव्यापकतयोः श-
ब्दत्वाभावादावैकसत्त्वेऽपरासत्त्वनियमे । सहचारज्ञानमिति । व्यापक-
ताग्रहकारणीभूतं गगनघटादौ सामानाधिकरण्यज्ञानम् । विरोधिग्रह-
सामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वम् दृष्टान्तेन दृढयति विरोधीति । साध्य-
तदभावो न ग्राह्यतीति अनुपगमनान्वयः । अवृत्तिवारणाय वृत्तिम-
त्त्वविशेषितमिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वम्, नतु हेत्वभावत्वरूपेण सहचारज्ञानमेव तेन रूपेण
व्यापकताग्राहकतया व्यापकतान्तरग्रहविरोधीति तद्विषयस्यैव दाप-
त्वमुच्यतामित्याशयेनाह वृत्तिमदिति । उभयव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वज्ञानविषयत्वं भ्रममादायाभयासहचरतसाधारणमिति नाभ-

यसाहचर्यरूपतया व्याख्यायोभयसाधकत्वापादकमतो व्याचष्टे ज्ञातं
ज्ञानयोग्यमिति । उभयसाधकत्वे उभयसाहचर्यरूपे व्यतिरेक्यनु-
मानत्वमप्रयोजकमिति व्यतिरेकितयेत्यन्यथा व्याचष्टे व्यतिरेकित-
येति । तादृशेति । साध्यतद्भावव्यापकीभूनेत्यर्थः । यद्यपि तादृश-
व्यतिरेकप्रतियोगित्ववत् स्यात्तदा उभयसहचरितं स्यादित्यत एव
तादृशप्रतियोगिताया उभयसाहचर्यप्रयोजकत्वं लभ्यते, तथापि
आपत्तिमूलभूतव्याप्तिदाह्यप्रदर्शनाय व्यतिरेकितयेति पुनर्मुलेऽभि-
हितमित्यवधेयम् ।

भ्रमेणोभयसाधकत्वस्येष्टत्वादुभयं साधयेदित्यस्यार्थमाह उभय-
सहचरितं भवेदिति । यद्यपि वृत्तिमत्त्वविशेषितैककोटिव्याप-
काभावप्रतियोगित्वस्य वस्तुगत्याऽपरकोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
विरुद्धत्वेऽपि विरोधाप्रतिसन्धानदर्शनां नैकग्राहकसामग्र्या अपर-
ग्रहविरोधतेति दर्शिततर्कावतारणैव विरोधिप्रतिसन्धानमसाधार-
ण्यदर्शयामाहोकार्यमुत्तद्दूषयिष्यति दर्शितरीत्या तदवधारणे चेत्या-
दिना, तथा च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्देहे शब्दत्वतदुभयसाह-
चर्यमपि सन्दिग्धमेवेतीष्टापात्तिदर्शनां नोक्ततर्कावतारसम्भवः ।
तदुभयैकाधिकरणवृत्तिवत्त्वस्य चाप्रसिद्ध्या नापात्तिसम्भव-अप्रसि-
द्धस्य व्याप्त्यवधारणासम्भवात् । एवमुभयव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वमवृत्तौ प्रसिद्धं तत्र नोभयसाहचर्यमिति विरोधे एवापाद्यापा-
दकयोः कथमापत्तिः । वृत्तिमत्त्वे सत्युभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वं चाप्रसिद्धम् । वृत्तिमत्त्वे सति तत्तत्कोटिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वेन प्रत्येकं तत्तत्कोट्यभावसाहचर्यापत्तौ चेष्टापात्तिशंकाया अनिवृ-
त्तिरिति महदसमञ्जसम् । तथापि जलत्वादौ वृत्तिमत्त्वे सति घटत्व-
पटत्वाद्युभयव्यापकाभावप्रतियोगित्वतदुभयाभावद्वयसहचारमवधा-
र्य सामान्यतः आपाद्यापादकयोर्यत् वृत्तिमत्त्वे सति यदुभयव्यापका-
भावप्रतियोगि तत्प्रत्येकं तदुभयाभावद्वयैकाधिकरणवृत्तीति व्याप्ति-
रव्यार्थने ततश्च शब्दत्वादौ वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतद्भावव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वानामाहार्यज्ञानान्नित्यत्वतद्भावद्वयैकाधिकरणवृत्ति स्या-
द्विदमित्यप्रसिद्धविशेषापात्तिः सुलभैव । सामान्यव्याप्त्यधीनविशेषा-
नुमिताविव तदधीनविशेषापात्तावापि विशेषप्रसिद्धेरनङ्गत्वात् । न च
उक्तापाद्याप्रसिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपाद्यव्यतिरेकानिश्चयास-

म्भवेन नापत्यवतारसम्भव इति वाच्यम्। विशिष्टविषयकापत्तौ विशेषे-
ष्ये विशेषणाभावनिश्रयस्यापि विशिष्टशङ्कानिवर्त्तकत्वेन हेतुत्वाद्-
धिकरणं नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयवृत्तानिश्रयादेव तादृशापत्तिस्-
म्भवात्। मूले व्यतिरेकितयेति यद्वाप्तेर्दार्ढ्यं दर्शितं तदेव स्फुटी-
रोत व्यापकाभाववतीति। प्रतियोगिनाऽभावाभावत्वात् प्रकृतत्वं वा-
ध्यम्। अन्यथेत्यस्य विवरणं अतथाभाव इति। शब्दत्वस्य एका-
धिकरण उभयाभावे तस्यावृत्तित्वे वेत्यर्थः। उभयर्थेव उक्तापाद्या-
सत्त्वविघटनादवृत्तित्वपक्ष एव शब्दरूपपक्षधर्मताया अनुपपत्तिर्न
तु शब्दत्वाधिकरणे तदुभयाभावसत्त्वपक्षे, तथासति तदुभयाभाव-
स्य विपर्ययेण तदुभयरूपतया शब्दत्वाभावे तदुभयव्यापकताया
एवानुपपत्तिर्गति मूलन्यूनताभङ्गाय पूरयति व्याप्तेर्वेति। इष्टापत्तिशं-
काविरहेण स्फुटयति न च तथाभाव इति। तथा चेष्टापत्तिशङ्कावि-
रहेण शब्दत्वे नित्यत्वानित्यत्वोभयाभाववदधिकरणत्वेन मिलितापा-
दकानां वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानामा-
भावं साधनीयं नित्यत्वतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वयोर्द्वयोर-
भावः पक्षधर्मताबलात् शब्दत्वे सिद्ध्यति। अयमेव च विरोधग्रह-
इति भावः।

ननु वृत्तिमत्त्वाभावमादायैव न कथम्पर्यसानमित्येत आह न
वा पक्षवृत्तित्वं बाधितमिति। तथा च वृत्तिमत्त्वानिश्रयान्न तथा पर्य-
वसानमिति भावः। एतन्मते साध्यतदभावोत्थापकतयेत्यस्य सा-
ध्यतदभावसिद्धिसामग्रीसमवाहिततयेत्यर्थो न सम्भवति व्याप्ति-
ग्रहाभावेन तादृशसामग्न्यसम्भवादतोऽन्यथा व्याचष्टे साध्यतदभा-
वेति। दोष इत्यस्य व्याख्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इति। व्याप्तिग्रह-
विरोधिधर्मवानित्यर्थः।

एतन्मतेऽसाधारणे सत्प्रतिपक्षाविशेषशङ्कानवतारात् आश-
ङ्कान्तरेण सत्प्रातपक्ष इत्यादि मूलमवतारयात नन्विति। विरोधि-
व्याप्तिद्वयं-साध्यतदभावानुरूपितव्याप्तिद्वयम्, न गृह्यते-प्राहकसाम-
ग्रीद्वयविरोधेन एकदा न गृह्यते। सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति। परस्पर-
सामग्रीविराधेन विरोधिकोऽर्थानुमितिप्रतिबन्धोच्छेद इत्यर्थः।
गृहीतेति। हेतुधर्मिकतदभावव्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः॥

(दी०) अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थम्, दूषकतायामनुयोगात् व्यभिचाराग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् । वृत्तिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चामाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञान-विरोधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य त-च्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः । उप-दर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्ध-कम्, अत एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भ-वति व्याप्तिशीरिति । एतेन तादृशमहचारज्ञानं तुल्यषलविरोधि-व्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यषलतैव ना-स्तीति परास्तम् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनैवोपयोगि-त्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवसानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसाम-ग्रीत्वेन, बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहे-तोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं पल्लवितेन ॥
इत्यसाधारणदीधितिः ॥

(गा०) दूषकतायामनुयोगादिति । यत्किञ्चिदधिकरणे साध्यहे-तुसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि व्यापकताग्राहकत्वेन तादृशरीत्या दो-षत्वेऽधिकरणे यावत्त्वस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्सपक्षा-दौ हेतोर्ग्रहे तादृशव्याभिचाराग्रहेण प्रतिबन्धाद्धेत्वभावे साध्यादि-व्यापकताग्रहो न सम्भवतीति यावत्सपक्षादौ हेत्वभावग्रहो व्याभ-चाराग्रहविरोधितया हेत्वभावे साध्यादिव्यापकताग्राहक इति कथं यावत्त्वानुपयोग इत्यत आह व्यभिचाराग्रहेति । सपक्षादौ हेत्वभाव-ग्रहस्य व्यभिचाराग्रहमात्रसंपादकतया व्यापकताग्रहेऽन्यथासिद्ध-त्वादित्यर्थः । तथा च यावत्त्वघटितासाधारण्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-कज्ञानाजनकतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमपीति न तादृशसा-धारण्यस्य दोषतासंभवः सहचारज्ञानविधया व्यापकताग्राहकज्ञा-नविषयस्य यत्किञ्चित्सपक्षविप्रक्षयोर्हेत्वभावस्य दोषत्वं वद्विमान् धूमादित्यादौ अयःपिण्डजलहृग्दिनिष्ठभूमाभावादेरसाधारण्यता-

प्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिमत्त्वे सति यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य हेतुं ज्ञानं वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वे सति यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्य हेत्वभावे ज्ञानं वा तादृशेण व्यापकताग्रहाजनकमपि व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमास्थीयते साधारण्यज्ञानदशायां व्यापकताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह वृत्तिमत्त्वादिति । विरोधविषयकत्वाभावादिति । तादृशसाधारण्यज्ञानकाल व्याप्तिग्रहानुत्पाद एव नानुभाविकः विरोधविषयकज्ञानकाल एव ज्ञानानुत्पादस्यानुभाविकत्वादिति भावः । उपदर्शितविरोधस्य—एककोट्यव्यापकत्वे तदभावरूपापरकोट्यव्यापकतानुपपात्तिरूपस्य (साध्याभावव्यापकप्रतियोगिकविरोधस्य) तच्छरीरे—ऽसाधारण्यघटकहेत्वभावांनष्टयावत्सपक्षवृत्तित्वादेः, अनन्तर्भावात्—असत्त्वात्, तथा च व्याप्त्यसाधारण्योर्मिथोविरोधिरूपत्वाभावात् इति पर्यवसितार्थः । ननु असाधारण्यन समं व्याप्तेरविरोधेऽपि वृत्तिमदभावनिष्ठयोर्भावाभावव्यापकतयोर्मिथो विरोधात्तयोरेकदा निश्चयोऽनुभवविरुद्धः, एवं चासाधारण्यग्रहदशायां यदि व्यापकताग्रहः स्यात्तदाऽविशेषेण व्यापकताद्वयग्रह एव स्यादित्यगत्याऽसाधारण्यग्रहस्य व्यापकताग्रहविरोधित्वमास्थेयमित्यत आह व्यापकतयोरपीति । न स्वतो विरोध इति । न विरोधाग्रहदशायां भावाभावयोरिव युगपत्तन्निश्चयविषयत्वमित्यर्थः । ननु कुरीत्या विरोधावधारणदशायां युगपत्तन्निश्चयवारणापैव तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमित्यत आह दर्शितरीत्येति । अवश्यम्—अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकम्, व्यभिचारज्ञान हेत्वभावाभावरूपहेतुमति नित्यत्वतदभावसंशयात्मकसाधारण्यज्ञानम्, प्रतिबन्धकं—हेत्वभावे नित्यत्वतदभावव्यापकताज्ञानानुत्पादनिर्वाहकं, तस्यापि तत्र नियमेन कल्पनसंभवास्य च तदनुरोधनास्यसाधारण्यज्ञानस्य न प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति भावः । अत एव—तादृशस्थलसाधारण्यधीमात्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धादेव । भवति व्याप्तिथोरिति । साधारण्यज्ञाने तर्कस्योत्पन्नकत्वादिति भावः । असाधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धत्वं तत्र तर्कस्याकिञ्चत्करतया व्याप्तिग्रहासंभवादुपपत्तिः । एतेन—कृतप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेन, तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन—विरोधिव्याप्तिग्रहासाधारण्यतत्त्वकारणसमुदायत्वेन न त्वसाधारण्यज्ञानत्वमात्रेण, तर्कावतारे तु—एकदि-

श्येव तर्कावतारे तु, तुल्यबलतैव-सकलकारणसंभेलनमेव । नास्ती-
ति । विरोधिव्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य अनुकूलतर्कभावसहितस्य
प्रतिबन्धकतया तदभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः । अतो
न तत्र व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरिति शेषः । उपयोगित्वात्-उक्तस्थले
व्याप्तिग्रहेऽपेक्षणीयनोपपत्तेः, तथाच कल्पनीयातिरिक्तप्रतिबन्धकता-
यां तदभावनिवेशनस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः ।

केचित्तु तुल्यबलविरोधव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेनेति । स्वसमान-
कालीनप्रकृतव्याप्तिग्राहकसामग्री यावत्कारणघटिता तावत्कारण-
घटिता या विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्री तत्त्वेनेत्यर्थः । तुल्यबलतैव
विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्या नास्ति तद्याप्तिग्राहकतर्कसत्त्वेन न्यून-
त्वादिति भावः । तर्कस्येति । तथाच तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावा-
त्तत्सत्त्वासत्त्वे न न्यूननाधिकबलभावमावहत इति भाव इति व्याचक्रुः ।

हेत्वाभासत्वायोगाच्चन्ति । प्रागुपदर्शितानिप्रसङ्गादिति भावः ।
नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरित्यत आह सत्प्रतिप-
क्षे चेति । विरोधीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । नन्वेवमुभयव्याप्यव-
त्तानिश्चयदशायामेकसाध्यस्य बाधायतारपि साध्यान्तरस्याननु-
मानप्रसङ्ग इत्यत आह बाधायतारे त्विति । अव्याप्यत्वादीत्यादिना
अपक्षधर्मत्वपरिग्रहः । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानविशेषण-
तापक्षविशेष्यताविशेषणधर्मिविशेषणतया बोध्यम्, तथाच प्रतिहेतु-
परामर्शे व्याप्याद्यंशेऽप्रामाण्यज्ञानमिति पर्यवसितार्थः । (पक्षे तत्-
साध्याभावनश्चये पक्षविशेषणतापक्षहेत्वंशे तत्साध्यव्याप्तिप्रकार-
कपरामर्शीयहेतुविषयतायाः साध्याभाववत्पक्षविषयतानिरूपित-
त्वग्रहेण ततस्तत्साध्यव्याप्यभाववाग्निप्रवृत्तत्वश्चावृत्तिनिष्ठत्वाद्य-
न्यतरत्वं तद्विषयतायामनुमातुं शक्यत इति बाधनिश्चयस्य प-
रामर्शेऽप्रामाण्यग्राहकता बोध्या) ।

एतन्नाव्याप्यत्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानसत्त्वे-
नाकिञ्चित्करता व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिबन्धाद्दुर्ध्रष्टत्वा चेत्यमङ्ग-
तिरिति परास्तम् । अप्रामाण्यज्ञाने व्याप्यत्वदेर्धमिनावच्छेदकानव-
च्छिन्न एव हेतौ भानात्तस्य व्याप्यादिनिश्चयाप्रतिबन्धकतया वि-
रोधिनश्चयोत्तजकीभूततत्समवधाने प्रकृतसाध्यानुमितिसंभवात् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गदाधर्याम् असाधारणप्रकरणम् ।

अथामुमानगादाधर्मा-
अनुपसंहारिप्रकरणम् ।

(चि०) अनुपसंहार्यो नामत्सपक्षविपक्षः, सिद्ध्यासिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्देतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्भामित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा संशयाद्देतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् । सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थक्यं वा, साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्देतुत्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्व्वमाभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । सद्देतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यम् । नापीति । केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तम् । व्यतिरेकिसाध्यकसद्देतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि । पक्षत्वं साधकबाधकमानशून्यत्वम् । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बाधकमानाप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम् । नि-

श्रितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधार-
ण्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अव्यापकत्वादिति ।
सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः ॥

(गा०) सर्वमभिधेयं घटत्वादित्यादेः केवलान्वयिसाध्यकस्यापि न
निर्दोषत्वरूपं सद्धेतुत्वम् सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादेर्व्यतिरेकसाध्य-
कस्यापि न साधारणत्वमतो हेतुविशेषपरतया सद्धेतुत्वात् सा-
धारणत्वादिति मूलं सङ्गमयति सद्धेतुत्वमिति । न्यूनताभङ्गाय
व्यतिरेकिसाधनस्य लक्ष्यतां स्वयं निराकराति व्यतिरेकिणस्त्विति ।
भागासिद्धत्वं सर्वपक्षकस्य सर्वस्यैव । व्यतिरेकिणः साधारणत्व-
विरुद्धत्वे यथासम्भवं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वात् गगनत्वादित्यादेर्बो-
ध्ये । केवलान्वयिसाध्यकवारणायैति । तस्य सद्धेतुत्वेनालक्ष्यतायाः
प्रागभिहितत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकैति । पर्वतो वह्निमान्
धूमादित्यादीत्यर्थः । सद्धेतुत्वं प्रकृतदोषरहितत्वम्, तेन पर्वतो धूम-
वान् वह्नेरित्यादेर्वारणीयत्वेपि न न्यूनता ।

पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदा केवलान्वयिनि साध्ये
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयमादाय पक्षतासंपादनसम्भवेपि स-
त्यन्तवैयर्थ्यं दुर्वारमेव-केवलान्वयिसाध्यकेपि संशयदशायामनुप-
संहारित्वस्य इष्टत्वेन तद्व्यावर्तकविशेषणदानानौचित्यात्, अत एव
सिद्धान्तलक्षणे सन्देहात्मकपक्षताघटिने तादृशविशेषणं परित्यक्त-
मेवेति पक्षत्वमन्यथा व्याचष्टे पक्षत्वमिति । साधकबाधकमान-
शून्यत्वं-साध्यनिश्चयबाधानिश्चयाभाववत्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरे-
किवारणाय बाधाभावनिवेशः । ईदृशी च पक्षता सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ यदा कञ्चिदपि न संशयो नापि निश्चयस्तदाऽक्ष-
तैवेति तदानीं तत्रानुपसंहारित्वस्य सिद्धान्तिनोप्यनिष्टस्य वारणाय
सत्यन्तदलस्यैव सार्थक्यमिति भावः । (केवलान्वयिसाध्यकं साध्य-
सन्देहदशायामप्यलक्ष्यत्वमिदानीमभिप्रेतमिति भावः) । नन्वेवमपि
सत्यन्तदलवैयर्थ्यं दुर्वारमेव केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्धा
बाधनिश्चयघटितपक्षत्वाप्रासिद्ध्या विशेषदलस्यैवासत्त्वादित्यत आ-
ह केवलान्वयिसाध्यकेपीति । बाधकमानप्रसिद्धिरुक्तवेति । पक्षनि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाध इत्यत्रेति शेषः । बाधकमान-

पदस्य साध्यवत्त्वज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधिनिश्चयपरत्वादिति भावः ।

ननु अत्रापि लक्षणे पूर्वलक्षणोक्तलक्ष्याप्रसिद्धिर्जागर्ति सर्वम-
नित्यं प्रमेयत्वादिभ्यां साधारण्यादिभंकरेण लक्ष्यत्वासंभवादिति
कथमेतदलक्षणावतार इत्यत आह निश्चितेति । निश्चितसाध्याभाव-
वच्च तन्मात्रं चेति ब्रून्नु, तथाच निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वं सा-
धारणत्वं निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वं विरुद्धत्वमिति यथा-
संख्यनान्वयः । इतीति, हृदयमित्याग्रिमेणान्वयः । एवं च सर्वमनि-
त्यं प्रमेयत्वात् गगतत्वादित्यादिकमेव पक्षतादशायामसंकीर्णोदाह-
रणमिति भावः । ननु साधारण्यशरीरे पक्षान्तिरिक्तत्वविशेषणस्य वै-
यर्थ्येन प्राक् निराकृतत्वात् निश्चयघाटनसाधारण्याद्यामप्रायेण ल-
क्षणान्तरं न सङ्गच्छते निश्चयांशवैयर्थ्यस्याप्यतिस्फुटत्वादित्यतो
दोषान्तरज्ञानशून्यकाले दोषान्तरवतोपि हेतोरनुपसंहारस्तथैवानुभि-
त्यनुत्पादकत्वमिति लक्ष्यत्वमित्याशयैव तल्लक्षणमित्याह सा-
धारण्यादीति । आदिता विरोधभागासिद्धिपरिग्रहः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादेः सङ्केतुतयाऽलक्ष्यत्वस्य प्रागभिहितत्वात् तत्रा-
व्याप्त्यभिधानं सङ्गमयति सङ्गतुत्वं चेति । व्याप्तनिश्चयदशायाम-
वेति । तथाच सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यव्याप्ति-
रेव तत्र सत्यन्तविरहादिति भावः ॥

(चि०) अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलप्र-
तीतसहचारोऽनुपसंहार्यः, यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः
कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानु-
मानवच्च सङ्केतुरवेति चेन्न ।

तत्रैव सद्धतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षाति-
रिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च, दूषक-
तायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च दूषकतानैकान्तिक-
त्वेन न प्रत्येकमिति त्वात्तम् । अर्थगत्या व्यर्थविशेष-
णत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केव-
लान्वयिसाध्ये अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभा-
वादिति ।

(दी०) अथेत्यादि । पक्षातिरिक्ते न प्रतीतो निश्चितो व्या-
प्तिग्रहानुकूलोऽव्ययैव व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा ।
सद्धेतुरेवेति । तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमा-
त्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वय-
माह तत्रैवेत्यादि । अभाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दो-
ऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ
च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्मावृत्तिजातिम-
त्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतायामिति । स-
हचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति । अर्थ-
गत्येति । अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रति-
न्धकत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः ।

केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् , अर्थेति, अनैकान्तिक-
शब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य
व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वमतिप्रतिवर्त्ता ? आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्र-
सिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति
पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा ?
आद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये
सर्वस्येति ।

(भा०) पक्षातिरिक्तत्वादि यथाश्रुतमूलेऽप्रतीतपदस्य पक्षातिरि-
क्तपदव्यवहिततया पक्षातिरिक्ते सहचाराप्रत्ययो न लभ्यते, एवं व्या-
प्तिग्रहानुकूलपदसहचारपदयारव्यवधानविरहेण व्याप्तिग्रहानुकूलस-
हचारात्वावच्छेदनाप्रतात्त्विकान्वयालाभ इति विपर्ययेण योजायत्वा
व्याचष्टे पक्षातिरिक्त इत्यादि । सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामपि हेतो
साध्यसहचारस्य संशयरूपप्रतीतिसम्भवात् प्रतीतपदं निश्चिता-

र्थकतया व्याचष्टे न प्रतीत इति । व्याप्तिग्रहानुकूलत्वेनानुगमनीयं सहचारद्वयं विशिष्य दर्शयति अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति । सहचारस्य साध्यसाधनसहचारत्वेन निवेशे व्यतिरेकिणि साध्याभावहेत्वभावसहचारत्वेन निवेशेऽन्वयिन्यतिव्याप्तिः, सहचारत्वेनोभयोरनुगमे उदासीनपदार्थसहचारग्रहदशायां अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति तद्वारणमुक्तरूपेणानुगमफलं बोध्यम् । यस्येत्यस्य व्याप्तिग्रहेणान्वयः । षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च तद्धेतुकानुमित्यनुकूलत्वम्, तथाच तद्धेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयाभावस्तस्यानुपसंहारित्वमिति लक्षणं पर्यवसितम् । यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथंचिदिति ग्रन्थोऽसर्वपक्षकपर एव सर्वपक्षकपरत्वं तत्रैव सङ्गतावतिव्याप्तिरित्यग्रिमग्रन्थासंगतेः पक्षे सहचारप्रत्ययेऽपि पक्षातिरिक्तेप्रतीतसहचारकत्वेनानिव्याप्तिः पक्षातिरिक्तप्रसिद्धावेसंगतेः, एवं सर्वस्य पक्षत्वं पक्षे व्याप्तिग्रह इति विशेषाभिधानमप्यसंगतं स्यात्, एवं च तत्र पक्षातिरिक्तत्वपदमहिम्ना लक्षणगमनात् सद्धेतुरेवेत्यभिधानमसंगतमित्यतः पक्षातिरिक्तत्वांशस्य लक्षणाग्रदकत्वाभिप्रायेण तत् संगमयति तथाचेति । विशेषकं-सहचारग्रहस्थलव्यावर्तकम् । नन्वेवमाग्रिमदुपणद्वयदानविरोध इत्यतोऽभिप्रायानवबोधमूलकत्वेन तत् संगमयति विशेषकत्वेति । दुपणद्वयमप्रसिद्धेरित्यन्तम् । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ प्रसिद्धासाधारणे गगनादौ व्यतिरेकसहचारस्थैव प्रतीतत्वादयं गौरवत्वादित्यादिविरुद्धे च घटादौ व्यतिरेकसहचारनिश्चयसंभवात्ताविव्याप्तिसंगतिरतोऽसाधारणविरुद्धयोरिति मूलं तद्विशेषपरतया व्याचष्टेऽसाधारण इति । वक्ष्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकहेतोर्विपक्षाप्रसिद्धा जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्वादित्यादौ बाधावतारदशायां विपक्षप्रसिद्धावपि तद्व्यावृत्तत्वाभावात् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं न संभवतीति असाधारण इत्यस्यार्थमाह सपक्षव्यावृत्त इति । शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ पक्षोऽन्वयसहचारस्य सत्त्वे दशाविशेषे निश्चयसंभवादाह पक्षतादशायामिति । अतिव्याप्तिरित्यग्रिमेण संबध्यते । यत्र सहचार एव नास्ति तादृशमुदाहरति जलमिति । निःस्नेहत्वं-स्नेहवदन्यत्वम्, अत्र च सर्वदैवातिव्याप्तिः पक्षतादशायामित्यस्य न सम्बन्ध इत्याविष्कर्तुमित्यादाविति मध्येप्युक्तम् । अस्य च विरुद्धत्वमपि बाधानवतार-

दशार्था नङ्गहासंभवादसाधारणतयोपपादनमधिकृद्धम् । जलं वेति ।
प्रथमेऽस्मिद्संकीर्णो द्वितीये च बाधसंकीर्णो विरोध इति भेदः ।
घटाद्व्युत्पत्तिकाले गुणरूपहेत्वभावसंस्वेपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधि-
करण्यावाच्छेदे तस्मिन् साध्याभावसहचारो न सम्भवति, स एव च
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुकूलः—प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यावच्छिन्नाया एव
व्यापकताया अव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
व्याप्तौ निवेशनीयत्वात् प्रथमेऽतिव्याप्तिसंगतिः, प्रतियोगिवैयर्थ्याधि-
करणानवच्छिन्नाप यदभावे साध्याभावसहचारो न सम्भवति तत्राति-
व्याप्तिरतिस्फुटतया तादृशमाप हेतुमाह गुणकर्मवृत्तीति । समवाये-
नावाप्तत्वं हेतुतायाश्च लाभाय जातीति । अतिव्याप्तिरिति । य-
द्यापि प्रथमेऽस्मासाधारणमिदं स्थलत्रये व्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्र-
सिद्ध्या नातिव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रकृतसाध्यादिसहचारस्य प्रमे-
यत्वेन केवलसहचारत्वादिना वा निश्चयदशायामनुपसंहारिण्यव्या-
प्तिवारणाय व्याप्तिग्रहानुकूलो यः सहचारनिश्चयः पुरुषनिष्ठस्तदभा-
व एव विवक्षणीयः, तथा चोक्तस्थलेष्वपि कदाचित् कस्यचिद्व्यती-
यसहचारे साध्यादिसहचारत्वभ्रमेण व्याप्तिभ्रमोत्पत्त्या प्रसिद्धता-
दृशभ्रमरूपसहचारनिश्चयाभावभादायातिव्याप्तिरसम्भवान्नासंगतिः ।
पक्षातिरिक्तत्वाविशेषणस्य दूषकतायामनुपयुक्तत्वेपि तस्य विशेषण-
त्वानभ्युपगमे न दोष इति प्रत्ययांशघटितस्य दोषत्वासंभवपरतया
दूषकतायामित्यादिमूलं व्याचष्टे दूषकतेति । न तु तत्प्रत्ययांशस्य
प्रत्ययांशघटितस्य सहचारप्रत्ययाभावस्येति यावत् । हानं विरोधी-
ति अनुपगोणान्वयः । ग्राह्याभावाद्यविषयत्वादिति भावः । प्रत्यय-
शपरित्यागे च विरोध एव पर्यवसानमित्याशयः ।

अनुपसंहारित्वज्ञानस्याविरोधित्वेपि अनैकान्तिकत्वरूपसामान्य-
धर्मस्य विरोधीविषयत्वेन दोषतयाऽनुपसंहारिणो दुष्टत्वमव्या-
हृतमित्याशङ्कते मूले न चेति । दीधितावनैकान्तिकशब्दार्थेति । अ-
नैकान्तिकत्वं व्याप्तिग्रहविरोधिधर्मवत्त्वं साधारणादेः साधारण्यादि-
धर्ममादायैव उपपादनीयम् अनुगततादृशधर्मान्तरासम्भवात्, तथा
च साधारण्यादिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यनुपसंहा-
रित्वे दूषकताविरोधिप्रत्ययांशनिर्देशानिवन्धनद्वारेण दुर्वार एवेति
भावः ।

मिश्रमतमाह केचित्त्विति । असाधकतासाधकतायामनुपसंहारितादेषस्येत्यादिः । एवं च साध्यसहचाराभावस्यैवासाधकताव्याप्यत्वेन व्यभिचारावारकत्वेन प्रत्ययांशवैयर्थ्यं बोध्यम् । (मूले) न च दूषकतेत्यत्र च (ए)तन्मेत दूषकताऽसाधकतासाधनमनैकान्तिकत्वेन लिगेन न तु प्रत्येकमनुपसंहारित्वादिना, तथाच तस्य व्यभिचारावारकविशेषकत्वेपि न क्षतिरिति तादृशमूलाशयः । उभयकोटीति । साध्यतदभावेत्यर्थकम् । उपस्थापकत्वादीत्यादिना विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिरूपपरिग्रहः । साध्योपस्थापकत्वादीत्यादिना द्वितीयानकान्तिकत्वघटकसत्यन्तपरिग्रहः । व्यर्थत्वादिति । विरुद्धादेरपि असाधकत्वेन तद्यावर्तकतादृशविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वादांत भावः ।

अथ साध्योपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यासाधकताहेतुत्वे यथा तादृश(साध्य)सहचारत्ववति सङ्गतौ व्यभिचारः तथा साध्याभावेऽप्यसाधकतावच्छेदकरूपमात्रस्य हेतुत्वेऽपि तादृशसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्ववति सङ्गतौ व्यभिचारो दुर्वार इति कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकरूपहेतौ वैयर्थ्याभिधानासङ्गतिः । साध्योपस्थापकतावच्छेदकसाध्यसहचारतदभावोपस्थापकतावच्छेदकतदभावबद्व्यावृत्तत्वयोः सङ्गतुसाधारणत्वेपि यद्व्यपिशिशुविषयकज्ञानजन्योपस्थितिः यद्व्यपिशिशुविषयकज्ञानजन्यसाध्याभावोपस्थितिसहकारेण सन्देहजनिका तदुभयरूपवत्त्वस्यैव उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यनेन विवक्षितत्वात्, तादृशसङ्गतुव्यावृत्तत्वेनासाधकतासाधकत्वसंभवादिति चेन्न ।

निष्कृष्टमते धर्मितावच्छेदकधर्मिणि यद्व्यपवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्व्यपवत्त्वस्यैव तदुभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यत्र विवक्षितत्वात् । तत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टसाध्यतदभावोभयप्रकारकज्ञानस्यैव साध्यसन्देहपदार्थतया तत्र प्रकारत्वांशवैयर्थ्यपरतया प्रकृतग्रन्थसंगतेः । तादृशलक्षणे साध्याभावाप्रकारकानुमात प्रान धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टताज्ञानस्य हेतुतया विरुद्धान्तिव्याप्तेर्वारणस्यैव साध्यप्रकारकत्वनिवेष्ट्यादसाधकतानुमाने च सङ्गतौ व्यभिचारप्रसंगात् तद्व्यर्थस्य दुर्वारत्वात् । साध्यप्रकारकत्वमात्रनिवेष्टे साध्यानुमितिज-

नकसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकव्याप्तिमादाच्च व्यभिचारात्तद्वारकसाध्याभावप्रकारत्वांशवैयर्थ्याप्रसक्तेर्न तद्वैयर्थ्यमुक्तम् । एवं चोभयकोट्युपस्थापकत्वादवित्यादेः साध्यतदभावप्रकारकज्ञानजनकत्वादाधुपस्थितिशेषणतया प्रविष्टं यत्साध्यप्रकारकत्वं तदादिविशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः । सहचारप्रत्ययाभावः सहचाराभावादप्य एवेति धर्मिभेदादवैयर्थ्यमत्रास्वरसबीजं बोध्यम् ।

सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तौ न हेतुः साध्ये केवलत्वव्यतिरिक्तविधानानुपयोगापत्तेरिति साध्याभावाप्रसिद्धेरेव तद्वेतुत्वं मूलकृतोऽभिमतम् । सर्वस्येत्यादिकं च सर्वपक्षकसामान्य एवामिप्रेताव्याप्तिर्दोषान्तरस्य हेतुपरम् । एवं च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तिपदार्थत्वं प्रथमदोषासङ्गतिरिति तं सङ्गमयितुं विप्रतिपत्तिपदार्थं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति । पक्षपदं विषयताविशेषलाभाय ।

मूले पक्षञ्च इति । विप्रतिपत्तिविषयत्व इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यक्येतिव्याप्तेरिति पाठे मात्रार्थाप्रसिद्धेरितिव्याप्यसङ्गतेः तत्सङ्गमनाय वितर्कयति तन्मात्रवृत्तित्वमिति । तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्याधिकरणताकत्वम्, विप्रतिपत्तिश्च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविप्रतिपत्तिरेव । तदितरेति । विप्रतिपत्तिविषयेतरेत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्यवृत्तेस्सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिदेतोर्लक्ष्यतया नातिव्याप्तिः संगच्छत इत्यत आहृदं चेति । कथञ्चिदिति । सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेपिशब्दादिना व्याप्तिग्रहदशायामित्यर्थः । व्याप्त्यनिश्चयदशायामत्र च तस्य लक्ष्यत्वादिति भावः । असाधारणव्यतिरेकिणोरप्यतिव्याप्तिर्बोध्या ॥

इत्यनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥

(षि०) उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ सा-

ध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशाया-
मनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वम-
भिधेयं प्रमेयत्वादिति सदेतौ न केवलान्वयी पक्ष-
तावच्छेदकः निश्चितसाध्यवद्भूतित्वात् । विप्र-
तिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वं तदनुपसंहार्ये-
व । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्भूतित्वाज्ञानदशा-
यामिदं दूषणम्, तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव ।
एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने । तदुद्भावने चायं व्यभिचार-
वदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रय-
त्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनानुपसंहारित्वप्रतिमन्धाने यदि
व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धि-
रेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ।

इत्यनुपसंहारिचिन्तामणिः ॥

(दी०) व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्येत्यर्थः । तथाच हेत्वभि-
मतशब्दोपसन्दानात् बद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकव्याप्तिग्र-
हानुकूलोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाच्चतिरेकिणि
नातिव्याप्तिः ।

ननुपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा ? आद्ये तादृशस्या-
भावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं
द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्मवृत्तिजानिमत्त्वादित्यादेः, द्विती-
ये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपसन्नेव
दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह - केवलान्वयीति । पक्षः साध्य-
निश्चयविरोधिनः साध्यवान्न वेत्यादेः सन्देहस्य विषयोः । अवच्छे-

दकत्वञ्च स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाभ्याप्त्यग्रहेणाभासत्वम् ।

परार्थस्थले षड्भिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । असिद्धिरनिश्चयः । ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्का निरस्यति उपजीव्यत्वादिति ।

(गा०) यत्रेत्यस्य सहचारग्रहाभावरूपैकधर्म्युपसंहाराभावेनान्वये व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः—व्यतिरेकसहचारप्रकारकग्रहस्य हेत्वभावे सत्त्वेऽपि विषयतया तदभावस्य हेतावक्षतत्वात्, तस्य व्याप्तावन्वयेऽपि व्यतिरेकसहचारग्रहस्यान्वयव्याप्त्यग्राहकत्वे सैवातिव्याप्तिः—व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वाभावात्, सप्तम्यर्थविषयतया व्याप्तिग्रहेऽन्वयेऽपि स एव दोषः—प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकसहचारग्रहाधीनव्यापारकव्याप्तिग्रहाविषयत्वात्, अतः पष्ठमर्थपरतया सप्तमी व्याचष्टे यत्रेति । एवं च व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वविरहेऽपि तद्ग्रहस्य प्रकृतहेतुविषयकत्वविरहेऽपि वा तत्सम्बन्धितया तद्ग्रहानुकूलसहचारग्रहवशायां नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु यथाकथञ्चित् सम्बन्धस्य उदासीनव्याप्त्यादावपि सत्त्वेन व्याप्तेराधाराधेयभावरूपो विषयत्वरूपो वा सम्बन्ध एव विवक्षणीयः, तथाच तद्दोषतादवस्थमित्यत आह तथाचेति । हेत्वभिमततेति । स्वहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकसम्बन्धतात्पर्यग्राहकहेत्वभिमतपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । एतेन तत्पदवैयर्थ्यशंकापि निराकृता । उपसंहाराभावस्तु तत्पुरुषनिष्ठस्तं प्रति तस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभादित्यर्थः ।

सर्वं द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वादित्यादीं अन्वयसहचारस्य व्यतिरेकसहचारस्य च विरहाल्लक्षणसमन्वयसम्भवेन प्रसिद्धानुपसंहारिणि सर्वमभिधेयं नित्यं वा प्रमेयत्वात् द्रव्यत्वाद्धेत्यादावव्याप्तेरभिधानं नासम्भवस्यायद्यप्युक्तस्थलेऽपि प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्धयान यथाश्रुतलक्षणसम्भवस्तथापि प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिको यो व्या-

मिग्रहस्तदनुकूलसहचारसामान्यकत्वविवक्षणे पदार्थान्तरसहचारस्य प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्तिप्रधानुकूलत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । न च गुणादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसहचारस्य द्रव्यमेदादिसहचारत्वभ्रमाविषयतया प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलत्वसत्त्वान्न सहचारसामान्ये तदनुकूलत्वमिति कथं लक्षणसङ्गमनमिति वाच्यम् । सहचारपदेन किञ्चित्प्रतियोगिकत्वकिञ्चिदनुयोगिकत्वविशिष्टसहचारत्वविशिष्टपर्याप्तविषयताया विवक्षणीयत्वात् । भ्रमविषयविशिष्टसहचाराप्रसिद्धा तद्विषयताया वास्तवसहचारत्वविशिष्टापर्याप्तत्वात् भ्रमात्मकज्ञानविषयतासामान्ये च प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलत्वविरहस्याश्वतत्वात् । रूपमिति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवाच्छेदे गुणाभावे द्रव्यान्यत्वाभावसहचारसम्भवात् गुणकर्मवृत्तिजातिमत्त्वहेत्वनुसरणम् । अज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी अज्ञानरूपासिद्ध्यात्मकः, कारणाभावतया व्याप्तिग्रहकारणाभावतया, स्वस्वरूपसन्नेह-ज्ञानानपेक्ष एव, दोषः-परम्पर्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकः । न हेत्वाभास इति । यद्यपि वक्ष्यमाणसाध्यसन्देहविषयत्वरूपमनुपसंहारित्वमपि स्वरूपसदेव विरोधीति न तस्य हेत्वाभासतासम्भव इति लक्षणद्वयोप तुल्यानुयोगः, तथापि प्रथमस्य कारणाभावतया स्वरूपसदृक्त्वत्वं स्फुटतरं न द्वितीयस्य तस्यातथात्वादित्यापातत ईदृशानुयोगेन द्वितीयावतारसंगतिरित्यवधेयम् ।

पक्षपदस्य साध्यवान्न वेति संशयविषयपरत्वे केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिस्तत्र कोट्यप्रसिध्या तादृशसंशयासम्भवात्, स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयविषयसाध्यकत्वार्थकत्वे पक्षविशेष्यकसंशयदशायामनित्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरतः संशयद्वयमनुगमयति पक्ष इति । पक्षताग्रन्थे व्याख्यातमेतत् । यद्यपि घटः प्रमेयवान् इत्यादौ प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयविषयतायाः केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, विषयताविशेषनिवेशे उभयविधसंशये धर्मविषयताया एकविधत्वाभावादननुगमः, प्रकृतानुमित्युद्देश्यनिष्ठसाध्यवस्तानिश्चयविरोधसंशयविषयतानिषेधे विश्वस्मिन् साध्यसन्देहदशयां व्यतिरेकिधर्मावच्छिन्ने पक्षे साध्यसाधकस्याप्यनुपसंहारिताया दृपकताबीजसत्त्वेनोपगन्तव्यतया तत्राव्याप्तिः । तथापि स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यव-

सान्निध्यविशेष्यतासमानाधिकरणसंशयविषयताविवक्षणाश्च दोषः । प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयस्य घटादिमात्रविषयताया एव तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रमेयादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणत्वात् तादृश्याश्च केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् । ननु यत्र केवलान्वयिसर्वत्वादिकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य न साध्यसंशयोऽपि तु द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव विश्वविषयकसंशयः तत्र संशयविषयतायां २४-रूपसम्बन्धरूपकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नताभावादित्यस्तत्रापि सहचारग्रहारूपदूषकताबीजसत्त्वेनालक्ष्यताम्बीकारासम्भवात् इत्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति । स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति । तथा च केवलान्वयिधर्मव्यापकं संशयविषयत्वं पर्यवसितम् । केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वं चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव न तु केवलान्वयिधर्मवशिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं निष्ठान्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् । स्वरूपसतोपि-संशयधर्मिण्यप्रकारोभवतोपि । नाव्याप्तिरिति । तादृशसमुद्हालम्बनसंशयविषयतायास्तत्संशयविषयतात्वेन केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वादिति भावः । यत्र विश्वेषां नैकसंशयविषयता अपि तु क्रमिकसंशयद्वयविषयतैव तादृशस्य संग्राह्यत्वे तत्कालीनसंशयविषयतात्वेन व्यापकत्वं विवक्षणीयम् ।

हेत्वादीत्यादिना हेत्वभावपरिग्रहः । व्याप्त्यग्रहणेति । व्याप्त्यनिश्चयेनेत्यर्थः । सहचारनिश्चयासंभवादिति भावः । न च धर्माणि किञ्चिद्रूपेण साध्यादिसंशयेपि साध्याद्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकसाध्यादिसहचारस्य हेतौ निश्चये बाधकाभाव इति वाच्यम् । तद्वत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र तत्संशयदशायां तत्र सहचारसंशयसामग्र्या अप्यौत्सर्गिकत्वात्, कचिन् स्वाधिकरणे तन्निश्चयदशायामेव तादृशनिश्चयेन स्वाधिकरणवृत्तितत्कत्वनिश्चयेन वा तत्समानाधिकरणभावनिवर्त्तनात्, स्वस्मिन् तत्समानाधिकरणसंशयसामग्रीविघटनासंभवात् । आभासत्वं हेतोर्दुष्टत्वम् ।

मूलं संज्ञेतावान् । कचिदधिकरणे साध्यनिश्चयदशावच्छिन्न इत्यर्थः । साध्यानिश्चयदशायां-सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां, पक्षत्वे-केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे, तत्-अभिप्रेयत्वसाध्यकप्रमेयत्वम् व्यतिरेकिसाध्यके-अस्तित्वत्वादिसाध्यकप्रमेयत्वादां । अज्ञानद-

शायामिति । साध्याभावांशे निश्चयरूपज्ञानविरहदशायामित्यर्थः । इदं
इदमेवानुपसंहारित्वमित्यर्थः । दूषणम्-अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकं, न
तु साधारण्यं तादृशनिश्चयान्मकज्ञानविषयस्य तस्यातथात्वादिति
भावः । तदवगमे-साधारण्यस्य यथोक्तनिश्चयरूपावगमदशायाम् । सा-
धारण्यसंकर एवेति । कालान्तरीणानुपसंहारितासमानाधिकरणसा-
धारण्यप्रयुक्त एवानुमित्यनुत्पाद इत्यर्थः । तथा चोभयोरेव पृथक्प्र-
योजकतया नाभ्यतरदोषत्वमिति भावः । अनुपसंहारितादशायां
व्याप्त्यनिश्चयरूपव्याप्यत्वासिद्धौवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहानुपसंहा-
रिता न दूषणमित्येतेनेत्यादिनाशङ्क्य उपजीव्यतया तस्या दूषणत्वम-
ग्रे व्यवस्थाप्यम् एवं व्याप्यत्वासिद्धित्वस्येत्यादिनाप्युपजीव्यतया
दूषणत्वं व्यवस्थाप्यत इति पौनरुक्त्याशङ्कां स्वार्थपरार्थानुमानपर-
तया निराकरोति दीधितौ परार्थेति । बहिर्भावोऽसिद्धिर्बहिर्भावः,
स्वार्थस्थले व्याप्त्यनिश्चयस्य ज्ञानोद्भावनयोरनुपयोगादिति भावः ।
अनुपसंहारित्वस्य दशाविशेषं व्याप्यपि हेतौ सर्वत्र व्याप्त्यभावरू-
पव्याप्यत्वासिद्ध्यानियतत्वात् न जज्ञापकत्वसम्भव इत्यसिद्धिपदम-
ज्ञानरूपासिद्धिपरतया व्याचष्टेऽसिद्धिरिति । उद्भावेनोद्भूतज्ञानद्वारैव उ-
पजीव्यतया तदभिधानेनैवोद्भावकज्ञानेप्युपजीव्यत्वं लभ्यत इत्युद्भा-
वनाधीनपरकीयज्ञानपरतया ज्ञानपदं व्याचष्टे ज्ञान इति । न चोद्भा-
वनाधीनं परकीयज्ञानं शाब्दमेव तत्रानुपसंहारित्वस्य लिङ्गस्य नोप-
जीव्यतासम्भव इति वाच्यम् । वादिवान्म्याच्छाब्दव्याप्त्यनिश्चयनि-
श्चयेपि तत्प्रयोजकविरहशङ्कया तत्राप्राप्ताप्यशङ्काया अनिवृत्तेः त-
त्प्रयोजकानुपसंहारित्वज्ञानस्यापेक्षितत्वात् ॥

(दी०) अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतुमति साध्याभावसन्देहो ना-
भासः सत्तयैव विरोधित्वात् । तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसामा-
नाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं नास्त्येव
केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं पर्यवसितम् । विश्वविषयकसाध्यतदभाव-
सन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसा-
म्भ्या साध्यतदभाववच्चनिश्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्त्यग्रहेऽज्ञानरू-

पासिद्धिरेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभासः स-
त्तयैव विरोधादिति ।

(गा०) सन्देहोऽनुपसंहारित्वं तद्विषयो वा तदधीनो व्याप्य-
निश्चयो वा ? तत्रायं दूषयति हेतुमतीति । नाभास इति । तथाच न
तद्विशेषोऽनुपसंहारिणिरूपोपीति भावः । सत्तयैव न तु ज्ञायमानतया ।
द्वितीयं दूषयति तद्विषयस्त्विति । हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं
हेतुमान् साध्यवाच्येने संशयस्य साध्यस्य हेतुमत्तिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वं संशयान्तरस्य विषयः । केवलान्वयिसाध्यके-सर्वप्रभिधेयं मे-
यत्वादित्यादिप्रसिद्धानुपसंहारिणि । इदमुपलक्षणम् । सर्वमनित्यं घट-
त्वादित्यादिव्यतिरेकसाध्यव्याप्यानुपसंहारिण्यपि तदसत्त्वं बोध्यम् ।
व्यतिरेकसाध्यके-सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ । सन्दिग्धानैकान्ति-
कत्वमिति । एतेन निश्चितसाध्याभाववद्भूतत्वं साधारण्यं साध्या-
भावांशे निश्चयात्मकस्यैव साधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यथा
पक्षे साध्यसन्देहेनानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः सन्दिग्धसाध्याभावसा-
मानाधिकरण्यं पुनरनुपसंहारित्वमतां भेद इत्याशंका निराकृता । नि-
यतविषयसंशयस्थले हेतोः सन्दिग्धसाध्याभावसामानाधिकरण्या-
देरनुकूलतर्कानवतारे दोषतोपगमात्तस्य साधारण्यताया एव स्वी-
कार्यत्वात् तादृशस्थले तस्याविरोधत्वे सर्वत्र साध्यसंशयस्थले-
ष्यविरोधितापत्तेस्तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । तृ-
तीयं दूषयति विशेति । सहचारग्रहविरहात् व्याप्यग्रह इत्यग्निमे-
णान्वयः । ग्रहानिश्चयः, दोषतया स्वीकृत इति शेषः । सहचारनि-
श्चयत्वेन पृथग्व्यापकताग्रहकारणतायाः स्वानभिमततया व्याप्यग्र-
हप्रयोजकान्तरमाह संशयेति । साध्यतदभावसंशयेत्यर्थः । साध्यतद-
भाववत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धादिति । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरीरान्तर्गततया
तदंशे निश्चयत्वघटकविपरीतमानाभावात्तत्साध्यतदभाववत्त्वमान-
विघटनमित्यर्थः । विपरीतकोट्यमानं तदभासकसामान्यभावस्य
प्रयोजकत्वादिति भावः । अज्ञानरूपासिद्धिरेव दोषतया पर्यवसिता ।
तथाच पूर्वोक्तैकधर्म्युपसंहाराभावस्यैव नास्यापि हेत्वाभासत्वमिति
भावः ।

ननु व्याप्यग्रहस्याज्ञानरूपासिद्धित्वेन हेत्वाभासताविरहेपि

तदुपजीव्यतया साध्यसन्देहः सहचारानिश्चयो वा व्यभिचारवदाभा-
सः स्यादेव असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽज्ञायमानविरोधिताया आभासत्वा-
विरोधित्वादिति मूलानुसारिशंकां निराकरोति उपजीव्योपि चेति ।
सत्तयैव विरोधित्वादिति । तथा व्याज्ञायमानविरोधिनो ज्ञानरूपासि-
द्ध्युपजीव्यत्वं न हेत्वाभासताप्रयोजकं दृष्टान्तस्य साधारण्यस्य
ज्ञायमानतयैव विरोधित्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चय-
त्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वय-
मात्रसहचारग्रहं विरुणाद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्य-
तिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवि-
तया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः स-
न्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथाच केवलान्वयिधर्मवि-
च्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेक्यादौ
केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चय-
सामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्मविशेषनि-
यन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्मिकनिश्चयविरोधी । साध्यासन्देहवि-
षयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपयिकसत्ताकत्वं वा,
तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न क-
श्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ सा-
ध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकम्, स-
र्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्व-
त्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौ-
चित्यावर्जितत्वात् साध्यभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावो-
पस्थापनादिति ।

(गा०) अत्रैव पूर्वपक्षेऽत्र ब्रूम इत्यादिमिश्रोक्तसमाधानं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यत्त्विति । व्याप्तीति । प्रथमलक्षणसाधारणमाव्याप्तिग्र-

हेति । व्याप्तिग्रहानुकूलो यो यः सहचारस्तत्तत्सहचारनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यर्थः । सहचारनिश्चयवृत्तित्वमुपेक्ष्य निश्च-
यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वात् आकाशाभाववाना-
काशादित्यादौ हेत्वादेर्वृत्तित्वस्य उभयसहचारग्रहविरोधित्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । अवच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधस्य हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्यात्मकस्य उभयथा वारणं दर्शयति विरोध-
स्त्विति । संशयेत्यनेन प्रतिबध्यतायां निश्चयत्वानवच्छिन्नत्वं दर्शि-
तम् । अन्वयमात्रेत्यनेन व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधित्वदलव्यवच्छे-
दः । यद्यप्यनुपसंहारिण्यपि हेतुनिष्ठकेवलान्वयिधर्मव्यापक(साध्य)-
संशयविषयवृत्तित्वं न हेत्वभावे साध्याभावसहचारनिश्चयविरोधिहे-
त्वभावधर्मिकसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वग्रहस्यैव तद्धर्मिकतत्स-
चारसंशयसामग्रीत्वेन तद्धर्मिकतन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्तथापि त-
त्तत्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधित्वं नैकधर्मविशेषणम् । तथाच
सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ अन्वयसहचारनिश्चयविरोधि यद्हेतुनिष्ठ-
तादृशसंशयविषयवृत्तित्वं यच्च हेत्वभावेनिष्ठं तादृशसाध्याभावसंश-
यविषयवृत्तित्वं तदुभयरूपवत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः । येन केनापि
सम्बन्धेन विरोधिरूपवत्त्वनिवेशात् हेत्वभावेनिष्ठसंशयविषयवृत्ति-
त्वस्यापि एकज्ञानविषयत्वादिना हेतुनिष्ठत्वात् सर्वमभिधेयमनित्यं
वा प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्ध्या
यो यः सहचार इत्यनेनाप्यन्वयसहचारमात्रस्योपादानात् तद्विरो-
ध्येकरूपमादाय लक्षणसमन्वयः । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
साधनवत्ताग्रहविषयकतिपयधर्मिविशेष्यकसाध्यादिसंशयविषये सा-
धनादेर्वृत्तिर्न साध्यादिसहचारनिश्चयविरोधिनी यद्यद्धर्मिणि
विशिष्य सम्बन्धो ज्ञायते तावद्धर्मिषु विशेषणसंशयस्यैव विशेष्य-
विशिष्टवृत्तित्वसंशयहेतुतया विशिष्टनिश्चयविरोधित्वात् नानाद-
ण्डवत्त्वेन ज्ञाते पुरुषे एकद्यादिदण्डे रक्तत्वादिसन्देहेऽपि रक्तदण्डवा-
न्त वा पुरुष इत्यादिसंशयानुदयात् । न हि पर्वतवह्निसन्देहे महान-
सादिवृत्तितया गृहीतधूमे वह्निमद्वृत्तित्वसंशयः । तन्निर्वाहश्च विशेष-
णसंशयाभावाविशिष्टसम्बन्धज्ञानाभावस्य विशेष्यसम्बन्धज्ञान-
स्य च परस्परसहकारणैव हेतुत्वकल्पनयेति । अन्वयसहचार-
निश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिवेशोऽतिप्रसङ्गं भूचयति असा-

धारण इति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते
 पृथिवत्वादित्यादौ चेत्यर्थः । ग्रहविरोधो-महानुत्पादः, तथाच
 तत्र साध्यसंशयविषयशब्दपृथिव्यादिवृत्तित्वे अन्वयसहचारनि-
 श्रयविरोधित्वाप व्यतिरेकसहचारनिश्रयविरोधित्वाभावाच्चातिप्र-
 सङ्ग इति भावः । व्यतिरेकसहचारानश्रयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्र-
 निवेशे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाभावादित्यादौ व्यतिरेकसहचारानश्रय-
 त्वावच्छिन्नावरोधिनि हेत्वभावात्तदुत्पाद्याभावसंशयविषयशब्दादि-
 वृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो बोध्यः । तादृशरूपमिताविरोधितावच्छेदकरूपमित्य-
 र्थः । लक्षणस्य-विरोधरूपवत्स्वरूपानुपसंहारिलक्षणग्रहस्य । यस्य पक्ष
 इत्यत्र विग्रहे साध्यसंशयविषयरूपपक्षपदार्थवृत्तकसाध्ये यत्सम्बन्धि-
 कतया पष्ठ्यर्थसम्बन्धान्वये केवलान्वयधर्मादाच्छिन्नविषयताकसं-
 शयविषयकसाध्यकत्वं लभ्यते, तस्य च ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि
 किन्तु वक्ष्यमाणक्रमेण साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानमेवातस्तद्व्या-
 भाय संशयविषयधर्म्यन्विताश्रयतासम्बन्धार्थकत्वं पण्ड्याः प्रदर्श-
 यितुमाह यस्याश्रय इति । केवलान्वयानि । अवाच्छिन्नान्तं विषयता-
 न्वयं । तन्निवेशप्रयोजनमाह व्यतिरेक्यादायिति । आदिना असाधार-
 णपरिग्रहः । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादेः संशयविषयमात्रवृत्तित्वं
 निवेश्य वारणसम्भवाद्यतिरेक्यायनुधावनम् । साध्यवृत्तानिश्रय-
 विरोधित्वेन संशयानुगमस्यावश्यकतया प्रतिबन्धकतायां तादृशनि-
 श्रवव्यापकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् विषयतायां केवलान्वयि-
 धर्मव्यापकत्वस्य निवेशापेक्षया लाघवादित्याशयेनाह साध्यवृत्तेति ।
 सामान्यपदेन व्यतिरेक्यादिवारणं स्फुटयति धर्मिविशेषेति । धर्मि-
 विशेषेति यन्त्रितः-कतिपयमात्रधर्मिकः । नान्यधर्मिकेति । समानधर्मि-
 कविपरीतज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।

ननु यत्र यत्र हेतुस्तद्व्यतिरेकश्च ज्ञानस्तावद्धर्मिकासर्वाविषयसंशय-
 दशायामपि हेतोरप्यनुपसंहारिता सहचारनिश्रयानुत्पादस्य दूषकता
 बीजस्य सत्त्वादिति तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिस्तत्साधारण्यप्रकारा-
 न्तरमनुसरति साध्यसन्देह इति । उक्तस्थले चाज्ञायमानहेतुतद्व्यतिरेके
 सत्तावत्यधिकरणे सन्देहविषयतासत्त्वेऽपि न क्षतिः ज्ञायमानसत्ताया
 एव व्याप्तिग्रहानुकूलत्वात् । अथवा यत्र साध्यवृत्तिर्न हेतुर्यत्र वा सा-
 ध्याभाववति न हेतुस्तत्र न साध्यसंशयः किन्तु यत्र यत्र धर्मिणि साध्य-

हेत्वोः साध्याभावहेत्वभावयोश्च सहचारस्तादृशे सर्वत्रैव साध्यसंशय-
स्तत्रापि हेतोरनुपसंहारित्वं व्याप्तिग्राहकसहचारनिश्चयाऽसंभव-
रूपदृष्टकतावर्जितस्याश्वत्थवादिनि तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमाह
साध्यसन्देहेति । साध्यवाच्यप्रवृत्तेरभावस्तत्तायाः साध्याभाववन्निष्ठ-
हेतुसत्तायाश्च व्याप्तिग्राहकसहचाराद्यदृक्त्वेन व्याप्तिग्रहाननुकू-
लतया तदनुकूलसत्तायाः साध्यसंशयावपयताव्याप्यतयोक्तस्थले
लक्षणसमन्वय इति भावः । साध्यसन्देहस्य चोक्तानुगतरूपेणैव नि-
वेशो बोध्यः । असाधारणव्यतिरेकिहेतुसत्तायाः साध्यसंशयविषयत्व-
व्याप्यतयातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसिद्धयनुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेक-
व्याप्ती अनुगमव्य तदग्रहानुकूलत्वेन हेतुतन्व्यतिरेकसत्त्वयोरनुग-
मः । एतदेव दर्शयति तादृशी चेति । तादृशी-तादृशप्रहोपपत्तिकी ।
अन्वये अन्वयसहचारनिविष्टा व्यतिरेके व्यतिरेकसहचारनिविष्टा ।
इदानीमनुपसंहारित्वस्य ज्ञायमानतया हेत्वाभासतानिर्वाहाय विरो-
धित्वं व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति । साध्येत्यादेर्हेतोरित्यादिः । त-
न्निश्चयेति । साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेत्यर्थः ।

ननु हेतुमति साध्यसंशयस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसं-
शयसामग्रीत्वमेवासिद्धमित्याशंकायामाह हेतुमतीति । औचित्याव-
र्जितत्वादिना । हेतुमति साध्यसत्त्वं हेतौ सामानाधिकरण्यनियतं
सर्वत्र तद्वति तदभावसत्त्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्यभावनियतमि-
ति तदुभयभावे तदुभयभानौचित्यनाप्रत्याख्येयत्वादित्यर्थः । ननु
साध्यसन्देहस्याधिकरणे सत्त्वेपि साध्यसामानाधिकरण्यभा-
वस्यानुपस्थित्या न संशयः सम्भवति तदुपस्थापकसाधारणधर्मा-
दिदर्शनसत्त्वे तदेव संशयकमस्त्वित्यत आह साध्याभावेनेति ।
साध्यसामानाधिकरण्यभावस्य साध्याभाववृत्तिवत्त्वेनाश्रयतया त-
त्सम्बन्धिसाध्याभावविषयकसाध्यसन्देहस्यैव तदुपस्थापकत्वादि-
त्यर्थः । एवं च संशयज्ञानस्यानुपयोगित्वेपि तद्विषयवृत्तिताया ज्ञा-
नस्य संशयसामग्रीविविध्या साध्यसामानाधिकरण्यघाटेनव्याप्तिनि-
श्चयविरोधितया तस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वाभासनाऽक्षतैवेति स-
मुदायभावः ॥

(की०) तन्न, सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां कचिदपि सा-

ध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वा-
त् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतु-
ताया असकृदावेदितत्वात् ।

अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभा-
वसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
तया हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमाना-
समानाधिकरणव्याप्याव्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवन्निःसाध-
नादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वम् हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं
स्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तत्तन्नि-
श्चयकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चयकप्रत्य-
क्षसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्ति-
त्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि
सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजमत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्यं
न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्ते-
रुक्तत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥

(गा०) अनुपसंहारितादशायां साध्यसामानाधिकरण्यसंशय
एव दुर्घटः कथं तज्ज्ञानस्य तत्संशयसामग्रीत्वमित्याह सर्वत्रेति ।
क्वचिदपीति । कमपि धर्मिणमन्तर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्य-
वदवृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्याजातत्वेनेत्यर्थः । तदभावस्य-साध्यसा-
मानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावस्य, गृहीतुमशक्यत्वात्-संशयेन को-
टितया गृहीतुमशक्यत्वात् । ग्रहणस्याशक्यत्वे हेतुमाह प्रतियोगि-
तावच्छेदकेति । सर्वांशे निश्चयरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रका-
रकज्ञानस्येत्यर्थः । अभावधीहेतुताया इति । प्रतियोगिविशेषिताभा-
वबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकनिश्चयविधया हेतुताया इत्यर्थः । प्रति-
योगिविशेषिताभावबुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हितनियमादिति भावः ।

यत्न मिश्रमतसिद्धस्वतन्त्रप्रतियोगिज्ञानहेतुताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ

इति । तदसत्-अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव स्वतन्त्रतद्धेतुतायास्तैः स्वीकारात् संशय उपनीताभावकोटिमाने तादृशकारणविरहस्या-
किञ्चित्करत्वात् ।

अथ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तादृशप्रत्यक्षनिश्चयासंभवेपि कालान्तरीणिनिश्चयजन्यसंस्कारतः स्मरणात्मकतादृशनिश्चयः संभ-
वत्येवेति चेन्न । यस्य पुंसः प्रागपि कुत्रचित् साध्यनिश्चयो न जा-
तस्तस्य सहचारसंशयसामग्र्या पवमपि दुरुपपादत्वात् ।

ननु साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकं तदंशे निश्चयरूपं साध्यसा-
मानाधिकरण्यज्ञानं सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि सुलभमेव ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मविषयताया एव संशयत्वघटकतया ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नतद्विषयताया निश्चयत्वसंपादकत्वात् । न च
धर्मितावच्छेदकप्रकारेण सकलधर्मिणामेष तदा भानसंभवात् ध-
र्मविषयताया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं दुर्यटमिति वाच्यम् । एक-
ज्ञानं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतदनवच्छिन्नविषयतयोः सत्त्वे बाध-
काभावादित्याशयेनाहास्तुषेति । सः-प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसा-
ध्यसामानाधिकरण्यानवयप्रकारकोनश्चयः, सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसत्त्वे हेतुत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधि-
करण्यज्ञानसत्त्वेन साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयः सुलभ
एवेत्याशयेनाह साध्ये इति । न तथापि हेत्वाभासत्वमित्यन्वयः ।
उक्तानुपसंहारिताया इति शेषः । अत्र हेतुः सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
तयेति । तज्ज्ञानस्येति शेषः । अन्यथा-प्रतिबन्धकसामग्रयात्मकधी-
विषयस्यापि हेत्वाभासत्वे, व्यभिचारिताव्यभिचारितेत्यादिपञ्चकस्यै-
ष साधारणान्वयः । तत्र च व्यभिचारिताऽव्यभिचारितादिचतुष्टय-
साधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवान्निःसाधनसाधारणतद्वत्त्वं
पक्षस्य बोध्यम् । प्रथमद्वयं हेतौ व्याप्तिघटकदलयोः प्रत्येकाभावसं-
शयकम्, तृतीयं विशिष्टव्याप्त्यभावसंशयकम्, तुरीयं पक्षधर्मत्व-
संशयकम्, पञ्चमं पक्षे साधनाभावसंशयकमिति भेदः । तस्यापि
तादृशद्रव्यत्वादिमत्वस्यापि, इतरसाच्चिन्धन-विशेषादर्शनादिसहका-
रेण । तच्च निश्चयति । अव्यभिचारादिनिश्चयेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्री-
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीघटकविशेषज्ञानादिविषयः, तादृशसामग्र्या-
अपि बलवद्विपरीतभानसामग्रीत्वेन पक्षादौ हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-

त्वादिति भावः । दूषणान्तरमाहापि चेति । साध्याभावसन्देहविषय-
मात्रवृत्तित्वमिति । तन्मात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेऽपि वि-
रोधवदन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन हेत्वाभासतायां दूषारत्वादिति
भावः । व्यतिरेकिण-पृथिवीतरंभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ नि-
यतविषयेन-पृथिव्यादिमात्रविषयेण, संपद्यते-निर्वहति, तथा च तत्रा-
प्यनुपसंहारितापत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् असाधारण्येऽप्य-
तिप्रसङ्गा बोध्यः ।

वस्तुतस्तु असाधारणेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेण व्यतिरेकिपदेना-
साधारण्यस्य साक्षादेव लाभः । ननु साधारणादिव्यावृत्तेनार्थैव स-
न्देहविषयताव्याप्यव्यतिरेकसत्ताप्यनुपसंहारित्वे निवेद्येत्यत आह
दूषकतेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणहेत्वाभासताप्रयोजकस-
त्त्वं साध्यसन्देहविषयमात्रत्वांशमात्रस्यासाधारण्यं न हेत्वाभा-
सताविरोधीत्यर्थः । नन्वस्तु तदेवानुपसंहारित्वं व्यतिरेकिणस्त-
थात्वेऽपि व्यतिरेकव्याप्त्युपादानान्नानुमातविरोध इत्यत आह नवेति॥

(टी०) व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणेकप्रयोजनकत्वेन साधार-
ण्यादीनामंकहेत्वाभासत्वम् । साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचा-
रित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिरोधात् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसा-
धनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छे-
दकं रूपम् । व्याप्तीश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विक-
रूपेण उपादाय तावद्वगादीं ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरप्रति-
द्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदेन
व्यभिचारभेदाच्च विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रह-
विरोधत्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदि-
शावसेयम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते ।
साध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भाविनीयत्वे पुन-
रन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचारितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च

विशकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम् । असाधारणत्वं तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वं तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । संगृह्यते चेत्तं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् ।

(गा०) व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनो हेत्वाभासान्तरताविरहात्तस्य व्यभिचारमध्य एवान्तर्भावस्यौचित्यात्तस्यैवानुपसंहारित्वरूपतां स्वातन्त्र्येण व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह व्याप्तिग्रहेति । एकहेत्वाभासत्वं व्यभिचाररूपैकहेत्वाभासान्तर्गतत्वम् व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुताया निराकृतत्वादाहाव्यभिचारत्वस्य वेति । सामानाधिकरण्यस्य-साध्यसामानाधिकरण्यस्य, साध्यासामानाधिकरण्यमेवासाधारण्यं न तु मणिकारसंमतं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तस्यानुमिर्ता साक्षादेव विरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षादिव्यभिचारान्यहेत्वाभासताया एव युक्तत्वादित्याशयः ।

असाधारण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वेऽनुमितिविरोधित्वादिघटितमूलोक्तसामान्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिकारमिव तत्त्वात् स्वयं सामान्यलक्षणमाह लक्षणं त्विति । ज्ञानस्य विषयतया-विषयीभूय, विरोधितावच्छेदकं-प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानवृत्तिविषयताकत्वमिति तु पर्यवसितम् । एवमप्येव सत्यं बोध्यम् । अनुपसंहारित्वसंग्रहायाह व्याप्तिश्चेति । केनापि रूपेण व्याप्तिनामनुगमे तज्ज्ञानसामान्यविरोधित्वं न साधारण्याद्विरल्यत आह प्रातिस्विकेति । असिद्धिभेदस्येत्यननालक्ष्यत्वं दर्शितम् । असिद्धिभेदो व्याप्यत्वसिद्धिः । साध्यसाधनयोरवृत्तित्वं साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया असाधारण्यमेवेति तद्व्यावृत्तेरनपेक्षिततया साध्यादिमत्त्वपर्यन्ताननुधावनम् । ननु धूमवान् वह्निरित्यादिस्थलीयसाधारण्याद्यसंग्रहप्रसङ्गः तत्र विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्धेः । न च विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधिनी कामिनीजिज्ञासैव प्रसिद्धेति तदन्यज्ञाननिष्ठव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्वमादाय लक्षणसमन्वयः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि यत्र

कामिन्यादेरेव साध्यता हेतुता वा तत्र साध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्धिर्बुर्वारत्वादित्यत आह साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः । नोपादेयमिति । तत्र साध्याप्रसिद्ध्यादिदोषाप्रसिद्ध्या तदनुपादानेऽप्यतिप्रसङ्गानवकाशादिति भावः । तथाच दर्शितस्थले विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्नावकाश इत्याशयः । यदि स्वाप्रतिषेध्यविशिष्टसाध्यादिग्रहकत्वमविरोध्यन्तार्थस्तदाऽविरोधिन इत्यन्तस्योपादानेऽपि नाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । अन्यत्रापि वक्ष्यमाणासाधारणादिलक्षणेऽपि, शेषमवच्छेदकत्वनिर्वचनं विशिष्टान्तराघटितत्वानवेशनादिकम् ।

ननु नीलधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वरूपव्यर्थविशेषणतायां व्याप्यत्वासिद्धिप्रभेदत्वेन व्याप्तिग्रहविरोधिन्यामतिव्याप्तिरित्यत आह व्यर्थविशेषणं त्विति । वक्ष्यत इति । असिद्धिग्रन्थ इति शेषः । व्याप्यभावेतिव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्याव्यभिचरितेति । स्वमते व्यापकताज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वेन तद्विरोधिनाऽव्यापकतादेः साक्षाज्जनकज्ञानाविरोधित्वेन न हेतुभासत्वमिति स्वमताभिप्रायेणाहाव्यभिचरितत्वं वेति । साध्याभाववदवृत्तित्वं वेत्यर्थः । युगपदिति । एकज्ञानविशेषणतयत्यर्थः । हेतौ साध्याव्यभिचारावगाहित्वे सति तत्र सामानाधिकरण्यावगाहि यज् ज्ञानं तद्विरोधित्वं निवेद्यम्, न तु अव्यभिचारिविशिष्टसामानाधिकरण्यावगाहित्वमिति समुदायार्थः । तथाच विशिष्टाभावग्रहस्य विशिष्टवत्ताज्ञानमात्रविरोधितया तत्सत्त्वेऽपि साध्याव्यभिचारी साध्यसमानाधिकरणश्च हेतुरिति विशकलितदलद्वयावगाहिनोदयाश्च विशिष्टाभावेऽतिव्याप्तिरिति भावः । साध्याप्रसिद्धादिव्यभिचारानात्मकस्यापि व्याप्यत्वासिद्धेः सत्त्वादर्शितविशिष्टाभावस्यासिद्धिव्यभिचारोभयरूपत्वेऽपि न क्षतिरित्यत्रानिर्भरसूचनाय बहिर्भावर्नायत्वे पुनरित्युक्तम् ।

अथानुमितौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाव्यभिचारविशिष्टं यत् सामानाधिकरण्यं तत्प्रकारकहेतुज्ञानत्वेन न हेतुता सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारज्ञानत्वेनापि विनिगमनाविरहेण हेतुताप्रसङ्गात् हेतोर्व्यभिचारज्ञानकालेऽपि हेतुविशेषणतापन्नसामानाधिकरण्यांशे विशेषणतयाऽव्यभिचारभावे बाधकाभावेनानुमित्यपत्तेश्च । न चो-

अथविधविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमाद्धेतौ व्यभिचारग्रहदशा-
यां तत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारग्रहाभावानुमित्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । उभयविधव्याप्तिज्ञानसत्त्व एवानुमितिरित्युपग-
मस्यानुभवविरोधेनासंभवात्, तृणारणिमणिन्यायेनोपदर्शितोभय-
विधविशिष्टज्ञानहेतुतायाः स्वीकरणीयत्वाद्याभिचारग्रहकाले तद्-
भावविशिष्टसामानाधिकरण्यग्रहाधीनानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, तथा
आव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नहेतुविषयताशालिज्ञान-
त्वेनैवानुमितिहेतुता वाच्या तादृशज्ञाने प्रत्येकाभावज्ञानमेव विरोधि-
न त्वेकविशिष्टापरभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
मत्ताबुद्धेरकाभावधीप्रतिबध्यत्वादिति विशिष्टाभावस्य हेत्वाभास-
त्वमेव दुर्घटं कान्तर्भावबहिर्भावविचार इति चेन्न । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेनैकविशिष्टापरस्याभावग्रहो यथा तादृशविशिष्टप्रकारक-
ग्रहविरोधी तथा युगपद्विशेषणविशेष्योभयधर्मावच्छिन्नतया एकध-
र्मिग्रहेऽप्युभयाभावग्रहवद्विरोध्युभयाभावसमशीलतादृशभावग्रहदृ-
शयां सामानाधिकरण्येनैकविशिष्टापरग्रहसमशीलधर्मद्वयवत्ताग्रहा-
नुत्पादस्यानुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । अत एवासि-
द्धिग्रन्थे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहस्य विशिष्टपरामर्शविरोधित-
या दोषत्वं स्वयं व्यवस्थापयिष्यते न हि विशिष्टपरामर्शस्य एकवि-
शिष्टापरावगाहित्वं कारणतावच्छेदकं लाघवेनानुभवबलेन च हे-
तौ व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । न
चैवं विशकलिताव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावगाहिधीविरोधि-
त्वोपादानेनापि न विशिष्टाभाववारणसंभव इति वाच्यम् । विशक-
लितोभयावगाहित्वं हि न मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नोभया-
वगाहित्वम्, अपि तु धर्मिनिष्ठविभिन्नविषयतानिरूपितोभयविषय-
ताप्रतियोगित्वम् । तच्च साध्याव्यभिचारी हेतुः साध्यसमानाधिक-
रणो हेतुरिति समूहालंबनबुद्धौ, तस्याश्च न विशिष्टाभावधीप्रतिब-
ध्यता अपि तु उभयविषयतानिरूपितैकविषयताशालिबुद्धेरेवेति च-
र्णितं साधारणग्रन्थे ।

असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकताया मणिका-
रसम्मततया तदनुयायिना पूर्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मसाधारण्यमिति व्याख्यातम् तच्च स्वाननुमतमित्यन्यथा तन्निर्वकि

असाधारणत्वं त्विति । पक्षव्यावृत्तत्वमिति । यद्यप्येतदप्यनुपदं वि-
वरणीयमिति तदेवासाधारणत्वविवरणमिस्तु किमन्तरा तद्विवरणेन,
तथापि सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति प्राचीनप्रवादाविरुद्धत्वं
स्वमतस्य दर्शयितुमेतद्विवरणम् । निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य व्या-
प्तिग्रहं प्रति साक्षादविरोधितायाः प्राग्व्यवस्थापितत्वात् निश्चयांश-
परित्यागेन सपक्षपदं व्याचष्टे सपक्षश्चेति । तद्व्यावृत्तत्वं यदि तदवृ-
त्तित्वं तदा साध्यादिनिष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यसाध्यवदवृत्तित्ववि-
शिष्टसाधनादेरसङ्ग्रह इति तत्साधारण्याय व्याचष्टे तद्व्यावृत्तत्वमि-
ति । साध्याप्रसिद्धादेरपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रह-
विरोधितयाऽतिप्रसङ्गधारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वमधि-
कं प्रवेशयन् विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकपरताभ्रमनिराकरणाय तदर्थं
विवृणोति प्रकृत्यादिना । प्रकृतत्वं साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्य-
म् । तदुभयेति । विशिष्टसाध्यसाधनोभयेत्यर्थः । इत्थं-सामानाधि-
करण्यग्रहविरोधितात्मकानुगमकप्रकारेण ॥

(दी०) चाक्षुषस्पर्शवान् स्पर्शनशब्दवत्त्वादिसादौ वि-
शेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च । बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाध-
नयोरवृत्तित्वस्यैतत्साङ्कर्येऽपि न क्षतिः । इदमेव च मणिकृतां
विरुद्धत्वम् । इत्थञ्च तदीयमसाधारणत्वमेव विरुद्धत्वमिति । यत्र
च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽ-
न्तरेण प्रकरणसमन्तव्याप्यञ्च, पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपसंहारि-
त्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्य-
तिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम् । तादृशञ्च साध्यादेर-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम् । बह्वयभावाभात्वेन बह्वैर्धूमाभाव-
वद्वृत्तित्वज्ञानं बह्वयभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्वि-
रुद्धादपि न तु बह्वित्वेनेति नातिप्रसङ्गः । केवलान्वयिनि तत्स-
म्भवेऽपि अन्यव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ॥

इति अनुपसंहारिदीधितिः ॥

ननु विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नानिरूपिता विरोधिता समूहालम्बनविशेषविरोधिताव्यावर्तनायावश्यं प्रवेद्यते तत्र चावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकमेव निवेद्यते न त्वन्यूनवृत्तित्वं गौरवात्तथाच विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशनमनर्थकं साध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिबध्यताया विशिष्टसाध्यादिग्रहत्वेनैवावच्छिन्नत्वादित्यत आह चाक्षुपस्पर्शेति । विशेष्ययोः-स्पर्शशब्दयोः, परस्परासामानाधिकरण्यं संगृह्यते इत्यनेनान्वयः । तथाच स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे तत्राव्याप्तिः तादृशविरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ साध्यताद्यवच्छेदकचाक्षुपत्वादिविषयत्वाप्रवेशेन विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नविरोधितायास्तत्रासत्वादित्यन्यूनवृत्तित्वरूपमेव तन्निवेश्यम्, तथाच तत्स्थलीयसाध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिबध्यताया अपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वान्यूनवृत्तित्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वानिवेशनमावश्यकमिति भावः ।

ननु साध्यस्यावृत्तित्वे बाधरूपे साधनस्य वाऽवृत्तित्वे स्वरूपासिद्धात्मकेऽतिव्याप्तिः तद्ग्रहस्यापि साध्यवत्तादिग्रहविरोधितया तद्वद्विरोधसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वादित्याशङ्कां तयोर्लक्ष्यतास्वीकारेण निराकरोति बाधेति । एतत्सांकर्येपि-असाधारण्यरूपत्वेपि । न क्षतिरिति । अन्यादृशस्यापि बाधादेः प्रसिद्धा स्वातन्त्र्येण तत्परिगणनोपपत्तेरिति भावः ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यादिकं विरोध एव तस्य कथमसाधारण्यतोपगम इत्यत आह इदमिति । मणिकृत एव इदं विरुद्धत्वमनुमतं न तु ममेत्यर्थः । नन्वेवं भवतां को विरोध इत्याकांक्षायामाह इत्थं चेति । तदीयं-मणिकारीयं, साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यत्वम् ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यवत्तस्य तद्व्याप्यवत्त्वमप्युभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति तत्रोक्तलक्षणमतिव्याप्तिरित्याशङ्कां लक्ष्यताप्रदर्शनेन निराकरोति यत्र चेति । प्रकरणसमं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यम् । तद्व्याप्यं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यव्याप्यम् । तस्य बाधसत्प्रतिपक्षविशेषणत्वाभावादिति शेषः । तत्र हेतुमाह पृथगिति । पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यस्य सत्प्र-

तिपक्षतया स्वतन्त्रपरिगणानात्तादृशस्य साध्यवृत्ताज्ञानविरोधि-
धीविषयत्वेन हेत्वाभासनाविरहाच्चेत्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेति ।
हेत्वभावत्वावच्छिन्नधर्मिकसाध्याभावव्यापकताग्रहेत्यर्थः । साध्यादे-
रित्यादिना साधनस्य साधनाभावस्य च परिग्रहः । अत्यन्ताभा-
षाप्रतियोगित्वेनादिपद्ग्राह्यसाधनस्याप्यन्वयः । अप्रतियोगित्वादि-
ना साध्याभावाव्यापकत्वपरिग्रहः । तस्य च साधनाभावेन सम्बन्धः ।

अथाभावाप्रतियोगित्वधीरभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं प्रत्येव
विरोधिनी न तु तदप्रकारकं साध्याभावव्यापको हेत्वभाव इत्यादि-
ज्ञानं प्रति ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । न चैतादृशज्ञानेपि संसर्गत-
याऽभावप्रतियोगित्वभानादभावाप्रतियोगित्वं ग्राह्याभाव एवेति वा-
च्यम् । अभावांशे विशेषणीभवतः साध्यादेरनुयोगिताया एव संस-
र्गतया प्रतियोगितायास्तत्राभानात् । प्रतियोगितानिरूपकत्वाव-
च्छिन्नैवानुयोगिता सम्बन्धो न तु केवला प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः
समानवित्तिवद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेत् । एवमप्यभाव-
प्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताया ग्राह्यताविरहात्तत्तदूपावच्छिन्नाभा-
वस्य विरोधितानुपपत्तिः ।

यत्तु-अभावे अनुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभावस्यैव दो-
षतया विवक्षणम्-तदपि न, वाच्यत्वादिसाध्यहेतुकेपि संयोगादि-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य चाभावस्यानुयोगितासम्बन्धेन साध्यादिसम्बन्धित्वादभाव-
त्वावच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभाववत्त्वाप्रसिद्धेः ।
अभावत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताधियश्च अभावत्वसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण साध्यादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहावि-
रोधितया तस्य दोषत्वायोगात् । स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न-
वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धस्य चा-
प्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्ध इति न
तादृशस्य दोषतोपगमसम्भवः । साध्यताद्यवच्छेदकस्य स्वावच्छि-
न्नसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावोऽभावांशे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणतापक्षसाध्य-
तावच्छेदकादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितयाऽनुपसंहारित्व-
मित्यपि न सार्वभौमं विशेषणान्तरानयच्छिन्नज्ञानत्वादित्यत्र साध्यता-

द्यच्छेदकता तत्र स्वरूपतस्तत्प्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिबुद्धेरेव हेतु-
तया तत्र तदभावप्रकारकज्ञानस्य नियमेन तदंशे प्रतियोगितावच्छे-
दकज्ञानत्वत्वादिप्रकारताया अविरोधित्वात् प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रकारकप्रतियोगिमत्ताबुद्धेरेव समानप्रकारकतया अभावग्रह-
प्रतिबध्यत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च । एतेन तत्स-
म्बन्धेन तत्प्रकारकबुद्धौ समानधर्मिकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभा-
ववत्ताबुद्धिवत् तद्धर्मस्य तेन सम्बन्धेन असम्बद्धत्वग्रहस्यापि प्र-
तिबन्धकत्वमानुभक्तम् । अत एव साध्यादेरवृत्तित्वस्य बाधादिप्र-
भेदतोक्तिरपि सङ्गच्छते । एवं च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
कमिति यथाश्रुतस्यैव सङ्गतिरित्यप्ययुक्तम्-कवलान्वयिन्यपि द्वित्वा-
द्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेऽसत्त्वेन तन्निष्ठतदप्रतियोगित्वासिद्धेः ।
स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्र-
सिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धेः । साध्यताद्यवच्छेदकसम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमनुपसंहारित्वमित्यपि स्वरूपतां ज्ञा-
नत्वादिसाध्यतावच्छेदकस्थले न सम्भवति निर्विशेषणकज्ञानत्वादि-
विषयकव्याप्तिग्रहे ज्ञानत्वत्वादिप्रकारेणासम्बद्धत्वग्रहस्यासमानप्र-
कारकतयाऽविरोधित्वात् । साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावोऽनुपसंहारित्वमि-
ति प्रगल्भानुमतमननुमतमेव दीर्घातकृता व्याप्तिवादे निराकृतत्वात् ।

अत्राहुः विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये प्रकाराभावग्रहवद्विशिष्टसंसर्गक-
बुद्धौ संसर्गं संसर्गतावच्छेदकाभावग्रहेऽपि विरोधी संसर्गविशेषा-
वच्छिन्नविषयताया एव ग्राह्याभावधीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् वि-
शिष्टसंसर्गकबोधस्थले संसर्गतावच्छेदकीयवैशिष्ट्यस्यापि संसर्ग-
तान्तःपातिसंसर्गतया संसर्गतावच्छेदकविषयताया अपि संसर्गा-
वच्छिन्नत्वात् । एवं च वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वोभयविशेषितप्रतियोगितासंसर्गके वाच्यत्वाभावव्यापको
हेत्वभाव इति ज्ञाने प्रतियोगितात्वावच्छेदेन तदुभयाभावग्रहस्य
विरोधितया तद्विषयतादृशाभावोऽनुपसंहारित्वमिति विवक्षितम् ।
अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

ननु कलक्षणस्य हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपसाधारण्येऽति-

ध्यासिः तज्ज्ञानस्यापि हेत्वभावप्रतियोगिकाभावे हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितया हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानविरोधित्वात् साध्याभावसमानाधिकरणत्वेन भासमानेऽभावे हेत्वभावप्रतियोगिकत्वग्रहस्य तुल्यवित्तिवैयर्थ्यात् हेत्वभावे तादृशाभावप्रतियोगित्वावगाहनादित्यभिमानं निराकरोति बह्व्यभावभावात्वेनेति । कदाचिद्विरुद्धादिति । सम्भावनायां लिङ् । तुल्यवित्तिवैयर्थ्यायां मानाभावात् भावे वा । इहापि असमानप्रकारकतया उक्तज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधिताया विचारासहत्वादानिर्भरः । न तु वन्निहत्वेनेति । तेन रूपेण भाने हेत्वभावांशे प्रतियोगिताया असंस्पृशोदिति भावः । नानिप्रसङ्ग इति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभाववद्वृत्तिताया एव साधारणत्वात् उक्तबुद्धेर्विरोधितायाः प्रामाणिकत्वे हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नस्य साध्याभाववद्वृत्तिताया लक्ष्यत्वादेवेति भावः । तत्सम्भवेपि-अभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारित्वसम्भवेपि, अन्वयव्याप्त्युपादानेन-अन्वयव्याप्तिधीसम्भवेन, नानुमितिप्रतिरोधः—विशेषदर्शिनोपि नानुमित्यनुत्पादः । न चैवमपि केवलान्वयिसाध्यकहेतोराभासतया तत्प्रयोक्तुर्निग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अभिमतसाधकताविघटकाभासस्यैव निग्रहप्रयोजकतया अन्वयिमुद्रया गमकता यत्राभिमता तत्र निग्रहायोगात् व्यतिरोक्तप्रयोगे निग्रहस्येष्टत्वात् इति ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां अनुमानगादाधर्या-
मनुपसंहारिप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाधर्मी
विरुद्धप्रकरणम् ।

(चि०) विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः, संयोग-
साध्यके सहेतावातिव्याप्तेः । नापि साध्यवन्निष्ठान्य-
न्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणव-
त्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः । किन्तु सा-
ध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्यो-
न्याभावव्याप्यो वा । साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्व-
मात्रं भावाभावसाधारणम्, तेनाभावे साध्येऽभावा-
भावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः । अभावाभावोऽभाव-
प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्न एव वा । न च भावत्वे-
नैवोपपत्तौ किमधिकं नेति वाच्यम् । बाधकं विनाऽभाव-
प्रतीतेः प्रमात्वात्, अन्यथा अत्यन्ताभावाऽन्योन्याभा-
वयोरप्रसिद्धिः ।

(दी०) साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् । एकदे-
शिप्रतेनाह अभावेत्यादि । न च भावस्य स्वाभावविरहान्मक-
त्वरूपप्रतियोगित्वग्राहिधर्मिग्राहकमानवाधः, प्रतियोगित्वस्य स-
म्बन्धान्तरत्वात् । स्वस्याभावस्येत्यत्र पण्यर्थस्य तस्यावश्याभ्यु-
पेयत्वात् । विरहत्वञ्च नाभावत्वं, बाधात् । नापि तद्ग्रहप्रतिबन्ध-
कग्रहविषयत्वम्, अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च । न चानवस्था,
अभावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे
बाधकमाह बाधकं विनेत्यादि । अभावप्रतीतेः-अभावत्वविशि-

प्रतीतेः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वात्, किं-
न्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरम्, तच्चानु-
पस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः, अभाववच्चासमवेत-
त्वान्न जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रसर्तैरधिकरणैस्तद्वर्मेव
अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवादवाधिताभावत्वाविशि-
ष्टप्रत्ययदलाच्चातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैव । एतेनाभावत्वं सप्र-
तियोगिकत्वं तच्चाननुगतानामध्यावश्यकानां प्रतियोगिनां क-
ल्पते इत्यपास्तम् । संयोगादिसाधारण्याच्च ॥

(भा०) साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रमित्यत्र मूले साध्यविरो-
धित्वं यद्धि साध्यासमानाधिकरण्यं तदा साध्यासमानाधिकरणप-
दोपादानवैयर्थ्यमिति तद्व्याचष्टे साध्येति । साध्यासमानाधिकरण-
त्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं न तु साध्याधिकरणावृत्तिव्यतिरिक्तं न सा-
ध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् । आधिकरणमदेन संयोगायभावभेदमते-
इदं लक्षणम्, अतः न संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तः । साध्या-
समानाधिकरणपदं अतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यावाश्रयार्थकमित्यपि के-
चित् । तत्र साध्याभावप्रतियोगिभवेन साध्याोपादानस्य शिरोवेष्टनेन
नसिक्कास्पृशतुल्यत्वात् । मूलस्यमात्रपदेन भावव्यावर्तिकाभावत्व-
निवेष्टाव्यवच्छेदः ।

अभावाभावस्य अभावप्रतियोगिकस्य भवत्वेऽपि भावतयाऽभावत्वावि-
रहेऽपि अभावत्वनिवेष्टाभ्युपगमेनाभावाभाव इत्यादिकल्पान्तराभिधा-
नस्य सिद्धान्तत्वमनिरासायह दीधिता एकदेशीति। ननु घटाभावो-
नास्तीत्यादिप्रतीत्या घटाभावाभावत्वविशिष्टधर्मो सिद्ध्यति तस्यातिरि-
क्तत्वं च सैव विरुणद्धि तस्या एव घटादिरूपभावे स्वाभावाभावत्वरूप-
स्वाभावप्रतियोगित्वावगाहित्वादित्वाशङ्कते न चेति। संवन्धान्तरत्वा-
त्-अभावत्वान्यसम्बन्धत्वात् । स च सम्बन्धः स्वरूपादतिरिक्तोऽन-
तिरिक्तो वस्तुभ्रमश्च न क्षतिरिति भावः । बाधादित्यस्य भाव इत्या-
दि । अविराधादात । अभावाभावस्याऽतीतस्कत्ववादिनापि प्रतियोगिम-
त्ताज्ञानस्याभावप्रतीतबन्धकत्वापिगमादिति भावः । प्रत्यक्षेणेति ।
तद्ब्रह्मप्रतिबन्धकप्रहृषिपयत्वस्य ज्ञानघटितत्वेन चक्षुरयाम्यत्वादित्

भावः । अनवस्था-अतिरिक्तानामभावानामप्यतिरिक्ताभावकल्पना-
यामनन्ताभावकल्पनागौरवम् । बाधकाभावादिति । भावस्यैवाभाव-
त्वकल्पनयोगादिति भावः ।

मूले भावस्त्वेनैवेति । घटाभावो नास्तीति प्रतीतेर्घटादिरूपभाव-
विषयकत्वेनैवेत्यर्थः । किमधिकेन-घटाद्यतिरिक्तविषयकत्वेन, यथा-
तिरिक्तस्यापि तेजोऽभावादेरिदन्त्वादिवाशिष्टस्य न प्रतियोगिग्रहसा-
पेक्षग्रहत्वं किन्त्वभावत्वावच्छिन्नस्यैव तथा घटत्वादिविशिष्टस्य
प्रतियोग्यनिरूप्यत्वेपि घटादेरभावत्वेन प्रतियोगिनिरूप्यत्वे बाधक-
विरहादिति भावः । अभावाभावप्रतीतेः प्रमात्वाभिधानस्य भावेऽभा-
वप्रतियोगिकत्वबोधकतादृशप्रतीत्यप्रमात्वप्रसंजनसूचकता स्फुटी-
करोति दीधितौ भावस्येति । भावस्याभावप्रतियोगिकत्वेपि घटाभा-
वो नास्तीत्यादिप्रतीतेरभावादिवैशिष्ट्यांशे प्रमात्वसंभवाद्भावरूप-
प्रतियोगिबर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वांशे तत्र प्रमात्वानुपपत्तिला-
भाय व्याचष्टेऽभावेति । अभावत्वं भाववैधर्म्यं तच्च भावे न संभवती-
ति तद्विशिष्टवान्नकनशुल्लेखिन्या घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेस्तेन
रूपेण घटाद्यवगाहित्वे तदंशे प्रमात्वे व्याहन्येतेति मूलाभिप्रायः । अभा-
वत्वं यदि भावभिन्नत्वं तदा भावे तदप्रसक्त्या भावेऽप्यभावत्वस्वीकार
इत्यर्थकान्यथेति मूलानुत्थितिरतोऽभावत्वस्य तदन्यत्वं व्यवस्था-
पयति अभावत्वं चेति । प्रथमं-भावत्वादिप्रकारकज्ञानानुपपत्ति-
दशायाम् । अभावो न भाव इति । एतावता तस्य भावभिन्नत्वरूपता
निराकृता तथासत्यभावो न भाव इत्यनयोः समानार्थकतया विषय-
भेदाधीनद्विधाभिलाषानुपपत्तेः ।

ननु तथाप्यभावत्वस्य निर्विकल्पकाऽवेद्यतायाः सिद्धास्तसिद्ध-
त्वादिशेषणज्ञानविरहेण प्रथमं तत्प्रकारकप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत
आह तच्चेति । अनुपस्थितमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुता-
या विशेषणभेदेन भिन्नतया अभावत्वाविशिष्टबुद्धौ उक्तज्ञानहेतुत्वा-
कल्पनादित्यभिप्रायः । ननु केवलप्रमेयत्वादिना अभावत्वादिप्रकार-
कोपनीतभानदशायां स्वरूपतोऽभावत्वाप्रकारतोनैयत्यचारणायां स्व-
रूपनस्तत्प्रकारकबुद्धौ लौकिकान्यत्वं कार्यतत्त्वच्छेदककोट्यानि-
सेइयैव स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते लाघवात्, तथाच
घटो नास्तीत्यादिलौकिकप्रत्यक्षपूर्वकालेपि स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञान-

मपेक्षितमित्याशयेनाह निर्विकल्पकोपस्थितमिति । तथा चाभावत्व-
स्य निर्विकल्पकवेद्यत्वप्रवादो भावमिश्रस्वरूपाभावत्वमने एव, तस्य
पदार्थान्तरत्वादिनां तु निर्विकल्पकवेद्यत्वमिष्टमेवेति भावः । न-
न्वेवमभावत्वस्य नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वापत्तिरि-
त्यत आह अभाववच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वमनुयोगिताख्यः प्रतियोगिनिरूपितः
सम्बन्धविशेषः, स च प्रतियोग्यादिभेदमिश्र एवेत्यनुगमकधर्मान्तरप्र-
कारणेन तस्य नास्तीति बुद्धो प्रकारता ससम्बन्धिकतया च तस्य प्र-
तियोग्युपरागेणैव भानं । निर्विकल्पकवेद्यता चानुगमकधर्मस्यैव । प्रपं-
चितं चैवमाश्रकमधस्तात् ।

अधिकरणस्याभावरूपत्वे अभावाधिकरणत्वानुपपत्तेरतस्तद्धर्म-
वैति । अभावव्यवहारोपपत्तेरिति । भावेऽभावाभावत्वस्वीकारे भा-
वाभावत्वस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः । प्रतिबन्दिमात्रस्यानुत्तर-
तया युक्तिं दर्शयति लाघवादिति । अनन्तधर्मिष्वभावत्वकल्पनापे-
क्षया एकत्र तत्कल्पन इत्यादिः । घटत्वाद्यभावाभावस्यातिरिक्तत्वे
ईदृशयुक्त्यसम्भवाद्भावाभाव इति प्रतीतेर्दुरपन्हवतया अभावत्वं
भावव्यावृत्तमेवेति दर्शितयुक्तावेव निर्भरं दर्शयति अबाधितेति ।
प्रमात्मकेत्यर्थः । एतेन-कलुषधर्मिणां बहुत्वस्य धर्मकल्पनायामबाध-
कत्वेऽभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गेन । संयोगादिसाधारण्याच्चैत्यस्य सप्रति-
योगिकत्वस्येत्यादः । तथाच सप्रतियोगिकत्वस्य नास्तीति-प्रतीति-
विषयत्वे घटसंयोगादिमत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति
भावः ।

अत्र सिद्धान्तानुसारिणः । अभावत्वं भावाभावसाधारणमेव ना-
स्तीति प्रत्ययनियामकम् । यदि भावो नाभाव इति प्रत्ययः प्रामाणिकः
तदा भावव्यावृत्तमप्यभावत्वं तादृशप्रत्ययनियामकतया स्वीक्रियताम्,
न तु तदेव नास्तीति प्रत्ययनियामकं तथासत्यनन्ताभावकल्पनया
गौरवात् भावाभावसाधारणैकधर्मस्यैव लाघवेन नास्तीति प्रत्ययनि-
यामकतया कल्पनोचित्यात् ।

यत्तु-अनन्तघटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवाल्लाघवे-
नातिरिक्तैकैकाभावे तत्कल्पनमुचितमिति । तत्रेदं प्रतिभाति-घटा-
भावाभावत्वं घटाभावनिरूपितोऽनुयोगिताविशेषः, स च घटानिष्ठ-

घटाभावीप्रतियोगितातो नातिरिच्यते । सा चानन्तघटेषु क्लृप्तैव । न चैवमत्र घटाभावप्रतियोगी अत्र घटाभावाभाव इति प्रतीत्योरविशेषापत्तिः, प्रतियोगितानुयामितत्वरूपविभिन्नधर्मावगाहनेनैव तद्विशेषात् । “अभावविरहात्मकत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते”ति प्रवादविरुद्धश्चायं पन्थाः । घटादेः संयोगादिसम्बन्धस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावाभावत्वाविशिष्टनिरूपितत्वं स्वीक्रियते न तु समवायादेरतो न कपालादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवेन ॥

(चि०) अथ साध्यहेत्वोर्व्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न ।

हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दापत्वात् ।

ननु साध्यभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो न तु तन्नियतत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणायव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्षगामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात् ।

अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दूषकताबीजम्, आसाधारणायव्याप्तेः, न च तत्रान्यदेव बीजम्,

हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेत् । अस्तु तावदेवम्, तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव ।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात्, नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्यापि व्याप्यत्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमधिकम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति ।

तत्र । अर्थो हि लिङ्गम्, न च व्यभिचाराधारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिर्गौरवादिति वक्ष्यते । न चार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनशक्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात् । न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन केनापि कृतम् । धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न । तथानुपन्यासात्, अन्यथा नीलानन्वयापत्तेः ।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः । अन्यथा पृथिव्यां मेघत्वेनेतरभेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति प्राहुः ।

तत्र । विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् । अत एव व्यभिचारितो व्यतिरेक्यनैकान्तिक एव । नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्याभावस-

म्बन्धवुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवदन्यत्व-
व्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् ।
नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्या-
भावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्ध-
भानस्यावश्यकत्वात् ॥

(दी०) गमकत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे
विरुद्धे च समानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष
इति । दूषकतायां तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदो-
पन्यासः । अत एवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे
च विरोधवारकं विशेषणम् छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनु-
योज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे-
ऽप्यदोषो वेति पुनराकरणानुमारी पन्थाः ।

नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्र-
दितं न वा ? आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वम-
विरोधात् ॥

(गा०) साधारणविरुद्धयोर्गमकत्वभ्रमरूपाशक्तौ न कश्चिद्विशेष इति
मूलेन दूषयति व्यभिचारिणीत्यादिना । अव्यभिचारमात्र इति भ्रम
इत्यग्निमेणान्वयः । मात्रपदेन साध्यसामानाधिकरण्यभ्रमव्यवच्छेदः ।
सामानाधिकरण्यांशेऽपि इत्यपिना अव्यभिचारसमुद्भवः । नन्वेवमप्य-
नुमितिर्विरोधिरूपमुभयोरीप साध्याभावसामानाधिकरण्यमेकमेवे-
ति साधारणविरुद्धयोः पृथक्परिगणनमसङ्गतमित्यत आह दूषकता-
यामिति । अनुमित्यनुपधानप्रयोजकरूपभेदविरहेपीत्यर्थः । निग्रह-
स्थानत्वेन विशेषादिति । निग्रहविशेषप्रयोजकत्वेनानैकान्तिकबहि-
र्भावादित्यर्थः । भेदोपन्यासः—विरुद्धस्य स्वातन्त्र्येण परिगणनम् ।
अत एव—उक्तयुक्त्या विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषबहिर्भूतत्वादेव ।

विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण तद्विभजनं स-
ङ्गमयां छलजात्योरिति । छलजात्योः पदार्थविभाजकनिग्रहस्थान-

त्वाक्रान्तत्वेऽपि यथा पदार्थेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धं तथा विरुद्ध-
स्यानैकान्तिकविशेषविशेषतया अनेकान्तिकत्वरूपहेत्वाभासविभा-
जकरूपाक्रान्तत्वेऽपि हेत्वाभासेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धमित्यर्थः ।

मूलं विरुद्धलक्षण इति । विरुद्धपक्षेतरभेदः नुमान इत्यर्थः । न
ध्यर्थत्वं न नियमांशस्य इत्यर्थत्वम् ।

हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपायाः साध्याभावनिष्ठहेतुव्याप-
कताया हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्याघटिततया तदघटितविरो-
धज्ञाने साधारण्यमानस्यावश्यकत्वाभिधानं मूलकृतं न सङ्गच्छत
इति तत्सङ्गमनाय वितर्कयति व्यापकत्वमिति । अविरोधित्वादिति ।
ग्राह्याभावाद्यनवगाहने तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाद्यप्रतिबन्धक-
त्वादित्यर्थः ।

इति विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वं विरुद्धत्वम् । न च प्रतियोगिनोरनन्वयं भासमान ए-
व तदभावेऽप्यप्यभिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात्
अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः ।

यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवदवृत्ति-
त्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं सा-
ध्यवदवृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वम् । न च व्य-
तिरेक्यतिव्याप्तिः । तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञानवि-
रहात् । असाधारणे च मङ्गुर एव, अनेनापि रूपेण तस्य
दोषत्वात् । न च साध्यवदवृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात्
साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना सा-
ध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन भि-
न्नत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्तत इति ज्ञा-

न स्वतोदूषकमिति चेन्न । असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्याभिचाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् ।

(दी०) साध्यस्यादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्याभिप्रायेणेदम् ।

यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न तु विशेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्यप्तिकरत्वाच्च । वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत्, तेन समवायेन हेतुतायां ध्रुमेनाव्याप्तिः । आश्रयोः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्तिं निरस्यति न चेत्यादिना । तेनेत्यादि । साध्याभाववद्भामित्वज्ञानं विना वृत्तिमस्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानापदर्थ्यवसानादित्यर्थः । असहचारेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारेति । व्यभिचारो न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानपव्यभिचारज्ञानम् । तदयमर्थः- अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहाविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति ।

(गा०) ननु हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानादौ ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया प्रतिबन्धकत्वं न संभवतीति कथं हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य विरोधरूपतया सिद्धान्तप्रणयनमित्यत आह हेत्वभावस्येति । तत्प्रतियोगिकेति । हेत्वभावप्रतियोगिकेत्यर्थः । हेत्वभावाभावात्वेन भासमान एव सामानाधिकरण्यग्रहस्तदभावे तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्यसामानाधिकरण्याभावात् ।

नियोगित्वमवगाहत् इति तत्र तादृशप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकता-
ग्रहप्रतिबध्पता न तु हेतुतावच्छेदकरूपेण भासमाने साध्यसामाना-
धिकरण्यग्रह इत्यरुचेरनुपपदं वक्ष्यमाणतया अभिप्रायेणेति ।

यदि चेत्यनन्तरं हेत्वभावे साध्यव्यापकताग्रहदशायामिति पूर-
णीयम् । तदभावेति । हेत्वभावत्यर्थः । असामानाधिकरण्यग्रहेपीति ।
सामानाधिकरण्यग्रहासंभवेपि साध्यव्यापकत्वं साध्यासामानाधिक-
रण्यस्वभावकत्वरूपं यदि विवक्ष्यते तदा पूरणं विनैव असामानाधि-
करण्यग्रहेपि इत्यस्यासामानाधिकरण्यग्रहदशायामिति यथाश्रुतार्थ-
कतयैव च संगतार्थोद्ध्या । तत्त्वेन-हेतुतावच्छेदकरूपेण, अवृत्तिहे-
ताविरुद्धत्वस्यावृत्तिताया विरोधरूपतायाश्चेष्टत्वाद्वृत्तिमत इति धर्मे-
ति च व्यर्थमित्यत आह वृत्तीति । पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकमि-
ति । एतद्दर्शनं च स्वरूपासिद्धिवैलक्षण्यस्य विरोधे लाभायेति
ध्येयम् । विशेषकं-विरोधशरीरप्रविष्टार्थकं, दूषकतायां-प्रतिब-
न्धकतायाम् । अनुपयोगित्वात्-तदर्थविषयताया अनुपयोगि-
त्वात्, अव्याप्तिकरत्वात्-अवृत्तावरुद्धासंग्रहप्रयोजकत्वात् । वृ-
त्तिविशेषेति । येन सम्बन्धेन विरुद्धत्वमभिमतं तत्संबन्धावाच्छ्र-
साध्यवृत्तित्वनिवेशलाभायेत्यर्थः । तद्विशेषणप्रयोजनमाह तेनेति ।
लक्षणचतुष्टयस्य भेदं स्फुटयति आद्ययोगात् । अभावाविनि । अ-
त्यन्ताभावाक्त्यर्थः । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादेत्यादौ
व्यतिरेकिणि साध्यवृत्तित्वसत्त्वाद्वस्त्वतिव्याप्तौ संभवतीत्याशये-
नाह ज्ञानातिप्रसक्तमिति । हेतुमति साध्यवत्त्वाग्रहेण तत्र साध्य-
वदवृत्तित्वग्रहसंभवादिमि भावः । असाधारणे शब्दो नित्यः शब्द-
त्वादित्यादौ वस्त्वतिव्याप्तशंकां लक्ष्यतां स्वीकृत्य निराकुरुते मूले
असाधारणे चेति । संकर एवेति । विरोधस्य दोषान्तरसामानाधि-
करण्यमिष्टमेवेत्यर्थः । अनेन-विरुद्धत्वेन, तस्य-असाधारणहेतोः
दोषत्वात्-दुष्टत्वे क्षतिविरहात् । साध्याभाववृत्तित्वज्ञानाभावस्य
साध्यवदवृत्तित्वज्ञानप्रयोजकत्वं न संभवति कार्याभावस्य कार-
णव्यतिरेकाप्रयोजकत्वमिति तेन विनेत्यादिमूलासंगतिरिति तदन्व-
या व्याख्यामुपादत्ते दीधितौ तेनेत्यादीति । वृत्तिमत्त्वेति । वृत्तिमत्त्व-
विशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वरूपहेतुज्ञानघटितसाध्याभाववद्वामित्वानुमि-
तिसामग्न्याः फलोपहितत्वा निर्वाहादित्यर्थः । तथाच सामग्न्याः फ-

लोपधाननियमानुगोधात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।

मूले उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वादिति । व्यभिचारज्ञानोपजीव्यत्वेन विरोधस्यापि पृथग्दोषताया आवश्यकत्वादित्यर्थः । न स्वतो दूषक-
मितीति । उपाधग्रिष न हेत्वाभास इति शेषः । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध-
कत्वादित्यस्य स्वतोपीत्यादिः । व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वेनेति मूल-
स्य व्यभिचारज्ञानाभावविरुद्धत्वेनेत्यर्थो न संभवति—तावता व्या-
प्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वालाभादित्यन्यथा तद्याच्चष्टं दीधितौ व्यभिचा-
रेतीति । व्याप्तेरव्यभिचारसामानाधिकरण्यप्रदितत्त्वमभिधाय तत्तद्-
शभानविरोधनो ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतां स्फुटीकुर्वन् त-
द्विषयस्य हेत्वाभासताया निष्प्रत्यूहत्वं दर्शयति तदयमर्थ इत्यादिना ।

(चि०) ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थक्यम् अयोग्यताज्ञानेन निश्चिन्ता-
नन्वयादिति चेन्न । अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोप-
जीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवम् । स चायं
विधिसाधने त्रिविधः—साक्षात्साध्याभावव्याप्य-
त्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापक-
विरुद्धोपलम्भात् । यथा धूमवानयं योग्यधूमवत्तया
अनुपलभ्यमानत्वात् निरग्निकत्वात् जलाशयत्वात् । न-
च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैवि-
विध्यम् । एतदज्ञानेऽपि साध्याभावतद्व्यापकाभाव-
व्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूमवानयं
तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकम्, स्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वम्, तच्चा-
भेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववृत्तयोपलभ्यमानत्वात्
तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव ।

निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः—प्रतियोग्युपलम्भात्
साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धो-

पलम्भात् । यथा निरग्निकोऽयमाग्नित्वात् धूमाभावशून्यत्वात् धूमवत्त्वात् ।

(दी०) स चायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति । तदभावत्वं तद्वत्ताग्रहविरोध्यभावत्वम्, तेन साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वोपसंग्रहः । एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति । अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि । साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्र चोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्रफलकम् । साध्याभावेति । व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वमानेति । तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमान्नाधिक्यमित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलम्भात्—स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात्, तेन निर्वहिकान्यत्वादिसंग्रहः । साध्यव्यापकेति । अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः । धूपवत्त्वादिति । धूमाभावस्य बह्व्यभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य मध्यमेऽन्तर्भावो, बह्व्यभावव्यापकवह्निसामान्या भावाभावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे ।

(गा०) विरोधस्यैव निरुक्तत्वात् स चायमित्यस्य तत्परामर्शकताभ्रमं निराकरोति स चायमिति ।

साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानवत् साध्यवद्भेदव्याप्यत्वज्ञानस्यापि विरोधितया तदनभिधाने न्यूनतां परिजिहीर्षुः साध्याभावपदं साध्यतद्भेदत्यन्तान्योन्याभावपरतया व्याचष्टे तदभावत्वमिति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यत्वादिवारणायाभावपदं विरोधिताविशेषसूचकम् । उत्तरत्रापि—साध्यव्यापकाभावेत्यत्रापि । अन्यथा साध्यव्यापकवद्भेदत्वासंग्रहादिति भावः । व्यापकाभावव्याप्यत्वव्यापकविरुद्धत्वयोरभेदाद्वितीये व्याप्यपदपदार्थाविवक्षामाह व्याप्यपदमिति । विरुद्धपदस्य तदभावव्याप्यतद्भेदवृत्त्युभयपरतामाह साध्यव्यापकेति ।

सामानाधिकरण्यविरोधित्वं तद्ग्रहप्रतिबन्धकधीविषयत्वं न तु तद-
धिकरणावृत्तित्वं तदभावत्वादरपि तत्सामानाधिकरणावृत्तित्वात्
व्यापकवदवृत्तीत्यादिना व्यापकाभावव्याप्यत्वपरिग्रहः । इदं च
तदभावव्याप्यत्वग्रहस्य तत्समानाधिकरण्यग्रहविरोधितामर्गा
कृत्य विरुद्धत्वादिग्रह एव विरोधी न तु तदुपलम्भग्रह इत्याशयेनो
पलम्भपदानामवक्षितार्थकतामाह सर्वत्रेति । सर्वत्र-व्यापकविरुद्धो-
पलम्भादित्यत्राग्रिमप्रतियोग्युपलम्भादित्यादां चेत्यर्थः ।

साध्याभावतद्यापकाभावव्याप्यत्वेनत्यत्र मूले व्याप्यपदायावि-
वक्षायां साध्याभावव्याप्यत्वालाभः, तादृशक्षायां च साध्यव्यापकाभा-
वत्वालाभः अविवक्षिततद्याप्यत्वलाभश्चेत्यनो व्याचष्टे साध्याभावे-
तीति । ज्ञातस्य दोषत्वादात मूलं ज्ञातस्य विरोधित्वादित्यर्थकं, त-
थाच सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपाणां परिगणनायतया न तदुपा-
दानविरोध इति भावः । स्वव्यापकतायाः स्वसाधारण्य एव कथं सा-
ध्याभावत्वस्य कथितान्तर्भाव इत्याकांक्षायामाह दीधितौ तथा चेति ।

प्रतियोग्युपलम्भपदं साध्यभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्ग्रहद-
त्वतदत्यन्ताभावत्वादिसम्राहकतया व्याचष्टे प्रतियोग्युपलम्भादिति ।
स्वरूपत इति । विरोधिताविशेषसूत्रकं साध्यव्यापकाभावत्ववार-
णाय । विरोधित्वात्-विरोधिज्ञानप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् । नि-
र्वह्निकान्यत्वादीति । निरग्निकान्यत्वत्वादीत्यर्थः । साध्यव्यापकवि-
रुद्धोपलम्भादित्यनेन साध्याभावव्याप्यत्वोपग्रहायाह साध्यव्याप-
केत्यत्रेति । धूमवत्त्वादीति । तृतीयोदाहरणस्य साध्यव्यापकाभावत-
या मध्यमप्यन्तर्भावः सम्भवतीति दशाविशेषे व्यापकविरुद्धान्तर्भा-
वं दर्शयति धूमाभावस्येत्यादिना । दशायामित्यनन्तरमेवकारः पूर्य्यः ।
मध्यमे-साध्यव्यापकाभावत्वज्ञानविषयतया दुष्टे, ग्रहे-ग्रहदशायां,
चरमे-साध्यव्यापकविरुद्धत्वज्ञानविषयतया दुष्टे ।

(चि०) सर्वश्रायं विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्र-
भवबह्निमानयं कटुकासुरभिपाण्डुरधूमवत्त्वात् । अयञ्च
बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः कश्चित् ॥

इति विरुद्धचिन्तामणिः ॥

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा ? नायः—व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः—साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्, इन्तैवमसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरणावृत्तितत्त्वदर्माणाञ्च तथात्वादधिक्यम् । न च एतानि धर्मिविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति ।

विरोधान्नायकप्रकारत्रैविध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयश्चेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्कस्तु काचित्को ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

इति विरुद्धदीप्तिः ॥

(गा०) स्वरूपतो ज्ञातान्येवेति एवकारो मध्ये योज्यः, तथाच ग्राह्याभावव्याप्यत्वादिना अज्ञातान्यपि विरोधीनीत्यर्थः । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनेति, सावधारणमतो न वक्ष्यमाणदूषणासङ्गतिः । व्यापकाभावव्याप्यत्वादित्यादिना व्यापकवदवृत्तित्वपारेग्रहः । स्वरूपेणैव ज्ञातयोरिति । तदभावव्याप्यत्वेनाज्ञातयारपीत्यर्थः । साध्याभावः साध्यसमानाधिकरण इत्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यबुद्धौ तदभावत्वादिपट्याप्तविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यथाकथञ्चाद्विरोधिरूपाणामेवायं विभाग इत्याशङ्कते तथात्वेपीति । स्वरूपतो विरुद्धत्वेपीत्यर्थः । तत्त्वं—विरुद्धत्वम्, अविरुद्धत्वमश्रितम् । असामानाधिकरण्यस्येति । अस्य स्वरूपत एव सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति भावः । सामानाधिकरण्येति । अयमवधेयः

सास्नावत्वादित्यादौ सास्नात्वादीनामित्यर्थः । तेषामप्यवस्थासामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्यादिति भावः ।

स चायामत्यादिग्रन्थो न सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधिरूपपरिगणनपरः, किन्तु विरुद्धहेतुप्रभेदपरिगणनपर एव, एवं च साध्यासामानाधिकरण्यरूपवतां धर्मिणां साध्याभावव्याप्यत्वादिनैवोपग्रहान्नाधिक्यमिति शङ्कां निरस्यति न चेतानीति । सवर्ण-साध्य-व्यापकाभावादीनाम् । साध्याभावव्याप्यत्वेनेति । तथा च तेषां पृथ-गुपादानानुपपत्तिर्गति भावः । इदमुपलक्षणम् । एतदज्ञानेपित्यादि-मूलविरोधोऽपि द्रष्टव्यः ।

विभागे सङ्गमयतां कर्षांचिन्मतमाह विरोधोऽन्नायकेति । एवं च साध्याभावव्याप्यत्वादिना ज्ञानस्य यत् दूषकत्वमभिहितं तदपि विरोधिज्ञानद्वारा न तु साक्षादिति न विरोध इति ध्येयम् । विरोधानुमापकहेतूनामानन्त्याङ्गविध्यानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यस्वरससूच-नाय वदन्तीति ।

मूले सर्वश्चायं विशेषणद्वारापीति । उक्तनिखिलप्रकारो विरुद्धः विशेषणनिबन्धनोपीत्यर्थः । अत्र विशेषणनिबन्धनत्वस्य विरोधरूप-विशेषणे संक्रमो बोध्यः । कृष्णगुर्विति । अत्र विशेष्यधूमन्तावच्छि-न्नस्य साध्यसामानाधिकरणत्वात् कटुत्वादिविशेष्यैव विरुद्धत्वा-दिति भावः । अत्र प्रत्येकविशेषणावच्छिन्नस्यैव विरुद्धता बोध्या । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करस्यावश्यकतया काचित्कताभिधानं न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य तत्तदुभयानुगमकेतररूपावच्छिन्नसङ्करस्य का-दाचित्कत्वववाक्षतमित्याह दीधितौ बाधेत्यादिना । ननु विरोध-स्थले दोषान्तरस्यावश्यकत्वे किमस्य दोषताभ्युपगमेनेत्यत आह ज्ञानासङ्कराच्चात । दोषान्तराज्ञानदशायां विरोधज्ञानेनाप्यनुमिति-प्रतिबन्धादस्य दोषान्तरत्वमावश्यकमिति भावः ॥

इति गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां

गदाधर्या विरुद्धप्रकरणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसा-
ध्यविपर्ययलिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिषन्धेनोभयोरबोधक-
त्वात् । बलञ्च न सपक्षमत्त्वादि, व्यतिरिक्तिप्रभावात् ।
नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्भ-
ङ्गनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरो-
धि व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनि-
यमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या-
ऽऽरोपायितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म-
ता पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् ।
एकत्र तदुभयाभावात् विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्य-
स्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधित-
साध्यविपर्ययकत्वम्, उभयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च
न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्भङ्गनियमात् ।

(दी०) एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः प-
क्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्या-
रोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरुद्धाद्विशिष्ट-
स्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रमिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र भ-
ङ्गेति । तथा चान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

(गा०) समानबलत्वादिमूलस्य प्रकृतसाध्यानुमापकबलशालित्वे सति प्रकृतसाध्याभावानुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमित्यर्थः । अत्रानुमापकत्वमनुमितफलोपहितत्वमनुमितिस्वरूपयोग्यत्वं वा ? आद्ये दूषणमाह परस्परेति । उभयोः-व्याप्तिरहितपक्षधर्मयोः । अबोधकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादशायामित्यादिः । द्वितीयपक्ष एतद्वापानवकाशात् बलपदार्थं विनश्यत् दूषयति-बलं चेति । बलपदार्थश्चेत्यर्थः । सपक्षसत्त्वादीति । आदिना पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोः परिग्रहः । व्यतिरेकिणीति । अभावान्-सपक्षाप्रसिद्धा तत्सत्त्वासम्भवात् । एतदुपलक्षणम् । सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्ष एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकतराभावेऽपि द्रष्टव्यः । समानेति सम्पातायातम् । बलपदार्थस्य समानत्वाद्यटितत्वात् । विरोधेनेति । विरुद्धसाध्यतद्भावाव्याप्ययोरेकत्रासत्त्वनियमनेत्यर्थः । तद्भङ्गति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकतराभाव इत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया-व्याप्तिरहितपक्षधर्मतया, ज्ञातत्वं-ज्ञायमानत्वं, व्याप्तिविशिष्टस्ववैशिष्ट्यज्ञानविषयकत्वमित्यर्थः । तेन 'नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धे'त्याद्यग्रिममूलसङ्गतिः । नित्यत्वव्याप्येति । शब्दे नित्यः कृतकत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिकूप्रतिहेतौ भ्रमात्मकव्याप्यवत्ताज्ञानस्यारोप्याप्रसिद्धासम्भवेन समानबलत्वासम्भवादित्यर्थः ।

यत्राव्याप्यः प्रतिहेतुः तत्र पक्षधर्मे श्रावणत्वे अन्यत्र प्रसिद्धायाः व्याप्तेरारोप एव बलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र साध्यव्याप्ये पक्षधर्मत्वारोप एव बलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्धा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वारोपासम्भवामिधानमसङ्गतमित्यत आशयं पूरयति द्विधितौ व्याप्य इत्यादिना । व्याप्ये-व्याप्तिविशिष्टे, पक्षधर्मे-पक्षधर्मताविशिष्टे, प्रत्येकं-व्याप्तिविशिष्टस्वविषयकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना, अव्यापकः-सकलसत्प्रतिपक्षासंग्राहकः, अव्याप्यादिप्रतिपक्षस्य व्याप्यादिविशिष्टत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः-व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतायाः स्वस्मिन्ग्रहः, वाच्यः-बलपदेन विवक्षणीयः । एकधर्मिणीत्यादिकमेकत्रत्यादिमूलशब्दविवरणम् । विशिष्टस्येति । यादृशसाध्यं पक्षे बाधित तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तित्वस्याप्रसिद्धा न सम्भतीति, तथाच नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टश्रावणत्वाद्यप्रसिद्धा यथा व्याप्तिविशिष्टतद्भेदधर्मिकपक्षधर्मताग्रहोऽप्रसिद्धस्तथा नित्यत्वादिव्या-

सिधिशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या श्रावणत्वादौ तद्गोप्यप्रसिद्ध
इति श्रावणत्वादेः समानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादेस्सत्प्रतिपक्ष-
तानुपपत्तिरिति भावः ।

व्याप्तिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया बलत्वे नैव दोष इत्यतो दो-
षान्तरं स्वयमाह विरुद्धादाविति । आदिना साधारणपरिग्रहः । सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावप्यारोप-
सम्भवात् । स्वव्यापकृत्यादि । अप्रसिद्धश्चेति । तज्ज्ञानघटितसमानब-
लत्वासम्भवे इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानवि-
षक्षणे सामान्यादौ पक्षे समवायादिरूपहेतुतावच्छेकसम्बन्धेन वृत्तेर-
प्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता व्याप्तिघटकानां तादृश-
पदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धानां परस्परपक्षलेषावगाहिज्ञानस्य बलत-
या विवक्षणेन तदोपोद्धारसम्भवपि अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोरन-
नुगमेनेकोपादानेऽन्यत्राव्याप्तिर्दुर्धरैवेति भावः । साध्यवत्ताज्ञानविरो-
ध्यनुमितिसमर्थत्वेनानुगमे तु सिद्धान्त एव पर्यवसानम् ॥

व्याप्तिभङ्गाभङ्ग इति मूलं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रामितिषयत्वतज्ज्ञान-
विषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम्, एकतरविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य
भ्रमत्वनियमेपि तदनवधारणेनानिर्धारितविशेषत्वसम्भवादेकत्र त-
ज्ज्ञाननियमादिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह तथा चेति । तादृशभङ्ग-
नियमे चेत्यर्थः । तद्वधारणं-भङ्गावधारणम् । अनयोरेकतरं बाध्यं
विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानात्सत्प्रतिपक्षतादशायामप्यस्तीत्य-
र्थः । यद्यपि अनयोरेकतरमित्यादेः एकत्र पक्षे साध्यतदभावव्याप्य-
तया हेतुद्वयज्ञानान्यतरज्ज्ञानः एकत्र मिथो विरुद्धद्वयसाधकद्वया-
न्यतरत्वादित्यर्थो न साधु-सङ्केतुपरामर्शेऽप्यन्यतरत्वहेतुसत्त्वेन भ्र-
मत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । न चैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्य-
तरत्वं पक्षीकृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयं
तादृशान्यतरत्वाश्रये एकत्र भ्रमत्वसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वेन न
व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यपि घटादिविषयकसमूहा-
लम्बनरूपो यत्र परामर्शस्तत्र घटाद्यंशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरवारणाय
तत्तज्ज्ञेयौ तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभ्रमस्य निवेशनीयतया
तत्तज्ज्ञेतुद्वयान्तर्गतसङ्केतौ तत्तत्साध्यादिव्याप्तिभ्रमाप्रसिद्धा सा-
द्व्याप्रसिद्धेः । तत्तज्ज्ञेतुद्वयान्यतरांशे तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मता-

न्यतरभ्रमवृत्तित्वसाधने च विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुरुपरामर्शद्वया-
न्यतरत्वे व्यभिचारः साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतकृत्यता च । तथापि
तत्तत्साध्यतदभाषव्याप्यवच्छिन्नपक्षधर्मतानिरूपितहेतुविषयताद्वया-
न्यतरत्वं पक्षीकृत्य भ्रमत्वानयतविषयतावृत्तित्वमेकधार्मिकविरुद्धा-
नुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । भ्रमत्वं
चानुगतं कथञ्चिन्नैवचनीयम् ॥

इति सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-
समानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । ब-
लञ्च व्याप्तिपक्षधर्मते । विरोधिर्बाधकान्यगमकतौप-
यिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं
वा तत्त्वम् ।

(दी०) सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साध-
ने नापरामृश्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अतएव सन्
प्रतिपक्षो विरोधिर्व्याप्यादिमत्तया परामृश्यमाणां हेतुः विरो-
धिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति
विग्रहमपि वर्णयन्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षण-
माह साध्येति । बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न
चासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्या-
प्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भ-
वात् । पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्य-
बदिति पक्षस्य, व्यापकभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्या-
प्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च ।
साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुप-
स्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य
साध्यसिद्धेर्विरोधिण्याः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, सा-

ध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्या-
भावादस्तदुपस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया बलोपस्थित्या
तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशलङ्घन-
मित्यर्थः । विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या
अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्र-
प्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वञ्चागृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धयौप-
यिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्श-
सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।

(गा०) उच्यते इत्यादि ग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वं न सम्भव-
ति साध्यविरोधुपस्थानेत्यादेर्ज्ञानस्य ग्राह्यभावाद्यनवगाहितया-
ऽनुमित्यप्रतिबन्धकतया तस्य हेत्वाभासत्वान्नभवादिति सत्प्रतिप-
क्षनिर्वचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति स-
त्प्रतिपक्षितेति । सत्यसति चेति । समीचीने ऽसमीचीने वेत्यर्थः ।
तथाच सङ्केताबुकलक्षणस्यातिप्रसङ्गो दशाविशेष न दूषणावह इति
भावः । अपरामृश्यमाण इति । प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्वविषयक-
परामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्धौपयिकपरामर्श-
कालीनत्वरूपसमानत्वनिवेशसार्थक्यं दर्शितम् । असति गृहीताप्रा-
माण्यके च परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारावरहादित्यग्रिमग्रन्थश्चास-
तीत्यस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनं गृहीताप्रामाण्यकत्वांशमात्रव्या-
वृत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् । अविद्यमाने विरोधिपरामर्शे
इति । विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन ब-
लोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वांशनिवेशप्रयोजनं दर्शितम् । अतएवेति ।
प्रकृतपरामर्शस्य विरोधपरामर्शस्य चासत्त्वदशायां सत्प्रतिपक्षव्यव-
हारविरहादेवेत्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्र-
तिपक्षत्वात्प्रतिपक्षपदस्य हेतुपरतापक्षं परित्यज्य परामर्शपरतामाह
विरोधिपरामर्शेति । परामृश्यमाणस्येति । यद्यप्यन्यपदार्थे परामृश्य-
माणत्वं न शब्दतो लभ्यते तथापि प्रतिपक्षपदस्यैव फलोन्मुखस्वका-
र्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमाणस्वकायानुमिताविरोधिपरामर्श-
परत्वात् फलिताधीववरणामदम् । तदनुसारेण-तादृशव्यवहारानु-

सारेण । बाधाश्रयासिद्धिवारणायेति । तद्वशाद्यमतिव्याप्तिवारणावे-
त्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । न चा-
श्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि तस्य परामर्शेनापि
समं विरोधात्परामर्शकालं तत्समवधानं दुर्घटमिति बाध्यम् । लौ-
किकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धपदं साध्याप्रसिद्धे-
रप्युपलक्षणम् । षलपदेनैव तद्वारणात् समर्थान्तवैयर्थ्यमित्याशंकां
निराकरोति न चासावित्यादिना । अस्मा—बाधादिनिर्णयः । व्या-
प्तीति । धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वताद्य-
वृत्तित्वात् तादृशाभाववान्धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धू-
मादेर्वह्ण्यादिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मो निश्चयरूपबाधाश्रयासिद्धिनिर्ण-
यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितित्वसम्भवादिति भावः ।
ननु षलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति
नायं दोषः प्रकृतं वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टधूम-
वृत्तित्वाया एव षलत्वादित्यत आह पक्ष इति । इतीत्यस्य प्रतिरोध-
कज्ञानविषयस्येति शेषः । पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । प्रथ-
मे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः । व्याप्तैर्भे-
दकद्वयमाह व्यापकत्वादि । व्यापकभेदेनेति । व्यापकयोः साध्याभा-
वपक्षवृत्तित्वाभावयोर्भेदेनेत्यर्थः । अन्यव्यतिरेकभेदेनेति । एक-
साध्यगमकव्याप्तिरप्यन्यव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविष-
क्षितत्वात्—विषक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण सकलव्याप्तिप-
क्षधर्मतानिवेशे नायं दोष इत्यत आह साध्येति । शिरोवेष्टनेनेति ।
तादृशानुमातिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशात्तद्विषय-
कत्वेन पुनस्तद्विवेशाऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युपस्थापनस-
मर्थत्वेनैवापस्थितिनिवेशा युक्त इति भावः । उपस्थितान्वरोधित्वं प्र-
तिबन्धकत्वं तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदन्तदनुमितिपरतया
व्याचष्टे साध्येत्यादि । इत्याद्युपस्थितेरित्यादिना साध्यं पक्षावृत्तीत्या-
दि उपस्थितिपरिग्रहः । उपस्थापनेत्यत्र धात्वर्थोपस्थितौ विरोध्य-
न्तस्य स्तोत्रं नष्टेत्यादौ नमने स्तोत्ररूपेणाभेदान्वयः प्रयत्नेनोपपा-
द्यः, एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेन च कल्पान्त-
रमाह साध्यविरोधीति । तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्यैव
विषयविरोधरूपत्वात्साध्यवत्ताज्ञानविषय इति विवरणसङ्गतिः ।

साध्याभाववत्पक्षादिरित्यादिना पक्षावृत्तिर्वादिषादिपक्षाध्यादिपरिग्रहः । एतच्च फलितकथनम् । तदुपस्थितेरिति । तादृशपक्षादेः कर्मतया उपास्थितिक्रियायामन्वयो युक्त एवेति भावः ।

अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्धया सत्प्रतिपक्षितसङ्घतावव्याप्तरिति चेन्न । यद्रूपावाच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्योपास्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वाविवक्षणात् । यत्र बाधो दोषस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्शसंवलनदशायां तत्रैव हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवैतत्कल्पानुसरणम् । तथाच साध्यवत्पक्षकहेतोरलक्ष्यतया न तत्राव्याप्तिरित्याहुः ।

वस्तुतस्साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपास्थितिर्लक्षणे निवेदनीया तादृशज्ञानविषयविषयत्वेन तन्निवेशनस्य शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकाद्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वनाप्युपस्थितिर्विशेष्या । जननयोग्येति । जननं ण्यर्थः योग्यत्वं च समर्थपदार्थः बले समानत्वं न विवक्षणीयं तस्याविवक्षितत्वादपि तु उपस्थितावेवेति स्फुटीकर्तुं समानयेत्यसमासालिखनम् । तथाविधव्याप्तिबुद्ध्या-साध्याभावादिव्याप्तिबुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धत्वं च तत्प्रयुक्तानुत्पादप्रतियोगित्वम् । वह्निय्याप्याभावादिसाध्यकस्थले बहुधादमत्पक्षविषयकानुमितिजननयोग्यथा वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षोपास्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं प्रथमोपास्थितिर्विशेषणम्, वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षापस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकावह्निय्याप्यादिमत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपवह्न्यादिमत्पक्षविषयकानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणनाश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन विवक्षणीयम् । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता साध्याभावादिप्रकारता तद्विधेयतैव प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तज्जन्यतया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवक्षायामसम्भव

इति वाच्यम् । प्रकारनाविशेषस्यैव विधेयतात्वात्, अन्यथा तु यद्व-
च्छिन्नविशेष्यकयदवच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्व-
च्छिन्नपक्षकतदवच्छिन्नविधेयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
त्वमेव निवेद्यम् ।

ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सम्यक् किं तत्प्र-
तिरुद्धकार्यकत्वनिवेशेनेत्यत आह विरोधीत्यादि । अप्रामाण्यग्रहवि-
शिष्टाया व्याप्त्याद्युपस्थितेन विरोध्यनुमितिजननयोग्यत्वं तदग्रह-
विशिष्टत्वेनैव परामर्शस्यानुमितयोग्यत्वादात न तादृशोपस्थिति-
मादायातिव्याप्तिप्रसङ्गात्कारित्याशङ्कां निराकरोति विरोधिपराप्यादि-
विषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति । जनकतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणत्वरूपयोग्यता नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टविषयतारूपवेति भावः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानु-
मितिजनकतावच्छेदकोऽपि तु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणे-
तत् । कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति । तथा चाप्रामाण्यग्रहाभावविशि-
ष्टविरोधिपरामर्शस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतयागृहीताप्रामाण्यकविरो-
धिपरामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकत्वान्नाकस्थलेऽतप्रसङ्गः । यद्यपि अ-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शस्यागृहीताप्रामाण्यबाध्यादिरूपत्वे तद्वि-
रुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिरस्त्येव, तथापि
विरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोधप्रयोजकताव-
च्छेदकताविवक्षणेनातिव्याप्तिप्रवर्णया । न च यत्र विरोधिपराम-
र्शानन्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणेऽप्रामा-
ण्यग्रहाभावविशिष्टतज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तत्क्षणे कार्यानु-
त्पादात्तक्षणे सत्प्रतिपक्षत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थि-
त्याग्रिमक्षणे यस्य कार्यानुत्पादस्स तदा सत्प्रातपक्ष इति विवक्षया
अतिप्रसङ्गवारणात् ।

उपाध्यायरीत्या समानपदं सार्थकयितुं तदर्थमाह समानत्वं
चेति । अगृहीताप्रामाण्यकेति । स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभावावि-
शिष्टेत्यर्थः ।

अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्वयव्याप्त्यंशे व्यतिरेकव्या-
प्त्यंशे च यदप्रामाण्यं तद्ग्रहाभावाविशिष्टत्वं निवेद्यं तद्व्याप्त्यंशेऽ-
प्रामाण्यग्रहसत्त्वे तद्व्याप्त्यवगादिपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजक-

त्वात्, तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरेकतरविषयकपरामर्शदशायाम-
न्वयव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्व-
योग्यानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगमय्य तद्भावविशि-
ष्टत्वं निवेशनीयम् । विरोधित्वं च समानविशेष्यकत्वानर्वाच्छङ्गं प्रा-
ह्यम् । तेन विरोधिपरामर्शव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति तादृ-
शव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्श एकतरांशेऽप्रामाण्यग्रहस-
त्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति चेन्न ।

स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानसामान्याभा-
वस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तं प्राह्यम्
समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्त्यंशे प्रामाण्यज्ञानं नास्ति
तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य स-
त्त्वाच्च सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिः । साध्यसिद्धौर्पायकत्वं प्रकृतसा-
ध्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, योग्यत्वं चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितस्यापि
परामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्सहकारिकत्वादिति नागृहीताप्रा-
माण्यकत्ववैयर्थ्यम् अस्ति अविद्यमानं परामर्शं स्वविषयकपरामर्शं
स्वस्य सत्प्रतिपक्षताविरहात् । न चासति गृहीतकाप्रामाण्यके वा प्र-
कृतसाध्यानुमापकपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानभावसहकृतपरामर्शरूपका-
रणविरहादनुमितिविरहो न विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वा-
निवेशोपि नातिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम् । तत्र उभयोरेव कारणा-
भावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्वारत्वात् ।
विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् यत्र प्रति-
रोधको विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्व-
स्येष्टत्वात् ।

(दी०) यत्तु-प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य
विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति-तदसत् व्यभिचारेण प्रामा-
ण्यग्रहस्यावलत्वात्, अन्यत्राप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयो-
गात् । बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गप-
दोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतापेयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः ।
विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलि-

तार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वमवलितयोग्यतोपादाने तु बा-
धोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालनिसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं
वाच्यं तत्त्वम् ।

यदि चायं बह्विव्याप्यवान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शदयं बह्विमान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न
तु सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनित-
विरोधिवोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्नि-
मलक्षणे विरोधिवोधिकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्या-
प्रामाण्यग्रहेऽपेरणानुमितिजननात् तद्धारणाय वा तत् । प्रतिरुद्ध-
कार्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् ।

(गा०) मिश्रोक्तसमानपदव्यावृत्तिर्दर्शयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति ।
प्रामाण्यनिर्णयेन-स्वाविषयकप्रामाण्यनिश्चयेन । एतच्च बाधकताप्र-
योजकाधिकबलतायां हेतुः । बाधकस्य-विरोध्यनुमापकस्य, निश्च-
तप्रामाण्यरूपरामर्शजन्यानुमितावनिश्चितप्रामाण्यकावरोधिपरामर्शो
न प्रतिबन्धकः तद्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयस्य विरो-
धिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वात् । तादृशप्रामाण्य-
निश्चये विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य वि-
शेषणत्वेदोभयपरामर्शे प्रामाण्यनिश्चयदशायां उभयानुमितिप्र-
तिरोधनिर्वाह इत्यभिमानः । समानतीति । समानत्वे च विरोधि-
बोधानुपधायकत्वं विरोधिवोधव्यवहितप्राक्क्षणविशिष्टत्वाभाव
इति यावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वं च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्य-
कानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नतत्प्रयुक्तकार्यानुपधायकत्व-
म् । सकलकारणनिवेशादुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतो-
र्न सत्प्रतिपक्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेना-
धिकबलहेतावतिव्याप्तिवारणायैति बोध्यम् । प्रतिहेतोः स्वसाध्यबा-
धेन हीनबलतादशायां प्रकृतहेतोः सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधि-
परामर्शेऽपि प्रकृतहेतुपरामर्शाभावात्तारिक्तसकलकारणसमवहितत्वं
निवेश्यम् । वस्तुतो मिश्रमतंऽनुमितौ न विरोधिपरामर्शमाश्रय्य वि-
रोधित्वं किन्तु विरोध्यनुमितिस्वामग्न्या एव, तथाचेतरकारणात्म-

वहितस्य परामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकतया प्रतिरोधकविरोधिपरामर्शनेतरकारणसमवहितत्वं विशेषणं देयम् ।

उभयपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे एकत्र प्रामाण्यनिश्चयेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वासिद्ध्या विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितायां न प्रतिबध्यानुमितिजनकपरामर्शीयप्रामाण्यग्रहस्योजकत्वमित्याशयेनाह व्यभिचारेणेति । उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अबलत्वात्—प्रकृतपरामर्शेऽप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात्, तथाच तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

अथवा व्यभिचारेण तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् अनुमितिसामान्यघटकत्वात्, तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः किन्तु विरोधिपरामर्श एव तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामान्या अक्षतत्वात् परस्परविरोधेन नैकस्यानुमिति रिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहसत्त्वे एककोट्यनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तस्य बलवत्त्वमावश्यकमित्यत आह अन्यत्रेति । परामर्शान्तर इत्यर्थः । तदुपयोगात्—प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युत्पादकत्वात् । बलपदस्याविवक्षितार्थत्वेऽपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्थकयति बलपदे इति । लिङ्गपदोपादानव्यर्थशंकां निरस्यति लिङ्गपद इति । स्वीयलिङ्गत्वौपयिक इति । स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकतानिर्वाहकेत्यर्थः । आत्मादेरिति । अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवह्नेयनुमित्यापयिकपरामर्शकालीनवह्नेयभावाद्यनुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धवह्नेयनुमित्यात्मकार्यकत्वसत्त्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । न च प्रतिरुद्धकार्यकत्वं प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शाविषयत्वं तच्च नात्मादाविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहालम्बनादिरूपधूमादिपरामर्शविषयत्वसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्यमेव विवक्षणीयमनुमितेर्हेतुकार्यत्वाभावेन हेतोस्तत्कार्यकत्वाभावात्, तथाच तादृश-

विषयतायां प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेः विरो-
धिपरामर्शो स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकपरामर्श-
कालीनत्वनिवेशेनमनुचितमित्वाशयेन तथैव निष्कर्षार्थमाह वि-
रोधिपरामर्शोति । प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शप्रयु-
क्ताग्रिमक्षणावाच्छन्नानुत्पादप्रतियोग्यनुमितिजनकतावच्छेदकीभूत-
परामर्शीयविषयताविशेषविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनानुर्मितजनकतामते जनकता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्य-
कपरामर्शस्येति कार्यप्रतिरोधनिवेशमन्तरेणैवापपत्त्या तं परित्यजति
अगृहीताप्रामाण्यकेति । बाधोपस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वे सति तत्प्रतिवध्या यानुमितिस्तयोग्येत्यर्थः । साध्यवत्ता-
धीप्रतिवध्यत्वनिवेशात् साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शका-
लं नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं च एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वस-
म्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम् , तेन व्यधिकरणपरामर्शावादाय नान्तिप्रसङ्गः ।

यदि चायमिति । अनुमितिः प्रामाणिकीत्यत्र नच सत्प्रतिपक्षत्वमित्य-
त्र च यदि चेत्यस्य सम्यग्धः । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयानन्तरमिव
तादृशनिश्चयक्षणेपि नानुमितिर्जायते तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत्-
स्वोत्पत्तिक्षणेपि कार्योत्पत्तिवरोधित्वात् , तत्रानुमितेः प्रामाणिकत्वे
तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणेपि सत्प्रतिपक्षतायामपि नानुपपत्तिः तदग्रि-
मक्षणे विरोधिपरामर्शादनुमितिप्रतिरोधादित्युभयत्र विवादाप्रदर्श-
नार्थं तदुपादानम् । कार्यप्रतिरोधाऽवश्यमुपादय इति । स्वानन्देण
प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शो स्वजन्यकार्याभावविशिष्टत्वरूपप्र-
तिहतकार्यकत्वमगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुर्मितहेतुतामतेऽपि निवेक्ष्य-
मित्यर्थः । अजनितविरोधिबोधकत्वेनेति । स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभाव-
विशिष्टत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीय इति । तेन तत्र विरोधिवान्धसाध्यक-
परामर्शेन बन्धभावसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षतत्त्वमिति शेषः ।
अत एव-उक्तस्थले बन्धभावसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षत्ववारणानुरो-
धादेव । विरोधिबोधकान्येति । निरुक्तार्थकमिति भावः । यथाश्रुतश-
ब्दतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते न तु ज्ञायमा-
नपक्षोपस्थाप्यज्ञाने, तथा विवक्ष्यो च यादृशव्याप्यादिमत्तया ज्ञानेन
प्रकृतसाध्यकपरामर्शशून्यस्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमितिर्जनितः

प्रकृतसाध्वपरामर्शसहिततादृशव्याप्तिविषयकज्ञानान्तरस्यापि सत्प्र-
तिपक्षत्वप्रयोजकतानुपपत्तिरतः फलतो ज्ञानविशेषणमिति । उक्ता-
नुमितेरप्रामाणिकत्वेपि तदानीं सत्प्रतिपक्षनोपगमेपि वाग्रिमलक्षणे
विरोधिपरामर्शं विरोधिवोधकान्यत्वस्य निरुक्तव्यावृत्तेरसंगतिः अ-
तस्तन्मते व्यावृत्त्यन्तरमाह एकस्येति । तद्वारणाय-अनुमित्युपधापक-
परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तत् विरोधिवोध-
कान्यत्वम्-स्वजन्यविरोधिवोधव्यावृत्तिप्रसङ्गविशिष्टं यत्तदन्य-
त्वात्मकं, स्वनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यशून्यत्वात्मकं वा । नन्वेवमपि यत्र
प्रतिहेतुपरामर्श एव विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शः अन्यत एव कु-
तश्चित्प्रतिबन्धकात् न तदग्रिमक्षणे विरोध्यनुमितिः तत्राग्रिमक्षणे-
ऽतिप्रसंग एवेत्यत आह प्रतिरुद्धेति । तथाच तत्र प्रकृतहेतौ विशे-
षणीभूतपरामर्शविषयत्वाभावाच्चातिप्रसंग इति भावः । न चैवमपि यत्र
प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चागृहीताप्रामा-
ण्यको विद्यते प्रतिबन्धकान्तरवशाच्चाग्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनु-
त्पादः तत्रातिप्रसंगो दुर्वार एव प्रकृतहेतुपरामर्शोऽगृहीताप्रामाण्य-
कत्वस्य तन्नियतसाध्यसिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शो
विरोधिवोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलाभायैव
विरोधिवोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधिवोधकान्यत्वं प्रकृतहेतुपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य-
कत्वरूपं प्रतिहेतुपरामर्शविशेषणं गृहीताप्रामाण्यकप्रकृतहेतुपरा-
मर्शाच्च न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशायां नाति-
प्रसङ्गः ॥

(चि०) स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवा-
दिसिद्धम्, चादिना तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य
तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति
स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निर-
न्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्ष-
त्वात् । युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारण-
त्वात् ।

(दी०) एकदेत्पादि । न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वाभासाः समुद्भावाः-आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकालमेकः, तथाच प्रतिपक्षोद्भावेनऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

(गा०) मूले एकदेत्यस्य उत्पन्नयोरिति शेषः । अविरलक्रमणोत्पन्नयोरित्यर्थकम् निरन्तरयोर्वेति मूलमाक्षिपति न चेत्यादि । साधकमानं-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानादिवशेनानुमितिर्न जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः क्षणमिति । क्षणैकमित्यर्थः ।

मूले ज्ञातयोज्ञानयोः, प्रतिपक्षत्वात्-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । युगपदिति । यौगपद्यमेककालवृत्तित्वं न तूत्पत्तिर्घातं द्वितीयपक्षासंग्रहत्वात्, परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वापि परार्थस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभंगमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावेनानुमितिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्वग्रहाच्च तयोस्तुल्यबलत्वमिति आक्षेपानुद्धाराद्भावं पूरयति दीधित्वायं भाव इति । आधिक्यप्रसंगादिति । हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावेनपि आधिक्यादिति भावः । यथाकार्मामित्यनेन तदुद्भावेन विनिगमकशंका निराकृता । व्याप्त्याद्युपगमः-व्याप्त्वादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिपिद्धस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतया अनुमित्यनापेक्षकत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ वस्तुनोऽद्व्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविराधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न ।

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्यु-

पजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ।

ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारित-
योर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वा-
न्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वसिद्धिरिति चेन्न ।

उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय
इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् । दूषकताबीजन्तु सम-
बलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु
व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव-सङ्केतावपि सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् । एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वम् ।
चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि
फलदर्शनेन तस्याधिक्यलत्वात् ।

(दी०) प्रतिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-
प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्वि-
रोधः, तद्वहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः ।
दूषकतेति । विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमि-
त्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमा-
नस्य व्याप्त्यादिविरहस्य-सङ्केतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादि-
त्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति ।
वाकारोऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथा-
त्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याभासत्वायोगाच्चेति । ननु
विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति
विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरा-
देश्चेति । चस्त्वर्थः ।

(गा०) मूलेऽज्ञात्मकतयेति । साध्यतदभावयोरेकतरवत्त्वेऽप-
रानधिकरणत्वनियमेनेत्यर्थः । व्याप्तीति । एकत्र हेत्वोरन्यतरत्र स्व-

स्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः अन्यतरभंग आवश्यक इति स एवान्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो विशेष्य सन्दिग्धो दोष आस्तां किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः । साध्यतदभावयोर्यौ व्याप्तौ तयोरैकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नम् धर्मिवृत्तौ एकतरव्याप्यभावं तदा कल्पयति यदि व्याप्यभाव विना तन्नोपपद्येत इत्यवधारितुं शक्यते तदेव नोभयत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्यातां तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहतीति प्रतिसन्धानेन तद्विग्रहनादिति सामान्येऽपि न व्याप्यादिभंगावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतेत्याशंकते तयोरिति । साध्यतदभावयोरविरोधग्रहदशायामनुमित्यप्रतिरोधान्न सत्प्रतिपक्षता अपि तु विरोधावधारणदशायामेव, तथा चाकान्यथासाद्धसंभावनाविरहादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याह विरोध इति ।

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया प्रतिरुद्धत्वेत्यादि यथाश्रुतमूलासंगतिरितो व्याचष्टे प्रतिरुद्धत्वेतीति ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोर्मिथस्साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एवातो व्याप्यशेषे पक्षधर्मतांशे संशयरूपमेव तत्, तथा च कारणभूतनिश्चयाभावादेवानुमित्यनुत्पादो न तु सत्प्रतिपक्षभावान् इत्याक्षेपे उभयोरैकत्र निश्चयानन्तरमित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्तिसंशयापजीव्यत्वाभिधानं न सङ्गच्छते तादृशनिश्चयस्यैवानुपपादितत्वादतो भावमाह परस्परिति । साध्यतदभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोस्साध्यतदभावयोरेव विरोधः न तु परस्परं तयोः परस्परं विरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहणे परस्परव्यापकविरुद्धत्वेन ग्रहेऽपि हेत्वोरैकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

दूषकताधीजमित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावत् इत्येतादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले हेतोर्दुष्टत्वप्रबोजकं न तु निर्णयजनकत्वमात्रं विरोधिपरामर्शशून्यतादशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सङ्केतोर्दुष्टतापत्तेः, नापि विरोधिपरामर्शज्ञाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः सङ्केतोर्दुष्टतापत्तेः विरोधिपरामर्शसंबलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः, विरोधिपरामर्शप्रयु-

क्तव्यातिभङ्गज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणं वा सङ्केतसाधारणदुष्टताप्रयोज-
कमित्यर्थो नित्यदापतानभ्युपगन्तुमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्या-
चष्टे विरोधीत्यादिना । समानबलसामान्या प्रतिबन्धेन निर्णयाजनक-
त्वमिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरं प्रतिबन्धपदं नियमपरम्
विशेषणे तृतीया निर्णयाजनकत्वमनुमित्यनुत्पादः, तथा च विरोधि-
परामर्शनियताऽनुमित्यनुत्पाद इति समुद्दिताः । नियमश्च व्यापक-
त्वमित्याशयेना विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति
व्याख्यातम् । तस्य-विरोधिपरामर्शस्य । विरोधित्वं कल्पयतीति ।
एवं च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शानुप्रतिबन्धकतापरं बीजपदं
कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति । अत्र दूषकताबीजमित्यस्या-
नुपङ्गेन व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमिति लभ्यते, स
चासङ्गतः व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शानुप्रतिबन्धक-
ताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तः, अतो व्याप्तिपक्षधर्मताविरह
इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालीनानुमित्यनुत्पादकल्पप्रतिबन्धकता-
क इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे न त्विति । व्याप्यादिविरहस्य
स्वरूपसतो दापताप्रसक्तः, अन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधि-
परामर्शानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिर-
तो न त्वित्यनन्तरं तेन ज्ञाप्यमानस्य इति पूरणीयमित्याशयेन व्या-
चष्टे तेनेति । सङ्केतावपि-व्याप्तिपक्षधर्मताविरहशून्येपि, एतादृश-
मूलप्रतीकानन्तरं पूरयति तस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षत्वादिति मूलस्य व्याख्या अनुमिति विरोधित्वादिति ।
दूषकत्वं-विरोधिपरामर्शस्यानुमिति विरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष्य-
त्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे वाकार इति । अनुमिति विरो-
धेन-अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । तथात्वात्-साक्षादनुमिति वि-
रोधित्वात्, अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्योदीच्यतया साक्षादनु-
मित्यविरोधितया च विरोधिसंवलितपरामर्शात्प्रथममनुमितिर्जन्य-
तैवेति भावः । परंपरया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभासताया-
मप्युपयुज्यत इत्याह परेति । प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामान्या अनु-
मिति विरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्याः स्यात् विरोधिसा-
मग्रीत्वाविशेषादित्याशङ्क्य चक्षुरादेशेत्यादिग्रन्थमवतार्य फलानु-

रोधेन प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तं मित्रे विषयेऽनुमितसामान्याः बलत्वादतो एकत्रेत्यादि । पक्ष एव व्याप्ति-
भङ्गद्वारा व्याप्तिसांपक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरा-
देरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्या-
शङ्कया चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मित्रा व्या-
ख्यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुराप्रतिबन्धकत्वे-
प्युपनीतभावे जननीय चक्षुरादेशशब्दस्य च प्रातिरोधकतायां क-
थन्ताया अनिवृत्तेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः सा-
क्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य वर्णितत्वात् तादृशप्रतिबन्ध-
कतानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नन्विति । विरोधिपरा-
मर्शः तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी तद्विशिष्टज्ञान-
विरोधी, विशषदर्शने पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्वादिनिश्चयत्वेऽमति-
चानुमितप्रतिबन्धकबाधादौ चक्षुरादेश्चेति चकारस्यानुक्तानुमान-
शब्दसमुच्चायकता न संभवति तस्यानुमानप्रतिरोध्यत्वादित्यतः
आह चस्त्वर्थ इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय
इति भावः । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः । त-
स्यदोषादिसमवहितचक्षुरादेः, अधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपग-
मात्, अप्रतिबन्धकत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषा-
द्यजन्यत्वं साक्षात्कारीत्वव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणाधिप-
ताविशेषशून्यत्वं वा प्रतिबन्धतावच्छेदककांटी अधिकबलबलेन
निवेशनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधक-
त्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनब-
लत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिक-
बलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाक्य-
म् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्व-
ानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं पश्चाद्वाऽनु-
मानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरू-

पणे वाऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः ।

मैवम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् ।
उक्तं हि—‘व्याप्तिपक्षधर्मते बलमि’ति । प्रत्यक्षादेर्लि-
ङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः—कथायां तदुपन्यासांन-
र्हत्वात् ।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशय-
जनकत्वं दूषकताबीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्र-
तिपक्षं न तु विशिष्टम्, तादृशञ्च न संशयकमिति ।

अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्य-
न्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धेनानुमितरेवानुत्पत्तेः ।

(दी०) अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्य-
क्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षा-
देरिति ।

अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव विरो-
धकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोध्याभाव-
व्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शब्दादिवोधप्रतिरोधाच्चेति ।

(गा०) एवं—विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि वि-
रोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्तानविधयैव शिरोमणिमते प्रति-
बन्धकत्वं तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्ताप-
रामर्शस्य विवक्षणीयत्वात्, तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपर-
त्वाभिमानेनेयमाशङ्का । वादिवाक्यमात्रस्येति । अत्र मात्रपदेन सा-
ध्याभा बोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन-प्रतिरोधक-
त्वप्रसङ्गेन, अनुमानमात्रव्यवच्छेदः—परार्थानुमानमात्रव्यवच्छेदः ।
न्यूनबलत्वे—अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे, लक्षणायोगः—प्रतिरोधप्रयो-
जकसमानबलत्वायोगः, समानबलत्वे—अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे । प्र-
तिरोध इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे—आप्तोक्ततया निश्चितत्वे,
शौचानुमानवत्—शौचानुमानस्येव—तेन—विरोधिबोधकशब्देन, बाधो-
विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थल मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव सा-

ध्यतद्भावप्राहकमानयोराभासत्वं सन्दिग्धं न तु कुत्राप्यनाभा-
सत्वमाभासत्वं वा निश्चितं प्रमाणान्तरेण तस्मिन्नेव साध्यस्यापि
प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्धिवादापर्यवसानापत्तेरिति समानब-
लतया प्रतिवादिशब्दः प्रतिरुद्ध्यादेवानुमानमित्याह गृह्यमाणेति ।

दीधितौ तर्हीति । तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षा-
देरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तादृशबलसत्त्वादिति भावः ।

मूले प्रतिरोधः-प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितावन्नेति । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानत्वरूपलिङ्गभान-
मपुष्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया अनुपन्यसनीयत्व
इत्यर्थः ।

मूले तदुपन्यासानहत्वात्-लिङ्गभावानापक्षप्रमाणस्यानुपयुक्तो-
पन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूरणेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ प्र-
त्यक्षस्येति । स्वरूपसत्स्यैव-स्वज्ञानमनपक्ष्यैव । विरोधिकत्वादिति ।
तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं प्रत्यक्षप्रमाणस्य च याद ज्ञान-
मेवानुपयुक्तं तदा क उपन्यासोपयोग इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य
ज्ञानानपक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसं-
पादकत्वेऽपि आदिपदग्राह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्या-
सस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसंपादकतया उपयोगित्वं दुर्गममेवत्यत
आह विरोधिवाक्यमात्रस्येति । विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थः ।
मात्रपदेन कारणान्तर (साहित्य) व्यवच्छेदः । अविरोधित्वादिति ।
तन्मात्रस्य विरोधिबोधसामग्रीत्वविरहादिति भावः । तथापि कार-
णान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधापयोगितया तदुद्भावनसार्थक्यमि-
त्यत आह बोध्यति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां विरो-
धिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तद्भावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितसा-
मग्र्याः कथंचिदप्यसम्भवात् लिङ्गभावानापक्षशब्दप्रमाणोपन्यासो
न विरोधिज्ञानसामग्रीं सम्पादयतीति न, कश्चिदुपयोग इति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । पक्षे साध्यं नास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रका-
रेण ज्ञानं पक्षे साध्यभाववस्वावगाहि विरोधिबोधसामग्रीघटकं, तादृ-
शञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते न तु सा-
ध्याभावप्रमापकशब्दविषयः पक्ष इत्याद्याकारकतदुपन्यासादिति

न कथंचिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकतेत्यपि बोध्यम् ।

मूले एकैकमिति । प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छि-
न्नं, सत्प्रतिपक्षं-सत्प्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः, न तु विशिष्टं-
हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशयकमिति ।
संशयकतया दुष्टशीजत्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(चि०) रत्नकोषकारस्तु-सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं
स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञा-
नसामग्र्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा ऽस्य दूष-
कत्वम् । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरो-
ध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्,
अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिक-
बलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्या-
देव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रति-
बन्धकत्वं न तु तद्विरोधकस्य नयनादेः । प्रत्येकं निर्णा-
यकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येका-
ङ्गि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशय-
जनकत्वमिति-मेने ।

तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापर-
धीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
साध्यविरोधित्वात्तदुद्युद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वा-
त् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ॥

(दी०) रत्नकोषकृताभिप्रायः-एकधर्मिकाविरुद्धानेक-
प्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धानानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेक-
धर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छे-
दकम्, तत्तदधर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वा-
त् समाजस्य । कचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकधीनत्वात् । नी-

लेतरघटत्वपटत्वाप्रकारज्ञानत्वेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्य-
ज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्य-
तावच्छेदकम्, तत्त्वप्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्युपपत्तेः । एवञ्च
तुल्यबलाभ्यां विरुद्धाभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संश-
यरूपं भवति । अत एवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमाप्नन्ति ।
फलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकममवलभावः । सत्यामपि पीतत्वशु-
क्लत्वस्मृतौ सविधवर्तिनि शङ्के सति दोषविशेषं पीतत्वस्यैवास्-
ति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्माणि असति विशेषदर्शने स्मृत-
योरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अर्थव-
मुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्,
किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन
संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता ।

अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च
सहानवस्थायित्वं साध्यभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि व-
स्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्ता-
दृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे
नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तद-
नन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न । सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने
शङ्कादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्ता-
निश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने कचिदुपनी-
तभानानुदयाद्दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेःशाखादां करादि-
भ्रमे प्राग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ।

(गा०) विरोधिमानसामग्न्याः संशयाविरोधित्वे संशयमात्राच्छेदप्र-
सङ्ग इतिप्रकरणसमो विरोधिमानसामग्रीविधया संशयरूपमनुमिति

मा प्रतिरोत्सीत् विरोधिविषयत्वेन तु बाधनदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
स्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते मूले न च संशयरूपा नानुमिति-
रित्यादिना । बाधवुद्धेर्विरोधिविषयत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं
किन्तु निश्चयप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयत्वं, सत्प्रतिपक्षस्थले
सोभयव्याप्यवत्तानयोरेव प्रामाण्यानिश्चयान्नानुमितिप्रतिरोध इति
समाश्रिते अधिकबलत्वेति । ननु प्रत्यक्षे समानबलग्राह्याभावसाम-
ग्री संशयानुपपत्त्याऽविरोधिन्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे
का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति । साध्याभावनिश्चय-
स्यैवेत्यर्थः । तत्रा-ऽनुमितौ । नयनादेरित्यादिना विरोधिपरामर्शप-
रिग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम्, मानाभावादिति पूरणीयम् । प्रत्येक-
मिति । एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन अवधारितात्परामर्शादित्यर्थः ।
कथं संशय इति । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः का-
प्यकलृप्तत्वादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि त-
त्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र सं-
शयः प्रत्येककोटिमानसामग्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्र-
त्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह प्रत्यकाद्धीत्यादि । तथाच तत्तत्साध्यका-
नुमांतत्वस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तात्परामर्शजन्य-
तावच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजातसंशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प्र-
त्यूहैवेति भावः ।

अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयकत्वमेव बाधप्रतिब-
न्धत्वे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन दूषय-
ति तन्नेति ।

रत्नकोशकारमतं दीधितिकारः परिष्कर्तुमारभते रत्नकोशकृता-
मित्यादिना । संशयत्वं यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्वदि-
तसामग्रीत एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमेऽनुमितेः सं-
शयत्वं न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शदेः कस्यापि
संशयजनकत्वात्, अतः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मू-
लकारोक्तं प्रतिबन्दिभूत्वेन दृढयति एकधर्मिकेति । अविरोद्धानेक-
प्रकारकेत्यस्य द्वन्द्वात्परश्रयमाणेन ज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांशं सं-
शयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीतविशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेद-
कत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्वदकैकत्वविपरीतविशेषणघटितस्य

प्रकारांशे विशेषणानैकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वभेदेन भिन्नस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोः नानापदार्थं प्रत्येकमन्वयः । न जन्यतावच्छेदककस्यापीति शेषः । न चैवं क्वचिद्ज्ञाने संशयत्वं क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्तद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मिकेत्यर्थः । तत्तत्प्रकारेति । बन्धिवन्ध्याभावप्रकारकेत्यर्थः । प्रयोजकसमाजेति । तद्वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । समाजस्य—पर्वतादिधर्मिकवन्ध्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवन्ध्याभावादिप्रकारत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य, तथा चैकमात्रकोटिभानप्रयोजकसामग्रीदशायां सद्ज्ञानं जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वं विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वं वा शिष्टप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वावशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वाविरहः । कोटिद्वयभानसामग्र्युत्तरं च यज्ज्ञानं जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयोजकसत्त्वेन तादृशसंशयत्वसत्त्वमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तन्निमित्तमनिर्वाह इति भावः ।

ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्रं न संशयत्वं कोटिद्वयसमुच्चयसाधारणत्वात्, किन्तु एककोट्यशेषपरकोटिविरोधावगाहित्वसहितं, तादृशस्य कोटिद्वयभानप्रयोजकसंवलनमात्रं न नियामकं तत्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशये प्रयोजकमन्यदेव किं श्रिदुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिदेवोभयावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकं संशयत्वमावश्यकमित्यत आह क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेषः । तथा च विरोधिभानस्यासमप्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तिताया इत्यर्थः । तत्प्रयोजकाधीनत्वादिति । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावादिघटितविरोधभानप्रयोजककल्मससामग्र्यन्तरस्य क्वाचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथाच तत्संवलनस्यापि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्थले तादृखहादेवं संशयत्वविरह इति भावः । उक्तयुक्तिभिः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनं वस्तुगतिमनुरुध्य । वस्तुतः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया एव स्वीकरणीयतया प्रत्यक्ष-

स्थले यथा तदभावप्रकारकज्ञानसामग्रीद्वयसहितधर्मिज्ञानरूपा
सामग्री संशयं जनयति तथा ऽनुमितिस्थलेपि तादृशधर्मिज्ञानात्मक-
सामग्न्या संशयजनने न किञ्चिद्वाधकम् ।

ननु माभूत्संशयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वाव-
च्छिन्नहेतुभूतात्परामर्शादितः कथं संशयानुमितिरित्याशङ्कायां नि-
श्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति नीलेतरेति । यथा
घटे नीलरूपवद्देहात्मकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलोत्पादकसाम-
ग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसाम-
ग्रीजन्यत्वं, तत्संवलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संवलनमिति त-
देव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनियामकमिति तस्य किञ्चित्ज्जन्यतान-
वच्छेदकत्वेपि कस्याचिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमः, एवं प-
टादिज्ञानं घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वा-
वाच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादघटितसमग्रिरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्र-
योज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसा-
मग्री घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेत्पादकसामग्रीविरहश्च द्वयोः
संवलनमेव घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संवलनप्रयोजकं तदे-
व जन्यतानवच्छेदकस्यापि एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, ए-
वमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्वं संवलितनानासामग्रीप्रयोज्यं
तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संवलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं त-
द्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियम-
स्तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनि-
यम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धानानाप्रकारकज्ञा-
नत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकस-
माजनियम्यत्वमेव न तु सामग्रीसमाजनियम्यत्वं निश्चयत्वे च ता-
दृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्ज-
नकसामग्न्यभावसंवलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये
तद्वच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंवलनस्य, तृतीये तद्वदकनानाधर्मा-
वच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंवलनाविरहसंवलनस्येति उत्तरोत्तरं नि-
श्चयत्वसाम्यात्कथ्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति । संशयत्वनिश्चयत्वयोजन्यतानवच्छेदकत्वे चेत्त्यर्थः
तुल्यबलाभ्यां-परस्परकार्याविरोधिनीभ्याम् । संशयरूपं भवतीति

तथाच समबलसत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति-
सामग्रीभ्यां संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ क्लृप्तविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामान्य-
भाषाद्विरोधो न भासितुमीष्टे तथाच कथं संशय इति चेन्न । सत्प्र-
तिपक्षतादशायां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयवादिसिद्धतया त-
न्निर्वाहाय परस्परजन्यकार्ये विरोध्यनुमितिसामान्योः प्रतिबन्ध-
ताकल्पनापेक्षया विरोधभानप्रतिबन्धकाभावसहकारेण विरोधावि-
षयकस्यापि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकताया लाघवेन कल्पना-
दनुपास्थितस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेऽपि विरोधसम्ब-
न्धेन एककोट्यंशोऽपरकोटिः प्रकारतया एककोटिसम्बन्धनिष्ठसं-
गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा
यत्र कोट्याः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र
सामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वापात्तात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रहः अथ च धर्मिण विरोधसम्बन्धे-
नैककोटिविशिष्टापरकोटिः विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन च कोट्यो-
र्वा वाधग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधभानासम्भवेन एकदा प्रतिया-
गितदभावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेऽप्येव
नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि संशयान्यतद्वत्ताज्ञानं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञाना-
भावविशिष्टाद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति नोपदर्श-
तस्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयोः प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षा-
नुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवात्,
अनुमितिस्थले विरोध्यनुमितिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये
संशयान्यत्वं न प्रतिषध्यतावच्छेदकगर्भे निवेद्यत इति क संशया-
नुमितिर्वर्तते ।

अत्रार्वाचीनाः । संशयत्वं न विरोधावगाहितानियतं, तथाहि-
यथा लौकिकसन्निकर्षजन्यं साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयताविशेषः
अनुमिनोमि आपादयामीति प्रतीतिश्चानुमित्यापत्त्योऽस्माध्यापादयो-
र्विषयताविशेषो दुर्गहवः तथा सन्देहीत्यनुव्यवसायबलान् स-
शयेपि कोट्यंशं विलक्षणविषयतां निष्प्रसूदेवात् तत्प्रतियोगित्वमेव
संशयत्वं तस्या विरोध्यानवगाहिज्ञानसाधारण्ये न किञ्चिद्वाधकम् ।

न च तादृशप्रतीतिर्विरोधावगाहिसमानधार्मिकतत्सद्भावावगाहिविज्ञान-
त्वावलम्बनतत्रैवोपपत्तेर्विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम् । क-
चित्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया प्रमाणान्तरहितायाः
उक्तातिप्रसङ्गवारणाय । सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष्य
लाघवेन कोटिताख्यविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं शक्यत्वात्,
सा च प्रकारताप्रभेदः तदन्येव वा कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्या-
नुरोधात् । न च तादृशविषयतानिष्ठवैलक्षण्यं दुर्घटमखण्डोपाधे-
रपसिद्धान्तकबालतत्त्वादिति वाच्यम् । एवं सति विषयतात्वप्रकार-
तात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात् । अस्तु वा विरो-
धिकोऽप्यन्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयव्यावृत्त-
स्तद्विशेषः संशय एव तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथा अवच्छेद्यावच्छे-
दकभावापगमात् । तादृशविषयताशालिवुद्धौ च मणिमन्त्रादिव्या-
येन काद्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञान प्रतिबन्धकमास्थीयते, नातः समु-
च्चयदशायां संशयापत्तिः, एवं कोऽप्यंशे आत्कट्यरूपं सम्भवनात्वमपि
विशेषताविशेष एवेति ध्येयम् ।

न चैवमर्थसमाजरूपसाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्व-
व्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुद्धेत सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्सा-
मग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रयोजकत्वात्,
कार्यतावच्छेदकविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावादिप्रयोजकत्वा-
सम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताविशेषरूपसं-
शयत्वानिर्वाहात्, तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविर-
हेण विरोधानवगाहिविज्ञानसाधारण्येन च कोटिद्वयमानसामग्रीसंवलन-
स्य विरोधभासकसामग्रीमनपेक्ष्यापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भ-
वदुक्तिकत्वाच्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्वसहितकोटिद्वयावगाहि-
त्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यतानव-
च्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमितिव्यवस्थापनमशक्यं विषयताविशेष-
रूपसंशयत्वे परामर्शादिघटितानुमितिसामान्याः प्रयोजकत्वकल्प-
काभावादिति चेन्न । विरोधज्ञानमनपेक्ष्य सामग्रीसमाजादेकदा एक-
धर्मिणि तत्सद्भावोभयानिश्चयानुमित्यनुद्यात्संशयानुमितासिद्धौ अ-
व्याप्यवृत्तित्वादिविज्ञानाभावसमवहितयोः प्रत्यक्षसामान्योर्विधानुमि-

तिसामग्र्योरापि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकताया अवर्जनीय-
त्वात् । न च संशयत्वाघटकीभूता या निश्चयीयविषयता तस्याः
संशयव्यावृत्तये संशयसामग्र्याः तद्वच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं
कल्पनीयम्, संशयसामग्रीत्वं च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं
नैकमिति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टविरोधिकोऽप्यनुमितिसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबन्धयताव-
च्छेदकत्वमुपेयते लाघवाच्च तु निश्चयत्वस्यैवेति न संशयानुमिति-
सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्ववारणाय
तद्वच्छिन्नं प्रति संशयोपधायकताविशिष्टत्वेनैव सामग्र्याः प्रति-
बन्धकताकल्पनात्तद्रूपस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया
तत्र प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

अतएव-तुल्यबलसामग्रीसमाजाप्रत्यक्षस्यैव परोक्षस्यापि संश-
यस्योत्पत्तौ बाधकाभावादेव । आहत्यैव-साक्षादेव, विप्रतिपत्तिवा-
क्यतो जन्म यस्य एवभूतं शाब्दबोधात्मकं संशयमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामग्र्याः कथमवधा-
रणीयमित्यत आह फलबलकल्पनीयश्चेति । सामग्रीसंवलनस्थले
एकस्याः फलानुत्पत्त्य न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या स-
मबलभावोऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विशिष्यावधारयति सत्याम-
पीति । पीतत्वशुक्लत्वस्मृताविति सविधवर्तिनि शंस इत्याभ्यां विशे-
षणज्ञानविशेषाद्व्यसन्निकर्षघटिततत्तदुभयत्वे विशिष्टप्रत्यक्षसामग्री-
सत्त्वं दर्शितं दोषविशेषे पीतद्रव्यसमवधानरूपे पीतत्वस्यैव ग्रहणा-
दित्यभिप्रेतान्वयः । तथाच फलबलात् श्वेत्यादिलौकिकप्रत्यक्षसाम-
ग्रीतो दोषविशेषोपवृंहितपीतत्वशुक्लत्वाभावादिप्राहकसामग्र्या ब-
लवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतमानसामग्र्यपेक्षया लौ-
किकसन्निकर्षघटितविरोधिप्रहसामग्र्या बलवत्त्वमित्याह असति च
शुक्लत्वस्यैवेति । दोषविशेषासमवधानस्थले उपनयघटितसाम-
ग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह दूरस्थ इति । धर्मिणो दूरस्थत्वेऽसति
च विशेषदर्शने विद्यमानकोटरपि न लौकिकसामग्री दृग्त्वदोषस्य
विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकधीविरोधित्वादिति लौकिकसामग्री-
विघटनाय दूरस्थत्वविशेषादर्शनयोऽनुधावनम् । स्मृतयोरित्युपनय-
संपादनाय । कोट्योः-स्थानुत्वतद्भावयोः । विशेषदर्शनघटितसा-

मग्न्या बलवत्त्वमाह सति चेति । सति च विशेषदर्शने, एकस्याः-
गृहीतविशेषायाः, कोटरेव नयनेन ग्रहणात् । अत्र प्र ह्यविपरीतवि-
शेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामग्न्या इत्यपधेयम् ।

ननु कोटिद्वयभासकसामग्रीसमाजादेव चेत्संशयः तदा संस्कारं
प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्ये-
कतत्तदभावगोचरानश्रयजन्यसंस्कारद्वयसंवलनान्तदुत्पत्ता बाधका-
भावादित्याशङ्कते अथैवमिति । उद्वुद्धाभ्यामिति । न चोद्धाधकस्य
फलैकोप्रेयतया एकदा विरुद्धकोटिद्वयोद्धाधकाकल्पनापत्तिरिति
वाच्यम् । नियतोद्धाधकसम्बन्धवस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव
कारणतायाः फलतत्वात्तादृशोद्धाधकद्वयसमवधानदोषाद्यत्रनवैवा-
पत्तिसम्भवात् । अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति ।
अनुभवविरोधस्य सविवादातया यदीति । येन-अनुभवविरोधेन ।
भवतेत्यनेन परस्परसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनमन्तरेण तावतापि
संशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचितम् ।

बाधबुद्धेरत्यन्तान्योन्याभाववत्ताधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वे
नैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलान्तसि-
द्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अथेति । विरोधित्वं-तदभावव्याप्यत्वं स्व-
व्यापकतदभावकत्वरूपं स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत
आह सहानवस्थायित्वमिति । विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विशे-
षणत्वं वेति वितर्क्य दूषयति यदीत्यादिना । तथा-प्रतिबन्धः ।
पक्षतावच्छेदकादेरिति । इदंत्वाद्यवच्छिन्नहृदादिरूपपक्षविशेषणस्य
हेतुत्वेनाभिमतस्य वा तादृशस्य वस्तुगत्या बन्धादीर्विरोधिनो नि-
र्णये भ्रमानुमितिनिर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र जनक-
ज्ञानस्यैवाक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । यद्यपि
जलमयत्वादेर्विरोधानवगाहिज्ञानदशायां तदनवच्छिन्नपश्चावगाहिन्या-
स्तद्विच्छिन्नायाश्चायं बह्निमानित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने जलमयत्वभ्रमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयायं
बह्निमानित्याद्यनुमितस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमिति-
मात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम् ।

अथ विरोधाधवेनेति । निण्यस्तथेत्यनुपज्यते । तदग्रहे-बन्धा-
भावाद्वा बहुषादेर्विरोधाग्रहे । अनुमितिप्रसङ्ग इति । तथाच बहूपभा-

वत्त्वावच्छिन्नावगाहिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता वाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुगततत्तदाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वे स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वावगाहिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमितिजनने बाधकाभावः । एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानमेव विरोधीति सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गकप्राह्याभावादिज्ञानसम्बन्धान्तरावगाहिविरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मा भूद्बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमानित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षभ्रमसंशयानुदयात्तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तान्निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादिति । पीतत्वाभावादित्यर्थः । दुष्टन-पितादिदुषितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिबन्धविशेषणं दयामित्याशङ्कामुपनीतभानविशेषसंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति सति चेति । विशेषदर्शन-विरोधिव्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वं प्रथमानुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबन्धत्वविशेषणं दयामित्यन आह दूरत इति । प्रमितस्य-करादिभ्रमात्प्राक्प्रमाणकलौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूषत्वादेव स्थाणुत्वग्रह इति शङ्का निराकृता । अप्रहादिति । तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशो तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेस्तन्निवेशो न संभवनीति भावः । स्थलविशेष इति । यद्यह्याक्तसत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्न जायते तत्तद्व्यक्तेरेव विशिष्य विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथा च क्रोड्यन्तरविशेषदर्शनसहिताविशेषदर्शनव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्संशयानुमितिर्निःप्रत्यूहं वेति भावः ।

(दी०) अत्राहुः—अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदमुषवे वा विशेषदर्शनं विरोधि

कल्पते । न च प्रसक्त एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धनाच्च । अथ विशेष-
णान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषद-
र्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न
गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

(गा०) कच्चिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसहकृतत-
त्तदभावव्याप्यभ्रमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्ट-
बुद्धित्वाद्यर्वाच्छन्नं प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतैकप्रतिबन्ध-
कताकल्पनमुचितं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धक-
ताप्रसङ्गात् दूरत्वादिदापसहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबन्धनाव-
च्छेदककाटौ लौकिकान्यत्वमनिवेद्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमि-
ति समाधत्ते अनुगतेति । दोषविशेषादित्यादिना लौकिकसन्निक-
र्षपरिग्रहः । दोषविशेषजन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता-
विशेषोपगमात्तच्छून्यत्वं निवेद्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्निक-
र्षजन्यज्ञाने व्यावर्त्तनीये, एवं च परमेश्वरबुद्धावपि तादृशवि-
षयताया एव स्वीकाराच्च नित्यसाधारण्यं, न वानुगतधर्मस्य प्र-
तिबन्धनावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेश-
नीयतया मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गाच्चक्षुः-
संयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकारे
चक्षुःसंयोगदर्शायां घटोपनीतभानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिब-
न्धनावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेपि तादृशोपनीतभाना-
पत्तिश्चेति । एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः । तेनाहार्यचाक्षुषा-
दीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबन्धत्वोपपत्तिः । आहार्यत्वं च स्वविषय-
केच्छाव्यवहितोत्तरक्षणात्पक्षप्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वो-
भयसम्बन्धन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा, आहार्यचाक्षुषादौ चाक्षुषादी-
च्छाया हेतुत्वोपगमात्तच्छां विना विरोधिनिश्चयदर्शायां तदुत्पत्तिः ।
कदाचिदिति । यदि विशेषदर्शनं परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीन-
स्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयते तदेत्यर्थः । वस्तुतस्तु वि-
शेषदर्शनकाले पूर्वं ज्ञातविशिष्टज्ञानत्वमेव स्मर्यते न तु तद्विषयीभूतं

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्र-
तिबध्यतावच्छेदकं न त्वनुभवत्वमनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वा-
त्स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते न-
चेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे
बाधकाभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेः सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य
विरोधिपरामर्शाभावजन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंश-
यस्य विरोधित्वादित्यत आह बोध्याभावेति । शब्दादीत्यादिना उ-
पमितिस्मृतिपरिग्रहः । तथाच ज्ञानस्य तथात्वे शब्दादिस्थले स्व-
तन्त्रप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्देहोऽकिञ्चित्कर
इति भावः ।

ननु तद्याप्यवसाज्ज्ञानस्य तदभावव्याप्यवसाज्ज्ञाने उत्तेजकत्व-
मावश्यकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मक-
स्यापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादि-
ति सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां उत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्प्रत्यू-
हैवेत्याशङ्कते अथेति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चान-
योरेकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तत्राप्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रै-
वाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमे-
वाह अगृहीताप्रामाण्यकस्येवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशय-
रूपा न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूपकृतमकारणविर-
हात् कारणान्तरस्य कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकता-
यामुत्तेजकत्वेपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनाच्च संशया-
नुमितिरुत्पद्यते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अ-
वधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अव-
धारणद्वयसामग्रीसमाजाच्च न संशयः अवधारणस्य संशयव्यावृत्त-
त्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोदयवधारणजनकविशेषदर्शन-
स्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोद्वयवधारणसामग्रीसंवलनस्या-
सम्भवात् तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पने उभयोक्तोद्वया-
प्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्र संशय-
स्वैषोत्पत्त्यावधारयामीत्यननुभवात्कोटिद्वयविशेषदर्शनकाले च एक-
विशेषदर्शनस्यापरविशेषदर्शनेनाप्रयोजकोक्तत्वाद्विशेषादर्शनदशा-

यां विशेषणज्ञानादिघटितयादृशसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षसंशयः तादृश-
स्य तस्य तत्राप्यक्षतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिस्थ-
ले चावधारणसामान्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावादि-
ति न संशयानुमितिर्वार्तेत्याहुः ।

तेषां चायमाशयः । अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपरीतकोट्यनुप-
स्थितिकालीनविशेषदर्शनानर्थाननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रती-
त्यनुदयात्, किन्तूत्कटनिश्चयत्वम्, औत्कट्यं च विषयताविशेष एव
अन्यस्य दुर्बलत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शन-
प्रतिबध्यतावच्छेदकश्चेति । अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्र-
तीत्योः समानविषयता निश्चयत्वमेवावधारणत्वम् अनभ्यासदशाप-
न्नज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्धमेव विशेषः
निश्चयत्वस्य चार्थसमाजप्रस्तता व्यवस्थापितेति नात्र दीधितिकृ-
तो निर्भरः ।

इदं त्ववधेयम् । विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि
निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककांटा निवेश्यते तदा तस्या-
व्यवाहोत्तरत्वघटिततयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य चानुगतस्य दुर्बल-
तया इच्छाव्यक्तिसमसंख्यभेदानां निवेशनीयतया महागौरवम् इच्छा-
याः आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तद्धेतुताधिक्यं
चेति इच्छाया उत्तेजकत्वपक्ष एव समुचितः । तथाच न प्रत्यक्ष-
शाब्दाविसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकर्तृत्वसम्भवः विरोधिज्ञानद-
शायां चाश्रुपत्वादिप्रकारकेच्छाबलात् स्पर्शनाद्यनुत्पत्त्या च त-
ज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशेष्योत्तेजकर्ता स्वीकृत्य तत्तज्जातीयप्र-
त्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तथा चानुमिति-
स्थले पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वासंशयानुमितिर्दुर्वार-
व । यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाश्रुप-
त्पक्षादिभेदेन प्रत्यक्षस्थल चाश्रुपादिगोचरेच्छाविरहविशिष्टविरो-
धिनिश्चयाभावत्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेन कारणताषट्कस्य शाब्दोप-
मित्योः इच्छाविरहावशेषितविरोधिनिश्चयाभावकारणताद्वयस्य च
कल्पनापेक्षया तद्भेदेन चाश्रुपेच्छात्वादिरूपलघुधर्मपुरस्कारेण का-
रणताषट्कस्य इच्छाविशिष्टान्यबुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयाभावस्यै-
कहेतुतायाश्च कल्पने लाघवमीक्ष्यते, तदाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्.
तथास्मात् दोषावशेषाजन्यत्वादेरन्यनिवेशनयितया लाघवात्, तथा
लोभयव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां संशयानुमितिरूपगमेपि तादृशप्रति-
बन्धकभावाव्यभिचारानवकाशाद्विरोधिपरामर्शभावाघटिताया ए-
वानुमातिसामग्र्या अनुमित्युत्पादप्रयाजकत्वापगमात्संशयानुमिति-
निष्प्रत्यूहैवेति ।

एतेन बह्वचमानव्याप्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयामिच्छादिनिश्चयद-
शायां बाह्यमान्पर्वता घटवत्तित्याद्यनुमितिवारणाय बह्व्यादप्रका-
रकानुमितावाप तदभावव्याप्यवत्तायुक्तेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमाति-
त संशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयान-
वच्छिन्नवृद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षकाद्यनुमाति-
सामग्र्यां तदभावव्याप्यवत्ता तद्व्याभावान्तर्भावपि प्रयाजनावरण-
तादृश्यकानुमितिसामग्र्यां तदन्तर्भावानयगमात् ।

अत्राहुः—अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छा-
नामुत्तेजकत्वेन, तथापि परीक्षशाब्दादिविरोधस्थले प्रत्यक्षानुभव-
हितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतं न तु शब्द-
त्वादिनानाधर्माणामित न संशयानुमितित्वप्रसङ्ग । न च प्रत्यक्षा-
न्यत्वज्ञानत्वयोर्येकविशिष्टापरस्यैवानतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीका-
र्यं तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टस्य गुणत्वादिसाधारणतया तन्मात्रेण ज्ञान-
त्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे विशेष्यता
वच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्या-
वृत्तज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वाविशिष्टतया बहिःप्राधान्यनुपस्थितिदशाया-
मपि प्रतीयमानस्य महानसीयवन्धभावादेः प्रातयोगतायां यथा
धर्मिविशेषणतापक्षेपु महानसीयबहिःत्वादिनानाधर्मेषु मिथो विश-
ेष्यविशेषणभावानापक्षेषु वाऽवच्छेदकद्वयं प्रत्येक तादृशधर्माणामति-
प्रसक्तवर्षि यत्रैकस्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्राव-
च्छेदकसमुदास्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानर्वाहः । अवच्छेदक-
स्य विशेषणसम्बन्धादिभेदेनावच्छेदकतायाश्च भेदपि नावच्छेद्यमेः
अवच्छेद्यप्रतीतौ अवच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्भेदात्, महा-

मसीयवह्निर्नोस्तीति प्रतीतौ च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनव्यावृ-
त्तवह्नादिविषयनायाः ऐक्यात्तथा प्रकृतेऽपि धर्मिविशेषणतापन्नमि-
थोविशेष्यविशेषणभावानापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यताव-
च्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः ।

तत्र । प्रत्यक्षान्यत्वसाहितज्ञानत्वेन धर्मिणो युगपदुद्भावेन एकत-
रस्यापरधर्मितवच्छेदकत्वमानमावश्यकं समूहालम्बनाविलक्षणनिर्ध-
र्मितावच्छेदकोभयभानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नप्र-
त्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयनायाः भेदेन प्रतिबध्यताभेद-
स्यावश्यकत्वात् ।

कोचित्सु वह्निर्वाभावत्वाभ्यां व्यापकताप्रहकाले महानसीयवह्नि-
त्वतादृशवह्न्यभाषत्वप्रकारेणानुमितिप्रयोजकलाघवज्ञानवशाद्यत्र स-
त्प्रतिपक्षभावः तत्र संशयानुमितिः न तदभावव्याप्यवत्तावुद्धवि-
रोधित्वेन शक्यते वारयितुं शुद्धवह्निर्वावच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छि-
न्नव्याप्याधेयोर्महानसीयवह्न्यभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्ध्यविरो-
धित्वात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले त-
त्प्रत्यक्षशब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टजिज्ञासानवच्छिन्नतद्विशिष्ट-
धीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संशयानुमितिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकानु-
मितिसामग्र्याः व्यापिकायाः प्रतिबन्धकतैयैवोपपत्तेः, प्रत्यक्षा-
दौलाघवाद्ज्ञानमन्तर्भाव्य सामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासिद्धः,
तथा चोक्तानुमितिवारणासम्भवः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककौटो महा-
नसीयवह्निर्वावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानस्यैव निवेशनी-
यत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्यभावादिप्रकारका-
नुमितौ महानसीयवह्न्यभाषत्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथाच
शुद्धाभावाद्विप्रकारकासिद्धिदशायां शुद्धाभाषत्वाद्यवच्छिन्नविधेय-
यकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात्तदानीमिव लाघवादिज्ञानसत्त्वे प्रत्य-
क्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्प-
नमावश्यकमित्युच्यते, तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधकोटिद्वया-
नुमितिसामग्रीसंवलनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशब्दबोधाद्युत्पत्त्या

एककोटिसामान्यामपरकोटिसामान्यभावप्रवेशस्यावश्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधि-
विषयकनिश्चयानन्तरमिव तत्सामान्यनन्तरमपि इच्छाबलात्परोक्ष-
ज्ञानं नोत्पद्यते, एव च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोऽप्यनुमितिसाम-
ग्रीदश्यामिच्छासत्त्वेऽपि न शाब्दबोधविरूप्यते किन्तु विरोधि-
कोऽप्यनुमितिरवात फलानुरोधेन इच्छाभावं प्रतिबन्धकेच्छानव-
च्छिन्नत्वं च प्रतिषेधविशेषणमनिवेद्य लाघवज्ञानघटितसामान्याः
परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्र-
तिषेधतावच्छेदकत्वस्य परोक्षत्वस्यानुमितिसाधारण्यभोक्तृस्थले
संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकानिश्चयसा-
मग्रीबलान्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वाच्चेत्याहुः ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययाविरोधमानाभाप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य
दुषितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशवि-
षयता च कोटिनिरूपिता कोट्युपरागेणैव सन्देशीति प्रतीतेः तत्को-
टिनिरूपिताविषयताविशेषाभिन्नतत्तत्कोटिविषयताविशेषशालित्वं त-
त्तत्कोटिनिश्चयत्वं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयतायाः संशय-
साधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीतिप्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तथा-
वृत्तत्वमावश्यकम्, तन्निर्वाहश्च संशयसामान्या तादृशविषयता-
शालिज्ञानप्रतिबन्धनयैवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामग्रीद्वयात्संशय-
स्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयतायाः तादृशसं-
शयव्यावृत्त्यर्थं लाघवज्ञानघटितविपरीतकोट्यनुमितिसामान्या-
स्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यक-
म्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्को-
टिप्रकारित्वस्यैतादृशसामग्रीप्रतिषेधतावच्छेदकत्वापगमाभोक्तृसा-
मग्रीद्वयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्न-
तत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपि तु तादृशप्र-
कारताभ्यन्तर्गतकोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशयं निश्चयवृत्तिविष-
यतास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटि-
संशयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशकतत्तत्कोटिनिश्चयस्य सद्ब्रह्म तत्तद्व-
र्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवि लक्षणाविषयत्वं, न्यत्वस्य तत्तद्व-
र्मावच्छिन्नविशेष्यकानिश्चयत्वशरीरे निवेद्य तया धर्मितावच्छेद-

कनिष्ठप्रत्यासत्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्र-
सङ्गात् । अत्र ग्राह्याभावे अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां ग्राह्य भावति-
श्चयविषये धर्मिणि ग्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रह-
स्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्व तथा तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रह-
दशायां तद्व्याप्यवृत्तान्तिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया
तत्रापि तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्योत्तेजकत्वमुपेयम् । एवं च क-
पिसंयोगतदभावयोर्देशिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदक-
शक्तिरूपकावच्छेदेन तदुभयकोट्यवगाहिनी गन्धतदभाव-
योः कलिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदकत्वक्षणावच्छे-
देन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितः ग्राह्याभाव-
व्याप्यवृत्तान्तज्ञानप्रतिबन्धकतया न शक्यते वारायतुम् । न चा-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयविरोधितया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञान-
काले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधग्र-
ह एवाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य विरोधतया दोष्ट्ये विरोधावगाहसंशय-
एव तयोऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां न सम्भावति विरोधानवगाहन-
एकदेशावच्छेदेनैककालावच्छेदेन वा कोटिद्वयमवगाहमानस्य संश-
यस्य तदानीमुत्पत्तौ बाधकाभावः, नाह तादृजज्ञान कोटिद्वयनिश्च-
यस्य सम्भवान् समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोऽव्या-
प्यवृत्तित्वग्रहकालीनयोगेपि मित्या विरोधित्वान् अव्याप्यवृत्तित्वेषु
भावाभावयोरेकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अव्याप्यवृत्तितया तादृश-
निश्चययोर्विषयविरोधापरिहारात् । न च यदि तादृशदेशावच्छे-
देन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टवृद्धिं ग्राह्याभावधर्मिकाव्या-
प्यवृत्तिग्रहदशायां प्रतिवध्नाति तदा तादृशाव्याप्यवृत्तित्व-
ग्रहदशायाभेदावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभावव्याप्यवृत्तान्तज्ञानमपि ता-
दृशमनुमितिं विरुध्यात्, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितत्वव-
च्छेदकावच्छेदेन परामशेस्यैव हेतुतया तादृशेयाश्च परामश-
योऽवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकर्तया नो-
क्तसंशयानुमितिस्सम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकसामाना-
धिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानादापि देशकालरूपपक्षतावच्छेदके बाधा-
भाववत्तात्म्यरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमवगाहमानायः अनुमित-
धर्मिकार्याद्विरूपगमात् ।

वस्तुतो ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यत्वासम्भवान् विषयविराधनावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टवृद्धौ तदवच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतायामिव तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतद्व्याप्यवृत्तान्नस्य तादृशावशिष्टवृद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावाऽपेक्षित एव ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ग्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यतया विषयावरोधविग्रहात् । साध्यान्वच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यादृशदेशकालावच्छेदेन यत्र हतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमात्रं व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीतादृशव्यापकत्वे तु मत्तापरामर्श एव हेतुस्य तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमातृत्वलक्षणादव्यामन्त्रासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासत्वं व्ययस्थापितवतो माणिकारस्यानुमतम्, तथासति सल्लिङ्गपरामर्शाङ्गमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरासङ्करस्य दुर्घटत्वात् । तथा चावच्छेदकदेशकालावच्छेदप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघाटना व्यामर्शोपतन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रबोजिका, तादृशव्याप्यवगाहितोऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमातृत्वप्रतिबन्धकत्वे ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावापि अपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमितावपेक्षितत्वेऽपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनैकान्तिकानामन्यथाह्यतिरेकाद्या कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतदः । नित्यो घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करोऽप्यदोषः । आसिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्पालङ्घ्यज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म-

ताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं-व्याप्त्यादिवुद्धिस-
त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः-स्वसाध्यविपरीतेनानिय-
मात् । नापि संशयः-प्रत्येकं कांदिद्वयानुपनयात् । किन्तु
कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथाच प्रकृत-
साध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-
पक्षधर्मनोपस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिप-
क्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति । साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध
इति । हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मे च पक्षधर्मतैर्बाध इति शे-
षो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते-
ति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयाद्यतिरेकाद्वेति । कांदिद्वयसहचरितत्त्वज्ञाना-
भिश्चितकांदिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं सा-
धारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यरूप-
विरोधविवक्षणं ऽवृत्तेरपि विरोधतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्य-
विपरीतानुमितिः फलमित्यसङ्गातिरतोऽन्यादृशविरोधं दीधितिकृदा-
ह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासंभवे-
पि न क्षतिः । साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह
मूले अपक्षधर्मोपीति । अन्यत्र-प्रकृतपक्षाभिज्ञे स्वाधिकरणे, ह्रदो-
षन्दिमान्धूमादित्यादौ ह्रदत्वादिहेतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवे-
पि अविरुद्धधूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रसङ्गः । यस्य तत्फलं स
विरुद्ध एवेत्याह बाध इति । साध्याभावसाधकबाधितहेतौलक्ष्यतयो-
क्तफलघाटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्का निराकरोति नित्य इति ।
घटो नित्य इति अभिधाने अकारप्रश्लेषेणानित्यत्वसाध्यकत्वभ्रमः
स्यादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्तनम् । असिद्ध इत्यादि ।
व्यभिचारादिदोषचतुष्टयं ज्ञानान्धमात्राधीनं फलतः तज्ज्ञानानधीनं
अलिङ्गत्वज्ञानं-असाधकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः ॥

तथा च तादृशदोषवत्त्वमसिद्धहेत्वाभासलक्षणमिति भावः ।

पक्षधर्मं हेतावित्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वेऽपक्षधर्मव्याप्य-
प्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्यभावसिद्धिरूपतत्फलसंभवात् फलघ-
टितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां
दीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च हरेः बन्दिमान्धू-
मादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षरूपबाधघटितेन तद्वृत्तित्वहेतुना
द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यभावानुमितिसंभवाल्लक्षणसमन्वय
इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतौ तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधित-
हेतौ लक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः ।
हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्यावर्तकत्वा-
दिति पक्षधर्मं व्याप्तिबाध इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्या-
प्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकबाधस्य फलान्तरे पूरयति अपक्ष-
धर्ममिति । अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमानुपजनीयम् । एत-
त्कल्पे फलाननुगमात्तद्वटितलक्षणाव्याप्तिमाशङ्क्यान्यतरत्वेन फला-
नुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इ-
त्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य सा-
ध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति
न व्यर्थविशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसा-
ध्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशभावप्रतियोगित्वेनैव नि-
वेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।

मूले व्याप्यादिवुद्धिसत्त्वादिति । सङ्केतोऽपि विरोधिपरामर्श-
शार्था सत्प्रतिपक्षत्वात् तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच प्रकरणसमदोषस्य व्याप्यादिविरहोपपत्तिसंभवादिति
भावः । विपरीतबुद्धिः—स्वसाध्याभावानुमिति, सत्प्रतिपक्षहेतोः फ-
लमिति शेषः । स्वसाध्यविपरीतेनानियमादिति । धूमादिहेतोर्विद्या-
द्यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्व्या-
हकसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपपत्त्यादिति । स्वेन स्वसाध्य-
स्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । एतादृशतत्त्वानिर्णयो-
पायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति
यावत्, अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः ।

अनु स्वस्वव्याप्यादिमत्तयोपस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरसमीचीनत्व

एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति-‘अत्र हेतुः समीचीनत्व’ इति। तथाच प्रकृत-
साध्यहेतुवोरिति यथाऽनुतप्रसंगतामत्यतो दीधितिकृत्तेतुद्वयार्थकत-
या तद्व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति ।

किं तत्त्वमिति मूलस्य क समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा-
प्रयोजकत्वं समीचीनत्वसंशयादिसाधारणमनस्तद्वारणाय पक्षधर्म-
तोपस्थितिरिति । उदात्तानव्याप्त्याद्युपस्थितिवारणाय विशेषणद-
लम् । न च व्याप्त्यादेरनुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपास्थितिनि-
वेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतदभावाव्याप्त्याद्युपस्थितिनिवे-
शस्यावश्यकत्वं जनकान्तैव्यर्थ्यमानं वाच्यम् । अनुमितिचरमका-
रणत्वेन व्याप्त्याद्यन्तरापास्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवान् यादृ-
शपरांशसहकारेण यादृशपरांशस्योक्ताजिज्ञासाजनकत्वं तादृश-
परांशसहिततादृशपरांशनिवेशान् जिज्ञासास्वरूपयोग्यैकतरप-
रांशदशायां नातिप्रसङ्गः प्रकरणसम इति । दोष इति दोषः । प्रक-
ृतसाध्यवत्तापरांशतदभावव्याप्यवत्तापरांशयोर्जिज्ञासाजनने मि-
थः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति । असतीत्यर्थः ।
प्रतिपक्षे-विरोधपरांशान्तरे, एकस्मात्-परांशान्, निर्णयः-एक-
तरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भदश-
णमेकपरांशदशायां नातिप्रसक्तमित्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञा-
सोपधानस्यानियमेन तद्वद्वितलक्षणस्याव्याप्त्याविवक्षणासंभवात् ॥

(चि०) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञाने-
ष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरो-
धिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न ।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न
चानैकान्तिकातिव्याप्तिः । तत्र हि संशयद्वारा साध्यं
जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परां-
शयोरैकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ? क्रमोत्पन्नयोरैक-
दाऽसत्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षध-

मेताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्ति काले पूर्वपरामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिषन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययोगपथाभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिषन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम् । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाद्येति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युपपदुभयव्याप्तिस्मृताद्युभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणाग्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रधृत्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावाऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववादिति त्रिशोपादर्शनदशायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वंऽधिकस्य व्यर्थत्वात्॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः ॥

(दी०) संशयादिति । तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टमाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरमाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । अमतीत्यादि । हेतुसमीचीनत्वासमीची-

नत्वसंशयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासो-
पयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिप-
क्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानियमादुभयोरनाशकत्वमुक्तम् । उत्प-
त्तावेव वा तयोरन्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्ब-
नं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य-
निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिस-
त्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटानिष्ठेति । घट-
निष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयामिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार
इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०)नन्वष्टसाधनताज्ञानात्संशयाद्वेति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञानगो-
चरेच्छादशायाम् तादृशेष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकल्पे
तत्कल्पव्यवच्छेदायांगात् इत्यत इष्टमेशभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गम-
यति संशयजन्य इति । संशयजन्यदुःखस्य उत्सारणं कारणाभूत-
संशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं यद्विष्टं तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः ।
एवं च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःखं जनयित्वा तदभावो-
पस्थानेन तदभावेच्छासंपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र-संशया-
भावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्यादि । तथाच मूलं इष्टपदं
तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षसंवलनस्य जिज्ञासायामतिव्यवहितस्यान्यथासिद्धि-
अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूलं तत्प्रयोजकत्वार्थकतया द्वारं
प्रदर्शयन् व्याचष्टे हेत्विति । समीचीनत्वं प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताक-
त्वं स्वसाध्यानुमित्यौपयिकप्रमात्मकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् ।
तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनैका-
न्तिकातिव्याप्तिरिति मूलं यद्यप्यनैकान्तिकत्वोपस्थितेव्याप्तिपक्षधर्म-
तोपस्थितत्वाभावाच्चेतादृशशंकावसरस्तथापि तदुपस्थितेऽपि उदा-
सीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्संगतिः । संशयद्वारा-साध्य-
संशयद्वारा ।

युगपत्परामर्शद्वयानुत्पादेऽपि क्रमिकपरामर्शद्वयसंवलनात्प्रतिरोध

इति शङ्कते क्रमेति । एकपरामर्शान्तरमपरपरामर्शजनकव्याप्तिपक्ष-
धर्मताज्ञानयोः क्रमेणैवोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव
परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु
स्वद्वितीयक्षणात्पश्चादशेषगुणानुत्तरीयक्षण एवेति उत्पत्तिकाल-
पदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यनन्त-
दा नाशोत्पत्तिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम्, तदा नाशसत्त्वार्थ-
कत्वे यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अनन्तरोत्पन्नस्यैव गुणस्य नाशकतयो-
भयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरैकत्र पूर्वज्ञाने नाशकत्वासम्भवात्पृथक्-
स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं संगमय-
ति व्याप्तीति । उत्पादककमानियमादिति । व्याप्तिज्ञानान्तरमेव पक्षधर्म-
ताज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभा-
वादित्यर्थः । उभयानाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयोर्यज्ज्ञानं प्रथमतो
यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल
इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेत्वन्वययोग्य-
ता निर्वहनीति किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयनाह उत्पत्तायेवेति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्यौगपद्यं न सम्भव-
तीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानानामिति । परामर्शद्वयहेतुव्या-
प्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिबन्धात्-एकसत्त्वस्या-
परसत्त्वाविघटकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति । व्याप्त्यादिज्ञानचतु-
ष्टयाधीनस्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण बोध्यव्याप्यवत्ता-
ज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरैकदानुत्पादस्तुतीयक्षणे
च विनाशः नेतरज्ञानस्य तन्निष्पन्न इत्यभिमानेनेयमाशङ्क्य । अभिमान
निराकरोति व्याप्त्यादिति । यौगपद्याभावात्-युगपदवस्थानासंभ-
वात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्-
परस्परजन्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयसम-
रणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति
समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य
साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकूपस्य, केवलान्वयसाध्यक साध्याभा-
वाऽप्रसिद्धाऽसंभवात् ।

अस्येति मूलं निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्शसंवलनात्मकसत्प्र-
तिपक्षत्वपरतया व्याचष्टे अस्येति । अभिधेयत्वे द्वित्वावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरो-
ध्यविषयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामान्या ना-
भिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमित्यादिग्रन्थस्याभिधेयत्व-
त्वपक्षकघटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यकजात्यवृत्तित्ववि-
शिष्टघटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तो
पि घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वं च ।

दीधितौ 'सत्ता कंतुग्रीवादिमत्वादीति' यथाश्रुतमूलानुसारेण
यथाविवक्षिते तु सत्तादपदं सत्तात्वादिपरम् । एकैकम्येति । केवल
विशोकेवलविशोपणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठान्यन्ताभाव इत्यनेन
प्रसिद्धघटत्वाद्यभावविवक्षणे तत्राभिधेयत्वप्रतियोगिकत्ववाधाप्रसा-
धनसम्भवः अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या न पक्षत्वसम्भव
इत्याशङ्कां निरसितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । सा-
मान्यतः—सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्य-
सिद्धेरुद्देश्यत्वान्नाशतो बाधो दापः, अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्वप्र-
तियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि-
श्चयः पक्षतावच्छेदकप्रसिद्धयैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्ष-
निष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वानुमितेरेव विरोधिनी तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम्, न
च घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्वा-
दुद्देश्यसिद्धिरिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य संयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमनैयत्येनाभिन्नतया
सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
यां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठानित्याभावप्रतियोगितात्वेन
हेतुना घटनिष्ठानभिधेयत्वभेदप्रतियोगितादृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वाव-
च्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषादर्शनदशायामिति । व्यभिचारिण्यपि एतादृशहेतौ
व्यभिचाराग्रहदशायामित्यर्थः । केवलान्वयिन्यपि सम्भव इत्यने-
नान्वयः ।

व्यभिचारस्यलं दर्शयन्नेतत्कथनप्रयोजनमाह दीधितिः नन्विति ।
आद्यस्य-जात्यन्यत्वं इत्यादि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य-घट-
वृत्तित्यादि द्वितीयानुमानहेतोः ॥

(दी०) वस्तुतां घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिसत्त्वादि-
त्यादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवसंबन्धे, व्यापकाभावेनाप्र-
सिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्धयभ्युपगमान्, प्रत्येकपदार्थप्रसि-
द्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु
साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्ष-
निष्ठौ साध्याभावसाध्यवज्ज्ञेयव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमंत्र ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्र-
कृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपो-
न्नायकत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्या-
नुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । अ-
साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-
साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही पराम-
र्शो ग्राह्यः । अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेना-
श्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन बह्विव्याप्याभावे साध्ये
बह्विव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन
काश्चनमयबह्विमानित्यादौ बह्व्यायभावव्याप्यहृदन्वादिमान प-
क्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथामिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोग-
मिच्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः सा-
ध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः ॥

(गा०) प्रतियोगित्वादिप्रकारकवाधवृद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरोधिता-

या नद्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकबुद्धे-
रपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनु-
मानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभा-
वानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्धा उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया
व्यवस्थापयति वस्तुत इति । साध्याऽप्रसिद्धाऽन्वय्यनुमानात्पटा-
दिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितया-
पि साधकतायाः सुघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्तिकंबुग्रीवादिव्यतिरे-
क्यादरः । अभावसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्श-
यति व्यापकाभावेनेति । पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य
कंबुग्रीवादिसत्त्वाभावस्याभावेन कंबुग्रीवादिसत्त्वादिनित्यर्थः । अप्र-
सिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य अज्ञातस्या-
पि व्याप्याभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रकारी-
कृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्या-
नुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कंबुग्रीवादिसत्त्वा-
भावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयत्वा-
भावस्यानुमित्याऽवगाहनासम्भवान् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्या-
प्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावाद्यापकाभावेनेत्यादेर्यथा-
श्रुतस्यासंगतिर्थाध्या । व्यवहृत्स्यत्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टा-
र्थपरप्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धैवेति । तावतैव
भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञानं
विनापि तत्तद्विशेष्यांशे तत्तद्विशेषणायगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीते-
र्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता
सत्प्रतिपक्षहंतुशोपानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति ।
सत्प्रतिपक्षहंतादौषत्वित्यर्थः । तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्य-
वहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । व्याप्यवान्-व्या-
प्यविशिष्टः, पक्षनिष्ठौ-आधेयतया पक्षविशिष्टौ । एवमादिरिति ।
आदिपदादधेयतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादिप-
क्षकानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षव्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्या-
भावादिपरिग्रहः । पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्या-
नुमितिविरोधितया तादृशबाधोन्नायकस्यापि परामर्शस्यानुमिति-
विरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात् । अत एव सा-

ध्यतद्भावयोरधीयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंघटनदशायां पक्षे
साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येक-
मेवेत्यनेन तावत्समुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याध्याप्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधार-
णं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूप-
माह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरैवा-
न्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारकानुमितिव्यापकप्रतिषध्यतानिरूपितप्रतिषन्धकता-
वच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिषध्यता-
निरूपितप्रतिषन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिष-
न्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनक-
तावच्छेदिका यादृशविशिष्टानिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः ।
तादृशी च बहुयभावव्याप्यविशिष्टग्रहनिरूपितविषयतेति तत्र लक्ष-
णसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमि-
तिप्रतिषन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषय-
ताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सा-
र्थक्यिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिषन्धकतावच्छेदकविषय-
ताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयता-
भागस्य द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रति-
षन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यानिवे-
शव्यावृत्तिः पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिषन्धकता-
मात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बनसाध्य-
ग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्वप्रतिषन्धकतया नोप-
दिशतिसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितिष्वध्या-
पकप्रतिषध्यतानिरूपितप्रतिषन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशा-
लिदोषजम्भानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्या-
प्रतिषन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपस्थाप्यनुमिति-
त्वनिवेशः । ह्रदः काञ्चनमयश्चक्षुमान्काञ्चनमयह्रदो बहुमानित्यादौ
सङ्गाहस्य बहुयभावव्याप्यविशिष्टह्रदादेः ज्ञानस्य प्रतिषन्धकता-
वच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयता-
या अनिवेशासङ्गटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशि-

द्वैविध्यप्रहृत्यं नोक्तज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः स्यादतः
 स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिबध्यता-
 विशेषणम् । अत एवाक्तस्थले आश्रयासिद्ध्याद्युन्नायके विशिष्टपक्ष-
 मात्रग्रहत्वावच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्य-
 विषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताघटितविरोधिताशालिनि का-
 ञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टहृदादौ सत्यन्तदलस्य निरुक्तसाध्यवै-
 शिष्ट्यप्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपवि-
 रोध्युन्नायकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोध्यन्तविशे-
 षणम् । एतच्च संगृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उन्नेयतया
 विशिष्टविषयऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतशब्दलभ्यं तदर्थस्तादृश-
 विषयताकान्यत्वं तन्निवेशेऽधिकविषयतादिनिवेशाद्वैरवं काञ्चनम-
 यो हृदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववदध्नादिरूपाश्रयासिद्धि-
 भेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोन्नेयवन्हाभावविशिष्टहृदादिरूपबाधेऽसत्त्वेना-
 व्याप्तिश्चेति उन्नेयतावच्छेदकाविशिष्टबाधविषयतायां विशिष्टपक्षादि-
 ग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले बाधग्रहस्यापि
 अनुमितिरूपविशिष्टपक्षादिग्रहविरोधनया अव्याप्तितादवस्थयमिति
 विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः । विशिष्टपक्षग्रहत्वपर्याप्तावच्छेद-
 कताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयहृदो वह्निमा-
 नित्यादौ आश्रयासिद्ध्युन्नायके काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यहृदादावति-
 व्याप्तिः रजनमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वस्य तज्ज्ञान-
 प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वादतः तदुपेक्ष्य तादृशग्रहत्वव्यापकतायाः
 तत्र निवेशः । अत एव हृदो वह्निमानित्यादौ हृत्त्वादिपक्षनावच्छे-
 दकत्वविशिष्टविषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छे-
 दकत्वेपि नाप्रसिद्धिः । न च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानवच्छे-
 दकत्वविशिष्टविषयतानिवेशेपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबध्यता-
 याः हृद इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशग्रहत्वव्यापक-
 त्वासम्भवात्तथाविधप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमिति-
 त्वव्यापकतानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञाना-
 बुत्तित्वेपि हृदो वह्निमान्हृदो घटवानित्यादिनानाप्रकारकानुमितिवैव
 हृत्त्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमितीनां
 कस्यचिज्ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासम्भवेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिब-

ध्यता न प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिषध्यताया एव तथाविधानुमितित्वाद्व्यापिकायाः प्रसिद्धः ।

वस्तुतस्तु विरोधित्वघटकप्रतिषध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकाद्विशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकत्वनिवेशात् प्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिषध्यत्वाव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

अथोन्नेये विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधित्वनिवेशेऽपि वन्ध्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् हृदो वन्धिमानत्यत्र वन्ध्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टे हृदे आश्रयासिद्धात्मकेऽतिव्याप्तिद्वाराैव तस्य वन्ध्यभावव्याप्यविशिष्टहृदात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिनः उन्नायकत्वात् आश्रयासिद्धित्वेन अनुमितिविरोधित्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तत्वाच्च । न चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति षड्विमानहृदो वन्ध्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वन्ध्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मके बाधेऽनुमितिविरोधिवन्ध्यभावव्याप्यविशिष्टहृदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकत्वित्यानेः तस्य षड्विंशतिपक्षात्मकविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न । उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य धारणायत्यात् ।

अथवा उन्नेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिषध्यताघटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः, तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिषध्यताघटितविरोधिताया उन्नेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्थले वन्ध्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मकाश्रयासिद्धेः विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तायास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिनः सत्प्रतिपक्षस्यैवोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः, उन्नेयबाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षमाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिषध्यतानिरूपितप्रतिषध्यकतावच्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्थले लक्षणसमन्वय इति उन्नेयेऽविरोध्यन्तविशेषणं षड्विद्याप्याभावसाध्यके षड्विद्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्य विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधिषड्विमतपक्षस्योन्नायकस्य धारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिषध्यकतावच्छेदकविषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र प्रतिषध्यकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निवेशनं शिरोधेष्टमेव

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्ना-
नुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपभा-
ष्यस्य वह्निमत्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपवन्निव्याप्यवत्पर्वतरूप-
विरोधविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति वि-
रोधविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् । अनु-
मितिजनकत्वरूपमुन्नायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छे-
दकविषयिताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं वात्र तद्वित्याह उन्नायकत्वं
चेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप-
मवच्छेदकत्वम् । तन्निवेशाद्वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयभाष्ये
सत्प्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनविषये सत्प्रतिपक्षकदेशे केवलपक्षा-
दौ च नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे सत्प्रतिप-
क्षकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्य-
न्तार्थाभावनानिव्याप्तिविरहेऽपि हृदा वह्निमान्त्यादौ वन्हाभावव्याप्य-
व्याप्योभयावशिष्टहृदादिविषयकज्ञानीयवन्हाभावविशिष्टहृदादिविष-
यताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तेर्धन्वाभावव्याप्यव्याप्यत्वा-
वच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन वि-
रोधमुन्नायकतावच्छेदकतया धन्वाभावविशिष्टहृदादावतिव्याप्तेर्दु-
र्वारतयोन्नायकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवे-
श्यम् । अत्रेदृशावच्छेदकतानिवेशेऽपि सत्यन्तविरोधित्वशरीरे ईदृ-
शावच्छेदकत्वं प्रवेश्यं न तु स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थ-
ले वन्हाभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदादौ अतिव्याप्तिः तादृशवि-
शिष्टविषयताया वन्हाभावविशिष्टहृदादिविषयत्वाभिन्नतया धन्वा-
भावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प-
क्षसाध्यवशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

तच्चेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वार-
यति असाधारणेति । प्रतिपक्षविधयेति । अनुमितिप्रतिबन्धकसा-
ध्याभावव्याप्यवत्तान्नानविधयेत्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसा-
धारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मते अनुमित्यवि-
रोधिनि तत्र नोक्तलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरतः पक्ष इत्युक्तम् । प्रति-
योगित्वादित्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रति-
योगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टानवगाहिप-

रामर्शनिष्ठानुमेतिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपमुपप्रायकत्वं वि-
वक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्ध्यातिरेकिप्रतिहेतु-
ता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्गहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिघे-
शः । रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशि-
ष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्वं त-
त्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्म-
कप्रतिपक्षसङ्गहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसा-
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाविशिष्टप्रकृतसाधनघत्वेन रूपान्त-
रावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकं प्रवेशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्ष-
स्य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्ट साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य
सङ्गहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वय-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमात् तत्रातिव्याप्तिः ।
तस्यासाधारण्यात्मकत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषण दे-
यम् । तत्सङ्गादकमप्यादिपदम् । सत्प्रतिपक्षोपप्रायकस्येति । सा-
ध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षादेर्विरोधितयाऽनामासरूपस्येत्यर्थः ।
आश्रयासिद्ध्यानुपप्रायकस्येति । आश्रयासिद्ध्यान्तर्गतस्य पक्षविशे-
षणाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदान्
साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः । वन्त्यादिसाध्यके बाधस्य किञ्चिदनुप्रा-
यकतया उल्लेखे विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति
बाधविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्तेति । वद्विव्याप्यवत्पक्षा-
त्मकस्येत्यनेन वद्विमत्पक्षोपप्रायकत्वं सूचितम् । आविरोध्यन्तसा-
ध्यक्याय प्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यैर्वाशेषावगा-
हित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति संगृह्यत इति । अनेन ल-
क्षणेन प्रतिस्थापनात्मकन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यन् तस्यैव
साम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । न्या-
यिकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः । पञ्चा-
ययवादीति । इद्वत्वात् इत्यादिरूपेत्यादिः । आदिना मीमांसकसौ-
गतसिद्धावयवन्यायपरिग्रहः । इच्छन्तीति । नैय्यायिकसाम्प्रदायि-
का इति शेषः । उचितं प्रतिभातीति । घादिना न्याये
प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथमतस्तमनुद्वादय विपरीतप्र-
तिज्ञादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥
इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृतगादाधर्या सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमान्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्न-प्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावे चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु स्यत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२) व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुर-

(१) लभ्यत इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र श्रीमदध्यात्मसूत्रार्थकृत व्याख्यानं आदितः संपूर्णं काशीस्थराजकीयमनस्य दशभूते मूलपुस्तके न दृश्यते । काशीस्थराजकीयमस्कृतपुस्तकालये मद्रासस्कृतपुस्तकालये तथा पञ्चदेशीयानां प्राचीननैयायिकानामपि पुस्तकेषु गदाधर्या असिद्धिप्रकरणमस्माभिर्महत् प्रयत्नेन गवेषयाया कृतायामपि नोपलब्धम् । अतो मूलचित्तमणिपाठाधीनतये कालिक तस्थ एडोयाटिकसोसाइटीयचालये मुद्रितापि मथुरी दत्ता । अतः परमपि कैश्चिद्वैदिक-रचयिता गदाधरी दायते चेत्मुद्रापयिष्यत इति निवेदयामः ॥ सं० ॥

सिद्ध इति भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धेः संप्रहाय व्याप्यत्वस्य जलहृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ (१) स्वरूपासिद्धेः संप्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः । व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धस्थले तदप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वम्, तेन हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धेः कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिपक्षधर्मतयाः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये इह प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः । अननुगमात्-सर्वासिद्धासाधारणत्वात् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपसिद्धेः व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धेः च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यभिप्रायः । अन्त्याभिप्रायेणाशङ्कते अर्थेति । प्रत्येकाभावे अनुगतः प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमानः । प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्तते एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अपसिद्धान्तश्चेति । अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः । अनुगत इति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः । निवृत्तिश्चेति । व्याप्यादिव्याप्यत्वाभावद्वयस्याप्यसिद्धितयेति शेषः । तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । व्याप्यादिव्याप्यत्वाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपत्वात्तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः ।

इदमुपलक्षणम् । अयंगोलकं धूमवज्जलेः हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्कीर्णाऽसिद्धेऽसिद्धिलक्षणस्याप्यव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि बाध्यम् ।

ननु प्रत्येकाभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धित्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । तेषां-प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाकान्तानामिति शेषः । साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां नानात्वाद्वहुवचनम् । प्रत्येकाभावः-प्रत्येकाभावज्ञानं, न तु स्वतः-न तु साक्षात्, तथा च हेत्वाभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति अ-

नुमितितत्कारणपरामर्शयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणाघटकत्वादिति भावः। स्वत एव-साक्षादेव, प्राह्याभावागाहित्वादिति भावः। इदं मुपलक्षणम् आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वादि-शिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च। अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषका, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तद्भाविने विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः, तथाऽप्युपभेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम्। व्यर्थविशेषणत्वादेव। एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रम् विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात्। प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात्। न वा तदपि, तादृशाभावाविष्टव्याप्तद्वैतान्तरणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति।

(मा०) दोष एव नेति। हेत्वाभास एव नेत्यर्थः। कुतस्तद्विशेषोऽसि-

स्मिरिति शेषः । प्रत्येकस्य-प्रत्येकाभावस्य, समर्थत्वे-दूषणसमर्थ-
त्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य
हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभावतसाधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोप-
पत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकविशकलितव्या-
प्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्षस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये
साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तिवचान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मताप्रकारकपरामर्षस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टा-
भावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकामावेन तादृशविशिष्टप्र-
कारकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वान्, साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्षस्येवानुमितिहेतुत्वमि-
ति नव्यमतानुयायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकाभा-
वस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतः पक्षवृत्तिवाभावज्ञानस्य तादृशप-
क्षविशेष्यकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचराह व्यर्थविशेषणत्वा-
दिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वा-
नुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्य-
र्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वानियमान् व्यर्थविशे-
षणतया च विशिष्टाभावे तदभावात् तस्य हेत्वाभासत्वम् । न अत्र
तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभा-
वेनाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयताशालिपरा-
मर्षप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिमत्त्वात्तादृशप्रभावत्वस्य
प्रत्येकाभावत्वाघटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन भूमप्रागभा-
वघट्टिप्रधर्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाद्येत्यरुचराह प्रत्येकाभा-
वमिति । उपजिव्यत्वादिति । प्रत्येकाभावज्ञानस्यापजीव्यत्वादित्यर्थः ।
तथा च प्रत्येकाभावज्ञानस्यापजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वा-
भासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य । प्रत्येकाभावज्ञानोपजीवक-
त्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
विषयताशालिपरावर्गप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशप्राप्तव्याप्तिरिति
भावः । नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमन्तरापि(१)प्रत्यक्षशब्दाभ्यां लि-

ज्ञान्तरजन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन काचित्कोपजीव्योपजविकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह विशिष्टाभावानुद्भावेनेऽपीति । एतदप्यापाततः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्भावेनेऽपि बाधस्वरूपासिद्धत्वादेरुद्भावेन वादिनिवृत्तेः । न च तत्र बाधादेरनुद्भावेनेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्भावेन वादी निवर्त्ततेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्भावेन विशिष्टाभावमात्रोद्भावेनेऽपि न वादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावमात्रोद्भावेनेऽपि वादिनिवृत्तेः तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्पस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्देतुरपि हेत्वाभासः स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम् । अत एवेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयमाप्रमुख्यविशेष्यकनुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यर्थः । नातो विशेषाभावसामान्याभावविकल्पाभ्यामतिव्याप्यसम्भवशङ्कावकाशः । अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः । प्रत्येकाभावानुगतमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । असिद्धत्वं-असिद्धत्वम् । नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह व्यभिचारादाविति । व्यभिचारादिमिति हेतावित्यर्थः । आदिना विरोधपरिग्रहः । उपजीव्यत्वेनेति । असिद्धत्वज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानविधया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । प्राथम्यात्-प्राथम्योपस्थितत्वात्तदुद्भावेन-व्यभिचारादिमात्रोद्भावेन, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सः सोऽपि व्यभिचारादिरपीति यावत् । नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यग्राहकत्वेनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् इत्यत आह तत्रेति । व्यभिचारादिमिति हेतावित्यर्थः । व्याप्यसिद्ध्यर्थ-व्याप्यज्ञानार्थम् । उपाधौ त्विति । तुशब्दो भिन्नक्रमेऽङ्गाविति इत्यन्तरं योज्यः । विप्रतिपद्यतेऽपीति । व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाध्युद्भावेनेऽपि व्याप्तिभ्रमोदयात्तस्य सा-

क्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । किञ्चोपा-
धिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं, किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह त-
स्येति । असिद्धत्वस्येत्यर्थः । दुरुत्त्वात्-उपाधितो दुर्ज्ञेयत्वात्, व्य-
भिचारणैव-उपाधिव्यभिचारणैव, तदुपयनादनिवृत्त्युपयनात् । एत-
द्यापाततः व्यभिचारितास्त्वन्नेन उपाधेरप्युपयनायकत्वसम्भवात् त-
थाप्युपाधिव्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरताया दुर्ज्ञेयत्वाच्च, किन्तु
पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यम् । असिद्धिबुद्धिरिति । प्रत्यक्ष-
शब्दाभ्यां लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन चासिद्धबुद्धिरित्यर्थः । उपधेय-
ति । उपधेययोः-असिद्धव्यभिचारिणोर्धर्मिणोः, सङ्करेपि-अभे-
देपि, उपाधेः-असिद्धत्वव्यभिचारत्वादर्धर्मस्य, भस्मंकर एव-
ज्ञानाभस्मंकर एव, परस्परप्रहकालीनप्रहाविषयत्वमेवेति यावत् ।
तथा चासिद्धत्वाप्रददशायामपि व्यभिचारादिभावज्ञानात् व्याप्ति-
ज्ञानानुदयेन तस्यापि स्वतःप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भा-
वः । अत एवेति विवृणाति व्यर्थेति । तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष-
तावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणस्य द्रूपकतायामप्रयोजत्वात् तथावि-
धबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितितत्करणपरा-
मर्शविरोधित्वादिति यावत् । येन रूपेण ज्ञानमनुमितितत्करणप-
रामर्शान्तरप्रतिबन्धकं तदेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः ।

यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यवि-
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वादित्यसाधकतानुमा-
ने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात्
व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव व्याप्यभावस्य पक्षधर्म-
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव पक्षधर्मत्वाभावस्य हेतुत्वस-
म्भवादित्यर्थः । असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाज-
कतावच्छेदकमित्यभिमानः । एतद्यापाततः विरोधितावच्छेदकरूप-
मेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे मानाभावात् विरोधिताव-
च्छेदकरूपेणापि पूर्वव्यभिचारादेर्विभज्जानात् । एवमसाधकतानुमाप-
कतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमोऽपि मानाभा-
वात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यविघटकतया तत्सत्त्वेऽपि असाधकता-
नुमापकत्वसम्भवाच्च । तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनवकाशाच्च ।

घस्तुतस्तु (१ तत्रापि आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्यः । एवमग्रेऽपि । व्याप्तिरिति । व्याप्तित्वपक्षधर्मतात्वान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः । यद्वाऽन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभावपक्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते साधन्याभावविशेषाभावविकल्पाभ्यामव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । प्रत्येकाभावस्येति । प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । दोषत्वात्-प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चान्यतरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तथा च विरोधितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमानः । व्यर्थेति । असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) घत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरह आश्रयासिद्ध्यानुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

घस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावापितुश्चाशङ्क्य एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिर्विरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिर्विरहो यत्किञ्चित्प्रमितिर्विरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिर्विरहो दुर्निरूपः व्याप्त्यभावादेव तदग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमितिर्विरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासताज्ञानगर्भनल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-

प्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिषिरहान्यतरत्वमसिद्धिः, अन्य-
तरत्वञ्च तद्व्याप्यत्वं तेनाभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरि-
ति-निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव ।

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतेति । हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नोऽनुविशे-
ष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षताव-
च्छेकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकभ्रमभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः । आश्र-
यासिद्ध्याद्यनुगत इति । आश्रयासिद्ध्यादिरूपसकलासिद्धिव्यापक इत्य-
र्थः । तत्र तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमत्वनियमादिति भावः ।
आदिना स्वरूपासिद्धिसाध्यसाधनविशेषणासिद्धिव्याप्यसिद्धीनां
परिग्रहः । तत्प्रमितिसत्त्व इति । आश्रयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्व-
प्रकारकज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्व इत्यर्थः । अनुमितिप्रामित्यापत्तेरिति ।
अनुमितेरपि भ्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानविरहवान्
हेतुरासिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः । तदपीति निरस्तमित्यनेनाव्ययः
निरासे हेतुमाह व्यर्थेति । विशेषणस्य-प्रमित्यंशस्य, व्यर्थत्वात्-द्वय-
कतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः । परामर्शे प्रमितेरविशेषणतया तद-
भावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह तदज्ञानेऽपी-
ति । प्रत्येकज्ञानस्य-व्याप्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथा च प्रत्येक-
भावस्याप्यसिद्धितया तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

प्रत्येकाभावेऽसिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणा-
सिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्याऽसिद्धलक्षणस्या-
सम्भवमाह वस्तुतस्त्विति । प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-
हेतोरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादि-
त्यादि साधनविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । व्याप्तीति । साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतः
काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि साध्यविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या ।
पक्षधर्मतेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः ।
एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्याश्रया-
सिद्धिस्थले बोध्या । वैशिष्ट्यस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मताभयवैशि-
ष्ट्यस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्चायोगोलकं धूमवज्ज्ज्ञेः ह्रदो वह्निमान् धूमा-
दित्यादिबाधसंकीर्णासिद्धिस्थले बोध्या । न च 'वैशिष्ट्ये'त्यत्र द्वन्द्व-

समासे बहुवचनापात्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियताविषयतयाऽत्र तदसम्भ-
वादिति वाच्यम् । 'सर्वत्र द्वन्द्वे(१) विभाषयैकवचनं भवतीति' पाणि य
नुशासनादितरेतरद्वन्द्वेऽप्येकवचनसम्भवात् । न चैवं धवस्त्रादिरमि-
त्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । 'द्वन्द्वैकत्व'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकव-
चनत्वे नपुंसकलिङ्गवाच्यकत्वबोधनात् । न चैवं समाहारेतरेतरयोः
को भेद इति वाच्यम् । समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकवा-
धजनकत्वेनैव भेदात् तस्यैव(२) च नियतविषयत्वादित्यलमधि-
केन । नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैज्ञानिकं न तु वास्तविकग्राह्यं
येन साधनविशेषणासिद्धादिस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतु-
तावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षता-
वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहने या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्ति-
रित्याकारिका भ्रमभिन्ना प्रतीतिस्तद्विरहवस्त्वमसिद्धत्वमिति फाल-
तार्थ इत्यत आह तत्प्रमितेश्चेति । असिद्धिस्थले भ्रमभिन्नतादृश-
प्रतीतिश्चेत्यर्थः । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्य-
कप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्कि-
ञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्कि-
ञ्चित्हेतुविशेष्यकप्रमितिरेव विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभा-
वः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्या-
प्यादिप्रमितिस्त्वंदशायां नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्व्याप्तीति ।
यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते । यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्ट-
यत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चित्हेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगि-
काभाव इत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदक-
रूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चा-
वगाहते या प्रतीतिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतु-
तावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिः भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासं-
बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभाववज्जेतुतावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति
न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति । भ्रमानिरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन स-
म्बन्धेन यस्यकस्यचित्पुरुषस्य तादृशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्ब-

(१) सर्वो द्वन्द्व इति मु० पु० पाठ ।

(२) तथैवेति मु० पु० पाठ ।

न्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा ? नाद्यौ सङ्केतावपि सत्त्वात् । नान्त्यौ दुर्ज्ञेयत्वात् । परकीयप्रतीतिरयोग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो ज्ञेय इत्यत आह व्याप्यभावादिति । ननु स्वरूपसङ्गवायं प्रातिघन्धकोऽनौ दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमातिावरहः-प्रमामिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः । तदेति । असिद्धे हेताविति शेषः । तादृशाभावस्य प्रतिघन्धकस्य सत्त्वादिति भावः । तल्लक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्षणाभावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । नन्वन्यतरवत्त्वं प्रत्येकमात्रवत्त्वं तथा च प्रमितिद्वयाभावस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणाति ध्वर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि तदनिश्चये । न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्, दशाविशेष इष्टत्वात् । संयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति ।

मैषम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यवभिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञा-

ता परस्योद्भाष्येति स्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्व्वा-
हार्थश्चाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदा-
भासविवेकः ? सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ
तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमव-
ण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ-सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने,
तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्याभिचारादिनां
तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति ध्येयम् ॥

(मा०) व्याप्तीति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय-
इत्यर्थः । तदभावः-विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावः । व्या-
प्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यादिति पूर्वोक्त्वाधकमुद्धरति अत एवेति ।
यत एव विषयतासामान्येन भ्रमप्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारक-
निर्णयसामान्यभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन
स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयाभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा-व्याप्त्यादि-
भ्रमदशायां, सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तदनिश्चय-
इति । स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयाभाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभय-
निर्णयानुमितिरिति शेषः । न चैवमिति । एवं-स्वीयतदुभयनिर्णय-
भावस्यासिद्धत्वे, हेतोरपि-पर्वतो वह्निमान् धूर्मादित्यादौ सद्धेतोरापि,
स्वीयतदुभयनिर्णयाभावदशायामिति शेषः । तदाभासस्यापि-पर्वतो
वह्निमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिर्णय-
दशायामिति शेषः । हेतुत्वं-सद्धेतुत्वम् । न च भ्रमात्मकतदुभयनिर्णय-
दशायामपि असाधारण्यविरोधान्यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजक-
स्यावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमत्त्वं
सति साध्यवद्वृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्वा-
दिति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थ इत्याहुः । सेयमिति ।
पूर्वोक्तं च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः । नचेति । न तूभयप्रकार-
कनिर्णयाभाव इति भावः । आवश्यकत्वात्-कारणाभावत्वेन तस्य

दोषताया आवश्यकत्वात् । विशिष्टेति तदुभयप्रकारकनिर्णयस्येत्यर्थः । तदभावस्य-तदभावस्यापि । कार्यानुत्पादकत्वादिति । कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

अत्रैवेति । असिद्धावेवेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भवादिति भावः । ननु प्रातवन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभिचारादिदोष इत्यत आह असिद्धेति । स्वज्ञानार्थ-प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुज्ञापनान्-अनपेक्षणात् । ननु प्रातवन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेऽपि असिद्धिस्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्यैव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धि-प्रतिबन्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादनः पृथग् दोषत्वमित्यत आह यदि चेति । तस्मात्-व्याभिचारादिज्ञानान् । सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयः । तस्य-व्याभिचारादेः, उपजीव्यत्वं-असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारो भिन्नक्रमे दोष इत्यनन्तरं योज्यः, स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः । असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः । नन्वसिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं च तत्पूर्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह आसिद्धिश्चात । आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानम्-आश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह कथंचेति । कथंचेत्यर्थः । हेतुतदाभासविवेक इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसङ्गेतुभिन्नत्वेन पर्वतो वह्निमान् आकाशादित्यादेश्च सङ्गेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धाविति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्वरूपसिद्धिस्वरूप इत्यर्थः । हेतुत्वात्-सङ्गेतुत्वात्, आभासत्वात्-तदोषत्वसङ्गेतुत्वात् । अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्यादिहेतोः सङ्गेतुताग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धावग्रहकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुतापत्त्याभासप्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धनतज्ज्ञानं हेतोर्नापि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात्, तथा च व्याभिचार्यादिहेतोरित्यदुष्टम्भङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति सङ्गेतौ व्यभिचार्यादिहेतौः सङ्गेतुवग्रहदशायां व्यभिचार्यादिहेतोर्या-

सिपक्षधर्मतानिर्णयदशायामिते यावत् । सिद्धिमखण्डयतः—व्याप्ति-
पक्षधर्मतानिर्णयरूपं सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभाषात्तदानीन्त-
नहेतुदोषत्वाभाषप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः । न चेष्टाप-
त्तिः तथासति तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वा-
संभवात् व्यभिचार्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभंगापत्तिरिति भावः । एत-
च्चापाततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलानुपहितत्वेऽपि
सिद्धिप्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तनहे-
तुदोषत्वसम्भवात् तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभास-
त्वस्य सुप्रवृत्तान्, अन्यथा सिद्धान्तितनयेपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्ण-
यात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैतदनुयोगस्य
तुल्यत्वात् ।

केचित्तु—हेतुतदाभासविवेक इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्या-
देरसङ्गेतुभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववानश्वत्वात् इत्यादेश-
सङ्गेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धावत्यादिप्रत्यस्तु पूर्ववत् ।
ननु सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सङ्गेतुत्वाद्विदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेपि द्रव्यं
सत्त्वादित्यादेर्व्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन दुष्टत्वादित्यत आह व्यभि-
चारादेरिति । अप्यर्थकाराग्रमचकारोऽत्रैव योज्यः । व्यभिचारादे-
रपीत्यर्थः । सङ्गेतौ—सङ्गेतुत्वग्रहसत्त्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूप-
सिद्धिसत्त्वे इति य वत् । सिद्धिमखण्डयतः—व्याप्तिपक्षधर्म-
तानिर्णयरूपं सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभाषात्—हेत्वाभास-
त्वप्रयोजकत्वासम्भवाद्भवज्ञये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्ध्युपजी-
व्यत्वस्यैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति भावः—इति
व्याचक्षुः ॥

(चि०) अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मता-
सत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः
सह्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि
हेत्वाभासः । न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्त-
र्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्धादेरेव संग्रहादि-
ति चेन्न ।

एवं सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्, उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सु-
षुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्यानुत्पादो-
हि न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि
अमत्यपि प्रतिबन्धकं बह्व्यभावेन दाहानुत्पत्तेः ।

अथानुमित्यनुत्पादा हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्,
तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादे-
वानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्,
सिद्धेरैव तद्धेतुत्वे स्वरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥

(दी०) तेन रूपेण-तत्साधारणरूपेण । बह्व्यभावेनेति ।
बह्व्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियो-
गिन एव तथात्वात् । यद्भावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि
कश्चित् ॥

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्व इति । व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे-
पीत्यर्थः । तथावधारणादिति । अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्य-
त्वावधारणादित्यर्थः । अज्ञातापीति । तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभा-
सप्रयोज्यत्वान्यथानुपपत्तिरिति (१) भावः । हेत्वाभासाधिक्यमिति ।
आश्रयासिद्ध्यादेरतिरिक्तहेत्वाभासत्वमित्यर्थः । कल्मान्तभाव इति ।
कल्मानां व्यभिचारादीनामसिद्ध्यन्तभाव इत्यर्थः । तेन रूपेण-
तत्साधनाभयांसिद्ध्याद्यस्यतमत्वरूपेण । व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेवेति । व्या-
प्तिनिर्णयाभावादित्यर्थः । संप्रहातु-विभागस्थांसिद्धिपदेन संप्र-
हातु, एवकाराद्यभिचारादिव्यवच्छेदः ।

असिद्धिः स्यादिति । असिद्धिस्त्वेनेय सूत्रकृता विभक्ताः स्यादि-
त्यर्थः । उपजीवनादिति । असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ।
भेदे-पृथक्विभजने, पृथक् स्यात्-पृथक् विभक्ता स्यात् । नभवेयं
व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वमपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासा-
भावादित्यत आह सुषुप्त्यादादिति । कारणाभावात्-परामर्शात्मक-

कारणाभावात् । कारणाभावादपि-भावरूपकारणाभावादपि । न हेतुरिति । स्यादिति शेषः, अनुमित्यनुत्पादे-अनुमित्यनुत्पादाभ्युपगमे । तद्व्यतिरेकेणेति । आत्ममनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण कार्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिति भावः । तन्विवृत्तिप्रमेवेत्यत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्येवेत्यर्थः । हेतुः स्यादिति । सर्वत्र हेतुः स्यादित्यर्थः । तथा च कार्यनिष्कारणकं स्यादिति भावः । इदमापाततः भवन्मतेपि कथमात्ममनोयोगो हेतुः इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः । अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवद्भावकार्यत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिस्तदा ममापि तुल्यम्, चरमे सत्यपि कार्यं सकरणमिति व्याप्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादेः करणतासिद्धेः, अन्यथा तवापि व्याप्तिज्ञानादिकं करणं न स्यात्परामर्शादिचरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिप्रयोजिकेत्येव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतन्निवृत्तयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वम् । तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्निवृत्तौ च सव्यभिचारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनिवृत्तत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्येवेति ।

तन्न । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति । तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरबहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्, तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(मा०) केचित्सु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुस्तस्मैतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । अथ गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वी च व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहं तादृशपक्षधर्मताविरहं च तन्नियतश्च तादृशपक्षधर्मताविरहतन्नियता तयोरेकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भे इतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनापत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहद्वन्द्व्याप्यानामन्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । गमकतौपयिकस्याबाधितत्वासंप्रक्षिप्तत्वस्य विरोधित्वमित्यपि कश्चित् ।

तत्र-तेषु मध्ये अधिकबलसमानबलाविति । अधिकबलसमानबलौ बाधप्रतिरोधाविति योजनाया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रातरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः । समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव । तन्नियतत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि बाधप्रतिबन्धकता विशेषणीया । अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च सध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः । तन्नियतौ-व्याप्तिपक्षधर्मताव्याप्यौ । स्वयमिच्छांति धर्मप्रधानो निर्देशः । ननु यदि तां तन्नियतां तदा तदुपनयनद्वारेण दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निराकरणं न चेति । असिद्ध्यन्तर्भावः असिद्ध्युपनयनद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्व्यभिचारविरुद्धयोः । स्वातन्त्र्येणैवेति । व्याप्यादिचिरहनिर्णाय धिनैवेत्यर्थः । व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारित्वादित्यपि बोध्यम् ।

नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहत्वमेवाभिद्विलक्षणं पर्यवसितं न च दूषितमेवेत्यत आह अत्रापीति । अस्मिन्मतेपीत्यर्थः । उक्तमिति । अननुगतरूपं दूषणमित्यर्थः (१) । नन्वन्यतरत्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आहान्यतरत्वं चेति । व्यर्थेति । असाधकतानुमाने अन्यतरत्वरूपविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । प्रत्येकं व्याप्तिव्याप्यच्छिन्नप्रतियोगि-

गिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः । ननु विशिष्टा-
भाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावः तथा
च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावस्यातथात्वा-
ज्ञाननुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । बहिष्कृतस्य-भिन्नस्य,
विवक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रेऽसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात् । आश्रयासि-
द्धादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आविपदात् व्याप्त्यादि-
प्रत्येकाभावपरिग्रहः ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(चि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्य-
त्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावना-
वानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शवि-
षयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्भावनं
विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षणं
न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषया-
भावत्वेनानुगतं त्रयाणामसिद्धत्वेन सङ्ग्रहो महर्षिणा
कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा ।
अत एव-“ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसि-
द्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्ये च यथायथं व्यभिचा-
रादयः” इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रति-
बन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोग्यासिविरहलिङ्गत्वेन स-
व्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्व-
तन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे
परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेरप्येवंरूपसत्त्वे-
ऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेर-
सङ्करात् ॥

(६१०) परामर्शोत्थादि । ननु परामर्शविषयाभावत्वमना-
भासे आभासत्वविंशतिमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्ववि-
शेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च
साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः
पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य
पद्धर्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमां-
त्रानुगतं प्रत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारऽति-
प्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं
प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छे-
दकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्ष-
वृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्या-
प्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहावि-
रोधियस्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्,
विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वहिमान् बहिमान् जलहृदत्वादित्यादौ
व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नामग्रह इति वाच्यम् ।
जलहृदो बहिमान् काञ्चनमयबहिमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमा-
दित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः ।

उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वाभिन्नं

(१) अयमथ जागदीशसम्प्रदायिको दीधितिपाठः । भवान्कादिसम्मतस्तु—

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तत्त्वज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधित्वतावच्छेदकरूपमसिद्धिः ।
पद्धत्यव्यभिचारिमयत्वज्ञानं बहिमसमानाधिकरणहृदत्वज्ञानं च पर्यतो बहिमान् भेदयन्तान् हृदत्वादे-
त्यादौ आध्यात्मसिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः । असिद्धिष्वप्यभ्यासार्थकत्वात् आश्रयामद्विलक्षणस्य सा-
मिद्धिघटितत्वाच्चातिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षापक्षेष्टाभाषकसु साधारण्यं शिमेष्टं वा वक्तव्यम् । परमार्थे
साध्यव्याप्तिरुपादेया नैकानुपसंहारित्वमुदस । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिमदत्तं यत्र साधारण्यादिक-
मप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यत्र काञ्चनमयं पर्यतो हृदो वा बहिमान् भेदो वा धूमात् भेद-
त्वदन्यादौ पर्यताय पर्यतो दहनान्यदहनवत्तु धूमाद्यधूमादित्यामसिद्धिमपादन्या हेतुभाषक-

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च बहुव्यव्यभिचारिमेयत्ववान् बह्विसमानाधिकरणहृदत्ववान् बहुव्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्ववान् वा पर्वतो बह्विमान् मेयत्वात् हृदत्वाद्वेत्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नापादेयम् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मसमवेतवान् वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मसमवेतसमवेताद्वेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादिसादावसिद्धिमम्पादनाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुसर्त्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयामिद्धिः । विशिष्टपक्षविशिष्टमाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संगृहणे चेत्यभिनिसगगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

चणोक्तीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयामिद्धिः । तत्पक्षप्रकृतहेतुप्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संगृहणे चानेनानित्य गगनं रूपवत् च क्षुषस्पर्शप्रत्ययत्वादित्यादौ निस्पर्शदिकम्, एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्व द्रव्यत्वव्यभिचारिगुणवृत्तिवादित्यादावपि नान्यत्वं । तदुभयव्यभिचारिसिद्धयर्थं वासिद्धिः पक्षदिभेदेनाभिहितं भेदतः यत्र श्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमित्ति ।

गुणान्यत्वे सति सत्त्वात्, गुणान्यत्वविशिष्टमत्वं द्रव्यत्वव्यभि-
चारि गुणवृत्तित्वादिसादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धि-
व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादि-
कमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ।

सविषयवृत्तिप्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकप्रकृत-
पक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य वि-
षयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्व-
तवृत्तिहृदत्ववान् हृदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासंग्रहः । त-
स्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि क-
श्चित् । साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतादिविरहाद-
यश्चेतज्ज्ञेदाः ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि व्या-
प्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणसम्भव-
दवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनति-
रिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकर-
णेन तादृशेन वा धर्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वम् । तन्न । स-
त्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् । नापि अन्यनानातिरिक्तवृत्ति-
त्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्भूयत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न
स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमकं गुणत्वमपेक्ष्य
रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः पञ्चविंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान्
साम्नादिमत इत्यादौ साम्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिम-
पेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकमाध्य-
मसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचारितसम्बन्धितादृशहे-
तोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिना निरुक्तानवच्छेदकत्व-

स्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थळे तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैक-
ल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्त-
समुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीप्तिः ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावना-
दिति सङ्गच्छते । एवमग्रेपि । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मत्वाभाव इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशे-
ष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नष्ट्यानां मतेन, साध्यव्याप्य-
त्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनयं तु विशि-
ष्टाभाववच्छेदुरपि दोष इत्युक्तमधस्तात् । परामर्शविषयाभावो वेति ।
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्यादिप्रत्येकाभावो वे-
त्यर्थः । दोष इत्यनुषज्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्-विशिष्टाभावत्व-
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकताया-
मप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत्
बन्धवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति
प्रकारित्वं पष्ठ्यर्थः । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं चानुमितिप्रतिबन्धा-
द्विनापीति योजना । यत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकार-
कज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वं
अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमा-
ह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन
रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तद्वत् । तथा सति व्यभिचाराद्विज्ञानं विनापि अनुमितिप्रति-
बन्धकव्यभिचाराद्विज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षण-
या तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यते इत्य-
त आहानुभवसिद्धे इति । लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽऽ

भवसिद्धे इत्यर्थः । लक्षणं-लक्षणस्यानुमितिप्रतिषेधकतावच्छेदकत्वम् । ननु त्रयाणां मध्येकमव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन विभागस्य वा न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं वा स्यादित्यत आह परामर्शविषयेति । परामर्शविषयाभावस्वरूपेणानुगतेनासिद्धत्वेन त्रयाणां सम्प्रह इति योजना । विरोधो-न्यूनत्वम् । हेत्वाभासाधिक्यं वेति । त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं वेत्यर्थः ।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा ? नाथः—व्याप्यादिप्रत्येकाभावेऽव्याप्तेः तादृशाभावस्याप्रसिद्धेश्च । न ह्येवं पदार्थो यत्र परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र वृत्तेः । न द्वितीयः-वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्याप्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावाद्वा ज्ञानाभावेऽतिव्याप्तेः । अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धित्वमतो नाभासामन्नेतिव्याप्तिः । परामर्शपदं च साध्याध्यामन्तरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष(१) इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तप्रति-तपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्यभावरूपेऽनुपसंहारित्वेनातिव्याप्तेः । सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया(२) च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति चेत् । न । गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यभावरूपे विरोधे हृदो वह्निमान् धूर्मादित्यादौ यत्र भावस्य साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभावः सास्नादिमान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र भावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपं सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववद्वृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे चातिव्याप्तेः तेषां हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वञ्च । यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाश्रयासिद्धौ साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः तस्याभावत्वाभावात् । एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्य भाववद्वृत्तिमान् पक्षमन्तरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः ।

(२) घटपदार्थनिवस्तकपक्षतायाम्ब घटकतयति ना ।

वत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः । अथ साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेण यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितम् । न चेवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां तद्व्याप्तां नये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत् । न । साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्देतुरूपे विरोधे साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववद्देतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः, साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरेव साधनात्यन्ताभावव्याप्यवत्पक्ष—साधनवद्भिन्नपक्ष—साधनवद्भेदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तिश्चेति (१) ।

मैवम् । परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टत्वम् । हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तविशेषात्रापि तत्सहलप्रयोजनमवसेयम् ।

एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्वतत्वादिरूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभाववरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वताद्यप्रवेशात् । अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादेः केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततया पर्वत इति केवलपर्वतादिविषयक (२) ज्ञानस्यापि विषयितासम्बन्धेन

(१) तत्राव्याप्यमतिश्चेति पाठान्तरम् ।

(२) निश्चयेपीति मु० पु० पा० ।

तत्सत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो
 बह्विमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वा-
 भाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्व-
 विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
 वृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सा-
 मान्यपदम् । यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्ता माणि-
 क्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठप-
 र्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वे-
 न सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्
 अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं
 च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्ट-
 सत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य
 माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणि-
 क्यमयो न वेति सशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य
 प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्यादिसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । नि-
 र्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्दोषतादवस्थम् ।
 न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे (१) प्रतिबन्धकतायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमततिरिक्तवृ-
 त्तिपर्यन्तेनेति वाच्यम् । (२) माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो
 रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यम-
 यत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यम-
 यत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वानि-
 र्क्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृ-
 शपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः । न च त-
 थापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहन्वादिरूपविरोधे साध्याभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववज्जेतुरुपेऽनुपमसहारे जाति-
 व्याप्तिदुर्वरिषेति वाच्यम् । साधारणत्वावच्छिन्नानुपमसहारे-
 त्वाविषयकत्वन तादृशविशिष्टनिरूपितविषयत्वस्य वा विशेष-
 णात् । न खैवं वन्त्यभ्यभिचारिमेषत्ववान् पर्वतो बह्विमान् मे-
 यत्वादित्यादौ बह्विभ्यभिचारिमेषत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः साधार-
 ण्यरूपत्वादित्यादिः, एवं बह्विसमानाधिकरणहृदयत्ववान् पर्वतो व-

हिमान् हृत्त्वादित्यादौ वन्हासमानाधिकरणहृदत्वादिरूपाश्रयासिद्धे-
 विरोधरूपत्वादित्यासिः वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्ववान्
 पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वाभाववद्बृहदत्वादिरूपाश्रयासिद्धेरनुपसंहारित्वरूपत्वादित्यासिः
 वाच्यम्। साध्यसाधनपक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभक्ततया वन्हाव्याप्ति-
 चारिमेयत्ववानित्यादावाश्रयासिद्ध्यात्मकसाधारण्याद्यविषयकत्वादि-
 विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
 अत एव माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्र-
 सिद्धावपि न क्षतिः तत्र तद्विषयकत्वादिविशेषणस्यानुपादेयत्वात् ।
 परामर्शो व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानः व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभावत-
 त्पक्षरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

ननु तथापि पर्वतान्यः पर्वता दहनान्यदहनवान् धूमान्य-
 धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्धादौ अ-
 व्याप्तिः—तत्रानाहार्यपरामर्शप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः ।
 न च तत्तद्विच्छानामुत्तेजकत्वनये आहार्यज्ञानस्यापि प्रात-
 बध्यत्वेनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसम्भव इति
 वाच्यम् । पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादिवाधानिर्णयविरहद-
 शयां इच्छाविरहपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षात्पादावा-
 रणाय तादृशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशवाश्र-
 निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च यादृशविशिष्टनिरूपि-
 तविषयताशाख्यगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवर्त्यनाहार्य-
 ज्ञानसामान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति वि-
 षक्षितं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्शः
 प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति-
 बध्यत्वेपि न क्षतिरिति वाच्यम् । वस्तुमात्रविषयकनिर्णयाव्यवहितो-
 त्तरवर्त्यनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरामर्शानात्मकतया वस्तु-
 मात्रस्यैव तत्रासिद्धित्वापत्तेरिति चेत् । न । पर्वतान्यः पर्वत इत्यादेर-
 पार्थक्यतया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराश्रयासिद्धित्वानभ्युप-
 गमादित्यास्तां विस्तरः ।

अतएवेति । यत एव एको विशिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु नाना-
 रूपा इत्यर्थः, अन्यथा य इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

लिङ्गत्वेन-व्याप्यत्वेन, सङ्गहे-सङ्गहसम्भवे । विभागव्याघातः-पञ्च-
विधविभागविरोधः । परिभाषेति । एवं कथं न कृतमिति सर्वत्रानुयो-
गसम्भवादिति भावः । एवंपक्षसत्त्वेपि-उक्तरूपसिद्धिसत्त्वेपि । उ-
पजीव्यत्वेनेति । ज्ञानकृतेनेति भावः । हेत्वन्तरमाह-उपधेयेति । अ-
सङ्करात्-ज्ञानासङ्करात् । यत्राननूपजीव्यत्वमेव कथं विषयाभेदादि-
त्यत आह उपधेयेति । असङ्करात्-भेदात् ।

(चि०) नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयामिद्धिरू-
भाष्या । न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्या-
मकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवी-
त्युक्तत्वादिति चेत् । व्यामकमलमिति निश्चितानन्व-
यत्वेनार्पार्थक्यम् आश्रयविशेषणामिद्ध्या चाश्रयामि-
द्धिरसङ्कीर्णा ।

(मा०) पक्षप्रसिद्ध्यापि अश्रयामिद्धिर्यथा व्यामकमलं सुगन्ध-
कमलत्वादित्यादाविति भ्रमेणाशङ्कते नान्विति । कथमिति । पक्षोऽसि-
द्ध इत्यत्र सिद्ध्यासिद्धिव्याघातादिनि भावः । व्यामकमलमिति । निषेध-
मिति शेषः, व्यामीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः । शशशृङ्गेति ।
शशीयतया शृङ्गनिषेधो नास्त्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयामिद्धेर्नो-
क्तमुदाहरणमिति परिहरति व्योमेति । व्यामकमलं सुरमीत्यर्थः ।
निर्णीतानन्वयत्वेन-व्यामकमलस्य निर्णीतान्वयकत्वाभावेन व्यामक-
मलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत् । अपार्थक्य-अनुमित्यजनकं न त्वा-
श्रयामिद्धिनिबन्धनमिति भावः । इदं तु असतो व्यामकमलस्य पक्ष-
तातात्पर्यदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्ष-
स्तदा तु पक्षविशेषणभावरूपाश्रयामिद्धिर्येति बोध्यम् । नन्वेव-
माश्रयामिद्धेराश्रयामिद्धित्वाभावं का तर्ह्याश्रयामिद्धिरित्यत आह
आश्रयेति । आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभाव-
आश्रयामिद्धिरिति तदर्थः । धान्येन धनवान् इतिवदभेदे स्तृतीया,
उदाहरणं च माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्य-
मयत्वविशेषणस्य पर्वतेऽभावादिति भावः । असंकीर्णेति । सा च
हेत्वाभासान्तरेणासंकीर्णापि माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-

त्यादावित्यर्थः । एतच्च संभवप्राचुर्येणोक्तम् । वस्तुतो हेत्वाभासा-
न्तरसंकरेण न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदन्ववधातव्यम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह(१)व्याप्यः-पक्षे पक्षतावच्छे-
दकषदन्योन्याभावः पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके
पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदकाभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवद-
न्योन्याभावः-पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षताव-
च्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्या-
भाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव-
वत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकं-पक्षतावच्छेदकताव-
च्छेदकषदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेद-
कम् इत्यादावपि आश्रयासिद्धिः ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति धादिनां नव्यानां नये
तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेद-
कषदन्योन्याभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-इत्यादिरेवाश्रयासि-
द्धिर्न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)तज्ज्ञानस्यानु-
मितितत्करणपरामर्शप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात्
वक्ष्यमाणानुगतआश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । सर्वसाधारणा-
श्रयासिद्ध्यनुगतलक्षणं तु-पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधिताव-
च्छेदकत्वम्, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चाप्राप्यगृहीताप्रामा-
ण्यकनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्ष-
ग्रहप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, तेन नासिद्धसा-
मान्यलक्षणवदप्रावच्छेदकत्वविवक्षणे विकल्पानवकाशः । प्रत्येकद-
लव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तादशावसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रह-
पदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो
प्राह्यः, तेन स्वरूपासिद्धिर्निरूप्यत्वासिद्धादिरपि परामर्शात्मिकपक्ष-
तावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । पक्ष-
तावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यम् ।

(१) काभावव्याप्य इति मु० पु० पठ ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तद्व्याप्यादि रपीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधो-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
साधनाभाववत्पक्षः-तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-साधनवदन्यो-
न्याभाववान् पक्षः-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः-पक्षे साधन-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनाभावः-पक्षे तादृशसाध-
नाभावव्याप्यः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्यान्याभा-
वः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समा-
नप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासि-
द्धिः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि त-
रणपरामर्शप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमा-
णानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नपक्षविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधि-
तावच्छेदकत्वं स्वरूपसिद्धित्वम्, भवति च ह्रदो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ धूमाभाववद्ब्रह्मादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् ह्रद् इत्यादिप-
क्षविशेष्यकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकेति लक्षणसमन्वयः । ह्रदो
वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्ब्रह्मधूमसामान्याभाव-
वद्ब्रह्मादिष्वनित्यतातिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः
प्रवेशः । न चैवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्भु-
मादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववद्वा-
काशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये ग्राह्याभावावगाहि-
निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तिशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधित्वादिति
वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपसिद्धित्वाविरहात् । न चैव तस्या-
धिक्यापत्तिरिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्ति-
त्वाभाववद्भूमादेर्हेत्वाभासत्वस्यैवाभावात् वह्निमानाकाशादित्यादौ
वृत्तिमत्त्वाभाववद्वाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभावयत्वेत्वा-
देरित्यासाधारणत्वे विरोधे यान्तर्भावात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तिशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं
चात्रापि अगृहीताप्रामाण्यनिर्णयानुष्ठयादृशविशिष्टनिर्णयविधि-
तासामान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वमु-
त्पत्त्यासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः । प्रत्येकदृष्ट-

व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया ।

तादृशप्रह्विरोधित्वञ्च तादृशप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितवि-
रोधित्वं, तेन पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ-वन्हाभाववृत्तिहृदत्वादि-
रूपसाधारण्यवह्निमद्वृत्ति हृदत्वादिरूपविरोधवह्व्यभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगिहृदत्वादिरूपानुपसंहारित्ववह्व्यव्यभिचरितसम्बन्धि-
त्वाभाववद्वधृत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशप्रह-
विरोधितामादाय नातिव्याप्तिर्न वाश्रयासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धो-
रतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्र-
तिबन्धकत्वाभावात् । अत एव हहो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्व्यभाव-
वद्वृत्तिधूमाभाववद्वधृद्वह्निसमानधिकरणधूमाभाववद्वधृद्वह्व्यभाव-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमाभाववद्वधृद्वह्व्यव्यभिचरितसम्बन्धि-
धूमाभाववद्वधृदादिषु व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां प-
रामर्शात्मकतादृशप्रह्विरोधितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रहृत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । स्वरूपा-
सिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादिकम-
व, आश्रयासिद्धिः--स्वरूपसिद्धिभिन्नासिद्धिश्च व्याप्यत्वासिद्धिः,
यादृशविंशष्टमाश्रयासिद्धिर्यादृशविंशष्टं च स्वरूपसिद्धिस्तदु-
भयावशिष्टनिरूपितं साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वनिरूपितं च
निर्णयानष्टं यादृशविंशष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शविरोधि-
तानतिरिक्तवृत्ति तादृशविंशष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निष्कर्षः ।
तेन हहो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यव्याप्यधूमाभाववद्वहदादिरूप-
व्याप्यत्वासिद्धेर्विंशष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्वधृदाद्यात्मक-
स्वरूपसिद्धिभिन्नत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः, न वा काञ्चनमयहहो वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ वह्न्यव्याप्यधूमाभाववद्वहदादिरूपव्याप्यत्वासि-
द्धेर्विंशष्टस्यानतिरिक्ततया काञ्चनमयत्वाभाववद्वहदादिरूपाश्रयासि-
द्धिभिन्नत्वाभावेऽप्यव्याप्तिः पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्भेदात् पर्वतो
धूमवान् वह्निरित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तद्वनिरूपितं
विशेषणं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्, तेन तत्र व्याप्या-
त्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

एतेन "वह्न्यव्याप्यहृदत्त्ववान् पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वह्नि-
व्याप्यत्वाभाववद्वधृत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिरूपत्वाद-

व्याप्तिः—हृदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एवं काञ्चनमयवह्निमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववत्तद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासङ्गराश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः—वह्निमवायित्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासाक्षाभन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववत्तद्वह्नादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः । न च तत्राय न व्याप्यत्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवेति वाच्यम् । विनिगमकाभावादत्राश्रयासिद्धादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्धादिलक्षणाप्यप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथं कसं पदादायव्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादिति—दूषणमपि प्रयुक्तम् । आश्रयासिद्धादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया बह्व्याप्यहृदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ हृदत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्धयन्तरेभेदस्यैव तल्लक्षणघटकत्वेनात्तरूपाश्रयासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिविरहात् । न चैवं तस्योभयरूपत्वापात्तरिति वाच्यम् । विनिगमकाभावेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्ध्युभयरूपत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा—साध्यविशेषणासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च । साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यग्रहाविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवस्यम् । तादृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यतादृशाभावव्याप्यवत्साध्य-साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्य-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्य-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यतावच्छेदक-तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदक-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः—साध्ये तादृशाभावव्याप्यः—साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—साध्ये तादृशान्योन्याभावव्याप्यः—साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेद-

काभावः—साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः—साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि । साधनतावच्छेदकप्रकारक-साधनप्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् । तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनम् इत्यादिकमेवेत्युक्तप्रायम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपा-सिद्धिमिश्रासिद्धिर्व्यासिविरहरूपासिद्धिः । निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः । तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचारितस्मृन्धित्वरूपान्वयव्याप्त्यभाववत्साधनं—तादृशव्याप्यभावव्याप्यवत्साधनं—तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं—तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं—तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः—तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः—तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः—तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि—साध्याभाववद्वृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि-साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादि । भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशान्वयव्याप्यभावादिरपि बाध्यः ॥

(चि०) व्यासिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्—
‘एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । उपाधिस्तु न व्यासिविरहः बह्विव्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मोन्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात् । नहि साध्यव्यापकाव्या-

प्यत्वमनुमिति विरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्व-
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधाववश्यं
व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-
न्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-
तर्कभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदृषकावपि न हेत्वा-
भासौ-स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

—१८६७—

(मा०) ननु साध्याविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-
प्यत्वासिद्धेरसंकीर्णोदाहरणसत्त्वेपि व्याप्तिविरह रूपव्याप्यत्वासिद्धेर-
संकीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहस्त्विति । व्यर्थविशे-
षणत्वादाविति । असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुपपद्यते-आदिप-
दाद्यर्थविशेष्यत्वं परिगृहीतम् । तदुदाहरणं च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यीभूतस्य सत्ता-
त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-
धर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्यसंवाद्-
माह तदुक्तमिति । क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति श्रवानुमाने स-
त्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः । एकाम असिद्धिं-स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिं,
परिहरतः-शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्तेः-शरीरविशेषणस्य
व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारं । घ-
स्तुतो व्यर्थविशेषणत्वेपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-
ध्याव्याभिचारितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्व्यापरा । न चैवं वह्निमान्
नीलधूमादिति प्रयोगे कथं निग्रह इति वाच्यम् । उद्भाविनदृष्टान्तस्य
साध्यादिवैकल्यवत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्यानाविभाजकसूत्रस्थ-
चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणाद्भाविनदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत्
घत् तस्यापि समुच्चयात् । न चैवं 'मेकामसिद्धिं'मित्याचार्याभिधान-
विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमपि
तदभिधानस्याशुद्धत्वात् शरीरजन्यत्वाभावस्याप्यस्मद्वदतया व्यर्थ-
विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैवं व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

णाभाव इति वाच्यम् । तद्विहरेपि क्षतिविरहादित्यसकृदशेदित्वादिति पुनर्नव्यमतानुयायिनी राज्ञान्तसरणिः । .

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्या तदभावत्वेनोपाधिरपि व्याप्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति, प्रसङ्गात्तन्मतं निराकरोति उपाधिस्त्विति । उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्या स्यान्न चैतदित्याह वन्हीति । नन्वेवमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह किन्त्विति । नन्वेवं तद्विरह रूपत्वेनोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यत आह साध्येति । उपजीव्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावापजीव्यत्वेन । हेत्वाभासान्तरमिति, स्यादिति शेषः । तदर्थ-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । अनुमिति विरोधि-साक्षादनुमितितत्कारणयोर्विरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्याभावोन्नाशकतया । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूषकत्वे साध्यव्यापकाभावधृतिरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्वरूपमन्यथासिद्धत्वं च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वरूपत्वादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचनं धर्मप्रधानश्च निर्देशः । अप्रयोजकत्वे अन्यथासिद्धत्वे चेत्यर्थः । सोपाधी-सोपाधी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत् । नासिद्धौ-नासिद्धी, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावश्चाऽसिद्ध्यन्तर्गत इत्याहुस्तन्मतं निराकरोति प्रतिकूलेति । उपजीव्यत्वे सतीति । अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः । स्वतोऽदूषकावपीति । व्याप्तिप्रहकारणाभावावपीत्यर्थः । स्वरूपसतोरेव-ज्ञायमानत्वावच्छिन्नयोरेव । प्रतिबन्धकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगितात्वादित्यर्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरकारणीभूताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणि रहस्ये
अनुमानखण्डे हेत्वाभासेऽसिद्धिग्रन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीअथानुमानगादाधर्या बाधप्रकरणम् ।

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृ-
त्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञान-
मात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बा-
धाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तित्वमपि न, अमिद्विसङ्गार्णवाभावात्पक्षे । किन्तु
साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभा-
ववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
योगिसाध्यकत्वं वेति । विवक्षितविवेकेन साध्याभाव-
प्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती
हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वा-
भावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति-
प्रतिबन्धाच्च ।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेन ह पक्षेति । पक्षः सा-
ध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव
इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति भावः ।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञानेनेति । अधिकबलत्वस्याज्ञानं
यस्मादिति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावेनेत्यर्थः । अधिकबलत्वं च
तत्प्रतिरुद्धत्वापेक्षया निश्चितप्रामाण्यकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम् ।
बाधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात् इति यावत् । तथाच निरुक्तबा-
धविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति
भावः । साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्पक्षकत्वं

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशप-
ञ्चवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः । साध्याभाववत्त्वप्रमेति । एतादृशवाध-
ज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः ।
प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्वतो हृदश्च न वह्निमानि-
त्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात्,
किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्या-
भाववत्त्वानवगाहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात्
तदंशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमेतेति । प्रमितत्वं-स्ववि-
शेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् । स्वं-पक्षः, प्रमात्वं पूर्ववत् । सिद्धान्तमते
विषयिताया न सप्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमा-
विषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनं विरुद्धम् । न च
विशेष्यतारूपविषयतायां प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपि-
तप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति
वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरेव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्नि-
रूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणमित्याद्यव्यवहा-
रेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य पृच्छार्थताविरहात् पृष्टीतत्पुरु-
षव्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्थाप्रतिपादनात् ।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्ता-
दृशस्यैव पृच्छार्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां
सविषयव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वात्तः स-
प्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयताना-
त्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेष-
रूपत्वादित्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदेशमताभिप्रायकतया विषयता-
प्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दीधितौ अतिरिक्तेति । 'पक्षे
साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्य'मित्यादिप्रमायां साध्या-
भावप्रकारकप्रमाविरयतायाः पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षण-
सङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति । ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति ।
इदंज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय
इत्यर्थः । एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषय-
त्वादेः, प्रकाराभाव इति न पृष्टीतुमशक्यः किन्तु कर्मधारय इत्यादिकम-
पि स्फुटीकृतम् । साध्याभावप्रमेवैवेवकारस्य पक्षादेर्दोषघटकत्वव्य-

वच्छेदपरता न सम्भवति पक्षाद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वोपयोगित्वाद् हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तादृशप्रयत्नस्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्यच्छेदेकहेतुमाह हेत्यादीति ॥ एवं च साध्याभावप्रमाणं साध्याभावप्रमाविषयत्वाद् विरूपविशेषणविशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयामिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्येकवित्तिवैयर्थ्येन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भाषितव्यभिचारनिर्व्याहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावेन परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्रैव वा तद्विर्व्याहमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् । बहिरूपः कृतक इत्युद्भावनोद्बहिरूप इत्युद्भावेन लाघवमिति बाधः पृथगीत कश्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न

दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भाव-
नस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाश्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः स-
ल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम् । न चा-
नुमितेः पूर्व तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रमिद्व्या
तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षामिद्विरपि न अतः
काश्चनमयवह्न्यभावरूपाद्वाधादनुमानाभासत्वं व्यभि-
करणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति चेन्न ।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रह-
स्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा श-
ङ्कते अथेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः सा-
ध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतो-
ऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं
द्रव्यति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्या-
नुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभामजन्याया
अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षा-
सिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादिः ॥

(गा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया ज्ञा-
यमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शिनबाधे पक्षांशे प्रमा-
विषयत्वमेव निविष्टं न तु साध्याभाववत्त्वमिति उक्तज्ञानदशायां हेतु-
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो नावश्यकर्तृति
कथमयमाक्षेप इत्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ साध्याभावेति । साध्या-
भाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य
तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः । ननु प्र-
मात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्य-

मिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतु-
मस्वप्रकरणे वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्,
दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावव-
त्त्वबुद्धेरव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्ष-
निष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथाच बाधबु-
द्धिदशायां अनुमितिविरोधिना व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरू-
पकारणविरहस्यवाऽवश्यं सत्त्वात्त एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य
हेत्वाभासत्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तद्-
भावेन-तद्विषयकवाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहाप-
क्षताविरहयोरेभेदाद्वेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति परास्तम् ।
आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयो-
जकस्यासत्त्वम्, सिद्धभावपक्षतामते एतदोपस्याकिञ्चित्करतया पू-
र्णदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्त्या-
सेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे निर्वाहव्याप्तेरि-
त्यर्थः । न चेवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धान्तर्कान्तिकवत्-
व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेऽपि प्रतिबन्धका-
दिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं
प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेऽपि नानुमानमात्रोच्छेद इति
शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमा-
नमात्रोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेऽनुपपत्तिः । कथंचिदनु-
मितिसम्भवेऽपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्रामाण्यसंशयात् तत्का-
र्यानुपपत्तिः ।

एतत्तद्व्याख्यायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते प-
क्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेना-
नुमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य सा-
क्षादनुमित्यविरोधितया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशा-
यामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासताया आवश्यकत्वादतस्मि-
न्वाचष्टे दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षे-
साध्यसन्देहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेऽपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्ध-
द्वाराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावयति पक्षतत्त्वमयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यदोषत्वं तदपि पूर्वव्याप्तेरनि-
श्चय एवेति भावः । अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानं दोषा-
येति । एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेपि व्यभिचारसंशयस्य
व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविरोधतया पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्य-
भिचारसंशयेपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिनिष्प्र-
त्युहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिविरोधितया साध्या-
भाववैयक्त्या निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव
नानुमितिमिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्यु-
त्पादेन संशयनिवृत्तिकथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया
निरासाय पक्षे साध्यसंशयो अनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशेष-
दर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगि न
तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्या-
नुमितिविरोधित्वेपि तादृशसंशये विनष्टं एव परामर्शादनुमितिर्भ-
व्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्याचक्षते ।

अनुमित्युत्पादेनेति । व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशय-
निवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्ग-
तिमाशङ्क्याह फलतोपीति । तथाच फलद्वारपि संशयनिवर्तकत्वम-
स्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यत
इति न न्यूनतेति भावः । अतएव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्य-
विषयत्वादवेत्याशयः । फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो
विरोधित्वम् । परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतःसंशयविरोधित्वं
युक्त्या द्रढयति अन्यथेति । एवं चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः
साध्यसंशयानिवर्तकत्व इत्यर्थः ।

साध्याभाववद्धर्मवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभाव-
ग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यमिप्रा-
येण शङ्का मूल-पक्षे साध्याभावं प्रतीत्येति । ज्ञानद्वयरूपे-साध्याभा-
ववान् पक्षः पक्षो हेतुमान् इत्याकारकं । हेतुमान् पक्षः साध्याभाववा-
नित्याकारकैकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वम-
पेक्षेत्याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः । साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोद्दे-
क्षिनीति । हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः ।
एतेन क्वचिद्वाधग्रहपरामर्शयोर्भेदेपि न क्षतिः ।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति । अनुमित्याभासता अनुमितेर्धर्मत्वम् ।
मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नवहयभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञानानिराकरणं चानुमि-
त्यौपयिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रू-
पावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमपि साक्षाद्विराधितया दाप इत्यभ्यु-
पेत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन ।
अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करणमित्यभिसन्ध्याभि-
माने । अनारुत्येतन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्ध्यति । अनुमिता-
वेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्नज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्नः पूर्व-
मभावेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभि-
चारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । भ्रमात्मकप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्याधिप्रकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
बुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शिनामाहार्य एवेत्याशयः ।

अत एव-तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पश्चात्सिद्धिः-पक्षता-
विरहोऽपि नेत्यर्थः ।

सिद्धभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृ-
शपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य
प्रसङ्गकं पूरयति दीधितौ पश्चात्सिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्य-
धिकरणेति ।

(चि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्,
ज्ञानञ्च तस्य बाधस्त्वेवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वह्नौ
काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमा-
नित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वह्नौ
काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः
व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावार्थानमप्रमात्वं
किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रति-
बन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्र-
तिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वहेरपक्षत्वात् काञ्चन-
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति । अनुमितेः
पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्हाभाववद्भूतित्व-
रूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह ज्ञानं
च तस्येति । अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा दादृश-
बाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्दिस्तुचनाय बाधस्येवेति । काञ्चन-
मयत्वावच्छिन्नवन्हाभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धभ्रमत्वप्रयोजक-
बाधस्येवेत्यर्थः । अनुमित्यनन्तरमेवेति । विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मका-
नुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः ।
अनुमितावेव भान इति । पूर्वं यत्र तद्भानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सं-
भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति । वि-
शेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं
हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वन्हादेर्भानेति तदु-
पावाच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात्र व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उ-
क्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह वन्हाविति । लिङ्गस्य-काञ्चनम-
यत्वव्याप्यस्य, वन्हावप्रसिद्धेर्व्यभिचाराच्चेत्यस्य वन्निवृत्तौ च काञ्चन-
मयत्वस्येत्यादिः । यद्यपि वन्हा काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्याप्तिवि-
शिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशे अनुमितेराभासत्वे उक्तानि-
स्त्रिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधे-
येतावच्छेदकताद्दृश्यतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्व्याप्यवत्ता-
ज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः
तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वसंगीकरोति तदेतददूषणम् ।

अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनी-
तभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्यु-
पगमादिति तेन तादृशानियमो नाभ्युपयत एवेत्यभिसंधाय दीधि-
तिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्हाभावस्यानुमि-
त्याभासताप्रयोजकत्वेऽपि अनुमित्याभासताया हेत्वाभासाधीनत्वनि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्तया बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले न चेति । अप्रामात्यं भवतोच्यत इति शेषः । न च साध्याभाव इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभाषज्ञानसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नयामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यन्तरानुत्पादस्य च प्रक्षेपे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहान्न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः । एतेनानुत्पन्नयामप्यनुमितौ विशिष्टविषयकमानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्, अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेष्युपनीतभानं बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनदेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात् । न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थानन्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैव बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दृषकां विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च बहिर्त्वादिकमेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतु-साध्याभावव्याप्यगोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रति-पक्षत्वम् ।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञा-तमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबाहिर्भूतश्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनै-कान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवादिति यदुक्तं त-दप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचा-रासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचार-सिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसा-धकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचा-रबुद्धिः तस्याश्च सत्यां हेतोरसाधकद्वधीरित्यन्योऽ-न्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्र-मितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचार-ज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभा-वप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत् । सत्यम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम् । तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्त्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतवृत्तित्वेनाऽसाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेन्न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

इति बाधपूर्वपक्षाचिन्तामाणि ॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरोधित्वान्तरकल्पनाया निर्भुक्तिकत्वादित भावः । तदुपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तदुपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीततद्भावाशेषसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवद्वयभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारो अकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्भावाशेषसाध्यज्ञानार्थान् बाधग्रहदशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्यनुशयादनुमितानुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले वस्तुतस्त्विति । अनुमितानुपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति । यथार्थानुमित्युच्छेद इति । भ्रममिभ्रानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननु उपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थवाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारिसत्त्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्यत आहापि चेति । इत्युद्भावनादिति । मध्यस्थस्येत्यादिः । अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसंगतेः । न च तत्र बाधो दोष इति । यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्भानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनाप्रवादिविजय इत्यर्थः ।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति । प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यद्वगाहितं तत्र तद्वगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना बहुधाद्यभावस्य न प्रकृत-हेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भव-तामपीत्यर्थः । इतरबाधसहाय-मितरबाधग्रहसहितं, विशेषानुमाप-कं-अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरबाधकानां आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च वस्तुतो अ-बाधितत्व इति यावत् । तत्प्रयुक्तमिति । परिशिष्य मानविशेषबाधप्र-युक्तमित्यर्थः । आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं । अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति । स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः । बाधस्य-विशेषबाधस्य । अदोषत्वादिति । तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः । यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेरभासता-प्रयोजकत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजक-ज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासता-प्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम् । विशेषानुमिति विरोधितया व्यभिचा-राद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम् ।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः । विरोधित्वाविशेषादिति । साध्या-भावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः । साध्याभाव-संबन्ध इति । हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाव-वत्त्वमित्यर्थः । व्यभिचारः—व्याभिचारग्रहविधया दूषणम्, भवत्विति शेषः । साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति । तस्येत्यादिः, हेतुमत्-या ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः । बाधो-बाधविध-यैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः । बन्धित्वादिकमे-वेति । बन्धिरुष्ण इत्यादि बाधस्थल इति शेषः । व्यभिचार एव-व्यभिचारग्रह एव, अनुमिति विरोधीति शेषः ।

तुल्यबलेनेति । उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथाच यत्र उष्णत्वादिसाधकबन्धित्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षतावि-रुहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भावः । तच्च—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं गमकतौपयिकरूपं च । द्वयोर्बातमिति । साध्याभावसाधकबन्धित्वादे-

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पाद-
निर्वाहेण बाधस्य, हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताब-
हिर्भूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्तावुद्धेः प्रमात्वे गमक-
तानौपयिकमपि सत्प्रातिपक्षविघटक बलं विरोधव्याप्यवत्तावुद्धौ
तद्व्याप्यवत्तावुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रातिपक्षता-
विरहेण बाधस्यैव दोषत्वं, बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्तावुद्धि-
कत्वमानं चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत् एव
तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहं तादृशबाधवुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रातिबन्धक प्रकृत-
परामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमि-
तेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादित्युक्तं शक्येति अ-
नन्यथासिद्धत्वं-प्रमात्वनिश्चयः । ततः-साध्याभावव्याप्यवुद्धित
साध्याभावानुमिताविति । बाधकविरहेणेति शेषः । अनेकान्तिकमेव-
व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिं विरुन्ध्यादिति (१) उपपत्तिः । इदमापाततः तादृ-
शसाध्याभावानुमित्यनुत्पादकाले साध्यानुमित्यव्यभिचारज्ञानेनावार-
णात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्र प्रामाण्यग्रहोत्पत्त्येवानु-
मित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामा-
ण्यग्रहतदंग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिताविरोधव्याप्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं नयुक्तमित्येव दूषण
बोध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तावध्यायसाध्याभावज्ञा-
नस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः हेत्वाभासान्तर्गतापत्तिरिति प-
क्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारान्तरकतया बाधत्वस्यापि तत्रा-
नुपगमेन कल्पेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुतः साध्यसिद्धिसंभावनायामिति । हेतोः साध्यसाधक-
प्रमाविषयत्वसंभावनायामित्यर्थः । व्यभिचारसिद्धेरिति । तादृश-
प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वाद्धित भावः । व्यभिचारादेर-
साधकत्वंसिद्ध्युपगमे दोषमाहान्यथेति । बाधसिद्धिरिव व्यभि-
चारसिद्धिरिति नोपजीव्योपजावकभाव इति दूषयति चेति ।
सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धकान्तु व्य-
भिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति । साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धकेतीत्यादिः । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति । प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्तेनवकाशेन हेतुवृत्तिस्त्वेपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः ॥

(चि०) उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्रयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहैवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातार्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभावनिश्रयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव वह्निम् । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यम् । रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्के पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता-

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमा-
त्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः ।

(दी०) तथाचेत्यादि । अधिकव्यवत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वे-
नापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावनिश्चयेति । साध्या-
भावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः ।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति । साध्याभावज्ञाने प्रामाण्य-
संशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्सं-
शयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयार्थः । एव प्रमात्व
निश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुपपन्नोपि निश्चयो
न निश्चयकार्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वाने-
श्चयार्थानमित्यर्थः । ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति । प्रमात्वनिश्चयनि-
पेक्षाज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्च-
यकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहव्यर्थं तदुपायविचारव्यर्थं, अर्थनि-
श्चयप्रसंगः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपग-
मे दूषणमिदमुपजीव्यत्वेनेति । क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्य-
भिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । अधिकव्यवत्वेनेत्य-
त्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्तुं दीर्घातकृत् व्याचष्टे अधिकर-
णस्वरूपत्वेनेति । अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्र-
योजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामिव हेतु-
तया तद्भावाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति । नि-
श्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरू-
पसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे
व्यभिचार इति । व्यभिचारनिश्चयः—साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारि-
ताप्रयोजकरूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूपं निश्चय-
त्वमिव निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षत्रयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञान-
स्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गतेः साध्या-
भावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति सा-
ध्याभाव इति । व्यधिकरणबहुव्रीहावमहिष्णुतया साध्याभावस्य नि-
श्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तदधीनत्वं च तन्निर्वाहानिश्चयकार्य-
कारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । एतद्वेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेना-

भिहितम् । पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविषयीभूतमित्यर्थकम् । उपजीव्यत्वादिति । स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादिः । एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयोक्तम् ।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववच्चत्तज्ज्ञानादेवानुमित्युत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभावात् नोपपन्नत्वाशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयति यदि चेति । साध्याभाववच्चवुद्धेरनुमितिसाधारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शनं विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति न चेत्यादिना । अगृह्यमाणविशेषा-अगृहीताप्रामाण्या, रजने नेदं रजतमिति । अप्रामाण्यज्ञानं धिनैवेत्यादिः । विशेषदर्शनेनेति । परामर्शरूपेणेत्यादिः । अनुमानादिति । तथाच विशयादर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभाववुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वादिति भावः । प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमशायां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनुपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधेयैव न तु स्वातन्त्र्येणैति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते अथेति । तर्हीति । वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥

(चि०)ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्रयं कुर्वन् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभा-

वहेत्वोर्ज्ञानाद्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्वशायां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः—पक्षवृत्तिसाध्यं—पक्षे साध्याभावः—पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं—साध्यादेः पक्षवृत्तित्वादिकं—साध्यवत्सागान्यादेः पक्षान्वयत्वादिकं—विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं—यथागतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधपक्षान्वयकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्याममानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वं विरोधिविषयत्वाभावात् , अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वानिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽकाङ्क्षाकृत्तिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् । शङ्कादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि वार्धनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं वह्निगुण इत्यादौ वन्त्या-

दाबुद्धत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चय-
 दशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहान्छङ्कः पीत इत्या-
 दौ अपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः साध्या-
 भावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां नि-
 घेद्यत्वादिति शकते नन्विति । साध्याभावानिश्चयं कुर्वदिति । अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाह-
 यादित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न
 साध्यज्ञानमित्यनुभवमालङ्घ्य समाधत्ते नेति । तस्यैवेति । तस्याधी-
 त्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानिय-
 मोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्र-
 तिबन्धकत्वाप बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्ति-
 त्वादसाधारणत्वेनेति । हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरु-
 पितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न
 दोषतेत्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति । पक्षे साध्याभावप्रमा इति
 ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभि-
 चारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
 स एव दोष इति नियमात् । साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधा-
 रणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह-
 इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति । हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदक-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठवि-
 षयतायां साध्याभाववृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति नि-
 श्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संम-
 वान्नोक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति । प-
 क्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्था-
 पयति पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना ।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्र-
 मात्वस्य दोषताया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीधितिकारो वस्तुतो
 बाधस्वरूपान्वाह अत्रेदमित्यादिना । साध्याभाववानिति । अत्र सा-
 ध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानयं वृक्ष इ-
 त्यादावतिप्रसङ्गः । न चानवच्छिन्नत्वानवगाहिनोऽपि तदभाववत्ता-
 ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाप्रहदशायां तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्धर्गमिति वा-
च्यम् । प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे
सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वमानोपगमात्, अन्यथा अव्याप्यवृत्ति-
त्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधत्वात्, तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन
प्रतिबन्धकत्वस्योपगतव्यतया गौरवान् तदपेक्षया अनवच्छिन्नत्वा-
वगाहितया तथात्वे लाघवान् । पूर्वोत्पन्नाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशा-
दनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधी-
नाशेऽपि अप्रतिबन्धकत्वामष्टमेव । एकदेशकालरूपधर्मता-
वच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदनं तज्ज्ञाना-
नप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापेक्षयाव-
श्यकम्-अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावाभावयोरकावच्छे-
देन एकदाऽनिश्चयात् । न चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभाव-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयस्या-
यं संयोगवान्न वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः तस्य व्याप्यवृत्तित्वान-
वगाहित्वादिति वाच्यम् । समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्य-
विषयकतया विरोधमाननिवर्तकयैव संशयाविरोधित्वान्, भवन् वा
ऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहितोऽपि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावाद्गौर्नातप्रसङ्गः
तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिर्प्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-
नकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः । तद्विषय-
त्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देश-
कालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन
साध्यसाधने बाधः । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरू-
पसाध्यावच्छेदकतामानं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकसामाना-
धिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम् । यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं
बाध इति विशेषो बोध्यः । पक्षे साध्यस्य तादृशसम्बन्धोऽनुमिति-
विषयः तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनाकोऽभावो वि-
चक्षण्यः । यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुक्तसंयो-
गादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधिनया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

तिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमितिर्विषय-
स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयता-
निरूपितसंयोगादिविषयतायाः साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया
संयोगादौ साध्यसम्बन्धनाविरहात् । धर्मितावच्छेदकव्यापकता-
दिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध-
एव । उक्तरीतिरग्रेण्यनुसर्तव्या । साध्यवदन्यो वेति । तद्वत्तावुद्धौ न
दृश्यन्ताभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । ए-
वं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । बाधा-
रः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष-
घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय । पक्षः-पक्षतावच्छेदकविशि-
ष्टः । पक्षावृत्तिसाध्यमिति । पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमित्यर्थः । यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या-
धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथासति
पक्षे साध्यस्येव साध्यपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु-
मितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य न प्राह्याभावज्ञानविधया
विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञान-
योः समशीलयोगेकं यत्प्रतिवध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिवध्य-
त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु-
मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्ता
बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुतस्तु तदीयतत्सं-
सर्गावगाहिवुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमि-
ति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टवृत्त्यविषयतया आधा-
राधेयभावसंसर्गवुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया
अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता । अत एवा-
ग्रे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सि-
द्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या । वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वा-
त् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयेनाह
पक्षे साध्याभाव इति । आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टसा-
ध्याभाव इत्यर्थः तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्यः । पक्षनिष्ठसाध्याभावव-
त्त्वादिकमिति । साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं च-

त्यर्थः । अधिकरणतावृत्त्या पूर्वस्माद्भेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सा-
ध्यादेरित्यादिना साध्यसम्यन्धपरिग्रहः । पश्चाद्वृत्तित्वादिकमित्या-
दिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य
पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकपरिग्रहः । एतदपि
सर्वे प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगत्वयोः समशालयोरिक-
तरज्ञानं यत्र विरोध्यपरज्ञानमाप तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति ।
साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः ।
आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्त्वसामान्यान्प्रभे-
दप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे वांशप्रसाध्य-
वैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्यन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्याति-
वंशात् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यामिति सूच-
यितुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पश्चाद्वृत्तित्वादिक-
परिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्या-
भाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्राप्तवन्धकत्व-
मन्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम् , अत-
एव उक्तवाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तांश्चक्ष्यश्चति ।
विरोधनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । धर्मिण ग्राह्याभावाविषय-
कत्वेनेत्यर्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वानुभवासङ्गत्वादिति
भावः । मात्र एवेति । मात्रपदं कृत्वार्थकम् । ग्राह्याभावाविषय-
स्य शब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे आचार्यसम्प्रतिमाह अत एवाति । मणि-
कृता तु एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थानप्राभावाप्रतियोगत्वप्रमावि-
षयत्वज्ञानस्य शब्दधीविरोधित्वाशयन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वा-
भावरूपयोर्युताया ज्ञातापयोगिता शब्दपरिच्छेद स्वीकार्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्प्रातपक्षेतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ।
पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धोर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय
विशेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिकपक्षाधे विरा-
ध्युन्नायकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षान्यत्वे विशिष्टपक्षादिग्रह-
विरोधिपक्षतावच्छेदकाभावाविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चास्मिन्नम् , तथापि
यादृशविशिष्टनिरूपताविवर्धिताविरोध्यनुमतिजनकतायच्छेदकत्वं
सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तित्वा-
विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिबध्यता त-

निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेषं पूर्वोपदर्शितदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे वह्निमानहदो वह्निमानित्यादौ बह्व्यभावविशिष्टहृदादिरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धयताया विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वात् । न च पक्षतावच्छेदका-
दिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र
विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्यात्मात्मक-
बाधासङ्गा इति वाच्यम् । वह्निमान् काञ्चनमयहदो वह्निमान-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टहृदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणं विरोधित्वान्तस्यावश्यं
निवेशनीयत्वात्तत्रत्याश्रयासिद्धिरूपबाधे अव्याप्तेर्बुवारत्वादिति चे-
न्न । आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्व तु उद्देश्यताव-
च्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितवि-
रोधित्वान्तेन विवक्षणात् । काञ्चनमयहदो वह्निमानित्यादावाश्र-
यासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदिका न उद्देश्यतावच्छेदकता-
भिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी
प्रकारता इति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधनुद्धेश्च तादृशप्र-
कारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावषयतान्तःपा-
तिनी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
बह्व्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वात् तादृशबाधासङ्गाः ।
प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य
तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च काञ्चनमयहदो वह्निमान् ह-
दश्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या
हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वात्प्रकारतात्वेनाश्रया-
सिद्धिज्ञानप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।

ननु तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभावबह्व्यभावोभयवानित्यादौ
वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य बहिर्मत्पर्वतरूप-
विरोध्युन्नायकत्वादिति चेन्न । विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयतायां विरोध्युन्नायकतानवच्छेदकत्वमनिवेश्य तादृ-

शप्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बाह्यव्याप्याभाववत्तान्नान्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायानुवाये लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि तादृशप्रातर्बन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकं न बह्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु बाह्यव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया बह्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधविहितमनुपवेतोन्नायकतावच्छेदकबाह्यव्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वेऽपि बाह्यव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधविहितव्याप्यवत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबाह्यव्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वादिति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टविशिष्टव्याप्यायविषयन्तातःप्रातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकर्त्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादित्जानस्यानुमिति विरोधितया साध्याभावाभावेन साध्यानवगाहितस्तस्य साध्याभावव्याप्यनवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषयेऽतव्यामिरित्याशंकायामिष्टापत्त्या पराहरति पक्षादिति । मूलाकसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः । अनवगाहित्वे इति । तत्र तमनवगाह्यापि भ्रमभित्तत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिव ज्ञानात्म्याकारकविरोधविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षप्रतिप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैव इत्यत आह अवगाहित्वे त्विति । तद्विषयत्वेनेति । पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभाववत्पक्षवगाहित्वेनेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

व्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्गतात्वेति
भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमातप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वापि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव ता-
दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् ।

ननु विरोध्यावपयस्यापि धर्माणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-
स्य शाब्दादां प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्व-
मव्याहृतमेव, तदुक्तं मूलकृता-शाब्दादां तथा दर्शनादित्यत आह
प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शाब्दबोधादावपि
तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु
साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-
ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रहे एव इत्यत आह
सर्वत्रेति । भ्रमत्वाग्रहः-संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः
प्रयोजक इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुतोपादानं
दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादान-
व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति संशयसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य
तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावाविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-
वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् इत्याशङ्कां निरा-
कर्तुं प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोग-
कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे वेति पूरणीयम्, तथाच यथा-
ऽऽकांक्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबोधोत्पत्त्यादिरिति ।
गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकांक्षीद्विज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्या-
भावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्य-
ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मिति भावः । ननु शङ्कादौ इवेत्यभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि श्व-
त्याद्यनुमितेरुद्याज साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत
आह शङ्कादाविति । विना तदप्रामाण्यग्रहमिति । फलानुरोधेन तत्र
भ्रमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेनाज्ञायमानापि अ-
प्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधाः शाब्दबोधादिप्रतिबन्धकतेति
भषतामप्यनुमतं विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-
भावज्ञानपरिभावकताया भवदभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

क्षा तत्प्रतिबन्धकताप्रौढ्ये अनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव तत्प्र-
तिबन्धतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने भ्रमत्वाज्ञानकल्पन-
या अनुमित्युपपादनमेवोचितम् अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीत-
ज्ञानप्रातवन्धतावच्छेदकगमे अनुमित्यन्यत्वस्य निवेदनीयतया अनु-
मितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीय-
तया च गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धतावच्छे-
दकत्वे आध्यासिद्ध्यादिज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेश्च, पक्षतावच्छेदकत्वा-
द्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य अनुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशायां त-
च्छाब्दबुद्ध्यादेरिष तैर्द्वच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोऽप्यनि-
ष्टत्वादित्याह न हीति ॥

(दी०) अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शा-
ब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरण-
समो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाप्रमि-
द्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

संशयामस्तसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिधाधयिषे विना
अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

एतेन लाघवात् प्रमानेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति
परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवे, स्फुटतरञ्च तद्भावमाध्ये । तत्र हि गोत्वा-
द्यप्रकारकं गोत्वाभावादप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः । तथाच
गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावां भ्रमत्वग्रह-
विरहः । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभाववद्वि-
शेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्र-
मानेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेष-
दर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चिन्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववाञ्छ इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाधः । न च तद्वहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यताज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानुमितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्य विशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशकारणविरहणैवाबाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अथेति । लाघवेनेति । तदभावग्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकलाघवेन तद्वद्भेदतदभावव्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वाकल्पनलाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानुमित्याः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं संशयसाधारणमित । एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिषध्यतावच्छेदकमिति भावः । न च प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिषध्यतावच्छेदकतयैवोपपत्तेः संसृष्ट्यज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति पृ-

यक् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबो-
धादिहेतुतामते शाब्दादिसामग्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां यो-
ग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभा-
वस्य च निवेशनीयतया गोरवाच्च । न च शाब्दबोधादौ बाधादिधि-
योऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतद-
भावनिश्रये तदनन्तरं शाब्दबाधापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषये
संशयद्वितीयक्षणे कथंचिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणीन्त-
रसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया
आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया नि-
ष्प्रत्यूहता इत्याशयात् । नन्वेवं बाधप्रकरणसमयं हेत्वाभासता न
स्यादित्यत आह आस्तां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य संसृष्टत्व-
ज्ञानस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजन-
कस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुपपन्नेनान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयत कोऽप्यप्रसिद्धा साध्य-
संशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह विलीयतां चेति । तादृशानुमितेरे-
कदेशिनामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसा-
ध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बा-
धज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधग्रहदशायां तादृशा-
नुमित्यापत्तेरनवकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुप-
पत्तिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्थल एव साध्यप्रसिद्धिमनपेक्ष्यानुमित्युत्प-
त्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधग्रहस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि
सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधग्रहकालेऽनुमि-
त्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाध-
ज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीत-
रभेद इत्यादि शाब्दबोधे पृथिवीतरभेदपक्षधर्मिसाध्यकानुमितौ
च सूक्ष्माद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले
तादृशशाब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरभेद-
संसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगाहिपरोक्षज्ञानकारणताया आवश्यक-

कत्वादितरभेदादिरूपाप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरुपगमासम्भवः ।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्ग-
ज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञान-
रूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्य-
सम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति तादृ-
शसाध्यविशेष्यकानुमितिरव्याहृतैव । न च शुद्धभेदत्वावच्छि-
न्नऽनोहार्यपृथिव्याद्यवृत्तित्वज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवात्तदानीं पृथि-
व्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य
तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशबाधादिवुद्धेरनु-
मित्यादां साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्, तथा च
कथं तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरिति वाच्यम् । तादृशबाधादि-
प्रददशायामुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवी-
संसर्गज्ञानत्वमैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेद-
त्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्व-
रूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात् । न चैतन्मते
साध्यसंशयादनुमितेरुपगन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहे-
तुत्वमिति साध्याप्रसिद्धिदशायां पक्षताविरहेण नानुमितिसम्भव
इति वाच्यम् । संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिषाधयिषाव-
लेनानुमित्युपपत्तेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रसिद्धिभावस्य पक्षतात्व-
स्योपेयत्वात् । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धक-
तयैव साध्यसिद्धिदशायामनुमितिवारणसम्भवात् तादृशानुमितौ
संशयादिरूपपक्षताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्चेति चेत् । न । यत्र प्र-
तिबन्धकबाधादिवुद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितौ संसृष्ट-
व्यज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेऽपि पृथिव्यां जलभेदः हरे
धूमाभाव इत्यादि ज्ञाने संसृष्टव्यज्ञानहेतुताया अवर्जनीयतया तादृ-
शाऽनुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलीयतां चेत्यादिग्रन्थसङ्कोः ।
न च पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यनुमितेः प्रामाणिकत्वे पृथिव्यां जलभेद
इत्यादिशाब्दवुद्धौ संसृष्टत्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दत्वमेव
जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तादृशानुमितौ चागत्या बाधवुद्धेरपि सा-
क्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्य-
कत्वादिति कथं तादृशानुमितिर्विलय इति वाच्यम् । साध्याविशे-

ष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे
संस्पृष्टत्वज्ञानहेतुतामभ्युपगम्य बाधादिवुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकता-
कल्पनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितियिलपस्यापगन्तव्यत्वात् ।
न च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जला-
दिभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेऽपि एक-
व्यक्तिपक्षक—इतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमि-
तिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम् । तादृ-
शानुमित्यनभ्युपगमेऽपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरा-
मर्शाद्विशेषदर्शनरूपतात्तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीका-
रणीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणे
साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्या-
प्रसिद्धावपि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य
पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषण-
कालौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

इदं तु बोध्यम् । उक्तीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि
निर्वाहं तादृशानुमितिसामान्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदन-
भ्युपगमः समुचितः । किन्त्वत्र संस्पृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः । न च
साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि तदुत्तरक लीनसाध्यविशेषण-
कानुमित्यनुरोधेन कल्पहेतुताकाव्यतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परा-
मर्शकारणताधिक्यविरहाच्च गौरवमिति वाच्यम् । तदभ्युपगमे तत्र
साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अत एव (१)
भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्ग-
सन्देहात् संस्पृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टविशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति ।

एतेन संस्पृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे महानसीयतरवह्यभाव-
वान् पर्वत इत्यतादृशेतरबाधावधीयलाच्छुद्धवह्नित्वादिना व्याप-
कताग्रहान्महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकायाः विशेष्ये विशे-
षणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसी-
यत्वविशिष्टत्वह्यादः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासंभवात् । न

(१) एवं इति पाठान्तरम् ।

च वद्धौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वद्धेः संशयात्मकसंसर्ग-
ज्ञानात्तादृशानुमितिर्भवत्यतीति वाच्यम् । तथासति विशिष्टविशे-
षणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवद्भिर्नास्तीति बा-
धग्रहदशायां विशिष्टवन्द्वादिविशेषणकानुमितिधारणाय बाधग्रह-
स्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम् । यथा महान-
सीयवद्भिमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जाय-
मान् शाब्दबोधो अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषित-
वद्द्वयाविषोऽधं विनापि बहुषंशे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महा-
नसीयत्वविशेष्यतापन्नवद्भिकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानाभिर्वहति त-
था तादृशसंशयादेवोक्तस्थले महानसीयवद्भिमान् पर्वत इत्यनुमिति-
निर्वाहात् महानसीयत्वविशिष्टवद्भिर्निर्णयं विना प्रतियोगितावच्छेद-
कविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवद्द्वयभावभा-
नासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत् । शाब्दस्थले ऽप्येषोऽनुयोगः
तुल्यः स्यात् ।

संशयेति । साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वि-
तीयक्षणे विनश्यदवस्थात् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात् ।

संशयात्सर्वसमय इति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानु-
मित्ता तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च नि-
र्वाहात् । सिद्धिसिषाधयिपे विनेति । सिद्धिरूपसंसृष्टत्वज्ञानं सिषाध-
यिषाविरहसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिषाधयिषो-
पादानम् । परामर्शानन्तरोत्पन्नसंशयादेव तत्रैतन्मते अनुमितिर्भवि-
ष्यतीति शंकां निराकरोति सतीति ।

ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्र-
मात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदभाव-
वति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्र-
मात्वग्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्यैव भवन्म-
ते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात् अभावांशे प्रमा-
त्वेन निश्चीयमानो बाधसंशयोऽपि बाधनिश्चयकार्यकारी । एवं च
बाधग्रहासत्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते,
बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-
विरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् । यदि बाधनिश्चया-

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वे-
नातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविष-
यकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धक-
ताप्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः । तत्सम्भवस्तु प्रमित-
साध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शंकां निराकरोति एतेनेत्यादिना । ए-
तेन—अज्ञायमानेपि बाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन ।
उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति । तदभावनिश्चय-
त्वघटकतत्प्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेद-
कतामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
भावसाध्यकस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्या-
त्मकस्य तादृश्येणैव निवेशान् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-
ध्याभावप्रकारत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह
स्फुटतरं चेति । गोत्वाद्यप्रकारकमिति । एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-
नीयनिश्चयत्वापेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च
प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकार-
कत्वं निवेद्यं तथाच सत्यं गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति
संशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो
भानोपगमात्—तेन रूपेण तद्वत्त्वमाने बाधकाभावात् । गोत्वा-
दिमद्विशेषकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति । आदिपदा-
द्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्र-
हः । भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तु-
मतावलम्बेन । ननु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां त-
दभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्व—तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वा-
भाषयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव ग्रहौ निवेशनी-
यौ तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-
रकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशया-
भ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेष निवेश्यते
न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति
शंकायां प्रतिबन्धीमाह उक्तप्रायं चेति । उक्तप्रायं—उक्तकल्पम्, पूर्वमा-

कांक्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रति-
 बन्धकत्वे आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टानिश्चयानां तेषामिति प्रायः
 पदम् । प्रतिबन्धकानां-प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षाज्ञा-
 नपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति । यथायोगं प्रतिबन्धकत्वस्य का-
 रणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रा-
 माण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रह-
 बाधयोः कार्यग्रहप्रतिबन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रति-
 बन्धकादिविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो
 यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन
 प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्व्यवकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं
 विशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेष-
 णपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्, प्रतिबन्धकीभूतनि-
 श्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वव्यवकाप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामा-
 ण्यकत्वानिवेशात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयवशायां कार्यवारणाय तदप्रा-
 माण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानव-
 च्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्य-
 निश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यग्रहाभावस्य वि-
 शेषणत्वोपगमात् तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन-
 योपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं क-
 रादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशे-
 षदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा
 च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्त्वे च
 कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासतेति शङ्का
 निरस्यति न चेत्यादना । विशेषदर्शनेन तत्राज्ञानान्तरमेवेति । विपरी-
 तनिश्चयानन्तरात्पक्षविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवेत्य-
 र्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तत्रिलम्बेन फलोपगमेऽनुभव-
 विरोधाभावात् पूर्वक्षणं भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षम-
 ङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषादर्शनवैशिष्ट्य-
 निवेष्टेऽनानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिबाधा-
 नुपगमादिति बाधस्यानुमितिविरोधित्वं ध्रुवमित्याह परैरिति । प्रत्य-
 क्षविशेष एव-तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव, विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव-

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाज्जम्बुविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, तथात्वोपग-
मात्-विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादा-
नप्रयोजनमाह न वेति । दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्त्त-
कत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्र-
त्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुनरुक्त्यैव तस्य प्रतिबन्ध-
कत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेपि
अयं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवर्णनाय
विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविप-
रीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बाध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्त्तकं विशेषदर्शनं तत्र वि-
शेषदर्शनस्योत्पत्तिविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पाद-
विरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शंखत्वादिदर्शनकाले
दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसादावपीत-
त्वादिनिश्चये शंखत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्तेजक-
त्वं विना न निर्वहतीत्यत आहोपगुज्यते चेति । अप्रामाण्यग्राहक-
त्वेनेति । विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्याप्यवति
तद्विपरीतावगाहित्वमानात्तेन हेतुना तत्राप्राप्यानुमितिसम्भवा-
दिति भावः । यद्यपि यत्रोपक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तस्यानुव्यव-
सादादिना चिन्तत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समा-
नविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधित्वायाप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम् ।

साध्याभावविशिष्टपक्षादेवार्धत्वे 'अथ साध्याभाववति पक्ष'
इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितमनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चै-
वमित्यादिना । अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा । ग्रहे चेति । पक्षे
हेतोरित्यनुषज्यते । व्यभिचारधारेवेति । उभयथाप्यनुमित्यनुत्पादे
बाधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति । तथाच
पक्षे हेतुग्रहेपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारा-
वगाहिता साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्याभिचारत्वात्
साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वात्, एवं साध्याभाव-
ज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वानवगाहितया न तद्व्यव-
भिचारावगाहिता खण्डशो दोषघटकपदार्थावगाहिनो ज्ञानस्य च
विरोधितेति बाधादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः । यत्र परा-

मर्शेपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वमानं
 तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याहामेदंपीति । तयोरित्यादिः । इति ग्रहसं-
 ति । इत्याकारकस्यैव तत्रत्यबाधग्रहस्येत्यर्थः । परस्परोपरागानवगा-
 हिन इति । हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे
 धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचारावि-
 पयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभावे च खण्डशस्तद्ध-
 टकनानोपदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विशकलितसमूहालम्बनस्याप्य-
 नुमित्यविरोधिनया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः । ननु तत्र
 विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति । एकनि-
 श्रयागोचरत्वादिति । तदुभयमाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहान्, तदनि-
 र्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः । ननु
 विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभावव-
 त्वादिना सहितं तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशकलि-
 ततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि
 व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्णं चेति । तृती-
 यलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघटकतयैवानुमितिविरो-
 धिना व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिराहक-
 त्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे सा-
 ध्याभावग्रहे बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति
 भावः । यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभि-
 चारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्यं निष्प्रत्यूहमित्याह उक्तश्चेति ।
 न च-नहि, तद्गृहे-तादृशबाधग्रहे । व्यभिचारबुद्धिरावश्यकीति ।
 धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघट-
 कत्वादिति भावः ॥

(दी०) यत्तन्निश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे
 प्रामाण्यनिश्चयवैषम्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य
 निश्चयत्वमप्यतयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः,
 प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावे तदधीनं व्यभि-
 चारज्ञानमिति ।

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनावलम्बत्वादगृहीताप्रामाण्यक-
त्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रा-
माण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसा-
धारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या
कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भ-
वात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयमहकारेणाप्रसिद्धविशिष्ट-
साध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनु-
पादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रा-
माण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यं चानुमितेरप्रामाण्यं न वादि-
विजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभाना-
दुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः
कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामान्यन्तरकल्पना ।
न खलु बह्विव्याप्यधूमपरापर्शदुपनीतरासभानुमितिरानुभादिकी
कस्यापि, अन्यथा पर्वते बह्विसन्देहवतो निश्चितबह्विव्यभिचार-
केण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोऽपि
बह्वर्थिनो बह्विमत्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्य-
ज्ञानविषयतया हेत्वभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति
यास्त्विति । निश्चयरूपत्वे-तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः-गृहीताप्रामा-
ण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वांश्चय एवेति । विरोध्य-
विषयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्रा-
थमिकत्वं क्वचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नत्वित्यादिना
व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नं व्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतायामविधादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सत्वानुपपत्तेः ।

तस्य—एषे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । अकलनत्वा-
दिति । व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तावगा-
हिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽकलमेति भावः ।
उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वेन
तथात्वं । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । कचिदिति ।
यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः । कचिदित्यने-
नैतादृशापयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचार-
ज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव
नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यन आह संशयेति । मूलो-
क्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दडमतम्परिष्कृत्योपन्यस्यति
यच्चिति । बाध इति । असंकीर्ण इत्यादिः । किंचेत्यादि मूलेनोक्तं
दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्याप्रसिद्धा—अनुमितेः पूर्वं
काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणज्ञानेन,
कथं तद्विशिष्टानुमितेः—कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः
प्रसक्तिः, तथाच कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवा-
द्बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणमतीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं
द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियो-
गिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा
न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत एव अवान्तरवाक्या-
र्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि पूर्वं
वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभा-
वाद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वा-
क्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टवि-
शेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्का-
ञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात्,
प्रतियोगिविशेषणतापक्षस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति निय-
मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं कथं-
चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहः विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमि-
तिकारणात्तरसमवधानं च सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथंचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाध-
ग्रहसम्भवे व्यभिचारोपि गृहीत इति तत एवानुमितर्न भविष्य-
तीति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभा-
वरूपबाधनादृशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्व-
विशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्येति ।
अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति । पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशेषि-
तवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । तदभावः—काञ्चनमयत्वाव-
च्छिन्नवह्न्यभावः । बाधोऽस्तु—विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपः
प्रकृतहेतुदापोऽस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादि-
सहकृतशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्य-
वस्वभानप्रयोजकतया बाधग्रहदशायां तस्य च तदनुत्पादकताया
बाधप्रयुक्तत्वात्तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि
शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः ।
तेन रूपेण—काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचारः-
काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम् । न दोषायेति । पक्षाति-
रिक्तहेत्वधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभाववत्ताज्ञा-
नेपि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यनुमित्युपगमेनानुमितौ
साक्षाद्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधि-
त्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ
काञ्चनमयत्वाद्यं विधेयतावच्छेदकताख्यविलक्षणविषयतावरहेण
उक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ काञ्च-
नमयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणं
वाह्नित्वादिकं तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वात् । एवं च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्वव-
ह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रति-
बन्धकतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः । न
चोभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशोऽवच्छेदकत्वम-
न्यत्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिब-
न्धकतेति वाच्यम् । तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निर्ना-

तीति धियोपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्तेः । अधिकं त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभासस्य प्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वात् । न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम् । ईदृशप्रतिबन्धकतायाः काप्यकलुप्तत्वात् । तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटाभयसामान्यं नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधिताया दुर्वागत्वाच्च ।

मैवम् । प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन काञ्चनमयवह्निर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवुद्धार्थापि काञ्चनमयत्ववह्नित्वाद्योः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानानङ्गीकारात् । न च मिलित्वा अभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोर्भयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यादाविवेति वाच्यम् । एकस्यां प्रतियोगिविषयतायामवच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयतयोरभावनिष्ठैकाविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानोपगमादित्यलं पल्लवितेन ।

अन्यथा पूर्वापस्थितसकलभान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतभानदुषणमुद्धरति उपनीतसकलभाने चेति । प्रत्यक्षेऽपि तुल्यमिति । तथा च प्रत्यक्षमात्रस्यैवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तावता च वादिनो न निग्रह इत्याहानुद्देश्यांश इति । वादिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंशेत्यर्थः । अनुमितेरप्रामाण्यमिति । वादिसम्पादितानुमितेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । न वादिविजयप्रयोजकमिति । न वादिकर्मप्रतिवादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्यांशे अनुमितेर्भ्रमत्व एव न्तर्हापसम्भवादिति भावः । एतत्समाध्यानमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् ।

मूलस्थाया अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विवरणेन बाधकान्तरदर्शनेन च मतमेतस्मिन्नाकरोति तन्त्रेत्यादिना । प्रत्यक्षेऽपि ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रया स्वविषयभासकं तदानुमितावपि

तस्य तथात्वं दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतमानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धद्वारायाह उपनीतमानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञादावित्यादिना घटो नास्तीति सुराभ चन्द्रनामित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः—स्वावश्ये मनसः संनिकर्षः, कल्प्यते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्वलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ मानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानवाधायभावबलादनुमितानुपनीतं भासतामित्यत्र आह अनुमितत्वाति । न सामान्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवल बाधायभावसहितं विशेषणज्ञानाविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्यारननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वं कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटितवह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिवाशिष्टबुद्धिरुपपद्यते इति विशेषणभासकानुमानसामग्रीसहितमात्रं काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वावश्यभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसादृशकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति सर्वसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्रीत्वं चकं दुर्वचं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुनेति तेन रूपेण न सहाकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोमि न खल्विति । ननु काञ्चनमयवह्निमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितिबाधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री वाशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपास्यतिबाधविशेषाभावादिर्साहता वह्न्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोज-

कायामेव सामान्यामनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात्-
 तद्विशिष्टविषयावगाहिताप्रयोजकशरीरे प्रयोजनविरहेण तदनन्तर्गत-
 त्वात् । न च तादृशसामग्रीविशिष्टविशेषणज्ञानस्य मानसानुमित्योनै-
 करूपेण हेतुनेति कथं तादृशसामान्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टवि-
 षयकत्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायाम-
 पि अनुमितिसाधारणलौकिकज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन
 मानसानुमित्योरेकरूपेण विशेषणज्ञानहेतुत्वानपायात् । न च प्रत्यक्ष-
 त्वापेक्षया अलघोर्ज्ञानत्वस्योपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्ति-
 कं तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमनाविरहेण उभयोस्तथात्वस्याप्रत्यूहत्वा-
 दित्याशङ्क्याऽनुमितावुपनीतमान बाधकमाहान्यथेति । अभिधे-
 यत्वादिनेति । इदमापाततः प्रमेयत्वाद्यनुमितिपूर्वं बह्व्यादेरुपस्थिति-
 सत्त्वेऽनुमित्यनुव्यवसायदशायां पर्वतादौ मानसबह्व्याद्युपनीतभा-
 नस्य सर्वमत एव दुर्वारतया बह्वाद्यर्थिप्रवृत्तः क्षणकालम्वेनावश्य-
 कत्वात् । यदा च तदभावस्याप्युपस्थितिस्तदा तस्यापि प्रत्यक्षे तत्तद्व-
 मिगततया भानसम्भवेन यथा तन्निश्चयरूपप्रत्यक्षे तथा अनुमिताव-
 पि तदभावस्य तथा भानेपि न तन्निश्चयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्रस-
 ङ्गे समाधानं तुल्यम् । एवं तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाजन्ये उपस्थितिबाधा-
 भावमात्रार्थाने तन्निश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन न तदर्थिप्रवृत्ति-
 रित्यपि सममेव ।

यत्तु असति अपि बाधाद्यवतार उपस्थितानां सर्वेषां धर्माणां
 न सकलोपस्थितधर्मिषु भानमिति यद्यज्ज्ञानव्यक्तितो यत्र यत्र
 धर्मिणि यद्यद्धर्मस्योपनीतमानं प्रामाणिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरनुगतरू-
 पेण तत्र तदुपनायकता स्वीकार्या, तथा च फलाभावात्मकस्यापि ज्ञा-
 नस्यानुमितौ साध्याद्यंशे स्वविषयधर्मान्तरभासकत्वमुपेयते इत्य-
 नुपनीतमानखण्डनम् । तदपि न सम्यक् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाधा
 द्विवुद्धेः प्रतिबन्धकतावलम्वयप्रसङ्गात् । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्योप-
 नायकत्वाकल्पनेनैव तदानीमपि उपनीतभानधारणसम्भवात् । पुरुष-
 विशेषस्य उपनीतविषयविशेषभानेऽनुगतरूपेणोपनायकज्ञानहेतु-
 त्वसम्भवाच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अनुमित्युपनीतभानस्वीकारे बह्व्याद्यवृत्तिकाञ्च-
 नमयत्वादिनेव तद्वृत्तिमहानसीयत्वादिनापि पर्वतादौ बह्व्याद्यनु-

मितेः शुद्धवह्न्याप्यवसापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया समानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपबाधस्याप्यसङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादिबाधावतारादेव न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य पृथग्दोषत्वमिति ॥

(चि०) पक्षधर्मतावलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारात् तत्प्रसिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्त्रानुमानं न स्यात् सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम् ।

(दी०) पक्षधर्मतावलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहान्न तथाभिद्विसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायूरूपवान्नवेति संशयात् रूपवानिःसुनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविक्त्वात् । दोषवशाच्चेह श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि ईह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात्, घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात् । सलिलङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषभानप्रमङ्गश्च विशेषवाधावता-
रानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मतावलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायो-
क्तदूषणं शङ्कते नन्विति । विशेषतो-महानसीयवह्निवत्त्वादि-
ना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्य-
तो-ग्राह्यकतावच्छेदकवह्निवत्त्वादिना, विशेषतो बाधः—महानसी-
यवह्निवत्त्वोद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, स-
मानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः । समा-
नविरयकत्वमेवेति । अभावप्रातयागतावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मा-
वगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्व-
मेवेत्यर्थः । बहिर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः
प्रतियोगितयाऽभावे महानसीयवह्निज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः । न च
सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभानं
नियतं सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यसत्त्वे
संकलैसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीनां विशे-
षणज्ञानरूपकारणविरहणाभावांश्च प्रतियोगितया प्रकारत्वा-
योगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः । अनु-
मितविषये चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते तत्राह रूपवानि-
त्यनुमितेश्चेति । अरूपं-रूपभिन्न, शङ्कितमारोपितं वेति वाकारोऽ-
नास्थायाम् । रूपत्वांश्च निर्द्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेषणता-
कबुद्धा रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वा-
त्तयोः संशयानुमित्योरानुभाविकत्वादिति । तथा चानायत्या तत्र
रूपाविषयत्वस्य स्वीकणीतया समानविषयकत्वेन विरोधि-
तामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि
तादृशसंशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया
भासमाने रूपं रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह-दो-
षवशादिति । श्वेतं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेतपदस्य धर्मिपरताला-
भाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्ना-
भावमदं इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः
इत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वेत्याविषयक-
त्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानापगमसम्भवः शङ्खं
साक्षात्करोमीत्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचि-
दशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहा-
सम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्रच शुक्लाऽ-
भावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वेत्याद्यग्रहेणैव इह
श्वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविग्रहोपपत्तिर्दोषनाशे च सति तादृ-
शभ्रमसत्त्वेऽपि क्षणं तादृशसाक्षात्कारोपगमनसम्बाधोपविशेषजन्य-
भ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशङ्क्य बाधका-
न्तरमाह-घटेति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नभावग्रहस्य प्रतिबन्धक-
त्वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य वि-
षयत्वोपगन्तुमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति शङ्खस्य
नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशिष्यप्रतीतिपर्यन्ता-
नुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशिष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य
विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः
समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि दण्डविशिष्टश्चैत्रा नास्तीति
ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानु-
पपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्वर्गप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्वर्गविशि-
ष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्ट-
विषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियो-
गितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाञ्छया, तथा
च समानविषयत्वेन विरोधितामतेऽपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधिता-
यां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वावगाहित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययविरोधितायां च विशि-
ष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषा-
वसरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः
शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खाव-

सित्वाच्छुक्त्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति ग्रहेषि तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थानं तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्तरीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरुषनिवेशेन महागौरवं दूषणं बोध्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्वृत्तित्वप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेज्ञानस्य यावत्यः प्रतिबन्धकताः तावत्य एव बाधबुद्धिप्रतिबन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधिताधिक्यमिति गौरवामिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरोधितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदावतीषगौरवात् वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशायां वायौ रूपान्यत् किमपि समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवाञ्छ वेति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

अनु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिविशेषबाधानवतारदशायां सल्लिङ्गपरामर्शाद्वह्निव्यादिसामान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्नादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेऽपि विशेषबाधादेव न तत्र तद्भासप्रसङ्ग इत्यत आह सदिति । विशेषबाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा विशेषभासकेतरबाधायसत्त्वे विशेषबाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधायसत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति समाधानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि तदेव समानमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि इतरबाधादितो विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानमभ्युपगम्य बाधासङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः तादृशबाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्यकृतिविषयकानुमितावहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमितिर्वि-

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या, तत्सामान्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरूपेण बाधितविशेषभानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) अत्र वदन्ति-व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च ताद्रूप्येण लघ्वर्थविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत् । इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः पृथक् । सलिलङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकवृत्तिवादिप्रकारकाबाधितविशेषसिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र वदन्तीति । लाघवज्ञानादीत्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः । प्रकारीभवतीति । साध्यांश इत्यादि ।

अत्र अपसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसम्प्रतिमादर्शितुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तद्वयमाह यथेत्यादिना । इत्यत्रेति । व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारापदर्शितवहिःसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरीहारफलकानुमान इति शेषः । जीवनप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

ध्यांशे लाघवज्ञानबलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुप-
 गदिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्र-
 कारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु
 तादृश्येण । न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्यरूपे-
 णाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अपरविशेषमान-
 निवृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात् । यदि च बाधितविशेषभासकलाघवज्ञा-
 नरूपदोषविरहादेवाऽबाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशार्या तादृश-
 विशेषाभावसम्भवादबाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घट-
 ते भवतु तदा तदनुपयोग्येव बाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तद्ज्ञाननिया-
 मकतया अबाधितमानप्रतिबन्धकतया च उपयुक्तमित्यत आह
 अन्यथेति । बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति । यत्र ज्योतिःशास्त्रावधा-
 रितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाल्लिङ्गात् देवदत्तस्य शत-
 वर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्ट्वा
 शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्योग्या-
 नुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्ष-
 जीवित्वे तदुपपादकं बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो
 न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृश-
 जीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा-
 किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र
 मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादक-
 बहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानताऽनिर्वाहादित्यर्थः । तथा सति संशयक-
 रणकार्यापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः । ननु तत्र सामान्य-
 रूपेणैव जीवित्वसिद्धैव विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसिद्धि-
 रित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्त-
 विरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवादनुमितेर्व्यापक-
 तावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुश-
 ण्येन दृष्टान्तान्तरानुसरणी एवमिति । क्षितिकर्तुरेकत्वमपीति ।
 ईश्वरानुमाने इति शेषः । प्रकारीभवतीत्यनुपपत्त्यादिना अन्वयः । तत्रैक-
 त्वस्याप्रकारत्वेनैश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षयित्वा
 लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोनुमानां
 युक्तिमाहान्यथेति । क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाप्रति-

योगित्वं क्षितिकर्तृभिरेव तदप्रसिद्धेः । क्षितिकर्तृरिव च लाघवज्ञाना-
दिना तदसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च झणु-
कादिकर्त्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वं स चाङ्कुरादि-
कर्त्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्ध्यतीत्युपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन
तत्सहकृतझणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् झणुककर्त्रादावङ्क-
रादिकर्त्रभेदरूपं तत्कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । कार्यत्वादिलि-
ङ्गेनाङ्कुरादौ विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकम-
ङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्त्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्व-
प्रसिद्धसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदुःखसमानाधिकर-
णद्वित्वशून्यत्वमेव तत् , तादृशं च द्वित्वं आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसि-
द्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति । ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव रू-
पेण लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण
लघ्वर्थविषयीतसंशयं च लाघवधारेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्य-
न्तरमाह अनुमितेश्चेति । तादृप्येणेति । लाघवधीविषयभावच्छेदक-
महानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाविधानुव्यवसायविरहात्—
महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । न सिद्धेदिति ।
वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्वह्निविषयत्वादिमात्रसाधकतया विशे-
षता महानसीयवह्नादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः ।
अवतु लाघवज्ञानादिवशाद्वापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमि-
तिस्तावता किमायातामित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति । महानसीय-
वह्नी लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद्वन्निव्याप्यवान् पर्वत इ-
त्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नादिवाघग्रहदशायामिव तदग्रहद-
शायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासौ
प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथक्दोष इत्यर्थः । शङ्कते सल्लिङ्ग-
परामर्शादिति । कथं भ्रमानुमितिरिति । दोषविरहादिति भावः । न
जायेत वा कथं यथार्येति । अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपत-
त्कारणसत्त्वादिति भावः ॥

(चि०) साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभि-
चारः साध्यप्रागभाषध्वंसवद्वास्तित्वेन व्यभिचारितया
पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

न भङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् । एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम् ।

अथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदकं हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् । तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् । तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव । अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । नहि साध्यज्ञानं तद्वुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानादयात् । नाप्यनुमिति विरोधि, अनुमित्तस्या प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् । तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका' इति । श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिशिष्यार्थिनः सास्नीति तस्यानुमितिरेव । एवञ्च सिद्धाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्थतः ।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोषादेवं । तथा सामान्यतोद्दृष्टाच्चदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसङ्कृतात् शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनसाध्यकपीनत्वा-

द्विवासन्ध्याभोजनवाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्ति-
त्वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्ववाधे प्रसिद्ध-
मनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत
इति विशेषवाधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिकमापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसाध्याभावनवदुर्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावे-
त्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पा-
दितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना
रूपादिसाधने बाधो निरावाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तान-
वच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । असल्लिङ्गप-
रामर्शाभावेऽपि बाधानवतारसहकृताद्वास्तववाधितार्थविषयकलाघ-
वज्ञानरूपादोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिर्बाधग्रहणोत्तेजकाभाववि-
शिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यते इ-
त्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहं प्राह्याभाववद्विशेष्यकव्याप्य-
वत्ताज्ञानरूपसल्लिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रान्न पर्व-
तादौ महानसीयवह्न्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आव-
श्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि म-
हानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या
तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारण-
परामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवह्न्यानुमितौ
तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नानिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ता-
परामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्य-
वत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् परामर्शलाघवज्ञानयोजन्यतावच्छेदक-
कोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीय-
वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न
व्यभिचारः ।

कोचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेद-

कतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितेन जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं वह्नित्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्यान्न परस्परं व्यभिचार इति ।

तत्र । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिषध्यत्वे देवदत्तं जीवनमरणान्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसिद्धया वहिस्सत्त्वानुमानानुपपत्तेः । तादृशसिद्धभावघटितलाघवज्ञानसहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामान्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिक्यं प्रामाणिकत्वाच्च दोषायति सङ्क्षेपः

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवन्हाभाववानित्यादितरबाधग्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्णायनुमितिबाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशायां इति बाधोऽसङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः ।

अत्रोपाध्यायाः । लाघवज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवन्ह्यनुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयवन्हाभावधीनं विरोधिनी द्वित्वाद्यच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकं संशयदेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भवः । न च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवन्हायनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव तदवगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमात्रं वा पर्वत इति संशयः स्यादिति लक्ष्यभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समानविषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लक्ष्यविषयकत्वं वा आवश्यकमिति उभययैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवेदिति वाच्यम् । लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वात्लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षणं संशयोपगमे क्षतिविरहात् ।

अत्र नव्याः । लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि

अथ पर्वतादौ महानसीयवन्हादिषाधप्रहृदशायां तत्तद्धर्मिकलाघ-
वधीसत्त्वेपि तत्र पर्वतीयवन्हादेरेवानुमितिर्नव्यमत इति तादृशषा-
धप्रहृदस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च
पर्वतादौ महानसीयवन्हेर्षाधप्रहेपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेपि चत्वर-
दौ चत्वरियवन्हानुमित्युदयात्तत्तद्धर्मिकतद्बाधितवह्वृथाद्यनुमितौ त-
त्तद्धर्मिकमहानसीयवह्विषाधप्रहृमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञान-
स्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् ।

सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्निवाचच्छिन्नविधेयता-
 कानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं न-
 व्यमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्निवाचच्छिन्नपर्वतीय-
 वह्न्याद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवन्ध्याद्यनुमितेरपि
 तद्वर्त्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवाश्र-
 य्यमतमेव साधीयः । न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकप्रतिबन्धक-
 तायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतदभावावच्छे-
 दकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम् उपाध्या-
 यमते च पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजकत्वं
 तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवन्ध्यादेरेव बन्धि-
 त्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृश-
 बाधादिवुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम् । बाधादिवुद्धीनां महानसी-
 यवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमय उत्तेजकत्वसम्भवात् । नव्य-
 मतेपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवन्ध्यादिध-
 र्मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवन्ध्यादिवह्न्यभाववानिति
 बाधादिवुद्धेरपि तादृशयां पर्वतीयवन्ध्यादिभाननिर्वाहार्थमुत्तेजकता-
 या वाच्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशे-
 षस्योत्तेजकत्वानुपगमे लघ्वर्थबाधग्रहदशायाम् लाघवज्ञानसत्त्वे अनु-
 मितिरिव न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वं दिति बा-
 धग्रहाभावं शिष्टं प्रतिबन्धके निवेशितम् । बाधग्रहश्च विरोधिग्रह-
 मात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनैका-
 भावः प्रातिस्विकरूपेणाभावकूटं वा निविशतामित्यन्यदेतत् । प्रति-
 बध्यतावच्छेदकं च न यथार्थवह्न्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वति तत्प्र-
 कारकत्वस्य तत्तद्वह्न्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । नापि वह्न्यन्तरानुमि-
 तित्वं वह्न्यद्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमित्युच्छेदप्रस-
 ङ्गात् । एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात् । कि-
 न्तु शुद्धवह्निवाचच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोपि महानसीय-
 वह्नित्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतराधसहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकनानवच्छेदकप्रका-
 रकानुमितिजनकताया उक्तत्वात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमिति
 विरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति तथेति । सामा

अतोदृष्टात्-सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानात्, तद्वितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति । यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्यं प्रसिद्धं तदेकतररूपाभिन्नापरसकरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्यात्मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेऽपि गुणत्वादिना दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः । संध्याभोजनप्रसिद्धिदशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अज्ञातसुरभिगन्धस्य सुरभिर्विजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलादात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशीसामग्री अगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमेतावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता सम्भवति येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषबाधग्रहाभावविशिष्टतत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । तथा सनीतरबाधग्रहेहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपस्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकल्पनौचित्यात्, तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाविषयकत्वग्रह एव हेतुः न तु विशेषधर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाविषयकत्वग्रहश्च तद्विपरीतश्च तद्व्यन्ताभावस्तद्वदन्यत्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वावच्छेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं साक्षात्तद्विशेषणकोटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयभिन्नघट्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

यान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य बह्वित्वावच्छिन्नस्य महानसीयबहुमानित्यनुमितौ भानं विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेर्वृत्त्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावादौ विशेषणत्वमिति तदर्धनविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्यताभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचारादिस्तिष्ठिः । एवं च नायं रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रिता इत्यादिसामान्याभाववगाहिबाधग्रहदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमितिः । दिवा न भुंक्ते न संध्यांशे भुंक्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिविशेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतथैवोपयुज्यते इति । यद्यप्येकविशेषबाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषान्तरप्रकारकसिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थं तादृशसामान्यन्तरकल्पनम् । न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च विशेषणविशेष्यरूपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्याप्त्यादिग्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादिग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम् । यत्र धूमत्वादिकमनुपस्थितं शब्दादिना बन्धिव्याप्यमहानसीयान्यवह्वभावोभयत्वादिना महानसीयवह्व्यादिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीयवह्व्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवह्वभावोपस्थितसहकृतवह्व्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति । यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधसामान्यापि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमध्यनुमापयति स्थलद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभविक्त्वात् तथाविधसामान्यास्तादृशानुमितिजनकत्वापगमे बह्विमहानसीयान्यवह्व-

भावव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यकपरा-
मर्शस्य महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वान्तराक-
ल्पनेन लाघवाच्चेति मनमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्त्तिविशेष्यकव-
ह्निवप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्निवाभाववति वह्निवप्रकारकत्वाभा-
वानुमानाह्वित्ववति वह्निवप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्य-
वधेयम् ।

ध्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेपि आवश्यकप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु
साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह कि-
न्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृ-
त्तिः सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमनेपि तयो-
र्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति
दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशे-
षाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, स्वध्वंसस्वप्रा-
गभावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्व-
सत्त्वादत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशं-
क्याह स्वप्रागभावेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तितायाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्त्यादिकाले
घटादौ गन्धाद्वरत्यन्ताभावासत्त्वे तत्तत्गन्धत्वादिना साध्यतायां प्रा-
गभावादिकमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपु-
रस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिति तदत्य-
न्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव-ध्वंसप्राग-
भावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेव, अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्यै-
व स्वतः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विराधित्वात्स-
म्भवेन उक्तस्थले बाधानवकाशात् उपप्लभसङ्गतिर्न हि साध्यप्रति-
योगिकाभ्रवमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
धीविरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रति-
बन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि
ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वम् सा-

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेदे सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेषघटादौ सा-
ध्यसाधने सिद्धस्याबाधितस्यैव साधनं प्रमारूपैवानुमितिरिति या-
वत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्राग-
भावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिहेतोरसि-
द्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु वि-
शेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्र-
त्युहतेत्यत आह विशिष्टं चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्यामिति
कौषः । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न
तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तित्वैव एकसमयावच्छिन्नतद्वृत्ति-
त्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रा-
गभाववद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्या-
दिति तद्विरोधो भज्येत । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एका-
धिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्राव-
स्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षनावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्न-
तद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बा-
धितविषयैवेति तादृशानुमितिर्विरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बा-
धोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्ताद्विशिष्टवृत्तित्वेना-
सिद्धिविरहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदकैक्ये
बाधकास्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्-
प्यधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि । वहिमस्त्वानवच्छेदकशि-
खरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना वन्ध्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका
नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभा-
वप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽय-
मिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्र-
त्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येव, अनुमितौ

त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां
भावानुमितिरिति ।

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितम् घटो-
व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा
मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति
सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकबा-
धितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रा-
वणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्ति-
निमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं
नराशिरःकपालं शुचि प्राणयुक्तत्वादित्यग्रागमेन हेतुग्रा-
हकबाधितं जलानिलाबुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वा-
त्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवायपाधार-
त्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधन-
त्वादग्निष्टोमददिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामाणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेर-
पि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् । न च शिख-
राद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भे-
दात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चिरत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतो-
स्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणाद्दि बाधप्रमा, सङ्करे-
ऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना-
त्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कापिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्वर्त्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादि-
बदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्नि-
मत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्याभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्धेतुत्वसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासंकीर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोषताप्रसङ्गादिति शङ्कतेऽथेत्यादि । घटत्वादिरिति पञ्चर्मा । पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपभागासिद्धिप्रहेपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताग्रहसम्भवादिति भावः । भागासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्ययावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात् । अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्मदेनैकस्य बाधाभावमात्राद्धानेपि अन्यस्य भावन अधिकापेक्षायां बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरिति । शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषतां व्यवस्थापयति अवच्छिन्नावृत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेपि तदवच्छिन्नत्वभ्रमविषयधूमादितस्तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष-

यरूपदोषमसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे-
त्याशंक्य तत्संकरस्याकिञ्चित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंकर-
रादिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । वस्त्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदक इति । सुखा-
द्यनवच्छेदकं यन्नारकायशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्वा पक्षताव-
च्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या-
प्यस्य दुःखादिहेतोर्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशहेतोरसिद्धि-
विरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या-
द्यसंकार्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति-
कत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूला-
वच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।

ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य-
मेव भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षनावच्छे-
दकसामानाधिकरण्यं विना अनुपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म-
तोपपत्तेस्तद्वलविरहात् बाधाभावबलात् तद्ज्ञाने अन्यदपि अबाधितं
साध्यादौ किन्न भासते । अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं
तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति
तदवगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव-
च्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासङ्गेशोपतापीति चे-
त् । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तिः, न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक-
धर्मव्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद-
वच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका-
वच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता-
दृशव्याप्तिमते हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद-
वच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पत्ते-
रक्षतत्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यानावच्छेदकदेश-
कालावच्छिन्नवृत्तिकत्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर-
सिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवावलम्बनेन परिहरति अत्र

खेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदाहर्ष्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः के-
षलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमात
एष चेद्वाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानु-
योगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया भ्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृ-
त्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादलि-
ङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
घटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयभ्रमा-
नुमतिरपि तुल्यगुच्या गुज्येनेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नवैयधिकरण्यनिवेशनमनर्थकं स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमस्तुखरावतसंभव-
त्पदांशुजरजःरुपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरविनिर्मिता कठिनदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवी मुदं वितनुतां सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरेव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादयुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्रायं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्धातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । नन्वसाधकतासाधकत्वं न सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभाव इत्याह अथेति । परेति । परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः । अन्यथा यदपेक्षया परत्वं तदीयाविरुद्धत्वादिक्रान्तस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्ख्यापत्तेः । विरुद्धत्वद्युद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात् — मेऽनुमितिरित्यर्था न तूद्भाविनेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थ इति भावः । एवमप्रपि । द्वितीयं त्विति । असाधकत्वसाधनं तावन्न यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनोच्यत इत्यर्थः । ननु द्वयमुद्देश्यमित्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वे बीजमाह प्रतिबन्धकत्ववदिति । दूषणस्योद्भाव्यतया दूषणत्वस्योभयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमिति भावः । वस्तुगत्या साधकेऽसाधकत्वानुमतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धकोपन्यास आवश्यकस्तेनासाधकत्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्वनावश्यक्यी तदभावाप स्वपक्षसिद्धेः, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षायां तु काचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः । पक्षधर्मनाया इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षधर्मतापि धूमवस्वादित्यत्रैवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोयमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येवं द्रष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षितादाधिकमनाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्यासङ्गतरिति । अन्यथेति ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथकत्वनिर्वाहात्कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि त्विदमसाधकत्वमेव तथाच तद्यामिप्रतिसन्धानं कथकत्वेऽतन्त्रमेव । न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्त्वं तथा च यत्र विरुद्धत्वादिस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिर्भावेति वाच्यम् । अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्रयोजकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वत्वस्य तत्त्वं तद्यामिश्चाप्रतिसंहितैवेति ।

मैवमविरुद्धस्यैवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्वं तत्र तथा प्रातिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति सहचारप्रसिद्धौ व्येण व्याप्तिप्रहावश्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्, अत एवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये पक्षत्वाभावानुमितिः

सम्भवतीत्यनुमितसाधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापिकथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सङ्गतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानश्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न । सङ्गतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न । सङ्गतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसङ्गतावभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाश्रयतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केव-

लान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् सा-
ध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्काल-
तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनक-
त्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः,
एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वनत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयो-
र्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न ।
सङ्केतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायाम-
करणभावेनासाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्श-
स्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सङ्केतौ
सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमिति-
हेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सङ्केतायपि
कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिषन्धकत्वात् ।

(आ०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चाङ्गीकारनियमो नात्रैव तत्रापीति
भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकं नैवेतरभेदानुमानेन पक्षध-
र्मत्वं न प्रदर्श्येतामयसिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमनियमोऽन-
भ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् ।
तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातास्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत
आह यस्त्विति । यस्तु व्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः । बाधस्य-
दोषमात्रस्य, दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग
एवेत्यनन्तरं समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चा-
वयवप्रयोगः कर्तुमर्हतीत्युक्तं समाचारविरोधो नास्तरं घटतेऽनर्हता-
या अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्ध-
मित्यपि बोद्धव्यम् । अन्यथा बहिर्मानयं बह्विरहादित्यादौ हेतुत्व-
भ्रमस्याप्यभावादसङ्क्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त एवेति
स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सङ्केताविति । साध्याप्रसि-

ज्ञाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भे तत्र न सम्भवती-
ति तदसङ्गाह्यत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वा-
दिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्य-
यादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते
समर्थनीयत्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुप-
हितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अंशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव
साधनादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम-
साधकत्वं, सङ्केतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः,
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृती-
यलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया
वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्व्यास्तवतुल्यब-
लत्वाभावेन तद्धमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्य-
बलतया ज्ञायमानेन बाधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं
प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञान-
मेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवाद-
सिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति-
बन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्तिः, न च त-
दतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्म-
मात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्य-
तराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वामिद्व्यन्तर्भावाप-
त्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिब-
न्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमे-
तत्साध्यवृत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्र-
तिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य-

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वा-
 नुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन-
 एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
 चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासि-
 द्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः
 वह्निमिति बाधे धूमभ्रमात् बह्वयनुमितेः सत्यत्वाच्च ।
 न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वहेः
 प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च
 सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभावे
 मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो बोध्यमपि प्रमेयमि-
 ति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्ववति प्रमेयत्वज्ञाने
 एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं
 लिङ्गं, तद्व्याप्तिविद्युषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।
 अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो ना-
 स्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्व-
 मेव तन्त्रं वह्निव्याप्यश्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ
 कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च बह्वौ कूटलि-
 ङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वा-
 प्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते
 इति बह्वयनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । वह्निव्याप्यालोके
 धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभा-
 वापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लि-
 ङ्गमनुमितिर्विषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषय-
 त्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुवि-
 शेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवच्च । किञ्चैकवि-

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-
वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-
भावेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यू-
नविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्श-
स्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चे-
ति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्ग-
ज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता ।
अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः,
नच वह्निवत्त्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि
धूमसत्त्वात्, एवं वाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्नि-
र्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
निरस्तम् । दैवाद्भूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलनेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषबलं
तद्विषययोभयविरुद्धबलविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय
इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्ध-
मित्यस्वरसाहोपान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि
गवि तशरोपेण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्गं-लिङ्गतावच्छेदकम् ।
वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे
वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीविरहा-
दिति ध्येयम् । नियमत इति श्लिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया
चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकास्मिकं द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकावाच्छि-
न्नमपि संदिग्धमुदाहृतभावादि वार्यत इति भावः । मध्यमहेतावपि नि-
यमेनेति पूरणीयं आकास्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

वक्ष्येदमसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदे-
वमित्यभ्युपगमवादः वस्तुनो नोक्तानुमानावपि तथा सिद्धिरित्येव-
म्परः । तदसिद्धिबीजं तु अनुमानं सामान्यभावेन फलाभावाद्वाधितं
तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया
कार्यतावच्छेदकं विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुतेति म-
न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्वं सुर-
भिचन्दैर्नामत्यादैः क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्यो गौरवानुभवविरो-
धाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्कार-
रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्,
अन एव शक्तेः शब्दसन्निकर्षत्वस्याभावात् शब्दो न शाब्दबुद्धिविषय
विशेष्याभावे संसर्गाभावे च विशिष्टबुद्ध्यसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव प-
क्षसंसर्गावन्तर्भावैवानुमितिशाब्दौ प्रात लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति-
क्विविरेहपि पक्षसंसर्गावचरे ताभ्यां ते जन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(चि०) उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्र-
त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि—विरुद्धत्वादिज्ञान-
दशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात्
पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन-
कत्वं सिद्धयति । बाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमान् पक्षे सा-
ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्र-
सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपव-
त्त्वमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ-
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च रूपं ज्ञाने विषयतयानै-
कान्तिकादित्वमेव । न न्न साध्याविशेषः, उपाधिविशेष-
स्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे-
दकरूपपरत्वात् अनुमानवत् ।

अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या-

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षा-
साधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयत्वमसाधकत्वम् । न चैदमनैकान्तिकोऽसाधक-
इति सद् प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाध-
कशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वा-
भासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
तस्य हेत्वाभासत्वादिनि ।

इति श्रीमहामहंपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते
तत्त्वचिन्ताप्रणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासा-
नामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्मा अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

(आ०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञाने-
ति । साध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्ता-
नि चाव्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वाबाधितत्वान्तानि तदभावः
कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णोऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स
च न तादृशोन्यदा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एवं च
सव्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेष-
स्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरु-
द्धत्वादित्यादिव्यभिचारितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेऽपि स्वज्ञा-
नविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छे-
दकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति
व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छे-
दकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिसंधिना सा-
ध्यनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया
तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न
च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यबलत्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूप-
तया स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति प्रतावकाशेनेदं घटत
इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि य-
द्यनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं
भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सद्भेतौ सत्प्र-
तिपक्षान्नवतारेपि नाक्तावच्छेदकाभावः कोपीति न केवलान्वयि-
त्वमिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्वा वाहिव्याप्यवान्वाहिमान् तत्त्वा-
दित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यत्रापीति
सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवतारभावात्
न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञान-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदका-
भावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तव-
तादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्यादौ लिङ्गान्तरे कुतो
वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपग-
मात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि
साध्ये प्रवेशयन्ति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सद्भेतावतिप्रसङ्गः । प्रमा-
त्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं
तु दोषशंकैव न भवतीति संक्षेपः ॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्धा तज्जनकतावच्छेदकाव-
भावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वभ्रम-
दशायामित्यर्थः । उकारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र त-
द्वर्त्तमानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोतीर्णोतिप्रसङ्गः, न हि पूर्व-
त्रेवात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वर्त्तमानत्वस्य तद-
वच्छिन्नत्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशे-
षणतेति भावः ।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्तिग्रहसा-
मग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धानुपन्यस्तस्य
हेतुध्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशे

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयसिद्ध-
व्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

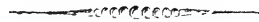
ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्र-
तिबन्धादित्यत आहानुमितिर्नाति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वमसाध्यकत्वमिति पर्यवसितोर्थः । ननु साध्याप्र-
सिद्धावव्यापकमिदमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वच-
नादेव तदसंप्राप्त्यवलाभात् । अन्त्येऽपि न पदार्थरूपस्य साध्य-
स्याप्राप्तिः, जबगुदश्यादिवन्निरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूप-
साध्यस्याप्राप्तिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्या-
प्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स
चात्राप्राप्तिर्वापि साध्यस्य तद्गमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वा-
भावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्राप्तिः शुद्धमपार्थक्यं हेत्वाभासाना-
नामेवासाध्यकतासाध्यकत्वात् अज्ञानरूपासिद्धादीनां त्वपार्थक्यं हेत्व-
र्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेऽप्युपजीव्यतया
पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत
एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेऽपि कथायामुद्भावनाम्, अन्य-
थाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकनिग्रहस्थानानामभावे
तदुद्भवनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तस्य-
मुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानात्तत्समुच्चयः । अनुक्तप्रकारसमुच्च-
यार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्म्यवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि
व्याप्त्यासिद्धादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चका-
रकरणान्तदपि तथोद्भावनाय, तेन व्याप्त्यासिद्धिवदृष्टान्तसाध्यवै-
कल्यं तेनैव रूपेणाद्भाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्र-
सिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थक्यान्तकृतमेव साध्याप्राप्तिर्वादिनैवाद्भा-
व्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्ये-
त्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययज-
नकत्वं लिङ्गत्वभ्रमदशयां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) () एतदङ्कितः पाठो तातपादसंगृहीतातिप्राचीनालोक-
पुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तदजनकत्वं वस्तुमात्र ष्वेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतो
 व्यर्थविशेषणत्वमिन्याये । भ्रमरूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्य-
 प्रत्ययजनकत्वाभातो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा
 इदमप्यसिद्धमित्युभयोः । प्रतिसाधनं साध्याभाववांश्च पक्षोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्वं लिंगे नास्ति प्रति-
 साधनपक्षस्य क्वचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धा-
 भावादिति द्वितीये च दूषणमलशकं द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चेतद्व-
 मात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो प्र-
 हेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पृशत् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य
 यथा सत्प्रतिपाद्यमित्वं तथाऽऽसाससामान्यलक्षणे उक्तम् । ताद्ये
 च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वस्त्वस्त्येव
 हेताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् कसमाधानवार्त्ता । यच्च व्यर्थ-
 विशेषणतापक्षिताराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाज-
 नकत्वं साध्यमिति । तन्न, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वी-
 चित्यै तस्यैवासाधकत्वापात्तिरिति दिक् ॥)

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकता-
 साधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः ॥

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणि ना तट्टीकाकारेष्वाख्यातत्वा-
 न्मुद्रितोप्यालोकोत्र मूलपाठसंगमनार्थं प्रवृत्त इति ॥

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

-२४३// ३१०-

(चि०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मा-
तृपुरुषधौरेगमिद्विः-क्षित्पादौ कार्यत्वेन घटवत् सक-
र्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्पादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभि-
धातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् ।
अत एव सकर्तृकत्वामकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः
तथाश्रूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयो-
स्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संश-
याभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य
संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्त-
रश्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः
सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्था-
न्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यत्नं कृतं
शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्द-
फूटकारसर्गाद्यकालीनबोधदादिलिप्यादिसंप्रदायानामी-
श्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा
शरीरिणोऽपि क्षित्पादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यज-
न्यं जन्यम् न समसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षि-
त्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाप्यदृष्टज-

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात् । (१) घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकम्, तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न । तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मावाधिरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरश्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेर्विवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अर्थान्तराच्च (२) । किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञमिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्सहभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत्, न । उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकास्संसमतत्वेऽपि सकलादर्शपुस्तकेषु सप्तम्यन्तस्यैवोपलब्ध्याऽयमेष मुद्रितः ।

(२) अर्थान्तरत्वादिति प्रकाशकस्संसमतः पाठः ।

अद्विदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि (१) विवक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयानियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, नहि न कृतिजन्यो जन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रोमातृभक्तां मैत्रवादिति वाच्यम् । शाब्दे हि बांधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकमिद्विः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयामत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वाददृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादि-साक्षात्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात् ॥

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतो अनुमानखण्डचिन्तामणेः अवशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रबन्धेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धेः कथं तदनुमानमित्यत आह- *क्षित्यादाविति* । तथा च पक्षधर्मतायलान्तत्सिद्धिरिति भावः ।

मिलितमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयोरिति* । संशयविषयत्वविवादविषयत्वयोरित्यर्थः । ग्राहकाभावमुक्त्वा ग्राह्याभावमाह *वादिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृकानवेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं तादृशसंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराङ्गसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्बद्धत्वं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थासम्बद्धत्वादिति भावः । *जन्येति* । जन्यात्मविशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनवेदादावस्मदाद्यदृष्टोपाजितेश्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः । *असिद्धेरिति* । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंप्रदह इति भावः । वाच्यन्तरमतं पठयति *नापीति* । द्वितीयलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वादित्यर्थः । *क्षितिरेवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति* । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति भ्रमनत इदं मुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिज्ञाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनद्यनुक्रमस्मदादिनैव योगजज्ञानवत्ता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरांशङ्कया सर्गादीत्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

साध्यं दूषयितुं पृच्छति *किञ्चेति* । *व्यभिचारादिति* । क्षितिपूर्व

मस्मदादिघटोपादानज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । *घटेति* । कुलालकृते-
 श्रेष्ठाद्वारा तज्जनकत्वादित्यर्थः । *घटादाविति* । उक्तस्य तत्कर्तृकत्व-
 प्रयोजकस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । *चेष्टावस्येति* । न च कृतिध्वं-
 सादौ साध्याव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः ।
 किञ्चैवमिति । यदि शाब्देऽपि बोधे तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थिति-
 र्वाच्या तदेत्यर्थः । ननूपादानगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विव-
 क्षितं तेन च रूपेण तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं, तद्वा चान्यो-
 पादानप्रत्यक्षस्याजनकत्वादेव नार्थान्तरमित्यत आह *अपि चेति* ।
 इदं च नैयायिकमतेनैव दूषणं द्रष्टव्यम् । *तद्वन इति* । तदुपलक्षित-
 स्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षितमत आह *अदृष्टेति* ।
 यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासम्भवः, क्षीणदोषत्वेन योगिनोऽ-
 दृष्टासंभवात् । तथाप्येतदनुमानवलादेव 'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायाद्दोषं
 विनापि तस्य जनकत्वं भवत्वित्यर्थान्तरापादनमेवेदमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अथ योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसा-
 मान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्ष-
 ज्ञानचिकीर्षाकृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्य-
 सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादा-
 नगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्,
 यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यज-
 न्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्का-
 रजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकी-
 र्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमय-
 वर्त्तिच्छाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विव-
 क्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगप्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न
 साध्याप्रामिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति ।

— मैवम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनाग-
 तगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्र-
 सिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यप्रसिद्धत्वेन प-

क्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः सा-
ध्याप्रसिद्धेश्च । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षि-
तिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणं योगज-
र्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् ।
न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते
तदसम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्या-
नुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन सा-
ध्याप्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र
कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृजन्यत्वमिति रूपं न
तु यद्यत् कार्यं तत्तत्पक्षे किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति,
एवञ्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्व-
मिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादा-
नाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चे-
न्न । घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
पादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन,
उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा ? आद्ये घटोपादानाभिज्ञ-
जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्याभिचार एव । द्वितीये त्वननु-
गततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभा-
वात् कथं व्यापकताग्रहः ? तत्तच्छब्दस्य स्वभावान्
समभिव्याहतपरतया नायं दोष इति चेत् न । अनुमाने
शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं
देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्,
विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदति-
रिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्य-
त्र पक्षदृष्टान्तसाधारणयत्त्वतत्त्वयोरनुगतयोरभावान्ना-
न्वयि किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव ॥

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षा-
सिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टद्वारा योगजादि-
ज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाव्यवहितेति* ।
इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादि-
प्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्धादेरभावात् पक्षधर्मता-
बलेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति ।
न त्विति । विवक्षितमित्यनुपपद्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वे-
नेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, सा-
ध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति बोध्यम् । *सिद्धा वेति* ।
योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टद्वारा क्षि-
त्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसा-
धनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वादि-
शिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्य-
परोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्, तथाच
किं सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं
नास्ति मानाभावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्तव्यम् ।
एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिप्रहजन्यत्वेन चे-
त्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयाविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्य-
र्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(चि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्यणुकं ज्ञानेच्छाकृति-
समानकालीनसामग्रीजन्यं कार्यत्वात् घटवत्, अदृ-
ष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति स-
र्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्यणुकाजनकत्वात्
उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं
द्यणुकं द्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमि-
ति निरस्तम् । द्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृति-
त्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात् ।

किञ्च कार्यत्वं, ? न तावत् योगोपास्थितकृत्यर्ह-

त्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धित्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं, सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथाच तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावात्तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तमानादिकमादायार्थान्तरम्, तत्कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वेन युगपदेव तन्नाशसम्भवेन तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीनकालादियत्किञ्चित्कारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदम् । ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्न्या अर्थान्तरमस्त्वित्यत आह *अदृष्टेति* । न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थः । यत्त्वत्रादृष्टसामग्रीध्वंसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तन्न । सामग्न्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासम्भवात्, अदृष्टसामग्न्याः स्वर्गे प्रत्यजनकत्वाच्च । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बोधितत्वात् । यद्यप्यदृष्टसहकृतादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन ह्यणुकस्य नादृष्टत्वापत्तिरिति । तदपि न । लाघवाद्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु मास्तु ज्ञानादीनां ह्यणुकजनकत्वं तथापि तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभावादितर्काभावाच्चोदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धावपि न त्वभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहुः । *ह्यणुकासमवायीति* । तद्दृष्टाणुकासमवायीत्यर्थः । न च ह्यणुकान्तरे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वादिति भावः ।

असिद्धेरिति । परं प्रतीति शेषः । न चादृष्टद्वारा कृत्यहृत्त्वं तन्मतपीति वाच्यम् । तथापि ध्वंसे व्यभिचारादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु अयं घटः एतद्धटकजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि । तन्न । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अन्यथाऽयं घटः एतद्धटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तादृष्ट-

जन्यः कार्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसा-
क्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखातिरिक्तसुखदुःख-
साध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्मा-
धर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्व-
जनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अप-
रघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *यत्त्विति* । पक्षधर्मताबलाभित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये
एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अन्यथेति* ॥

(चि०) केचित्तु-दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहि-
णीन्द्रिये मनो निवेशयतः पुंसां मनःक्रियानुकूलो यत्नः,
तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारका-
लाधारज्ञानजनकतन्मनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्म-
नोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकल-
कारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनः-
क्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारका-
लानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः ।
तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मा-
नाभावः पूर्वक्रियैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां
तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्व-
स्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधार-
कालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्त-
रादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवक्ष्यमाणानुमाने साध्यप्र-
सिद्धिर्दिशितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं
ज्ञानं तदध्वंसानाधारो यः कालस्तदाधारं यज्ज्ञानं तज्जनको य आत्म-
मनःसंयोगः तज्जनिका, मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

योरनादित्वात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धिः
सगोपदस्यैतत्सर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्म-
मनःसंयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानीन्तनक्रियाणामस्मदादिप्रय-
त्नजन्यत्वान्नांशतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकाली-
नमनःक्रियेत्येवास्त्विति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यत्रापि विशे-
षणत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगो-
चरप्रयत्नद्व्याप्येतरसकलतन्मनःक्रियाकारणाधारो यः कालः तदन-
न्तरकालानाधारा आद्यसत्ता उत्पत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । अत्राकार-
णीभूततादृशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय त-
न्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च का-
रणीभूतस्यैव तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणस-
त्वेपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति ।
बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचर-
प्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्वाध इत्यत आह *आ-
द्येति । *अर्थादिति । प्रकारान्तरे बाधादित्यर्थः ।

दूषयति *तत्क्षेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* ।
प्रलयकालीनक्रिययैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तत्कालीनसंयोगेनापि
ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसहकारि शरीरविरेहणाजननात् । *क्रियात्वस्येति* ।
अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुपञ्जनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रिया-
मात्रे साध्यसत्त्वाद्यर्थविशेषणमित्यर्थः । *किञ्चैवमिति* । अनुमिते-
र्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमाना-
न्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयातूपम्यासेऽप्राप्तकालत्वमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अत्राच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृ-
त्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्या-
प्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरांपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकी-
र्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्राग-
भावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि
तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय
तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहलम्भनरूपैवानुमिति-

स्तुपद्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वे-
करूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यज-
न्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सा-
मान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशे-
षणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवदव्यावर्तकत्वे-
ऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उ-
क्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् । अतएव घटभोक्ता न घ-
टकर्ता इति व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षतै-
व । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता ।
उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्वत्त्वेन त-
त्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशे-
षणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये चोपादानपदं कारण-
मात्रपरमुपादेयमेव । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे वि-
वक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वा-
भावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्षेण घटादौ निश्चित-
व्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् ।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति* । अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच
स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति ज-
न्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽ-
दृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानमृदङ्गादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादी-
नां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।

नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टाद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषा-
संस्पर्शादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कांस्यादावौषधलेपादिजनिकया तद्गोचरास्मदा-
दिकृत्याऽदृष्टाद्वारा यच्चलनं जन्यते तस्य चेश्वरमात्रकर्तृकस्यासङ्गहादि-
ति तद्विशेषणमिति । तन्न । औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मा-
नाभावात् । औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलनजनकत्वसम्भवात् । न च
तत्संयोगध्वंसानन्तरमपि जलनोत्पत्तेस्तद्वारकत्वं नेति वाच्यम् । अ-

सिद्धेः । तथासति संयोगध्वंसस्यैव जनकत्वापत्तेश्च । न हि संयोगत-
द्ध्वंससमययोश्चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति । विषचलनादौ मन्त्रपाठादि-
साध्ये यद्यप्यदृष्टद्वारकत्वं सम्भवति कृतेस्तथापि न तदुपादानविषा-
दिगोचरत्वम्, किन्तु कण्ठतालवादिगोचरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेष-
णमिति ।

अन्ये तु विष्णुप्रतियोगिकस्वात्माभेदचिन्तनजनककृतिजन्यस्वर्ग-
स्य परमेष्ठवरकर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यादित्यदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं तस्य
स्वोपादानगोचरमन्यकृतिजन्यत्वात् । न चैवं तज्जनकादृष्टम्येष्टवर-
कर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यात्, न ह्यदृष्टजननेऽप्यदृष्टं व्यापारः कृतेरिति
वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकपदस्यादृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-
गित्वपरत्वादित्याहुः । तदपि न । अदृष्टजन्यकृतिजन्यगंगास्पर्शा-
देरस्मदादिकर्तृकस्य पश्चान्तभूतत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अंशतः सिद्ध-
साधनप्रसङ्गात् । न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेर्न तथा, पश्चान्तावच्छेदकनाना-
त्व एव तस्य दोषत्वादिति वाच्यम् । एवं सति समवेतजन्यमात्रस्यैव प-
क्षत्वापत्तौ घटादिवारकाविशेषणानुपपत्तेः । तथा च प्राचीनमतेनेदम् ।
न च गङ्गास्पर्शम्येवादृष्टजनकत्वं न तु जनककृतेरिति वाच्यम् । एवं
हि अभेदचिन्तनस्यैव स्वर्गादिजनकत्वं न तु तज्जनककृतेरिति
तुल्यत्वात् ।

अत्राहुः । कालीशरीरे यद्वैरं रूपमुत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतप-
श्चरणादिकृत्या जन्यते, सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तदुपादानकाली-
शरीरगोचरा चेति तदुपादानव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणमिति । न चैवमपि
निदिध्यासनादेरसद्ब्रह्म इति वाच्यम् । तत्र तदुपादानगोचराजन्यकृते-
रेवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽस्मदादिकर्तृकत्वेनासद्ब्रह्मत्वात् अदृ-
ष्टाद्वारकतदुपादानगोचरकृतेरेव तत्कर्तृतानिर्वाहकत्वात् । न चादृष्टा-
द्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वमिति वाच्यम् । कृतिद्वारीभूतात्मगुण एवा-
व्यप्तेरिति । एवञ्चैतन्मतेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गोऽप्यव्याप्तिवारणायैतद्विशे-
षणम् । तज्जनकादृष्टं तु अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः । ध्वंसे गोत्वा-
दां चातिव्याप्तिवारणाय जन्यसमवेतपदे । तत्पक्षतायामंशतो बाधापत्ते-
रिति भावः । अदृष्टजनकेत्युक्ते बाधः ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति
तद्वारणाय तमेवार्थं भगवन्तरेणाह *अदृष्टेति* । अत्र व्याप्तिश्च कालिक्रीः ।

ननूपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं प्रकृतोपादानपरं वा ? नाद्यः ।
शब्दादीनामंशतः सिद्धसाधनात् । न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न कारणत्वं
किन्तु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनक

त्वादिति वाच्यम् । तथापि ज्ञानादिघटितं प्रत्येकं साध्यत्रयं, तथैवाग्रे ग्रन्थकृता विभावनात् । तथाच कृतिमादायांशतःसिद्धसाधनतादृश-स्थ्यात् । नान्त्यः । अप्रसिद्धेरिति चेत् ।

मेवम् । उपादानगोचरत्वेन यस्य ज्ञानादेर्जनकत्वं तादृशतज्जन्यत्वं सा-ध्यम्, तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव तस्य जनकत्वमिति नांशतः सिद्धसाधनम् । नन्वेवमदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणं व्यर्थम् जन्मान्तरीयज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनानवकाशात् इति चेत् । न । कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गं चांशतः सिद्धसाधनवा-रकत्वादिति । अत्रादृष्टपदं स्वजनकादृष्टपरम् । नचैवं क्वचित्पक्षः क्वचि-दृष्टान्त इति पूर्वोक्ताऽननुगमस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । सामान्यव्याप्ते-ग्रेहे तस्यादोषत्वात् । तस्या एव प्रकृतानुमानाङ्गत्वेनाभिमतत्वात् । द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानेन तथैव ग्रन्थकृतात्पयोन्नयनात् । अन्यथा स्वपदानुपादानेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमेव स्यादिति । अत्र यद्यपि प्रत्यक्षेत्येवं वक्तुमुचितं घट इति वाच्येऽनघट इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वे बाधः, साक्षात्त्वजातिपरत्वे परं प्रत्य-सिद्धिरित्युभयप्रसिद्धये अपरोक्षेत्युक्तम् । तदर्थस्तु लिङ्गादिकरणक-ज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति ध्येयम् । *स्वजनकेति* । अत्र स्वज-नकेत्यादिविशेषणं पूर्वोक्तकालीरूपादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय, शब्दे च पूर्वोक्तरूपेणांशतःसिद्धसाधनवारणम् । *अपरोक्षेति* । तादृशज्ञान-विषयोपादानसमवेतानीत्यर्थात् । उच्यर्थलङ्घ्योराविवक्षितत्वमत्रेति ध्येयम् । ननु कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गं चांशतःसिद्धसाधन-मिति चेत् । स्वजनकादृष्टोत्तरापरोक्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चादृष्टाजनकोत्तरकालीनतादृशज्ञानादिविषयत्व-स्यापि सम्भवात् पुनः सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादेः स्वजनक-त्वेनापि विवक्षणीयत्वात् । उपाधिभेदाच्च न पूर्वसाध्यावैशिष्ट्यम् । समवे-तत्व इति । ध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गोत्वादौ व्यभिचारवा-रणाय प्रागभावेत्यादि । पूर्वं निदिध्यासनादेरभेदचिन्तनजन्यादृष्टस्य च स्वोपादानगोचरजन्यकृतजन्यत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमं वा अस्मदा-दिकर्तृकमेवेति न दोष इत्युक्तम् । स्वर्गजनकादृष्टस्य संप्रति तादृशजन्य-कृतजन्यत्वेनास्तु पक्षानन्तर्भूतत्वं माऽस्त्वस्मदादिकर्तृकत्वं तेषाम् । ज-न्यात्मविशेषगुणानामीश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुक्त्वात्तथापि तमादाय पक्षत्वनिर्द्देशात् न कोपि दोष इत्यभिप्रेत्याह *उक्तेति* । *न च जन्य-त्वेति* । दोषायेति शेषः । *तदुपरक्तेति* । उभयसिद्धप्रयोजनकत्वं तन्त्रं

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विवादात्साध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उक्तेति* । ननु कृतिजन्यत्वमेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह *अत एवेति* । एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।

ननु यद्युक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न ह्यात्, तथा चानुमानाज्जगन्निर्माणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत आह *यद्वेति* ।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा ? आद्ये शब्दादेरसङ्ग्रहापत्तिः, अन्त्ये कृतिध्वंससङ्ग्रहार्थं जन्यच्छाकृतिजन्यं विशेषणमनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्यत्वेनैव सङ्गृहीतत्वात् । न चोपादानमाधकरणं विवक्षितं, मृदङ्गादेश्च न शब्दाधिकरणत्वं किन्त्वधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । अधिकरणता समवायेन विवक्षिता सम्बन्धमात्रेण वा ? नाद्यः । उक्तदोषात् । नान्त्यः । अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन मृदङ्गादिरपि शब्दाधिकरणत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च मृदङ्गादौ शब्द इति प्रतीतिरिति चेत् ।

मैवम् । पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेयमेव वा, जन्यच्छेत्यत्र जन्यज्ञानेच्छेत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन च जन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्त्यापत्तेः । एवञ्च शब्दानां सङ्ग्रह एव । मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषयं समवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वात् । अतएव तत्राऽस्मदादिना नांशतःसिद्धसाधनम् । न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्, ज्ञानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम् । अनित्यानामेव तेषां तथात्वावधारणात् । ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां जन्यत्वस्य साध्यतात्पर्यावसानात् । न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते इष्टापत्तेः, अत एव ध्वंसमात्रस्यैवैश्वरकर्तृकत्वात् ध्वंसाऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं ननु ध्वंसावशेष इति दिक् ।

अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यमते । नांशतःसिद्धसाधनम् । तृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति । *पक्ष इति* । प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः । तयोरिति सप्तम्यन्तस्य पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः ।

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्वं, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षममव्यप्रदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पश्चादप्येनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयपदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? (२) ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशया-
ज्ज्ञेयौ व्यासिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत
इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्यासिग्रहो न स्यात्
भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवता-
मेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतु-
निश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमु-
च्छिद्येत् । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं
सिषाधयिषितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिनं
स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणा-
भावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं(३), तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति ।
अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नि-
यतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणान् सर्वविषयज्ञान-
सिद्धिः । साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशि-
ष्टस्य साधनत्वं विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञे-
नाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशो पक्षधर्मताया-

— (१) प्रमाणाभाववतीति पाठान्तरम् ।

(२) १ म पंक्तिमारभ्यैतदन्तश्चिन्तामणिः १९५३ पृष्ठेऽन्विनेः
प्रमादादत्र मुद्रित इत्यवधेयम् ।

(३) विवक्षितमिति नास्ति कलि० मु० पुस्तके ।

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१) ।

(प्रका०) तस्मादिति । तथाच व्याभिचारज्ञानस्य दूषकत्वम्, तथाकं साधारणानैकान्तिकलक्षणव्याख्यानावसरे । ननु सर्वत्र घटादेः पक्षानन्तर्भूतत्वात्तदुपादानगोचरत्वेन ईश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह *नियतेति* । उपादानगोचरेति विशेषणान्नाश्रया-
सिद्धिः । तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतद्योपनतिमानवादमिते ।

ननु साध्यगतेनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न विवक्षितं किन्तु घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितास्मदादेर्जनकत्वसम्भवादर्थान्तरम्, न च तेषां न सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादित्यत आह *साध्ये चेति* । साधनत्वं-जनकत्वम् ।

(चि०) नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमापात्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्याभिचारात् क्षित्यादायकारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात् ।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत्प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धिश्चेति पाठान्तरम् ।

प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणु-
द्रव्यसंयोगे च द्यणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्ध-
साधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां
कर्तृत्वं न खण्डिक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः
सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत
एव द्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः
सपक्षत्वमेव घटस्येव ।

(प्रका०) *नन्विति* । ननुपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं वि-
वक्षणात् घटापादानगोचरस्य तथात्वान्नेयं शङ्केति चेन्न । तेनैव
रूपेण जनकत्वमत्राप्यायातु इत्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषा-
मसर्वविषयत्वाच्च तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकार-
नैयत्यमनुमिता यन्मते तत्र सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमग्रे प्रकारान्तरमेव
भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादि-
ज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकारणमिति शेषः । *अतएवेति* । बाधेन तत्सि-
द्धिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासत्त्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच
सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तज्जन्यत्वेन
नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशनानायोगिकल्पने
गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्तृत्वमिति* । एतच्च न यन्मते
ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् ।
अत एवेति । द्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः ।
सपक्षत्वमेवेति । तत्र प्रक्षिप्तजलबिन्दुसमुद्रयोरेवावयवत्वेनोपादान-
गोचरज्ञानादिसम्भवादस्मदादिकर्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्या-
न्वयव्यतिरेकस्य वा, ग्राहकस्याभावात् । न च घट

आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्म-
समवेतत्वस्योपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिम-
त्त्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेत् ।

मैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रय-
त्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्पि प्रयत्नं वि-
ना न चैष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं
विना कार्यानुत्पत्तेः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वंऽपि
संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्या-
कारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोग-
व्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः का-
रणमिति चेन्न । या क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्या सा
तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयो-
गजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेता-
समवायिकारणत्वनियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभि-
प्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात्
असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्व-
नियमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः ।
आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति न ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वम् ।
हेतुत्वादिति । विशेषणत्वे बाधकं विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति
भावः । *आत्मेति* । तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्त-
द्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति* । कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाह
क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रि-
यायां च व्यभिचारादाह *व्यधिकरणेति* । नन्वाग्रादिपतने व्यभि-
चारः, स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयवीयाम्रादिजन्यत्वात् स्वाश्रयत्वात्
वसंयोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्वं गुणव्यतिरेक-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, तेनेश्वरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि क्रियायां नेश्व-
संयोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्तेस्तद्व्याप्त-

स्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः । एतेन मन्त्रपाठजन्यविषचलने व्यभिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः । अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्याशु-
विनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुजन्या-
परदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् । न, तत्राधिकगुरुत्वा-
श्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्धेतुत्वकल्पनात् ।
न चैवं व्यधिकरणपदं व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात् ।
न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम् । व्याप्य-
न्तरेणापि तत्सम्भवात् । तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः । नन्वेवमपि क्रिया-
यामात्मकारणत्वसिद्धावपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं
तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तियत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं
तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्या तत्सिद्धेः । यदि च
व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यम् । न चात्र विपक्षबा-
धकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पूर्वव्याप्तावपि तदेव
विपक्षबाधकमिति संक्षेपः ।

विशिष्येति । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इ-
त्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्येत्यत्र
तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं
न तु जनकत्वे सति, गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहार-
श्राभियुक्तानां “सविशेषण” इति न्यायेन कृतिपद्व्यव-
सन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्र-
यत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाधयेष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा
हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासा-
यर्थ्यात्, (१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो
दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न ।

सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति संभवति, न हि मृदवप्रवानां संस्थानविशेषे कृति-
साधयेष्टसाधनतानुमितावप्यवगवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्या कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् । अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वान्न शब्दकृतकारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकोन्द्रियसंयोगान्मनसिप्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नाग्राहीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदानान्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः ।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरपि सिद्ध्येत्, यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न । सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं, न च तावता शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्त्यतो न क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति । न च तादृशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवडेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः ।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तददृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापात्तिरिति चेन्न । न हि सर्पादिवेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति, प्रयोजनं विना, दुःखैकफले प्रेक्षावतां

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखमाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-
त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्ट-
साधनताज्ञानात्तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं कल्-
प्तत्वात्, द्वेषस्तु परस्परया तदुपक्षीणः । कुतस्तर्हि द्वेषसि-
द्धिः ? शत्रुं द्वेष्माति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तु-
रनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियो-
च्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनि-
यमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः,
परमाण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चे-
ष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्या-
योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः का-
र्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषण-
त्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गमिद्धिः कुतो नेति
चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावान्(?) व्याप्त्य-
सिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य
विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव
इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-
कार्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वग्मते व्या-
पककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेका-
निरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो बहिर्मात्र-
व्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्य-
सिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं स-
मवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । स-
मवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभाधोऽप्रयोजको नि-
मित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायितत्र कार्यं

यन्न समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभाषमादाय कार्यं सम-
वायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन त-
योरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च ।

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव “सविशेषणे ही” ति न्यायाव-
तार इत्यपरितोषं हृदि निधाय—*अन्ये त्विति* । कृतीत्युपलक्षणं
ज्ञानेच्छेत्यपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपदं तथैव विभावयिष्यति । *सा-
ध्याप्रसिद्धिर्वैति* । यद्युक्तदोषमिया दृष्टान्तस्त्याज्यस्तदा प्रकृतसा-
ध्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्यर्थः । ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि शब्दाद्यर्थि-
प्रवृत्तेर्व्याभिचार इत्यत आह—प्रवृत्तिविषयस्येति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन
कारणत्वं भ्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयश्च न ग-
गनादि किन्तु मृदङ्गादिकमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार
इत्यर्थः । अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावात्तत्र
कथं चेष्टेति चिन्त्यम् । *अदृष्टेति* । न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र
क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वादिति भावः । *न च भगवतीति*(१) । न चायथार्थैव साऽस्त्व-
ति वाच्यम् । विशेषदर्शनवत् ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः । ननु
स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वेष्टसाधनतानु-
मितित्वेन, तत्र बाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह—
नचेति । तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु तादृशज्ञा-
नत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षमधर्मनावलान्तदनुमिता-
वपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । रागवतः—इच्छावतः । *द्वे-
षस्त्विति* । दुःखे तत्साधने वा यतो द्वेष उत्पद्यते ततस्तदभाव
इच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा
च दुःखादिद्वेगे दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छाया-
मेव तदुपक्षय इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य—निवृत्तिप्रयत्ने
तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकी-
र्षाया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न भिन्नविषय-
चिकीर्षा । न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, नदुक्तं कु-
सुमाञ्जलौ—‘प्रवृत्तिप्रयत्नो रागाभिवृत्तिस्तु द्वेषादिति’ । न चैवं कथं व्य-
भिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्य-

(१) अत्र मूले तावतेति कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु
भगवतीत्येव टीकाकारसमतो बोध्यः ।

णां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात् । नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथं इत्थं कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे शत्रुं द्वेष्मीत्यनुव्यवसाय-साक्षिकं तत्र ततोऽन्यत्कारणं न कल्प्यमिति परिहार इत्येतदभिप्रायकत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः । न च वैपरीत्यं, सुषुप्तिद-शायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यचेष्टादिकार्यापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम् । तत्कारणद्वेषाभावे तद्वभावात् । द्वेषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात् । तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम् । एवञ्च यथाश्रुत एवा-ग्रिमग्रन्थः सुकर इति ।

यत्र तु धूमवन्द्वादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र साध्यसामान्यव्यति-रेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्यभिचारीति दर्शयति *वह्निमात्रेति* *समवायिमात्रस्येति* । आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्यु-पगमादिति भावः ।

(चि०) यद्वा भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यद्यद्वहेरन्वये धूमो गृहीतस्त-त्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्या-प्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीयवहेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्या-न्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं वि-ना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः स-कलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्य-तिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेक-ग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन—

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः
कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति ।
इहोऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते

तत्त्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यत्तत्रमपि सिध्यति, आर्थस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समवायिकारणत्वं विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणमेव तत्, तथा चोभयग्राहकसमाजादुभयग्रहे आर्थः समाज इत्यपरितोषादाह *यद्वेति* । *बाधकं विनोति* । सामान्येन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावे सात ततो व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, प्रसिद्धधूमगोचर इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वनिवृत्तये सर्वत्र तृणादौ कार्योऽतीन्द्रियः कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा कापि तद्व्यतिरेकनिश्चयो नेति तद्वैधुर्यात्कथं व्याप्तिर्ज्ञायते, अथ तद्व्यतिरेकसिद्ध्यर्थितया दृश्य एव कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा तद्विरहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैव विपक्षे तस्य व्यक्तमीक्षणामित्यर्थः । दृश्यस्य-योग्यस्य, तथा चाबिन्धनवह्नेर्दृश्यमानधूमात्पत्तिः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भावः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । अखण्डाभावानभ्युपगन्तुमतेनेष्टम् । *साध्याभावेति* । केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वयव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्तामात्रेणानुमित्यविरोधेन चान्वयव्याप्तावेव व्यर्थविशेषणत्वात्तत्र विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्टस्य कारणत्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्, अन्यथा दृश्यनविशिष्टवह्नावपि धूमव्यापकत्वं न गृह्येत । न च तत्र वह्निमात्राद्धूमानुत्पत्तेर्विशिष्टं

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम् । अन्या-
त्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य पटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गभयेन ज्ञा-
नादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात् । न च तेषामपि कारणत्वान्न का-
रणतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न करणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम् ।
उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनात्तेषा-
मपि कारणत्वात्, अत एवालौकरूपस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्व-
मिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह-***यत इति*** ।

अन्ये तु साध्ये व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुग्रहत्वात् । अ-
वच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दापो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ । सा-
ध्यनिष्ठधर्मे त्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव न, किन्तूक्तप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावः, स च गुरुण्यापि सुग्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्क्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छे-
देन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र
कल्पे व्यर्थं विशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककाटिप्रवेशादित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान्
कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृ-
सहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्वि-
वक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात्, अन्य-
थानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरी-
रिर्कर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसा-
धने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वयामया वा ना-
ङ्गीक्रियते अङ्कुषादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिर्कर्तृत्वाभा-
वात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तंव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादि-
मान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, त-
थाचोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरो-
धात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधा-
दिति चेन्न । अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

वात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः
विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृ-
थगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तथा च
निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम्
सापेक्षतादशायाश्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः
सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गवि-
शेषेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा
चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञान-
त्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन
एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति
चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात् । तथाहीश्वरे तद्वुद्धौ
च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंहियमाणे वि-
रुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्त-
द्वुद्धिर्बोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
र्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्व्यतिरेकविरोधज्ञानमकि-
ञ्चित्करमेव अस्मदादिवुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे मुक्तात्म-
नि च उपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः
कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनभिगमेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्व-
नित्यज्ञानादिसिद्धिप्रत्यूहैव । अत एव नित्यत्वावयव-
त्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ई-
श्वरतद्वुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न । तर्कस्य प्रसङ्गनस्य
संशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात् ।

(प्रका०) *योग्येति* । शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन ग्रेहे वि-
शिष्टाभावंस्यानुमानादित्यर्थः । क तर्हि विशेषविरोधो दूषणमित्युपे-
क्षायामाह *लिङ्गति* । *उपसंहारेति* । यद्यपि घटत्वपटत्वयोरपि
विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाश्रयैकसाध्यकमानाभावात्तद्वान्न सिद्ध्य-
ति प्रकृते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साध्यकमानं तत्र विरोधभा-

नमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षात्साधनत्वमिति । तथा-
च कृतेर्न हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्या-
पारादिद्वारैव न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसा-
धनत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात् साधकत्वं
वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्यापि-
माणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य त-
द्घटककर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य
सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीर-
तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाध एव, अन्य-
था तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ता अनुमीयेत बुद्ध्यादिम-
त्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापा-
रद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे
बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव
चेष्टेतरकार्यं कर्तृत्वदर्शनात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधो-
ऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयो-
जकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छा-
कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्द्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति
शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तद्वनङ्गीकारादिति भा-
वः । *चेष्टेतरेति* । यदि चाभेदचिन्तनादावप्यस्मदादिकर्तृत्वं तदा
तदितरेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टे-
तरकार्यं इदं बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वा-
दिति भावः ।

(चि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृ-
तित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्,
किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

अस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः । चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् । न, चेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात् । न चैवमामवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम् । घटं कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं—‘क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत’ इति । तन्न हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिवाधात् । अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव भगवानीश्वरः । अत एव ‘सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात् । अन्यथा प्रतिबन्धकाभावनन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः, कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया’ इत्यपास्तम् । समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् । तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यसहभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूप-

यितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तज्जातीयत्वस्यावश्यमवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभावस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावानिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्पन्नोपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् । सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात् ।

(प्रका०) प्रत्युतानुकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति । अन्यथेति* । प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य प्रतिबन्धकप्रागभावस्य । *अन्वयव्यतिरेकादिति* । अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः । तत्रापि-विनश्यदवस्थेऽपि । *गौरवमिति* । एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नित्यकृतेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बाध्यम् । इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति । विश्रामादिति* । एतेन-प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेऽपि न कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति विभावितम् । अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वमिति । *एकदेति* । एकमिति सत्त्वात्पातं एकदैव जनयतीत्येव प्रकृतसङ्गतैरिति ।

(चि०) स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः ।

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्या-
तीन्द्रियशरीरसिद्धिरीद्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरु-
पाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् । कार्यत्वसकर्तृकत्वयो-
र्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षात् तत्प्रतिघन्यो(१)ऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्षधर्मता-
सत्त्वाङ्गलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यम् ।
ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् । एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यन-
योर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च
क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव
स्यात्(२) । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्र-
सिद्धेः तदव्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो
वा, कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापारा-
व्याभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।

तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाध-
काभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिमहचारदर्शनव्याभि-
चारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षे
बाधकमिति चेन्न । अवयवो महानेव तेज उद्भूतरूप-
मेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे वि-
षयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन
परमाणवादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाणवादिसिद्धौ
विरोधिव्याप्तेर्बाधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकभावेन
तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्यकारण-
भावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्या-

(१) पक्षधर्मविरोध इति पाठान्तरम् ।

(२) बाध एवेति पाठान्तरम् ।

प्रिग्रहात् पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्य-
भिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवे-
त्यादिनिरुपाधिसंहाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।

(प्रका०) *बुद्धिरिति । कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति
भावः । *सत्प्रतिपक्षवदिति* । एतेन सत्प्रतिपक्षछायायैवास्या व्याप्तेः
प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का नैति दर्शितम् । *बलीय इति* ।
तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः । *विरोधित्वा-
दिति* । तथाच पक्षधर्मताविनाकृताया अपि तस्या विरोधित्वान्तु-
ल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः । *किञ्चेति* । ज्ञानमनित्यमेवेति ध्याप्तौ
संसारिज्ञानत्वमित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेश्वरनि-
त्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोर्भावाच्च सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । वयं तु ज्ञानम-
नित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाध-
नाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने ग्राह्यं तत्रोपाधिसद्भावादेव अनित्यत्वस्य
तद्व्याप्यस्यास्मदादिज्ञानेऽपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्याव्यापकतयैवानु-
पाधितापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम् । तच्च न
सम्भवति तदसिद्धेः, अत एवाह तदव्यावर्त्तकतयेति । तत्र ज्ञानत्व-
रूपसाधनाव्यापकतया य उपाधिस्तन्निश्चयस्तत्संशयो वा नास्तीत्यर्थ
इति विभावयामः । उपाधेरिति । शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मताबलान्नित्यं ज्ञानं
सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्ध-
तेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकवि-
षयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्य-
त्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्य-
त्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न ।
बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभि-
चारः । अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं
नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न । उभयसिद्धनित्या-
वृत्तित्वावगमेऽप्यातिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधा-

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्य-
त्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्या-
प्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता
शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घट-
त्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यक-
त्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां
धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न
हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निज-
न्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं
गमयेत्, तस्माद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सा-
मान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न, तत्र
बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकब-
हुव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिर्बली-
यसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवा-
सिद्धेः । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं
न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं
विना न मुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्या-
दिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिप-
र्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं
बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिसमे-
त्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्यकारणभावग्रहकबाधकत्वे तत्-
संशयाधायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जा-

येन । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्य-
योः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते,
न चात्र तदस्ति, विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाध-
कस्याभावात् ।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानीदर्काययोः कार्यकारणभावस्तत्र वि-
पक्षबाधकस्तथाऽत्रापि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्तत्रैव विपक्षे
बाधकमस्त्वित्यपरितोषं हृदि निधायाह *वयंविति* । यद्यपि ज्ञान-
त्वावच्छिन्ने सर्वत्रैवानित्यत्वावगमात्तदवच्छिन्ने न नित्यत्वावगमः अन्य-
था बाधोपि प्रतिबन्धको न स्यात् । तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तुं-
स्तादृशं ज्ञानमेव न भवति, भिन्नावपयकं च ज्ञानं न प्रतिबन्धकं, कचि-
न्नास्तीति ज्ञानानन्तरं कचिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवासिद्धत्वात् अस्मन्मते
तु विपक्षबाधकाभावेन तादृशव्याप्तेरेवासिद्धिः । न चैवं बाधोऽपि प्रति-
बन्धको न स्याद्भिन्नावपयत्वादिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गी-
कर्तुरेदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात् । सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे
सत्युक्तरूपं ज्ञानमप्रामाण्यशंकास्कन्दितामिति न प्रतिबन्धकमित्यपि
वदन्ति । *व्याप्तीति* । व्याप्तौ पर्यवसायितयेत्यर्थः ।

(चि०) नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितो-
ऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन वि-
रोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थि-
तौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यवाधात् ज्ञान-
मनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभास-
तयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यासिद्धिपराहृतत्वादिति ।

(प्रका०) *नव्यास्तिवति* । ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवे-
त्यनयोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्या पक्षधर्मतासहितया
नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उ-
पजीव्यविरोधादित्यर्थः । अत्रेदमनभिमतविषयम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन
ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मताबलादपि न ज्ञाने नित्यत्व-
ग्रहः नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्वावधारितत्वादिति परस्परामिमतं न

तु नित्यानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसन्धानं प्रतिबन्धकावेनाभिमतं येनोपजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेवात्र द्रष्टव्यम् ।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावात् साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधोन्नीतं बह्नीतरत्वं बहिमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवबहिमत्त्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वम्, अन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतिस्तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अत एव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् । शरीरिकर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभाषाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमीयत इति ।

(प्रका०) *साधनेति* । यद्यपि समवेतत्वघटितं साधनं, तच्च

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारणपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणैदम् साधनविशेषितवत्साधनैकदेशविशेषितोपि नोपाधिरित्यभिप्रायेण वेदं बोध्यम् । आर्त्तन्धनेति । इदं च पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यम् । *व्याप्यमिति* । अभेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाग्रहादिति भावः । *विशिष्टेति* । तथाच सम्बधितावच्छेदकभेदग्रहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नालघटयोरभेदसंबन्धग्रहवदिति भावः । *कारणजन्यत्वमिति* । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम् । शरीरजन्यत्वापाधौ तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनविशेषितत्वोद्धारो नासङ्गत इति भावः ।

(चि०) मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्यमात्रं वा स्वकार्यं वा ? आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे ? द्वितीये च कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्रमाश्रयात् । तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वाप्रयुक्तः मानाभावात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिनापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च । शरीर-
कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहात् ।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्तं किन्तु श-
रीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्,
एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तद्व्याप्यत्वेन जन्यत्व-
स्यैव सकर्तृकत्वाव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोपादाह *हस्तादिना-
पीति । साधनेति* । परमाण्वादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्ज-
न्यत्वस्य पक्षे सम्भवादिति भावः । न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टा-
यामेव साध्याव्यापकत्वात् । न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा, अदृष्टद्वाराक्षि-
त्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदो-
षस्तथापि विपक्षबाधकतर्काभावाज्ज्ञास्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्-
सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया
निरटङ्गि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः का-
र्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि
तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति
भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-
व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकलस-
कर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् । जन्यत्वंऽपि
सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र ग्रा-
हकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाभापकत्वेन
सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंश-
याभापक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे
साधनाव्यापकत्वे न्ना, उभयत्र वा सन्देहात् । न च दोष्यं
शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-
सकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रह आवश्यक इति लाघवात् तयोरेव
व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्ययोरन्वयव्यति-

रेकज्ञानश्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगम-
कमिति।यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात् । किन्तु वि-
शेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामा-
न्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरज-
न्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्या-
प्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभा-
वाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः ?
घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभय-
सिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्या-
पत्वग्रह इति चेन्न । शरीरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्य-
न्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति
तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानव-
गमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम् ।

(प्रका०) उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शङ्कते *अ-
प्येति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः । *शरीरजन्यत्वेति* ।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविशे-
षितापत्तेः, तथा च कथं तद्गृहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ।

अत्र केचित् । शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्याघन तस्य व्यापकत्व-
ग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वं जन्यत्वमवच्छेदकीकृत्य गृहीतमुपस्थितिता-
घवादित्याहुः ।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं वाच्यः, अन्यथा शरीरजन्य-
त्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेस्तत्र चावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छे-
दकं लुघवाज्जन्यत्वमेव न त्वन्यदित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति । *तद्विरोधेनेति* नहि सम्भ-
वति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्या-
पकं चेति भावः । *अत एवेति* । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वे-
न शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वान्यापकतयाऽनुपाधित्वनिर्णयादित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् । न च लाघवाद्धटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं बह्वेधूम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे ह्यसकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्, तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटश्च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिः संशयाधायकत्वमपि । एतेनानणुत्वक्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षाऽस्तिवति चेत् । न ।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रती-
तप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्था-
पनानुमानश्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृक-
त्वसाधकमतो भिन्नाविषयकत्वान्न प्रतिषध्यप्रतिबन्धक-
भावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं
बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसि-
द्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य च विशेषताऽप्र-
सिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् ।
कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावा-
मवा साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-

र्मतावलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पठ्यवस्यति, तदभा-
वस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य,
अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्ति-
घटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् ।
नचैवं मत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभाव-
साधकविषयत्वात् ।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेपीति* । यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिग्राहक-
स्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । *एवं शरीरेति* । जन्यतावच्छेदक-
त्वाद्वदत्ताद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन
गृह्यताम् । अत एव नोपजीव्यविरोधः । न च हस्तादिजन्ये व्यभिचा-
रात् शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम् । शरीरपदस्य
पूर्वोक्तचेष्टाश्रयपरत्वात् । न च शरीरजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वा-
दिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्त्विति विनिगमकाभावा-
दिति वाच्यम् । तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत् ।
अत्राहुः । कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा ?
यद्विशेषयोरित्यादिग्राहकस्य समानत्वादिति संशये लाघवाज्जन्यत्व-
मेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्तृजन्यत्वस्य शरीरज-
न्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयो-
पस्थितौ लाघवावतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेद-
कत्वसम्भवादिति चेत् । न उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकस्य प्रकृते
विरुद्धत्वेन एकत्रैवावच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्कल्प्यतामिति
लाघवावतारसम्भवादिति । शरीरजन्यत्वस्य रूपादावपि सत्त्वेन तन्म-
ते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः ।

अस्य प्रसिद्धति । इदं च सर्वं सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन परं
प्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वयाऽवश्यं वाच्यत्वा-
दित्येवमर्थकतया तस्येत्यादिफक्किंकापि योज्येति न स्वसिद्धान्त-
विरोध इत्याहुः । *अप्रतीतेति* । यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकज्ञानस्यैवाभावधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य आवश्य-
कत्वात्, अन्यथा बाधापि तन्मते प्रतिबन्धको न स्यात्, न स्याद्य घ-
टादिसामान्याभावज्ञानं सामान्यलक्षणासम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञा-
नाभावात् । तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वात्स्य च तदभावान्पू-
नबलवत्त्वाच्च सत्प्रातिपक्षत्वमिति भावः ।

(चि०) एतेन “ज्ञानत्वं न नित्यवृत्तिः ज्ञानमात्र-
वृत्तिर्धर्मत्वात् स्मृतिस्त्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत्,
आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजा-
तिमान् विभुत्वात् गगनवदि”त्याद्यपास्तम्, प्रसिद्ध-
नित्ये व्यामादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादि-
जातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्ज-
न्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् ।
न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः, प्रमेयो घट
इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् ।
न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तवि-
शेषणवत् पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजन-
त्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोज-
कत्वस्यैव योजितत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव
व्याप्तिग्रह इति चेत्, न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ
व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति
चेन्न । स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारात्, अन्यथा-
ऽन्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणव-
त्येव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशे-
षणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न । प्रमेयत्वेन ज्ञाय-
माने धूमे व्याप्तिग्रहात् ।

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेति* । यद्यत्र जातिपदमपि तदाऽनित्यमात्रवृत्तीति साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेत्वर्थो विवक्षणीयस्तथा चावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तद्वृष्ट्यम् । केचित्तु कालादिवर्त्तमानत्वेनाप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याहुः ।

चेतनेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुतं भावनायां व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनिष्ठस्थितस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिसत्त्वास्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विशेष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *आत्मेति* । यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मन्मते चेद्वरात्मनः सिद्धासिद्धाव्याघातेनापक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं माभूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वेष्टाजनकशरीराजन्त्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोषादाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्वतो व्यावर्त्तिका किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्तनीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचारावारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोत्तरे प्रमेयत्वेन ज्ञायमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधान्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेन न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न । धूमस्पाप्यतस्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः । यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः, तत्र विशेष-

व्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्याप्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपामिद्धिः तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽयमाद्रैन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वव्याप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता, धूमेनाद्रैन्धनप्रभववह्निर्यद्वत्त्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत ।

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

(दी०) ईश्वरवादे, - न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । साध्यस्येति शेषः । शरीरसहकारेणैव कर्तुः कार्यजनकत्वात् शरीरजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीरजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतु

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपश्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदाऽऽर्द्धेन्धन-
प्रभववन्हिरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उ-
पाधिश्च वन्हिरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चित् । ननु स्वरूपा-
सिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः, अपि तु व्य-
भिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हे-
तोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिध्वाहारव-
शाच्छुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषण-
त्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचार-
वारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

(प्रका०) *व्यभिचारादिति* । आकाशादिपक्षकेऽजन्यत्वविषयत-
पैषानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः । *धू-
मस्यापीति* । आलोकविषयतयापि तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अत्र यथाप-
व्यासज्यवृत्तिव्याप्तिर्यत्र विशेष्यवाधस्तत्र वाच्या यथाऽर्द्धेन्धनप्रभवव-
ह्निमत्त्वादौ, तच्च न सम्भवात्, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयोगवि-
शेषस्य बहिर्धूममात्रनिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्धेन्धनादौ विशेषणं व्या-
प्त्यभावेति तदवच्छिन्नबह्विशेषे व्याप्तिग्रहादनुमतिः, तथापि प्र-
थमाक्तविशिष्टव्याप्यमिप्रायेण दूषयति *नति* । नीलधूमहेतौ साधना-
नार्वाच्छिन्नसाध्यव्यापकधूमवत्त्वमुपाधिः । तथा चानौपाधिकत्वाभावसा-
धनेन वाध इति शङ्कते न *चेति* । *साधनेति* नीलधूमवति सर्वत्र धू-
मवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

केचित्तु उभयत्रोपाधि शङ्कते *न चेति* । अहण्ड्वारा शरीरस्य क्षि-
त्यादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्तीति अजन्यत्वो-
पाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । एवं हि व्याप्यत्वासि-
द्धिमुखरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्यत्वे पूर्वाक्ते तात्प-
र्यम् । तच्च क्षित्यादिवृत्तीति साधनाव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया तदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह-
किञ्चित् । उभयत्र बहिरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसम्भवादिति भा-
वः । *वाह्यरहितेति* । याद चास्यायोगालोकं साध्याव्यापकत्वान्नापा-
धित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः ।
ननु गन्धादिषु मध्ये इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव गन्धमात्र-

व्यञ्जकत्वं हि द्रव्यविशेषितं हेतुकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स च तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथाच गन्धादिषु मध्ये इति प्रसिद्धिं सस्याद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्यद-
वेष्टाह *अपि चेति* ।

(चि०) यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्या-
न्योन्याभावस्याल्पत्वात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विप-
रीतमेव लाघवमिति । तन्न । विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य
च व्याप्यत्वात्स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयुगोर्गन्धाभावोऽपृ-
थिवीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव
व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः । किञ्च त्वन्नये बहू-
न्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता
स्यात् एकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्ताव-
पि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन
जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन
शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विल-
म्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभा-
ववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति
चेन्न । एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमानित्यत्व-
सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया
घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावा-
द्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराज-
न्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्य-
त्वं विशिष्टं तदभावमपि विशिष्टा न तु साक्षात्, तथा
च शरीरजन्यत्वाभावोऽस्वण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थ-
विशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव,
चित्पादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनार्यां शरीरज-

न्यत्वमुपाधिः* साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रह-स्थानमिति चेन्न । हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम् । अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति ।

(दी०) यच्चित्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्व-मते । बह्वलेपेति । बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्यान्योन्या-भावाः । अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषा-भावसमुदायः । जन्यत्वात्पन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं, जन्यत्वस्या-खण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्त-ज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूना-मल्पानाञ्च तथात्वम्, न चेह, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचा-रित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्व-शरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बह्वल्पभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम् ॥
मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुनां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि-

विरचिता ईश्वरभुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः

समाप्ता ।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा ।

(प्रका०) यत्त्विति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्याः क्षित्यादयो ऽपीति ते बहवः । प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः । *अन्यथेति* । तथा चावच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः । *प्रयोजनेति* । प्रकृते पक्षधर्मतायामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः । *अथेति* । न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिप्रहो जातस्ततः किं ? पश्चादपि तद्गृहेणानुमितिसम्भवादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमं व्याप्तिप्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति । *यत्रेति* । निर्धूमाऽयमाद्र्धेन्धनप्रभववहिरहितत्वादित्यत्रार्धेन्धनरूपविशेषणाभाववति विशेष्यवति तप्तायःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा बहिरूपविशेष्याभाववति केवलार्धेन्धनवति वनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः । न चैवं प्रकृते सिद्धं, जन्यत्वविशेष्यवति शरीररूपविशेषणविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धानिश्चयात् क्षित्यादौ पक्षे तस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाचात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः । यत्तु साध्यं नेति पाठस्तथाच यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारीति यावत् तत्र विशिष्टाभावो हेतुः । अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति । तन्न । विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वे विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यापि वज्रलेपत्वात् । *अखण्ड एवेति* । तथाच शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तद्गृह इति न वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकमिति । अनुपयुक्तीलाद्यशोपादानादिति भावः । *हेत्विति* । हेतूदाहरणादिकमधिकं तदलक्षणादिति भावः ।

(चि०) उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिमिनि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । नचैवं धूम-

त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीमत्त्वात् नीलधूमादनु-
मित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्ध-
कस्य तत्त्वादिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयु-
क्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्व-
सम्भवादिति दिक् ॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौर-
वात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्या-
प्यतावच्छेदकत्वनिर्णयमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना
व्याप्तिर्गृहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं
सार्थकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रमवागन्या-
देः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया
व्याप्यत्वनिश्चयः । व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशि-
ष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१)
विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापक-
त्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम् । यत्र च वि-
पक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, य-
था कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽन्वण्डो
हेतुः । यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्
तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं लाघवात्तथा
तथा चाजन्यत्वमेषोपाधिः । साध्यव्याप्यभावः सा-
ध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तद-
भावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च ।

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तद-
भावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति तिरस्तम् । शरीर-
जन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं
पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छे-
दकप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्थापनायां यत्राभासत्वं
तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्य-
तिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा श-
ब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुण-
त्वादित्यादेना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः
जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैका-
न्तिकत्वमेव तत्रोद्भाष्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भा-
वनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवे-
तत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति
उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषामन्यतमव्यतिरेक
उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाजन्य-
त्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह *नीलत्वम-
पीति* । विशेष्यतावच्छेदस्य सम्बन्धिताद्यवच्छेदकत्व एव विशेषण-
स्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह *दण्डत्वेने-
ति* । ननु नैल्यं व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु व्याप्य-
त्वेनैव प्रविशदित्यत आह धूमत्वं चेति । व्याप्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वं
च न नैल्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः । इदं च वस्तुगति-
मनुरूपोक्तम् । वस्तुतो धूमत्वस्य नैल्यवृत्तिर्वेपि धूमवद्व्यक्तिस्थलीयं
तदिति धूममात्रमेव हेतुरिति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्याव-
च्छेदकत्वात्, नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनैव हेतुत्वादिति नैल्ये धूम-
त्वासत्त्वोपवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति ध्येयम् । ननु नीलिस्त्रि
धूमत्वासत्त्वेपि नीलधूमे धूमत्वमस्येव अतस्तदवच्छिन्नत्वेन हेतुप्रवेश-
स्तस्य स्यादित्यत आह-#नीलधूम इति* । तथाच नीलोपलक्षितधूम-

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात् केनापि प्रकारेण हेतौ नैत्यप्रवेश इति भावः । ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति* । व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु धूममात्रनिष्ठ-व्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात्, नील-धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गा-दिति चेन्न । न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकाद्य-वृत्तिव्येन धूमत्वस्याप्यतत्त्वापत्तेः ।

ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु न तु हेत्वाभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च यतो गौर-वाग्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेव व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितम्, तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । परामर्शविषया-भावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकृदभिमतत्वात् गौरवस्यातथात्वात् । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादावित्यप्यसंवातमिति चेत् ।

अत्र केचित् । यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिलाघवा-दनुमितिहेतुः, सकलसाधनाधिकरणे साध्यसर्वं दर्शयतोदाहरणेन सैव प्रदर्श्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभाव एव पर्यवसन्नो नीलधूमादौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसर्वे नीलधूम-त्वस्य तद्धटितशरीरस्यानवच्छेदकत्वात् । एवञ्च परामर्शविषयाभाव-त्वमपि समर्थितमित्याहुः ।

अत्र वदन्ति । सम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वलक्षणायां व्याप्यतावच्छेद-कत्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तन्नीलधूमेऽप्यास्ति, अथ तत्र तादृश-धर्मान्तराघटितत्वमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवादानु-मित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता तादृशधर्माघटित-त्वादेरुदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत् । तस्मादिदम्-त्र तत्त्वम् । नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसर्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छि-न्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः । स च विशेषणावच्छिन्नविरहो वा सम्बन्धविरहो वेत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञानगर्भहेत्वाभासलक्षणं परा-मर्शविषयाभावत्वं च सङ्गच्छते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्र-सिद्धेः कथमेवमिति वाच्यम् । कस्त्वरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेष-व्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्येवेति नीलधूमत्वावच्छिन्ने वृत्तिवावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य वा-

उच्यते पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रति-
योगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धि-
पदार्थत्वात् । समानविसिद्ध्यतया व्याप्यत्ववद्व्यापकत्वस्यापि परामर्श-
विषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च ।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यभाव एव व्याप्य-
त्वासिद्धिः । तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनाप्यधर्मावच्छिन्ने विर-
हादिति ।

वस्तुतो वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्य-
ग्रहे ज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव
प्रतिबन्धकत्वात् । एवञ्च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा-
च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावतया भव-
त्वसिद्धिः । न च व्यतिरेकतादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्य-
म् । व्यर्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्य
अवच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । यथा व्य-
भिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारित्वगर्भत्वे तस्या मानम् ।
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम् । एवं हि अज्ञान-
रूपासिद्धिरपि न स्यात् । तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति
सिद्धान्तोपि भज्येत । तस्मात्परिहर वा तत्राज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकुरु
वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति दिक् ।

भ्रमत्वेनेति-अनु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाप्यस्य
कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तद्धेतुकत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वा । न च लिङ्गो-
पहितभानपक्षेपि तज्ज्ञासते उपस्थापकाभावात् । तत्कथं तद्विषयत्वेना-
नुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदा-
यमतेनास्याऽभिधानम् । तत्प्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम् । तथा च लिङ्गोप-
हितभानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति
तस्या भ्रमत्वम् ।

केचित्सु- वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निमानित्यनुमितौ ज्ञाप्यज्ञापक-
भावस्य संसर्गविधया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावात्
विषयत्वेन तस्याभ्रमत्वमित्याहुः ।

वस्तुतो अनन्यथासिद्धधूमज्ञानादनुमितिसत्त्वेन नीलधूमस्योद्देशवानु-

मितिप्रतिबन्धकत्वेनैव हेत्वाभासत्वं-शरीराजन्यत्वादौ च विशेष्यस्या-
सिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
त्वमेव तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह- *दिगिति* । प्रकृते योजयति *एव-
मिति । *शरीराजन्यत्वेपीति* । शरीराजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकया-
वह्न्योन्याभावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति- *सुरभीति* । ननु
सुरमिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामप्रोक्ष्यसमाजादार्थसमाज-
महिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलघटत्ववदिति चेत् । न । विशिष्टस्य
कार्यतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येककारणताया एव तद्व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्व-
सम्भवात् । स्थापनानुमाने पूर्वोक्तव्यापके ध्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति *व्याप-
कं चेति* । *विशिष्टस्येति* । यद्यप्यदृष्टप्रागभावेत्यादिना कृतित्वादि-
ना प्रत्येकमेव कारणत्वं न तु तादृशकृत्यादिविशिष्टात्मकत्वेन कारणत्वं
कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडचक्रादिवद्वच्छेदकत्वाभावात् ।
तथापि वस्तुगतिमनुसन्ध्यैतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विवाक्षितम् । नच-
वं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येककारणताया एव
तन्मूलत्वसम्भवात् । वस्तुतः प्रत्येकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजम-
हिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव ग्रन्थकृतापि तथैव विभावितं धूमं प्रति
तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्निर्वैव कारणत्वाद्विशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च
वह्निसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रभव-
वह्न्युत्पादं विना ततो धूमानुत्पत्तेरिति वदन्ति ।

अखण्ड इति । तथा च प्रतियोगिविशेषणत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
भावः । *अजन्यत्वमिति* । एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयम् । सत्प्रति-
पक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याख्यातं तथोक्तं प्राक् ।
किञ्चेति । एवामन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरहः प्रत्यनुमानोपा-
धिरित्यर्थः । *अत एवेति* । यतः समवेतत्वादिघटितस्य जन्यत्वस्या-
भाव उपाधिरतस्तस्य ध्वंसवृत्तित्वाच्च साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्गैरन्ये-
षणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् ।
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रति-
योगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीराजन्यत्व-
मवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिव, अतिगौरवेण शरीराजन्य-
त्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

वच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः ।
 व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न । क्षित्यादावेव व्यभिचारात्,
 अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादि-
 त्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृनु-
 मितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थेवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञान-
 त्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सक-
 र्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम-
 सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः,
 अनुमितिर्ह्यपजीव्या, नन्वस्तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न ।
 कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणाभावेन एतस्याप्रयोज-
 कत्वात्, अन्यथा पर्वते बन्धनानुमितिरयथार्था उभयासि-
 द्धबहिमद्भिन्ने बहिज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्य-
 तिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न
 तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्थानेन ज्ञापने तत्रायमेव
 दोषो दोषान्तरं वा ? नाथः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने
 तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति ।
 नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम् । यदीश्वरः
 कर्त्ता स्यात्, शरीरी स्यात्, इष्टमाधनताज्ञानवान् स्यात्
 प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि
 यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरकर्तृकं स्यादिति तर्काणां वि-
 पर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययाप-
 र्यवसानेनाभासत्वात् ।

(प्रका०) प्राचां मतमाह । *अन्ये त्विति* । यन्निष्ठेति* । यद्विशेष्यता-
 वच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः । अभावानिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यता-
 वच्छेदकविशिष्टव्याप्तावित्यर्थः । अत्रेदमनभिमतविजम् । लाघवेन
 यन्निष्ठेत्यत्र व्यक्तिपरत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौर-
 वात् । एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठव्याप्तिः शरीरपदं विना न गृह्यते

प्रतियोगितावच्छेदकग्रहं विनाऽभावग्रहस्यैवाभावात् । तथा च कथं न विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा जन्यत्वाभावोऽपि व्याप्यो न स्यात् । सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहादिति केवलव्यतिरेकिण्युभयसिद्धसाध्यवत्त्वं केवलान्वयिन्युभयसिद्धसाध्यवद्विन्नत्वं चाप्रसिद्धमिति अन्वयव्यतिरेकीत्युक्तम् ।

(चि०) ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् । न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शं सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्वोन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन बह्वनुमितावेकद्विहस्तादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वामिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानामिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मतायलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तद्विषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तदूघटितत्वात्तस्येति चेत् । एवं नहि कर्त्तृकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न, एकत्वामिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोनित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविप्रयता सम्भवति

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यताव्याप्यतादि-
ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने श-
ब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे च स-
कलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमेव
गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघ्वनामेव कार-
णत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां
ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादि-
संशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सो-
ऽयं विचारमारभते लाघवश्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति म-
हासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन
कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां ला-
घवादेककर्तृमिद्धिः स्यात्, न चेष्टापात्तिः, अनुमित्यनन्तरं
(१) नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न । तत्रापि लाघवेन कर्त्र-
व्यमेव मिथ्याति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादि-
ति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमानं
तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्यपि प्रामाण्यसंशया-
देकत्वानेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन
प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः,
अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्रका०) *अन्योन्याश्रयादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यैव
लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रमाण इति । नन्वेवं संभवलघुविषयताकानुमितित्वं लाघव
ज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नम्, तथा च यत्र तज्ज्ञानं न जातं
वस्तुतो लघोरेवानुमितस्तत्र व्यभिचारः । न च लाघवज्ञानजन्या-
नुमितित्वमेव तथा, अन्योन्याश्रयादिति चेत् । न । लाघवगौरवोप-
स्थितिकालीनलघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । ननु
तथापि लाघवज्ञानापनीतमेकत्वं प्रकारीभूयानुमितौ कथं भासतां, व्या-

(१) नानैककर्तृकत्वे इति पाठान्तरम् ।

व्याप्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भानं मानाभावादिति पूर्वोक्तविरोधात् ।
न च वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वमपीति वाच्यम् । एकत्वानेकत्व-
संशयतादवस्थ्यात् ।

अत्राहुः । व्याप्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमितौ भा-
सते नान्यत् अतिप्रसङ्गात्, लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसहका-
रित्वकल्पनात्, तदिदमुक्तं *तथाविधप्रमाणमात्र इति* । अत्र ला-
घवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः । व्याप्यादित्यादि-
ग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः । नन्वेकाग्रपश्यत्वेप्यनेकविषयत्वसं-
भवात्संशयतादवस्थ्यमिति चेन्न । एकमात्रकर्तृत्व एव लाघवावतारा-
त्तस्यैवानुमिति विषयत्वात् । अत एव नानाकर्तृके घटे पश्चादेककर्तृ-
कताज्ञानं बाध्यत इत्यग्रे वक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृक-
ताज्ञानस्य प्रमात्ये बाधासम्भवादिति ।

(चि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अश-
रीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसि-
द्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरकर्तृत्वात्
कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्व-
स्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वं भेदाभेदयो-
गैरेवलाघवे एव शरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्ष-
धर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्ब-
न्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सिध्यति, तथाच पक्षे तदुपादान-
गोचरज्ञानमात्रं सिद्ध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन
रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् । न च येन विनानुपपत्तिः
सोऽपि विषयः, व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

अत्र प्राञ्चः । यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे
साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताब-
लात् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या
च व्यतिरेकी । तदिहाऽनादिग्रन्थादिकार्यप्रवाहस्य प-

क्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नो-
पादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमिति-
रालम्ब्यते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्स-
त्त्वमनादिभावत्वात्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्ववि-
षयता, लाघवात् तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्य-
ति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्रास्वरसर्वाजमुद्धाटयति *अत्रापीति* कि-
ञ्चोक्तानुमानेन क्षितिकर्तुरङ्कुरकर्त्रभेदानुमितावपि सागरादिकर्तु-
रेतद्विश्वसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थयमिति । *अनादिभाव-
त्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ नानादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवाह-
विषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशे-
षणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्ति-
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्य-
ज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना,
कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय
निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वासिद्धिरिति ।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्था-
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयोगं
प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमि-
ति केचित् ।

(प्रका०) नव्यास्वित्यस्त्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तूपनीतमानानङ्गीका-
राक्षित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मताबलादपि न सिद्ध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं च
पक्षतदुपादानाद्यतिरिक्तविषयत्वमपि सिद्ध्यति । एतेन प्रथमकल्पे ऽस्व-
रसोऽपि सूचितः—पक्षादिविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरककर्तृत्वं भवति घट-

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिर्वदिति चेन्न । घटस्य द्वि-
कर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः (१),
तथाच घटवत् क्षितिः क्षितिर्वदृष्ट इतीश्वरानन्त्यम् ।
कार्यं कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् । तर्हि
नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति ।

मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपा-
दानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुला-
लादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्याः “परमाण्वदृष्टाधि-
ष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाध-
धिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवे-
श्वरसिद्धिरिति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते”
इत्यागमाच्चायमर्थोऽध्यव्यवसेयः ।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि
भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादि-
ति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः
अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रका-
रः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रका-
र इति स न भ्रमः । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति ।

(प्रका०) नन्विति, तथाच कथं जगन्निर्मातृत्वमिति भावः । न*
भ्रान्त इति* । न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकार-
कत्वेनेति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रव-
र्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् ।
करुणया प्रवर्त्तते इति चेत् । तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयो-
जने, तथाच सुखिनमेव सृजेन्न नाराकिणम् । धर्माधर्मपर-

(१) विरपि द्विकर्तृकः स्यादिति पाठान्तरम् ।

तन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत् । तर्ह्यवश्यक-
त्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण
अनपोक्षितकीटादिज्ञानवता । कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा
च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च
तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ
संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्या-
श्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्ण्य ।
जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् ।

(प्रका०) *स्वेष्टसाधनत्वेति* । तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञान-
व्याप्यत्वमव्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वनियमश्च जन्यत्वोपाधिकृत
इति भावः ।

(चि०) वस्तुनस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिका-
दृष्टादिसामग्रीसमवाहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति
तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः । सर्गप्रलयासाधा-
रणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवाहितत्वमेव तदिच्छाया-
श्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति
वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्य-
ज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरान्तरात्माका-
शादिवत् ।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः ।

उच्यते । सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मनिशरीरो-
त्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसं-
योगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवक्षासहितान्मनिक-
लेबरकण्ठनालवादिस्त्रियातज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः ।
एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वर-
संयोगात्तद्वुड्डीच्छासहितचष्टोत्पत्तौ (१) सकलघटानुक्-

(१) सहितप्रयत्नोत्पत्तौ इति पाठान्तरम् ।

लव्यापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय
व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१)इव-
रज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२)
बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

(प्रका०) प्रयोजनज्ञानापेक्षा प्रयत्नोत्पत्तौ न तु तत्स्थितावपीत्याह
वस्तुत इति । *करोतीति* । ईश्वर इति शेषः । ननु तद्विच्छायाः
सिद्धेश्वररूपत्वे प्रलयो न स्यात् संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादि-
त्यत आह *सर्गेति* । *सुखादीति* । भावकार्यस्य समवायिकार-
णजन्यत्वनियमाद्यथात्मादिजन्यत्वमिति भावः ।

प्रीतशरीरेति । तच्च शरीरं नेश्वरस्य तददृष्टोपगृहीतत्वाभावात्
किन्तु संसारिण एवेति ध्येयम् । अत एवाह *सोऽयं भूतावेशन्यायः*
इति । न चैवं संसार्यात्मा न सिद्धेत् तद्व्यापाराणां भूतावेशन्यायेन प-
रमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तथासत्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ
भूतावेशन्यायस्यापि असम्भवात् भगवत्यदृष्टाभावात् ।

(चि०) यत्तु-यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्य
ते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्-
पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षा-
त्कृत्यानुवृत्ते, ततोऽग्रिमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृ-
त्वा वाग्व्यवहारं करोतीति-मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यन-
न्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्व-
सम्भवेन ईश्वराननुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तर-
सिद्धयोगिन एव क्षितिकर्तारः सन्तिवति निरस्तम् । सर्गा-
दावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिक-
र्तृग्राहकाद्वा । नायस्तदभावात् मान्यः अनादिद्व्यणुकादि-
कार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेक-
स्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥

(१) प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टस-
हकृतेति पाठान्तरम् ।

(२) तद्वशीति पाठान्तरम् ।

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् । न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च ।

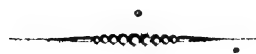
अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनादालो घटपदे व्युत्पद्यते । तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहाराद्व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहार इति संशयस्य बल्लेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतोऽश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्यावाभ्रमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बह्व्यो मानत्वेनानुसन्धेया इति ॥

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादः ।

(प्रका०) *ईश्वराननुमानाच्चेति* । यद्यपि मन्वादिशरीरारम्भक-
क्षणकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव । तथापीश्वरस्याप्यावश्यकत्वा-
त्किं मन्वादिनेति भावः । विश्वतश्चक्षुः-विश्वविषयकसाक्षात्कारवान्,
विश्वतोमुखः-विश्वविषयकवचनवान् । विश्वतोबाहुः-विश्वविषयक-
प्रयत्नवान्, विश्वतरूपात् विश्वव्यापी, बाहुभ्यां-धर्माधर्माभ्यां, संपतत्रैः-
परमाणुभिः, संधमति-संयोजयति । किमर्थमित्यत आह यावाभूमी सं-
जनयन् । यावेत्यूर्ध्वलोकसप्तकं भूमित्यधोलोकसप्तकमुपलक्षितम् । संख्यं
व्यवहिताच्चेति सूत्रेण धमजननाभ्यामन्वीयते । स्मृतिविरोधेन श्रुतेर-
न्यपरत्वमाशङ्क्य तद्विरोधमेव दर्शयति *उत्तम इति* ।

॥ इत्यनुमानखण्डावशिष्टांशाच्चन्तामणिव्याख्यानप्रकाशे ईश्वरवादः ॥

(चि०) स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमी-
यते, तथाहि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्दाहं जायते
तादृशादेव सति प्रतियन्धके न जायते, अतो यदभावात्
कार्याभावस्तद्वद्दादावभ्युपेयं तेन विना तदभावाप-
त्तदाहाभावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चा-
दृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसादृश्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् ।
अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथादृष्ट-
विलम्बादपि विलम्बो यथा बन्ध्यास्त्रिसंप्रयोगे परमाणु-
कर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति
चेन्न । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसा-
रणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो माणसद्वा-
वे कार्याभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव
एव कारणम्, अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि
तदभावात् कार्यं स्यात्, बन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्य-
भिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च कश्चित्
साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् ।
न च समप्रज्ञयोः समञ्च(१) निरपवादमभ्यस्यतोरैकः प्रग-

(१) निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।

लभो नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं नि-
मित्तकारणम् , अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात्
तद्धि नोऽधर्मात् सुखत्वात् नापि धर्मात् । तेन(१)
अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम् , तथा चा-
गम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, श्येनापूर्ववन्निषिद्धफल-
कत्वेनानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
चेन्न । तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहा-
र्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
देव दाहाभाव इति किमदृष्टेन, प्रथमोपस्थितत्वादुपजी-
व्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात्
अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्यात्राप्यन्वयः
स्यात् , अशुचेरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्ते, प्र-
तिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयो-
गेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तद-
सिद्ध्यभावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिब-
न्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलो-
त्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टभावोऽ-
नुगतो हेतुः । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियो-
गित्वं, तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेने-
ति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्या-
दीनामभावकूट एव कारणं तेन माणिसद्भावे मन्त्राद्य-
भावेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ताभावादिमते च व्य-
वहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न
कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौल्यात् । दृष्टञ्च कुञ्चसंयोगा-
भावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहिताकर-

(१) तद्धिनोऽधर्मात्सुखं स्यात् न धर्मात्-पतेनेति पाठान्तरम् ।

णस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः ।

मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावाऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूपविशेषणाभावः-क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात् ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *स्यादेतदिति* । *कार्येणैवेति* । यथा अनुमयित इति नैयायिकदिशा उपदर्शिताया अर्थापत्तेः पृथक्त्वेन स्वयं स्वीकारादिति ध्येयम् । नन्वेवं कार्येण न तदुन्नयनं किन्तु कार्याभावेनेत्यत आह *व्यतिरेकेति* । व्यतिरेकनिरूपकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः । तस्य अदृष्टस्य, तदर्थत्वात्-दृष्टसाहुण्यार्थत्वात्, तथा च दृष्टसाहुण्यमेवादृष्टसाहुण्ये मानमिति भावः । *परमाण्विति* । खण्डप्रलये परमाणुकर्मणि सत्यपि यथा न खण्डकारम्मकसंयोग इत्यर्थः । पूर्वादृष्टस्य नाशादग्रिमस्योत्पादकाभावाद्वाहो न स्यादित्याह *मण्यपसारणेति* । न च मण्यपसारणेनैव तदाऽदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यम् । तस्य विहितनिषिद्धेतरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः । *मण्याद्यभाव एवेति* । इदं चादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायेणापाततः, वस्तुनोऽस्यापि न कारणत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदभावात्-अदृष्टाभावात् । मध्येत्युपलक्षणम् । परमाणुकर्मणीत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वादृष्टं दृष्टोपसंहारद्वारं सर्वत्र जनकं न तु साक्षादित्यत आह *अदृष्टं चेति* । *अन्यथेति* । द्वारे तस्य साक्षाज्जनकत्वं स्वीकार्यमेव तत्रापि द्वारान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः । *नचेति* । तथाच दाहेऽपि तदेव जनकमिति भावः । *श्रेणेति* । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन श्रेयनापूर्वमनर्थक्यं व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशशुबधजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वात्, तद्वैदयमपि न धर्म इत्यर्थः । *दाहप्रतिकूलति* । नियताग्निसाध्यदाहप्रातकूलमेवादृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्न्यन्तरजन्यदाहप्रतिबन्ध इति भावः । दापान्तरमाह- *अदृष्टेति* । *अशुचेरिति* । वामाजमादौ तथा दर्शनादिति भावः । उभयसंख्ये-उत्तेजकप्रतिबन्धकसंख्ये । *नञ्चेति* । कारणत्वमित्यर्थः । मणिसद्भावे-उत्तेजकाभावविशिष्टमणिसद्भावे ।

(चि०) स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत् प्रतियोगितावच्छे-

दकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्रयप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि बाधौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः ? न तावत् प्राक्प्रध्वंसाभावो, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्यामोऽप्यमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्षघटस्य ध्वंस एव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अन्यथाऽबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैवं स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नाऽन्तर्भवति, तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्तविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण

ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव ।
सोऽयमस्माकं संगोऽत्रकलहो न तु शक्तिवादः ।

(प्रका०)*प्रतियोगीति* । यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगिताच्छे-
दकभेदस्यावश्यकत्वात्तद्भेदादेव भेदस्तथापि यथा प्रतियोगिभेदोऽभाव-
भेदव्याप्यस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदोऽपीत्यर्थः । *एवञ्चेति* केवल-
दण्डसद्भावे उभयाभावाद्दण्डपुरुषसद्भावे विशेषणाभावाद्दण्डपुरुषो-
भयामावे च विशेष्याभावाद्दण्डाभावविशिष्टपुरुषाभाव इत्यर्थः । *प्रयु-
क्त इति* । विशेषणादिविरहान्यतरव्याप्त इत्यर्थः । *अनुगतेति* । यद्यपि
शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारः नानार्थशब्दानुगमेपि विषयाननुग-
मात्, तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विवक्षितम् । न च यमनन्वयः ।
ज्ञानेन विषयिण्या विषयस्योपलक्षणात् । तथा चानुगतज्ञानस्यानुगत-
विषयसाध्यत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषयो-
स्त्वित्यत आह *शक्तेश्चेति* । इयमध्वंसप्रयुक्तः-तन्निवृत्तः, न तु
तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयम् । न तु घटत्वेन, घट आसी-
दिति प्रत्ययाभावादिति भावः । *सोऽयमिति* । उत्पादविनाशवान्
तुरीयसंसर्गाभावोऽस्तु नोभयथापि शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

(चि०) अस्तु वा ध्वंस एवासौ, संसर्गाभावविभागे
जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशव-
त्त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वा-
त् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि का-
दाचित्काप्रतीतिकार्यानुदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वा-
त् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावां विशेष्याभाव उ-
भयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति ।
तन्न । यदि ह्यतीतिविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव वि-
शेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतिविशेषणावच्छि-
न्नत्वेन प्रातिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति 'क्षणमङ्गा-
पत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतिः शिखा वि-
नष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न
विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । इयमोऽयमासत्ति

केवलोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ “साविशेषणे ही”ति न्यायेन विशेष्यवति श्यामकैवल्यादिध्वंस एव प्रतीयते, ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्युपास्यम् । विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्पात्ताभावस्य विनष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः, तथाहि स एव क्वचित् विशेषणाभावसाहितः क्वचिद्विशेष्यभावमहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव, विशेषणविशेष्यभावयोः प्रत्यासत्तिवचच्छेदकानुगतधर्माभावात् ।

(प्रका०) ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यपरितुष्यन्नाह *अस्तु वेति* । ननु विनाशिनि ध्वंसपदपरिभाषैव सन्दिग्धेत्यरुच्येराह *यद्वेति* । *यदि ह्यनीतेति* । यद्यपि विशेष्यतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यते तादृशक्षणभङ्गपात एव च दोषावहस्तथापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्समवाय्यसमवायिनाशाभावाच्च न घटादेर्विनाशः, किन्तु विशेषणस्यैव । न च विशेषणनाशसामर्थ्येव विशेष्यनाशिका, नित्यमात्रापलापपत्तेः । अत एव श्यामोयमासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासीदिति प्रत्यय इति भावः । *ध्वंसस्येति* । तथा चोत्तेजकापगमेपि दाहापत्तिः । उत्तेजककालोत्पन्नस्य प्रतिबन्धकध्वंसस्य तद्वाप्यनाशादिति भावः । ध्वस्तस्येति क्वचित्पाठः । स च सुगम एव । उत्पादविनाशशीलस्तुर्यः संसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निरस्यति *नचेति* । अत्यन्ताभाव एवासाविति पक्षे परिहरति *नापीति* । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्सदैव दाहापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य तस्य हेतुत्वं वाच्यम्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणभावादिरित्यननुगम इत्याह *स एवेति* ।

(चि०) अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्या-
भावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्वं एव वि-
शिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधि-
त्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहा-
रादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टा-
भावेन । अथोत्तेजककालं विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्ताव-
प्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदव-
च्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्त-
दुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति
चेन्न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगताविशिष्टा-
भावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽति-
प्रसङ्ग एव ।

अथ विशेषणविशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वम-
नुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न
विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोर्भाव इति सहान-
वस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवासङ्गत्वादिति चेन्न ।
सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेष-
णविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्ये-
काभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तथा च विशेष्य-
विशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य त-
त्त्वात् । न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं स्यात्
द्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभा-
वाविशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषणविशेष्याभावस्य वि-
शिष्टाभावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च, अ-
भेदे तयोर्भावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारवि-

रोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावा-
वस्य विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वाप-
त्तेः, तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्वि-
शेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो
न विशिष्टाभाव इति ।

(प्रका०) *अथेति* उत्तेजककाले विद्यमाने योऽत्यन्ताभावस्तदनु-
वृत्तावपीत्यर्थः । *उत्तेजकाभावत्वेनेति* तद्युत्तेजकाभावविशिष्टम-
ण्यभावत्वेन हेतुत्वं, तथाच पूर्वानुवर्त्तमानतादृशाभावादुत्तेजकापनय-
काले दाहापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वे एव का-
र्यात्पत्तेरित्यर्थः । *तर्हीति* ।

पूर्वाक्त इष्टापत्तिमाशङ्कते *अथेति* । *विशेषणविशेष्याभावस्ये-
ति* अतिरिक्तविशिष्टाभावानभ्युपगमादिति भावः ।

(चि०) अत्रोच्यते । विशेषणविशेष्ययोः सम्ब-
न्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशि-
ष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटस-
त्त्वासत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरेसम्बन्धे विशिष्टव्यव-
हारः, नवा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः ।
यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम्, स
च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावात् उभया-
भावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टा-
भावव्यवहारकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा
दर्शनात् । अत एव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे उ-
भयाभावे चकैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्य-
नुगतः केशलपुरुषभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्ते-
जकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्ध-
काभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति,

सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेन्न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेर्वाधिकरणाभावयोर्विशिष्ट्यप्रतीतेः । तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरेकभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं, तथा उभयाभावे उत्तेजकामत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न । अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः, तयोर्घटवद्भूतलचत्वरियतदभावयोरपि स्वरूपमत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारापत्तेः किन्तु पटिलप्रस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विनाविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतलचत्वरियतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथात्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरियोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकमद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावो दण्डिमद्भावेऽपि दण्डमात्रमत्त्वे उभयामत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं “न हि दण्डिनिमिति अदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्राऽन्येषामिति

पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तोज-
कमहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभा-
वात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्या-
भावे उत्तोजकमहितप्रतिबन्धकमत्वे उत्तोजकमात्रमत्वे
उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उत्तोजकाप-
ये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो
न भवती"ति ।

(प्रका०) *सम्बन्धाभावादिति* । ननु विशेषणविशेष्यसम्बन्ध-
स्य तदुभयमात्रवृत्तित्वाद्भूतलादौ तत्सम्बन्धाभावाद्दण्डनि सत्यपि
दण्डीह नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् । न । यादृशेन हि सम्बन्धेन
यत्र यद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वं द-
ण्डपुरुषसंयोगस्तु नैतद्व्यवहारहेतुः, तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्रेदम-
स्तीति व्यवहारानापत्तेः, किन्तु परम्परासम्बन्धविशेषः, तथा च त-
दभाव एव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फलवलेन तथा कल्पनादिति ।
सम्बन्धान्तरं विनोति । संयोगादावतिव्यतिराह *सम्बन्धेति* ।
अप्रसम्भववारणायैह *अन्तरेति* । ननु स्वात्मविषयकज्ञाने स्वा-
त्मना समं विषयविषयिभावः सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्ध एव वाच्यः,
तत्र चेदमव्यापकं तत्र समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति चेन्न ।
उद्देश्यव्यवहारप्रयोजकसम्बन्धान्तरं विनेत्यर्थात् । न च समवायो वि-
षयत्वव्यवहारप्रयोजकः । घटादिविषयकज्ञानस्य स्वात्मनि विषयत्व-
व्यवहारप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । ननु घटाभावभ्रमानुपपत्तिः, योग्यतायाः
फलवत्कल्पयतया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यभावात् । न च
प्रत्ययपदं प्रमापरम्, सम्बन्धसत्त्वे तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथा सम्ब-
न्धाभावेन तस्याप्रमात्वं तदप्रमात्वे च तत्र सम्बन्धाभाव इति परम्प-
राश्रयात् । किञ्च अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धेऽव्याप्तिः, तत्र सम्ब-
न्धस्य विशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् तत्प्रत्ययस्यानुमित्यादिरूपत्वेन वि-
षयजन्यत्वादिति चेन्न । विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्, योग्यतावच्छेदकाभावे योग्यत्वस्याप्य-
भावात् । योग्यतावच्छेदकं चात्यन्ताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वम्, प्रा-
गभावादौ च प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालन्यकालत्वम्, अन्यो-
न्याभावे प्रतियोगित्ववच्छेदकदेशान्यदेशत्वम् । न चान्यत्वमन्यान्त्याभाव-

वत्त्वं तत्र च मत्वर्थायोग इति वाच्यम् । तत्रापि तद्देशान्यन्वस्य सत्त्वात् । न चैवमतवस्था वस्त्वन्वस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषात्, प्रत्ययानवस्थायाश्चासत्त्वात्, उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे तस्य तदविषयत्वात् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावे यत्राभावश्चेन्न भ्रमः । एतेनार्तान्द्र्यस्वरूपसम्बन्धाव्यामिष्यपास्ता । न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययविषयत्वे विषयमावात्क्यं भ्रमत्वप्रमात्वे इति वाच्यम् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्वेन विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वादित्यत्र तद्वत्तच्छिन्नत्वेन तस्य विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वात् ।

ननु यत्किञ्चित्सम्बन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावस्तथा वाच्यः, तदभावश्च कश्चिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् कश्चिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यननुगमस्तद्वत् एव । इयमेव विशेषो यत्पुरुषादी विशेष्टे दण्डादिविशेषणं सम्बन्धे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वम् । ननु दण्डपुरुषोभयप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितातावच्छेदकं तद्वच्छिन्नाभाव एक एवेति नाऽननुगम इति चेत् । तर्हि दण्डावच्छिन्नपुरुषत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तद्वच्छिन्नाभावोऽप्यनुगत एवेति किं सम्बन्धाभावस्य विशिष्टाभावोपपत्त्यनेन । न च विशेष्यं विद्यमाने न तदभाव इति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामेवाभावाभ्युपगमेन दोषाभावात् । अत एवानुपदमेव वक्ष्यति 'न हि दण्डिनि सती'त्यादि । किञ्च अन्यत्र यथा तथाऽस्तु प्रकृत्ये चोत्तेजसाभावमणिस्त्वन्वस्य तदुभयस्वरूपतया तदभावोऽननुगत एव । न च तदुभयं न स्वरूपसम्बन्धः, किन्तु तादृशविशिष्टप्रत्ययजनतयोऽन्यन्वमतिरिक्तमेव तथेति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धिर्विषयस्य सम्बन्धत्वाविशिष्टप्रत्ययघटितस्य तस्य विशिष्टबुद्ध्याविषयत्वात्, अत एव सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसम्बन्धः परैर्नाङ्गीक्रियते । अत एव समवायसिद्धिः, तत्तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तराभावात्, अन्यथा तेनैवार्थान्तरं स्यात् । न च सम्बन्धत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वामिति वाच्यम् । एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावोऽदियुक्तम् । अपि च यदि सम्बन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा इह दण्डो पुरुषो नास्तीत्यत्र तदर्थप्रतियोगित्वेन सम्बन्ध एव भवेत् । न चैवं, दण्डावच्छिन्नपुरुषस्यैव तत्त्वेन प्रतीतः । अन्यथा घटस्योऽप्यतिरिक्तो न

सिञ्चेत्, घटतदधिकरणसम्बन्धाभावादेव तद्व्यवहारसम्भवात् । यदि च सम्बन्धस्य तत्र प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्तद्भानं विनापि घटत्वावच्छिन्नघटज्ञानादेव तदभावज्ञानाच्च न तदभावेनान्यथासिद्धिः, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपरितोषं हृदि निधायैव यद्वेति । अयं च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः न तु ध्वंसो न वा विद्यमानप्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशङ्का । न च तस्य नित्यत्वेन प्रागपि कार्यापत्तिः, समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्वादिति ग्रन्थकृतैवामिधानादिति । *दण्डी पुरुष इति* । तत्काले दण्डवानित्यर्थः । किन्तु तदन्यः तत्काले दण्डाभाववानित्यर्थः । नहीति । युक्तमिति योजना । अन्येति । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको यदि नाभावः, किन्तु विशेषणप्रतियोगिक एव तदाऽन्येषामिति पदस्य विशेष्यवाचिनोऽनुपादानापत्तेरित्यर्थः ।

यद्वा यदि तत्कालीनदण्डाभाववानेव न प्रतियोगी, तदा अन्यकालीनदण्डाभावमादाय तत्र स्थितदण्डिनोऽप्यदण्डत्वेनाभावप्रतियोगित्वादन्येषामिति व्यर्थमित्यर्थः ।

(चि०) ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि (१) कार्यानुदयात्, न हि यावत् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्यमिति चेन्न । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वमन्योन्याश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकृतस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः । प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्,

(१) प्रतिबन्धकान्तराभावेपीति पाठान्तरम् ।

अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावे व्याघातात् । किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वेनाऽननुगमव्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गभावः । भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् ।

(प्रका०) ननु कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वं प्रयोजकत्वं च यस्मिन्सतीत्यादिगर्भे न तु पूर्ववर्तित्वगर्भमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-***तत्त्वेऽपि वेति*** ।

नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावेन तत्सामान्याभाव एक एव लाघवाद् हेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभावा इत्यपरितोषात्तदेव सिद्धान्तयति ***यद्वेति*** । ***संसर्गभाव इति*** । अत्रापि यत्रोत्तेजकमास्ति तत्रोत्तेजकाभावावच्छिन्नात्यन्ताभावमात्रं हेतुरन्यत्र ध्वंसोदिसाधारणतत्त्वसंसर्गभावत्वमावश्यकमिति भावः । यो निषेधः, ज्ञायत इति शेषः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारसंगैव तत्र मानत्वादिति (१) । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि कस्यदौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयो-

(१) हार एव तत्र मानमिति पाठान्तरम् ।

गस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अतएव न तत्प्रध्वंसप्राग-
भावौ हेतू, तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मादेश्च प्रतिबध्य-
त्वानापत्तेश्च, तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयो-
भावात्, न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न । संसर्गाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभा-
वात् । संच समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव
एव, तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभाव-
प्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नतात्यन्ताभावेनैवोपप-
त्तौ न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य
चैकत्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित् काल
इति चेन्न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट
इति प्रतीतिवैलक्षण्यात्, न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः ।

अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्ष-
णप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्
अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः ॥

(प्रक०) नन्वेभेदारांपादिस्थले तादात्म्यमपि संसर्ग एवेत्यन्यो-
न्याभावेऽतिव्याप्तिः, किञ्च संसर्गस्यारोप्यत्वे रजतत्वादेरिव न
तंसंसर्गोपि भासेत, न चैवमित्यपरितुष्यन्नाह *वयं स्थिति* । *प्रति
योगिनमिति* । अधिकरणविषयकप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभाव
इत्यर्थः । सः-निषेधः । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्त्यभावमन्योन्याभा-
वभिन्नत्वं लक्षणान्तरे च दर्शयितुमन्योन्याभावलक्षणमप्याह-*यत्र चे-
ति* । अधिकरणविषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यनिषेधधीवि-
षय इत्यर्थः ।

नन्विदमुभयलक्षणमतीन्द्रियसंसर्गाभावान्योन्याभावयोरुभयां त-
द्विषयकज्ञानस्यानुमित्यादिरूपतयाऽऽरोपाजन्यत्वात् । न च योग्यतापु-
रस्कारात्तथात्वम्, तादृशारोपजननयोग्यतावच्छेदकं हि नाभावप्रतीति-
त्वमतिप्रसङ्गादिति संसर्गाभावविषयत्वादिकं तथा वाच्यम्, तथा चा-
ऽऽत्माश्रयः । न च प्रागभावादिविषयत्वमेव तथा, प्रागभावत्वादेरपि संस-
र्गाभावघटितत्वात् । एवञ्च जन्यत्वस्याऽपि प्रागभावगर्भतया तस्य च

संसर्गाभावगर्भत्वादन्योन्याश्रयोपि । किञ्च योग्यताया अनिवृत्तयेऽप्र-
त्यक्षे योग्यध्वंसेऽप्यव्याप्तिरिति ।

अत्र वक्षन्ति । प्रतियोग्यारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदक-
वत्त्वं संसर्गाभावत्वम् । एवमग्रेपात्युभयं लक्षणम् । स्वरूपं तु विषयताव-
च्छेदकं संसर्गाभावत्वादि, तच्च स्वाभावाभावत्वं अस्वाभावाभाव-
वत्त्वं तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभा-
वो घटो घटान्योन्यान्याभावस्याभावो घटत्वमिति । न च संसर्गाभा-
वस्य योऽन्योन्याभावस्तदभावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावा-
भावो लक्षणार्थो वाच्य इति पुनरन्योन्याश्रयत्वमिति वाच्यम् ।
स्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुनो यद्यपि संसर्गाभावाभाव एव
पर्यवसितस्तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टम्-अभावत्वेनैव संसर्गा-
भाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्तिः । अन्योन्याभावे स्वप्रतियो-
गिकाभावमात्राभावत्वाभावादिति सर्वं सुस्थमिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । स्वाभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्या-
भावेऽतिव्याप्तेः । तथाहि स्वं घटान्योन्याभावस्तदभावो घटस्तदभावश्च
तदन्योन्याभावः । ननु घटान्योन्याभावाभावो न घटः, किन्तु घटत्व-
मिति चेन्न । घटो घटान्योन्याभावो नेति प्रतीत्या घटे घटान्योन्याभा-
वान्योन्याभावो विषयीक्रियते, स च घटस्वरूप एव अभावप्रतियोगिक-
स्याभावस्याधिकरणानतिरेकात् । न च स्वसंसर्गाभावाभावत्वं तत्त्व-
मात्रे वाच्यम् । आत्माश्रयात् ।

केचित्तु अखण्डयोः संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वयोरुभाभ्यां ल-
क्षणाभ्यामुपलक्षणम् । न च तयोः पदार्थान्तरतापत्तिः, सामान्यान्त-
र्भावात् । सामान्यं हि द्विविधं उपाधिर्जातिश्च । तत्रोपाधिर्द्विविधः-स-
खण्डोऽखण्डश्चेत्युपाधावन्तर्भावात् तत्तदन्ते इवेति, तथाच रत्नको-
शे तरणिमिश्रेरुक्तम्-“एवमभावत्वध्वंसत्वादिकं बोध्यमित्याहुः ।

नेदमिदं । ननु संसर्गाभावान्योन्याभावरूपविषयवैलक्षण्येन
ज्ञानवैलक्षण्यं तस्माच्च व्यवहारवैलक्षण्यमित्यन्यथासिद्धं तत्रारोपहेतुतां
व्यवस्थापयतीति चेत् । मैषम् । यदि नारोपे हेतुस्तदा भूत्वे घटसं-
सर्गाभावान्योन्याभावसत्त्वं कदाचिन्नेदमिदं कदाचिन्नेदमिदमिति व्यव-
हारवैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थात् । प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनां कार-
णानां तौल्ये कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकतापत्तां कारणवैचित्र्यस्य कल्प-
नीयत्वे पारिशेष्यादारोपहेतुतायामेव विश्रामादिति भाव इत्याहुः ।

गुणेति । उक्तप्रतिषेधकाभावस्य तत्रासत्त्वेन तत्र प्रतिषेधो न

स्यात् यत्रैव कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्तत्रैवान्यदा प्रतिबन्धकसत्त्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वानापत्तेरिति पाठे अन्यस्येति शेषः । तथाच गुणादेः प्रतिबन्धकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबन्धकत्वं न स्यादित्येवार्थः पर्यवस्यतीति ध्येयम् । *संसर्गेति* । यद्यपि संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवाच्छिन्नाभावोपि तथैव, तथाच सोपि तत्रास्त्येव, तथापि व्याप्यवृत्तितादृशाभावस्य हेतुत्वमिति भावः । एवं विद्यमानतुाविरोधित्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथा प्रतीतिदर्शनादिति भावः ।

(चि०) एतेन विशेषणाभावविशेषाभावतदुभयाभावघटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । व्यक्तियोग्यतयैव जातियोग्यत्वेन योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मादहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशो दाहः स्यात् । न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, सङ्कल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्रयत्वेन नाग्रे दाहप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिषिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति चेत् । मैवम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् । ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमत्पकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि तत्र न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः, तस्य मन्त्राद्यजन्य-

त्वात् इति चेन्न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयो-
क्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ
च कार्ये कारणापचारात् स्वार्थिककन्पत्यग्रा तथा
व्यपदेशः । प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभाव-
घटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव, तदभावाभावस्य
तत्त्वात् ।

(प्रका०) *योग्य* इति । रत्नत्वस्यापि योग्यवृत्तयोऽप्येवमेव, पद-
विशेषवाच्यत्वज्ञानार्थं तत्रोपदेशापेक्षेति भावः । *मन्त्रविनाशेति* ।
मन्त्रस्याशुविनाशितया प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाहः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पस्य
विशेषणत्वमालम्ब्य दूषयति *सङ्कल्पनाश इति* । तथाच सङ्कल्पस्य-
च्छात्मकत्वात्तदभावे विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः । *विगीतत्वेने-
ति* । यद्यपि विगीतत्वं निषिद्धत्वमेवेत्यनिषिद्धत्वेनेत्यनेन प्रागुक्तं
विरोधः, तथापि शिष्टप्रवृत्त्यविषयत्वं तदभिप्रेत्यतदुक्तमिति ध्येयम् ।

यद्यप्येवं श्रुत्यनुमापकस्यानिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य न क्षतिः,
तथापि भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणायालौकिकत्वमपि विशेषणम् ।
इदं तु मन्त्रौषधादिवल्लौकिकमेवेति भावः । यद्वा शिष्टाचारत्वस्येतद-
नुमानान्तर्गतत्वस्यैव क्षतिरिति भावः । *उद्देश्यत्वेति* । ज्ञानमस्थिर-
मिति तद्विशिष्टाभावः प्रहराभ्यन्तरेऽपि स्यादिति संस्कारेऽप्युक्तम् । य-
त्किञ्चित्संस्कारविषयत्वं च प्रहरान्तरेऽपीत्यत उक्तमुद्देश्यज्ञानाहिते-
ति । स च ज्ञानविषयमात्र इति नोक्तदोषः । ननु रोगादिना संस्कार-
नाशे विशिष्टाभावसम्भवात्प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाहः स्यात्, यत्र च सं-
स्कारोदयो न तत्र वा का गतिरिति चेत् । न । तत्र दाहप्रतिबन्ध इत्य-
स्यैवासिद्धेः । यत्र च दाहप्रतिबन्धस्तत्राऽनन्यगतिकार्यदर्शनात्संस्कारो-
ऽपि कल्प्यते कार्येऽप्यधर्माणां यथाकार्यमुत्पन्ननादिति साम्प्रत्ययिकाः ।

वयं तु ब्रूमः सङ्कल्पविषय एव कालः प्रतिबन्धकः । सङ्कल्पस्य न
विशेषणत्वं, किन्तु स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वम्, यथा मङ्गलस्यास-
न्नसमयसमाप्तिफलकत्वे आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षक-
त्वम् । इयानेव विशेषो-यत्तस्याधाराद्यसम्बन्धेन तथात्वमस्य च वि-
षयविषयिभावसम्बन्धेनेति न कश्चिद्विशेष इति । प्रतिबन्धकत्वान्यथा-
नुपपत्त्या तत्सिद्धिं निराकर्तुमुत्थापयति *नन्विति* । कर्त्तरि ण्वुलो
विधानादिति भावः । *तस्येति* । यद्यपि श्रेयसाधारणजन्यत्वमत्रापि

सम्भवति तथापि सत्त्वघटितजन्यत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम् ।
'स्वार्थिकाः कचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त' इति न्यायादौषधं प्रतिबन्धक-
मिति नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । ननु भवेदेवं यदि मन्त्रादीनां प्र-
तिबन्धकत्वं भवेदत आह *प्रतिबन्धश्चेति* । सामग्रीविरहः-सामग्री-
घटककारणविरहः ।

(चि०) नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न
वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्त-
त्कालप्रतिबन्धेतरवहेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः
कारणतानच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्, आकाशा-
दौ त्वेकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्य-
त्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्यादेस्तथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः ।

तत्र । वह्निप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्ये-
नाभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमका-
भावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभाव-
स्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि
कार्याऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं,
तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्य-
था चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य
यद्गर्भमवगम्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तस्य तद-
वच्छेदकं दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा ।

(प्रकी०) यद्वा व्यसज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावमभ्युपगम्य मुरा-
रिमिश्रमतमाह *नव्यास्त्विति* । *भेर्यादेरिति* । इदं तु समाधि-
सौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालप्रतिबन्धेतरवहेरिव तत्तत्कालतत्तद्देश-
प्रतिबन्धेतराकाशस्य जनकत्वं सम्भवति, अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वाभ्युपगमेन तत्प्रणवयानात् (?) । प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैवाच्छेदक-
त्वस्वीकाराद्वा तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, अन्यथा वह्निभेर्यादेरपि कालान्त-
रे कार्यानुत्पत्त्यापत्तिः । प्रतिबन्धेतरत्वाभावादिति । यद्वा तत्काल-
प्रतिबन्धका अन्ये बह्वधादयः प्रसिद्धास्तद्व्यवहित्वं तत्र जनकतावच्छे-

दककोटिप्रविष्टम् । आकाशे तु न तथेत्यनेनैवाभिप्रायेणैतदुक्तमिति । *उ-
भयस्यापीति* । नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतैल्येन दृढत्वदण्डयोर्द्वयोरपि
जनकत्वापत्तिः । न च दण्डस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्सम्बन्धेन
दृढत्वस्य च परम्परासम्बन्धेन तदिति विनिगमकमिति वाच्यम् । वह्नि-
प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं विनिगमनया परम्परास-
म्बन्धस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षादेर्हेतुत्वं न स्यात्, किन्त्ववच्छेदकत्व-
मेव स्यात् दृढत्ववत् । अपि च यस्मिन्सत्यपीति नियमादेव दार्ढ्यहे-
तुत्वमेव दण्डं सत्यपि दार्ढ्याभावेन कार्याभावात् । न चादृढनाप्यनेकेन
रज्जुबद्धेन घटात्पत्तिदर्शनाद्विवक्षितविषयेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दार्ढ्य-
तस्य च न घटजनकत्वं जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यम् । भ्रमिज-
नकत्वस्य घटजनकत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वस्य तज्जनकविरोधः,
आत्माश्रयात् । किञ्च भ्रमिजनकतायामेव दण्डस्य किमवच्छेदकं न ता-
वद्दण्डत्वमेव अदृढादपि भ्रम्युत्पत्त्यापत्तेः । न च दृढदण्डत्वं तथा,
अवच्छेद्यभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृढत्वस्याभावात्, भावे वा घटज-
नकं तदेवास्तु । अपि च “अन्यं प्रतीति” न्यायेन दण्डस्यान्यथासिद्धि-
पत्तिः, कुम्भकारपितृवत् । न चान्यमुदासीनं प्रतीतिं विवक्षितं भ्र-
मिस्तु जनिकैवेति वाच्यम् । एवं कुम्भकारपितुरपि जनकत्वं स्यात् कु-
म्भकारस्यापि जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्, तस्मादत्र समाधानं चि-
न्त्यम् । विपक्षे बाधकमाह *नहीति* । तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चये कार-
णे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । *अन्यथेति* । कार्यायोगव्य-
वच्छेदस्यैव कारणत्व इत्यर्थः । ननु तथापि प्रतिबन्धकाभावो न
कारणं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीक-
ल्पनेनैव सामञ्जस्ये तज्जेतुताग्राहकान्वयादेरन्यथासिद्धिरिति चेन्न ।
यत्र प्रतिबन्धके नोत्तेजकं तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वकल्पना-
दन्यथापि हेतुत्वेन तत्त्वेन तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनौचित्यात्, न तु
विशेषसामान्यन्तरकल्पनं गौरवात् । किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न
दाहहेतुः । तत्तदुत्तेजकयावदभावविशिष्टमण्याद्यभाव एवानुगत इति
स एवानुगतो हेतुः । अत एव पक्षतया अनुमितिहेतुत्वम्, अन्यथा
सिद्ध्युत्तरानुमितित्वावच्छिन्ने सिवाध्यायिणाविशेषसामग्री सामान्यसा-
मग्रीपरामर्शमात्रमिति तस्या अहेतुत्वात् । नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वा-
वच्छिन्ने विशेषदर्शनरूपसामान्यन्तरं न कल्पयेतेति चेत् । न इष्टत्वात्,
विशेषादर्शनसहकृतसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचित् ।

(चि०) ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनु-

मानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी जमकदशाविंशि-
 ष्ठा वहिरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात्
 कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयु-
 क्तवह्निवच्च प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्ति-
 त्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि श-
 क्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युक्त-
 विशिष्टायास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् ।
 न च दृष्टान्तसिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकु-
 ठारे विलक्षणाच्छिदाक्रियारूपकार्यबलादतीन्द्रियतीक्ष्ण-
 त्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूला-
 तीन्द्रियद्विप्रधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्,
 अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वम् अ-
 नित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्कारा-
 विषयत्वं वा, परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः, संयोगादिप्रश्नकजन्य-
 ज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यत-
 रप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवासिसिद्धम्,
 अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्या-
 सिद्धेः । न च बद्धौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, तत्र तदभावात्,
 क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन बोत्पत्तेः । न चात्म-
 त्वं नित्यत्वं वोपाधिः, स्पर्शकत्वादिति द्यणुकै साध्या-
 व्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलादि-
 ष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् ।
 न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टे मा-
 ध्याव्यापकत्वात् । अथ वा करवह्निसंयोगः कार्यानुकूला-
 तीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्यणुकवच्च ।
 न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः, द्यणुकैकत्वस्पर्शादौ
 साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्ष

सकलदाहहेतुसमवहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशावृत्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् कुण्ठकुठारवत् । यद्वा तथाभूतो वह्निः दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं, दृढदण्डत्वेन कारणत्वे दृढत्वाभावादपि कार्याभावदर्शनादिति ।

(प्रका०) ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेर्नानुमानं स्यादित्यत आह *तथाहीति* । अवयवी प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अन्यथा वह्निवत्त्वस्य परमाण्ववृत्तिवत्त्वेनाव्यावर्त्तकतापत्तेः । अत्र च प्रतिबन्धकसमवधानदशायां यादृशसंयोगवान्वह्निः प्रतिबन्धकाभावकालेपि तादृशदाहसंयोगवानेव वह्निः स्थिरपदेन विवक्षित इति न दाहसंयोगेनार्थान्तरम् । ननु यावदजनकदशायां व्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्किञ्चिदजनकदशाव्यावृत्तत्वं दाहसंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोषादाह *यद्वेति* । न चैवं भावभूतपदं व्यर्थम्, दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणाय तदुपगमात् । भाट्टमतेऽनुपलब्धगम्यतया भावमात्रस्यैवार्तान्द्रियत्वाद्वा ।

वस्तुतस्तु संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमभावमात्र एवेत्यनुपदमेव स्फुटम् । ननु लोहविशेषस्यैव सातिशयच्छिदाजनकत्वादतीन्द्रियतैक्ष्ण्ये मानाभावः, अतिरिक्तपदार्थापत्तेश्चेत्यस्वरसादाह *अथ वेति* । कार्यानुकूलत्वं स्वनिमित्तकारणकार्यानुकूलत्वं विवक्षितं, तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरं कर्मणि तु वह्निः समवायिकारणमिति नोक्तदोषः । वह्नौ स्थितिस्थापकाभावपक्षे कार्यानुकूलपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम् । अदृष्टवदात्मसंयोगोऽप्यपि प्रतिबन्धकाभावादिनार्थान्तरवारणायद्विष्टादेविशेषणम् । यद्यपि गुरुमतेऽभावोऽधिको नास्त्येवेति समवायपदमधिकं, तथापि परस्यार्थान्तरं स्यादेवेति तद्वारणाय तदुपात्तमिति ध्येयम् ।

ऐन्द्रियकाणामिति । वस्तुतस्तु संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानस्याप्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । *तथापीति* । यद्यपि जन्यान्तं व्यर्थं तदजन्यसाक्षात्कारस्य व्यावर्त्येत्याप्रसिद्धेः, तद्वहितं च न्यायनयेऽप्रसिद्धं तथापि विशिष्टाभावे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अत्र संयोगादीत्यर्थः । तेनात्मनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि जनक-

त्वान्न परं प्रत्यसिद्धिरिति मन्तव्यम् । *न चाभावेति* । उक्ता तीन्द्रियत्वस्य तत्रापि भावादिति भावः । *तस्येति* । गुरुमतेति रिक्तस्य तस्यासिद्धेरित्यर्थः । नैयायिकमते च परिभाषिकस्य निरुक्तस्यातीन्द्रियत्वस्याभावे वृत्तावपि न काचित्क्षतिः । तमादायार्थान्तरशङ्कायाः समवायिपदेनैव वारणादिति भावः । परमाणौ साध्याव्यासेराह *यद्वेति* । यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्थाह—यद्वेति । अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादित्यर्थः । *अनुकूलत्वेनेति* । कारणतदवच्छेदकसाधारणस्य तस्य तस्याग्रे निरुक्तत्वादिति भावः । यद्यपि तन्मते धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किन्तु शक्तिरेव, तथापि न्यायनये धर्मत्वादिकमादाय तन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्त्येवादृष्टे, उपाधिस्तु नेत्युभयसिद्धसाध्याव्यापकत्वमिति भावः । अद्विष्टपदानुपादानात्साध्ये लाघवं स्थितिस्थापकेन नार्थान्तरत्वशङ्कापीति मनसि कृत्वाह— *अथवेति* । कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं तदप्युद्देश्यमिन्द्रिये । संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिबन्धकाभावेपि सत्त्वात्परमतेऽर्थान्तरशङ्का माभूदित्यत उक्तं समवायीति । *जनकत्वादिति* । न चाभावे व्यभिचारः, समवायगर्भसाध्यस्य तत्रासत्वादिति वाच्यम् । परैरभावानङ्गीकारात् । ननु तथापि समवाये व्यभिचारः । न च तत्रापि शक्तिसमवायोस्त्येवेति वाच्यम् । अनवस्थानादिति चेन्न । निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयत्वस्य हेत्वर्थत्वात् । तच्च यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्येव विवक्षितं न तु दाहलक्षणं प्रतीति नासिद्धिरिति ध्येयम् । अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदप्रक्षेपेण वह्निपक्षकानुमान इवानुमानान्तरमपि ग्रन्थकृदभिमतं लेखकप्रमादान्न प्रचरतीति ध्येयम् । अत एवेतदन्तर्भावेनैव वक्ष्यति—‘अग्रिमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति, अन्यथा तदसङ्गतत्वापत्तेरिति वक्ष्यते । *न चात्मत्वमिति* । न च छणुकौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकमाह *द्रव्यत्वमिति । छणुकैति* । नन्वेकत्वत्वस्पर्शत्वजाती नातीन्द्रिये छणुकैकत्वत्वछणुकस्पर्शत्वोपाधी च न समवेतौ तथाच तत्र साध्यासत्त्वान्न साध्याव्याप्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । अतद्वृणसंविज्ञानब्रह्ममीहिणा गुरुत्वधर्मादिकमुक्तं तत्र साध्याव्यापकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥

अन्ये तु धर्माशस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य तन्निरूपितसमवायाश्रयत्वार्थकतया समवायिछणुकमादायैव तत्र साध्यस्त्वमिति व-

दन्ति । शक्तिवदुपाधिरपि समवैति, अन्यथोपाधिरसंबद्धः स्यात्तन्मते विशेषणताया अनभ्युपगमादित्यप्याहुः ।

नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शक्तावेतदभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । अथावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, आत्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्य जनकत्वादित्युभयसाधारणं तदाह *अनुकूलत्वं चेति० ।

(चि०) उच्यते । साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिष-
न्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबा-
धकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् । यदि च सहचा-
रदर्शनव्याभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
प्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यति-
रिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽन-
न्तरादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्म-
विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वादयुपपत्तेर्न
तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि त-
दर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यद्धीश्वरानन्त्यवन्न शक्त्या-
नन्त्यमित्युक्तम् । तदबाधात् । कार्यमात्रे हि
कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना
वा, गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः । एवञ्च जनकदशा-
व्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौ-
रवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणज-
न्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वान् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा
समवायिकारणे मन्तव्या एवं, सापि समवायिकारणज-
न्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था । किञ्च
प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, बह्वौ कुठारे
च तदभावात्, किन्तु कारणानुपधानम् । तथा च तदुपधा-
नदशायामपि बह्वौ शक्तिः कुठारे तैक्षण्यमिति बाधो
दृष्टान्तासिद्धिश्च, लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छि-

दाजनकत्वमतां नातीन्द्रियतैक्षण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु
बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि स-
न्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनकत्वस्य
केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी ।
न च जनकत्वाभासस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्या-
श्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्-
प्रसिद्धिः त्वन्नये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसं-
ख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्य-
क्षायाः शब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्य-
तिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन षण्डापर्वेऽपि तत्-
प्रसिद्धिरपास्ता ।

(प्रका०) *उभयसिद्धेति* । तथाच प्रतिबन्धकाभासस्यैव दाहा-
दिप्रयोजकत्वं कल्प्यते धर्मकल्पनाया एव लघुत्वादिति तात्पर्यार्थः ।
घटे त्वार्थः समाज इति । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्कुलालक-
र्तृकत्वस्य घटत्वावच्छेदेन अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति भावः । *सम-
वायिकारण इति* । यद्यपि निमित्तकारणेपि शक्तिरस्त्येवेति तद्वारा-
प्यनवस्था भवत्येव, तथाप्येककार्यमात्रे समवायिकारणजन्यत्वं परो न
मन्यते तन्मते कारणस्यैव कार्यस्यापि समवायस्य तथाभावाभावात्, त-
थापि समवेतकार्यं प्रति तथात्वं स्वीकार्यमेवेति भावः । न चेयमनवस्था
प्रामाणिकी प्रमाणाभावात् । न कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानं, तस्यो-
भयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न चाभावो न कारणं भावव-
द्वग्राहकतौल्यत् । एवञ्च गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीनां समवायिकारण-
त्वापत्तौ द्रव्यत्वापत्तिरित्यापि दूषणं द्रष्टव्यम् । न च नित्यैव शक्तिर्न
कार्येति वाच्यम् । 'अनित्ये भावहेतुर्जेति' तत्सिद्धान्तात् । किञ्चैवं प्रतिब-
द्धवहेरपि दाह्यापत्तिः । न चोद्भूता शक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यम् ।
उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः । अथानित्यं, तदा तज्ज-
ननानुकूला शक्तावपि शक्तः स्वीकार्यः । एवं तत्राप्युद्भूतत्वजनना-
नुकूलं शक्त्यन्तरमित्यनवस्थापत्तेः, उद्भूतत्वस्यैव शक्तिस्थानाभि-
पेक्षनीयतया नित्यशक्तौ मानाभावश्चेति भावः । प्रथमानुमान इत्युप-
लक्षणम् । अजनकत्वगर्भद्वितीयानुमानेपीति द्रष्टव्यम् । ननुद्भूत-

त्वविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेति पूर्वपक्ष एवोक्तमिति न बाध इति चेन्न । नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्ये- तदवष्टम्भेनैतस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः प्रतिबन्धकाल एव परं शक्तौ नोद्भूतत्वं तथा च सहका- र्यन्तरविरहप्रयुक्तं यदा बह्वौ कार्यानुपधानं तदा उद्भूतत्वविशिष्टाया- स्तस्याः सत्त्वाद्बाध एवेति भावः । अतीन्द्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तं दृष्टान्तासिद्ध्युद्धारं परिहरति *लोहेति* । *अग्निमेति* । यद्वा धर्मे- ऽतीन्द्रियत्वमित्यादिचतुर्थीत्यर्थ इति केचित् । तन्न । कुठारे साध्या- व्यापकतापत्तेः । तदनुमाने कुठारस्यैतद्दृष्टान्तत्वेन तत्र साध्यसत्त्वात् । न च लोहविशेषाणामित्यनेन तत्र साध्याभावव्यवस्थितेनैवमिति वाच्यम् । एवं साध्यव्यापकताग्रहस्थलाभावादेव नोपाधिः । न चा- त्मैव तथेति वाच्यम् । अदृष्टादेरजनकदशावृत्तित्वेन तत्र साध्यासत्त्वा- त् । न च जनकदशावृत्तिपरमाण्वादिसंयोगमादाय तत्रापि साध्यस- त्वमिति वाच्यम् । एवं हि तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यस- त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छि- न्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु- संयोगसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तसंयोगपक्षकदाहघटि- तसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टयमभिमतम् । न चात्र स्थितिस्थापकवति वृक्षादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यानुकूलेत्यस्य स्वनिमित्तकका- र्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य तथात्वेन वृक्षादौ तथाऽस- त्त्वात् । कार्यपदस्य बह्विकार्यपरत्वाद्वा । तथा च तादृशसाध्यमात्मन्येव, तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याव्याप्तिरिति भावः ।

अपरे तु चतुर्षु मध्ये कार्यानुकूलेत्यादिघटितानुमानत्रयेऽयमुपाधि- रित्यर्थ इत्याहुः ।

अपिचेति । तन्मते चान्वयव्यतिरेक्येव गमक इति भावः । *सिद्धिरिति* । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । तथा चैतदनुमानेनैव न शक्ति- सिद्धिर्येनान्योन्याश्रय इति भावः । परार्द्धसङ्ख्यायामित्युपलक्षणम् । परममहत्त्वपरमाणपरिमाणादावपि द्रष्टव्यम् । *अप्रत्यक्षाया इति* । ननु प्रत्यक्षमेव न व्याप्तिग्राहकम्, अतीन्द्रियानुमानस्थले तदभावात् । तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽस्तिवति चेत् । अत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वस्तुतोऽन्यथोपपन्नतया सर्वमे- वानुमानमप्रयोजकमित्याहुः ।

वस्तुतो मानान्तरशब्दः सिद्धार्थत्वात् नानुमानम् । कार्यानुकूला-

तीन्द्रियधर्माभावानुमानं हि जनकत्वाभावेनैव लिङ्गेन वाच्यं, जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मसत्त्वस्यावश्यकत्वात् । जनकत्वाभावानुमानं च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । एवञ्च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्वभावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इति भावः । यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहश्च न तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तदुभयव्यतिरेकश्च साध्यसाधने एवेति साध्यसाधनव्याप्तिग्रहं तदुभयाभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न चान्वयव्याप्तिधीर्न व्यतिरेकव्याप्तिधीर्हेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्याप्यग्रहादेव तदनुपपत्तेरिति भावः । *एतेन पण्डेति* । न च पण्डापूर्वादौ स्वध्वंससाक्षात्कारजनकत्वेन जनकत्वाभाव एव नेति वाच्यम् । अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्कारजनकत्वात् । तन्मते ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ॥

(चि०) स्यादेतत् तृणारणिमणीनां बहौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्यं एकजातीयकारणत्वमिति । बह्व्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न । बह्विजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभवबह्विष्ववान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभव-वृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यम्, एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वमिति । न च तयोर्नैको वृश्चिको, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यशक्तिसमवायात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः का-

प्यनुमीयंत तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निवृश्चिकादावेवमेतत् निरूपितनियतवह्न्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्नयवान्तरजातिग्रहवत् वह्नितदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्कोत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति । तन्न । वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्नयनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां वह्नयनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः, न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति । तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति ।

(प्रका०) *तृणारणीति* । तथा च वह्नित्वप्रयोजकतया तृणादीनामेकानुगतशक्तिसिद्धावन्यत्रापि तदनुमानमिति भावः । ननु वह्निनिष्ठा जातिः प्रमाणसिद्धा, तथा च. “धर्मिकल्पनात्” इति न्यायात्तस्या एवावच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह- *तृणारणीति* । तथा च जातित्रयमपि कल्प्यमेवेति तदपेक्षयैकशक्तिकल्पनमेव लक्ष्यति भावः ।

यत्र चेति । तत्रोक्तन्यायावतारादिति भावः । शङ्कते *यदीति* । वैजात्ये-वैजात्यपक्षे । इत्यप्याशङ्कयेतेत्यन्वयः । नन्वेवं तृणनिर्मन्थनाभ्यामप्यग्न्युत्पत्त्यापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीसत्त्वादित्यत आह *यथा चेति* । *तथैव तच्छक्त्योरपीति* । नन्वेवं कार्यवैजात्यमावश्यकम्, एकजातीयकार्यं सहकारिनियमानुपपत्तेः । स हि फलविरोधेन परं स्यात् । स च कार्यतावच्छेदकभेदेन, स च प्रकृते न कार्यवैजात्यं विना, एवञ्च नैकशक्तिमत्त्वेन जनकत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । तृणादीनां वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारादीनां च तृणजन्यवह्निष्ठाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसहकारिनियमयोरग्न्युत्पत्तिरिति ।

केचित्तु यथा प्रागभावत्वेन कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि घटप्रागभावो न पटं प्रति योग्यः । यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं तथा फूत्कारादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि न तृणनिर्मन्थनादिभ्यो वह्न्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तृणफूत्कारसम्बन्धतरणिकिरणमणिसम्बन्धादिष्वेकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकम्, तथा च तदन्यतमसम्बन्धाभावे तृणनिर्मन्थनसमवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्तिरित्यप्याहुः ।

स्वैकदेशिमत्तं दूषयति *यत्स्विति* । *तृणत्वेनेति* । यद्यपि परमत्तृणत्वेन न कारणता किन्त्वेकशक्तिमत्त्वेन, अन्यथा तद्रक्षार्थं कार्यवैजात्यकल्पनापत्तेः । तथापि तृणादिप्रत्येकवृत्तित्वं लाघवात् । कारणतापदेन शक्तिरेवात्र विवक्षिता । तथा च तृणत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । तृणादिशक्तेश्चैकजातीयत्वेनानुगमः । एकजातिप्रयोजकं च तत्रादृष्टादिकम् । न च गौरवम्, प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरीषस्त्रीलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिज-

न्यव्यावृत्ताऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वे-
नोपाधिनाऽसाविति चेन्न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्या-
जातिविषयत्वनिर्णयमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकप-
रम्परायामननुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभव-
वृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च
दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः पवनादिश्च कष्टणानि ।
न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसाम-
ग्रीमादायैव सामान्यसामग्रया जनकत्वात् ।

(प्रका०) *प्रतिव्यक्तीति* । एतच्च 'अनित्ये भावहेतुजा' इति सिद्धा-
न्तात् । नित्यशक्त्यभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषो द्रष्टव्यः । *जातीति* ।
न च मण्यादौ कारणे एवैकजातिः कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यम् ।
प्रस्तरत्वादिना सङ्करापत्तेरिति भावः । *प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति* । तथाच
'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायेन तस्या एव जातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते
न तु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वमिति भावः । एतदपि जातेः प्रा-
माणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रेत्योक्तम् ।

वस्तुतः कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वाज्जात्यभावेऽपि तत्तद्वह्नि-
त्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवात् शक्तिसिद्धिरित्यवधेयम् । तन्मते जातेः
संस्थानमौघव्यंग्यतया शक्तौ जात्यभावे कथमनुगम इत्यपि दुषणं बा-
ध्यम् । वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपलब्धिबाधं निराकरोति *तृणजन्येति*
अन्यथा विशुद्धमातापितृजन्यत्वेनैव ब्राह्मणानुगतबुद्धेस्तत्रापि जात्य-
भावः स्यादिति भावः । वैजात्यानन्त्यमुद्धरति—*गोमयेति* । यद्यपि गो-
मयवृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकयोर्वैजात्यमस्ति तथापि वृश्चि-
कत्वमनुगतमप्यस्ति । तदेवाग्रिमवृश्चिके जनकतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृ-
श्चिकप्रभवत्वप्रयोज्यजातिमस्त्वमिति नानन्त्यमिति भावः । वह्निजातीय-
त्वाकस्मिकत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तमुद्धरति *वह्निमात्र इति* । यद्यप्युदर्यवहेर-
नुद्भूतः स्पर्श इति लीलावत्यादौ व्यवस्थापनात्तत्र कथं वह्निवत् प्रयोज-
काभावात् तथापि भौमवह्निमात्र एव तत्प्रयोजकत्वमुक्तमिति भावः । के-
चित्तु लीलावतीग्रन्थ आपाततः । वस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ।

पवनेति । तदुत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदशनादिति भावः ।

(चि०) ननु तृणारणिमणीनां बह्वौ कारणत्वग्रहं

शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च तान्वयव्यतिरे-
काभ्यां, व्यभिचारात् । अथारणिमण्यभाववति स्तोम-
विशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधा-
ने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्या-
वृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न । तृणं विनापि व-
ह्निरिति ज्ञाने सति वह्नि नियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तृणाजन्ये वह्नौ मणः कारणत्वग्रह
इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदज-
न्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च । न
च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योन्याश्र-
यात् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचा-
रस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्ववर्ति-
त्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भाव-
ज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्बह्निनिष्ठकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारण-
तानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं बहेर्वाऽकार्यका-
रणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं
वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तच्चोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन
कार्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन च तृणादीणां कारणतया
वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्यतया वा, तत्र च
विनिगमकमुक्तमेव ।

(प्रका०) तदस्थः शङ्कते *नन्विति* । ननु तृणजन्यत्वं तृणरूपादौ
प्रसिद्धं, तदभावस्य मण्यजन्यवह्नौ सुग्रह इति तदवच्छेदेन मण्यजन्य-
त्वं सुग्रहमित्यत आह—*वह्निमात्रस्येति* । व्यभिचारेण तृणस्याज-
नकत्वाद्बह्निमात्रस्यैव तृणाजन्यत्वादित्यर्थः । तथा च पुनः स एव
व्यभिचार इति भावः ।

उक्तग्राहकैदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति कृत्वा बहुवचनोपपत्तिः । *अकार्यकारणेति* । ननु कारणत्वसंशये कथं तदवच्छेदकरूपवत्त्वनिश्चयः, तयोरेकनिश्चायकनिश्चयत्वात्, किञ्च वह्निनिष्ठकार्यतायास्तृणनिष्ठकारणतायाश्चाग्रहे कथं तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्धिशिष्टज्ञानस्य । अपि च कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यतायाश्रयमात्रवृत्तित्वं, तद्गृहे च कार्यतायाश्रयत्वमवश्यं विषयः । न च कार्यताद्यपि गृह्यत एवेति वाच्यम् । व्यभिचारेण तद्गृहस्याशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एव । तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । न चोक्तव्यभिचारनिश्चये कथमव्यभिचाररूपनियमगर्भहेतुत्वग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्ने हेतुत्वाग्रहेऽपि तदाश्रयोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविरोधात् । अत एव यागं विनापि दानात्स्वर्गज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्वं विषयीकराति, तदिदमाह—*ननु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वेति* । यदि च कार्यकारणभाव एव न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वं कार्यत्वं वेत्येव ब्रूयात् । न चैवं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेपि वह्नित्वसामानाधिकरण्येन रासभजन्यत्वं गृह्यतामिति वाच्यम् । ग्राहकाभावात् । अत्र चारणिमण्यभाववतीत्यादिना ग्राहकस्योक्तत्वात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु किं तदवच्छेदकरूपवत्त्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । अग्रिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यतो दृष्टावतारं विना परिशेषानुदयादिति । यत्तु ससम्बन्धिकप्रत्यक्षज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वज्ञानमावश्यकमिति तद्धियं विना न कार्यकारणभावग्रहः प्रत्यक्षेण, अत एव न शाब्दस्वर्गजनकत्वज्ञानप्रतिबन्धीति । तन्न । इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षेण तद्व्यक्तिवादैरवश्यं भानात् । न च तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यताबुद्धेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यताबुद्ध्यावच्छेदकत्वस्याप्यभानात् । भाने वा तदंशे भ्रमत्वेपि कार्यतांशे प्रमात्वादिति ॥

(चि०) अथ तृणारणिमणीनामभावत्रये न कार्यमभावत्रयाभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः

अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत् । अभाव-
त्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत
तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमा-
यातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभा-
वाभावत्वं तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्यं तद-
भावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य का-
रणत्वग्रह इति परास्तम् ।

(प्रका०) *अन्य एवेति । अभावत्रयप्रतियोगिको व्यासज्यप्रतियो-
गिताक इत्यर्थः । *अभावस्येति* । तथाच तृणोत्कर्षेण बहुचुत्कर्षोपि न
स्यादिति भावः । *एतेनेति* । तृणस्य तदुभयत्वापर्येत्यर्थः । पूर्वं मि-
लितानां तृणादीनामभावत्रयाभावत्वेन हेतुत्वमाशङ्कितं इदानीं तु प्रत्येक-
स्येति न पौनरुक्त्यमित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्ति-
स्तु स्यादेव, तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरका-
र्यानुकूलोऽनीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभय-
वासिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ
एव वाच्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तर-
वधातादौ विनियोगः । न च मन्त्रादिमहकृतत्वमेव
व्रीहिषु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् ।

ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावधातादौ अन्वयः 'व्रीहीनव-
हन्तीति' श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ 'व्रीहिभिर्य-
जेत' 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ति' 'पुरोडाशैर्यजेते'त्य-
त्र यथा पुरोडाशे पकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवा-
नुवृत्तिद्वाराऽन्वयः, प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां, त-
थाऽवधाते व्रीक्षाकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेषान्वयः, बाधकं
विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, "व्यक्ति-
वचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति" न्यायात्, अन्यथा

प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरव-
मिति चेत् । न, तर्हि एकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न
तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रम इति वत्, तथा च
प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽबोधनात् कथं
तन्निर्व्वाहार्थमतिशयकल्पनम् । “प्रोक्षिता ब्रीहयोऽवघाताय
कल्पन्त” इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते का-
रणत्वबोध इति चेत् । अस्तु तावदेवम्, तथापि प्रोक्षिता
इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीतप्रोक्षणे ब्रीहावघाता-
न्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षण-
मिति चेत् ।

मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमा-
नत्वात् अवघाते ब्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽव-
घाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च
प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्, अ-
न्यथा यागादेरपि तथा स्यात् । फलस्य च नियतसमयोत्प-
त्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति । न च प्रोक्षि-
ता ब्रीह्यस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् ।
कुरुणां क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रज्ञव्यव-
हारजनकत्वं न तु कुराः, अन्यथा यागोपलक्षितो यज्जै-
व स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यश-
रीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसा-
धनत्वात् तन्निमित्तस्त्रग्वदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयै-
रदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनात् । त-
स्मात् प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव काला-
न्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्
रोगचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमा-

नाधिकरण इति ब्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं ब्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वेन च ब्रीहिणो साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवान् न साक्षात् ब्रीहिसमवहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्थजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधादिति चेन्न । कृषिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । अस्तु वा सकलब्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः । किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव कार्यानाशकत्वादिति ।

(प्रका०) उभयसिद्धत्वमेव स्थापयति *कथमिति* । तदस्य आह नन्विति । अवघातेन ब्रीहेर्नष्टत्वात्तदन्वयः पुराडाशे न भवतीत्यत आह—*अवयवेति* । *नन्विति* । तथाच तद्व्यापारत्वेनातिशयः कल्प्य इति भावः ।

तदस्यशङ्कां परिहरति *मैवमिति* । भ्रमेणोपादीयमानेऽवघाताजनके व्यभिचारादाह *प्रमाणत इति* । नन्वकारणे कारणकारणे व्यभिचारः । न च कारणाकारणसाधारणमनुकूलत्वमात्रं साध्यं तदपि मध्यवर्तिघटितमित्यतिशयसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं हि जनकीभूतध्वंसजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वे प्रतियोगिनाऽहेतुत्वापत्तेरिति वक्ष्यमाणविरोधादिति चेत् । न । वेदमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषयत्वादिति विशेषव्याप्यैव साधनादिति । वस्तुतो व्यक्तिवचनान्यायेनावघाते प्रोक्षितब्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं नोपलक्षणत्वमिति । *प्रतियोगिन इति* । अभावतत्प्रतियोगिनोरेकत्राजनकत्वादित्यर्थः । व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शङ्कते *न चेति* । *अहेतुत्वादिति* । प्रोक्षणस्य च हेतुत्वं साधितमिति भावः । ननु यद्युपलक्षणमतीतमजनकं तदा ततो व्यावृत्तबुद्ध्यादिकं न स्यादित्यत आह *कुरुणामिति* । तन्निमित्तेत्युपलक्षणं तद्गोसाधनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा साधनैककल्प्यापत्तेरित्यवधेयम् । *जन्मान्तरीयैरि-

ति* । अतीतोपलक्षणस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । एतावता ध्वंसातिरिक्तं व्यापारं सिद्धमुपसंहरति *तस्मादिति* । प्रमाणत इति* । कार्यापेक्षया चिरध्वस्तत्वे सतीति विशेषणम्, तेन साक्षाज्जनके न व्यभिचारः । अतिशयस्य भावत्वं च पक्षधर्मतावललभ्यं न तु साध्यतावच्छेदकप्रविष्टम्, तेन विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिसाधने मंगले मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने वा न व्यभिचारः । नन्वस्त्वतिशयः पुरुषसमवेत एव, तथाच नाधेयशक्तिसिद्धिरत आह *स चेति* । *संस्कारत्वेनेति* । नचैवमनेकव्रीह्युपादानं न स्यादिति वाच्यम् । हंमादिनिर्वाहार्थं तदुपयोगात् । ननु यत्र किञ्चिदवयवनाशात्सकलव्रीहिनाशेन खण्डव्रीहिणामुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरसादाह *अस्तु वेति* । *किञ्चिदिति* । यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति स्वमतावप्रभेदेदम् ।

(चि०) उच्यते । अतिशयग्राहकमानाल्हायवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च । तथाहि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकफलजनकतया विहितत्वात् यागतदङ्गवत्, कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम् । यागदानहंमादितदङ्गानामपूर्वजनकत्वं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात् । न च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवधमुद्देश्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत्तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति व्याप्तिः हविस्त्यागादिभिर्यभ्यभिचारात् ।

ननु प्रोक्षितव्रीहिणाऽदृष्टस्य जनितत्वात् बर्हिष इव पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे, वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेनाऽविशेषात् । न ।

“व्रीहीनवहन्ती”त्यत्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वया-
त् । विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् । यथा “बर्हिस्तृणोति” “बर्हिषि ह-
विरासादय”तीत्यत्र ।

यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण
एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाऽभिचारसंस्कारो यं देह-
मुद्दिश्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जन-
यति, तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता
एवाग्रिमकार्यकर्तारः । यथा च कारारीजनितसंस्कारा-
धारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टमवधानं तथा प्रोक्षणज-
न्यादृष्टवदात्मसंयोगाद्ब्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्म-
कर्तृसाधनवैगुण्यात्फलाभावस्तुल्य एव । आगमिकत्वात्
चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्य-
धिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मेनाशे कर्मनाशा-
पारगमनवत् निषिद्धकीर्त्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणज-
न्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना, आत्मवृत्तरेकस्मा-
दप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकाद्वित्राश्र-
यनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रयमा-
त्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपर-
प्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः । अथ “व्रीहीन् प्रो-
क्षती”तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागत्यं
व्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्स-
म्बन्धस्यैवात्सार्गिकत्वादिति चेन्न । धात्वार्थनावच्छेदकसं-
योगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्याप-
रविशेषः प्रोक्षणार्थः, तथा च कथं प्रोक्षणमाध्यतयाऽन्व-
य इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्,
अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा “सकृत्

प्रोक्षती"त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं सा-
क्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटवृत्ति-
त्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निम-
नुमिनोमीत्यादिवत्, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि,
तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न
यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पू-
ज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वात् अ-
न्यधर्मप्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वमङ्गापत्तेः । तस्मात्
प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाद्या प्रतिमादिनिष्ठा श-
क्तिरभ्युपेयेति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवता-
मन्त्रिधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते, स्वसादृश्यदर्शिन-
श्चित्रादाविव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् । अस्पृ-
श्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथा-
र्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिधिरहसहकृतस्य
तथात्वं "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति" विधिवलात्तत्प्रतिस-
न्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
जन्यते तददृष्टवदात्मसंप्रयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्य-
स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

(प्रका०) यद्यप्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुरुषानिष्टत्वं सिध्यति । अन्यथा
लाघवेनाश्रयनाशमात्रस्यैव कार्यनाशप्रयोजकत्वेनावयवनाशात्तन्नाशा-
द्वैवाह्यन्तराणामुपयोगो न स्यात्तथापि प्रकारान्तरमाह *तथाहीति* ।
दृष्टद्वारेति । अत्र धर्मजनकत्वं साध्यम्, निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवार-
णाय विहितत्वादित्युक्तम् । प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेत्या-
दि । ननु दृष्टद्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीत्यर्थः, तथा
चासिद्धिः, परमते शक्तेरेव द्वारत्वात् । न च अत्यक्षद्वाराभावे सती-
ति तदर्थः । औषधपानादौ व्यभिचारात् । न च तत्र विहितत्वाभावादेव

न व्यभिचार इति वाच्यम् । आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत् ।
 न । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वार-
 पदेन विवक्षितत्वात् । न चौपधादौ व्यभिचारः । तदीयधातुसाम्यादि-
 रूपातीन्द्रियद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणासम्भवादिति वाच्यम् ।
 अन्वयव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित्तत्र प्रसरादिति भावः ।
 कृष्यादाविति । न च विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिविधिनादिति भावः । *श-
 त्रुवधमिति* । एतच्च परमते । अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव
 फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणयुक्त्या तथा व्यव-
 स्थितः । अत एव गयाश्राद्धापूर्वस्य पितृनिष्ठत्वम्, पञ्चमटीकायां तथा
 विभावनाच्च । स्वमतेन दोषमाह *विपक्षेति* । न च फलसामाना-
 धिकरण्ये लाघवमेव विपक्षबाधकमिति वाच्यम् । नानात्वगौरवेन त-
 दलाघवानादरादिति भावः । *हविस्त्यागेति* । वह्न्युद्देशेन हविस्त्या-
 ज्यते, न च तत्रातिशयो जन्यते इत्यर्थः । न च बहौ तदनुकूलसंयोगो
 जन्यत एवेति वाच्यम् । एवं हि प्रोक्षणेनापि ब्रीहौ जलसंयोगजननात्
 सिद्धसाधनादिति भावः । पुरुषसम्बन्धेनातिशयस्य परम्परासम्बन्धेन
 स्वरूपसम्बन्धेन साक्षादेव वा ब्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेर्नातिरिक्तप-
 दार्थकल्पनमिति तत्त्वम् । अथोत्पन्नतत्त्वज्ञानपुरुषकृतप्रोक्षणेन दोषा
 भावाददृष्टानुत्पादे शक्तिसिद्धिरिति चेन्न । तत्र फलानुत्पादात् । लो-
 कसङ्गुद्गार्यं तदाचारणादिति भावः । *बर्हिष इति* । बर्हिर्यागस्ये-
 त्यर्थः । यथा तस्य जनितादृष्टस्य न पुनरुपभोगान्तरं तथा ब्रीहेर-
 प्यदृष्टजननोपगमे तन्न स्यादित्यर्थः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । यथा
 बर्हिस्तृणाति इत्यादिविधियलात्तस्य पुनरुपयोगस्तथाऽत्र न स्यादित्यर्थः
 उक्तन्यायेनेति । व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवान्वये सर्व-
 मिदमविरुद्धमिति भावः । ननु पुरुषे पातित्यादिदोषेणादृष्टान्तोत्पद्यते
 इति अगत्य ब्रीहिनिष्ठोपातिशयः स्वीकार्य इत्यत आह *कर्तृकर्मतेति* ।
 एवं हि ब्रीहिनिष्ठोपि स न स्यादित्यर्थः । पुरुषनिष्ठत्वे साधकमुक्त्वा
 ब्रीहिनिष्ठत्वे बाधकमाह *किञ्चेति* । *कार्येति* भावकार्येत्यर्थः
 स्वाश्रयेति । स्वसमवायिकारणेत्यर्थः । एवञ्च किञ्चिदाश्रयनाशे
 वृक्षादिनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषय इति भावः । *संयोग-
 स्येति* । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्य-
 जिगम्योः पर्यायतापत्तिः । अथच्छेदकीभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयो-
 र्धात्वर्थोपप्रवेशे स्पष्टमात्रस्यैवोभयधात्वर्थत्वात्, कर्ममात्रस्यैवोभयजन-

कत्वेन पतनादिषूदधान्तरजातिमादायाप्यर्थभेदस्य दुरुपपादत्वादिति ।
अत्र वदन्ति । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेष-
णत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य ज्ञानविशे-
षतावत् । तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाक्यस्तदा शब्दात्फलवि-
शिष्टव्यापारधीरपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरिति उभयथापि फला-
शेषि शक्तिं क प्रतीत्य विशेषो येन पर्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म-
त्वानुपपत्तिरिति । अस्तु वा प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसम्बन्धे-
नैव ब्रीहिकर्मत्वं, साक्षाद्जीजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव, एवञ्च
व्याप्यसंस्कार्यकर्मणो भेदोप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह *किञ्चेति* ।
वह्निमिति । न ह्यत्र कर्मणि द्वितीया, अनुमितौ बह्वेकारकत्वात्,
कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किन्तु साधु विभक्तिस्तथाप्रापीत्यर्थः । *न
चेति । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति निष्ठास्वरसादिति भावः । तत एव-तत्स-
त्त्वेपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः । देवताचैतन्यपक्षमालंब्य
परिहरति *प्रतिष्ठाविधिनेति* । *अहङ्कारेति* । अहमियं प्रतिमा म-
मेदं शरीरमित्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः । नन्विदं ज्ञानं विषयवाधाज्ज्ञानं
स्यात्, न च तत्सम्भवति, विशेषदर्शनादित्यत आह *स्वसादृश्येति* ।
तथाच विशेषदर्शनं सत्यप्याहार्यभ्रमोऽयमित्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधि-
वाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते, किन्तु भूतार्थे
क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्र-
तिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगि-
कानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च
प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च कश्चित् । कामिनीचरणाभिघा-
तदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाभयशक्ति-
सिद्धिः, समयाविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनि-
तवृक्षादेष वा तदुपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् वृ-
क्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । ना-
पि ताम्रकास्यादावस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आ-
धेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृ-

इयस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य
शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

(प्रका०) ननु देवतायां सर्वज्ञत्वाभावेन व्यासङ्गदशायां व्यवहि-
तनानादेशे प्रतिष्ठायां कथमहङ्कारममकारौ संस्कारौ संस्कारनाशे वा
कथं पूज्यत्वं कथं वा ज्ञानसंस्कारयोरननुगतयोः पूजाप्रयोजकत्वमिति
प्रथमकल्पानुपपत्तिः । यत्र च व्यासङ्गवत्तत्र प्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठा-
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिना च प्रति-
ष्ठायास्तद्ध्वंसस्य वा हेतुत्वं बोध्यते न तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीय-
कल्पानुपपत्तिः । दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पा-
नुपपत्तिरित्यस्वरसादाह-#वयं त्विति* । ननु यत्र प्रतिमायां प्रतिष्ठा
जाता दैवात्किञ्चिदवयवनाशादन्या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठारूप-
प्रतियोगिनोऽवृत्तिस्तद्ध्वंसस्यापि न वृत्तिः, प्रतियोग्यधिकरण
एव ध्वंसस्य वृत्तेः, तथाच तत्पूजा निष्फला स्यात् । न चेष्टा-
प्तिः, आचारविरोधात् । अन्यथा पतच्छङ्कया कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य न प्रयोजकत्वं किन्तु
स्वरूपेण तच्च तत्रास्त्येवेति वाच्यम् । एवं हि तद्ध्वंसस्य प्रतिमान्तर-
पूज्यत्वप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् ।

अत्राहुः । इयं प्रतिष्ठतेति बुद्धेः खण्डप्रतिमायामपि प्रमात्वव्यव-
हारात्तद्ध्वंसस्य तत्रापि वृत्तिरेव । प्रतिमान्तरे च तदभावात्तदभावः ।
अत एव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किञ्चिदवयवनाशान्नाशेऽपि खण्डव्रीहीणा-
मुपयोगः । संस्कृता एते व्रीहय इति प्रतीत्या तत्रापि पुरुषसमवेतसं-
स्कारसम्यन्धसिद्धेः । अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति । #प्रति-
ष्ठाकालीनेति* । अत्र स्वसमानाधिकरणेत्यपि विशेषणन्तेन तत्प्रतिष्ठा-
कालीनप्रतिमान्तरास्पृश्यस्पर्शप्राग्भावाभावेन यावदर्थभावात्पूज्यता-
पत्तिः । ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि पूज्यता न स्यात्प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्-
शानां जाततया तत्प्राग्भावाभावादित्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेत्यभाव-
विशेषणम् । नन्वेकस्पर्शानन्तरमग्निमस्पर्शप्राग्भावसत्त्वात्पूज्यता स्यादि-
त्यत आह-#यार्वादि* । आदिपदमवयवविभागादिपरम् । स्फुटितप्र-
तिमाया अप्यपूज्यत्वात् ।

नन्वनादिसंस्मर्यपदमप्रात्किञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । नानावद्भा-

वसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावदभावा अपि हेतव इति ध्रुवम् । तथा चानादित्वानन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यल्पजनकत्वे लाघवेन सादिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदोपादानम् । एवमन्योन्याभावव्यावर्त्तनार्थं संसर्गपदम् ।

अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रतिष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितम्, तदपि स्पर्शादिविशेषणं न त्वभावविशेषणम् । एवं प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शे जातेपि तच्छ्रंसान्योन्याभावावादाय पूज्यतापत्तिः । प्रतिष्ठोत्तरकालीनां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावस्य तत्र सत्त्वात्, अनादिपदसंसर्गपदोपादाने तु नोक्तदोषः, तन्निष्ठाम्स्पृश्यस्पर्शव्यक्तेरेवानादिसंसर्गभावस्य तत्रासत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, प्रागभावस्य प्रतियोगितच्छ्रंससमानकालीनत्वादित्याहुः । *समयविशेष इति* । स च विशेषः कार्यकाश्रयो यत्रनन्तरं पुष्पमित्यर्थः । नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, चिरसमयव्यापिसंयोगे सति पुष्पानुत्पत्त्यापत्तेरित्यपरितोषादाह—*चरणेति* । *तत्संयोगेति* । अत एवास्तादिसंयोगो जलक्षालनेनापनीयत इति भावः ।

संस्कार एवेति । धर्मविशेष इत्यर्थः । अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाश इति ।

(चि०) अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाश्रयनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमयीजादीनामापरमाण्वन्तर्भङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथाहि कलमयीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसैकादंयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातत्फलविशेषः यथा ह्यारीतमांसं हरिद्वानलसाधितमुपयोगात् सद्यो

व्यापादयति नान्यथा सप्रथितमित्यादि । यत्र च तोय-
नेजोवायुषु न पाकजो विशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवकठिनत्वा-
दयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चा-
धिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रति-
ज्ञत्वसाहिता प्राचीनधर्माधर्मफले तज्जयभङ्गौ जन-
यति । यद्वा अहं निष्पापः पापजान् वेति तुलाभिरूढाभि-
शस्तज्ञानविशेषसाहिता सा तथा, तदाहुः--

तांस्तु देवाः प्रपद्यन्ति स्वश्चैवान्तरपुरुषः । इति ।

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तथा धर्माधर्मौ
जन्येते ताभ्याश्च जयपराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभि-
शस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्
“अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्य-
प्रतिज्ञो न तुलामारोहेदि”ति श्रुतेरुत्पन्नात् । यद्वा
तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभि-
व्यञ्जयन्ति ।

(प्रका०)*समयविशेषेति* । न चैवं यागेऽप्यपूर्वं न कल्प्यमिति वाच्य-
म् । तत्र विधिना कार्यकारणभावबोधनात्, अत्र तु न तथेति भावः । पा-
कजविशेषे मानमाह *कार्येति* । ननु बीजापुरादौ लाक्षायवसेका-
त्कुसुमारुण्यं दृश्यते तत्र लाक्षारसस्य गलितत्वाच्च कालान्तरीयकुसु-
मार्खणिमहेतुत्वं न वा स्वरूपात्तस्मात्तादृगुत्कर्षस्तथा च तत्प्रयोजकत्वं
नाधेयशक्तिः स्वीकार्येत्यत आह *एतेनेति* । *इत्यादीति* । “दश-
रात्रोपितं कांस्ये सर्पिश्चापि विषायत” इत्यादि पदग्राह्यम् । कठिनत्वं
तु तोये प्रतिबद्धवस्त्वमित्यर्थः । तुलादौ तुलाविधिजन्यामाधेयशक्तिं
जयादिप्रयोजिकामाशङ्क्य निराकरोति *तुलादाविति* । तुल्यस्य-
तुलनीयस्य । ननु तुलादिसामग्र्याः क्षणिकतया कालान्तरभाविजया-
दिजनकत्वानुपपत्तिः पापिनोऽपि सभाक्षाभादिना पापवत्त्वज्ञानाभावे
निष्पापत्वघ्नमे वा भङ्गानुपपत्तिश्चेत्यरुच्येराह *अथवेति* । तथा-तु-
लाधिरोहणसमग्र्या । ननु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तव्यदृष्टकल्पनानुपपत्तिः
लौकिकक्रियाया अपीष्टानिष्टफलकत्वेन तुलाधिरोहणेन श्रुत्युत्पन्नास-

भवश्चेत्यपरितोषादाह । *यद्वेति* । अयं, पापी निष्पापो वा तुलारूढ इति ज्ञानमव तज्जन्यसंस्कारो वाऽत्र सन्निधिरित्यर्थः । *ताश्चेति* । देवता इत्यर्थः । *लिङ्गमिति* । नमनोन्नमनादिकमित्यर्थः ॥

(चि०) कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः ? कारणत्वम् । तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभाव-प्रतियोगित्वम् ।

(प्रका०) *स्वस्वेति* । अत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति दंशिकी व्यापकता, कालिक्यां तु सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एवञ्च दण्डसद्भावेऽपि चक्राद्यभावेन कार्याभावे व्यभिचार इति तद्वारणाय कार्याभावं विशिनष्टि संपत्तावित्यन्तेन । स्वैतरसकलसंपत्ताविति कृतेऽप्रसिद्धिः, दण्डेतरसकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरित्यत उक्तं स्वव्याप्येति । चक्रभ्रम्यादीनां च दण्डसमवधाननियतत्वेन दण्डव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः । एतेन यत्र स्वं स्वव्याप्यमप्यस्ति तत्रापि तत्सम्पत्तिरस्तीति तत्र कार्याभावप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तम्, काचित्कतादृशाभावप्रसिद्धेव व्यापकत्वनिर्वाहात् । ननु तादतरसकलपदं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा ? आद्यं आत्माश्रयः । अन्येऽसम्भवः । घटाद्युत्पत्तौ वेमादिसमवधानाभावादिति चेत् । न । कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षितत्वात् । कार्यनियतपूर्ववर्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा । कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न चान्यथासिद्धे दण्डरूपादावतिव्याप्तिः, तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । वस्तुतो नान्यथासिद्धत्वमत्रापि देयम्, अतो नोक्तदोषः । अन्यथा कुलालपित्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । चक्रभ्रम्यादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्याप्यत्वात् । यत्त्विदं कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन तस्यापि घटजनकतयाऽतिव्याप्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनकतापत्तिः । यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थत्वादिति । तत्र । दण्डचक्रादिजनके तथाप्यतिव्याप्यपरिहारात् । न हि तज्जनके दण्डावयवादौ दण्डत्वादिसम्भवः । कुलालमात्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्याच्च । ननु स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ स्वसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तकार्याभावव्यापकत्वाभावात्स्वाभावस्यायुक्तमिति चेन्न । तत्सम्पत्तिकालीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिस्वस्व-

व्याप्यान्यतरकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणम् अतो नोक्तदोष इति । तन्न । आत्मादिहेतावव्याप्तेः । नन्वेवमप्यात्मादिहेतावव्याप्तिरेव कार्याभाववति देशे काले वा तदभावाभावादिति चेन्न । तत्समवधानसत्त्वेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । तद्व्याप्यस्याभावप्रतियोगित्वेनान्यतरगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । न चैवमाकाशस्य घटादिहेतुतापत्तिः । अन्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । तद्व्याप्येनरसकलसंपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेश्च । आत्मादौ च स्वव्याप्यहेत्वन्तरप्रत्यासत्त्यादिव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवात् । अत एवात्मनः कपालगोचरप्रत्यक्षादिसम्बन्धेन घटकारणत्वम् । यत्तु यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति चात्मत्वाच्छिन्नभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वम् । अस्ति च द्विकालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराध्यभाववत्त्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति । तच्चिन्त्यम् । एकघटसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावाभाववदात्मरूपसमवायिसत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावासंभवात् । यदि च केवलान्वयितया तदभावस्तदा आत्मत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सुलभ एव ।

केचित्तु जन्यगुणमात्रं प्रति समवायितया कारणत्वेन तत्रापि तज्जातीयतयोक्तलक्षणसत्त्वादित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्या समवायित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमित्येव न स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वेनैव हेतुत्वापत्तौ तज्जातीयतया गुणादावतिव्याप्त्यापत्तेः । अत एव प्रमेयत्वादौ सामान्यप्रत्यासत्तिकरणे अव्याप्तिः, व्यतिरेकाप्रसिद्धिरित्यपास्तम् । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवेनान्यतरत्वगर्भलक्षणसत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्धैव लक्षणासिद्धिः स्यात् । यत्तु जन्यसाक्षात्कारं प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्वं इन्द्रियप्रत्यासत्तितद्व्याप्येनरसकलसंभवाधने इन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरेके सति सकलसाक्षात्कारासत्त्वात्तज्जातीयत्वेन तत्सत्त्वान्नाद्यासिः, अत एवैश्वरज्ञानादौ नाद्यासिरिति । तन्न । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्राप्तेश्च । न हि येन केनापि रूपेण तज्जातीयत्वं वाच्यम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु अव्यव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकेनैव । न च प्रत्यासत्तित्वं तथा, तदवच्छिन्नस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति । यद्यपि प्रागभावेऽव्याप्तिः, तद्विरसकलसंपत्तौ

कार्याभावाप्रसिद्धेः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादेऽपि कार्यस्य सत्त्वात् । तथाप्युत्पत्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः, स च तत्राप्यस्ति । न चैवं गन्धं प्रति रसादिप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । न च सव्येतरविषाणयोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिः, तदितरसंकलसंपत्तिकालस्य तत्सामग्रिकालत्वपर्यवसाने तत्कालीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यम् । अग्रिमक्षण इति विशेषणात् । तत्सम्पत्त्यग्रिमक्षणे च कार्याभावाभावात् । यत्तु कार्यपदं तदीयकार्यपरमतो नोक्तप्रसङ्ग इति । तन्न । आत्माश्रयात्, संपत्तावित्यन्तवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च दण्डावयवे घटाभावाद्याभिचारेणाव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्रैतरसम्पत्त्यवच्छिन्नकार्याभावादित्येके । कार्याभाववति यत्संसर्गावच्छिन्नयदभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेऽपीत्यन्ये । केचित्तु कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यत्र बहुव्रीहिसमासेन कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमर्थः । कारणस्य कार्यव्यापकत्वेन तदभावस्य कार्याभावव्याप्यतैचित्यात् । एवञ्च चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धयोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिरतस्तद्वारणाय सम्पत्तावित्यन्तम् । न चैवमपि दोषनादवस्थ्यम् । अग्रिमक्षण इत्यस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्र तादृशाग्रिमक्षणे समुद्रवृद्धिव्यतिरेकश्चन्द्रोदयव्यतिरेकव्याप्तः । आत्मादिहेतौ प्रमेयत्वप्रत्यासत्यादां च तज्जातीयत्वमादायैव लक्षणगमनम्, अन्यच्च पूर्ववदूहमित्याहुः ॥

(चि०) अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसम्भवात्, किन्तित्वतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते ।

(प्रका०) नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसंकलसंपत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्या मानान्तरस्याप्यप्रवृत्तेः, किञ्च अनन्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्ववृत्तित्वादेः प्रवेशे आवश्यकं तावन्मात्रमेव लक्षणमस्तु लाघवात् अधिकांशस्य गुरुत्वात्, अत एवाप्रेषितेष्वेव लक्षणमित्यरुहेराह *अथवेति* । यत्र कार्याभावव्याप्यता इतरा-

भावसहकारावच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत् । तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दण्डाभावत्वादौ नातिव्याप्तिः । न वा बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्य जनकत्वासम्भवादसम्भवः, तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, बीजत्वाद्यवच्छिन्नस्य जनकत्वाच्च । एवञ्चाग्रे बीजबीजत्वपदे बीजत्वबीजत्वत्वपरे । इतराभावेन-इतराभावसहकृतत्वेन । शिलायां-शिलात्वे, शिलात्वेन-शिलात्वत्वेन ।

ननु कार्याभावस्तज्जन्यकायाभावो वा तदभावमात्रं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्ये शिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वत्वादिनैवावच्छिद्यते । दण्डाभावसाहित्यस्य तत्र नीलधूम इव व्यर्थत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं संयोगसम्बन्धस्यात्पत्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धो द्वयमेव कारणता समवायश्च तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्चेतराभावावच्छिन्ने स्वसमवायिनि बीजादौ च । द्वयं च कारणमेव । न चैवं करणतागर्भत्वेनात्माश्रयः । सम्बन्धत्वेन तज्ज्ञानादिति ।

✽अत्रेदं चिन्त्यम्✽ । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया बह्व्यादेरनुमितिजनकत्वापत्तिः । चरमकारणे कार्यत्वाभावादव्याप्तिश्च ।

वस्तुतस्तु बीजादङ्कुर इति प्रतीतिशलादवध्यवधिमङ्गावलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेष एव विलक्षणः कार्यकारणयोः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये तु तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः । एवं च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकः । तथाप्युत्पादकालेऽप्य तथा उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात् । यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बेन कार्योत्पत्तिविलम्बादित्यन्तराभावावच्छिन्नत्वमेव । यदि च कश्चिन्न तथात्वं तदा तत्सजातीयत्वं लक्षणं बोध्यम् । न चार-

प्यस्थदण्डे तद्दण्डत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यम् । दण्ड-
त्वमादाय लक्षणसत्त्वात् । एवञ्च घटकारणज्ञानत्वादावपि तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दण्डाद्यभावावच्छेद्यमेवेति न तत्राव्याप्ति-
रिति ध्येयम् । ननु दण्डरूपादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । दण्डाद्वट इति
वद्दण्डरूपाद्वट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभाव-
सम्बन्धस्य दण्डरूपत्वेनैवावच्छेदान् । अत एव व्योमादावपि न घट-
कारणत्वप्रसङ्गः । अत्र च स्वभाव एव शरणम् । एवञ्चानुन्यथासिद्ध-
त्वेन विशेषणीयमतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्वाख्यानमनादेयम् । उ-
क्तैरेवोपपत्तेरिति ॥

(चि०) यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्प-
त्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्यभा-
वव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् ।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् ।
अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा । येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वव-
र्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्र-
ति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवग-
म्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्या-
वाशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे
तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद्गन्धं प्रति
तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले
गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् ।
एतन्त्रितयव्यतिरेकनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । या-
गापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र
जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवग-
म्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य
तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्वद्वारा
तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव
पूर्वभावावगतिग्रहः । स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने

सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् ।

(प्रका०) *अन्यासमवधानावच्छिन्नेति* । अन्यासमवधानावच्छि-
न्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तद्वच्छिन्नत्वं कारणत्वमित्यर्थः । उत्प-
त्तिगर्भतया पूर्वस्माद्भेदः । अत्रापि पूर्वोक्तसम्बन्धविशेषमादायोत्पत्त्य-
भावव्याप्यत्वं बोध्यम् । उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिक-
ध्वंसानाधारसमयसम्बन्धः । ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् ।
किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

अनन्यथासिद्धेति । घटजातीयं प्रति रासभजातीयमनन्यथासि-
द्धमिति अत्रातिव्याप्तिवारणाय नियतपदम् । ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य
देशमपेक्ष्य वा ? नाद्यः । रासभेऽपि गतत्वात् । घटपदादिपूर्वकाले रासभ-
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात् । नान्त्यः । साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदे-
शापेक्षयाऽनियमात् । साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रविवक्षायां
रासभेऽपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादिति । नैवम् । साक्षात्परम्परासा-
धारणैकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रासभावादे-
कजातीयसम्बन्धेन घटादिदेशनियतत्वाभात् । घटादावेकजातीयसम्ब-
न्धेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । कियत्सु घटेषु रासभस्याप्येकजातीयतत्सम्ब-
न्धेन देशनियतत्वादिति प्रसङ्गः । कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनादृष्टस्या-
प्यतथात्वम् । द्रव्यगुणाद्यनेकार्थं एकजातीयतत्सम्बन्धाभावादिति ।
भक्षितबीजसङ्गहाय *जातीयेति* । जातिपदं च कार्यपूर्ववर्तितावच्छे-
दकधर्मपरम् । अतो नाकाशाद्येकवृत्तिकारणत्वेऽव्याप्तिः । पूर्ववृत्ति-
त्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वम् । प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रा-
गभावेऽव्याप्तिः । किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं तच्च तत्राप्य-
स्ति । कालस्य च स्थूलसूक्ष्माधिकरणतया हेतुत्वं-तस्य च पूर्वक्षण-
वृत्तित्वमस्त्येव । नत्वधिकरणतया हेतुत्वं तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वम-
स्त्येव । नत्वधिकरणस्येति न तदव्याप्तिर्दोषः । प्रागभावत्वं च न प्रति-
योगिजनकाभावत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । नापि विनाश्यभावत्वं विना-
शस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याश्रयात् । उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने चो-
त्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्ध-
रूपत्वेऽन्योन्याश्रयात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् ।

ननु ध्वंसप्रागभावोनात्मनि घटादावव्याप्तिः । न चात्र तदलक्ष्यमेवेति वाच्यम् । न प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणम् । तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं तथैवोपक्रमात् । तथा च ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणसाधारणं न तल्लक्षणमिति चेत् । न । अभावपदस्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात् । यद्यप्येवं तद्वैयर्थ्यम् व्यावर्त्याभावात् । तथापि तत्तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यगर्भं कारणत्वम्, किन्तु तत्तत्प्रतियोगिकप्रागभाववच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम् । तथा च तादृशकालावृत्तिस्तदभावस्तत्प्रागभाव इति पर्थवस्यति । न च तादृशसमयाप्रसिद्धिः । गन्धत्वं स्वाधकरणानाधिकरणसमयवृत्तिः कादाचित्कमात्रवृत्तिजानित्वाच्चेन्न त्ववदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । ननु सिद्ध्यनु गन्धानाधारसमयः, तथापि प्रागभावस्य कथं तदनाधिकरणत्वं ग्राह्यम् नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानं तु सम्भवेत्तच्च प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्यां चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । तादृशनिर्णयवर्ताप मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धेर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तद्बुद्धिविषयत्वात्तत्र रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन वोपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वानुमितिसम्भवात्, गन्धस्यैव दृष्टान्तत्वाच्च । यद्वा कादाचित्कभावत्वेनैवोपस्थितस्य तस्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवाननुमानात्, तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेपि क्षत्यभावाच्च ।

ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवर्तो मीमांसकस्येष्टसाधनताल्लिङ्गकार्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनाच्चैतत्प्रागभावत्वगर्भं कारणत्वम्, किञ्च कारणत्वबाधकशब्दादिरेवेवं महाप्रलम्बकाले प्रमाणं स्यात्तस्य तद्भवेत्वात्तथाच तदनभ्युपगमापि तस्य व्याहन्येतेति चेन्न । गन्धानाधारेत्यादिना भविष्यतीति प्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभावत्वस्योपलक्षणत्वात् अत एव मीमांसकं प्रति जनकत्वघाटनस्य लिङ्गस्य नैयायिकेनोक्तावपि नान्यतरासिद्धादिदोष इति वदन्ति । तद्विचिन्त्यम् । तस्यैवानुगतस्य निर्बन्धतुमशक्यात् । न चाखण्डमेव प्रागभावत्वं तेनोपलक्षितमिति वाच्यम् । उपाधेरखण्डत्वे जात्यपलापापत्तेः । ज्ञातेश्चाभावेऽनभ्युपगमात् ।

वस्तुतस्तु नेदं कारणत्वं प्रवृत्त्यनुकूलम् । तथा च स्वमते लक्ष्यतावच्छेदकतया कारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वा निरुक्तं यस्मिन्सतीत्यादिना निरुक्तं क्षेमसाधारणतत्साध्यकत्वज्ञानमेष प्रवर्त्तकं । तदेव

विध्यर्थः । अन्यथा प्रागभावात्स्य प्रागभावाभावे तत्पूर्ववर्तित्वाभावेन तद्वदितजनकत्वाभावादुदुःखप्रागभावावर्धितया प्रायश्चित्तसिद्धौ प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यादिविधौ वक्ष्यते । तथाच नोक्तदोषः । एतेन गन्धानाधार-गर्भवस्त्रीलानाधारगर्भवतयापि तन्निर्वचनात्तद्गर्भं कारणत्वमपि भिद्येत । तथाच विनिगमकाभावादुभयगर्भेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तम् । निरुक्तस्य प्रवर्त्तकतानभ्युपगमात् । यत्त्वाकाशपदात्कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेति षत्कदाचिन्नीलाद्यनाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणान्न कापि क्षतिः । तत्समयविशेषावृत्त्यभावत्वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूलमिति । तच्चिन्नस्यम् । तत्समयानभ्युपगमन्तुरेतज्ज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यननुगमस्यैवमप्यपरिहार्यत्वात्, प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अत एव तत्समयाघटितस्यानुगतस्य प्रागभावत्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वेपि न प्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयम् । यत्तु गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयत्वे मानाभावः युगपन्नाशो मानाऽभावात् । तथा च यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्त्वन्तरसत्त्वसम्भावनाया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणे तद्गर्भकारणलक्षणाद्याप्तिसन्देहः, एवञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति । तन्न । यावद्गन्धनाशो ह्यदृष्टाभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यानाद्यतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुत्तनुपपत्तः । तथा च सर्वादृष्टाभावात् कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः । न चाकाशादिवृत्तितया पूर्वकालवर्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । वर्त्तिपदेन समवधानवत्त्वस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः कालस्य जगदाधारतया तत्रापि तद्वृत्तिः । ननु द्रव्यत्वेन रूपेण दण्डरासमयोनियतपूर्ववर्त्तित्वसत्त्वात्कारणत्वं स्यादिति चेन्न । तेन रूपेण तस्यान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वात् । सामग्री च न कारणं, क्षणविशेषत्वात् । कालोपाधेर्वाधिकरणत्वेनैव हेतुत्वात् । न च कारणमेलकरूपायां तस्यामतिप्रसङ्गः । दण्डादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात् । मेलकस्यातिरिक्तस्थानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा दण्डरूपवदन्यथासिद्धत्वात्, परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु-स्वर्ूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत् । तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त-इत्याहुः ।

ननु कारणत्वादन्येन रूपेण सिद्धयभावोऽन्यान्यथासिद्धत्वमित्यन्योन्याभयः । सिद्धिपक्षस्य चोत्पत्तिपरत्वे नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः । क्षतिप-

रत्वेऽसम्भवः । हेतोरपि प्रमेयत्वादिना क्लृप्तेरिति योगार्थमपहाय रुढ-
मन्यथासिद्धिपदार्थमाह-***अन्यथेति*** । यद्यपि कुसुमाञ्जलिप्रकाशे प-
ञ्चधान्यथासिद्धिरुक्ता तथाप्यवच्छेदकजनकजनकयोरत्रैव प्रवेशात् त-
त्सङ्ग्रहाय प्रकारद्वयमुक्तम् । अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्देऽपि तथैव वि-
भावितमस्माभिरिति । ***येन सहैवेति*** । तेन तदन्यथासिद्धमिति शो-
षः । ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि तद्रूपपूर्ववर्तित्वग्रह-
सम्भवान्नियमो सिद्धः । न च प्रत्यक्षेति विशेषणीयम्, अतान्द्रियान्यथा-
सिद्धेऽव्याप्तेः । नियमाविवक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्धथा-
पत्तेरिति चेन्न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्तित्व-
ग्रहो वाच्यः । तत्र साहित्यनियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरिति प्रसक्ततया
दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्तित्वग्रहादण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिर-
स्त्विति वाच्यम् । येन पृथगन्वयव्यतिरेकवता सहैत्यर्थात् । अत्रापृथग-
न्वयादिमत इत्यपि यस्याति विशेषणं देयम्, तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य
नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्य नान्यथासिद्धिः । यथोद्भूतरूपनेज-
सोरित्येके । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तद्विशेषत्वेन
विशेषणात् तादृशस्थलेतिऽप्रसङ्ग इत्यन्ये । कुम्भकारपिताप्यत्रैवान्त-
र्भवति कुम्भकारत्वेन तदन्यथासिद्धस्येष्टत्वात्कुम्भकारपितृत्वेना-
न्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यनियमात् । नन्वेवमुद्भूतरूपते-
जसोरिव दृढत्वदण्डयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । उभयो-
रुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानात् । न च दृढत्वस्य चक्रप्र-
मिजनकत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमेव नेति वाच्यम् । तथासति दण्डत्वे-
नैव हेतुतापत्तौ दृढत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् । किञ्च दण्डत्वेन दंडस्य
दण्डेन दण्डत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमित्युभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानु-
विधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । अपि च कुम्भकारपितृ-
त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनेव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि
रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरस्तु न तु तद्वृत्तिप्रसक्तमिति चेत् । तत्किमतिप्र-
सक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः । तथा चान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्ति-
त्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन । किञ्च फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य
दण्डत्वादिसाधारणत्वात्, अतादृशस्य चाभावात् । न च फलानुपहि-
तनित्यवृत्तित्वेन तथात्वम्, रूपत्वेन नित्यरूपस्यापि घटजनकत्वाविरो-
धात्, उक्तरूपयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु । न च
तेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तर्हि दण्डरूपत्वेना-

पि तथास्तु किमुकान्यथासिद्धेति चिन्त्यम् । *अन्यं प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे संति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापि ज्ञानादिकं प्रति तस्य पूर्ववर्त्तित्वं ज्ञायत एवेति चेन्न । तेनापि विपक्षबाधकतया शब्दकारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः । आकाशत्वेनेष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापि पूर्ववर्त्तित्वग्रहात् । नन्वेवं यागादेरपूर्वन्यथासिद्धापत्तिः । स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव तस्य तं प्रति तद्ग्राहादिति चेन्न । साक्षादिति पूर्ववर्त्तित्वे विशेषणादित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यत इत्यर्थादित्येके ।

न च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहानन्तरमन्यकार्यं दिक्कालयोस्तद्ग्राह्यमित्यन्यथासिद्धिः । तद्ग्राहं विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्त्तित्वग्रहात् कुम्भकारपितुरत्राप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथात्वेपि चित्रत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमस्त्विति चेन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वेव तस्य घटं प्रत्यन्वयादिग्रहात् । तदानीं तद्देशे तस्य सत्त्वानियमेन कुम्भकारद्वारेण घटनियतपूर्ववर्त्तित्वग्रहात् । नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यत्र येन केनचित्सर्वेण वा ? नायः । दण्डादावतिप्रसङ्गात् । नान्त्यः । शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देहेपि शब्दकारणानामनुपजीव्य शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्त्तिताग्रहसम्भवात् । निरुपाधित्वादेरपि विपक्षबाधकत्वसम्भवात् । वस्तुनः शब्दनित्यत्वनिरूपयतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वेव ज्ञानादिपूर्ववर्त्तित्वग्रह इति नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसंयोग इव ज्ञानादां हेतुत्वमस्तु । न च ग्राहकाभावेन तेन रूपेण नियतपूर्ववर्त्तित्वाग्रह इति वाच्यम् । ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यत्रेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि च एवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धापत्तिः । न च शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापीन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्त्तिग्रह इति वाच्यम् । श्रोत्रत्वेन तथाप्यन्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्त्तित्वग्रहं विना सिद्धेरनभ्युपगमादन्यथा ज्ञानेपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न भ्यङ्गः । एवं च पाञ्चभौतिकशरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्च ईश्वरज्ञानादेः क्षितिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्त्तिताग्रहात्तत्राप्यन्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदेव पौर्वापर्यग्रहाच्चैव मिति वाच्यम् । प्रकृतेपि कार्यमात्रं विभुमात्रस्यैकदेव

पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धभावापत्तेः । शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदत्राप्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वदेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम् । *अन्यत्रेति* । एतच्च प्रायिकम् । अवश्यकल्प्यं यत्तद्युनियतपूर्ववर्त्ति तत्समवधाननियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भावात् । अतः पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्त्तिन इत्यत्रावधौ पञ्चमीत्यर्थः । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्ध्यन्तर्भावेऽनन्यथासिद्धपदेनैव तद्धारणे नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात् । नन्वेवं दण्डरूपाकाशादेरप्यत्रैवान्तर्भावे तद्भाहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम् । किञ्च अवश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया वा ? नाद्यः । गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धापत्तेः । नान्त्यः । आत्माश्रयात् । अपि च सहकारिणोः परस्परेणान्यथासिद्धापत्तिः । द्वयोरप्यवश्यकल्प्यतद्युनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम्, तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविषयत्वं समनियतत्वं वा ? नाद्यः । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहाविषयत्वेन तथात्वापत्तेः । नान्त्यः । आलोकरूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्धापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे निश्चिनयतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम् । ननु येन सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्यागेपीत्यत आह । *यागेति* । अपूर्वानुपस्थितावपि विधिना यागकारणत्वबोधनात् तु तेन सहैत्यर्थः । तदेवाह *तत्त्ववगम्यमान इति* । नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह- *यत्रेति* । कुलालं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्तेन सांऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्वेवं कुलालपितृवद्यागोपि अन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह *यत्र चेति* । पूर्वाक्तरीत्या तत्रोक्तान्यथासिद्धेरभावादित्यर्थः । नन्वेवं चक्रम्रमणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्यादत आह *दण्डेति* । तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वात्मन्येणमपि नियतपूर्ववर्त्तिताग्रहसम्भवेन अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भावः । *स्वस्वेति* । स्वं कारणत्वेनाभिमतं दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिकं तत्संयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थः ।

कचित्स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सतीति पाठः । तत्र स्वपदमन्यपरम् ॥

(चि०) अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये । तत्र । ईश्वरतदुद्भवादीनामसद्गहात् । तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न । साधकाभावेन बह्वावन्यत्र सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिद्ध्यतीति ॥

इति शक्तिवादः ।

(प्रका०) *ईदृशेति* । एतद्योपलक्षणम् । यस्याभावादिति पञ्चम्या हेतुत्वार्थकत्वादात्माश्रयः । यदभावनियतः कार्याभाव इति ध्रुवक्षायां स्वसत्त्वे स्वातन्त्र्योत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र व्यभिचारः । द्वितीयपाठे दण्डानन्तरोत्पत्तिकचरमकारणसमवधाने चक्राद्यभावात्कार्याभावाप्रसिद्धेस्तत्राव्याप्तिः । उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैव कारणतारूपत्वसम्भवे शेषवैयर्थ्यमुभयत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । *साधकाभावेनेति* । यद्यप्येकत्र गुरुलघुविषयतासम्भवे लाघवं सहकारि, अन्यथामानान्तरेण लाघवावतारसम्भवे गुरुमात्रस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । तथापि यत्रैकसिद्धिरपरसिद्धिविरोधिनी तत्रैव लाघवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबन्धकत्वमिमाणाः ॥

इति शक्तिवादः ॥

अथ गङ्गेशोपाध्यायकृतपरिशिष्टचिन्तामणौ मुक्तिवादः ।

(चि०) परमप्रयोजनन्तवन्मानस्यापवर्गः, “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात्कर्त्तव्यः)” इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः ।

(प्रका०) ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणतत्त्वविवेचनमत्र प्रतिज्ञातं, न चानुमानस्य तद्धेतुत्वे मानमित्यत आह *परमेति* । वह्वर्थिप्रवृत्त्यादिकर्मापि तत्प्रयोजनमतः परमेत्युक्तम् । यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्गहेतुतामाह, तथापि “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती”त्यर्थवादसमभिव्याहता तथात्वेन बोध्या । यद्यपि मन्तव्य इत्येव प्रकृतोपयोगि तथापि पक्षज्ञानाभावे मननासम्भव इति श्रोतव्य इत्युक्तम् । तस्याशुविनाशिनो द्वारापेक्षायां निदिध्यासितव्य इत्युक्तम् । यद्यपि ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्येवमाकारा श्रुतिस्तथापि ‘अग्निहोत्रं जुहोति यवाग्नं पचतीति’ वददृष्टद्वारकत्वाकल्पनाच्छाब्दक्रमलङ्घनेनार्थक्रमोपादाने पर्यवसितार्थपरतया साक्षात्कर्त्तव्य इति व्यत्ययेन द्युत्क्रमेण च निर्दिष्टमिति ध्येयम् । ननु ‘दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती’त्यादिना दुःखात्यन्ताभावोऽपवर्गत्वेन श्रूयते तस्यासाध्यत्वान्नानुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह *स चेति* । तथा च तदसहवृत्तित्वमेव श्रुतावात्यन्तिकत्वम्, इदानीन्तनदुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे सतीति ध्वंसविशेषणं दुःखप्रागभावसमानकालीनेत्यर्थः । संसारिदुःखप्रागभावसमानकालीनतया शुकादिमुक्तावव्याप्तेराह-समानाधिकरणेति प्रागभावविशेषणं स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थादाह-आद्यं दुःखपदम् एतच्चैकविंशतिप्रभेददुःखपरम् अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयौपात्त्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत एव प्रागभाषपदमप्यर्थवत् । चरमदुःखध्वंसस्तु वर्त्तमानोप्यचिरमनुभूयत इति सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयाऽसम्भववारकत्वात् । केचित्तु दुःखप्रागभावसमानवृत्तित्वं दुःखविशेषण-

मतो नोपान्त्यदुःखध्वंसेऽबिव्याप्तिरित्याहुः । रूपध्वंसादावतिव्याप्ते-
राह चरमदुःखपदं मुख्यदुःखपरम् । न च तत्र समानाधिकरणदुःखप्राग-
भावाप्रसिद्धेन प्रसङ्गः विषयत्वेन रूपादेरपि दुःखत्वात् । ननु सुखान्त-
मुक्तावव्याप्तिः 'ते नराः सुखमृत्यव' इति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाव्याप्त-
त्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्राप्यु-
क्तलक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानका-
लत्वात् । मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवादिति चेन्न । 'ते नराः' इत्यादिश्रुते-
रन्यापेक्षया भरणे दुःखाभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । न चानुपपत्तिं विना न मु-
ख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषहेतुरेगादिसत्त्वे दुःखोत्पादस्याव-
श्यकत्वात् । ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति कामनया प्रयोगस्नातो
यत्र मृतस्तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र हि कामनैव बाधिता, अन्यथा
यत्र मुक्ता सुखं मम भवत्विति कामनया स्नातस्तत्र का गतिः । यदि
च तत्र कारणवाधात्सुखं बाधितमिति कामनाबाधस्तदा दुःखसामग्री-
सत्त्वे तदभावापि बाधन इति चिन्त्यम् । न च भोजकादृष्टे विना कथं
दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यवश्योत्प-
न्नसमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमीश्वरस्यापि श-
रीरत्यागकाले दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बा-
धादिति संक्षेपः ।

(चि०) ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य
सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त-
मानस्य पुरुषप्रयत्ने चिनैव विरोधिगुणमाश्रयत्वात्, अती-
तदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवादिति चेत् ।
न । तत्र किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपु-
रुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च
यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्,
अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्या-
भावाच्चानन्त्यगतिकृतया कण्टकेनाशवद्दुःखसाधन-
नाश एवं स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि
दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरापि पुरुषार्थत्व-
मिति वक्ष्यते ।

मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृ-
शदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनत-
त्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात् सवासनमि-
थ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःख
उत्पन्नं तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे
तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञान-
स्यापि तद्वेतुत्वात्तुल्यबहुभयोरपि कारणत्वात्, तेन विना
तदनुत्पत्तः । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति
तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्न-
मस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ
संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम् ? स्वकारणाभावादिति चेन्न ।
अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्यान्विष्य-
माणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति
मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युपपादकोत्पाद्य इति सर्ववाशु-
पगतम् । मुक्तिः सा अन्या वा ? ननु ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं
तदनुत्पाद्यध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन
लोके दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकु-
म्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थ-
मपि प्रवृत्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसतदेनोद्देश्यः
अयत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषादर्थत्वादिति चेन्न । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावामहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश-
त्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेव
इत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मया-
वद्दुःखध्वंससमुन्मूलनदृशयान्तु तथा व्यपदेशः प्रति-
पुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभा-
वे संवलितेऽन्धतमसपदप्रयोगवत्, यथा संवलित एव द्वा-

विति बुद्धिव्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि संवलनार्थमित्यपास्तम् ।
मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरु-
षार्थत्वाभावात् साध्यतया संवलने भोगावश्यम्भा-
वात् । अन्धतमसादौ तथा संवलन एव प्रयोगात्
अत एव संस्काराजनकभोगाविषयदुःखध्वंसः सं-
स्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जन-
कत्वस्याजनयत्यपि भावादिति निरस्तम् अपुरुषार्थत्वात् ।

(प्रका०) असौ दुःखध्वंसः ननु प्रकृतः तस्यातीतादावभावेन वि-
कल्पासम्भवादिति ध्येयम् । हेतावर्ण्यतीतादिविकल्पदोषे सत्येवाह
तदिति । मिथ्याज्ञानेऽप्यतीतादिविकल्पसम्भवादाह *सुवास-
नेति* । तथा चानागतस्याभावे वर्त्तमानस्यायत्ननिवर्त्येवैपि तद्वास-
नैव निवर्त्यत इति भावः । ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्ति-
द्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः, तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे त-
दसम्भवात्तत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तन्निवृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च
तत्त्वत्वे अशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरम-
संस्कारवत्तस्यापि कालाद्विनाशसम्भवादिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां चरमदुःखं तद्धंसं च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात्
तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावेऽनन्तकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे
विरोधितया तेनैव तद्वासना निवर्त्तत इत्याशयात् । तादृशदुःख-
ध्वंसस्तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति सर्वसंमतमित्याह *मुक्ताविति* । *दुःख-
ध्वंस एवेति* । लाघवादिन्यभिमानः । *मिलितानामिति* एकदा तावद्दुः-
खानुत्पादेन तद्धंसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः । ननु तन्मेलकमेव
साध्यं स्यादित्यत आह *मेलकस्येति* । तस्य मेलकिदुःखध्वंसान-
तिरिक्तत्वे तावतामुक्तीत्याऽसाध्यत्वे यत्किञ्चिद्दुःखध्वंसो मुक्तिरित्यस-
मादिरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः । चरमध्वंसघटितस्तोमस्य मुक्तिवे
लाघवात्स एव मुक्तिरित्यपि बोध्यम् । *संवलन एवेति* । तत्र मिलि-
तानामसाध्यत्वेऽपि तत्पदवाच्यत्वे दोषाभावादिति भावः । जनकत्वस्य-
स्वरूपयोग्यत्वस्य । *अपुरुषार्थत्वादिति* । यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोष-
स्तथापि तस्य संस्कारात्कालाद्वा विनाश इति वार्त्तिकदर्शनादसम्भवः
स्वरूपयोग्यताविवक्षायां तु सुतरामिति दूषणे तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधन-
ध्वंसो मुक्तिः । लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्राय-
श्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंस-
त्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाऽहिकण्टकादिपापं वा ना-
श्यतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दि-
श्य प्रवृत्तदुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधना-
भावः सुखदुःखाभावेतरत्वादिति चेन्न । दुःखानुत्पा-
दस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसाध्यत्वात् । न च तत्पा-
लनंसाध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपम्, तस्यासाध्यत्वात् ।
नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य
तस्याप्रामाणिकत्वादनभ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धि-
द्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्याप्यसाध्यत्वात् सम-
यतदुपाधयोश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे
द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषा-
त्तदभावेऽपीच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजन-
त्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ
चिकीर्षायां निप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चि-
कीर्षाविरहात्, न तु द्वेषां निप्रयत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञाना-
दहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाच्च तत्प्रागानुकूलो यत्न उत्प-
द्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्व-
विनाश्यविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रय-
त्नद्वैविध्यानुपपत्तेः । अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धा-
नामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमा-
त्राद्दुःखैकफलके प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धा-
नामपि तात्कालिकफलाभिमानोऽस्त्यैव उत्कटरागान्धा-

नामिव परदारादावपि प्रवृत्तेरिति । तन्न । दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखकारणविघटनकारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखकारणसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीन्विषयतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणं तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् कृतिं विना न यत् स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं तत्प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षणे इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याप्यनागतानिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे ।

ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वविचारो बाधसदशनविचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्त्तते, तस्य सत्त्वं च पापभादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गलेपादिकया पापावस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेन्न । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसा-

धनजार्तायनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादा-
यापि तस्य दुःखजनकत्वं संभवात्, प्रायश्चित्तात् पापनाशः
स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तिरप्रत्यूहैवेति ।

(प्रका०) *प्रयोजनत्वादिति* । मुख्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच
दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् मोक्षत्वमिति भावः । *कृ-
तां सत्यामिति* । एतच्च प्रपञ्चितं प्रत्यक्षप्रकाशं । *अग्रिमक्षण इति* ।
तच्च प्रागभावेपीति भावः ।

नत्विति । तथाच तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनात्स एव मोक्ष
इति भावः । फलोपहितसाधननाशः पुरुषार्थत्वेनोक्त इति मन्वानो
देशयति *अधेति* । तथाच तत्सत्त्वासत्त्वविचारो युक्त एवेति भावः ।

(चि०) उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्राय-
श्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् ।
सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं,
दुःखानुत्पादेन तस्य मफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्या-
ऽपि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफ-
लत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थाना-
च्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपा-
पनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुः-
खप्रागभावो नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशत्वे-
नानिर्माक्षप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगव-
तो दुःखमयकर्मोपदेशकत्वेनानासत्त्वम् । तस्य पापध्वंसैव
सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयंऽपि नरकसाधनपापनिश्चया-
सन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधननाशस्य स्वतो-
ऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशान्,
तस्मात् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्र-

वृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधन-
ध्वंस इति स्थितम् । अपि च न तावत् दुःखमयसंसा-
रबीजमिध्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात्तन्नाशेऽपि
शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरे-
न्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्त-
कर्मणां भोगैकनाशयत्वेन तत्त्वज्ञानानाशयत्वात्, भोग-
द्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति ।

(प्रका०) *किन्तु पापान्तरमिति* । नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्राणान्ति-
कादिप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः । न च तत्रापि पुनः पापान्तरतोत्पत्तिः । काशी-
मरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेरसम्भवादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव । फलसन्देहपर्यवसि-
ततत्सन्देहाच्च प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि का-
चिन्न क्षतिः । न च निष्फलत्वेन तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं सति दुःखप्रा-
गभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्, सति दोषे निषिद्धकर्म-
णः पापजनकत्ववत्, सति विघ्ने मङ्गलस्य तद्वृत्तजनकत्ववच्चेति । त-
च्चिन्त्यम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः
साङ्गत्वाभावाग्निष्फलत्वेऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्, इह तु साङ्गस्य प्रा-
यश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्राग-
भावे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति ।

वयं तु ब्रूमः । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तत्र
मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तद्भूमात्तत्सन्देहाद्वा । न चैव तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्,
यत्कामकर्तव्यतया हि वेदेन यद्वोधयते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजन-
कत्वमिति नियमः । तदिहापि पापध्वंसकामकर्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य
वेदेन बोधनीयत्वादेन परं तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् । न चात्र तद-
स्ति । तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशिनत्वात् । अत एव प्रायश्चित्ते
पापध्वंसकामनैवाधिकारो न तु दुःखानुत्पादकामना, तस्यातत्फल-
त्वात् । न चैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यग्निमग्न्यविरो-
धः । दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थतयाऽपेक्षित इत्याक्षेपे तत्र
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तदर्थतया पापध्वंसस्तत्र
गोणं प्रयोजनं न तु मुख्यमिति न स मोक्ष इति तदर्थः । तादृक्मुक्तम-

‘तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति’ । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं । तत्फलं च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । तद्विदं वक्ष्यति । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलश्रवणादिति । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितं फलं जनयतोऽपि निष्फलत्वम् । तथासति विघ्नध्वंसं संमार्तिं वा जनितवतो मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्माद्दुःखप्रागभावासत्त्वेऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यमिति । अस्तु वा तत्र दुःखप्रागभावः । पूर्वजन्मोत्पन्नं पापान्तरमासाद्य कायःपूहदशीयां तेन दुःखाजनने मोक्षोपपत्तेः । न हि तज्जन्मकृतान्येव कर्माणि तदा भुज्यन्त इति नियमः । तस्माद्यदि तत्सत्त्वं तदापापान्तरमावश्यकम्, अन्यथा तत्सत्त्वे मानाभाव एव । प्रवृत्तिस्तु पूर्वोक्तरीत्येवेति । यत्तु तत्रापि दुःखप्रागभावाऽस्त्येव, तथा च तस्य न निष्फलत्वं प्रागभावस्य चानन्यगतिकतया अनियतदेशकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । नचैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वात् । तद्रूपमेव च मुक्तिलक्षणमिति । तत्र प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यं मानान्तराद्वा ? नाद्यः । उक्तरीत्या तदन्यथोपपत्तेः । नान्यः । तदसिद्धेः । एतेन तत्र सन्नपि दुःखप्रागभावः पापसहकारिविरहाच्च दुःखोत्पादकः । अत एव न मुक्तिविरोधीति कस्यचिन्मतं निरस्तम् । तादृशप्रागभावे मानाभावात् प्रतियोग्यनुपपत्तेः श्रेति । *अफलमिति* । स्वतः पुरुषार्थाप्रयोजकमित्यर्थः । *दुःखानुत्पादेनेति* । तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः । *विद्यमानेति* । तथाच न निष्फलत्वशंकापीति भावः । *चीर्णेति* । कृतेत्यर्थः । क्वचित्कृतेति पाठः । अनिमोक्षप्रसङ्गमुद्धरति *पापान्तरेणेति* ॥

(चि०) अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव । न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति” अत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च ।

यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च न साध्यः, तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्दश्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि तत्तद्व्यक्तिसाध्यदुःखं त्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वे नैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्यानागतस्ववृत्तिदुःखानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वापातान् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्ववृत्तिदुःखस्य, तदृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतः सिद्धत्वात् अतीतदुःखभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । अपि च दुःखसाधनध्वंसस्य नान्त्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानम् । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धिव्यपदेशौ स्त इति चेन्न । तस्य समानाधिकरणदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंबन्धाभावो मुक्तिः, घटादंश्च न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषितैतद्योगिनां मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति परास्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

(प्र०का०) ननु विशिष्टं नार्थान्तरं किन्तु विशेषणात्मकमेव । तत्र विशेषणस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाद्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्बन्धस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्बन्धस्यापि, तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषतादवस्थान्नोक्तपक्षः श्रोतुमह इत्याशयेनाह—*अधर्माक्षीति* । तावदित्यादिनेति शेषः । *योगेति* । पञ्चत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टे यथा

पङ्कजपदप्रयोगो योगादिना तथोक्तोभयविशिष्टे रूढ्यैव मुक्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

(चि०) प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखाप्रागभावो मोक्षः । न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखाप्रागभावस्वरूपं नास्ति । तथा च विनाऽधर्मणे दुःखाजननान्न तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तचेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्, दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या, सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषे'त्यादि (गौ० १ अ० १ आ० २) सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनामङ्गतं स्यादित्यास्थिषत ।

तदतिस्थवीयः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमात् मुक्तस्यापि दुःखानुत्पादप्रसङ्गः । अधर्मशरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखानुत्पाद इति चेत्, तर्हि उत्तरावधिविधुरत्वेनानादित्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाशप्रजातीयत्वेन तत्र प्रागभावत्वव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाशजातीप्रत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वनाशमुखेन तस्य साध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समाना-

धिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात्, भावे वाऽमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीतं वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादिनाशप्रागश्चित्तादिमाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।

ननु दुःखभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेस्तुल्याव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्वेद्यत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्, अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न, सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । नहि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य “शिरो मदीयं यदि यातु यात्विति” कृत्वा परदारादिष्वपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे क्रियन्ति दुःखदुर्दिनानि क्रियन्ती सुखखशतिकेति कुपितफणिकणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्थमा-

नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् ॥

(प्रका०) *अत एवेति* । अनुत्पादस्य साध्यत्वादेवेत्यर्थः । *प्रतियोगीनि* । प्रतियोगिजनकनाशयः प्रागभावः तन्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिनाशयत्वेन चेत्यर्थ इति । तन्न । तन्नाशयत्वं हि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वम् । न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः । *अभेदे तदनुपपत्तेरिति* । *प्रायश्चित्तसाध्य इति* । प्रायश्चित्तप्रयोज्य इत्यर्थः । कलञ्जः करण इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष इत्याहुः । शुभ्रमांसमित्यपरे । तथापि तुल्यायव्ययत्वं न समाहितमित्युपसंहरति *तस्मादिति* । तथा च विवेकिनं प्रति न तुल्यायव्ययत्वमिति भावः । *कस्यचिदिति* । अन्यथा मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावे सुखमपि पुरुषार्थो न स्यादिति भावः ॥

(चि०) अथ,—

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।

न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञायमानत्वनियमात्, न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणाधीनं, न तु पुरुषार्थतापयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्तते, न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तु तदवगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेन्न । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखद्वंसोऽपि विषयी, तथा चाग्निमक्षणे तदुपरमः(?) तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

वर्त्तमानमप्यचिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य
सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविराधि । प्रमाणन्तु-दुःखत्वं देव-
दत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
वृत्तिः कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्-
प्रदीपवत् । सन्ततित्वश्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिध-
र्मत्वम् । एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे
मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य
प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य
श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येव “आ-
त्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इति” श्रुतिस्तत्र प्रमा-
णम् । रात्रिसन्न्यासेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेरधिका-
रिविशेषणत्वात् । स आत्मज्ञो न पुनरावर्त्तते न पुनः
शरीरी भवतीत्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो नि-
दिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)” इत्युपक्रम्य “दुःखे-
नात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति” श्रुतिश्च मानम् ।

(प्रका०) नन्वस्तु तज्ज्ञानमित्यत आह *नचेति* । शरीराद्यभावा-
दिति भावः । *पुरुषार्थत्व इति* । निरुपाधीच्छाविषयत्वस्य तथाप्य-
नपायादिति भावः । *अनागतेति* । योगजधर्मबलादिति भावः । *मु-
क्तिलक्षणस्येति* । पूर्वोक्तस्येत्यर्थः । अशेषविशेषगुणोच्छित्तिस्तु न
लक्षणं येन ज्ञानं मुक्तिविराधि स्यादिति भावः । ननु देवदत्तदुःखत्वं न
पश्चातावच्छेदकमुक्तहेतुद्वयस्य दुःखत्वे व्यभिचारात्प्रत्येकं मुक्तिरपि न
सिद्ध्यदित्याशयेन सर्वमुक्तिं साध्यमन्नाह—*दुःखत्वमिति* । *स्वाश्र-
येति* । स्वाश्रयत्वावच्छिन्नासमानकालीनेत्यर्थः । द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचा-
रादाह मात्रेति । यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः स च भावकार्यविवक्षायां
परिहर्तुं शक्यः, तथापि यथाश्रुतेऽपरितुष्यमन्नाह—*सन्ततित्वाद्वातेति* ।
नन्वन्नापि दोषतादवस्थेयमन्त आह सन्ततित्वं चेति । नानाकालः पूर्वोत्त-
रकालः, ध्वंसं च नोत्तरकालस्तस्यानन्तत्वात्, तथा च ध्वंसप्रतियो-
गिमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । *एवमिति* । न च ज्ञानत्वादेः
पश्चात्वे कार्यमात्रवृत्तिधर्मसिद्धमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वत्वादेः पश्चात्वात् ।

सन्तत्युच्छेद इति । एवं चोपाधिशङ्कापि प्रत्युक्ता । *रात्रीति* । यथा “य एता रात्रीरुपयन्ति तस्य पितरो घृतकुल्यां मधुकुल्यां वा क्षरन्ती”त्यत्रार्थवादोपनीतं फलं तथाऽप्रापीत्यर्थः । *पुनः शरीरीति* । यद्यपि तत्त्वज्ञानवतांऽपि भागार्थं शरीरं तथापि दोषानुपक्तशरीराभावात्तद्वान्न भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानहेतुत्वसिद्धयर्थमाह *इत्युपक्रम्येति* ।

(चि०) आचार्यास्तु—“अशरीरं वावसन्तं प्रिया-
प्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वावसन्तमिति
यङ्लुकि । तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन ना-
न्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभय
निषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत् प्राप्त एव एकैकनिषेधे च
वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न । द्वित्वे-
नैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वाक्य-
भेदाभावात्, धवस्वदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय
इव, न हि तत्र मिलितछिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं
किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधोपपेकैकान्वये प्रत्येकाभावं
वा भवेत् तत्र एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्ये-
काभाव एव पर्यवस्यति । अत एव सर्वमुक्तिरपि, स-
र्वदुःखसन्तातिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्वया मुक्तिरपि
न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात् । यदि चोभयात्मान एव
केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न कश्चित्प्रवर्त्तेत । शमद-
मभोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्ति-
रिति चेन्न । संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेष-
णशमादिमत्त्वेन सामान्ये बाधके सत्येव योग्यतया
विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहका-
रितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन
तेऽपि साधनीयाः, शमदिकमपि हि कार्यं तत्रापि सं-
सारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् ।

(प्रका०) *तेनेति* । न चैवमपि खण्डप्रलयकालमादायान्वयासि-

द्विरिति वाच्यम् । मुक्तिप्रकरणाभ्यामतत्वेन तत्परत्वादित्याहुः । ननु यङ-
न्तत्वे वाचसतीमिति स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमनिषधात् । तथाच
वावेति संबोधनम् । अतः क्षणमात्राशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । न ।
छान्दसत्वेनोपपत्तेः । एतदस्वरसादेवाचार्यास्त्वित्युक्तमित्यन्ये । *स चे-
ति* । एकसत्त्वेऽपि मिलितनिषेधसम्भवाच्च मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः ।
श्रुतेः प्रत्येकमुक्तिपरतयाप्युपपत्तेः सधमुक्तावुक्तानुमानमेव शरणमि-
त्याहुः—*अत एवेति* । अतएवेत्यस्य श्रुतिपरामर्शभ्रमं वारयति । *स-
र्वेति* । दुःखत्वपक्षीकरण इत्यर्थः ॥

(चि०) न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नि-
त्या, मुक्तशरीरिणां विशेषापातात् । नात्पाद्या, तद्धेतुश-
रीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधार-
णात् । न च संसारदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् ।
अत एव सर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न ताव-
दात्ममनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् । वि-
षयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रस-
ङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन वि-
नाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता
तस्या अपि तत एव नाशात् । अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमि-
थ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनु-
त्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव
तत्र हेतुः अत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त
इति चेन्न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभा-
वाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितया
तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्र-
तिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न । उपजननापाय(१)
वतोर्ज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेना-

नुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् ।

अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं-
सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्
न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः ।
यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न
च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न । आत्मनोऽ-
नुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रस-
ङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनिय-
मात् तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽप्यनुभवो न स्यात् । अथा-
त्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभू-
यत इति चेन्न । सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभाव-
कत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्त्वर्थायाच्प्रत्ययान्तत्वे-
नानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानु-
पपत्तेः ।

(प्रका०) लीलावतीकारमतं निरस्यति । *नचेति* । नित्यसुख-
स्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । सुखमात्रे वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अस्यैवासिद्धि-
माशङ्क्याह*अत एवेति* । सुखमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः । *उ-
त्पत्त्यपायेति* । इदानीमुत्पन्नं सुखमित्यनुभवबलादिति भावः । *अभिन्न-
त्वेनेति* । अभेदे तद्वत्तानुपपत्तेरिति भावः ।

बाधस्य विशेषविषयत्वेन सामान्यतो योग्यतासंशयसत्त्वादन्य-
स्यादित्याह-*अथेति* । *स्वर्गवदिति* । अन्यथाऽऽस्मदादिसुखस्य
दुःखसम्भिन्नत्वं नश्चयाद्वाधापत्तेरिति भावः । उक्तयुक्त्या प्रथममपि
नित्यसुखसिद्धिः सम्भवत्येवेति नान्योन्याश्रय इत्यरुचेराह *यद्वेति* ।
श्रुतिविरोधं निरस्यति *तस्मादिति* । *अन्यथेति* । यद्यपि
छान्दसत्वेन लिङ्गव्यत्ययः सम्भवी तथाप्युक्तयुक्त्या तयोर्भेदे तद्वत्त्व-
पत्तेरेवेति भावः ॥

(चि०) एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ
विज्ञानसुखात्मकः केवल्यात्माऽपवर्गे वर्त्तत इति वेदान्ति-
मतमप्रस्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन सु-

क्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य मत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाधयेति चेत् । अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा, उभयथापि सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डास्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलया मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरश्चैकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः ।

तन्न । लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतयाऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे ह्युपाधिकजीवनाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणा नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधेनाभावात् ।

नाप्यनुपप्लवाचित्तमन्ततिरपवर्गः आवश्यकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च । न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि दुःखत्वेनान्महानमेव मुक्तिः, सुखदुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्यायत्नसिद्धेरतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात् ।

यच्च योगद्विसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति मतम् । तन्ना परममुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च ॥

(प्रका०) एकदण्डमतं निरस्यति * एतेनेति * । * तत्साधनेति * यद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव, तथापि दुःखाभावस्य, मोक्षत्वेनानभ्युपगमान्मुमुक्षूणां तदर्थतया प्रवृत्तिस्तन्मते न स्यादित्याशयः ।

ननु लयः संयोगो विनाशो वा विभुः अनित्यत्वाभ्यामसम्भवतीति
व्याचष्टे *लयश्चेति* । तथाच जीवात्मलय इत्यस्य जीवात्मसम्बन्धि-
लिङ्गशरीरध्वंस इत्यर्थः । लिङ्गशरीरमेव किमित्यत आह—*लिङ्गेति* ।
चक्षुरादीनि क्षानेन्द्रियाणि पद, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्येकादशेन्द्रियाणीति । *सूक्ष्मेति* । किञ्चित्तन्मात्र-
या शरीरभावेनावस्थितानीत्यर्थः ।

उक्तव्याख्यायामानन्दमयपरमात्मनीत्यलग्नकमेवेति दोषे सत्येवा-
ह *लिङ्गेति* । *दुःखसाधनेन* । अहि कण्टकादिवैमस्यानागत-
दुःखप्रागभावप्रयोजकतया प्रयोजनत्वम् । न च दुःखप्रागभावो मुक्त-
स्येति न तस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वाभिनि भावः ।

मुक्तेः—परममुक्तेः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह *विरक्तस्येति* । स च
दुःखभावमुद्दिश्य प्रवर्त्तते न सुखाद्देशेनेति तस्य स एव पुरुषा-
र्थ इति भावः ॥

(चि०) मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतु-
ष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति” श्रुतेः, सङ्को-
च(१) कारणाभावात्, आकाङ्क्षाया अविशेषेणानन्तर्य-
स्याप्रयोजकत्वान् । कथन्तर्हि “साक्षाश्रमश्चतुर्धो वै यो भि-
क्षोः परिर्क्षीर्क्षितः” इति पत्रज्यां मोक्षाश्रममाहुः, गृह-
स्थस्य च पुत्रदारादिभङ्गो दुर्वार इत्यभाधारण्येन नथो-
पदेशात् “तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते”
इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा वा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्तव्यः)”
इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नवात्मानमवधार्य
शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधिनोपपत्तिभिस्तस्य
स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति । न च शब्दोपपत्तिज-
न्यतत्त्वज्ञानान् साक्षात्कारिसंसारबीजमवासनमि-
थ्याज्ञानानवृत्तिः, दिव्योद्गादां तथानुष्ठानेः । अतः श्रुति-

(१) मानाभावादिति पठान्तरम् ।

(२) संशयकस्यात पाठान्तरम् ।

स्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यामन-
जन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजस-
वासनमिध्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमामाद्य दोषाभावात् प्र-
वृत्त्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्माजुत्पादेऽनादिभवसञ्चितक-
र्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीरभि-
ज्ञात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कामूकस्य नाऽश्रद्धा-
मलक्षालनमिति मननमावश्यकम् । तथा च “मन्तव्यश्चाप-
पत्तिभिरिति” श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापव-
र्गहेतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकमाध्यत्वात् । एवञ्च
शमदमब्रह्मचर्याद्युपवृंहितयावन्नित्यनैमित्तिकसन्धोपा-
सनादिकर्मसहितान्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *मोक्षं चेति* । ननु “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वान-
प्रस्थो यतिस्तथे”त्युपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेतीति” श्रुत्या
यतेरेवाधिकारबोधनम्, अव्यवहितानन्तर्येण तस्यैव तत्पदेन पराम-
र्शादित्यत आह *आकाङ्क्षाया इति* । आनन्तर्यस्य-अव्यवहितानन्त-
र्यस्य । बाधकं विना सङ्काचानुपपत्तेरिति भावः । *कथमिति* ।
तथाच एतद्वलादेव सङ्कोच इति भावः । नन्वेतदेव कथमित्यत आह
तत्त्वज्ञानेति । एवंस्थिते मनने विदध्यातीत्यन्वयः । गृहस्थादिरपीति
शेषः । *इतिश्रुतिरिति* । इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । शरीराद्भिन्नत्वमित्युपल-
क्षणम् । इष्टसाधनीभूतमननसाधनं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । इतरभिन्नत्वानुमि-
तौ प्रतियोगिज्ञानद्वारा शास्त्रोपयोगं दर्शयति *शास्त्रेणेति* । उपपत्ति-
बोधादपि तदुपयोगमाह- *तथाच्चेति* । ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याक्षिपति
एवञ्चेति । ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे तथैव कर्मणोपि हेतुत्वमिति तुल्य-
वदुभयप्राधान्यमित्यर्थः । केचित्तु एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रं न प्रयोजकं
किन्तु प्राधान्येन कर्मणोऽपि तथात्वमित्यत आह *एवञ्चेति* । तथाच
सिद्धान्तग्रन्थ एवायम् ततस्तदर्थपूर्वपक्षे भ्रमकृते ज्ञानमात्रतत्त्वत्वपरे
परद्वारा निरस्ते सिद्धान्तावतार इत्याहुः ॥

(सि०) स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन म-
मुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वा-
न्मोक्षार्थकल्पनाविराधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्षेण

मुक्तिहेतुत्वप्रतीतिश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म
सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । ना-
पि प्रयोजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां
प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् । उप-
पत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्यानिषिद्धयोस्त्यागा-
त् (१) । नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थी-
श्रमविधिबिरोधात् । अत एव न यावन्निर्णयनिमित्तकस-
मुच्चयोऽपि । नापि यस्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्व-
ज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तिः,—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत् मलवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

नचाऽननुगतमपि साधनम्, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभे-
दाभावात् । न चाप्यवर्गाधिकर्तव्यतया विहितानि कर्मा-
णि, येन तत्समुच्चयः स्यात् । “संन्यस्य सर्वकर्माणीति”
स्मृतेः “सर्वकर्मसंन्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति ।

मैवम् । स्वस्याश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधा-
न्येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभि-
धानात् । तथा च भगवद्गीता—

स्व स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ! ॥

हारीतः—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

(१) रभावादिति पाठान्तरम् ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

श्रुतिश्च-“मत्प्रेतं लभ्यस्तपसा शेष आत्मा सम्पन्नं ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणति” । एतन्मूलकमेव—

परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म न च्छन्ति पाण्डिताः ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्मात्तयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न त्वेकपक्षो विद्मः प्रयाति ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानत्वप्रतीतिः । तत्तात्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेवमन्यत्रापि । अथ वा(१) आरादुषकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स च प्रयाजादिवन् अपूर्वद्वारैव । यत्तु जडभरतोपाख्यानै-

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

तद् योगिधर्मसङ्ख्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवं परं वा । तदुक्तं “जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थितत्त्वचित्” इति ।

(प्रका०) संनिपत्योपकारित्वं यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया मुक्तिहेतुत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभावः, किन्तु समप्राधान्यमेव तच्च दूषितमेवेति प्रधानाभूतशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्व्याच्यम्, एवं सत्याह *तत्त्वज्ञानेति* । *नापीति* । असङ्कल्पितफलमभिलाषाविषयफलं, काम्यं कामनापूर्वकं कृतं नित्यश्राद्धादि तत्समुच्चय इत्यर्थः । *चतुर्थीति* । तस्य काम्यमात्रस्यैव निषेधादित्यर्थः ।

द्वयोरेवेति । ज्ञाने कर्मणि च सतीत्यर्थः । प्रसिद्धिः-प्रकृष्टा सिद्धिः । मुक्तिरित्यर्थः । *अपनु वेति* । न च फलान्तरार्थत्वेनाङ्गत्वानुपपत्तिः, न ह्यतिरिक्तफलत्वेनवाङ्गत्वक्षतिः, किन्तु प्रधानातिरिक्तमुख्योद्देश्य-

(१) भवतु वेति पाठान्तरं प्रकाशकम् ।

फलवत्त्वेन, अन्यथा विधनध्वंसफलकमङ्गलस्य ग्रन्थाङ्गत्वं न स्यादिति भावः । *जातिस्मरत्वेनेति* । तत्सर्वं पूर्वकृतमेव कर्म स्मृत्वा न शिक्षितवानित्यर्थः ।

(चि०) अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्राप्याश्रयवदारादुपकारकं कर्म, सन्निपत्तरोपकारकं तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवृष्टेः काररिरीसमाप्तिवदाराव्याश्रमपरिपालनं लोकसङ्ग्रहार्थम् । यदपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणं लोकानां विगानान्निन्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थश्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्, तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्यापासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं कार्यणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवापहेतुत्वेनाशास्त्रीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात् । निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात् मुक्तिपरिपन्थिनीनि त्यज्यन्ते । धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वकर्माणि” इत्यस्यार्थः । अयमेव हि संन्यासपदार्थः, तथा च गीता-

काम्यानां कर्मणः न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्रयते इति केचित् । तन्न । मिथ्या-

ज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टरूपनानवकाशात्,
अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्रैव विहि-
तत्त्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
दान्मोक्षः । एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानो-
च्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञा-
नोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मांहादौ हेतु-
त्वावधारणात् । कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाभि-
कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपप-
त्तेः, अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मो-
त्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः ।

(प्रका०) आचार्यमतमाह *अत्रेति* । *संनिपत्येति* । कर्मपेश-
या सन्निधायोपकारकमित्यर्थः । 'ननु जनेनावमतो योगी'त्यादिना तस्य
तस्याज्यमित्यरुचेराह *तत्कर्मसाध्येति* । *अपूर्वद्वारेति* । प्राय-
श्चित्ते तु पापनाशफलश्रुतेस्तथात्वमिति भावः । समुच्चयवादी परमतं
दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति *तस्मादिति* ।

अत्रेति । नैयायिका इति शेषः । मात्रपदव्यवच्छेद्यं कर्ममात्रमि-
त्याह *तत्रेति* । मिथ्याज्ञानोच्छेदे इत्यर्थः । तस्य-तत्त्वज्ञानस्य । *क-
र्मणामिति* "तं विद्याकर्मणी समारभते, विद्या चैव तपश्चैवेत्यादि"
श्रुतेश्चेत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृष्टद्वारा, तथाच तद्वारा सै-
किहेतुत्वमेवास्तु ज्ञानं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवात्, तथापि "तमेतं
प्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसा नाशकेनेत्यादि" श्रुत्या वेदनं
प्रत्यपि यज्ञादेर्हेतुत्वसिद्धेः प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । विपरीताश्च
न श्रुतिरित्याह *साक्षात्त्वस्येति* । दोषाभावेनत्युपलक्षणं प्रागभावा-
भावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ॥

(चि०) ननु तत्तत्तीर्थमहादानस्नानकाशीमर-
णादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं, श्रूयते त-
त्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्या-

पारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वा-
च्यम् तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् ।
न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः,
प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्त-
त्कर्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकारा-
भावादिति चेन्न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाशवि-
रोधिगुणानां नाशकत्वदर्शनात् । तत्तन्नाशविशेषे तु तत्त-
द्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणामपि तथा-
त्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञानं तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चा-
ननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य वि-
हितत्वादनुगतमस्तीति चेत् ।

न । ज्ञानकर्मणोर्निरपेक्षसाधनताश्रवणाद् ब्रीहियवव-
द्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो
न विकल्पे विना सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिति न्याया-
त् । साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन
बोध्यते सत्र विकल्पेनान्वयो यथा ब्रीहियवयोरिति
ऽयुत्पत्तेर्वा ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच तृणारणिन्यायेन मोक्षविशेषे ज्ञा-
नकर्मणोर्हेतुत्वमिति भावः । *लाघवादिति* । उभयहेतुकल्पने गौर-
वादिति भावः ।

संप्रदायमतेन समाधत्ते *ज्ञानकर्मणोरिति* । ननु नैरपेक्ष्यमपि न
भूयत इत्यरुचेराह *साहित्यबोधकमिति* । “क्षौमे वसाना” वित्यादौ
यत्कस्मै तदनया सहेत्यादिसाहित्यबोधकमेवास्तीति भावः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु दृढभूमिसवासनामिथ्याज्ञानोन्मू-
लनं विना न मोक्ष इत्युभयासिद्धम्, तादृशमिथ्याज्ञाननाशे
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो
न तेषां विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । य-
द्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधिगणमात्रस्यैव तद्धेतुत्वमस्त-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् “आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तते” इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमिति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन् सत्येवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्पेरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवश्च न दोषाय । कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राननुगमो दोषाय । वाराणसीधरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानादक्षफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथाभिद्वयशब्दव्याज । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमवफलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच्च दुःखेकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः । नापि कर्मान्तराधिकार एव फलस्य यदापातकानिरिक्तेऽनधिकाराभावात् । अन्यथा यात्किञ्चित्प्राप्यवतोऽङ्कतप्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः, प्राणान्तिके तदभावाच्च । श्रूयते हि —

भियते हृदयप्रन्थिदृष्टयन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥

स्मृतिश्च—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममात् कुरुतेऽर्जुन ! ॥ इति ।

“माभुक्तं ‘क्षीयते कर्म’ इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दयोधितनाशकानाशयप्रसङ्गं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबो-
धमित्युक्तम् ।

(प्रका०) ननु “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्यादिश्रुतिः प्रकृते सा-
ध्यबोधिकैवेति न विकल्प इत्युच्येताह *वस्तुतस्त्विति* । यद्यपि
अधकं विना सामान्यपरत्वमेव तथाप्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्निः-
न्विग्नं प्रमाणमाह *तमेवेति* । तं विदित्वैवेत्यर्थः । तदेवाह *ना-
य इति* । अन्यस्तत्त्वज्ञाननिरपेक्षः । *अन्यथेति* । तथाच यथा सु-
त्यावरुद्धेन तद्धेतुव्यकल्पनात्तत्र शरीरकल्पनं तथा मुक्तिवावरुद्धे-
न लाघवात्तद्धेतुव्यकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनापीति भावः । नन्वेवं
हेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह *कर्मणामिति* । एवं पूर्वा-
गौरवं निरस्यति *प्रमाणेति* । तवापीत्यादिप्रतिबन्दिमुद्धरति
तत्तदिति* । तृणारणिमणिन्यायादिति भावः । नन्दनादिकर्मशाशेः क्ष-
ानुपपत्ती न मोक्ष इत्याशङ्क्य परमर्तं दूषयितुमुपन्यस्यति *तत्त्वज्ञा-
नादिति* । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । ननु निषिद्ध-
मर्णां नरकफलकत्वाभावात्तदुपपादकतया पापस्यैवाभावात्कुतः प्राय-
श्चित्तस्य तन्नाशकत्वं ततः पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह *अ-
प्येवेति* । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । *प्रायश्चित्तेति* । नन्वेतदेव कुत
यत आह—*दुःखेति* । *प्राणान्तिक इति* । तत्र कर्मान्तराभावेन तद-
कारार्थितयाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु शब्दबलादित्यसिद्धं तादृशशब्दा-
वादित्यत आह *श्रूयते इति* । हृदयग्रन्थिः मिथ्याज्ञानवासना, कर्म-अ-
तः, तन्निवन्धनं-दापः कर्माणि अदृष्टानित्यर्थः । *शब्देति* । यद्यि च
गोपि शब्दबोधितस्तदा तादृशकत्वं नाशके विशेषणं बोद्धव्यम् ॥

(चि०) अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकत्वेन य-
वहेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः ।
न च “माभुक्तं क्षीयते कर्मोत” स्मृतिरुत्तमर्गता भो-
गव क्षयमाह, अनन्यथामिहप्रायश्चित्ताविधिना सा-
ध्यते । ज्ञाननाशत्वञ्च(१) भोगद्वारापि सम्भवती-
याधे सम्भवति न बाधकल्पनानेति चेन्न, कर्मणो भोग-
स्यत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्वज्ञान-

(१) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति पाठास्तरम् ।

व्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण एव तदु-
पपत्तेश्चाकर्मणो भोगनाशपत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात् ।
यत्तु माभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्ते इत्यादिश्रुते-
रन्यथावर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदयाधितत्वेन तद्वि-
रुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात् । यामदेवसौभारिप्रभृतीनां
कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा
कर्मक्षय इति चेन्न । तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि
कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थश्च कर्मभिरवश्यं तत्त-
त्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौ-
गपयश्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावा-
द्(१) वा । न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्मनाशकमित्युक्तम् ।
एतेनागमयोः परस्परविराधादनिर्णये विमतिप-
कर्म भोगनाशयं प्रायश्चित्ताद्यनाशपत्वे सति कर्म-
त्वात् भुक्तभुज्यमानकर्मवदिति अनुमानान्निर्णय इ-
त्यपास्तम् ।

ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुति-
याधितत्वाच्च । शब्दयोधितनाशकानाशपत्त्वस्योपाधि-
त्वाच्च अकृतप्रधानेन कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचा-
राच्च, तस्य प्रधानयागादिनाशपत्त्वात् । न च तस्यापि
यागस्येव स्वर्गफलकत्वमिति तन्नाशपत्वमेव अधिकृत-
धिकारेपि स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फ-
लेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात्
प्रवृत्तिश्च फलव्यागान्विततया, (२) तदुक्तम्—“यागे रागा-
दङ्गे वैधीति” ।

ननु, “तावदेवास्मि चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्प-
त्स्यते कैवल्यमेति” श्रुतेस्तावदेवास्मोत्पन्नतत्त्वज्ञा-

(१) स्वभावाद्धेति पाठान्तरम् । (२) यागार्थितयेति पाठान्तरम् ।

एष चिरं विलम्बो यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ संप्रत्यप्यने कैवल्येनेति' अत्र भोगेन क्षयित्वेति शेषः । न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृप्तसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेन्न । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः । यस्तु अकृत-
ध्यानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतद्-‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’त्यादि,
तथा कार्याणां नाशकान्तराभावादिति । तन्न । प्रधानार्थ-
तथा क्लृप्तानां तदभावे तत्सामर्थ्यसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि
सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे
नानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणादिना फला-
जनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् कृतमपि विहितं कर्म न फ-
लापेति, तथा च श्रुतिः “तद्यथा पुष्करपलाशे नापः शिल-
यन्ते” इत्यादि । तदपि न । न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चा-
नुत्पत्तिरुच्यते, न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति ।
उच्यते । कर्मणो भोगनाशपत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं
भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव क-
र्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्याभिचारः, कर्मप्रागभावात्स-
ङ्गवृत्तिकर्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्याभिचारात् ।
अत एवानुमानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिबाध-
शेषे मानाभावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपा-
दनार्थमुक्तरीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति । तदस्यापवर्गस्य प-
रमपुरुषार्थस्य श्रुतिमिद्धकारणमनुमानं विविक्तमिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय गङ्गेशविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणावनुमानाख्यद्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयमनुमानखण्डम् ।

(प्रका०) कीर्तनादिनापि तन्नाशादाह *उत्सर्गत इति* । *प्राय-
श्चित्तेति* । प्रायश्चित्तादिविधित्यर्थः । *तप इति* तथाच तत्त्वज्ञानवतः
कायव्यूहोऽसिद्ध एव तस्य ज्ञानेनैव कर्मक्षयादिति भावः । *तप इति* ।
पूर्वं कायव्यूहहेतुत्वमुक्तमिदानीं तद्योगपथमुक्तमित्यपीनरुक्त्यम् *विम-
तिपदमिति* । एतच्च प्रायश्चित्तनाश्यकर्ममागे बाधासिद्धिवारणार्थम् ।
ज्ञानस्येति । तथाच ज्ञानानाश्वत्वमपि भोगनाश्वत्वे तन्त्रम्, अन्यथा
कर्मत्वमात्रस्यैव तन्त्रतायां प्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशको न स्यादिति भावः ।

ननु कृतप्रधाने कथं व्यभिचारः । तत्र भोगसंभवेन तन्नाश्वत्वसंभ-
वादिष्यत आह *तस्येति* । याग आदिर्यस्य तत्पूर्वं, तथाच प्रधानापूर्वं
नाश्वत्वादित्यर्थः । तस्य यागशरीरनिष्पादकतया तन्नाश्वत्वमेवेत्यप्या-
हुः । *अधिकृतेति* । अधिकृतस्याधिकारो यत्र तदधिकृताधिका-
रकमङ्गं तन्नेत्यर्थः । यागार्थितया-प्रधानापूर्वार्थितयेत्यर्थः । श्रुति
योजयति *तावदेवेति* । *प्रधानेति* यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तव्यभि-
चारोद्भावनमयुक्तं तथाप्येतदनुशयादेव तत्र व्यभिचारान्तरोद्भावन-
मिति ध्येयम् । यद्वा नहि प्रयोजनसापेक्षा सामग्री कार्यं जनयति त-
थाच यत्र सामग्री तदुत्पत्तिसंभवात्, एतदनुशयादेवाह *यत्सत्त्वे-
पीति* । *क्षयश्चेति* । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यन्नेत्यर्थः । *कर्मण
इति* तथाच नाभुक्तमित्यादिश्रुतिरुत्सर्गतो भोगेन क्षयमाह, ज्ञानस्य
कर्मनाशकत्वं भोगद्वाराप्युपपद्यत इति न तत्र तद्विध इति भावः । अत्र
पूर्वोक्तदूषणमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । अन्यथयतिरेकाभ्यां
दुःखध्वसविशेष इव तद्वेतुत्वमिति भावः । वस्तुतोऽनियमः यत्कर्मज-
दुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्र प्रागभावस्यादृष्टसहकारेण
प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अन्यथा तन्नाशकाभावे तत्स्वात्म्यन्ता-
भावत्वापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागभावो नास्ति तत्र ज्ञानन्यगत्या

स्यैव तत्त्वज्ञानान्नाश इति युक्तमुत्पश्यामः । अनुमाने-विमतिप-
मित्यर्थः *उत्पन्नेति* क्षणमात्रस्य विलम्बपदवाक्यत्वाभावादिति भावः ।
तथाप्येकश्रुतिरप्यनन्यथासिद्धा तत्र प्रमाणमेवेति तात्पर्यम् । अतएव शा-
स्त्रमपि तत्त्वज्ञानपूर्वकमुपपद्यते कदा दुःखक्षय एव मोक्षापत्तौ तदसं-
भवादिति ॥

इति श्रीमहाप्रहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तविरचितोऽनुमानप्रकाशः समाप्तः ।

